

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2012.
Dio 2.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2012.
Dio 2.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2012., dio 2.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI
sv. 8, dio 2.

Nakladnik
Sveučilište u Zagrebu,
Filozofski fakultet,
Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
FF-press

Za nakladnika
prof. dr. sc. Damir Boras

Uredili
prof. dr. sc. Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina, prof.

Recenzenti
prof. dr. sc. Damir Agičić
prof. dr. sc. Šime Pilić

*Ova knjiga tiskana je sredstvima projekata
„Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive”
Fonda za razvoj Sveučilišta u Zagrebu*

i

Jankovic Castle: historic site, generating sustainable development of the Ravni Kotari region

*Ova publikacija je izrađena uz pomoć Europske unije.
This publication has been produced with the assistance of the European Union.*

Fotografija na naslovnici
Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2013., Filozofski fakultet, FF-press, Zagreb
ISBN 978-953-175-479-8 (niz)
ISBN 978-953-175-484-2 (dio 2.)

INTELEKTUALCI I RAT
1939.–1947.
Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2012.
dio 2.

Uredili
Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

FF press

Filozofski fakultet u Zagrebu
Zagreb, 2013.

Sadržaj

Drago Roksandić – Ivana Cvijović Javorina U vremenu netrpeljivih. Intelektualci i rat 1939.–1947. Predgovor	9
Jadranka Brnčić Problem etičkog angažmana u Desničinih <i>Ljestvama Jakovljevim</i>	41
Olivera Milosavljević Srpski intelektualci i rat (1933–1941)	53
Božo Repe Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svetskog rata	67
Sava Damjanov Između ratnog Beograda i „radnih” logora Nemačke: Branko Lazarević i Stanislav Vinaver	83
Mateusz Sokulski Sudbine Poljaka u Sovjetskom Savezu tijekom Drugoga svjetskog rata (Slučajevi Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i Józefa Czapskog – pripadnika kruga pariške <i>Kulture</i>)	91
Bojan Đorđević Smisao intelektualnog angažmana u ratu i okupaciji	107
Miranda Levanat-Peričić Fotezov prijevod Njemečkovog romana <i>Đavo govori španjolski</i> (1940.) naspram njegovih putopisa iz <i>Theatralia</i> (1944.)	115
Marina Jemrić Lirski protest Julija Benešića	131
Petar Macut Julije Makanec kao duhovni odgojitelj Ustaške mladeži	147
Aleksandar Stojanović Naučnik i politika: akademik Miloš Trivunac (1876–1944) između nacionalizma, nacizma i komunizma	163
Martina Bitunjac Marija Radić i Mira Košutić: intelektualke u političkoj misiji	177
Alberto Becherelli Hrvatska historija, jezik i kultura u izvještaju talijanskog konzula Brune Zuculina (1943)	187

Snježana Koren	
Drugi svjetski rat u člancima i govorima Josipa Broza Tita (1940.–1948.)	197
Nebojša Stambolija	
General Pavle Jakšić – naučnik u uniformi	229
Dragomir Bondžić	
Pavle Savić – naučnik u ratu	239
Milan Gulić	
Siniša Stanković i Drugi svjetski rat	251
Daniela Čančar	
Gottfried Benn između nacionalsocijalizma i unutarnje emigracije	265
Zvonko Kovač	
Pisci i rat – Crnjanski i Krleža kao antipodi	277
Ivan Majić	
Intelektualac kao negativni dijalektičar: paralelno čitanje Adorna i Krleže	293
Goran Miloradović	
Od anarhizma do šovinizma: Drugi svjetski rat i pripadnici avangardnog umetničkog kruga oko časopisa <i>Zenit</i> – Ljubomir Micić i Marijan Mikac	305
Ivana Latković	
Politički i književni nesporazum u paradigmi odnosa između riječi i stvari	333
Miodrag Matićki	
Književnost na rubovima rata. Esejska faza Bore Ćosića	343
Željko Milanović	
Rat dolazi dugo. Pisanje <i>Odjeka Šumadije</i> o ratu tokom 1941. godine	355
Barbara Riman	
Riječka Slovenka Zora Ausec i Slovenci u Rijeci nakon 1945. godine: „bratski narod” ili nacionalna manjina	363
Aleksandar Lukić	
Jaša Prodanović u Drugom svjetskom ratu	379
Zoran Bajin	
Ideološka (r)evolucija Miroslava Spalajkovića: student i prijatelj Treće republike u kolaboraciji sa Trećim rajhom.	395
Veljko Stanić	
Francuska i intelektualci Kraljevine Jugoslavije krajem 1930-tih	413
Ivana Cvijović Javorina	
<i>Student im Volk</i> : „Tko nije s nama, taj je protiv nas!”	427

František Šístek

Michal Mareš u ratu poslije rata (1945.–1947.): intelektualni otpor izgonu sudetskih
Nijemaca 459

Giuseppe Motta

Professor Pablo de Azcárate and the Nationalities of Yugoslavia 475

Ante Grubišić

Zasluge dr. Josipa Bösendorfera u spašavanju kulturne baštine tijekom
i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata 487

Vlatka Filipčić Maligec

Hrvatski intelektualci u muzejima 1939.–1947.: prakse i prezentacije 509

Drago Roksandić

Ratni dani Vladana Desnice 529

Prilozi. 557

Popis slikovnih priloga 559

Autori članaka 563

Popis recenzenata 565

Bilješka o urednicima 566

Imensko kazalo 567

INTELEKTUALAC KAO NEGATIVNI DIJALEKTIČAR: PARALELNO ČITANJE ADORNA I KRLEŽE

Ivan Majić

UDK: 821.163.42Krlęza, M.:1Adorno, T.
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Članak je nastao kao rezultat paralelnog čitanja tekstova Theodora Adorna i Miroslava Krleže i to onih tekstova i onih dijelova koji se tiču problematike odnosa intelektualca i Drugoga svjetskog rata. Iako pišu u različitim diskurzivnim formacijama u kojima je suprotstavljen pretežno književno-esejistički i filozofski interes, ova dva autora, dijeleći zajedničko vrijeme djelovanja, kako u profesionalnim aktivnostima, tako donekle i u mišljenju, zadržavaju sličnu poziciju. U tom se smislu ključnom pokazuje kod obaju autora preokupacija odnosom prema prosvjetiteljskoj (europskoj) misli u kontekstu kreiranja duhovnog stanja presudnog za pojavu totalitarizma. Obojica, međutim, nastoje radikalno propitati posljedice do kojih je dovela ta misao „razularenog racionalizma”, zadržavajući pritom potrebu da se očuva pozicija mišljenja kao krajnje instance u kojoj intelektualac ima pravo na djelovanje.

Ključne riječi: intelektualac, Drugi svjetski rat, totalitarizam, kritička teorija, Theodor W. Adorno, Miroslav Krleža

*Pametni su svuda svojom glupošću barbarima olakšavali posao.
(„Dijalektika prosvjetiteljstva”)*

*Od svijtu evropskih pojava najžalosnija je danas evropska pamet.
(„Evropa danas”)*

I.

Iako se užas rata pojavljuje kao središnji motivski, sadržajni i kontekstualni aspekt u opusu Miroslava Krleže, ono što Krležu približava Adornovom pristupu, treba tražiti ne toliko u aktualizaciji kritike rata i prokazivanju ratne mašinerije mišljenja, koliko u pokušaju da se pronikne u apriornu ratnu pseudo-logiku čije provođenje rezultira stanjem u kojemu do rata nužno mora doći. I stoga ne iznenađuje svojevrсна anticipacija Drugoga svjetskog rata u poznatom eseju *Evropa danas* iz 1933. godine, u kojem Krleža, pored ostaloga,

konstatira da „Evropa putuje u gvozdenom oklopljenom tenku, službeno uvjerenjena o svom božanskom podrijetlu, svake minute spremna da ponovo zakolje dvadeset milijuna svojih stanovnika”,¹ kao što ne iznenađuje ni učestalo povezivanje Drugoga svjetskog rata s Prvim svjetskim ratom u brojnim esejima u kojima se važnijom od faktične stvarnosti različitih objektivnih okolnosti pokazuje zajednička logika rata koja je uvijek ista „od Homera do Bonapartea”.² Ono što karakterizira (nefikcionalne) tekstove Adorna i Krleža, iako pišu u različitom diskurzivnom registru, za različitu publiku i u posve različitim sredinama, nalazi se u zajedničkoj preokupaciji i promišljanju uvjeta koji su omogućili pojavu fašizma (ili u Krležinom slučaju bilo kojeg oblika „nacionalističke propovijedi”³). Drugim riječima, u tekstovima nastalim uoči, za vrijeme ili netom nakon Drugoga svjetskog rata, kao zajednički element kod obaju autora može se apstrahirati nastojanje da se adresiraju uzročnici prije svega idejno-svjetonazornih, a onda i misaonih zastranjenja koji rezultiraju političkim i etničkim progonima i eskalacijom nasilja.

Najkraće rečeno, i Adorno i Krleža, svaki na svoj način, problematiziraju ono krajnje stanje u kojem dolazi do dokinuća mišljenja, a gdje nasilje postaje opravdano navodnom činjenicom da su svi elementi mišljenja „iscrpljeni”. I upravo točka u kojoj je nužnost nasilja očita, postaje polaznom točkom njihove analize koja za cilj ima problematizirati proces koji je toj krilatici o nužnosti nasilja i iscrpljenosti mišljenja prethodio te njome rezultirao. Krleža je tu u spomenutom eseju posebno lucidan budući da on ne odvaja mišljenje od samoga nasilja, odnosno, Krleži je stalo da ukaze na neodvojivost nasilja i mišljenja. Jednostavnije rečeno, umjesto da uspostavi „zdravorazumsku” dihotomiju „humanog” mišljenja i „barbarskog” nasilja, on „dijalektički” u mišljenju vidi nasilje, a u nasilju mišljenje te se njihova historijska izmjena pokazuje „dosadna kao odsvirana gramofonska ploča”.⁴ U tom smislu, izmjena mišljenja i nasilja za Krležu je stara i dosadna, ali na neki groteskan način, ona je i nužna i formira upravo onu „istinu” Evrope koja se diči svojim visokim humanističkim dostignućima:

Tipična je evropska pojava, da su najveće evropske istine izgovorene ispod vješala, na stratištima, po tamnicama i na golgotama, a te raspete i popljuvane istine postaju evropske zastave i vijore se vjekovima.⁵

Pri tome nije od presudne važnosti činjenica da ta tenzija između mišljenja i nasilja u brojnim tekstovima ovih dvaju pisaca rezultira različitim vrijednosnim artikulacijama u rasponu od indignacije i rezignacije pa sve do apatičnog pesimizma ili čak literarnog bijesa. Upravo suprotno, metoda čitanja „društva” kojom se služe Krleža na jedan način i Adorno na drugi treba se uzeti doslovno i u čitanju njihovih tekstova, gdje nije toliko bitan sadržaj o kojemu je u tekstu riječ, koliko prethodni impuls koji je samo pisanje inicirao. Na tom se mjestu, dakle, prije pisanja, točnije u njegovom idejnom začetku, kako kod Krleža, tako i kod Adorna nalazi središnji problem. Središnja misaona tenzija sastoji se upravo u etičkom problemu samoga čina mišljenja, a etičnost je poljuljana činjenicom da se mišljenje i totalitarizam nakon Drugog svjetskog rata više ne mogu jasno odvojiti, prije će biti obratno, totalitarizam je mišljenjem

¹ Miroslav KRLEŽA, *Evropa danas*, Sarajevo 1973., 23.-24.

² Miroslav KRLEŽA, *Eseji I*, Sarajevo 1973., 179.

³ *Isto*, 186.

⁴ M. KRLEŽA, *Evropa danas*, 11.

⁵ *Isto*, 13.

⁶ MAX HORKHEIMER – Theodor ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo 1974., 20.

uvjetovan, a „prosvjetiteljska misao jest totalitarna”.⁶ Nadalje, ako je rat na dubljoj razini pripremljen aparatom intelektualnoga mišljenja koje preko filozofije, pjesništva i povijesti stvara atmosferu kulturnoga separatizma, a ne toliko povećanom proizvodnjom oružja i stvaranjem političkih napetosti (koje su posljedice, a ne uzroci ratnog stanja svijesti), što potpisuju i Krleža i Adorno u svojim esejima, tada se etičnost mišljenja sastoji od konzekventnog dovođenja pod znak pitanja baš intelektualnog mišljenja. Drugim riječima, ako je mišljenje zakazalo te u nekim svojim pojavnim oblicima ne samo da nije zaustavilo totalitarno ludilo, već ga je i potaklo, tada se ključno pitanje samo od sebe nameće: kako uopće misliti nakon rata, nakon holokausta, nakon pomora čovječanstva? Kako misliti ako je oruđe mišljenja već historijski okaljano jer se bilo svojom benevolentnošću spram fašizma, bilo svojim suučesništvom, bilo svojom nedjelotvornošću pokazalo etički spornim te funkcionalno nedostatnim?

II.

Ključni se pomak kojim Adorno i Krleža, svaki na svoj način, u svojim tekstovima suprotstavljaju *mainstreamu* posthitlerovskog vremena sastoji u činjenici da oni inzistiraju na analizi koja izbjegava podjelu na totalitarno, antisemitsko i fašističko s jedne strane te liberalno, progresivno i socijalističko (ili kapitalističko) s druge, već se ne libe autokritičkim manevrom zapitati: nije li upravo liberalno, demokratsko, progresivno i evropsko intelektualno mišljenje, samom činjenicom da je fašizam uspio pobijediti, zakazalo? Kao ilustracija tomu, može poslužiti nekoliko citata. U spomenutom eseju *Evropa danas* Krleža je eksplicitan:

(...) dok se u mozgovima evropskim kao u alkemijskim pivnicama kuhaju osnovna neriješena pitanja o odnosima subjekta i objekta, o apsolutnom i relativnom, dotle se evropski narodi igraju svojim olovnim igračkama ratova, i ta djetinjasta halabuka traje u Evropi neprekidno već sedamdeset hiljada godina.⁷

Adorno s druge strane, u koautorstvu s Horkheimerom u znamenitoj *Dijalektici prosvjetiteljstva* potpuno otvoreno u predgovoru knjige u filozofskoj misli vidi potencijalnog neprijatelja jer: „ukoliko trijumfirajuća misao vlastitom voljom napusti kritički element i postane pukim sredstvom u službi postojećega, ona protiv svoje volje ono pozitivno što je izabrala pretvara u negativno, razarajuće”.⁸ Nadalje, posve deklamativno:

Nipošto ne sumnjamo – a u tome jest naša *petitio principii* – da se sloboda u društvu ne može odvojiti od prosvijećenog mišljenja. Ali, ujedno mislimo da smo podjednako razgovjetno spoznali kako je već u samom pojmu ovog mišljenja, a ne samo u konkretnim historijskim formama, društvenim institucijama u koje je zapleteno, sadržana klica onog nazadovanja do kojeg danas dolazi.⁹

Brojni su citati kojima se može oprimirati ova inicijalna kritička pozicija kod Adorna i Krlež. Međutim, spomenuti problem ni za Krležu ni za Adorna nije ni blizu razrješenja

⁷ M. KRLEŽA, *Evropa danas*, 16.

⁸ M. HORKHEIMER – T. ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, 8.

⁹ *Isto*, 9.

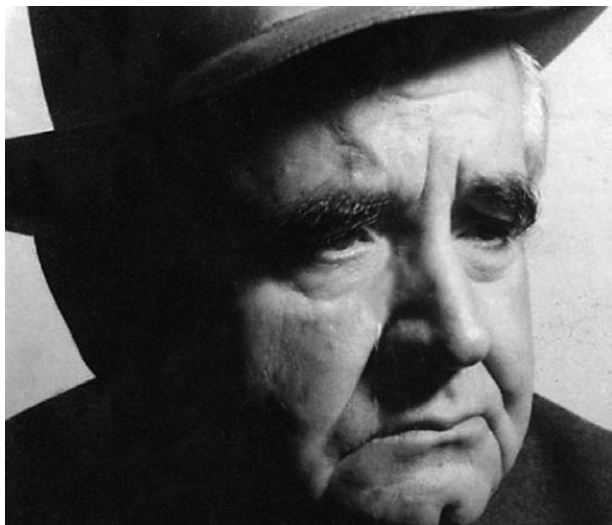

Slika 1. Theodor Adorno (desno) i Max Horkheimer (lijevo) 1965. godine u Heidelbergu

budući da se paralelno s njihovom ustrajnom strategijom pisanja o problemima liberalizma, prosvjetiteljstva i dominantne filozofske i kulturne matrice poslijeratnog vremena, problem vlastitog pozicioniranja unutar kulturne paradigme još uvijek nalazi kao etički imperativ u središtu njihova intelektualnog djelovanja. Jednostavnije rečeno, prokazivati probleme prosvjetiteljstva, čija je totalitarna logika ovladavanja čovjeka nad prirodom dovela do potpune besubjektivacije subjekata (Adorno), naposljetku nije ništa drugo nego još jedan prosvjetiteljski manevar višega reda. Ili, u Krležinu slučaju, na poznatom primjeru iz eseja o Erazmu Roterdamskom, osuđivati „klerikalnobanalnu, kurijalnoučtivu, pretvorljivu i potpuno negativnu”¹⁰ recenziju povodom mađarskog prijevoda Erazmove *Pohvale gluposti* ne jamči nužno biti izuzet od zahtjeva koji se pred Krležu postavlja, a to je, sažeto rečeno, odgovoriti na zahtjev koji si i sam Krleža postavlja: kako biti Erazmo danas? Stoga se pozicija s koje progovaraju i Adorno i Krleža neovisno o sadržaju i smjeru kritika kojima raskrinkavaju kulturnu industriju pokazuje izuzetno važnom jer ona dosljednost kojom se pristupa problemu kritike mišljenja svoj prvi test ima upravo u manifestaciji njihove vlastite pozicije intelektualca u poslijeratnom vremenu.

Toga su i Adorno i Krleža itekako svjesni. I dok Krleža taj procjep rješava preuzimajući ulogu državnog intelektualca u nadolazećim godinama, ne napuštajući svoje prosvjetiteljsko poslanje, a koje se do kraja manifestira u pokretanju Enciklopedije Jugoslavije i radu u Leksikografskom zavodu, kod Adorna se taj procjep kontinuirano iz djela u djelo perpetuira i obogaćuje novim misaonim rješenjima. U tom smislu, parafrazirajući podnaslov knjige *Minima moralia*, Adornova misao počinje funkcionirati poput neprekinute „refleksije iz oštećenoga života”. Oštećenost postaje ono središnje toga procjepa i Adorno kao filozof-esejist kao da bez te oštećenosti više ne želi da piše. Jer, ako želi biti dosljedan u provođenju kritike misli (pri čemu je prosvjetiteljska, građanska misao posebno bivala sporna u svojoj totalnosti, a time i totalitarnosti omogućivši fašizam), tada se svako mišljenje koje slijedi

¹⁰ M. KRLEŽA, *Eseji I*, 141.

Slika 2. Miroslav Krleža

nakon fašizma mora legitimirati upravo kroz onu oštećenost i onaj zazor kojim se ono nastoji s jedne strane odvojiti od jednosmjerne totalitarne, prosvjetiteljske misli, a s druge, figurativno rečeno „priznati grijeh” nemoći iz prošlosti, one nemoći misli uz koju je fašizam uspio prevladati. U tom smislu, Adorno odbija mogućnost da se „stanje prividno normalizira”, „kao da se fašizam nije dogodio”:

Misao da bi nakon ovog rata život mogao da „normalno” teče dalje, ili da čak kultura bude „ponovno izgrađena” – kao da sama ponovna izgradnja kulture nije već njena negacija – je idiotska.¹¹

Normalnost je za Adorna problem jer je već koncept normalnoga posljedica prosvijećenoga mišljenja koje će nakon prvog stupnja društvenog zaposjedanja prirode, tražiti „prirodnu” eliminaciju svega što se kosi sa samoproглаšenom normalnosti koja nije ništa drugo nego ludilo i prisila nametnutoga, totalitarnoga mišljenja. Adorno će u jednom trenutku znakovito napisati: „kad bi bilo moguće nešto poput psihoanalize, (...) onda bi jedno takvo istraživanje moralo jasno utvrditi da se suvremena bolest sastoji upravo u normalnom.”¹²

Jedna od najzanimljivijih i najizazovnijih Adornovih studija svakako je *Negativna dijalektika* (1966.). U njoj također odzvanja ta ista klopka u kojoj se mišljenje nalazi u sprezi s totalitarizmom, a Hegelova se dijalektika pokušava preispitati i promisliti na podlozi kritike identičnosti koju ona posredno podrazumijeva. Na tom se mjestu Adorno jasno distancira od Hegelove pozicije, ali on se i kao filozof i intelektualac posthitlerovskog vremena ne libi kritički pozicionirati vlastitu misao u negativnom određenju, podrazumijevajući bilo kakvu pozitivnost ideološki spornom, implicitno prosvjetiteljskom te time totalitarnom:

¹¹ Theodor ADORNO, *Minima moralia; refleksije iz oštećenoga života*, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002., 60.

¹² *Isto*, 63.

Filozofija ne može dospjeti ni do čega pozitivnog što bi bilo identično s njezinom konstrukcijom. U procesu demitologiziranja pozitivnost se mora negirati sve do duboko unutar instrumentalnog uma, koji brine o demitologiziranju. Ideja pomirenja ne dopušta pozitivno postavljanje u pojmu.¹³

Adorova „negativna dijalektika” prema njegovim vlastitim riječima nije spojiva s Hegelovom prije svega jer

(d)ijalektika kao postupak znači da se misli u proturječnostima zbog jednog s obzirom na stvar doživljenog proturječja i protiv njega. (...) Njezino kretanje ne tendira identičnosti u diferenciji svakog predmeta od svog pojma; identičnost joj je dapače sumnjiva. Njena logika je logika raspadanja (...) identičnost tih pojmova sa subjektom je neistina.¹⁴

Promotri li se Adorova misao u svjetlu vremena u kojem je ona nastajala, vremenu iskustva totalitarizma Drugoga svjetskog rata, tada se teško oteti dojmu da je ona direktno s tim vremenom povezana, i to determinirana negativnim prefiksima. Adorno kao da je u svom radu kontinuirano nastojao nadići problem mišljenja i totalitarizma, nikada ne prestajući jedno povezivati s drugim. Stoga je i etička pozicija koju je odlučio zauzeti postala pozicija „negativnog dijalektičara” s ciljem da ne prestane ukazivati na ideološko suučestvo dijalektike, filozofije, pozitivnosti, identičnosti, pojma i subjekta (dijelom i kao pojmova prosvjetiteljske misli) s užasom totalitarizma koji je uslijedio. Stoga je pitanje „kako je moguće misliti nakon Drugoga svjetskoga rata” i za Adorna, kao i za Krležu, obilježeno implicitno pozitivnim odgovorom eksplicirane negativne misli, odnosno, mišljenjem koje institucionalno ne napušta poziciju intelektualca (Adorno-profesor filozofije, Krleža-ravnatelj Leksikografskog zavoda i pisac), ali mišljenjem koje s te pozicije ustrajava na negativnoj (ili točnije, kritičkoj) dijagnozi stanja misli. U tom smislu, Adorova negativna dijalektika, negiranje pozitivnosti, rad na demitologizaciji, neidentičnost pojma i subjekta, logika raspadanja, oštećenost kao preduvjet mišljenja na neki su način simptomi one greške koja je dovela do totalitarnog ludila, a mišljenje „nakon” kao da u sebi mora sadržavati etičko pozivanje na taj simptom kako bolest ponovno ne bi buknila. Postavlja se međutim pitanje, zaoštreno govoreći, mora li mišljenje nakon Drugog svjetskog rata biti mišljenje melankolički indigniranog bolesnika koji u negativnim demarkacijama okajava grijehе svojih prethodnika?

III.

Odgovor bi se na postavljeno zaoštreno pitanje iz prethodnog poglavlja u jednom drugom kontekstu zapravo mogao ticati dvojbe između mišljenja i djelovanja. Jer, misliti a pritom ustrajavati na etičkom nasljedovanju krivnje do koje je prosvjetiteljsko mišljenje dovelo, u sebi ima paradoksalan manevar mišljenja koje se onemogućuje ili drugim riječima, mišljenja koje onemogućuje svoj učinak (u djelovanju). Međutim, posrijedi je zapravo izbjegavanje iracionalnog (totalitarnog) učinka racionalne misli, a u tom se izbjegavanju misao stavlja u pulsirajuće stanje

¹³ Theodor ADORNO, *Negativna dijalektika*, Beograd 1979., 130.-131.

¹⁴ *Isto*.

samo-onemogućavanja koje bi moglo rezultirati (ideološki) još opasnijim stanjem *status quo*. Da bi izbjegli taj melankolični *status quo*, i Krleža i Adorno pribjegavaju različitim postupcima, ali pritom nikada ne napuštaju „polje borbe”. Obojica ustrajavaju na „kritici ideologije”. Adorno nakon što znakovito napominje da „se treba urazumiti protiv svojeg uma”¹⁵ (u čemu odzvanja prethodna kritika prosvjetiteljskog mišljenja i mišljenja koje svjesno radi protiv onih aspekata koji ga omogućavaju, a sve kako bi se izbjegao novi totalitarizam), naglašava da „kritika ideologije nije nešto periferno, nešto unutar-znanstveno, nije ograničena na objektivni duh i proizvode subjektivno-ograničenog, nego je filozofijski centralna: kritika same konstitutivne svijesti.”¹⁶ Adorno smatra da „snaga svijesti dostiže svoju vlastitu prijevaru” onda „kada se uoči razularena racionalnost, koja je pobjegla samoj sebi pritom postajući mitologijom”.¹⁷

Stoga put kojim Adorno bira ići i kao intelektualac i kao filozof-pisac je jasan, čak naslovno jasan: nakon „dijalektike prosvjetiteljstva” iz koje odzvanjaju rečenice kao što su: „Budući, međutim, da do realne emancipacije ljudi nije došlo ujedno s prosvjetljivanjem duha, sama naobrazba je oboljela”¹⁸ ili „Nije antisemitski tek antisemitski program, nego programski mentalitet uopće”¹⁹ te „dijalektika prosvjetiteljstva objektivno prelazi u ludilo, a ludilo je ujedno ludilo njene političke realnosti”,²⁰ Adorno smjelo kreće putem „negativne dijalektike”, koncepta i knjige čija je jedna od namjera „razvijanje njezinog paradoksalnog naslova”.²¹ Ta filozofska knjiga u tipično Adornovom manevru u uvodu sadrži i sljedeću rečenicu koja osvjetljava procjep između čina mišljenja te (okaljane filozofske) pozicije s koje se misli:

Nakon što je filozofija prekršila obećanje po kojem je sjedinjena sa zbiljom ili će do toga sjedinjavanja uskoro doći, prinuđena je da bezobzirno kritizira samu sebe.²²

Upravo intenzitet kojim Adorno pristupa problemu mišljenja u „oštećenom vremenu” jasan je pokazatelj da će on tijekom svoga djelovanja nastojati ne odvajati svoju misao od svojih postupaka, odnosno, da će svoju poziciju intelektualca kontinuirano propitivati, pa čak i onda kada 1969. neće stati na studentsku stranu tijekom studentskog pokreta. U tom smislu, Adornov tvrdokoran stav da zauzme do kraja poziciju profesora – intelektualca i okoristi se svim privilegijama koje s tim idu na neki način sličan je Krležinom intelektualnom i političkom pozicioniranju nakon rata.

Umjesto jednostavnog i brzog kritiziranja njihovih pozicija, a preispitujući njihovu dosljednost u misli i djelovanju, može se doći do zaključka koji je Marcuse, govoreći o Adornu, formulirao na sljedeći način:

Mislim da ne postoji nitko tko je toliko radikalno suprotstavljen postojećem društvu kao što je to bio Adorno, tko ga toliko radikalno poznaje i spoznaje. Njegovo je mišljenje bilo toliko beskompromisno da je sebi mogao priuštiti čak i uspjeh u tom društvu; taj uspjeh nije ni na kakav način inficirao njegovo mišljenje niti ga na bilo koji način kompromitirao.²³

¹⁵ *Isto*, 133.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ *Isto*.

¹⁸ M. HORKHEIMER – T. ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, 209.

¹⁹ *Isto*, 219.

²⁰ *Isto*, 216.

²¹ T. ADORNO, *Negativna dijalektika*, 23.

²² *Isto*, 25.

²³ *Usp. isto*, 5.

U Krležinom slučaju, poznata je i u esejima jasno istaknuta intelektualna ozbiljnost kojom on promatra kulturnu situaciju, a istom ozbiljnošću očekuje da se prosuđuje i njegov rad. U eseju *O našoj inteligenciji* stoji:

Jedna je stvar biti primaš ciganski i guditi slatko uz dlakave uši pijandura, a drugo je pisati ozbiljno i mrko kao što se piše na zelenom stolu tribunala, gdje je sve tiho i mrtvački neutralno. A bude li tko pisao o nama kao takvima, on treba da piše mrko, okrutno i neumoljivo!²⁴

Iza ovakvih citata zapravo stoji svijest o intelektualcu kojemu je primarna dužnost promatranje društva te jasna i kritički nedvosmislena dijagnoza pojava koje utječu na društvenu dinamiku odnosa.

Kod Adorna se takva nedvosmislena dijagnoza najjasnije vidi kada u svojim tekstovima eksplicitno adresira upravo civilizaciju i prosvjetiteljskog intelektualca kao ključ problema. Štoviše, u *Dijalektici prosvjetiteljstva* mogu se naći neočekivano oštre rečenice koje se tiču Židova, u kojima Horkheimer i Adorno pokazuju da se ne libe dublje ući u genezu antisemitizma. Citati koji slijede to najbolje ilustriraju:

Civilizacija je pobjeda društva nad prirodom koja sve pretvara u puku prirodu. Židovi su sami tisućljećima sudjelovali u tomu, i cinizmom i prosvjetiteljstvom. Budući da su najstariji preživjeli patrijarhat, inkarnaciju monoteizma, oni su tabue promijenili u civilizacijske maksime kada su drugi još ostajali kod magije. (...) Mehanizam kojim se služi totalitarni poredak star je kao i civilizacija. (...) U stanovitom je smislu svako zapažanje projiciranje.²⁵

Izlazak iz tog škripca u kojemu su, jednostavno rečeno, „svi krivi” i to po pravilu: oni koji misle da su najneviniji (najčešće kulturni radnici), oni su najsumnjiviji jer su sudjelovali u kreiranju totalitarne kulturne industrije, Adorno vidi, pored ostaloga, upravo u djelovanju novog tipa filozofa, intelektualca za kojega „nije ništa neprimjerenije nego da u diskusiji, i čak bi se moglo reći vođenju dokaza, hoće da ima pravo. Htjeti biti u pravu predstavlja izraz onoga duha samoodržavanja čije razrješavanje zapravo čini ono do čega je filozofiji stalo.”²⁶ I još:

Kad se filozofi upuste u razgovor, a poznato je da im je ćutanje oduvijek padalo teško, onda bi trebalo da govore tako da oni svaki put ne zadrže pravo, ali na način koji protivnicima dokazuje neistinu.(...) Misлити dijalektički znači, u ovom aspektu, da argument treba dobiti drastiku teze, a teza da sadrži u sebi puninu svog razloga.²⁷

I upravo je ta naoko nemoguća te istovremeno negativna pozicija ono što, i prema Adornu i prema Krleži, intelektualca čini djelatnim subjektom u kritici društva. Ustrajavanje na paradoksu, pogotovo onda kada paradoks zahvaća poziciju s koje se misli. Jer misao postaje djelatna jedino ako ima moć samopropitivanja, ako ulazi u genezu vlastite ideologije koja ju je ustoličila. Budući da je „cjelina neistina” (*Negativna dijalektika*), tada je jedini rad koji je intelektualcu kritičke teorije preostao onaj koji nastoji ukazivati na prešućene ideološke pretpostavke svakog mišljenja polazeći dakako, najprije od svoga vlastitoga. Tu je „gest in-

²⁴ Usp. Stanko LASIĆ, *Krleža. Kronologija života i rada*, Zagreb 1982., 27.

²⁵ M. HORKHEIMER – T. ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, 198.-199.

²⁶ T. ADORNO, *Minima moralia*, 78.

²⁷ *Isto*, 79.

tektualca sličan onomu Münchhausena koji sebe iz močvare vuče za čuperak”. Adorno s tom usporedbom ne može biti eksplicitniji, a njegov iskaz „od onog tko danas misli ne zahtijeva se ništa manje do da u svakom trenutku treba da bude u stvari i izvan stvari”²⁸ na određeni način progovora i o načinu kako je Krleža svoju poziciju intelektualca realizirao.

IV.

Međutim, iz dijela prethodnih citata i dalje ostaje nešto u paradoksu što poziva na analitičko propitivanje. Na kraju krajeva, poslušamo li Krležin savjet da, pišemo li o njemu (i njemu sličnima), pišemo „mrko, okrutno i neumoljivo”, tada se neumoljivost pisanja o njemu neće očitovati u konstataciji kako je riječ o „intelektualcu svoga vremena”, već prije u ponešto „okrutnijoj i mrkijoj” kritici one ideološke pozicije koju je Krleža (a vidjet će se u nastavku i Adorno) prešutno zauzeo. Zaoštreno govoreći, ako u „diskusiji ništa nije neprimjerenije od toga da intelektualac hoće da bude u pravu”, postavlja se pitanje alternative: kako govoriti (ozbiljno, mrko i neumoljivo), a da se ne nastoji da se bude u pravu? Koju poruku intelektualac šalje ako uistinu govori ne želeći zadržavati poziciju bivanja u pravu? Ako netko ne želi imati pravo/biti u pravu, tada on svakako nastoji osloboditi poziciju djelatne ovlasti koja omogućuje intelektualca da govori. Međutim, nije li tada odustajanje od pozicije „bivanja u pravu” krajnja (i ponovno melankolična) posljedica kritičke teorije koja odriče samoj sebi onu odgovornost koju intelektualno mišljenje zahtijeva? Nije li time, posredno, kritička misao sama uskliknula da se nalazi u krizi te da je bolje zašutjeti, nego kritički govoriti? Još i više, središnji problem kritike „intelektualca koji hoće da bude u pravu” ne nalazi se u melankoliji, pluralnosti ili liberalizaciji govora, već u mnogo dalekosežnijem odustajanju od „prava u govoru”. Drugačije rečeno, ne htjeti biti u pravu znači odustati od intencije na koju je govor navezan, znači lišiti govor onoga prava koji ga čini djelatnim. To je radikalna slijed kojega su, rekao bih, Krleža i Adorno na negativan način svjesni. Na negativan jer svojim djelovanjem nastoje činiti sve kako bi izbjegli tu stranputicu koja je prethodno dovela do totalitarnoga mišljenja od kojega se obojica žele što jasnije distancirati.

Najeklatantniji dokazi toga izbjegavanja mogu se vidjeti uoči li se intenzitet s kojim i Krleža i Adorno nastoje paradoksalno upravo zadržati poziciju intelektualca koji ima pravo na riječ. Kao da se u pozadini toga pozivanja na govor koji ne pretendira da se mora biti u pravu to pravo tim odstupanjem na neki način zadobiva, kao da rečenica „ne nastojim biti u pravu” etički opravdava poziciju s koje se govori, kao da se sam govor koji slijedi time legitimira (po logici dvostruke negacije) kao govor koji ne može ne biti u pravu. Iz te se dvostruke negacije oslobađa jasna potreba da se zadrži pozitivna pozicija intelektualca koji ima pravo na riječ (ono pravo koje je potvrđeno upravo time što se voljno odstupilo od njega). Jer, kako osigurati etičku poziciju (i posao) intelektualca ako ga se prethodno razvlasti i optuži da ga je obuzela „razularena racionalnost” koja ga je dovela do totalitarizma, ako ne kroz negativno ustoličavanje dvostrukog razvlašćivanja koje ga „čisti” i priprema za novi uzlet mišljenja „novog” intelektualca koji u sebi nikada neće napustiti legitimacijsko samoodstupanje od „prava da se bude u pravu”.

²⁸ Isto, 84.

„Okrutnije” rečeno, radi se o retoričkom manevru koji i Adornu i Krleži osigurava s jedne strane prostor za intelektualno djelovanje koje će biti lišeno pozivanja na „grijehe otaca”, ali, što je bitnije, koje će tom negativnom logikom, zadržati nešto od onoga prava koje je intelektualno mišljenje fatalnom pogreškom totalitarizma izgubilo. To pravo dakako, ne smije biti ništa drugo do negacija prava na bivanje u pravu koje je dovelo do razularene racionalnosti totalitarizma. Tek negacijom, po Adornu i Krleži (dakako uz brojne različitosti i varijacije među njihovim raznorodnim tekstovima), to pravo ponovno biva stečeno.

U pozadini se toga retoričkoga manevra, mišljenja sam, nalazi i središte problema koji se očituje u naizgled iznenađujućem odnosu Adorna i Krleže kao teoretičara i kao „djelatnih intelektualaca”. Obojica kao da konzervativno ustrajavaju na institucionalnoj poziciji intelektualca (Krleža kao direktor Leksikografskog zavoda, a Adorno kao redoviti profesor koji uslijed studentske pobune 1969. poziva policiju da osigura red potreban za održavanje predavanja) dok je njihov misaoni rad nedvojbeno vezan uz radikalnu kritiku „prosvjetiteljskoga intelektualca” te nude mogućnosti za alternativnu kritičku misao. Ovdje je nužno naglasiti da se Adorno u najvećoj mjeri oslanja na tradiciju frankfurtske škole kritičkog mišljenja kojoj je filozofija *modus operandi* dok je Krleža, pored ostaloga, književnik, esejist, romanopisac, dramatičar, esejist i pjesnik te njihovo shvaćanje diskurzivnog okvira vlastita djelovanja nipošto nije isto. Međutim, kada je u središtu analize intelektualac kao subjekt djelovanja i mišljenja, tada obojica upadaju, kako je nerijetko kritika i ukazala, u sličan procjep konzervativnih intelektualaca kritičke misli. Posrijedi je upravo odnos između teorije i prakse, odnosno, dijalektičkog odnosa u kojem se jedno drugim omogućuje i onemogućuje. Upravo je to u središtu prijepora između Marcusea i Adorna kada u prepisci Marcuse Adornu prigovara pozivanje policije videći u studentskom pokretu onu „praksu koja teoriju pokreće”, dok Adorno na tu opasku reagira sljedećim riječima: „Priznao bih ti da postoje trenuci u kojima je teorija praksom pogurnuta dalje, ali niti danas takva situacija prevladava, niti usamljeni i brutalni praktikizam, s kojim smo ovdje suočeni, s teorijom ima ikakve veze”²⁹ i dalje, za ovu raspravu još važnije Adorno Marcuseu piše:

Ti smatraš da praksa danas, u emfatičnome smislu, nije nedostupna: ja mislim drugačije. Morao bih zanemariti sve što sam mislio i što znam o objektivnoj tendenciji kada bih htio vjerovati da studentski pokret u Njemačkoj ima i najmanji izgled za društveni učinak. Budući da on to nema, njegov je učinak upitan u dvostrukom smislu. Prvo, u smislu toga da on potpaljuje nesmanjeni fašistički potencijal u Njemačkoj, a da za to ni najmanje ne mari; drugo, tako što u sebi samome stvara tendencije koje – i tu se također smijemo razilaziti – s fašizmom neposredno konvergiraju. U tome pogledu simptomatičnim smatram tehniku pozivanja na diskusiju samo kako bi se ona učinila nemogućom; barbarska neljudskost načina ponašanja koji je regresivan i koji još k tomu regresiju zamjenjuje revolucijom; slijepi primat akcije; formalizam koji je indiferentan spram sadržaja i oblika toga protiv čega se buni, naime naše teorije.³⁰

Ubrzo nakon spomenutog citata Adorno uspoređuje da se „ordinarijus” kao redoviti profesor, „sasvim slično, ponizno, ali ‘odozgo’” počelo koristiti kao riječ Židov u nacizmu. Iz svega se toga vidi da Adorno na poziciju intelektualca gleda na jedan kompleksan, ali dosljedan način. Naime, svaki oblik mišljenja najprije mora proći test u kojem se očituje

²⁹ Theodor ADORNO – Herbert MARCUSE, „Prepiska o studentskom pokretu”, *Čemu*, 10/2011., br. 20, 83.

³⁰ *Isto*, 88.

njegova implicitna totalitarnost. Ako „tehnika pozivanja na diskusiju služi samo tome da se ista onemogući”, tada je diskusija lažna, totalitarna. Međutim, teorija služi tomu da se osigura „polje prava na diskusiju” i institucionalno brisanje toga Adorno shvaća „u posve prosvjetiteljskom smislu”, a pozivajući policiju i sam pribjegava „slijepom primatu akcije”. Druhim riječima, Adornova misao koja ustrajava na „odustajanju od prava da se bude u pravu” podrazumijeva prostor diskusije gdje nitko ne mora biti u pravu, a time se pravo na riječ dobiva. Međutim, ako se to pravo izgubi na način da „ne biti u pravu” znači izgubiti „pravo na riječ”, tada je Adorno svjestan da je posrijedi totalitarizam višega i opasnijega reda.

Slično je s Krležom. Sve dok se misao koja nastoji izgraditi svoju vlastitu dinamiku sudara s udarcima bubnjeva, problem nije u „odnosima subjekta i objekta, apsolutnom i relativnom”. Problem je u olovnim igračkama koje čekaju da se ta misao dokine. Stoga je i pozicija intelektualca da neprestano ukazuje da je, pored misli koja sebi pribavlja pravo na egzistenciju dokazujući se anti-totalitarnom, problem veći u „udarima evropskih vojničkih truba koje odzvanjaju ozbiljnim i dostojanstvenim tišinama današnje evropske misli.”³¹ Ni Adorno ni Krleža ne zaboravljaju suučesništvo evropske prosvjetiteljske misli u kreiranju jedne, monolitne i totalitarne istine koja je dovela do užasa nacizma, ali obojica ustrajavaju na poziciji s koje se može misliti ne-identično, poziciji na kojoj se i „može ne biti u pravu”, ali se ta pozicija nipošto ne smije prepustiti „slijepom primatu akcije”. Naime, iza pozicije mišljenja nalazi se odgovornost intelektualca koji tu odgovornost očituje u sprečavanju dokinuća misli jer bi ono moglo dovesti do totalitarizma još većih i pogubnijih razmjera.

THE INTELLECTUAL AS A NEGATIVE DIALECTITIAN: A PARALLEL READING OF ADORNO AND KRLEŽA

The period immediately following World War II was, to a great extent, marked by the re-examination of the position of the intellectual. It manifested itself through the question “what made totalitarianism possible?” In other words, the key ethical question was that of responsibility for the circumstances conducive to the undeterred growth of Nazism. Although avoiding the blame represented the easier answer to that question, two entirely different intellectuals from very dissimilar milieus took another route and attempted to find responsibility within the humanist tradition itself. Those two intellectuals were Theodor W. Adorno and Miroslav Krleža. The former established his critical diagnosis towards the end of the war, alongside M. Horkheimer, in the *Dialectic of Enlightenment*, whereas the latter, in numerous essays, referred to a “logic of stupidity”, which was inherent to European thought and mostly benevolent towards rising nationalisms. Although one was a philosopher and the other a writer, both Adorno and Krleža attempted to answer the same question: how to think and act after Nazism? Adorno adopted a theoretical approach which insisted on the necessity of preserving the position of “thinking about the non-identical” and developing a “negative dialectics” within which equating the subject and the concept (in a manner

³¹ M. KRLEŽA, *Evropa danas*, 17.

typical of totalitarianism) should be avoided. Krleža, on the other hand, considered ways to escape the machine of nationalist sermons which replaces the word with a military drum as the only element of value. At the backdrop of these intellectual strivings, institutional challenges emerged. In Adorno's case, they were connected to the Institute for Social Research and in Krleža's, with the Institute of Lexicography. Both men tried to support those institutions and, despite being critical, chose to defend the position of the intellectual. Although they both took issue with the very concept of the intellectual as defined by the Enlightenment, abandoning it was not an option because its institutional abolishment meant the threat of a much more radical kind of totalitarianism.

Keywords: the intellectual, World War II, totalitarianism, critical theory, Theodor W Adorno, Miroslav Krleža

Literatura

Theodor ADORNO, *Minima moralia: refleksije iz oštećenoga života*, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002.

Theodor ADORNO, *Negativna dijalektika*, Beograd 1979.

Theodor ADORNO, *Gesellschaftstheorie und Kulturkritik*, Frankfurt am Main 1975.

Theodor ADORNO – Herbert MARCUSE, „Prepiska o studentskom pokretu”, *Čemu*, 10/2011., br. 20, 78.-93.

Max HORKHEIMER – Theodor ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo 1974.

Miroslav KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, Sarajevo – Zagreb 1977.

Miroslav KRLEŽA, *Eseji I*, Sarajevo 1973.

Miroslav KRLEŽA, *Eseji II*, Sarajevo 1973.

Miroslav KRLEŽA, *Evropa danas*, Sarajevo 1973.

Stanko LASIĆ, *Krleža. Kronologija života i rada*, Zagreb 1982.

OD ANARHIZMA DO ŠOVINIZMA:
DRUGI SVETSKI RAT I PRIPADNICI
AVANGARDNOG UMETNIČKOG KRUGA
OKO ČASOPISA *ZENIT* –
LJUBOMIR MICIĆ I MARIJAN MIKAC

Goran Miloradović

UDK: 009(051)“192“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Prvi svetski rat je iznedrio brojne avangardne umetničke pokrete, koji su nastali iz otpora mladih intelektualaca i umetnika sistemu vrednosti i društvenim strukturama koje su do rata dovele. U članku se kroz analizu biografija i promenjivih ideoloških shvatanja dva člana umetničke grupe zenitista, Ljubomira Micića i Marijana Mikca, istražuju posledice političkih događaja i procesa, a posebno primicanja i izbijanja Drugog svetskog rata na njihove lične odnose i, indirektno, na odnose njihova dva naroda – Srba i Hrvata. Istraživanje je pokazalo da je politička scena, domaća i međunarodna, presudno odredila sudbinu dva bivša prijatelja, koji su, uprkos zajedničkih polaznih levičarskih stavova, živote završili kao nepomirljivi šovinisti.

Ključne reči: zenitizam, Ljubomir Micić, Marijan Mikac, Jugoslavija, Drugi svetski rat, anarhizam, marksizam, internacionalizam, nacionalizam, antisemitizam, fašizam

Ovaj rad je posvećen analizi uticaja istorijskih zbivanja na promenu ideoloških i političkih shvatanja dvojice intelektualaca i umetnika koji su svoje poznanstvo otpočeli saradnjom u avangardnom časopisu *Zenit* – Ljubomira Micića i Marijana Mikca.* Tema članka nije časopis *Zenit*, niti avangardni umetnički pokret zenitizam, a posebno ne njihovo vrednovanje ili tumačenje, nego ideološke, društvene i političke promene kroz koje su ta dva čoveka prošla, od ranih dvadesetih do početka sedamdesetih godina dvadesetog veka. Kao presudan za njihov međusobni odnos biće istražen period uoči Drugog svetskog rata, sam taj rat i, najzad, njegove posledice. Činjenica da su krajem tridesetih godina kontakti

* Članak je deo projekta Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u XX veku: između demokratije i diktature (br. 177016), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

Micića i Mikca zamrli nije prepreka da se istraži njihovo kasnije pojedinačno delovanje i ideološko i političko pozicioniranje, jer cilj je utvrditi kako su se pod uticajem dolazećeg rata i njegovih efekata njih dvojica promenila u odnosu na vreme *Zenita* i zenitizma. A promenili su se drastično.

Kada je bio pokrenut, 1921. godine, *Zenit* se „deklarirao kao ekspresionističko glasilo”.¹ Umetnički pokret zenitizam, koji je tada nastao, njegov osnivač Ljubomir Micić je definisao kao „apstraktni metakozmički ekspresionizam.”² I u književnoj teoriji je prihvaćeno da je u pitanju „jedan vid ekspresionizma u jugoslovenskoj književnosti”.³ Zaista, zenitizam se javio u vreme kada su ekspresionističke ideje u novoosnovanoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) uputile izazov tradicionalnoj kulturi i građanskom društvu, ali se i vrlo brzo transformisao.⁴ Možda najmanje greše oni koji kažu da je Micićev pokret, nastavši iz ekspresionizma, težio da prihvati „dadaističku pobunu” i pripremi tlo „za pretvaranje futurističke drskosti u protonadrealistički bunt posleratne književne avangarde.”⁵ Zenitizam je u svom manifestu proglasio: „Ekspresionizam, kubizam, futurizam – mrtvi su. (...) Mi smo njihova sinteza ali kao smernica u visinu i reinkarnacija”,⁶ a u praksi je zaista pokušao da se realizuje kao sinteza raznih avangardnih struja.⁷ Krajnji ishod, kako je konstatovao Miodrag Protić, trebalo je da bude stvaranje nove balkanske umetnosti.⁸ Pored toga, zenitisti nisu krili ambiciju da odigraju i određenu društvenu ulogu. Tu leži glavni uzrok zle sudbine njihovog lidera.

U centru pažnje ovog istraživanja dve su ličnosti: Ljubomir Micić (1895–1971), srpski književnik, lider i ideolog zenitizma i Marijan Mikac (1903–1972), hrvatski književnik i filmski delatnik, jedan od najvernijih i najupornijih pripadnika zenitističkog kruga. Te dve osobe su izdvojene sa ciljem da se osvetli na koji način su istorijska zbivanja uticala na međusobne odnose srpskih i hrvatskih intelektualaca i umetnika i, indirektno, na odnose njihova dva naroda.

Micić i Mikac: najbolje godine u najgorim evropskim vremenima

Početak objašnjenja odnosa između političke i estetske sfere u modernom vremenu leži u poslednjim decenijama XIX veka, kada je socijalistička ideološka opcija sadržala potencijal da se razvije u više različitih pravaca. To se dešavalo na širokom talasu demokratizacije, pokrenutom idejama Francuske revolucije, što je dovelo do razvoja nacionalizma i nastanka

¹ Радован ВУЧКОВИЋ, *Модерни правци у књижевности*, Београд 1986., 33. Vučković smatra da je „filozofija zenitizma” bila ekspresionistička, da je njegova pesnička tehnika bila dadaističko-konstruktivistička i da se pokret zalagao za totalnu slobodu izražavanja – sve do anarhije. *Isto*, 34.

² Ljubomir MICIĆ, „Čovek i umetnost”, *Zenit*, 1/1921., br. 1, 1.-2.

³ *Rečnik književnih termina*, Beograd 1992., 940.

⁴ O karakteru zenitizma i njegovom odnosu prema ekspresionizmu i dadaizmu videti i: Radomir KONSTANTINOVIC, „Četiri pesnika”, *Treći program*, 4/1972., zima, 182.-183.

⁵ Предраг ПАЛАВЕСТРА, *Историја модерне српске књижевности*, Београд 1986., 501.

⁶ Ljubomir MICIĆ – Ivan GOLL – Boško TOKIN, „Manifest zenitizma”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевно/уметничког експеримента*, 2/1998.–2000., br. 2-4, Београд 2001., 119.

⁷ Na to je Velibor Gligorić ukazao još 1921. Videti: R. KONSTANTINOVIC, „Četiri pesnika”, 222.-223.

⁸ Navedeno prema: *Isto*, 245.

masovnih političkih partija u Evropi.⁹ Osim toga, postepeno menjanje društvene i političke klime u evropskim zemljama je brojnim pojedincima omogućilo da iznesu svoje stavove o društvu i njegovom uređenju, tako da se sve češće javljaju glasovi nezadovoljstva i bunta, a neretko su se baš umetnici isticali kao zastupnici novih ideja.

Tako je došlo do toga da su i socijalisti i avangardni umetnici krajem XIX i početkom XX veka bili opozicija građanskom društvu i vlasti.¹⁰ Lenjin i njegovi saradnici su se u Švajcarskoj kretali upravo u krugovima avangardnih umetnika.¹¹ Jedni su bili autsajderi u odnosu na aktuelnu političku vlast, a drugi u odnosu na glavne umetničke tokove. I jedni i drugi su sa društvene margine upućivali svoj izazov centrima moći. I jedni i drugi su se u svom polju delovanja smatrali revolucionarima. Ali, njihovi putevi su mogli ići paralelno jedino dok neka od te dve kolone ne stigne do svog cilja – dok se ne etablira. Tada su se ti putevi morali ili poklopiti, ili razići. Uostalom, reklo bi se da nije bez značaja činjenica da Marks i Engels, koji su i inače bili vrlo suzdržani prema umetnosti, nisu pokazivali nikakvu naklonost ka umetničkoj avangardi.¹² To je logično, jer su avangardni umetnici bili neka vrsta konkurencije revolucionarima.

Takvo poreklo i društveni karakter avangardne umetnosti uslovlili su da ti umetnici pokažu snažne simpatije ka ideji političke pobune, a neretko i sklonost prema ideologijama anarhizma i/ili marksizma. Iz tog semena rođena je moderna umetnost: ponekad lična i emotivna, ponekad jasno politički angažovana, ali uvek subverzivna, izazivačka i borbena. Kakav će efekat to imati po same umetnike zavisilo je od konkretnih političkih okolnosti.

Kada je reč o Miciću i Mikcu, njima je zapalo da najbolje godine svojih života prožive kada je Evropa doživljavala najgore: dva svetska rata, različiti autoritarni i totalitarni režimi, ekstremne ideologije, populizam, građanski ratovi, masovni zločini, genocid i, posle svega toga, dugotrajna podeljenost kontinenta gvozdenom zavesom. Njih dvojica su izdvojeni između brojnih drugih intelektualaca, jer se može pratiti dugogodišnji razvoj njihovih međusobnih odnosa, paralelno sa uticajem koji su na njih vršila politička zbivanja. Posle zajedničkog početka javnog života u krugu saradnika *Zenita*, istorijske okolnosti su vodile Micića i Mikca na sasvim različite strane i, istovremeno, daleko od umetničkog stvaranja koje je obeležilo njihovu mladost. Oni nisu odoleli iskušenjima „vremena netrpeljivih”.¹³

Dve biografije u istorijskom kontekstu

Vreme zenitizma. Najznačajniji period njihovog delovanja na polju kulture i društvenih odnosa bilo je pet godina dok je izlazio časopis *Zenit*: 1921–1926. Tada Micić i Mikac deluju maksimalno saglasno, a postepeno njihov odnos starijeg i mlađeg, obožavanog i nepri-

⁹ Fransoa FIRE, *Prošlost jedne iluzije. Komunistički u dvadesetom veku*, Beograd 1996., 30.

¹⁰ Eric HOBBSAWM, „Socialism and the Avant-Garde, 1880–1914”, *Uncommon People. Resistance, Rebellion and Jazz*, London 1998., 171.-172.

¹¹ Rade LEPOSAVIĆ, „DADA Clipping. Traganje za izgubljenim srpskim (?) dadaistom”, *New Moment-New Ideas*, 15/2001., 22.

¹² E. HOBBSAWM, „Socialism and the Avant-Garde”, 173.

¹³ O okolnostima u tadašnjoj Evropi: АНДРЕЈ МИТРОВИЋ, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица 1998.; *Balkan Strongmen: Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, (Ed. Bernd J. Fischer), London 2007.; Stephen LEE, *European dictatorships 1918–1945*, London – New York 2000.

Slika 1. Anuška i Ljubomir Micić u redakciji *Zenita* u Beogradu 1924. godine

kosnovenog lidera i požrtvovanog sledbenika, prerasta u odnos dvojice ravnopravnih saradnika i prijatelja.¹⁴ U prvo vreme Micić je bio bolje situiran: mogao je redovno da izdaje časopis i zenitističku biblioteku.¹⁵ Istovremeno, Mikac se borio za голу egzistenciju. Kao zenitisti obojica su nepoželjni, kako u očima vlasti, tako i u intelektualnim krugovima. Politički konflikti i odbacivanje sredine u kojoj deluju (Mikac u Petrinji, a Micić u Zagrebu), maksimalno su im suzili polje delovanja. Iritiran provokativnom retorikom lidera HSS-a Stjepana Radića Micić je napisao ostrašćen članak na temu hrvatske kulture.¹⁶ Zbog toga mu je, navodno, pretio i sam Radić, tako da „(p)od pritiskom hysterije, koja je obuzela Zagreb, Ljubomir Micić, nezaštićen i osamljen kao uvek, beži u Beograd”.¹⁷ Redakcija *Zenita* je u Beograd preseljena 1923. godine, na adresu Obilićev venac 36.

Micić tu, u znatno lošijim materijalnim uslovima, istrajava u svojim opredeljenjima i ambicijama, po cenu odricanja od svega drugog.¹⁸ Istovremeno, otpor zenitizmu, koji iritira i prestoničko građanstvo i političke faktore, kontinuirano stiže i iz krugova umetnika i iz državnih institucija. Časopis je izlazio još tri godine, sve dok Micić nije bio prisiljen da se i odatle seli, jer mu je zbog sadržaja poslednjeg broja *Zenita*, s jedne strane pretilo hapšenje i zatvor, a s druge je dobijao anonimne pretnje, što je ugrožavalo i njegov fizički

¹⁴ Brojni izvori to pokazuju: Narodna biblioteka Srbije (dalje: NBS), Ljubomir Micić, rukopisi (dalje: LjMR). Prepiska M. Mikca i Lj. Micića je objavljena: Видосава ГОЛУБОВИЋ, „Из преписке око Зенита и зенитизма”, *Аетонус Српског културног друштва „Просвјета”*, 4/1999., 277.-293.; 5/2000., 231.-258.; 6/2001., 237.-256.; 7/2002., 178.-204.; 8/2003., 305.-318.; Видосава ГОЛУБОВИЋ, „Преписка између Маријана Микца и Љубомира Мицића (1931.)”, *Аетонус Српског културног друштва „Просвјета”*, 9/2004., 400.-408.; 10/2005., 369.-383.

¹⁵ Branimir DONAT, „Performans kao oblik komunikacije hrvatske DADE i njenih inačica s javnošću”, *Dani Hvarskoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 30/2004., br. 1, 7.-8. *Zenit* je redovno izlazio samo u periodu 1921–1923, kada ga je, kako se smatra, finansirala Micićeva bogata tazbina, vlasnici fabrike papirne galanterije *Lipa Mill* u Zagrebu. Međutim, mnogi autori se ne bi složili sa B. Donatom da je zenitizam bio varijanta dadaizma, kako se može razumeti iz njegovog članka. A pitanje je i da li su „zenitističke večernje” zaista bile „performansi”...

¹⁶ Ljubomir MICIĆ, „Papiga i monopol ‘hrvatska kultura’”, *Zenit*, 3/1923., br. 24, 1.-2.

¹⁷ УРЕДНИШТВО ЗЕНИТА, „Филм једног књижевног покрета и једне духовне револуције”, *Zenit*, 6/1926., br. 38, [33].

¹⁸ Micićev saradnik Mihajlo S. Petrov kasnije se sećao: „Nešto što nikad neću moći da zaboravim (...) bila je njegova požrtvovanost. (...) Pamtim kad su Micić, njegova žena i jedan vučjak, ovaliki, koji bi sam mogao da pojede kilo mesa, ručali zajedno kod *Moskve* (jer, situacija je bila takva da je on pare ulagao u *Zenit*) po jednu belu kafu, njih dvoje, i tri zemičke. Sad možete misliti koliko je onaj ker bio sit od toga.” R. LEPOSAVIĆ, „DADA Clipping”, 13.

integritet.¹⁹ Povod za konačni obračun sa *Zenitom* pružilo je objavljivanje članka „Zenitizam kroz prizmu marksizma”, a kap u već prepunu čašu su dolile zenitističke demonstracije protiv nobelovca Rabindranata Tagore tokom njegovog javnog predavanja 15. novembra 1926. u Beogradu.²⁰ Beogradski intelektualni i politički krugovi taj skandal im nisu oprostili, a *Politika* je razdraženo pretela da će „svakako škoditi ugledu naše policije, ako ove izgređnike ne nauči redu i pristojnosti.”²¹ *Zenit* je zabranjen, a Micić je u decembru 1926. preko Italije emigrirao u Francusku. Širi krug saradnika *Zenita* se i pre toga rasuo, Micićev brat Branislav (Ve Poljanski) je još 1925. otputovao u Pariz, gde su mu se uskoro pridružili sekretar redakcije Vladimir Skerl, Ljubomir Micić i njegova supruga Anuška.²² U to vreme, od najužeg jezgra zenitista u Jugoslaviji je ostao još samo najmlađi član – dvadesettrogodišnji Marijan Mikac.

Posle zenitizma, a pre rata. Ali, vođa zenitista se ni tada nije predavao – pravio je planove da iz inostranstva pokrene novo zenitističko glasilo. Već u januaru 1927. Micić je preko svoje supruge saopštio Mikcu da njemu prepušta „dužnost” kada i ona bude napustila zemlju. Ta „dužnost” je podrazumevala dalji rad redakcije časopisa (ali pod drugim nazivom), a u jednom pismu Mikac kaže da bi time „pitanje njegovog položaja i slobode rada bilo rešeno, a uveren sam – i pitanje dalje zenitističke akcije u ovoj zemlji – naravo, po Vašem odobrenju i pod Vašom kontrolom.”²³ Taj predlog, iako nije realizovan, svedoči o velikom poverenju koje je u to vreme Micić gajio prema Mikcu.²⁴ Sa druge strane, o Mikčevoj privrženosti harizmatičnom Miciću možda najviše govori činjenica da je u jesen 1927. svom prvorodnom sinu dao ime Ljubomir.²⁵ Uprkos naporima, zenitizam je Micićevim odlaskom završio svoje delovanje. Mikac je tada, uprkos svojim mnogo puta iskazanim željama, prestao da stvara kao zenitista, okrenuvši se građanskoj svakodnevici: oktobra 1927. zaposlio se kao službenik u *Tvornici vunjenih tkanina* Koste Ilića u Beogradu, a kasnije u njenom odeljenju u Turnju kod Karlovca.²⁶ U jednom pismu Miciću on kaže:

Ne pišem ništa, niti imam vremena za privatan rad. Osam sati dnevno u kancelariji, radi se i subotom posle podne (...) Ono nekoliko časova što ih provodim kod kuće zauzet sam kućnim poslovima. Moram da pomognem ženi, ako ništa drugo: barem dete da pridržim (...).²⁷

Polako, ali sigurno, Mikac je tonuo u živo blato građanskih konvencija, brinući, pored toga, brige porodične svakodnevce. Istovremeno, u periodu od 1927. do 1936. Micić je

¹⁹ Видосава ГОЛУБОВИЋ, „Из преписке око Зенита и зенитизма (1927)”, *Вестник СКА „Просвета”*, 6/2001., 252.; Зоран МАРКУШ, *Зенитизам*, Београд 2003., 36.

²⁰ Autor članka o zenitizmu i marksizmu je, najverovatnije, sam Micić. Videti: М. РАСИНОВ, „Зенитизам кроз призму марксизма”, *Зенит*, 6/1926., бр. 43, 12.-15.; „Тагоре и зенитистичке демонстрације”, *Зенит*, 6/1926., бр. 43, 15.-16.; Бранко Ве ПОЉАНСКИ, Лубомир МИЦИЋ, „Отворено писмо Рабиндранат Тагори”, *Зенит*, 6/1926., бр. 43, 17.-19.; З. МАРКУШ, *Зенитизам*, 22.

²¹ „Београђани одушевљено поздравили великог индиског песника”, *Политика*, бр. 6669, 17. 11. 1926., 6.

²² Branislav SKROBONJA, „Hasta la vista ili priča o Miciću”, *New moment*, 4/1995., 22. Skrobonja je upoznao Micića 1962. ili 1963. družio se s njim godinama i organizovao njegovu sahranu. Skrobonjina sećanja su dragocena za rekonstrukciju Micićeve biografije u posleratnom periodu, za koji ima malo izvora.

²³ NBS, LjMR/II/2, Pismo Mikca Miciću, Petrinja 26. 1. 1927.

²⁴ Pored toga, prema svedočenju V. Skerla, kompletna ostavština Micića i *Zenita* bila je poverena na čuvanje Mikcu. Prema: B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 22.

²⁵ U pismu otkucanom na pisacoj mašini ime Mikčevog sina je istaknuto velikim slovima, čime je želeo da Miciću skrene pažnju na svoj gest. NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Beograd 14. 12. 1927.

²⁶ Борис ВРА, „Зенитистичке вечерње у Петрињи”, *Вестник СКА „Просвета”*, 10/2005., 385. (нар. 2).

²⁷ NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Beograd 4. 6. 1928.

u otadžbini bio sasvim marginalizovan kao stvaralac. Ono što je objavio izašlo je na francuskom jeziku, u Parizu, dok je u Jugoslaviji štampao samo nekoliko priloga u ljubljanskoj reviji *Tank*.²⁸ Međutim, tokom tridesetih godina u životu njegovog prijatelja došlo je do važnih promena. Mikac je počeo da se bavi unosnim poslom uvoza i distribucije američkog filma (za *Fox* 1929–1931, za *Paramount* posle 1931), uređuje filmske revije i učestvuje u proizvodnji *Paramount*-ovih filmskih žurnala za Jugoslaviju, a krajem tridesetih ima i svoju firmu za plasman američkog stripa.²⁹ Time je on rešio svoje egzistencijalne probleme, ali je ujedno i definitivno odustao od avangardnog delovanja u umetnosti. Početkom 1931. pisao je Miciću: „Poslije smrti ‘Zenita’ i ja sam za literaturu umro.”³⁰ Došavši do solidnih prihoda i zanimljivog posla Mikac se, ipak, sa čežnjom sećao uzbudljivog vremena umetničke avangarde, a u jednom pismu je izrazio želju da njegov sin nastavi tamo gde je on stao.³¹ U prvoj polovini tridesetih godina Mikac je već bio u poziciji da Miciću (koji je bio u Parizu) omogući honorarni posao prevođenja filmskih žurnala sa francuskog na srpski, kako bi ublažio svoje materijalne nedaće.³² Kada se Micić, posle deset godina izgnanstva, 1936. vratio u Jugoslaviju, prostor za delovanje bio mu je maksimalno sužen, a društveno-politička klima bitno promenjena. S druge strane, oslobodivši se stalne borbe za golu egzistenciju, Mikac se ponovo okreće literaturi, ali ne više avangardnoj. On tada počinje da piše u sasvim drugom duhu. Moguće je da nije puka koincidencija to što je poslednje sačuvano Mikčevo pismo Miciću, kratko i kurtoazno, datirano 27. maja 1938,³³ nedugo posle objavljivanja Mikčevog „satiiričnog romana” *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*. Nema dokaza da su i kasnije održavali kontakt: u Micićevoj zaostavštini ima prepiske i posle 1938, ali nema više ni jednog Mikčevog pisma. Micić je do napada na Jugoslaviju uspeo da objavi samo jedan broj novog „književno-političkog” časopisa *Srbijanstvo*, koji je odmah bio zabranjen.³⁴ U obrazloženju odluke Ministarstva unutrašnjih dela pisalo je „da se taj broj zabranjuje zbog šovinističkih ideja i raspaljivanja nacionalne mržnje.”³⁵ S obzirom da je to bilo vreme nemačke invazije na zemlje Beneluksa i Francusku, verovatno je i međunarodna situacija pospešila zabranu. Poslednje što je vlastima Jugoslavije trebalo u trenutku kada gube glavni spoljopolitički oslonac bilo je dalje zaoštavanje međunacionalnih odnosa. Posle toga Micić se potpuno pasivizovao i sa suprugom živeo povučeno u svom stanu u Beogradu, u Njegoševoj ulici 69. Tu ih je zatekao rat.

Ratno vreme. Ne kaže se slučajno: dok jednom ne smrkne drugome ne svane. Period novog svetskog rata otvorio je Mikcu mogućnost da dosegne vrhunac karijere. Od marginalca na kulturnoj i društvenoj sceni koji je, tražeći ma kakav posao, lutao između Senja,

²⁸ Izašla su svega dve sveske *Tanka* 1927: br.1 i br. 1½–3. Treća je već bila zabranjena. В. ГОЛУБОВИЋ, „Из преписке око Зенита и зенитизма” (1928–1929), *Авемонус СКД „Просвета”*, 7/2002., 186. (nap. br. 4).

²⁹ Mikčevo preduzeće *Press Service MM* imalo je sedište na Pantovčaku 128. Videti: NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Berlin 9. 11. 1931; Pismo Mikca Miciću, Zagreb 27. 5. 1938; Ivo ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.–1997.: Pregled povijesti hrvatske kinematografije*, Zagreb 1998., 120.; Видосава ГОЛУБОВИЋ – Ирина СУБОТИЋ, *Зенит 1921–1926*, Београд 2008., 342.

³⁰ NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Berlin, 9. 11. 1931.

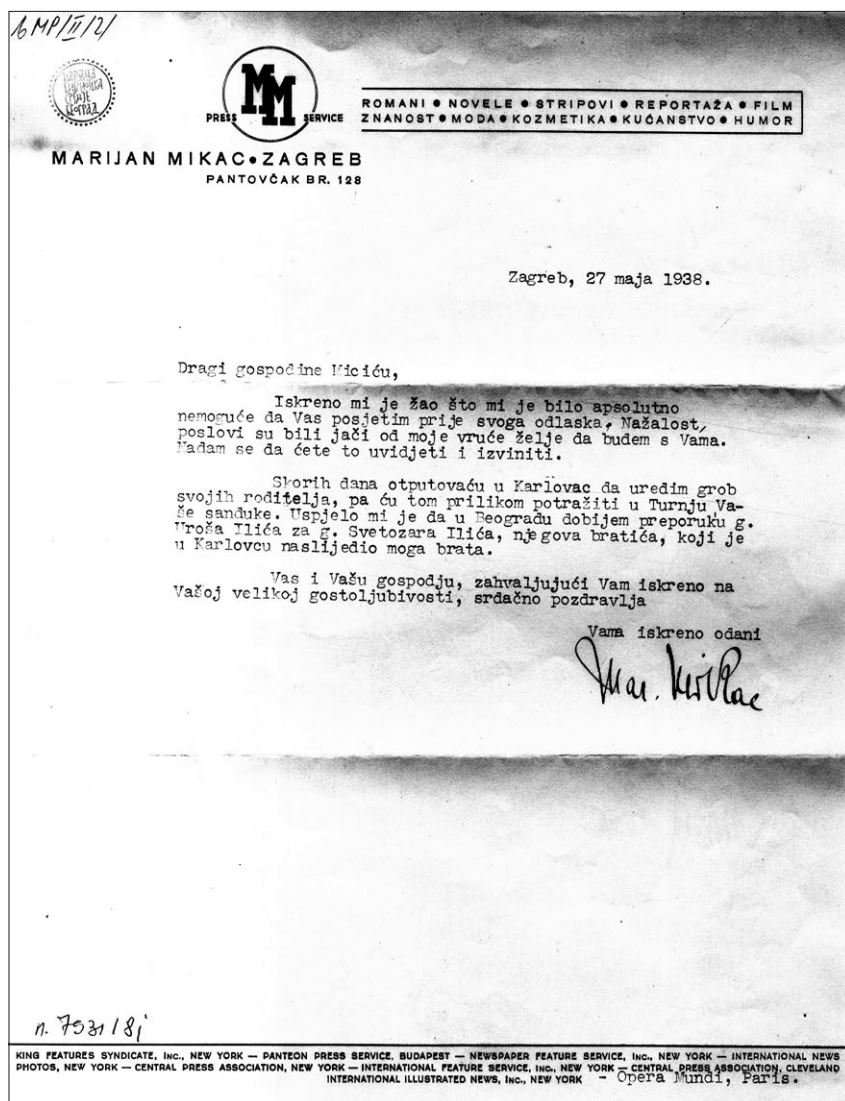
³¹ NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Berlin, 19. 11. 1931.

³² NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Zagreb 14. 11. 1933.; Pismo Mikca Miciću, Zagreb 1. 12. 1933.; Telegram direktora *Paramount*-ovog predstavništva u Francuskoj F. L. de Blois-Lieach Miciću, Saint-Maurice 7. 3. 1935.

³³ NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Zagreb 27. 5. 1938.

³⁴ *Srbijanstvo. Književno-politički časopis*, 1/1940., br. 1.; NBS, LjMR/II/2. Pisma i dopisnice uredništvu u periodu 25. 5. 1940.– 6. 1. 1941.

³⁵ B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 17.

Slika 2. Zadnje poznato pismo Marijana Mikca Ljubomiru Miciću. Zagreb, 27. svibnja 1938.

Petrinje, Sarajeva, Beograda, Karlovca, Zagreba i dunavskih brodova, postao je nešto značajno: 26. I 1942. imenovan je za upravnika (ravnatelja) *Hrvatskog slikopisa*, filmske kuće Nezavisne Države Hrvatske.³⁶ Mikac se u novoj ulozi dobro snašao, a u istoriji filma u Hrvatskoj ostalo je zapisano:

Njegovi suradnici u vrijeme rata nisu ga smatrali aktivnim ustašom (...) ali je svakako uživao povjerenje ustaških vlasti. On je praktički sam održavao vezu s višim organima političke kontrole, tako da su ljudi okupljeni u poduzeću mogli relativno neometano obavljati svakodnevne poslove, pa čak i progurati filmove koji su bili politički neutralni.³⁷

³⁶ *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 271.

Pod njegovim rukovodstvom novoosnovana filmska kuća je postigla određene uspehe. Snimljeni su dokumentarni film *Barok u Hrvatskoj* (Oktavijan Miletić, 1942), desetak kratkometražnih filmova, dugometražni igrani film *Lisinski* (Oktavijan Miletić, 1944), propagandni film *Straža na Drini* (Branko Marjanović, 1942) dobio je bronzanu medalju na Filmskom festivalu u Veneciji 1943, a redovno su snimani filmski žurnali (preko 200), sve do maja 1945. godine. Pored toga, Mikac je napisao brošuru o *Hrvatskom slikopisu*.³⁸ Prilikom oslobođenja Zagreba, dok su pristalice ustaša bežale ka Zapadu – Mikac je ostao. Iako je kao rukovodilac važne institucije bio uhapšen – nije mu suđeno.³⁹ Mirko Lukavac, koji je 1945. preuzeo rukovođenje filmskom proizvodnjom u Zagrebu, kasnije je zapisao u svojim sećanjima: „Kompromitirani funkcioneri su pobjegli, a ostalo osoblje smo preuzeli.”⁴⁰ Mikac, koji je bio „funkcioner”, a ne „osoblje”, nije preuzet. On kao da je postao nevidljiv komunističkim vlastima.⁴¹ Za to se pobrinuo sekretar izaslanika Svete stolice kod hrvatskog Episkopata, Đuzepe Masuči (Giuseppe Masucci, 1906–1964), o čemu svedoči njegov dnevnik:

28. lipnja [1945]. U 11.30 me je posjetio predsjednik vlade Bakarić. (...) Toplo sam mu preporučio bivšeg ravnatelja za film Marijana Mikca, koji je u tamnici.⁴²

Preporuka je urodila plodom, a kada je kasnije sa porodicom napustio Jugoslaviju (verovatno 1947), Mikac je prvo utočište našao u italijanskom manastiru Montevergine, kod Masučija.⁴³ Sasvim drugačije prošao je Ljubomir Micić. Ratne godine za njega su značile konačni gubitak svih, pa i najneznatnijih mogućnosti da javno deluje. S obzirom da je njegova supruga Anuška bila Jevrejka (koja je udajom prešla u pravoslavlje), Micići su bili pod stalnom pretnjom hapšenja i logora. Verovatno im je pomoglo to što se u Beogradu nije znalo za njeno poreklo, jer je Anuška rodom bila iz Vinkovaca, tokom tridesetih godina je uglavnom živela u inostranstvu, a sa jevrejskom opštinom u Beogradu nije se povezala.⁴⁴ Kada je, najzad, došao trenutak oslobođenja od okupatora, postalo je jasno da sloboda nije bila namenjena svima. Micićeva društvena pozicija nije se, u suštini, promenila ni posle rata – iako je, za razliku od Mikca, on novim vlastima bio i te kako vidljiv:

Kada je Micić posetio ministra kulture Vladu Ribnikara i tražio potvrdu da je književnik, kako bi sačuvao stan, rečeno mu je da u novom društvu nema mesta za zenitizam, a potvrda mu je uskraćena.⁴⁵

³⁷ I. ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 120. Nejasno je šta znači izraz „aktivni ustaša” i na čemu se zasniva podela na „aktivne” i ostale. O Mikčevim političkim uverenjima govori njegov posleratni „aktivizam”.

³⁸ Marijan MIKAC, *Tri godine rada Hrvatskog slikopisa*, Zagreb [1944.]

³⁹ *Tko je tko u NDH*, 270.-271.; I. ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 120.

⁴⁰ Mirko LUKAVAC, „Prvi dani kinematografije u SR Hrvatskoj (1945–1946)” *Filmska kultura*, 19/1975., br. 100, 165.

⁴¹ O Mikcu i Lukavcu opširnije: Goran MILOPADOVIĆ, „Домаћи трилери у иностраној режији: Обавештајне и саботерске активности против југословенске кинематографије 1945–1955. године”, *Годишњак за друштвену историју*, 17/2010., br. 1, 67.-88.

⁴² Giuseppe MASUCCI, *Misija u Hrvatskoj 1941–1946*, Madrid 1967., 209.

⁴³ Marijan MIKAC, „Predgovor”, u: Giuseppe MASUCCI, *Misija u Hrvatskoj*, 22. Mikac i Masuči su ostali u prisnom kontaktu i posle rata.

⁴⁴ Jedan od retkih ljudi u Beogradu, koji su znali njeno poreklo, bio je Vladimir Skerl (1899–1981), nekadašnji sekretar i prevodilac redakcije *Zenita*. Potpisivao se i kao Skerlić. Tokom rata radio je u aparatu Nedićeve vlade, pa je možda uticao da Micići tada budu neprimećeni. Posle rata je osuđen na osam godina zatvora. Videti: Jevrejski istorijski muzej, Beograd, Kartoteka članova; B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 21.-23.; 3. МАРКУИИ, *Зенитизам*, 37.; В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Зенит*, 369.-370.

⁴⁵ Zoran MARKUŠ, „Razgovori sa Ljubomirom Micićem, 3.”, *Odjek*, 24/1971., br. 22, 21.

Vladislav Ribnikar je pre rata bio direktor dnevnika *Politika* (koja je preporučivala policiji da zenitiste „nauči redu”), a posle rata ministar i predsednik Komiteta za kulturu i umetnost Vlade FNRJ. Sa Anuškom, brojnim umetničkim delima, knjigama i dokumentacijom o svom radu Micić je iz trosobnog stana u Njegoševoj ulici 69 prisilno iseljen u garsonjeru dimenzija približno 3 x 8 metara, na poslednjem, petom spratu zgrade u ulici Prote Mateje 18 u Beogradu.⁴⁶ Time je on bio materijalno uništen i potpuno marginalizovan. Duboke društvene i političke promene bacile su u zaborav njegovo delovanje u međuratnom periodu.⁴⁷

Posle rata. U novim okolnostima i Micić i Mikac su se našli van glavnih društvenih i kulturnih zbivanja: Mikac kao politički emigrant, a Micić kao unutrašnji emigrant. Međutim, posle rata su, osim Ribnikara, na vlast došli i drugi Micićevi stari neprijatelji, među kojima se nalazio i najuticajniji – Miroslav Krleža.⁴⁸ Pre Drugog svetskog rata Micić je Krležu u svom časopisu nazivao „Mimostav Krpeža”,⁴⁹ tvrdio da je on „uobrazio da je revolucionaran i komunistički pisac”,⁵⁰ njegov rad osporavao kao „feljtonizam”⁵¹ i nazivao „domobranskom književnošću”,⁵² a ni posle rata o njemu (a ni o Krklecu⁵³) nije imao da kaže ništa lepo, već jedino: „pokvarenjak, srbožder, ustaša”.⁵⁴ A upravo sa Krležom su bili bliski beogradski nadrealisti, naročito Marko Ristić, čija „otvorena netrpeljivost” prema Miciću je bila dobro poznata.⁵⁵ Te okolnosti su, mnogo godina kasnije, navele jednog istraživača da u vezi zenitizma konstatuje:

Dugogodišnje prećutkivanje toga pokreta skoro da ima odlike zavere. (...) Najverovatnije je u pitanju spoj stvaralačke taštine i društvene moći pojedinih umetnika koji su hteli da u istoriji ostanu prvi i jedini predstavnici naše avangarde. Jer, među nadrealistima bilo je pisaca oda, ambasadora i generala.⁵⁶

Izolovan i odbačen, Micić je svoje poslednje decenije živeo u oskudici i krajnje neprijateljskom okruženju, upućen jedino na suprugu, u zgradi čiji stanari su ga maltretirali. Jedina komunikacija koju je održavao bilo je dopisivanje sa pojedinim emigrantima, ali mu je pošta kontrolisana, a ponekad i oduzimana. Micić posle rata nije radio, jedino je Anuška neko vreme bila zaposlena kao inokorespondent.⁵⁷ Nisu imali penziju niti socijalnu ili zdravstvenu zaštitu. Micić se izdržavao od prodaje gume za žvakanje, kafe i hemijskih olovaka koje su mu iz inostranstva slali retki preostali prijatelji, Anuškini rođaci i Crkvena

⁴⁶ Z. MARKUŠ, „Razgovori sa Lj. Micićem, 1.”, *Odjek*, 24/1971., br. 20, 20.

⁴⁷ В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Zenit*, 350.

⁴⁸ O Krležinom uticaju u socijalističkoj Jugoslaviji videti: Горан МИЛОРАДОВИЋ, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Београд 2012., 106., 114.-115., 154.-157., 306.-309.

⁴⁹ Ljubomir MICIĆ, „Revolucija u gradu belome”, *Zenit*, 1/1921., br. 10, 3. Misli se na grad Zagreb.

⁵⁰ Лубомир МИЦИЋ, „Легенда о мртвом покрету или између зенитизма и антизенитизма”, *Zenit*, 6/1926., br. 43, 8.

⁵¹ „Domaća zadaća”, *Zenit*, 2/1922., br. 17-18, 59.

⁵² УРЕДНИШТВО ЗЕНИТА, „Флам једног књижевног покрета”, [28, 34.]

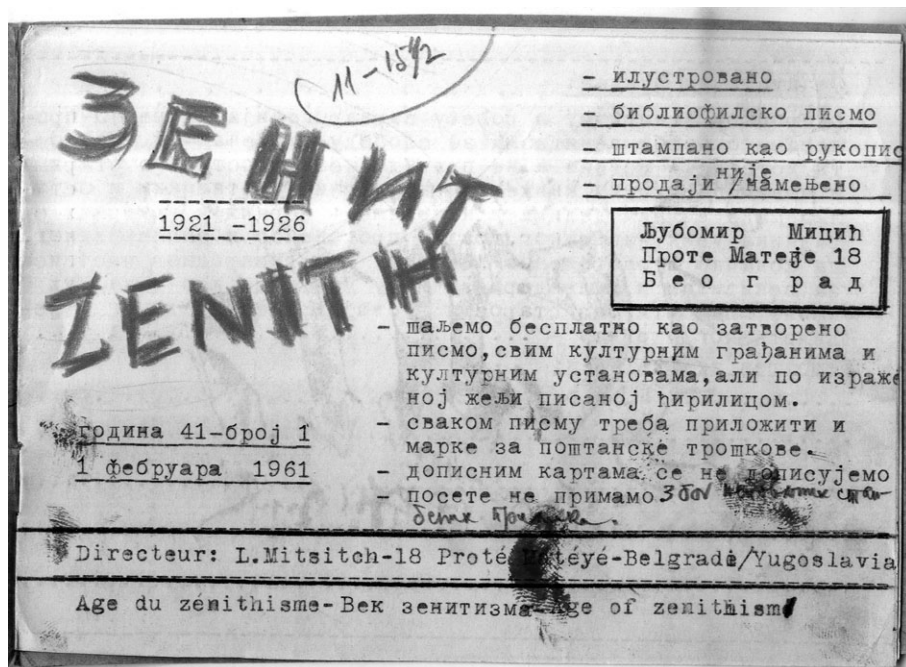
⁵³ Za Krkleca se u *Zenitu* tvrdio da je plagijator. Videti: „Opet plagijat”, *Zenit*, 2/1922., br. 12, [korice]; UREDNIŠTVO ZENITA, „Netužni nekrolog 1922. godini”, *Zenit*, 2/1922., br. 19-20, 68.

⁵⁴ Prema: В. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 6.

⁵⁵ Videti: Теодор АНЂЕЛИЋ, „За балканизацију Европе”, *НПН*, 13. 2. 1983., 32.; 3. МАРКУШ, *Zenitizam*, 38.-42.; Borislav MIHAJLOVIĆ, *Autobiografija o drugima*, II, Novi Sad 2003., 55.; Irina SUBOTIĆ, „Susret s Irinom Aleksander”, u: Irina ALEKSANDER, *Svi životi jedne ljubavi*, Zagreb 2003., 228.

⁵⁶ Вилјам АБРАМЧИК, [Велимир Абрамовић], „Кључ за европензацију Балкана”, *Књижевне новине*, 34/1983., br. 664, 35.-36. Ovdje se aludira na Oskara Daviča, Marka Ristića i Koču Popovića.

⁵⁷ 3. МАРКУШ, *Zenitizam*, 38.

Slika 3. Micićevo „bibliofilsko pismo” – rijedak primjer samizdata u Jugoslaviji i Micićev pokušaj obnove *Zenita*. Beograd, 1. veljače 1961.

opština Srpske pravoslavne crkve u Trstu.⁵⁸ Tokom 1953. godine protiv Micića su njegovi susedi podneli nekoliko tužbi, zbog kojih je bio u istražnom zatvoru. Na Micićevu žalbu da mu je stalno ponižavanje, uznemiravanje i klevetanje od strane sustanara oštetilo zdravlje i nerve, sudija ga je 1954. godine poslao u duševnu bolnicu, na posmatranje.⁵⁹ Sledeći put Micić je izveden na sud 1960, jer je u privatnoj pošti i nekim svojim izjavama vređao visoke funkcionere i širio „nacionalnu i versku netrpeljivost, mržnju i razdor”.⁶⁰ Suđenje je obustavljeno jer je istražni sudija odustao od daljeg gonjenja. Sve što je Micić radio posle rata ostalo je u skicama ili je to sam umnožavao i kao samizdat slao poštom, mahom adresatima u inostranstvu.⁶¹

Sačuvana je božićna čestitka sa pesmom, napisana na lošem engleskom jeziku, koju je Micić 11. XI 1958. adresirao na Frederika Pregera (Frederic Praeger), poznatog američkog izdavača antikomunističke literature.⁶² Adresatu je otvoreno sugerisao da sadržaj kopira i šalje dalje. Čestitka je, u stvari, bila upućena široj javnosti, „to the Churchill’s english-speaking people”, koji su, po Micićevom mišljenju, „supporters of red star supremacy”. Pesma se završava rečima: „By red pigs blasphemed the famous Nobel Prize”, što upućuje na zbivanja

⁵⁸ Z. MARKUŠ, „Razgovori sa Lj. Micićem, 1”, *Odjek*, 24/1971., br. 20, 20.; Ирина СУБОТИЋ, „Сећања на сусрете са Љубомиром Мицићем”, *Књижевност*, 37/1981., br. 7-8, 1486.; B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 2.-24.

⁵⁹ Luka DOTLIĆ, „Sporovi Ljubomira Micića”, *Polja*, 17/1971., br. 152, 4.-5.

⁶⁰ B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 7.

⁶¹ Drugi primeri samizdata u Jugoslaviji nisu poznati. Jedan broj Micićevih malotiražnih „bibliofilskih pisama” (tj. samizdata) čuva se u njegovom fondu u NBS, dok su neki faksimili objavljeni u: Z. MARKUŠ, *Zenitizam*, I.-XX.

⁶² Preger je tokom rata bio američki obavestajni oficir, a i kasnije je ostao tesno povezan sa CIA. U Njujorku je 1950. osnovao izdavačku kuću *Praeger Publishers*, koja je, pored ostalog, objavila dela A. Solženjicina i M. Đilasa. Videti: Mira BOGDANOVIĆ, „Jugoslavenski disidenti i hladni rat”, *Sociologija*, 6/2009., br. 2, 123.

povodom dodeljivanja Nobelove nagrade Pasternaku.⁶³ Ukoliko bi se primenili kriterijumi koji važe za disidente u SSSR-u, onda bi se za Micića moglo reći, pre nego za neke druge osobe (npr. za Milovana Đilasa), da je bio disident: bio je principijelni i dosledni protivnik komunističkog režima, nije težio dolasku na vlast, delovao je putem samizdata i prepiske, bio je zbog toga maltretiran, suđen, zatvaran i slat u duševnu bolnicu na posmaranje.⁶⁴ Zbog svega navedenog, nekadašnji zenitista je verovao da je pod stalnom prismotrom, ali „(n)i jednog trenutka, međutim, Micić nije smatrao da sve to potiče od službi unutrašnjih poslova, već iz intelektualnih krugova...”⁶⁵ Zaista, on u tim krugovima nije bio zaboravljen. Njegovoj ličnosti je 1969. godine posvećen razorni i zastrašujući esej u kome se kaže:

Barbarogenije je sinonim tog varvarskog straha od tuđinskog mora, od kulture koja je uvek šansa da to more, kao neka biblijska stihija, prodre u naše selo, da nas razveje i otuđi od nas samih, od našeg duha, sloga i sroka, od naših mrtvih, od naše tradicije. (...) On je tu, *Barbarogenije*, najmračniji genije srpske kulture; *on je tu...*⁶⁶

Micićeva odbačenost i usamljenost postale su naročito teške posle 1961. godine, kada je umrla Anuška, poslednji i najjači oslonac koji je imao. Za sebe je u to vreme govorio da je „leš koji hoda”.⁶⁷ Kada je 12. juna 1971. godine, tačno na pedesetogodišnjicu Manifesta zenitizma, nađen u besvesnom stanju u svom stanu, opravdano se smatralo da je u pitanju samoubistvo.⁶⁸ Micić svoj život nije delio od svoje umetnosti, a u njegovim postupcima i stvaralaštvu uvek je bilo i simbolike i mistike. Umro je par dana kasnije.⁶⁹

Mikcu je, takođe, od strane komunističke vlasti bilo namenjeno da potpuno nestane iz kulture Jugoslavije.⁷⁰ Ipak, on je kao emigrant imao daleko više mogućnosti za intelektualni rad nego da je ostao u Jugoslaviji, tako da je njegova posleratna bibliografija daleko obimnija od predratne.⁷¹ Umro je 16. marta 1972, na brodu kraj obale Južne Afrike. U *Jugoslovenskom književnom leksikonu* ni jedan od njih dvojice nije pomenut poimence.⁷² Postoji samo odrednica „Zenitizam”, u kojoj se pominje Micićevo, ne i Mikčevo ime. Kada je Mikac u pitanju, to objašnjava činjenica da je bio aktivan u krugovima oko ustaškog časopisa *Obrana*, a objavljivao je i u drugim emigrantskim publikacijama.⁷³

⁶³ NBS, LjMR/I. Božićna čestitka Micića Pregeru, Beograd 11. 11. 1958.

⁶⁴ Uporediti sa: Goran MILORADOVIĆ, „Ljudi na strateškim mestima: uzroci, posledice i smisao sukoba Josipa Broza Tita i Milovana Đilasa na Trećem (vanrednom) plenumu CK SKJ 1954. godine”, *Tito – viđenja i tumačenja*, (zbornik radova), Beograd 2011., 202.-210., 229.

⁶⁵ З. МАРКВИИ, *Зенитизам*, 39.

⁶⁶ Radomir KONSTANTINOVIĆ, „Ko je barbarogenije”, *Treći program*, 1/1969., proleće, 20.-21. (kurziv R. K.). Stiče se utisak da autor eseja ne govori o „barbarogeniju” samo kao o simbolu, nego da je svestan i Micićevog fizičkog pristustva. Izolovan, proskribovan i kontrolisan, Micić nije mogao da odgovori.

⁶⁷ O ljubavi, privrženosti i poštovanju koje je Micić negovao prema supruzi govori podatak da je tokom poslednje decenije svog života svakog dana odlazio na njen grob, uređivao ga i nad njim čitao poeziju. Videti: B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 7.

⁶⁸ Micić je to bio najavio svom poznaniku Z. Markušu. Videti: З. МАРКВИИ, *Зенитизам*, 41.

⁶⁹ Postoji legenda, koja je, izgleda, potekla od J. Seissela, da je Mikac bio na Micićevoj sahrani. Međutim, teško je poverovati u to. Mikac je pripadao ekstremnoj političkoj emigraciji, pa bi pri pokušaju ulaska u zemlju bio uhapšen. Na sahrani je od starog zenitističkog društva bio V. Skerl, koji je možda pogrešno identifikovan kao Mikac. Videti: Vera HORVAT-PINTARIĆ, *Josip Seissel*, Zagreb 1978. (nap. 3.); B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 20; B. БРГА, „Зенитистичке вечерње”, 391. (nap. 10.).

⁷⁰ Branimir DONAT, „Zaboravljeni i nepoznati Marijan Mikac”, *Kolo Matice hrvatske*, 3/1993., br. 9-10, 711.-737.

⁷¹ Videti: Zlata DEROSI, „Marijan Mikac, (Senj 29. 1. 1903. – Atlantik kod Cape Towna 16. 3. 1972.)”, *Senjski zbornik*, 24/1997., br. 24, 221.-225.

⁷² *Jugoslovenski književni leksikon*, Novi Sad 1970., 15., 586.

⁷³ Videti: Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 169.-226. Većina onoga što je Mikac objavio u emigraciji podrivala je tadašnji ustavni poredak Jugoslavije.

Micić je odbacivan koliko zbog svog, u to vreme već nepomirljivog nacionalizma, toliko i zbog lične netrpeljivosti nekih bivših pripadnika nadrealističkih krugova, koji su u novim okolnostima stekli političku i društvenu moć.⁷⁴ O zenitizmu se znalo i ponešto pisalo isključivo u stručnim krugovima i, uglavnom, uzgred.⁷⁵ Šira javnost je o tom umetničkom pokretu kao o centralnoj temi mogla nešto više da sazna tek početkom 1983. godine, povodom izložbe *Zenit i avangarda dvadesetih godina*, koja je održana u Beogradu i Zagrebu.⁷⁶ Međutim, ta izložba je, pored ostalih reakcija, izazvala i oštru polemiku ideološkog i političkog karaktera.⁷⁷

Ideološka evolucija Ljubomira Micića i Marijana Mikca

Očigledna i drastična ideološka i politička evolucija Micića i Mikca i njihovo nezadrživo kretanje sa anarhističke i internacionalističke levice ka nacionalističkoj, a potom i šovinističkoj desnici, koje je posle propasti *Zenita* sve brže i jače zahvatalo obojicu, može se pratiti kroz njihovo stvaralaštvo, kroz štampu, prepisku i drugu građu. Bez pretenzija da se iscrpu svi mogući aspekti problema, ovde je izdvojeno nekoliko pojmova indikativnih za promenu njihovih pogleda na svet. Iako je Mikca u *Zenitu* znatno manje objavljivao nego Micić, činjenica da je ostao jedan od najupornijih i najdoslednijih zenitista govori o tome da u vreme izlaženja *Zenita* nije imao drugačija shvatanja od vođe pokreta. Da jeste, mogao se distancirati i od časopisa i od urednika, kao što su mnogi drugi saradnici i učinili.

Revolucija. Zenitizam je bio jedan od umetničkih pokreta koji su se pojavili kao reakcija na Prvi svetski rat i koji je svoj društveni zamah i ambicije, pored ostalog, crpao i iz simboličnog značenja Oktobarske revolucije. Zbog toga je doživljavao, a i sam se deklarirao, kao „levičarska struja” tadašnje umetničke scene.⁷⁸ Već u prvom broju *Zenita* Micić je objavio članak *Proletkult* Anatolija Lunačarskog, narodnog komesara za prosvetu Sovjetske Rusije.⁷⁹ Tada Ljubomir Micić umetnost definiše kao „večnu revoluciju”,⁸⁰ potom objavljuje „novelu” *Revolucija u gradu belome*,⁸¹ a ponekad se pak čini da reč „revolucija” u svojim

⁷⁴ Za nadrealiste je Micić pisao da su „beogradski književni snobovi, kojima je Frojdova psihoanaliza pomela i ono malo mozga što ga imaju”. Љубомир, М[ИЦИЋ], „Песник у лудници”, *Zenit*, 5/1925., br. 36, [17.]

⁷⁵ Videti: Miodrag PROTIĆ, *Treća decenija. Konstruktivno slikarstvo*, Beograd 1967.; Miodrag PROTIĆ, *Српско сликарство XX века*, Beograd 1970.; V. HORVAT-PINTARIĆ, *Josip Seissel. O zenitizmu kao osnovnoj temi* Zoran Markuš je tokom sedamdesetih godina objavio nekoliko kraćih članaka u časopisu *Delo*.

⁷⁶ Irina SUBOTIĆ, *Zenit i avangarda 20ih godina* (katalog izložbe), Beograd 1983.; Aleksandar FLAKER, *Ruska avangarda*, Zagreb 1984., 439.-458.

⁷⁷ Videti: Владан АБРАМЧИК, „Кључ за европензацију Балкана”, 35.-36.; Т. АНЂЕЛИЋ, „За балканизацију Европе”, 32.-33.; Радивој ЦВЕТИЋАНИН, „Утаја ‘србијанства’, случајно или не”, *Недељна борба*, 19-20. II. 1983., 11.; Р[адован] ПОПОВИЋ, „Мицић и његов зенитизам”, *Политика*, br. 24924, 25. 2. 1983., 10.; Zoran MARKUŠ, „Što je želio Micić”, *Danas* (Zagreb), br. 55, 8. 3. 1983., 40.; Momčilo ĐORGOVIĆ, „Barbarogenij još jednom”, *isto*, 63.-64.; Стеван СТАНИЋ, „Између ‘србијанства’ и космополитизма” (интервју са Богданом Богдановићем), *НПН*, br. 1682, 27. 3. 1983., 27.-30.; Ирина СУБОТИЋ, „Зенит и авангарда”, *Књижевне новине*, br. 669., 28. 4. 1983., 6. Ovim se lista polemičkih i drugih tekstova objavljenih povodom izložbe *Zenit i avangarda dvadesetih godina* ne iscrpljuje.

⁷⁸ Љ. МИЦИЋ, „Легенда о ‘мртвом покрету’”, 3.-4.

⁷⁹ A[natolij] LUNAČARSKI, „Proletkult”, *Zenit*, 1/1921., br. 1, 11.-12.; *isto*, 1/1921., br. 2, 13.-14.

⁸⁰ Lj. MICIĆ, „Čovek i umetnost”, 1.-2.

⁸¹ Lj. MICIĆ, „Revolucija u gradu belome”, 2.-7.

tekstovima koristi samo radi provociranja.⁸² U Micićevoj zbirci poezije *Antievropa* u gotovo svakoj pesmi pominje se reč „revolucija”.⁸³ Zenitistička „revolucija” bila je poetski izraz ogorčenosti proteklim ratom kao ishodištem evropske istorije, ali i zahtev za promenom generalnog diskursa, što je bilo jasno izrečeno:

Ovde je delimično iskazan put i pesničke revolucije, koju su zenitisti otpočeli početkom ovoga decenija. Ona se progresivno sve više nameće kao postulat i kategorički imperativ, neposredno kao druga karika socialnih revolucija, koje su potresle i delimično ugrozile temelje kapitalističkog društva.⁸⁴

Tokom dvadesetih godina postojalo je saglasje Micića i Mikca u vezi sa „revolucijom”. Mikac je u jednoj svojoj pesmi pretio predstojećim revolucionarnim promenama: „Gde je još ono vreme / Kada će žene kapitalista prati rublje / A pralje u kafani zobati cvebe / Suviše smo daleko da se nazovemo drugom”.⁸⁵ Poljanski je provokativno ponavljao „Revo / Revo / Revo / U tebe su divne oči Lucija”,⁸⁶ a Micić se nadovezivao: „Urliču janičari revolucije / Za novo čovečanstvo sve u kovitlac”.⁸⁷ Za teme u vezi ruske revolucije uvek se nalazilo mesto u *Zenitu*.⁸⁸ U svom tekstu *Zenitistička nova umetnost* Marijan Mikac proklamuje: „Zenitizam je nov pokret u umetnosti. Kao takav zenitizam je revolucionaran.”⁸⁹ Međutim, vremenom su se stvari promenile, pa je Mikac tridesetih godina u Ruskoj revoluciji počeo da vidi ostvarenje „jevrejskih interesa”. Zato on u svom romanu *Doživljaji Morica Švarca* sarkastično komentariše da američka „dobrotvorna društva za potpomaganje siromašnih Židova (...) brinu najviše za Židove iz inozemstva, da su ona – milijunima dolara – pomagala Židove, na primjer, za vrijeme ruske revolucije.”⁹⁰ Pobjeda stvarne (a ne „pesničke”) revolucije u Jugoslaviji obojicu je uklonila sa kulturne scene. Mikac je napustio Jugoslaviju, a Micić se našao u situaciji da ga ministar Vladislav Ribnikar, nekadašnji urednik i vlasnik *Politike*, sa kojom je zbog svoje „revolucionarnosti” svojevremeno bio u sukobu, progoni u ime – revolucionarnih načela!⁹¹

Anarhizam. U prvom tekstu prvog broja *Zenita*, u Micićevom tekstu *Čovek i Umetnost*, može se naći misao: „DUH ili polubog Anarh, hoće u haosu da bude vladar – ‘vsevolod’, da bude bog. On žudi – iz haosa stvoriti delo.”⁹² Već prilikom objavljivanja *Zenitističkog manifesta* 12. juna 1921. ponovo je naglašeno: „Vodi nas mistični polubog ANARH”.⁹³ Micić je kasnije to i obrazložio:

Zenitizam je duh slobodan, duh koji je neovisan u traženju: svoje forme – svoga stila – svoga ‘Ja’ – svoje *individualnosti*. (...) Zenitizam u težnji za oslobođenjem čoveka, u težnji za

⁸² Ljubomir MICIĆ, „Reči u prostoru”, *Zenit*, 2/1922., br. 14, 25.; Ljubomir MICIĆ, „Sud porote”, *Zenit*, 3/1923., br. 21, [3.-4.]

⁸³ Лубомир МИЦИЋ, *Антиевропа*, Београд 1926. Pesme su prethodno bile objavljene u *Zenitu*.

⁸⁴ Ljubomir MICIĆ, „Radio, film i zenitistička okomica duha”, *Zenit*, 3/1923., br. 23, [2.-5.]

⁸⁵ Marijan MIKAC, „Kontracveba – gospodična”, *Zenit*, 3/1923., br. 23, [6.]

⁸⁶ Бранко Ве ПОЉАНСКИ, „У тебе су дивне очи Луција”, *Zenit*, 6/1926., br. 39, [21.]

⁸⁷ Лубомир МИЦИЋ, „Бим бам бом”, *Zenit*, 6/1926., br. 41, [5.]

⁸⁸ Макснм ГОРКИ, „Поводом револуције”, *Zenit*, 4/1924., br. 34, [13.-14.]; *исто*, 4/1924., br. 35, [11.-12.]

⁸⁹ Маријан МИКАЦ, „Зенитистичка нова уметност”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевности/уметничког експеримента*, 2/1998. – 2000., br. 2-4, Београд 2001., 162.

⁹⁰ Marijan MIKAC, *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*, Zagreb 1937., 48.-49.

⁹¹ З. МАРКУШ, *Zenitizam*, 37-38; „Kako je ‘Zenit’ obustavio ‘Politiku’”, *Zenit*, 6/1926., br. 43, [23.-24.]

⁹² Lj. MICIĆ, „Čovek i Umetnost”, 1. Naglašena reč u originalu.

⁹³ Lj. MICIĆ – I. GOLL – B. TOKIN, „Manifest zenitizma”, 119. Naglašena reč u originalu.

njegovom individualizacijom, ujedno je *anarhija*, čije je *religija*: stvoriti nove forme i odnosne kao duhovne temelje budućoj balkansko-čovečjoj umetnosti i svojim pozitivnim delom uništiti nečovečnu i neduhovnu prošlost svijetu.⁹⁴

Na drugom mestu Micić kaže:

Novi pesnici fanatici su novog stvaranja. Duhovni buntovnici i anarhisti. Njihova anarhija zavet je duha za oslobođenjem čoveka od patosa, materije egoizma i crnog zločina. (...) Pesnikova anarhija i plamen je: REČ.⁹⁵

Kasnije, tokom 1926, u Micićevoj prozi pojavljuje se lik po imenu Anarh Glad,⁹⁶ njegov alter ego, kao što je to na drugim mestima Barbarogenije. Ime junaka Anarha ne treba posebno objašnjavati, a prezime Glad je možda odraz činjenice da je Micić tokom 1924. godine bio prisiljen da radi kao trgovački pomoćnik, da bi se sa suprugom prehranio.⁹⁷ To poniženje, kojim je ne samo degradiran nego mu je oduzeta i sloboda, dodatno ga je revoltiliralo. Kasnije, 1930. godine, francuski pisac i urednik Marijus Boason (Marius Boisson) za Micića je napisao da je pesnik „pod plaštom ciničkog filozofa i osvetničkog anarhiste”. Micić se svakako slagao sa tom definicijom, jer ju je štampao 1940. godine, ponovo se predstavljajući domaćoj publici.⁹⁸

Marksizam, boljševizam, komunizam. Tokom 1920-ih godina Micić i Mikac su, shodno izrazito levičarskoj orijentaciji časopisa, bili protivnici kapitalizma i politike koju on produkuje. Međutim, sadržaja koji bi se nedvosmisleno mogli nazvati marksističkim u *Zenitu* je bilo relativno malo. Jedan od primera je Micićev tekst koji počinje rečenicom: „Svetska buržoazija nikako neće da prizna, da je jedino Lenjinovo gledište na svetski rat bilo tačno i da ostaje tačno.”⁹⁹ Ceo taj tekst je prožet Lenjinovim shvatanjima o imperijalizmu i kolonijalizmu, tako da je Micić nesumnjivo nešto od toga i čitao.¹⁰⁰ Pored toga, bilo je i drugog prosovjetskog istupanja, što pojačava utisak marskističke orijentacije *Zenita*. Tokom pet godina izlaženja, u časopisu su objavljena, pored ostalog, brojna dela sovjetskih umetnika: poezija Majakovskog, Jesenjina, Bloka, Asejeva, Lisickog, Maljeviča, Petnjikova, Rodčenka, Tatlina i Pasternaka, dvobroj *Zenita* 17–18 bio je u celini posvećen „ruskoj novoj umetnosti”,¹⁰¹ a časopis je obeležio i neke sovjetske jubileje.¹⁰² Micić je 1926. godine tvrdio da su se „najjasnije ispoljila dva fronta: levi front ZENITA i ZENITIZMA – desni front: sve drugo”.¹⁰³ Vođa zenitizma se ponekad sastajao sa poznatim ličnostima koje su važile za marksiste ili komuniste – u Parizu sa Majakovskim, a u Beogradu sa Anri Barbisom, što je policija opazila (i sovjetska i jugoslovenska).¹⁰⁴ Postoje dokazi da se Micić povremeno

⁹⁴ Ljubomir MICIĆ, „Duh Zenitizma”, *Zenit*, 1/1921., br. 7, 4. Naglašene reči u originalu.

⁹⁵ Ljubomir MICIĆ, „Delo zenitizma”, *Zenit*, 1/1921., br. 8, 2.-3. Naglašena reč u originalu.

⁹⁶ Лубомир МИЦИЋ, „Де Глад бекјар будала”, *Зенит*, 6/1926., br. 40, [4.-10.]

⁹⁷ Лубомир МИЦИЋ, „Хвала ти Србијо лепа”, *Зенит*, 5/1925., br. 36, [4.]; Лубомир, МИЦИЋ, „За слободу мисли, за слободу стварања”, *Зенит*, 6/1926., br. 41, 10.

⁹⁸ *Србијанство*, 2. Воасоново мишljenje је наведено из часописа *Comœdia*, [Paris], 1930.

⁹⁹ Лубомир МИЦИЋ, „Мароко и онет за спас цивилзације. Имперјализам је библија Европе и Европејаца”. *Зенит*, 5/1925., br. 37, [3.-6.]

¹⁰⁰ Уредити: В. И. ЛЕНИН, *Полное собрание сочинений*, Том 28, (Гетради по имперјализму), Москва 1962.

¹⁰¹ *Zenit*, 2/1922., br. 17-18.

¹⁰² Текст поводом Ленјиновог педесетог рођендана: Лав ТРОЦКИ, „Лењин”, *Зенит*, 4/1924., br. 26-33, [25.-27.]

¹⁰³ УРЕДНИШТВО ЗЕНИТА, „Филм једног књижевног покрета”, [37.]

¹⁰⁴ Лубомир МИЦИЋ, „Мој сусрет са Анри Барбисом”, *Зенит*, 6/1926., br. 41, 17-21.

družio i sa braćom Bihalji, Pavlom i Otom, koji su obojica bili komunisti.¹⁰⁵ Osim toga, zalažući se za „novog čoveka” zenitisti u osnovi slede marksistički zahtev za otpočinjanjem „istinske istorije”, koja će početi revolucijom i stvoriti „novog”, („zenitističkog”, „varvarskog”), ali svakako – boljeg čoveka.¹⁰⁶ Od tog zahteva Micić nije nikada odustao, iako nije bio član Komunističke partije.¹⁰⁷ Na kraju je *Zenit* zabranjen zbog propagiranja marksizma.¹⁰⁸ Međutim, tridesetih godina, dok Micić u emigraciji istrajava na neprijateljskom stavu prema establišmentu Jugoslavije i vrednostima koje on zastupa, Mikac odustaje od te borbe i uklapa se u postojeći poredak stvari, postavši i sam preduzetnik.¹⁰⁹ Za Micića su u to vreme neposredni neprijatelji bili vladajući krugovi u Jugoslaviji, a posebno je kritičan prema lideru Narodne seljačke stranke Dragoljubu Jovanoviću, ministru unutrašnjih poslova Antonu Korošecu i kralju Aleksandru.¹¹⁰ Kada je reč o opštem planu, za Micića je kapitalistička „bratoubilačka i čovekoubilačka civilizacija” i dalje najveći neprijatelj.¹¹¹ On u svom romanu optužuje „Evropu” da „žudi za zlatom”,¹¹² a kao predstavnika materijalističkih shvatanja, berze i krupnog kapitala u romanu uvodi lik „gazde Hipokrita”, lokalnog izdanka evropske buržoazije.¹¹³ Krajem tridesetih godina Micić odbacuje i komunizam, tvrdeći da je on „u službi fanatika i vucibatina”.¹¹⁴ Ta promena stava imaće, kasnije, dalekosežne posledice po njega...

Internacionalizam. Od prvog do poslednjeg broja u zaglavlju *Zenita* je stajalo da je u pitanju „internacionalni” („međunarodni”) časopis, tj. „revue internationale”, što se vidi i iz sastava njegovih saradnika.¹¹⁵ To nije ostalo samo težnja, jer je zenitizam bio primećen i prihvaćen i u drugim zemljama: Rusiji, Belgiji, Holandiji, Francuskoj, Nemačkoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Italiji, i drugde...¹¹⁶ U svom manifestu objavljenom u *Zenitu* Ivan Gol proklamuje: „ČOVEK! Mi smo ni Francuzi, ni Srbi, ni Nemci, ni Crnci, ni Luksemburžani! Mi smo Evropljani, Amerikanci, Afrikanci, Azijci, Australijanci!”¹¹⁷ Ali, nije se to odnosilo samo na raznovrsna porekla i jezike onih koji su u časopisu objavljivali, već i na idejnu orijentaciju zenitizma. Po definiciji, internacionalizam označava pokret za međunarodnu solidarnost i ravnopravnost, kao i borbu protiv rasnih, klasnih i nacionalnih predrasuda, protiv šovinizma, imperijalizma i militarizma.¹¹⁸ Takvim temama časopis *Zenit* obiluje, a naročito Micićevi tekstovi. U programskom tekstu prvog broja *Zenita* Micić je

¹⁰⁵ Videti: В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Zenit*, 198.-199., 201.-203.

¹⁰⁶ Lj. MICIĆ, „Čovek i Umetnost”, 1.-2.; L. MICIĆ – I. GOLL – В. ТОКИН, „Manifest zenitizma”, 117.-119.; Лубомир МИЦИЋ, *Барбарогеније децивилизатор*, Београд 1993., 132., 158.

¹⁰⁷ То је тврдио V. Skerl. Prema: В. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 21.

¹⁰⁸ Повод је био чланак потписан pseudonimom: М. РАСИНОВ, „Зенитизам кроз призму марксизма”, 12.-15.

¹⁰⁹ NBS, LjMR/II/2. Pismo Miksa Miciću, Berlin, 9. 11. 1931; Pismo Miksa Miciću, Berlin, 19. 11. 1931; Pismo Miksa Miciću, Zagreb 27. 5. 1938.

¹¹⁰ Л. МИЦИЋ, *Барбарогеније*, 42.-45., 57.-64., 81., 85., 88. Prvu dvojicu Micić ne pominje imenom, ali pominje profesije, funkcije i postupke preko kojih se mogu prepoznati.

¹¹¹ *Isto*, 13. i 16.

¹¹² *Isto*, 13.

¹¹³ *Isto*, 13.-16. Reč „hipokrit” je u romanu lično ime, a znači: licemer, dvoličnjak.

¹¹⁴ *Isto*, 77.

¹¹⁵ В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Zenit*, 18.-19. V. Golubović, govoreći o zenitizmu i *Zenitu*, koristi izraze „radikalni internacionalizam” i „radikalni međunarodni forum”.

¹¹⁶ З. МАРКУШ, *Zenitizam*, 62.-96.

¹¹⁷ Ivan GOLL, „Zenitistisches Manifest”, *Zenit*, 1/1921., br. 5, 1.-2.

¹¹⁸ Милан ВУЈАКЛИЈА, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1991.; Иван КЛАЈН, Милан ШИПКА, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2006.

proklamovao za šta se zalaže: „Naša borba biće borba protiv zločina – za Čoveka. Proleter i sviju zemalja, ujedinite se – protiv ubijanja!”¹¹⁹ Reč „Čovek”, sa velikom početnim slovom, koja se (tako napisana) često pojavljivala u Micićevim tekstovima, ukazuje na to da je u pitanju najšire moguće značenje te reči, da je u pitanju „Čovek” bez rasnih, nacionalnih ili verskih predznaka. U udarnom tekstu drugog broja *Zenita* Boško Tokin je, odgovarajući na kritike, pisao: „Verovatno da su slični pokreti na strani, jer je nova umetnost *internacionalna*, i to je ono što mnogi od napadača zaboravljaju, uticali mestimice na nas, pošto je to isti duh.”¹²⁰ Osim toga, *Zenit* je prvi u Jugoslaviji, u dva svoja broja, objavio nacrt Tatlinovog spomenika Trećoj internacionali.¹²¹ Na Micića je to delo sigurno ostavilo snažan utisak, jer se i kasnije, u svom teorijskom i praktičnom radu, pozivao na njega.¹²² Svakako su se u to vreme i svi saradnici *Zenita*, uključujući i Mikca, slagali sa takvom orijentacijom lista koji je Micić uređivao.

Nacionalizam. Političke i međunacionalne tenzije u Kraljevini SHS bile su snažne od samog njenog nastanka. Početkom dvadesetih godina Mikac i Micić su bili saglasni u suprotstavljanju nacionalizmu, ali su vremenom podlegli uticajima svog okruženja. Štampa je zabeležila debate koje je u Petrinji vodio Marijan Mikac, gde su se koplja lomila mahom oko onoga što je politizovanoj, netolerantnoj i ostrašćenju sredini moglo zaličiti na „jugoslovenstvo”. Mikac je tokom 1920/21. godine svojim istupanjima navukao gnev i omalovažavanje krugova bliskih Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci (HRSS), koji su smatrali da on promovise međunacionalno zbližavanje.¹²³ Mikac se 1920. godine oglasio u *Jedinstvu*, listu Jugoslovenske demokratske stranke, osuđujući „separatistički program hrvatskih zajedničara” i zalažući se za „narodno i državno jedinstvo”.¹²⁴ Prilikom osnivanja petrinjske podružnice *Društva hrvatskih žena* iznošeni su „frankovački i harangerski” stavovi, a kada je Mikac rekao „da bi se ipak moglo raditi u smislu prijateljstva prema Srpkinjama i Slovenkama, prolomilo se urnebesno ‘Nećemo!’”¹²⁵ Svoj nastup Mikac je obrazložio rečima kako je „verovao da će skupština odisati idejom zbližavanja, a ne dijeljenja, jer uostalom ženski je pokret internacionalan”, dodavši da je on reč tražio uvidevši da je to „politički zbor, duboko šovinističkog karaktera”, i zaključivši: „Zar sam mogao znati da će sve te ‘vrlje’ Hrvatice natjerati u bjesnilo i sam poziv na složan rad sa srpskim ženama?”¹²⁶ Zbog tadašnjih svojih stavova Mikac je bio uziman za negativan primer „jugoslavenskog odgoja”.¹²⁷ Usled takvih okolnosti on je, uprkos entuzijazmu i uloženoj energiji, ostao usamljen i odbačen od svog neposrednog okruženja, prisiljen da se bori za голу egzistenciju.¹²⁸ U knjizi *Stotinu vam bogova* Micić je 1922. napisao da se za status „slobodnog zenitističkog građanina”, pored ostalog, traži i „svedodžba o antipolitičkoj vrlini koja uvetuje čistoću ličnosti našega

¹¹⁹ Lj. MICIĆ, „Čovek i Umetnost”, 1.-2.

¹²⁰ Boško TOKIN, „Mladi reakcionari i novi duh”, *Zenit*, 1/1921., br. 2, 1.

¹²¹ Videti: *Zenit*, 2/1922., br. 11, 2.; *Zenit*, 2/1922., br. 17-18, 52.

¹²² Ljubomir MICIĆ, „Kategorički imperativ zenitističke pesničke škole”, *Zenit*, 2/1922., br. 13, 18.; Любомир МИЦИЋ, „Стотину вам богова”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевнo/уметничког експеримента*, 2/1998.-2000., br. 2-4, Београд 2001., 138.

¹²³ Videti: Б. ВРГА, „Зенитистичке вечерње”, 387.-390.

¹²⁴ *Isto*, 387, nap. br. 3. Mikčev tekst u *Jedinstvu* od 12. 10. 1920., objavljen je pod naslovom „Sačuvaj nas bože takvih patriota”.

¹²⁵ *Isto*, 388, nap. br. 3. Citat iz lista *Jedinstvo*, 2. 8. 1921.

¹²⁶ *Isto*, 389, nap. br. 3. Citat iz lista *Jedinstvo*, 23. 8. 1921.

¹²⁷ *Isto*, 389, nap. br. 3. Citat iz nedeljnika HRSS-a u Petrinji *Hrvatska banovina*, od 27. 8. 1921.

¹²⁸ *Isto*, 384-391; NBS, LjMR/II/2. Mikčevo pismo Miciću, Petrinja, 20. 8. 1923.; Mikčevo pismo Miciću, Sarajevo, 25. X. 1923.; Mikčevo pismo Miciću, Sarajevo, 9. 12. 1923.; itd...

tipa – njezino uzvišenje nad uskogrudni malonarodni nacionalizam. (Politika nacionalizma: inferiorna žaba gatalinka!)¹²⁹ Nacionalna šarolikost autora koji su objavljivali u prvim brojevima *Zenita* potvrđuje da njegov urednik tada nije bio opterećen nacionalnom distanciranošću. Prvi veći Micićev sukob desio se kada je u *Zenitu* štampan nipodaštavajući i antikerikalno intonirani prikaz dvobroja zagrebačkog časopisa *Kritika* posvećenog Danteu.¹³⁰ U nepotpisanom tekstu u *Zenitu* se, pored ostalog, kaže:

Gospodo latinska! Imate li vi jačeg i dubljeg opravdanja zato što slavite u svojoj slabosti boljeg pesnika od Vas ili je to samo majmunisanje i puzanje za Latinima i Evropom? Pužite! Samo pužite!¹³¹

Uredništvo *Kritike* mu je odgovorilo tekstom punim prezira i omalovažavanja u rubrici *Tajget*, pod kojom „(...) izlažu sve one literarne nezrelosti, blesavosti i djetinjarije koje bi naše društvo moralo strpati u moderni Tajget – u ludnicu. (...) polemika je previše ozbiljno sredstvo za borbu protiv literarnih manijaka i duševnih slijepaca.”¹³² Međutim, taj sukob, koji otkriva suprotstavljenost književnika okupljenih oko određenih časopisa i ličnu netrpeljivost pojedinaca, još uvek nije bio dokaz nacionalne omraze.¹³³ Ali, i do toga je, uskoro, došlo. Usijana politička scena Kraljevine SHS delovala je i na Micića, tako da je, isprovociran omalovažavajućim izjavama vođe HRSS-a Stjepana Radića, 1923. napisao i u *Zenitu* dva puta objavio tekst „Papiga i monopol ‘hrvatska kultura’”.¹³⁴ Prema mišljenju Radomira Konstantinovića, Miciću se „Evropa (...) ukazivala u sećanju, kao Austro-Ugarska, a u živoj njegovoj svakodnevnici, posle prvog rata, kao Hrvatska, čiji je duh izjednačavao sa duhom Austro-Ugarske.”¹³⁵ To može biti tačno kada je reč o onom delu političkog i kulturnog miljea sa kojim se Micić sukobio, ali treba imati u vidu da to nije bila celokupna javna i umetnička scena – bilo je i onih Hrvata sa kojima je Micić i dalje saradivao. Vera Horvat-Pintarić je svojevremeno konstatovala: „Suradnja Lj. Micića s hrvatskim slikarima i piscima bila je vrlo bliska (...)”, a potom je nabrojala Vilka Gecana, Marijana Mikca, Josipa Seissela, Anku Krizmanić, Vinka Foretića, Andru Jutronića i Marijana Mašiku.¹³⁶ S druge strane,

¹²⁹ Л. МИЦИЋ, „СТОТИНУ ВАМ БОГОВА”, 131. Та knjiga je zabranjena 1922. u Zagrebu.

¹³⁰ *Kritika* 2/1921., br. 9-10. Urednici *Kritike* bili su Milan Begović i Ljubo Wiesner.

¹³¹ *Zenit*, 1/1921., br. 9, 13.-14.

¹³² *Kritika* 2/1921., br. 11-12, 453. U narednim brojevima *Kritika* Micića naziva „Ludomir Micić”, a njegov časopis „Kretenit”. Satisfakciju za uvredu Micić nije dobio ni na sudu, jer je presuđeno da je u pitanju – štamparska greška. Videti: *Kritika* 3/1922., br. 2, 96.; *Kritika* 3/1922., br. 8-9, 407.

¹³³ Micić se tada sukobio i sa grupom srpskih književnika, a i sa jednim Englezom. Pismom od 6. XI 1921. Miloš Crnjanski, Stanislav Vinaver, Boško Tokin, Rastko Petrović, Stanislav Krakov, Dušan Matić i Alec Brown vrlo grubo prekidaju svaku saradnju s Micićem. Videti: *Kritika* 2/1921., br. 11-12, 452. *Zenit*, br. 10, 1/1921., 14.

¹³⁴ Radićeva izjava iz 1923. glasila je: „Pre smo bili avangarda evropske kulture, a sada nastoje da budemo arijegarda balkanske nekulture”. Smisao tvrdnje je u tome da su Hrvati degradirani i unazađeni ulaskom u zajedničku državu sa Srbima. Micića je to pogodilo u nerv, jer je njegova osnovna ideja bila ona o superiornosti Balkana nad Evropom. Druga Radićeva izjava, data sa položaja ministra prosvete 1926, glasila je: „Srbi su dobar narod, ali samo da ginu, a mi Hrvati imamo da stvorimo kulturu.” Micić je na to ponovo objavio svoj pamflet. Videti: Lj. MICIĆ, „Papiga i monopol ‘hrvatska kultura’”, 1.-2.; ISTI, „Панагај и монопол ‘хрватска култура’”, *Zenit*, 6/1926., br. 39, 5.-9.

¹³⁵ R. KONSTANTINOVIĆ, „Četiri pesnika”, 235.-236. Konstantinović kao da ne primećuje promenu u Micićevim stavovima, dramatično menjajne konteksta u kome on deluje, niti uticaj društvenih i političkih promena na njega.

¹³⁶ Videti katalog: V. HORVAT-PINTARIĆ, *Josip Seissel*, bez paginacije. Autorka tu, kao „vrlo važne” za stavove i slikarstvo J. Seissela, pominje delatnost *Zenita* i Lj. Micića, kod koga je Seissel prvi put video neka dela avangardne umetnosti i iz čijeg je časopisa svojevremeno crpao ideje i inspiraciju. To svoje viđenje Micića Horvat-Pintarić je kasnije potpuno revidirala, tako da, prema njenoj novoj interpretaciji, Micićeva uloga u avangardi dvadesetih godina oscilirala od marginalne do destruktivne (a možda čak i kriminalne!). Videti: Vera HORVAT-PINTARIĆ, *Tradicija i moderna*, Zagreb 2009., 381.-400.

Micić je prema jugoslovenstvu gajio otvorenu netrpeljivost, baš kao i prema kapitalistima: „Smrt inspiracije / Jugoslavija (...) Kapitalisti su integralni Jugosloveni”.¹³⁷ Razlog tome je vrlo sažeto obrazložio 1926. godine:

1918. Srbija se propinje iz mučnog rata kao troglava aždaja: SHS. Na jednoj strani omamljeni pobednici, na drugoj strani prestravljeni pobeđeni. Obe strane su u znaku lažne ljubavi i pritajene mržnje. (...) 1919. U životu, osim šibera i ratnih bogataša, na svacijem licu poratni grčevi. Sve što mrzi Srbe i Srbiju postaje ‘boljševik’. Kao vatra i ulje mešaju se pobeđa i poraz – u jednoj državi. To se je zvalo jugoslovenstvo.¹³⁸

Micić je 1938. na francuskom jeziku objavio roman *Barbarogenije decivilizator*, u kome oštro kritikuje jugoslovenski državni koncept i politiku kulturne unifikacije.¹³⁹ „Izgubljena ideja” za kojom glavni junak romana traga od prvog poglavlja je ideja o Srbiji kao nacionalnoj državi, što jasno pokazuje kada govori o „Srbiji zvanoj Jugoslavija”.¹⁴⁰ Protivnici glavnog junaka i Micićevog alter ega – Barbarogenija – jesu „Jugosloveni”, tj. oni koji „kao neodređeni pol privlače ceo svet da radi protiv srpskog duha zemlje, jugoslovenska bezličnost ih tera da deluju protiv samih sebe.”¹⁴¹ Na drugim mestima Micić svoje nezadovoljstvo i gnev upravlja prema „hrvatskoj pulitici”, kojoj zamera da je „politika ucene, kleveta, nepristojnih uvreda”, da uključuje represiju, konspiraciju, prezir i da predstavlja produžetak austro-ugarske politike prema Srbiji i Srbima.¹⁴² Ta autobiografska knjiga je neskriveno politički obojena i polemički intonirana. Poslednje što je Micić objavio bio je časopis karakterističnog naslova *Srbijanstvo*, čiji prvi i jedini broj je izašao maja 1940. godine. List se skoro u potpunosti sastoji od *Manifesta Srbijanstva* – programa srpskog nacionalizma shvaćenog na Micićev način.¹⁴³ Prema onome što je Micić kasnije pričao, a drugi zabeležili, moglo bi se zaključiti da je on tokom rata (a i kasnije) bio simpatizer Draže Mihailovića, da je bio rojalista i da je, kada su međunarodni odnosi u pitanju, bio istrajni frankofil.¹⁴⁴ Jedan od pouzdanih pokazatelja promene Mikčevih i Micićevih shvatanja je i pitanje jezika, tj. izgovora. Tokom dvadesetih godina Mikac je (kao i Micić) pisao ekavicom, a 1923. godine je čak prkosno tvrdio: „zenitizam je učvrstio ekavštinu, pošto je len prekapati Boranićev ijekavski pravopis.”¹⁴⁵ Neka Mikčeva pisma bračnom paru Micić pisana su ćirilicom.¹⁴⁶ Međutim, posle sloma zenitizma, Mikac je 1935. na stranicama *Nove Evrope* polemisa sa Milanom Dimovićem, ovlašćenim državnim „korektorom” (i cenzorom) prevoda filmskih dijaloga, oko pitanja jezika kojim se titlaju strani filmovi prikazivani u Jugoslaviji. Mikac se tada suprotstavio državnoj politici unifikacije jezika, zalažući se za nemešanje istočnog i zapadnog izgovora i leksike.¹⁴⁷ Kasnije, tokom šezdesetih godina, kao politički emigrant, Mikac se

¹³⁷ Л. МИЦИЋ, „Стотину вам богова”, 131.

¹³⁸ УРЕДНИШТВО ЗЕНИТА, „Филм једног књижевног покрета”, [28.]

¹³⁹ L. MITŠIČ, *Barbarogénie le décivilisateur*, Paris 1938. Na srpskom izdato 1993.

¹⁴⁰ Л. МИЦИЋ, *Барбарогеније*, 10.

¹⁴¹ *Isto*, 9.

¹⁴² *Isto*, 73.-78.

¹⁴³ Л. МИЦИЋ, „Манифест Србијанства”, *Србијанство*, 5.-23.

¹⁴⁴ В. SKROBONJA, „Наста la vista”, 3., 4., 8.

¹⁴⁵ Videti: Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 215.

¹⁴⁶ NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Auški Micić, Petrinja 25. 1. 1927.; Pismo Mikca Lj. Miciću, Petrinja 26. 1. 1927.; Pismo Mikca Lj. Miciću, Karlovac 4. 2. 1927.; Pismo Mikca Lj. Miciću, Petrinja 17. 2. 1927.; Pismo Mikca Anuški Micić, Petrinja 3. 3. 1927.; Pismo Mikca Lj. Miciću, Petrinja 8. 3. 1927.

¹⁴⁷ Videti polemiku: Марјан МИКАЦ, „Филмски преглед: језик у филмским текстовима”, *Нова Европа*, 16/1935., бр. 2, 60.-63.; Милан ДИМОВИЋ, „Филмски преглед: Језик у филмским текстовима”, *Нова Европа*, 16/1935.,

„zalaže za čisti hrvatski jezik, ističe njegovu samosvojnost i na primjerima dokazuje razliku između hrvatskoga i srpskoga jezika”.¹⁴⁸ Prema mišljenju istoričarke književnosti Zlate Derossi, Mikac je, pišući članak *Hrvatski jezik u opasnosti*, bio „potpuno na liniji” koju su zastupali autori *Deklaracije o hrvatskom jeziku*.¹⁴⁹ Micićeva jezička evolucija se takođe može pratiti. Već u prvom broju *Zenita* on piše ekavicom, iako još uvek koristi i neke izraze karakteristične za zapadnu jezičku varijantu, a do 24 broja u svom časopisu koristi i latinicu i ćirilicu. Od prelaska u Beograd i 25 broja *Zenita*, svi tekstovi su na ćirilici i ekavici, osim onih na zapadnoevropskim jezicima. Prilikom ponovnog i demonstrativnog objavljivanja teksta „Papagaj i monopol ‘hrvatska kultura’” Micić je dodao napomenu: „sa hrvatskog na srpski preveo autor”.¹⁵⁰ Prevođeci početkom tridesetih godina *Paramount*-ove žurnale na srpski, Micić je insistirao na ekavici, što je Mikac prokomentarisao rečima: „Inače uživam kako vješto izbjegavate ijekavštinu, gdje je to moguće.”¹⁵¹ Pred rat su međunacionalni odnosi bili već toliko zatrovani da su još jedino osporavanje državnog jedinstva i kulturne bliskosti dva naroda bile tačke oko kojih su srpski i hrvatski intelektualci bili saglasni. Ili bar neki od njih...

Antisemitizam. U „satiričnom romanu” *Doživljaji Morica Švarca*, koji je Mikac objavio 1937. u Zagrebu, mogu se uočiti brojni stereotipi o Jevrejima.¹⁵² Mikac u svom romanu pohlepu, srebroljubivost i egoizam pripisuje Jevrejima kao kolektivnu osobinu. To je naročito izraženo u epizodi kada se Moric Švarc naglo obogatio, pa počnu da ga saleću razne jevrejske organizacije, tražeći od njega novac i želeći da ga učlane u svoje redove: od „židovske bogoštovne općine” koja mu je „popedesetorostručila porez”, do cionista i *Društva za odbranu od antisemitizma*.¹⁵³ Glavi junak je predstavljen kao tipični njujorški siromašni Jevrejin, čiji izgled predstavlja kompletnu karikaturu: on ima „duge, mršave ruke. Njegovo lice je takođe mršavo, duguljasto, usta ima mala, usnice bezbojne i uske, oči nelijepe, sitne, ali one škilje lukavo. Zbog uistinu malih dimenzija glave i pojedinih njenih dijelova, Moricov uistinu veliki nos izgleda još veći.”¹⁵⁴ U romanu Mikac „navodi” odlomke iz nacističkog priručnika o tome kako prepoznati „Židova” i u čemu se on razlikuje od „Arijevcva”:

Usnice Židova su veoma često naduvane. Donja usnica je obješena. Izbočene oči su navodno karakteristika Židova. Očne vjeđe izgledaju pune i teške... Uši su velike, mesnate i otskaču od glave... „Židovski nos” se prepoznaje po tome, što mu je vrh u obliku kuke savijen prema dolje, dok su mu strane podignute prema gore (...) Promatran sa strane, židovski nos „visi” sa lica. (...) Kod Židova i židovskih miješanaca često upada u oči žučkasto-mrka put. Kosmatost je općenito velika, pa i rasteenje brade. Zato su im obrve često sastavljene. Kosa često strši u

br. 3, 83.-86.; Маријан МИКАЦ, „Филмски преглед: Још мало о језику филмских текстова”, *Нова Европа*, 16/1935., br. 4-5, 140.-146.; I. ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 101.-102.; Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 215.-216.

¹⁴⁸ Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 216.

¹⁴⁹ Videti: *Isto*, 216; *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, Zagreb 1997. Derossi u svom članku, na str. 216, piše da je navedeni Mikčev tekst objavljen 1966, a u bibliografiji navodi da je to bilo 10. 4. 1968. Verovatno je 1968. tačna godina.

¹⁵⁰ Л. МИЦИЋ, „Папагај и монопол ‘хрватска култура’”, 5.-9.

¹⁵¹ NBS, LjMR/II/2. Mikčevo pismo Miciću, Zagreb, 14. 11. 1933.

¹⁵² Autor je na početku knjige „prebrojao” Jevreje u Americi (4,5 miliona) i Njujorku (1,7 miliona), „konstatovao” da prezime Švarc ima njih 31.822 i da se od tog broja njih 1.745 zove Moris. Time je glavnog junaka predstavio kao tipičnog predstavnika jevrejskog naroda. M. MIKAC, *Doživljaji M. Švarca*, 11.

¹⁵³ *Isto*, 48.-49.

¹⁵⁴ *Isto*, 13.-14.

sredini čela kao šiljak (Mefisto!) [...] *Boja kose* najčešće je smeđa ili crna. (...) *Govor Židova* (čifutarenje). [...] Da se Židova često prepoznaje po govoru uči nas radio.¹⁵⁵

Stigavši iz Amerike u nacističku Nemačku Moric Švarc je saznao razne stvari o sebi i svojim sunarodnicima:

Jedan arapski učenjak je napisao, prije osam i po stoljeća, da su Židovi, iako razbacani po čitavom svijetu, međusobno čvrsto povezani, i da su ljudima neprijateljska i opasna stvar, s kojima treba postupati kao s otrovnim zmijama: odmah im zgaziti glavu (...) Muhamed je Židove uporedio s divljim životinjama. On kaže: „Zar divlje životinje koje žderu ljude, ne biste odmah ubili, i kad bi bile slične ljudima? A zar su Židovi nešto drugo nego žderači ljudi?” „Čovjeka čudi mržnja i prezir što ih svi narodi pokazuju prema Židovima. To je neizbežna posljedica njihovog postupanja!” To su Voltaire-ove riječi. „Židovski narod od Mojsijeva vremena ide za lihvaranjem i ucjenjivanjem” – Veli Napoleon Prvi.¹⁵⁶

Nasuprot Mikčevim „duhovitostima” na račun Jevreja, o Micićevoj otpornosti na tu vrstu predrasuda najviše govori činjenica da je njegova supruga Anuška bila jevrejskog porekla – u devojaštvu se prezivala Kon.¹⁵⁷ Postavlja se pitanje: da li je Mikac znao da je ona Jevrejka? Moguće je da nije. Šta se 1938. godine dogodilo između njih dvojice ne može se rekonstruisati, ali ostaje činjenica da je prepiska potpuno presahla posle objavljivanja knjige *Doživljaji Morica Švarca*. S obzirom na opštepoznatu Micićevu privrženost supruzi, sigurno je da mu se Mikčev roman nikako nije mogao svideti. S druge strane, ako je krajem tridesetih Mikac gajio simpatije prema nacizmu, zašto je još uvek održavao prijateljstvo sa Micićem, u to vreme deklarisanim frankofilom i srpskim nacionalistom? Moguće je da je gajio sentimente prema lideru zenitizma kao ličnosti, a ne kao predstavniku određene nacije ili neke ideologije. Uostalom, i Hitler je imao svog omiljenog Jevrejina, a da to nije promeniло njegove ideološke stavove.¹⁵⁸ Odnos prema Jevrejima je, nesumnjivo, tema oko koje su Micić i Mikac imali sasvim različita shvatanja.

Fašizam, nacizam, ustaštvo. Kada je 1983. godine u beogradskom Narodnom muzeju bila otvorena izložba *Zenitizam i avangarda dvadesetih godina* najviše se, u duhu vladajuće ideologije i tekuće politike, govorilo i pisalo „o Micićevom nacionalizmu, rasizmu i fašizmu”.¹⁵⁹ Tačno je da je Micić pre rata zastupao stav o kulturnoj „misiji” ruskog i srpskog „barbarogenija” u Evropi, ali njegov *Zenit* je bio mešovita grupa, srpska i hrvatska, sa kojom su saradivali brojni stranci, Rusi, Francuzi, Italijani, Nemci, Česi, Mađari i brojni drugi.¹⁶⁰ Ne bi se moglo reći da je Micić *tada* gajio nacionalnu distancu, a pogotovo ne da

¹⁵⁵ *Isto*, 59.–60. Naglašene reči: Marijan Mikac.

¹⁵⁶ *Isto*, 123.

¹⁵⁷ В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Зенит*, 344.–345; В. DONAT, „Performans kao oblik komunikacije hrvatske DAE”, 8.

¹⁵⁸ Hitlerov najbolji prijatelj Emil Moric (Maurice, 1897–1972) bio je unuk francuskog Jevrejina Šarla Morisa Švarcembergera (Charles Maurice Schwartzemberger, 1805–1896). To se otkrilo 1935, kada je esesovac i Hitlerov telohranitelj Moric pokušao da se oženi, a prema rasnim zakonima je morao da dokaže „čistotu” porekla. Afera je izbila u javnost i Mikcu dala ideju za zaplet romana u kome glavni junak, američki Jevrej, uzima lažni nemački identitet: Maurice Švarcenberg iz Alzasa. Videti: М. МИКАС, *Doživljaji M. Švarca*, 67; Anna Maria SIGMUND, *Des Führers bester Freund: Adolf Hitler, seine Nichte Geli Raubal und der „Ehrenarier” Emil Maurice - eine Dreiecksbeziehung*, München 2003.

¹⁵⁹ Na ideološke i političke diskvalifikacije Micića u svom otvorenom pismu gradonačelniku Beograda, Bogdanu Bogdanoviću, ukazala je Irina Subotić. Videti: И. СУБОТИЋ, „Зенит и авангарда”, 6.

¹⁶⁰ В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Зенит*, 19.

je bio fašista. Kada je 1926. ušao u Rijeku, Micić je bio uhapšen i zatvoren od strane fašističke policije, odakle se, ponižen i ljut, izbavio zahvaljujuću pomoći T. F. Marinetiija.¹⁶¹ Verovatno je to poznanstvo sa italijanskim futuristom poslužilo kao osnova za kasnije povezivanje zenitizma sa fašizmom. Međutim, Micićeva izuzetno razvijena mreža kontakata širom Evrope uključivala je razne osobe, koje su kasnije imale vrlo različite životne puteve. Marinetijev fašizam, Mikčevo ustaštvo, Skerlov komunizam (a kasnije nedićevstvo) ili boljševizam Majakovskog, sami po sebi ne govore ništa o Miciću, osim da je bio sagovornik svim tim ljudima. Vremenom, ideologije koje su posle Prvog svetskog rata obećavale društveni i moralni preporod, pokazale su svoje destruktivne potencijale. Micić je to razumeo. U svom romanu iz 1938. on kaže:

(...) fašizam, kao i njegov stariji dvojniki komunizam, predstavlja samo atak na zdravlje Evrope. (...) Najzad, fašizam (na latinskom) nije ništa nego boljševizam (na slovenskom) pripremljen sa italijanskim sosom. (...) Nemačka takođe radi na dolasku fašizma, zvanog nacionalsocijalizam, tojest nemački boljševizam.¹⁶²

Pronicljivo opazivši srodnost tih ideologija i definišući to kao „tiranija”, Micić je zapečatio svoju sudbinu kada komunisti budu došli na vlast u Jugoslaviji.¹⁶³ Mikčev odnos prema modernim diktaturama bio je manje teorijski i sintetičan, a više konkretan i praktičan – naročito u odnosu na nacizam. Šta je do toga dovelo teško je reći. U međuvremenu su se dogodili atentati na Stjepana Radića i kralja Aleksandra, ali Mikac u prepisci ne pominje te događaje. Tek, njegovo novo pojavljivanje na književnoj sceni predstavlja ga u bitno drugačijem svetlu. U svom romanu *Doživljaji Morica Švarca* Mikac iznosi podatke o raznim oblicima nacističkog progona Jevreja, ali to predstavlja kao jevrejsku propagandu. U knjizi, na protestnom skupu Jevreja u Njujorku, do detalja se opisuju razni oblici nacističkog terora nad Jevrejima: koncentracioni logori, ubistva i ozlede, fizička i psihička mučenja, šikaniranja i premetačine, isterivanje s posla, bojkot, zabrana raznih delatnosti...¹⁶⁴ Otišavši u „Hitlerovu Nemačku”, Švarc je želeo da potvrdi takvu sliku, kao i da ispuni „visok, uzvišen cilj: da se baci rukavicom na cijeli hitlerovački režim (...). Ali, pored svih napora, još nije doživio ništa značajno! Hitlerovi vojnici, ‘smeđe košulje’, SA-odjeljenja, i ‘crna garda’, SS-odjeljenja, ili su nevino marširali gradom, svirajući, pjevajući i zviždeći, ili su mirno pili svoje pivo, ili sa svojim porodicama i prijateljima, obijesno raspoloženi, išli u šetnju...”¹⁶⁵ Američki Jevrej u Nemačkoj „(u) bolesnom očekivanju nereda, skandala, počeo je izazivati. Umjesto da čeka svoj red, počeo se prije drugih penjati u autobuse, ali dočekao je samo to, da bi mi netko od ostalih putnika – muško, žensko – doviknuo: ‘Natrag! Naučite što je red!’ i grubo ga – punim pravom, uostalom – udario u rebra.”¹⁶⁶ Ništa od strahota za koje je čuo u Americi i koje je očekivao Švarc nije video, ali je bilo mnogo povoda da se „uveri” u moralnost, plemenitost, humanost i organizacionu superiornost Nemaca. Najupečatljivija scena, osmišljena da potpuno razoruža Švarca, a i čitaoca, je kada „gorostasni”, hrabri i skromni pripadnik SA odreda, rizikujući svoj život, skače pred tramvaj u pokre-

¹⁶¹ Л. МИЦИЋ, *Барбарогеније*, 92.-100.; В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Зенит*, 349.

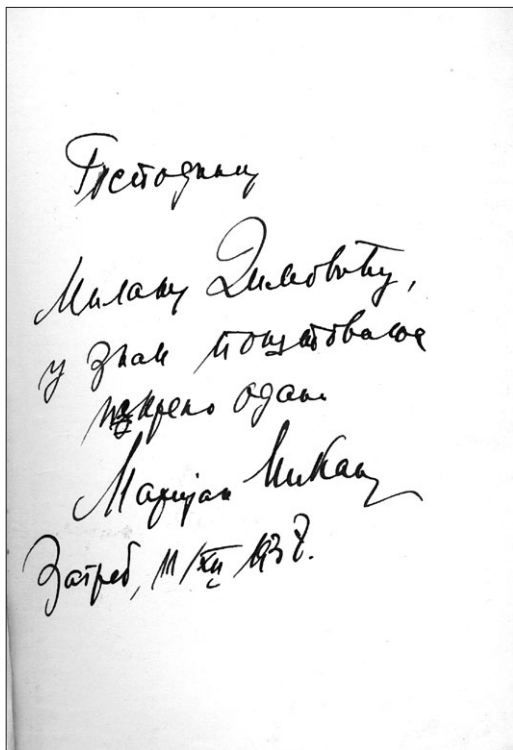
¹⁶² Л. МИЦИЋ, *Барбарогеније*, 98.-99.

¹⁶³ *Isto*, 105; З. МАРКУШ, *Зенитизам*, 37.-38.

¹⁶⁴ М. МИКАС, *Doživljaji M. Švarca*, 50.-51.

¹⁶⁵ *Isto*, 111.

¹⁶⁶ *Isto*, 112.

Slika 4. Mikčeva posveta Milanu Dimoviću u knjizi *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*, Zagreb, 11. prosinca 1938.

tu da bi spasio nečije kućence.¹⁶⁷ Stvorena je slika da je neko oklevetao naciste (jasno je i ko!), a tadašnji nemačko-jevrejski odnosi u romanu se objašnjavaju kao posledica borbe za prevlast između ta dva naroda. Ali, Jevrejima se nudi izlaz iz nezavidne situacije u kojoj se tada nalaze:

Ključ, koji će zatvoriti ili otvoriti vrata sporazuma, nalazi se u rukama Židova, ma gdje oni živjeli! Židovi mogu svojim životom i radom, poštenim i nesebičnim, pokazati, da nemaju pravo oni, koji ih mrze i napadaju. Tada žaoka prelazi sa cjeline na pojedinca. Kakav tko jest, tako bi trebalo prema njemu i postupati. Tada bi se nemoćno srušile sve teorije.¹⁶⁸

Prividna „ubedljivost” i „pravednost” navedenog „rešenja”, koje, u stvari, implicira jevrejsku „krivicu” i „odgovornost” za njihov progon, trebalo bi u čitaočevim očima da pojača to što ga izgovara jedna (prikrivena) Jevrejka, „madame Jenny”. Knjiga se završava potpunim porazom Morica Švarca – Nemci, a posebno „hitlerovci”, pokazali su se neuporedivo boljim od njegovih predrasuda o njima, a nacista Hans Miler (Müller) ga je čak oženio svojom ćerkom, berlinskom lepo-

ticom! Knjigu takvog sadržaja Mikac je tada plasirao kao „satiričan roman”. Međutim, radi se o „satiri” čija žaoka je uperena, pre svega, protiv Jevreja kao naroda. U vreme kada se knjiga pojavila progon Jevreja i Nemačkoj je uveliko trajao i nije bio tajna ni za koga, pa ni za Mikca. Ima mišljenja da je Mikčeva „pozicija u odnosu na pravo stanje... suviše benigna i relativistička, ali u času pisanja romana nije bila nipošto povijesno, a još manje literarno lažna.”¹⁶⁹ Međutim, nije stvar u tome da li je autorova „pozicija lažna”, već kakva su njegova ideološka shvatanja i političke tendencije. Nije Mikac bio „na samom rubu antisemitizma”,¹⁷⁰ kako se blagonaklono smatra, nego je on taj rub i prešao, a njegova naklonost nacizmu je van sumnje. To potvrđuju reakcije Jevrejske zajednice na tu knjigu, a i njena zabrana koja je usledila.¹⁷¹ Činjenica da je roman zabranjen Mikca nije sprečila da ga poklanja svojim poznanicima.¹⁷²

¹⁶⁷ Isto, 116.-117.

¹⁶⁸ Isto, 152.

¹⁶⁹ Oko ove ocene saglasni su B. Donat i Z. Derossi, koja citira Donatov članak o Mikcu. Videti: Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 183.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ Reagovao je zagrebački list *Židov*, 22/1938., br. 12, 9.; Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 183.

¹⁷² Primerak koji se čuva u NBS nosi posvetu: „Milanu Dimoviću, u znak poštovanja iskreno odani Marijan Mikac, Zagreb 11/XII 1938.” Posveta je napisana mesec dana *posle* „kristalne noći” – velikog pogroma Jevreja u Nemačkoj!

Knjiga je bila zabranjena i u NDH, jer je Slavko Kvaternik pogrešno protumačio mišljenje Mikčevog lika Švarca kao autorov stav prema nacizmu. Nesporazum je brzo razrešen, a Mikac je kasnije tu epizodu tumačio kao dokaz da je NDH bila „tolerantna” i „demokratska”.¹⁷³ Micić se sa takvom ocenom nikako ne bi složio. Za njegov potpuni i konačni gubitak nacionalne tolerantnosti presudan je bio pokolj Srba u NDH, naročito stravični zločin u njegovoj Glini, preko čega nikako nije ni mogao ni hteo da pređe ćutke.¹⁷⁴ Takav stav je, međutim, bio u suprotnosti sa vladajućom ideologijom „bratstva i jedinstva”, koja je podrazumevala nepominjanje i zamagljivanje osetljivih i bolnih pitanja iz zajedničke prošlosti dvaju naroda. To je jedan od razloga za ideološku žestinu prilikom vrednovanja Micićevog dela u vreme socijalizma, ali i za Micićevu nepopustljivost i nepristajanje na ma kakvu saradnju sa institucijama novog režima. Nasuprot Micićevoj, o tadašnjoj Mikčevoj ideološkoj i političkoj poziciji dovoljno govori njegova bibliografija. Nije sporno što je napisao prvi roman na temu propasti NDH i sudbine njenih pristalica. Itekako je sporna kontinuirana saradnja u Luburićevu časopisu *Obrana*.¹⁷⁵ Časopis *Obrana* Mikac je pred kraj svog života i uređivao, nasledivši na tom položaju Vjekoslava Maksa Luburića.¹⁷⁶

Zaključak

Iskreni saradnički i prijateljski odnosi Micića i Mikca počeli su posle Prvog svetskog rata, na talasu anarhičnog umetničkog entuzijazma i naraslih stvaralačkih ambicija pokrenutih Oktobarskom revolucijom, nastavili su se u ekonomski tegobnim i politički nemirnim godinama međuratnog perioda, sve do novog svetskog rata. Obojica su počeli svoje javno delovanje kao marginalci i provincijalci, koristeći nove okolnosti za društvenu i profesionalnu afirmaciju. Neobuzdana Micićeva ambicija da ostavi značajan trag u sferi kulture dobro se dopunjavala sa Mikčevom potrebom da u datom okruženju podigne svoj ugled i izdvoji se iz prosečnosti. Tako su došli do odnosa obožavanog lidera i odanog sledbenika, iako se nisu u svemu slagali, a naročito ne u odnosu na jugoslovenstvo. Slom zenitističkog pokreta i gašenje *Zenita* izvukli su im tlo pod nogama, a politički potresi u Evropi, posebno rađanje totalitarnih pokreta i država i drugih diktatorskih režima radikalizovali su politički, kulturni i društveni ambijent u Jugoslaviji. Iako tokom tridesetih godina Micić i Mikac održavaju dobre lične odnose, obojica se menjaju, pomerajući svoje stavove sve više i više udesno – ka šovinizmu. U to vreme, njihovo prijateljstvo opstaje uglavnom zato što su geografski vrlo udaljeni i komuniciraju prepiskom koja se odnosi isključivo na teme o kulturi i privatnom životu. Dalje zaoštavanje političke situacije u Evropi, bujanje totalitarnih ideologija i, pogotovo, početak i eskalacija Drugog svetskog rata, otvorili su provaliju između njih i usloveli prestanak dalje saradnje i kontakata. Iz rata su dva nekadašnja prijatelja i saradnika izašla kao poraženi i odbačeni ljudi, ostrašćeni i netolerantni, svako sa svojim gubicima i svojim viđenjem zajedničke prošlosti, koja su imala malo toga zajedničkog.

¹⁷³ Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 212.

¹⁷⁴ Micić je znao da zameri poznanicima, jer nisu „javno osudili zločin u Glini”. Z. MARKUŠ, „Razgovori sa Ljubomir Micićem, 4.”, *Odjek*, 24/1971., br. 23, 29.

¹⁷⁵ Npr: Marijan MIKAC, *U povorci smrti. Roman iz hrvatske tragedije 1945*, Chicago 1954.

¹⁷⁶ Luburić je, na Mikčevu molbu, napisao pogovor Masučićevom dnevniku. Videti: Vjekoslav LUBURIĆ, „Pro domo sua”, u: G. MASUCCI, *Misija u Hrvatskoj*, 289.-298.; *Tko je tko u NDH*, 271.

Novom društvu koje je izgrađivano u Jugoslaviji oni ne samo da nisu bili potrebni – bili su potpuno suvišni. Bili su neprijatelji. Iako je zasad nerazjašnjeno pitanje do kada tačno je trajala komunikacija između Mikca i Micića, kao i pod kakvim tačno okolnostima je prestala, možemo se zapitati, posle svega, šta bi dva bivša prijatelja, da je „komedijant slučaj” udesio da se posle rata sretnu, mogli da kažu jedan drugome?

Najverovatnije – ništa...

FROM ANARCHISM TO CHAUVINISM: WORLD WAR II AND
MEMBERS OF THE AVANT-GARDE.
ARTISTIC CIRCLE AROUND THE *ZENIT* – LJUBOMIR MICIĆ
AND MARIJAN MIKAC

The First World War had brought about numerous avant-garde art movements, which stemmed from the resistance that young intellectuals and artists felt towards the existing system of values and social structures which caused the war. The paper analyses the biographies and the changes in the ideological attitudes of two members of the Yugoslav avant-garde artistic group of Zenitists, Ljubomir Micić and Marijan Mikac. It looks into the consequences of political events and processes, and particularly the ways in which the political situation on the eve of World War II and its consequences, affected the relations between their two nations (the Serbs and the Croats), as well as their personal relationship. The first part of the paper deals with the relationship between Micić and Mikac through four main phases, which corresponded to stormy political changes in Europe: the period of zenitism (1921–1926), the period after zenitism and before the war in Yugoslavia (1927–1940), the wartime period (1941–1945) and the post-war period (1945–1972). The second part of the paper analyses the evolution of Micić and Mikac's ideological attitudes, by tracing the changes in those attitudes towards characteristic phenomena: revolution, anarchism, Marxism, bolshevism, communism, internationalism, nationalism, anti-Semitism, fascism, Nazism and the Ustashe movement. Research has shown that the political scene, both in Yugoslavia and abroad, had a crucial impact on the cultural scene, and particularly on two former friends, who ended their lives as irreconcilable enemies, rejected by society and far from each other, despite their common origins as supporters of the radical left.

Keywords: Zenitism, Ljubomir Micić, Marijan Mikac, Yugoslavia, World War II, anarchism, Marxism, internationalism, nationalism, anti-semitism, fascism

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Jevrejski istorijski muzej, Beograd, Kartoteka članova.
Narodna biblioteka Srbije, Beograd, Ljubomir Micić, rukopisi.

Objavljeni izvori

Вилјам АБРАМЧИК, [Велимир Абрамовић], „Кључ за европеизацију Балкана”, *Књижевне новине* (Београд), бр. 664, 10. 2. 1983., 35.-36.

Irina ALEKSANDER, *Svi životi jedne ljubavi*, Zagreb 2003.

ТЕОДОР АНЂЕЛИЋ, „За балканизацију Европе”, *НИИ* (Београд), 13. 2. 1983., 32.-33.

РАДНВОЈ ЦВЕТИЋАНИН, „Утаја ‘србијанства’, случајно или не”, *Недељна борба* (Београд), 19.-20. 2. 1983., 11.

МИЛАН ДИМОВИЋ, „Филмски преглед: ‘Језик у филмским текстовима’”, *Nova Evropa* (Zagreb), 16/1935., бр. 3, 83.-86.

Момчило ЂОРГОВИЋ, „Barbarogenij još jednom”, *Danas* (Zagreb), 2/1983., бр. 55, 63.-64.

ВИДОСАВА ГОЛУБОВИЋ, „Из преписке око Зенита и зенитизма”, *Алетонис Српског културног друштва „Просвјета”* (Загреб), 4/1999., 277.-293.; 5/2000., 231.-258.; 6/2001., 237.-256.; 7/2002., 178.-204.; 8/2003., 305.-318.

ВИДОСАВА ГОЛУБОВИЋ, „Преписка између Маријана Микца и Љубомира Мицића”, *Алетонис Српског културног друштва „Просвјета”* (Загреб), 9/2004., 400.-408.; 10/2005., 369.-383.

Vera HORVAT-PINTARIĆ, *Josip Seissel*, Zagreb 1978.

Zoran MARKUŠ, „Razgovori sa Ljubomirom Micićem 1–4”, *Odjek* (Sarajevo), 24/1971., бр. 20-23.

Zoran MARKUŠ, „Što je želio Micić”, *Danas* (Zagreb), бр. 55, 8. 3. 1983., 40.

Giuseppe MASUCCI, *Misija u Hrvatskoj 1941–1946*, Madrid 1967.

Љубомир МИЦИЋ, *Антиевропа*, Београд 1926.

Љубомир МИЦИЋ, *Барбарогеније децивилизатор*, Београд 1993.

Љубомир МИЦИЋ, „Стотину вам богова”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевно/уметничког експеримента*, 2/1998.–2000., бр. 2-4, Београд 2001., 138.

Ljubomir MICIĆ – Ivan GOLL – Boško TOKIN, „Manifest zenitizma”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевно/уметничког експеримента*, 2/1998.–2000., бр. 2-4., Београд 2001., 117.-119.

Borislav MIHAJLOVIĆ, *Autobiografija o drugima*, II, Novi Sad 2003.

Marijan MIKAC, *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*, Zagreb 1937.

Маријан МИКАЦ, „Филмски преглед: језик у филмским текстовима”, *Нова Европа* (Zagreb), 16/1935., бр. 2, 60.-63.

Маријан МИКАЦ, „Филмски преглед: Још мало о језику филмских текстова”, *Нова Европа* (Zagreb), 16/1935., бр. 4-5, 140.-146.

Marijan MIKAC, *Tri godine rada Hrvatskog slikopisa*, Zagreb [1944.]

Маријан МИКАЦ, „Зенитистичка нова уметност”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевно/уметничког експеримента*, 2/1998.–2000., бр. 2-4, Београд 2001., 162.-164.

В. И. ЛЕНИН, *Полное собрание сочинений*, Том 28, (Тетради по империализму), Москва 1962.

- Rade LEPOSAVIĆ, „DADA Clipping. Traganje za izgubljenim srpskim (?) dadaistom”, *New Moment* (Beograd), 15/2001.
- Mirko LUKAVAC, „Prvi dani kinematografije u SR Hrvatskoj (1945–1946)” *Filmska kultura* (Zagreb), 19/1975., br. 100, 163.-167.
- Branislav SKROBONJA, „Hasta la vista ili priča o Miciću”, *New moment* (Beograd), 4/1995., 2.-24.
- Ирина СУБОТИЋ, „Сећања на сусрете са Љубомиром Мицићем”, *Књижевност* (Београд), 37/1981., br. 7-8, 1483.-1488.
- Irina SUBOTIĆ, *Zenit i avangarda 20ih godina* (katalog izložbe), Beograd 1983.
- Ирина СУБОТИЋ, „Зенит и авангарда”, *Књижевне новине* (Београд), br. 669, 28. 4. 1983., 6.
- Р[АДОВАН] ПОПОВИЋ, „Мицић и његов зенитизам”, *Политика* (Београд), br. 24924, 25. 2. 1983., 10.
- Стеван СТАНИЋ, „Између ‘србијанства’ и космополитизма” (интервју са Богданом Богдановићем), *НИН* (Београд), br. 1682, 27. 3. 1983., 27.-30.

Štampa

- Kritika* (Zagreb), 1921.–1922.
- Политика* (Beograd), br. 6669, 17. 11. 1926., 6. (<http://scc.digital.nb.rs/collection/politika>)
- Србијанство. Књижевно-политички часопис* (Beograd), 1/1940., br. 1.
- Zenit* (Zagreb-Beograd), 1921. –1926. (<http://scc.digital.nb.rs/collection/zenit>)

Literatura

- Balkan Strongmen: Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, (ur. Bernd J. Fischer), London 2007.
- Mira BOGDANOVIĆ, „Jugoslavenski disidenti i hladni rat”, *Sociologija*, 6/2009., br. 2, 113.-136.
- Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, Zagreb 1997.
- Zlata DEROSI, „Marijan Mikac, (Senj 29.1.1903.-Atlantik kod Cape Towna 16.3.1972.)”, *Senjski zbornik*, 24/1997., br. 24, 169.-226.
- Branimir DONAT, „Performans kao oblik komunikacije hrvatske DADE i njenih inačica s javnošću”, *Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 30/2004., br. 1, 5.-12.
- Branimir DONAT, „Zaboravljeni i nepoznati Marijan Mikac”, *Kolo Matice hrvatske*, 3/1993., br. 9-10, 711.-737.
- Luka DOTLIĆ, „Sporovi Ljubomira Micića”, *Polja* (Novi Sad), 17/1971., br. 152, 4.-5.
- Fransoa FIRE, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1996.
- Aleksandar FLAKER, *Ruska avangarda*, Zagreb 1984.
- Видосава ГОЛУБОВИЋ – Ирина СУБОТИЋ, *Zenit 1921–1926*, Београд 2008.
- Eric HOBSBAWM, „Socialism and the Avant-Garde, 1880–1914”, *Uncommon People. Resistance, Rebellion and Jazz*, London 1998., 171.-186.
- Vera HORVAT PINTARIĆ, *Tradicija i moderna*, Zagreb 2009.
- Radomir KONSTANTINOVIĆ, „Četiri pesnika”, *Treći program* (Beograd), 4/1972., zima, 175.-349.

Radomir KONSTANTINOVIĆ, „Ko je barbarogenije”, *Treći program* (Beograd), 1/1969., proleće, 9.-21.

Stephen LEE, *European dictatorships 1918–1945*, London – New York 2000.

Зоран МАРКУШИ, *Зенитизам*, Београд 2003.

Goran MILORADOVIĆ, „Ljudi na strateškim mestima: uzroci, posledice i smisao sukoba Josipa Broza Tita i Milovana Đilasa na Trećem (vanrednom) plenumu CK SKJ 1954. godine”, *Tito – viđenja i tumačenja*, (zbornik radova), Beograd 2011., 199.-231.

Горан МИЛОРАДОВИЋ, „Домаћи трилери у иностраној режији: Обавештајне и саботерске активности против југословенске кинематографије 1945–1955. године”, *Годишњак за друштвену историју* (Beograd), 17/2010., br. 1, 67.-88.

Горан МИЛОРАДОВИЋ, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Београд 2012.

Андреј МИТРОВИЋ, *Време нетрпеливих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица 1998.

Предраг ПАЛАВЕСТРА, *Историја модерне српске књижевности*, Београд 1986.

Миодраг ПРОТИЋ, *Српско сликарство XX века*, Београд 1970.

Miodrag PROTIĆ, *Treća decenija. Konstruktivno slikarstvo*, Beograd 1967.

Ivo ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.–1997.: Pregled povijesti hrvatske kinematografije*, Zagreb 1998.

Борис ВРГА, „Зенитистичке вечерње у Петрињи”, *Алетонис Српског културног друштва „Просвјета”* [Загреб], 10/2005., 384.-391.

Радован ВУЧКОВИЋ, *Модерни правци у књижевности*, Београд 1986.

POLITIČKI I KNJIŽEVNI NESPORAZUM U PARADIGMI ODNOSA IZMEĐU RIJEČI I STVARI

Ivana Latković

UDK: 821.163.6-3“195“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Oslanjajući se na esej Jacquesa Rancièrea *Književni nesporazum*, u radu se na primjerima proznih ostvarenja – prije svega slovenske književnosti pedesetih godina, kao i na temelju književnopovijesnih konstrukata poslijeratnog razdoblja – pokušava pobliže odrediti načini opprisutnjenja krize i razgradnje staroga reprezentacijskog poretka proizašlog iz socijalističke stvarnosti i njihova prijelaza u novi, oporbeno modernistički. Na temelju Rancièreova tumačenja prekomjernosti, viška značenja u odnosu između riječi i stvari te njegova korespondiranja s danim društvenim sistemom, kao i onodobnim književno-kritičkim očitovanjima, nastoje se prikazati modeli i strategije fikcionalnog manevriranja u odazivu na ideološku danost (prije svega u smjeru podr(a)žavanja *učinka realnog* i očuvanja staroga prikazivačkog režima, odnosno odmak od referencijalnog), kao i možebitna autorska razumijevanja same institucije književnosti.

Ključne riječi: prikazivanje, ratna proza, književni nesporazum, Jacques Rancière, slovenska književnost

Lnak današnjeg života nije više jasnost, već opća i voljna nejasnost. Neodređenost i neizražajnost nisu samo prirodni pratitelji života, već suštinski i svjesni orijentir čovječanstva koje je izgubilo herojski osjećaj. Što šira i mnogobrojnija postaje civilizacija, to su anonimnije njezine silnice. Zbog toga nejasnost ne predstavlja tek neku psihološku, već opću društvenu kategoriju. Društveno življenje na taj je način vrsta maskiranih koristi koje se na podlozi slobodne utakmice vitalnih sila bore za duhovnu premoć.

Riječi su to Edvarda Kocbeka iz njegova eseja *Premišljanje o Španiji* objavljenog u *Domu in svetu* 1937./1938. godine, teksta koji je, u vrijeme kada je objavljen, izazvao žustru polemiku u slovenskim ne samo kulturnim krugovima, već i puno šire te susljedno tome uzrokovao jednu od većih kriza revije u kojoj je objavljen, a koja je kroz niz desetljeća (1888.–1944.) svoga izlaženja predstavljala jednog od glavnih glasnika i promotora slovenske katoličke inteligencije.¹ Ne ulazeći ovdje detaljnije u političke reperkusije koje je taj tekst izazvao – naime, Kocbek je u njemu prilično jednoznačno španjolsku ljevicu ocijenio

¹ Edvard KOCBEK, „Premišljanje o Španiji“, *Dom in svet*, 50/1937.–1938., br. 1-2, 90.-105.

kao etički čistu, dok je katoličku stranu prozvao za fašističke namjere i time prizvao tada neželjene analogije na tadašnju slovensku situaciju – navedeni pasus iz Kocbekova eseja nedvojbeno pokazuje jedan u nizu tada učestalih pokušaja da se opažaji nemile stvarnosti koja je na pomolu nastoje opisati i razjasniti. Međutim, ova Kocbekova dijagnoza stvarnosti paradoksalno, ujedno i znakovito, kao svoju temeljnu objasnidbenu kategoriju uvodi upravo pojam *nejasnosti*. Kao vodećem intelektualcu svoga vremena, teško da bismo Kocbeku mogli pripisati jezičnu manjkavost ili spoznajnu nedovršenost vlastite misli, ili pak u tome vidjeti još jedan pretenciozan intelektualistički pokušaj zamućivanja smisla stvarnosti, već upravo suprotno, u tim bismo riječima možda mogli pronaći onu definiciju vremena blisko podudarnu s mislima Jacquesa Rancièrea koji pokušavajući rastumačiti uvijek aktualnu, pa i uznemirujuću sponu između dviju sfera javnog djelovanja, one političke s jedne i književne s druge strane, uvodi kategoriju *nesporazuma*, jednako začuđujuću kategoriju promišljanja, i u prvi mah za čitatelja s istim dojmom tendencije, zapravo, nerazjašnjavanja.²

Unatoč različitim pobudama, ciljevima, pa i naravi Kocbekova i Rancièreova teksta, njihovo dovođenje u vezu može se učiniti itekako plodotvornim u pokušaju mogućeg razjašnjavanja simptoma krize, a potom i načela razgradnje staroga reprezentacijskog poretka proizašlog iz krute socijalističke stvarnosti i njegova prijelaza u novi, onaj oporbeno modernistički, i to uglavnom u predstavljalačkim režimima ratne stvarnosti. No, prije same eksplikacije Rancièreove teze, nekoliko riječi o širem kontekstualnom okviru i pobudama ovoga izlaganja.

Gledajući književnopovijesne konstrukte ratnog razdoblja slovenske književnosti, ali i ne samo nje, kao i analitička nastojanja književnih ostvarenja koja ga tematski i vremenski obuhvaćaju, a koja su nastala u kasnijim desetljećima, vidljivo je kako su oni nerijetko impregnirani uglavnom grubo simplificiranom dihotomnom razdiobom. Nju s jedne strane čine ona književna ostvarenja koja kao ideološki i politički motivirani fenomeni slijede realističke režime predstavljanja, odražavajući socijalističku ratnu i poslijeratnu stvarnost, te s druge pak strane ona koja su po svojoj provenijenciji njoj oprečna, koja su građanskog naboja, modernističkog ustroja i kapitalističkog, zapadnjačkog usmjerenja. Takve se binarne projekcije razdoblja o kojemu je riječ u novije vrijeme sve više relativiziraju. Spomenimo, primjerice, knjigu Susan Buck-Marss *Svijet snova i katastrofa*³ u kojoj je iznesena teza kako je historijski eksperiment socijalizma, zapravo, duboko ukorijenjen u zapadnu tradiciju modernizacije te kako su kulturna događanja u suprotstavljenim političkim režimima 20. stoljeća (kapitalističkom i socijalističkom) varijacije jednog, istog motiva utopijskog sna o tome da industrijska modernost može usrećiti mase i da će na koncu to i učiniti. Ne ulazeći sada u autoričinu eksplikaciju navedene teze u širem političkom i ideološkom kontekstu, valja istaknuti kako ovdje nije cilj relativizirati ili čak poništiti razliku između dvaju reprezentacijskih režima ratne stvarnosti, jer to, dakako, nije moguće, već preispitati njihov odnos i možebitne korelacije, kao i analogije s društvenim i političkim sustavom unutar kojeg nastaju. Upravo na tragu toga, Jacques Rancière u svojoj knjizi *Raspodjela osjetilnog – estetika i politika* razlikuje tri režima umjetnosti u zapadnoj tradiciji, od kojih se dva odnose na ovu problematiku. Prvi naziva poetički ili reprezentacijski režim i on umjetnost identificira po mimetičkom principu. *Mimezis*, za Rancièrea „nije zakon koji umjetnosti potčinjava sličnosti” već je on „prije svega, nabor

² Jacques RANCIÈRE, „Književni nesporazum”, *Politika književnosti*, Novi Sad 2008., 36.-50.

³ Susan BUCK-MORSS, *Dreamworld and Catastrophe – The passing of mass Utopia in East in West*; navedeno prema prijevodu *Svet snova i katastrofa – Nestanak masovne utopije na Istoku i Zapadu*, Beograd 2005., xii, xiv.

koji povezuje raspodjelu načina stvaranja i društvenih zanimanja koja umjetnosti čine vidljivima”, dakle, on nije „umjetnički postupak već jedan režim vidljivosti umjetnosti”.⁴ U skladu s time, po Rancièreu reprezentacijska logika „ulazi u analogiju s cijelom jednom hijerarhijskom vizijom zajednice”.⁵ Nasuprot tome stoji takozvani estetski režim „koji točno identificira pojedinu umjetnost te ju razvrgne od svakog specifičnog pravila, od svake hijerarhije tema, vrsti i umjetnosti (...) on to čini uništavajući mimetičke granice”. I nadalje, „(o)n potvrđuje apsolutnu jedinstvenost umjetnosti te istodobno uništava sve pragmatičke kriterije te jedinstvenosti” i „utemeljuje autonomiju umjetnosti i identitet njezinih oblika”. Shodno tome Rancière zaključuje kako je estetski režim umjetnosti „pravo ime onoga što zbrkano opisuje naziv modernost”.⁶ Međutim, navedene režime umjetnosti nikako ne valja pojednostavljenom analogijom dovesti do razlikovanja između reprezentacijskih praksi modernog i realističkog romana, jer potonji, kako ističe sam Rancière, prije svega znači „okretanje hijerarhija reprezentacije (prvenstvo narativnog pred deskriptivnim ili hijerarhije tema) i prihvaćanje svojevrsne fragmentirane ili pomaknute fokalizacije koju nameće surova prisutnost na štetu racionalne montaže povijesti”.⁷ Ono što pak počiva u srži ova Rancièreova razlikovanja, a čime bi se mogli problematizirati i reprezentacijski protokoli ratnih zbivanja u fikcionalnim tekstovima, odnosi se na svojevrsnu razgradnju poetske hijerarhije svojstvene klasičnom, odnosno poetičkom redu predstavljanja stvari koje odlikuje suglasje između stila, teme i lika.⁸ Princip tog prevrata Rancière smješta na početak 19. stoljeća kada se već u predgovoru knjige *Lyrical Ballads* Wordswortha i Coleridgea prepoznaje poruka koja ne samo da govori da više nema ni lijepih ni ružnih tema, već još više, ocrta se ravnodušnost u samoj kompoziciji radnji i izražavanju misli i osjećaja, koji su bili suština poetske kompozicije. Tekstura djela je u njegovom stilu, nastavlja Rancière, i to stilu kao apsolutnom načinu sagledavanja stvari. Opisani princip do krajnosti je doveden s Flaubertom.⁹ Upravo na primjeru toga autora, odnosno njegovih kritičara Rancière pokazuje suodnos politike i književnosti. Naime, Sartre je u svom čuvenom eseju *Što je književnost* Flauberta optužio za „predvodnika aristokratskog napada na demokratsku prirodu prozaičnog jezika”,¹⁰ odnosno za stjegonošu čiste književnosti koja nije htjela prihvatiti buržoaski način razmišljanja i koja je sanjala o novoj aristokraciji, pa su se riječi nastojale očistiti od komunikativne upotrebe kako se ne bi mogle koristiti kao sredstvo političkih debata i društvene borbe. S druge pak strane, u Flaubertovom brisanju hijerarhije između uzvišenih i niskih tema, između naracije i deskripcije, između ljudi i stvari, njegovi su suvremenici vidjeli drugi politički sindrom, onaj demokratski, jer je u propadanju svih poetskih hijerarhija prepoznato rušenje i jednog poretka svijeta – apsolutizacija stila bila je književni recept za demokratski princip

⁴ Jacques RANCIÈRE, „Raspodjela osjetilnog – estetika i politika”, *Up & underground: art dossier*, 7/2006., 9/10. (http://www.google.hr/url?sa=t&rct=j&eq=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=2&ved=0CDEQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.up-underground.com%2Fpdf%2F0910%2F0910_jacques_ranciere-raspodjela_osjetilnog.pdf&ei=oufUNOFD6rf4QSznYHABg&usq=AFQjCNE31Re2_oKqgQlW7JPlmGp1W0_uCw). (20. 8. 2012.)

⁵ *Isto.*

⁶ *Isto.*

⁷ *Isto.*

⁸ Hijerarhijska podjela fikcije ovdje je visokim žanrovima dodijelila uzvišene radnje i likove, dok su niski žanrovi bili posvećeni pričama običnih ljudi.

⁹ J. RANCIÈRE, *Politika književnosti*, 13.-14.

¹⁰ *Isto*, 11.

jednakosti koja je ukazivala na propast stare nadmoći djelovanja nad životom, na socijalnu i političku promociju običnih ljudi.¹¹

Na ovaj način sažete i interpretirane teze Jacquesa Rancièrea mogle bi se preispitati i na reprezentacijskim praksama ratne stvarnosti. Gledajući prozne tekstove ratne tematike od početka njihova pojavljivanja do kraja sedamdesetih godina kada taj vid prozne produkcije pomalo posustaje i gubi svoje čitateljstvo, prijelomu točku nedvojbeno predstavlja zbirka novela *Strah i hrabrost* Edvarda Kocbeka iz 1951. godine koja je u trenutku kada je objavljena izazvala veliku buru i negodovanje u javnosti, te na koncu autora natjerala i na prisilno umirovljenje. Među brojnim reakcijama koje je zbirka izazvala ističe se ona Josipa Vidmara objavljena 1952. godine u reviji *Novi svet*. U njoj kritičar nemalo negoduje zbog Kocbekova radikalna zaokreta u prikazivanju ratnih događanja i zbirku decidirano negativno ocjenjuje. Sažeto, zamjera mu da je umjesto junaka uprizorio očajnike koji čak nisu ni jasno oblikovani, već su tek nekakve psihičke izmaglice bez jasnih karakternih crta. Uz to, oni još razotkrivaju i svoju potpunu nesvrhovitost, zaključuje Vidmar iz sljedećih riječi iz Kocbekove zbirke: „Moja mi unutrašnjost snažno govori da moram ostati ljudski neovisan i slobodan, a ne samo povijesno uporaban i koristan”.¹² Ovdje Vidmar iščitava negativno vrednovanje oslobodilačke borbe jer je ona podređena osobnoj slobodi, što na koncu Kocbeka dovodi do apsurdne misli o povijesti proizašle iz zastupanja moralne anarhije (potonje Vidmar izvodi iz pripovjedačevih preispitivanja granica između dobra i zla u ratnim zbivanjima). Na koncu, sve to, smatra Vidmar, posljedica je Kocbekova pokušaja da prikaže psihi kršćana u ratu, ali to mu ne uspijeva, jer je njegov svjetonazor zadojen nekritičkim preuzimanjem pomodne spiritualističke misaonosti iz suvremene francuske literature, personalizma i egzistencijalizma. Zbog svega toga, Vidmar smatra kako je Kocbekova slika oslobodilačke borbe „bezumno nepravedna, nepijetna i neljudska”.¹³ Njezin bogat i bujan stil pretvara se u magloviti hiperbolizam i mistifikaciju dubokoumnih riječi. Na koncu, Vidmar poentira mislju da je Kocbek oskvrnuo ne samo osjećaje koje moramo gajiti prema našoj oslobodilačkoj borbi, već i čovječanstvo, svijest i volju svijeta koji se bori za slobodu, za napredak, oskvrnuo je ono najviše u čovječanstvu što ga je donijelo iz tame pradavnih vremena u sadašnjost.¹⁴

U pregrštu srazova između književnika koji su se nastojali izmaknuti shematiziranom prikazivanju ratne stvarnosti i njihovih kritičara, ovaj između Kocbeka i Vidmara čini se višestruko simptomatičan s obzirom na idejnu i ideološku platformu vremena u kojem nastaje. Obojica autora kao pripadnici tadašnjeg kulturnog, ali i političkog *establishmenta*, te kao vrhunski intelektualci svoga vremena, imali su prilično razrađen i doraden sustav estetskih vrijednosti koji su s više ili manje dosljednosti provodili, ali i, ne manje važno, visoku pozicioniranost u tadašnjoj slovenskoj politici. U ideološkom smislu, njihove su startne pozicije oprečne, vezuju se za pripadnost dvama glavnim i još od druge polovice 19. stoljeća suprotstavljenim taborima, Kocbek katoličkom, Vidmar slobodoumnom, liberalnom. Sasvim sažeto mogli bismo reći kako je Kocbek svoje napredno katoličanstvo ljevičarskog usmjerenja jasnije zastupao i provodio, dok se Vidmarevo slobodoumlje u njegovim književno-kritičkim istupima pod teretom pristajanja uz komunističku revoluciju uvelike po-

¹¹ *Isto*, 11.-15.

¹² Josip VIDMAR, „Kritika – Edvard Kocbek: Strah in pogum”, *Novi svet*, 7/1952., br. 1, 80.

¹³ *Isto*, 85.

¹⁴ *Isto*, 84.

litički i ideološki kontaminiralo. Unatoč različitosti polaznih ideologija, njihov susret ipak se desio, i to u ime viših, sveopćih ciljeva, a u vidu djelovanja u Osvobodilnoj fronti gdje su obojica obnašali istaknute funkcije. Možda upravo zbog toga zajedničkog udjela u iskustvu ratne stvarnosti Vidmar biva dodatno razočaran i ojađen Kocbekovim opisivanjem oslobodilačke borbe. U njegovu antagonizmu naspram načina prikazivanja ratnih događanja posebno mjesto zauzima tobožnja mistifikacija prikazanog (ona je za Vidmara ponegdje čak i perverzna!) i, kako se daje naslutiti iz sume kritičarevih stavova, time je heretički zamućen sveopći smisao i cilj oslobodilačke borbe. Jasno je kako je ovdje Vidmarev horizont očekivanja uvelike promašen, jer počiva na potpuno drugačijim pretpostavkama fikcionalnog prikazivanja rata od onih koje realizira Kocbek u svojim novelama. Taj bismo promašaj sažeto mogli odrediti kao odstupanje od tada ustaljena reda u odnosu između riječi i stvari, jer prikazano izmiče biti tek vjernom kopijom stvarnosti, naglašavajući pri tome da je ono uvijek već personalna interpretacija. Ona za sobom uvijek ostavlja svojevrzni višak smisla i značenja koji se nikada u potpunosti ne mogu dohvatiti i stabilizirati. Jaz nastaje u činjenici da u *Strabu i hrabrosti* nema reprezentativnog junaka koji bi bio nositelj velike ideje, nema jednoznačnog određivanja što je dobro, a što zlo, posljedično tome, moralne, kao i sve druge vrijednosti dovedene su u pitanje, pa nema optimizma i slavljenja budućnosti, ukratko, suviše analize u tako žuđenoj sintezi. Rancièreovim pak riječima, narušena je ovdje poetska hijerarhija koja je pandan čvrsto uređenoga političkog sustava koji ne dopušta dijalog i meditacije, već iziskuje homogenu i monološku svijest te istu takvu ovjeru vlastita postojanja. On će uvijek iznova tražiti jednoznačnu potvrdu ideološkog okvira unutar kojeg nastaje pa se demokratsko preispitivanje koje stvara svojevrzni značenjski nepoželjan višak, pokušava u temeljima zatrti i/ili poništiti. U tom smislu Kocbekovo uprizorenje oslobodilačke borbe u svom gomilanju značenja, kako kaže Rancière, urušava sistem razlika koji je socijalnoj hijerarhiji dozvoljavao da bude predstavljena, jer napušta logiku radnji koje navodno slijede razumne ciljeve da bi se okrenulo svijetu značenja skrivenih pod plaštom prividne banalnosti.¹⁵ Time ono narušava harmoničnu cjelinu. Upravo potonjeg tiče se *književni nesporazum* o kojem govori Rancière. Naime, on nije posljedica jezične dvosmislenosti, njegova srž nije hermeneutička, već se on odnosi na paradigmu odnosa između riječi i stvari, odnosno prekomjernosti broja tijela i broja riječi, značenja u odnosu na pretpostavljenu harmoniju između njih.¹⁶ I dok politika radi na cjelini, književnost ide u suprotnom smjeru i uspostavlja neke druge odnose među značenjima i stanjima stvari, ona individualizirajući osmišljava ličnosti na osnovi mrlja, pa te mrlje pretvara u metaforičke elemente.¹⁷ Na koncu, Kocbekova „neposlušnost” počiva upravo na metaforičnosti koja se opire tada tako željenoj formulaičnosti govora, koju je propagirala i provodila sama politika, a pod okriljem socrealističke paradigme potom prisvojila i književnost.

Kocbekov ekscenčni modernizam u to doba, ranih pedesetih nije dobio svoga sljedbenika, uz više ili manje odstupanja ratna je proza slijedila shematizirano pojednostavljenu i mitologiziranu sliku stvarnosti. Doduše, pokušaji njezina preslagivanja vidljivi su primjerice kod C. Kosmača (u noveli *Balada o trubi i oblaku* te u romanu *Proljetni dan*), ili oni diskretniji u vidu psihologizacije prikazanog kao što je slučaj kod J. Kozaka ili pak na ponešto dru-

¹⁵ J. RANCIÈRE, *Politika književnosti*, 26.

¹⁶ *Isto*, 45.

¹⁷ *Isto*, 47.

gačiji način realizirane su te tendencije kod autora starije generacije, primjerice Prežihova Voranca ili M. Kranjca. Uz to, valja spomenuti i tršćanske autore, A. Rebulu i B. Pahora koji su spomenutu sliku stvarnosti nastojali subjektivizirati u različitim reprezentacijskim modusima. Ipak, u većini slučajeva njihovo potencijalno oporbenjaštvo bilo je više deklarativnog tipa, dovoljno konzervativno da bi se preduhitrile dovrtljive optužbe vladajućih.

Znakovito, prvi uvjerljivo autonoman pokušaj oslobođanja prikaza od ideološkog balasta (barem od onog socijalističkog/realističkog) dogodio se sedamdesetih godina, i to iz pera bivšeg partizana, eufemistički rečeno, nikada omiljenog među onima na vlasti, Vitomila Zupana koji 1975. godine objavljuje roman *Menuet za gitaru*. Vrijeme u kojemu nastaje ovaj ratni roman u slovenskoj je književnosti obilježeno naglašenim interesom za teme iz prošlosti, tada se u modusu sjećanja – ispovijedanja javljaju brojni prozni tekstovi koji dijalogiziraju ili polemiziraju s nedavnom prošlošću. Riječima M. Juvana, karakteristična je za to vrijeme naglašena prisutnost dnevničke i memoarske proze u kojoj su autori koji su proživjeli Drugi svjetski rat javnosti razotkrivali do tada u društvu tabuizirane i bolne teme vezane za traumatičnu „veliku priču” Drugoga svjetskog rata: bratoubilačke ideološke sukobe u NOB-u, informbiroovski raskol u Partiji, montirane političke procese i represiju nad „unutrašnjim neprijateljima” nakon 1948. itd. Žrtvenost osobnog udjela u povijesti ovi će autori posredovati kroz infantilnu pripovjednu perspektivu ili pomoću asocijativnosti i fragmentiranosti sjećanja, toka svijesti ili poliloga različitih pogleda, kao i pomoću montaže faksije i fikcije. Ti tekstovi, zaključuje Juvan, bili su, među ostalim, i alegorija ili oružje s kojim se je takozvana kritička inteligencija hvatala u koštac s vladajućom ideologijom i političkim garniturama.¹⁸

Zupanov doprinos ovdje je nedvojbeno velik. *Menuet za gitaru* doista jest oporbeni tekst na svim svojim razinama: od samog konstituiranja priče koja je razlomljena na dvije vremenski odijeljene fabularne linije (prva obuhvaća ratna zbivanja 1942./43. u Sloveniji, druga se odvija tridesetak godina kasnije u španjolskom turističkom gradiću), pri čemu druga preispituje i relativizira prvu, preko pripovjednog okvira koji je formuliran kao preispisivanje tobožnjeg dnevnika nekadašnjeg partizana, do uprizorenja glavnog lika, „brbljavog liberala”, intelektualca čija se postojanost uvijek iznova potvrđuje u zasebnosti i izmicanju aktualnim ideološkim obrascima i nadzoru doktrine, kao i zbog činjenice da se propitivanjem odnosa između dobra i zla, između žrtve i agresora, monolitni koncept pamćenja i oskudni protok sjećanja postupno raspadaju. Pridodamo li tome sav popratni modernistički instrumentarij u koji je prikaz uronjen, ali i ključna mjesta (anti)junakove misaonosti – „Cijela povijest govori o borbama za slobodu, za oslobođenje, za demokraciju, za jednakost, bratstvo, za pravdu! A tko piše povijest? No, tko ima tiskare? Tko drži cenzurne škare? Ideje su industrijska sirovina vladajućih klasa.”¹⁹ – jasno je kako je nekadašnje slavljenje i mitologiziranje oslobodilačke borbe u reprezentacijskom modusu tobožnje vjerne kopije stvarnosti radikalno nadiđena koncepcija. I još više, Zupanov roman glasno je zalupio vrata hijerarhiziranju stvarnosti u pojmovima ideologije, povijesti i pojedinca. Stvorio je neposlus u strukturi, i to pripisivanjem viška riječi i značenja, viška koji ona svojom postojećom konstitucijom ne može apsorbirati.

¹⁸ Marko JUVAN, „Postmodernizem in ‘mlada slovenska proza’”, *Jezik in slovstvo*, 34/1988., br. 3, 49.

¹⁹ Vitomil ZUPAN, *Menuet za gitaru*, Zagreb 1985., 379.

Kao što je već u nekoliko navrata bilo spomenuto, Kocbekove novele i Zupanov roman nisu jedini primjeri prikazivačkih novina ratne tematike, ali su dvije ključne točke u njezinu dijakronijskom sagledavanju i unatoč tome što su vremenski udaljeni gotovo četvrt stoljeća, njihova zajednička priroda počiva u, Rancièreovim riječima, „demokraciji lutajućeg pisma”,²⁰ odnosno, njihova demokratska logika pisma bez učitelja i odredišta (barem ne eksplicitnog) potvrđuje sposobnost da je svatko u mogućnosti domoći se riječi, značenja, pa tako oni otkrivaju i „hermeneutiku društvenog tijela”.²¹ U vezi s time, socrealistička paradigma kao institucionalni model puno je češće u svoje redove propuštala umjerenije i diskretnije oporbene podvige pa su utoliko više „udari” Kocbeka i Zupana simptomatičniji, jer, među ostalim, ukazuju i na svojevrsnu strategiju političkog i kulturnog *establishmenta* te njihovu možebitnu manipulaciju javnim diskursom. Naime, pedesetih godina, nakon prekida veza sa SSSR-om i stješnjenja u nekakvom međublokovskom stanju, politika jest izravno ili neizravno preispitivala nove sadržaje u potrazi za svojim legitimitetom, dok su s druge strane, sedamdesetih godina, kada su vjerojatno kulminirala Titova idejna prekrojavanja komunističkog režima, a zapadnjačka progresivna modernost poprimila maha, ovakvi književni istupi bili potvrda tobožnjeg liberalizma, ali i mjesto ovjerovljavanja političke pripovijesti. Možda je to isuviše simplificirano tumačena kauzalnost između političke i književne sfere, posebice uzmemo li u obzir svjedočenja književnika – intelektualca aktivnih u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Primjerice, Jean-Paul Sartre u svome eseju *Piščeva situacija 1947* slikovito navodi da su u to vrijeme svi ljudi „sličili na Charlesa Bovaryja koji kad poslije smrti svoje žene nađe pisma njezinih ljubavnika, vidi kako se odjednom za njim ruši dvadeset godina *već proživljene* bračne sreće”,²² pa u tom vremenu brutalnog vraćanja u historiju, kaže Sartre, „bili smo primorani stvarati literaturu od historičnosti”²³ te nastavlja, jer

nismo htjeli našoj publici omogućiti da uživa u svojoj superiornosti nad jednim mrtvim svijetom; željeli smo je uhvatiti za gušu: da svaki lik bude zamka, da čitatelj u nju bude uhvaćen i da bude bacan iz jedne savjesti u drugu, kao iz jednog apsolutnog i neizlječivog svijeta u drugi isto tako apsolutan svijet, da bude nesiguran samom nesigurnošću junaka, nemiran njihovim nemirom, savladan njihovom sadašnjošću, pritisnut težinom njihove budućnosti, opkoljen njihovim zapažnjima i njihovim osjećajima kao visokim i neosvojivim liticama, da na koncu osjeti kako svaka njihova ćud, svaki pokret njihovog duha obuhvaća čitavo čovječanstvo.²⁴

Kao da su upravo takvu sliku svijeta nastojali stvoriti i Kocbek i Zupan, pri tome sa sviješću da društvu daju, kako Sartre u jednom drugom eseju kaže, „nesretnu savjest”:

(a)ko društvo vidi sebe, a pogotovo ako vidi da je viđeno, u samoj toj činjenici sadržano je osporavanje utvrđenih vrijednosti i režima: pisac mu pruža njegovu sliku i poziva ga da je prihvati ili da se izmijeni. A društvo se u svakom slučaju mijenja; ono gubi ravnotežu koje mu je davalo neznanje.²⁵

Iako izvorno u poznatom Sartreovom konceptu angažirane književnosti nije mišljeno, to gubljenje ravnoteže kroz „nesretnu savjest” može imati i dalekosežnije posljedice u stalno prisutnoj destabilizaciji institucije same književnosti, pa u skladu s Rancièreom, i njezina

²⁰ J. RANCIÈRE, *Politika književnosti*, 21.

²¹ *Isto*, 26.

²² Žan-Pol SARTRE, *Šta je književnost*, Beograd 1984., 137.

²³ *Isto*, 139.

²⁴ *Isto*, 145.

²⁵ *Isto*, 61.

udjela u preraspodjeli prostora i vremena, kao i utjecaja na odnos između drugih praksi. Drugim riječima, nisu li Kocbekov i Zupanov istup u svojim „prekoračenjima” zapravo podrivalački čimbenik postojeće književne institucije, njezinih normi i konvencija, kao i odnosa između stvarnosti i književnosti te potonjoj pripisivanih funkcija? Na tragu sličnih premisa, a u potrazi istog odgovora, Ivana Žužul pristupa u analizi Šegedinova romana *Djeca božja* koji, kao što je poznato, u hrvatskoj književnosti nosi „teret” raskida s tada prevladavajućom socrealističkom poetikom i njezinom zrcalnom reprezentacijom stvarnosti. U *Djeci božjoj*, naime, autorica prepoznaje već u samom tekstu naviještenu ideju „da se mjesto književnosti, ma koliko zadano poetičkim i konvencijama i institucijama, nekom vrstom viška njima uvijek opire” jer provociranjem i onečišćenjem jasnih i isključivih granica što ih je književnosti osiguravala ideologizirana estetička struja, Šegedin dovodi u pitanje sam institucionalni status književnosti.²⁶ I nadalje, oslanjajući se na J. Derridu, autorica ističe proturječnu institucionalnu narav prostora književnosti ne samo kao prostora institucionalizirane fikcije, već i fiktivne institucije. U skladu s time, sažmemo li autoričine zaključke i pridodamo li svoje, mogli bismo reći kako Kocbekov, Zupanov pa i Šegedinov tekst u skladu sa svojim, Rancièrevim riječima, estetskim režimom, njegovom reinterpretačijom onoga što ili tko čini umjetnost,²⁷ u svome prekoračenju značenja pripisanog danoj stvarnosti, u neproporcionalnosti riječi i stvari, potvrđuju neodredivost kao nužan uvjet nastanka i opstanka književnosti koje će u slučajevima poput Vidmareva tumačenja Kocbeka ili Gamulinova čitanja Šegedina, uvijek i neprestano izmicati.

Zbog izostanka oporbenjaštva šegedinsko-krležijanskog tipa, slovenska poslijeratna proza velik dio svoga emancipacijskog angažmana od tvrdokorne socrealističke poetike duguje upravo tekstovima ratne tematike, znakovito autora koji su bili sudionici opisanih zbivanja. Možda upravo zbog toga ti su se književni tekstovi, da parafraziram Rancièrea, u raskoraku između svojih nudenih nad-značenja i pod-značenja udaljavali od služenja političkoj slozi, stvarajući pri tome sebi svojstvenu meta-politiku, dok su istovremeno njihovi autori nagoviještali onu, po Foucaultu, novu ulogu intelektualca koju ne čine njegovi podvizi da ispred svih ili negdje po strani izražava prigušene istine kolektivnog, već da se bori protiv oblika moći koji ga pretvaraju u objekt i instrument u sferi „znanja”, „istine”, „svijesti” i „diskursa”.²⁸

²⁶ Ivana ŽUŽUL, „Što je književnost? u Šegedinovu romanu *Djeca božja*”, *Dani Petra Šegedina: Hrvatska književna tradicija i modernost u djelu Petra Šegedina. Zbornik radova*, (ur. Dubravko Jelčić), Korčula 2010., 23.

²⁷ Jacques RANCIÈRE, „Raspodjela osjetilnog – estetika i politika”.

²⁸ Michel FOUCAULT – Gilles DELEUZE, „Intellectuals and Power: A Conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze” (<http://libcom.org/library/intellectuals-power-aconversation-between-michel-foucault-and-gilles-deleuze>). (28. 7. 2012.)

THE POLITICAL AND THE LITERARY MISUNDERSTANDING IN THE PARADIGM OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE WORD AND THINGS

Using Rancière's dichotomy between the poetic and the aesthetic regime of art, and the author's own view of the literary misunderstanding, which is a result of an overabundance of meaning as opposed to the supposed harmony between words and things, the paper uses mostly examples from Slovenian wartime prose to show the ways in which the crisis and the dissolution of the old oppositional, representational order that had emerged from the rigid socialist reality are made present, as well as the ways in which they transform into the new, oppositional modernist representational order. Analysis shows that those texts, with their unreliable, incomplete subjects and wandering viewpoints which defy definition, as well as the "pollution" of reality with fiction in ways which break down the poetic hierarchy typical of the classical order of representation, confirm an affiliation with the aesthetical regime in art as understood by Rancière and his reinterpretation of who or what makes art. Accordingly, the subversion of ideologized aesthetic models and patterns implies a redefinition of the institution of literature itself. As a participant in the division between the visible and the invisible and a factor affecting the relationships between other social practices, literature reveals, again in Rancière's terms, the "hermeneutics of the social body".

Keywords: representation, wartime prose, Jacques Rancière, Slovenian literature, literary misunderstanding

Literatura

Suzan BAK-MORS, *Svet snova i katastrofa – Nestanak masovne utopije na Istoku i Zapadu*, Beograd 2005.

Michel FOUCAULT – Gilles DELEUZE, „Intellectuals and Power: A Conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze” (<http://libcom.org/library/intellectuals-power-aconversation-between-michel-foucault-and-gilles-deleuze>). (28. 7. 2012.)

Marko JUVAN, „Postmodernizam in 'mlada slovenska proza'”, *Jezik in slovstvo* 34/1988., br. 3, 49.-56.

Edvard KOCBEK, „Premišljanje o Španiji”, *Dom in svet*, 50/1937.–1938., br. 1-2, 90.-105.

Jacques RANCIÈRE, *Politika književnosti*, Novi Sad 2008.

Jacques RANCIÈRE, „Raspodjela osjetilnog – estetika i politika”, *Up & underground: art dossier*, 7/2006., br. 9-10 (http://www.google.hr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=2&ved=0CDEQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.up-underground.com%2Fpdf%2F0910%2F0910_jacques_ranciere-raspodjela_osjetilnog.pdf&ei=ouflUNOFD6rf4QSznYHABg&usq=AFQjCNE31Re2_oKggqQlW7JPlmGp1W0_uCw). (20. 8. 2012.)

Žan-Pol SARTRE [Jean-Paul Sartre], *Šta je književnost*, Beograd 1984.

Josip VIDMAR, „Kritika – Edvard Kocbek: Strah in pogum”, *Novi svet*, 7/1952., br. 1, 78.-85.

Vitomil ZUPAN, *Menuet za gitaru*, Zagreb 1985.

Ivana ŽUŽUL, „Što je književnost?’ u Šegedinovu romanu *Djeca božja*”, *Dani Petra Šegedina: Hrvatska književna tradicija i modernost u djelu Petra Šegedina. Zbornik radova*, (ur. Dubravko Jelčić), Korčula 2010., 21.-33.

KNJIŽEVNOST NA RUBOVIMA RATA. ESEJSKA FAZA BORE ČOSIĆA

Miodrag Maticki

UDK: 821.163.41-4Čosić, B.

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Slobodnije literarno osvetljavanje epohâ poratnog razvoja Jugoslavije koincidira s počecima kritičkog preispitivanja NOR-a i njegovih ideoloških i političkih posledica te razmišljanjima o mogućnostima sistemskih promena u društvu. Pisci se okreću žanrovski hibridnoj prozi, kombinujući dokumentarnost, stil dnevničkog slikanja događaja, sećanja, memoaristike, dijaloške naracije tipa „ljudi govore” – sve to podređeno esejističkim imperativima. Ratni raspad Jugoslavije 1990-ih još više pospešuje cvetanje proze u znaku prepletanih hibridnih žanrova – sećanja, memoara, dnevnika i eseja. U srpskoj književnosti pritom se izdvajaju autori koji u ratnim ili poratnim godinama postaju apatridi. Njima posebno pogoduju hibridni žanrovi i stvaralačke slobode koje takvi žanrovi pružaju. Pišući na rubovima rata, iz godine u godinu sve udaljeniji od stvarnosti u Srbiji, razlikuju se i po sve nesigurnijem određivanju svoje naratorske pozicije pa i postepenom napuštanju početnih postulata i motiva opredeljivanja za apatridstvo. Reč je pre svega o Bori Čosiću, Mirku Kovaču, Aleksandru Tišmi, Vidosavu Stevanoviću, Arseniju Jovanoviću itd. Ovaj članak problematski se fokusira na Čosićevo esejsko stvaralaštvo „na rubovima rata”.

Ključne reči: totalitarizam, samoizgnanstvo, apatridnost, esej, književnost na rubovima rata, Bora Čosić

U godinama kada su narodi Jugoslavije, intelektualna elita, počeli da razmišljaju o jasnijem određivanju prema narодноослободилаčkom ratu i njegovim ideološkim posledicama, o promenama i države i sistema, započelo je i u literaturi slobodnije osvetljavanje pojedinih epoha poratnog razdoblja, da pomenem tek talas romana i svedočanstvene proze o Golom otoku ili pak političko-satirični teatar poput onog u Beogradu na Zvezdari. Povedeni Krležinim naknadnim dnevnikom, znamenitiji pisci okrenuli su se žanrovski hibridnoj prozi, kombinujući dokumentarnost, stil dnevničkog slikanja događaja, sećanja, memoaristike, pa i esejističkog promišljanja kada je reč o pojmu ketman¹ (uvek

¹ Ketman je termin koji opstojava u literaturi, a koristi ga i obrazlaže Predrag Palavestra. V. Predrag PALAVESTRA, *Nekropolje*, Beograd 2004. Rat vođen na prostorima bivše Jugoslavije odredio je svojevrstan angažman pisaca iz Srbije. Nespremni da se, bez odgovarajuće distance, u svojim delima prihvate opisivanja istorijskih događaja koji su bili u toku (mada je bilo brzopletih pisaca koji su mahom stvarali neubedljiva i propagandna dela), oni se okreću

su u tom kontekstu pisali o drugima), često zaboravljajući na lični doprinos ovome fenomenu. Takva se proza rado čitala, bila je zastupljena u feljtonistici, uporedo je cvetala sa prozom romansirane istorije, u boljem slučaju sa istorijskim romanom. U tom kontekstu važno mesto zauzela je posebna vrsta „ratne literature” koju Kejt Maklohlin određuje kao „diskurs vremenskih i prostornih granica rata”.² Reprerentacija rata u takvim tekstovima ograničava se na periferiju oružanog sukoba, gde se odvijaju njegove pripreme i reflektuju njegove posledice. Ta granična zona predstavlja i tradicionalno žensko područje budući da se nalazi izvan sfere neposrednog borbenog iskustva, što dolazi do izražaja u književnosti koja nastaje na rubovima rata.³

Institut za književnost i umetnost iz Beograda, u saradnji sa Institutom za književnost iz Sarajeva i kolegama iz Hrvatske, nimalo slučajno održao je 1991. godine naučni skup o istorijskom romanu, a štampani zbornik pod istim naslovom objavljen je u Tuzli 1992. Međutim, rat vođen na tim prostorima učinio da se tiraž uništi. Početkom 1996, supruga sekretara Instituta iz Sarajeva Fahre Trtka donela je i predala mi, kao uredniku zbornika, sačuvan rukopis spreman za štampu. Zbornik je objavljen te godine i nosi – što je jedinstveni slučaj – dve godine izdanja: 1992. i 1996.⁴

Ratovi u kojima se raspala Jugoslavija pospešili su još u većoj meri cvetanje proze pisane u znaku prepletenih hibridnih žanrova – sećanja, memoara, dnevnika, „istorijske metaproze”, jednom rečju i najpre eseja, koji postaje „svojevrsan dijalog sa prošlošću u svetlu sadašnjosti”.⁵ Autori koji su svojim delima želeli da se odrede prema događajima koje je prouzrokovao Drugi svetski rat krenuli su sa nizom knjiga u kojima su, sa naknadnom pameću, pokušavali da sagledaju svoje učešće u sudbonosnim zbivanjima tokom i posle Drugog svetskog rata (više romana i desetak knjiga sećanja Dobrice Ćosića) ili da izlože svoje kritičko viđenje propadanja tekovina građanskog društva posle Drugog svetskog rata (više knjige *Efemeris* i niz knjiga sećanja Dejana Medakovića koje nastavljaju da izlaze i posle njegove smrti), a svakako treba izdvojiti i dnevnike sa izrazito književnim aspiracijama, poput onih Aleksandra Tišme: *Dnevnik* koji obuhvata period od 1942. do 1951, objavljen 1991, i onaj objavljen dve godine pre njegove smrti, 2001. No, kada je reč o srpskoj književnosti, to su mahom bili autori koji pišu u matici želeći da sebi odrede mesto u zbivanjima koje opisuju i kritički ih sagledaju, dobrim delom suprotstavljajući se pristupima kritičara koji, verni principima odanosti dnevnoj politici, po ko zna koji put bivaju spremni da žrtvuju pisca radi njegovih političkih nazora ili postupaka koji nemaju uvek direktne veze sa literaturom.

Po tonu i načinu pisanja, po angažmanu proze, ovi su autori slični autorima koji su tokom ratova vođenih na Balkanu u poslednjoj deceniji 20. veka postajali apatridi, koji su niz

esejizmu i memoaristici, preispitujući svoj odnos prema vladajućoj ideologiji posle Drugog svetskog rata. Sve vreme teže da izmene sliku svoje biografije. Poslušnici su nastojali da pokažu kako su iz jednodimenzionalne saznali u demokratskom smislu do nivoa kulturnih desidenata, a drugi, u mladosti vaspitavani u građanskom duhu, doživljavaju dvostruko preokretanje svog karaktera. Od ketmana koji se preokreću i pristaju uz program vladajuće ideologije, sa nastupanjem demokratskih promena u kulturi i književnosti pokušavaju iznova da se uključe u prve redove demokratskog društva.

² Kate McLOUGHLIN, *Authoring War. The Literary Representation of War from the Iliad to Iraq*, Cambridge 2011., 140.

³ Vladislava RIBNIKAR, „Obnova istorijskog romana: *Poslednji zanosi MSS Milice Mićić Dimovske*”, *Književna istorija*, 44/2012., br. 147, 429.-454. Ovde 439.

⁴ Miodrag MATICKI (ur.), *Istorijski roman: zbornik radova*, Beograd – Sarajevo, 1992. i 1996.

⁵ Linda HUTCHEON, *A Poetics of Postmodernism*, New York – London 1988., 19.

godina dok je rat trajao, pa dok su trajale ili još traju njegove posledice, izbivali iz Srbije. Kako su oni pisali na rubovima rata, iz godine u godinu sve udaljeniji od stvarnih događaja i zbivanja u matici, oni se i razlikuju po sve nesigurnijem određivanju svoje naratorske pozicije, po postepenom napuštanju postulata koji su bili početni njihov *credo* i motiv opredeljivanja za apatridstvo. Njima posebno pogoduju hibridni žanrovi i stvaralačke slobode koje takvi žanrovi pružaju. U istom periodu cveta i istorijski roman pisan bez distance, često dogmatski ustrojen – najneuspeliji kada ga pišu oni sa rubova rata, a ne oni koji su direktno rat doživljavali. Tako se u tim romanima, bez obzira sa koje strane potiče autor, javlja isti tip dobrovoljca, ponavljaju se stajaće scene i sve, najzad, liči na „fabrikovane” romane o Golom otoku, u kojima su se ponavljale klišetirane scene mučenja logoraša. „Doživljavanje” u ovim delima bilo je praćeno gotovo degutantnom patetikom, pogotovu kada su autori romana o Golom otoku ljudi rođeni posle ukidanja zloglasnog logora.

Slika zbivanja u poslednjoj deceniji 20. veka u najvećoj meri, pak, građena je književnim delima i filmovima s tezom, čije se dejstvo okončava jednokratnom upotrebom. Za kulturološki pristup literaturi daleko je zanimljivija proza koja je u znaku sažimanja hibridnih žanrova – sećanja, dnevnika, memoara, hronika i eseja. Pisanja takvih knjiga latili su se gotovo svi značajniji autori koji su rat posmatrali sa distance, u čijim je delima oslikan zanimljiv svet emigranata: njihova okupljanja, njihova glad za informacijama, njihovo stalno tumaranje Evropom po kružnici omeđenoj rubovima rata. Ovaj tip proze posebno je oživeo posle 2001, kada su autori osetili potrebu da se vrate i iznova uključe u književne tokove svoje nekadašnje matice, smatrajući da samo knjigom mogu da objasne sebe, svoj postupak kritičkog sagledavanja onoga što se zbivalo u matici, svoje apatridstvo. Dobrim delom, počev od pravdanja svog odnosa prema jeziku (u početku među piscima samoizgnanicima vladala je floskula da jezik nije važan za pisca, da je njihova domovina tamo gde žive), oni pokušavaju da objasne i potonje promene svojih stavova, pre svega o jeziku – polako napuštaju silovanje sopstvenog jezika kako bi se uključili u književnost novog okružja, menjaju svoj pristup ocenama istorijskih zbivanja i iskazuju težnju da se iznova povrate matici i književnim tokovima matice kojima su nekada pripadali. Težište svoje kritike oni sad sve više prebacuju na ideološki posuvraćen sistem jednopartijske države, zaboravljajući da su, do rata devedesetih godina 20. veka, u tom sistemu zauzimali značajne pozicije u Partiji i kulturnim institucijama, da je taj sistem pri kraju bio dosta benigan, da su mnogi tadašnji izvikani „disidenti” objavili više knjiga u tom vremenu nego posle 2001. godine.

Vremenom, sa distance, sve jasniji postaje prvotni period jednoumlja, period 1939–1947. godina. Slobodnije se izjašnjavaju oni koji su bili deo tog jednoumlja, čak i pisci članovi Politbiroa. Prilika je da, danas, pokažu da su i tada, u ideološkoj teskobi imali razuma i hrabrosti da vuku razložne poteze, da zaštite, učine usluge progonjenim kolegama, da podrže modernije usmerena periodična glasila. I oni koji su bili pripadnici najvišeg sloja predratne građanske klase – pogotovu oni koji su želeli da iz oportunitizma pristupe Komunističkoj partiji pa su mahom bili odbijeni (možda je i to razlog što su njihove naknadne kritike nestalog poretka toliko žestoke) – nastojali su da mitologiziraju i najmanje tačke kulturološkog otpora, da prenaglašavaju krugove pisaca i intelektualaca koji su „mislili nešto drugačije”, poput pisaca i kulturnjaka iz Simine ulice ili umetnika koji su se bavili modernom likovnom izražajnošću, poput stanovnika zgrade br. 19 na Kosančićevom vencu, u kojoj je nastao pokret Medijala. Oni naprosto grade sliku kakvi bi želeli da su bili. O tim kružocima postoje posebne knjige sećanja, na primer, knjige Dejana Medakovića, Borislava Mihajlovića Mihiza, Arsenija Jovanovića. Sećanjima i memoarskim knjigama,

delom pisanim i kao „naknadni alibi”, oni pokušavaju da iz književno-kulturološkog ugla utvrde sliku koja rediguje krajnje negativnu, kapitulantsku predstavu tih oštih, tvrdih godina. Nasuprot njima, Vasko Popa, u skladu sa sukobom na levlci, ispevao je 1950. godine pesmu o slavuju koji ne dozvoljava da bude upregnut u zahuktala kola poetike socrealizma.

I samoizgnanici iz ratnih godina s kraja 20. veka, najpre, pišu o otklonu od Srbije i razlozima svog odlaska. Njihovi iskazi će biti polako ublažavani, u odnosu na prvotne, poput onih Bore Ćosića po prispeću u Berlin da je u Beogradu umro, a u Berlinu iznova rođen. Ali, što se sve više problematizuje pitanje njihova (ne)povratka, oni se sve više obrušavaju na britke godine uspostavljanja političkog jednoulmlja, jednopartijske Jugoslavije, na period do 1947. godine. U tom periodu nalaze korene zla i devijantnih preusmeravanja kolektivne svesti. Najpre, u ljudima koji su upravo tada stasavali i bili delatni, nalaze razlog što su mnogi od njih i krajem 20. veka, okrećući se nacionalizmu, novoj ideji koja je po zakonomernosti jednoulmlja izbacivala prečesto parolu „Nema alternative!”, i počela iznova da svoje postupke podupire svepravdajućom floskulom „U ime naroda!” Njima, kada je reč o delovanju intelektualaca u epohama totalitarizma, Đerđ Lukač iznova postaje tema i nameće im se kao paradigmatičan ideolog delatnik, nastoje da fenomen Lukač objasne uz pomoć paralela sa ličnostima koje su pred Drugi svetski rat i posle rata izabrali samoizgnanstvo kao neizbežni put za ostvarivanje ličnih, stvaralačkih sloboda (Tomas Man, Miloš Crnjanski). I kada pišu o ratu vođenom krajem 20. veka oni projektuju i osuđuju mehanizam jednoulmlja epohe 1939–1947, osuđujući ga na isti način. U žiži njihovih interesovanja se, tako, našla i čarobna i poletna parola „U ime naroda”, reinkarnirana u aktuelnom političkom delovanju krajem 20. veka parolom, opasnom retoričkom poštapalicom „Svi!”, dok je njihovo jednoulmlje vazda podupirano neizmenjenom sintagmom „Nema alternative!” Ta isključivost nacionalističkog neosocijalizma našla je snažnu potporu u modelu kulturološkog i socijalističkog ponašanja u ratnim i poratnim godinama do 1947, u periodu prejasnih ciljeva i pregnuća, bilo da je reč o obnovi, iskorenjivanju buržoazije, nalaženju narodnih neprijatelja spolja i iznutra.

Pisci na rubovima rata trude se da istaknu tu simetriju, ponavljanje kulturološkog modela, i zato se obrušavaju na rani period ideološki unificiranog kolektivnog ponašanja, zaboravljajući da su, dakako metaforički rečeno, i sami nosili štafetu ili se bar trudili da ne budu zaobiđeni kao njeni nosioci, glavni učesnici u tom socijalističkom folklornom obredu posvećenom kultu ličnosti.

Kada je reč o (ne)povratku apatrida u njihovim esejističkim proznim delima nastalim na razmeđu vekova, zahvaljujući hibridnosti i mešanju žanrova, sve više prostora zauzimaju esejistička iskanja iz sadašnjeg u prošlo vreme, pa i obratno, u njihovim novijim knjigama sve se više okreću ranijem periodu jednoulmlja tako da je sve bleđa njegova simetrija sa epohom sa kraja 20. veka u kojoj je prenaglašeni nacionalizam bio paradigmatičko obeležje opozitno proporcionalno u odnosu na epohu 1939–1947, kada je nacionalizam korenito potiran. Tim zaokretom oni opet kreću ketmanskom linijom, u obratnom smeru, pogotovu što je sasvim sazrelo vreme da se kritički preispita period do 1947. godine. Puno toga je, danas, nesporno i za većinu kolektiva pojedinih naciona bivše Jugoslavije. Danas je preovlađujuća svest da jednoulmlje nije mnogo dobra donelo niti može doneti, ali je prisutno i otrežnjavajuće saznanje da je u oba slučaja, u obe epohe, tolika većina kolektiva bila spremna da veruje u petoljetke, u samoupravljanje, u isključive nacionalističke ideje s kraja 20. veka. Zato ima smisla pristup koji omogućuje da se čuje i glas ne samo istoričara, već i kulturologa u najširem smislu, pa i izučavaoca istorije književnosti. Jer, pisci i njihova

dela jesu svojevrsan kulturološki barometar, pisci su, često, laste koje mogu nagovestiti i proleće, poput pomenute pesme Vaska Pope o slobodi stvaralaštva, tumačenoj kao programski opozit socrealizmu, ali mogu da nagoveste i mraz koji je svojevremeno stizao iz Kremļa, najlepše izražen u pripevu koračnice Vladimira Majakovskog: „Ko gazi desnom? Leva! Leva! Leva!”

Uvođenje uloge kolektiva u tumačenje totalitarizma svakako proširuje ovaj pojam, bitan kada je reč o epohi 1939–1947. Totalitarizam, uprošćeno, možemo da odredimo i kao spremnost na represiju prema drugima da bi se ostvarila opsesivna ili aksiomatično prihvaćena ideja o promeni svesti društva i sveta u celini. Naime, nije samo reč o nosiocima totalitarizma, o onima koji imaju moć (koji su tu moć zadobili) da čine, koji vode politiku, o zidarima jednoulja, već i o većini društva koja to prihvata bespogovorno kao nešto što je nužno, što se čini za narod, za zaštitu domovine od spoljnih i unutrašnjih neprijatelja, za dobro društva u celini, za globalizaciju, što je jedino vredno i moguće. Bez tog utemeljenja kojem i mase pojedinih naroda doprinose, totalitarizam ne bi bio toliko rigidan i u svojoj najžešćoj fazi toliko prek i isključiv. Totalitarizam se u prvoj fazi postavlja kao veliki projekat bez premca, čiji su ciljevi dalekosežni. Treba istaći da, potom, on stalno traži nove ideološke nadopune, pristaje i na ustupke da bi istrajavao po svaku cenu, ali upravo te faze njegove transformacije neminovno postaju i faze njegovog postupnog urušavanja. Tako je u svojim osvajačkim pohodima prošao i Aleksandar Makedonski koji je mačem krenuo da uvećava svoju državu, ali ubeđen da je to jedini put i da proširi tada vodeću kulturu stare Grčke. Tako je nastupao i Napoleon, i odista su njegova osvajanja ostavila duboke i značajne kulturološke tragove čak i na našem terenu. Nastupajući fašizam bio je ubeđen da će, u budućnosti, ostvariti nešto veliko, u svetskim razmerama povezano i organizovano (šta bi činio Gebels da je raspolagao današnjom komunikacijskom silom!), za šta vredi i dati živote i prihvatiti žrtve, bolje reći žrtvovati druge. I danas su preglasne ideje o promenama uređenja i tradicija pojedinih naroda, o tome kako (čak i upotrebom vojne sile) vladajuće sisteme i nazore nametnuti drugima, objediniti velike prostore idejom „za koju se vredi boriti po svaku cenu”. Kada je reč o Evropi, sve je to u krajnjoj suprotnosti sa širenjem evropeizacije, posebno u epohi prosvećenosti, kada su u visokom stepenu cenjene različitosti naroda, kada su ciljevi bili otkrivanje ličnih sloboda, stvaranje slobodnog Evropejca koji neće više robovati dogmama i činiti ono što mu je vekovima nametnuto, počev od crkvenih nazora ponašanja i življenja, pa do okoštalih normi građanskog društva.

Na ovom planu razvijaju se i dinamično menjaju esejistička prozna promišljanja pisaca koji stvaraju i u matici ali i na rubovima rata, u apatridstvu, dakako idući drugim smerom. Oni traže paralele koje se iz perioda 1939–1947. projektuju u epohi na razmeđu 20. i 21. veka. Velika ideja kao osnova neototalitarizma bila je nacija, radikalno utvrđivanje i obnova država na ovim prostorima. U ideološkim pristupima i najvećih literarnih imena zagovaralo se totalno rešenje, čak se i licitira sa brojem žrtava koje vredi podneti da bi se jednom, za svagda, rešilo nacionalno pitanje. U uvodnom izlaganju na jednoj takvoj skupštini pisaca, neposredno pre početka ratnih sukoba, na primer, uvodničar, inače veliki pisac, tridesetak je puta upotrebio reč *radikalno* u trenutku kada još ni na pomolu nije bilo osnivanje Radikalne partije.⁶ Malobrojna neslaganja sa takvim pristupima, čak i na zvaničnim skupštinama pisaca, bila su, tada, beznačajna, pogotovu što su većinom dolazila od strane komunistički opredeljenih pisaca, koji nisu mogli da shvate da te partije, kao zaštitnog

⁶ Reč je o Radikalnoj partiji osnovanoj u Srbiji krajem 20. veka.

znaka jednopartijske južnoslovenske države u suštini odavno nije bilo. U tom kontekstu treba razumovati postupke pisaca koji su bili sve spremniji da se opredele za samoizgnanstvo i apatridstvo, da se iznova u svom stvaralaštvu okrenu epohi totalitarizma iz perioda 1939–1947, da, možda, i prenaplašeno nalaze njen direktni odraz u političkoj sadašnjosti sredine iz koje potiču. Za takvo opredeljenje presudni su bili: žestoka medijska propaganda i nespremnost da se podnese prozivka, najčešće minornih pisaca koji su izišli iz senke anonimnosti ubeđeni da je došao njihov trenutak. Čak je unapred bilo osuđivano i njihovo apatridstvo: „Onaj ko danas bježi iz srpskog roda je izdajnik!”, ističe se u Mihovićevoj knjizi *Rat su započeli mrtvi* objavljenom 1993. godine.⁷

Važno je istaći da među piscima koji su slobodu svog stvaralaštva potražili u samoiznastvom apatridstvu, samoizgnanstvu, nalazimo značajna imena srpske literature čija dela, a pogotovu paradigmatske odlike epohe koju čine dve decenije na razmeđu vekova, ne mogu biti izučavani valjano ako se zaobiđe njihova proza pisana hibridnim žanrovima o kojima je reč. Da pomenem dela Bore Ćosića, Mirka Kovača, Aleksandra Tišmu, Vidosa Stevanovića, Arsenija Jovanovića. Svima njima na raspolaganju je svakako bilo delo Milana Kundere, niz njegovih romana (ciklus: *Smešne ljubavi, Knjiga smeha i zaborava, Nepodnošljiva lakoća postojanja*, te *Neznanje* iz 2000. godine), u kojima se egzil predstavlja kao veoma važna pojava 20. veka. Kundera posebno ističe magičnu temu velikog povratka u rodnu zemlju, uz naglašenu sumnju da posle dvadeset godina egzila povratak nije moguć, jer je egzilant rezultat dekonstrukcije i konstrukcije i opire se svakom ograničenju. To jeste pitanje ne puke nostalgije i bola savremenog egzila, već gubljenja i (ne)nalaženja identiteta.⁸ Za Edvarda Saída književnost egzila zauzela je mesto kao topos ljudskog iskustva, u nizu sa književnošću o avanturama, obrazovanjima i otkrićima. Saíd razlikuje pojmove *izgnanik, izbeglica, iseljenik, emigrant*.⁹ Vera Linhartova se na konferenciji u Francuskom institutu u Pragu 1993. godine posebno pozabavila „oslobodilačkim egzilom”, razlikujući prinudni od dobrovoljnog egzila, koji može biti bekstvo od okolnosti koje predstavljaju opasnost, tako i dobrovoljni odlazak u drugu, bolju sredinu, što podrazumeva nepripadanje, apatridnost, kao vid slobode.¹⁰

* * *

Delo Bore Ćosića *Pogled maloumnog*¹¹ izdvajam zbog junaka ovog hibridnog dela. S jedne strane, Ćosić piše o Tomasu Manu, o njegovoj sudbini izgnanika i pisca, a s druge, o Đerđu Lukaču, misliocu „u dosluhu sa zlom”, koji ga podseća na Manovog Feliksa Krula. U tom esejističkom prostoru Ćosić teži da objasni sebe, svoje godine apatridstva, da iznađe smisao radikalnih postupaka kada je reč o slobodi stvaralaštva. Pored ovoga dela, ne mogu se zaobići još neka dela Bore Ćosića sa temom apatridstva i velikog (ne)povratka. To su roman *Put na Aljasku*¹² i *Doručak kod Mažestika. Jedna paralelna povest*.¹³

⁷ Dragan MIHOVIĆ, *Rat su započeli mrtvi*, Beograd 1993., 68.

⁸ Katarina V. MELIĆ, „Egzil ili veliki povratak u romanu *Neznanje* Milana Kundere”, *Književna istorija*, 44/2012., br. 147, 413.-428.

⁹ Edvard SAID, „Razmišljanja o izgnanstvu”, *Polja*, br. 352, 28.-37. Ovde 33.

¹⁰ Vera LINHARTOVA, „Pour une ontologie de l'exil” (<http://www.france.czIMG/pdf>).

¹¹ Bora ĆOSIĆ, *Pogled maloumnog*, Zagreb 2001.

¹² Bora ĆOSIĆ, *Put na Aljasku*, Beograd 2006.

¹³ Bora ĆOSIĆ, *Doručak kod Mažestika. Jedna paralelna povest*, Beograd 2011.

Posebno je zanimljiva njegova knjiga proze, po autorovom određenju hronika *Konzul u Beogradu*.¹⁴ Imajući kao reper *Embahade* Miloša Crnjanskog, Ćosić u uvodnoj belešci pokušava da direktnije odredi svoje apatridstvo:

Nikada nisam radio u diplomatiji. Prema tome nisam u stanju da napišem jedne nove *Embahade*. Pa ipak, kako već dugo živim izvan zemlje, ja o svojoj bivšoj domovini razmišljam kao o udaljenom kraju gde sam službovao dosta dugo, a opet, kako ispada, za tu zemlju ostao sam stranac. Ovo su, dakle, moja sećanja, uspomene jednog stranca koji u sopstvenoj zemlji kao tuđinac boravio je. Otuda lica koja će se ovde pojaviti, iako stvarna, mogu delovati kao lutke u panoptikumu i kao marionete jednog teatra davnih događaja u Evropi. Kao kada ostareli diplomat reprodukuje svoje susrete s kojekakvim junacima povijesti, dejstvjućim licima jedne komedije, istorijske. Većinom, ovi ljudi su mrtvi, ostali, koliko ih je još na životu, mene mrtvacem smatraju. Tako počinje moja hronika, moje *Embahade* običnog sveta, beogradskog, u godinama između 1937. i završne sezone moga života onde, na početku raspada carevine Jugoslavije, socijalističke, početkom devedesetih.¹⁵

Na poslednjoj stranici ove hronike nastale na rubovima rata Ćosić evocira trenutak svog odlaska u apatridstvo. Zbivanja oko Vukovara, bacanje cveća na tenkove koji kreću na Vukovar, nacionalizmom uskovitlana svetina u Beogradu, vazda lepom gradu na Dunavu, koji je i u tursko doba s pravom nazivan „šeher Beograd”, učiniše da iz Beograda Ćosić bude ispraćen kao „beogradski konzul” na „jedno lično putešestvije bez povratka”, da ode neopaženo „iz one zgrade koja činila je pedeset pet godina (njegovog) života”.¹⁶

Putopisno-memoarska knjiga *Put na Aljasku* pokušaj je uspostavljanja ravnoteže, ispitivanja (ne)mogućnosti prihvatanja stare sredine iznova, možda eventualnog povratka. Ona jeste roman o povratku, pokušaj da se kroz sećanja i razgovore sa davnim prijateljima iznova sastavi mozaik preskočenog vremena. Ćosić je svestan velike praznine koja nalikuje prizoru praznog i žalosnog izloga te da punu prazninu, ali i moguću njenu ispunjenost, može da pruži samo daleki sever, beo i neutralan do bola. Zato svoj povratak preko Austrije i Beča (koju mu se u ovom kontekstu iznova ukazuju kao „staklena bašta”) Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni, Srbiji, Beogradu, on sagledava kao putovanje na Aljasku. I ovo delo započinje određivanjem, alibijem ličnog apatridstva:

Da se čovek rodi ovde ili onde, stvar je slučajna. Time gubi se neka posebna vrednost termina *domovina* ili *otadžbina*: sve se svodi na geografske koordinate, profane tačke na mapi naše sudbine. Pa kada danas, posle više godina polazim na put u zemlju svoga rođenja, imam osećaj kao kada bih kretao u Afriku ili na Aljasku. Tako polazim u nepoznati kraj svoje prošlosti, a da zapravo ne znam zašto.¹⁷

Tu bi se, odmah, ovo delo i završilo da je sve to tako. Srećom, nije. Iako ističe da taj narativni put prelazi bez ikakve zamisli, političke ili ideološke, Ćosić prećutkuje motiv koji donosi poriv vrsnog pripovedača. I već u sledećoj rečenici izvija metaforu koja će se, kao pripev, ponavljati na sledećim stranicama: „Tako krećemo na *Aljasku* svog ranijeg života (podvukao M. M.), oslobođeni svega, čisti turisti na putu svoga bivstva, hodočasnici u zemlji onoga što smo već doživeli, davno.”¹⁸

¹⁴ Bora ĆOSIĆ, *Consul u Beogradu*, Beograd 2008.

¹⁵ *Isto*, 7.

¹⁶ *Isto*, 346.

¹⁷ B. ĆOSIĆ, *Put na Aljasku*, 7.

¹⁸ *Isto*.

U knjizi *Doručak kod Mažestika* Ćosić nastoji da zumira zgusnuti kulturološki prostor Beograda, ne onaj populistički potez „od Slavije do Kalemegdana”, već kvart koji zahvata Obilićev venac, Knez Mihailovu ulicu, Dositejevu, Dobračinu, Strahinjica Bana, Knjižaru Gece Kona i Operu, u kojem se – kako se svima nama činilo i danas nam se čini, kako je to i Tomasu Manu izgledalo (i ovde Ćosić priziva Mana) – „odigrava nešto čega nigde drugde nema, gde posebne regule vladaju, i skoro zakoni, osobeni”,¹⁹ koji se na svojstven način decenijama i vekovima opire prolaznosti i čini „konstantu gradskog trajanja”.²⁰ A oko kamere, oko naratora, kreće sa prozora sobe u Hotelu „Mažestik”, u koju je Ćosić na početku zakoračio kao u „novouspostavljenu postojbinu”.²¹ I kroz taj prozor počinje da se odvija film „sniman” svojevrsnom prozom u kojoj autor, kroz sećanja pokušava da fiksira proteklo, preskočeno vreme, da za trenutak vrati iz prošlosti sve one koji su u „Mažestiku” doručkovali i pili kafu uz razgovor, i Miloša Crnjanskog, Dušana Matića, ne bi li otkrio ono što određuje pojam „beogradsko”.

* * *

Recenzent knjige *Pogled maloumnog*, Jagna Pogačnik, ispratila je ovo delo Bore Ćosića kao „intelektualnu rekapitulaciju” autora koji „može recepirati fragmente poluzapamćenog, neshvatljivog, nepovezane odlomke i prolazne pojave”, u kojoj su

(...) točke odmorišta i „nervozišta” rasute u rasponu od Frojdove psihoanalize i Beča s početka stoleća, preko Krleže, Lakana, Musila, sve do dadaista i ljute dadaističke crte, ironičnog slaganja sa zlom kao oblika opiranja, primjetne u slovenske grupe Lajbah (Laibach). Te krhotine, trenutni bljeskovi i asocijacije, spajaju se u umješno napisano štivo koje svjedoči o erudiciji, intelektualnoj zabrinutosti jednog Europljanina i humanista *par excellence*, skeptisi, kao i vještom povezivanju dokumentarističke i beletrističke građe.²²

Ćosić ovo svoje delo piše 1993. godine i ovako iskazuje razlog njegova nastanka:

Ovo govorimo pred jedan egzodus, pri silama mraka koje naplavljuju, i kada doista moramo se upitati (...) što ćemo, kuda ćemo i od čega ćemo? Pa ipak, i u toj tmuši u kojoj posejali smo prijatelje po različitim zemljama, omraženim, oklevetanim, adoriranim, neznatnim, nepostojećim, nepriznatim, preterano priznatim, ambivalentnim (...).²³

U tolikoj zimi svog nezadovoljstva on živi od lektire, seća se vampira Save Savanovića, kermesa govorenja iz knjige *Ljudi govore* Rastka Petrovića, priziva Prusta kako bi otkrio logiku sopstvenog sećanja.

Ovu Ćosićevu knjigu čine tri poveće esejističke celine: *Jedan evropski neurotik*, *Bečki slavljениk* i *Nakrivo, neuspjelo, popišano*, kao i pogovor – *Topografski post-scriptum*. U prvom je junak esejističke proze Đerđ Lukač, mozak „komune”. Ćosića zanima njegov esejizam, ne on sam, već „dramatizacija eseja”,²⁴ što se u njemu pojavljuju ličnosti kao u svakoj drugoj „umetničkoj” radnji, što je on romansijerski, beletristički. Čitav Lukačev esejistički „prepi-

¹⁹ B. ĆOSIĆ, *Doručak kod Majestica*, 7.

²⁰ *Isto*, 101.

²¹ *Isto*, 12.

²² Iz recenzije Jagne Pogačnik na koricama knjige: Bora ĆOSIĆ, *Pogled maloumnog – eseji*, Zagreb 2001.

²³ B. ĆOSIĆ, *Pogled maloumnog*, 110.

²⁴ *Isto*.

sivački” dar, posebno izražen u prvom „razdoblju eseja”, iz perioda *Duše i oblika* (prvotni firentinski estetizam), te onaj iz faze etičkog esejizma, kada se ispoljava Lukačeva vera u prevratničku snagu proletarijata, pa onaj religiozni, kada je Lukač bespogovorno verovao revoluciji, Ćosić vidi kao substituciju „pesničkog prepisivanja”, da umesto prepisivanja sa života Lukač „prepisuje sa knjiga, uvek različito napisanih”.²⁵ Ćosić ističe da esej govori o nečemu već uobičenom, da se njime, „esejskom istinom”, samo iznova sređuje nešto što je već bilo, „da u svakom prosuđivanju, bilo ono svakodnevno, beletrističko ili filozofsko, ima nečega od esejstva, od esejizma”.²⁶ Esej koristi „jedan posrednički, posredan i rekonstruktivni uvid o ‘nečemu već bilom’”.²⁷

Idući za Lukačem i Poperom, Ćosić ide i dalje: „Sve je već bilo, ali da bilo bi uopšte, ono mora biti na jedan drugi način nego što bilo jeste, i to drugo ili novo jedina je potvrda da je ono prvo i staro uopšte moglo da se dogodi.”²⁸ I dodaje da se sve šta se odista događa, događa na vrhuncima. Sve ovo šlagvort je za autoalibi o samoizgnanstvu, oslonac za zaključak da se „istinske važne stvari zbivaju u samoći”²⁹ koju može da najpotpunije omogućiti egzil, pozicija stvaraoaca na Pontu. Sledi priča o tom novostvorenom, pogodnom prostoru samoizgnanstva, o vezi Lukača i Mana, iako su se sreli samo jednom, 1919. godine, iako je Man kao Kastorp samo klimao glavom dok je Lukač govorio, ali je posle uveo Lukača u roman *Čarobni breg* u liku Lea Nafte (Leo Naphta).

U Lukačevom esejskom periodu, u odrazu njegovog lika u *Čarobnom bregu*, Ćosić prepoznaje ne samo snažno izražen žanrovski oblik, već i „inaguraciju jednog esejističkog načina života”,³⁰ ističe da je Lukač govorio svojim „životnim esejizmom”.³¹ Ćosić izdvaja s razlogom Naftinu jezuitsku prirodu, svestan da kroz Naftu govori Niče („biti čovek znači biti bolestan”³²): „Nafta je govorio oštro i apodiktički, iako je on bio taj koji je branio širu slobodu.”³³

U *Pogledu maloumnog* Ćosić meša vremena i svoj esej uskovitlava na postmodernistički način, pokušava da sebe odredi u vremenu i prostoru. Poruke koje su deo esejističkog autoalibija jesu one kada piše o „slobodnozidarskoj začahurenosti”, kada ističe da pripada Slaviji, kada insistira da pripada Hrvatskoj, da mu je baka iz Slavonije, da je rođen u Zagrebu, da je kolumnista *Feral tribjuna*, kada u završnom eseju *Topografski post-scriptum* pokušava da odredi svoj Pont: Rovinj, Venecija, Pula, Berlin, Beč.

Ćosić više stranica posvećuje žanrovskom određenju eseja. Kada je reč o literaturi, svestan je da esej, kao proza individue, neprekidno trpi upliv tuđih uticaja, počev od raznih oblika naracije kao „najstarijeg tipa ponašanja”,³⁴ do tekstova podlistaka, koji jesu feljtonski odziv na pozive života. Po njemu je esej važan žanrovski oblik jer pomaže da se definiše nužnost izgrađivanja jednog esejističkog načina života. Tako esej ostaje pokušaj pojedinca, proza individue, način da otkrije svoju ljudsku biografiju, da ničeanski ispiše svoj ljudskobolesnički karton, da shvati kako je „činio čine sebi na uštrb, i živeo životom

²⁵ *Isto*.

²⁶ *Isto*, 26.

²⁷ *Isto*.

²⁸ *Isto*, 26.-27.

²⁹ *Isto*, 39.

³⁰ *Isto*, 42.

³¹ *Isto*, 43.

³² *Isto*, 49.

³³ *Isto*, 43.

³⁴ *Isto*, 52.

protivživotnim do krajnjih životnih granica”.³⁵ To je poenta Ćosićevog samospoznanja, nije dosetka njegovo promišljanje da je trebalo živeti možda onako kao da nisi čovek nego samo lice iz romana, kako je Lukač i živeo. Ćosić ovo potkrepljuje citatom iz Lesingovog *Laokona*: „Što više vidimo, to više moramo dodavati u mislima. Što više dodajemo u mislima, to više moramo verovati da vidimo.”³⁶ Tako esej postaje lekovita forma.

Ćosićeva esejistička knjiga *Pogled maloumnog* istovremeno jeste i knjiga o eseju kao robu konteksta, kao težnji koja je unapred osuđena na neispunjenje jer se sve svodi na mnogobrojne „vidove približnosti”, neminovno dovodi autora do utopije esejizma kao zamisli o predrugojačenju. On esej sagledava kao ogled o ne-sebi, o nesebnosti, pri čemu stvaralac ne samo što ne razume pravi smisao stvarnosti, nego se još jače udaljava od nje.

Vezu sa Tomasom Manom Ćosić ostvaruje u drugom eseju knjige *Pogled maloumnog*. Man iz švajcarskog egzila odlazi u Beč, a Ćosić 1993. godine kreće u isti grad iz Rovinja, prvoj tački svog samoizgnanstva. Pri ruci su mu, kao uporišta, Manova dela *Josifi i njegova braća*, te *Tonio Kreger*. Njihovom analizom on pokušava da dopre do sobstva, do sebstva.³⁷ Oseća da kao što Josip postaje Egipćanin, i on postaje Rovinjez te „da bi jedino trebalo ispliviti jednog jutra, s mrežama i mezomarinerima i ostalim spravama, meni potpuno nerazumljivim, a da ću onde, iza Svetog Andreje, pronaći nešto što još ni usnio nisam”.³⁸ To, da mudrost ne štiti od ludosti, „voditeljice lutanja”, to otploviti koje srećemo i u dnevnicima Arsenija Jovanovića, u simbolici njegove Galiole, imena čamca i zaturenog pustog kvarnerskog ostrva, jeste paradigmatska crta književnosti na rubovima rata. Neko je moreplovac pa otplovi, kao Arsenije Jovanović, i lutajući Jadranom i drugim morima beži od obale i rata. Drugi se, poput Bore Ćosića, otiskuju niz pučinu eseja, spremni da sebe proglase „komentatorom pripovedanja”. U Ćosićevom dijalogu s Manom stvaralački čin postaje govor jednog mitologa drugom, dok se mit javlja kao zasnivanje života, kao bezvremena šema.

Treći odeljak – *Nakrivo, neuspjelo, popišano* posvećen je evropskim neurozama 20. veka. I u njemu je bitno prisutan, veliki junak tog veka, Tomas Man sa svojim delom. Ćosiću je Man poslužio kao siguran znak da je stari sistem diskretnog pripovedaštva završio svoje, da na pozornicu dolazi metod izrugivački. U tom kontekstu je Feliks Krul paradigmatski lik, njime se Ćosić ponajviše bavi u ovom poglavlju. I Lukača priziva iznova, imajući u vidu njegov otpor prema oblicima avangarde s početka 20. veka. Dok piše na rubovima rata, Ćosić provlači kao zlatnu nit poruku da je ironično slaganje sa zlom oblik opiranja zlu, da je cerekanje nova faza ljudskog samoodržanja. I tu je, odista, carski žanr eseja, pomerene esejistike, u velikoj prednosti. Pomaže nam da prevrnemo literaturu od Biblije do Kanta i književnosti 20. veka, da načinimo produktivnu zbrku, u kojoj i pesnici počinju da pripovedaju o naučnim uzusima, da istraživanje postane deo stvaralačkog postupka, da i istraživači stiču zavidno stilsko i književno umeće, da sve dominantniji literarni žanr postaje Filozofija, a kad je reč o opštoj zagonetki egzistencije, esejizam postaje „kubus ljudske zapitanosti”.

³⁵ Isto, 57.

³⁶ Isto, 56.

³⁷ Isto, 87.

³⁸ Isto, 98.

LITERATURE ON THE FRINGES OF WAR. THE ESSAYIST PHASE OF BORA ĆOSIĆ

In the years when the intellectual elites of the peoples of Yugoslavia began to consider taking a more defined stance towards the National Liberation War and its ideological consequences, as well the potential changes to the state and its system, certain post-war periods began to be approached with more freedom in literature. Writers turned to hybrid genres of prose, resorting to documentarity, epistolary forms, memoirs, narration in the form of a dialogue (“people say...”) in ways which still decidedly serve the essayist way of thinking. Those types of prose were popular and often featured in feuilletonistic writing, flourishing alongside historical novel and other types of historical fiction. The bloody breakup of Yugoslavia at the end of the 20th century contributed to the popularity of hybrid genres, namely, memoirs, diaries and essays. In that context, expatriate authors who were absent from Serbia at the time of the conflict and its immediate aftermath gained significance. As they were writing at the fringes of the war, growing ever more detached from actual events in the homeland with each passing year, their voices are distinguished by a growing uncertainty regarding their own position as the narrator. Additionally, they gradually started abandoning the beliefs and attitudes that constituted their original motives for emigration. Hybrid genres were particularly suitable for such authors, as they provided particular artistic liberties.

In the decades when “the literature of exile took its place as an important topos of human experience” (Edward Said), there emerges a literature of “exile as liberation” (Vera Linhartova), gaining importance among those writers who sought freedom of expression in self-imposed exile. Some of those writers count as the most important names of Serbian literature, such as Bora Ćosić, Mirko Kovač, Aleksandar Tišma, Vidosav Stevanović, Arsenije Jovanović, to name a few. Their work contains features which prove to be paradigmatic for literature at the turn of the 21st century and it cannot be analyzed in an appropriate manner without taking into account the prose they wrote using hybrid genres. All of them relied on the novels of Milan Kundera, who considers exile one of the crucial phenomena of the 20th century. Kundera explores the magical theme of the grand return to the homeland, mitigated by the doubt in the possibility of such a return after an absence of twenty years. In his view, the exiled person is a result of deconstruction and construction, and as such defies limitation. For Kundera, it is not merely a matter of nostalgia and the pain of contemporary exile, but also that of loss and the (in)ability to find an identity.

The essays of Bora Ćosić, written at the edges of war at the end of the 20th century form a distinct phase in his work. In his first major book of essays, entitled *Pogled maloumnog*, he discusses the fate of Thomas Mann as an expatriate, in the context of the novels *The Magic Mountain* and *Joseph and His Brothers*, and that of György Lukács, a thinker “in collusion with evil”, who was also Mann’s (fictional) protagonist. In that book, Ćosić defends the essay as a most appropriate form through which an individual can express their experience as an expatriate and justify their radical acts with regard to freedom of expression. Among his other works dealing with the subject of expatriation and the grand (non-) return, the novel *Put na Aljasku* (2006), the chronicle *Konzul u Beogradu* (2008), *Doručak kod Mažestika* and *Jedna paralelna povest* (2011) also stand out.

Keywords: totalitarianism, self-imposed exile, expatriation, essay, literature on the edges of war, Bora Ćosić

Literatura

Bora ĆOSIĆ, *Doručak kod Majestica. Jedna paralelna povest*, Beograd 2011.

Bora ĆOSIĆ, *Consul u Beogradu*, Beograd 2008.

Bora ĆOSIĆ, *Pogled maloumnog*, Zagreb 2001.

Bora ĆOSIĆ, *Put na Aljasku*, Beograd 2006.

Linda HUTCHEON, *A Poetics of Postmodernism*, New York – London 1988.

Vera LINHARTOVA, „Pour une ontologie de l'exil” (<http://www.france.czIMG/pdf>).

Kate McLOUGHLIN, *Authoring War. The Literary Representation of War from the Iliad to Iraq*, Cambridge 2011.

Katarina V. MELIĆ, „Egzil ili veliki povratak u romanu *Neznanje* Milana Kundera”, *Književna istorija*, 44/2012., br. 147, 413.-428.

Dragan MIHOVIĆ, *Rat su započeli mrtvi*, Beograd 1993.

Predrag PALAVESTRA, *Nekropolje*, Beograd 2004.

Vladislava RIBNIKAR, „Obnova istorijskog romana: *Poslednji zanos* MSS Milice Mičić Dimovske”, *Književna istorija*, 44/2012., br. 147, 429.-454.

Edvard SAID, „Razmišljanja o izgnanstvu”, *Polja*, br. 352, 28.-37.

22.

RAT DOLAZI DUGO. PISANJE ODJEKA ŠUMADIJE O RATU TOKOM 1941. GODINE

Željko Milanović

UDK: 070(497.11Kragujevac)“1941“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U periodu od 1936. do 1941. godine u Kragujevcu je uređivan i štampan list *Odjek Šumadije*, samoreprezentovan kao „nezavisan informativni list za društvena pitanja“. Njegov urednik, Milovan R. Pantović, štampače list neujednačenim ritmom koji je zavisio prvenstveno od novčanih sredstava. List je negovao krajnje neobičnu koncepciju koja, između ostalog, spaja neprekidne apele za pomaganje siromašnima i gladnima, vesti o nemoralu pojedinaca, zvanična saopštenja policijskih i vojnih vlasti. Rad istražuje pisanje lista tokom 1941. godine, odnosno način na koji je javnost Kragujevca mogla da prati približavanje rata, kao i literarnu reprezentaciju rada ovog lista u romanu *Sluge hirovitog lučonoše* Mirka Demića. Novinarski jedinstvena koncepcija sučeljava se sa savremenom literarnom vizijom da bi potvrdila naše nedoumice o sudbini jednog intelektualca i jednog grada, u prošlosti i sadašnjosti.

Ključne reči: rat, novinarstvo, *Odjek Šumadije*, intelektualac, Milovan R. Pantović, Mirko Demić

Milovan R. Pantović Gandi je bio vlasnik, urednik i autor najvećeg broja priloga u kragujevačkom nedeljniku *Odjek Šumadije*, koji je izlazio u periodu od 5. maja 1936. do 8. aprila 1941. godine. Pantovićeva (auto)biografija je oskudna – o njoj jedino svedoči *Odjek Šumadije*. I površan uvid u pisanje *Odjeka Šumadije* zbunjuje i nameće pitanje: da li je Milovan R. Pantović intelektualac? Ako je odgovor potvrđan, o kakvom intelektualcu je onda reč? Međutim, ako nije, ovim bi radom bila promašena tema simpozijuma na kome je predstavljen ovaj rad. Neopravdano bi bilo reći unapred da Pantović jeste intelektualac – nedopustivo je uraditi ono što se najčešće radi – samouverenost imenovanja ne obećava da postoji ono što je imenovano.

Uobičajena je tvrdnja da se pojam (kritičkog) intelektualca rodio u zapadnoj Evropi sa aferom Drajfus, odnosno da ovaj pojam svoj značaj dobija sa Zolinim tekstom *Optužujem*. Dubravka Stojanović kaže da je pojam intelektualac preuzet od ruske emigracije kao i da je „posle Zoline ‘optužnice’, postao sinonim za opoziciju i društvenu disidenciju, u ime novih

moralnih vrednosti”.¹ Dubravka Stojanović insistira na onome što se iznova prepoznaje kao jedino bitno u određivanju ovog pojma: „inteligencija je ili kritička ili nije inteligencija”.²

Govoriti o intelektualcu je nemoguće bez sagledavanja višestrukih procesa njegovog (samo)oblikovanja (ideološkog ili utopijskog). Mogućnost da govorimo o intelektualcu nastaje tek kada prepoznamo da se pojedinac oslobodio mnogobrojnih društvenih sila koje teže njegovom oblikovanju. Samooblikovanje intelektualca je proces čiji uspesi zavise od dve suprotstavljene moći. Prva od njih je javno predstavljena u očekivanjima za govorom i ponašanjem u skladu sa vrednostima koje učvršćuju ideologiju moći. Druga bi mogla da bude obeležena nasleđem, uzorom koji stiće slobodu da misli i dela bez obzira na pritiske, prepreke ili opasnosti – uzorom koji ne mora da bude oličen u određenoj ličnosti, pokretu ili epohi već može da bude i uzor slobode da se teži izmeni odnosa u svetu kako bi Drugi (religijski, politički, rodno, ekonomski, nacionalno ili na bilo koji drugi način markiran) bio oslobođen svoje razlike koja se jedino prepoznaje da bi umanjila njegov značaj, a u krajnjim oblicima krize – i da bi ga uništila. U svakom slučaju, intelektualac teži preoblikovanju sveta bez obzira na veličinu prostora koji zahvata i uspehe koje postiže, pa čak i bez obzira na paradoksalnost svojih rezultata.

Paradoksalnost rezultata koje postiže intelektualac tematski je prisutna i u delima Vladana Desnice ali i trajno obeležava napore Milovana R. Pantovića. Desnica u romanu *Proljeća Ivana Galeba* prati odjeka Drajfusove afere, čak i njene moguće posledice – jedan od bezbrojnih načina da se intelektualac pojavi. U *Proljećima Ivana Galeba*, glavni junak se seća kako je njegov deda sa svojim prijateljima raspravljao o lokalnim i svetskim događajima, o vestima koje je donosio Lojdoz parobrod na stranicama *Glasa građanina*. Dedu i prijatelje zagrevaju diskusije o različitim stvarima ali i oko „protestnih brzozava u Dreyfusovoj aferi”.³ Njihove „pobune i zanosi, protesti i indignacije” umiru „među zidovima te naše blagovaonice, pod kapom plavičastih oblaka dima – ukoliko nisu mogli da se pretoče u tekst jedne brzozavke, bilo pozdravne bilo protestne”.⁴ Desničin junak to vreme imenuje „zlatnim dobom čovečanstva”, vremenom u kome „sve što se događalo, događalo se daleko”.⁵ I Milovan R. Pantović deluje kao Galebov deda i njegovo društvo, ali za razliku od Desničinog junaka, urednik kragujevačkog nedeljnika više ne živi u zlatnom dobu čovečanstva: ono što se njemu događa nezaustavljivo postaje deo istorije, narativ koji neki drugi parobrod odnosi kao vest nekim drugim starcima, ako takvi još uvek postoje s obzirom na razmere rata. Pantović o distanci ne može da misli, svako njegovo delovanje je nužno pred haosom sveta.

Neke od Desničinih pripovedaka (*Božićna priča*, *Pred zoru*, *Susjedi*) kao i roman *Zimsko ljetovanje* problematizuju ponašanje pojedinca koji nije direktni učesnik rata. Desnicu interesuje pojedinac u vremenima pred rat, tokom i posle rata. U *Božićnoj priči* junak je mobilisani novinar u vreme koje je „sasvim mirisalo na rat”,⁶ dok pripovetka *Susjedi* prati ponašanje porodice posle rata pred strahom da će biti kažnjena zbog stvaranja zalih hrane i ponašanje pojedinca kome je ideja o nabavci frižidera linija koja uspostavlja kontinuitet života. U ovim Desničinih prozama prepoznaje se atmosfera o kojoj svedoči i Pantovićev nedeljnik.

¹ Dubravka STOJANOVIĆ, „Tadić i inteligencija” (pescanik.net/2012/05/tadic-i-inteligencija).

² Isto.

³ Vladan DESNICA, *Proljeća Ivana Galeba (igre proljeća i smrti)*, Beograd 1960., 41.

⁴ Isto.

⁵ Isto, 42.

⁶ Vladan DESNICA, *Olupine na suncu*, Zagreb 1952., 211.

ПОШТАРИНА ПЛАЋЕНА У ГОТОВУ

Број 1164

Крагујевац, 8 априла 1941 година

ОДЈЕК ШУМАДИЈЕ

Независан информативни лист за друштвена питања

Број: 16	Лист излази недељно ПРИМЕРАК 1 ДИНАР Рукописи се не враћају	Власник и уредник Милован Р. Пантовић Крагујевац, Вишњићева бр. 8	Претплата: годишње динара 50 полугодишње 25 тримесечно 12 Огласи се плаћају унапред	Година: V
----------	---	--	--	-----------

Замрачивање Крагујевца Саопштење грађанству града Крагујевца

Саопштава се грађанству града Крагујевца да од дана обнародовања ове наредбе у листу „Одјек Шумадије“ има се стриктно придржавати свих упутстава датих од стране овог одбора у погледу замрачивања својих станова и својих локала.

Замрачивање има одпочети одмах од данас па за све време ноћи, од првог мрака до сванућа.

Током ноћи не сме да се види светлост ни из чијег стана, те је у овом смислу неоп-

Патријарх Гаврило у име Светог Архиепископског Сабора и у име своје пошљаоце очински отпоздравља и благосиља и са топлим молитвама Свемогућем Богу гаји непоколебиву наду да ће и надаље цео наш југословенски народ, црв-

сто уједињен и окупљен око свога младог Краља, мушки и достојанствено, а у духу својих вековних традиција, чувати и бранити границе, част и слободу своје нагодне државне Краљевине Југославије.

Живео Краљ Петар II

Витешка Шумадија и овога пута доказала је да слободу цени више и изнад свега. Њена омладина и овога пута доказала је да је достојна својих великих предака. Доказала је да је у њој крв хероја, који су за слободу приносили животе своје са песмом, са клицањем. На дан 27 марта када је Краљ Петар II узео власт у своје руке, песма и олујна река која

рало одржати у црквеној порти. Служили су сви оvd. свештеници. Многи су плакали од радости кад се у молитвама спомињало име Љубљеног Краља Петра II. На благодарењу говорио је врло лепо архиепископски намесник протојереј г. Дим. Стевановић. После благодарења г. Алекса Обрадовић трг. позвао је присутне да са својим поздравним телеграмом

Slika 1. Naslovnica zadnjeg broja kragujevačkih *Odjeka Šumadije* od 8. travnja 1941. godine, dva dana nakon početka rata u Jugoslaviji

Ako Desničina proza može da svedoči o jednom vremenu, možda se može pitati da li do sada bezbroj puta citirana rečenica koja je postala poetički marker njegove proze – „Da ja pišem knjige, u tim se knjigama ne bi događalo ama baš ništa“⁷ – odnosno rečenica koja sledi za njom – „Pričao bih i pričao što mi god na milu pamet padne, povjeravao čitaocu, iz retka u redak, sve što mi prođe mišlju i dušom“⁸ – mogu da se razumeju ne kao otklon od fabuliranja i njegove linearnosti, odnosno ne kao pripovedačeva zaokupljenost esejizacijom građe, već kao pokušaj da se ukaže na značaj slobodnog razumevanja sveta, razumevanja van oblikotvornih zamisli maskiranih ideologija jednog društva, odnosno na značaj pokušaja da se pod maskom izostajanja događaja jače istaknu upravo oni događaji rođeni u stvarnosti a o kojima nije poželjno govoriti u svetu rastuće neslobode?⁹

Odjek Šumadije deluje kao list u kome njegov vlasnik i urednik piše i objavljuje zaista ono što mu na pamet padne – od denunciranja svakog nemoralna (bračne prevare, krađe,

⁷ V. DESNICA, *Proljeća Ivana Galeba*, 107.

⁸ Isto.

⁹ Zaista, u romanu *Proljeća Ivana Galeba* junak ne samo da je okupiran svojom prošlošću već posmatra i događaje koji itekako problematizuju istorijsko vreme. Različite epizode, izdvojimo samo one najmarkantnije, o studentu Radivoju ili generalovom boravku u bolnici, svedoče o tome.

ponašanje omladine, tuče, nemara poštanskih radnika, neizmirivanja duga za troškove pretplate na *Odjek*), preko neprekidnih apela za pomoć siromašnima i gladnima, kritike pozorišta, samoreklamerstva pa sve do zahteva da građani između nekoliko kratkih vesti razmisle o tome šta će činiti kad dođe do napada iz vazduha. Jednostavnije rečeno, *Odjek Šumadije* je list lokalnog karaktera u kome nema vesti iz sveta ali u kome itekako odjekuje buka sveta koja će, kad postane snažna i bliska, i zaustaviti izlaženje lista a njegovog urednika učiniti žrtvom.

U sumi pisanja *Odjeka Šumadije* u poslednjoj godini izlaženja uočljiva su četiri ključna tematska interesa: pozivanje na brigu o siromašnima i gladnima (od iznošenja preciznih podataka o gladnim porodicama, pozdravljanje svake humanitarne akcije, ukazivanje na mogućnosti zloupotrebe u humanitarnim organizacijama do spiskova darodavaca u različitim prilikama), beleženje kulturnih dešavanja (proslave Svetog Save, gostovanja muzičkih i pozorišnih grupa, apel za izgradnju zgrade pozorišta, interesovanje za sudbinu legata, dešavanja u i oko bioskopa...), ukazivanje na najrazličitije vrste nemorala (u okvirima porodice kao i u odnosu pojedinca prema vrednostima braka, poštenja, časnog obavljanja najrazličitijih poslova). Nad ova tri tematska kruga natkriljuje se i četvrti koji je prisutan i u svima njima – beleženje simptoma nadolazećeg rata, od nacionalnog zanosa do straha od slabljenja vojne moći i govora o opasnosti od stranaca do nebrige za ponašanje kad dođe do napada.

Kako je *Odjek Šumadije* bio jedini kragujevački list tokom 1941. godine, u njemu su objavljivana i zvanična saopštenja i naredbe vlasti. Upravo je glas vlasti rečitije govorio u dolasku rata od bilo kakvog izveštavanja o njemu. List već u drugom broju u 1941. godini (7. januar) donosi čestitku ministra vojnog u kojoj se napominje da se od vojnika zahteva veliki napor zbog situacije u svetu. Objavljeno je i saopštenje Poreske uprave o potrebi plaćanja doprinosa za fond Narodne odbrane. Od ovog broja započeće i objavljivanje spiskova vojnih obaveznika kojima se ne zna mesto boravka – oni se pozivaju da se odmah jave vojnim vlastima. Četvrti broj (19. januar) donosi saopštenje Mesnog odbora za zaštitu od napada iz vazduha o naredbi da se dejstvuje protiv sve učestalijih nedozvoljenih preleta stranih aviona. U ovom broju se nalazi i vest o dovoljnim količinama šećera na tržištu ali i o nameri vlasti da kazni svako stvaranje zaliha (neretko stvarnost nekih Desničinih pripovedaka je i stvarnost *Odjeka Šumadije*). U devetom broju (23. februar) gradska policija izdaje naredbu o preduzimanju mera pasivne zaštite od napada iz vazduha (kopanje rovovskih zaklona u dvorištima, tečajevi i vežbe za građane). Naredni brojevi *Odjeka* pokazuju intenzivnije prisustvo vlasti u nagoveštajima rata. Tako se u desetom broju (2. mart) nalazi naredba o ponašanju građana i ustanova tokom vežbi za odbranu od vazdušnih napada, a jedanaesti broj (5. mart) na prvoj strani donosi saopštenje odbora za pasivnu zaštitu i kratko uputstvo o ponašanju u slučaju napada. 9. marta *Odjek* donosi Cvetkovićevu i Mačekovu izjavu o vladinim državnim interesima a 23. marta naredbu o obaveznom davanju otiska svake pišaće mašine u gradu! 27. marta izlazi vanredno izdanje na samo jednoj strani u kome se Kragujevčani obaveštavaju da je Petar II preuzeo kraljevsku vlast (u prethodnom broju, u preporuci knjige o Petru II rečeno je da će on kraljevsku vlast preuzeti tek 6. septembra). Pretposlednji broj *Odjeka* (6. april) donosi ponovo saopštenje Mesnog odbora za zaštitu od napada iz vazduha o neophodnosti da poslodavci upućuju svoje radnike na tečajeve zaštite, obaveštenje Jugoslovenske unije za zaštitu dece o planu evakuacije dece mlađe od 14 godina i poziv Crvenog krsta svim učenicima sa bolničkim tečajem da se jave radi dobijanja (ratnog) rasporeda. Poslednji broj *Odjeka* izlazi 8. aprila i razlikuje se od pretposlednjeg samo po tome što umesto teksta „Svesni smo i spremni” donosi naredbu o zamaćivanju grada.

Paralelno sa frekventnim oglašavanjem vlasti, *Odjek* svedoči da život koji i pored toga što miriše na rat i dalje teče – možda je najupečatljiviji primer naslovna strana devetog broja na kojoj se paralelno nalaze naredba policije i tekst o sudbini biblioteke profesora Jovana Đ. Mirkovića. Međutim, u mnogobrojnim tekstovima uočljiva je sve veća blizina rata. *Odjek* u nekoliko navrata piše o problemima snabdevanja grada životnim namirnicama i neprekidnom rastu njihovih cena, smanjenju kvaliteta hleba, špekulacijama u nabavci brašna kao i o pokušajima da se ovi problemi reše samoorganizovanjem radničkih zadruga, zajmovima gradske vlasti, humanitarnim priložima i stvaranjem odbora za aprovizaciju. U prvom broju u 1941. godini prikazana je i zbirka pesama *Bitolske rane* Obrada Vučetiina, čija je namera da mladima pokaže put stradanja za Jugoslaviju na način koji su to činili njihovi preci. Pred pozorište se postavlja poseban zadatak da prikazuje nacionalna i istorijska dela koja će imati prosvetni i socijalni smisao ali i književne vrednosti. Muzičko društvo iz Novog Sada gostuje u godini kada „u svetu besni pustoš rata, kada se nad zapaljenom Evropom i ostalim kontinentima vijuju crni oblaci”.¹⁰ Godina koja je prošla ocenjuje se kao godina promena, naročito u Evropi, promena koje nisu završene i koje će biti nastavljene i sa većom žestinom. Na Svetosavskoj proslavi biće rečeno da danas „topovi grme na sve strane oko nas. Padaju i mali i veliki. Još će mnogi pasti. Biće mnogo veće nedaće i strahote. Mi moramo da se osposobimo za život i da budemo onaj junak koji pada i ne kaže jao”.¹¹

U najrazličitijim tekstovima prisutan je odjek rata. Kragujevac je predstavljen kao radničko naselje u kome uglavnom živi sirotinja – polovina dnevnice je dovoljna tek za polovinu hleba čija je težina sve manja i manja a kvalitet sve lošiji. Svima je teško pa čak i gradska opština skraćuje radno vreme zbog uštede drva i osvetljenja, dešavaju se i samoubistva zbog bede, različita društva otkazuju zabave zbog „opšte situacije koja vlada u svetu”,¹² čak i mrtvi osećaju da je život poskupeo – kandila će žmirkati zbog visoke cene zejtina. Da su vojne vežbe učestale svedoče obaveštenja zubara, lekara i advokata da su se vratili ili da tek odlaze, kao i tekst protesta protiv dugotrajnog zadržavanja čoveka koji živi samo sa bolesnom majkom.

U atmosferi nadolazećeg rata raste i ksenofobija.¹³ *Odjek* se pita da li je „vlasnik bioskopa *Pivnica* g. Jaroslav Fafonka, milioner, bio na vežbi i da li će i na njega red doći? Da li je obaveznik naše vojske ili koje druge?”¹⁴ Omladina se upozorava da plaćenici i izdajnici vrebaju, zamera se strancima koji „pokazuju tendencije i zauzimaju stav”,¹⁵ traži se rešavanje pitanja državljanstva stranaca u Kragujevcu, osuđuje se izvoz robe preko Maribora u Nemačku kao i pozajmica ureda za osiguranje radnika data Hrvatskoj banovini. Sa druge strane, slavi se snaga jugoslovenske vojske, polažu se nade u dolazak Petra II, insistira se na religioznosti i veruje se da su Srbi „prekaljen narod koji je izrazito ratnički, uskočke, hajdučke rase” koja neće biti zbunjena događajima koji dolaze jer u poređenju sa drugim rasama ima „jaču snagu moralnog otpora”.¹⁶

¹⁰ Б. Д, „Гостовање националног музичког певачког друштва из Новог Сада у Крагујевцу“, *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 6, 2. 2. 1941., 1.

¹¹ П. „Прослава св. Саве у школи 'Краља Петра ИИ', *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 7, 9. 2. 1941., 2.

¹² „Једно саопштење“, *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 4, 19. 11. 1941., 3.

¹³ „Internacionalna svila se prilikom svakog većeg iskušenja odbacuje, podređujući joj tople i nacionalne gunjeve”. (Mirko DEMIĆ, *Sluge hirovitog lučonoše (roman u nastajanju)*, Zrenjanin 2006., 157.)

¹⁴ „Једно отворено питање“, *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 7, 9. 2. 1941., 2.

¹⁵ „Онима који нису поданици Краљевине Југославије“, *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 14, 23. 3. 1941., 1.

¹⁶ „Око евакуације и моралног отпора становништва на случај рата“, *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 14, 23. 3. 1941., 1.

Kao logična posledica dugogodišnjeg upozoravanja na najrazličitije poroke koji slabe vojnu spremnost naroda (alkohol, kocka i blud nanose štetu odbrambenoj moći zemlje isto kao i činjenica da fudbaleri dobijaju udarce i tako postaju nesposobni za borbu, tuče troše narodnu energiju podjednako kao i gazde koje teraju učenike zanata i poslugu da radi previše), u preposlednjem broju *Odjeka* Milovan R. Pantović (uveren da aktuelni događaji uništavaju čitave narode ali i da je „srpstvo demodirana stvar”), najavljuje pokretanje časopisa *Srpska gruda* kome će jedini cilj da bude kulturni i nacionalni preporod.

Pantovićeva misija spasavanja sveta počiva naizgled na izboru protivrečnih ideoloških koncepta: hrišćanskog milosrđa, radničkog zadrugarstva i rastuće nacionalističke ksenofobije kojom se sa približavanjem rata sve više udaljava od oduševljenog zagovornika jugoslovenstva (sa porastom straha od ugroženosti i nacionalizam je snažniji – *Odjek* nagoveštava preobražaj u *Srpsku grudu*). Ideološki i utopijski koncepti koje Pantović sledi predstavljaju samo prividno paradoksalne odgovore na sveobuhvatnu krizu kojoj je jedini javni svedok: strah od neizbežne katastrofe ga vodi ka traženju rešenja koja bi bila pouzdan odgovor na glad, nestašice i rat koji se oseća svuda u gradu.

Urednik *Odjeka Šumadije* nije samo njegov glavni junak već je i glavni junak romana Mirka Demića *Sluge hirovitog lučonoše* u kome jedan drugi novinar, Jovan Kanela, pokušava da rekonstruiše Pantovićev život, njegove večite neuspehe u popravljanju sveta. Kanela piše reportažu o malverzacijama srpskih lokalnih komandanata tokom rata u Hrvatskoj, malverzacijama koje su maskirane vojnim tajnama i nacionalnim potrebama. Vojnici bez oznaka odvešće Kanelu na saslušanje i vratiti ga u svet uz upozorenje da pazi šta piše. Kanela dolazi kao izbeglica u Kragujevac. Kad pronade izdanja *Odjeka*, pokušava da piše o njegovom uredniku. I Kanela će kao i Gandi dobijati batine na ulicama Kragujevca – njegovu pisanje ga odvodi u smrt: tokom bombardovanja 1999. godine ubijaju ga uz pitanje zašto i dalje piše onako kako piše.

Potreba Milovana R. Pantovića da promeni svet „po sopstvenom podobiju samo je povećavala otpor istog tog sveta prema promeni”¹⁷ – krajnji otpor sveta prema promeni zavšava ratom, Pantovićevim konačnim nestankom najverovatnije u masovnim streljanjima 1941. godine kao i opisanom Kanelinom smrću. Demić Pantovića vidi kao junaka dramatičnih gestova, sklonog insceniranju skandala, pisanju pisama podrške samom sebi, paranoičnog junaka koji oko sebe seje nelagodu – kao karnevalsku pojavu u predvečerje rata. Ali, sa jedne strane, Pantović je „omražen od većine sugrađana, a sa druge – obožavan od onih neuglednih, poniženih i odbačenih”, „istovremeno pljuvan i celivan, ismejavan i rado viđen, živeo je svoje dane dokazujući da čoveka čovekom čini spremnost da drugome bude na usluzi; bezuslovno, konstantno, uporno”¹⁸.

Da li je onda M. Pantović intelektualac ili je reč o avanturisti čiji sukobi sa svetom imaju skrivene lične motive? Demić u svom romanu odgovara na ovo pitanje govoreći o Pantoviću čije su izjave samo naoko banalne i opštepoznate ali ni jedna od njih nije laž: „On nije mudrovao, već – podsećao!”¹⁹

Jovan Kanela, kad u Demićevom romanu počne da piše o Pantoviću, „uviđa kako sve češće počinje da ne razlučuje činjenice vezane za sudbine svojih *junaka* i situacija iz sopstve-

¹⁷ M. DEMIĆ, *Sluge hirovitog lučonoše (roman u nastajanju)*, 30.

¹⁸ *Isto*, 171.

¹⁹ *Isto*, 173.

ne biografije”.²⁰ Kao i njegov junak, sam pripovedač romana o Kaneli i Pantoviću rezonuje da „ovim se svetom kao ogromni gmazovi valjaju priče koje jedna drugu gutaju, i u tom uzajamnom proždiranju – pretiču preko svakog ljudskog veka i natkriljuju svaku pojedinačnu sudbinu”.²¹ Milovan R. Pantović i njegov uzor Mahatma Gandi kao i naš savremenik iz fikcije Jovan Kanela i njegov tvorac Mirko Demić, istovremeno kroz dva diskursa – novinarski i književni – u prošlosti i sadašnjosti svedoče o istom podjednakom snagom i istinitošću, dokazujući uzaludnost svake rasprave o potrebi kritike, otvorene ili dobro maskirane, upućene svetu u vremenima koja su daleko od zlatnih.

Odjek Šumadije jedini je žurnalistički svedok života Kragujevca nekoliko godina pred rat. Život grada u perspektivi *Odjeka* obeležen je osećajem propadanja, bliskog nestajanja tokom dugog dolaženja rata. Uredničko fokusiranje na malog i bednog čoveka kome treba pomoći, kao i na onog ko bi morao da brine o njemu a to ne čini, sa protokom vremena nije slabilo, kolebalo se, posustajalo ili menjalo svoj vrednosni registar. Rat, kome *Odjek* (naziv časopisa kao da je osmišljen da nam i danas pomaže da lakše razumemo svet reprezentovan u njemu) pripisuje totalitarne ciljeve može se pobediti samo „totalitarnom odbranom ugroženih”.²² Ovakva zamisao, objavljena na stranicama *Odjeka*, pokazaće se neostvarivom ali, videli smo u Demićevom romanu, svet nije prestao na isti način da sanja o takvoj mogućnosti ali i različitim načinima da tu mogućnost realizuje.

THE WAR APPROACHES SLOWLY.

WHAT WAS WRITTEN ABOUT THE WAR IN *ODJEK ŠUMADIJE* IN 1941

Between 1936 and 1941, *Odjek Šumadije*, a magazine which described itself as “an independent, informative magazine dealing with social issues” was edited and published in Kragujevac. Its editor, Milovan R. Pantović, published the magazine with a dynamics dictated primarily by the availability of financial resources. The concept of the magazine was quite unusual, as it was pleading continuously for the necessity to help the poor and hungry, while publishing news on the immorality of individuals, as well as official statements given by the police and military authorities.

This paper deals with what was written in *Odjek Šumadije* during 1941, specifically, with the way the general public in Kragujevac was informed of the approaching of war and with the literary depiction of the magazine’s activities in a novel by Mirko Demić, *Sluge hirovitog lučonoše*.

The editorial practice of the magazine and its key topics (the care of the poor and the hungry, culture, immorality and the imminent war) has its fictional parallels in the works of Vladan Desnica, specifically, in the atmosphere of war clearly implied in Desnica’s short stories, in the hero’s reflections on poetics and in his proclivity to writing down his every thought. *Odjek Šumadije* is a testing ground where the editor Milovan R. Pantović conducts his own mission of saving the world, a mission which appears to be based on a selection of seemingly contradictory ideological concepts: Christian charity, workers’ cooperatives and growing nationalist xenophobia which, as

²⁰ Isto, 27.

²¹ Isto, 7.

²² Чеда Н. ПЕШИЋ, „Ваздушни рат и учешће омладине у рату односно у заштити од напада из ваздуха“, *Одјек Шумедије* (Крагујевац), бр. 11, 5. 3. 1941., 2.

the war approaches, causes him to stray from the Yugoslav idea of which he used to be an enthusiastic advocate. Not only is the editor of *Odjek Šumadije* its protagonist, but he is also the main character in Mirko Demić's aforementioned novel in which another journalist, Jovan Kanela, is trying to reconstruct Pantović's life. Kanela writes a newspaper story on the misconduct of some local Serbian military commanders during the war in Croatia, then comes to Kragujevac as a refugee, where he reconstructs Pantović's life, gets beaten up because of his views, and is eventually murdered, during the bombing of 1999, while being asked why he still writes the way he writes. A unique journalistic concept is placed in juxtaposition with a contemporary literary vision to resolve our doubts as to the fate of an intellectual and a town in the past and the present.

Keywords: war, journalism, *Odjek Šumadije*, intellectual, Milovan R. Pantović, Mirko Demić

Literatura

Mirko DEMIĆ, *Sluge hirovitog lučonoše (roman u nastajanju)*, Zrenjanin 2006.

Vladan DESNICA, *Olupine na suncu*, Zagreb 1952.

Vladan DESNICA, *Proljeća Ivana Galeba (igre proljeća i smrti)*, Beograd 1960.

Odjek Шумадије (Крагујевац), 5/1941., br.1-18.

Dubravka STOJANOVIĆ, „Tadić i inteligencija” (pescanik.net/2012/05/tadic-i-inteligencija).

RIJEČKA SLOVENKA ZORA AUSEC I SLOVENC I U RIJECI NAKON 1945. GODINE: „BRATSKI NAROD” ILI NACIONALNA MANJINA

Barbara Riman

UDK: 929Ausec, Z.:811.163.6
Pregledni članak

Sažetak: Učiteljica Zora Ausec djelovala je u mjestima današnje Primorske Slovenije, od 1920. do 1943. godine u sastavu Kraljevine Italije. Nakon kapitulacije Kraljevine Italije 1943. godine, cijela njezina uža obitelj otišla je u partizane. Po završetku Drugog svjetskog rata radila je u Trstu, a od 1946. godine bila je učiteljica hrvatskog jezika u Rijeci i društveno-politički radnik. Život Zore Ausec obilježila je borba za očuvanje prava na materinski jezik i kulturu. Nakon Drugog svjetskog rata zalagala se za pravo Slovenaca da se koriste materinskim jezikom i izvan Slovenije, a svoje ideje ostvarivala je u riječkim slovenskim društvima. U Slovenskom domu KPD „Bazovica”, koji je osnovala, posebno je okupljala mlade ljude i intenzivno je radila s njima. Autorica opisuje kako su prilike u Kraljevini Italiji u razdoblju najjače talijanizacije i Drugi svjetski rat, a potom i poslijeratne okolnosti uvjetovali aktivnosti Zore Ausec u vezi s očuvanjem i jačanjem slovenskog nacionalnog identiteta te kako je ona svoja shvaćanja i prakse prilagođavala promjenljivim uvjetima.

Ključne riječi: Zora Ausec, Slovenci, Slovenci u Hrvatskoj, Rijeka, Jugoslavija, slovenski jezik, slovenski jezik u osnovnom školstvu, slovenska kultura

...bili smo bez svega, imali smo samo ogromnu volju i ljubav prema tome novoosnovanom društvu; i tako smo počeli kao pravi partizani...¹

1. Uvod

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata, u razdoblju općeg zanosa i kulturne, duhovne i materijalne obnove, razvija se radnički kulturni amaterizam među radništvom i seljaštvom. Posebno su važnu ulogu u tom kulturno-prosvjetnom radu imali prosvjetni

¹ Arhiv Slovenskog doma KPD „Bazovica”, Rijeka (dalje: ASD KPD „Bazovica”), Zora AUSEC, *Poročilo ob 20. obletnici obstoja slovenskega doma v Reki*, Rijeka 1967., 2.

djelatnici, koji su ponajprije dobili naputak da trebaju raditi na opismenjavanju (radi čega i jesu nakon Drugog svjetskog rata bili organizirani brojni tečajevi za odrasle koji u djetinjstvu nisu naučili čitati i pisati). Mnogi od tih djelatnika su također organizirali različite obrazovne tečajeve i vodili knjižnice.² Pored toga, učestalo su se osnivali pjevački zborovi i dramske skupine koje su morale, barem na početku svojega djelovanja, izvoditi djela s popisa preporučenih naslova (partizanske pjesme, igrokazi o partizanskim podvizima i sl.). Osnivale su se i limene glazbe, folklorne skupine, harmonikaški i tamburaški orkestri. Kulturna društva imala su važnu ulogu u svakom manjem naselju, posebno u slučajevima kada se gradio i dom kulture.

U tom razdoblju dolazi i do doseljavanja većeg broja Slovenaca u druge jugoslavenske države iz Slovenije jer su kao stručnjaci, državni službenici ili kvalificirani pa i nekvalificirani radnici pomagali u obnovi gospodarstva i radili u različitim industrijskim postrojenjima.³ Pojedinci su sa sobom dovodili obitelji te su, ponukani afirmacijskom politikom kod osnivanja kulturno-prosvjetnih društava, utemeljivali i svoja društva te imenima dodavali pridjev *slovenski*.⁴ Osim udruživanja u amaterska društva kulturno-umjetničke orijentacije, težilo se i osnivanju obrazovnih ustanova gdje bi djeca učila slovenski jezik, postupno se uključujući u novu jezičnu sredinu.

Slična je situacija bila i u Rijeci, u kojoj je sretnim spletom okolnosti za riječke Slovence jedna prosvjetna djelatnica ozbiljno shvatila svoj posao. Zora Ausec (rođ. Tusulin), potaknuta novom slobodom i ravnopravnošću slovenskog jezika prema drugim jezicima nove, Federativne Republike Jugoslavije, osjetila se pozvanom okupiti riječke Slovence.⁵ Svojim radom i težnjama ona se u potpunosti uklopila u vrijeme poslijeratne obnove, kako na kulturnom, tako i na materijalnom planu.

Do sada se o Zori Ausec i njezinom djelovanju pisalo tek usputno. Njezin rad nije bio istražen niti su se analizirani razlozi i rezultati njezina zalaganja za osnivanje i za uspješno i aktivno djelovanje Slovenskog doma KPD *Bazovica* u Rijeci. Isticao se njezin prosvjetni rad s mladima u tom društvu, kao i njezina nastojanja za otvaranjem škole na slovenskom jeziku u Rijeci. Radi toga se otvaraju brojna pitanja: Je li njezina cjeloživotna borba za oču-

² *Slovenska novejša zgodovina, 1848–1992*, knj. II, (ur. Jasna Fischer), Ljubljana 2005., 905.-906.

³ Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991”, *Razprave in gradivo*, 3/1992., br. 26-27, 180.

⁴ Neposredno nakon Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije je djelovalo nekoliko slovenskih društava: *Slovensko društvo Cankar* u Sarajevu, Kulturno-umjetničko društvo *Sterija* u Gudurici i Kulturno-umjetničko društvo *France Rozman* u Vršcu. (Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanostjo”, *Traditiones*, 32/2003., br. 2, 117.-135.; Franc CEVC, „Selitve Slovencev v Vojvodino pred drugo svetovno vojno”, *Slovensko izseljenstvo. Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenke matice*, (ur. Matjaž Klemenčič), Ljubljana 2001., 313.-314.) U Hrvatskoj su djelovala: *Kulturno-prosvetno društvo Slovenski dom* u Zagrebu, *Slovenski dom Kulturno-prosvetno društvo „Bazovica”* u Rijeci, *Slovenski dom Staneta Severja* u Osijeku i *Kulturno-prosvetno društvo Slovenski dom „Triglav”* u Karlovcu. Ostala slovenska društva koja djeluju danas na prostoru Republike Hrvatske nastala su nakon 1992.

⁵ U svim su povijesnim razdobljima stanovnike iz slovenskih krajeva uglavnom privlačila veća mjesta i to pogotovo Rijeka i Zagreb. U svojim radovima Vera Kržišnik-Bukić je napravila pregled povijesno zaokruženih etapa doseljavanja. Zabilježeno je da je 2/3 Slovenaca s područja Jugoslavije živjelo ili živi u Republici Hrvatskoj. Povezanost Rijeke i slovenskih krajeva traje sve od 15. stoljeća pa do danas. (V. KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „Znameniti Slovenci na Hrvaškom skozi zgodovino”, *Migracijske i etničke teme*, 22/2006., br. 4, 421.-445.) Doseljavanje je bilo posebno intenzivno nakon Drugog svjetskog rata kada je Rijeka imala veliku potrebu za radnom snagom. U SFRJ je upravo Rijeka bila označena kao mjesto koje je trebalo biti izgrađeno ne bi li svojom industrijom i pristaništem konkurirala Trstu. Zbog toga je u Rijeku bilo poticano doseljavanje s područja cijele Jugoslavije pa tako i iz slovenskih krajeva. Osim njih, u Rijeku su se doseljavali i povratnici, ljudi koji su iz različitih razloga od sredine 19. stoljeća odlazili u druge države i na druge kontinente.

vanje slovenskog jezika i kulture bila prepoznata u okruženju u kojem je djelovala? Što ju je motiviralo u njezinom upornom, ponekad čak i tvrdoglavom radnom naporu? Jesu li iskustva koja je doživjela prije te za vrijeme Drugog svjetskog rata bila toliko jaka i traumatična da je u Rijeci, gdje je imala veliku slobodu djelovanja, a u okvirima društveno političkog sustava koji se razvio u novouspostavljenoj državi, pokušala nadoknaditi izgubljeno vrijeme i omogućiti onim Slovencima koji su živjeli izvan Republike Slovenije slobodno javno korištenje slovenskog jezika?

U sagledavanju ukupnog djelovanja Zore Ausec otvaraju se brojna pitanja pa i ovo: Je li na tako svestran i težak rad Zoru Ausec potakla ljubav prema slovenskom jeziku i kulturi kao i prema Sloveniji ili je na njezino djelovanje utjecalo iskustvo koje je stekla na samom početku profesionalnog života, kada joj je u Kraljevini Italiji, 1920-ih godina, bilo uskraćeno pravo podučavati djecu slovenskom jeziku, a ni sama ga nije smjela javno koristiti? Drugim riječima: koliko su na izbor njezinog cjeloživotnog djelovanja utjecale njezine individualne preferencije, a koliko životni uvjeti odnosno usuglašavanje tih dviju motivacija? Ona je, poput drugih učitelja i profesora koji su službovali u Julijskoj krajini, tada u Kraljevini Italiji, željela podučavati djecu na njihovom materinjem jeziku i zato je doživljavala neprilike.⁶ U ovom radu polazi se od pretpostavke da je njezina riječka djelatnost na očuvanju slovenskog nacionalnog identiteta rezultat svih spomenutih činitelja.

O radu Zore Ausec prije Drugog svjetskog rata kratko je izvijestila Minka Pahor-Lavrenčić.⁷ U svojem djelu objavljuje popis mjesta gdje je Zora Ausec službovala i donosi njezino sjećanje na prvo radno mjesto u Mostu na Soči. Kasnija njezina djelatnost, u vrlo različitim uvjetima, slabo je poznata. Ovaj je članak doprinos boljim uvidima kako je u takvim promjenljivim okolnostima radila na istom, očuvanju i razvoju slovenskog nacionalnog identiteta među Slovencima izvan Slovenije.

2. Zora Ausec: skica za životopis

Zora Ausec je rođena u Kobaridu 27. srpnja 1902. godine, dakle, u Austro-Ugarskoj.⁸ Već u ranoj mladosti u obitelji je osjetila ljepotu glazbe i plesa, a tu je usvojenu ljubav prema glazbi kasnije prenosila i na djecu u školama gdje je radila. Maturirala je 1923. godine u Tolminu, tada u sastavu Kraljevine Italije, u generaciji koja je bila oslobođena mature, a koja je jedina imala cijelo srednjoškolsko obrazovanje na slovenskom jeziku.⁹

⁶ Nakon aneksije Kraljevine Italije iz hrvatskih i slovenskih krajeva vlasti su stanovništvo koje su smatrali opasnim za vladajući režim odstranili iz upravne administracije. To su uglavnom bili učitelji i svećenici. Smatra se da je do 1920. godine bilo deportirano ili prognano oko 150 slavenskih svećenika. (Fran BARBELIĆ, *Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici*, Zagreb 1931.) Prema nekim izračunima nagađa se da je u razdoblju od 1919. do 1943. g. otišlo oko 100 000 Slovenaca, Hrvata i Talijana. Odlazili su u Kraljevinu Jugoslaviju, ali i u druge države. (Paolo PAROVEL, *Izbrisani identitet: Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i toponima u „Julijskoj Krajini” od 1919. do 1945. sa spiskovima iz Tršćanske, Goričke i Istarske pokrajine te prvih 5300 dekreta*, Pazin – Poreč – Pula 1993., 20.)

⁷ Minka LAVRENČIČ PAHOR, *Primorski učitelji. Prispjev k proučavanju zgodovine v slovenskem šolstvu na Primorskem*, Trst 1994.

⁸ Isto, 420.

⁹ Već je iduća generacija budućih učitelja, koja je završila 1924. godine, morala polagati maturu na talijanskom jeziku u Vidmu. (Stojan TROŠT, „Ob desetletnici obnovljenega učiteljišča v Tolminu”, *Tolminski zbornik*, 1/1956., 74.)

Njezino prvo radno mjesto je bilo u Osnovnoj školi Sv. Lucija pri Mostu, na Soči. Radi za-
laganja za očuvanje slovenskog jezika, po kazni je bila premještena u Lokovec nad Kanalom.
Za vrijeme službovanja u Kraljevini Italiji bila je članica učiteljskog pjevačkog zbora. Ubrzo
je dobila otkaz i prijetio joj je premještaj u udaljene krajeve Italije te je 1926. godine prebjegla
u Kraljevinu SHS/Jugoslaviju. Nakon toga neko je vrijeme radila u mjestu Telče,¹⁰ a 1929.
godine otišla je u Beograd, gdje je nastavila s prosvjetnim i kulturno-umjetničkim radom.
Od 1938. je živjela u Mariboru, gdje se uključila u djelovanje različitih kulturnih društava.¹¹

Godine 1941. cijela je obitelj bila iseljena u Novo Mesto, gdje se povezala s *Osvobodilno
Fronto*. Stariji sin je interniran u Italiji, mlađi je bio isključen iz škole radi sudjelovanja u
političkim manifestacijama, a muža su zatvorili. Nakon kapitulacije Italije cijela obitelj je
otišla u partizane.

Poslije Drugog svjetskog rata djelovala je u Trstu kao načelnica socijalne opskrbe pri Po-
krajinskom Narodnom odboru za Trst i Slovensko primorje do 1946. godine. Bavila se ob-
navljanjem kulturno-prosvjetnog života, otvaranjem škola, tumačila je socijalnu politiku Ju-
goslavije, organizirala je domove za djecu i starce, brinula se za žrtve fašističkog terora te za
obitelji boraca i povratnika.

Od lipnja 1946. godine punih 37 godina živjela je i djelovala u Rijeci kao učiteljica hr-
vatskog jezika u Talijanskoj školi.¹² U svojem radu razvila je prisne odnose s mnogim važnim
osobama svoga vremena te je vodila bogatu korespondenciju, što je bio uobičajen način ono-
vremene komunikacije. Na taj je način dogovarala i organizirala različite događaje koji su
obilježili djelatnost Slovenskog doma. Njegovala je prijateljstvo s Ivanom Regentom, Anom
Krasnom Praček, Francom Rapotecom, Tončkom Marolt i mnogima drugima. Umrkla je u
Celju 28. studenog 1983. godine,¹³ a pokopana je u obiteljskoj grobnici na groblju u Ljubljani.

3. Djelovanje Zore Ausec do 1945. godine

O djelovanju Zore Ausec prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata zna se relativno malo. Iz
malobrojnih zapisanih podataka vidljivo je da se za vrijeme rada u Kraljevini Italiji, od 1923.
do 1926. godine, zalagala za očuvanje slovenskog jezika i nacionalnog identiteta kod djece
s kojima je svakodnevno dolazila u kontakt. U tom je razdoblju često javno nastupala, ali i
pripremala učenike koji su potom sudjelovali na različitim priredbama pjevanjem, recitira-
njem ili glumom. U vrijeme kada je radila u Osnovnoj školi Sv. Lucije, kulturno-prosvjetno
je djelovala i izvan škole.

Uključila se u djelovanje *Narodne čitalnice Sv. Lucija ob Soči*.¹⁴ Sudjelovala je u organizi-
ranju priredbi, koncerata i rada s odraslima, ali i školskom djecom, sve do zabrane takvog

¹⁰ *Stalež šolstva in učiteljstva v Sloveniji (ljubljska in mariborska oblast)*, (ur. Fortunat Kužar, Rudolf Wagner, Anton Vrabl), Ljubljana 1928., 76.

¹¹ *Posebna izdaja ob podelitvi odličij „Svobode”*, Kočevje 1975., 4.

¹² Privatna dokumentacija Mojce Milek, Kranj (dalje: PDMM), Zora AUSEC, „Dragi Stanko!”, 20. 7. 1979.

¹³ M. LAVRENČIČ PAHOR, *Primorski učitelji*, 420.

¹⁴ U Julijskoj su krajini do 1925. godine važnu ulogu imale dvije središnje organizacije: „Prosveta” u Trstu i „Zveza prosvetnih društva” u Gorici. One su povezivale oko 90 društava s prostora Julijske krajine. Važnu je ulogu imala i „Zveza slovenskih učiteljev”, sa sjedištem u Trstu. Na početku djelovanja ta je organizacija imala oko 800 članova, a 1926. godine, kada je ujedno bila i ukinuta, brojala je oko 500 članova. (Zdenko ČEPIČ – Dušan NEČAK, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979., 176.)

oblika djelovanja na slovenskom jeziku. Budući da se nije upisala u fašističku organizaciju, a i radila je na očuvanju slovenskog nacionalnog identiteta, po kazni je premještena u Osnovnu školu Lokovec nad Kanalom. Cijelo to vrijeme bila je članicom *Učiteljskega pevskega zbora* u Trstu.

O svojem prvom radnom mjestu te o premještanju Zora Ausec je zapisala sljedeće:

Povjerali su mi I. i II. razred... Djecu smo odmah uključili u crkveni zbor gdje su pjevali slovenske pjesme i čuvali svijest da su Slovenci... Došla je direktiva za upis u fašističku organizaciju. (...) Rakovšček i ja se nismo upisali. Posljedica: odmah sam bila premještena u Srednji Lokovec iznad Čepovana gdje sam morala 15 kilometara pješke po kamenom putu. Nakon 15 dana sam dobila odluku o disciplinskoj istrazi i procesu: istovremeno su me otpustili s posla s obrazloženjem da sam napravila mnogo toga protiv talijanstva i fašizma.¹⁵

O njezinom odlasku iz Primorske izvijestile su i novine:

Sve što je najviše naše, oduzima nam se. Ovaj put su se školski mališani sa suzama pozdravljali od ovdašnje učiteljice gospodične Zore Tusulin, a nisu znali da se pozdravljaju zauvijek. Bila je dvije godine među nama, oduševila je djecu za školu i učenje, iako taj život nije bio jednostavan. Gospodična Zora Tusulin je napravila sve iz požrtvovnosti, s najvećim veseljem je podučavala naše mališane, voljeli su je djeca, a mi smo joj ih povjerali. Ona nije bila samo učiteljica već nam je bila i sestra i mama.¹⁶

Radi prijetnji 1926. godine ilegalno je otišla u Jugoslaviju. Svoj je bijeg opisala u pismu spisateljici Ani Krasnoj Praček:

I puno sam kasnije nego Vi doista prešla preko neke gore... pješke, seljačić mi je u svojem košu na leđima ponio moju skromnu učiteljsku prtljagu, išla sam ilegalno, bjegunka iz fašističkog obruča, koji je stiskao našu jednu Primorsku. (...) To je bilo listopada 1926.¹⁷

Dobila je posao u školi na Dolenjskem, dok se istovremeno uključila u rad *Učiteljskega pevskega zbora* u Ljubljani, s kojim je proputovala cijelu Kraljevinu Jugoslaviju. O njezinoj ljubavi prema glazbi i kulturnom djelovanju govori i činjenica da je morala propješačiti 8 kilometara do željezničke stanice i potom se još dva sata voziti do Ljubljane ne bi li došla na probu spomenutog *Zbora*.¹⁸

Nakon nekoliko godina preselila se u Beograd, gdje se uključila u rad Slovenskog društva te se nastavila baviti kulturno-umjetničkom djelatnošću, i to naročito dramskim stvaralaštvom. Tamo se priključila i djelovanju TIGR-a.¹⁹

¹⁵ *Isto*, 512. Sve citate sa slovenskog prevela Barbara Riman.

¹⁶ „Lokovec pri Kanalu”, *Edinost* (Trst), br. 427, 16. 10. 1926., 2.

¹⁷ Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana (dalje: NUK), Rokopisni oddelek (dalje: RO), Ms 1403, Anna Krasna, PRAČEK (dalje: AKP), Korespondenca, Z. AUSEC, „Spoštovana Ana”, 1. 5. 1979.

¹⁸ PDMM, Kulturno prosvetna zajednica-Rijeka, *Utemeljitev*, 24. 4. 1974.

¹⁹ Trst-Istra-Gorica-Rijeka je bila tajna organizacija osnovana 1924. godine. Osnovana je bila u Trstu, a djelovala je u okviru legalnih prosvjetnih organizacija. Njezin cilj je bio oslobođenje Slovenskog primorja i Istre. Njezino djelovanje se raširilo na prostor cijele Julijske krajine, a nakon što su hrvatska i slovenska društva bila zabranjena 1927. godine, osnovana je ilegalna organizacija TIGR sa središtem u Gorici. Svoje djelovanje je raširila na prostor cijele Kraljevine Jugoslavije, a ukinuta je bila 1930. godine nakon što je završen tršćanski proces. („TIGR”, *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005., 804.-805.)

Aktivna je bila i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Njezin utjecaj u borbi za očuvanje prava čovjeka na slobodu izražavanja i djelovanja prenijela je i na svoju djecu. Tako je njezin mlađi sin, Iztok Ausec-Aki, otišao u partizane kad je imao 14 godina.²⁰

Zora Ausec – partizanskog imena Srna, u vrijeme Drugog svjetskog rata djelovala je u obavještajnoj službi, Agitpropu i drugim organizacijama, a bila je i članica kulturne ekipe Cankarjevih brigada. Bila je svjesna tragova koje su na njoj ostavile okolnosti u kojima je živjela te je jednom prilikom zabilježila da „upravo je taj teror u mnogima utvrdio narodnu pripadnost i svijest da su se svjesno oduprli”.²¹

4. Kulturno-prosvjetna aktivnost Zore Ausec nakon 1945. godine

Rad Zore Ausec u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata bio je vrlo raznolik, uvijek prilagođen potrebama slovenske zajednice u Rijeci, odnosno, uvjetovan općim i posebnim prilikama života Slovenaca u Rijeci. U vremenu neposredno nakon rata više se zalagala za povratnike i iseljenike. Ta ju je problematika jako zanimala, možda baš radi toga jer se i sama smatrala iseljenicom, a manje se brinula za opća nacionalna pitanja: „I ja sam iseljenica iz Italije, morala sam bježati pred terorom fašizma!”²² Druga uloga koja ju je u potpunosti zaokupila, bila je uloga prosvjetne djelatnice. Smatrala se odgovornom osigurati uvjete djeci slovenskih roditelja i drugim Slovencima u Rijeci da uče slovenski jezik. Vrlo mnogo je radila u Slovenskom domu, potičući među Slovencima osjećaj slovenske nacionalne pripadnosti i učeći ih da usvajaju vrijednosti slovenske nacionalne kulture.

Tijekom svoga rada nailazila je na različite probleme i često je bila neshvaćena, kako od političkih i lokalnih vlasti, tako i od ljudi s kojima je usko surađivala u Slovenskom domu. Svoju želju i potrebu za radom s mladima, za očuvanje slovenskog jezika i kulture, najbolje je sama objasnila u pismu Ani Krasnoj Praček:

(...) ali nažalost, naša omladina nije pohađala slovenske škole te je jezično vrlo slaba. Imam velike probleme kada forsiram recitacije, recitale, kada dramatiziram razne pjesme ili kada postavljamo kakvo veće dramsko djelo. Svjesna sam svojeg poslanstva jer sam prosvjetni radnik, ali mnogi ne razumiju moje želje, željela bih da se očuva jezik naših predaka koji se tako lako gubi u tuđoj sredini, ma koliko ona bratska bila.²³

Sličnu situaciju na terenu opisala je i u dopisu Ministarstvu prosvjete Narodne Republike Hrvatske iz 1947. godine u nastojanju da se otvori škola sa slovenskim nastavnim jezikom u Rijeci. I iz tog dopisa se može iščitati situacija s kojom se Zora Ausec susretala na svojem radnom mjestu (u školi), ali i u Slovenskom domu. Napisala je:

²⁰ Bio je isključen iz škole i s roditeljima se priključio XII. brigadi. Nakon formiranja Dolenjskog odreda bio je u štabu kao kurir. Radi slabog zdravlja poslali su ga u Belu krajinu, gdje je završio tečaj za kazalištarca. Nakon rata upisao je novinarsku školu u Beogradu, uključio se i u radne akcije u Novom Beogradu te na prugama Brčko-Banovci i Šamac-Sarajevo. Kada se vratio u Ljubljano djelovao je u gospodarskoj zbornici Slovenije, potom kao novinar u Gorenjskom glasu i Delu. Umro je u Ljubljani 1981. godine u 52. godini života.

²¹ Zora AUSEC, *Jubilej zvestobe*. I. program ZV Ljubljana.

²² PDMM, Zora AUSEC, „Spoštovana gospa KUMMER!”, 23. 1. 1980.

²³ NUK, RO, Ms 1403, AKP, Korespodenca, Z. AUSEC, „Spoštovana Ana”, 20. 10. 1978.

Potreba za slovenskom školom pojavila se čim su počele stizati slovenske antifašističke obitelji iz svih krajeva zone A ili bivše zone B...(…) Njihova djeca – koja su morala do oslobođenja pohađati samo talijanske škole, poslije oslobođenja jedva su se malo privikla svome materinskom jeziku – nalaze se sada u teškom položaju, jer ne vladaju pošteno ni jednim jezikom.²⁴

Ova dva navoda ukazuju odakle je dolazila motivacija Zore Ausec za ustrajni rad među Slovencima i mladima u Rijeci, a to je važnost školovanja kao osnove na kojoj se gradi socijalni položaj pojedinca, ali i skupine kojoj pripada. U novoj Jugoslaviji, koju je i sama stvarala, mogla je na nov način osjećati ponos što je Slovenka te izražavati svoje potrebe i podržavati potrebe drugih za slovenskim jezikom i običajima. Iz njezinih pisama, ali i pi-sama istomišljenika koje je dobivala, često se može pročitati ideja da su Slovenci „slobodan i jednakopravan narod” te je pozivala „budite Slovenci u saveznoj Jugoslaviji”.²⁵

Osnivanje Slovenskog doma i formiranje slovenskog odjeljenja u Osnovnoj školi Matteotti su njezina dva najveća kulturno-prosvjetna uspjeha. Njezin je rad bio cijenjen te je za dobila brojne nagrade i priznanja.²⁶

4. 1. Slovenski dom KPD „Bazovica”

Rijeka i Sušak, dvije urbane cjeline koje su dvadeset godina živjele odvojene državnom granicom, spojene su 1947. godine. U tom je razdoblju, od kraja Drugog svjetskog rata pa do pedesetih godina 20. stoljeća, riječki prostor bio obilježen masovnim odlascima većine Talijana, riječkih starosjedilaca, kao i dijela Hrvata-starosjedilaca te masovnim naseljavanjem stanovništva iz Hrvatske, Slovenije i drugih jugoslavenskih republika. Mogućnost zaposlenja u riječkoj industriji i drugim djelatnostima djelovala je privlačno ljudima različitih zanimanja i razina stručnosti: umjetnicima, intelektualcima, ali i obrtnicima i nekvalificiranim radnicima itd. Time je Rijeka postala multinacionalna sredina, tolerantna na različite kulturne elemente, koje je uspješno ispreplela u kozmopolitski identitet grada. Osim razvoja gospodarstva i industrije, državne su institucije podržavale i razvoj kulture i školstva.

U tom zanosu sveukupne obnove i razvoja na svim privrednim i kulturnim područjima, svoje je zametke stvorio i Slovenski dom KPD „Bazovica”. Na oslobođenom teritoriju i nakon mnogo godina zataškavanja slovenstva i slavenstva, ponovo su mogli govoriti materinskim jezikom i započeti s njegovanjem svoje kulture. Društvo je osnovano u kolovozu 1947. godine, nakon brojnih sastanaka. Već tada je u Društvo bilo učlanjeno 116 članova.²⁷

Ciljevi Društva su bili:

²⁴ PDMM, Zora AUSEC, „Dopis Ministarstvu prosvjete Narodne Republike Hrvatske”, lipnja 1947.

²⁵ PDMM, Fran RAPOTEC, „Spoštovana gospa Zora!”, 18. 6. 1963.

²⁶ Radi ilustracije mogu se spomenuti neke: Diploma Slovenskog doma KPD „Bazovica” u znak priznanja za njezino „izredno požrtvovalnost in v zahvalo za njeno nesebično kulturno-prosvetno delo od ustanovitve društva do danes”, 1962. godine; Srebrna plaketa Skupštine općine Rijeka za „izvanredni doprinos razvoju riječke komune”, 1970. godine; Nagrada za životno djelo Kulturne prosvjetne zajednice Rijeka, 1974. godine; Odličje svobode z zlatim listom za 1975. godinu; Diploma ustanovitelju, I. predsjedniku in častnem predsedniku za „požrtvovalno aktivnost v amaterskem, kulturno-umetniškem delu društva”, 1977. godine; Zahvalnica Matice iseljenika Hrvatske za „aktivan i uspješan društveni rad kojim se doprinosi razvijanju suradnje iseljeničkih organizacija i pojedinaca s Maticom iseljenika Hrvatske i zemljom svog porijekla”, 1981. godine.

²⁷ Barbara RIMAN – Kristina RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, Rijeka 2008., 15.

(...) podići kulturnu razinu svojega članstva, njegovati materinski jezik, spoznavati kulturne dosege i kulturu drugih jugoslavenskih naroda, razvijati i poticati bratstvo i jedinstvo među ljudima.²⁸

Taj dom je predstavljao ostvarenje težnji brojnih prethodnih generacija Slovenaca, ali i novih doseljenika koji su u novu organizaciju unijeli sadržaje i oblike rada primjerene sebi, vremenu i okolnostima vremena.

Zora Ausec imala je u tome značajni udio. Bila je jedina prosvjetna djelatnica u društvu u njegovom početku. Dugi je niz godina bila predsjednica Slovenskog doma, a kasnije i počasna predsjednica.²⁹ U Slovenskom domu je bila izuzetno aktivna sve do svoje smrti. O tome kako je osobno doživljavala Slovenski dom i koliko je on njoj značio može se iščitati iz njezinih riječi: „Ja sam gradila Rijeku u kojem je slovensko društvo za mene imalo čvrsto mjesto.”³⁰

Počeci rada Slovenskoga doma bili su vrlo teški. Unatoč nedostatku stalnih prihoda, Društvo je ipak opstalo i to zbog entuzijazma i rada osnivača i članova društva te općih uvjeta koji su tada vladali u Gradu Rijeci.

Od samog početka bilo je odlučeno da će rad Društva biti isključivo kulturno-prosvjetni, što je Zora Ausec prokomentirala: „(...) što je bilo pod fašističkom Italijom potpuno onemogućeno.”³¹ Važno je navesti da je u Društvo uspjela privući mnoge osobe iz kazališnog života, koje su tada svojim znanjem pomagale u radu pojedinih sekcija Slovenskog doma. Često su bili i aktivni sudionici različitih kulturnih večeri čime su utjecali na kvalitetu, kao i na važnost izvedbe.³² Jedan od većih problema od početka djelovanja Slovenskog doma, sve do danas, bio je mali broj visokoobrazovanih ljudi uključenih u rad društva.³³ U nedostatku takvih ljudi, koji bi možda lakše shvatili njezine ciljeve i težnje, često je ostajala neshvaćena pa su i njezina nastojanja bila teže ostvariva.

U prvim godinama rada Slovensko društvo nije imalo svoje prostorije, već je djelovalo u Narodnom domu u Rijeci. U Društvu su s radom započeli pjevački zbor i dramska sekcija, a zabilježeno je da su upravo pioniri bili najorganiziraniji, što govori o zalaganju prosvjetnih radnika, odnosno, osoba koje su znale raditi s djecom. Od osnutka Slovenskog doma

²⁸ *30 let slovenskega kulturno prosvetnega društva Bazovica Rijeka 1947. – 1977.*, (ur. Zora Ausec), Ljubljana 1977., 16.

²⁹ Simpatije i poštovanje koje su joj iskazivale brojne osobe s kojima je dolazila u kontakt pokazuje i činjenica da joj je Franc Rapotec prilikom njezinog imenovanja za časnu članicu Slovenskog doma KPD „Bazovica” napisao pjesmu pod imenom *Zori Ausecovi*. (PDMM, Franc RAPOTEC, „Zori Ausecovi”, 4. 1. 1963.) Takvih je primjera još.

³⁰ NUK, RO, Ms 1403, AKP, Korespondenca, Z. AUSEC, „Spoštovana Ana”, 14. 10. 1979.

³¹ B. RIMAN – K. RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, 15.

³² Nakon Drugog svjetskog rata u Rijeci je bilo potrebno formirati kazalište, u kojem bi se izvodile predstave na hrvatskom jeziku. Problem je bila razrušena zgrada, ali i nepostojanje kazališnog ansambla. Radi toga je i zabilježen veći broj slovenskih umjetnika koji su došli u Rijeku te su djelovali u riječkom kazalištu. Neki od njih su u Rijeci djelovali dugi niz godina i ondje ostvarili glavninu svoje umjetničke karijere, a neki su ostali samo nekoliko sezona. Ovdje valja izdvojiti samo neke: E. Verdonik, B. Verdonik-Rasberger, D. Bitenc, P. Udovič-Smojver, K. Orožim, A. Boštjančić, A. Koren, M. Udovič, E. Sorgo, S. Kern, A. Usenik, S. Ferluga, M. Sfiligoj i D. Pogačar. (*Članovi narodnog kazalište „Ivan Zajc” u Rijeci, Narodno kazalište „Ivan Zajc”*, Rijeka 1955.; Barbara RIMAN, „Branka Verdonik Rasberger in njeno delovanje v Slovenskem domu KPD ‘Bazovica’”, *Razprave in gradivo*, 18/2008., br. 56/57, 264.-276.; Kristina RIMAN – Barbara RIMAN, *Jedan čovjek-cijelo kazalište*, Rijeka 2012.)

³³ Za to ima više razloga. Prvi razlog je taj što je u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata bilo poželjno ne isticati svoju nacionalnost. Drugi razlog je blizina mjesta u kojima su djelovala slovenska društva kao i Slovenije; mnogi koji su željeli čuti slovenski jezik to su mogli ostvariti odlaskom u Sloveniju. Prometna povezanost slovenskih i hrvatskih krajeva je bila puno bolja nego danas, tako da se lakše moglo otići rodbini. Kao jedan od razloga može se istaknuti i činjenica da su se visokoobrazovani ljudi lakše identificirali s ljudima iste profesije, nego s članovima slovenskih društava.

Uprava se, na čelu sa Zorom Ausec, trudila organizirati različita zanimljiva događanja koja bi ujedno imala i prosvjetnu ulogu. Tako je već u veljači 1948. godine, nekoliko mjeseci nakon što je Društvo osnovano, organizirana literarna večer na kojoj su sudjelovali poznati slovenski književnici: France Bevk, Edvard Kocbek, Mišo Kranjc, Cene Vipotnik i Milan Šega iz Ljubljane te Gema Hafner i Tone Batagolj iz Rijeke. Iako nigdje nije naznačeno tko je bio organizator te večeri, može se pretpostaviti da je to učinila upravo Zora Ausec. Prilikom tog nastupa Franc Bevk je izjavio: „Ako bude samo 10 Slovenaca na literarnoj večeri, čitat ću svoja djela.”³⁴ Zora Ausec je ustvrdila da „(..) dok imamo takve ljude na svojoj strani, nećemo klonuti.”³⁵

Bilo je više sličnih kulturno-prosvjetnih večeri. Potrebno je spomenuti večer posvećenu Francu Prešernu, na kojoj su nastupali Lili Novy, Ivan Potrč, Ciril Zlobec, Kajetan Kovič i Janez Menart.³⁶ Zahvaljujući organizatorskim sposobnostima Zore Ausec, riječki Slovenski dom, kao malo kulturno društvo, uspijevao je osigurati suradnju poznatih slovenskih književnika. Veliku pažnju ukazivalo se obljetnicama kulturnih velikana, dokumentarnom filmskom programu, ciklusima poučnih predavanja itd.

Članovi Društva imali su potrebu djelovati i izvan društvenih prostorija te se i na taj način pokušati uklopiti u širu zajednicu. Prema tadašnjem modelu društvenog djelovanja, članovi su sudjelovali u dobrovoljnim radnim akcijama. Nastupali su, na primjer, na gradilištima istarske željezničke pruge Lupoglav-Stašije, kao i na sječi šume u Gorskom Kotaru. O velikoj društvenoj važnosti takvih i sličnih događanja govori i činjenica što je o Društvu pisao savezni list *Borba*, što je tada bilo vrlo važno u lokalnoj riječkoj zajednici.³⁷

Kao što je već bilo istaknuto, Zora Ausec je bila posebno osjetljiva na poteškoće koje su u novoj sredini doživljavale obitelji povratnika i iseljenika. Željela je utjecati na članove Slovenskog doma da i oni pomažu, tim više što su brojni među njima i sami imali slična povratnička i/ili iseljenička iskustva. Članovi Društva su dočekivali brodove koji su dolazili sa povratnicima i pružali im dobrodošlicu. O tome svjedoči, primjerice, doček broda *Radnik*, na kojem su bile i slovenske obitelji.³⁸

Društvo se od 1947. godine pa do 1950. vrlo brzo razvijalo te je zabilježeno djelovanje šest sekcija: dramske, pjevačke, muzičke, baletne, pionirske i sekcije za narodno prosvjećivanje,³⁹ a imali su i knjižnicu od 1046 knjiga.

Osim što se trudila u Slovenskom domu, u KPD Bazovica, osnivati sekcije i osmišljavati programe za mlade i djecu, bila je aktivna i u upravljačkim strukturama Društva od samog početka. Iz njezinih zabilješki može se saznati o velikom trudu koji je bio uložen da se Društvu osiguraju vlastite prostorije. U tome se i uspjelo 1950. godine.

Zora Ausec bila je kompleksna osoba koju je s jedne strane odlikovala krajnja praktičnost u rješavanju svakodnevnih pa i najbanalnijih problema Društva. S druge strane, Zora Au-

³⁴ B. RIMAN – K. RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, 19.-20.

³⁵ *Isto*, 20.

³⁶ *Isto*, 29.

³⁷ (M. P.), „Kulturno-umjetnička društva Riječke oblasti dala su prošle godine niz priredbi na velikim radilištima”, *Borba* (Beograd), 28. 1. 1950., 2.

³⁸ B. RIMAN – K. RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, 21.

³⁹ Pod vodstvom Zore Ausec ta je sekcija 1950. godine organizirala sedam ideološko-političkih predavanja, 13 društvenih večeri, 4 gostovanja, 3 festivala, 6 proslava i 2 kulturno-umjetničke predstave te više kolektivnih odlazaka u kazalište. U programu sekcije najvažnija je bila organizacija različitih jezičnih i strukovnih tečajeva te rad večernje gimnazije za polaznike koji su se željeli doškoloovati. (B. RIMAN – K. RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, 31.)

sec je bila osoba s vizijom. Anegdotalna su njezina nastojanja u pridobivanju za rad osoba za koje je procijenila da su za Dom važne. Pridobivala je i brojne studente koji su iz Slovenije dolazili studirati u Rijeku. Željela je surađivati s različitim kulturnim društvima u Slovenskom primorju, ali radi financijskih problema to tada nije bilo moguće te se stoga društvo ograničilo na kulturne priredbe i gostovanja na užem prostoru Kvarnera i u pograničnom hrvatsko-slovenskom prostoru.

Sadašnji istraživači povijesti Slovenskog doma upravo njoj mogu zahvaliti što je djelatnost Doma u to doba i dokumentirana i dokumentacija sačuvana. Potrebno je napomenuti da je prvu iscrpnu kroniku društva počela pisati upravo ona.

4. 2. Slovensko odjeljenje pri osnovnoj školi Matteotti u Rijeci

Riječki Slovenci su željeli da se osnuje škola sa slovenskim nastavnim jezikom, a inicijativu za realizaciju te ideje preuzela je Zora Ausec. Akcija je pokrenuta iste godine kada je osnovan Slovenski dom. Potreba za obrazovanjem na slovenskom jeziku ukazala se jer djeca doseljenika/povratnika nisu vladala nijednim jezikom u toj mjeri da bi mogla kvalitetno pratiti nastavu. Stoga se kroz školovanje na materinjem jeziku željelo olakšati djeci ulazak u društvo i lakše prihvaćanje novog jezika.⁴⁰

Prvi koraci za slovensku školu u Rijeci bili su napravljeni već u jesen 1947. godine. Iako se na samom početku činilo da će škola biti otvorena brzo i jednostavno, to se nije dogodilo. Od samog početka nije bilo točno određenih uvjeta koje bi bilo potrebno ispuniti da bi se otvorila škola sa slovenskim kao nastavnim jezikom. Iz jednog dopisa može se zaključiti da je bilo obećano otvaranje škole ukoliko se prijavi dovoljan broj djece. Iako je taj uvjet bio ispunjen, škola svejedno nije započela s radom.⁴¹ Kako školu nisu uspjeli otvoriti u školskoj godini 1947./1948., započela je prepiska s različitim državnim i lokalnim organima vlasti. Između ostaloga, u dopisu Zore Ausec predsjedništvu Vlade NR Hrvatske stoji:

Na primjedbe pojedinaca, da Talijani u Rijeci imaju svoje škole, odgovoreno je da se [mi] Slovenci u Rijeci ne možemo smatrati kao narodna manjina, već kao jednakopravna braća. Mi smo na tu primjedbu odgovorili da je baš to neshvatljivo, jer da bratskim narodima treba isto tako nuditi široke mogućnosti, a ne im uskraćivati pravo koje inače uživaju čak i tuđe manjine.⁴²

Škola nije bila otvorena ni u školskoj godini 1948./1949., a od institucija nije bilo odgovora i stoga je Zora Ausec uputila pismo Maršalatu i Josipu Brozu Titu krajem 1948. godine. Između ostaloga je napisala:

(...) nakon nebrojenih pisanih i usmenih intervencija, dobili smo jednak administrativni odgovor da otvorenje slovenske škole u Rijeci ne može doći u obzir. Na taj birokratski odgovor roditelji su uložili protest (...) Na veliko iznenađenje, ni do danas, nakon jednogodišnjeg

⁴⁰ Zabilježeno je postojanje odjeljenja sa slovenskim kao nastavnim jezikom na prostoru Hrvatske još samo u Labinu i djelovalo je samo jednu školsku godinu, 1947./1948. (M. M., „V Labinu slovenski oddelek na OŠ že leta 1947”, *Kažipot*, 2/2006., br. 18, 24.)

⁴¹ Već od samog početka imali su prijavljeno preko 70 djece koja su bila zainteresirana za školu na slovenskom jeziku. (PDMM, „Molba za otvorenje slovenske škole. Broj protoka 18/47”, 26. 6. 1947.)

⁴² PDMM, „Dopis Predsjedništvu vlade NR Hrvatske”, 7. 11. 1948., 2.

čekanja, nismo dobili nikakav odgovor, a u međuvremenu su morala njihova djeca pohađati hrvatske pa čak i talijanske škole, ako ih u hrvatskim nisu željeli primiti. Otvaranjem slovenske škole u Rijeci bratstvo i jedinstvo naših naroda bi došlo do svog punog izraza.⁴³

Njezina su nastojanja i nastojanja roditelja urodila plodom 1950. godine, kada je bilo osnovano odjeljenje sa slovenskim nastavnim jezikom. Odjeljenje je djelovalo od školske godine 1950./1951. do školske godine 1952./1953.

Odlučeno je bilo da će to odjeljenje biti u Osnovnoj školi Matteotti. Škola se nalazila u centru Rijeke i mogla su je pohađati djeca iz triju rajona na koje je grad Rijeka tada bio podijeljen. U niže razrede osnovne škole bilo je upisano 54 djece, raspoređenih u kombinirane razrede (1. i 3. te 2. i 4.). Međutim, nije bilo dovoljno djece za više razrede pa ta nastava nije ni organizirana.⁴⁴

Osim učiteljice Zore Ausec predavala je i učiteljica Boža Božić iz Tomaja. Potonja nije odmah počela raditi radi pogreške u kadrovskoj službi u Zagrebu.⁴⁵ Zato je Zora Ausec neko vrijeme sama vodila sva 4 razreda. Učenike je podijelila u tri razreda i u učionici su se izmjenjivali od 8 do 11, od 11 do 13.30 i od 14. do 16.30 sati.⁴⁶ Dragutina Mehuru je izvještavala o slaboj situaciji na terenu:

Ta djeca ne znaju niti jedan jezik, morat ću potpuno individualno raditi.... Nekima moram tumačiti na talijanskom, drugima na hrvatskom, ostalima na slovenskom da im objasnim što želim. Ali svi dolaze redovito. Odgovaraju mi u nekoj čudnoj mješavini istarskog, fi-umanskog, primorskog dijalekta, dođe ti da se rasplačeš. Pravi internacionalizam, koji može razumjeti samo kakav poliglota!⁴⁷

Prethodni navod ilustrira s kakvim problemima se suočavala. Njezine riječi ujedno prikazuju opće stanje koje je vladalo u Rijeci nakon Drugog svjetskog rata. Slična situacija je bila vjerojatno i u drugim školama s hrvatskim ili talijanskim nastavnim jezikom, koje su polazila brojna djeca iz svih krajeva Jugoslavije, kao i djeca povratnika. Učiteljice su morale ulagati mnogo truda u svoj posao.

Vjerojatno je više razloga utjecalo na donošenje odluke o prestanku rada odjeljenja, ali oni nigdje nisu jasno izrečeni. Vidljivo je iz dokumenata da je škola bila preseljena na Sušak i da je stoga bilo onemogućeno pohađanje škole djeci iz cijele Rijeke.⁴⁸ Može se pretpostaviti da je time smanjen broj upisane djece. Više ih nije bilo dovoljno da bi škola mogla nastaviti s nastavom na slovenskom jeziku. Određene su probleme imali i učenici koji su se opredjeljivali za više razrede hrvatskih škola. Iako se iz svjedodžbi učenika vidi da su imali i hrvatski jezik, izgleda da broj sati i program nisu bili dostatni da bi bez poteškoća mogli pratiti nastavu u višim razredima.⁴⁹ Hrvatski su jezik dobili tek u trećem razredu osnovne škole, a do četvrtog razreda nisu učili ćirilicu, što je tada bilo obvezno. O tome je svjedočila učiteljica Boža Božić:

⁴³ PDMM, „Prošnja slovenskih staršev za otvoritev slovenske šole na Reki”, 1. 12. 1949.

⁴⁴ PDMM, „Zapisnik roditeljskog sastanka slovenske škole”, 15. 9. 1950., 1.

⁴⁵ PDMM, Pismo Zori Ausec, 19. 10. 1950.

⁴⁶ PDMM, Pismo Ministru, 15. 10. 1950.

⁴⁷ PDMM, Pismo Dragotu Mehori.

⁴⁸ B. RIMAN – K. RIMAN, *Slovenski dom Kulturno prosvetno društvo „Bazovica”*, 27.-28.

⁴⁹ V. KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju”, *Slovenci v Hrvaški*, (ur. Vera Kržišnik-Bukić), Ljubljana 1995., 164.

Prema njezinim riječima je takav oblik nastave bio pogrešan, i za Rijeku kao urbano naselje u potpunosti neprimjeren... Jedina mogućnost da se škola održi bilo bi uvođenje čitavog osnovnoškolskog obrazovanja i osiguranje daljnjeg obrazovanja na slovenskom jeziku. Razlozi za zatvaranje škole nisu nikako bili političke naravi.⁵⁰

Iako je škola djelovala kratko, njezina je uloga bila relativno velika. Naime, Slovenci, osim Talijana, jedini su u Rijeci uspjeli osnovati svoju školu i održati je barem neko vrijeme u ovom razdoblju. Školstvo na talijanskom nastavnom jeziku održalo se do danas i može biti ogledni primjer uspješnog korištenja općih uvjeta, zadovoljavanja individualnih i skupnih želja i potreba.

Da bi slovensko odjeljenje – kao jedino takvo odjeljenje u Rijeci – opstalo, Društvo je trebalo osigurati podršku, isto kao što je trebao postojati interes roditelja. Roditelji su svakako željeli da njihova djeca očuvaju osjećaj nacionalne pripadnosti i izvan uže domovine, ali su im bili važni i kvalitetni školski uvjeti koji bi osigurali napredak njihovoga djeteta, što se u Rijeci, kada gledamo djelovanje odjeljenja sa slovenskim kao nastavnim jezikom, nije dogodilo.⁵¹

U tri školske godine školu je pohađao 81 učenik, a od toga je bilo više dječaka nego djevojčica. Ipak, sav trud nije bio uzaludan. Ono što se nije uspjelo ostvariti s odjeljenjem sa slovenskim nastavnim jezikom, postiglo se uključivanjem te djece u rad Slovenskog doma. Na taj je način i Slovenski dom osigurao stabilnost programa, ali i kontinuirani rad Društva.

5. Završne misli

Zora Ausec je mnogo napravila za riječke Slovence, ali – gledano šire – i za Slovence u čitavoj Hrvatskoj. Na temeljima koje je ona postavila 1947. godine, danas djeluje Slovenski dom i to kao jedan od najvažnijih i najjačih središta slovenske nacionalne manjine u Hrvatskoj. Vjerovanje u slobodu izražavanja na materinjem jeziku u novoosnovanoj državi, kao i zasadi i ideali koje je usvojila kroz svoju borbu protiv režima koji su joj branili da izrazi ljubav i poštovanje prema svojem jeziku i kulturi svojih predaka, potakli su Zoru Ausec na njezin predan rad. Radi toga je na njezinu inicijativu Slovenski dom dobio ime „Bazovica”, u spomen na prve antifašističke žrtve streljane u malom mjestu Basovizza pored Trsta.

⁵⁰ M. M., „Slovenski dom KPD Bazovica: 55 let pozneje, srečanje nekdanjih učencev”, *Kažipot*, 2/2006., br. 10, 22. Vjerojatno je, uz činjenice koje navodi tadašnja učiteljica Božič, na zatvaranje slovenskog odjeljenja u Rijeci utjecao i manji broj učenika nakon što je škola bila preseljena na Sušak, što je onemogućavalo pohađanje škole onoj djeci koja su živjela u udaljenijim dijelovima grada. No, iz pisama Zore Ausec, ali i iz njezinih napora te sporog reagiranja lokalne i regionalne samouprave, može se steći dojam da se radilo i o odluci koja je imala političku pozadinu. To nam potkrepljuje i činjenica da su 1954. godine bila zatvorena i slovenska odjeljenja koja su djelovala po mjestima u Vojvodini (Gudurica, Velika Greda, Banatsko Plandište). (F. CEVC, „Selitve Slovencev v Vojvodino pred drugo svetovno vojno”, *Slovensko izseljenstvo. Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, (ur. Milica Trebše-Štolfa i Matjaž Klemenčič), Ljubljana 2001., 313.-314.)

⁵¹ Manjinske škole se mogu očuvati jedino ako postoji osiguran vertikalni slijed školovanja, i to sve do kraja srednje škole, a za što su idealan primjer talijanske škole. Kao što je prikazano, u Rijeci nije bilo moguće osigurati ni prelazak u 5. razred osnovne škole, a kamoli osigurati daljnje školovanje.

Zora Ausec je bila karizmatična osoba koja je oko sebe okupljala različite ljude, ali najviše je voljela raditi s mladima. Iako se ponekad i osjetio jaz u godinama, svejedno su je mladi doživljavali kao svoju i to vjerojatno zato što ih je znala razumjeti i osjetiti što očekuju, kakve su im potrebe. U potpunosti je slijedila svoj životni poziv prosvjetno-kulturne djelatnice. U svakom je trenutku pokušavala mladima, s kojima je bila stalno okružena, pružiti što veće mogućnosti ne bi li zapamtili, naučili i zavoljeli svoj materinji jezik i kulturu svojih predaka. Ona je sama za vrijeme svojeg djelovanja u Kraljevini Italiji (do 1926. godine), kao i za vrijeme Drugog svjetskog rata, vidjela mnogo primjera kada ljudi nisu smjeli govoriti svojim materinjim jezikom i izjašnjavati se onim što jesu. U Rijeci su i ona i mnogi drugi povratnici/doseljenici u novoosnovanoj državi osjetili tu slobodu koje mnogi mladi nisu bili svjesni. Željela im je usaditi tu ljubav i znanje. Organizirala je različite književne večeri, obilježavanje važnijih datuma slovenske kulturne i političke povijesti, ali je i osmišljavala različite aktivnosti za mlade koji su živjeli u Rijeci i one koji su u Rijeci bili samo kratko vrijeme – uglavnom na studiju.

Potrebno je navesti da je ona posebnu pažnju posvećivala suradnji s zainteresiranim društvima u pograničnom prostoru Italije i Austrije sa Slovenijom. Iako je u Rijeci proživjela 37 godina, ipak se i u njezinom radu u Društvu, kao i u korespondenciji s različitim ljudima osjećala tuga za zavičajem.

Njezino djelovanje i naponi često nisu bili prepoznati, iako su bili u „duhu vremena” (poslijeratni zanos, obnova, sreća radi slobode i sl.). Ona je, poput mnogih drugih prosvjetnih i kulturnih radnika koji su osjetili potrebu za djelovanjem u svojoj sredini, nastojala vlastitim doprinosom razviti kulturu grada u kojem je živjela.

Za cjelokupni njezin rad karakteristična je puna prilagođenost općim, a onda i posebnim uvjetima rada: iskusila je ilegalni rad, borbena djelovanje, a naročitu je vještinu razvila u komunikaciji s vlastima na različitim razinama, od mjesne zajednice do republičkih institucija i Maršalata. Posebno je razvila motivacijske metode kojima je pridobivala ljude za rad u Slovenskom domu, koji inače baš i nisu bili skloni amaterizmu.⁵² Ova je riječka Slovenka afirmirala svoj grad Rijeku u matičnoj zemlji Sloveniji kao mjesto slobode u kome se može – štoviše isplati – živjeti, navodeći primjere obitelji Vilhar i Jagodnik, Josipa Gorupa, Alojza Usenika, Branke Verdonik-Rasberger i drugih. Zora Ausec je istovremeno stvarala i povijest grada i povijest slovenske nazočnosti u njemu.

Na primjeru Zore Ausec i slovenske zajednice u Rijeci može se vidjeti da položaj manjinske zajednice u prvome redu ovisi o općim uvjetima određene društvene zajednice, ali i o samoj toj zajednici i njezinim istaknutim pojedincima, ako ih ima i ako su se voljni založiti za svoja uvjerenja, kao što je to činila Zora Ausec.

⁵² Nešto se teže nosila s onim članovima Društva koji nisu jednako ozbiljno kao i ona prihvaćali i izvršavali dogovorene obveze. Međutim, to je posebna tema.

ZORA AUSEC, THE SLOVENE FROM RIJEKA, AND OTHER SLOVENES IN RIJEKA AFTER 1945: “A BROTHERLY NATION” OR A NATIONAL MINORITY

Zora Ausec worked as a teacher in today's Slovenian Littoral, then (between 1920 and 1943) part of the Kingdom of Italy. After the Kingdom of Italy capitulated in 1943, her family joined the partisan movement. Following the end of the war, she first worked in Trieste and moved to Rijeka after 1946, where she worked as a teacher of Croatian and a political and social activist. Zora Ausec dedicated her life to the struggle for the preservation of her native tongue. After World War II, she fought for the right of the Slovenes to use their native tongue outside Slovenia and brought her ideas to fruition while participating in the life of the Slovenian community in Rijeka. She was very active working with youth, in the Slovenian National Home of Rijeka (KPD Bazovica). The author describes the ways in which the process of italianization and other circumstances of life in the Kingdom of Italy during and immediately after World War II affected Zora Ausec's efforts towards the preservation of the Slovenian national identity. The founding of the Slovenian National Home KPD Bazovica in Rijeka was her crowning achievement. The home, which bears the name of a place near Trieste where four of the first anti-fascist fighters of the region were shot in the war, became fundamental for the preservation of the Slovenian national identity in Rijeka and the region, and Zora Ausec was closely involved in shaping its activities. The paper also describes the ways in which her teaching methods changed in accordance with social and historical circumstances in which she worked.

Keywords: Zora Ausec, Slovenes, Slovenes in Croatia, Rijeka, Yugoslavia, Slovenian language, Slovenian language in primary education, Slovenian culture

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana (dalje: NUK), Rokopisni oddelek (dalje: RO), Ms 1403, Anna Krasna PRAČEK (dalje: AKP), Korespondenca Z. Ausec, „Spoštovana Ana”, 20. 10. 1978.

NUK, RO, Ms 1403, AKP, Korespondenca, Zora AUSEC, „Spoštovana Ana”, 1. 5. 1979.

NUK, RO, Ms 1403, AKP, Korespondenca, Zora AUSEC, „Spoštovana Ana”, 14. 10. 1979.

NUK, RO, Ms 1403, AKP, Korespondenca, Zora AUSEC, „Spoštovana Ana”, 20. 10. 1978.

NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1403, AKP, Korespondenca, Zora AUSEC, „Spoštovana Ana”, 20. 12. 1979.

Privatna dokumentacija Mojce Milek (dalje: PDMM), Zora AUSEC, „Dopis *Ministarstvu prosvjete Narodne Republike Hrvatske*”, lipnja 1947.

PDMM, „Dopis *Predsjedništu vlade NR Hrvatske*”, 7. 11. 1948.

PDMM, „Molba za otvorenje slovenske škole. Broj protoka 18/47”, 26. 6. 1947.

PDMM, Franc RAPOTEC, „Zori Ausecovi”, 4. 1. 1963.

PDMM, Fran RAPOTEC, „Spoštovana gospa Zora!”, 18. 6. 1963.

PDMM, Zora AUSEC, „Spoštovana gospa KUMMER!”, 23. 1. 1980.

Objavljeni izvori i literatura

Zora AUSEC (ur.), *30 let slovenskega kulturno prosvetnega društva Bazovica Rijeka 1947.–1977.*, Ljubljana 1977.

Fran BARBELIĆ, *Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici*, Zagreb 1931.

Franc CEVC, „Selitve Slovencev v Vojvodino pred drugo svetovno vojno”, *Slovensko izseljenstvo. Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, (ur. Milica Trebše-Štolfa i Matjaž Klemenčič), Ljubljana 2001., 313.-314.

Zdenko ČEPIČ – Dušan NEČAK, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979.

Matjaž KLEMENČIČ, „Slovenske naselbine v ZDA”, *Slovensko izseljenstvo. Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, (ur. Milica Trebše-Štolfa i Matjaž Klemenčič), Ljubljana 2001., 179.-186.

M. M., „Slovenski dom KPD Bazovica: 55 let pozneje, srečanje nekdanjih učencev”, *Kažipot* 2/2006., br. 10, 22.

M. M., „V Labinu slovenski oddelek na OŠ že leta 1947”, *Kažipot*, 2/2006., br. 18, 24.

Narodno kazalište „Ivan Zajc”, Rijeka 1955.

„Lokovec pri Kanalu”, *Edinost*, br. 247, 16. 10. 1926., 2.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju”, *Slovenci v Hrvatski*, (ur. Vera Kržišnik-Bukić), Ljubljana 1995., 133.-188.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921-1991”, *Razprave in gradivo*, 3/1992., br. 26-27, 172.-198.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „O Slovencih in slovenstvu na Hrvaškem od nekdaj do danes”, *Slovenci na Hrvaškem: dediščina in sedanjost*, (ur. Katalin Munda Hinrök i Mojca Ravnik), Ljubljana 2006., 15.-87.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „Slovenci v Hrvatski, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanjostjo”, *Traditiones*, 32/2003., br. 2, 117.-135.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „Znameniti Slovenci na Hrvaškem skozi zgodovino”, *Migracijske i etničke teme*, 22/2006., br. 4, 421.-445.

Minka LAVRENČIČ PAHOR, *Primorski učitelji. Prispevek k proučevanju zgodovine v slovenskem šolstvu na Primorskem*, Trst 1994.

Irvin LUKEŽIĆ *Fluminensia Slovenica*, Rijeka 2007.

(M. P.), „Kulturno-umjetnička društva Riječke oblasti dala su prošle godine niz priredbi na velikim radilištima”, *Borba* (Beograd), 28. 1. 1950., 2.

Paolo PAROVEL, *Izbrisani identitet: Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i toponima u „Julijskoj Krajini” od 1919. do 1945. sa spiskovima iz Tršćanske, Goričke i Istarske pokrajine te prvih 5300 dekreta*, Pazin – Poreč – Pula 1993.

Posebna izdaja ob podelitvi odličij „Svobode”, Kočevje 1975.

Barbara RIMAN, „Branka Verdonik Rasberger in njeno delovanje v Slovenskem domu KPD Bazovica”, *Razprave in gradivo*, 18/2008., br. 56/57, 264.-276.

Barbara RIMAN – Kristina RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, Rijeka 2008.

Kristina RIMAN – Barbara RIMAN, *Jedan čovjek–cijelo kazalište*, Rijeka 2012.

Slovenska novejša zgodovina, 1848-1992, knj. II, (ur. Jasna Fischer), Ljubljana 2005.

Stalež šolstva in učiteljstva v Sloveniji (ljubljska in mariborska oblast), (ur. Fortunat Kužar, Rudolf Wagner i Anton Vrabl), Ljubljana 1928.

„TIGR”, *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005.

Stojan TROŠT, „Ob desetletnici obnovljenega učiteljišča v Toliminu”, *Tolminski zbornik*, 1/1956., 74.-85.

JAŠA PRODANOVIĆ U DRUGOM SVETSKOM RATU

Aleksandar Lukić

UDK: 32-05Prodanović, J.“194“
Prethodno priopćenje

Sažetak: Publicista, književni kritičar i politički radnik Jaša Prodanović (1867–1948) bio je jedan od najistaknutijih boraca za uspostavljanje republikanskog oblika državnog uređenja jugoslovenske države nastale 1918. godine. Bez obzira na politički neuspeh Jugoslovenske republikanske stranke, čiji je jedan od osnivača bio 1920, u političkom životu Kraljevine Jugoslavije uporno se zalagao za uspostavljanje federativne republike jugoslovenskih naroda. Od ovih načela nije odstupao ni onda kada je bilo najteže za politički rad, u vreme šesto-januarske diktature i tokom Drugog svetskog rata. U radu se prikazuje njegovo delovanje uoči i tokom Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, sa osvrtom na njegovu ulogu krajem rata i delovanje u Narodnom frontu Jugoslavije 1944–1945.

Ključne reči: Jaša Prodanović, Jugoslovenska republikanska stranka, Drugi svetski rat, Narodni front, komunisti, republika

Od Solunskog procesa 1917. Jaša Prodanović¹ je zbog izraženog nedemokratskog ponašanja regenta Aleksandra Karađorđevića prekinuo svaku vezu sa monarhijskim oblikom vladavine i dinastijom Karađorđevića. Odranije poznat kao republikanac u političkom životu Kraljevine Srbije – nakon pokušaja uspostavljanja republikanskog oblika vladavine u Srbiji u vreme Majskog prevrata 1903 – uveren da je Solunski proces „unapred smišljena zavera da se nevinim ljudima uzmu glave” od strane princa-regenta i predsednika vlade Nikole Pašića, stupio je posle procesa u otvorenu političku borbu protiv monarhije, propovedajući uspostavu federativne republike buduće države jugoslovenskih naroda.²

U poslednjem razgovoru sa regentom pokušao je da ga ubedi u nepravilnost i nepravednost smrtne presude nad osuđenim srpskim oficirima. Na regentovo pitanje, između ostalih, o njegovom republikanizmu odgovorio je:

¹ Rad je deo projekta Instituta za noviju istoriju Srbije *Srbi u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu: unutrašnji razvitak i položaj u evropskoj/svetskoj zajednici* (br. 47027) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

² *Spomenica Jaše M. Prodanovića*, Beograd 1958., 184.; Ljubinka TRGOVČEVIĆ, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*, Beograd 1986., 259.-268. Više o Majskom prevratu: Dragiša VASIĆ, *Devetsto treća (Majski prevrat)*, Beograd 1925.; Slobodan JOVANOVIĆ, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II, Beograd 1990.; Olga POPOVIĆ OBRADOVIĆ, *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*, Beograd 1998.; Suzana RAJIĆ, *Aleksandar Obrenović. Vladar na prelazu vekova – sukobljeni svetovi*, Beograd 2011.

Republiku neće dovesti čista teorijska propaganda republikanskih načela. To ni u jednoj zemlji ne biva tako, nego se republike javljaju kad monarhije dozlogrde narodu. (...) Narodna masa može mnogo da trpi, ali kad 'pređe dara meru', javljaju se bune, revolucije i zavere. To je lekcija svet-ske istorije. Ako princ ne bude vladao kako treba, on će sam pojačati (...) republikanski pokret.³

Od ovog razgovora Jaša Prodanović više nije sreo Aleksandra Karađorđevića. Posvetio se širenju republikanskih ideja među Srbima i Jugoslovenima u izbeglištvu i stvaranju jakog republikanskog pokreta. Zajedno sa Ljubomirom Stojanovićem, filologom i istoričarem, takođe republikancem, zalagao se tokom 1918. da jugoslovenska država bude osnovana kao republika. Monarhija, pobednik iz Prvog svetskog rata, pokazala se jakom i stabilnom.

Bez obzira što im akcije za uspostavljanje federativne jugoslovenske republike nisu uspele, dvojica republikanskih vođa uložili su veliki trud u organizovanje republikanske stranke u Srbiji tokom 1918–1919. Iako ih većina političkih drugova iz Samostalne radikalne stranke nije podržala u poduhvatu, uspeli su da krajem januara 1920. u Beogradu osnuju Jugoslovensku republikansku stranku (JRS). Jedna od četiri političke partije koja je u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji imala u svom nazivu naslov „jugoslovenski”, JRS se zalagala za federativnu jugoslovensku republiku po ugledu na švajcarsko i francusko državno uređenje.⁴ Nije podržavala revolucionarne metode promene oblika države i socijalnih odnosa u društvu, ali je komunistima pružala podršku svaki put kada su ih monarhijske vlasti proganjale (primer Obznane). Ljubomir Stojanović bio je predsednik sve do smrti 1930, iako je već od proleća 1929. stranačkim poslovima stvarno rukovodio Jaša Prodanović.

Šestojanuarska diktatura zabranila je, između ostalog, rad političkih partija u cilju uspešnijeg ostvarenja politike integralnog jugoslovenstva. Jaša Prodanović je sa Glavnim odborom raspustio JRS sve dok se ne budu stekli puni demokratski uslovi za slobodan politički život u Kraljevini Jugoslaviji. Ni kada je stega diktature popustila posle Oktroisanog ustava kralja Aleksandra 1931. i njegove smrti oktobra 1934, Jaša Prodanović nije hteo da se JRS aktivira u političkom životu Kraljevine i na taj način pruži legitimitet diktaturi.⁵ Ipak, sve komplikovanije i opasnije spoljnopolitičke okolnosti posle dolaska nacista na vlast u Nemačkoj 1933. primorale su ga vremenom na izlazak iz političke apstinencije, pogotovo što su se nemačke spoljnopolitičke ambicije približavale granicama Kraljevine Jugoslavije.⁶

Nacistička Nemačka je marta 1938. izvršila anšlus Austrije i izbila na severne međe jugoslovenske države. Sve je manje bilo garancija da se agresivni severni sused neće mešati u

³ *Spomenica Jaše M. Prodanovića*, 185.

⁴ Švajcarski ili francuski federativni oblik republikanskog državnog uređenja jugoslovenske države zastupali su Jaša Prodanović i većina članova Glavnog odbora JRS, dok je shvatanjima predsednika stranke Ljubomira Stojanovića bio bliži „amerikanski” predsednički republikanski sistem države. U program stranke uneta je prva koncepcija, što se nije negativno odrazilo na saradnju Ljube Stojanovića sa Jašom Prodanovićem i stranačkim drugovima. Videti: Nikola STANAREVIĆ, *Jugoslovenska republikanska stranka I (osnivanje i njen rad do 1941)*, Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd (dalje: Arhiv SANU), Zaostavština Nikole Stanarevića, 14329; o pojedinim stavovima srpskih republikanaca videti: Branislav GLIGORIJEVIĆ, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)”, *Istorija XX veka*, 3/1985., br. 2, 7.-33.

⁵ Jaša M. PRODANOVIĆ, *Sporazum Udružene opozicije i Seljačko-demokratske koalicije* (Arhiv SANU, Zaostavština Jaše M. Prodanovića, 14706/6). O političkoj opoziciji u vreme šestojanuarske diktature: Todor STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969.; o Udruženoj opoziciji i njenoj ulozi u političkom životu Kraljevine Jugoslavije: Mira RADOJEVIĆ, *Udružena opozicija 1935–1939*, Beograd 1996.

⁶ O dolasku nacista na vlast u Nemačkoj i njihovoj unutrašnjoj i spoljnoj politici: Andrej MITROVIĆ, *Vreme netrpeljivih. Politička istorija velikih država Evrope 1919–1939*, Beograd 2012.

unutrašnje poslove Kraljevine Jugoslavije i pokušati da iskoristi njene unutrašnje slabosti u svoju korist, prvenstveno nerešeno hrvatsko pitanje, koje je opterećivalo funkcionisanje jugoslovenske državne celine. Politička razdrobljenost srpskih građanskih partija nije bila prevaziđena ni u suočavanju sa državnom krizom i započetim svetskim ratom 1939.⁷ Jaša Prodanović u ovakvim okolnostima nije mogao da ne kaže svoje i mišljenje republikanaca o unutrašnjoj politici zemlje i iznese predloge za rešavanje teških pitanja, u prvom redu hrvatskog, te da se, kada je ono prividno rešeno avgusta 1939, ne izjasni o negativnim i pozitivnim stranama srpsko-hrvatskog sporazuma.⁸ Svojim objavljenim i neobjavljenim napisima uoči Drugog svetskog rata u Jugoslaviji kritikovao je nedemokratsko delovanje vodećih srpskih i hrvatskih građanskih partija.

Polazeći od kritike građanskih stranaka, Jaša Prodanović je smatrao da se njihova vođstva učestvovanjem u političkom životu od nastanka jugoslovenske države 1918. nisu držala svojih programa zaključno sa 1939. Stranke su se bez ikakvih načelnih razloga razdvajale u frakcije i spajale u koalicije. Svadale se i mirile, menjale šefove, imena i programe. „Jedan prevrtljivi političar koji je izjavljivao da bi bio republikanac i kad bismo imali englesku monarhiju učestvovao je u vladi koja je ukinula Vidovdanski ustav”, napisao je.⁹ Razmišljajući o sve otvorenijem isticanju demokratskih načela u javnosti od strane mnogobrojnih vodećih partija, i gaženju istih u političkoj praksi, setno je i pomalo cinično zaključivao kako se sve u Jugoslaviji „podemokratsalo”: „Sirota demokratija. Koliko je rečima obla i gojazna: sva mast i salo, toliko je u delima suha i mršava: sama kost i koža”.¹⁰ Nedemokratičnost političkih partija pre šestojanuarske diktature sagledavao je, između ostalog, u činjenici da su glasale za protivustavno uništenje Komunističke partije Jugoslavije, podržale „po zlu čuvenu Obznanu” (ovde je prvenstveno „prozivao” Demokratsku i Radikalnu stranku), donele antidemokratski čl. 4. Zakona o činovnicima, razrešavale na izborima voljom građana izabrane opštinske uprave, vršile, kad su bile u vlasti, velike pritiske pri izborima. U takvim okolnostima demokratija nije ni živela, ni životarila nego izdisala.¹¹ Posle 6. januara 1929. i ukidanja višestranačkog života, u politici je nastalo „zlatno doba korupcije i srećno vreme za partijske otpadnike, nevernike, prebeglice i izdajnike. Na površinu je isplivao politički talog. Mnogima (...) bio je crn obraz ali puna torba” dok je „narod padao u tešku bedu i nevolju”.¹²

Na više puta postavljana pitanja od strane pojedinih političkih prvaka drugih stranaka zbog čega republikanci, kad se već ne mire sa „žalostnim” stanjem u državi, nisu ušli u opozicioni blok Udružene opozicije i radili sa njima protiv režima, Jaša Prodanović je odgovarao: „Nisu nas zvali”, iz straha da ih ne kompromituju. Šefovi Udružene opozicije „držali su u rukama dva gvožđa u vatri: tražili su poverenje odozdo, ali su želeli i podršku odozgo”.¹³ Sve i da su ih zvali, republikanci bi odbili, jer bi sudelovanje u političkom režimu bez prethodnih javnih ograda i osuda njegovih nosilaca (što Udružena opozicija, prema mišljenju

⁷ Branko PETRANOVIĆ, „Političke snage Srbije 1941. i njihove podele”, *Istorijski glasnik*, sv. 1-2/1990.–1992., 73.–82.

⁸ O sporazumu Cvetković-Maček videti: Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.

⁹ J. M. PRODANOVIĆ, *Lažna i prava demokratija*, 1. (Arhiv SANU, Zaostavština Jaše M. Prodanovića, 14706/5) Analizom teksta utvrdili smo da je pisan 1939. Stranice je brojevima obeležio Jaša Prodanović.

¹⁰ J. M. PRODANOVIĆ, *Lažna i prava demokratija*, 2.

¹¹ *Isto*, 3.

¹² Jaša M. PRODANOVIĆ, *Dragi prijatelju, potrebno je da te obavestimo*, Beograd 1939., 1.-2.

¹³ *Isto*, 2.

Jaše Prodanovića, nije učinila) značilo priznanje svega što je od strane vlasti urađeno posle 6. januara. Udružena opozicija je bila organizovana bez ikakvog programa, opravdane parole, obeležene svrhe. Republikanci su „osetili” da nije reč o pravoj parlamentarnoj borbi, nego da je Vlatko Maček „želeo da prebroji svoje privrženike”.¹⁴ Razmatrajući apstinenciju Udružene opozicije u Skupštini, Prodanović je tvrdio da su političari bili birani za skupštinski rad „a ne za pričanje po zborovima”. Kao što su poslanici HRSS-a u Radićevo vreme grešili što se nisu borili u Skupštini, tako su i Mačekovi haesesovci ponavljali istu grešku. Političke nastupe Udružene opozicije „o združenosti opozicije” i „borbi za narod” nazvao je „starom, bajatom i izandalom političkom robom”. koju će prva politička nepogoda „zbrisati” ostavljajući „samo zastareli i neupotrebljiv materijal”.¹⁵ Unutarpolitički život Kraljevine Jugoslavije propratio je stihovima srpskog pesnika Petra Petrovića Njegoša:

*Čudne bruke, grdne mješavine...
združio se Turčin s Crnogorcem...
ujedno su ovce i kurjaci.*¹⁶

U takvim okolnostima bolje je bilo uzdržati se od javnog rada nego rđavo raditi, ne trošiti snagu u „besmislenim podvizima”, već je čuvati za „pogodnija vremena” i „odlučniju borbu”.¹⁷

Analiza unutarpolitičkog stanja obuhvatila je i hrvatsko pitanje.¹⁸ Pre sporazuma Cvetković-Maček avgusta 1939, ni Jaši Prodanoviću, kao nekada njegovom prijatelju i političkom saradniku Ljubomiru Stojanoviću, nije bilo jasno šta su Hrvati tačno tražili.¹⁹ Govorilo se o sporazumu, iako se ni u najkrupnijim potezima nisu znala njegova načela, šta žele Vladko Maček i Hrvatska seljačka stranka, a šta druge stranke. Prema mišljenju Jaše Prodanovića, u stvari starom mišljenju Ljubomira Stojanovića, činjenica da se HSS prva bunila protiv postojećeg položaja hrvatskog naroda u jugoslovenskoj državi nalagala je da se prva i izjasni o svojim zahtevima. Ne bez nezadovoljstva i prekora Hrvatima, primetio je da su u prvo vreme borbe za svoja prava bili republikanci i federalisti, da bi posle postali monarhisti i centralisti. Istovremeno, pitao se gde su se između ta dva suprotna politička pravca nalazile njihove državne težnje i ideali: „Znamo da su monarhisti, a znamo i da nisu ostali pri centralizmu. Ali gde su i na čemu su; šta žele i čemu teže to je javnom mnjenju nepoznato”.²⁰

Sporazum Cvetković-Maček nije mnogo uklonio nejasnoće Jaše Prodanovića ili ih je, u stvari, uklonio u pogledu zahteva Hrvata i srpsko-hrvatskih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji. Šef srpskih republikanaca upozoravao je februara 1940. na njegove nepreciznosti, opasne po državni život u vremenu kada je veći deo najrazvijenije Evrope buktao u ratnom plamenu. Sporazum je direktno kršio čl. 116. Oktroisanog Ustava koji je propisivao „da se preduzete mere”

¹⁴ Isto, 2.-3.

¹⁵ Isto, 4.-5.

¹⁶ J. M. PRODANOVIĆ, *Našim prijateljima i svima pravim demokratima*, Beograd 1940., 8.

¹⁷ ISTI, *Dragi prijatelju, potrebno je da te obavestimo*, 5.

¹⁸ O hrvatskom pitanju u jugoslovenskoj kraljevini i politici Hrvatske seljačke stranke videti spram istog: Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, I-II, Zagreb 1974.

¹⁹ Ljubomir STOJANOVIĆ, *Srbi i Hrvati*, Beograd 1928.

²⁰ J. M. PRODANOVIĆ, *Drugo pismo Jaše M. Prodanovića. Dragi prijatelju*, Beograd 1939., 12.-14.

u većem preuređenju državnog ustrojstva moraju naknadno podneti Narodnoj skupštini na odobrenje, i tek nakon ratifikacije u njoj stupaju na snagu. Međutim, sporazum je sklopljen bez upita Skupštine, koju je knez-namesnik Pavle Karadorđević odmah potom raspustio na neodređeno vreme i nastavio da ga provodi u život. Nedemokratski, protivparlamentaran i protivustavan postupak mogao se izbeći donošenjem novih zakona, kojima bi se nadogradio ustav, ili vraćanjem Vidovdanskog ustava što bi označilo vraćanje ustavnosti. U oba slučaja moglo se doći do Ustavotvorne skupštine koja je mogla doneti novi sporazumni Ustav, gde bi na demokratski način bilo rešeno i hrvatsko pitanje, ali je „vođstvu HSS bilo lakše i ugodnije pristati na gaženje Ustava nego ući u ‘srbijsku skupštinu’”.²¹ Narodnu slobodu postignutu sporazumom Jaša Prodanović protumačio je stihovima srpskog pesnika Jovana Jovanovića Zmaja:

*Kad ti kažu da je ima, osetiš je u prsima,
kad osetiš kud te sprema, osetiš je da je nema.*²²

Ipak, priznavao je da je Sporazum imao i neke pozitivne odredbe, od kojih je kao najpozitivniju označio onu koja je izdvajanjem Banovine Hrvatske, sa prerogativima koji su je pratili, uvodila u stvari neku vrstu federativnog uređenja u Jugoslaviji. Nije želeo da presuđuje koliko je Sporazum bio iskren i trajan, ali je sa zebnjom primećivao da stvari nisu „išle glatko”, da su se u Hrvatskoj javljale pojave koje su zabrinjavale i Srbe i sve „iskrene privrženike jugoslovenstva”. Pojavljivale su se veće ili manje zloupotrebe dugo očekivane i teško zadobivene hrvatske autonomije – upotreba grube sile, prekoračivanje prava, što je bilo logičan rezultat dvadesetogodišnje borbe raznih režima protiv Hrvata. Neizbežne učinke dugog trpljenja namerno su podsticali „klerikalni i frankovački uticaji”.²³ Verovao je da će sve navedene „nemile pojave iščeznuti” ukoliko i kod srpske i kod hrvatske strane bude „rodoljublja, trpeljivosti i takta”, ako u celoj zemlji bude zavladao socijalna i politička demokratija, sprovedeno federativno uređenje, poštovani ustav i zakoni „slobodno izabrane Narodne skupštine”.²⁴

Kako se sve izglednije ratna opasnost primicala jugoslovenskoj državi, a rešenje hrvatskog pitanja još više opteretilo hrvatsko-srpske odnose, u prvom redu u Banovini Hrvatskoj, Jaša Prodanović je pozivao iskrene borce za demokratiju na dugu i upornu borbu, bez izgleda na brzu pobjedu, bez klonuća pred prvim neuspesima. Ostajući veran svom načinu borbe sa nedaćama, hrabrio ih je citirajući Njegoševe stihove, po ko zna koji put u svom dugom političkom životu:

*Neka bude borba neprestana,
Neka bude što biti ne može,
Nek ad proždre, pokosi satana.
Na groblju će ponići cvijeće,
Za daleko neko pokolenje.*²⁵

²¹ J. M. PRODANOVIĆ, *Sporazum s Hrvatima*, Beograd 1940., 5.

²² *Isto*, 9.

²³ *Isto*, 14.

²⁴ *Isto*.

²⁵ J. M. PRODANOVIĆ, *Lažna i prava demokratija*, 6.

Nezadovoljni pristupanjem Kraljevine Jugoslavije silama Osovine 25. III 1941. u Beču, generali Dušan Simović i Borivoje Mirković organizovali su vojni puč u zoru 27. III 1941. kojim su ukinuli namesništvo kneza Pavla Karađorđevića, oborili vladu Cvetković-Maček i proglasili sedamnaestogodišnjeg prestolonaslednika Petra II Karađorđevića punoletnim. Istog dana, rano ujutro srpski narod je spontano, nezadovoljan namesničkom „real-politikom” približavanja Nemačkoj i Italiji, na velikim demonstracijama u Beogradu i drugim jugoslovenskim gradovima izrazio svoje protivljenje članstvu Jugoslavije u Trojnom paktu, tražeći povratak politici savezništva sa Velikom Britanijom i približavanje Savezu sovjetskih socijalističkih republika. S druge strane, svesna političke i vojne nespremnosti države za rat, nova jugoslovenska vlada Dušana Simovića uveravala je vođstvo nacističke Nemačke da ne gaji neprijateljske osećaje prema nemačkoj državi, ali sa druge strane nije dobila nikakvog odgovora. Ljut zbog dešavanja u Jugoslaviji, nemački vođa Adolf Hitler istog je dana označio srpski narod kao glavnog protivnika Nemačkog rajha i uzročnika nereda, naredivši napad na jugoslovensku državu u najkraćem vremenskom periodu.²⁶ Nemačka vojna sila, potpomognuta saveznicima, Italijom, Mađarskom i Bugarskom, porazila je u roku od dve nedelje slabo naoružanu i neorganizovanu jugoslovensku kraljevsku armiju, izloženu izdaji u sopstvenim redovima.²⁷ Adolf Hitler je podelio jugoslovenske zemlje svojim saveznicima i Jugoslaviju uklonio sa političke karte svog svetskog poretka. Srbija je svedena u „pretkumanovske granice” iz 1912. pod direktnom nemačkom okupacionom upravom, a srpski narod obespravljen i izložen masovnim ubistvima i progonima širom bivše jugoslovenske države.

Posle Aprilskog rata vođa jugoslovenskih komunista Josip Broz Tito je hteo da „razgovara sa vodećim političkim ličnostima bivših građanskih stranaka i obavijesti ih o novoj situaciji, nastaloj zbog okupacije, o hitnim zadacima” koje je preduzimala „na sebe Komunistička partija i Narodni front”.²⁸ U želji da proširi političku osnovu budućeg neminovnog narodnog ustanka protiv zavojevača nekompromitovanim političarima J. B. Tito se „mnogo interesirao za pojedine političke ličnosti iz redova Jugoslovenske republikanske stranke i intelektualce raznih političkih struja izvan postojećih političkih građanskih organizacija”.²⁹ Zbog toga je predložio Ivanu Ribaru, jednom od vođa levog krila Demokratske stranke, da se sa takvim ljudima, dok je bio u Beogradu „poveže” i uspostavi bližu saradnju. Ivan Ribar je, između ostalih, uspostavio vezu sa Vojislavom Vujancem, članom Glavnog odbora JRS i bliskim saradnikom Jaše Prodanovića. Od njega je saznao da se jedan deo republikanaca opredelio za komuniste, dok se drugi, izgleda veći, okrenuo saradnji sa ravnogorskim pokretom pukovnika Dragoljuba Mihailovića. Posle Drugog svetskog rata Dragoljub Jovanović je tvrdio da su

²⁶ Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1989., 25.-40.

²⁷ Više o Aprilskom ratu: Velimir TERZIĆ, *Slom Kraljevine Jugoslavije: uzroci i posledice poraza*, I-II, Beograd 1982., 1984.; Mile BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1988*, Beograd 1999.

²⁸ Ivan RIBAR, *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe*, Beograd 1961., 21.-22.

²⁹ *Isto*, 24. Komunistička partija Jugoslavije se na prvi pogled povinovala direktivama Kominterne (KI) o nenapadanju na nemačke okupatore da ih Nemci ne bi iskoristili kao jedan od povoda za napad na Sovjetski Savez. Međutim, svesno neminovnog skorog sukoba dvaju suprotstavljenih ideologija, nacionalsocijalističke nemačke i komunističke sovjetske, kao i sve okrutnije okupacione politike Nemaca i kvislinskih režima prema srpskom narodu u Jugoslaviji, koja je izazivala prirodan otpor egzistencijalno ugroženih Srba, rukovodstvo KPJ se na terenu, bez znanja KI, spremalo za podizanje opšteg ustanka protiv zavojevača, čime se objašnjava i ova aktivnost Josipa Broza Tita. (B. PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 50.; ISTI, *Strategija Draže Mihailovića*, Beograd 2000., 32.)

Vojislav Vujanac i (...) ugledni član (...) Jugoslovenske republikanske stranke, advokatski ortak Vasićev,³⁰ Mladen Žujović i skoro svi republikanci u unutrašnjosti, pa i najleviji, kao Anta Todorović i Gliša Vukčević, bili povezani sa Dražom Mihailovićem, odlazili u njegov štab i sav Ravnogorski pokret smatrali svojom stvari.³¹

Navodno, „Jaša je sve to znao i odobravao”, jer je rekao Kirilu Saviću tokom 1944, kad ga je pozvao da pomogne nekim komunistima, „da je (...) sa svojim ljudima angažovan na drugoj strani”.³²

U novonastalim okolnostima, u prvim godinama okupacije Jaša Prodanović se, prema rečima Vojislava Vujanca Ivanu Ribaru, posvetio naučnom radu. Šef republikanaca je svakog dana odlazio u Univerzitetsku biblioteku i pisao. Još se nije opredeljavao, nije želeo da „nagli”, ali je bilo sigurno da „neće izostati u odsudnom momentu, kada će morati svaki rodoljub da se odluči za borbu okupatora”.³³ Njegov sin, Borislav Prodanović, pridružio se posle kapitulacije jugoslovenske vojske partizanima, a otac ni posle godinu dana, jula 1942, kada su ga posetili braća Milan i Mladen Žujović, nije imao nikakve vesti o sinovljevoj sudbini. Zbog sina je bio pod nadzorom policije, koja mu je procenila pokućstvo i biblioteku i zapisala članove porodice. Iako oslabio, mnogo je radio i junački podnosio „lične muke, oskudicu, okupaciju”.³⁴ Istog meseca policija je uhapsila Jašu Prodanovića zajedno sa snahom Milicom, ženom sina Borislava, i odvela najpre u Upravu grada, a potom u banjički logor. Mladen Žujović je zabeležio u dnevnik:

Gospođa Prodanović, kojoj sa svoje strane odmah telefonirah, kaže mi da je policija upala u njihov stan oko ponoći i da je odmah lišila slobode starca i njegovu snaju. Sav intelektualni Beograd je zgađen na ovu meru. Mi smo u kući utučeni. Jaši je 73 godine, ima ozbiljnu šećernu bolest i uremiju; on ovo ne može izdržati. (...) Sutra će Milan moliti Momčila Jankovića, koji je dobro sa Aćimovićem (Milanom – prim. A. L.), da njega zamoli da pusti g. Jašu.³⁵

Mladen Žujović obavestio se i doznao da je hapšenje bilo „Aćimovićevo delo”.³⁶ Ne postoji zapisnik sa isleđenja Jaše Prodanovića u logoru na Banjici, već samo registracioni list o privođenju, verovatno otud što je već sutradan pušten iz pritvora. Njegova snaha Milica ostala je nešto duže zatvorena, sve do meseca avgusta 1942.³⁷

Među hartijama istaknutog republikanca u Arhivu SANU nalazi se dokument sa njegovim i imenima još nekoliko članova JRS koji su obeleženi kao delegati stranke za prvo zasedanje Antifašističkog veća naroda Jugoslavije u Bihaću decembra 1942.³⁸ U odsustvu ga je na zasedanju zamenio republikanac Vladimir Simić.

³⁰ Dragiša Vasić, takođe republikanac, kasnije jedan od ideologa Ravnogorskog pokreta.

³¹ Dragoljub JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, Beograd 2008., 225.-226. Međutim, posle povratka u Beograd 1944. Ivan Ribar je doznao da je Vojislav Vujanac „mučen i prebijen umro u logoru na Banjici. On [V. Vujanac] je odbio svaku saradnju sa Acom Pavlovićem i Živkom Topalovićem i nije se pridružio njihovoj akciji na takozvanom ‘Svetosavskom kongresu’ održanom 1944. godine u selu Ba, uz sudjelovanje Draže Mihailovića, već ja zahtijevao od njih da se otpočne odmah sa oružanom akcijom protiv okupatora”. (I. RIBAR, *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe*, 27.)

³² D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 226.

³³ *Isto*, 26., 32.

³⁴ Mladen J. ŽUJOVIĆ, *Ratni dnevnik II. Jugoslavija u Drugom svetskom ratu 1942–1944*, Vrnjačka Banja 2004., 18.

³⁵ *Isti*, 19.

³⁶ *Isti*.

³⁷ Arhiv grada Beograda, 4190/MG–557.

³⁸ Arhiv SANU, Zaostavština Jaše Prodanovića, 14706/24.

Partizanske jedinice, dobro organizovane i opremljene vojnim materijalom zaplenjenim nakon kapitulacije Italije, držale su u proleće 1944. veliku slobodnu teritoriju u centralnim delovima Jugoslavije. Vojnu opremu u sve većim količinama je slala i Velika Britanija od jeseni 1943, primenjujući politiku podržavanja jugoslovenskih partizana u njihovom aktivnom otporu protiv Nemaca. Posle teških bojeva na Sutjesci i reorganizovanja narodnooslobodilačke vojske predstojale su borbe za oslobođenje cele Jugoslavije od nemačkog okupatora i njegovih saradnika, zbog čega je bilo nužno političko jedinstvo naroda Jugoslavije i mobilisanje svih raspoloživih snaga za izvojevanje konačne pobede. U želji da postigne političko jedinstvo u Jugoslaviji i ujedno izdvoji političke funkcije iz AVNOJ-a (sve više predstavnika državnih funkcija), KPJ je već početkom 1944, znatno pre oslobođenja Srbije, preduzela niz mera za organizovanje široke političke organizacije nazvane *Jedinstveni narodnooslobodilački front* – JNOF. JNOF-u su mogle pristupiti grupe građanskih političara i stranke izolovane od uticaja i kontrole stranih rukovodećih centara, nekompromitovane saradnjom sa okupatorom i njegovim saradnicima tokom Drugog svetskog rata. Prema istraživanjima Branka Petranovića, „JNOF je pružao mogućnost da se one stare građanske snage koje nisu bile okaljane kolaboracijom u sastavu JNOF usame i time spreči njihov politički rad van kontrole JNOF-a i apsorbuju građani patriotske vokacije... bio [je] pogodna forma organizacije za političko-moralni pritisak na snage koje su računale na deobu, uticaj ili na modifikaciju stvorenog stanja”.³⁹ Organizacija je naročito bila aktuelna u Hrvatskoj i Srbiji, jugoslovenskim zemljama u kojima su snage kontrarevolucije bile najjače i gde je tradicija stranačkog života bila prisutnija nego drugdje u Jugoslaviji.⁴⁰

Srbija je bila među poslednjim ratnim pokrajinama koje su konstituisale front novembra 1944 (u Hrvatskoj se to zbilo maja iste godine).⁴¹ Kada je držan osnivački kongres JNOF-a za Srbiju, nove revolucionarne vlasti su 11. ili 12. XI poslale automobil po Jašu Prodanovića, koji je, prema sećanju Dimitrija Đorđevića, „očekivao hapšenje kada su partizani ušli u Beograd” i „spremio ćebe i par čarapa za svaki slučaj”.⁴² Umesto hapšenja, posetioci Aleksandar Ranković i Edvard Kardelj su mu predložili, pošto su mu rekli da je njegov sin Borislav umro a unuk Jaša poginuo, da uđe u Front, jer ga „narod traži”.⁴³ Odveli su ga u zgradu Kolarčevog univerziteta „izbacili na govornicu uz frenetičan pljesak delegata i publike na nogama”. Po sećanju Dragoljuba Jovanovića „Jaša nije bio navikao na tako bučne scene, zbunio se i verovatno oduševio. (...) Govorio je malo (...) najviše protiv monarhije i za republiku”.⁴⁴ Potom je izabran u izvršni odbor JNOF-a. Na osnivačkoj skupštini KPJ je insistirala da je Narodni front jedinstvena, a ne koaliciona organizacija.

Krajem rata, u novim političkim okolnostima Jaša Prodanović je uzeo živo učešće. Osim što je ušao u Narodni front, od maja 1945. postao je i ministar za Srbiju u Privremenoj vladi Demokratske Federativne Jugoslavije. Najpreče mu je bilo da se u Jugoslaviji osigura uspostavljanje republikanskog oblika vladavine na „pravilnoj” demokratskoj osnovi. Na sednicama JNOF-a tokom 1945. insistirao je da se zauzme stav o pitanju opredeljivanja za monarhiju ili republiku, govorio je da su jedna i druga „kao dan i noć”. Iako je tvrdio je da

³⁹ Branko PETRANOVIĆ, „Jedinstven narodnooslobodilački front – poreklo i karakter”, *Istorijski glasnik*, sv. 1-2/1975., 75.-78.

⁴⁰ *Isto*, 79.

⁴¹ Dragoljub S. PETROVIĆ, *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život: 1941–1945*, Beograd 1997., 150.

⁴² Dimitrije ĐORĐEVIĆ, *Ožiljci i opomene II*, Beograd 1995., 50.-51.

⁴³ D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 226.

⁴⁴ *Isto*.

je bolji „i apsolutizam nego demokratija u monarhiji”, na svakoj sednici fronta Srbije je ozbiljno i osnovano kritikovao predloge i odluke koje nisu poštovale ili su narušavale osnovne demokratske principe.⁴⁵ Kad je krajem 1944. izrađivana Deklaracija o političkoj osnovi JNOF-a Srbije, zahtevao je da se više istaknu elementi demokratije, koju je sagledavao kao političku i socijalnu. Prema njegovom od ranije isticanom shvatanju, postojanje krune kao političkog faktora onemogućavalo je u potpunosti ili delimično, zavisno od snage ličnosti kralja, punu slobodu političkog organizovanja naroda. Zbog toga je novoosnivana jugoslovenska republika trebala da podrazumeva punu slobodu političkog organizovanja, štampe, zbora i dogovora, sve one elemente bez kojih demokratska država nije mogla da postoji.⁴⁶ Naročito je kritikovao stav Deklaracije o pravu naroda na samoopredeljenje sa mogućnošću otcepljenja, koji nisu imale ni velike federativne država poput Brazila, Sjedinjenih američkih država, Nemačke, Švajcarske. Strahovao je da se pozivanjem na ovaj stav i Makedonija mogla otcepiti od Jugoslavije i prisajединiti Bugarskoj, zbog čega je, između ostalog, smatrao da Skoplje i Kumanovo treba da budu deo federalne jedinice Srbije. Nije priznavao da su Makedonci poseban narod i da postoji makedonski književni jezik.⁴⁷

Kao što nije priznavao nacionalnu posebnost Makedonaca, još više je od sebe odbijao bilo kakvu pomisao o crnogorskoj naciji, zbog čega se „naročito zamerio Đilas”.⁴⁸ Milovan Đilas je pisao da je crnogorski narod u ratu „pošao svojim putem, tj. putem borbe protiv okupatora, u zajednici sa Srbima, sa svim narodima Jugoslavije, putem borbe za istinsko nacionalno oslobođenje – za ravnopravnost u novoj državi koja treba da se rodi iz narodnog ustanka protiv zavojevača”.⁴⁹ Na tvrdnje srpskih građanskih političara da su Crnogorci zapravo Srbi i da ne treba dozvoliti cepanje srpstva odgovarao je kako „Crnogorci, nesumnjivo, pripadaju srpskoj grani južnoslovenskih plemena”, ali su im „putevi razvitka ka naciji bili kod jedne (u Srbiji) i kod druge (u Crnoj Gori) različiti. (...) Stvaranje nacije u Crnoj Gori počelo je čitavo stoljeće kasnije nego u Srbiji. (...) Proces formiranja crnogorske nacije” je trajao i 1945, a u Drugom svetskom ratu „posebna crnogorska individualnost, ispoljavanje nacionalne svijesti i nacionalne osobitosti, najoštrije su došli do izražaja”. Rat je u izvesnom smislu označavao „kulminacionu tačku procesa formiranja Crnogoraca u posebnu naciju, posebnu nacionalnu individualnost”.⁵⁰ Najposle, M. Đilas je zaključio da komunisti nisu bili za federalnu Crnu Goru ni iz kakvih političkih razloga, niti su želeli da „cijepaju srpstvo. Mi (komunisti – prim. A. L.) smo za to jer smo uvjereni, jer znamo da to hoće crnogorski narod, a on to hoće jer se osjeća, jer jeste nešto posebno, posebni drukčiji ‘Srbi’ od svih Srba – Crnogorci”.⁵¹

Jaša Prodanović nije imao ništa protiv da Crna Gora bude federalna jedinica, ali je uporno ukazivao na činjenicu da cela „istorija, nauka i književnost ne pominju crnogorsku narodnost”.⁵² Nezadovoljan i drugim političkim napisima i pogledima Milovana Đilasa, više puta mu je rekao: „Gospodine Đilas, vi ste darovit mlad čovek, ali se u politiku ne razumete”.⁵³

⁴⁵ D. S. PETROVIĆ, *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život*, 160.

⁴⁶ „Govor Jaše Prodanovića na velikom narodnom zboru 4 novembra o. g”, *Republika* (Beograd), 6. 11. 1945., 2.

⁴⁷ D. S. PETROVIĆ, *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život*, 161.

⁴⁸ D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 226.

⁴⁹ Dušan BOJKOVIĆ, „Milovan Đilas o nacionalnom i državnom pitanju Crne Gore”, *Tokovi istorije*, 20/2012., br. 1, 113.

⁵⁰ *Borba* (Beograd), 1. 5. 1945., 3.

⁵¹ *Isto*.

⁵² D. S. PETROVIĆ, *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život*, 161.

⁵³ D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 226.

Slika 1. Jaša Prodanović na beogradskom Trgu Republike u predizbornoj kampanji 1945. godine

Prolaskom vremena, Jaša Prodanović je sve više ispoljavao različite poglede u odnosu na poglede KPJ na političku stvarnost nove Jugoslavije. Uoči izbora za Konstituantu, novembra 1945, republikanci su, pod utiskom sve većeg i očiglednijeg pritiska KPJ na političke stranke u frontu da slede političku liniju propisanu od komunista, pisali da Front

nije slučajna tvorevina, ni partijska ni vladavska kombinacija jednog trenutka ili jednog istorijskog razdoblja (...) već istorijska nužnost, na koju je narod Jugoslavije upućivala reakcija mnogo pre neprijateljske najezde. (...) Zalaganje za održavanje narodnog fronta ne pomućuje (...) poglede i ne isključuje razumnu kritiku, koja se podiže i čuje sa mnogo strana, protiv pogreška neuputnog rada, čak i samovolje (...) izvesnih organa vlasti.⁵⁴

Jaša Prodanović je bio svestan da u preobražaju zemlje nije išlo sve „glatko”, bez potresa, pogrešaka i zabluda, nedopuštenog pritiska „odozdo”, „štetnih zanosa i preterivanja”. „Zdrav razum” nije mogao uvek da brzo ublaži „raspaljene strasti”, zbog čega se još ponegde ispoljavala želja za osvetom, stradao „poneki pravednik a silio krivac”. Muke, patnje, stradanja i smrt najdražih po pravilu su izazivali „nadražanje nerava”, unosili „u srce gorčinu, porađa(li) mržnju i gnev, zasenjiva(li) politički vid, oslabljiva(li) moć trezvenog razmišljanja”, podsticali pobedioce za „neograničenim, beskompromisnim gospodarenjem”.⁵⁵ Međutim, „previranje” nije smelo da traje dugo. Bilo je potrebno, zarad opšteg dobra, da se blagovremeno stišaju „nabujale strasti, upitome naravi, ublaži razdraženost, (...) ne radi iz inata i sevapa, da se ne bude ni med ni jed”. Budući da je „rđava prošlost zatrovala dobru budućnost”, nova Jugoslavija trebalo je da svim „ispravnim građanima” obezbedi „spokojan život, prava na slobodu i imovinu neophodnu za življenje”. „Ne može biti“, pisao je Jaša Prodanović, „brzih i potpunih preokreta, ni naglih promena ljudske prirode. Nema čarobnih palica koje munjevitom brzinom preobraćaju pakao u raj”.⁵⁶ Tražio je da se stišaju sukobi unutar Fronta, ublaže partijski egoizam i politička isključivost.

Posle izbora za Konstituantu i negativnog iskustva republikanaca sa komunistima u predizbornoj kampanji, Jaša Prodanović je taktički izjavio stranim novinarima da Narodni front nije bio „monolitna institucija, nego sporazum grupa i stranaka”. Odmah potom naglasio je da je bilo za „žaljenje što Republikanskoj stranci koja je Narodnom frontu pristupila iskreno i lojalno, nije pružena mogućnost da proširi bazu svoje akcije” budu-

⁵⁴ Vojislav KOŠTUNICA – Kosta ČAVOŠKI, *Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*, Beograd 1990., 81.-82.

⁵⁵ J. M. PRODANOVIĆ, „Na velikoj prekretnici”, *Republika* (Beograd), 6. 11. 1945., 1.

⁵⁶ *Isto*.

ći da nije bila „isključivo srbijanska ili srpska stranka”.⁵⁷ U stvari, ukazao je na činjenicu da Narodni front nije bio „koalicija ravnopravnih”, pošto je jedna stranka – KPJ – imala slobodu delovanja na teritoriji cele Jugoslavije, dok su sve ostale partije mogle da deluju samo u okviru pravila koja im je vodeća stranka odredila.⁵⁸ Isticao je da je u okviru Narodnog fronta Republikanska stranka saradivala „iskreno i čestito”, zbog čega nije bilo umesno kada su pojedini pripadnici Fronta (pre svega komunisti) govorili republikancima po selima i gradovima: „Vi vučete našu saku uz brdo. A kada je izvučete nećete dobiti ni kapi vode!”⁵⁹ Još jednom je naglasio veliku moralnu snagu JRS i istakao volju da saraduje u Frontu „ako za tu saradnju budu obezbeđeni objektivni uslovi”.⁶⁰

Slika 2. Jaša Prodanović s desne strane Josipa Broza Tita u Skupštini FNR Jugoslavije

Komunisti se, međutim, u političkoj praksi nisu mnogo obazirali na opomene Jaše Prodanovića. Naprotiv, kako su vremenom zadobijali sve veću političku moć, postajali su bezobzirniji u odnosima sa drugim političkim strankama u okviru Fronta i van njega. Ponesen sve većim političkim učvršćivanjem KPJ, Radovan Zogović, jedan od njenih visokih funkcionera, samouvereno je tvrdio, u raspravi sa Jašom Prodanovićem oko pojedinih predloga zakona, januara 1946, da se „ova (komunistička – prim. A. L.) vlast nikada neće smijeniti”. Braneći osnovna načela demokratije o potrebi smene vlasti Jaša Prodanović je obrazlagao:

Ja stojim na principijelnom gledištu da jedan režim treba da ima takve principe da je njemu svejedno bio na vlasti ili van vlasti. (...) Može jedna stranka da počne sa idealizmom, ali da to izmeni kada ostane duže vremena na vlasti. (...) Ne može se garantovati ni za jednu generaciju da će ostati u duhu ideja sa kojima je počela a još manje za druge generacije. Teško je ostati na vlasti dosledan onome što se u poziciji radilo.⁶¹

U veće neslaganje sa novim vlastima ponovo je došao jula 1946, kada je sa svojim republikancima u Narodnoj skupštini Srbije otvoreno ustao protiv oduzimanja mandata opozicionaru Dragoljubu Jovanoviću, vođi Narodne seljačke stranke. Kao kada se davne 1920. protivio nedemokratskom i neparlamentarnom izbacivanju komunističkih poslanika

⁵⁷ K. ČAVOŠKI – V. KOŠTUNICA, *Stranački pluralizam ili monizam*, 82.

⁵⁸ *Isto*.

⁵⁹ „Izjava Jaše M. Prodanovića za inostranu štampu”, *Republika* (Beograd), 27. 11. 1945., 1.; K. ČAVOŠKI – V. KOŠTUNICA, *Stranački pluralizam ili monizam*, 82.

⁶⁰ „Izjava Jaše M. Prodanovića za inostranu štampu”, 1.

⁶¹ K. ČAVOŠKI – V. KOŠTUNICA, *Stranački pluralizam ili monizam*, 83.

iz Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, isto je činio i 26. VII 1946. braneci u novim okolnostima od nekadašnjih progonjenih nove prognanike. Prilikom odlučivanja o sudbini Dragoljuba Jovanovića „Divac i Veljko Kovačević su izašli iz dvorane da ne bi morali da glasaju, Sreten Vukosavljević je oborio glavu i nije digao ruku, dok je Jaša sa celom svojom grupom ustao na noge, glasao protiv isključenja i stenografima diktirao izjavu.”⁶² Objašnjavajući svoj stav, Jaša Prodanović je pisao da za njega „ne postoje dve strane barikade: jedna... u opoziciji” i „druga” u vlasti:

Političke ideje nisu matematičke aksiome ili verske dogme – nepromenljive i neprikosnovene. Za razumnog i ozbiljnog političara glavno je da (...) [između ostalog] ni u kakvom slučaju ne odobrava da se radi protivno ustavu i zakonu.⁶³

U ustavu nije bilo ni reči o tome kada, kako i zbog čega se poslaniku mogao oduzeti mandat, ali je bilo u članu 18. poslovnika Skupštine Srbije. Poslanik je gubio mandat u slučaju smrti, osude na nečasno delo, rušenja ugleda Skupštine neprikladnim ponašanjem, neopravdanog i stalnog odsustvovanja sa sednica. Za Jašu Prodanovića, slučaj Dragoljuba Jovanovića bio je „čisto načelno, a nikako lično pitanje”, zbog čega je bio uveren da vođa Seljačke stranke nije potpadao ni pod jednu od navedenih inkriminacija. Osim toga, bio je nepravilan i način na koji je predlog Mandatnog odbora iznesen pred Skupštinu, jer je bio velik broj poslanika neupućenih u samo pitanje, zbog čega nisu ni mogli diskutovati u parlamentarnoj debati, osnovnoj pretpostavci demokratske institucije.⁶⁴ Ovo je, međutim, bilo i poslednje veće javno neslaganje sa politikom komunista.

Pored „nošenja” sa komunistima, Jaša Prodanović je morao da se bori i sa velikim delom srpskog građanstva, koje je u njegovim postupcima videlo izdaju srpskog naroda i vređanje „srpskih svetinja”. Bio je prozvan „od izvesnog dela čaršije” zbog članka „Vladaoci u našoj narodnoj poeziji”, objavljenog u književnom dodatku božićnog broja *Politike* 1944, gde je „ukratko i sažeto izneseno nepovoljno mišljenje (...) naroda o vladaocima”.⁶⁵ Iako je istakao da nije sudio o vladaocima, „nego samo i jedino iznosio ono što su narodni pesnici o njima pevali, (...) jedna učiteljica u penziji bila je skandalizirana” njegovim člankom, zbog čega mu je uputila vrlo neprijatno pismo. Zamerajući mu nepoznavanje istorijskih činjenica, napisala je da „Turci nisu došli u Evropu za vreme sv. Save”. Jaša Prodanović je rekao da je znao činjenice, ali da je „narod tako pevao u svojim pesmama”, a on niti je „hteo, niti (...) smeo ispravljati hronološke pogreške” narodnih pesama pri njihovom navođenju.⁶⁶ Na zamerku „zbog čega je baš sad izneo nepovoljno mišljenje našeg naroda o svojim vladaocima” odgovarao je:

Pa kad ću ga, po Bogu, izneti ako neću sad (...) kad je rešavanje o republici na dnevnom redu? Moji prijatelji i ja pisali smo protiv monarhije i vladaoca četvrt veka. (...) Pa zar sad da prebrisem dvadeset i pet godina borbe i da štedim zle i opake vladaoce? I članak u **Politici** i ovaj sad u **Republici** imaju za svrhu da se pošteni ljudi (...) zadobiju za republiku.⁶⁷

⁶² D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 228.

⁶³ „Jedno rešenje Narodne skupštine Srbije”, *Republika* (Beograd), 30. 7. 1946., 1.

⁶⁴ *Isto*.

⁶⁵ „Povodom jednog članka. Izjava Jaše Prodanovića”, *Republika* (Beograd), 6. 11. 1945., 3.

⁶⁶ *Isto*.

⁶⁷ *Isto*.

„Tako je bilo u Srbiji. Ali”, završavao je Jaša Prodanović svoj članak, „nisu bili bolji ni vladari u drugim jugoslovenskim zemljama”.⁶⁸

Nakon isključenja Dragoljuba Jovanovića iz Skupštine Jaša Prodanović se polako povlačio iz aktivne politike. Vremenom je u *Republici* sve više pisao o prošlom dobu, borbama za parlamentarizam i demokratiju u Kraljevini Srbiji, narodnim basnama, bajkama i poslovičama, pokušavajući da novim vlastima, čiji je i sam deo bio, ukaže na manje ili veće pogreške. I pored svih teškoća, uporno je čuvao individualnost Republikanske stranke. Dragoljub Jovanović sećao se da „su neki njegovi (Jašini – prim. A. L.) ljudi zahtevali da i on pređe u opoziciju”, ali je „Jaša rekao: Grol i Dragoljub mogu da budu opozicija, mi ne možemo, jer je u pitanju republika... svejedno kakva. U tome je bio dosledan. Istrajao je do smrti”.⁶⁹

JAŠA PRODANOVIĆ IN WORLD WAR II

Jaša Prodanović (1867–1941), journalist, literary critic and politician, was one of the most vocal supporters of introducing a republican system in the Yugoslav state created in 1918. In the political life of the Kingdom of Yugoslavia, he was an advocate for the creation of a Federal Republic of Yugoslav people. Immediately before the breakout of World War II (1939–1940), as the head of the Yugoslav Republican Party, he addressed the public via several “political letters to friends”. He remarked on the long lasting political crisis in the state that was caused by unyielding state centralism and national unitarism, the disregard for democratic principles by monarchist regimes and the undemocratic way in which the Cvetković-Maček agreement of August 1939 solved the Croatian national question. He also warned about the emergence of certain political forces in Croatia which went against the idea of a union of equal Yugoslav peoples. He saw the way out of the political crisis in a general election for a constituent assembly which would determine the polity of the Yugoslav state in a democratic manner and establish equality among the peoples within the Yugoslav state. When the war reached Yugoslavia in April 1941, and the country was occupied and dissolved by Axis powers and their allies, Jaša Prodanović mostly focused on scholarly work. Still, he maintained contacts with resistance movements, both with the pro-monarchy one led by Dragoljub Mihailović and the communist one led by Josip Broz Tito. Sources disagree on the level of his involvement with those movements. The victory of the partisans, with their determination to establish a republic in Yugoslavia, meant the realization of Jaša Prodanović’s lifelong political dream. Therefore, he did not hesitate to support them. His support, however, did not entail silence when it came to the new government’s mistakes. Prodanović protested against the government’s disregard of demo-

⁶⁸ *Isto.*

⁶⁹ D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 228., „Na sednicama vlade (...) Jaša je uporno isticao veoma važno pitanje da ministri plaćaju svoje telefonske razgovore kao što je to bilo u Srbiji pre Prvog rata. Kada bi na sednicama kabineta stavljao zamerke na pojedine zakonske projekte, rekli bi mu: ‘Čika-Jašo, mi smo u revoluciji!’ Na to bi Jaša (...) odgovarao: ‘A, tako. Revolucija. Molim lepo!’ (...) ipak često [je] intervenisao u korist osuđenih pripadnika starog Beograda.” (D. ĐORĐEVIĆ, *Ožiljci i opomene II*, 51.)

cratic principles on more than one occasion (for instance, when Dragoljub Jovanović was evicted from the assembly). He managed to keep the Yugoslav Republican Party together until his death in 1948.

Keywords: Jaša Prodanović, Yugoslav Republican Party, World War II, People's front, communists, republic

Literatura

- Mile BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1988*, Beograd 1999.
- Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, I-II, Zagreb 1974.
- Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.
- Dušan BOJKOVIĆ, „Milovan Đilas o nacionalnom i državnom pitanju Crne Gore”, *Tokovi istorije*, 20/2012., br. 1, 106.-134.
- Dimitrije ĐORĐEVIĆ, *Ožiljci i opomene II*, Beograd 1995.
- Branislav GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979.
- Branislav GLIGORIJEVIĆ, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919.–1925.)”, *Istorija XX veka*, 3/1985., br. 2, 7.-33.
- Dragoljub JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, Beograd 2008.
- Slobodan JOVANOVIĆ, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II, Beograd 1990.
- Vojislav KOŠTUNICA – Kosta ČAVOŠKI, *Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*, Beograd 1990.
- Andrej MITROVIĆ, *Vreme netrpeljivih. Politička istorija velikih država Evrope 1919–1939*, Beograd 2012.
- Branko PETRANOVIĆ, „Jedinstven narodnooslobodilački front – poreklo i karakter”, *Istorijski glasnik*, sv. 1-2, Beograd 1975., 75.-78.
- Branko PETRANOVIĆ, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, I-II, Beograd 1983.
- Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, I-III, Beograd 1988.
- Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1989.
- Branko PETRANOVIĆ, „Političke snage Srbije 1941. i njihove podele”, *Istorijski glasnik*, sv. 1-2, Beograd 1990.–1992., 73.-82.
- Branko PETRANOVIĆ, *Strategija Draže Mihailovića*, Beograd 2000.
- Dragoljub S. PETROVIĆ, *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život (1941–1945)*, Beograd 1997.
- Olga POPOVIĆ OBRADOVIĆ, *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*, Beograd 1998.
- Mira RADOJEVIĆ, *Udružena opozicija 1935–1939*, Beograd 1996.
- Mira RADOJEVIĆ, *Naučnik i politika. Politička biografija Božidara V. Markovića (1874–1946)*, Beograd 2007.
- Jaša M. PRODANOVIĆ, *Dragi prijatelju, potrebno je da te obavestimo*, Beograd 1939.
- J. M. PRODANOVIĆ, *Drugo pismo Jaše M. Prodanovića. Dragi prijatelju*, Beograd 1939.

- J. M. PRODANOVIĆ, *Lažna i prava demokratija*. (Arhiv SANU, Zaostavština Jaše M. Prodanovića, 14706/5)
- J. M. PRODANOVIĆ, *Našim prijateljima i svima pravim demokratima*, Beograd 1940.
- J. M. PRODANOVIĆ, *Sporazum s Hrvatima*, Beograd 1940.
- Suzana RAJIĆ, *Aleksandar Obrenović. Vladar na prelazu vekova – sukobljeni svetovi*, Beograd 2011.
- Spomenica Jaše M. Prodanovića*, Beograd 1958.
- Ivan RIBAR, *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe*, Beograd 1961.
- Ljubomir STOJANOVIĆ, *Srbi i Hrvati*, Beograd 1928.
- Todor STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969.
- Velimir TERZIĆ, *Slom Kraljevine Jugoslavije: uzroci i posledice poraza*, I-II, Beograd 1982., 1984.
- Ljubinka TRGOVČEVIĆ, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*, Beograd 1986.
- Dragiša VASIĆ, *Devetsto treća (Majski prevrat)*, Beograd 1925.
- Mladen J. ŽUJOVIĆ, *Ratni dnevnik II. Jugoslavija u Drugom svetskom ratu 1942–1944*, Vrnjačka Banja 2004.

Arhivska građa

- Arhiv SANU, Zaostavština Jaše M. Prodanovića.
Arhiv grada Beograda, 4190/MG–57.

Štampa

- Borba (Beograd), 1945.
Republika (Beograd), 1945.–1946.

IDEOLOŠKA (R)EVOLUCIJA MIROSLAVA SPALJKOVIĆA: STUDENT I PRIJATELJ TREĆE REPUBLIKE U KOLABORACIJI SA TREĆIM RAJHOM

Zoran Bajin

UDK: 32-05Spalajković, M.“191/194“
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Rad se, znatnim delom na osnovu neobjavljene istorijske građe, bavi ulogom i ideološkim stavovima srpskog diplomate, političara i pravnika Miroslava Spalajkovića u vreme Drugog svetskog rata i nemačke okupacije Jugoslavije. Težište rada je na evoluciji političkih ideja ove ličnosti koja je pune četiri decenije bila bitan akter glavnog srpskog političkog toka. Od izrazitog rusofila pre Prvog svetskog rata i bezrezervnog pristalice oslonca na Francusku u međuratnom periodu, konzervativac Spalajković je postao otvoreni kolaboracionista, istupajući sa profašističkim stavovima. Preokret u Spalajkovićevom političkom delovanju bio je posledica njegovog impulsivnog karaktera i okolnosti, ali na prvom mestu antikomunizma i nacionalizma, koji je bio konstanta njegovog celokupnog političkog delovanja.

Ključne reči: Miroslav Spalajković, Drugi svetski rat, Jugoslavija, Srbija, okupacija, kolaboracija, Milan Nedić

Miroslav Spalajković – francuski đak, istaknuti diplomata srpske i jugoslovenske države, dugogodišnji poslanik u Sankt Peterburgu i Parizu, jedan od tvoraca Balkanskog saveza, bliski saradnik Nikole Pašića, prijatelj (ukoliko ih monarsi uopšte imaju) kralja Aleksandra i – kolaboracionista.

Spalajković je na svoj politički životni put krenuo iz Pariza *fin de siècle*-a i Drajfusove afere, u kome je za dalje razvijanje nacionalizma donetog iz domovine mogao da dobije sasvim dovoljno podsticaja.¹ U svojoj doktorskoj tezi pisao je o „većitom antagonizmu između dve ideje, ideje Velike Srbije i ideje Austrije kao balkanske sile“² koji kulminira u Bosni i Hercegovini. Austro-Ugarska je, pokušavao je mladi Srbin da ubedi francusku javnost, samo instrument za prodiranje Nemačke na Istok, a Berlinski ugovor isto što i Frankfurt-

¹ Michel WINOCK, *Nationalism, anti-semitism, and fascism in France*, Stanford 1998., 5.-13., 103.-119., 213.-228.

² Miroslav J. SPALAJKOVITCH, *La Bosnie et l'Herzégovine: étude d'histoire diplomatique et de droit international*, Paris 1899., XXVI.

ski – „svečano potvrđivanje jednog stalnog uzroka za rat”.³ Stupivši 1900. u srpsku diplomatsku službu, Spalajković je započeo brzi uspon ka njenim najodgovornijim mestima. Kao načelnik Ministarstva inostranih poslova i štićenik ruskog poslanika Hartviga, došao je u oštar sukob sa austrougarskim poslanikom,⁴ zbog čega je bio premešten u Sofiju. Iz Sankt Peterburga, u koji je došao početkom 1914, Spalajković je u julu u Beograd slao optimističke telegrame, koji su podizali duh i, nagoveštavajući rusku zaštitu, jačali otpor austrougarskim pritiscima i ultimatumu.⁵ Sa prozora srpskog poslanstva u Sankt Peterburgu gledao je same početke revolucije koja je obeležila dvadeseti vek, a zatim je imao priliku da se sastane sa Lenjinom (i izvređa ga⁶) i Trockim. Istupanje Rusije iz rata, prizori rasula i početaka „Crvenog terora” učinili su Spalajkovića ranim, nepomirljivim i ostrašćenim antikomunistom. „Slovenska Rusija, prava Rusija, tako draga srcu svih Srba, uvijena je u ogromni pokrov izatkan rukama Satane...”, pisao je potom na kraju svog predgovora knjizi o masakru Romanovih u Alapajevsku.⁷ Manje lirsku ocenu ruskog komunizma dao je još u vreme građanskog rata, nalazeći njegove idejne izvore u nemačkom materijalizmu: junkerska militaristička ideologija Bizmarka i Moltkea i socijalistička ideologija Marksa i Engelsa bile su za njega „manifestacija istog mentaliteta, rezultat iste materijalističke kulture”.⁸ U ruskoj revoluciji Spalajković je video samo rušilaštvo, opšti *delirium tremens*, a u boljševizmu negaciju pravog socijalizma, „najcrnju tiraniju” i oligarhiju „ludaka, zločinaca i degenerisanih”.⁹

Postavljen na ključno mesto poslanika novostvorene jugoslovenske države u Parizu, na kome je ostao trinaest godina,¹⁰ frankofil Spalajković je delovao kao pristalica potpunog oslanjanja na Francusku i njenu politiku održavanja postojećeg stanja u Evropi. „Među nama nema potrebe za ugovorom, spremna ili nespremna, Srbija neće ustuknuti ni pred kakvim žrtvama kako bi marširala uz Francusku u svakoj prilici”, rekao je novembra 1923, uoči sklapanja italijansko-jugoslovenskog sporazuma, generalnom sekretaru Ke d’Orseja, naglasivši da je pisani sporazum sa Francuskom ipak veoma poželjan.¹¹ U zaključivanju

³ *Isto*, XXXIII.

⁴ Grof Forgač je tada za Spalajkovića pisao Balhausplacu da je „naš poluludi smrtni neprijatelj i ruski špijun”. (*Österreich-Ungarns Ausenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsabschluss 1914: diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministeriums des Äussern*, bearbeitet von L. Bittner und H. Uebersberger, Bd. III, Wien-Leipzig 1930., 193.)

⁵ МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ, *Памти циљеву Србује 1914*, Београд 1973., 68.-77.

⁶ Joseph NOULENS, *Mon ambassade en Russie soviétique 1917-1919*, I, Paris 1933., 188.-189.

⁷ Serge SMIRNOFF, *Autour de l’assassinat des grands-ducs*, préface de M. Spalajkovič, Paris 1928., 17. Boljševici su, inače, likvidirali više osoba koje je Spalajković poznao, a sa nekima bio i lično blizak, poput kneza Jovana Konstantinovića Romanova, koji mu je krstio mlađeg sina.

⁸ Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, *Драма Русије*, Београд 1919., 5.-6.

⁹ *Isto*, 7.-11. Spalajković je naveo da se boljševičko vodstvo sastoji „poglavito od Jevreja”, ali je naglasio njihovu ravnodušnost prema svom poreklu i postojanje „dobrih i čestitih ruskih Jevreja”, složivši se sa mišlju da i jevrejski narod ima pravo da, kao i svi drugi narodi, „ima svojih hulja”. (*Isto*, 13.-14.)

¹⁰ Tih trinaest godina, kao i veliki uticaj na jugoslovensku spoljnu politiku, „dragi Spalajko” je dobio pre svega zahvaljujući bliskosti sa „dragim Veličanstvom”, kraljem Aleksandrom. (уп. БРАНИСЛАВ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, Београд 2002., 7.)

¹¹ *Ministère des Affaires Etrangères – Archives Diplomatiques, Correspondance politique et commerciale, Italie*, Vol. 118. Beleška o poseti M. Spalajkovića E. Peretiju dela Roki (Emmanuel de Peretti della Rocca), 26. 11. 1923. U ličnom pismu koje mu je narednog dana uputio, objašnjavao je taktičku prirodu sporazuma sa Italijom i iznosio svoje intimno ubedenje da će ova na kraju završiti svrstavši se na stranu Nemačke, a da Kraljevina SHS „mora da posluži kao element ravnoteže i, samim tim, kao protivteža preterano uobraženim ambicijama fašističke Italije”. (*Isto*. M. Spalajković – E. Peretiju dela Roki, 27. 11. 1923)

tog sporazuma, potpisanog 1927, Spalajković je aktivno i svim srcem učestvovao.¹² Četiri dana nakon što je Adolf Hitler postao kancelar, on je u jednom govoru izneo mišljenje da se pojavio „treći” socijalizam, „koji obuhvata fašizam i hitlerizam”: „Taj novi socijalizam je pozajmljivao i od komunizma i od klasičnog socijalizma. Od komunizma – čvrste metode, jer kao i on teži uništenju postojećeg poretka, ali s tom razlikom da komunizam to radi u ime jedne ideje, ma koliko da je ona utopija ili ludost, a nacionalni socijalizam samo za uske interese nacije kojom vlada.”¹³ Početkom juna 1935. Spalajković je izjavio da je prijateljstvo Francuske i Jugoslavije „zakon, jučerašnji, današnji, večiti”, da se varaju svi koji misle da će se menjati suštinska osnova jugoslovenske spoljne politike koja je u savezu sa Francuskom¹⁴ i Malom Antantom, a zatim napravio aluziju na nemački nacizam kao „savremeni totemizam” koji u brutalnoj sili vidi apsolutno načelo i Hitlera kao „oholog mistika”.¹⁵ Kada je Stojadinović dve nedelje zatim došao na čelo jugoslovenske vlade, jedan od njegovih prvih koraka bilo je Spalajkovićevo penzionisanje. Mada su pozne godine to nesporno mogle da pravdaju, stari diplomata je deceniju potom tvrdio da ga je „notorni germanofil sumnjive moralnosti” smenio kao „veliku prepreku” približavanju Nemačkoj.¹⁶ Pošto je Stojadinović januara 1938. posetio Berlin (i Hitleru rekao da je Jugoslavija skinula „francuske naočare”¹⁷), Spalajković je bio posrednik između kneza Pavla i Francuza, koji su se našli uvređeni premijerovim preterano prijateljskim držanjem.¹⁸ „Ali najozbiljnije je što je ravnoteža snaga u Evropi opasno narušena i to bi uskoro moglo da postane uzrok iskušenja za Berlin i Rim”, pisao je Spalajković knezu nakon što je Minhenski sporazum zadao konačni udarac versajskom sistemu. „Neka nas Bog sačuva od toga!”¹⁹

¹² Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd 1985., 116.-127.; Stanislav SRETENOVIĆ, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 2008., 318.-327.

¹³ Arhiv Srbije (dalje: AS), Lični fond Miroslava Spalajkovića (dalje: MS), 24. *Discours prononcé par M. Spalaïkovitch au déjeuner offert par le Comité „France-Orient” le 6 février 1935.*

¹⁴ Spalajković je u Francuskoj učestvovao i u nabavi vojnog materijala za budući rat. Predsedniku francuske vlade Dumergu je jula 1934. pisao o svojoj nepokolebljivoj odanosti zemlji u kojoj je vaspitan, rešenosti Jugoslavije da zajedno sa Francuskom brani „evropsko zadanje sazidano na mirovnim ugovorima”, ali o svom razočaranju zbog toga što finansijski razlozi ometaju francusku pomoć jugoslovenskom naoružavanju: „Jasno je da će se, šta god se desilo, jugoslovenski vojnici boriti, kao srpski vojnici 1914. godine, i praznih ruku, ali će tada stotine hiljade života biti uzaludo žrtvovane, zato što jedno pitanje čisto materijalne prirode nije bilo rešeno na vreme.” (*Documents diplomatiques français*, 1er Série (1932–1935), Tome VII (27 Juillet – 31 Octobre 1934), Paris 1979, 21.-22.) Briga za naoružavanje Spalajkovića nije sprečavala da drži strastvene govore o pacifizmu (AS, MS, 22. *Causerie sur la paix*, govor na skupštini Saveza žena za mir, 30. 11. 1932.; 52. Članak *Efforts pour la paix*), ali je protivrčnost samo prividna – i jedno i drugo bilo je u korist održavanja postojećeg međunarodnog poretka u Evropi.

¹⁵ AS, MS, 26. *Discours prononcé par M. Spalaïkovitch le 9 Juin 1935, à Dijon.*

¹⁶ Hartije u posedu porodice Spalajković (dalje: HPS). *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch, ancien ministre plénipotentiaire de Yougoslavie*, 9.

¹⁷ Jacob B. HOPTNER, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972., 117.-118.

¹⁸ „Od najveće je važnosti da se ne pre nagli i na taj način pričinu radost našim zajedničkim neprijateljima”, pisao je jednoj značajnoj političkoj ličnosti. „Ovi još od marselske tragedije ne propuštaju nijednu priliku da izdube ponor između naše dve zemlje, naročito koristeći tokom poslednje dve godine unutrašnje brige Francuske. Ali, uspokojite se: Jugoslavija nikada neće izvršiti podlost. Ni Stojadinović niti bilo koji drugi Srbin ne bi mogao da izda Francusku.” (AS, MS, 591. M. Spalajković – L. Lamureu (Lucien Lamoureux), 21. 2. 1938.) Međutim, nedugo potom Spalajković je knezu Pavlu pisao da Francuzi svojom preteranom osetljivošću pokazuju da su izgubili „osećaj za meru”, što on, na prvom mestu, pripisuje „razarajućim posledicama dve godine režima Narodnog fronta”. (Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Zbirka kneza Pavla (mikrofilm, digitalizovano), rolna 14. M. Spalajković – knezu Pavlu, 22. 4. 1938.)

¹⁹ Isto. M. Spalajković – knezu Pavlu, 23. 2. 1939.

Slika 1. Miroslav Spalajković 1930-ih godina

no.²² Kako su njegove veze sa knezom bile poznate, članak je imao veliki značaj za javnost. U stvari, on je predstavljao svojevrsni surogat namesnikove proklamacije koja je izostala.²³

Spalajkovićev vapaj nije bio uslišen i on je iz postelje, gde ga je na duže vreme oborila ozbiljna operacija, pratio razvoj rata. Knez Pavle ga je držao u toku sa predlozima koje je, u skladu sa njegovim savetima, davao francuskom poslaniku Brižeru za zajednički preventivni napad na Italiju.²⁰ Slom Francuske, međutim, značio je i slom dvodecenijske spoljne politike srpskih vladajućih krugova, koja je kao glavnu tačku oslonca imala nju i njenu armiju. Knezu Pavlu otezanja nisu mogla mnogo da pomognu i on je početkom 1941. bio suočen sa pristupanjem Trojnom paktu. Svestan nepopularnosti politike za koju se opredelio, pozvao je u pomoć starog prijatelja dinastije. Spalajković je 23. marta, u kneževom prisustvu, pokušavao da ubedi patrijarha Gavrila u nužnost prihvatanja Pakta, ali se sve završilo samo oštrim rečima između njih dvojice.²¹ Na sam dan potpisivanja Pakta, Spalajković je u *Politici* objavio članak u kom je objašnjavao zašto je ono nuž-

²⁰ HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*, 9.-10.; Alfredo BRECCIA, *Jugoslavia 1939–1941: diplomazia della neutralità*, Milano 1978., 191.-194. Spalajković je bio u kontaktu i sa članovima jedne francuske misije za stvaranje antinemačkog bloka na Istoku koja je u Jugoslaviji boravila uoči kapitulacije u Kompenjskoj šumi. (AS, MS, 89. Poverljivi izveštaj člana francuske misije koju je predvodio Iv Šatenjo (Yves Chataignau), bez datuma) Nakon kapitulacije je – barem će tako on tvrditi posle rata – Šatenjou izrazio žaljenje što francuska vlada nije nastavila borbu povukavši se u Severnu Afriku. (HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*, 10.)

²¹ Patrijarh je u memoarima pisao da ga je Spalajković, „kao pristalica sila Osovine” i nemački propagator, ubeđivao u neminovnost pobeđe Nemačke u ratu, na šta mu je on uzvratilo da, na štetu srpskog naroda, u potpunosti negira svoj rad iz prošlosti, posle čega je ovaj ljutito začutao. (*Мемоари патријарха српског Гаврила*, Париз 1974., 277.-289.) Verovatno je da je u dugim rekonstrukcijama razgovora patrijarh Gavriilo Spalajkoviću stavio u usta mnogo od onoga što će tek govoriti u vreme nemačke okupacije. Ipak, da su pale oštre reči potvrđuju Spalajkovićeve beleške u kojima je pisao da proklinje patrijarha zbog „antipatriotske i demonske uloge” koju je tom prilikom odigrao i da nikada neće zaboraviti „makijavelistički govor tog crnogorskog jezuite” u Belom dvoru. (HPS, Beleške M. Spalajkovića, bez datuma)

²² U članku je pisao da je održanje mira jedina težnja Jugoslavije, ali da je razvoj rata pokazao da idealno rešenje, neutralnost, neće moći da se održi do kraja, već će se morati birati „od dva zla”: jedna zaraćena strana želi da Jugoslavija uzme aktivno učešće u ratu, a druga od nje traži samo da potvrdi „miroljubive namere” prema silama Osovine. Da to podrazumeva propuštanje trupa preko jugoslovenske teritorije, tvrdio je Spalajković, onda i za njega ne bi bilo pitanje o izboru između dva zla, već „između robovanja i junačke smrti”; ali njegova zebnja je prestala onog trenutka kad je „potpuno pouzdano saznao” da Nemačka nikad nije postavljala zahtev za prolaz svoje vojske niti uslovljavala bilo čime što bi se kosilo sa celokupnošću teritorije, nezavisnošću i narodnim dostojanstvom. („Рат и Југославија”, *Политика*, 25. 3. 1941., 1.)

²³ Naime, ministar dvora Milan Antić se kasnije sećao kako je već bio spremio tekst proklamacije i obavestio novinske agencije i Presbiro da budu spremni; knez Pavle mu je, međutim, rekao da je dovoljan članak koji je Spalajković po njegovoj sugestiji napisao u *Politici*. Antić ovo nije mogao da objasni drugačije nego time

Prevrat od 27. marta potpuno je izmenio situaciju i Jugoslavija se našla pred ratom. Spalajković je želeo da ministra Ninčića savetuje kako da pokuša da se posredovanjem Rima rat izbegne,²⁴ ali je i sam očigledno sumnjao u uspeh i spremao se da sa hitno izdatim diplomatskim pasošem što pre napusti zemlju.²⁵ U tome ga je omeo aprilski slom, koji je za njega predstavljao težak duševni udarac. Iz utučenosti je, međutim, ubrzo izašao i počeo svoju političku aktivnost u okupiranoj Srbiji. Na ovo su ga, kao zagriženog antikomunistu, podstakli i događaji koje je donelo leto 1941: napad Nemačke na SSSR i ustanak u Srbiji. U avgustu je bio peti na listi potpisnika *Apela srpskom narodu*, poziva da se pomaže borba protiv komunista i ustanka,²⁶ a zatim je učestvovao na savetovanju političara i industrijalaca, koje je generalu Milanu Nediću odobrilo da prihvati nemački zahtev za obrazovanje „vlade narodnog spasa”.²⁷ Ipak, sa kolaboracionističkim stavovima je u javnosti počeo da istupa tek od polovine 1942.

U prvom članku, objavljenom jula te godine, Spalajković je ukazao na „strahovite posledice bezumnog prestupa od 27 marta”, kada je „vlada narodne propasti” za jednu noć prokockala „krvavu tekovinu tolikih srpskih pokoljenja” i potonje „satansko orgijanje komunističkih probisveta” koje je ugrozilo sam opstanak srpskog naroda. Osuđujući zapostavljanje srpskih tradicija i državne misli u međuratnoj Jugoslaviji, pozvao je srpski narod da sledi „jedan jedini pravi srpski put”, „obasjan večnom svetlošću svetosavskog pravoslavlja i srpskom idejom”, kojim vodi Providenjem odabrani knez Miloš dvadesetog veka, general Nedić.²⁸ Nakon intervju-a u kome je tvrdio da je srpski narod dvadeset godina bio „nepomirljivi protivnik boljševizma” i žalio što kralj Aleksandar nije živ, jer bi se u tom slučaju „srpski pukovi rame uz rame s nemačkim pukovima borili na Istočnom frontu”²⁹, Spalajković je u oktobru objavio hvalospev Nediću, za koga je pisao da je „ne samo patriot, vojnik i državnik, nego (...) i duhovni pastir srpskog naroda”. U njemu je poručio anglofilima da razmisle ko je Srbe gurnuo u rat, a germanofobima da ne zaborave da „nemački narod ne želi propast Srbije, kao što nije želeo ni propast bivše Jugoslavije”.³⁰

Već posle prvog Spalajkovićevog članka, oglosio se urednik glavnog ustaškog nedeljnika *Spremnost* Tias Mortidija, objavivši krajem avgusta³¹ opširni uvodnik, koji je gotovo u ce-

da knez prosto nije hteo da izade pred narod kao potpisnik Pakta. (Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (dalje: ASANU), 14387/10486. Beleške M. Antića, bez datuma) Antić se sećao i da je Spalajković u rukopisu članka „hteo da umeša dinastiju”, što je on lično cenzurisao. (Isto/9498. Beleške M. Antića, bez datuma)

²⁴ Vojni arhiv (dalje: VA), Nedićeva arhiva (dalje: NA), k. 3, f. 4. Rukopis Spalajkovićevog neobjavljenog članka *Посредовање Италије: господин Мамели и генерал Симовић*.

²⁵ HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*, 13; VA, NA, k. 3, f. 4. Pasoši M. Spalajkovića i članova njegove porodice.

²⁶ „Апел Српском народу”, *Ново време*, 13. 8. 1941., 1., 3. Radikal Lazar Marković je kasnije pred sudom tvrdio da je na savetovanju koje je Milan Aćimović sazvao povodom objavljivanja *Apela* pokušao da izbegne potpisivanje reka-vaši da ne može da potpiše ništa bez odobrenja članova svoje političke grupe, na šta se na njega obrušio Spalajković pitajući ga kako sme da se rukovodi partijskim obzirima „kad zemlja propada”. (*Документа са сучења Равногорском покрету*, прир. М. Зечевић, II, Београд 2001., 1152.)

²⁷ Milan BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava 1941–1944*, I, Beograd 1979., 95.-96.; VA, NA, k. 1/II, f. 7. Zapisničko saslušanje Dragomira-Dragog Jovanovića od 31. 7. 1945.

²⁸ „Тешко ногама под лудом главом”, *Српски народ*, 24. 7. 1942., 1.-2.

²⁹ „Како је Лењин дошао на власт: Др. Мирослав Спалајковић о комунизму и о почетку болшевизма у Русији”, *Наша борба*, 16. 8. 1942., 5.-6.

³⁰ „Живе опомињем, мртве оплакујем...”, *Српски народ*, 10. 10. 1942., 1.

³¹ Mortidija je početkom tog meseca Spalajkovića opširno citirao kako bi pokazao da „oni iz današnje male Srbije sa žalošću gledaju na nestanak velike države, na koju su do jučer gledali kao na proširenje predratne Srbije, kao na svoj životni prostor”. („London i Beograd. Dvije srbske politike, dvije 'vlade': emigrantska u Londonu i 'narodnog spasa' u Beogradu”, *Spremnost*, 2. 8. 1942., 1.-2.)

lini predstavljao napad na srpskog diplomatu. Mortidiija je pisao da se Spalajković „danas javlja kao veliki politički autoritet, ideolog i mentor srbskog nacionalizma”, a da je u pitanju nekadašnji „čovjek dvorske kamarile”, „osvjedočeni rusofil i protivnik Austro-Ugarske i Njemačke” koji je imao ulogu u srpskim pripremama za svetski rat i organizovanju jugoslovenskih dobrovoljaca u Rusiji i, naposljetku, „ugledni slobodno-zidarski ‘brat’”³² koji je od stuba srpskog rusofilstva postao najizrazitiji predstavnik srpsko-francuske saradnje. „Spalajković je po svemu osebniji predstavnik srbskih težnja na Balkanu i u Srednjoj Europi, te versailleske protunjemačke politike Beograda”, pisao je jedan od glavnih novinara NDH, istoričar po obrazovanju. „Zato je on podpuno izgrađena ličnost srbskog političkog čovjeka. U njemu je tako izrazito oličeno sve ono što bi u duhu i zahtjevu novog reda u Europi trebalo nestati s političke pozornice kao što je nestalo u Jugoslavije.”³³ U suštini, članak se svodio na cinkarenje Nedićeve politike i Spalajkovića lično pred Nemcima.³⁴ Ali nemačkim okupacionim vlastima u Beogradu je, očigledno, odgovaralo da Spalajković nastavi da govori. I on je nastavio, optužujući englesku sebičnost i lukavstvo, kao i domaće „idiote” koji se povode za njima,³⁵ a zatim pišući da se rat ne vodi samo između „dve protivničke grupe velikih sila, već između dve suprotne političke i društvene ideologije”, kao „dvoboj između materijalizma i idealizma”, između „plutokratsko-boljševičkog destruktivnog internacionalizma i socijalno-konstruktivnog zdravog nacionalizma”.³⁶

„Ja ne znam šta nosi dan a šta noć”, pisao je januara 1943. Nedić Spalajkoviću. „Smatram da treba da budemo spremni u svakom pogledu t.j. da se spremimo da možemo rešiti najpovoljnije Srpsko pitanje na Balkanu.” Zbog toga mu je sugerisao da zajedno sa bivšim ministrom Cincar-Markovićem i njegovim bratom Milutinom izradi elaborat u kome bi se temeljno proučilo pitanje protezanja i granica buduće srpske države i razmena srpskog i hrvatskog stanovništva.³⁷ Spalajković je veoma brzo izradio plan u kome je pokušavao da dokaže da je nastupio najpovoljniji momenat za Nemačku da organizuje blokove evropskih država za odbranu od sovjetskog nadiranja, a među njima i balkanski koji bi obuhvatao Tursku, Bugarsku i Srbiju i kao preduslov imao obnovu nezavisnosti Srbije, pod nemačkom dominacijom i u granicama koje srpski narod „u svome nepoverenju prema pojedinim

³² Spalajković je kao poslanik u Parizu zaista održao nekoliko predavanja u masonskim ložama, ali sam nikada nije bio mason. O svom odnosu prema masoneriji bio je prinuđen da se izjasni nekoliko meseci pre Mortidijinog napada, kada je, potvrdivši da je održao jedno predavanje, napisao besmislicu da je sva njegova „politička prošlost, vrlo dobro poznata svima i svakome, bila (...) ispunjena borbom protiv judeo-masonerije koja je, do prvog svetskog rata, pretstavljala glavno oruđe jeziuitskog klerikalizma a posle toga postala glavni sprovodnik svih razornih internacionalnih ideologija”. (VA, NA, k. 2, f. 3. Dosijei o masonima u diplomatiji, pisana izjava M. Spalajkovića od 20. 4. 1942.) Svoj pravi stav prema francuskim masonima, bez latentnog straha koji se može naslutiti iza naizgled odlučnih rečenica njegove izjave (date nakon što ga je Gestapo u više navrata ispitivao o istom), Spalajković je izneo u jednom pismu kralju Aleksandru posle uvođenja šestojanuarske diktature, gde je stajalo da, iako nije mason, ima načelo da koristi „svaku priliku i svaku organizaciju u interesu naše propagande”, te da je važno steći simpatije francuske umerene levice kojoj masonerija većinom pripada. (AJ, Zbirka Vojislav Jovanović Marambo, f. 6. M. Spalajković – kralju Aleksandru, 30. 1. 1929.)

³³ „Ideologija nove Srbije. Velikosrbski idealizam protiv jugoslovenskog materializma”, *Spremnost*, 30. 8. 1942., 1.-2.

³⁴ Tako ga je i sam Spalajković shvatio i očigledno je da mu u narednim danima, dok se nije sasvim ubedio da neće imati nikakvih stvarnih posledica, nije bilo naročito prijatno u sopstvenoj koži. (HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*, 13.-14.)

³⁵ „Ум царује”, *Српски народ*, 24. 10. 1942., 1.

³⁶ „Спасилац Србије у XX веку”, *Српски народ*, 28. 11. 1942., 1. (članak zapravo čine najvažniji delovi predgovora za novo izdanje Nedićevih govora, v. Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, „Спасилац Србије у XX веку”, *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд 1943., 5.-12.)

³⁷ AS, MS, 335. M. Nedić – M. Spalajkoviću, 24. 1. 1943.

potpisnicima Trojnog Pakta, očekuje od protivne koalicije”.³⁸ Za razgraničenje je izradio opšte smernice, u kojima je stajalo da se, pošto u potpunosti zavisi od dobre volje Nemačke, mora pre svega voditi računa „o sadašnjoj nemačkoj ideologiji” i doktrini o životnom prostoru.³⁹ Cincar-Marković je dobio zadatak da izgradi elaborat o razgraničenju u Makedoniji,⁴⁰ dok je Spaljković na sebe preuzeo pitanje srpsko-hrvatskog razgraničenja. U elaboratu je razrađivao svoje premise o srpskom životnom prostoru, pisao da je Jugoslavija „najfatalnija zabluda srpskog naroda”, omalovažavao hrvatski „narodić”, iznosio istorijske i jezičke dokaze za pravo Srbije na teritorije preko Drine i pokušavao da zaigra na kartu suprotstavljanja „visokih ideala sadašnje Nemačke i niskih smerova nekadašnje Habzburške monarhije”. Kao zaključak predlagao je da se Srbiji pripoje Vojvodina, Bosna i Hercegovina i Dalmacija do ušća Neretve i izvrši razmena srpskog i hrvatskog stanovništva. „Na pametnim Srbima je sad dužnost da ponovo izgrade ono što su bezumni Srbi srušili”, pisao je na kraju. „Ideal srpskog naroda ostaje i dalje: *Oslobođenje i ujedinjenje svih Srba*.”⁴¹ Elaborat, međutim, nikada nije bio upotrebljen.⁴²

Na drugu godišnjicu napada Nemačke na Jugoslaviju, Spaljković se u govoru preko beogradskog radija⁴³ obratio „grobarima Srpstva”, članovima emigrantske vlade, koje je optužio za podstrekivanje na borbu protiv Nemaca i istrajavanje na obnovi Jugoslavije, poručujući da Nedić „neće dopustiti, da se još jedared srpski narod izloži smrtnim opasnostima, i žrtvuje za jednu povampirenu lešinu”. Pritom je tvrdio da postoji samo jedna alternativa: „ili će u ovome ratu Nemačka ostati do kraja nepobedena ili će Evropa propasti”.⁴⁴ To mu je donelo pozitivne odzive nemačke štampe, dok je redakcija *Novog vremena* istakla da su Spaljkovićeve reči utoliko značajnije što on nije govorio samo u svoje ime, već je njegov „govor ujedno izraz stava i politike predsednika vlade generala Nedića”.⁴⁵ Na negativne komentare koji su se šaputali po Beogradu, Spaljković je odgovorio da je nemački narod na „mrtvoj straži Evrope” i da je najveća zasluga nacional-socijalizma u tome što je marksizam „u korenu satrven a njegovi apostoli kao i njegovi korisnici u društvu potpuno zbrisani”. „Moji kritičari nalaze da sam ja svojim nepomirljivim stavom prema boljševičkoj Rusiji demantovao svoje rusofilske osećaje i da sam valjda time hteo da se udvorim Nemcima”, pokušavao je da ubedi u svoju doslednost stari diplomata. Dodao je:

³⁸ VA, NA, k. 3, f. 4. План за колективну одбрану Европе од болшевичке инвазије, 1. 2. 1943.

³⁹ AS, MS, 72. Метода за рад у питању о разграничењу, 2. 2. 1943.

⁴⁰ Cincar-Marković je kasnije u istrazi pred novim jugoslovenskim vlastima tvrdio da je za elaborat najodgovorniji Spaljković, koji je „imao vrlo veliki uticaj na Nedića, i to u pogledu stvaranja ‘Velike Srbije’, uz pomoć Nemaca i Italijana”, da je to bila njegova „stara teza” i da je „sa njemu svojstvenom žučnošću iznosio razloge o nemogućnosti ma kakvog zajedničkog političkog života sa Hrvatima”. (M. BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 232.)

⁴¹ AS, MS, 72. Српско-Хрватско Разграничење. (Rukopis elaborata i u: VA, NA, k. 3, f. 4)

⁴² Naime, elaborat je pripreman zato što je Nedić od kraja 1942. očekivao da će biti pozvan na razgovore kod Ribentropa i Hitlera. Ali kada je septembra 1943. отпутоваo u nemački Glavni štab, na savet Benclera, beogradskog opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova, nije ga, sem dela koji je pisao Cincar-Marković, poneo sa sobom. Zahtevom za proširenjem granica Srbije samo je razbesneo Ribentropa, a pred Hitlerom ga nije čak ni spomenuo. (M. BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 160.-177., 225.-233.; Herman NOJBAHER, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2005., 133.-135.) Nedićeve i Spaljkovićeve nade, koje su delili i predstavnici kolaborantskih vlada u Grčkoj, Francuskoj i drugim okupiranim ili osakaćenim državama (Mark MAZOWER, *Inside Hitler's Greece: the experience of occupation 1941–44*, New Haven 1993., 82.; Ana-Maria STAN, *La France de Vichy et la Roumanie (1940–1944): collaboration et conflits*, Cluj-Napoca 2007., 119.), da bi se Hitler mogao ubediti da saraduje, a ne samo naređuje, bile su iluzije.

⁴³ Radio Beograd se nalazio pod apsolutnom nemačkom kontrolom. (Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetском ratu 1939–1945*, Beograd 1992., 424., 500.)

⁴⁴ „Винновници трагедије српског народа”, *Ново време*, 7. 4. 1943., 3. (rukopis govora u: AS, MS, 77.)

⁴⁵ „Одјек говора министра др Спалјковића”, *Ново време*, 9. 4. 1943., 3.

Ne, ja ne menjam svoje osećaje i svoja mišljenja kao rukavice. I bez obzira na istoriske zasluge koje je nekadašnja pravoslavna i nacionalna Rusija učinila srpskom narodu i Srbiji, ja iskreno volim ruski narod (...) Ali Staljin, jevrejski komesari u Moskvi i sva boljševička mafija u Sovjetskoj Rusiji – nisu za mene Rusi. (...) Oni su uništili pravoslavnu i nacionalnu Rusiju. To je prvi i najglavniji uzrok moje mržnje prema njima. Oni su to isto hteli da učine i sa srpskim narodom.⁴⁶

Za Uskrs je Spalajković objavio esej o „srpskom narodnom mitu”, za koji je inspiraciju potražio u Rozenbergovoj „duboko-filozofskoj analizi nove evropske ideologije iz koje se ispređa ‘Mit XX veka’”.⁴⁷ Kada je u Londonu vlada Slobodana Jovanovića podnela ostavku, objavio je članak u kome ju je izrugivao kao „cirkus”, a njene članove kao „pajace”.⁴⁸ Krajem jula pisao je o neopravdanoj sentimentalnosti Srba prema engleskoj demokratiji i sovjetskoj Rusiji i nemogućnosti da Nemačka bude vojno poražena. Stoga je tvrdio da Nedić⁴⁹ dokazuje državničku mudrost „kada se stara samo o životnim interesima i opstanku srpskog naroda, ne obazirući se nimalo na ono što se o njemu misli u Londonu i Moskvi”. „Skoro polovina srpskog plemena postalo je već žrtva sebičnih planova Anglosaksonaca i Sovjeta”, stajalo je na kraju članka. „Kad se jednog dana budemo prebrojavali, onda će mnogi uvideti sve posledice svoje neizmerne lakovernosti i nepromišljenosti.” Ovo spominjanje ogromnih ljudskih žrtava do kojih je došlo nakon okupacije nemačka cenzura je – nezavisno od konteksta – jednostavno izbacila.⁵⁰ Nakon nekoliko ubistava nedićevskih činovnika koje su izvršili Mihailovićeви četnici, Spalajković se obrušio i na njih, pišući da su mnogi Srbi „pomerili pameću” i postali odmetnici: jedni, „degenerici i odrodi kod kojih je i poslednja trunka srpske svesti utrнула”, za račun Moskve, a drugi, pustolovi „kojima više ne vlada razum”, za račun Londona.⁵¹

Kada je krajem avgusta 1943. Nedić posetio Kragujevac, u njegovoj pratnji bio je i Spalajković, koji je u svom rodnom gradu održao predavanje. U njemu je ogorčeno ponovio da je pakt sa Nemačkom 1941. bio najpovoljnije što se moglo postići: to je bila i osnovna misao njegovog članka u *Politici*, zbog kojeg su ga „sumnjivi ljudi” i komunisti vređali. „Skoro pola veka svi moji napori, sav moj život, bili su posvećeni radu na oslobođenju i ujedinjenju

⁴⁶ „Универзални значај националсоцијализма”, *Ново време*, 11. 4. 1943., 3. (rukopis članka pod naslovom *Мало коментара* u: AS, MS, 69.)

⁴⁷ O tom mitu, koji je vezivao pre svega za kosovski, Spalajković pak nije napisao ništa mnogo konkretnije od toga da je „bajka izatkana od svile iz zlata na razboju gorskih krilatica Vila”, ali je na kraju svojih razglabanja izrazio nadu da će „nosioци nacionalno-socijalističke misli” priznati „srpskom narodnom mitu onaj idejni i moralni rang koji zaslužuje”. („Српски народни мит и Европа”, *Српски народ*, april (Uskrs) 1943., 3.-4.) U eseju koji se nadovezivao na ovaj pisao je o devetnaestovekovnom sukobu nauke i religije kao o najtežem simptomu u „degeneraciji tadašnje Evrope”. („Размишљања о Духовима: победа духа над материјом”, *Српски народ*, jun (Duhovi) 1943., 1.-2.)

⁴⁸ „Политички пајаци”, *Српски народ*, 26. 6. 1943., 3. (rukopis članka u: AS, MS, 78.) Po njemu, 27. mart je isto tako bio cirkuska predstava, a kada je počela „narodna tragedija u Srbiji” jugoslovenski pajaci su se već „nalazili u zavetrini po londonskim hotelima”; u Londonu je „cirkus” nastavio „svoje komične predstave”, šef pajaca (Simović) se „ubrzio stropoštao sa konopca”, a zamenio ga je „po godinama najstariji a po šalama i dosetkama najzajedljiviji pajac” (Jovanović). Sada su, tvrdio je Spalajković, Englezi odgurnuli njegovu vladu kao krpu za obuću.

⁴⁹ „General Nedić voli strasno svoj narod”, pretio je posredno Spalajković nedelju dana ranije. „Strast je ozbiljan osećaj, i sa ljubavlju se ne šali. Mnogima to još ne ulazi u glavu.” („Бездушници”, *Српски народ*, 24. 7. 1943., 5.)

⁵⁰ „О, лаковерни свете!”, *Српски народ*, 31. 7. 1943., 1. (rukopis članka u: AS, MS, 73.)

⁵¹ „Бог чува Србију!”, *Српски народ*, 7. 8. 1943., 1. Učestali napadi na pokret Draže Mihailovića u nedićevskoj štampi bili su, po svoj prilici, i u vezi sa zahtevima okupatorskih vlasti da se pojača protivčetnička propaganda. (M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 221.)

srpskog naroda”, rekao je. „I doživio sam da vidim potpuno ostvareni san najranije moje mladosti. I može se zamisliti moje očajanje kad sam doživio – takva je Božija volja – da vidim kako se sav taj ostvareni ideal srušio za jednu noć.” U tom najstrašnijem trenutku svog života, izlagao je dalje, shvatio je da je stvaranjem Jugoslavije prekinut kontinuitet u održavanju srpske političke misli, a zatim je, kako je jedini zadatak bio „spasavati biološki opstanak srpskog naroda”, prišao Nediću rekavši mu da mu zavidi „na misiji koju mu je Bog poverio”. Opoziciju protiv Nedića, prešao je na manje lični deo govora, čine ljudi koji su „oruđe Moskve” ili „poslušnici Londona”, a najveća opasnost preti od ovih drugih, jer su Srbi „zapali u engleske zamke kao muva u mrežu paukovu”. Mnogi „dobronamerni ljudi”, poentirao je, misle da bi „najbolje bilo, da se svi Srbi koji nacionalno osećaju, udruže u jedan zajednički front protiv komunista”, ali greše – jer Mihailović i dalje može uvaliti u veliku nesreću, dok jedino Nedić „upućuje srpski narod da se upravlja samo svojom glavom i stara samo o svojim interesima”.⁵²

Mada su njegova istupanja pratila pravac politike Nedićeve vlade, Spalajković je umeo i da izleti i deluje na svoju ruku. Tako je u oktobru objavio članak *Crvene vladike*, u kome je nastojao da kao prevaru razobličiti obnavljanje partijaršije u Moskvi. Međutim, glavna oštrica članka bila je usmerena prema srpskim episkopima. Tvrdeći (očigledno i iz lične netrpeljivosti prema patrijarhu Gavrilu) da je od smrti patrijarha Varnave Srpska pravoslavna crkva „obezglavljena”, Spalajković je optuživao neke od crkvenih poglavara za skepticizam, defetizam i, pre svega, pasivnost u borbi protiv komunizma.⁵³ Sinod je oštro protestovao kod Nedića, koji je odgovorio da je Spalajkoviću već pisao da Crkvu „ne treba mešati ni u kakvu politiku”.⁵⁴ Posle toga je ovaj manje pisao o srpskoj, ali je nastavio da piše o „Staljinovoj crkvi”, tvrdeći da iza obnove ruske patrijaršije stoje „čisto imperijalistički planovi”.⁵⁵ Prethodno istupanje pravdao je ističući da, „mada obema nogama već u grobu”, misli „prvo na spas svoga naroda, pa tek onda na spas svoje duše”.⁵⁶ Štaviše, nije odoleo a da sebe ne uporedi sa svojim omiljenim misliocem Paskalom i *Crvene vladike* sa *Les Provinciales*: „U pravoslavlju, hvala Bogu, nema jezuitizma, ali među pravoslavcima može biti jezuita.”⁵⁷

U vezi sa kapitulacijom Italije, Spalajković je pisao o „dva vojnika”, tj. o tobožnjoj izdaji Badolja i lojalnosti Nedića.⁵⁸ Nedugo potom optužio je Veliku Britaniju da „crvenom kameleonu”, Staljinu i Sovjetskom Savezu, prepušta Balkan, prorokujući da savezništvo Angloamerikanaca i Sovjeta ipak ne može da bude dugog veka.⁵⁹ Porazi na Istočnom frontu

⁵² „Предавање министра у пензији др Мирослава Спалајковића, одржано у Крагујевцу 28 ов. мес.”, *Ново време*, 1. 9. 1943., 4.; „Отварамо очи!”, *Српски народ*, 30. 8. 1943., 1.

⁵³ „Црвене владике”, *Ново време*, 10. 10. 1943., 3.

⁵⁴ ЈОСИФ (митрополит скопски), *Мемоари*, приредио В. Ђомић, Цетиње 2008., 321.-323., 329. I ministar prosvete i vera Velibor Jonić, u čijem je *Srpskom narodu* članak prvobitno objavljen, ograđio se od svega pravdajući se u pismu Sinodu da su *Crvene vladike* štampane mimo njegovog znanja. (*Isto*, 330.) Posle rata, Jonić je u istrazi tvrdio da je tim povodom imao nameru da podnese ostavku na mesto urednika. (Љубинка ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*, Београд 2009., 292.) Internirani patrijarh Gavriilo je Nemcima, koji su sa njime obavili jedan razgovor u vezi sa člankom, rekao da je besmislen i velika budalaština. (Радамла РАДИЋ, *Живот у временима: патријарх Гаврило (Дожић) 1881–1950*, Београд 2011., 418.)

⁵⁵ Spalajković je bio utoliko u pravu što je iza obnavljanja patrijaršije najvećim delom stajala namera da se olakša obnova sovjetske vlasti u okupiranim oblastima i jačanje sovjetskog uticaja u zemljama na daljem putu Crvene armije. (Steven Merritt MINER, *Stalin's holy war*, Chapel Hill 2003., 331.-332.)

⁵⁶ „Стаљинова црква”, *Српски народ*, 13. 11. 1943., 3.-4.

⁵⁷ „Народ – чувар вере”, *Ново време*, 13. 11. 1943., 3.

⁵⁸ „Два војника”, *Ново време*, 29. 9. 1943., 3.

⁵⁹ „Црвени кameleon”, *Ново време*, 31. 10. 1943., 3. (rukopis članka u: AS, MS, 65.; AJ-102, Zbirka Stanislav Krakov, f. 10)

u toku 1943. nagoveštavali su nemački poraz, ali je Spalajković sa usiljenim optimizmom pokušavao da ubedi čitaoce *Novog vremena* kako je zapravo SSSR u teškoj situaciji, a da Nemačka, koja „brani i sebe i Evropu”, nailazi na teškoće koje nisu nesavladive.⁶⁰ Najveća teškoća pred Nemačkom je „nasrtljivost boljševizma”, pisao je, a „krvavi satrap iz Kremlja pokušava uz pomoć svojih angloameričkih saveznika da ponovo rasplamsa u Srbiji požar koji bi ubrzo obuhvatio ceo Balkan”, čemu može da se suprostavi samo general Nedić.⁶¹ Zato se približava „borba na život i smrt”: na jednoj strani je „jevrejsko-boljševički komunizam a na drugoj srpski nacionalizam”, između kojih je moguća samo „beskompromisna borba, do konačnog istrebljenja i uništenja”.⁶²

U svom držanju Spalajković nije video nikakvo odstupanje od frankofilije, jer je smatrao da je prava Francuska oličena u Višiju. Za Francusku u međuratnom periodu pisao je da je propadala zbog nedostatka velikih pojedinaca,⁶³ a srpske anglofile je optuživao što „jetko kritikuju pametno držanje Francuza i nazivaju maršala Petena izdajnikom”.⁶⁴ Zato je krajem 1943. uputio jedno pismo podrške svom starom poznaniku Pjeru Lavalu, koji je kao šef vlade u Višiju pokušavao da održi ubrzano iščezavajuće ostatke njene vlasti i autoriteta.⁶⁵ Laval mu je odgovorio da se seća njihovih predratnih razgovora, da zna koliko je patio zbog tragičnih tegoba koje je iskusila njegova zemlja, ali da su mu poznati i njegov patriotizam i hrabrost koje pokazuje u tom iskušenju:

Zadatak koga sam se prihvatio je težak. Kao i Vi za Vašu zemlju, ja ću učiniti sve da Francuska ne izađe previše ozleđena iz ove užasne avanture u koju je tako opasno uvučena. (...) Uprkos svemu, ostajem optimista jer poznajem večnu Francusku.⁶⁶

Spalajković se na ovo osvrnuo u govoru na beogradskom radiju upućenom evropskoj javnosti, rekavši da misli na svog prijatelja Lavalu:

Saznajem sa više strana da se u određenim francuskim sredinama potcenjuje boljševička opasnost i misli na nemačku okupaciju kao na jedino pitanje koje treba da zanima Francusku. Kakva smrtna zabluda! Nije daleko od zdravog razuma da će Nemci jednog dana napustiti naše dve zemlje. Ali koje će snage moći da isteraju Sovjete iz naše zemlje nakon pobeđe Crvene armije nad nemačkom? (...) Evropi je potrebna večna Francuska.⁶⁷

Na zasedanje AVNOJ-a u Jajcu Spalajković je reagovao pišući da je obrazovana vlada „s konca i konopca” i optužujući Ivana Ribara da je tobože bio kriptokomunista još u vreme

⁶⁰ „Капара”, *Ново време*, 4. 10. 1943., 4.

⁶¹ „Насртљивост болшевизма”, *Ново време*, 21. 11. 1943., 3. (rukopis članka u: AS, MS, 66.)

⁶² „Борба на живот и смрт”, *Ново време*, 23. 11. 1943., 3.

⁶³ „Универзални значај националсоцијализма”, *Ново време*, 11. 4. 1943., 3.

⁶⁴ „Лудо изгубисмо царство”, *Српски народ*, 17. 10. 1942., 1. On je, naprotiv, Petena hvalio što je „odbacio demokratsku iluziju o jednakosti i političkim pravima” i stavio umesto pojedinca porodicu „kao osnovnu organsku ćeliju društvenog i narodnog života”, na čemu će se, tvrdio je, i izvršiti „nacionalni preporodaj Francuske, a ne na filozofskom materijalizmu i lažnim dogmama revolucionara iz osamnaestog i devetnaestog veka, koji su i doveli do duhovnog sloma francuskog naroda”. („Спасилац Србије у XX веку”, *Српски народ*, 28. 11. 1942., 1.)

⁶⁵ Geoffrey WARNER, *Pierre Laval and the eclipse of France*, London 1968, 359-404; Julian JACKSON, *France: the Dark Years 1940-1944*, Oxford 2001., 213.-235.

⁶⁶ AS, MS, 300. P. Laval – M. Spalajkoviću, 3. 1. 1944.

⁶⁷ U ovom govoru Spalajković je ukazao na „nedostojne manevre anglo-američke politike na Balkanu”, koja podržava „robijaša” Tita i vrši pritiske na kralja Petra II da se pokori Moskvi i „ubicama cara Nikolaja, najvećeg srpskog dobrotvora”. Boljševizam se neće zaustaviti pred vratima bilo koje zemlje, zastrašivao je, i Nemačka je protiv te „kaktlizme” jedina garancija. (AS, MS, 45. *Paroles adressées au public étranger par M. Spalajkovič, ancien Ministre plénipotentiaire de Serbie à la Cour Impériale de Russie*)

predsedavanja Ustavotvornom skupštinom, čiji je i sam bio član.⁶⁸ Engleska je predala Jugoslaviju Sovjetima, pisao je u narednom članku, napustila Mihailovića, koji je „Srbin, nacionalist i antikomunist”, i sad hoće da poveže Tita sa kraljem, zbog čega ne treba više praviti nikakvu razliku između komunista i anglofila, kojima treba oduzeti „mogućnost da i dalje obmanjuju lakoverne mase”.⁶⁹ Kao odgovor na baški Svetosavski kongres, Spaljković se marta 1944. preko radija obratio Mihailovićevim četnicima, pohvalivši njihov nacionalizam i rekavši da u rezoluciji Kongresa ima stvari koje bi i sam potpisao. Ali je odmah zatim prešao na njenu oštru kritiku, zbog pozdrava Englezima i Sovjetima, označavanja Nemačke kao neprijatelja, „praznih deklaracija”, demokratije⁷⁰ i Jugoslavije. Četnike je, kao „usijane glave”, preklinjao da ne uvaljuju srpski narod u nove nesreće i ne mešaju se „u veliku svetsku politiku”, već da se stave pod Nedićevu komandu i ujedine u „jedan jedini front, protiv komunizma”.⁷¹ U februaru je za Crnu Goru (očito u vezi sa neuspešnim planovima Hermana Nojbahera za stvaranje federacije Srbije i Crne Gore na čelu sa Nedićem⁷²) pisao da je „najsvetliji alem-kamen srpskog naroda” koji, uz pomoć Nedićeve Srbije, mora biti sačuvan.⁷³ Na treću godišnjicu 25. marta, Spaljković je vređao generala Simovića, koji je pružio podršku partizanima. „Smrt pre nego ropstvo u varvarskim lancima Sovjetske Unije”, uskliknuo je na kraju članka kojim je, po ko zna koji put, osuđivao 27. mart i, samim tim, parolu „Bolje grob, nego rob”.⁷⁴ „Ove godine kako mogli, do godine kako hteli, ako hoće i Gospod Bog u našoj slobodnoj Velikoj Srbiji, čiji ste Vi najveći neimar”, čestitao mu je Nedić Uskrs. Dodao je: „Pobedićemo, dragi i poštovani Gospodine Ministre, jer je s nama Bog i njegova pravda.”⁷⁵ Sutradan su, međutim, angloameričke bombe zasule Beograd.⁷⁶

⁶⁸ „Влада ‘с конца и кононца””, *Српски народ*, 11. 12. 1943., 1.-2.

⁶⁹ „Бестидници”, *Ново време*, 17. 12. 1943., 3. (rukopis članka u AS, MS, 67.)

⁷⁰ U članku objavljenom nekoliko dana kasnije pisao je da je engleska „psevdo-demokratija” „internacionalni opijum za poremećene donkihotske glave”, a da zdrava pamet srpskog domaćina „zamišlja drugojače istinsku i pravu demokratiju”. („Горка истина”, *Ново време*, 14. 3. 1944., 2.)

⁷¹ „За пуну српску слогу и спас Српства”, *Ново време*, 10. 3. 1944., 1., 3. (rukopis govora u: AS, MS, 43.) *Srpski narod* je veoma brzo objavio veoma pohvalan članak o Spaljkoviću i njegovoj *Poslanici Donkihotima*. Veličajući ga kao jednog od „najbližih i najpouzdanijih saradnika velikog srpskog državnika Nikole Pašića” i kralja Aleksandra, Jonećev list je isticao da je, u vreme „kada su se veliki broj javnih radnika i političara bežeći od odgovornosti povukli i čuteći ili zlurado gledaju zbivanja u Srbiji”, Spaljković, uprkos svojim poznim godinama, „čestan i svetao izuzetak”, jer je, kao državnik koji „spada u najluče prvoborce protiv boljševizma”, nastavio „svoj krstaški rat i svoju propoved protivu komunizma”. („Српски став Мирослава Спалјковића”, *Српски народ*, 18. 3. 1944., 2.)

⁷² H. NOJBACHER, *Specijalni zadatak Balkan*, 151.-157.; M. BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 233.-238.; Jovan MARJANOVIĆ, „The Neubacher plan and practical schemes for the establishment of a Greater Serbian Federation (1943–1944)”, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, (ur. Pero Morača), Belgrade 1977., 486.-501.

⁷³ „Мисија Црне Горе међу Србима”, *Српски народ*, 5. 2. 1944., 3. (koncept članka pod naslovom *Судбинска веза* u: VA, NA, k. 3, f. 4) Prethodno je u jednom članku, u kome je hvalio Đurišića i druge vođe crnogorskih četnika, objavio nešto što je ličilo na pesmu u prozi: pisao je o potiskivanju partizana iz Crne Gore, njihovim „nedelima”, počinjenim „za račun bezbožničke Moskve i bezdušnog masonskog Londona”, i nemačkom vojniku, koji se, sa srcem ispunjenim tugom i „rasplamtelim gnevom u grudima”, probijao od stene do stene, „proganjajući krvožedne nečaste zveri u ljudskom obliku”. („Духовни темељи светосавске Србије”, *Српски народ*, 22. 1. 1944., 3.) Februarski članak, u kome su Crnogorci idealizovani kao večiti nosioci srpskog nacionalnog idealizma, krajem meseca je preštampeo i cetinjski *Crnogorski vjesnik*, organ pronedicevske Narodne uprave, koji je i pre toga objavljivao Spaljkovićeve članke i govore i svrstavao ga, odmah iza Nedića i Ljotića, u „velikane” Srpstva. („У канцџама јеврејске аждаје”, *Црногорски вјесник*, 18. 12. 1943., 2.; „Борба капа – наша најлуђа борба”, *Црногорски вјесник*, 28. 12. 1943., 4.; „Мисија Црне Горе међу Србима”, *Црногорски вјесник*, 27. 2. 1944., 1.)

⁷⁴ „Црни петак”, *Српски народ*, 25. 3. 1944., 1.

⁷⁵ AS, MS, 335. M. Nedić – M. Spaljkoviću, 15. 4. 1944.

⁷⁶ Spaljković je napisao da će Srbi večno pamtiti to bombardovanje kao zločin koji Englezi i Amerikanci nisu izvršili „za svoj račun, nego su, kao prosti najamnici, radili za račun Josipa Broza-Tita, najobičnijeg kriminalnog prestupnika i najvećeg srpskog krvoloča”. (Мирослав СПАЛЈКОВИЋ, „Поговор”, *Београдски крвави Ускрс: документа о британско-америчком ваздушном терору*, Београд 1944., 51.)

Dok se u prethodne dve godine dešavalo da se poziva na Gebelsov članak,⁷⁷ hvali Hitlerov govor⁷⁸ i njegova i Musolinijeva dostignuća u unutrašnjoj politici,⁷⁹ u 1944. Spalajković je uglavnom pisao samo o srpskim stvarima,⁸⁰ i to na sve dvosmisleniji način. Zbog toga je nemačka cenzura sve češće koristila makaze pri pregledanju njegovih misli. Iz poslednjeg članka koji je objavio u *Novom vremenu* izbačen je veliki deo teksta. Dok su zadržani delovi o borbi protiv komunizma, „Titovim banditima” i savezničkom bombardovanju Beograda, ratu na Drini između nacionalne Srbije i anacionalne Jugoslavije, uklonjen je pasus u kojem je pisao da „Tito ne istrebljuje srpske nacionaliste samo za račun Staljinov”, već mnogo više za račun povampirenog „ilirizma”, koji zaogrnut boljševičkim kožuhom smatra da mu se ukazuje „poslednja šansa za pobedu nad srbizmom”. Nemačkoj cenzuri su očigledno najviše bole oči neodređene rečenice narednog pasusa u kojima je stajalo da je Tito došao kao poručen u trenutku „kad je ne samo u Moskvi nego, na veliku sramotu dvadesetog veka, i u drugim prestonicama srpski narod bio osuđen na smrt” i da je Srbija „ostala verna svima iskonskim zakonima svoga nacionalnog bića” – a šta to znači, „pokazaće se tek posle rata”.⁸¹ Ubrzo zatim nemačka cenzura je zatražila da se ne obraća direktno kralju Petru u pripremanom govoru,⁸² a kada je izvršio ispravke kako bi obraćanje bilo indirektno, svejedno nije dobio priliku da govori.⁸³ Vladu Ivana Šubašića Spalajković je proglasio za „nedonošče”, manifestaciju „bezobzirnog pritiska engleske vlade na Kralja Petra” i posmrtnu vladu „već odavno sahranjene i istrulele Jugoslavije”.⁸⁴ *Srpski narod* je krajem jula objavio glavni deo iz njegovog pogovora knjizi Nedićevih govora, u kome je pisao da je Nedić otrgao Srbiju „iz čeljusti smrti” i da vodi odsudnu bitku za Srbiju, jer je razvio „krstaš barjak” i u komunizmu sagledao najstrašnju opasnost za opstanak srpskog naroda: zato je „politički naivno” uzdati se u pomoć Engleske koja je saveznik boljševika i boriti se protiv Nemačke, koja im je najodlučniji protivnik.⁸⁵ Ovo su bili Spalajkovićevi poslednji redovi u nedićevskim no-

⁷⁷ „Лудо изгуби́смо царство”, *Српски народ*, 17. 10. 1942., 1.

⁷⁸ „Пропуштене прилике”, *Српски народ*, 25. 9. 1943., 2.

⁷⁹ „Спасаилац Србије у XX веку”, *Српски народ*, 28. 11. 1942., 1.

⁸⁰ U skladu sa promenom odnosa Nedićevog režima prema Mihailovićevim četnicima pred pretnjom partizanskog nadiranja, Spalajković je pisao da su borbe u prvoj polovini 1944. „stvarno osveštale jedinstvo srpskog antikomunističkog fronta zajednički prolivenom krvlju srpskih dobrovoljaca, srpskih stražara, nacionalnih boraca i četnika” protiv „razbesnelih satanskih horda Josipa i Ivana, Moše i Sulejmana”, odnosno partizana, za koje je imao samo najgore uvrede i tvrdio da su „ološ” sastavljen uglavnom „od Hrvata, muslimana, Italijana i drugih raznorodnih elemenata, povezanih među sobom najnižim instinktima”, te da među njima i nema „pravih Srba”. („Посланица никоговићима”, *Српски народ*, 29. 1. 1944., 3.; „Српски добровољац на мртвој стражи”, *Српски народ*, april 1943. (uskršnji broj), 7.-8.; „Бог чува Србију”, *Српски народ*, 20. 5. 1944., 1.)

⁸¹ „Болшевизам и смисао живота”, *Ново време*, 10. 5. 1944., 2. (cenzurisani pasusi u: AS, MS, 84.)

⁸² VA, NA, k. 3, f. 4. M. Milošević – M. Spalajkoviću, 30. 5. 1944.

⁸³ AS, MS, 44. Rukopis govora *Речи Др. М. Спалајковића, упућене преко радија Њ. В. Краљу Петру II*, sa ispravkama i novim naslovom *Говор Др. М. Спалајковића српској омладини преко београдског радија*. U jednom govoru na radiju iz novembra 1943, upućenom „narodu srpskom” sa pozivom da se odupre Staljinovoj nameri da „pretvori Rusiju i Balkan u jevrejsko-boljševičko carstvo”), Spalajković se na kraju obratio Petru II, „kao najodaniji prijatelj” njegovog oca koji nije hteo da „proda dušu antihristu”, preklinjući ga da se ni on nipošto ne pogađa sa „pobornicima zla” i ne poseti Moskvu. (AS, MS, 42. *Говор Др. М. Спалајковића, одржан преко радија (српска емисија) у Београду, 8. новембра 1943*)

⁸⁴ „Недоношче”, *Српски народ*, 15. 7. 1944., 1.

⁸⁵ „Генерал Недић против српске неслоге”, *Српски народ*, 29. 7. 1944., 1. (v. Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, „Беседништво Генерала Недића”, *Моја реч Србима: говори Милана Ђ. Недића одржани у 1941–1944 год.*, Београд 1944., 195.-200.) То што је Дража Михаиловић прогледао „тек после трогодишњег узалудног наданја” у Englesku, tvrdio је Spalajković, dokaz је који показује „koliko је исправна i mudra, od samog početka, strogo nacionalna politika generala Nedića”.

vinama, jer je početkom septembra, pred približavanjem fronta, zauvek napustio Beograd u vozu kojim je u Beč uteklo oko dvesta lica bliskih Nedićevoj vladi.⁸⁶

Nedić i ministri su stigli u oktobru i uskoro su bili prebačeni iz Beča u Kicbil.⁸⁷ Tamo se, po rečima Cincar-Markovića, „igralo” vlade, a Spalajković je bio *spiritus rector*.⁸⁸ Sam kraj rata Spalajković je dočeka u Trstu, gde je, imajući sreću da izbegne da ga zarobe partizani, požurio da se preda britanskim marincima.⁸⁹ Iz Trsta je prebačen u Veneciju, odakle je u julu imao ambiciju da Angloamerikance savetuje kako da Evropu spasavaju „od najvećeg mogućeg haosa i uništenja kulture”, tj. komunizma.⁹⁰ Iz Venecije je zatim prešao u Rim. Pošto su nove jugoslovenske vlasti zatražile njegovo izručenje (koje je načelno odobreno, ali i stalno odlagano zbog zdravstvenog stanja), Spalajković je decembra 1945. za britanske vlasti sastavio veoma opširan memoar u kome je, u trećem licu, pisao o sebi, nastojeći da naglasi sve antinemačke momente svoje karijere, kao i usluge koje je tokom nje učinio Velikoj Britaniji, i opravda svoje držanje tokom okupacije – svodeći ga na opominjanje Srba na jedinstvo i mudrost i ukazivanje na komunističku opasnost.⁹¹ Kako je njegov položaj i u narednim mesecima ostao nepromenjen i opasan, Spalajković je sredinom 1946, obraćajući se uticajnim ličnostima, pojačao napore da bude izbačen iz njega. „Pravi razlog zbog kojeg se Tito okomio na mene je moj antikomunizam i moja neprekidna tridesetogodišnja borba protiv boljševizma i Komunističke internacionale”, pisao je papi. Požalio se:

⁸⁶ M. BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 344.-345.

⁸⁷ *Isto*, 345.-351., 362.-368.

⁸⁸ VA, NA, k. 1/II, f. 7. Izvod iz saslušanja A. Cincar-Markovića. U Kicbilu je Spalajković u martu 1945. napisao knjižicu sa zvučnim naslovom *Misija Srbije* i još zvučnijim podnaslovom *Političko zaveštanje srpskom narodu*. U njoj je pisao o tri dela jedinstvenog srpskog mita (Svetosavskom, Kosovskom i Šumadijskom), u kojima „struji neizbežna sudbinska misija Srbije” – zapravo jedna od srpskih varijanti mita *antemurale* – da u prošlosti bude „brana hrišćanstva”, a u sadašnjosti „balkanski živi bedem protiv komunizma”. Konkretnu vojnu i političku situaciju nije spominjao, već je samo naglasio da je dužnost Srba da „obnove svoju nacionalnu državu u kojoj će svi Srbi biti slobodni i ujedinjeni” i da stoga „nijedan svestan Srbin ne može priznati ni onakvu likvidaciju Jugoslavije kakva je, protivno svakoj pravdi i svakom moralu, izvršena 1941 godine, niti ovakvu restauraciju Jugoslavije kakvu sad namerava da ostvari internacionalni komunizam na Balkanu, jer su obe podjednako naperene protiv Srpstva”. (Мирслав СПАЛАЈКОВИЋ, *Misija Srbije: političko zaveštanje srpskom narodu*, Париз 1964.)

⁸⁹ HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*, 26.

⁹⁰ Britance i Amerikance je savetovao da spasu „demokratske institucije u Evropi” i spreče „ukorenjivanje režima diktature i nasilja” tako što će se osloniti na „konstruktivne snage”, obnoviti monarhiju u Grčkoj i Jugoslaviji, učvrstiti je u Belgiji i Italiji, energično podržati „nacionalističke vlade” u Španiji i Portugaliji, a u Italiji i Nemačkoj (čija je, pisao je, najveća nesreća bila „megalomanija njenih šefova”) organizovati sopstvene nacionalne snage za odbranu od „boljševizma”, pri čemu je čak sugerisao da bi u tu svrhu trebalo upotrebiti i pročišćenu nacističku partiju. (HPS, *L'Europe peut-elle être sauvée?*, 25. 7. 1945.)

⁹¹ U memoaru je svoju podršku 25. martu predstavljao kao nastojanje da se sačuva neutralnost do boljih okolnosti. Pokušavajući da dokaže da nije bio u milosti okupatora, ukazao je na ustašku likvidaciju svog šuraka Dušana Jeftanovića i naveo svu imovinu koju su mu Nemci i ustaše oduzeli, kao i sve, krupnije ili sitnije, neprilike koje su mu učinile okupatorske vlasti. Nabrojajući sve intervencije koje je kod Nemaca i Nedića činio za uhapšene, sebe pod okupacijom je predstavljao kao Srbina vernog kralju i nacionalnim tradicijama, sa simpatijama za Mihailovičev pokret, a svoje bekstvo u Austriju kao jedini izlaz da ne padne „u boljševičke ruke”. Nedićevo i svoje angažovanje objašnjavao je brigom za opstanak Srbije, koja je, prema planu Hitlera, „šefa te bande ubica koja ju je sakatila četiri godine”, trebalo da bude uništena masakriranjem i raseljavanjem Srba. Na kraju memoara nije mogao da se uzdrži a da Britancima ne prebaci pogrešnu politiku koju sve vreme vode na Balkanu i napadne Staljinovog „kvislinga”, „Hrvata Tita”, koji je Jugoslaviju pretvorio u „pravi pakao”. (HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*) Izaslanik Draže Mihailovića Mladen Žujović je na samom početku 1946. u dnevniku zapisao da njihovom pokretu škodi prisustvo Spalajkovića i drugih nedićevaca u Italiji, jer pokušavaju da se vežu za njega. (Младен ЖУЈОВИЋ, *Ратни дневник*, III, приредила Т. Жујовић, Врњачка Бања 2004., 283.)

Nikada nisam bio ‘kolaboracionista’. Tokom nemačke okupacije, nisam bio član nikakve vlade niti zauzimao bilo kakav zvaničan položaj. Kao privatno lice, vođen jedino svojom patriotskom savešću, davao sam svojim sunarodnicima savete opreznosti prema huškanjima iz inostranstva i strahovitim nemačkim represalijama. (...) Moji članci i govori upućeni kako inostranstvu tako i mojoj zemlji bili su samo očajnički jauci čoveka nemoćnog pred kratkovidnošću velikih.⁹²

Zahvaljujući prijateljstvu sa političarima i diplomatama Treće Republike, od kojih su mnogi i posle rata igrali značajnu ulogu u Francuskoj, Spalajković je krajem 1946. izmakao iz Rima i nastanio se u Sevru, gde je inkognito – ali sa znanjem i uz materijalnu podršku francuskih vlasti – proveo poslednje godine života sa prezimenom Miron. U svojim beleškama iz tog perioda, mada ostajući i dalje žestoki antikomunista i osuđujući prepuštanje istoka Evrope Staljinu, odustao je od antiliberalnih stavova i nasuprot komunizmu isticao „hrišćanski humanizam”.⁹³ Francuskom ministru inostranih poslova Bidou je, hvaleći njegovu politiku i Briselski pakt, pisao da je Francuska ostala jedini zaštitnik malih naroda i „inkarnacija univerzalnog humanizma zasnovanog na poštovanju individualne slobode i dostojanstva”, upozoravao ga na mogućnost „rusko-nemačke opasnosti” i savetovao mu čvrst stav prema Sovjetskom Savezu.⁹⁴ U javnost ga je, februara 1951, izvela tek smrt: uz pratnju mnogih srpskih i ruskih emigranata, sahranjen je sa francuskim vojnim počastima.⁹⁵

Mišljenje o Spalajkovićevom ideološkom razvoju i kolaboraciji dala su trojica autora, od kojih mu dvojica nimalo nisu bila naklonjena. Austrijski revizionistički istoričar Fridrih Vürtle, koji je pokušavao da mu pripiše nemali deo odgovornosti za Prvi svetski rat, napisao je da nije slučajno što je „srpski rasista Spalajković” imao simpatije za Hitlerovo rasno učenje i postao Nedićev politički savetnik:

Kao što je ranije usmeravao svoju delatnost protiv nadnacionalne države mnogih naroda, Austro-Ugarske, tako se kasnije okrenuo protiv nadnacionalnih ideja u komunizmu.⁹⁶

Paradoksalno, Spalajkovićev branilac pred budućnošću ispaio je Tias Mortidija, koji je 1942, u već spominjanom članku, pisao da njegovi trenutni „vanjsko-politički pogledi” očito nisu u skladu „s njegovim narodnim osjećajima i političkim načelima”:

Kao diplomat htio bi doprineti nastojanjima, koja idu za tim, da Srbija opet dodje u priliku i mogućnosti, da bi obnovila i nastavila svoju staru nacionalnu politiku, kojoj je Spalajković čitava života služio.⁹⁷

Bivši ministar dvora Milan Antić zapisao je u svojim beleškama da je Spalajković „bio poznat kao darovit pesnik u politici”:

⁹² HPS, M. Spalajković – Piju XII, 11. 8. 1946.

⁹³ HPS, Beleške M. Spalajkovića, bez datuma.

⁹⁴ HPS, M. Spalajković – Ž. Bidou (Bidault), 15. 10. 1947.; 11. 2. 1948.; 28. 3. 1948.; 23. 6. 1948.; 29. 6. 1948. Bidou je pisao i da je Francuska uvek bila njegova druga – a sada postala jedina – otadžbina.

⁹⁵ „Un grand ami de la France: Miroslav Spalajkovič”, *Le Monde*, 14. 2. 1951., 7.; „Смрт једног великог српског државника: др. Мирослав Спалајковић сахрањен је са највећим француским почастима”, *Американски србобран*, 15. 2. 1951., 1-2.

⁹⁶ Friedrich WÜRTHLE, *Die Spur führt nach Belgrad: die Hintergründe des Dramas von Sarajevo*, Wien 1975., 246.

⁹⁷ „Ideologija nove Srbije. Velikosrbski idealizam protiv jugoslavenskog materializma”, *Spremnost*, 30. 8. 1942., 2.

Razvijao se i radio u skokovima i obrtajima od trista šezdeset stepeni. Od krajnjeg franko-fila (...) postao je branilac ne samo Hitlera, nego i njegovog totalitarizma, rasizma, uravnilovke, tako da je posle sloma hitlerizma i poraza nemačke vojske pobjegao sa nemačkim okupatorima.⁹⁸

Antić, koji je lično poznao Spaljkovića, razumljivo je ciljao na njegov temperament. Poznat kao impulsivna, zanosima sklona ličnost („exalté”, „heißspornig”, „hothead”, kako su ga nazivale kolege u svetu diplomatije), Spaljković je, u osmoj deceniji života, pre uleteo nego stupio u kolaboraciju. I Mortidija je delom bio na dobrom tragu, jer je naglasio uslovljenost njegovog preokreta izmenjenim međunarodnim okolnostima: opredeljenje dotadašnjeg germanofoba Spaljkovića za Nemačku svakako nije bilo njegov prvi izbor, već posledica neočekivano brzog i potpunog sloma Francuske. Ipak, u Spaljkovićevoj ideološkoj evoluciji postoje konstante. Naročitih simpatija za rasizam on nije imao, ali je Virtle, uz svu svoju pristrasnost, utoliko bio u pravu što je i u njegovoj ranoj i u poznoj fazi uočio neprijateljstvo prema nadnacionalnim i anacionalnim političkim fenomenima. Nacionalizam je, od početka do kraja političkog delovanja Miroslava Spaljkovića, bio njegova glavna pokretačka snaga. Upravo iz nacionalizma je, premda su postojali i drugi, „klasni” i lični uzroci, isticao njegov opsesivni antikomunizam. On ga je doveo na pozicije reakcionarne desnice,⁹⁹ koja je u ratnim godinama, suočena sa nametnutim i prividno neizbežnim izborom između komunizma i fašizma, bez previše oklevanja i izuzetaka stajala na stranu ovog drugog i postajala glavni element kolaborantskih režima širom Evrope,¹⁰⁰ dovodeći svoje predstavnike u paradoksalan položaj koji je verovatno najbolje izrazio oksimoron „patriotski izdajnici”.¹⁰¹

⁹⁸ ASANU, 14387/8533. Beleške M. Antića, bez datuma.

⁹⁹ Ideologija Nedićevog režima bila je mešavina raznih ultrakonzervativnih i nacionalističkih pogleda sa fašističkim elementima ideologije Ljotićevog Zbora, koja je ove poglede, uostalom, najvećim delom sadržala u sebi. (Milan RIŠTOVIĆ, „General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944”, *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa*, (ur. Erwin Oberländer), Paderborn 2001., 646.) Mada se Spaljkovićeve istupanja za vreme okupacije najčešće nisu razlikovala od istupanja Ljotićevaca, ti fašistički elementi su kod njega uglavnom bili površinski nanos, kojim se on, u svojoj neumerenosti i oportunističnosti – delom iz ubedenja, delom zbog intelektualne istrošenosti, a delom radi mimikrije – ugrađivao u novi ideološki tok. Na to pre svega ukazuje prilična lakoća sa kojom ih se po završetku rata otarasio.

¹⁰⁰ Erik HOBBSBAUM, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2002., 97.-98.; Stanley G. PAYNE, *A history of fascism, 1914–1945*, Madison 1995., 377.-378.

¹⁰¹ David LITTLEJOHN, *The patriotic traitors: a history of collaboration in German-occupied Europe, 1940–45*, London 1972.

THE IDEOLOGICAL (R)EVOLUTION OF MIROSLAV SPALJKOVIĆ: A FRIEND OF THE THIRD REPUBLIC COLLABORATING WITH THE THIRD REICH

Miroslav Spaljković (1869–1951), the Serbian diplomat educated in Paris, was noted for his love of Russia and Russian culture before the outbreak of World War I. During the war, he was sent to Russia as an envoy, where he developed strong and unwavering anti-communist sentiments. As a friend of King Alexander's, in the interwar period, he spent many years as a diplomat in Paris, supporting complete political reliance on France.

After France fell, the regent Prince Paul, faced with the demand to join the Axis, called for Spaljković's help in justifying that act in March 1941. Following the military coup and German occupation, Spaljković started acting as a supporter of collaboration. He signed the *Appeal to the People of Serbia*, which encouraged the fight against the uprising, and advised General Milan Nedić to accept the German demand for the formation of a collaborationist government. In mid-1942, he began expressing his opinions in public, gaining a reputation as a close advisor to General Nedić, and an ideologist of the "New Serbia".

In the next three years, Spaljković published newspaper articles in which he mounted accusations against the participants in the coup, Serbian supporters of the United Kingdom and the government in London, painting Germany and its army as Europe's only protection against the threat of the Red Army and communism. He also lauded Nedić, criticizing the passivity of Serbian clergy and insulted the partisan movement and the communists of Yugoslavia in no mild terms. In his speeches on the radio, he called for a greater awareness of the communist threat in the European public, inviting it to stop obstructing the German struggle against that threat.

He also invited Draža Mihailović's chetniks to recognize the authority of General Nedić and join him in fighting Tito's partisans. Also, 1943, he participated in the creation of a document intended for (but never delivered to) the leaders of the Third Reich, which proposed territorial enlargements and greater independence for Serbia under Nedić.

In September 1944, Spaljković left Belgrade and spent the rest of the war with what was left of Nedić's government. He died in France, whose government gave him a secret asylum, in hiding from the new Yugoslavian authorities.

Miroslav Spaljković was driven into collaboration by his own impulsiveness, as well as the unexpected changes in international circumstances. First and foremost, however, it was his rabid anti-communism, which stemmed in large part from his unrelenting nationalism, which remained a permanent fixture of his politics.

Keywords: Miroslav Spaljković, World War II, Yugoslavia, Serbia, occupation, collaboration, Milan Nedić

Izvori i literatura

Arhivska građa

Arhiv Srbije, Beograd: Lični fond Miroslava Spalajkovića.

Arhiv Jugoslavije, Beograd: Zbirka kneza Pavla, Zbirka Vojislav Jovanović Marambo.

Vojni arhiv, Beograd: Nedićeva arhiva.

Arhiv SANU, Beograd: Zaostavština Milana Antića.

Hartije u posedu porodice Spalajković.

Štampa

Ново време (Beograd), 1941.–1944.

Наша борба (Beograd), 1941.–1942.

Српски народ (Beograd), 1942.–1944.

Spremnost (Zagreb), 1942.–1945.

Црногорски вјесник (Cetinje), 1943.–1944.

Literatura

Milan BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava 1941–1944*, I-II, Beograd 1979.

Alfredo BRECCIA, *Jugoslavia 1939–1941: diplomazia della neutralità*, Milano 1978.

Erik HOBSBAUM, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2002.

Jacob V. HOPTNER, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972.

ЈОСИФ (митрополит скопски), *Мемоари*, приредно В. Џомић, Цетиње 2008.

David LITTLEJOHN, *The patriotic traitors: a history of collaboration in German-occupied Europe, 1940–45*, London 1972.

Jovan MARJANOVIĆ, „The Neubacher plan and practical schemes for the establishment of a Greater Serbian Federation (1943–1944)”, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, (ur. Pero Morača), Belgrade 1977., 486.-501.

Мемоари патријарха српског Гаврила, Париз 1974.

Herman NOJBACHER, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2005.

Stanley G. PAYNE, *A history of fascism, 1914–1945*, Madison 1995.

Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.

Milan RISTOVIĆ, „General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944”, *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa*, (ur. Erwin Oberländer), Paderborn 2001., 633.-687.

Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, *Драма Русије*, Београд 1919.

Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, „Поговор”, *Београдски крвави Ускрс: документа обритано-америчком ваздушном терору*, Београд 1944.

Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, „Спасилац Србије у XX веку”, *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд 1943.

Miroslav J. SPALAJKOVITCH, *La Bosnie et l'Herzegovine: etude d'histoire diplomatique et de droit international*, Paris 1899.

Stanislav SRETENOVIĆ, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 2008.

Љубинка ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*, Београд 2009.

Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd 1985.

Michel WINOCK, *Nationalism, anti-semitism, and fascism in France*, Stanford 1998.

FRANCUSKA I INTELEKTUALCI KRALJEVINE JUGOSLAVIJE KRAJEM 1930-TIH

Veljko Stanić

UDK: 316.344.32(44=163.41/.42)“193“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U radu se analizira odnos intelektualaca Kraljevine Jugoslavije prema Francuskoj krajem 1930-tih godina. U središtu pažnje je srpski liberalni intelektualni krug, koji je u svom političkom, ideološkom i kulturnom vidokrugu negovao posebno mesto za francusku kulturu, a u godinama pred Drugi svetski rat reafirmisao ključne odrednice svojih ideoloških i kulturnih opredeljenja za francusku civilizaciju. Kroz periodiku i posebne publikacije koji datiraju iz 1938, 1939. i 1940. godine, analiziraju se temeljna određenja slike Francuske koju stvara i reprodukuje ovaj intelektualni milje. Na primeru javnih istupa ovog kruga propituju se elementi njegovog ideološkog profila, kako bi se osvetlila figura liberalnog intelektualca u Kraljevini Jugoslaviji. Smeštajući je u teorijski okvir koji pruža savremena francuska historiografija, rad želi da doprinese razvoju istorije intelektualaca u srpskoj istoriografiji.

Ključne reči: Francuska, Jugoslavija, intelektualci, kultura, ideologije, liberalizam

O bilazeći beogradske antikvarijate nakon završetka Drugog svetskog rata – pronalazeći u njima i ukradene i razvučene knjige svoje nekada otmene biblioteke – Branko Lazarević je zapisao:

Prema onome što se prodaje, vidi se jasno da je Beograd bio vrlo francuski orijentisan. Na sto knjiga, skoro ih je devedeset francuskih. Ima tu svih knjiga Ašeta, Alkana, N. E. F., Plona, Larusa, i velikih kolekcija kakve su *Nouvelle philosophie scientifique*, *Philosophie contemporaine*, *Evolution de l'humanité*. (...) Posmatranje tih antikvarskih knjižara je vrlo zanimljiv presek kroz predratnu istoriju Beograda. U tome se preseku vide „strate” našeg kulturnog razvitka.¹

Kulturni razvitak koji pominje Lazarević podrazumeva pogled unazad i to naročito u poluvekovnom luku koji spaja vreme *Fin de siècle*-a i ono četrdesetih godina koje i za samog Lazarevića predstavljaju kraj „jučerašnjeg sveta”. U tih pola veka kulturne istorije, francu-

¹ Бранко ЛАЗАРЕВИЋ, *Дневник једнога никога, Други део (1947)*, Београд 2007., 394.

ska kultura ulazi u matične tokove srpske i, samo delimično, jugoslovenske kulturne scene. Početkom dvadesetog veka se tako unutar kruga oko *Srpskog književnog glasnika* utvrđuje, ponajviše aproprijacijom francuskih obrazaca, liberalni kulturni model koji u nauci odgovara pozitivizmu, u estetskom svetu Parnasu, a u političkom i nacionalnom ključu gravitira jugoslovenskom rešenju.² Međutim, u istom periodu se na „slovenskom jugu” javlja i izraz jedne iracionalne estetike koja svoja modernistička nadahnuća velikim delom crpe iz francuskih izvora. Tokom narednih decenija, nekoliko generacijskih krugova, posebno unutar srpske literarne, umetničke i filozofske scene, biće vezani za Francusku kao nesumnjivi duhovni okvir. Nimalo slučajno, oni će zauzeti dominantno mesto u domaćem kulturnom životu: najpre naraštaj čiji je ukus ostao duboko u 19. veku i zastao na larpulartizmu, gajeći otmen odnos prema sintezi francuskog klasicizma i racionalizma; zatim intelektualni krug koji je ponajviše delio dileme i zapitanosti jednog Pola Valerija (Paul Valéry), dovodeći u vezu estetizam i moderni lirski izraz sa sudbinom evropske civilizacije i potrebom međunarodne intelektualne saradnje; krug bergsonovaca čija učenja su navodila na osmišljavanje jedne duge jugoslovenske „evolucije”; najzad, nadrealistički krug koji je unutar međunarodne kulturne scene uspostavio ravnopravnost u dijalogu sa pariskim nadrealistima, osporavajući sa svojih avangardnih pozicija sve što mu je prethodilo.

Problematizovanje ovih intelektualnih generacija jedno je od ključnih pitanja srpske i jugoslovenske intelektualne istorije, a samim tim i položaja i uloge intelektualaca u „prvom dvadesetom veku”. Ono polazi od aktivne uloge kulture i njene relativne autonomnosti naspram tradicionalnih marksističkih čitanja kulture kao odraza ekonomske i društvene stvarnosti. Drugačije kazano, ono prelazi put od socijalne istorije kulture do kulturne istorije društva kako bi se uočila stvaralačka uloga intelektualaca u konstrukciji kako estetskih tako i političkih svetova. Kako svojim obimom ova tema već po sebi nalaže sintetske razmere jedne monografije, ovde ćemo prednost dati onom srpskom, izvornom liberalnom pokolenju, premda u širokoj ravni koja ne isključuje ni neke konzervativne, a ni autore leve provenijencije. Ne samo da je frankofilstvo liberalnog kruga bilo najvidljivije – i po društvenom statusu „Parizlija” (profesora univerziteta, diplomata, pisaca) u srpskoj i potom jugoslovenskoj kraljevini – nego je u godinama pred Drugi svetski rat bilo izloženo nimalo lakoj ideološkoj proveri. Lišen političkih lutanja ekspresionista i nadrealista, ovaj liberalni krug, iako na egzistencijalnom izmaku snage, pokazaće se kao dosledni branilac svojih ranih uverenja. U analizi delovanja intelektualaca u Jugoslaviji poznih tridesetih godina dvadesetog veka čini nam se, dakle, više nego legitimno da se zapitamo o dubinskom značaju kulturnih transfera iz francuske u srpsku i jugoslovensku sredinu i da na njima proverimo neka od temeljnih pitanja svake istorije intelektualaca kao što su ideološka svrstavanja, angažman, odgovornost.

*

Kao zasebna istoriografska disciplina u evropskoj historiografiji, istorija intelektualaca je morala da sačeka odumiranje sartrrovskog modela krajem sedamdesetih godina prošlog veka, odnosno trenutak koji je umnogome označio kraj figure angažovanog intelektualca uopšte. Neobičnom ironijom, „smrt intelektualca” odgovarala je promeni paradigme u

² O ukupnom značaju francuskih političkih i kulturnih ideja za razvoj moderne Srbije tokom 19. i početkom 20. veka vidi: Dušan T. BATAKOVIĆ, *Les sources françaises de la démocratie serbe 1804–1914*, Paris 2013.

društvenim naukama: nakon šezdesetih i sedamdesetih godina i interesovanja za strukturu, mentalitete, kolektivno, za dugo trajanje i istoriju odozdo, ponovno buđenje interesa za pojedinca i povratak naraciji omogućili su osamdesetih godina, naročito u francuskoj istoriografiji, rađanje jednog novog elana: studija o intelektualcima na razmeđu političke, društvene i kulturne istorije. Polazeći najčešće od političkog angažmana i distancirajući se od socijalnog determinizma i drugih evropskih tradicija u proučavanju uloge „inteligencije”, istorija intelektualaca je prvenstvo dala proučavanju intelektualnih generacija (*génération*), mreža (*réseau*) i životnih putanja (*itinéraire*), zatim konceptima društvenosti (*sociabilité*).³ Kao rezultat Radne grupe za istoriju intelektualaca (*Groupe de travail sur l'histoire des intellectuels*) koju je u okviru *Institut d'histoire du temps présent* 1985. u Parizu pokrenuo Žan-Fransoa Sirineli (Jean-François Sirinelli), a naročito Grupe za istraživanje istorije intelektualaca (*Groupe de recherche sur l'histoire des intellectuels*) pod vođstvom Mišela Trebiča (Michel Trebitsch) i Nikol Rasin (Nicole Racine) koja joj je sledila krajem 1980-tih, francuska istoriografija je razvila inovativan i sveobuhvatan pristup u novoj disciplini. Sa naglašenom komparativnošću, ovo usmerenje je dovelo do metodoloških i konceptualnih uobličjenja izloženih u mnogobrojnim publikacijama, a posebno u zborniku-manifestu *Za komparativnu istoriju intelektualaca (Pour une histoire comparée des intellectuels)*, pod uredništvom Mišela Trebiča i Mari-Kristin Granžon (Michel Trebitsch, Marie-Christine Granjon). Tako Kristof Šarl (Christophe Charle) ističe da svaka kulturna istorija, naročito u savremenom dobu, može jedino da bude komparativna, jer se kulture određuju jedne prema drugima, i to ne samo „manje” prema većima, „dominantnim i koje imaju univerzalističke pretenzije kao što je francuska kultura”.⁴

Poslednjih godina, međutim, u francuskoj istoriografiji primetan je uspon intelektualne istorije koja je usredsređena na *opus* intelektualaca, odnosno na sadržaj njihovog literarnog, umetničkog ili naučnog dela naspram samog angažmana koji intelektualac zauzima. Težeći srednjem rešenju, a sa bogatim nasleđem u anglosaksonskoj i američkoj istoriji ideja, intelektualna istorija nastoji da poveže dela i autore sa specifičnim kontekstima u kojima su se razvijali. Problematizujući je s aspekta istorijske biografije, ovu tendenciju uspešno predstavlja Fransoa Dos (François Dosse), koji u knjizi *Biografija kao izazov (Le Pari biographique)* analizira smenu biografskih modela: od herojskog, plutarhovskog, preko modalnog (u kome je ličnost odraz jednog društva) do hermeneutičkog, koji uvažava „pluralizam identiteta”, promenljivost i evolutivnost koje ličnost može da iskusi tokom životnog puta. Svi pomenuti elementi, dakle, upućuju na vrlo zapažen status istorije intelektualaca i intelektualne istorije u savremenim istoriografskim kretanjima, a koji se i u našoj temi javlja kao neophodni diskurzivni okvir.

*

Francusko-jugoslovenski odnosi u međuratnom periodu označeni su ambivalentnošću karakterističnom za odnos velike sile i važnog, ali malog saveznika. U duhu versajskog sistema, Francuska i Jugoslavija su bliske saveznice, posvećene očuvanju evropskog mira.

³ François DOSSE, „Histoire intellectuelle”, *Historiographies, I. Concepts et débats*, (ur. Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia i Nicolas Offenstadt), Paris 2010., 380.-381.

⁴ Christophe CHARLE, „L'histoire comparée des intellectuels en Europe”, *Pour une histoire comparée des intellectuels*, (ur. Michel Trebitsch i Marie-Christine Granjon), Paris 1998., 56.

U temeljima njihovog odnosa nije od malog značaja vojno savezništvo Francuske i Srbije tokom Prvog svetskog rata. Štaviše, i u Francuskoj i u Jugoslaviji između dva rata, taj narativ je posebno negovan. Međutim, iako Jugoslavija, kao jedan od stubova Male Antante, pronalazi svoje mesto u francuskoj srednjoevropskoj i istočnoj politici, kompleksnost odnosa Francuske i Italije, kao i revizionističke ambicije koje okružuju jugoslovenske granice, dovode do trajnih problema u francusko-jugoslovenskim odnosima. Vidljivi još za vreme kralja Aleksandra Karađorđevića, oni će biti pojačani nakon njegove smrti 1934. Pred nemačkom privrednom ekspanzijom, Francuska će u drugoj polovini 1930-tih izgubiti svoje nekada neprikosnovene političke pozicije.⁵

Kulturni odnosi, međutim, otvaraju jednu zasebnu perspektivu. Njihova dinamika ne prati nužno ritam političkih odnosa, iako je njime takođe uslovljena. Drugim rečima, primeri koje ćemo ovde izneti ukazuju na trajne uporišne tačke koje su liberalni intelektualci u Kraljevini Jugoslaviji pronalazili u francuskoj civilizaciji i dodatno ih afirmisali krajem 1930-tih.

Kao uvodna predstava poslužiće nam nekoliko duhovnih zapitanosti o Francuskoj iz 1937. i 1938. „U duhovnom životu potrebno je dopunjavanje i ne treba ga uvek shvatiti kao prevlast jednog naroda nad drugim”, zapisao je Stanislav Vinaver 1937. godine.⁶ Otvarajući svoj esej o Francuskoj ovim motom, on je crtao privlačnost zemlje: „Francuska je imala sve evropske mistike, sve evropske zanose, sve evropske fanatizme.”⁷ Suviše dobro upućen u duhovna vrenja Francuske tridesetih godina, Vinaver je, takođe, primećivao da u tome času „Francuska nije ta, koja sprovodi u svetu novu arhitekturu, pojmova vere i mistike”.⁸ Štaviše, političke i intelektualne podele u Francuskoj dovele su do preispitivanja i odbacivanja nekih od njenih najvećih tekovina. Tako istaknuti katolički autori, zapaženi na krajnjoj morasovskoj desnici, poput Anri Masisa (Henri Massis), „odbacuju u ime Francuske i najveći deo onih vrednosti za koje smo mislili da su najvećma francuske. Pre svega, oni odbacuju francusku revoluciju, sa svima njenim posledicama”⁹ Vinaver, međutim, uzdiže jednu drugu Francusku, onu Aristida Brijana (Aristide Briand) i Leona Bluma koja

(...) nesumnjivo će ostvarivati, vremenskome pijanstvu uprkos, stalno i budno, vizije svesne i jasne, tajanstvene i mistične, koje će nas stvaralački primicati stanju pravoga i prostoga konačnog iskustva o tome, da je Evropa jedna i onda, kad je najviše zavađena i onda kada to niko u Evropi ne bi znao niti hteo da prizna.¹⁰

Francusko „venčanje tradicije i slobode” merilo je, prema Vinaveru, najvećeg uspeha Francuske „koji joj osigurava kontinuitet, nepretrgnutost i onde gde su sve ostale kulture pod znakom pitanja, i pred gubljenjem živaca i čula.”¹¹

⁵ O francusko-jugoslovenskim odnosima vidi: *Jugoslovensko-francuski odnosi: povodom 150 godina od otvaranja prvog francuskog konzulata u Srbiji*, Beograd 1990.; Jean-Noël GRANDHOMME – Jean-Paul BLED – Vojislav PAVLOVIĆ, „Les relations franco-yougoslaves dans l’entre-deux-guerres (1918–1940)”, *Études danubiennes*, 23/2007., br. 1-2, 21.-32.; Stanislav SRETENović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008.; Dušan T. BATAKOVIĆ (ur.), *La Serbie et la France une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, Belgrade 2010.

⁶ Станислав ВИНАВЕР, „Непретргнута Француска (I)”, *Српски књижевни гласник*, 18/1937., knj. LI, br. 6, 453.

⁷ *Isto*, 454.

⁸ *Isto*, 455.

⁹ *Isto*.

¹⁰ *Isto*, 460.

¹¹ Станислав ВИНАВЕР, „Непретргнута Француска (II)”, *Српски књижевни гласник*, 18/1937., knj. LI, br. 7, 561.

U još oštrijim, življim potezima pronalazimo jednog Bogdana Radicu, koji brani uspavanu liberalnu Francusku: „Baresovski ‘Kult de Moa’, njegov kosmopolitizam s kraja stoeća, koji se u jednom trenutku izdigao i postavio ‘o servis de la nasyon’, istaknuvši krajnji nacionalizam, završava danas u krajnostima Monterlanova egotizma i ‘anarhijskog morala’”.¹² S jedne strane ekskluzivni katolicizam, a s druge ne manje beskompromisni komunizam, mladi koji gledaju u Berlin, Rim, Moskvu, donose sumrak „Republike Profesora”. Ipak, između „ta dva krajnja pola postoji humanizam, stav ‘ljudi dobre volje’, Romenov unanimitizam i jedna neodređena čežnja za povratkom ka čovečanskoj”.¹³ Radica je svestan da „fenomen Moras” „proizlazi iz jedne pukotine”.¹⁴

Pariz se igra sa slobodom, sa prevelikom slobodom, sa redom i sa principima, koji leže u njegovim osnovama. Pariz se odriče svake svoje misije u Evropi. Pariz hoće da žrtvuje svoju idejnu poziciju da bi sačuvao svoj fizički egotizam, nesvestan, da se njegova opstojnost sastoji u njegovoj ideji, da se sva njegova superiornost nad ostalim gradovima evropske geografije obeležava u njegovoj duhovnoj zvezdi, u odblesku njegova duha i u upečatku njegova stila.¹⁵

U drugačijim bojama Antun Bonifačić slika dileme jednog Pola Valerija. U krizi evropske civilizacije, „tome sukobu individualizma i mistike”, piše Bonifačić, „izgledaju nam često pobornici univerzalizma i neafektivnog svijeta kao nehotični i zakrabuljeni branitelji vlastitih mistika. Progres spada također u takve mitose.”¹⁶ Iako netipičan primer, „Valéry je zapravo ipak samo izdanak liberalizma prošloga vijeka, premda nema apsolutne vjere u progres niti u nauku. Zato nailazimo sve češće na njegov strah pred budućnošću.” Bonifačić, za razliku od Vinavera, ne veruje u trajne odlike Francuske koju oličava Valeri:

Duhovni kapital svijeta možda će opet promijeniti svoje središte po neumoljivim zakonima starenja i kulturnih ciklusa. Valéry se nalazi na kraju jednoga kruga, ali i tu kao i u prirodi možemo doživjeti razne mutacije, pomjeranje terena i obnovu na istome tlu na drugim principima. Mutno i neracionalno je vječni obnavljač i pokretač a „život mjenja pojedince kao košulje”.¹⁷

Ove tri slike sažimaju različitost pogleda na Francusku i njene duhovne vibracije s kraja tridesetih godina prošlog veka. U njima su prisutne i Vinaverova vera u večnu Francusku, Radičina strepnja zbog kraja jednog sveta, kao i Bonifačićeva okrenutost iracionalnom potresu koji smenjuje francusku civilizaciju sklada i poretka. Intelektualni život u Kraljevini Jugoslaviji, dakle, vidno je uronjen u kulturne borbe Evrope, svedoči o pluralizmu domaće idejne scene, kao i profilisanju divergentnih intelektualnih i političkih pozicija. Međutim, ustaljena i već podrazumevajuća slika međuratne Evrope – i Francuske kao jednog od njenih najlepših ogledala – u liku zarobljenice između tradicije i modernosti, uslovlila je česte teleološke poglede na njen, pak, neobično bogat kulturni život. Viđena tek kao predah unutar jednog dugog evropskog građanskog rata, ona je gubila ne samo od živosti svojih strujanja, nego je bila označena kao nemoćna i osuđena na propast. Imajući u vidu političke

¹² Богдан РАДИЦА, „Париз на раскрсници”, *XX век*, 1/1938., br. 5, 33.

¹³ *Isto*.

¹⁴ *Isto*, 34.

¹⁵ *Isto*, 39.

¹⁶ Antun BONIFAČIĆ, „Carstvo nečovječnog (Odlomak iz studije ‘Paul Valéry’)”, *Savremenik: ljetopis Društva hrvatskih književnika*, 26/1937., br. 10, 348.

¹⁷ *Isto*.

borbe koje su je razarale, a potom i tektonske potrese koji su je kroz Drugi svetski rat izveli ka komunističkoj revoluciji – i dugotrajnom, revolucionarnom čitanju njene prošlosti – Jugoslavija nije bila izuzetak. Usek koji su donele četrdesete godine, izveo je sa scene liberalni kulturni krug, videći u tome neumitni silazak građanske klase iz središta politike i kulture u kome je bila proteklih decenija. Po svom licu i duhovnim afinitetima, ovaj liberalni krug je, međutim, pripadao evropskom trenutku i bio sazdan prema evropskim merilima. Pre-dosećajući buru, Isidora Sekulić je janurara 1941. godine pisala Milanu Grolu:

Godina što ide, neće biti dobra, ali će biti istoriska. Uopšte, živeli smo i dosada vremena u kojima je trebalo misliti, raditi, stradati. *En somme*, vokacije izuzetne generacije. Ili smo to, ili su izuzetne istoriske epohe došle da nas istrebe zato što nismo *to*.¹⁸

*

Pretežno opoziciono usmereni i van neposrednih političkih tokova, ali gravitirajući prema Demokratskoj, Republikanskoj i Zemlji-radničkoj stranci, blagonakloni prema jugoslovenskom okviru i saradnji, kulturnom uzdizanju jugoslovenske celine, liberalni krug srpskih intelektualaca bi se u mnogo čemu mogao dovesti u vezu sa težnjama njihovih francuskih savremenika. Generacijski posmatrano, posredi su intelektualci rođeni do 1885. koji su zrelost dostigli pre Prvog svetskog rata, dakle, u razdoblju parlamentarne monarhije u Srbiji 1903 – 1914. Njima se u međuratnom periodu pridružuje i generacijski krug rođenih između 1885. i 1900, a koji se uglavnom formirao tokom Prvog svetskog rata. Sociološka istraživanja pokazuju da je poreklo ovog liberalnog kruga uglavnom iz predratne Srbije, iz viših i srednjih društvenih slojeva; njih dve trećine školovano je na inostranim, romanskim, prevashodno francuskim univerzitetima. Reč je naročito o pravnicima, književnim istoričarima i kritičarima, književnicima, umetnicima, univerzitetkim profesorima, među kojima su najkrupnija imena Bogdana i Pavla Popovića, Jovana Dučića, Milana Rakića, Branka Lazarevića, Milana Kašanina i dr. Okupljeni na Univerzitetu u Beogradu, posebno Filozofskom i Pravnom fakultetu, Srpskoj kraljevskoj akademiji, zatim oko časopisa *Srpski književni glasnik* i *Misao*, ova grupacija zauzima neobično veliki društveni ugled u međuratnom periodu.¹⁹

Zanimljivo je primetiti da se savremena francuska historiografija okreće zaboravljenim liberalnim intelektualcima međuratnog perioda. Tako se u njima više ne vide samo poraženi akteri u političkim borbama ili avangardnim promenama u francuskoj kulturi, niti simboli dekadencije Francuske pre Drugog svetskog rata, već uzorni poklonici racionalizma, prosvete, pacifizma i evropske saradnje, i tvorci jednog kulturnog modela koji je težio pomirenju i kulturnoj sintezi.²⁰ Jedno od lica tog modela je i sveobuhvatni program kulturne diplomatije koju je Francuska sprovodila u svetu od 1920, a veoma intenzivno i u Kraljevini Jugoslaviji. Ne iznenađuje saznanje da je glavnog saradnika u tom poslu imala upravo u liberalnim intelektualcima mlade jugoslovenske kraljevine.²¹

¹⁸ „Писма Исидоре Секулић Милану Гролу”, *Летопис Матуце српске*, 161/1985., br. 4, 460.

¹⁹ Milosav JANIČIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984., 184.-195.

²⁰ François CHAUBET, *Histoire intellectuelle de l'entre-deux-guerres. Culture et politique*, Paris 2006, 7.-12.

²¹ O francuskoj kulturnoj diplomatiji u Kraljevini Jugoslaviji videti: Veljko STANIĆ, „Les expositions d'art dans la diplomatie culturelle française des années 1930 – le cas yougoslave”, *Etudes danubiennes*, 26/2010., br. 1-2, 123.-141.; ISTI, „Les instituts français en Yougoslavie à l'époque de l'entre-deux-guerres”, *Etudes danubiennes*, 28/2012., br. 1-2, 73.-95.

Kako bismo izdvojili karakteristične primere važne za našu temu, a koje ne možemo lako ni iscrpeti, usredsredićemo se na tri posebne publikacije objavljene redom 1938, 1939. i 1940. godine.

Još 1937. godine, u Beogradu je pokrenuta *Biblioteka Politika i društvo*, u izdanju istoimene „Izdavačke zadruge”. Iza ovog poduhvata nalazila se grupa intelektualaca izrazite demokratske orijentacije, profesora Pravnog fakulteta, koju su u prvom redu predstavljali Mihailo Ilić, Milan Žujović i Božidar S. Marković, i koji su zauzimali prominentno mesto među liberalno orijentisanim intelektualcima u Beogradu.²² Jedno od pedesetak izdanja ove biblioteke u potpunosti je posvećeno Francuskoj, što čini izuzetak imajući u vidu odsustvo sličnih svezaka kada su druge evropske države i kulture u pitanju. Još važnije je da ona nosi simboličan naslov *Francuska 14. juli 1938* i da izlazi u toku godine koja je u Kraljevini Jugoslaviji zvanično proglašena „francuskom” (zbog obeležavanja dvadesetogodišnjice završetka Prvog svetskog rata) – uprkos očiglednom kursu Stojadinovićeve politike.²³

S čitanjem ove nevelike knjižice, svojevrsnog kompendijuma posvećenog Francuskoj i njenim raznim licima, od politike do umetnosti, s pravom bismo mogli početi i od kraja. Završni tekst, koji otkriva svu angažovanost poduhvata, iz pera je Mihaila Ilića:

Svaki poredak, međutim, pretpostavlja sklad i ravnotežu, koje Francuska doista pokazuje u svakom pogledu, – dok u svetu, na žalost, besne razorne sile i teže da ga udese po svome običaju. Verovati u njihov uspeh, znači ne verovati da će se ljudi ikad vratiti zdravom razumu. (...) Istina, jedna je Francuska na svetu, – ali na narodima je da ih bude više. (...) Zbog sličnog temperamenta i istovetne odanosti i ličnoj i nacionalnoj slobodi, nazivali su nas nekada Francuzima na Balkanu. Kad bismo opet zaslužili, da nas tako zovu!²⁴

Ukupno dvadeset dva priloga razvrstana u tri simbolične celine (*Stvarnost, Kultura i Francuska i čovečanstvo*) donose preglednu i široku političku, društvenu i kulturnu panoramu savremene Francuske. Slobodan Jovanović piše o prvim danima Treće republike i trajnosti njenog ustava;²⁵ Đorđe Tasić se nadovezuje na svetli primer koji pruža „jedna od kolevki demokratije i jedan od njenih najčvršćih stubova”.²⁶ Milan Žujović sa simpatijom slika francuskog *bourgeois* i njegovu težnju ka nezavisnosti, marljivosti i štedljivosti, kao i „njegovoj ljubavi za otadžbinu i za slobodu.”²⁷ Nedeljko Divac i Mladen Josifović ističu zasluge koje Francuska ima u razvoju radništva i poboljšanju njegovog položaja,²⁸ kao i ulogu koju igra njeno selo;²⁹ Ljubomir Radovanović temeljnu prednost Francuske u Evropi vidi u njenom upravnom uređenju,³⁰ kojima se pridružuju pravni³¹ i školski sistem.³²

²² M. JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, 189.-191.

²³ Vlada Milana Stojadinovića (1935–1939) vodila je politiku zbliženja sa Italijom i Nemačkom, radeći pre svega na razvoju privredne, ali i političke saradnje. Iako Francuska i u drugoj polovini 1930-tih zadržava važne pozicije u Jugoslaviji, Stojadinovićeve godine faktički označavaju kraj privilegovanog francusko-jugoslovenskog savezništva koje je trajalo od završetka Prvog svetskog rata do ubistva kralja Aleksandra u Marseju 1934.

²⁴ Др. МИХАИЛО ИЛИЋ, „Човек у Француској и Француска у Човечанству”, *Француска 14. јули 1938*, Београд 1938., 197.-198.

²⁵ СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ, „Постанак Треће Републике”, *Француска 14. јули 1938*, 5.-16.

²⁶ Др. ЂОРЂЕ ТАСИЋ, „Уставни поредак”, *Француска 14. јули 1938*, 17.

²⁷ Др. МИЛАН Ј. ЖУЈОВИЋ, „Сређњи друштвени слојеви”, *Француска 14. јули 1938*, 28.-29.

²⁸ Др. НЕДЕЉКО ДИВАЦ, „Радништво и синдикални покрет”, *Француска 14. јули 1938*, 32.-41.

²⁹ Др. МЛАДЕН ЈОСИФОВИЋ, „Село и мере за његово подизање”, *Француска 14. јули 1938*, 42.-51.

³⁰ ЛЈУБОМИР РАДОВАНОВИЋ, „Основна обележја административног уређења”, *Француска 14. јули 1938*, 63.-70.

³¹ Др. МИХАИЛО КОНСТАНТИНОВИЋ, „Позитивно право и основи приватноправног поретка”, *Француска 14. јули 1938*, 71.-77.

³² РАДОЈЕ А. КНЕЖЕВИЋ, „Школски систем”, *Француска 14. јули 1938*, 78.-86.

Slika 1. Srpska intelektualna elita Francuskoj Republici povodom njezinog nacionalnog praznika, 14. srpnja 1938.

varaju današnjim duhovnim potrebama sveta”.³⁶ Odgovor nije potvrđan. Miljković se suprotstavlja trenutku u kome „mahnitaju nacionalne strasti, kad neki glavni ideolozi i vođi ističu ‘moralno biće’ svoje nacije kao superiorno i suprotno drugima” i ostaje veran „idealu francuske kulture o slobodi čovekove misli i njegovog delanja”.³⁷ Ivan Đaja takođe u francuskoj nauci vidi prevashodno njen univerzalni duh. Đaja piše:

Francuska je nauka bila vođena verom da od nje treba očekivati trajno dobro. Danas, na žalost, ni najnaivniji idealista ne može više u to verovati. (...) Idealizam nije više na ceni danas. Mnogi se hvale svojim realizmom a na idealizam gledaju kao na opasnu i jalovu slabost.³⁸

On, međutim, nedvosmisleno dodaje:

I danas treba više nego ikada isticati realnost ideala. Jer nijedna velika stvarnost nije potekla iz odsustva idealizma. (...) Sloboda, jednakost, bratstvo, dabogme da su u apsolutnom

Iako informativni, prilozi u ovoj knjizi nisu lišeni neposredne političke poruke koju nose. Naprotiv, prisutni idealizam najbolje odslikava i snagu ubeđenja i moć iluzije: „Načela Deklaracije prava čoveka i građanina još i danas ako ne upravljaju životom svih evropskih naroda ono bar predstavlja ideal kome oni teže”³³ ili: „Francuska [je] danas jedna od onih zemalja u kojoj je narodno jedinstvo najpotpunije, a državna zajednica najčvršća.”³⁴ U istom duhu, senka ne pada ni na francusku vojnu moć. U njenom oficirskom kadru vidi se „najnesumnjivija superiornost francuske vojske”, a „francusko-britanski blok raspolaže otsada jednom ogromnom snagom, koja se iz dana u dan sve više usavršava. Ove dve sile predstavljaju garantiju mira i njima će se pridružiti snage miroljubivih naroda. Kada svet bude svestan njihove nepobedivosti biće nam dopuštene sve nade u bolje dane.”³⁵

Francuska snaga je, međutim, prvenstveno u njenoj kulturi. Branislav Miljković se pita „da li je pravo i opravdano ono tvrđenje da je francuska kultura ostarila i omalokrvila, da njene bitne osobine – ukoliko se one uopšte mogu pohvatati i uobličiti – ne odgovaraju današnjim duhovnim potrebama sveta”.³⁶ Odgovor nije potvrđan. Miljković se suprotstavlja trenutku u kome „mahnitaju nacionalne strasti, kad neki glavni ideolozi i vođi ističu ‘moralno biće’ svoje nacije kao superiorno i suprotno drugima” i ostaje veran „idealu francuske kulture o slobodi čovekove misli i njegovog delanja”.³⁷ Ivan Đaja takođe u francuskoj nauci vidi prevashodno njen univerzalni duh. Đaja piše:

Francuska je nauka bila vođena verom da od nje treba očekivati trajno dobro. Danas, na žalost, ni najnaivniji idealista ne može više u to verovati. (...) Idealizam nije više na ceni danas. Mnogi se hvale svojim realizmom a na idealizam gledaju kao na opasnu i jalovu slabost.³⁸

On, međutim, nedvosmisleno dodaje:

I danas treba više nego ikada isticati realnost ideala. Jer nijedna velika stvarnost nije potekla iz odsustva idealizma. (...) Sloboda, jednakost, bratstvo, dabogme da su u apsolutnom

³³ Др. Милош РАДОЈКОВИЋ, „Смернице спољне политике”, *Француска 14. јули 1938*, 88.

³⁴ Мил. С. ПЕТРОВИЋ, „Политичке странке”, *Француска 14. јули 1938*, 53.

³⁵ Др. Младен Ј. ЖУЈОВИЋ, „Војна снага”, *Француска 14. јули 1938*, 103.

³⁶ Бранислав МИЉКОВИЋ, „Животна снага француске културе”, *Француска 14. јули 1938*, 149.

³⁷ *Isto*.

³⁸ Др. Иван ЂАЈА, „Дух науке”, *Француска 14. јули 1938*, 112.

smislu utopije. Ali se u njih mora verovati, da bi bilo malo manje ropstva, malo manje nejednakosti i malo manje mržnje.³⁹

Siniša Stanković piše o pozitivizmu i humanizmu u francuskim prirodnim naukama,⁴⁰ a Jovan Đorđević pregnantno, ali i obavešteno, o društvenim naukama i njihovim glavnim odlikama: pozitivizmu, objektivnosti, relativizmu, solidarnosti „metoda i nauka”, „internacionalnom duhu” i humanizmu.⁴¹ Najzad, ovako optimistično izvedena slika Francuske data je neraskidivo od domaćih, jugoslovenskih potreba. Francuska od Revolucije 1789. i nacionalna borba „Jugoslovena” deo su jedne borbe

(...) za politička, građanska i ljudska prava, za ustavni, parlamentarni i demokratski poredak, za narodnu vladavinu i socijalnu pravdu (...) Jer naš narod intuitivno oseća i zna, da napuštanje ovoga i ovakvoga istorijskoga hoda ka budućnosti, ne samo da bi unakazilo njegovu moralnu i etičku ličnost, već bi neminovno i sudbinski porušilo temelje na kojima je on počeo izrađivanje svoje nezavisnosti i slobode i na kojima jedino može da počiva.⁴²

Drugi primer koji ovde želimo da prikažemo je specijalni dvobroj *Letopisa Matice srpske* iz jula–avgusta 1939. posvećen Francuskoj. On je, naime, priređen nakon proslave stope-desete godišnjice Francuske revolucije, organizovane te godine i u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, pod predsedništvom Grgura Jakšića.

Ovaj specijal *Letopisa* otvara prilog Bogdana Popovića *U slavu Francuske* (u pitanju je govor iz 1938, sa proslave „Francuske godine”), koji pitanje „kulturnog duga Francuskoj” prevodi sa elitnog na narodni nivo i uvodi pojam „instinktivnih simpatija” između dvaju naroda. Popović želi da prikaže jedan trajni afinitet svojih sunarodnika prema Francuskoj kao prvoj kulturnoj sili čovečanstva i da, u osetljivom političkom trenutku, podvuče nepokolebljivost domaćeg javnog mnjenja kada je Francuska u pitanju:

Francuski narod, zatočnik mira, pravde i slobode, i naš dobrotvor, može biti uveren da u nama ima vernog i zahvalnog prijatelja i poštovaoca; da zahvalnost naša nije upisana samo u moćnom bronзанom spomeniku Meštrovića na Kalemegdanu, no da je, čvršća i trajnija od bronzе, urezana i u srce naroda.⁴³

Ni najmanje ne čude ni članci Jaše Prodanovića i Marka Cara posvećeni Revoluciji 1789, čije vrednosti Prodanović kontrastira savremenoj Evropi u kojoj „danas većina država živi pod diktatorskim režimima”.⁴⁴ „Ta piramida, danas”, veli, pak, Car, „čvrsto stoji i pobornicima slobodarskih tekovina pruža solidnu bazu za odbijanje reakcionarnih navala, pa ma sa koje strane one dolazile”.⁴⁵ Da je veliki sukob u Evropi neminovan, vidi se i iz teksta Jovana M. Jovanovića: „Francuz može da kupi kapu u Londonu i obrnuto, ali francuska kapa ne ide na glavu nemačku, kao ni obrnuto nemačka na francusku glavu. Ovo nije priča, to je stvarnost.”⁴⁶ Jovanović zabrinuto zaključuje: „Sve može biti, ali još ne može biti izmirenja između Galije i Germanije.”⁴⁷

³⁹ *Isto.*

⁴⁰ Др. Синиша СТАНКОВИЋ, „Природне науке”, *Француска 14. јули 1938*, 114.-122.

⁴¹ Др. Јован ЂОРЂЕВИЋ, „Социологија и друштвене науке”, *Француска 14. јули 1938*, 130.-140.

⁴² Владимир СИМИЋ, „Француска и ми данас”, *Француска 14. јули 1938*, 190.-192.

⁴³ Богдан ПОПОВИЋ, „У славу Француске”, *Летопис Матице српске*, 113/1939., књ. 352, бр. 1-2, 3.

⁴⁴ Јаша М. ПРОДАНОВИЋ, „Француска 1789. Године”, *Летопис Матице српске*, 16.

⁴⁵ Марко ЦАР, „Светли дани француског народа”, *Летопис Матице српске*, 20.

⁴⁶ Јован М. ЈОВАНОВИЋ, „Око Рајне”, *Летопис Матице српске*, 28.

⁴⁷ *Isto*, 35.

Pored starijih i konzervativnijih Popovića i Cara i republikanca Prodanovića, u ovom broju su i radovi znatno mlađih integralnih Jugoslavena Vladimira Dvornikovića⁴⁸ i Nika Bartulovića.⁴⁹ Uzimajući u razmatranje „etnogenetičko, ‘stratigrafsko’ gledanje” u razvoju francuskog naroda, Dvorniković zaviruje u karakterologiju Francuza:

Brzi prelaz iz idejnog, zamišljenog, u motorno, aktivno, čini Francuza impulsivnim, ali i nestalnim. Lepa fraza, oštra misao, živa slika može brzo da ga pokrene, i zato se Francuz može vatreno da oduševi onde gde će drugi, teoretik i flegmatik, konstatovati tek jedno saznanje. Francuzi su klasičan narod ideologa i boraca: od filozofskih sistema do barikada u njih je relativno kratak razmak. Samo ovaj psihološki pogled objašnjava nam zašto je Francuska revolucija postala velikim i tipičnim primerom socijalne, na ideologiji osnovane, revolucije.⁵⁰

Posebnom oštrinom odlikuje se Bartulovićev tekst; njegove reči su reči ideologa koji upozorava, ali i poziva:

Stopedesetgodišnjica Velike revolucije, igrom sudbine, pada sred najreakcionarnije recidive, što ih je svet nakon Revolucije doživeo. (...) Danas se, naprotiv, nasilje uzdiže na pijedestal ideologije i, što je najgore, čitava krda tobožnjih intelektualaca dala su se upregnuti u heliogabalska kola, proklamujući intelektat i duh nesposobnim da određuju sudbinu čovečanstva, i tražeći da se na njihovo mesto, kao vrhovna božanstva, izdignu tenk, plinska bomba i koncentracioni logori.⁵¹

Sa pozicija svog poznatog jugoslovenskog nacionalizma, Bartulović odriče prestiž nacionaliste prikrivenim ili otvorenim pristalicama fašizma u jugoslovenskoj sredini, uzimajući upravo primer odnosa prema Francuskoj revoluciji:

Dok su se nosioci istinskog i delotvornog nacionalizma, pred rat i za vreme rata – oni oko Revolucionarne omladine, Slovenskog Juga, Pijemonta, Mlade Bosne, koji su davali mučenike, atentatore i dobrovoljce – ponosili da su direktni potomci Velike revolucije, majke svih sloboda i svih težnji ka pravdi i napretku – danas se sa strane ljudi koji tvrde da su jedini uzeli monopol na nacionalizam, jednako kao i sa strane izvesnih služničkih komiteta, sipa paljba na Revoluciju kao početak svih zala u svetu, pa nam se, umesto uzvišenog gesla „Bratstva, jednakosti i slobode”, serviraju parole životnih prostora, nejednakosti ljudi i rasa, i potrebe da mali narodi budu plen za apetite velikih.⁵²

Završetak je prirodno optimistički, s dosta patosa i previše vere i u Francusku i u Jugoslaviju:

Jer i naši ratovi za oslobođenje bili su uvek svesne revolucije čitavog narodnog kolektiva protiv ropstva i tiranije (...) biće svaki naš čovek živa Mažinovljeva i Sigfridova linija, koja će do poslednjeg daha mahnito braniti dragu svoju slobodnu i naprednu Jugoslaviju.⁵³

⁴⁸ Владимир ДВОРНИКОВИЋ, „Револуционарни и конзервативни елементи у француској психи”, *Летопис Матице српске*, 37.-47.

⁴⁹ Нико БАРТУЛОВИЋ, „Велка револуција и национална мисао”, *Летопис Матице српске*, 48.-50.

⁵⁰ Владимир ДВОРНИКОВИЋ, „Револуционарни и конзервативни елементи у француској психи”, *Летопис Матице српске*, 43.

⁵¹ Нико БАРТУЛОВИЋ, „Велка револуција и национална мисао”, *Летопис Матице српске*, 48.

⁵² *Isto*.

⁵³ *Isto*, 50.

Poslednji primer u ovom kratkom ogledu je iz 1940. godine. *Knjiga o Francuskoj*, duhovni brevijar jedne generacije srpskih intelektualaca, je i jedna stara priča o slobodi. Prema Cvijićevim rečima,

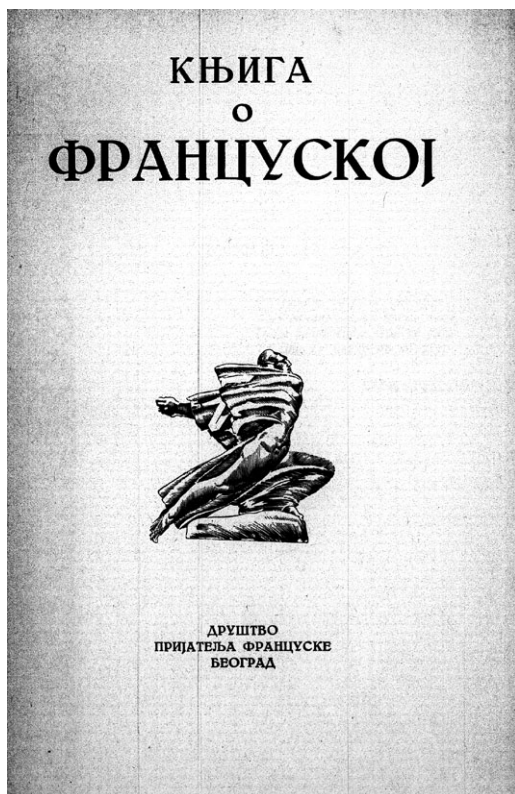
(k)ad su se u srpskoj inteligenciji počele javljati prve misli o slobodi i pravima čoveka, o poštovanju koje se mora imati prema ispravnim ličnostima i ličnom dostojanstvu, te misli su na prvom mestu bile francuskog porekla ili inspirisane faktima francuske istorije, naročito Velikom revolucijom. A po jednom dubokom instinktu, koji se događajima poslednjih godina pokazao kao nepogrešan, srpski je narod ostvarenje svoga narodnog ideala vezivao uvek za Francusku, zemlju velikih čovečanskih pokreta i internacionalne pravde.⁵⁴

U dubinskim vezama među ovim narodima, nalazila su se, po Cvijiću, slična iskustva:

Renan je s pravom rekao: da je bitni element ideje o narodnosti i o narodu to kad pojedine njegove grupe ili delovi imaju iste istoriske tradicije, kad su vezane istim nasleđstvom sjajnih i slavnih događaja, kao i nesrećama i dubokim žalostima koje su ih snalazile. Mi smo takvim sponama i događajima vezani sa velikim francuskim narodom, i naše prijateljstvo prelazi obične i čak tesne veze koje se inače javljaju između naroda. Ono ima mnogo dublju, neizgladljivu podlogu.⁵⁵

Pripremljena i objavljena pred leto 1940. godine, *Knjiga o Francuskoj* je verovatno poslednji omaž zemlji koja nestaje pred nemačkim oružjem. U njoj su sabrani tekstovi iz različitih perioda, dati kao svedočanstvo vremena i zalag trajnosti. Ali pogled na Francusku dat je ovde u jednoj povlašćenoj perspektivi, onoj francusko-srpskog i francusko-jugoslovenskog zajedništva u novijoj istoriji. S udaljenosti od sedam decenija, u svemu što danas može da zazvuči arhaično i nespretno, uvodne reči ne mogu a da ne odaju izvorni idealizam:

Ova knjiga posvećena je Francuskoj, njenim duhovnim i građanskim vrlinama, njenom skladnom, slobodnom i čovekoljubivom geniju. Ona je izraz nepokolebljivosti francusko-jugoslovenskog prijateljstva. Zadatak joj je da pred novim naraštajima osveži bolne i drage uspomene iz nedavnih herojskih dana, kako bi ta svetla zajednička prošlost bolje obasjala puteve naše budućnosti.⁵⁶

Slika 2. Beogradska *Knjiga o Francuskoj* uoči nemačke okupacije 1940. godine

⁵⁴ Јован ЦВИЈИЋ, „Француско-српско пријатељство”, *Књига о Француској*, Београд 1940., 253.

⁵⁵ *Isto*, 254.

⁵⁶ *Књига о Француској*, 7.

Vođena Montenjevom mišlju da reč jednom polovinom pripada onome koji govori, a drugom onome koji sluša, Isidora Sekulić u „francuskom geniju” vidi stalnog sabesednika, u slobodi, pravdi i lepoti:

Za vreme rata, ona je mešala krv svoju s našom, grobove svoje s našima, trofeje svoje s našima. (...) Ima nas dosta koji smemo reći slobodno, i možemo dokazati, da nas je na duhovnom životnom putu za jednu ruku vodila Francuska, za drugu Srbija. Pravo je da se to kaže maloј Srbiji prohujalih vremena.⁵⁷

Ostvarenje francuske duhovne moći nigde se ne vidi kao u Parizu; u njemu se razlažu i sintetizuju toliki darovi:

Vera ljudi u Pariz tako je stalna i mistična, kao vera u nadživotno i svemogućno. (...) Kao što je Bog svačiji, tako je i Pariz. Ulazite samo, borci i radnici! ulazite, energije i talenti svih podneblja, nacija, generacija! Kapije se ne zatvaraju, radionice se ne zatvaraju. Pariz budno čeka da se iskrcaju sve one treće klase svih sela i planina, budućnost i kontinuitet, mladost šarena u kostimu, nevešta u ponašanju, nevešta da kaže francuskim jezikom drugo do: Pariz, sloboda, lepota, duh.⁵⁸

Francuska je, zatim, jedna idealna sinteza humanističkih ideala, „zemlja visoke prosvete i lepote, slobode i miroljubivosti”.⁵⁹ Kulturni i civilizacijski uzor, Francuska je i čuvar jednog neobičnog prijateljstva:

Malo je stranaca koji su nam prišli sa toliko ljubavi, malo je stranaca a malo je i naših ljudi koji su se bavili nama sa toliko pronicljivosti i koji su – može se reći – proročki predvideli našu jugoslovensku budućnost.⁶⁰

*

Ako bismo se zadržali na ponuđenim teorijskim konceptima s početka ovog rada, primetili bismo da se pomenuti obrasci *réseau*, *itinéraire* i *sociabilité* itekako mogu primeniti na liberalni intelektualni krug koji smo ovde dotakli. Dovoljno je pomenuti *Srpski književni glasnik* ili termin „Parizlija” kako bismo naglasili samo neke od atributa koji omogućavaju pozicioniranje unutar ovog miljea. Mentalna mapa koju tako dobijamo proteže se na nekoliko decenija (okvirno od kraja 19. veka do Drugog svetskog rata) preuzimanja i preoblikovanja političkih i kulturnih vrednosti iz Francuske koje se povratno manifestuju u primerima koje smo analizirali. Kraj tridesetih godina prošlog veka je tako vreme pojačane pažnje koja se od strane ovog kruga poklanja Francuskoј i to suprotno kursu koji u istom periodu zauzima zvanična jugoslovenska politika. Reč je o *par excellence* pitanju odgovornosti i naglašavanju dubinskih veza sa francuskom politikom i kulturom koje se projektuju više od jednog stoleća unazad, do Francuske revolucije kao izvora racionalizma, ideala slobode i jednakosti, ali i sinonima evropske civilizacije, njene ravnoteže i harmonije. Veziva-

⁵⁷ Исидора СЕКУЛИЋ, „Француски геније”, *Књига о Француској*, 52.

⁵⁸ ИСТА, „Париз”, *Књига о Француској*, 122.-125.

⁵⁹ Светислав ПЕТРОВИЋ, „Земља просвећености и лепоте, слободe и мирољубивости”, *Књига о Француској*, 85.

⁶⁰ Јелисавета ИБРОВАЦ-ПОПОВИЋ, „Француско пријатељство”, *Књига о Француској*, 188.

nje za Francusku ima dodatni značaj kada se uzme u obzir totalitarni kontekst tridesetih godina, kao i zajednička, ali i pojedinačne sudbine pripadnika liberalnog kruga koje smo ovde sreli, u godinama Drugog svjetskog rata – od fizičkog nestanka do marginalizacije, ili, eventualno, (delimičnog) uklapanja u poratni komunistički svet u Jugoslaviji.

FRANCE AND THE INTELLECTUALS FROM THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA IN THE LATE 1930S

This paper focuses on a Serbian intellectual cultural circle in the Kingdom of Yugoslavia which held French culture and its political, ideological and other achievements in particularly high regard. It emerged in early 20th century, in the period of Modernism, when a particular liberal cultural model was formed in the circle around the *Srpski književni glasnik*. The model, mostly established through the appropriation of French models, corresponded to positivism in science and the Parnassus in art, while politically it gravitated towards the Yugoslav solution to the national question. In the interwar period, this circle maintained a central position in Serbian cultural life. Starting with theoretical concepts of comparative history of intellectuals offered by the contemporary French historiography, the paper analyzes periodicals and special editions (*Francuska 14. juli 1938*, *Letopis Matice srpske* and *Knjiga o Francuskoj*) from 1938, 1939 and 1940 to determine the basic imagological features of France as created and perpetuated by this intellectual circle. In the late 1930s, this circle takes a stance towards France which is contrary to the attitude of the Yugoslav government. They emphasize the connection with French politics and culture, which dates back more than a century, all the way to the French revolution as the source of rationalism and the ideals of freedom and equality, which are synonymous with European civilization as such, its balance and harmony. Taking after France in this context has an additional meaning in the totalitarian political circumstances of the 1930s, as do the collective and individual post-war fates of the members of this liberal circle, whose works this paper attempts to analyze. They range from disappearance, to marginalization and at best a (partial) integration into the post-war communist context of Yugoslavia. The paper is a testament to the permanence of cultural transfers from France among liberal Serbian intellectuals. It attempts to contribute to the illumination of the role of the liberal intellectual in the Kingdom of Yugoslavia, his habitus and his intellectual and political engagement.

Keywords: France, Yugoslavia, intellectuals, culture, ideologies, liberalism

Literatura

Dušan T. BATAKOVIĆ (ur.), *La Serbie et la France une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, Belgrade 2010.

Dušan T. BATAKOVIĆ, *Les sources françaises de la démocratie serbe 1804–1914*, Paris 2013.

Antun BONIFAČIĆ, „Carstvo nečovječnog (Odlomak iz studije ‘Paul Valéry’)”, *Savremenik: letopis Društva hrvatskih književnika*, 26/1937., br. 10, 345.-348.

Christophe CHARLE, „L’histoire comparée des intellectuels en Europe”, *Pour une histoire comparée des intellectuels*, (ur. Michel Trebitsch i Marie-Christine Granjon), Paris 1998., 39.-60.

François CHAUBET, *Histoire intellectuelle de l’entre-deux-guerres. Culture et politique*, Paris 2006.

François DOSSE, „Histoire intellectuelle”, *Historiographies, I. Concepts et débats*, (ur. Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia i Nicolas Offenstadt), Paris 2010., 378.-390.

Француска 14. јули 1938, Београд 1938.

Jean-Noël GRANDHOMME – Jean-Paul BLED – Vojislav PAVLOVIĆ, „Les relations franco-yougoslaves dans l’entre-deux-guerres (1918–1940)”, *Études danubiennes*, 23/2007., br. 1-2, 21.-32.

Milosav JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Београд 1984.

Jugoslovensko-francuski odnosi: povodom 150 godina od otvaranja prvog francuskog konzulata u Srbiji, Београд 1990.

Књига о Француској, Београд 1940.

Бранко ЛАЗАРЕВИЋ, *Дневник једнога никога, Други део (1947)*, Београд 2007.

Летопис Матице српске, 113/1939., књ. 352, br. 1-2.

БОГДАН РАДИЦА, „Париз на раскрсници”, *XX век*, 1/1938., br. 5, 31.-39.

Писма Исидоре Секулић Милану Гролу, *Летопис Матице српске*, 161/1985., br. 4, 428.-460.

Stanislav SRETENOVIĆ, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Београд 2008.

Veljko STANIĆ, „Les expositions d’art dans la diplomatie culturelle française des années 1930 – le cas yougoslave”, *Études danubiennes*, 26/2010., br. 1-2, 123.-141.

Veljko STANIĆ, „Les instituts français en Yougoslavie à l’époque de l’entre-deux-guerres”, *Études danubiennes*, 28/2012., br. 1-2, 73.-95.

Станислав ВИНАВЕР, „Непретргнута Француска (I)”, *Српски књижевни гласник*, 18/1937., књ. LI, br. 6, 451.-464.

Станислав ВИНАВЕР, „Непретргнута Француска (II)”, *Српски књижевни гласник*, 18/1937., књ. LI, br. 7, 554.-561.

STUDENT IM VOLK: „TKO NIJE S NAMA, TAJ JE PROTIV NAS!”

Ivana Cvijović Javorina

UDK: 050(497.5=112.2)-057.87“1939“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U ožujku 1939. objavljen je prvi broj tromjesečnika *Student im Volk*, glasila Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu, namijenjenog svim studentima njemačke narodnosti u Jugoslaviji. Pored tekstova o uobičajenim studentskim temama, velik dio njegova sadržaja činili su tekstovi normativne naravi, u kojima su se studentima davale aktualne smjernice kako doprinijeti ostvarenju zamišljenog ideala njemačke narodne zajednice, to jest kako postati njezin aktivan član s razvijenom svijješću o vlastitim dužnostima. Dužnost pojedinca prema narodu stavljena je na prvo mjesto: njemačkim studentima više nisu smjeli biti važni osobni interesi, nego službeno proklamirana ideologija krvi, tla i časti. Vlasti su odmah počele pratiti pisanje glasila, a pojačale su i nadzor nad članovima Udruženja zbog sumnje u širenje nacističkih ideja. Posebna pozornost posvećivala se aktivnostima *Landesstudentenführera* Williija Badla, vlasnika lista, i Richarda Stieba, glavnog urednika. U radu se analiziraju tekstovi iz navedenog glasila i propituje njegova uloga u procesu etničko-ideološke mobilizacije studenata. Pokušava se odgovoriti na pitanje koje je sve intelektualne, profesionalne i moralne osobine, prema listu *Student im Volk*, trebao imati njemački student. Na kraju analize sažima se shvaćanje pojma „intelektualac” koje je *Student im Volk* promicao 1939. i 1940. godine.*

Ključne riječi: studenti, nacizam, Nijemci u Jugoslaviji, intelektualci, inteligencija, Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu, mobilizacija, *Student im Volk*, Willi Badl

1. Njemačka studentska udruženja u službi narodnoj zajednici

U rujnu 1939. godine Willi Badl, od 1938. do 1941. *Landesstudentenführer*, to jest vođa njemačkih studenata u Jugoslaviji, i vlasnik njihovog glasila *Student im Volk*, piše:

Naposlijetku, kao studentska udruženja (*studentische Kameradschaften*) mi danas više nismo članovi uskih drugarskih krugova (*Kameradschaftskreise*), nego se osjećamo kao članovi naše velike njemačke narodne zajednice. Naša udruženja ne smiju biti intelektualni kružoci,

* Srdačno zahvaljujem prof. dr. sc. Damiru Borasu na računalnoj obradi tekstova objavljenih u glasilu *Student im Volk*.

nego mjesta odgoja u kojima će svi drugovi (*Kameraden*) biti svjesni da je njihova prva i najviša dužnost služba u narodnoj zajednici (*Volksgemeinschaft*).¹

I dok su njemački studenti u Zagrebu koju godinu ranije – prema riječima jednoga od njih – s nestrpljenjem očekivali nedjelju i blagdan kako bi se „isključili” od tjednih radnih obveza i uputili na opuštajuću šetnju Sljemenom, Remetama, Šestinama ili Medvedgradom ili kako bi pak „s knjigom u ruci uređenim šumskim stazama ili asfaltnom cestom obrubljenom vrtovima okolnih vila”² krenuli prema Cmroku, krajem tridesetih godina mnogo se toga promijenilo u njihovim životima. „Bezazlene vedre šetnje po okolici Zagreba”, sastanke „pod repom’ brončanog konja na Jelačić placu”, Jelačićevu sablju, koja im je pokazivala smjer prema baru koji su posjećivali kad su bili „bez djevojaka a pri kasi”, česte odlaske u Gradsku kavanu „u svako doba dana i noći” te ostajanje u „Lovačkom rogu, ili kojoj drugoj pivnici – dok ne bi bili mrtvi od piva” ili dok posjeti noćnim lokalima ne bi završili „platežnom nesposobnošću sudionika”³ – zamijenio je novi oblik „druženja”. Umjesto da bezbrižno provode svoje slobodno vrijeme u prijateljskim krugovima, od njemačkih se studenata počelo očekivati da slobodno vrijeme koriste isključivo za poboljšanje životnih uvjeta i napredak čitave narodne zajednice.⁴

U citiranom članku Badl je naglasio još jednu važnu novinu u poimanju studentskog života. Odbacujući bilo kakav oblik izdvajanja iz zajednice na temelju društvenog statusa, jasno je dao do znanja da „pravi” njemački studenti i (budući) akademski obrazovani građani neće imati nikakav povlašten položaj u društvu samo zato što pripadaju malobrojnoj skupini onih koji su u to vrijeme imali mogućnost stjecanja fakultetskog obrazovanja. Stvaranje bilo kakvih „intelektualnih kružoka” bilo je ne samo nepoželjno, nego i nedopustivo. Istaknuto mjesto u društvu moglo im je pripasti samo pod uvjetom da ispunjavaju svoje dužnosti prema narodnoj zajednici.

Nemoguće je ne uočiti Badlov implicitni prijezir prema „intelektualizmu”. Krene li se od uobičajenog shvaćanja prema kojem se intelektualcima smatra osobe koje imaju visokoškolsko obrazovanje, znanstvenog ili umjetničkog usmjerenja, te se u konačnici bave umnim radom,⁵ može se zaključiti da su studenti u osnovi imali predispozicije postati „intelektualci”. No pravo je pitanje jesu li oni, prema mišljenju ljudi poput Badla, smjeli biti „intelektualci”. Ne ulazeći u to kakvu ulogu mogu imati akademski obrazovani građani u artikuliranju političkih zahtjeva te u formiranju javnog mišljenja i obrazaca percepcije društvene zbilje u moderno doba, neosporno je da njihova „praktična” znanja itekako doprinose zajednici u kojoj žive. Nije teško zamisliti koliku je važnost imala prisutnost liječnika u nekom zabače-

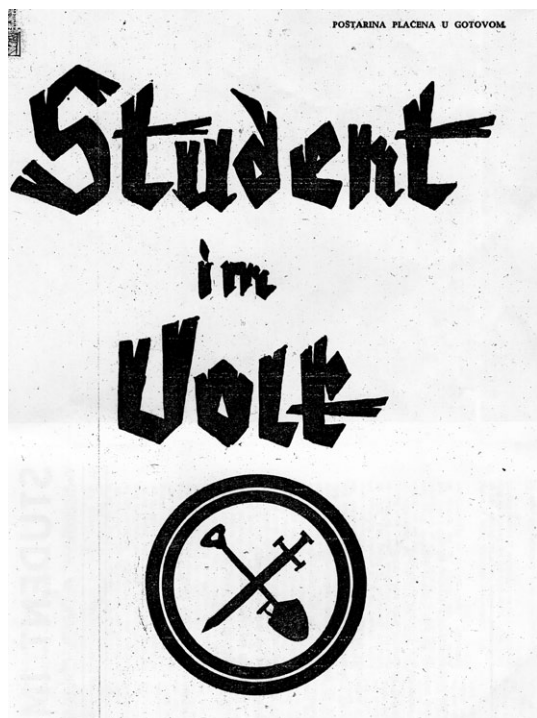
¹ Willi BADL, „Die Grundlinien unserer Arbeit”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 3, 1.-3. Ovdje 2. Citate iz *Student im Volk* i ostalih publikacija objavljenih na njemačkom jeziku prevela I.C.J.

² Josef MÜLLER, „O djelovanju njemačkih visokoškola u Zagrebu (Sjećanje na osnutak VDH – Zagreb i Suevia – Beograd)”, *Povijesne zaobilaznice: Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj*, (ur. Nives Rittig Beljak i Ljiljana Marks), Zagreb 2009., 199.-211. Ovdje 201.

³ *Isto*, 206.

⁴ Ideja o mladeži koja doprinosi razvoju svoje narodne zajednice nije nipošto bila novost nastala u vrijeme nacional-socijalizma. Tako se, primjerice, 1919. godine od njemačkih studenata tražilo da čuvaju čistoću njemačkog jezika, njeguju njemačke običaje i čine sve ono što Njemačku čini velikom i jakom, njemački narod časnim i vrijednim poštovanja, a njemačko ime slavnim. Istaknuto je da je dužnost svakog „pobožnog i časnog” njemačkog muškarca ili mladića da iz njemačkog života i jezika izbacuje sve ono što je strano i nije u domovinskom duhu. Međutim, tijekom nacističke vladavine nije više bilo riječi samo o očuvanju vlastite tradicije, nego je glavni cilj postalo prvenstvo interesa njemačke moći, kulture i politike spram drugih nacija. Friedrich ZUNKEL, „Ehre, Reputation”, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 2, Stuttgart 1992., 1.-63. Ovdje 58.

⁵ *Duden. Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich 2003., 839.; Vladimir ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb 2000., 317.

Slika 1. Naslovnica glasila *Student im Volk*Slika 2. Naslovnica glasila *Die Bewegung*

nom selu, odvjetnika spremnog pomoći „običnim ljudima” u sporovima oko nasljedstva ili učitelja koji je djecu učio čitati, pisati i računati. Njihova je važnost bila još i veća ako se uzme u obzir da je u to doba udio fakultetski obrazovanih ljudi bio iznimno nizak.⁶ Bilo bi, dakle, potpuno suludo pomisliti da je Badl, koji je i sam bio student, u svom „antiintelektualizmu” bio protiv visokog obrazovanja. Naprotiv, fakultetsko je obrazovanje i u „novom poretku” bilo na visokoj cijeni, ali ipak – ono nije smjelo proizvoditi „intelektualce”!

Iz ovih nekoliko uvodnih napomena vidljivo je da se između fakultetski obrazovanih osoba i „intelektualaca” nije smio stavljati znak jednakosti. Stoga se nameće nekoliko pitanja: Budući da je u tadašnjem diskursu očito postojao, koje je značajke sadržavao pojam „intelektualac” i na koga se odnosio? Ako se na temelju navedenoga pođe od pretpostavke da je „intelektualac” bio pojam s negativnim konotacijama, neizbježno je zapitati se je li bila ponuđena primjerena alternativa tom pojmu i što je ona sve obuhvaćala.

Odgovor na ta pitanja leži, između ostaloga, i u tekstovima objavljenima u *Student im Volk*. Dijelom su ih pisali članovi Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu ili studenti njemačke narodnosti s raznih strana Kraljevine Jugoslavije i susjednih zemalja, a dijelom potječu iz različitih glasila – ne samo studentskih – tiskanih u Trećem Reichu, primjerice iz službenog glasila njemačkih studenata u Reichu, *Die Bewegung*. Usporedi li se *Student im Volk* s *Die Bewegung*, list tiskan u Zagrebu djeluje – u najmanju ruku – vrlo skromno. U njemu nema fotografija, nema oglasa ni reklama i premda bi se letimičnim pregledom

⁶ Udio visokoobrazovanih osoba među Nijemcima iznosio je svega dva posto. (Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, Beograd 1980., 58.; Vladimir GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2, (ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2000., 429.-445. Ovdje 440.)

njegova sadržaja moglo pogrešno zaključiti da se radi o nasumično „nabacanim” tekstovima, koji baš i nemaju previše veze jedan s drugim, već i usporedbom naslova tekstova u oba časopisa lako se mogu uočiti vrlo velike tematske sličnosti, uz već spomenuto izravno preuzimanje tekstova iz njemačkog lista.⁷

U *Student im Volk* nema izravnih poziva studentima za uskraćivanje lojalnosti državi u kojoj žive odnosno poticanja na protudržavno djelovanje. Međutim, način na koji se raspravlja o statusu i zadaćama njemačke manjine u Kraljevini Jugoslaviji te kako se inače vrijednosno i praktično usmjerava čitatelje tog glasila svjedoči o utjecajima nacionalsocijalizma i „buđenju” sunarodnjaka odnosno njihovoj političkoj, a nakon 1. rujna 1939. godine i ratnoj mobilizaciji.

Stoga se nameće još jedno pitanje: u kojoj je mjeri taj naizgled skromni časopis od svega šesnaest stranica tiskanih na „njemačkom pismu” (*deutsche Schrift*) uopće mogao biti iskorišten u procesu mobilizacije? Kao interpretacijski okvir može poslužiti koncept etničke mobilizacije Milтона J. Esmána, koji pod tim pojmom podrazumijeva proces u kojemu etnička zajednica postaje politizirana u ime svojih kolektivnih interesa i težnji. Esman etničkom zajednicom smatra grupu ljudi ujedinjenih naslijeđenom kulturom, rasnim karakteristikama, sustavom vjerovanja (religijom) ili nacionalnim osjećajima.⁸ Taj proces zahtijeva svijest – koju obično promiču *ethnic entrepreneurs* – da je politička akcija potrebna za promociju ili obranu vitalnih kolektivnih interesa zajednice. Ta svijest pak rezultira uključivanjem pojedinaca u pokret ili specifičnu organizaciju koja nastoji govoriti u ime pokreta.⁹ Prema Esmanu, proces etničke mobilizacije ne mora biti obilježen samo iskustvom relativne deprivacije, nego i „očekivanjima”.¹⁰ Na proces mobilizacije pritom utječe sedam uzajamno ovisnih varijabli: politički kontekst (*opportunity structure*), vodstvo (*leadership*), ideologija (*ideology*), organizacija (*organization*), resursi (*resources*), ciljevi (*goals*) te strategije i taktike (*strategies/tactics*).¹¹

Ovaj uopćeni koncept može se primijeniti i na slučaj mobilizacije njemačke manjine u Kraljevini Jugoslaviji, ali pritom treba upozoriti na nekoliko važnih specifičnosti. Naime, nije svejedno živi li skupina koju treba mobilizirati na teritoriju omeđenom državnim granicama ili izvan njih. U ovom konkretnom slučaju bitno je imati na umu da je nacifikacija Nijemaca u Jugoslaviji bila dirigirana iz Trećeg Reicha, ali i da su se politički konteksti u pojedinim zemljama Kraljevine Jugoslavije, kada je o Nijemcima riječ, uvelike razlikovali.¹²

⁷ Usp. Dr. Franz RONNEBERGER, „Unsere studentische Aussenarbeit”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 3, 5.-6. i Dr. Gustav Adolf SCHEEL, „Die Aufgabe und Durchführung der studentischen Dienstpflicht”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 14.-15.

⁸ Milton J. ESMAN, *Ethnic politics*, New York 1994., 26.

⁹ M. J. ESMAN, *Ethnic politics*, 28. Usp. i Carl BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätswürfe und ethnopolitische Mobilisierung*, Wiesbaden 2009., 29.

¹⁰ C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 29.

¹¹ M. J. ESMAN, *Ethnic politics*, 28. Usp. i C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 28.-32.

¹² Usp. o položaju Nijemaca u Hrvatskoj: Vladimir GEIGER, „Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon drugog svjetskog rata)”, *Historijski zbornik*, 46/1993., br. 1, 165.-175.; ISTI, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”; ISTI, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001.; ISTI, *Nijemci Đakova i Đakovštine od 1848. do 1914. godine*, sv. 1 i sv. 2, Zagreb 2001. i 2002.; Goran BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb – Sarajevo – Osijek 2010. Položaj Nijemaca u Srbiji opisan je u: Zoran JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorićad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.; ISTI, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009. O položaju Nijemaca u Sloveniji: Mitja FERENC – Božo REPE, „Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama”, *Slovensko-austrijski odnosi v 20. stoletju. Slowenisch – österreichische*

Politički konteksti su imali i svoje socio-statusne aspekte. Nije svejedno radi li se o političkoj mobilizaciji siromašnoga, uglavnom nepismenog seljaštva ili studentske populacije.

Iako je nemoguće u ovom radu detaljno propitati i u jednakoj mjeri analizirati sve navedene čimbenike, analizom članaka iz *Student im Volk* može se dobiti uvid u društvene i narodnosne vrijednosti i prakse koje je to glasilo posredovalo, a time i pokušati dati odgovor na pitanje o njegovoj ulozi u procesu političke mobilizacije njemačkih studenata u Jugoslaviji neposredno uoči i nakon početka Drugoga svjetskog rata.

2. *Student im Volk* – glasilo „obnovljenog” Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu

Prvi broj glasila *Student im Volk. Vierteljahresschrift der deutschen Studentenschaft in Jugoslawien* (Student u narodu. Tromjesečnik njemačkih studenata u Jugoslaviji) objavljen je 1. ožujka 1939. godine i izašlo je svega nekoliko brojeva.¹³ Početkom ožujka 1940. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova naredilo je vlastima Banovine Hrvatske da „izvol(e) skrenuti pažnju Državnom tužiocu na pisanje mjesečnika (sic!) ‘Student im Volk’, koji i već u svome prvom broju prelazi stroge granice lojalnosti i zakona.”¹⁴

O tom „tiskopisu” Uprava policije u Zagrebu poslala je podatke Odjeljku za državnu zaštitu Kraljevske banske uprave Savske banovine. Kao glavni i odgovorni urednik spominje se Richard Stieb, rođen 16. studenoga 1916. u Tordincima, student medicine u Zagrebu. U pogledu pravca pisanja, vlasti su ovo studentsko glasilo označile kao „kulturno-politički list nemačkih studenata nacionalističkog karaktera”.¹⁵ Predviđena učestalost izlazenja lista bila je svaka tri mjeseca, a trebao se tiskati u tisuću primjeraka. U spomenutom policijskom izvještaju navodi se da je vlasnik Wilhelm Badl,¹⁶ rođen 22. rujna 1917.¹⁷ u Innsbrucku te da list nema stalnih suradnika, već „neodređen broj dopisnika”, uglavnom članova Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu.¹⁸ Prvi broj lista je izgleda odmah bio razgrabljen, a prema riječima Williija Badla, pohvale su stizale od Nijemaca čak od Danske do Rumunjske.¹⁹

Beziehungen im 20. Jahrhundert, (ur. Dušan Nećak i dr.), Ljubljana 2004., 147.-160. Usp. i članak u ovom zborniku: Božo REPE, „Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svjetskog rata”.

¹³ U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (dalje: HDA), u Zbirci špijunaža i peta kolona, čuvaju se tri primjerka *Student im Volk*: 2. i 3. broj 1. godišta (lipanj i rujan 1939.) te 1. broj 2. godišta (ožujak 1940.). Prvi broj prvog godišta nije sačuvan. U digitaliziranom katalogu Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (http://katalog.lzmk.hr/autorski.aspx?box=Kutija_A748) spominju se i tekstovi objavljeni u 2. broju 2. godišta, npr. pjesme F. Tella, „Ihr baut die Dome” i „Empor”, što znači da je sasvim sigurno objavljeno barem pet brojeva ovog glasila.

¹⁴ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ U tekstovima objavljenim u glasilu *Student im Volk*, novinama *Deutsche Nachrichten*, kao i u obavijesti o Badlovoj smrti objavljenoj u novinama *Marburger Zeitung* od 16. ožujka 1943. te u nekrologu objavljenom u glasilu *Die Bewegung* s kraja veljače 1944. uz Badlovo prezime javlja se jedino varijanta imena Willi.

¹⁷ U zapisniku Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu od 29. 11. 1939. piše da je Badl rođen u mjesecu studenome. Očito je u jednom slučaju došlo do pogreške pri upisu mjeseca rimskim brojem IX. odnosno XI. (HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.)

¹⁸ Prema sačuvanom dokumentu, *Student im Volk* se tiskao u tiskari „Slovo” u Radišinoj ulici, vlasnika Mihajla Zagote (HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776), ali na sačuvanim primjercima navedena je tiskara Julija Kurzmannna iz Dalmatinske ulice. U njoj su se tiskale i novine *Deutsche Nachrichten*.

¹⁹ Willi BADL, „Rückschau und Ausblick – Ein Arbeitsjahr”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 8.-10. Ovdje 10.

Tridesetih godina dvadesetog stoljeća postojalo je nekoliko udruženja njemačkih studenata u Jugoslaviji, a jedno od njih bilo je i spomenuto Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu (*Vereinigung deutscher Hochschüler in Zagreb – VDH*).²⁰ Udruženje je osnovano 1925. godine, ali su društvena pravila odobrena tek 1931./1932. Prema pravilima,

„(s)vrha udruženja jest:

1. Zajednički studijski rad,
2. Negovanje druževnosti i prosvete medju članovima
3. Udruženje se ne bavi politikom.”²¹

O nedovoljnoj istraženosti ove teme svjedoči i neslaganje oko godine osnutka pa se kao početak rada navode još i 1926.²² i 1928. godina.²³ Josef Müller u zborniku tekstova objavljenom povodom četrdesete obljetnice postojanja Udruženja piše:

U zimskom semestru 1925. osnovano je u Zagrebu „Udruženje njemačkih visokoškolaca”²⁴ (*Vereinigung Deutscher Hochschüler – VDH*) a u zimskom semestru 1926. „Suevia” u Beogradu. Udruženje VDH imalo je više članova od Suevie. Švapski studenti davali su prednost Zagrebačkom sveučilištu radi još postojećeg austrijskog plana studiranja, dok je Beogradsko sveučilište bilo usklađeno s francuskim redom studiranja. Usto je stanovništvo Zagreba živjelo prema usvojenoj austrijskoj tradiciji i uglavnom razumjelo njemački, kao što im je i grad bio blistavo čist i ugodan, raspolagao modernim tekovinama i doimao se doista europski, dok Beograd unatoč procvatu nakon 1918. nije mogao zanijekati svoju tursku prošlost.²⁵

Prema drugom izvoru, u veljači 1926. godine upućeno je osamnaest poziva za osnivačku skupštinu, ali se pojavilo samo devet studenata, dok su ostali i u kasnijim prilikama smišljali svakojake isprike kako se ne bi morali odazvati. To nije obeshrabrilo osnivače te su nastavili s predanim radom na ostvarenju svoga plana tako da je u ljetnom semestru 1927. godine Udruženje brojalo već 30 članova.²⁶ Ipak, do kraja ljetnog semestra 1927. godine Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu bilo je tek organizacija labavog ustrojstva.²⁷

Osim za njegovanje akademskog duha i tradicije – što se između ostaloga ostvarivalo kupnjom knjiga, časopisa i novina – usvojena pravila su predviđala da će se dio prihoda koristiti i za pružanje pomoći siromašnim članovima.²⁸ Nije bila predviđena nikakva javna agitacija, štoviše, moglo bi se reći da su htjeli biti što manje uočljivi u široj javnosti i djelovati samo među svojim članovima. To bi moglo opravdati prigovor zbog „njemačko-nacionalnog ekskluziviteta”, koji im je bio upućen 1929. godine.²⁹

²⁰ U Beogradu su postojala dva studentska udruženja, „Suevia” i VDH Beograd. Krajem tridesetih godina primat je preuzela „Suevia”, a VDH Beograd je, nakon priključenja članstva prvome društvu, i službeno prestao postojati. Usp. i Dušan BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, Ljubljana 1966., 45.

²¹ *Pravila Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu*, čl. 3. (HDA 1353: grupa VI, kut. 24, inv. br. 2350.)

²² „Die Vereinigung deutscher Hochschüler in Zagreb”, *Cillier Zeitung* (Celje), br. 80, 13. 10. 1927., 3.

²³ Nikica BARIĆ, „Njemačka manjina u dokumentima banskih vlasti Banovine Hrvatske, 1939. – 1941.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 34/2002., br. 2, 435.–470. Ovdje 453.

²⁴ Citirani članak prijevod je teksta napisanog na njemačkom jeziku. Budući da se u arhivskim dokumentima spominje isključivo naziv „Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu”, u ovom se radu koristi upravo ta varijanta.

²⁵ J. MÜLLER, „O djelovanju njemačkih visokoškolaca u Zagrebu”, 199.

²⁶ „Die Vereinigung deutscher Hochschüler in Zagreb”, *Cillier Zeitung* (Celje), br. 80, 13. 10. 1927., 3.

²⁷ Sjećanje Adama Krämera objavljeno u: Josef MÜLLER-INDIA, *VDH-Agram, Suevia-Belgrad: 40 Jahre*, Salzburg 1964., 35.

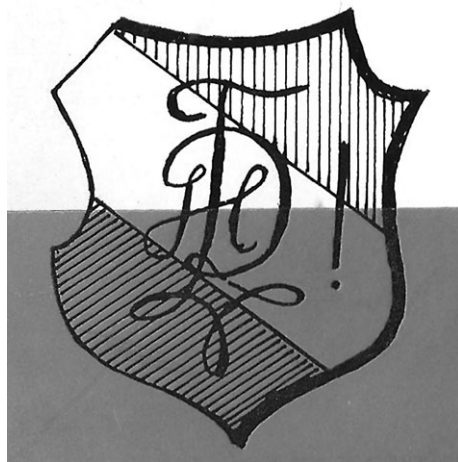
²⁸ *Pravila Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu*, čl. 24.

²⁹ „Ova oblast ostaje kod onoga predloga, stavljenoga u izvještaju od 23.10.1927. (...), podnesenog u istom predmetu na naredjenje Ministarstva od 5.10.1927. (...) te potpuno usvaja mišljenje Kr[aljjevskog] redar[stvenog] ravnateljstva,

Članovima Udruženja bilo je u javnosti zabranjeno isticati bilo kakve društvene oznake. Zeleno-bijelo-zlatni grb te vrpce u istoj boji smjeli su se isticati isključivo unutar društvenih prostora, odnosno prilikom skupština i zabava, a nikada izvan njih.³⁰ Krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina to će se itekako promijeniti i Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu sudjelovat će u organizaciji velikih društvenih događaja, kao što je, primjerice, bila Njemačka večer (*Deutscher Volksabend*) 13. svibnja 1939. godine na Zagrebačkom zboru, u tada najvećoj zagrebačkoj dvorani. Njemačka studentska udruženja doživjet će transformaciju – iz zatvorenog, javno jedva primjetnog udruženja prerast će u svojevrsni njemački studentski pokret, koji je uključivao svoje članstvo u širokom rasponu aktivnosti od slobodnog vremena do praktične političke edukacije, doprinoseći na taj način nacionalnom osvješćivanju Nijemaca u Kraljevini Jugoslaviji prema oficijelnom njemačkom (nacističkom) obrascu.

Dakle, iako se Udruženje formalno nije smjelo baviti politikom, članovi očitito nisu bili po strani zbivanja među pripadnicima njemačke manjine u Jugoslaviji. Neki su članovi Udruženja nakon 1945. godine tvrdili da ih „1933. godina nije bitno promijenila”, da su „samo (...) htjeli biti i ostati Nijemci” te da su „poklanjali (...) vladavini Hitlera simpatiju” koju nisu „kratili ni vladavini Stresemanna i Brüninga”, u uvjerenju „da i ta nova njemačka vlada neće od [njih] ništa tražiti što bi bilo nespojivo s [njihovim] državnopravnim dužnostima prema Jugoslaviji”.³¹ Hitlerovo preuzimanje vlasti označilo je ipak početak procesa sustavne nacifikacije i njemačkih studenata u Jugoslaviji. Kao jedan od najčešćih argumenata koristile su se pritom činjenice o „teškom položaju” Nijemaca u Kraljevini Jugoslaviji, odnosno ranije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Doista, nakon Prvoga svjetskog rata stubokom se promijenio status Nijemaca u svim zemljama koje su ušle u sastav Kraljevine SHS. Iako su pariški mirovni ugovori poslije Prvoga svjetskog rata posvuda u Europi priznavali postojanje i propisivali zaštitu nacionalnih manjina, što se primjerice trebalo očitovati u mogućnosti pohađanja škola na vlastitom jeziku i prema vlastitoj želji, u praksi su im ipak bivala uskraćena neka temeljna prava.³² Bio je to slučaj i u Kraljevini Jugoslaviji. Primjerice, Nijemcima i Mađarima s pravom

Slika 3. Grb Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu

da ne bi nikako bilo shodno odobriti djelovanje ovome društvu. Iz samih pravila (čl. 4. toč 3., čl. 8, čl. 19.) vidi se, da se ovo društvo oslanja na pravila i običaje njemačkih Burschenschafta. Ono bi bez sumnje svojim tjednim sastancima, društvenim znakovima it. d. it. d. dovelo do teških sukoba na univerzi, jer bi naše nacionalno društvo svakako protiv njih ustalo. Za to društvo, konačno, nema ni nikakve potrebe, jer u Z[agre]bu postoji dostatno studentskih i kulturnih i sportskih društava, tako te svaki student može da nadje društvo kakvo želi, dakako u koliko ne traži njemačko-nacionalni ekskluzivitet, kome ovdje i sa strane *naših* državljana nema ni najmanje biti mjesta.” (HDA 1353: grupa VI, kut. 24, inv. br. 2350. Istaknuto u izvorniku.)

³⁰ Pravila Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu, čl. 25. Koji su razlozi uvjetovali zabranu, nije moguće zaključiti iz raspoloživih izvora.

³¹ J. MÜLLER, „O djelovanju njemačkih visokoškolaca u Zagrebu”, 208.

³² C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941*, 151.

glasa onemogućeno je sudjelovanje na prvim poslijeratnim izborima jer su se, prema mirovnim ugovorima, do ljeta 1922. imali pravo preseliti u Austriju ili Mađarsku pa je vlada smatrala da im u tom razdoblju smije oduzeti politička prava.³³ Neovisno o tome što se u političkom smislu položaj Nijemaca u novoj državi promijenio – kao što se promijenio i u slučaju svih drugih naroda – u društveno-gospodarskom pogledu Nijemci su posvuda bili i ostali razvijenija zajednica.³⁴

Promjena položaja Nijemaca u Kraljevini Jugoslaviji krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina bila je sastavni dio tadašnje službene politike promicanja u biti velikosrpskog jugoslavizma. Objava Šestosiječanske diktature 1929. kao i donošenje Oktroiranog ustava 1931. godine trebali su doprinijeti glavnom cilju proklamiranih politika: stvaranju „jugoslavenskog naroda”.³⁵ U tom kontekstu, sva pojedinačna nacionalna obilježja, što je obuhvaćalo i nacionalne manjine, nisu smjela biti isticana. Nastojeći pred svijetom demonstrirati homogenost koju nije imala, a koja u očima vanjskog svijeta sugerira čvrstinu i snagu,³⁶ Kraljevina SHS/Jugoslavija svoju je multinacionalnost samo nerado i napola priznavala.³⁷

Ipak, aktivnosti Nijemaca u Jugoslaviji nikada nisu zamrle. Pokretanjem središnjeg glasila (*Deutsches Volksblatt*, 1919.), osnivanjem Njemačkog gospodarskog i kulturnog udruženja (*Deutscher Wirtschafts- und Kulturverein*, 1919.), Švapsko-njemačkog kulturnog saveza (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*, 1920.), Središnje poljoprivredne zadruge „Agraria” (*Landwirtschaftliche Zentralgenossenschaft*, 1922.) te Stranke Nijemaca u Kraljevini SHS (*Partei der Deutschen in Königreich SHS*, 1922.) njemačka je manjina zasnovala „pravne

³³ V. GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, 432.

³⁴ O socijalnoj strukturi Nijemaca u Jugoslaviji Branko Petranović je zapisao sljedeće: „Socijalna struktura nemačke nacionalne manjine iz 1934. pokazuje da se 45% seljaka bavilo obradom zemlje u vlasništvu, 50% su bili radnici, 18% zanatlije 3% trgovci, 2% intelektualci.” (Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, Beograd 1980., 58.) Vladimir Geiger preuzima sličnu statistiku iz knjige Josipa Mirnića (Josip MIRNIĆ, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974.) i navodi da je struktura Nijemaca prema zanimanjima bila sljedeća: poljoprivrednici 45%, radnici 30%, obrtnici 18%, trgovci 3% i „intelektualci” samo 2%. (V. GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, 440.) Struktura stanovništva čitave Jugoslavije po zanimanjima bila je 1931. sljedeća: prema glavnom zanimanju, udio osoba koje su se bavile poljoprivredom, stočarstvom, šumarstvom i ribarstvom iznosio je 76,3%, industrijom i obrtom 10,7%, trgovinom, kreditom i prometom 4,1%, na javnu službu, vojsku i slobodna zanimanja otpadalo je 4,6%, a na druga zanimanja („rentijeri, penzioneri, radnici bez naznake posla”) i nezaposlene 4,3%. (Mijo MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968., 306.) Statistika za Vojvodinu, u kojoj je bilo najviše njemačkih „enklava” (B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, 58.), pokazuje da je 1931. godine od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva živjelo 62%, a od industrije 15,2% stanovništva. Osim u Sloveniji, u kojoj je prvoj skupini pripadalo 60,6%, a drugoj čak 21,1% stanovništva, u svim ostalim dijelovima Kraljevine Jugoslavije udio stanovništva koje je živjelo od poljoprivrede, stočarstva, šumarstva i ribarstva bio je iznad 76%. (M. MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 308.) Osim toga, iz podataka memoranduma koji je 1940. *Kulturbund* uputio vladi Kraljevine Jugoslavije vidi se da su Nijemci u Vojvodini posjedovali 31,2% obradivog zemljišta, njihov udio u industrijskoj proizvodnji iznosio je 46,7%, a u zanatskoj 30 do 40%. Raspolagali su s 30,8% bankarskog kapitala. Njemački udio u nacionalnom dohotku iznosio je 55%. Prosječni posjed Nijemaca bio je dvostruko veći od posjeda Srba, Mađara i pripadnika drugih naroda u Vojvodini, a zemlja u posjedu pripadala je najboljoj kategoriji. (B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, 58.)

³⁵ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2008., 345.

³⁶ Z. JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 64.

³⁷ *Isto*, 17. Tako su, primjerice, vlasti Kraljevine SHS smatrale da bi objavljivanje broja nacionalnih manjina moglo ugroziti interese države i dati materijala njezinim neprijateljima. Zato je Ministarstvo vanjskih poslova svojim vetom odgodilo objavljivanje rezultata popisa iz 1921. godine, dok rezultati popisa po materinjem jeziku od 1931. nikad nisu službeno objavljeni za vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije. (Z. JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 63.)

i organizacijske okvire na planu kulturno-prosvjetnoga i informativnoga djelovanja, gospodarskoga povezivanja i unapređenja proizvodnje i plasmana proizvoda te političkoga zastupništva koje je imalo zadaću osigurati povoljniji pravno-politički položaj nacionalne manjine u državi”.³⁸

Početak tridesetih godina i Hitlerovim dolaskom na vlast 1933. mijenjaju se ne samo politički nego i gospodarski i kulturni odnosi u Europi. Službena jugoslavenska politika postupno se i sama prilagođavala tim promjenama. Netrpeljivost prema Nijemcima smanjena je donekle već tijekom velike svjetske krize. Nakon 1932. godine održao se još jedino jugoslavenski izvoz u Njemačku. Uvoznici njemačkih proizvoda i zastupnici njemačkih tvrtki, s druge strane, mogli su se već krajem dvadesetih godina besplatno oglašavati u berlinskom gospodarskom glasilu *Deutsches Exporthandel*.³⁹ 1. svibnja 1934. Njemačka je potpisala trgovinski ugovor s Jugoslavijom.⁴⁰ Pozitivni rezultati izvoza jedno su se vrijeme bilježili i s Austrijom.⁴¹ Sve druge europske zemlje, a naročito sile Antante, prepustile su Jugoslaviju njezinoj „sudbini” prenaseljene agrarne države.⁴²

Nadalje, mnogi njemački i austrijski obrtnici i radnici radili su u to vrijeme, primjerice, u zagrebačkoj privredi, pogotovo na području elektrotehnike i automobilizma.⁴³ Bilo ih je i u brojnim drugim jugoslavenskim gradovima od Vršca, Pančeva, Zemuna i Beograda do Maribora, Ptuja, Celja, Kočevja, Ljubljane i tako dalje.

Obnova hrvatsko-njemačkih, srpsko-njemačkih i slovensko-njemačkih kulturnih odnosa počela je ranije, u drugoj polovici dvadesetih godina i nije bila bez velikih opterećenja, posebno u slučaju hrvatsko-njemačkih kulturnih odnosa jer su oni nužno bili suspekti vlastima u Beogradu, u situaciji paralize hrvatsko-srpskih odnosa u Kraljevini SHS prije i poslije ubojstva Stjepana Radića. Važnu ulogu u razvoju hrvatsko-njemačkih odnosa imao je i kontroverzni Toni Schlegel, urednik dnevnih novina *Morgenblatt*.⁴⁴

³⁸ G. BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, 138.

³⁹ Oglas iz novina *Morgenblatt* (Zagreb), br. 63, 3. 3. 1928., 9.

⁴⁰ G. BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, 148.

⁴¹ „Die jugoslawische Landwirtschaft und Österreich”, *Morgenblatt* (Zagreb), br. 13, 13. 1. 1928., 5.

⁴² Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Doprinos Nijemaca i Austrijanaca obrtništvu Zagreba do 1945. godine”, *Povijesne zaobilaznice: Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj*, (ur. Nives Rittig Beljak i Ljiljana Marks), Zagreb 2009., 12.-64. Ovdje 48. Točnije, bila je to zemlja nezavršene industrijalizacije. Usp. M. MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*. i B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, posebno poglavlje „Socijalno-ekonomska osnova nove države”, 56.-85.

⁴³ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Doprinos Nijemaca i Austrijanaca obrtništvu Zagreba do 1945. godine”, 48. U to doba se, primjerice, ponovno objavljuje i veliki Šamšalovićev njemačko-hrvatski rječnik. Usp. Gustav ŠAMŠALOVIC, *Deutsch-kroatisches und kroatisch-deutsches Wörterbuch: mit besonderer Rücksicht auf Phraseologie und die wichtigsten Fachausdrücke sämtlicher Zweige menschlicher Betätigung*, Zagreb 1929. Inače, prvo izdanje ovoga rječnika tiskano je 1916. godine. (*Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Jugos-Mak, Zagreb 1962., 509.) O njemačkom utjecaju u Srbiji usp. Ranka P. GAŠIĆ, „Nemački kulturni uticaj u Beogradu tridesetih godina 20. veka”, *Istorija 20. veka*, 21/2003., br. 1, 31.-46.

⁴⁴ Toni Schlegel je radio na osnivanju Društva prijatelja Njemačke, osnovanom u Zagrebu 1932. godine. Usp. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Osijek 2001., 263. Inače, u članku „Doprinos Nijemaca i Austrijanaca obrtništvu Zagreba do 1945. godine” autorica navodi da je Društvo osnovano 1938. godine (str. 56). Nikica Barić u citiranom članku također navodi 1932. kao godinu osnutka. Sjedište mu je bilo na Washingtonovom trgu 3. Usp. N. BARIĆ, „Njemačka manjina u dokumentima banskih vlasti Banovine Hrvatske, 1939. – 1941.”, 454. Schlegel ipak nije doživio osnutak Društva jer je u ožujku 1929. godine ubijen ispred svoje kuće, izgleda zbog otvorenog podupiranja diktature kralja Aleksandra. O motivima i naručiteljima Schlegelovog ubojstva više u: Tomislav JONJIĆ, „Proces Hranilović-Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta”, *Hrvatska između slobode i jugoslovenstva: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja 2009. u Zagrebu*, (ur. Tomislav Jonjić i Trpimir Matijević), Zagreb 2009., 167.-196. Posebno str. 172. i bilj. 17.

Krajem 1928. godine *Morgenblatt* je, primjerice, u cijelosti prenio dopis iz Berlina u kojem službena Njemačka izražava zabrinutost zbog teške unutarnje situacije u Jugoslaviji. Prema njemačkom mišljenju, pogoršanje situacije bilo je posljedica atentata u jugoslavenskoj Narodnoj skupštini 20. lipnja iste godine. Za Njemačku je problem bio to što se nakon atentata nisu počele smanjivati napetosti u odnosima između Hrvata i Srba. To je pak – dodaje se u dopisu – dovelo do stagnacije u njemačko-jugoslavenskim odnosima zbog koje Njemačka žali jer su prije toga oni već počeli napredovati na obostranu korist. Zbližavanju nisu zasmetale ni one nesuglasice iz kojih je proizašlo pogrešno jugoslavensko postupanje prema manjinskom pitanju. Beogradskoj *Politici* se također zamjerilo što se na neobjektivan način očitovala o zbivanjima u Njemačkoj.⁴⁵

Raznovrsni odnosi s Njemačkom ipak su se i dalje razvijali, što je olakšalo javno djelovanje njemačke manjine. Ograničavajući se na Hrvatsku, primjerice, 1929. godine u Zagrebu je osnovano Njemačko potporno društvo (*Hilfsverein*) s ciljem humanitarnog djelovanja, a od 1936. godine u Osijeku je djelovalo Njemačko dobrotvorno i kulturno udruženje. U više gradova utemeljena su njemačka pjevačka društva i tome slično.⁴⁶ Mnogo toga se mijenjalo i u Srbiji, naročito u vrijeme Stojadinovićeve vlade, koja je inače preferirala njemačku orijentaciju jugoslavenske vanjske politike. Njemačka je imala najveći paviljon na novoizgrađenom beogradskom Sajmištu, što je među suvremenicima imalo vrlo veliku simboličku težinu, zato što je Sajmište u to doba bilo najreprezentativniji objekt u urbanom razvitku Beograda.⁴⁷ Zadnja predratna izložba bila je posvećena „novoј njemačkoј arhitekturi”, očito s ambicijom da bude primjer srpskim i drugim jugoslavenskim arhitektima. Najsloženiji su bili slovensko-njemački odnosi jer su Nijemci u Sloveniji prvi bili nacificirani, ali su nailazili i na otpor više-manje svih struja u slovenskoј politici.⁴⁸

Prvi počeci nacističkoga gibanja među Nijemcima u Jugoslaviji uočljivi su već i pred samo Hitlerovo preuzimanje vlasti.⁴⁹ Situacija se radikalizirala pojavom Obnoviteljskog pokreta (*Erneuerungsbewegung*), struje sklone nacističkoј politici⁵⁰ te njegovom konačnom prevlašću u *Kulturbundu* 1939. godine. S pojavom nacizma *Kulturbund* je sve više pažnje počeo posvećivati političkom zadatku okupljanja Nijemaca i „spašavanja njemačke manjine od odnarođivanja”.⁵¹ U Jugoslaviji se u novim prilikama otvaralo sve više njemačkih škola, posebno u selima i gradovima gdje je njemačko stanovništvo bilo brojnije, a gdje nisu imali vlastite škole ili odjeljenja. Osnivalo se sve više njemačkih čitaonica, obilno opskrbljenih knjigama, časopisima i ostalim tiskovinama iz Trećeg Reicha.⁵²

Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu, koje je nastalo sredinom dvadesetih godina kao uistinu skromna zajednica s ciljem poticanja druženja među studentima njemačke na-

⁴⁵ „Deutschland und Jugoslawien. Eine sehr bemerkenswerte Berliner Erklärung”, *Morgenblatt* (Zagreb), br. 299, 30. 10. 1928., 2.

⁴⁶ O njemačkim udruženjima u Hrvatskoј više u: Ivo GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918–1941.*, Zagreb 2004., 434.-435. i G. BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, 136.-143.

⁴⁷ Usp. Jovan BAJFORD, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011., 28.-30.

⁴⁸ O Nijemcima u Sloveniji u to doba usp. Božo REPE, „Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svetskog rata”, tekst objavljen u ovom zborniku radova. Usp. i Michael WEDEKIND, „Znanost i politika. Restrukturiranje Slovenije, 1939.–1945.”, *Intelektualci i rat 1937.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksančić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 83.-96.

⁴⁹ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 43.

⁵⁰ V. GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, 436. O sukobima unutar *Kulturbunda* usp. i G. BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, 156.-159.

⁵¹ V. GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, 434.

⁵² *Isto.*

rodnosti u Zagrebu, postalo je s vremenom organizacija pod punom kontrolom Obnoviteljskoga pokreta, kojim su dominirale skupine mladih nacificiranih Nijemaca.⁵³

Ideološke razlike među dvjema najutjecajnijim strujama u *Kulturbundu* („stari” i „obnovitelji”) bile su donekle i generacijski uvjetovane. Starije generacije članova, koje su odrasle u Austro-Ugarskoj, našle su se nasuprot mlađim generacijama, koje su u Prvome svjetskom ratu dijelile svoja ratna iskustva s njemačkim vojnicima. Još mlađi su često studirali na austrijskim i njemačkim sveučilištima i izravno se upoznali, pored ostalog, i s nacističkim idejama.⁵⁴ Prema nekim izvorima, dvadesetih je godina u Austriji i u Weimarskoj Republici studirala polovica *volksdojčerskih* studenata iz Jugoslavije, često između 200 i 250 studenata godišnje te su se tamo uključivali u mnoge njemačke organizacije.⁵⁵

Jugoslavenske su vlasti očito bile svjesne kakav je sve utjecaj imalo to „zajedničko socijalizacijsko iskustvo”.⁵⁶ Tako je, na primjer, banska uprava u Novom Sadu još u lipnju 1933. godine predložila Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu da ograniči mogućnosti studiranja studenata njemačke narodnosti u Njemačkoj jer su, prema njihovim saznanjima, u Jugoslaviju unosili nacionalsocijalističku ideologiju.⁵⁷ Doista, od sredine tridesetih godina, službeni njemački VDA (*Volksbund für das Deutschtum im Ausland*) davao je stipendije isključivo podupirateljima Obnoviteljskog pokreta.⁵⁸

Iako formalno nije bilo dijelom *Kulturbunda*, Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu bilo je uključeno u mrežu institucija i organizacija koja je oko njega nastajala.⁵⁹ Očito i zbog sve bolje međusobne koordinacije njemačkih institucija i organizacija, vlasti su sve više sumnjale u pravi cilj Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu. Unatoč tome što je prema odobrenim pravilima njegova zadaća bila „širenje društvenosti i prosvete među članovima”, „glavni je i stvarni cilj, da se čuva nemačka nacionalna svest. Članovi su nacionalsocijalistički nastrojeni i na njihov rad se stalno pazi”.⁶⁰ Još je početkom kolovoza 1938. godine zagrebačka policija pretražila prostorije Udruženja i pritom zaplijenila sve knjige, revije i korespondenciju društva.⁶¹ Uprava policije u Zagrebu u više je navrata predlagala da se udruženje raspusti „jer je bilo utvrđeno, da se njihovim listom (*Student im Volk* – I.C.J.)⁶² vrši

⁵³ Isto, 436.

⁵⁴ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 43.

⁵⁵ C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 297. Međutim, ne smije se smetnuti s uma da je „mamac” za studiranje u inozemstvu mogla biti i raznovrsnija ponuda studija, a ne isključivo pristajanje uz nacističku ideologiju.

⁵⁶ C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 297.

⁵⁷ Isto, 382.

⁵⁸ Isto, 298. Godine 1881. osnovan je *Allgemeiner Deutscher Schulverein*. Cilj te organizacije bilo je širenje i podupiranje njemačkog školstva u čitavom svijetu. To se postizalo osnivanjem ili očuvanjem njemačkih škola, vrtića i knjižnica u inozemstvu te stipendijama za studij u Njemačkoj. Njegovu ulogu je 1908. preuzeo *Verein für das Deutschtum im Ausland*, a 1938. nacificirana *Volksdeutsche Mittelstelle*. D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 43.

⁵⁹ Carl Bethke pod pojmom mreže (*Netzwerk*) podrazumijeva „redovitu, ciljanu i usuglašenu suradnju međusobno povezanih čvorova, bez formalne hijerarhije.” Usp. C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 283.

⁶⁰ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

⁶¹ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 175.

⁶² Prema nekim izvještajima, prvi je broj objavljen već 1938. godine. U sjećanjima Haralda Scale navedeno je da je list tog naslova tiskan već 1936. godine: „Najprije se pisao na matricama, zatim umnožavao rukom, a kasnije tiskao. Prilikom jednoga pretresa u Bačkoj zaplijenjeno je nekoliko primjeraka tog lista, koji se nije izdavao prema odredbama jugoslavenskog zakona o tisku. Zbog toga smo Richard Stieb i ja uhićeni u ljeto 1938. ili 1939. (...) Nakon našeg saslušanja, koje je trajalo nekoliko sati, ponovno smo pušteni na slobodu.” Usp. J. MÜLLER-INDIA, *VDH-Agram, Suevia-Belgrad: 40 Jahre*, 51. Moguće je da se radilo o nekoj vrsti biltena ili letka, slabije kvalitete od kasnijeg glasila. Usp. izvještaj Redarstvenog ravnateljstva od 25. kolovoza 1938. ili izvještaj Uprave policije u Zagrebu od 30. siječnja 1939. (HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2881.)

nacional-socijalistička propaganda”. Međutim, određeno je „da se pretstavnici društva saopći, da će udruženje biti raspušteno, ako se ne bi pridržavalo svojih društvenih pravila”.⁶³ Posebno im je zasmetalo što se list „štampa samo na nemačkom jeziku” te što je njegov cilj „propaganda nemačkog nacionalsocijalizma u redovima naših studenata nemačke narodnosti”.⁶⁴ U promijenjenim prilikama nakon proglašenja Banovine Hrvatske odustalo se od raspuštanja Udruženja.⁶⁵

Prema policijskom izvješću može se zaključiti da je *Student im Volk* bio mnogo više od lista kakav je trebao biti prema odobrenim limitima. Neobično je bilo to što je glasilo koje je bilo namijenjeno „uskom krugu čitača, dakle samo članovima njemačkog studentskog udruženja, radi čega se štampa[o] u ograničenom broju”,⁶⁶ preciznije, u 500 primjeraka, već svojim prvim brojem izazvalo velik interes u čitavoj njemačkoj zajednici u Kraljevini Jugoslaviji pa i preko njezinih granica. Zagrebačke njemačke novine *Deutsche Nachrichten* odmah su ga „najtoplije preporučile svim sunarodnjacima” i pozvale ih na pretplatu.⁶⁷

3. Dirigirana nacifikacija

Očito je politički kontekst u Jugoslaviji stvarao dovoljno prostora za mogućnost dirigirane mobilizaciju njemačke manjine u Kraljevini Jugoslaviji, a naročito studenata njemačke narodnosti, u skladu s nacističkim načelima, prilagođenima različitim prilikama u zemlji. U toj mobilizaciji nikada se nije prelazilo preko negativnih iskustava iz dvadesetih godina, ali, s druge strane, nastojalo se iskoristiti sve mogućnosti koje su se otvarale sa sve ubrzanijim poboljšanjem službenih i raznovrsnih drugih odnosa s Njemačkom, naročito nakon nacističkog preuzimanja vlasti.

Početak tridesetih godina započinje „novo doba” i u razvitku Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu. U tim promjenama važan je bio izravni utjecaj nacificiranog VDA. Njemačke organizacije su i ranije davale stipendije studentima njemačke narodnosti iz Jugoslavije za studij u Njemačkoj,⁶⁸ ali je početkom tridesetih godina VDA počeo organizirati „obuku” studenata i u Jugoslaviji, na kojoj su studenti nacistički indoktrinirani. Već od 1933. godine u Zagrebu je djelovao Paul Claus, član NSDAP-a i opunomoćenik VDA za Jugoslaviju.⁶⁹ Kao njemački državljanin nije mogao biti službeni omladinski vođa *Kulturbunda*, ali je bio njegov stvarni vođa.⁷⁰ Sredstvima koje je dobio iz Njemačke izgradio je tabor na Pohorju, gdje je u jesen 1934. vodio tromjesečne nacističke tečajeve s 96 polazni-

⁶³ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2881.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

⁶⁶ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2779.

⁶⁷ *Deutsche Nachrichten* (Zagreb), br. 13, 18. 3. 1939., 3.

⁶⁸ Usp. bilj. 58.

⁶⁹ Nakon završenog studija ekonomije u Leipzigu, 1926. godine upisao se na Sveučilište u Beogradu, a od 1933. studirao je pravo u Zagrebu. Claus se kasnije prisjećao svoje djelatnosti u Zagrebu: „Iz Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu dolazili su važni impulsi za provođenje nacionalsocijalističke misli. (...) Osnovali su brojne omladinske grupe *Schwäbisch-Deutscher Kulturbunda* u glavnim područjima naseljenima [Nijemcima] i dali mnoge borce za prevlast pokreta Obnovitelja.” (Arnold SUPPAN, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Außenpolitik im europäischen Umfeld*, Wien – München 1996., 727.)

⁷⁰ *Pravila Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu*, čl. 5.; usp. D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 49.

ka, koji su nakon završetka tečaja bili angažirani u promicanju programa Obnoviteljskog pokreta.⁷¹

Clausovo djelovanje nije bio pojedinačni slučaj. Skupine njemačkih studenata obilazile su Nijemce izvan Reicha. Upoznavale su pa i istraživale povijest, jezik i kulturu njemačke manjine u Jugoslaviji, ali je njihova glavna zadaća bila promicanje nacističkih shvaćanja. Neki među njima otvoreno su svjedočili o svojim uvjerenjima. Primjerice, prilikom boravka u Zagrebu 1933. godine pojedini članovi jedne od tih skupina javno su nosili znak kukastog križa na svojoj odjeći, a u Gorjanima pokraj Đakova iste su godine dijelili letak s Hitlerovim govorom.⁷² Redakcija zagrebačkog časopisa *Židov* već je od 1933. godine upozoravala da se u legalnim „kulturnim” društvima njemačke manjine u Jugoslaviji vrši sustavna nacional-socijalistička propaganda, uz materijalnu potporu iz Trećega Reicha. Potkraj 1935. godine policija je saznala da se u podružnicama *Kulturbunda* omladinci zaklinju na „hakenkrojclersku” zastavu i polažu zakletvu da se neće ženiti sa Srkinjama, Mađaricama i Židovkama.⁷³

Postojanje složene manjinske organizacijske strukture, usmjeravane iz Trećeg Reicha, bilo je presudno za uspjeh procesa nacifikacije jer politička mobilizacija inače nije spontani proces.⁷⁴ Neophodni resursi bili su pritom zajamčeni. Prema Esmanu, treba razlikovati „domaće” i „vanjske” resurse: „demografska i socijalna struktura skupine koju treba mobilizirati”, „pitanje njezine kohezije, njezinih *communicative skills*”, ali i „mogućnost pristupa ‘vanjskim’ resursima, primjerice u domovini” određuju kako će se mobilizacija razvijati.⁷⁵ Nijemci su već od ranih 1920-ih godina imali relativno gustu mrežu manjinskih institucija i organizacija, koje su neovisno o promjenama nakon 1929. ipak ne samo „preživjele” nego se i nakon 1933. godine, prije ili kasnije, umrežile po nacističkim obrascima i pod izravnom nacističkom kontrolom.⁷⁶

U 1930-im planski se stvaralo nove „vođe”. Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu bilo je hijerarhijski organizirano, a Willi Badl je od 1938. do 1941. kao *Landesstudentenführer* bio neprijeporni vođa. Esman naglašava istovremenu važnost kako kohezije tako i natjecanja među pojedincima u vodstvu organizacije za njezino uspješno djelovanje, naročito kada je glavni cilj masovna politička mobilizacija članstva.⁷⁷ Badl je bio vrlo uspješan i kao studentski vođa koji povezuje ljude, ali i kao vođa koji autoritativno prednjači u političkoj mobilizaciji. Naime, unutar Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu postojala je manja skupina bivših studenata (*Altakademiker*) koja se nije slagala s Badlovom politikom. Protiveći se ukidanju tradicionalnih akademskih boja i vrpce, to jest znakova pripadnosti studentskom udruženju, oni su se u stvari protivili nacifikaciji. Isti je smisao imalo i njihovo protivljenje omasovljivanju Udruženja. Badl je uz pomoć sebi odanih ljudi svladao

⁷¹ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 49. Slične tečajevne za njemačku omladinu iz Jugoslavije (Kraljevine SHS), posebno za omladinu iz Slovenije, još od 1928. vodio je dr. Helmut Carstanjen u dvorcu Sv. Martin kod Graza. (*Isto*, 44.) O djelovanju dr. Helmuta Carstanjena više u: M. WEDEKIND, „Znanost i politika. Restrukturiranje Slovenije, 1939.–1945.”, 83.–96.

⁷² I. GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918–1941.*, 434.

⁷³ *Isto*, 435.

⁷⁴ M. J. ESMAN, *Ethnic politics*, 245.

⁷⁵ C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 31.

⁷⁶ *Kulturbund* je bio zabranjen 1924. godine na zahtjev ministra prosvjete Svetozara Pribičevića. Obnoviteljska skupština održana je 1927. (G. BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, 148.) Nakon uspostavljanja Šestosiječanjske diktature ponovno je došlo do stagnacije u radu, ali je vlada već u kolovozu 1930. dozvolila *Kulturbundu* nesmetano društveno djelovanje, a nova pravila su bila odobrena u travnju 1931. (D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 49.)

⁷⁷ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 29.

njihov otpor, označavajući ih kao „proizvod jednog ranijeg, liberalnog visokoškolskog odgoja” i „prevladanog vremena”.⁷⁸

Ukidanje znakovlja trebalo je pridonijeti nacifikaciji, odnosno, kako se tvrdilo, lakšem uklapanju u njemačku narodnu zajednicu, s već ranije izrečenom tezom da studentska društva nisu nikakvi „intelektualni kružoci”, nego „mjesto odgoja” u kojima svi članovi postaju svjesni svoje „prve i najveće dužnosti”: službe svom narodu.⁷⁹ Zbog toga je bilo potrebno ukloniti sve što je bilo neprimjereno „novom dobu” i što je sprečavalo uspješan mobilizacijski rad. Akademske boje i vrpce su stoga odbačene kao „izraz onog vremena koje smo danas nadživjeli i na mjesto kojega je došlo jedno novo, veličanstvenije [vrijeme].”⁸⁰ To nipošto nije bila posebnost njemačkoga studentskog pokreta u Jugoslaviji. Događalo se to po uzoru na promjene u Trećem Reichu, gdje se od sredine tridesetih godina počelo raditi na „uniformiranju” studenata. Studentska udruženja su se raspuštala ili su bila prisiljena raspustiti se, a nadzor je preuzimao Nacionalsocijalistički njemački studentski savez (*Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund*).⁸¹

Da bi se ostvarilo glavni cilj, u časopisu *Student im Volk* primjenjivale su se različite „strategije i taktike” (Esman), s nakanom da se studenti potaknu aktivno sudjelovati u „životu narodne zajednice”, prema nacističkom poimanju. Bilo da se radilo o korištenju simboličkih motiva uglavnom folklorističke naravi ili o izravnom apeliranju na osjećaj dužnosti prema njemačkoj narodnoj zajednici, važno je bilo samo jedno: stvoriti „novog studenta”, a time i „novog čovjeka”, neraskidivo vezana za zajednicu iz koje potječe i s kojom se identificira, neovisno o društvenom podrijetlu. Zbog svega toga, list nije pisao samo o „tipičnim” studentskim temama. Doduše, iako one nisu nestale iz njegova sadržaja, bile su prezentirane na način koji je također služio političkoj mobilizaciji (npr. prikazi iskustava sa skijanja, s organiziranih sudjelovanja u žetvama, sa sportskih aktivnosti). Bilo je i tekstova o seljacima, narodnim običajima, povijesti, srednjoškolskom obrazovanju, zapošljavanju i tako dalje, a svi su – izravno ili neizravno – bili u funkciji promicanja nacističke ideologije. Velik dio časopisa zauzimali su tekstovi normativne naravi, kao što je već istaknuto, nerijetko preneseni iz glasila u Trećem Reichu, u kojima su se studentima davale smjernice svjetonazorske naravi, uputstva za rad itd.

3. 1. *Student u narodu*

Najvažnije osobine svakog Nijemaca, a time i studenta, prema *Student im Volk*, mogu se svesti pod jedan zajednički nazivnik – svijest o zadaćama prema svom narodu:

Novo je vrijeme pred nas postavilo nove zahtjeve, a zadaće koje su zadane nama studentima kao punopravnim članovima naše narodne zajednice, imperativno su zahtijevale od nas da od svakog druga (*Kamerad*) tražimo najveće zalaganje (*Einsatz*) i najtežu službu (*Dienst*).⁸²

Stoga je Badl već u prvom broju listu *Student im Volk* namijenio ulogu „pozivatelja na djelovanje” (*Rufer zum Einsatz*).⁸³ Budući da je, prema njegovim riječima, većina mladih

⁷⁸ Willi BADL, „Student im Volk”, *Deutsche Nachrichten* (Zagreb), br. 7, 4. 2. 1939., 2.

⁷⁹ W. BADL, „Die Grundlinien unserer Arbeit”, 2.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Usp. Holger ZINN, *Das studentische Kameradschaftswesen im Dritten Reich unter besonderer Berücksichtigung der Bünde von DL und VC*, Würzburg 2001.

⁸² W. BADL, „Die Grundlinien unserer Arbeit”, 1.

⁸³ Willi BADL, „Der zweite Jahrgang ‘Student im Volk’”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 1.

Slika 4. Članovi Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu u ljetnom semestru 1934. godine

Nijemaca – pritom očito misleći na Nijemce u Jugoslaviji – odrasla bez ikakvog oblika nacionalnog institucionalnog uključivanja, zbog čega su bili nacionalno neosvijesteni, trebalo ih je osvijestiti. To je značilo uvjeriti ih da biti student ne znači uživati u „akademskim slobodama”, već odgojem postati borac za narod (*völkischer Kämpfer*), to jest školovanjem se osposobiti za rad u narodu (*Volkstumsarbeit*). Zbog toga je svatko po završetku studija trebao steći „zatvorenu sliku (...) narodne skupine” i biti upućen u „sva pitanja u vezi s domovinom”. Pritom je ideologijski najvažniji bio koncept „dužnosti”. Cilj nije bio odgajati „mozgovne akrobate” (*Gehirnakrobaten*) nego „muškarce koji će, kad se vrate u svoje rodno selo, dati uvjerljiv dokaz novog nazora”.⁸⁴

Često se isticala povezanost sa selom, napose rodnim, a ona je bila vidljiva već i na naslovnici glasila *Student im Volk*. Veliku pozornost državne cenzure, koja je inače pratila i ovo glasilo, izazvala je upravo njegova naslovnica.⁸⁵ Zbog nje je krajem studenoga 1939. godine Badl bio pozvan na obavijesni razgovor.⁸⁶ Naime, grb s ukrštenim mačem i lopatom otisnut na naslovnoj stranici *Student im Volk* podsjećao je na odlikovanje kojim su u to doba bili odlikovani graditelji Siegfriedove linije.⁸⁷ Badl je negirao bilo kakvu povezanost s nacističkom simbolikom:

Znak koji je otisnut na naslovnoj strani lista *Student im Volk* simbolizira borbu kolonista Nijemaca u Vojvodini za zemlju. Mač na tom znaku predstavlja odnosno simbolizira borbu protiv uzurpatora zemlje, a lopata na tom znaku predstavlja faktičnu borbu za zemlju. Prema historiji prije dolaska Srba, Hrvata i Nijemaca na teritorij današnje Vojvodine, obitavali

⁸⁴ W. BADL, „Die Grundlinien unserer Arbeit”, 1.

⁸⁵ Sačuvani primjerci glasila *Student im Volk* nalaze u se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu u Zbirci špijunaža i peta kolona. Naslove „sumnjivih” tekstova cenzori su podvlačili crvenom olovkom.

⁸⁶ U ovom se izvještaju ime pojavljuje u obliku Villim Badl. („Zapisnik od 29. XI. 1939. sastavljen u uredu Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu”, HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.) Usp. bilj. 16.

⁸⁷ Siegfriedova linija je bio naziv njemačke utvrđene fronte prema Francuskoj, Belgiji i Nizozemskoj. Gradila se od 1938. do 1945. Bila je duga 600 kilometara i sastojala se od 22.000 fortifikacijskih objekata. (<http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=36219>)

Slika 5. Odlikovanje dodijeljeno graditeljima Siegfriedove linije

su Turci odnosno činili su česte prepade na tu zemlju, pa su se gore spomenuti narodi protiv njih stalno borili i nisu im dali svoju zemlju, to je bila dakle borba za opstanak, borba protiv invazije stranaca, tuđina.⁸⁸

Osim toga, Badl je naglasio da je njihov znak nastao mnogo ranije nego odlikovanje koje je dr. Fritz Totd podijelio graditeljima Siegfriedove linije. Naime, prvi broj lista *Student im Volk* objavljen je 1. ožujka 1939. godine, a predložak za sam znak bio je svakako izrađen već mjesec dana ranije. Badl je zaključio da su oni „već upotrebljavali znakove 9 mjeseci prije, nego što su takovi znakovi dani radnicima za zasluge za gradnju Siegfriedove linije, a 4 mjeseca prije, nego što je uopće uvedeno u Njemačkoj to odlikovanje za radnike”.⁸⁹ Nije propustio spomenuti ni činjenicu da nije upoznat s time jesu li navedeni znakovi uopće slični.⁹⁰

Teško je povjerovati da je Badl uspio uvjeriti vlasti u apsurdnost optužbi za sličnost s nacističkim simbolom. Vrlo je vjerojatno da su vlasti pristale na ovakav

ishod zbog svjesnog popuštanja.⁹¹ Primjera je bilo mnogo. Tako je u lipnju 1939. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova iz Beograda poslalo Kraljevskoj banskoj upravi „naređenje o postupanju s licima” koja pozdravljaju sa „Heil, Sieg heil” i „Heil Hitler”. Naime, u Ministarstvu su zaključili da se „u posljednje vreme (...) kod nemačkog življa u našim severnim krajevima” moglo uočiti da pozdravljaju podizanjem desne ruke te da pritom izgovaraju „hajl, sig hajl”, „što ne sadrži još ništa inkriminirajuće”. Međutim, „ako se ovi pozdravi čine u cilju simbolične političke manifestacije, što je najčešće slučaj, ili sa tendencijom izazivanja, – onda postoji opasnost da se reakcijom jednog dela građana naruši javni red i mir.” Zato je takve pojave trebalo suzbijati u samom začetku. Nadalje, dodaje se u zaključku, „pozdrav ‘hajl Hitler’ ne može se kod nas (u Kraljevini Jugoslaviji – I.C.J.) smatrati pozdravom, pošto se isti u Nemačkoj upotrebljava kao obilgatna zaključna formula u zvaničnoj prepisci, a usvojen je od nemačkih građana i u njihovom privatnom međusobnom opštenju. Sem toga, pozdrav ‘hajl Hitler’ ne označuje samo pripadnost jednoj stranoj političkoj partiji i njenoj ideologiji, nego i odanost i građansku privrženost šefu nemačke države... Sem toga, neumesna upotreba imena šefa susedne države može izazvati neželjene incidente i time ugroziti dobre odnose između nas i Nemačke.” Zato je Ministarstvo obvezalo Kraljevsku bansku upravu da dostavlja „mesečne izvještaje o broju kažnjenih lica za ove krivice”. Bilo je još sličnih pojedinačnih incidenata. Početkom rujna 1939. godine Kotarsko načelstvo u Osijeku izvijestilo je da se pozdrav *Sieg Heil* koristio tijekom proslave žetve Švapsko-njemačkog prosvjetnog saveza 20. kolovoza u Ernestinovu prilikom dolaska Branimira Altgayera, prijeratnog vođe *Kulturbunda* za Slavoniju i Hrvatsku, a nekoliko go-

⁸⁸ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Vlada Milana Stojadinovića (1935.–1938.) vodila je politiku poboljšanja jugoslavensko-njemačkih odnosa. Više o tome: B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Knjiga prva*, 256.–309.

dina kasnije vođe Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U mnogim službenim izvještajima može se ipak pronaći mišljenje da se radilo o pojedincima odnosno o „izvesnim elementima” koji „svojim radom nastoje da zloupotrebe nemačke manjinske priredbe, organizacije i štampu u cilju propagiranja i manifestovanja jednog čisto političkog držanja, koje sasvim izlazi iz okvira dopuštenog kulturnog života nemačke manjine, a često predstavlja širenje iredentističke propagande, uperene protiv postojećeg pravnog poretka i državne celine, ispunjujući pri tome sve uslove inkriminacije”.⁹²

Dakle, policija, pogotovo tajne službe, pratile su (pro)nacističke aktivnosti, ali je pravosuđe očigledno reagiralo tek od prilike do prilike.⁹³ Tako se i na početku istrage o naslovnici *Student im Volk* smatralo da znak ima propagandni značaj „i to vjerojatno u korist jedne strane ratujuće države” te da ga treba zabraniti. Nakon što su saslušali Badla, koji je nekoliko dana kasnije donio i naslovnicu novina *Völkischer Beobachter* s prikazom odlikovanja graditeljima Siegfriedove linije, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu zaključilo je nakon usporedbe znakova „da se oni *bitno* razlikuju, a zajedničko im je jedino to, što imadu jedan i drugi ukršteni mač i lopatu, koji je mač i lopata dosta sličan na obim znakovima, ali su ukršteni u protivnom pravcu”.⁹⁴

Unatoč slikovitom objašnjenju o nastanku znaka na naslovnici *Student im Volk* i poricanju bilo kakve veze s nacističkim simbolima, neka pitanja ipak ostaju otvorena. Prvo, iako se dodjela odlikovanja za Siegfriedovu liniju uistinu dogodila nakon tiskanja prvog broja *Student im Volk*, trebalo bi istražiti je li njegov nacrt već bio objavljen u njemačkom tisku. Poznato je da su članovi Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu čitali taj tisak.⁹⁵ Drugo, čak i ako se odbaci veza između znaka na naslovnici *Student im Volk* i odlikovanja graditeljima Siegfriedove linije, pitanje je zašto je opisan motiv izabran za naslovnicu studentskog glasila. Kao što je već rečeno, njegov cilj nije bio samo obavještavati o zbivanjima među studentima njemačke narodnosti. Korištenje seljačkih običaja i folklorističke simbolike bilo je jedno od sredstava nacističke propagande.⁹⁶ Naime, u to doba ponovno su oživjele pseudoromantičarske predodžbe o seljaštvu kao „korijenu narodnog stabla”,⁹⁷ „zdravom temelju nacije i rase”⁹⁸ i „izvoru krvi”,⁹⁹ koje su svoj puni izražaj dobile u ideologiji „krvi i tla” (*Blut und Boden*). Treće, znak na naslovnici *Student im Volk* koristio se jednom prilikom ranije iste godine na sportskim dresovima Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu. Šablone za znakove napravio je Lotar Mülhausen, a izrađivali su se u tvornici Jugosvila u Mariboru.¹⁰⁰ Zanimljivo je obratiti pozornost na mjesto tiskanja ovih znakova. Badl je bio zavičajan u Mariboru pa je mogao imati različite motive za odabir navedenog mjesta. Međutim, Maribor je uz Celje bio neupitan centar okupljanja omladinaca njemačke narodnosti „koji stoje u vezi sa nacionalističkim organizacijama u Nemačkoj, naročito

⁹² HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2774.

⁹³ I. GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918–1941.*, 437.

⁹⁴ Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu, Politički otsjek, 2. prosinca 1939. Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, Odjeljku za državnu zaštitu, HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776. Podvukla I.C.J.

⁹⁵ J. MÜLLER, „O djelovanju njemačkih visokoškolaca u Zagrebu”, 208.

⁹⁶ Anette BLASCHKE, „Ideologische Mobilisierung im 'völkischen Kernland'”, *Workshop „Mobilisierung im Nationalsozialismus”*, Jena, 10./11. März 2010. Glavne teze izlaganja dostupane na http://www1.uni-jena.de/ns-gaue/workshop_2010.htm. Ovdje citirana str. 4.

⁹⁷ Werner CONZE, „Bauer. Bauernstand, Bauerntum”, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 1, Stuttgart 1992., 407.-439. Ovdje 437.

⁹⁸ *Isto*, 438.

⁹⁹ *Isto*, 407.

¹⁰⁰ Zapisnik Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, 2. 12. 1939., HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

u Gracu, koje imaju specijalne zadatke u Jugoslaviji.”¹⁰¹ Upravo je predstojništvo mjesne policije u Mariboru potaklo istragu o spornim znakovima,¹⁰² nezadovoljno jačanjem nacističkog utjecaja među Nijemcima, koji se očitovao u uređivačkoj politici listova *Deutsche Nachrichten*¹⁰³ i *Student im Volk*. Bilo je inače prigovora upućenih na različite zagrebačke službene adrese da „ovdašnja (zagrebačka – I.C.J.) cenzura nije dovoljno informirana o njemačkoj opasnosti”.¹⁰⁴ Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu reagiralo je na optužbe i zatražilo od vlasti Banovine Hrvatske da redovito dostavljaju podatke o pisanju svakog „lista na njemačkom jeziku, koji izlazi na teritoriju nadzora”.¹⁰⁵

Povezanost studenta i seljaka trebala je imati važnu ulogu u homogenizaciji njemačke narodne zajednice, pri čemu su se načelno zanemarivale sve staleške razlike. Trebalo je pokazati da su obje skupine, za koje se nerijetko mislilo da su se nalazile na suprotnim polovima društvenog raslojavanja, organski upućene funkcionirati zajedno. Da bi se to postiglo, od 1935. godine, primjerice, u ljetnim su mjesecima studenti organizirano odlazili na selo pomagati seljacima u žetvenim poslovima. Studenti su se na taj način zbližavali sa seljacima i razvijali osjećaj povezanosti sa seljačkom zemljom, shvaćajući da je seljaštvo „hranitelj nacije”.¹⁰⁶

Osim uvjeravanja studenata o potrebi takvih akcija, nesumnjivo je velik napor iziskivalo i uvjeravanje seljaka da studenti nisu nikakva „gospoda” koja se libe teškoga fizičkog rada i zapravo dolaze k njima ljetovati. Studenti su im, prema *Student im Volk*, trebali dokazati da dolaze

(...) seljaku, njemačkom seljaku da bi se na radu na polju približili jedan drugome i upoznali; da bi vlastitim očima vidjeli kako živi slavonski Nijemac; da bi doživjeli njegov jad i njegovu radost; i još nešto: da bi doživjeli narodno zajedništvo (*Volksgemeinschaft*).¹⁰⁷

Isto tako, trebali su svojim zalaganjem uvjeriti seljake da je došlo vrijeme studenata spremnih za rad i da ima „još mnogo za orati i sijati, da bi se jednom moglo žeti”, ali i navesti ih da zaključe da su upravo to studenti kakve oni trebaju.¹⁰⁸

Iako su postojali prigovori da se studenti bave „svim drugim stvarima koje oduzimaju vrijeme, samo ne studijem”,¹⁰⁹ ni u jednom se trenutku nije odustalo od zacrtanog cilja – studenta koji će sa svojim sunarodnjacima dijeliti životnu sudbinu. To je, uostalom, bio i jedan od razloga pokretanja časopisa *Student im Volk*:

Ne želimo oko našeg časopisa okupljati stalež akademičara¹¹⁰ da bismo ga izdvojili iz njegove narodne grupe. Naprotiv! Želimo taj stalež ponovno vratiti našem narodu. Želimo u

¹⁰¹ Odjel za državnu zaštitu izvještava o njemačkoj akciji u našoj zemlji, 29. 11. 1939., HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2877.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ *Deutsche Nachrichten* izdavali su „zagrebački Nemci koji se okupljaju oko ‘Švapsko-nemačkog prosvetnog saveza’”. (HDA 1358: grupa XI, kut. 32, inv. br. 2903.)

¹⁰⁴ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

¹⁰⁵ HDA 1358: grupa XI, kut. 32, inv. br. 2904.

¹⁰⁶ A. BLASCHKE, „Ideologische Mobilisierung im ‘völkischen Kernland’”, 3.

¹⁰⁷ L. K., „Landdienst”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 10.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ „Am Rande bemerken wir”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 15.-16. Ovdje 16.

¹¹⁰ Akademičar – *pov. arb.* onaj koji pohađa višu školu ili fakultet, doslovno akademiju; student. (V. ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 15.)

njemu probuditi spremnost na djelovanje, iz njega učiniti korisnog člana našeg narodnog tijela.¹¹¹

„Korisni član narodnog tijela” mogao je postati samo onaj tko je ozbiljno shvatio koja mu je uloga namijenjena i tko je bio spreman vršiti zadane dužnosti.

3. 2. Student kao „vođa”

Jesu li svi studenti bili svjesni svojih zadaća? Očito nisu. Riječima Jakoba Awendera, vođe Obnoviteljskoga pokreta, „akademski obrazovani građanin je uvijek vođa, dobar ili loš”.¹¹² Zato je bilo

(...) žalosno gledati kakve su vođe većina akademski obrazovanih građana. Oni, koji bi morali stajati na čelu u borbi za našu njemačku narodnost (*Volkstum*), biti uzorni svojim primjerom, uglavnom se drže po strani.¹¹³

Mogle su se čuti još i oštrije kritike, primjerice, poput kritike Hansa Jacoba Heina:

Naši akademičari su u našoj dosadašnjoj kratkoj povijesti u potpunosti zakazali na svim područjima, nisu riješili nijednu njima dodijeljenu zadaću, do nedavno nisu ni bili svjesni tih zadaća, a nisu u potpunosti još ni danas!¹¹⁴

Bilo je, doduše, onih koji su, prema istom autoru, ostvarili zapažena postignuća pa čak i djelovali kao perjanice na svojim područjima, ali se ipak radilo samo o pojedincima:

Što su postigli, postigli su jedino i isključivo zbog svijesti da su svom narodu dužni da to postignu – *ne kao akademičari, već kao njemački ljudi*. Da, s obzirom na tadašnje stanje, može se mirno reći da to nisu postigli *jer* su bili akademičari, nego da su to postigli *usprkos* tome.¹¹⁵

Razlozi tom zakazivanju, dodaje se u kritici, ne leže u studentskim vođama i metodama rada, već je „materijal koji se mora obraditi višestruko neprimjeren”. Naime, velik je problem bio što je „društvena pokretljivost” i dalje vrlo slaba te se često događalo da studiraju samo oni koji su trebali nastaviti obiteljsku tradiciju fakultetskog obrazovanja, čak i uz manjkave intelektualne sposobnosti. Budući da je stalež akademičara, „zahvaljujući (...) liberalističkoj hijerarhiji” bio „bolji” sloj, mnogi su studirali „samo zato što je i gospodin *papa* studirao”, a ovaj nije mogao dopustiti da njegov „bolji” sinčić padne u ‘niži’ sloj i da živi (...) primjerice kao poštteni obrtnik ili trgovac”.¹¹⁶ Prigovori su bili upućeni i djeci sa sela. Prigovaralo im se da kreću na studije iz koristoljublja, da bi mogli „pokazati svijetu da [su] u mogućnosti postati ‘gospodin’”. Prema Heinu, sve je to bila posljedica „dosljedne nakaznosti one bolesne udobnosti, koja najvećim dijelom degenerira u bijeg od posla, odgovornosti, zalaganja i borbe”.¹¹⁷ Umjesto očeve diplome i debelog novčanika, glavni

¹¹¹ Richard STIEB, „Warum eine Studentenzeitschrift?“, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 10.-11. Ovdje 10.

¹¹² *Isto*, 11.

¹¹³ *Isto*.

¹¹⁴ Hans Jacob HEIN, „Das Problem der Auslese bei unseren Studenten“, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 2.-5. Ovdje 3. Prema navodu iz članka, isti je tekst već objavljen u glasilu *Volksruf*.

¹¹⁵ H. J. HEIN, „Das Problem der Auslese bei unseren Studenten”, 3. Istaknuto u izvorniku.

¹¹⁶ *Isto*, 4.

¹¹⁷ *Isto*, 4.-5.

kriterij kod upućivanja djece na studij trebala je biti „prirodna nadarenost u kombinaciji s poštenim karakterom”.¹¹⁸ Samo se tako mogla provesti „zdrava selekcija” (*gesunde Auslese*) i od predstavnika svih društvenih slojeva stvoriti nova elita, sposobna da vodi njemački narod. Takva je selekcija bila nužna jer je studij, prema uobičajenim nacističkim shvaćanjima, omogućavao pristup najmoćnijem oružju – „intelektualnom oružju”, a ono je, ako se njime ispravno rukuje, „opasnije i razornije” od svakog drugog oružja jer „prodire mnogo dublje, ubija i uništava duh i dušu”. Budući da se posjedovanje tog oružja ne može regulirati dozvolama, kao u slučaju vatrenoga, ovakva selekcija trebala je spriječiti da „intelektualne šeprtlje ili čak zločinci” dođu u posjed „tog najopasnijeg ljudskog oružja (...), ukoliko očevo novčanik ispunjava potrebne uvjete”.¹¹⁹

Iako se uredništvo *Student im Volk* ogradio od „nekih” tvrdnji iznesenih u ovom članku, sama činjenica da su mu poklonili tri stranice i da su ga u cijelosti prenijeli iz novina *Volksruf*,¹²⁰ upućuje na to da je postojala potreba za jasno definiranim stavovima o ovoj temi. Osim toga, nije li upravo otvorenost studentskog statusa za pripadnike svih društvenih slojeva mogla znatno doprinijeti tome da se studenti prestanu smatrati izdvojenom društvenom skupinom pa da uistinu budu shvaćeni kao dio naroda, što je i bio moto glasila *Student im Volk*?

Naposljetku, završni odlomak citiranog članka kao da sažima ciljeve tadašnjeg vodstva njemačkih studenata: nakon što se provede opisana „selekcija”, motivi za studij neće više biti financijske i utilitarističke prirode, a cilj studiranja neće više biti samo stjecanje diplome da bi se potom mogao voditi ugodan i bezbrižan život. Naprotiv,

(...) imat ćemo studente kojima studij znači zadovoljenje unutrašnjeg poriva, koji ih tjera da usavršavaju svoje prirodno znanje i urođenu nadarenost kako bi ih kasnije što korisnije mogli staviti u službu zajednice i toj će zajednici, koja im je otvorila put do najvišeg obrazovanja, doživotno biti dužni. I naposljetku ćemo dobiti akademičare koji će u svom položaju i statusu vidjeti višu obvezu, koji u [statusu] akademičara neće vidjeti samo zanimanje, nego u najvećoj mjeri poziv.¹²¹

Može se, dakle, reći da je ispunjavanje dužnosti prema svom narodu bila najvažnija zadaća svakog njemačkog studenta i (budućeg) akademski obrazovanog građana. No, tko je činio narod, odnosno prema kome je točno trebalo ispuniti dužnost i od čega se ona sastojala?

Reinhard Koselleck referira na jednu definiciju iz 1933. godine, prema kojoj je narod zajednica (*Gesamtheit*) nositelja povijesnog života, određenih krvlju, tlom i kulturom, što zapravo znači da se pojmovi nacionalne (*Nationalstaat*) i narodne države (*völkischer Staat*) ne moraju uvijek podudarati.¹²² I u tekstovima objavljenim u *Student im Volk* razlikuju se Nijemci iz Reicha i Nijemci koji žive izvan njega. Međutim, svi oni ravnopravno čine jedan narod. Ponekad se zbog takva shvaćanja uloga Nijemaca izvan Reicha čak i jače naglašava-

¹¹⁸ Isto, 5.

¹¹⁹ Isto, 3.-4.

¹²⁰ Tjednik *Volksruf: Organ für völkische Erneuerung* izlazio je u Pančevu od 1934. do 1941. godine. Urednici su bili dr. Jakob Awender i Gustav Halwax, a redakcijske prostorije nalazile su se u Awenderovoj kući. Bilo je to zapravo glasilo Obnoviteljskog pokreta. (http://ruma.donauschwaben.net/download/dokumentation/Doku_II_10.pdf; pristup stranicama 13. 1. 2013.)

¹²¹ H. J. HEIN, „Das Problem der Auslese bei unseren Studenten”, 5.

¹²² Citirano prema: Reinhart KOSELLECK, „Volk’, ‘Nation’, ‘Nationalismus’ und ‘Masse’ 1914 – 1945”, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 7, Stuttgart 1992., 389.-439. Ovdje 410.

la. Obično im se „priznavalo“ da su bili nositelji ideje o „velikom carstvu svih Nijemaca“ i da je ta ideja izvan Njemačke ostajala živa u različitim razdobljima.¹²³

Narod se, k tome, u nacističkoj ideologiji naglašeno shvaćalo u organskom smislu, kada je riječ o odnosu pojedinca i naroda: „Mi smo u narodu. Narod misli i osjeća, propada u nama i mi živimo i umiremo u narodu.“¹²⁴ Drugim riječima, narod nije određen državnim teritorijem jer granice ionako određuju „povijesni razvitak i strana samovolja“.¹²⁵ Narod je – u ovom slučaju njemački – tamo gdje su Nijemci. Narod može napredovati samo ako se živi „u narodu i s narodom“,¹²⁶ ali – moglo bi se dodati – i za narod. Povijesne okolnosti i „diktatori mira“¹²⁷ doveli su do toga da je njemačko narodno tijelo (*Volkskörper*, *Volksleib*) oslabilo. Srećom, organizam ima sposobnost regeneracije. Kao što se organizam može smatrati potpuno zdravim samo ako su mu svi organi zdravi, tako i narod može „ozdraviti“ jedino uz „zdrave“ pripadnike koji su svjesni potrebe „ozdravljenja“. Da bi narod „ozdravio“, nužna je „bezrezervna poslušnost prema unutrašnjim zakonima narodnog bića (*Volkssein*)“¹²⁸ i predan rad:

Ako je neko i bilo moguće narodu reći da ili ne, ili se pak moglo biti nacionalno ili antinacionalno nastrojen, danas više ne možemo koristiti tu terminologiju. (...) Izjasnimo li se da smo članovi u organskom narodnom tijelu, tada je isključena svaka dobrovoljnost; nužno nam je predodređena dužnost u narodu.¹²⁹

Međutim, „tamo gdje se zahtijeva poslušnost, mora postojati zapovjednik“ jer „sljedba (*Gefolgschaft*) može opstati samo pod vodstvom“.¹³⁰ Vodstvo se pritom moralo „regrutirati“ iz redova studenata, „pionira društva“¹³¹ i akademski obrazovanih građana:

Kome to treba biti jasnije, nego upravo onima (...) čiji je poziv da upale baklju realne i stvarne spoznaje i da osvjetljavaju put: akademičarima.¹³²

Da bi pak akademičari mogli postati vođe, morali su ispuniti neke preduvjete, a stjecanje akademske titule bio je tek jedan od koraka na tom putu. Toni Mahlberg, utjecajni član Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu, žalio je zbog premalog broja studenata njemačke narodnosti u Kraljevini Jugoslaviji.¹³³ Objašnjavajući zašto je tome tako, to jest zašto se mladi Nijemci ne odlučuju studirati – čak i oni koji bi mogli podnijeti troškove studija – ustvrdio je da je to posljedica njihovog „teškog položaja“ kao pripadnika nacionalne manjine. Smetalo ga je što i oni koji se odluče za studij često biraju profesije „s kojima se

¹²³ Dr. Helmut BAUERSFELD, „Studentische Außenarbeit des Reiches“, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 2.-4. Ovdje 2.

¹²⁴ Johann BARON, „Zeitgemässe Erkenntnis“, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 4.-5. Ovdje 4.

¹²⁵ Dr. H. BAUERSFELD, „Studentische Außenarbeit des Reiches“, 2.

¹²⁶ J. BARON, „Zeitgemässe Erkenntnis“, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 4.

¹²⁷ *Isto.*

¹²⁸ *Isto.*

¹²⁹ *Isto.*

¹³⁰ *Isto*, 5.

¹³¹ Dr. Gustav Adolf SCHEEL, „Überfülle europäischer Aufgaben“, *Die Bewegung*, br. 9/10, 16. 5. 1942., 3.

¹³² J. BARON, „Zeitgemässe Erkenntnis“, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 5.

¹³³ Dr. Toni MAHLBERG, „Berufsplanung“, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 5.-6. Ovdje 5. Akademske godine 1931./32. na sveučilištima u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani studirao je 371 student njemačke narodnosti, 1932./33. 366, 1933./34. 390, 1934./35. 379, 1935./36. 392. Njima se treba pridodati još 200 do 250 studenata godišnje koji su studirali izvan Jugoslavije. (C BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 297.) Na popisu iz 1931. godine njemački jezik kao materinski navelo je 499.969 osoba (uključujući oko 10.000 Židova). (V. GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)“, 43.)

ne može ništa započeti”, odnosno koje nisu jamčile mogućnost sigurne egzistencije. Zato je savjetovao da se biraju „praktični predmeti” i da se uče strani jezici.¹³⁴

Međutim, iako je fakultetsko i stručno obrazovanje bilo itekako važno, ono nije bilo dovoljno. Richard Stieb je to isticao na sljedeći način:

Znamo da naša narodna zajednica treba odlične stručnjake. (...) Ali znamo, i to uopće ne možemo dovoljno naglasiti, da *samo* stručno obrazovanje ne može biti dobro obrazovanje.¹³⁵

Oni koji su „samo-stručnjaci”, prema Stiebu, „zakrčljali [su] ljudi bez ikakve osobne vrijednosti, ispunjeni uskogrudnošću i duhovnom beživotnošću”, „ljudi koji su izgubili kontakt sa svojom okolinom i nisu pronašli nadomjestak”.¹³⁶ Tom tipu „samo-stručnjaka” trebalo je suprotstaviti umnog radnika (*der geistige Arbeiter*), dakle nekoga tko posjeduje i stručno znanje, ali i umijeće i spremnost da radi za boljitak svog naroda:

Takav će se čovjek iskazati u svim životnim situacijama, zahvaljujući svojoj izgrađenoj ličnosti bit će osposobljen za velika postignuća. Kako u svom užem stručnom području tako i u širokom okviru intelektualnog i političkog života naše narodne zajednice moći će ostvarivati rezultate i, što je važnije, bit će uvijek spreman na to.¹³⁷

Izbjegavanje izvršavanja ovako shvaćenih imperativnih zadaća i stajanje „po strani” bilo je ravno izdaji naroda i nije se smjelo tolerirati:

Njemački akademičari! Za nas nema stajanja po strani! Tko nije s nama, taj je protiv nas! Loše vođe nisu samo oni koji su protiv nas, protiv vlastitog naroda, nego i autsajderi, zanovijetala, svadljivci, pametnjakovići (...) koji se smatraju predobrima da bi se uključili u veliki front čitavog naroda. Želimo uništiti nadmenost; ona pripada minulom vremenu. Ne poznajemo „uglednike”, poznajemo samo radnike i parazite. Kod određivanja vrijednosti čovjeka priznajemo samo jedno: njegov učinak. Znamo tisuću otrcanih „razloga” za držanje podalje, znamo da je mnogima „nemoguće” surađivati, da se pred njima gomilaju brda „otpora”. Ne može postojati razlog i nema razloga koji može poštenog njemačkog čovjeka odvratiti od njegove dužnosti. Svatko mora *na svom* mjestu ispuniti svoju dužnost. Uistinu se ne očekuje od svakoga da vodi narodnu zajednicu! Ipak, svatko mora *na svom* mjestu vršiti *svoju* službu.¹³⁸

3. 3. Student i rat

Početak Drugog svjetskog rata označavao je cezuru u uređivačkoj politici glasila *Student im Volk*. Vidljivo je to u prvom broju njegovog drugog godišta, objavljenom u ožujku 1940. godine. Na prvoj stranici otisnut je tekst vođe *Kulturbunda* Seppa Janka, iz kojeg se vidi da je rat zakucao i na vrata Nijemaca u Jugoslaviji:

Nitko tko je njemačke krvi i tko se smatra pripadnikom njemačkog naroda ne vjeruje da se može osloboditi sudbine svoga naroda i da nije dužan biti uočljiv i aktivan član svoje narodne organizacije (*Volkstumsorganisation*). Odavno su prošla vremena u kojima se prema liberalističkim shvaćanjima moglo odlučivati kamo se pripada. Ovdje je sudbina neumoljiva

¹³⁴ Dr. Toni MAHLBERG, „Berufspannung”, 5.

¹³⁵ R. STIEB, „Warum eine Studentenzeitschrift?”, 11.

¹³⁶ *Isto*.

¹³⁷ *Isto*.

¹³⁸ *Isto*. Istaknuto u izvorniku.

i svakoga poziva da položi račun, da mu se postavi pitanje o izjašnjanju: izjašnjavaš li se za svoju narodnu zajednicu i želiš li joj dati doprinos tako što ćeš ispunjavati svoje dužnosti ili se ne izjašnjavaš za nju? I želiš li da se drugi žrtvuju i za tebe? Jer jednom će možda doći vrijeme kad će onaj koji se izjašnjava biti preslab da sam podnosi sve žrtve; i tada će [ga] sudbina pogoditi još žešće. Svima onima koji ne žele ispuniti svoje dužnosti prema narodnoj skupini (*Volksgruppe*) glasno izričem ozbiljan ‘memento’. Postoji najviše mjerilo vrijednosti ljudi i naroda: imaju li sposobnost i volju za žrtvu. Kad mi Nijemci stupimo među narode, tada ti narodi moraju znati da nemamo namjeru u tome zaostajati ni za kim i da bismo se sramili kad bi bilo drugačije. Žrtva je tako sveta riječ da bi bilo loše dati joj bilo kakav izazivački ton. Narodi koji su sami spremni na žrtvu, pazit će da ne dirnu u ono što je drugima životno nužno i sveto. To je stav koji omogućuje stvaran redosljed odnosa od naroda do naroda. I na temelju te spoznaje, dragi njemački sunarodnjače (*Volksgenosse*), želimo se zavjetovati pred našim precima, pred idućim naraštajima i pred nama samima: naš život je dužnost prema narodu da bi mu se osigurala vječnost!¹³⁹

Budući da Kraljevina Jugoslavija tada još nije bila ušla u rat, urednici su znali da ne smiju otvoreno veličati rat i pozivati na sudjelovanje u njemu. Zbog toga se u citiranom tekstu nijednom ne spominje rat, ali je bilo i više nego očito da se od Nijemaca u Jugoslaviji očekivalo da se priključe i pridonesu njemačkoj pobjedi: ako oni sada ne pomognu Nijemcima u Reichu, što mogu očekivati Nijemci u Kraljevini Jugoslaviji kad rat jednom dođe i do Kraljevine? A to je, sudeći prema ovom tekstu, očito bilo samo pitanje vremena jer su se interesi vlastitog naroda, ugroženi od drugih naroda, morali braniti pod svaku cijenu. Cilj nacističke indoktrinacije, dirigitirane iz Trećeg Reicha još od ranih tridesetih godina, bilo je kondicioniranje Nijemca i pripremanje za trenutak kad će morati podnijeti žrtvu za obećani boljitak njemačkog naroda.

„Žrtva” (*Opfer*) je bila jedan od pojmova koji se u glasilu *Student im Volk* pojavljivao u sličnoj učestalosti kao i pojmovi „dužnost” (*Pflicht*) i „služba” (*Dienst*) jer dužnost često podrazumijeva i žrtvu. Potrebno je s time u vezi ukazati na dva značenja pojma žrtve: lat. *sacrificium* i lat. *victima*. Dok „sakrificijelne žrtve” uglavnom dobrovoljno daju svoj život, očekujući da će se njihova žrtva poštovati,¹⁴⁰ „viktimološka žrtva” pasivni je objekt nasilja lišen obrane. „Sakrificijelna žrtva” za svoje djelovanje očekuje i dobiva potvrdu unutar vlastite zajednice.¹⁴¹ Od njemačkih studenata tražilo se žrtvovanje u smislu prve kategorije: dobrovoljno žrtvovanje za narodnu zajednicu, koja će pak tu žrtvu znati cijeniti. Konačna nagrada svima bit će njezin budući procvat.

Kad se govorilo o žrtvovanju, u predratnim brojevima *Student im Volk* nije se pisalo o umiranju za više ciljeve. Žrtva je ponajprije podrazumijevala prilagodbu vlastite svakodnevice potrebama njemačke zajednice, čak i nauštrb svoje udobnosti. Od studenata i akademski obrazovanih građana tražilo se, na primjer, da žrtvuju svoje slobodno vrijeme i iskoriste ga za rad u zajednici.¹⁴² Studenti su se tijekom ljetnih praznika morali staviti na raspolaganje mjesnom ogranku *Kulturbunda* i to pod prijetnjom teške kazne u slučaju neposlušnosti.¹⁴³ Kao što je već rečeno, rad na zemlji bio je odgojno vrlo važan: nakon 1935. godine mnogi

¹³⁹ *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 1. Unatoč dotadašnjoj praksi tiskanja tekstova u dva zgusnuta stupca, bez nepotrebnih bjelina, tekst vođe *Kulturbunda* Seppa Janka tiskan je u mnogo „prozračnijem” obliku, od jednog do drugog ruba stranice, što također govori u prilog njegove važnosti.

¹⁴⁰ Alaida ASMAN, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011., 87.

¹⁴¹ *Isto*, 92.

¹⁴² W. BADL, „Die Grundlinien unserer Arbeit”, 3.

¹⁴³ *Isto*, 2.

su studenti ljetne praznike provodili po Slavoniji, osnivajući ili pomažući pri osnutku mje-snih grupa *Kulturbunda*, pridonoseći da „ponovno probuđeni sunarodnjaci” steknu „osjećaj povezanosti svih Nijemaca neovisno od staleškim razlikama”.¹⁴⁴

Nakon izbijanja rata od njemačkih su se studenata počela zahtijevati još veća odricanja i upravo se tu vidi umijeće pisanja članaka kojima je glavna svrha bila da ih se čita „između redaka” i da se na indirektan način uputi poziv za sudjelovanje u ratu i bespogovorno izvršavanje *Führerovih* naređenja, bez obzira radi li se o izravnom sudjelovanju u bitkama ili o poslovima kao što su, primjerice, istovar ugljena, čišćenje snijega ili istrebljivanje žohara te rad u industrijskim pogonima.¹⁴⁵ O ovom potonjem se ipak moglo slobodnije pisati jer su eventualne prigovore jugoslavenskih vlasti uvijek mogli pobiti argumentom da se radi o „svakodnevnim” poslovima koji se obavljaju i u mirnodopsko doba, ali i u ratnim uvjetima. Ipak, neupitno je da se radilo o pripremama za rat i o svim oblicima uključivanja stanovništva u ono što će se u suvremenoj historiografiji nazivati totalnim ratom.

U tom se duhu može tumačiti i naoko „bezazleni” tekst o doživljajima sa skijanja u Sloveniji. Taj se događaj pritom ne pokazuje kao obična zimska razonoda, već se u njemu uočava veliki mobilizacijski potencijal. Naime, da bi studenti koji su pošli na skijanje uopće došli do svog cilja, planinske kolibe, morali su prijeći naporan put, uspinjući se strmim stazama, a četverosatni marš i dosegnuti cilj „probudili [su] duh i tijelo za novi život.”¹⁴⁶ Iako su bili iscrpljeni, nisu posustajali u sportskim aktivnostima ni drugo jutro jer je „strogi gospodin ‘šef’ neumoljiv”.¹⁴⁷ Nije čudo da su ti tjelesni naponi, koji su zahtijevali veliku izdržljivost, doveli do toga da su neki putem zastali ili se izgubili, ali zahvaljujući „zabrinutom gospodinu ‘šefu’ osobno”, dodao je autor teksta, organizirala se potraga za „izgubljenom ovčicom” pa je „izgubljeni sin” pronađen i vraćen tamo gdje bi trebao biti. Kult vođe (*Führerprinzip*) propagirao se u još jednom tekstu napisanom po sličnoj matrici: trčanje kroz šumu u hladno zimsko jutro, po vijugavim stazama, ali uvijek u jednoj liniji, skretanje pojedinaca s puta i – ono najvažnije – dobar i sposoban vođa skupine koji putem izgubljene članove vraća na pravi puti put samo su neki od prisutnih motiva u tekstu potpisanom samo inicijalima R.S., što bi moglo značiti da se radilo o Richardu Stiebu.¹⁴⁸

Teške tjelesne aktivnosti i „čeličenje” bile su zapravo priprema za rat, odnosno početak ratne obuke: „Uklopiti se u momčad (*Mannschaft*), suzdržavati se od gundanja čim nešto pođe po zlu, moći podnijeti nešto, odlučno se boriti za pobjedu i moći dostojanstveno podnijeti poraz – to nam je važno. Borbenost i disciplina znače nam više nego sportske lovorike.”¹⁴⁹

U istom broju *Student im Volk* objavljen je i prvi izravni ratni prilog: pismo s bojišta anonimnog vojnika iz Trećeg Reicha. U njemu do izražaja dolaze svi važniji pojmovi: krv, tlo i čast. Čitatelji pred očima imaju sliku mladog vojnika koji u proljeće svoga života s nestrpljenjem očekuje poziv u rat, samo kako bi se odužio domovini, a da pritom ne razmišlja o opasnostima koje rat nosi – ili, bolje rečeno, utjelovljuje ideje koje se kriju iza krilatice *Du bist nichts, dein Volk ist alles!* (Ti si ništa, tvoj narod je sve!) Ponosan što je dobio priliku

¹⁴⁴ *Isto.*

¹⁴⁵ Dr. Gustav Adolf SCHEEL, „Die Aufgabe und Durchführung der studentischen Dienstpflicht”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 14.-15. Ovdje 15.

¹⁴⁶ K. K., „Schi-Heil!”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 11.-12. Ovdje 12.

¹⁴⁷ *Isto.*

¹⁴⁸ R. S., „Frühspport”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 10.-11. Ovdje 11.

¹⁴⁹ *Isto.*

sudjelovati u ratu, razmišlja o ranijim ratovima, još od doba Napoleona, u kojima je sudjelovala njemačka mladež. To se pismo može shvatiti u još jednom kontekstu – u kontekstu mita o mladeži spremnoj na žrtvu za domovinu, čak i pod cijenu vlastitog života, stvorenog i razvijanog tijekom Prvoga svjetskog rata, nakon bitke koju kao primjer spominje i sam autor pisma – bitke kod Langemarka.¹⁵⁰ Langemark je s vremenom postao simbol za službu narodnoj zajednici, jedan od konstruktivnih stupova u militariziranom nacističkom društvu, koje je nastojalo „oživjeti” sjećanje na časnu ulogu njemačkih vojnika, posebno studenata odnosno mladeži:

(...) bili su to njemački studenti, koji su 1914. zajedno s cvijetom čitave njemačke mladeži u Flandriji i Belgiji jurišali na neprijateljske linije pjevajući *Deutschlandlied*,¹⁵¹ zauzeli selo Langemark i žrtvovali svoj život za domovinu. Njihova žrtva, njihov juriš i njihova pobjeda ostaju vječno urezani u pamćenju njemačkih studenata. Naši mladi drugovi (*Kameraden*) dali su svoj život vjerni studentskoj tradiciji i studentskom odgoju (...).¹⁵²

Kao primjer studenta koji je shvatio i prihvatio namijenjenu ulogu u ratu može se uzeti i sam Willi Badl. On je svoju odanost Trećem Reichu izriječkom potvrdio 1939. godine, četiri godine prije pogibije na bojišnici, izjavivši da je spreman učiniti „sve, čak i ono najviše (...) za narod i *Führera* i biti bezuvjetan borac za čast njemstva i veličinu Reicha”,¹⁵³ a nekrolog objavljen u glasilu *Die Bewegung* s ponosom je isticao njegovu žrtvu.¹⁵⁴

Neovisno o svim suzdržanostima, uvršteni članci ne ostavljaju mjesta sumnji da se radilo o svenjemačkoj mobilizaciji u ratnom naporu u koji je ušao Treći Reich. Može se stoga zaključiti da je posljednji analizirani broj *Student im Volk* svojim intonacijama pa i sadržajima – što neizravno, što izravno – sav u ratnoj vrućici.

4. Umjesto zaključka: student kao intelektualac

U svijetu u kojem je pojedinac bio podređen kolektivu to jest zajednici, postavlja se pitanje je li uopće postojao prostor za bilo kakav oblik intelektualnog djelovanja i jesu li u njemu uopće mogli nastati intelektualci u smislu osoba s visokom naobrazbom koje se bave umnim radom i javno djeluju kao moralna i humana snaga u društvu?¹⁵⁵

¹⁵⁰ Mit o Langemarku (njem. Langemarck) povezan je s bitkom koja se odigrala 10. studenoga 1914. godine u Belgiji, desetak kilometara sjevernije od Ypresa. Radilo se o neuspješnom njemačkom pokušaju proboja, u kojem je poginulo oko 2000 njemačkih vojnika. Već idućeg dana njemački je tisak prenio obavijest o veličanstvenoj pobjedi njemačkih trupa, sastavljenih uglavnom od pripadnika mladeži, koji su u napad krenuli pjevajući „Deutschland, Deutschland über alles”. Osim što je vijest o pobjedi bila lažna, prešućivalo se i da se bitka odigrala bliže mjestu Bixschote, a isticao se samo Langemark, najvjerojatnije zato što je ime zvučalo „njemački”.

¹⁵¹ Treća strofa Pjesme Nijemaca (*Das Lied der Deutschen* ili *Das Deutschlandlied*) danas je službena njemačka himna. Prva strofa pjesme započinje poznatim stihom o Njemačkoj iznad svega ostaloga (*Deutschland, Deutschland über alles*).

¹⁵² Tekst Gustava Adolfa Scheela, vođe njemačkih studenata u Trećem Reichu, objavljen u novinama *Innere Front* 7. 11. 1941. pod naslovom „Die Erfüllung von Langemarck. Inbegriff des ewigen Sturm- und Opfergeistes deutscher Jugend”. Citirano prema: Arndt WEINRICH, *Der Weltkrieg als Erzieher. Jugend zwischen Weimarer Republik und Nationalsozialismus*, Essen 2012., 289.

¹⁵³ *Die Bewegung: Zeitung der deutschen Studenten*, br. 11, srpanj 1943., 8.

¹⁵⁴ „Willy Badl zum Gedächtnis”, *Die Bewegung: Zeitung der deutschen Studenten*, br. 2, kraj veljače 1944., 10.

¹⁵⁵ V. ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 317.

U tri analizirana broja glasila *Student im Volk* riječi s korijenom „intelekt” pojavljuju se relativno rijetko u usporedbi s nekim drugim pojmovima. Za lakšu orijentaciju, navedimo samo neke od njih. „Dužnost” (*Pflicht*) se spominje 19 puta, a isti se korijen pojavljuje još u nekoliko navrata, bilo kao prvi ili drugi dio složenice. „Žrtva” (*Opfer*) je iskorištena deset puta, glagol „žrtvovati” (*opfern*) dvaput, a po jednom „požrtvovnost” (*Opferwille*) i „krvna žrtva” (*Blutopfer*). „Služba” (*Dienst*) se spominje 24 puta, „obveza služenja” (*Dienstpflicht*) 22 puta, a ima još i nekoliko drugih izvedenica istog korijena.

U skupini riječi izvedenih od „intelekt”, najzastupljenija je imenica „inteligencija” (*Intelligenz*, 9), a slijede „intelektualac” (*Intellektuelle*, 2), „sloj inteligencije” (*Intelligenzschicht*, 2), pridjev „intelektualni” u značenju „umni” (*intellektuell*, 1) i „intelektualni kružoci” (*Intellektuellenzirkel*, 1).

U jednom od tekstova objavljenih u *Student im Volk* autor se žalilo na nedostatak „prave njemačke”, narodne inteligencije (*völkische Intelligenz*). Uzroke tome vidio je u mađarizaciji kojoj su Nijemci u Ugarskoj bili izloženi u 19. stoljeću: naime, građanska inteligencija (*bürgerliche Intelligenz*) brzo se mađarizirala u valovima mađarskih „narodnih preporoda” i tek je manji dio njemački nastrojenih (*deutschgesinnt*) ljudi pokušavao utjecati na svoje zemljake i probuditi u njima osjećaj nacionalne pripadnosti (*Nationalgefühl*).¹⁵⁶ Takva nastojanja mađarska je strana nastojala suzbiti u strahu da će Nijemci prestati biti „priječno potreban rezervoar za popunjavanje mađarske inteligencije.”¹⁵⁷ Iako je postojao sloj „njemački osviještenog seljaštva” (*deutschbewusst*), nedostajala je „njemački nastrojena inteligencija sposobna za agitaciju” (*agitationsfähig*), što je predstavljalo veliku prepreku za brzo i uspješno organiziranje njemačkog političkog života u Ugarskoj početkom dvadesetog stoljeća.¹⁵⁸ I u drugom je tekstu prevladavalo mišljenje da se iz povijesti mora izvući pouka i riješiti aktualni problem „nedostatka narodne inteligencije”:

Iz (...) spoznaje da je narod snažan jedino kad ima zdravu inteligenciju (*gesunde Intelligenz*), postaje jasnije koji je smisao i svrha aktivne brige za narodnost (*Volkstumsarbeit*) naših akademčara i odgoja njemačkih učenika kao njemački osviještene omladine.¹⁵⁹

Inteligencija je, dakle, označavala društveni sloj uglavnom visoko obrazovanih ljudi koji su trebali usmjeravati sve važnije društveno-političke promjene.

Spomenuti Toni Mahlberg nije pisao o nedostatku „inteligencije”, nego se žalio da među njemačkom manjinom ima premalo „intelektualaca”.¹⁶⁰ Stoga se postavlja pitanje tadašnjeg odnosa između „intelektualca” i „inteligencije”. Jesu li intelektualci činili inteligenciju, odnosno je li se inteligencija sastojala od intelektualaca? Iako u *Student im Volk* postoje samo tri mjesta na kojima se spominju „intelektualci”, iz stava Willija Badla može se zaključiti kakva je bila „službena politika” prema njima. Badl se 1939. vratio iz Würzburga s godišnjeg skupa predstavnika njemačkih studenata iz Trećeg Reicha i iz inozemstva (*Deutscher Studententag*) pun hvale za studente koje je tamo upoznao, zadivljen njihovom spremnošću za djelovanje i za praktičan rad, odnosno time što više ne predstavljaju „intelektualce koji lebde u uzvišenim prostorima uma” (*in höheren geistigen Regionen schwebende Intellektue-*

¹⁵⁶ Matthias HERZOG, „Die deutsche Bewegung im Vorkriegsungarn”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 3, 6.-12. Ovdje 7.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Isto, 9.

¹⁵⁹ Fritz HAUG, „Die Mittelschulfrage”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 3, 13.-15. Ovdje 14.

¹⁶⁰ T. MAHLBERG, „Berufsplanung”, 5.

lle).¹⁶¹ O Badlovom stavu prema „intelektualnim kružocima” (*Intellektuellenzirkel*) već je bilo govora.

U svom poimanju „intelektualaca” Badl nije bio nimalo „originalan”. Naprotiv. Pojam „intelektualac” imao je u nacističkom diskursu izrazito negativno značenje.¹⁶² Bila je to uvreda, ali i optužba kojom se protivnika najteže moglo optužiti. Intelektualci su bili „odnarođene individue”, a intelektualizam „jedna od najvećih opasnosti naših dana” i „smrtni neprijatelj”.¹⁶³ Intelektualcima se, između ostaloga, predbacivalo da im je mišljenje „apstraktno” i „teoretsko”, da im nedostaje snaga, odvažnost i ono najvažnije – „srce” odnosno „karakter”,¹⁶⁴ a time i izravna veza s narodom iz kojeg potječu. Moglo bi se reći da su bili *izvan* naroda, a ne *u* narodu, u smislu tada propagiranog ideala ostvarivanja neraskidive povezanosti Nijemaca pripadnika svih društvenih slojeva. Kad je Badl nekadašnje studente (*Altakademiker*) koji se nisu slagali s nacifikacijom nazvao „proizvodom jednog ranijeg liberalnog visokoškolskog odgoja”,¹⁶⁵ zapravo ih je optužio da su „intelektualci”, u onom pogrđnom nacističkom shvaćanju „beskrvnih” (*blutleer*), to jest „odnarođenih individua”.¹⁶⁶ Kao ilustracija službenog nacističkog stava prema intelektualcima može poslužiti izjava samog Hitlera iz studenoga 1938. godine:

Kad promatram intelektualne slojeve kod nas – nažalost, potrebni su; inače bismo ih jednoga dana mogli – ne znam – iskorijeniti ili tako nešto.¹⁶⁷

Iako je iskoristio pojam „intelektualci”, i Mahlberg je zapravo mislio na „inteligenciju”. Odgovor na pitanje tko je činio inteligenciju nalazi se i u glasilu *Student im Volk*, u tekstu u kojem se ona definira kao „stalež umnih radnika” (*geistiger Arbeiterstand*).¹⁶⁸ „Umni radnik” je bio član narodne zajednice ravnopravan „radniku šake” (*Arbeiter der Faust*), svjestan svojih dužnosti prema narodu, kao i svaki drugi stalež.¹⁶⁹ Pojmove „umni radnik” (*Arbeiter der Stirn*) i „radnik šake” skovao je Hitler još početkom dvadesetih godina:

Oni se moraju naučiti međusobno cijeniti, umni radnik radnika šake i obrnuto. Nijedan ne postoji bez onoga drugog. Oboje pripadaju zajedno i iz njih dvoje će se iskristalizirati novi čovjek – čovjek nadolazećeg Trećeg Reicha.¹⁷⁰

Naglasak je, dakle, bio na „radniku”. Za razliku od „odnarođenoga intelektualca”, „umni radnik” (*Arbeiter der Stirn* odnosno *der geistige Arbeiter*) je radio na postizanju blagostanja za njemačku narodnu zajednicu – upravo ono što se od studenata zahtijevalo u glasilu *Student im Volk*.

¹⁶¹ Willi BADL, „Das Erlebnis von Würzburg”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 3, 15.-16. Ovdje 15. To je direktna, ironična polemika s Karlom Mannheimom.

¹⁶² Usp. Dietz BERING, *Die Epoche der Intellektuellen. 1898–2001. Geburt, Begriff, Grabmal*, Berlin 2010., 85.-129.

¹⁶³ *Isto*, 89.-93.

¹⁶⁴ *Isto*, 93.-99.

¹⁶⁵ Willi BADL, „Student im Volk”, 2.

¹⁶⁶ D. BERING, *Die Epoche der Intellektuellen*, 103.

¹⁶⁷ *Isto*, 89.

¹⁶⁸ Fritz HAUG, „Die Mittelschulfrage”, 13.

¹⁶⁹ *Isto*.

¹⁷⁰ *Völkischer Beobachter*, 5. 6. 1921. Citirano prema: Cornelia SCHMITZ-BERING, *Vokabular des Nationalsozialismus*, Berlin – New York 2000., 41.

Analiza tekstova iz *Student im Volk* pokazuje da negativno konotiranje pojma intelektualac nije značilo istovremeno i protjerivanje znanja i „pameti” iz društva. Naprotiv! Postojala je potreba za obrazovanim ljudima, „radnicima” spremnima i sposobnima da postanu „novi vodeći slojevi, koji će spasiti poniženu domovinu”.¹⁷¹ Međutim, da bi se to postiglo, bilo je potrebno stvoriti „novog čovjeka”, prvenstveno čovjeka zajednice, a svako isticanje individualnosti, kao pojma liberalističkog podrijetla, postalo je nepoželjno. Individualni interesi morali su se podrediti interesima zajednice, to jest interesima njemačkog naroda, u skladu s maksimumom „dobrobit zajednice ispred vlastite koristi”.¹⁷²

Da bi se stvorio takav vodeći sloj odnosno takva „inteligencija” – pojam koji je, za razliku od „intelektualaca”, imao poželjne konotacije – bila je prema nacističkim shvaćanjima potrebna korjenita promjena odgojno-obrazovnog sustava. Naime, polazeći od stava da je intelektualac proizvod pogrešnog odgoja,¹⁷³ u kojem se previše pažnje posvećivalo „teoriji” i „apstrakciji”, nakon dolaska nacista na vlast sve češće se doslovno blatilo tradicionalno intelektualno formiranje i tradicija njemačkog *Bildungsbürgertum*, u korist izgradnje nacističkog svjetonazora (*Gesinnung*) i „tjelesnog jačanja”,¹⁷⁴ uz opravdanje da se živi u „vremenima u kojima ne odlučuje samo duh, nego i šaka”.¹⁷⁵ Samo su oni koji su prošli novi sustav obrazovanja, mogli postati novi vodeći sloj Nijemaca, koji će svoje znanje iskoristiti za napredak čitavog njemačkog naroda.

Da bi se pak spriječio nepoželjno nastajanje „intelektualaca”, djecu je već od najranijeg djetinjstva bilo potrebno pripremati za njihove buduće dužnosti jer se smatralo da upravo o mladeži ovisi budućnost njemačkog naroda.¹⁷⁶ Osim obrazovanju djece posebna pažnja se zato poklanjala i obrazovanju studenata jer su upravo oni – u vremenima kad je fakultetsko obrazovanje bilo dostupno tek malom broju ljudi – bili predodređeni da formiraju krug nove „inteligencije”.

U tom kontekstu treba istraživati i glasilo *Student im Volk*.

¹⁷¹ Isto, 91.

¹⁷² Anne C. NAGEL, *Hitlers Bildungsreformer. Das Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung 1934–1945*, Frankfurt am Main 2012., 150.

¹⁷³ D. BERING, *Die Epoche der Intellektuellen*, 105.

¹⁷⁴ Rudolf VIERHAUS, „Bildung”, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 1, Stuttgart 1992., 508.-551. Ovdje 550.

¹⁷⁵ D. BERING, *Die Epoche der Intellektuellen*, 106.

¹⁷⁶ Usp. primjerice zakon o Hitlerovoj mladeži (*Hitlerjugend*) iz prosinca 1936. Dokument je dostupan na <http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/hjgesetz> (16. 2. 2013.).

STUDENT IM VOLK: “THOSE WHO ARE NOT WITH US ARE AGAINST US!”

In March 1939, the first issue of *Student im Volk*, a magazine for German students in Yugoslavia, was published by the German Students Society of Zagreb. The magazine did not just publish articles about “typical student themes”, but instead it dealt with such subject matter as the lives of peasants, the war, history, politics, secondary education, etc. Normative texts took up a great part of the magazine, in which students were given advice on how to achieve the imaginary ideal of becoming an active member of the nation, with an ingrained sense of duty. The duty towards one’s own people was deemed to be the most important: German students were supposed to value the laws of blood, land and honour above personal interest. No German was allowed to fail in their role, or in the words of the magazine’s owner, *Landesstudentenführer* Willi Badl: “Those who are not with us are against us!” Immediately upon the publication of the magazine’s first issue, the government started monitoring its contents, as well as the activities of the society’s members, under suspicion of spreading Nazi propaganda. The activities of Willi Badl and Richard Stieb, the magazine’s editor in chief were under particular scrutiny.

The paper analyzes texts published in the magazine (1939–1940) and investigates its role in the mobilization of the students. It also attempts to discern which characteristics were expected of the German student, as well as whether they were allowed to become “intellectuals”. It also presents the transformation of the German Students Society in Zagreb from an association originally intended to facilitate socialization among Zagreb’s students of German nationality to an organ of Nazi propaganda.

Keywords: students, Nazism, Germans in Yugoslavia, intellectuals, intelligentsia, Germans students society in Zagreb, mobilization, *Student im Volk*, Willi Badl

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Pravila Udruženja nemačkih studenata u Zagrebu, Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), 1353: grupa VI, kut. 24, inv. br. 2350.

HDA, Zagreb, 1358: grupa XI, Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 29, inv. br. 2774, 2776, 2779, 2877, 2881; kut. 32, inv. br. 2903, 2904.

Objavljeni izvori

Cillier Zeitung (Celje), br. 80, 13. 10. 1927.

Deutsche Nachrichten (Zagreb), 1939.

Die Bewegung: Zeitung der deutschen Studenten (München), 1943.–1944.

Morgenblatt (Zagreb), 1928.

Student im Volk (Zagreb), 1939.–1940.

Literatura

- Vladimir ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb 2000.
- Alaida ASMAN, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011.
- Jovan BAJFORD, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011.
- Nikica BARIĆ, „Njemačka manjina u dokumentima banskih vlasti Banovine Hrvatske, 1939. – 1941.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 34/2002., br. 2, 435.-470.
- Dietz BERING, *Die Epoche der Intellektuellen. 1898–2001. Geburt, Begriff, Grabmal*, Berlin 2010.
- Carl BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätsentwürfe und ethnopolitische Mobilisierung*, Wiesbaden 2009.
- Goran BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb – Sarajevo – Osijek 2010.
- Dušan BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, Ljubljana 1966.
- Anette BLASCHKE, „Ideologische Mobilisierung im ‘völkischen Kernland’”, *Workshop „Mobilisierung im Nationalsozialismus”*, Jena, 10./11. März 2010. (http://www1.uni-jena.de/ns-gaue/workshop_2010.htm)
- Werner CONZE, „Bauer. Bauernstand, Bauerntum”, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 1, Stuttgart 1992., 407.-439.
- Duden. Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich 2003.
- Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Jugos–Mak, Zagreb 1962.
- Milton J. ESMAN, *Ethnic politics*, New York 1994.
- Mitja FERENC – Božo REPE, „Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama”, *Slovensko-austrijski odnosi v 20 stoletju. Slowenisch – österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*, (ur. Dušan Nečak i dr.), Ljubljana 2004., 147.-160.
- Ranka P. GAŠIĆ, „Nemački kulturni uticaj u Beogradu tridesetih godina 20. veka”, *Istorija 20. veka*, 21/2003., br. 1, 31.-46.
- Vladimir GEIGER, *Nijemci Đakova i Đakovštini od 1848. do 1914. godine*, sv. 1 i sv. 2, Zagreb 2001. i 2002.
- Vladimir GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001.
- Vladimir GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2, (ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2000., 429.-445.
- Vladimir GEIGER, „Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon drugog svjetskog rata)”, *Historijski zbornik*, 46/1993., br. 1, 165.-175.
- Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2008.
- Ivo GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918–1941.*, Zagreb 2004.
- Rüdiger HACHTMANN, „Netzwerke und Selbstmobilisierung, Eliten und Neue Staatlichkeit – Thesen zur Binnenstruktur der NS-Herrschaft”, *Workshop „Mobilisierung im Nationalsozialismus”*, Jena, 10./11. März 2010. (http://www1.uni-jena.de/ns-gaue/workshop_2010.htm)
- Zoran JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.
- Zoran JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009.
- Tomislav JONJIĆ, „Proces Hranilović-Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta”, *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja 2009. u Zagrebu*, (ur. Tomislav Jonjić i Trpimir Matijević), Zagreb 2009., 167.-196.

- Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Doprinos Nijemaca i Austrijanaca obrtništvu Zagreba do 1945. godine“, *Povijesne zaobilaznice: Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj*, (ur. Nives Rittig Beljak i Ljiljana Marks), Zagreb 2009., 12.-64.
- Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Osijek 2001.
- Reinhart KOSELLECK, „Volk', 'Nation', 'Nationalismus' und 'Masse' 1914 – 1945“, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 7, Stuttgart 1992., 389.-439.
- Mijo MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968.
- Josef MÜLLER, „O djelovanju njemačkih visokoškolaca u Zagrebu (Sjećanje na osnutak VDH – Zagreb i Suevia – Beograd)“, *Povijesne zaobilaznice: Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj*, (ur. Nives Rittig Beljak i Ljiljana Marks), Zagreb 2009., 199.-211.
- Josef MÜLLER-INDIA, *VDH-Agram, Suevia-Belgrad: 40 Jahre*, Salzburg 1964.
- Anne C. NAGEL, *Hitlers Bildungsreformer. Das Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung 1934–1945*, Frankfurt am Main 2012.
- Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, Beograd 1980.
- Božo REPE, „Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svetskog rata“, *Intelektualci i rat 1937.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012.* (u tisku)
- Cornelia SCHMITZ-BERING, *Vokabular des Nationalsozialismus*, Berlin – New York 2000.
- Arnold SUPPAN, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Außenpolitik im europäischen Umfeld*, Wien – München 1996.
- Rudolf VIERHAUS, „Bildung“, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 1, Stuttgart 1992., 508.-551.
- Michael WEDEKIND, „Znanost i politika. Restrukturiranje Slovenije, 1939.–1945.“, *Intelektualci i rat 1937.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 83.-96.
- Arndt WEINRICH, *Der Weltkrieg als Erzieher. Jugend zwischen Weimarer Republik und Nationalsozialismus*, Essen 2012.
- Holger ZINN, *Das studentische Kameradschaftswesen im Dritten Reich unter besonderer Berücksichtigung der Bünde von DL und VC*, Würzburg 2001.
- Friedrich ZUNKEL, „Ehre, Reputation“, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 2, Stuttgart 1992., 1.-63.

MICHAL MAREŠ U RATU POSLIJE RATA (1945.–1947.): INTELEKTUALNI OTPOR IZGONU SUDETSKIH NIJEMACA

František Šístek

UDK: 821.162.3Mareš, M.:323.1(437.1=112.2)

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U okviru problematike poslijeratnog izгона sudetskih Nijemaca iz Čehoslovačke pojavljuje se i pitanje suočavanja čeških intelektualaca s izgonom. Ovaj prilog se fokusira na ličnost pisca i novinara Michala Mareša (1893.–1971.), koji je u svojim člancima kritizirao stanje u pograničnoj sudetskoj oblasti. U svojim tekstovima, koji su izlazili pretežno u tjedniku *Dnešek*, predstavljao je sudetske Nijemce kao obične i vrijedne radne ljude, kritizirao je metode primjenjivane tijekom njihovog izгона i upozoravao na nesagledive ekonomske posljedice koje će prouzrokovati prinudno iseljenje manjine koja je sačinjavala oko jedne trećine stanovništva čeških zemalja. Zbog svojih je tekstova u jesen 1946. isključen iz Komunističke partije i krivično gonjen. Sudski proces protiv Mareša izazvao je veliku pažnju. U ljeto 1947. Mareš je oslobođen svih optužbi. Nakon komunističkog puča u veljači 1948. godine, Mareš je uhapšen i osuđen na sedam godina teške robije i gubitak građanskih prava.

Ključne riječi: Michal Mareš, Čehoslovačka, sudetski Nijemci, 1945.–1947., etničko čišćenje, nacionalizam, anarhizam, komunizam, intelektualni otpor

I.

Problematika poslijeratnog izгона sudetskih Nijemaca iz Čehoslovačke predstavlja jednu od ključnih tema suvremene češke historiografije. Dok su njemački povjesničari ovoj temi posvećivali odgovarajuću pažnju znatno ranije, u službenoj se čehoslovačkoj historiografiji, zbog stroge režimske kontrole znanstvenog diskursa, sve do 1989. radilo o tabu temi. Debata o progonu sudetskih Nijemaca je ipak započela već 70-ih i 80-ih godina, prvenstveno u disidentskim krugovima povjesničara, esejista, filozofa i novinara te u emigraciji. Ključni doprinos temeljnom preispitivanju i novom istraživanju dali su, između

ostalih, povjesničari Jan Křen,¹ Ján Mlynárik-Danubius² i Milan Hübl³, kao i trojica autora kritičke povijesti modernog češkog naroda, koji su nastupali pod zajedničkim pseudonimom Podiven (povjesničar Milan Otáhal, politolog Petr Pithart i psiholog Petr Příhoda).⁴

Period nakon 1989. konačno je omogućio slobodu znanstvenih istraživanja i javnih diskusija o izgonu sudetskih Nijemaca. Desetljećima tabuizirana tema dobila je znatan i dugotrajan odjek u postkomunističkoj politici i kulturi. Intenzivno se razvija suradnja čeških, njemačkih i austrijskih povjesničara. Češko-njemačka komisija povjesničara, osnovana 1990. godine, postigla je već devedesetih godina konsenzus oko najvažnijih kontroverznih pitanja, prije svega oko brojeva deportiranih i žrtava poslijeratne odmazde.⁵ Tema izгона sudetskih Nijemaca ni danas nije iscrpljena. Posebno u lokalnim arhivima postoji još uvijek znatna količina nedovoljno istraženih izvora, primjenjuju se metode oralne historije itd. Oralna historija kao i mikrohistorija dobile su u češkoj akademskoj sredini puni legitimitet tek nakon 1989. godine. Pored ostalog, zajednički im je metodološki pristup s naglaskom na konkretnom povijesnom iskustvu pojedinca i njegovoj subjektivnoj interpretaciji događaja. Zajedničko im je i fokusiranje na manju ljudsku zajednicu (skupinu pojedinaca, selo, mikroregiju itd.). Dijele i interes za bavljenje „velikim povijesnim pitanjima” u konkretnim lokalnim uvjetima. Posljednjih godina među povjesničarima ovakva usmjerenja posebno se ističu Tomáš Staněk, Adrian von Arburg⁶ i Matěj Spurný.⁷

Poznatim izvorima se istovremeno postavljaju nova pitanja. Za razliku od 1990-ih godina, kad su se, na primjer, tek utvrđivale činjenice u vezi s brojem stradalih i iseljenih pripadnika njemačke manjine, kada se rekonstruiralo promjene u politici federalnih državnih institucija te raspravljalo o odgovornosti vodećih ličnosti poput predsjednika Edvarda Beneša, istraživačko težište do danas se pomiče, pored ostalog, prema istraživanjima lokalnih situacija u različitim dijelovima pograničja, imajući na umu da su postojale osjetne mjesne razlike u odnosu spram njemačkih zajednica, prema problemima u vezi s „kolonizacijom” i ponovnim naseljavanjem opustjelih područja. Svi su se ti procesi, naime, zbivali simultano. Posebnu pozornost izaziva sudbina Nijemaca koji nisu bili deportirani. Jedno od najvažnijih istraživačkih pitanja danas je svakako suočavanje samog češkog društva s izgonom sudetskih Nijemaca: jesu li se, odnosno u kojoj mjeri i u kojim okolnostima, na

¹ Jan KŘEN, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Toronto 1989.

² Ján MLYNÁRIK, *Diaspora historiografie. Štúdie, články a dokumenty k dejinám československej historiografie v rokoch 1969–1989*, Praha 1998.; Ján MLYNÁRIK, *Causa Danubius*, Praha 2000.

³ Milan HÜBL, *Češi, Slováci a jejich sousedé. Úvahy, studie a polemiky z let 1979–1989*, Praha 1990.

⁴ PODIVEN, *Češi v dějinách nové doby (1848–1939)*, Praha 1991.

⁵ „Stanovisko Společné česko-německé komise historiků k odsunovým ztrátám. Stellungnahme der Gemeinsamen deutsch-tschechischen Historikerkommission zu den Vertreibungsverlusten”, *Soudobé dějiny*, 3/1996., br. 4, 600–603.

⁶ Posebno treba spomenuti ediciju dokumenata iz čeških arhiva (do sada tri toma). Vidi: Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl I., Češi a Němci do roku 1945: úvod k edici*, Středokluky 2010.; Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl II, sv. 1, Duben – srpen/září 1945: „Divoký odsun” a počátky osídlování*, Středokluky 2011.; Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl II., sv. 3, Akty bromaďného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Středokluky 2010. Adrian von Arburg je švicarski povjesničar mlade generacije koji predaje na Masarykovom sveučilištu u Brnu. Povjesničar Tomáš Staněk sustavno istražuje problematiku poslijeratnog progona i drugih „ekscesa” već od početka devedesetih. Vidi na primjer: Tomáš STANĚK, *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, Praha 1991.; Tomáš STANĚK, *Poválečné „excesy” v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Praha 2005.

⁷ Matěj SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011.

češkoj strani pojavljivali glasovi protiv izгона ili pokušaji da se pripadnici njemačke manjine zaštite pred odmazdom? Veći broj takvih slučajeva koji su do sada otkriveni vezan je za reakcije „običnih” ljudi.

Međutim, usprkos znatnom ograničenju medijskih sloboda u razdoblju 1945.–1948. i, takoreći, općenarodnom konsenzusu da je iseljenje čitave njemačke manjine iz Sudeta poželjno, u tadašnjem javnom diskursu su se ipak pojavili kritični glasovi pojedinih intelektualaca. U ovom članku posvetit ćemo se slučaju Michala Mareša, pisca i novinara, koji se u poslijeratnom periodu vjerojatno dosljednije i najotvorenije zalagao za drugačiji pristup njemačkoj manjini i etnički miješanom pograničju. Njegov diskurs i dramatičan konflikt s Komunističkom partijom i dijelom državnog aparata rekonstruirat ćemo na osnovi nedavno objavljene građe, koja još uvijek nije privukla pažnju izvan akademskih krugova. O odjeku izvan granica Češke Republike da ni ne govorimo.⁸

II.

Demokratska i komunistička štampa su u prvim poslijeratnim mjesecima usprkos različitim političkim stavovima uglavnom dijelile slična nacionalistička gledišta u vezi navodno neophodnog izгона njemačke manjine. Kritika nekih aspekata progona pojavila se samo u dijelu nekomunističke štampe, posebno u nezavisnom tjedniku *Dnešek*, koji je od 1946. do 1948. izdavao Ferdinand Peroutka (1895.–1978.),⁹ ključna ličnost čehoslovačke žurnalistike. *Dnešek* je u tadašnjim okolnostima – za koje je bila karakteristična borba za vlast između političkih stranaka i njihovih glasila, a u kojoj su sve više prednjačili komunisti – predstavljao oazu slobodne diskusije. Sumnje u ispravnost tadašnje politike prema manjinama i otvorenu kritiku izгона sudetskih Nijemaca u prvim je poslijeratnim godinama u svojim tekstovima najjasnije izražavao pisac i novinar Michal Mareš (1893.–1971.), kome je Peroutka pružio prostor u svome tjedniku, nakon što je komunistički dnevnik *Rudé právo* odbio tiskati njegove kritične priloge. Mareš je među svojim suvremenicima bio dosta dobro poznat, ali i doživljavao kao pomalo eskcentrična ličnost javnog života. Tek u retrospektivnom pogledu, njegov životni put, nonkonformizam i humanistička stajališta koja je zastupao usprkos dominantnom diskursu svog vremena izazivaju povećani interes istraživača.

Michal Mareš rodio se 1893. kao Josef Mareš/Maresch u gradu Teplice (njemački Teplitz) u etnički miješanoj i bilingvalnoj sredini sjeverne Češke.¹⁰ Gimnaziju je pohađao u Pragu. Već je kao srednjoškolac postao aktivan u anarhističkim krugovima. Sa 17 godina, zbog sudjelovanja u međunarodnim protestima protiv pogubljenja španjolskog anarhi-

⁸ Marešovi članci kao i brojni drugi materijali vezani za njegov slučaj objavljeni su u knjizi Michal MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, Praha 2009. Ključni doprinos proučavanju Marešova života i rada dao je novinar, regionalni povjesničar i ekološki aktivist iz sjeverne Češke Pavel Koukal (*1944). Koukal je krajem šezdesetih godina osobno upoznao ostarjelog pisca i nakon njegove smrti sačuvalao njegovu zaostavštinu. Zahvaljujući njegovoj inicijativi, Mareš je 1991. posthumno rehabilitiran i 1993. je na njegovoj rodnoj kući u Teplicama postavljena spomen-ploča. Krajem devedesetih, Koukal je također uredio i objavio Marešove memoare.

⁹ Peroutka je u međuratnom periodu uređivao legendarni časopis *Přítomnost*, platformu liberalne građanske orijentacije, koja je bila kritična prema nacionalistima kao i komunistima. Razdoblje 1939.–1945. proveo je u nacističkim koncentracionim logorima Dachau i Buchenwald. Nakon 1948. živio je u egzilu, 1951.–1961. kao direktor češkog servisa Radija Slobodna Europa.

¹⁰ „Buntovničko” ime Michal je počeo koristiti kao adolescent, u čast svojih tadašnjih idola – ruskog filozofa anarhizma Mihaila Bakunjinina i predvodnika češkog anarhističkog pokreta Michaela Káče (1874.–1940.).

stičkog teoretičara Francisca Ferrera (1859.–1909.), izbačen je iz srednje škole. Zahvaljujući činjenici da je pored češkog i njemačkog jezika govorio francuski i talijanski, mogao je bez većih poteškoća – čak i s oskudnim novčanim sredstvima – proputovati Europu i Afriku. Nekoliko je godina proveo u Beču. Godine 1921. učlanio se u novoosnovanu Komunističku partiju, ali je istovremeno ostao vjeran anarhističkim uvjerenjima. Suradivao je s brojnim ljevičarskim i demokratskim listovima koji su izlazili na češkom ili njemačkom jeziku, od komunističke *Tribune* do liberalnog dnevnika *Prager Tagblatt*. Družio se s praškim piscima i novinarima poput Jaroslava Haška, Franza Kafke, Egona Erwina Kischea i mnogih drugih. Tridesetih godina pružao je pomoć njemačkim izbjeglicama koji su nakon dolaska nacista na vlast pronašli utočište u Čehoslovačkoj. Tijekom Drugog svjetskog rata bio je aktivan u pokretu otpora.¹¹ Nakon oslobođenja 1945. godine, pripadnici NKVD-a su ga greškom uhapsili. Na saslušanju su se koristili čak i simulacijom njegove egzekucije.¹² Oslobodivši se optužbe, izašao je iz zatvora i saznao da su njegovog oca u međuvremenu ubili pljačkaši iz tzv. Revolucionarnih gardi (*Revoluční gardy* – RG).¹³ Dakle, Mareš je ušao u „novo doba”, koje su njegovi ljevičarski sudrugovi iz predratne Čehoslovačke uglavnom nekritički podržavali pa i slavili, mnogo treznije. Osim toga, njegova dugogodišnja pripadnost bilingvalnom i hibridnom češko-njemačkom miljeu, prošlost boema i avanturista „bez dlake na jeziku”, anarhistička shvaćanja i odsustvo nacionalističkih predrasuda, omogućili su mu da mnoge poslijeratne pojave ocjenjuje s kritičke distance.

U atmosferi poslijeratnog nacionalizma, ograničene medijske slobode i apsolutnog političkog konsenzusa da je izgon sudetskih Nijemaca nužan i sasvim opravdan, potpuno otvorena kritika izгона Nijemaca i samog principa kolektivne krivice u javnom je diskursu bila nezamisliva i praktično neizvediva. U svojoj kritici stanja u pograničnim regijama, koja je bez obzira na izvjesna ograničenja bila znatno radikalnija i sustavnija nego što je bilo uobičajeno, Mareš je maksimalno iskoristio mogućnosti koje su pružale tadašnje limitirane medijske slobode, koje je – sudeći prema žestokim reakcijama na njegove tekstove – evidentno ipak prekoračio.

U Marešovim diskuzivnim strategijama može se uočiti nekoliko ciljeva. Prvu od njih predstavlja individualizacija i humanizacija kolektivnog neprijatelja. Autor je u svojim tekstovima sistematično prikazivao Nijemce „s ljudskim likom”, njihove pojedinačne sudbine i svakodnevno brige. Preostale sudetske Nijemce je prikazivao kao obične, konkretne ljude bez nacionalističkih osjećaja, ali s razvijenim radnim navikama i velikim sposobnostima. Marešovi principijelni argumenti protiv izгона Nijemaca bili su ekonomske prirode. Praktično je predlagao da se izgon makar privremeno zaustavi, odnosno, da se znatno poveća broj Nijemaca kojima će biti dozvoljeno da ostanu u zemlji, jer će u suprotnom naglo ispražnjene pogranične regije doživjeti ekonomski slom, koji će pogoditi čitavu Čehoslovačku. Treća strategija koja se provlači kroz Marešove tekstove je otvaranje mogućnosti prirodne asimilacije Nijemaca i isticanje povijesne veze i etničke izmiješanosti sudetskih Nijemaca s češkim stanovništvom. Diskurs o progonu Nijemaca u Marešovim je tekstovima bio usko

¹¹ Mareš je tokom rata pomagao progonjenim Židovima, organizirajući, između ostalog, ilegalnu poštansku vezu s koncentracionim logorom Terezín/Theresienstadt.

¹² Novinara su, kako se na kraju ispostavilo, uhitili umjesto druge tražene osobe istog ili sličnog imena.

¹³ Tzv. Revolucionarne garde nisu predstavljale organizirane jedinice niti pokret. Uglavnom se radilo o manjim grupama ljudi koji su na rukav stavili crvenu traku s oznakom „RG” te su s oružjem u rukama spontano počeli „uspostavljati red”.

povezan s kompleksnijom kritikom stanja u pograničju, uperenom protiv pripadnika „vlastite” nacije.

III.

Prvi Marešov prilog sa sudetskom temom, *Hovory s Němci* (Razgovor is Nijemcima), objavljen je u liberalnom dnevniku *Svobodné slovo*¹⁴ 15. siječnja 1946. Izašao je, dakle, u prijelaznom i specifičnom periodu. „Divlja” faza izгона Nijemaca bila je u to vrijeme završena. Pogorične oblasti su već počeli naseljavati kolonisti iz češke unutrašnjosti, iz Slovačke, djelomično i ljudi češkog porijekla iz raznih, pretežno istočnoevropskih, država. U to je doba veći dio sudetskih Nijemaca još uvijek živio na svojim ognjištima, čekajući iseljenje ili neku drugu odluku o svojoj daljnjoj sudbini. Mareš je u spomenutom članku prezentirao glasove običnih Nijemaca, koji su govorili o svojim svakodnevnim brigama i strahovima nakon što su nacističke glavešine već odavno bile pobjegle. Autor je Nijemce predstavio kao radne ljude bez nacionalne mržnje, koji za čehoslovačku državu ne predstavljaju nikakvu prijetnju.

Slične je teze iznio u seriji članaka iz pograničja, objavljivanim u tjedniku *Dnešek* tijekom ljeta 1946. godine, pod nazivom *Přicházím z periferie republiky* (Dolazim s periferije republike).¹⁵ Prvi je članak izašao 27. lipnja 1946., dakle, u vrijeme kada su za razliku od zimskog perioda već trajale organizirane deportacije u suradnji s vlastima američke i sovjetske okupacijske zone u Njemačkoj. Serija je predstavljala svojevrsni putopis po raznim predjelima pograničja. Mareš je – često posredstvom glasova samih stanovnika regije – kritizirao postojeće stanje, prije svega lošu lokalnu administraciju i neracionalnu organizaciju unutrašnje kolonizacije. Na meti njegove kritike su često bili kolonisti-profiteri, ljudi bez radnih sposobnosti, zatim tzv. nacionalni administratori (*národní správci*) kao i pripadnici sigurnosnih snaga. Ovi su ljudi imali odlučujući udio u upravljanju i raspodjeli konfiscirane imovine sudetskih Nijemaca na lokalnoj razini. Većina ih se trudila svrstati što više Nijemaca među „nelojalne” i tome utjecati na odluku o njihovu hitnom iseljavanju. Na taj se način, prema njihovu mišljenju, radikalno, konačno i „za sva vremena” rješavalo njemačko manjinsko pitanje. Istovremeno se omogućavalo konfiskaciju praktično cjelokupne imovine iseljenih u korist države, ali i utjecajnih pojedinaca češke narodnosti. Mareš je svjesno zastupao suprotno gledište – nastojao je utjecati na usporavanje planiranih masovnih deportacija, odnosno na promjenu politike kojom bi se znatno većem broju sudetskih Nijemaca omogućilo da oстане u Čehoslovačkoj.

U nastavcima serije, koji su izlazili u vrijeme najintenzivnije faze deportacija, kojima su se često bukvalno preko noći ispraznila čitava sela i gradovi, ton Marešovih članaka bio je sve alarmantniji i emotivniji.

U prvom članku spomenute serije Michal Mareš je upozorio na više slučajeva „patriota”, koji su u programu češke kolonizacije u ruralnim područjima pograničja besplatno dobili vrijedna imanja, na kojima pak ništa ne rade. Umjesto toga, žive samo od prinudnog rada

¹⁴ Glavni urednik dnevnika bio je također Ferdinand Peroutka.

¹⁵ Pored perifernog položaja pograničja i tamošnjih stanovnika, naziv je predstavljao aluziju na njegovu zbirku pjesama *Přicházím z periferie* (Dolazim s periferije), koju je objavio dvadesetih godina.

njemačkog stanovništva. U trenutku kad će tamošnji Nijemci biti konačno deportirani – smatrao je Mareš – privreda koja se zasniva na ovoj osnovi, odmah će doživjeti kolaps. Bio je potpuno svjestan da se u poslijeratnoj atmosferi, sklonoj radikalnim rješenjima poput kolektivne odmazde, svaka pozitivna riječ o Nijemcima može smatrati izdajom:

Ovako nekako je govorio Jan Hus: Bog mi je svjedok da mi je pošten Nijemac miliji nego loš Čeh. Zbog sličnih bi riječi, ukoliko Hus danas ne bi bio odmah ponovno spaljen na lo-mači, sasvim sigurno bio prozvan heretikom.¹⁶

U više je navrata otvarao pitanje mogućeg prilagođavanja sudetskih Nijemaca, odnosno prirodne asimilacije tog dijela stanovništva. Ove su tendencije posebno vidljive u njegovoj reportaži o napornom radu rudara u ugljenokopima na sjeveru Češke, gdje su češki i njemački rudari radili zajedno u istim uvjetima prije rata, nakon aneksije oblasti od strane njemačkog Rajha 1938., kao i po okončanju rata. Mišljenje čeških rudara sažeo je sljedećim riječima:

S njemačkim drugarima smo uvijek radili zajedno. (...) Prema nama su se fino ponašali i tokom okupacije. (...) Kad se već mora provesti transfer, neka se onda ograniči na ljude su-višne i štetne.¹⁷

Sredinom ljeta Mareš se u reportaži iz sjeverne Češke ponovo osvrnuo na temu moguće prirodne asimilacije Nijemaca. Ovom je prilikom naglašavao da su se Nijemci i Česi u ovim krajevima vjekovima miješali bez obzira na porijeklo i jezik:

Vlakovi s tisućama deportiranih zemljoradničkih porodica, smještenih u vagonima za sto-ku, odlaze jedan za drugim u dio Njemačke pod patronatom Sjedinjenih Američkih Dr-žava. Stotine lijepe, zdrave djece u njima ima u svojim venama češku krv svojih dalekih predaka. Nikad neće dobiti priliku da postanu češki vojnici, zemljoradnici, radnici. (...) Prisjećam se ovom prilikom jednog Čeha, onog najvećeg, čija se majka do kraja života mo-lila samo na njemačkom: T. G. Masaryka. (...) Poznavajući povijest ovih sve ispražnjenijih krajeva, duboko sam uvjeren da ne deportiramo izdajničke i opasne njemačke barbare. U venama mnogih od ovih germaniziranih ljudi vrije češka krv.¹⁸

Međutim, u unutrašnjosti zemlje je prevladavala nedovoljna obaviještenost o stvarnoj situaciji u pograničju. Većina stanovnika Češke i Moravske izvan pograničja odobraval je ideju brzog i potpunog izгона Nijemaca bez obzira na buduće posljedice, bez racionalnog plana kakva će biti dalja sudbina jedne trećine čeških zemalja. Mareš je iznio provokativan prijedlog:

Imam jedan recept. Svaki građanin koji se slaže sa deportacijom Nijemaca, neka dobije za-konsku obavezu da ih zamijeni na njihovim radnim mjestima, bilo kad i bilo gdje, tamo gdje će ga Republika poslati. I bez riječi. Tek onda ćemo povjerovati u iskrenost njegovih patriotskih osjećanja.¹⁹

Slika situacije u većini pograničnih mjesta koju je Mareš prezentirao u svojim člancima bila je izrazito negativna. Pograničje je prema njemu očito bilo na ivici ekonomske katastro-

¹⁶ M. MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, 45.

¹⁷ *Isto*, 46.

¹⁸ *Isto*, 89.

¹⁹ *Isto*, 47.

fe, iako su postojali i pozitivni primjeri u mjestima u kojima izgon njemačkog stanovništva dotad nije počeo, a radne su sposobnosti tamošnjeg stanovništva iskorištene na racionalan način. Tako je, na primjer, pohvalio lokalne vlasti u gradu Chebu (njem. Eger) na krajnjem zapadu Češke, u kojem još nisu prestale funkcionirati komunalne službe. Naveo je i upravu jedne tvornice iz gorja Šumava (njem. Böhmerwald) koja je zaposlila Čehe i Nijemce jedne pored drugih te je kao jedino poduzeće u regiji već bila dostigla predratni nivo proizvodnje.²⁰ Međutim, potpuna slika je ipak bila znatno dramatičnija: mnoga sela i gradići su ostali kompletno bez stanovništva, a tamošnje su tvornice prestale s radom. Slična situacija zavladała je u izrazito ruralnim, pretežno planinskim predjelima, koji su pored toga što su uglavnom bili naseljeni gotovo isključivo Nijemcima također činili i tradicionalno najsiromašnije regije čeških zemalja. Toj se temi posvetio i detaljnije, opisujući situaciju u šumovitoj oblasti na češko-bavarsko-austrijskoj tromedi:

Drvosječe su već praktično svi deportirani. Je li se uistinu moralo toliko žuriti da se ovi radni, za svoja ognjišta duboko vezani ljudi deportiraju prije nego što se za njih pronašla adekvatna zamjena? I hoće li se uopće ikada pronaći? Dobrovoljne radne akcije nisu dovoljne, ove puste krajeve nitko ne želi naseliti. (...) Bradati Robinzoni sa sjekirom i testerom nisu znali govoriti ni češki ni pravi njemački, mnogi od njih čak nikad u životu nisu vidjeli vlak. Ipak su bili deportirani, iako to iz višeg državnog interesa nije baš bilo potrebno. (...) Ali kako reći istinu onima koji su gluhi? Spremni su da vas kamenuju, iako u suštini govorite sa pozicija najiskrenijeg patriotskog interesa.²¹

Nakon prvih Marešovih reportaža, redakcija tjednika *Dnešek* objavila je nekoliko pisama čitatelja, koji su se uglavnom slagali s autorom te su iznijeli brojne činjenice i nove primjere u korist njegovih zaključaka. Tokom ljeta 1946. Marešov ton u novim nastavcima serije *Dolazim iz periferije republike* postaje radikalniji. U ključnoj reportaži, koja je izašla 11. srpnja, autor je opisao protjerivanje njemačkog stanovništva iz sela Dolní Chobolice (njem. Nieder Koblitz) u plodnom dijelu sjeverne Češke. U selo, koje je zahvaljujući zemljoradnji bilo dosta prosperitetno, već je 1945. došla oružana grupa ljudi s periferije Praga s namjerom da ovdje osnuju „kolhoz”. Starosjedioci su dobili deset minuta da pakuje nekoliko kilograma stvari, a potom su protjerani. Mareš je optužio češke došljake da su tom prilikom primjenjivali nacističke metode ponašanja. Godinu dana kasnije, nekada bogato selo – pisao je Mareš – bilo je opljačkano i upustošeno, a od „kolhoza” ni traga. Češki predstavnici sela reagirali su u pismu, objavljenom 1. kolovoza 1946., poričući Marešove tvrdnje. „Neka se češki pisac, koji na ovaj način blati vlastiti narod, iseli zajedno s Nijemcima”, navedeno je u reakciji. Potom je 10. kolovoza 1946. u lokalnim novinama *Chebsko* izašla karakteristična ogorčena reakcija:

Potpuno je neshvatljivo i neprihvatljivo da se pojavio „češki” novinar, koji u visokotiražnom dnevniku *Dnešek* na tako naivan način piše protiv transfera Nijemaca iz naše republike. Punih tisuću godina čekali smo ovu jedinstvenu povijesnu priliku i sad bi, ukoliko poslušamo gospodina Mareša, ovdje trebalo ostaviti Nijemce na miru samo zato, što na nekim mjestima nije pokošena trava.²²

²⁰ *Isto*, 50.

²¹ *Isto*, 57.

²² *Isto*, 92.

Osim negativnih reakcija čitatelja i štampe pod jačim komunističkim utjecajem, uslijedio je udar državnog aparata. Mareš je bio optužen zbog klevete pripadnika policije u svojim tekstovima. Iznoseći svoju obranu na sudu 18. rujna 1946. godine, rezimirao je čitavu svoju dotadašnju javnu djelatnost. Govorio je hrabro i neustrašivo, bez pokušaja da se opravda ili umanju težinu svojih tvrdnji. U pozadini govora mogao se naslutiti njegov anarhistički prezir prema policiji. Govor je u cijelosti već idućeg dana tiskan u tjedniku *Dnešek*. Između ostalog, optuženi je u svom govoru javno postavio jedno od najvažnijih pitanja poslijeratnog perioda: je li nakon oslobođenja od nacističke okupacije uistinu došlo do obnove demokratskih sloboda? Naglasio je:

Ukoliko kod nas postoji stvarna sloboda, nikako ne mogu biti osuđen. Ukoliko je naša sloboda samo djelomična ili potpuno fiktivna, svejedno je kakva će biti konačna presuda.²³

Govoreći o svojoj anarhističkoj prošlosti, usporedio je vladajući poludemokratski režim i surovu atmosfere poslijeratnog radikalizma s političkom klimom koja je vladala u zadnjim godinama navodno „trule” Austro-Ugarske Monarhije:

Kada me kao devetnaestogodišnjeg klinca udario oficir u policijskog stanici, uslijedila je prava bura u bečkom parlamentu i krivac je na kraju bio suspendiran s položaja na nekoliko godina. Danas, trideset pet godina kasnije, došli smo do situacije, da se više ni miš ne pomakne kad greškom ubiju čovjeka.²⁴

Marešovo hrabro držanje na sudu i duhovit govor dobili su simpatije demokratskog djela javnosti, dok su komunistička glasila pojačala kampanju protiv njega. Ona se bila rasplamsala već krajem ljeta 1946. Mareš je dobio brojna pisma podrške njemu nepoznatih građana i nekih poznatih intelektualaca, na primjer protestanskog pastora, pedagoga i socijalnog radnika Přemysla Pittera (1895.–1976.) ili nadrealista i psihoanalitičara Bohuslava Brouka (1912. –1978.). Neka pisma sadrže tvrdnju da je podrška Marešovim stavovima u narodu bila znatno šira, ali su se mnogi zbog političke klime bojali javno oglasiti. U obranu svog autora stala su i glasila *Dnešek* i *Svobodné noviny*, koje je, kako je već rečeno, uređivao Ferdinand Peroutka, riskirajući time da postane još omraženiji sve agresivnijim komunistima.²⁵ Peroutka je i dalje nastavio intenzivnu suradnju s optuženim autorom.

U listopadu 1946. godine, ovaj anarhistički aktivist i socijalist koji je pripadao uskom krugu najstarijih članova Komunističke partije (od osnivanja 1921.), službeno je isključen iz Partije. Nitko od starih suboraca nije stao u njegovu obranu. U svojoj javnoj reakciji Mareš nije izrazio žalost jer „današnja Partija više nije ista kao ona iz međuratnog perioda.”²⁶

U okviru kampanje protiv Mareša, autor serije *Dolazim iz periferije republike* ismijavan je između ostalog kao komična figura, kao sentimentalna i naivan čovjek jednog prevla-

²³ Isto, 126.

²⁴ Isto, 128.

²⁵ Ministarstvo informacija, koje je bilo pod kontrolom komunističke vlasti (ministar Václav Kopecký), zastrašivalo je redakcije nepodobnih glasila, prijetilo financijskim kaznama, na snazi je bio „zakon o povredi narodne časti” koji se mogao lako zloupotrebiti, izmišljali su se lažne prepreke itd. Demokršćanski časopis *Obzory*, koji je također upozoravao na slučajeve „našeg poslijeratnog gestapizma”, Ministarstvo informacija je, na primjer, pokušalo ukinuti pod izgovorom „nedostatka papira”. Petr BEDNARÍK, „Český tisk v letech 1945–1948”, *Rozvoj české společnosti v Evropské unii, tom III, Média, Teritoriální studia*, (ur. Jakub Končelík i dr.), Praha 2004., 132.–144.

²⁶ M. MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, 250.–252.

danog vremena. Povode za satiričko karikiranje Marešove ličnosti komunistički pisci prošli su i u drugim njegovim tekstovima, koji su iz današnjeg ugla imali jedan snažan, za svoje doba neobičan ekološki naglasak. Naime, Mareš se između ostalog zalagao za prava životinja i zaštitu prirode, protestirao je protiv znanstvenih eksperimenata na životinjama i slično. Protivio se i smrtnoj kazni, što je bilo sasvim kontradiktorno duhu tadašnjeg vremena – u prvim poslijeratnim godinama egzekucije nacista i kolaboracionista, nakon čitavog jednog vijeka, ponovno su postale omiljeni javni spektakl. Protiv Mareša su pisani ne samo tekstovi polemičkog karaktera nego i satirične pjesme, poput pjesme Václava Lacine (1906.–1993.) *O dobrem srdci anarchisty* (O dobrom srcu anarhista), objavljene 8. listopada 1946. u komunističkom satiričnom listu *Dikobraz*. U njoj je u stihovima partijskog pjesnika izjednačen Marešov „sentimentalan” odnos prema deportiranim Nijemcima i napuštenim psima i mačkama, usprkos tome da su svi neizlječivo smrdljivi i bolesni.²⁷

Samo dan kasnije u listu *Tribuna* Marešov je ugled osporio agresivni komunistički ideolog Gustav Bareš (prije rata Gustav Breitenfeld, 1910.–1979.) u članku *Případ Michala Mareše* (Slučaj Michala Mareša). Starog anarhista i internacionalista predstavio je kao pronjemačkog, čak prikriveno pronacističkog publicista koji pod svaku cijenu „pokušava spasiti Nijemce od posljedica poraza nacizma i blati obraz narodne policije, koja aktivno djeluje protiv Nijemaca, izdajica, profitera i kolaboracionista.”²⁸ Kao uvijek do tada, Mareš se aktivno branio protiv tih optužbi. Osudio je šovinističku poslijeratnu atmosferu, u kojoj su potpuno izbrisane razlike među Nijemcima, tako da je praktično postalo nemoguće slobodno pisati o pozitivnoj i herojskoj ulozi antifašista njemačke nacionalnosti, od kojih su mnogi poginuli u obrani Čehoslovačke. Ismijavao je

(...) šovinizam Slavena Breitenfelda, koji zastupa političku ideologiju nezamislivu bez doprinosa Nijemaca Engelsa, Marxa, Liebknechta, Thälmana, Rose Luxemburg i gomile drugih. (...) Da, oni su vrijedni poštovanja, bez obzira na činjenicu da su to istovremeno Nijemci. (...) Zbog toga sam ja germanofil, a gospodin Bareš-Breitenfeld rođeni Slaven. Kakav ljudi svijet!²⁹

S obzirom na činjenicu da je progon Nijemaca 1947. već praktično završen, Mareš se u svojim publicističkim radovima bavio drugim temama – između ostalog, fokusirao se na kontroverznu pojavu poslijeratnog antisemitizma i poteškoće mnogih preživjelih Židova u nastojanju da povrate svoju imovinu. Također je objavljivao svjedočanstva o kršenju ljudskih prava u poratnim internacijskim logorima, tj. o temi koja je tek kasnije dobila veći odjek u javnosti. U vezi svojih članaka o situaciji u pograničju, nikad se nije pokajao i uvijek je dosljedno, često sa sarkazmom reagirao na optužbe svojih protivnika. 1947. godine Čehoslovačka je ipak još uvijek bar djelomično bila demokratska država. Sudski postupak protiv Mareša zbog uvrede pripadnika policije obustavljen je 18. lipnja, a optužba ocijenjena kao neutemeljena.³⁰

Pobjeda nije bila dugotrajna. Komunistička partija Čehoslovačke je uspjela uspostaviti totalitarnu diktaturu nakon puča u veljači 1948. Za razliku od nekih drugih nekomu-

²⁷ *Dikobraz*, 2/1946., br. 41, 2.

²⁸ M. MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, 225.

²⁹ *Isto*, 227.-228.

³⁰ Sve do veljače 1948. ministar unutrašnjih poslova bio je nekomunistički političar Prokop Drtina (1900.–1980.), predstavnik Narodne socijalističke partije. Bio je zagovornik radikalnog obračuna s pripadnicima njemačke manjine, ali je istovremeno branio slobodu govora. Nakon 1948. proveo je 12 godina u zatvoru.

Slika 1. Zakašnjelo priznanje i naknadna rehabilitacija: spomen-ploča Michalu Marešu na njegovoj rodnoj kući u Teplicama, postavljena 1993. godine

odlukom Vrhovnog suda bio posthumno oslobođen svih optužbi i potpuno rehabilitiran.

Kao što je već rečeno, s retrospektivnog gledišta Marešova kritika izгона Nijemaca iz 1946.–1947. može se činiti nedovoljnom jer nije pogadala samu srž ideje kolektivne krivice nego prije svega pojedine negativne pojave vezane za cijeli proces iseljenja jedne „manjine” koja je predstavljala čak trećinu stanovništva čeških zemalja. Međutim, moramo uvijek biti

nističkih, kritički nastrojenih novinara, kao što su bili Ferdinand Peroutka i Pavel Tigrid,³¹ koji su u prvim danima nakon uvođenja diktature uspjeli pobjeći u emigraciju, Mareš je ostao u domovini. Nova vlast je uskoro iskoristila priliku da se konačno i nesmetano obračuna s ovim neustrašivim kritičarom. Mareš je uhićen 30. travnja 1948.³² Između ostalog, optužen je da je „u svojim člancima širio lažnu propagandu i neistinite vijesti te vrijeđao narodnu policiju.”³³ Dodatno obrazloženje optužnice teretilo ga je zbog odjeka njegovih tekstova u inozemstvu, čime je navodno „prouzrokovao otežavanje transfere Nijemaca iz naše države.”³⁴ Na posljetku je Mareš 12. studenoga 1948. osuđen na sedam godina teške robije, uz konfiskaciju cjelokupne imovine i gubitak građanskih prava na deset godina.³⁵ Iz zatvora je izašao u ožujku 1955.³⁶ Ostatak života proveo je u bijedi, pišući memoare, bez prihoda, bez mirovine i bez mogućnosti da išta objavljuje.³⁷ Umro je u Pragu 1971. godine. Tek je 1991. Michal Mareš

³¹ Pavel Tigrid (1917.–2003.), češki novinar, političar kršćanskodemokratske orijentacije i vodeća ličnost anti-komunističkog egzila nakon 1948. Poslije 1989. godine radio je u uredu predsjednika Havela, a 1994.–1996. vršio je dužnost ministra kulture Češke Republike.

³² Još je u veljači 1948., nakon uvođenja komunističke diktature, kao prvi pisac uopće isključen iz Saveza čehoslovačkih pisaca.

³³ M. MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, 549.

³⁴ *Isto*, 557. Ova optužba je uglavnom bila zasnovana na činjenici da su prijevodi izabranih Marešovih članaka početkom 1947. tiskani u „iredentističkom i antičehoslovačkom” časopisu *Der Sozialdemokrat*, koji je u Londonu uređivao Wenzel Jaksch (1896.–1966.), socijaldemokratski političar lojalan predratnoj čehoslovačkoj državi, koji se tek tijekom rata razišao s čehoslovačkom vladom u egzilu oko pitanja kolektivnog izгона sudetskih Nijemaca, kojim se protivio.

³⁵ Prema završnoj presudi, Mareš je službeno osuđen za navodnu pomoć jednom nacističkom zločincu u svibnju 1945. Vidi: Michal MAREŠ, *Ze vzpomínek anarchisty, reportéra a válečného zločince*, Praha 1999., 369.-371.

³⁶ Čak i u teškim zatvorskim uvjetima, Mareš je ostao vjeran svojim principima. Prilikom popisa 1949. godine, u jeku staljinističke antisemitske kampanje, deklarativno se izjasnio kao pripadnik židovske nacije, iako uopće nije bio židovskog porijekla.

³⁷ Vidi: Michal MAREŠ, *Ze vzpomínek anarchisty, reportéra a válečného zločince*. Mareš je memoare pisao pretežno na njemačkom jeziku u nadi da će možda jednog dana izaći u inozemstvu jer je u domovini objavljivanje njegovih tekstova bilo zabranjeno sve do pada komunističkog režima.

svjesni da su u samom poslijeratnom razdoblju postojala brojna ograničenja medijskih sloboda i da je piscu, glavnom uredniku kao i egzistenciji samog glasila prijetila sasvim realna i ozbiljna opasnost od strane jednog dijela državnog aparata. Uostalom, Marešova žestoka i otvorena kritika konkretnih, pojedinačnih pojava vezanih za progon Nijemaca bila je u svoje vrijeme shvaćena kao preradikalna čak i od strane nekih demokratski i humanistički orijentiranih novinara poput Pavla Tigrida.³⁸ Što je najvažnije, komunistička diktatura u nastajanju u ovoj je naizgled djelomičnoj kritici prepoznala ozbiljnu, generalnu kritiku ideje izгона i novog totalitarnog poretka – poretka u koji je bio vješto ugrađen i nacionalistički element. Michal Mareš je brzo prepoznat i trajno obilježen kao opasan protivnik. Svoju kritiku je platio dugogodišnjim zatvorom i doživotnom zabranom javnog djelovanja. S obzirom na ove činjenice, umanjivanje značaja Marešovog hrabrog javnog angažmana u datim povijesnim okolnostima krajnje je neumjesno. Puna valorizacija Marešovog lika i djela vjerojatno tek predstoji.

OPPOSING THE POST-WAR EXPULSION OF THE SUDETEN-GERMANS FROM CZECHOSLOVAKIA: THE CASE OF MICHAL MAREŠ

The expulsion of the large Sudeten German minority from Czechoslovakia after World War II was an important topic in Czech historiography of the post-Communist period. One interesting aspect of this wide and complex set of problems concerns the ways in which the ethnic Czechs reacted to the expulsion. Despite the apparent national consensus that the “ethnic unmixing” and “collective transfer” of the German minority represents the only possible solution for the long-term Czech-German national antagonism, aggravated by the Nazi occupation to the point where further coexistence of the two ethnic groups in one land seemed impossible, some Czech intellectuals already criticized certain aspects of the expulsion immediately after the war. This paper focuses on the personality and the discourse of Michal Mareš (1893–1971), left-wing (anarchist) writer and journalist, who systematically criticized the post-war mismanagement of the Czech border areas in the independent weekly *Dnešek*, pointed out the crimes committed against members of the German minority and openly questioned the extent and rationality of the near-complete expulsion undertaken by Czechoslovak authorities between 1945 and 1947. In his articles, Mareš portrayed ordinary Sudeten Germans as decent, diligent workers and farmers whose deportation was not politically justified and could cause serious economic and demographic problems. Mareš faced heavy backlash over a series of his articles published in the *Dnešek*, especially in Communist-controlled press. In the fall of 1946, he was expelled from the Communist party and faced a trial for alleged defamation of the police forces in his texts. The trial, as well as his previous articles, attracted great public attention. In the summer of 1947, Mareš was finally acquitted of all charges. However, after

³⁸ Petr MIKŠÍČEK, „Pavel Koukal z Duchcova: Vzestup a pád centra kultury a vzdělanosti v 19. a 20. století na českém Severu. Životní příběh Karla Líma a Michala Mareše“ (<http://www.znkr.cz/clanek/500-pavel-koukal-z-duhcova-vzestup-a-pad-centra-kultury-a-vzdelanosti-v-19-a-20-stoleti-na-ceskem-severu-Zivotni-pribeh-karla-lima-a-michala-marese/>).

the final Communist takeover in February 1948, the journalist was soon arrested and tried again. This time, he was sentenced to seven years in prison and a loss of civil rights for 10 years. After his release in 1955, Mareš spent the rest of his life in poverty. His role has been reassessed and his post-war writings and memoirs published only after 1989. From today's perspective, it is evident that Michal Mareš was the most systematic and outspoken Czech opponent of the expulsion of the Sudeten German minority in the immediate post-war period. Out of a handful of intellectuals critical of the expulsion and its methods, he also paid the heaviest price for his courageous and humane reporting.

Keywords: Michal Mareš, Czechoslovakia, Sudeten Germans, 1945–1947, ethnic cleansing, nationalism, anarchism, communism, intellectual resistance

Literatura

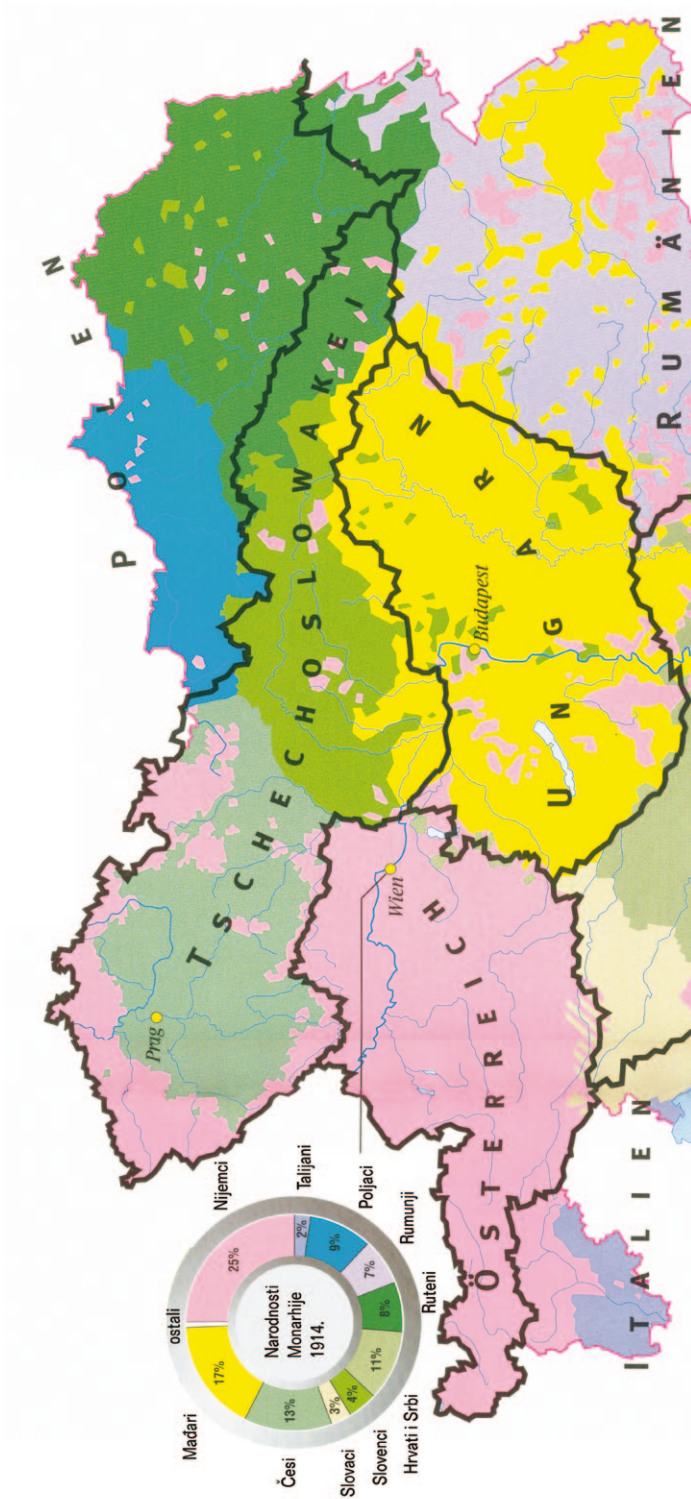
- Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl I., Češi a Němci do roku 1945: úvod k edici*, Středokluky 2010.
- Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl II, sv. 1, Duben – srpen/září 1945: „Divoký odsun“ a počátky osídlování*, Středokluky 2011.
- Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl II., sv. 3, Akty bromadného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Středokluky 2010.
- Petr BEDNAŘÍK, „Český tisk v letech 1945–1948“, *Rozvoj české společnosti v Evropské unii, tom III, Média, Teritoriální studia*, (ur. Jakub Končelík i dr.), Praha 2004., 132.-144.
- Zdeněk BENEŠ et al., *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*, Praha 2002.
- Milan HŮBL, *Češi, Slováci a jejich sousedé. Úvahy, studie a polemiky z let 1979–1989*, Praha 1990.
- Jan KŘEN, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Toronto 1989.
- Jaroslav KUČERA, *Odsun nebo vyhnání? Sudetští Němci v Československu v letech 1945–1946*, Jihočany 1992.
- Václav KURAL, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě 1918–1938*, Praha 1993.
- Václav KURAL, *Místo společenství – konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu*, Praha 1994.
- Michal MAREŠ, *Ze vzpomínek anarchisty, reportéra a válečného zločince*, Praha 1999.
- Michal MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, Praha 2009.
- Petr MIKŠÍČEK, „Pavel Koukal z Duchcova: Vzestup a pád centra kultury a vzdělanosti v 19. a 20. století na českém Severu. Životní příběh Karla Líma a Michala Mareše“ (<http://www.znkr.cz/clanek/500-pavel-koukal-z-duhcova-vzestup-a-pad-centra-kultury-a-vzdelanosti-v-19-a-20-stoleti-na-ceskem-severu-Zivotni-pribeh-karla-lima-a-michala-marese-/>).
- Ján MLYNÁRIK, *Diaspora historiografie. Štúdie, články a dokumenty k dejinám československej historiografie v rokoch 1969–1989*, Praha 1998.
- Ján MLYNÁRIK, *Causa Danubius*, Praha 2000.
- PODIVEN, *Češi v dějinách nové doby (1848–1939)*, Praha 1991.

Milan ŘEPA, „The Czechs, Germans and Sudetenland: Historiographical Dispute in the ‘Heart of Europe’”, *Disputed Territories and Shared Pasts: Overlapping National Histories in Modern Europe*, (ur. Tibor Frank i Frank Hadler), Basingstoke 2011., 303.-328.

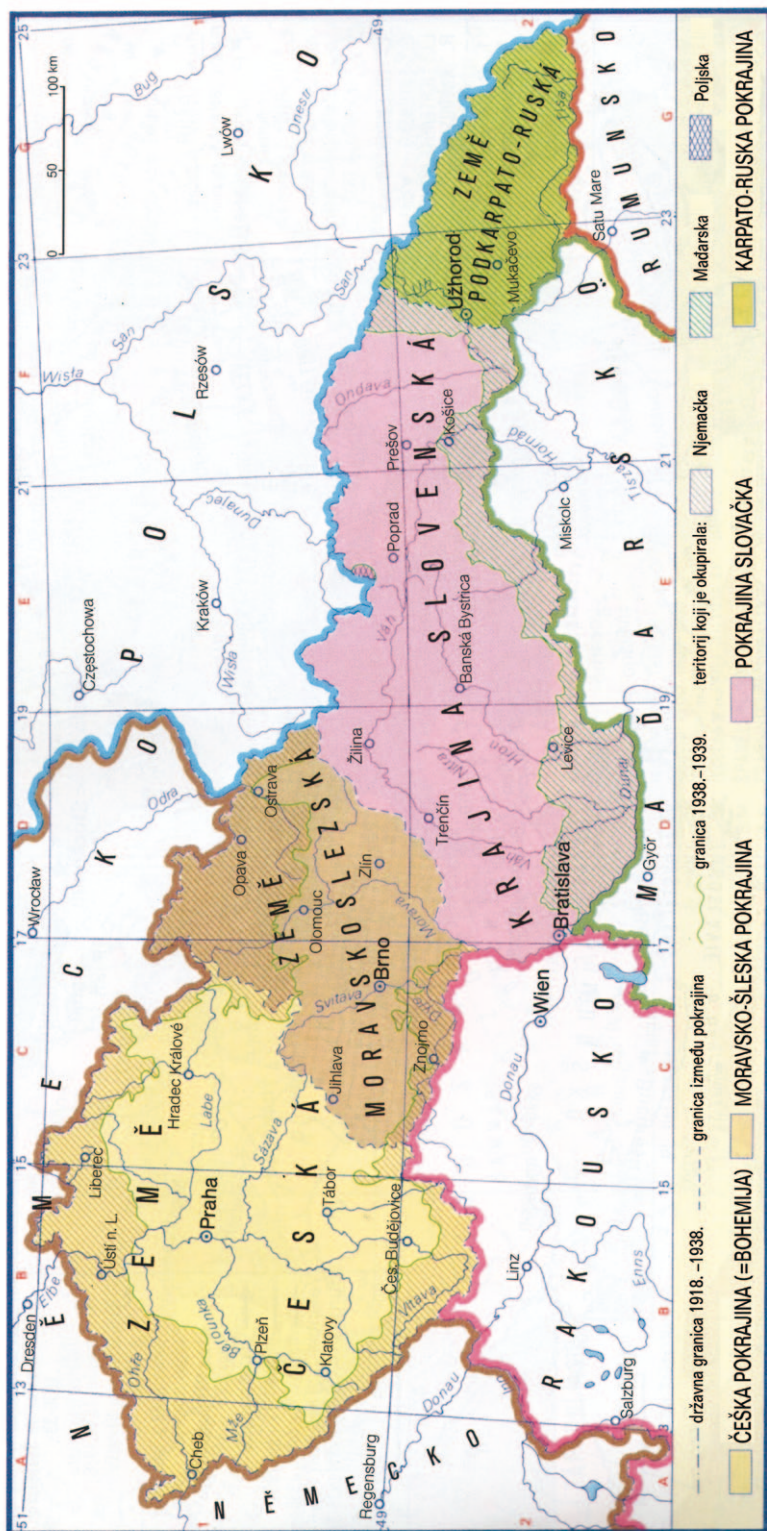
Matěj SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011.

Tomáš STANĚK, *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, Praha 1991.

Tomáš STANĚK, *Poválečné „excesy” v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Praha 2005.

Karta 1. Jezična karta Austro-Ugarske uoči Prvog svjetskog rata

Napomena: Nakon 1945. godine nekadašnju Karpato-rusku oblast anektirao je Sovjetski Savez (današnja Zakarpatska oblast u Ukrajini)

Karta 2. Nastanak i razvoj Čehoslovačke Republike 1918.–1939.

PROFESSOR PABLO DE AZCÁRATE AND THE NATIONALITIES OF YUGOSLAVIA

Giuseppe Motta

UDK: 323.1(497.1)“191/2“

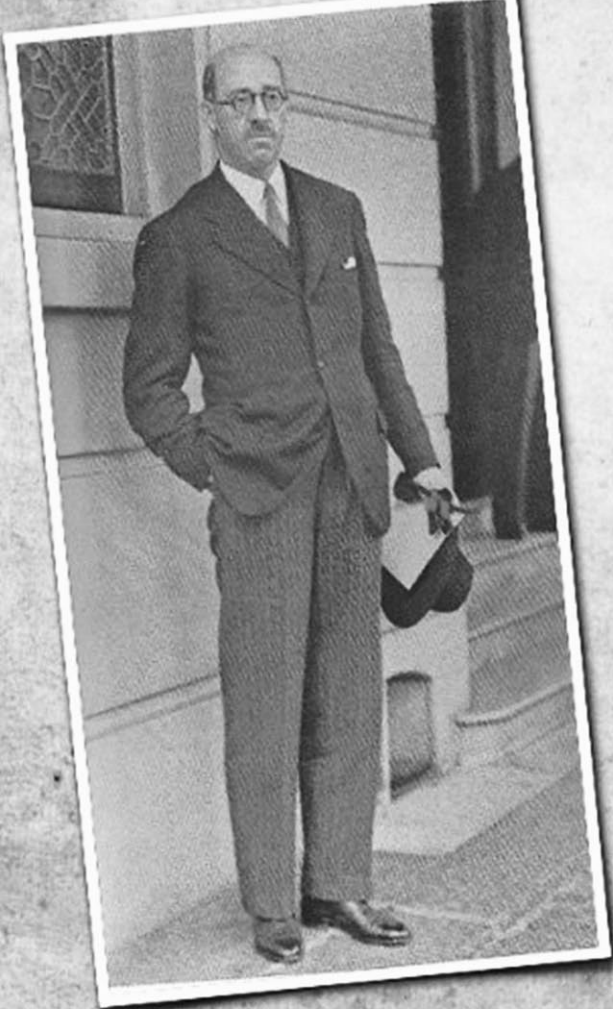
Prethodno priopćenje

Summary: This article is focused on the work of Pablo de Azcárate inside the League of Nations and the special minority section established within the structure of the Secretariat. As director of this section, de Azcárate left a complete and interesting work about his experience during a phase in which the League resented from the difficult international atmosphere and from the troublesome relationships among the different ethnic groups of Central-Eastern Europe. In this context de Azcárate had to deal with many different minority questions and, through his activity and the regular journeys made in Yugoslavia and in other European countries, he had the opportunity to leave very interesting comments on the situation of the nationalities and minorities.

Keywords: national minorities, League of Nations, Yugoslavia, multi-ethnic coexistence

The life and work of Pablo Florez de Azcárate (Madrid 1890 – Geneva 1971)

Pablo Florez de Azcárate came from a family with liberal traditions, who settled in Madrid but was geographically rooted in the regions of León and Navarra. Pablo studied law in Madrid and completed his formation in France and England, where he started to be interested in the international law, a field which was rapidly developing during the first decades of the XX century. He started his university career as professor of administrative law at the University of Santiago de Compostela, and in 1915 he moved to Granada, where he continued to work in the university until 1922, when he started his diplomatic adventure. In 1918 he also commenced his political career as deputy for the circumscription of León in the ranks of Melquíades Álvarez's Reforming Party, while in the following years he entered the diplomatic service.

La recuperación de un gran diplomático: el profesor
Pablo de Azcárate

Ángel Viñas
Catedrático de Economía Aplicada, Diplomático e Historiador

30 de Noviembre, 20:00h

Salón de actos de la Fundación Sierra Pambley
www.sierrapambley.org

Figure 1. Spanish Republican culture of remembrance: invitation for the conference devoted to the Republican diplomat Professor Pablo de Azcárate (2010)

He was first engaged in the League of Nations as a technician, a legal expert inside the General Secretariat of the League and, in particular, in the minority section of the aforesaid secretariat, which was headed by the Norwegian Erik Colban.¹

During these years he had the opportunity of investigating and studying the conditions of the national minorities in Central-Eastern Europe and every year he visited many regions in this part of the continent accompanying the director of the section, Erik Colban. As a matter of fact, it was usual that a delegation formed by Colban and by two or three of his assistants spent some months every year in the countries which were interested by the international treaties concerning the protection of minorities, primarily in Poland, Czechoslovakia, Romania, Yugoslavia and Greece, whose population was composed by important portions of minorities.² In 1929–1930 he was one of the secretaries involved in a complex reform of the League procedure concerning the protection of minorities. De Azcárate was a member of the commission who analysed the practice and the results obtained during the Twenties and tried to reform it in order to improve the effectiveness of the League's control.

In 1931 de Azcárate became the director of the minority section, replacing Erik Colban and Aguirre de Carcer. He kept this function until 1934, and in this period he assisted as mediator in numerous international controversies, for example in the German-Polish dispute over Upper Silesia, or in the Romanian-Hungarian one regarding the conditions of the Szeklers (a Magyar population) in Transylvania.

These cases showed that the work of the League in the protection of minorities met with the opposition of many sectors as it usually did not satisfy both the parties involved in the dispute: neither the minorities and their Kin States, which asked for strong condemnations and radical reforms; nor the States which had to continuously rebut the charges and viewed the intervention of the League of an unjust limitation of their sovereignty.

He kept on working in the Secretariat of the League until 1936, while in the following years his interests were directed in the Spanish situation, which experienced the tragic period of the civil war. He re-organized the Spanish embassy in Paris and he became ambassador in London for the republican government of Spain. In this post, he tried to gain the support of the British government for the Spanish republic, clashing with Neville Chamberlain, who proclaimed the principle of non-intervention in 1937. While in England, he continued to be in contact with the representatives of many parties and associations promoting the interests of the Spanish republic, even if without obtaining good results, as he

¹ On the role and activity of the Secretariat, Zara STEINER – Egon F. RANSHOFEN-WERTHEIMER, *The International Secretariat: A Great Experiment in International Organization*, Washington DC 1945. In general, on the League of Nations, *The Lights That Failed: European International History, 1919–1933*, New York 2005; Francis Paul WALTERS, *A History of the League of Nations*, New York 1950, 76; Martti KOSKENNIEMI, *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law, 1870–1960*, New York 2004; Elmer BENDINER, *A Time for Angels: The Tragicomic History of the League of Nations*, New York 1975; Marie-Renée MOUTON, *La Société des Nations et les intérêts de la France (1920–1924)*, Bern 1995; John SPENCER BASSETT, *The League of Nations, a Chapter in World Politics*, New York 1930; David HUNTER MILLER, *The drafting of the Covenant*, New York 1928; Frederick Samuel NORTHEGE, *The League of Nations: its life and times*, Leicester 1986; Francis Paul WALTERS, *A history of the League of Nations*, Westport 1986.

² After the first world war, some counted more than 7 million of Germans under foreign rule (7.594.000) and almost 3 million of Magyars plus 1.339.000 Bulgarians; the Ruthenes were 3.700.000 in Poland, 432.000 in Czechoslovakia and 300.000 in Romania. The total number was 16.815.000 people. N. BUXTON – T. P. CONWIL-EVANS, *Oppressed peoples and the League of nations*, London – Toronto, 1922, 80–82. According to the combination of the data quoted by P. Eberhardt, this number was even larger and it could be calculated around 18 million. (Piotr EBERHARDT, *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Eastern Europe. History, Data, and Analysis*, New York – London 2003.) On the role that inequality had as a source of conflict for the minorities, Ekkehart KRIPPENDORFF, “Minorities, Violence, and Peace”, *Journal of Peace Research*, 16/1979., no. 1, 27–40.

reminded in his work dedicated to his three years as ambassador, *Mi embajada en Londres durante la Guerra Civil Española*.³

He carried out his duties also approaching the League of Nations, criticizing the international support for the principle of non-intervention, and denouncing the Italian interference in the Spanish war. He also defended the republican government of Spain when Sir Frederic G. Kenyon attacked in *The Times* the Spanish policies in the field of the protection of the historical and artistic heritage. His efforts for the interests of Spanish republic continued in the following years, and cost him his role, as in 1939 he lost his post as ambassador and was equally purged from the university by a ministry order.⁴

He tried to mediate with the British government in order to obtain reasonable and human conditions for the vanquished members of the republican government, and had to assist to the international recognition of Franco's government and the definitive defeat of the republic. When he was replaced as ambassador by Jacobo Fitz-James Stuart y Falcó, XVII Duque de Alba, de Azcárate decided not to come back to Spain but remained abroad. In France he coordinated the evacuation of the Spanish refugees as president of the Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles (SERE), helping many people to flee to Mexico, Chile and Argentina. During the second world war he came back to London, where he organized a structure for the Spanish refugees in England, such as Negrín, Santiago Casares Quiroga, Francisco Méndez Aspe, Manuel de Irujo y Carles Pi i Sunyer. In 1941 he created the Asociación de Exiliados Españoles, teaching to Spanish students in the university of Cambridge.

In 1946 de Azcárate joined the newborn Organization of the United Nations (OUN) and in 1948 he was appointed as secretary of the special committee of mediation in Palestine, where the British mandate was ending and the Jewish State was under formation. He arrived in Jerusalem in March 1948, and assisted to the outbreak of the first Arab-Israel war. He tried to find a compromise between the Jewish community and the Arabic legion, but could not count with any military force and retired to Amman and Cairo. De Azcárate described the situation of Palestine and of the Arab refugees, whose tragedy damaged the reputation of all the countries in that region and of the international institutions as well.

In 1952 he left the diplomatic career and settled in Geneva, where he had lived in the period he worked for the League of Nations and started to write about his experiences. Among his works, in 1960 he published *Wellington y España*, and in 1966 the more important *Misión en Palestina: nacimiento del Estado de Israel* (in English *Mission in Palestine, 1948–1952*).⁵

³ Pablo DE AZCÁRATE, *Mi embajada en Londres durante la Guerra Civil Española*, Barcelona 1976.

⁴ "...se separa definitivamente por ser pública y notoria la desafección de los catedráticos universitarios que se mencionarán al nuevo régimen implantado en España, no solamente por sus actuaciones en las zonas que han sufrido y en las que sufren la dominación marxista, sino también por su pertinaz política antinacionalista y antiespañola en los tiempos precedentes al Glorioso Movimiento Nacional. La evidencia de sus conductas perniciosas para el país hace totalmente inútiles las garantías procesales que, en otro caso constituyen la condición fundamental en todo enjuiciamiento, y por ello, este Ministerio ha resuelto separar definitivamente del servicio y dar de baja en sus respectivos escalafones a los señores: Luis Jiménez de Asúa, Fernando de los Ríos Urruti, Felipe Sánchez Román y José Castillejo Duarte, catedráticos de Derecho; José Giral Pereira, catedrático de Farmacia; Gustavo Pittaluga Fattorini y Juan Negrín López, catedráticos de Medicina; Blas Cabrera Felipe, catedrático de Ciencias; Julián Besteiro Fernández, José Gaos González Pola y Domingo Barnés Salinas, catedráticos de Filosofía y Letras, todos ellos de la Universidad de Madrid. Pablo Azcárate Flórez, Demófilo de Buen Lozano, Mariano Gómez González y Wenceslao Roces Suárez, catedráticos excedentes de Derecho". (Orden del 3 de febrero de 1939, Ministerio de Educación Nacional.)

⁵ His works included the translations of classical books written by John Stuart Mill and Robert Filmer, and: *El régimen parroquial en Inglaterra* (1912); *La intervención administrativa del Estado en los ferrocarriles* (1917); *La guerra y los*

In 1968 he donated his documents to the *Institución Libre de Enseñanza*, and in 1971 he died in Geneva. He was 81 years old. His diaries were partially published by his son, Manuel Azcárate, who was in the Communist party since 1981 and in 1994 edited the book *Derrotas y esperanzas* (Defeats and hopes, Tusquets Editores, Premio Comillas 1994).

The work of the League of Nations and the minorities in Yugoslavia

As it has been mentioned, Pablo de Azcárate had an important role in the activity of the League of Nations and especially in the protection of minorities, which became a matter of international concern after the special treaties signed in 1919 and 1920 by Poland, Czechoslovakia, Romania, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and Greece. These treaties were soon followed by many other multi-lateral or bilateral agreements (for example the Upper Silesian convention signed by Poland and Germany in 1922) and by the unilateral declarations that many States released in order to be admitted as members of the League (Estonia, Lithuania, Latvia, Albania).

All these acts placed the protection of minorities under the international control and jurisdiction of the League of Nations, which starting from 1920 defined a complex procedure in order to activate the protection of minorities before the Secretariat and the Council of the League itself. According to Tittoni's resolution of the 20th of February 1920 the procedure started with a petition to the Council, an act which had to be interpreted as *une information pure et simple*. The petition could be sent not only by the States, but also by the minorities, and could be followed by the replies of the State involved. If the petition was admissible, a special committee composed by three members (it was called committee of three) was appointed to study the case and, when considering it in violation of the treaties, it forwarded the study to the Council.

Individual Council members had the unique privilege of placing complaints on the agenda, giving way to the petitions received, deciding how much pressure to put on the governments and, eventually, relocating the final decision to the Permanent Court of Justice. When the petition was handled by the Council, the latter had to "endeavour to effect a settlement of the dispute" (art. 15 of the Covenant) and to find a compromise between the States. Only at the end of the procedure, after the negotiations and the mediation of the special committee and also of the Council, the dispute had the possibility to be analysed by the Court of Justice – with a decision or a simple advisory opinion – where only member States could be represented.⁶

servicios públicos de carácter industrial (1921); *La Liga de las Naciones y las minorías nacionales* (1944); *Spain: past and future* (1945); *Memoria sobre Los "Vaughan Papers"* (1957); *La intervención nazi-fascista en la guerra de España* (1957); *La guerra hispano-americana* (1960); *Wellington y España* (1960); *Mission in Palestine, 1948–1952* (1966); *La cuestión universitaria: epistolario de Francisco Giner de los Ríos* (1967); *Gumersindo de Azcárate, estudio biográfico documental* (1969); *Sanz del Río (1814–1896)* (1969); *Tres rincones del siglo XIX leonés* (1971); *Mi embajada en Londres durante la Guerra Civil Española* (1976); *En defensa de la República* (2010, editado por Ángel Viñas).

⁶ The problem of minorities interested interwar jurists and observers, who animated a lively discussion on the effectiveness of the treaties and the procedure within the League of Nations. Helmer ROSTING, "Protection of Minorities by the League of Nations", *The American Journal International Law*, 17/1923, no. 4, 641-660; H. DICKINSON, *Les droits des Minorités*, Bruxelles 1924; Marcel RICHARD, *Le droit de pétition*, Paris 1932. International historiography

A first-hand account of how these problems were dealt with and solved during the interwar period could be found in de Azcárate's work, *La Liga de las Naciones y las minorías nacionales* (1944), which was translated in 1945 and published by the Carnegie Endowment for International Peace.

De Azcárate analyzed the historical and political reality of those States which were mainly interested by these international regulations, that is to say the signatories of the special treaties in 1919. These countries, as a matter of fact, were enlarged by the peace-treaties and hosted inside their frontiers consistent portions of minorities. Yugoslavia, for example, which is the subject of this article, in 1921 hosted 5.271.500 Serbs, Macedonians and Montenegrins (44%); 2.884.700 Croats (24.1%); 1.020.000 Slovenes (8.5%); 755.300 Bosnian Muslims (6.3%); 505.800 Germans (4.2%); 467.700 Hungarians (3.9%); 439.000 Albanians (3.7%); 231.100 Romanians (1.9%); 150.300 Turks (1.3%) and many other minorities like Italians and Slovaks.⁷

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was internationally recognized in accordance with the principle to self-determination even if the three main ethnic components (Slovenes, Croats and Serbs) accepted the idea of a *troplemnski narod* (three-tribal people) but safeguarded their peculiarity and had substantially different ideas about the integration and the structure of their State.

The new State was a complex combination of languages, faiths and traditions. Catholicism and Protestant cults were present in the western areas like Slovenia and Croatia, Orthodoxy was the religion of Serbs, while Islam was still practiced by many people in Bosnia, Montenegro, Kosovo and Macedonia. In conclusion, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes became a huge melting pot of different nationalities who soon found many causes of disagreement among them.

The problem was further aggravated by the fact that the proportions of minorities were absolutely more important in certain regions of the State, for example in those next to the boundaries, and their presence was associated to the dangers coming from the neighboring States. At the same time, it has to be stressed that in 1919 the idea of nationality and minority was not so refined as today and in many cases it was not clear if a group represented a minority or a part of another nationality. The Bosnian Muslims were a religious or a national minority? Were they Serbs, Croats or Bosniaks? The inhabitants of Macedonia were Southern Serbs, Bulgarians or Macedonians? These questions find an easy answer today, but were not so simple in the Twenties, when they generated wide and polemical debates.

The League's consultants had to deal also with these reflections and underlined that in some cases it was not possible to talk about minorities in the technical sense of the word. The Slovaks, for example, as well as the Croats and the Slovenes, were titular nationalities of their respective States and could not be regarded as minorities. A very difficult question,

dedicated very interesting and documented works to the Minority treaties of Versailles. In German, Christoph GÜTERMANN, *Das Minderheitenschutzverfahren des Völkerbundes*, Berlin 1979; Bastiaan SCHOT, *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*, Marburg 1988; in French, Jacques FOUQUE-DUPARC, *La protection des minorités de race, de langue et de religion*, Paris 1922; Harold William Vazeille TEMPERLEY, *History of the Peace Conference*, vol. V, London 1924; Carlile Aylmer MACARTNEY, *National States and National Minorities*, Oxford 1934.

⁷ Piotr EBERHARDT, *Ethnic Groups and Population Changes*, New York – London 2003, 360.

⁸ Note of Van Hamel from the secretary general (October 8, 1919). Historical Archives of the League of Nations (HALN), Section 41, box R1620, dossier 1279. Notes of de Azcárate of August 1927; HALN, section 41, R1700, dossier 51127.

moreover, was represented by the Slavic Macedonians of Yugoslavia. The presence of such a group was excluded by the Serb government, according to which no Bulgarian minority existed: the minority section of the League, instead, was skeptical about this thesis but believed that considering Macedonian petitions meant a denial of the thesis of a sovereign State and, consequently, accepted the theory of Belgrade, even if continuing to analyze the protests coming from Macedonia.⁸

These petitions occupied a privileged space and in the case of Yugoslavia represented the most important minority issue under the attention of international institutions. The other minorities created less problems and were divided by de Azcárate into different categories.

The Germans and the Hungarians represented the former dominant nationalities and had many features in common: both were supported by their respective governments and were more culturally and politically developed than the Slav population. According to de Azcárate, they represented an excellent example of how minorities were affected by a drastic change in their conditions in a phase of transition from one regime to another.

The importance of their Kin States, further, influenced the attitude of Belgrade authorities, which showed to be quite indulgent with the Germans and, on the contrary, very firm with the Magyars. This indulgence, anyway, did not mean that the relationships were generally free from crisis and controversies. If in Vojvodina the support of Germans was necessary to strengthen the anti-Magyar policy of the government, in other regions the treatment deserved to them was absolutely coherent with the nationalist point of view of Belgrade, as denounced in the political debates and before the international institutions. The international forum became the only place where Germans could address their grievances after the turn of 1929, and the banning of the *Partei der Deutschen*, as it was stressed in the Petition issued in 1930 by the lawyer Dr. Walter Riebl. This petition was focused on the statute of the association *Deutsches Haus* and the property of a building erected in 1903. In 1925, the latter was confiscated thanks to a decree of 1915 concerning the goods of enemy subjects, and was transferred to another organization, *Celjski Dom*, which pretended to have the same goals of the German association. The problem relied in the fact that the building had already been purchased by another German association, and Yugoslav authorities refused to consider this previous selling of the building as legitimate: the question was solved only after the intervention of the League, which pressed the Yugoslav authorities to give an adequate compensation to the Germans.⁹

Also the Romanians of Timok valley and Macedonia were supported by a Kin State, and this support helped them to get through the difficult atmosphere of the first years. In 1919, for example, the Serbian authorities and troops in Macedonia were accused of refusing to distribute food to Vlachs who could not prove to send their children to Serbian schools; to obstacle the return of Aromenians who left during the war or even to forbid talking in Romanian.¹⁰

A different condition was that of the Muslim population, who resided in the regions of Kosovo, Macedonia and Bosnia. The Muslims were protected by several clauses inserted in

⁹ Petition to the Council of the League of Nations: Re-Violation of the rights of the German minority in the Kingdom of Yugoslavia by decrees and decisions of the Yugoslav authorities herein explained (1930). (League of Nations. Official Journal, 14th Year, no.11 (First Part), November 1933, p.1315. HALN, section 41, R1700 dossier 47675.)

¹⁰ Notes of the Direcțiunea poliției și siguranței generale, February 12, 13, 22 1919. Mircea VALCU-MEHEDINTI, *Dezvaluiri fața necunoscuta, a istoriei României. Un popor care se stinge: aromanii (macedo-romanii). Culegere de documente originale din fondurile serviciul special de informații direcția siguranței generale, direcția generala a poliției, corpul detectivilor casa regala*, Bucharest 2008.

the minority treaty, and enjoyed a form of autonomy in the management of their cultural affairs and in the administration of justice: as a matter of fact, some special judges were competent to decide for the succession and family law according to the religious beliefs of the Muslim people.

The most important Muslim group was that of Bosnia, who was represented by Mehmed Spaho's Yugoslav Muslim Organization and always showed a negotiating approach towards the government of Belgrade. In the occasion of the vote for the *Vidovdan* (St. Vitus day) Constitution (June 28, 1921), for example, this party carefully negotiated its support, which permitted the government to pass the text with 223 votes out of more than 400.¹¹

Bosniaks obtained their minimal demands: a softening in the application of the agrarian reforms, the preservation of their religious autonomy (Islamic judges, *Vakuf* administration), the religious equality in front of the law, and the territorial integrity of their historical borders around the six Bosnian districts (Sarajevo, Tuzla, Mostar, Travnik, Vrbas and Bihać).

This approach brought the Muslims of Bosnia to contact directly the government, without internationalizing their problems using the instrument of petition. The League, anyway, received some interesting documents concerning the Muslims of Bosnia, who started to develop an inner process of identity construction thinking about themselves as a real Muslim and Slavic nationality, different from the Croats and the Serbs. In 1938, for example, the minority section handled the proclamation of Miloch Valicevic, the duke of Zelich who proclaimed himself as the legitimate heir of the king of Bosnia-Herzegovina, affirming that people of Bosnia claimed their absolute independence under the only legitimate power of the king. According to this document, Bosniaks (*le Peuple Bosniaque*) had their own character, language, traditions, administration, and precise geographical limits. Bosniaks lived under the Serbian oppression, in an artificial State with no national cohesion, and consequently deserved to exercise their right of self-determination and to be freed from this serfdom, which was described as the: "asservissement des Serbes dans une agglomération de pays en tous points différentes dénommée Yougoslavie".¹²

At the end of the interwar period, thus, Bosniaks manifested a certain will of gaining a solid identity and to distinguish themselves from their "Slavic Brothers". These feelings, anyway, were expressed in a very particular period and in very particular ways, for example when in 1943 a group of Muslims submitted a memorandum to the *Führer* trying to convince him of their Gothic origins.¹³

But, as we previously mentioned the case that most of all interested the League was that of Macedonia. The situation of Macedonia was certainly conditioned by the bad relationships existing between Yugoslavia and Bulgaria, which, in de Azcárate's opinion, could not have been worse; by the activity of the notorious IMRO, the Internal Macedonian Revolu-

¹¹ For the conditions of Bosnian Muslims, Adil ZULFIKARPAŠIĆ, *The Bosniak*, London 1968; Thierry MUDRY, *Histoire de la Bosnie-Herzégovine. Faits et controverses*, Paris 1999; David A. DYKER, "The Ethnic Muslims of Bosnia: Some Basic Socio-Economic Data", *The Slavonic and East European Review*, 50/1972, no. 119, 238-256; Mark PINSON (ed.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historical Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Cambridge Massachusetts 1994. For the national question in interwar Yugoslavia it is obligatory to consult Ivo BANAC, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca 1984.

¹² This document was received by the secretariat on the 18th of June 18, 1938, and contained the demand of the Duke to appear in the Council to claim the throne. HALN, Section 11, box R3690, dossier 34332.

¹³ Rade PETROVIĆ, *Il fallito modello federale della ex Jugoslavia*, Soveria Mannelli 2005, 317-319.

tionary Organization; by the repressive measures of the Yugoslav authorities in the region. These problems were inextricably and reciprocally connected and gave rise to a harsh conflict between Belgrade and Sofia, a dispute which represented a perfect example of what was happening in Europe and in the cases concerning the minorities of many other regions such as Transylvania and Upper Silesia.

The Bulgarian government conditioned the establishment of good relationships with Belgrade to the treatment of Macedonians (who were generally considered as Bulgarians in spite of their attempts of presenting themselves as “Macedonians”); the Yugoslav government, on the contrary, believed that no improvements could be recorded so long as this minority was an instrument used by Sofia for irredentist aims. According to de Azcárate, it was a sort of vicious circle and both parties were partially right, although perhaps neither entirely so.¹⁴

The activity of the Revolutionary Organization represented a further problem, at least concerning its illegal activities, while it also supported a legal diplomatic action, flooding the League with petitions and protests of many legal associations such as the Macedonian National Committee for the League of Nations, Congress of union of Choral national societies of Bulgaria, Comité national des organisations des émigrés macédoniens, the Committee of the Bulgarian emigrants from Western territories...

These acts were analyzed by the minority section of the secretariat but produced no serious results. The section, as a matter of fact, was limited by the fact that Belgrade openly denied the existence of a Macedonian minority, and this view could not be discussed without creating many more serious problems for the League. The petitions, moreover, had to respect certain requisites, for example they had not to ask for political reforms of the State or territorial changes, they could not be generic and had not to contain expressions of violent language. The Macedonian petitions, on the contrary, often violated all these conditions.

The petition drafted by the committee of emigrants from the Western frontiers of Bulgaria, for example, was full of a spirit of revolt and hostility towards Yugoslavia, as well as the one sent by National Macedonian Committee, on the 22nd of December, 1927.¹⁵ This violent language was often associated to certain allusiveness and to a lack of precise material references. In July 1926, the petition of Madame Donca Holiotcheva, *Présidente de l'Union des Femmes Macédoniennes* (based on the association's resolution of 31 May, 1926)

¹⁴ On the activity of the Macedonian revolutionaries, even with a sympathetic attitude in commenting and understanding the violence of their struggle, see John BAKELESS, “The Macedonian Question”, *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, vol. 177/1935, 223-231; Stoyan CHRISTOWE, *Heroes and Assassins*, New York 1935; Duncan M. PERRY, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements, 1893-1903*, Durham 1988; Vermund AARBAKKE, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia, 1870-1913*, Boulder 2003; Albert LONDERS, *Terror in the Balkans*, London 1935. On the legal propaganda activity of the different Macedonia associations, Voin BOZHINOV – L. PANAYOTOV (eds.), *Macedonia. Documents and Materials*, Sofia 1978; *The Complaints of Macedonia: Memoranda, petitions, resolutions, minutes, letters and documents addressed to the League of Nations, 1919-1939*, Geneva 1979.

¹⁵ The notes signed by Azcárate in August and December 1927 stressed that the Macedonian petition did not contain any evidence of the existence of such minority and was drafted by a nationalist association. Also the petition of the National Committee of the organizations of the Macedonian emigrants was deemed as not-receivable (note of Colban, April 18, 1927) since it was full of violence, a real political pamphlet against Yugoslavia for the assassination of Mikhail Gavrilloff and his son Chrsto. Petitioners accused the authorities as in three weeks the authors of this homicide were not persecuted and punished. The same conclusions were reached for the petition of the National Macedonian Committee (December 22, 1927) for the process of Skopje. (HALN, section 41, box R1700, dossier 51127; box R1661, dossier 12285.)

contained no allusion to the minority treaties but simply denounced an unbearable regime of terror (*un Règime insupportable de terreur*) without describing in detail in what this terror consisted.¹⁶

These petitions mentioned precise political requests which overcame the dispositions of the minority treaties. The executive committee of the Union of Macedonian fraternities, for instance, was warned by British diplomacy “to give up pursuing the chimera of an autonomous Macedonia”.¹⁷ In other occasions, Bulgaria advocated the establishment of an international commission under the auspices of the League, in order to monitor and control the frontiers with Romania, Yugoslavia and Greece as Sofia was repeatedly accused of supporting the revolutionary groups acting in those zones in order to keep high the attention on the “oppressed” Bulgarian minorities.

The Macedonian case was quite exemplar to understand how petitions could be interpreted as a political instrument and exploited in this sense, but at the same time, it showed that repression, police and military measures were absolutely not helpful: on the contrary, they could produce very counter-productive effects. De Azcárate underlined that Serbian iron fist and the “punitive expeditions” ordered against the Macedonian revolutionaries did not conform to the real interest of the State. According to him, it could be easily realized that the policies of persecution and “terrorization” not only constituted manifest violations of the treaties, but also created the conditions in which the revolutionary activities could be carried on to the best advantage.

According to de Azcárate, the League was in a very particular situation when examining the numerous petitions of the Macedonian organizations. On the one hand, the facts constituted “obvious violations of the clause of equality of treatment and security”, on the other hand, it was clear that the petitions proceeded from a terrorist organization and the acceptance of the latter meant an encouragement of some activities which aimed to maintain a state of agitation and to prevent the harmonious and peaceful coexistence of majority and minorities.

¹⁶ Petition of the Union of Macedonian Emigrant Associations in Bulgaria, (March 5, 1927). In this case, the Persian member of the minorities' section justified the violence of the language. (Jane K. COWAN, “Who's Afraid of Violent Language? Honour, Sovereignty, and Claims-Making in the League of Nations”, *Anthropological Theory*, 3/2003, no. 3, 271-291.) Also the petition of August 21, 1929, of the Union des Bulgares de Bessarabie was considered by the committee for “the absence of details with regard to the grievances stated therein”. The committee of three met on January 16 1930 and considered it was not necessary to bring the matter before the council. (*Official Journal of the League of Nations*, Issue 5, May 1930, 387)

¹⁷ William Erskine suggested to Karanjuloff (the representative of the Executive committee) not to exaggerate with the petitions to the League and “to give up pursuing the chimera of an autonomous Macedonia”. (Note of Erskine to the marquess Curzon, Sofia, February 9, 1922, Documents on British Foreign Policy, 1919–1939, First Series, vol. XXIV, London, Her Majesty's Stationery Office, 1983, doc. 27.)

Conclusions

The experience of de Azcárate in the field of protection of minorities ended with the draft of his book, during the second world war, when the minority question had already showed its disruptive potentiality, representing one of the causes of the outbreak of the second world conflict.

The question was deeply connected to the global reform that the peace-treaties tried to impose to the system of international relations, and could be considered as “the keystone of liberalism and one of the fundamentals of democratic organization”.¹⁸ But the work of the League was not merely humanitarian but mainly political, as its aim was to avoid the inter-State frictions and conflicts which had occurred in the past, as a result of the frequent ill-treatment or oppression of national minorities. According to de Azcárate, this target was connected to the international reality and the clash between revisionist and anti-revisionist States, which used the minorities as a sort of Trojan horse, a Fifth Column in order to destabilize their foes and carry out their foreign policy. In 1919, international diplomacy believed that the most effective method of preventing national minorities from disturbing peaceful inter-State relations was to ensure that these minorities received from the respective authorities a reasonable and equitable treatment. Equality was the cornerstone of the protection of minorities: equality before the law, equality of civil and political rights, equal treatment and security in law and in fact, were the main expressions of the minority treaties and the principles which guided the whole system. But these ideas, if generally accepted, met with a wide resistance when they have to be concretely applied:

“(...) those entrusted with the mission of protecting minorities have to carry out their duties in the midst of the strongest political passions, and to intervene in what constitutes the most sensitive sphere of the political life of a country.”¹⁹

The work of the League, as a matter of fact, resented from the troublesome atmosphere of the interwar period, which was imbued with political antagonisms and historical rivalries. However, it represented a first serious attempt in order to create a comprehensive and effective international system; even if for some it has been a failure, the League’s protection of minorities proved to be an interesting experiment, and, it has to be underlined, in some cases it prevented many States from exaggerating with the discrimination of their minorities. The general view about this question, anyway, is substantially negative and the League’s experience as been seen as a failure, or a defeat of the international system. The study of minority question during the interwar period, an even afterwards, could anyway be very useful to reflect about some conclusions.

During the interwar period, after having gained their independence – sometimes in very brief amounts of time – many States were called to cede part of their national sovereignty to the international institutions, and if this concession could sound just and fair when speaking about the collective security and international peace, at the same time, it was perceived as a great problem when regarding the relation of one State with its citizens. The study of the minorities, therefore, offers interesting suggestions about what could be described

¹⁸ Pablo DE AZCÁRATE, *League of Nations and the protection of Minorities. An Experiment*, Washington 1945.

¹⁹ P. DE AZCÁRATE, *League of Nations*, 27.

as the Achilles' heel of interwar international regulations, whose development had always been troubled by the lack of some effective instruments to be put into practice and penetrate State boundaries. As a matter of fact, the League was no supernatural being hovering about in space, but consisted of members, each of whom was a sovereign State; only the assumption of a minimum of good faith, together with the common and earnest will of all the members could reduce the animosity of the international relations.²⁰

Documents and Bibliography

Documents of the Historical Archives of the League of Nations (Geneve)

Vermund AARBAKKE, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia, 1870–1913*, Boulder 2003

John BAKELESS, "The Macedonian Question", *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, vol. 177/1935, 223-231

Ivo BANAC, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca 1984

Voin BOZHINOV – L. PANAYOTOV (eds.), *Macedonia. Documents and Materials*, Sofia 1978;
The Complaints of Macedonia: Memoranda, petitions, resolutions, minutes, letters and documents addressed to the League of Nations, 1919–1939, Geneva 1979.

Jane K. COWAN, "Who's Afraid of Violent Language? Honour, Sovereignty, and Claims-Making in the League of Nations", *Anthropological Theory*, 3/2003, no. 3, 271-291

Stoyan CHRISTOWE, *Heroes and Assassins*, New York 1935

Pablo DE AZACÁRATE, *League of Nations and the protection of Minorities. An Experiment*, Washington 1945

H. DICKINSON, *Les droits des Minorités*, Bruxelles 1924

Piotr EBERHARDT, *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Eastern Europe. History, Data, and Analysis*, New York – London 2003

Jacques FOUQUE-DUPARC, *La protection des minorités de race, de langue et de religion*, Paris 1922

Albert LONDERS, *Terror in the Balkans*, London 1935

Carlile Aylmer MACARTNEY, *National States and National Minorities*, Oxford 1934

Duncan M. PERRY, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements, 1893–1903*, Durham 1988

Helmer ROSTING, "Protection of Minorities by the League of Nations", *The American Journal International Law*, 17/1923, no. 4, 641-660

The Complaints of Macedonia: Memoranda, petitions, resolutions, minutes, letters and documents addressed to the League of Nations, 1919–1939, Geneva 1979

²⁰ "The League is no supernatural being hovering about in space. It consists of Members, each of whom is a sovereign State. Therefore the action of the Council cannot be automatic, because the Council cannot meet if not summoned, and cannot be summoned except by the initiative of one of the Members of the League... No transaction whatever, not only between nations but between individuals as well, would be possible without the assumption of a minimum of good faith, and, as the experience of commerce shows, that very assumption, when universal, reduces to a small proportion the number of cases in which that minimum cannot be obtained. The Council, of course, could not hope to settle any dispute were it not supported by the common and earnest will of its Members. (Paul MANTOUX, "On the Procedure of the Council of the League of Nations for the Settlement of Disputes", *Journal of the British Institute of International Affairs*, 5/1926, no. 1, 16-31)

ZASLUGE DR. JOSIPA BÖSENDORFERA U SPAŠAVANJU KULTURNE BAŠTINE TIJEKOM I NEPOSREDNO NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Ante Grubišić

UDK: 930-05Bösendorfer, J.“1941/45“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Veoma slabo poznate činjenice o sudbini kulturne baštine tijekom rata 1941.–1945. u Osijeku i Slavoniji, kao i vrlo slabo poznata biografija povjesničara Josipa Bösendorfera potakle su autora na pokušaj rasvjetljavanja konkretnog slučaja intenzivnog nestajanja lokalne i regionalne kulturne baštine u ratnom i poratnom vremenu, prije svega pojedinačnom i institucionalnom pljačkom ili uništavanjem te, nasuprot tome, ustrajnih naporâ pojedinaca da što je moguće većim dijelom bude spašena. Među takvim pojedincima posebno je istaknuta uloga Josipa Bösendorfera. Članak je napisan na temelju arhivskog gradiva pohranjenog u Muzeju Slavonije u Osijeku, gdje je Bösendorfer bio zaposlen u navedenom razdoblju. Tematski je ograničen na opći prikaz „sudbine” imovine građana židovske i srpske narodnosti odnosno židovskih i srpskih kulturnopovijesnih vrijednosti od 1941. do 1945. godine te, analogno, imovine njemačkog podrijetla i na koncu imovine iz slavonskih vlastelinskih dvoraca neposredno nakon 1945. godine. Završni dio rada odnosi se na samog Josipa Bösendorfera u tim godinama.

Gljučne riječi: Josip Bösendorfer, Državni muzej u Osijeku, Ured za podržavljani imetak, kulturna baština

I.

Profesorska mjesta u osječkim gimnazijama na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće bila su privlačna nekima od prvih školovanih povjesničara, no karijere su nastavljali u Zagrebu, baveći se širim, nacionalnim temama. Za razliku od primjerice Ferde Šišića ili Rudolfa Horvata, Josip Bösendorfer (Lukač kod Virovitice, 1876. – Osijek, 1957.) cijelu je profesionalnu karijeru proveo u Osijeku kao profesor, upravitelj gimnazije i muzeja, gradski vijećnik, pokretač raznih kulturnih inicijativa – udruga, institucija i časopisa. Povjesničara ponikla u osječkom sirotištu, pokretača inovativno osmišljenih historiografskih istraživanja

povijesti Osijeka i Slavonije, stručna javnost dobro pozna premda – paradoksalno – o njegovu radu još uvijek nema iole ozbiljne studije. Manjkavi su čak i biobibliografski podaci.¹ Pisac ovog članka, baveći se drugim temama iz osječke kulturne povijesti, suočavao se s pitanjima u vezi sa sudbinom raznovrsne osječke i slavonske kulturne baštine u spomenutim ratnim i poratnim godinama. Pritom je nailazio na vrela koja su ga upućivala na potrebu da istraži naznačeni, slabo poznati segment Bösendorferovog rada, obilježen njegovim osobnim naporom da se spasi što više vrijednosti koje su bile osuđene na nestanak ili trajno otuđivanje iz svoga izvornog miljea.² Rad je nastao i iz potrebe da se istraže njegovi sporovi i sukobi s pojedincima i skupinama u provincijskom ambijentu koji su u tim destrukcijama sudjelovali te ustanovi sudbina spornih kulturnih dobara u to doba. Njegov je cilj povezati u cjelinu postupno prikupljane arhivske obavijesti i stečene spoznaje, kumulirane u dužem vremenskom rasponu te samo dijelom dopunjene recentnim arhivskim istraživanjima. Dodatni je poticaj što se u radovima o ratnim pljačkama i uništavanju imovine 1941.–1945. godine sudbinu kulturnih dobara jedva kad i spominje,³ a tek jedan recentniji rad kratko problematizira i sudbinu kulturnih vrijednosti slavonskih dvoraca u ratu i poraću.⁴ Praktična aktualna potreba da se rješavaju pitanja obeštećenja pojedincima za predmete umjetničke vrijednosti koji su u ratnim i poratnim uvjetima dospjeli u hrvatske muzeje iz obiteljskih kolekcija i kolekcija njihovih predaka danas je razlog više pristupanju temi o tadašnjoj ulozi osječkog muzeja i Josipa Bösendorfera.

II.

Briga za kulturna dobra u Osijeku ima svoju pretpovijest. Ona je manjim dijelom u vezi s radom Gradskog muzeja u Osijeku, koji je 1930-ih godina imao samo jednog kustosa i zapravo je bio jedina kulturna institucija u gradu pored Hrvatskoga narodnog kazališta. Većim je dijelom povezana s djelatnošću Arheološkog kluba „Mursa“, istovremeno kulturnog društva i okupljališta aktivnih „zaljubljenika“ u kulturno-povijesnu baštinu. Bili su to mahom amateri, a poneki među njima i bogati donatori pa su se njihovim prinosima u

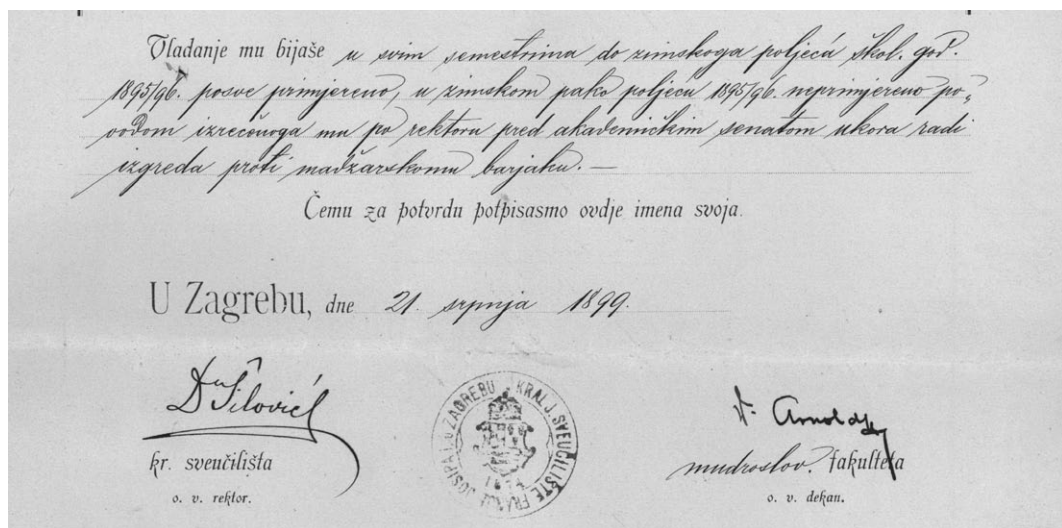
¹ Osnovne biobibliografske podatke o njemu prikupila je njegova nasljednica u Muzeju Slavonije Osijek, dr. Danica Pinterović. Vidi: „Josip Bösendorfer“, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Zagreb 1989., 182.-183. O širini njegova polja interesa najbolje svjedoči rukopisna ostavština koja se čuva u Muzeju Slavonije Osijek i Državnom arhivu u Osijeku, koja je nedavno uz osnovne biografske podatke najvećim dijelom opisana u: Danijel JELAŠ, „Dr. Josip Bösendorfer i njegova pisana ostavština“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 11, Osijek 2011., 379.-390. Mladost, okolnosti pod kojima je sudjelovao u paljenju mađarske zastave te zabrana studiranja u Ugarskoj i Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, studentski i rani radovi na njemačkom jeziku, status dopisnog člana u tri akademije znanosti, ali i smjenjivanje s položaja upravitelja gimnazije u vrijeme ministarskog mandata Svetozara Pribičevićeva, rano umirovljenje te politička djelatnost Bösendorfera kao gradskog vijećnika samo su neka od pitanja koja iziskuju daljnja istraživanja. Riječ je o neupitno izuzetnoj osobi osječke kulturne prošlosti.

² Ante GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj“, *Osječki zbornik*, br. 26, Osijek 2002., 107.-134.; Ante GRUBIŠIĆ, „O jednoj zabrani Osječkog zbornika“, *Osječki zbornik*, br. 27, Osijek 2004., 121.-126.; *Arheološki klub „Mursa“, zapisnici sjednica 1933.–1944.*, (prir. Ante Grubišić), Osijek 2005.

³ Vidi npr.: Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, „Podržavljenje imovine Židova u NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, 30/1998., br. 3, 429.-453.; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, „Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007., br. 1, 97.-116.; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Stradanja i pamćenja: holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek 2006.

⁴ Jasminka NAJČER SABLJAK, *Umjetničke zbirke vlastelinskih obitelji u Slavoniji i Srijemu*, neobjavljeni doktorski rad, Zagreb 2012.

muzeju postupno stjecale vrijedne zbirke. Nerijetko su različiti predmeti koji se odnose na Osijek i Slavoniju kupovani i po stranim antikvarijatima i zbirkama, čak i za veće svote, da bi se mogli naći u osječkom muzeju.⁵ Od samih početaka, 1933. godine, među „šarenim” članstvom „Murse”⁶ bio je i Josip Bösendorfer, kao pročelnik njezina tehničkog odbora. U to se doba oštro protivio preseljenju županijskog arhiva i arhiva Vojno-inženjerske direkcije iz Osijeka u Zagreb odnosno Beograd. Bavio se od početka mnogim drugim pitanjima zaštite kulturne baštine, ponajviše lokalnog značaja, ali je ponešto i publicirao, ponajviše na teme pojedinačnih vrijednih kulturnih spomenika.

Slika 1. Iz „Absolutorija” Josipa Bösendorfera: „Vladanje mu bijaše u svim semestrima do zimskoga poljeća škol[ske] god[ine] 1895/96. posve primjereno, u zimskom pako poljeću 1895/96. neprimjereno povodom izrečenoga mu po rektoru pred akademičkim senatom ukora radi izgreda proti mađarskom barjaku. Čemu za potvrdu potpisasmo ovdje imena svoja. U Zagrebu, dne 21. srpnja 1899. Dr. Šilović, rektor kr[aljevskog] sveučilišta i Dr. Arnold, dekan mudroslov[nog] fakulteta...”

Od 1937. do 1941. godine, nakon smrti Vjekoslava Celestina, dugogodišnjeg kustosa osječkog muzeja (43 godine rada!), osječki kustos bio je Zagrepčanin dr. Franjo Buntak.⁷ Prvi se suočio s problemima zbrinjavanja kulturne baštine u ratnim okolnostima. Nešto predratnog iskustva stekao je prilikom zbrinjavanja po „sili zakona” veće zbirke predmeta i knjiga ukinute slobodnozidarske lože. (Zbivalo se to, dakako, pod neizravnim utjecajem nacističke Njemačke.) Tako je Buntak 28. veljače 1941. u ime muzeja sudjelovao u primo-

⁵ Kratki pregled osnutka i rada ovog društva u: *Arheološki klub „Mursa”, VI-XXVIII.*

⁶ Neki od članova bili su: predsjednik Vjekoslav Celestin, kustos muzeja; potpredsjednik general Milorad Lazarević; tajnik Ante E. Bričić, zaposlenik Jugoschichta; ing. Radoslav Franjetić; grafičar Jovan Gojković; grafičar Ivan Roch; ak. slikar Josip Zorman; ak. kipar Mihajlo Živić; dr. Slavko Diklić, javni bilježnik; Adam pl. Reisner, veleposjednik; Milan Blažeković, glavni tajnik Šećerane; odvjetnici dr. Herman Weissmann i dr. Kamilo Firingner; dr. Stjepan Pele, profesor; ing. Franjo Pire, industrijalac; dr. August Nevidal, liječnik; Sima Pavlović, suvlasnik Tiskarskog zavoda; Franjo Frank, ljekarnik; Lujo Plein, operni pjevač; ing. Ivan Piry, graditelj; O. I. Kapistran Geci, franjevac; Vinko Reichnach, umjetnički drvorezbar, i dr.

⁷ Osim što je osuvremenio osječki muzej, 1940. osnovane su u sklopu ustanove knjižnica i galerija, koje u ratu postaju utočište mnogobrojnim oduzetim predmetima.

predaji predmeta, knjiga i ostalog iz ukinute osječke lože.⁸ Danas je to najveća sačuvana zbirka predmeta slobodnozidarske provenijencije u Hrvatskoj, iako je poslije okupacije njezin dio oduzela njemačka vojska.⁹

Policijske mjere novih vlasti protiv Židova i Srba odmah nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske regulirane su nizom zakonskih akata, odredaba i naredaba¹⁰ s ciljem „arizacije” hrvatskog društva, kulture i privrede.¹¹ Pod nadležnost „Ponove”, najčešće spominjane institucije – za koju se na lokalnoj razini pa i u službenim prepiskama najčešće koristio ovaj kolokvijalni naziv – spadala je i imovina iseljenih, odbjeglih i nestalih Srba. Ne računajući razne prisilne kontribucije, u ukupnoj podržavljenoj masi do sredine rujna 1943. najviše je bilo zgrada, trgovačkih i obrtničkih poduzeća, veleobrtnih poduzeća i vrijednosnica, dok su pokretnine činile svega 2,58%, a u tom postotku jedan dio bile su umjetnine i knjige koje su završavale u državnim muzejima i knjižnicama. Smatra se da je zbog krađa i zlouporaba mnogo više pokretнина završilo u privatnom vlasništvu, nego na državnim adresama, odakle su se pak u besćenje prodavale ili poklanjale raznim pojedincima, ustanovama i udrugama.¹² Osječku podružnicu za Slavoniju i Srijem Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu Osječani su nazivali „ravnateljstvo za pljačku”.¹³

Ivan Flod je svjedočio kako je po ulasku njemačke vojske u Osijek 11. travnja 1941. odmah počela pljačka umjetnina, uglavnom po stanovima Židova i Srba i to pod „stručnim” nadzorom Luje Pleina, koji je kao član Arheološkog kluba „Mursa” znao gdje se nalaze najvrednije

⁸ Muzej Slavonije Osijek, Dokumentarna zbirka, Muzejski spisi (dalje: MSO, DZ, MS), *Primopredajni zapisnik od 28. 2. 1941. godine o prijavezu knjiga, časopisa, slika, fotografija, pokućstva i raznih drugih predmeta iz slobodnozidarske lože na Trenkovom trgu 3 u gradsku knjižnicu, odnosno gradski muzej.*

⁹ Ante GRUBIŠIĆ, „Slobodnozidarska loža ‘Budnost’ u Osijeku (1773.–1945.)”, *Ostavština osječke slobodnozidarske lože ‘Budnost’: katalog izložbe*, Osijek 2003., 68.–70.

¹⁰ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, 430.–431. i bilj. 9.

¹¹ Ureda za obnovu privrede (osnovanog 3. 5. 1941.), Državnog ravnateljstva za ponovu (osnovanog 24. 6. 1941.) i Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu (osnovanog 1. 7. 1941.). Ova dva posljednja spojena su 15. 9. 1941. u jedinstveno Državno ravnateljstvo za ponovu. Od 14. 1. 1942. poslove oko podržavljenja preuzet će Državna riznica NDH koja je u tu svrhu osnovala Ured za podržavljeni imetak. (Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Stradanja i pamćenja*, 20.–21.)

¹² N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, 445.–446. Iza relativno malog postotka, krije se zapravo golemi broj raznih pokretнина o čemu za Osijek svjedoče sačuvani dokumenti u Državnom arhivu u Osijeku u fondu *Narodni odbor grada Osijeka* (dalje: HR-DAOS, 67): „Očevidnik izdanih podržavljenih stvari državnim, vojnim, ustaškim i političkim ustanovama, javnim i dobrotvornim društvima i za pomoć sirotinji” (2543), zatim „Očevidnik izdanih podržavljenih stvari vojnim vlastima, javnim ustanovama i za pomoć sirotinji – a iz napuštenih kućanstava” (2544) te „Popis izdanog pokućstva i inih predmeta na privremenu uporabu” (2545). Samo je u prvom očevidniku preko 90 organizacija i ustanova koje su preuzimale pokretnine, a među njima mnoge iz Zagreba. Što se toga tiče, postoji u istoj skupini dokumenata i zapisnik od 12. 8. 1942. na 20 stranica o stvarima iz stanova iseljenih Židova koje je preuzelo izaslanstvo Glavnog Ustaškog stana iz Zagreba za potrebe tamošnjih ureda. Popis je načinjen po ulicama i stanovima, tj. kućama (brojevima i imenima) bivših vlasnika. Radi se o velikom broju komada namještaja, tepiha i sl., ali se spominju i npr. slike te satovi. Nemoguće je utvrditi radi li se tu i u kojoj mjeri o predmetima umjetničkog obrta, kao što je nemoguće u očevidnicima – pored navedenih Židova i Srba – utvrditi vlasnike svih oduzetih stvari jer se često navodi „nepoznati Židovi”. Kada se još k tome ponekad dopisivalo „nepoznate stvari”, doista je teško utvrditi što je uopće, a posebno od umjetnina, otišlo u kontingentima iz Osijeka. Isto tako ne može se utvrditi je li bilo umjetnina među pokretninama koje su neki građani privatno nastojali jeftino otkupiti od Židova i među onim židovskim pokretninama pohranjenim kod privatnih osoba prilikom iseljavanja ili odlaska iz NDH, a na što su upozoravale vlasti i branile strogim kaznama ili tražile prijavu. („Zabranjeno kupovanje pokretnih stvari od Židova”, *Hrvatski list* (Osijek), br. 58 (5705), 8. 3. 1942.; „Prijava židovskih pokretnina i pokretnina osoba, koje su napustile područje naše države – Važna obavijest Ureda za podržavljeni imetak”, *Hrvatski list* (Osijek), br. 158 (7605), 8. 7. 1942.)

¹³ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, „Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH”, 105.

umjetnine.¹⁴ Inače, Plein je bio operni pjevač i publicist. Flod je u tome ponešto pretjerao jer su se otuđenja, sudeći po sačuvanim dokumentima, zbivala nešto drugačijim tijekom. Kratkim člankom objavljenim u osječkom dnevnom listu *Hrvatski list* pod naslovom *Obvezatna prijava starih umjetničkih i povijesnih spomenika Gradskom muzeju* pozvani su svi građani Osijeka, posjednici umjetničkih, kulturno-povijesnih i „prirodnih spomenika” da ih na temelju zakonske odredbe broj LXXVIII-1935. Z.p./1941. od 15. svibnja 1941. godine u roku od 48 sati prijave kustosu dr. Franji Buntaku u Gradski muzej. Gradsko poglavarstvo je trebalo odrediti što će se od prijavljenog pohraniti u muzeju. Za prekršitelje je bila predviđena kazna zatvora do 5 godina i novčana globa do 500 000 Din., a zatim se poblizje nabrojilo na što se zakonska odredba odnosila – umjetničke slike, crteže, kipove, predmete umjetničkog obrta, numizmatičke zbirke, stare povelje, isprave, stare knjige itd.¹⁵ Članak je sastavio Buntak, ali to je u biti bio proglas osječčkog gradonačelnika i predsjednika Arheološkog kluba „Mursa” Milana Blažekovića.¹⁶ Radilo se o nešto slobodnijoj interpretaciji Zakonske odredbe o zabrani otuđivanja i izvoženja starinskih umjetničkih, kulturno-povijesnih i prirodnih spomenika s područja Nezavisne Države Hrvatske od 12. svibnja 1941., donesenoj na prijedlog ministra bogoštovlja i nastave dr. Mirka Puka. Prema Odredbi, vlasnici su morali pohranjivati umjetničke predmete na sigurno jer je njezina osnovna intencija bila, osim onoga što je pisalo u naslovu, zaštita kulturne baštine od ratnih razaranja. Nakon toga je Konzervatorski zavod u Zagrebu objavio „Upozorenje vlasnicima stari- na”. U njemu je stajalo da će njihovi izaslanici popisivati predmete po kućama, da će ih snimiti i proučiti te da će ostati u posjedu vlasnika. Samo iznimno, u slučaju da vlasnici ne mogu pružiti adekvatnu zaštitu, predmeti će se pohraniti u muzej. To je u Osijeku, to jest u Arheološkom klubu „Mursa”, izazvalo različita tumačenja i napetosti. Na redovnoj mjesečnoj sjednici „Murse” 3. lipnja 1941. predsjednik Blažeković izjavio je da su prijave o zabrani izvoza starina podnijeli Židovi i neki Hrvati.¹⁷ Svi ostali, dodao je Blažeković, nisu se odazvali, ali je naglasio da će se građanstvu dati mogućnost naknadnih prijava te će se tek nakon isteka novog roka postupati svom strogošću prema onima koji ne prijave svoje umjetnine. Neki su isti dan po izlasku članka

¹⁴ Ivan FLOD, *Opkoljeni Osijek*, [s. l.], [s. a.], 86. Rukopis o ratnim danima u Osijeku i najužoj okolici koji se najviše bavi Njemačkom narodnom skupinom. Nije samo Plein znao tko su vlasnici vrijednih umjetnina, znali su to svi članovi „Murse” koji su redovito dolazili na sastanke. Uostalom, to im je na neki način bio klupski zadatak. Nekada bi se povela i šira rasprava o privatnim zbirkama, kao npr. početkom 1940., potaknuta zamolbom Josipa Matasovića, urednika *Narodne starine*, da mu se napiše članak o privatnim zbirkama umjetničkog obrta u Osijeku. (*Arheološki klub „Mursa”*, 171.)

¹⁵ *Hrvatski list* (Osijek), br. 135 (7115), 17. 5. 1941.

¹⁶ *Arheološki klub „Mursa”*, 194. Milan Blažeković (9. 9. 1878. – 14. 4. 1946.) od 1902. do 1924. radio je u političko-upravnoj službi bosansko-hercegovačke uprave. U Osijek dolazi 1924. godine. Bio je tajnik *Prvog hrvatsko-slavonskog d. d. za industriju šećera*, istaknuti privrednik i član mnogobrojnih kulturnih udruga te predsjednik Arheološkog kluba „Mursa” od 1934. do 1945. Za vrijeme NDH imenovan je stožernikom te je kratko razdoblje (travanj – lipanj 1941.) bio osječki gradonačelnik. U kolovozu 1945. u Osijeku je osuđen na 15 godina robije s prisilnim radom. Umro je u logoru Stara Gradiška. (*Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 40.-41.)

¹⁷ U *Dokumentarnoj zbirci* muzeja sačuvan je Buntakov popis vlasnika umjetnina, te nekolicina dopisa vlasnika iz kojih vidimo kako je bilo vlasnika vrijednih umjetnina: uljanih slika Franje Pfalza (Milovan Pinterović), uljanih slika i crteža Waldingera i Hötendorfa (Zlatko Adler), slika hrvatskih modernih slikara Medovića, Krizmana, Filakovca, Becića, Tomerlina, Bužana, Račkog (Pavao Fischer, Robert Willheim, Žiga Krauss, Žiga Weissberger). To su samo su neki od umjetnika i vlasnika. Kako nisu samo bogatiji Židovi bili vlasnici značajnih umjetnina vidi se s popisa umjetnina potpredsjednika „Murse” Ante Brlića, na kojem je renesansni ormarić i raspelo, 25 ikona koje je za zagrebački muzej rezervirao Vladimir Tkalčić, još poneki komad antiknog namještaja, satovi itd. Bilo je i vlasnika rari- tetnih knjiga, starog oružja, porculana, ali i vlasnika kopija nekih slika i sličnih „umjetnina”. Na ovom mjestu treba naglasiti kako su redovni spisi Muzeja Slavonije, negdašnjeg Gradskog muzeja u Osijeku, do 1945. slabo sačuvani. Do Drugog svjetskog rata za neke godine čak nema niti jednog spisa, a za ratne godine tek su parcijalno sačuvani. Ipak, i to nam omogućava kakav-takav uvid u neke događaje i procese.

Obvezatna prijava starih umjetničkih i povijesnih spomenika Gradskom muzeju. Na temelju zakonske odredbe broj LXXVIII-1935. Z. p./1941. od 15. V. 1941. pozivaju se svi građani i stanovnici grada Osijeka, koji posjeduju starinske, umjetničke, kulturno-povjesne i prirodne spomenike, da ih u roku od 48 sati neizostavno prijave kustosu Gradskog muzeja g. dru Franji Buntaku na Mažuranićevom vijencu. Gradsko će poglavarstvo odrediti, koji će se od prijavljenih spomenika pohraniti u muzeju. Svako otuđivanje spomenika izvršeno nakon stupanja na snagu ove odredbe, stavit će se izvan snage, a prekršitelji će biti najstrože kažnjeni (zatvorom do pet godina i novčanom globom do Din 500.000). Naredba se odnosi na umjetničke slike, crteže, kipove, predmete umjetnog obrta svake vrsti, numizmatičke zbirke, stare povelje, isprave, stare knjige i t. d.

Slika 2. „Obvezatna prijava starih umjetničkih i povijesnih spomenika Gradskom muzeju”. *Hrvatski list* (Osijek), br. 135 (7115), 17. 5. 1941.

pronjemačke struje unutar „Murse”. Možda je to Buntaku, pored nemogućnosti napredovanja, bio dodatni motiv da napusti Osijek pa je tijekom lipnja 1941. godine prešao na novo radno mjesto u Zagreb.

Muzej je preuzeo Josip Bösendorfer, dobar poznavatelj lokalnih prilika i ljudi te – može se reći – tada već najveći autoritet u kulturnom miljeu grada. Kako je bio prijevremeno umirovljen, imao je vremena za angažman u „Mursi” od samih početaka. Kao povjesničar i gradski vijećnik mogao je djelovati u Klubu s punim autoritetom.

Prihativši u kaotičnim prilikama mjesto upravitelja osječkog muzeja, koje mu je ponudio tadašnji gradonačelnik Blažeković (31. svibnja 1941.), muzej je dobio vrlo kvalificirano vodstvo kada je to bilo najpotrebnije.²⁰ Bösendorfer nije postao upravitelj kao pristalica ustaške vlasti, već kao čovjek struke.²¹ Učinio je sve što je mogao da spasi osječku kulturnu

u *Hrvatskom listu* (17. svibnja 1941.) Buntaku poslali popis ili osobno došli prijaviti svoje umjetnine. Daleko najveći kolekcionar bio je odvjetnik Hermann Weissmann sa svojim numizmatičkim zbirka, bakrorezima, slikama, arheološkom zbirkom, fotografijama Osijeka iz 19. stoljeća i velikom knjižnicom s nekoliko tisuća knjiga. Među većim kolekcionarima bio je i ljekarnik Ivan Govorkovich, posjednik velike zbirke predmeta od stakla. I jedan i drugi poslije su darovali svoje zbirke osječkom muzeju – prvi zato što je shvatio što bi se na kraju moglo dogoditi pa je to već tada i naznačio u dopisu Buntaku, a drugi po posljednjoj želji svoje supruge. Plein je smatrao da gradonačelnikov poziv u novinama nije bio u skladu s vladinom „Odredbom o zabrani izvoza” pa je zatražio reinterpretaciju odredbe.¹⁸ On se također založio za ulaske u židovske stanove i pečačenje predmeta od arheološke i umjetničke vrijednosti. Buntak to nije prihvatio, nego mu je uzvratilo kako za to nema zakonske odredbe ni pravnog temelja. Plein je još izjavio da ovamo ne spadaju kulturne tekovine njemačkog podrijetla, već samo one hrvatskog podrijetla.¹⁹ U pozadini se zapravo rasplamsavao sukob prohrvatske i

¹⁸ U njemačkim krugovima se smatralo da stvari njemačkog podrijetla treba povjeriti Zemaljskom vodstvu Njemačke narodne skupine u Hrvatskoj (*Landesleitung der Deutschen Volksgruppe in Kroatien*) jer je ono za njih nadležno, a ne osječki muzej.

¹⁹ *Arheološki klub „Mursa”*, 193.-194.

²⁰ MSO, DZ, MS, Poglavarstvena odluka o isplati mjesečnog dohotka J. Bösendorferu, 21. 6. 1941.

²¹ Takvim ga se doživljavalo i poslije 1945. godine jer je i pod partizanskom vlašću ostao na istom radnom mjestu, što je rijetko kada bio slučaj u to doba.

baštinu od raznih pljačkaša iz redova ustaškog režima, ali ponajviše protiveći se kulturnoj politici Njemačke narodne skupine u Osijeku.

III.

Mnogi osječki Nijemci doživljavali su Osijek kao metropolu legendarnog „Donaulanda” jer je u gradu i okolici živjelo oko 50% svih Nijemaca u Hrvatskoj. Grad je službeno postao „Osijek – Esseg”, postavljen je „njemački načelnik” (zapravo donaćelnik), germanizirani su nazivi nekih sela, uvedena je obavezna dvojezičnost svugdje gdje je bilo više od 20% Nijemaca itd.²² Njemačka narodna skupina (*Deutsche Volksgruppe*) formirala se 1941. po uzoru na državu, s vođom Branimirom Altgayerom. Organizacijska shema imala je četiri glavna ureda. Jedan od njih bio je Glavni ured za kulturu, koji je nešto kasnije također imao četiri ureda. Alois (Luj) Plein vodio je Ured za umjetnost i znanost.²³ Njihov planirani Zavičajni muzej (*Heimattmuseum*) trebao je postati središnja njemačka kulturna institucija.²⁴ Muzejsku zgradu dobili su već u travnju 1941. godine Poglavnikomom „darovnicom” nekretnine građana židovske pripadnosti – kuće Deutsch na uglu Desatičine i Jägerove ulice. Zamišljeno je bilo da ovaj muzej ima nekoliko odjela: muzejski, galerijski, arhiv i knjižnicu. Plein je počeo sakupljati predmete, u prvom redu umjetničke slike, ali i namještaj, stare plakate, novine, dokumente, arheološke i etnografske predmete i sl., uglavnom njemačkih obilježja. Potjecali su iz njemačkih obitelji, ali kasnije i iz židovskih.²⁵

Slika 3. Zgrada Heimattmuseuma (prva s lijeva)

²² I. FLOD, *Opkoljeni Osijek*, 1.-2.; 37.

²³ A. GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj”, 117.-118. i tamo citirana literatura o *Skupini* i Altgayeru.

²⁴ Još 1938. godine Nijemci, tada organizirani u Kulturno i dobrotvorno društvo (*Kultur und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen in Osijek*), trebali su urediti svoj zavičajni muzej (*Heimattmuseum*). Upravitelj je trebao biti novinar i publicist Stjepan Frauenheim, poznat po antisemitskim tekstovima i publikacijama za vrijeme Drugoga svjetskog rata. On je trebao tom muzeju darovati svoje mnogobrojne zbirke u kojima se nalazio veliki materijal za povijest Osijeka. Stjepan Frauenheim je pogubljen nakon rata. (*Arheološki klub „Mursa”*, 123.-124.)

²⁵ A. GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj”, 122.

Pozvao je Gradski muzej na lojalnu i uzajamnu suradnju, poručujući da i oni imaju interes za osječke starine.²⁶ Bösendorfer je potkraj 1941. godine posjetio *Heimatmuseum* i podnio izvješće „Mursi” – u kojoj su ostali gotovo sami Hrvati i Srbi – konstatirajući da je prikupljeno jako mnogo stvari iz Osijeka.²⁷

Postavljanje likovnih izložbi u tom muzeju 1941. i 1942. godine bilo je izvedivo upravo zato što je prethodno bilo prikupljeno mnoštvo likovnih umjetnina, ali i zato što je rad muzeja bio zakonski omogućen.²⁸ Međutim, rad jednog muzeja ipak je pretpostavljao ispunjavanja niza materijalnih preduvjeta, donošenje statuta i njegovo usklađivanje s hrvatskim zakonima te, konačno, njegovo odobrenje od strane hrvatskih vlasti. Sve to nije išlo lako i brzo. Viktoru Hoffilleru, najutjecajnijoj osobi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj za muzejska pitanja, bilo je jasno koliko će biti problema oko nadležnosti i prava na pojedinu muzejsku građu u odnosima s budućim njemačkim Zavičajnim muzejom. U lipnju 1942. došao je u Osijek nastaviti provedbu onoga što je započeto 26. veljače 1942. godine. Tada je, naime, osječka gradska općina prenijela u vlasništvo države muzejske zbirke, muzejsku knjižnicu, zbirku slika i arhiv kako bi ih zaštitila od osječkih njemačkih vlasti,²⁹ kojima je bilo sumnjivo što se podržavljenje provodi samo u Osijeku, iako je bilo najavljeno za sve gradske muzeje u NDH.³⁰

Osječki muzej tada se nalazio na Mažuranićevom trgu, dok se veliki depo muzeja nalazio u zgradi osnovne škole u dijelu grada naseljenom pretežno njemačkim stanovništvom. U tom depou nalazila se i velika zbirka osječkih starih novina (hemeroteka), koju je na temelju Hoffillerove naredbe trebalo prenijeti u zgradu muzeja. Dočuo je to bio mjesni njemački vođa Skreptschuk. Pretpostavio je da će novine biti skrivene ili spaljene jer su najstarije među njima uglavnom bile tiskane na njemačkom jeziku i bile su, dakle, jedno od važnijih svjedočanstava o njemačkim kulturnim tradicijama u Hrvatskoj. Preko Njemačkog veleposlanstva u Zagrebu uspio je osigurati da se pritiskom na vlasti NDH najbrže što je bilo moguće odobri statut muzeja (krajem 1942.). Posjete učenika njemačke narodnosti te općenito Nijemaca izvan Osijeka *Heimatmuseumu* potom su postale učestalije. Postavljene su bile izložbe stilskog namještaja, umjetničkih slika, dokumenata i drugih predmeta vezanih za njemačku kulturu. Organizirao ih je Plein. Za ravnatelja ovog muzeja bio je postavljen povjesničar dr. Rudolf Schmidt iz Novog Sada.³¹

Josip Bösendorfer je strahovao da će svi ovi predmeti iz *Heimatmuseuma* biti na kraju odvezeni izvan Hrvatske, kao što se to često događalo u osječkoj prošlosti. Međutim, sada je u pitanju bila velika skupina predmeta vrlo važnih za zavičajnu povijest. Dio redarstve-

²⁶ *Arheološki klub „Mursa”, 193.*

²⁷ *Isto, 206.*

²⁸ U županijskoj palači otvorena je izložba *Njemačka slikarska umjetnost u Hrvatskoj-Slavoniji 1800 – 1941. godine*. Slijedila je izložba radova Adolfa Waldingera, zatim Hansa Rocha, Helle Reyman i Franza Wilhema iz Osijeka te Oskara Sommerfelda i Franza Fürsta iz Rume. (I. FLOD, *Opkoljeni Osijek*, 87.)

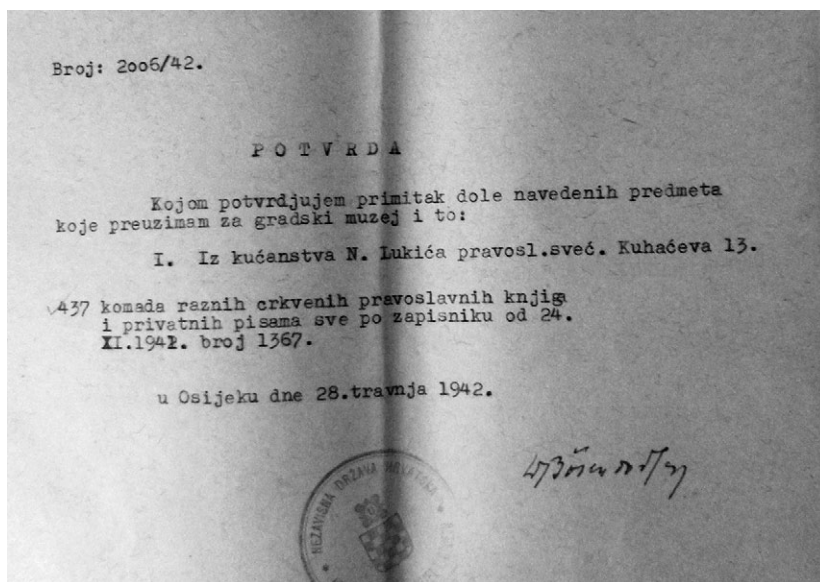
²⁹ MSO, DZ, MS, Dopis V. Hoffilera J. Bösendorferu, 3. 4. 1942.

³⁰ To je doista učinjeno „Zakonskom odredbom o osnutku Hrvatskog državnog muzeja u Osijeku”.

³¹ Rudolf Schmidt, povjesničar, dolazi u Osijek 1941. i počinje raditi u Uredu za statistiku Njemačke narodne skupine. Bavio se i rodoslovljima. Poslije formiranja zavičajnog muzeja postaje njegov ravnatelj. Za boravka u Osijeku stanovao je u kući Bele Friedmanna, Židova i komunistu koji je završio u logoru. Poznao je njemačkog arheologa Roberta Rudolfa Schmidta, poznatog po pronalasku vučedolske golubice (jarebice), koji je tada iskapao na Vučedolu i Vlastelinskom brijegu (Sarvašu). Rudolf Schmidt je surađivao s njim. Poklapanje njihovih imena i prezimena izazivalo je zamjene identiteta, a najviše štete od toga bilo je u vrijeme raspodjele repatriiranog materijala, kada je pomiješan dio njihovih predmeta. (A. GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj”, 123.-124. i bilj. 103.)

no zaplijenjenih predmeta, pohranjenih u *Heimatmuseumu*, bio je izvan svake kontrole i privatno otpreman iz Osijeka. Dosta bogatijih Židova i Srba, posjednika raznih umjetnina, prisiljen odreći se svojih umjetnina, radije ih je poklanjalo osječkom gradskom muzeju negoli predavalo redarstvu ili *Heimatmuseumu*.

Kako se inače preuzimalo stvari za Državni muzej u Osijeku svjedoči primjer iz svibnja 1942., kada je Bösendorfer poslao poziv na dvanaest adresa građana židovske narodnosti i to prema spomenutom Buntakovom popisu iz 1941. godine.³² Petorici poziv više nije mogao biti uručen jer su se neki odselili u Bosnu (rad liječnika Židova u Bosni), drugi su otišli u nepoznato ili su bili odvedeni u logor.³³ Nedugo potom svi su ovi stanovi zapečaćeni, što je značilo da će brzo biti ispražnjeni i prodani ili pak nekome dodijeljeni. To je bio razlog što je Bösendorfer tražio da ga se obavezno obavijesti prilikom iseljavanja stvari, a o svemu je obavijestio i Ministarstvo bogoštovlja i nastave.³⁴ Kod preuzimanja predmeta izdavao je potvrde jer su ti predmeti stavljeni u pohranu, a ostajali u vlasništvu predavatelja i bili mu u svako doba na raspolaganju.³⁵ Isto tako, predmeti umjetničke vrijednosti koji su pripadali građanima srpske narodnosti predavani su temeljem odluke Ureda za podržavljeni imetak Gradskog poglavarstva uz dva svjedoka muzeju, tj. Bösendorferu.³⁶ U početku su te potvrde sadržavale detaljniji popis predmeta, a kasnije su postale kraće, sa sumarnim popisima pa se nerijetko samo navodio broj predmeta – uglavnom knjiga.

Slika 4. Primjer potvrde o preuzetim predmetima: „Broj: 2006/42. POTVRDA Kojom potvrđujem primitak dole navedenih predmeta koje preuzimam za gradski muzej i to: I. Iz kućanstva N. Lukića pravosl[avnog] sveć[enika] Kuhačeva 13. 437 komada raznih crkvenih pravoslavnih knjiga i privatnih pisama sve po zapisniku od 24. XI. 1941. broj 1367. U Osijeku dne 28. travnja 1942. Dr. J. Bösendorfer...”

³² MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Župskoj redarstvenoj oblasti, 6. 5. 1942.

³³ MSO, DZ, MS, Popis (dostavnica) redarstvenog stražara J. Špoljarića od 23. 5. 1942.

³⁴ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Župskoj redarstvenoj oblasti, 29. 7. 1942.

³⁵ MSO, DZ, MS, Potvrda J. Bösendorfera o primitku predmeta od Huga Fuchsa, 11. 8. 1942.

³⁶ MSO, DZ, MS, Potvrda J. Bösendorfera o primitku predmeta od iseljenog Sime Petrovića, 5. 5. 1942.

Sadržajna dokumentacija sačuvana je samo za slučaj zbirke odvjetnika Hermana Weissmanna. Kao što je već rečeno, radilo se o velikoj i rijetkoj zbirci. Postala je predmet spora sa zagrebačkim Hrvatskim državnim arheološkim muzejom i Hrvatskim državnim povijesnim muzejom, koji su spomenutu zakonsku odredbu iz 1941. tumačili tako što su osječkom muzeju, kao gradskom (do podržavljenja u NDH), uskraćivali pravo na podržavljene umjetnine. Budući da takvo tumačenje dobilo podršku i odgovarajuće pozitivno rješenje Ministarstva bogoštovlja i nastave, Bösendorfer je bio primoran sastaviti predstavku nadležnom ministarstvu, koju je potpisao osječki gradski načelnik Galovac.³⁷ Poslije kraće pravne zavrzlake predmeti su ipak ostali u Osijeku, što je vlasti početkom 1942. izgleda dodatno nagnalo na što brže podržavljenje osječkog muzeja kako bi se u budućnosti izbjegli ovakvi sukobi. Do kraja te godine u muzeju se nagomilalo toliko mnoštvo predmeta, u prvom redu knjiga, da je Bösendorfer morao tražiti od gradonačelnika susjednu zgradu za muzej kako bi mogli i dalje zaprimati predmete.³⁸ Što se tiče slika, njih je početkom 1943. u muzeju bilo oko 1000 komada,³⁹ a krajem iste godine, pored ostalog, 150 ulja na platnu od umjetničke vrijednosti i 195 grafičkih radova. K tome, 120 goblena i izvjestan broj ikona nije bio uvršten u popis i čekao je daljnje rješenje.⁴⁰ Muzej nije htio primiti bilo kakve predmete pa ih je veliki broj vraćan „Ponovi” i to, prema sačuvanim spisima, 624 slike sa i bez okvira te 112 okvira razne veličine.⁴¹ S druge strane, postojao je određeni broj umjetnički vrijednih slika koje su trebale biti predane muzeju, ali nisu stigle do njega. Zato je Bösendorfer upozoravao Ured za podržavljeni imetak da preda slike iz stanova Ž. Kraussa, A. Deutscha, O. Schmutzera i P. Fischera. Potraživao je „Skizzenbuch” Hötendorfa, stečen kao predmet iz zbirke H. Weissmanna, a koji je L. Plein bio posudio za izložbu *150 godina njemačkog slikarstva u Hrvatskoj* u Berlinu, ali ga kasnije nije htio vratiti.⁴² Još je neke predmete muzej morao dati po višim naredbama, koji mu nikada potom nisu bili vraćeni, kao npr. dvije zastave i zastavne vrpce austrougarskih vojnih jedinica iz Vukovara i Osijeka za novoformirani vojni muzej u Zagrebu,⁴³ zatim, po naredbi Ureda za podržavljeni imetak, ikonu iz pravoslavne crkve u Donjem gradu, dar ruske emigracije iz 1921. godine,⁴⁴ 8 slika Ustaškom stožeru za Baranju⁴⁵ pa zatim 20 slika (akvarela i ulja na platnu) i 10 goblena Stožeru ženske ustaške mladeži,⁴⁶ mađarske knjige Mađarskoj kulturnoj zajednici⁴⁷ itd.

³⁷ MSO, DZ, MS, Predstavka J. Bösendorfera Ministarstvu od 18. 10. 1941.

³⁸ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera načelniku Osijeka, 9. 12. 1942.

³⁹ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu narodne prosvjete, 8. 3. 1943.

⁴⁰ MSO, DZ, MS, Izvješće čuvara galerije slika HDM u Osijeku Stjepana Matanića J. Bösendorferu, 20. 12. 1943.

⁴¹ MSO, DZ, MS, Uredovna potvrda Ureda za podržavljeni imetak o primitku slika i okvira od 22. 9. 1943. i 15. 2. 1944.

⁴² MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Uredu za podržavljeni imetak, 5. 1. 1944.; MSO, DZ, MS, Odobrenje Ministarstva narodne prosvjete Vodstvu Njemačke narodne skupine za posudbu slika i crteža Hötendorfa, Pfalza, Mücke i Waldingera iz HDM u Osijeku, 27. 7. 1943.

⁴³ Spominju se i druge „vojne starine” za koje nemamo podataka. MSO, DZ, MS, Uredovna potvrda pukovnika Viktora Wengla o primitku zastava iz osječkog muzeja od 7. 6. 1941.; Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu oružanih snaga – državnom muzeju i arhivu od 30. 3. 1943.

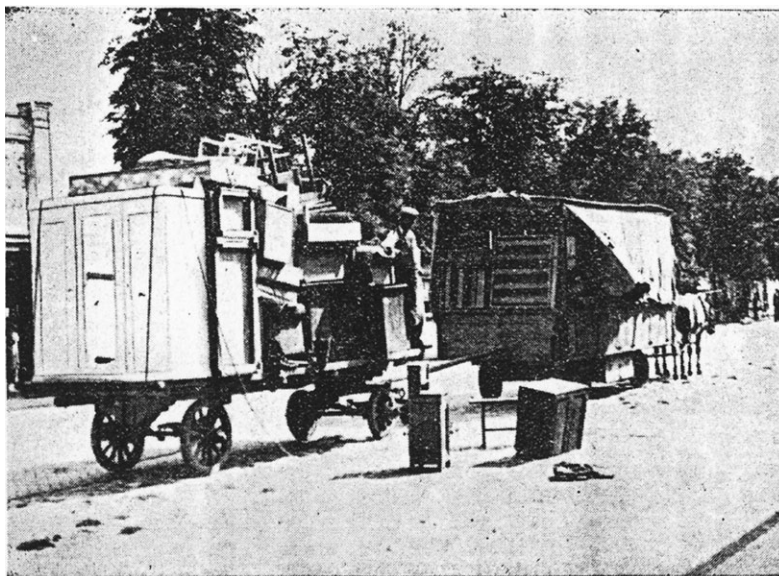
⁴⁴ MSO, DZ, MS, Potvrda od 17. 6. 1942.

⁴⁵ MSO, DZ, MS, Potvrda pobočnika za upravu Rudolfa Lešića o primitku slika iz HDM u Osijeku, 8. 4. 1943. U potvrdi stoji kako se izdaje na traženje muzeja pa izgleda kako je Bösendorfer jako pazio da ostanu tragovi o sudbini predmeta. Stožer je u još jednom navratu uzeo 20 slika pa naknadno vratio 14. (MSO, DZ, MS, Potvrda stožernika Kamila Krvarića o primitku slika iz HDM u Osijeku, 17. 5. 1943.; MSO, DZ, MS, Dopis stožernika Kamila Krvarića HDM u Osijeku o povratku 14 slika, 19. 5. 1943.)

⁴⁶ MSO, DZ, MS, Dopis (potvrda o primitku) Stožera ženske ustaške mladeži HDM u Osijeku, 22. 6. 1943.

⁴⁷ MSO, DZ, MS, Dopis Mađarske kulturne zajednice, 28. 11. 1943.

Svi slobodni prostori muzeja bili su zakrčeni knjigama. Osim onih preuzetih iz institucija (npr. stara gimnazijska profesorska knjižnica s 8600 primjeraka⁴⁸ ili knjižni fond Srpske čitaonice s oko 1700 knjiga), u muzeju je bilo mnoštvo knjiga iseljenih, odbjeglih i stradalih Židova i Srba. Bösendorfer ih je zaprimao najčešće izdajući potvrde bez preciznog popisa jer je to bilo nemoguće napraviti. Na kraju je početkom 1942. zatražio od „Ponove” preuzimanje svih tih knjiga iz muzejskih skladišta.⁴⁹ Osim najvažnije privatne knjižnice, Weissmannove – koja se i danas nalazi u osječkom muzeju – postojale su i u stanovima drugih židovskih i srpskih obitelji veće kućne knjižnice za koje je Bösendorfer redovito intervenirao čim bi čuo da je neki takav stan „stavljn pod nadzor”. Takav je primjer njegov zahtjev za izdvajanje knjižnice s oko 1000 knjiga i s policama za knjige iz stana Juliusa Pfeiffera.⁵⁰ Iz stanova i kuća srpskih obitelji trebalo je izdvojiti, primjerice, znatan broj knjiga (676) iz kućanstva Branka Muačevića, dugogodišnjeg direktora osječke bolnice, koji se za rata sklonio u Beograd.⁵¹

Slika 5. Odvoženje podržavljenje imovine osječke židovske obitelji

Tijekom 1942. i početkom 1943., knjige su u muzej i dalje stizale svakodnevno „na furgone” pa su stavljane na podove svih raspoloživih prostorija. Prema Bösendorferovoj procjeni bilo ih je preko 200 000. Ulagao je velike napore u nadležnom ministarstvu da mu se dodjele ljudi i sredstva, prije svega police, kako bi se te knjige stručno popisale i sredile te omogućila njihova dostupnost svim građanima. Upozoravao je da je Njemačka narodna

⁴⁸ *Arheološki klub „Mursa”, 206.*

⁴⁹ MSO, DZ, MS, Odluka Ureda za podržavljenje imetak o predaji knjiga HDM u Osijeku, 23. 4. 1942. Tada je i formalno ustanovljena knjižnica, kao i galerija slika te arhiv pri muzeju, za koje je Bösendorfer dobio kustose, zapravo dva lokalna nastavnika kao voditelje tih novih jedinica. To je u Zagrebu u nadležnom ministarstvu pomogao isposlovati V. Hoffler.

⁵⁰ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Župskoj redarstvenoj oblasti, 29. 7. 1942.

⁵¹ MSO, DZ, MS, Potvrda J. Bösendorfera o primitku predmeta iz kućanstva B. Muačevića, 28. 4. 1942. Inače, ovdje se spominje zapisnik, kao i kod nekih drugih potvrda, no u muzejskim spisima ga ne nalazimo.

skupina u Osijeku to već napravila.⁵² Međutim, kada je do kraja 1943. uspio srediti dobar dio te velike knjižnice u prizemlju muzeja – tada se spominjalo 200 tona knjiga – upala je njemačka vojska i zatražila hitno ispražnjavanje tih prostorija za svoje potrebe.

Knjige su ovaj put bile prebačene u podrum i na kat. Pored toga što ih je tada dosta nevezanih bilo uništeno, težina onih koje su bile prebačene na kat zaprijetila je urušavanjem zgrade.⁵³ Tako je propao pokušaj stručnog sređivanja knjižnice. Sve je ostalo nesređeno pa se u tom trenutku nije moglo čak ni izdvojiti knjige s jednog područja, npr. one pravnog i financijskog karaktera, kada je iz Zagreba bio stigao takav zahtjev Ministarstva Državne riznice.⁵⁴ U takvu moru knjiga, pažljivi popis gotovo 1700 knjiga Srpske pravoslavne općine tj. Srpske čitaonice,⁵⁵ koju je „Ponova” početkom 1942. pretvorila u svoj ured i skladište,⁵⁶ doima se kao rezultat kakve posebne brige Bösendorfera i Arheološkog kluba „Mursa” za kulturnu baštinu pravoslavne provenijencije. U prilog tome govori možda i akcija za nabavku, i to usred rata i uz toliko prikupljenih knjiga, jednog naslova – *Slaveno-serbskij i nemeckij leksikon*, tiskan kod Kurzbecka u Beču 1790. godine.⁵⁷ Međutim, prije bi to mogli tumačiti univerzalnom brigom za kulturnu baštinu koja se njegovala i prije rata.⁵⁸

Kulturna baština pravoslavnih u Osijeku Bösendorferu je bila dobro poznata od ranije jer je jedini istraživao u knjižnici i arhivu Općine i već prije rata imao gotov, neobjavljeni rad o Cincarima u Osijeku, nastao na temelju istraživanja crkvene građe. Kroz rat se angažirao na spašavanju onoga što se moglo sačuvati nakon rušenja pravoslavne crkve u Donjem gradu. Na jednom mjestu kaže da je tada spašeno sve što se moglo spasiti, osobito matice.⁵⁹ Kada se crkva počela rušiti 30. prosinca 1941. godine, Bösendorfer je od vlasti tražio predmete ne samo iz ove crkve nego i iz svih okolnih pravoslavnih crkava koje su se također uništavale, no dobio je tek neke predmete iz donjogradske i čepinske crkve. Vodio je fotografa kako bi u donjogradskoj crkvi fotografirao fresku „Posljednji sud”, ali se ovaj nije usudio pa je to naknadno obavio blagajnik „Murse”, poznati osječki grafičar i slikar Jovan Gojković, čiji snimak tehnički nije uspio, ali je barem crkva prije rušenja fotografirana sa svih strana, a planirano je bilo i fotografiranje rušenja.

Osim ustaških vlasti, probleme su mu tom prilikom pravili i Rusi-emigranti, tražeći jednu ikonu koju su bili donijeli sa sobom iz Rusije, ali su zaključili da tu ima još šest njihovih ikona te su i njih potraživali. Bösendorfer za to nije htio ni čuti bez dokaza te

⁵² MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu narodne prosvjete, 8. 3. 1943.

⁵³ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu narodne prosvjete, 17. 11. 1943.

⁵⁴ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Uredu za podržavljeni imetak, 16. 2. 1944.

⁵⁵ MSO, DZ, MS, „Popis knjiga pravoslavne općine u Osijeku, d. g. koji je Hrvat. drž. muzej u Osijeku primio u pohranu”.

⁵⁶ MSO, DZ, MS, Odluka Gradskog poglavarstva Osijeka Odsjeka za ponovu o upotrebi prostorija Srpske čitaonice za uredske prostorije i prijenosu vrijednih knjiga, slika i harmonija u HDM u Osijeku do daljnje odluke, 13. 1. 1942.

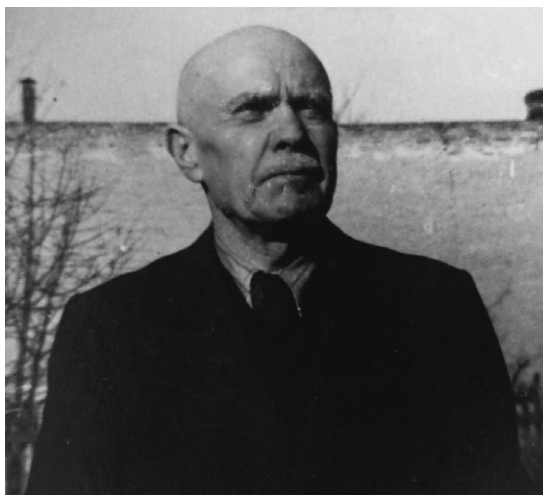
⁵⁷ *Arheološki klub „Mursa”*, 212.

⁵⁸ Ta briga očitovala se prije rata kroz rad u *Arheološkom klubu „Mursa”*: otkupom (npr. zlatovezne slike evanđelista s plašta tuzlansko-zvorničkog mitropolita Ilariona Radonića i litografije iz 18. stoljeća, kupljene u Beču), darovima (npr. rukopis propovijedi o „Sošestviju sv. Duha” iz 1809. od donjogradske paroha Ilije Mojića), vlastitim prikupljanjem (npr. akcija za prijevoz pravoslavnih nadgrobnih spomenika iz 18. stoljeća iz Erduta u Muzej) i zaštitom (akcija zaštite crkava i njihovih arhiva i riznica po uzoru na zaštitu fruškogorskih manastira po naredbi bana Kijurina i sl.). (*Arheološki klub „Mursa”*, 115., 150., 153., 188. i 193.)

⁵⁹ Oko 1935. godine su već jednom prilikom spašavani predmeti iz ove crkve, kada se renovirala, a stari vrijedni predmeti iz nje bili ukradeni i prosljeđeni na crno tržište. To je saznao predsjednik „Murse” Milan Blažeković te je išao kod zlatara otkupljivati već prodane predmete (srebrne votivne darove i zlatni križ) za muzej. (*Arheološki klub „Mursa”*, 121. i 233.)

se založio da stvari nastale u ovim krajevima tu i ostanu.⁶⁰ U daljnjem tijeku događaja, osim preuzetih knjiga i crkvenog arhiva iz donjogradske pravoslavne crkve od inventara je dobio samo nekoliko manje vrijednih predmeta – jedan mali kalež, ikone s pobočnih zidova (šablonski rađene), slike s porušenog ikonostasa i pribor za „pričešće”, sve bez neke naročite umjetničke vrijednosti. Bösendorfer je posebno potraživao plaštanicu braće Rapić iz 1764. godine, crkvene zastave koje su se čuvale u crkvi, zlatovezni baldahin i spomenicu iz kamena temeljca, ali nije dobio ništa od toga.⁶¹ Crkvu je rušio izvjesni zagrebački poduzetnik Marko Katanec, koji je izgleda bio zadužen za rušenje svih predviđenih pravoslavnih crkava. I dok je Katanec već počeo prodavati opeku iz donjogradske crkve, nitko nije znao odgovoriti kamo su nestali spomenuti predmeti – ni Poglavarstvo ni redarstvo. Na koncu se Katanec sam pojavio kod Bösendorfera i obavijestio ga kako je pet sanduka s crkvenim predmetima poslao u Glavni ustaški stan u Zagrebu, zatim da su zlatni i srebrni predmeti pohranjeni kod Gradske štedionice u Osijeku, a da je šef Ureda za podržavljeni imetak Rapić poslao Državnoj riznici u Zagreb šest sanduka s ostalim predmetima. Bösendorfer je na to podnio službeni zahtjev Glavnom ustaškom stanu za povrat predmeta,⁶² ali nije dobio nikakav odgovor. Zatim je podnio prijavu, intervenirao je kod nekih u Zagrebu za predaju barem predmeta arheološkog značaja osječkom muzeju i naročito plaštanicu, na što je dobio odgovor kako se stvar za sada ne rješava jer se čeka odluka glede osnutka Hrvatske pravoslavne crkve. Obećana mu je plaštanica za muzej te je navodno dobio točan popis stvari⁶³ koje su se nalazile u crkvi. Na koncu je zbog svoje prijave glede predmeta iz donjogradske pravoslavne crkve završio na saslušanju kod suca istražitelja Sudbenog stola u Osijeku te je još saznao da je u nestanku predmeta udjela imao bivši ustaški potpukovnik i povjerenik Glavnog ustaškog stana Dragan Dujmović.⁶⁴

Tijekom rata vođena je briga i o arhivima i njihovu prijenosu u muzej u sklopu kojega se oformio arhiv koji Osijek do tada nije imao. Ugovorom između Grada i Ministarstva narodne prosvjete muzej je postao vlasnikom svih mjesnih arhiva.⁶⁵ Godine 1942. sastavljen je popis svih arhiva u Osijeku i okolici te je prosljeđen u Zagreb Hrvatskom državnom

Slika 6. Josip Bösendorfer 1940-ih godina

⁶⁰ *Arheološki klub „Mursa”*, 208.-209.; 211.-212.

⁶¹ MSO, DZ, MS, Potvrda J. Bösendorfera o preuzetim predmetima iz pravoslavne crkve u Donjem gradu, 9. 5. 1942.

⁶² MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Glavnom ustaškom stanu, 19. 5. 1942.

⁶³ Ovdje se vjerojatno radi o sadržaju onih šest Rapićevih sanduka (škrinja). Tih šest sanduka predmeta oduzeti su pravoslavnoj općini još 10. 9. 1941. i predani u Zagreb 9. 12. 1941. To je Poglavarstvo očito zatajilo Bösendorferu i naknadno mu poslalo zapisnik s popisom predmeta, napravljen u prisutnosti ljudi iz crkvene općine i Poglavarstva. (MSO, DZ, MS, „Zapisnik od 10. 9. 1941. sastavljen na licu mjesta u uredu grčko-istočne občine u Osijeku d.g.”)

⁶⁴ *Arheološki klub „Mursa”*, 211.-212.; 216.; 218.; 221.

⁶⁵ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu narodne prosvjete, 30. 5. 1944.

arhivu.⁶⁶ Kako je Bösendorfer bio veliki poznavatelj arhiva jer to je bio njegov stručni teren, oko njih se posebno angažirao. Najvažnije po njemu bilo je pitanje velikog gradskog arhiva koji se nalazio – kako on kaže „valjao” – na tavanu bivšeg poglavarstva pa ga je bila sramota tamo odvesti izvjesnog dr. Schmidta, istraživača iz Graza. Za Bösendorfera se kulturna razina jednog naroda mjerila njegovim odnosom prema starinama⁶⁷ pa je prvo htio sve prikupiti i koliko-toliko adekvatno smjestiti. Predstavkom na Ministarstvo vanjskih poslova 28. srpnja 1942. zatražio je diplomatskim putem povratak arhiva Inženjerskog ureda (*Bauamtleitung*) iz osječke Tvrđe zajedno sa svim nacrtima, što ga je divizijska komanda još 1922. (ili 1921.) odvezla u Beograd.⁶⁸ Neki arhivi iz grada (gimnazijski, urbarijalni spisi i mape Sudbenog stola,⁶⁹ Trgovačko-obrtničke komore, već spomenuti pravoslavne općine itd.) prevezeni su u muzej te je do kraja rata stvoren veliki arhiv koji će 1947. postati zasebna institucija.

Silom prilika Bösendorfer je morao raditi i posao konzervatora jer nije bilo institucije koja bi se bavila konzervatorskim poslovima u Osijeku. Sve je u tom smislu, kao i prije rata, funkcioniralo po sistemu povjerenika Konzervatorskog zavoda iz Zagreba. Temeljni dokument, „Pravilnik o zaštiti spomenika u Osijeku”, trebala je donijeti gradska općina ali povijesni dio i odabir zgrada od povijesne i arhitektonske vrijednosti za zaštitu napravio je Bösendorfer na zamolbu Ljube Karamana.⁷⁰ Zbog kaotičnog stanja u osječkom poglavarstvu za donošenje ovog „Pravilnika” bila je potrebna cijela godina.⁷¹ Praktičnim stvarima na zaštiti objekata i raznih spomenika, osim Bösendorfera, dobrim dijelom bavili su se članovi „Murse”.⁷²

IV.

Završetkom rata nije bilo predaha, već se opseg posla još više povećao pa tako i u području konzervatorskog rada. Prosvjetni odbor Narodno-oslobodilačkog odbora za Slavoniju imenovao ga je u odbor od pet članova koji je na prostoru Slavonije trebao utvrditi štetu i voditi brigu o zbrinjavanju i čuvanju kulturno-povijesnih i umjetničkih spomenika.⁷³ U kolovozu 1945. Bösendorfer je napravio procjenu ratne štete na crkvama i važnijim zgradama u Osijeku. Procijenio je da su najviše štete pretrpjele sinagoga i župna crkva u Gornjem gradu te pravoslavna crkva u Donjem gradu. Od ukupne štete od oko 15,5 milijuna dinara, na ove tri bogomolje otpada oko 10 milijuna. Izvještaj je zanimljiv jer osim građevne štete nabraja i štete na nekim umjetninama objekata.⁷⁴ U daljnjem postupku Bösendorfer traži

⁶⁶ *Arheološki klub „Mursa”*, 225.

⁶⁷ *Arheološki klub „Mursa”*, 204.

⁶⁸ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera „Mjestnom zapovjedništvu Osiek”, 30. 3. 1943. Usput rečeno, ovaj arhiv nikada nije vraćen, a ni danas još nitko od istraživača iz Hrvatske u njega nije imao uvid. Nalazi se u Vojnom arhivu (donedavno Arhiv Vojnoistorijskog instituta).

⁶⁹ Ovu građu htio je i Hrvatski državni arhiv iz Zagreba uz obrazloženje kako već ima sličnu građu u arhivu Virovitičke županije. (MSO, DZ, MS, Dopis predsjedništva *Sudbenog stola* J. Bösendorferu, 4. 6. 1943.)

⁷⁰ MSO, DZ, MS, Dopis Ljube Karamana J. Bösendorferu, 14. 11. 1941.

⁷¹ MSO, DZ, MS, Obavijest Gradskog poglavarstva Osijeka o odobrenom „Pravilniku”, 22. 12. 1942.

⁷² Neki su dokumentirali, kao Jovan Gojković, koji je fotografirao stare fasade u Tvrđi ili A. E. Brlić, koji je 1943. objavio *Zbirku poviestnih nadpisa grada Osieka*, drugi su radili na prijevozu ugroženih spomenika u muzej i sl.

⁷³ MSO, DZ, MS, Dopis Prosvjetnog odbora N.O.O. za Slavoniju Državnom muzeju u Osijeku, 28. 6. 1945.

⁷⁴ MSO, DZ, MS, „Procjena o štetama nastalim uslijed rata na umjetninama i kulturno-historijskim objektima grada Osijeka”, 6. 8. 1945.

od drugih slavonskih gradova izvješća o ratnim štetama na postojećim muzejima (Slavonski Brod, Požega), arhivima, posebno vlastelinskim, od kojih su neki teško stradali i opljačkani potkraj rata (Nuštar, Suhopolje, Našice, Donji Miholjac, Cabuna, Vukovar, Virovitica, Slatina),⁷⁵ umjetničkim zbirkama, dvorcima, manastiru Orahovica itd., o čemu postoje izvješća u Muzeju Slavonije. U Osijeku je poveo akciju spašavanja spomenika nepodobnih novim vlastima, npr. Frangešovog spomenika palim vojnicima Šokčevićeve 78. pukovnije iz 1897., koji se već našao u ljevaonici,⁷⁶ raznih arhiva osječkih udruga bacanih na smeće, svezaka starih osječkih novina itd. Među njegove konzervatorske brige spadala je i borba za prestanak rušenja Krunske utvrde preko Drave, sprječavanje gradnje trase ceste koja bi uništila kapelicu ispred tvrde i tursku česmu, zaštita arheoloških terena Vlastelinskog brigeja u Sarvašu (koji je za rata iskapao Robert Rudolf Schmidt) i Hermangrada kod Antina te zahtjev za njihovim izuzimanjem iz agrarne parcelacije.⁷⁷

Spomenuti njemački arheolog bio je povezan s krupnim problemom poslijeratnog vremena, a to je bila repatrijacija otuđene kulturne baštine. Na tomu je Bösendorfer radio duže vrijeme. Naime, krajem lipnja 1944., nakon velikog savezničkog bombardiranja osječkog Donjega grada, R. R. Schmidt odlučio je otići u Njemačku, a arheološki nalazi iz Sarvaša zajedno s predmetima iz *Heimattuseuma* trebali su biti otpremljeni u Njemačku. Na tome se radilo još od veljače 1944. godine. Ti su predmeti iz *Heimattuseuma* i arheološki materijal i bili otpremljeni iz Hrvatske u pravcu Njemačke u dva navrata te u studenom 1944. godine smješteni u dvorac Lämberg, gdje se tada nalazila Njemačka uprava šuma. Iz Osijeka je tako otišlo sveukupno 107 sanduka materijala: politički arhiv Njemačke narodne skupine, knjige na raznim jezicima o Jugoistočnoj Europi, među kojima je bilo raritetnih i unikatnih primjeraka, arhivska građa, arheološki nalazi, slike iz galerije *Heimattuseuma* itd. Do kraja rata i mjesecima poslije ništa se nije znalo o sudbini tih predmeta, kao ni o ljudima koji su imali bilo što s njemačkim muzejom.

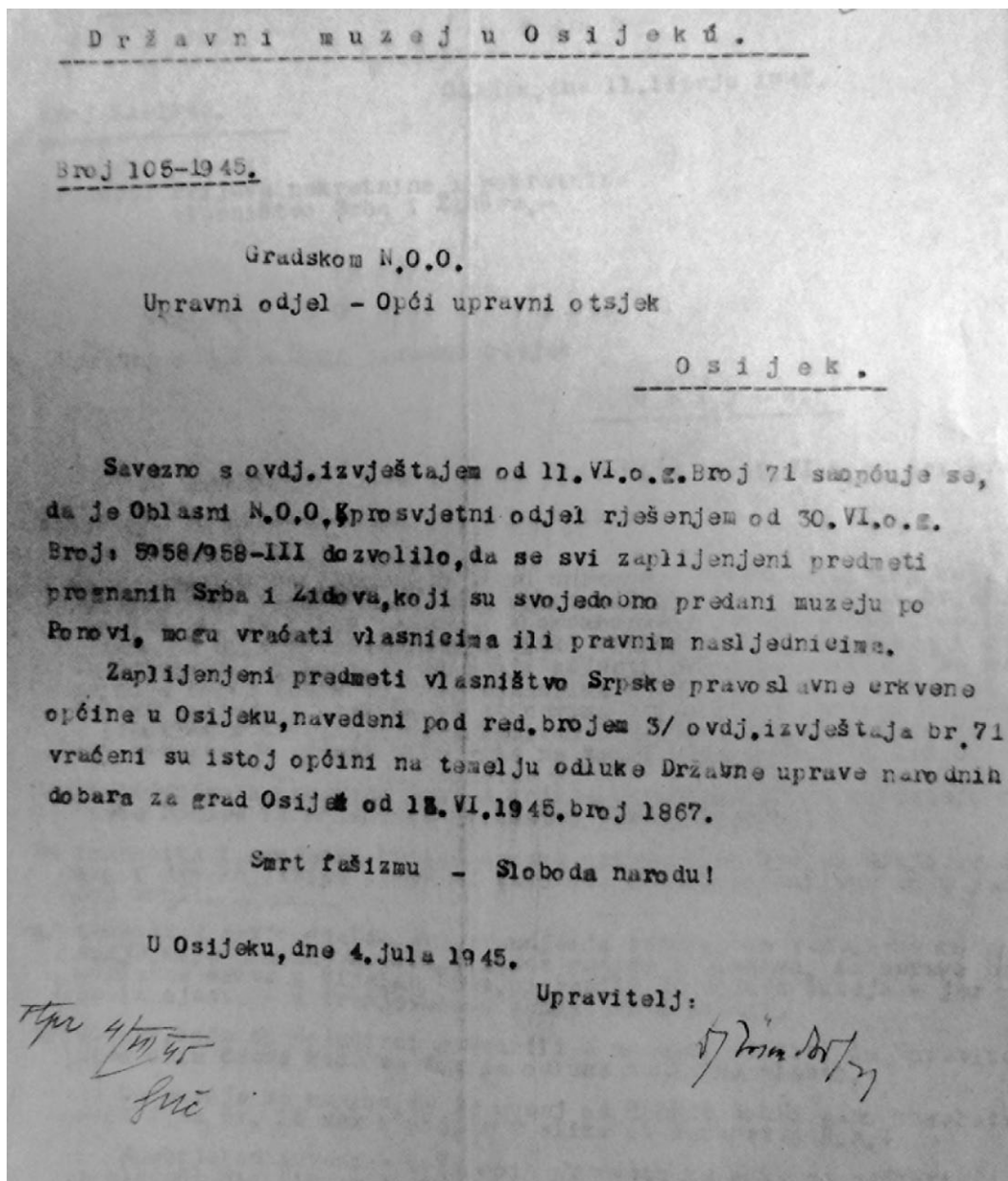

Slika 7. Službeni natpis na osječkom muzeju nakon oslobođenja Osijeka

⁷⁵ MSO, DZ, MS, Izvješće J. Bösendorfera Ministarstvu prosvjete (Odjelu za kulturu i umjetnost), studeni 1945.

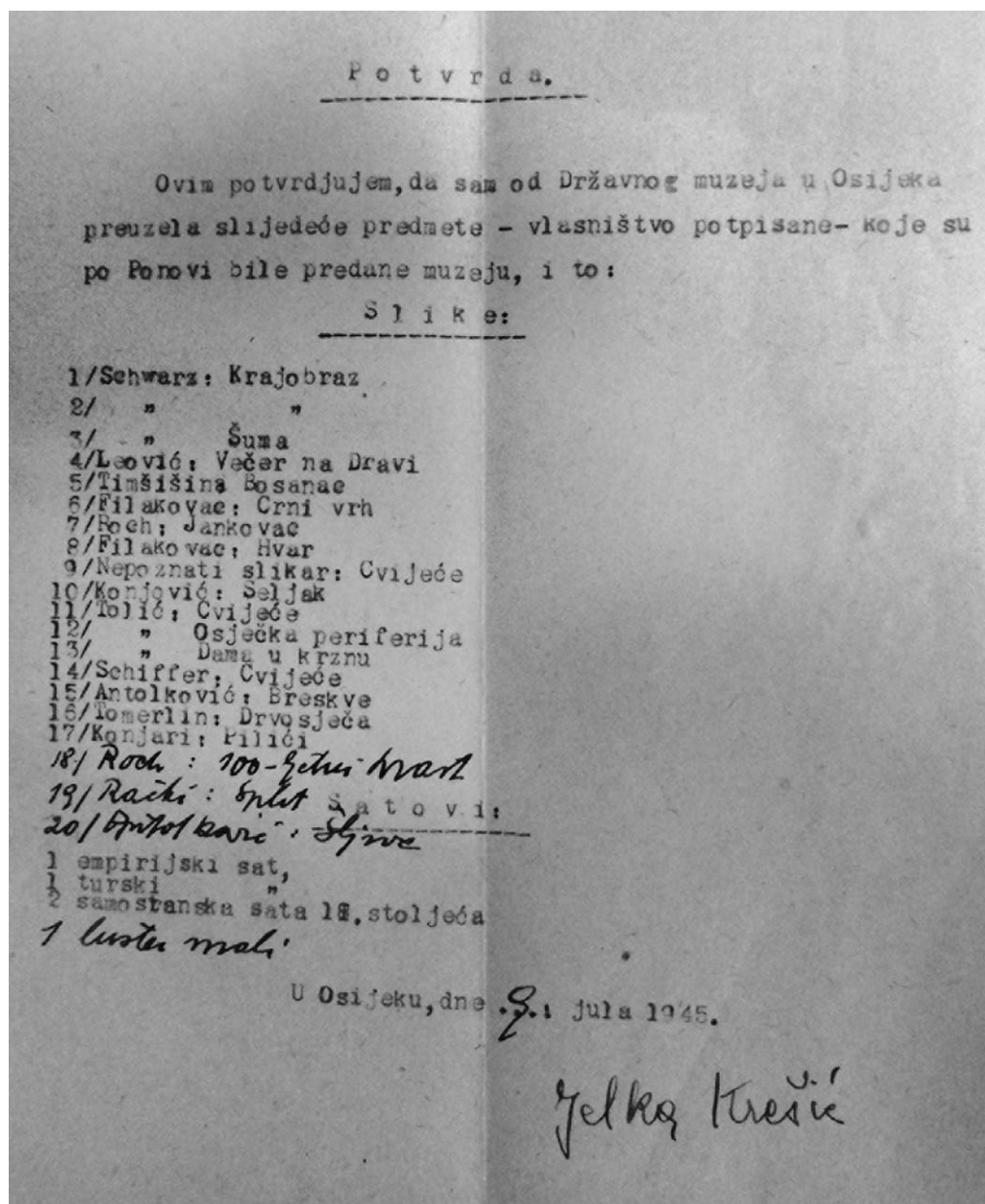
⁷⁶ Za spas ovog spomenika morao je intervenirati i Grga Gamulin, v. d. načelnika Odjela za kulturu i umjetnost Ministarstva prosvjete (MSO, DZ, MS, Dopis Grge Gamulina Gradskom narodnom odboru Osijeka, 14. 9. 1945.)

⁷⁷ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Konzervatorskom zavodu u Zagrebu, 5. 11. 1946.

Slika 8. Izvješće Josipa Bösendorfera osječkom NOO-u od 4. srpnja 1945. o povratku imovine: „Državni muzej u Osijeku. Broj 105-1945. Gradskom N.O.O. Upravni odjel – Opći upravni odsjek Osijek. (...) svi zaplijenjeni predmeti prognanih Srba i Židova, koji su svojedobno predani muzeju po Ponovi, mogu [se] vraćati vlasnicima ili pravnim nasljednicima. (...)”

Državni muzej u Osijeku, odmah po završetku rata, započeo je potragu za otuđenim arheološkim i drugim predmetima umjetničke i povijesne vrijednosti koji su bili vlasništvo osječkih građana. Cjelokupna akcija Bösendorfera i njegovih djelatnika bila je usklađena s radom Komisije za utvrđivanje štete na kulturno-historijskim predmetima

Slika 9. Primjer potvrde o vraćenim predmetima od 9. srpnja 1945.

i prirodnim znamenitostima Jugoslavije i Gradskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Vijesti o nestalim predmetima nije bilo sve do ljeta 1946., kada su počele kružiti priče kako se nalaze u Beogradu, što je u početku opovrgnuto, ali se kasnije pokazalo kao istinito. U listopadu iste godine saznalo se da se predmeti doista nalaze u Komitetu za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ. Sveukupni materijal, repatriiran iz Austrije, koji se tamo našao sastojao se sada od 111 sanduka, što znači da je bilo pridruženo 4 sanduka nepoznatog porijekla, a 8 je već bilo otvarano. Od sveg tog

materijala na kraju su nešto dobili i Arheološki muzej u Zagrebu, Vojni muzej u Beogradu, Umjetnički muzej u Beogradu i Vojvođanski arhiv u Novom Sadu. Osječkom muzeju predane su 1948. umjetničke slike, dio arheološkog materijala, rukopisi, korespondencija i fotografije R. R. Schmidta. Time je upotpunjena sveukupna slika o načinu raspodjele repatriranog materijala.⁷⁸

Bösendorfer je najprije u lipnju 1945. sumarno prijavio što se sve od pohranjenih knjiga i umjetnina nalazi u osječkom muzeju.⁷⁹ Potom je od vlasti tražio određivanje modaliteta povratka te građe.⁸⁰ Odgovoreno mu je kako sav materijal u posjedu preživjelih Srba i Židova može odmah početi vraćati, uz napomenu da utječe na te ljude kako bi knjige poklonili centralnoj knjižnici i time „širokim narodnim slojevima pružili dobru knjigu i pomoć njegovu kulturnom uzdizanju”.⁸¹ Predmete je Bösendorfer izdavao bivšim vlasnicima, a oni su pritom morali potpisati potvrdu o primitku. Ponekad se izdavalo i uz jednog svjedoka ako se nije moglo ustanoviti vlasništvo, dok je u nekim slučajevima Bösendorfer slao obavijesti vlasnicima – ukoliko je imao saznanja ili precizan popis – o njihovim predmetima u muzeju.

Kako se muzej polako praznio, gotovo istovremeno, ali u puno manjoj mjeri, opet se počeo puniti konfisciranim predmetima izbjeglih Nijemaca (npr. od poznatijih osječkih obitelji: Reisner, Povichil, Šmit, Reimann i dr.), sada preko Gradske uprave narodnih dobara i temeljem zakonske odredbe Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije od 20. veljače 1945. o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina. Golemi broj umjetničkih predmeta stigao je u poslijeratnim godinama zahvaljujući radu Komisije za sakupljanje i čuvanje kulturnih spomenika i starina (KOMZA-e)⁸² formirane pri Ministarstvu prosvjete Federalne Države Hrvatske – kasnije Narodne Republike Hrvatske – odnosno, njezine ispostave – Okružnog sabirnog centra u Osijeku – u kojem tada rade djelatnici Državnog muzeja: Josip Bösendorfer, direktor muzeja, Danica Pinterović, Hilda Hećej-Tompak i Josip Leović. Njihov zadatak bio je prikupiti, popisati i sabrati na jednom mjestu sve predmete od kulturne i povijesne vrijednosti koji su se nalazili u nacionaliziranim kućama, dvorcima i drugim postojećim lokacijama, a koje se nakon rata počelo razvlačiti na sve strane. Najviše predmeta prikupljeno je tada iz iločkog, vukovarskog, našičkog i valpovačkog dvorca. Bilo je utjecajnih ljudi koji su valpovački dvorac htjeli porušiti i građevni materijal upotrijebiti na drugom mjestu.

To samo za sebe plastično oslikava novonastalu klimu u društvu i odnos prema kulturnoj baštini.⁸³ Odnos ne samo prema kulturnoj baštini, već i prema osječkom muzeju, kao kulturnoj instituciji, najbolje oslikava jedan, vjerujemo izolirani, događaj iz 1948. kada

⁷⁸ A. GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj”, 126.-130.

⁷⁹ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Upravnom odjelu Gradskog N.O.O., 11. 6. 1945.

⁸⁰ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Prosvjetnom odboru N.O.O. za Slavoniju, 21. 6. 1945.

⁸¹ MSO, DZ, MS, Dopis Prosvjetnog odbora N.O.O. za Slavoniju muzeju u Osijeku, 30. 6. 1945.

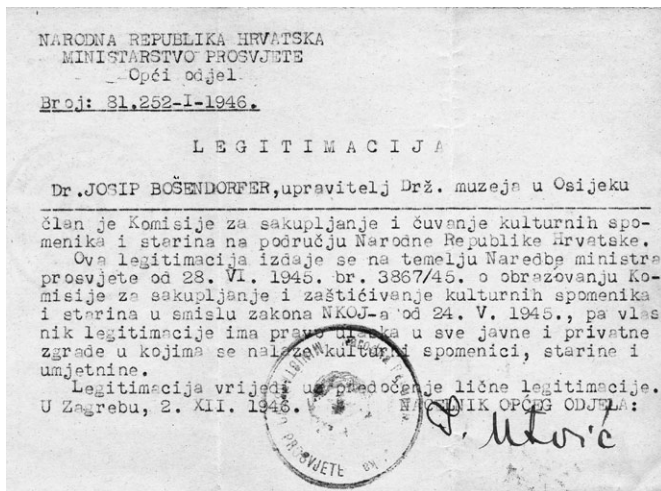
⁸² Osnovana je Naredbom Ministarstva prosvjete u Zagrebu (broj 3867/45 od 28. 6. 1945.), koje se pozvalo na „Zakon o pribiranju, čuvanju i razdjeli knjiga i drugih kulturno-naučnih i umjetničkih predmeta koji su postali državna svojina prema odluci AVNOJ-a od 21. 11. 1944. godine” (od 28. 6. 1945.) i „Odluku o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina”, donesenu od strane NKOJ-a 20. 2. 1945. Međutim, samostalno se konstituirala tek 1946. KOMZA je ujedno vršila i dužnost Zemaljskog sabirnog centra odgovornog Saveznom sabirnom centru u Beogradu odnosno Saveznom ministarstvu prosvjete, dok su na nižim razinama, tamo gdje su postojale okružne uprave narodnih dobara, osnivani okružni sabirni centri odgovorni zemaljskim. U smislu gore navedenih akata sabirni centri trebali su prikupljati konfisciranu imovinu kako bi ona postala državna svojina.

⁸³ *Atlas vukovarskog vlastelinstva 1733.*, (priredio Ante Grubišić), Osijek 2006., VIII i bilj. 30.

su Bösendorferu došla tri člana Povjerenstva trgovine i opskrbe Gradskog narodnog odbora i zatražila pregled muzejskih podruma, koji su im trebali, kako su izjavili, za kiseljenje 50 vagona kupusa. Povjerenstvo je bilo odredilo ljude koji su u muzejskom atriju trebali rezati kupus i stavljali ga u burad te spremati u podrum. Bösendorfer je ovaj prijedlog odlučno odbio i zatražio pomoć Ministarstva prosvjete u sprječavanju ove namjere, uz primjedbu kako bi ovo bio jedini muzej na globusu u kojem se čuva i kiseli kupus.⁸⁴

Stekavši tako velike zasluge u spašavanju kulturne baštine tijekom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata, a koje su danas malo poznate, njegov sedmogodišnji muzejski rad završit će neočekivanim sukobom s novim režimom i otkazom nakon jednog teksta u dvobroju *Osječkog zbornika* (br. II.–III.), serijske publikacije muzeja koju je on pokrenuo 1942. godine. Pored četiri članka i više kraćih priloga, napisao je za taj dvobroj i opsežnu, već spomenutu studiju *Pravoslavni element kao sekundarni faktor u oblikovanju građanskog staleža u Osijeku* za koju je arhivsku građu počeo istraživati još prije rata u Srpskoj pravoslavnoj crkvenoj opštini u Donjem gradu, što mu je velikodušno bilo dozvoljeno. Opsežan i gotovo pionirski rad na ovu temu, kojim je nastojao prikazati povijest pravoslavnog žiteljstva ili jednog njegovog dijela u Osijeku, ostao je takvim jedini do danas. Inspiriran knjigom D. J. Popovića *O Cincarima*, veliki dio svoga rada posvetio je njima i to kao etnokonfesionalnoj zajednici koja je sudjelovala u stvaranju najstarijeg sloja građanstva u Osijeku. Dakako, nije pisao samo o njima. Ono što se dogodilo Popoviću kada je napadnut da vidi i nalazi Cincare i tamo gdje ih nema te kako bezrazložno „cincariše” ljude, dok se u pozadini zapravo radilo o puno dubljem i širem problemu odnosa Srba i Cincara kroz povijest, dogodilo se i Bösendorferu, ali s nešto težim posljedicama po autora. Tako je po objavljivanju zbornika nastao pravi skandal na razini države, kada je organ Komunističke partije Jugoslavije, beogradski dnevnik *Borba* objavio poduži nepotpisani članak pod naslovom *Zbornik gluposti, nenaučnosti i neprijateljskih ispada*.

Time je započela prava politička hajka na *Osječki zbornik*, odnosno Josipa Bösendorfera. Za autora pseudokritičkog članka već je i sam naslov izgleda bio dovoljan za napad na autora kojem je bila namjera reći kako su primarni element do 1848. godine kod oblikovanja buržoazije bili Nijemci, sekundarni Grci i Cincari, tercijarni Bugari-Ciprovčani, a kao kvartarni Hrvati i Srbi te da nakon 1848. godine primarni postaju Židovi. Uzalud se autor branio kako

Slika 10. Legitimacija dr. Josipa Bösendorfera, člana Komisije za sakupljanje i čuvanje kulturnih spomenika i starina na području Narodne Republike Hrvatske

⁸⁴ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Odjelu za kulturu i umjetnost Ministarstva prosvjete, 19. 10. 1948.; MSO, DZ, Dnevnik rada dr. Danice Pinterović 1. 1. 1947. – 31. 12. 1948., 118.

Slika 11. Dvoje velikana hrvatske kulture na društvenim marginama sredinom 20. stoljeća: Marija Jurić Zagorka (lijevo) i dr. Josip Bösendorfer (desno)

su Ministarstvo prosvjete i Muzej Srba u Hrvatskoj imali prilike recenzirati rad na koji nisu imali nikakve primjedbe. Nakon novinske osude studije zato što „propagira rasnu mržnju i šovinizam” uslijedila su distanciranja dijela lokalnih vlasti od Bösendorfera i administrativna zabrana publikacije pa je morao napustiti ravnateljsko mjesto u muzeju.

Samozatajno, nakon što je po drugi put bio umirovljen, nastavio je raditi na povijesti agrarnih odnosa u Slavoniji. Jedina mu je zadovoljština moglo biti to što je na kraju Vrhovni sud prihvatio žalbu i odbacio presudu Okružnog suda i time zaključio ovaj tužni spor.⁸⁵

V.

Josip Bösendorfer, čovjek i intelektualac koji je obrazovao generacije Osječana, napisao prve vrijednije knjige iz povijesti grada, zavlacio se u crkvene kriptе kako bi pročitao natpise, otesao prašinu sa samostanskih dokumenata i objavljivao ih, mogao je samo iz velike ljubavi prema svome gradu i kraju, prema njegovoj povijesti i kulturnoj baštini, zamijeniti mirne umirovljeničke dane istraživanjem i pisanjem. Zahvaljujući toj brizi, poštenju, kao i neprikosnovenom autoritetu u Osijeku, ustrajao je do kraja i spašavajući sve što se u raznim pogibeljnim situacijama spasiti moglo, učinio je nešto što nitko drugi na njegovom mjestu ni prije ni poslije 1945. godine nije učinio. Očitu brigu pokazao je i za svoje bliske suradnike kojima je muzej u suštini bio više utočište negoli radno mjesto; nekima do odlaska u partizane. „Nove protivnike” režima iz kulturnog života grada poslije rata opet je nastojao spasiti iz komunističkih logora, tražeći ih od vlasti za „neophodan” rad u muzeju.

⁸⁵ Opširno o cijelom ovom sporu vidi u već spomenutom radu: A. GRUBIŠIĆ, „O jednoj zabrani Osječčkog zbornika”, 121.-126.

Muzej na istom mjestu, gomile predmeta u depoima iz dvoraca, pravoslavna ikonografija na limu i staklu, židovske knjige, poklonjene i one po koje nije imao tko doći, kao i esekerska proza na policama, svjedoče i sad o tom vremenu i nemjerljivim zaslugama Josipa Bösendorfera za osječku baštinu i bitku za njezino očuvanje.

JOSIP BÖSENDORFER'S CONTRIBUTION TO SAVING CULTURAL HERITAGE DURING AND IMMEDIATELY AFTER WWII

Very little is known about what happened with the cultural heritage of Osijek and Slavonia during the 1941–1945 war and the same is true of the life and times of the historian Josip Bösendorfer (1876–1957). Both facts enticed the author to try to shed some light on the disappearance of many local and regional cultural artefacts during the war and immediately after. It was the result of both individual and institutionalized looting and destruction, which were countered by individual efforts to save it. One of the individuals who contributed greatly to saving the cultural heritage of Osijek and Slavonia was Josip Bösendorfer.

As an educator and an intellectual, Josip Bösendorfer left an indelible mark on many generations of the citizens of Osijek. He also wrote some of the first significant books on the city's history, visited church crypts to read inscription, rediscovered documents from old monasteries and published them. Inspired by a great love for Osijek and Slavonia, their history and cultural heritage, Bösendorfer traded his peaceful retirement days for those of research and writing. His care, integrity and undisputed authority in the city of Osijek were what kept him going while he endeavoured to save anything that he could in various perilous situations. As such, his community owes him a debt that it does not to anyone else, either before or after 1945.

This paper draws on archival materials kept in the Museum of Slavonia in Osijek, where Bösendorfer worked at that time. Thematically, it is limited to describing, in general terms, what happened to the property of Jewish and Serbian citizens, or rather, to what happened to Jewish and Serbian cultural artefacts in the period between 1941 and 1945. Similarly, it deals with the question of what happened to German property and that from aristocratic castles of Slavonia immediately after 1945. The paper ends with a description of Josip Bösendorfer's life during those years.

Keywords: Josip Bösendorfer, the State Museum in Osijek, the Department of Nationalized Property, cultural heritage

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Muzej Slavonije Osijek, Dokumentarna zbirka, Muzejski spisi (MSO, DZ, MS).

Muzej Slavonije Osijek, Dokumentarna zbirka, Spisi Komisije za sakupljanje i čuvanje kulturnih spomenika i starina (KOMZA).

Hrvatski državni arhiv u Osijeku, fond 67, Narodni odbor grada Osijeka.

Objavljeni izvori

Arheološki klub „Mursa”, zapisnici sjednica 1933.–1944., (prir. Ante Grubišić), Osijek 2005.

Literatura

Ivan FLOD, *Opkoljeni Osijek*, [s. 1.], [s. a.].

Ante GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj”, *Osječki zbornik*, br. 26, Osijek 2002., 107.-134.

Ante GRUBIŠIĆ, „O jednoj zabrani Osječkog zbornika”, *Osječki zbornik*, br. 27, Osijek 2004., 121.-126.

Ante GRUBIŠIĆ, „Slobodnozidarska loža ‘Budnost’ u Osijeku (1773.–1945.)”, *Ostavština osječke slobodnozidarske lože „Budnost”: katalog izložbe*, Osijek 2003., 5.-73.

Danijel JELAŠ, „Dr. Josip Bösendorfer i njegova pisana ostavština”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 11, Osijek 2011., 379.-390.

MARTINA JURANOVIĆ TONEJC, „Zakonska regulativa u zaštiti pokretne baštine u doba Nezavisne države”, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 33-34/2009.-2010., 15.-22.

Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, *Časopis za suvremenu povijest*, 30/1998., br. 3, 429.-453.

JASMINKA NAJČER SABLJAK, *Umjetničke zbirke vlastelinskih obitelji u Slavoniji i Srijemu*, doktorski rad, Zagreb 2012.

ZLATA ŽIVAKOVIĆ KERŽE, „Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH”, *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007., br. 1, 97.-116.

ZLATA ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Stradanja i pamćenja: holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek 2006.

HRVATSKI INTELEKTUALCI U MUZEJIMA 1939.–1947.: PRAKSE I PREZENTACIJE

Vlatka Filipčić Maligec

UDK: 316.344.32“1939/47“:069(497.5)

Pregledni članak

Sažetak: U radu se daje pregled hrvatskih muzeja koji u svojim postavima predstavljaju djelovanje intelektualaca tijekom Drugog svjetskog rata te pokušava odgovoriti na pitanje zašto je to važno danas istraživati.* Traži se odgovor na pitanje koji su intelektualci prikazani u muzejima i muzejskim postavima te istražuje je li to rezultat objektivnih okolnosti ili politike? Detaljnije se propituje muzejske ustanove u povijesnim promjenama na primjeru Ivana Meštrovića i Antuna Augustinčića. U Muzejima Ivana Meštrovića upoznaje se umjetnika Meštrovića, ali ne i intelektualca i djelatnog političara, a jednako je i u Galeriji Antuna Augustinčića. Sudbina pojedinih memorijala povezuje dva rata: tako je kuća obitelji Ribar u Vukmaniću, posvećena trojici intelektualaca koji su ostavili manji ili veći trag u povijesti, devastirana tijekom Domovinskog rata, a postav još uvijek nije obnovljen. Današnji hrvatski muzejski postavi koji govore o intelektualcima zahvaćenima vihorom Drugog svjetskog rata govore i o nama koji se očitujemo ili šutimo, koji obnavljamo i nanovo gradimo ili pak ostavljamo onakvim kakvo jest ono što je u nekom novom valu nasilja uništeno.

Cljučne riječi: muzeji, Drugi svjetski rat, memorijali, kultura sjećanja

Što su bolji muzeji u državi, to je bolja i sama država.¹ Možemo se, naravno, složiti ili ne s ovom mišlju Tomislava Šole, no ne možemo ignorirati činjenicu da broj ljudi koji posjećuju muzeje nije mali. Iako je taj broj u Hrvatskoj postotno manji nego na europ-

* Ovaj je članak početak istraživačkog rada na muzejskim postavima o „kratkom dvadesetom stoljeću” i o Drugom svjetskom ratu te pokušaj da se kritički provjeri prezentacija intelektualaca tijekom toga vremena. Kada se uspoređuju historografski radovi i muzejski postavi i izložbe o ovome razdoblju, uočljiva je prezentacija i interpretacija, naročito kada je riječ o osobama, napose intelektualcima. Često osobe, ali i događaji, koji su ostavili neizbrisiv trag u kulturnoj, političkoj i intelektualnoj povijesti nisu prezentirane u muzejskim postavima, a njihovom radu i djelovanju nisu posvećene ni monografske izložbe. Cilj je istraživanja pokušati doći do odgovora na pitanje zašto muzeji postavi i izložbe „govore” o nekim pojedincima, napose intelektualcima, a o drugima ne te su prezentacije i interpretacije nerijetko u neskladu s historografskima. Razlozi su tome očito različiti i objašnjenja su samo dijelom političke naravi, a mnogo više kulturne i profesionalno muzeološke, ali su i u vezi s dominantnim obrascima kulture sjećanja. Osim samih postava, analizirat će se i sakupljačka politika muzeja kroz prizmu prikupljanja predmeta intelektualne povijesti, ne samo ovog, već i cijelog promatranog razdoblja. Istraživanje će se realizirati kao sastavni dio obveza u radu na doktorskoj disertaciji na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pod mentorstvom prof. dr. sc. Žarke Vujić i prof. dr. sc. Tvrтка Jakovine.

¹ Tomislav ŠOLA, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji. Prema kibernetičkom muzeju*, Zagreb 2003., 166.

skom Zapadu, na godišnjoj razini naše muzeje posjeti oko 2.500.000 posjetitelja,² što je više od polovice stanovništva. Naravno, ima muzeja koje se posjećuje više puta godišnje, kao što ima i onih u koje se nikada ne ulazi. Navedena brojka i dalje nije mala. Jedan je od današnjih muzejskih zadataka zadovoljavanje potrebe ljudi da ih muzeji „preko selektiranih iskustava, bilo dalekih ili bliskih u vremenu, učine boljima i mudrijima” te su oni „jedini koji mogu promijeniti stvari, bar kad je riječ o odnosu prema prošlosti i potrebi da iz nje izvučemo plemenite poruke”.³ Tvrditi da su muzeji jedini koji mogu promijeniti stvar očito je pretjerano, no svakako je važno što muzeji i muzejski postavi komuniciraju svojim posjetiteljima. A iskustva intelektualaca u ratnim vremenima upravo su ona vrsta iznimnih iskustava koja ljudima mogu biti svojevrsni moralni orijentiri.

Moderne muzeje možemo promatrati kao ogledalo u kojem se zrcale stavovi određene zajednice o sebi samoj, ili – u slučaju povijesnih muzeja – o vlastitoj prošlosti kakvu određena zajednica želi pamtiti.⁴ U muzejima se čuva ono što će „nas” pokazati u pozitivnom svjetlu.⁵ Muzejska je zadaća prikupljati materijalne, a time i idejne *dokaze* kojima društvo definira i objašnjava samo sebe, svoje vrijednosti, ali i svoje prostorno-vremenske granice.⁶ Teorijski, oni su pritom okrenuti najširoj publici, a u stvarnosti, prije svega određenim društvenim skupinama.

Muzeji osnovani nakon 1945. godine o razdoblju Drugoga svjetskog rata

Izložbena djelatnost smatrana je važnim segmentom ratne propagande, ali i svojevrsnim oblikom ilegalne borbe u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Tako su ustaške vlasti pokušavale izložbom opravdati legitimnost Jasenovca.⁷ Nezavisna Država Hrvatska se promovirala na Venecijanskom bijenalu. Osnovan je bio i Ratni muzej i arhiv NDH, čiji je fundus kasnije uključen u fundus Hrvatskoga povijesnog muzeja. Njegova je jezgra bila zbirka starog oružja Milana Prauspengera, ali su mu u ratnim uvjetima stalno pristizali novi predmeti. Imao je četiri odsjeka: Odsjek za ratnu povijest, Slikarski odsjek, Ratni arhiv i Ratni muzej.⁸ S druge strane, antifašistički Akcioni odbor intelektualaca, slikara i kipara, organizirao je u Splitu 1943. godine ilegalnu izložbu slika u stanu slikara i kipara Marina Studina.⁹ Koristeći ugovorenu lozinku, koja se širila preko provje-

² Usp. http://www.mdc.hr/UserFiles/Image/projekti/statistika/Posjet_muzejima_%202011_posjecenost.pdf.

³ T. ŠOLA, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji*, 163.

⁴ Marc MAURE, „Miror, Window or Showcase? The Museum and the Past”, *ICOFOM Study Series – ISS 35*, Munich – Alta Gracia 2006., 347-348. Ovdje 347.

⁵ Ljiljana GAVRILOVIĆ, *Muzeji i granice moći*, Beograd 2011., 123.

⁶ *Isto*, 12.

⁷ Naslov izložbe bio je *Godina dana sabirnih i radnih logora Ustaške obrane*, a za nju se snimao i propagandni film. (Slavko GOLDSTEIN – Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb 2011., 550.)

⁸ Dolores IVANUŠA, „Likovna zbirka 20 stoljeća”, *Museum 1846.–1996.*, (ur. Maja Škiljan), Zagreb 1996., 40. Ratni muzej i arhiv Prvog vojno-znanstvenog zavoda Oružanih snaga NDH osnovan je Pavelićevom zakonskom odredbom od 26. svibnja 1941. (Rhea IVANUŠ – Nataša MATUŠIĆ, „Zbirka fotografija, filmova i negativa”, *Museum 1846.–1996.*, 113., 115.)

⁹ Marin Studin (1895.–1960.), između dva svjetska rata radio je na srednjim školama, a kasnije na akademijama priijenjene umjetnosti u Beogradu i Zagrebu. („STUDIN”, *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 10, Zagreb 2008., 307.)

renih veza, izložbu je vidjelo kroz pet mjeseci oko 2000 ljudi. Prihod od izložbe pripadao je narodnooslobodilačkim odborima i posebno je korišten za pomoć umjetnicima koji su odbijali raditi za Talijane pa su praktično bili bez prihoda.¹⁰ Na Prvom kongresu kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom 1944. godine bile su postavljene i likovna izložba i izložba fotografija.¹¹ Na likovnoj je izložbi sudjelovalo trinaest autora¹² s 270 djela, a Vanja Radauš, Miro Ostrogović, Franjo Mraz i Ivo Čaće govorili su na Kongresu o svojim shvaćanjima uloge likovnih umjetnosti tijekom i nakon Narodnooslobodilačkog rata.¹³ Tijekom rata umjetnici i amateri u Narodnooslobodilačkom pokretu organizirali su brojne izložbe karikatura, štampe, džepnih novina, narodnih rukotvorina itd.¹⁴

Slika 1. Akteri hrvatske partizanske kulture: „mladi” Vanja Radauš i „stari” Vladimir Nazor u Topuskom 1944. godine

Nakon 1945. godine u Jugoslaviji je utemeljen velik broj muzeja i muzejskih postava o Narodnooslobodilačkoj borbi. Postavlja se pitanje, koliko i kako su u njima bili predstavljeni intelektualci. Naravno, otvoreno je i pitanje kako se pritom shvaćalo pojam „intelektualac”. Prije svega, samo su intelektualci koji su se opredijelili za novu državu imali izgleda naći svoje mjesto u muzejskim postavima. Već 1945. godine izdane su Upute za prikupljanje materijala iz Narodno-oslobodilačke borbe za Muzej narodnog oslobođenja.¹⁵ Jedna od stvari na koje treba obratiti posebnu pažnju, upozoravalo se u Uputama, je prikupljanje propagandnog materijala, stamparija i šapirografa na kojima se materijal izrađivao. Između ostalog tražilo se prikupljanje podataka o ulozi političkih komesara kao veze između naroda i vojske. Posebna skupina pitanja odnosila se na Hrvatsku seljačku stranku! (Tražilo se da se dokumentiraju podaci o stavu vodećih ljudi HSS-a prema partizanima, okupatorima i ustašama, tko je od poznatih HSS-ovaca prišao partizanima, kako je izvršni odbor HSS-a djelovao na narodne mase i „s kakovim političkim programom nastupa izdajnička Mačekova klika, te njen utjecaj”). Kultura, prosvjeta i razonoda bili su poseban dio Uputa. Tražilo

¹⁰ Dolores IVANUŠA, *Hrvatska likovna umjetnost u Narodnooslobodilačkom ratu (crteži i grafika): izložba, Kraljevo, listopad 1987*, Zagreb 1987., 3., 4.

¹¹ Drago ROKSANDIĆ, „Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25.-27. lipnja 1944.): iskustvo i apropiacije”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 97.-118.

¹² Bili su to Zvonimir Agbaba, Ivan Čaće, Vilim Čerić, Lela Čermak, Marijan Detoni, Alfred Krupa, Franjo Mraz, Edo Murtić, Zlatko Prica, Vanja Radauš, Stjepan Rajković, Vjekoslav Rukljač i Petar Šimaga. (Dolores IVANUŠA, *Umjetnost hrvatskog antifašizma*, Zagreb 1994., 10.)

¹³ *Isto.*

¹⁴ *Isto*, 11., 77. Izložba narodne umjetnosti i zanata bila je organizirana u zbjegu u El Shattu, a kasnije je prenesena i u Kairo i Aleksandriju.

¹⁵ *Upute za prikupljanje materijala iz Narodno-oslobodilačke borbe za Muzej narodnog oslobođenja*, Zagreb 1945.

se prikupljanje plakata, programa i snimaka. Štampa je također bila izdvojena kao jedno od pet osnovnih područja.¹⁶

Muzej narodne revolucije osnovan je na temelju Zakona o osnivanju Muzeja narodnog oslobođenja već 1945. godine. Muzej će 1954. promijeniti ime u Muzej narodne revolucije. U prvo vrijeme nije bilo jasnog razgraničenja između pojedinih institucija tko prikuplja koju vrstu građe.¹⁷ Djelovanjem ovih muzeja nisu svi bili zadovoljni. Komisija za historiju Saveza komunista Jugoslavije još i 1960-ih godina bila je nezadovoljna političkim stanjem u muzejima i načinom postavljanja izložbi.¹⁸

Među osnovanim muzejima bilo je i memorijala posvećenih istaknutim, uglavnom mrtvim, pojedincima. Izuzetak je bila Titova rodna kuća. Bio je to trenutak zaokreta u muzejskoj politici, posve u skladu s „duhom vremena”. Dok je u tradicionalnim muzejima seljačka kultura bila prikazivana kao temelj nacionalnog identiteta, novoutemeljenima je bila glavna zadaća predstaviti radnički pokret i narodnooslobodilačku borbu, a naročito njezine heroje kao temelj nove jugoslavenske države. Muzejske postavne često su se svodile na izlaganje izabranih dokumenata – često njihovih kopija – a o ostalim zadaćama kojima bi se muzejske ustanove trebale baviti jedva da je bilo govora.

Krajem 1980-ih godina neki od ovih muzeja pripremali su nove postavne, usklađene s bitno promijenjenim „duhom vremena”. Tako se 1989. pisalo o novom stalnom postavu Muzeja revolucije naroda Hrvatske, koji se trebao preimenovati u Muzej suvremene povijesti Hrvatske, koji do danas nije realiziran. Novim se postavom željelo ispraviti grešku nastalu prilikom osnivanja Muzeja, kada je on stavljen u „konceptijski zrakoprazan prostor”, što znači da je povijesno gradivo ostalo bez svoga povijesnog utemeljenja. Na taj je način i Komunistička partija Hrvatske/Jugoslavije kao glavni protagonist postavna „plutala je u nekoj imaginarnoj društvenoj dolini”.¹⁹ Predloženi postav je u svome trećem dijelu prikazivao razdoblje od 1941. do 1945. godine i to s tri aspekta: vojnog, političkog i kulturnog. Cilj je bio prikazati svakodnevni život naroda i vojske, u borbi i na slobodnom teritoriju. Poslijeratno razdoblje trebalo je obuhvatiti brojne fenomene nakon kraja rata i stvaranja nove vlasti. Trebale su biti prikazane čak i marginalne i alternativne grupe. Do realizacije ovoga postavna nije nikada došlo.²⁰

Tijekom svog djelovanja Muzej revolucije naroda Hrvatske postavio je najmanje dvije izložbe posvećene intelektualcima, jednom pjesniku i jednom političaru: Vladimiru Nazoru i dr. Vladimiru Bakariću.²¹

¹⁶ *Isto*, 3.-12.

¹⁷ Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *U skladu s marksizmom ili činjenicama*, Zagreb 2013., 428.-445., 478.

¹⁸ *Isto*, 480., 481.

¹⁹ Đurđa KNEŽEVIĆ, „Budući postav Muzeja revolucije naroda Hrvatske ili Muzeja suvremene povijesti u Hrvatskoj”, *Informatica Museologica*, 1989., br. 1/2, 46.

²⁰ *Isto*, 46.-47.

²¹ <http://www.mdc.hr/hr/mdc/knjiznica/katalog-knjiznice/?a=&n=&i=Muzej%20revolucije%20naroda%20hrvatske&vg>.

Promjene pristupa muzejskim postavama u razdoblju tranzicije

U doba tranzicije, devedesetih godina 20. stoljeća, u Hrvatskoj se s jednim izuzetkom nijedan od sedam muzeja revolucije, četiri memorijalna muzeja u sastavu spomen-parkova ili spomen-područja te više od 130 zbirki, odjela ili izložbi radničkog pokreta, narodno-slobodilačkog rata te socijalističke izgradnje više nije bavio isključivo razdobljem Drugoga svjetskog rata. Izuzetak je Memorijalni muzej u sastavu Spomen-područja Jasenovac.²²

U muzejskim ustanovama posvećenim ovom razdoblju tek se dijelovi odnose na intelektualce, kao što je to slučaj s Memorijalnim muzejom Spomen-područja Jasenovac, u kojemu je stradanje intelektualaca u logoru jedna od tema postave. Jedan od jasenovačkih zatočenika bio je i prof. dr. Antun Barac koji je svoje tajne logorske bilješke iznio sakrivene u porubu hlača.²³ Međutim, za stvaranje jasnije slike o Jasenovcu i kao stratištu hrvatskog naroda trebalo bi pokazati da je u njemu svoj život izgubio npr. i književnik Mihovil Pavlek Miškina te da je u Jasenovcu bio zatočen i dr. Vladko Maček.²⁴ Spomen-muzej u Jasenovcu bio je otvoren tek 23 godine nakon svršetka rata. Jedan od bivših logoraša, Milko Riffer, na primjer, pisao je 1961. da je nezadovoljan općim stanjem u kulturi sjećanja na Jasenovac. Stanje je ovako opisao:

Na zapuštenoj i šikarom obrasloj zemlji, na kojoj su nekada stajali zidovi, barake, osmatračnice s mitraljezima i reflektorima, bunker i ostale zgrade za mučenje, uključivši i kružne peći ciglane, koje su služile kao krematorij za žive ljude, nema tragova o tom najvećem groblju Jugoslavije, osim nekoliko u zemlju pobodenih tabli, koje govore topografskim jezikom o nekadašnjoj logorskoj stvarnosti.²⁵

Drugo spomen-područje posvećeno logorskim žrtvama, spomen-područje logora „Danica” u Koprivnici, zapušteno je nakon 1991. godine, kada je zatvoren spomen-muzej.²⁶ U zavičajnom muzeju u Jastrebarskom čuvala se i dokumentacija o tamošnjem koncentracijskom logoru.²⁷ Inicijativa za osnivanje muzeja s memorijalnom zbirkom, kao mjesta sjećanja, na području talijanskog koncentracionog logora na Molatu otvorena je već dugi niz godina.²⁸

Koncentracijski logori bili su mjesta u kojima su intelektualci tijekom Drugoga svjetskog rata nerijetko završavali svoje živote. Neki su memorijali i muzeji nastali kao mjesta sjećanja na njih. Nastajali su s ciljem da prikažu njihove živote i djelovanje, napose u okolini u kojoj su kao mjesta sjećanja utemeljivani.

²² Nataša MATAUŠIĆ, „Otok Vis – memorijalni muzej – Titova špilja jučer, danas, sutra”, *Autentičnost i memorijalna mjesta: problemi, potencijali, izazovi*, Kumrovec 2005.

²³ Stalni postav JUSP Jasenovac.

²⁴ S. GOLDSTEIN – I. GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, 73.

²⁵ Milko RIFFER, *Grad mrtvih. Jasenovac 1943.*, Zagreb 2011., XXIX.

²⁶ Višnja ZGAGA (ur.), *Vodič kroz hrvatske muzeje i zbirke*, Zagreb 2011., 450.

²⁷ *Muzeji, galerije i zbirke u SR Hrvatskoj*, Zagreb 1981., 28.

²⁸ *Informatica Museologica*, „Iz hemeroteke Muzejskoga dokumentacionog centra”, *Informatica Museologica*, 1989., br. 1/2, 112.: „J. M.: Uspomena na junake. Slobodna Dalmacija, Split 1989. (24. 10.)”, str. 9, ilustr.: U bivšem fašističkom koncentracionom logoru na Molatu otvara se Spomen-područje žrtvama fašističkog terora i Memorijalna zbirka o stradanjima logoraša.” Dodatnu nedoumicu donosi što na http://www.molat.net/o_otoku.php (1. svibnja 2013.) stoji da na otoku postoji muzej.

Memorijalni muzej Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu djeluje u sklopu Hrvatskog povijesnog muzeja. Otvoren je kao područna zbirka Muzeja revolucije naroda Hrvatske 1975. godine. Muzejska postava obrađuje nekoliko tema: Goran i Lukovdol, Goran književnik i novinar, Goran u partizanima (Goranov život u partizanima, nastanak njegova najpoznatijeg djela *Jama* te nerazjašnjeno pjesnikovo ubojstvo). Dvije teme posredno su s njime u vezi: Goranov zavičaj i Goranovo proljeće.²⁹ Muzej daje drugačiji uvid u Goranovo stvaralaštvo nego pisana građa: posjetitelj upoznaje prostor u kojem je stvarao, sluša glazbu koju je Goran radeći slušao, vidi knjige koje je čitao. Jezik muzeja omogućuje uvid u mnogostrukost njegove ličnosti, upoznaje posjetitelja s njegovim prijateljima i njihovim djelima. Do izražaja dolazi, pored književničke i novinarske, njegova manje poznata profesionalna djelatnost – prevoditeljska. Fotografije i dokumenti svjedoče o njegovom predratnom javnom i političkom radu. Njegovi govori nisu prolazili nezapaženo ni kod sugrađana, ali ni pred očima vlasti.³⁰

Slika 2. Muzeološka imaginacija: radna soba Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu

U Raklji postoji Memorijalna zbirka Mije Mirkovića – Mate Balote. Bio je ekonomist, sveučilišni profesor, čakavski pjesnik, političar... Njezin novi postav nastao je dijelom iz želje Istarske županije da obilježi i muzealizira rodne kuće znamenitih Istrana. Mijo Mirković rat je proveo što na Krku, što u zatvoru, što u partizanima, a poslije rata bio je visoki

²⁹ <http://www.hismus.hr/hr/izlozbe/aktualne-izlozbe/ivan-goran-kovacic-i-njegov-zavicaj-2003-lukovdol/>.

³⁰ Postav Memorijalnog muzeja. Vidi i Lucija BENYOVSKY, *Ivan Goran Kovačić i njegov zavičaj*, Zagreb 2003., 41.-44.

državni funkcionar u Vladi FNRJ – svojevrsni prototip društveno angažiranog intelektualca. Memorijalna zbirka, postavljena u njegovoj rodnoj kući, podsjeća na njegovo bogato životno djelo.³¹ U sklopu Gradskog muzeja u Jastrebarskom postoji Spomen-soba dr. Vladka Mačeka. U njoj je izložena građa koja se odnosi na povijest Hrvatske seljačke stranke, kao i Mačeka osobno.³²

Muzej grada Zagreba, za razliku od nekih drugih naših gradskih muzeja, svoj stalni postav ne završava 19. stoljećem niti „preskače” dio dvadesetog stoljeća. Dio je prostora posvećen i Drugom svjetskom ratu te razdoblju neposredno prije i poslije njega (dijelovi postavne „Drugi svjetski rat”, „U socijalističkoj stvarnosti” itd.), ali se o fenomenima intelektualnog stvaralaštva zapravo najviše može saznati iz mnoštva plakata izloženih kao „Odjeci zagrebačkih zbivanja”. U sklopu ovog muzeja postoje tri memorijalne zbirke posvećene intelektualcima koji su djelovali i tijekom Drugoga svjetskog rata: Zbirka Cate Dujšin-Ribar i dr. Ivana Ribara, Zbirka Miroslava i Bele Krleže te Zbirka umjetnina Tille Durieux, koja je jedina izložena u središnjoj zgradi Muzeja grada Zagreba.

Memorijalna zbirka Bele i Miroslava Krleže uređena je u stanu u kojemu su živjeli od 1952. godine do svoje smrti te svjedoči prije svega o njihovu životu i djelovanju nakon razdoblja o kojemu je riječ. U Zbirci Cate Dujšin-Ribar i dr. Ivana Ribara čuva se i likovna ostavština Jurice Ribara, sina dr. Ivana Ribara. Slikarica Cata Dujšin (rođ. Gattin) udala se za dr. Ivana Ribara 1952. godine, nakon što je 1947. godine postala udovica.³³ Dr. Ivan Ribar je u ratu izgubio cijelu obitelj, sinove Ivu Lolu i Juricu te suprugu (...). Memorijalna zbirka dr. Ivana Ribara i Cate Dujšin-Ribar, otvorena u njezinu zagrebačkom stanu, čuva uspomene na veći broj intelektualaca čije je stvaralaštvo obilježeno i iskustvom Drugoga svjetskog rata, napose prvog Catinog supruga Dubravka Dujšina (1894.–1947.). Dubravko Dujšin je bio glumac, redatelj, kazališni pedagog, prevoditelj te tajnik i potpredsjednik Udruženja glumaca.³⁴ Cata, osim što je bila slikarica, bila je i pjesnikinja. Njihov je stan u vrijeme dok su u njemu zajednički živjeli (1936.–1947.) bio okupljalište glumaca, pjesnika i slikara. Postav posvećuje više pažnje opisu izloženih predmeta nego priči o ljudima koji su u tom prostoru živjeli. „Duh vremena” posjetitelj može najjače osjetiti u radnoj sobi dr. Ivana Ribara: osim uspomena na poginule sinove, u sobi se nalazi i knjižnica dr. Ivana Ribara te Augustinčićeva bista Josipa Broza Tita.

Jedan od muzeja nastalih tek u Republici Hrvatskoj, Muzej blaženog Alojzija Stepinca otvoren je 2007. godine i pokazuje na koji se sve način mogu muzealizirati neki aspekti djelovanja pojedinaca tijekom rata. U postavi su pojedinačno istaknuta imena ljudi kojima je Stepinac pomogao tijekom rata, ponekad zajedno s pismima kojima od njega traže pomoć. Postav je multimedijalan i inspiriran Stepinčevom duhovnom oporukom. Proces protiv Stepinca i zatočenje u Krašiću prikazani su u prostorijama u kojima je proveo posljednje godine svog života.³⁵

³¹ Opširnije u Boris KOROMAN, „Mijo Mirković – Mate Balota u Raklju (Istra): aspekti muzealizacije književnosti i teksta”, *Muzeologija*, 43–44/2006.–2007., 325.–339.

³² V. ZGAGA (ur.), *Vodič kroz hrvatske muzeje i zbirke*, 271.

³³ Stevo RELJIĆ – Đuro MIHALJČIĆ, *Dr. Ivan Ribar i sinovi*, Zagreb 1974. Cata Dujšin-Ribar svoja je djela ostavila rodnom Trogiru. Radovi su izloženi u galeriji koja nosi njezino ime. (V. ZGAGA (ur.), *Vodič kroz hrvatske muzeje i zbirke*, 205.)

³⁴ Igor MRDULJAŠ, „DUJŠIN, Dubravko”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Zagreb 1993., 680.–682.

³⁵ Ivan ULDRIJAN – Ivan MIKELNIĆ, „Vodič kroz Muzej bl. Alojzija Stepinca u Zagrebu: Učionica svjedočanstva vjere i povijesti”, http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=13332.

Zagrebački stan Marije Jurić Zagorka dijelom je uređen kao mjesto sjećanja, djelomičnom rekonstrukcijom ambijenta u kojem je živjela. U istom stanu, u njegovu većem dijelu, danas djeluje i Centar za ženske studije, koji se, pored ostalog, sustavno bavi istraživanjima Zagorkina života i njezinog opusa, ali i poticanjem inovativnih pristupa njezinoj baštini u zagrebačkom urbanom kontekstu.³⁶ Dan nakon proglašenja NDH u ovaj je stan ušla ustaška policija, zabranila izlaženje časopisa *Hrvatica*, zaplijenila nađene primjerke časopisa, novac od pretplate pa i namještaj. Zagorki je zabranjeno pisanje i objavljivanje. Tada se pokušala ubiti. Rat je preživjela zahvaljujući potpori čitateljica i bivših pretplatnica. Kasnije joj je dozvoljeno objavljivati u listu *Nova Hrvatska*. Nije se ostvarila njezina želja da se pridruži partizanskom pokretu jer partizanima nisu bili potrebni njezini „šund-romani”. Poslije rata se uključila u Antifašističkog fronta žena, a 1947. je napisala autobiografiju kao odgovor na društveni i radni bojkot kojem je bila izložena.³⁷

Iako Josip Broz Tito formalno nije bio intelektualac, u Jugoslaviji i svijetu bilo mu je dodijeljeno desetak počasnih doktorata s obrazloženjima koja otvaraju pitanja o njegovoj intelektualnoj kulturi. Međutim, muzejski postavi i dalje njeguju sliku mladog Josipa Broza kao radnika i zatočenika, a na Brijunima se Tito prikazuje kao zvijezda, što i dalje drži otvorenim pitanje kako muzealizirati intelektualne aspekte njegovog opusa.³⁸

Godine 1991. spojeni su Povijesni muzej Hrvatske i Muzeja revolucije naroda Hrvatske u Hrvatski povijesni muzej, koji još uvijek nema svoj stalni postav. Razdobljem Drugog svjetskog rata bavilo se u međuvremenu nekoliko muzejskih izložbi u kojima je bio prikazan i kulturni, a u manjoj mjeri i intelektualni život ovoga razdoblja. Na samom kraju dvadesetog stoljeća bila je organizirana izložba „Stoljeće promjena”, koja je prikazala i kulturu ovog razdoblja, napose intelektualna dostignuća (časopisi, knjige, Hrvatska enciklopedija itd.), ali fokusirajući se na stvaralaštvo pojedinih intelektualaca.³⁹

Umjetnici i njihova mjesta sjećanja: Meštrović, Augustinčić, Kljaković i Radauš

Više umjetničkih muzeja, osobito memorijalnih, posvećeno je likovnim umjetnicima⁴⁰ koji su bili angažirani i u drugim vidovima javnog života, poput Ivana Meštrovića, Antuna Augustinčića, Joze Kljakovića i Vanje Radauša. Upravo je na primjerima trojice prispomenutih moguće pobliže pokazati povezanost njihovog javnog djelovanja i nastanka muzejskih institucija jer su Meštrović i Kljaković pisali s time u vezi, a Augustinčić je dokumentiran drugim izvorima.

³⁶ V. ZGAGA (ur.), *Vodič kroz hrvatske muzeje i zbirke*, 331.

³⁷ Martina PERIĆ (sastavila), „Kronologija života i rada. Marija Jurić Zagorka”, <http://zagorka.net/kronologija-zivota-i-rada/>.

³⁸ Na Brijunima postoji izložba fotografija iz razdoblja 1947.–1980. (Nacionalni park Brijuni, Pododsjek za zaštitu kulturnih dobara). Titu su posvećeni dijelovi postava Zavičajnog muzeja Ogulin i Gradskog muzeja Sisak: Memorijalna bravarska radionica majstora Karasa te Rodna kuća u Muzeju „Staro selo” Kumrovec. U Velikom Trojstvu bio je 1972. osnovan Spomen muzej, no danas je tamo samo Etno park.

³⁹ Vidi Ankica PANDŽIĆ (ur.), *Stoljeće promjena: Hrvatski povijesni muzej, Zagreb [prosinac 2000. – 2001]*, Zagreb 2000., 72.–95. Autorica idejne koncepcije izložbe bila je Rhea Ivanuš.

⁴⁰ U Narodnooslobodilačkoj borbi sudjelovalo je 110 likovnih umjetnika samo iz Hrvatske. D. IVANUŠA, *Hrvatska likovna umjetnost u Narodnooslobodilačkom ratu*, 3.

Poslije 1945. godine i umjetnici su se prema svom ratnom opredjeljivanju dijelili na tri skupine: one koji su bili u partizanima, one koji su surađivali s okupatorima i one koji su na različite načine čekali kraj rata.⁴¹ Pripadnici sve tri skupine imali su u Jugoslaviji svoje galerije.

Ivan Meštrović (1883.–1962.) nije se slagao s politikom nove jugoslavenske države, ali je ipak hrvatskom narodu ostavio i svoja djela i nekretnine neovisno o tome što je to mogao ostvariti jedino u suradnji s vlastima NR/SR Hrvatske. Muzeji Ivana Meštrovića sastoje se od Atelijera Meštrović u Zagrebu, Galerije Meštrović i kompleksa Crikvine-Kaštilac u Splitu te Crkve Presvetoga Otkupitelja kod Otavica. U Vrpolju postoji Meštrovićeva spomen-galerija.⁴² Kako je došlo do toga da Meštrović donese odluku o ovom daru, usprkos tome što se nije trajno vratio u domovinu i što se nije slagao s novim vlastima?

Meštrović je 1941. godinu dočeka u Splitu, odakle odlazi u Zagreb, gdje su ga ustaške vlasti stavile u kućni pritvor, a potom i zatvorile, o čemu sam iscrpno piše u svojim *Uspomenama*.⁴³ Godine 1942. otišao je u Rim, a sljedeće, 1943. godine, u Švicarsku. 1947. trajno se nastanio u Sjedinjenim Američkim Državama. Jugoslavenske vlasti još su ga za vrijeme njegovog boravka u Švicarskoj pozivale da se vrati. Nesumnjivo, njegov povratak u domovinu imao bi u to vrijeme pozitivan politički odjek, osobito na Zapadu. Ne može se reći da je tu ideju Meštrović odmah i bez rezerve odbacio. Na koncu, opravdavajući se svojim zdravstvenim stanjem i svime što se nakupilo tijekom godina te duboko pogođen glasinama o partizanskim zločinima i surovim postupcima partizana u Hrvatskoj nije se želio vratiti prije nego sazna sve okolnosti zbivanja.⁴⁴ Konačno je odustao od povratka u domovinu nakon što je bio uhićen njegov brat i prijatelj Ostović, čime se htjelo i na njega izvršiti pritisak.⁴⁵

Milovan Đilas je 1949. godine posjetio Meštrovića s ciljem da ga uvjeri da se vrati u Jugoslaviju, naglašavajući da mu je mjesto u domovini, a ne u izgnanstvu. Đilas je Meštroviću prenio da se na vladinim sjednicama više puta raspravljalo o njegovom povratku i da je zaključeno da mu se jamči da će mu biti vraćeni kuća i radionica, osigurati sloboda stvaranja te pružiti sve što treba njemu i obitelji „pa čak i auto”. Tita je zanimalo zašto se odbio vratiti bar u posjetu, kad bi mu bilo omogućeno da vidi sve svoje prijatelje, „pa i one koji su u zatvoru”. Meštrović je odgovorio da ne može prihvatiti takav povlašteni položaj, dok bi u njegovoj okolini ostali bili gladni i goli: „Tu sam ja, gospodine Đilase, čini mi se, više socijalist nego vi i vaš maršal.”⁴⁶ Đilas je iznio Meštroviću i prijedlog da napravi projekt muzeja u kome bi bile smješteni njegovi radovi iz Splita i Zagreba, na što mu je Meštrović odgovorio da kuću u Splitu ionako ostavlja Hrvatskoj pa da će njegove stvari biti tamo izložene. Osim toga, Đilas je želio u ime jugoslavenske vlade kupiti njegovu *Pietà*, tada izloženu u Metropolitanu, što je Meštrović odbio s obrazloženjem da ne bi bilo u redu prepustiti komunistima takvo djelo na vjersku temu.⁴⁷

⁴¹ Vidi Goran MILORADOVIĆ, *Lepota pod nadzorom. Sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945–1955*, Beograd 2012., 177., 178.

⁴² Ivan Meštrović igrom je slučaja rođen u Vrpolju, gdje je proveo prvu godinu svoga života. Godine 1958. mjestu je darovao skulpturu *Majka i dijete*. Spomen-galerija otvorena je 1972., a godinom osnutka smatra se 1957., kada je osnovano Kulturno društvo Ivan Meštrović. Dio fundusa galeriji je darovala Meštrovićeva kći Marica. (<http://hvm.mdc.hr/spomen-galerija-ivana-mestrovica,532%3AVRP/hr/info/>)

⁴³ Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1993.

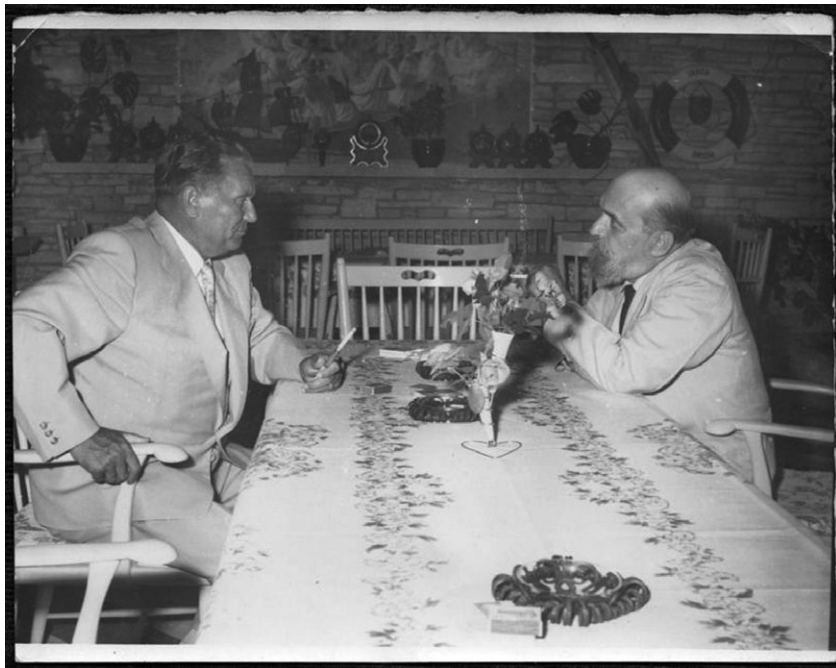
⁴⁴ *Isto*, 350.

⁴⁵ *Isto*, 353. Bogdan RADICA, *Živjeti nedoživjeti II*, München – Barcelona 1984., 335.

⁴⁶ I. MEŠTROVIĆ, *Uspomene*, 361.

⁴⁷ *Isto*, 360., 361.; B. RADICA, *Živjeti nedoživjeti II*, 479.-481.

Ni kasnije Meštrović nije sasvim odbacio mogućnost povratka u Jugoslaviju. Tako je u pismu Bogdanu Radici iz 1952. napisao: „Ja nisam nikada rekao, da se ne vraćam, ali isto tako nisam rekao, ni kad se vraćam. Ja to ni sam ne znam, jer to ne ovisi o meni, nego o prilikama.”⁴⁸ Meštrovićeva spremnost na razgovor s Titom nije nailazila na dobar odjek kod većeg dijela emigracije. Maček je u jednom pismu napisao: „Osobno imam barem zadovoljštinu, da se je potvrdila ispravnost mog mišljenja, da umjetnost i politika ne idu zajedno.”⁴⁹ Meštrović je smatrao vrlo štetnim povezivanje hrvatskog pitanja na Zapadu s ustaštvom i NDH i u tome se slagao s Mačekom. Ali inače, kao što je Maček isticao da politika i umjetnost ne idu zajedno, Meštrović je smatrao da se od profesionalnih političara i patriota ne treba ničemu nadati.⁵⁰

Slika 3. Simboli dva različita hrvatsva i hrvatska jugoslavenstva: Josip Broz Tito i Ivan Meštrović na Brijunima 1959. godine

Meštrović se odlučio doći u Jugoslaviju nakon što mu je dozvoljeno da posjeti Stepinca.⁵¹ Vijest o ovoj posjeti izazvala je veliko uzbuđenje. Na putu su ga pratile supruga Olga i unuka. Nakon posjeta Zagrebu i Stepincu u Krašiću, Meštrovićevi su na Titov poziv otišli na Brijune. U razgovoru Tita i Meštrovića tema je bio i Meštrovićev kiparski rad, koji je Tito pratio preko reprodukcija. Meštrovićevi su posjetili i Rijeku te konačno otišli u Split i Otavice. Na putu za Otavice umjetnik je posjetio i Drniš, čijem je muzeju poklonio 65

⁴⁸ *Isto*, 473.

⁴⁹ *Isto*, 483.

⁵⁰ *Isto*, 489.

⁵¹ Zadnji Meštrovićev posjet Jugoslaviji opisali su Ante Smith Pavelić i Bogdan Radica u članku u *Hrvatskoj reviji*, a kasnije ga je Radica prenio i u svojoj knjizi. Ante SMITH PAVELIĆ – Bogdan RADICA, „Zadnji Meštrovićev pohod Hrvatskoj”, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), prosinac 1962., sv. 4 (48), 319.-332.; B. RADICA, *Živjeti nedoživjeti II*, 531.-544.

svojih crteža. Meštović je posjetio i galeriju u Splitu. Bio je zadovoljan načinom na koji je uređena te je svoje zadovoljstvo izrazio i autoru postava Cviti Fiskoviću, rekavši mu da je umjetnine izložio s puno vještine i razumijevanja.⁵² Meštović je umro u Indijani, no posmrtni su mu ostaci preneseni u obiteljski mauzolej u Otavicama.⁵³

U Muzejima Ivana Meštovića sačuvani su dokumenti koji govore o njegovom životu, radu i razmišljanju u razdoblju Drugoga svjetskog rata, npr. njegova korespondencija. Međutim, sam postav ne daje nam potpunu sliku Meštovića kao intelektualca zahvaćenog ratom. Istina, dio pisane građe sam je Meštović spalio prije uhićenja u Zagrebu, slijedeći savjet da uništi dokumente koji bi ga mogli kompromitirati kod ustaša.⁵⁴ U Ateljeu Meštović u Zagrebu čuvaju se raniji Meštovićevi radovi, izloženi čak i bez pojedinačnih legendi, koje posjetitelji mogu pratiti prema preslikama koje dobivaju na ulazu. Radovi izloženi u Ateljeu pripadaju ranijoj fazi umjetnikova stvaranja. Neupućeni posjetitelji će se teško snaći u njihovoj tematici i neće ništa saznati o Meštovićevom životu i radu nakon posjete Ateljeu. Galerija Meštović u Splitu ne daje puno više informacija. Oba su postava daleko od traženja da se obavijesti o predmetima „obaviju” slojevima interpretacije prije nego što publika uopće uzmogne shvatiti važnost pojedinačnog predmeta.⁵⁵ Tako Meštovićevi memorijali pružaju samo estetski doživljaj i zakidaju nas za ostale mogućnosti interpretacije koje im stoje na raspolaganju.

Antun Augustinčić (1900.–1979.) pripada skupini umjetnika koji su bili u partizanima. Kao poznatog komunistu, Gestapo ga je uhitio 25. travnja 1941. i prebacio u zatvor u Graz. Nakon nekoliko mjeseci bio je oslobođen i vraćen u Zagreb, gdje je nastavio raditi, istovremeno održavajući tajne partijske veze. Postoji mišljenje da je Augustinčić imao ulogu veze između Tita i Pavelića.⁵⁶ Augustinčić će za vrijeme boravka u Zagrebu i portretirati Pavelića. Kasnije će pričati:

Jednog me dana iznenada posjetio Pavelićev sekretar i pozvao da moram odmah portretirati Pavelića. (...) Pavelić me lijepo primio. (...) Kad su došli Eugen Dido Kvaternik i još neki njegov ministar, povremeno su svoje poglede bacali na mene, čas na Pavelića. Trajalo je to tako otprilike pola sata, kad odjednom Pavelić, primijetivši to pogledavanje, reče, smiješeći se: „Što gledate, nije to Gestapo, to je kipar Augustinčić”.⁵⁷

Eugen-Dido Kvaternik to ovako opisuje:

Već početkom 1942. osvanuli su na Pavelićevom dvoru razni prononsirani komunisti i partizanski agenti. Na sve njih redarstvo je upozorilo dr. Pavelića (...) Tako npr., dok su hrvatski umjetnici Meštović i Kljaković ležali u zatvoru, Pavelića je kipom ovjekovječio notorni komunist Augustinčić, koji je kod Pavelića isposlovaio slobodu mnogim komunistima.⁵⁸

Augustinčić nije nikada objasnio svoju eventualnu ulogu „veze” između Pavelića i Tita. Tek je ispričao:

⁵² B. RADICA, *Živjeti nedoživjeti II*, 542., 544.

⁵³ *Isto*, 564., 565.

⁵⁴ I. MEŠTROVIĆ, *Uspomene*, 289.

⁵⁵ Sophia BAKOGIANN – Evangela KAVAKLI – Alexandra BOUNIA, „Predmeti iz prošlosti, priče za sadašnjost”, *Muzeologija*, 41–424/2004.–2005., 13.

⁵⁶ Darko BEKIĆ, *Vojin Bakić ili kratka povijest kiposlavlje*, Zagreb 2006., 35., 47.

⁵⁷ *Isto*, 51.

⁵⁸ *Isto*.

Slika 4. Revolucionarni modernizam u hrvatskom kiparstvu: Antun Augustinčić, *Nošenje ranjenika*

kralju Tomislavu Roberta Frangeš-Mihanovića.⁶²

Stoga je zanimljivo da npr. *Hrvatski biografski leksikon*⁶³ navodi da je nakon povratka iz zatvora Augustinčić živio u ilegali. Ipak, u to je vrijeme portretirao Antu Pavelića i izlagao na međunarodnoj izložbi. Možda 1983. još nije bilo moguće reći da je Titov osobni prijatelj portretirao Pavelića. No, jednako tako, ni *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* iz 1995. ništa ne kaže o njegovom djelovanju u NDH.⁶⁴

Augustinčić sam odlazi u partizane nakon što je sudjelovao u prebacivanju u partizane Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića, što je, uz nešto raniji odlazak grupe glumaca iz Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, ostavilo dubok dojam na čitavo zagrebačko građansko društvo.⁶⁵

Za razliku od portretiranja Pavelića i izrade Staljinovog kipa, rad na Titovom spomeniku Augustinčić je češće spominjao. Pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a Augustinčić je u Jajcu stanovao u Titovom susjedstvu, gdje ga je – u nekoliko se navrata kasnije sjećao – posjetio Dalmatinac koji je salutirao Titu koji ga nije mogao vidjeti. Augustinčić je kasnije upravo

Tih su me dana često posjećivali Ivan Krajačić i Ivo Lola Ribar i njima sam ispričao što se dogodilo. Preporučili su mi da portretiram Pavelića, ako već odmah ne mogu bježati, a da ćemo honorar dati za Narodnu pomoć.⁵⁹

Zanimljivo je da ta epizoda nije zabilježena u većem broju njegovih biografskih prikaza. Sudbina toga Pavelićevog portreta nije poznata, čini se da je kasnije bista bila pretočljena. No, opis biste zabilježio je Slavko Kvaternik:

To je, po mojem sudu, remek-djelo.(...). Upravo sam se prestrašio jer mu je u bisti bila pretočena cijela duša i njegovo azijsko porijeklo.⁶⁰

Moguće je da je upravo ova Pavelićeva bista bila razlog zbog kojeg Augustinčić nije dobio Staljinšku nagradu za koju je bio predložen 1945. godine,⁶¹ mada bi tome možda jednako tako mogao biti razlog izlaganje na Vencijanskom bijenalu, gdje je predstavljao NDH, zajedno s dvanaest drugih slikara. Augustinčić je, uz Meštrovića, na Pavelićev poziv sudjelovao i u dovršenju i postavljanju spomenika

⁵⁹ Isto, 51.-53.

⁶⁰ Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika, Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb 1997., 162., 163.

⁶¹ G. MILORADOVIĆ, *Lepota pod nadzorom*, 234.

⁶² I. MEŠTROVIĆ, *Uspomene*, 322.; „Frangeš”, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, Zagreb 1995., 262.

⁶³ I[ve] Šim[AT BANOVI], „AUGUSTINČIĆ. Antun”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, Zagreb 1983., 272.-276.

⁶⁴ J[osip] DEP[OLO], „Augustinčić, Antun”, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, sv. 1, Zagreb 1993.

ovaj događaj naveo kao inspiraciju za svoj kip. U to su se vrijeme, može se zaključiti, Tito i Augustinčić često susretali:

Nije trebalo mnogo vremena za glineni model. Znao sam svaki detalj njegovog lika. Gledao ga svakodnevno na obedima, sastancima... Svega nekoliko „seansa”, bilo je potrebno. Za samo nekoliko dana ta plastika je završena. Tada su nas fotografirali, u nekoliko mahova snimili: Maršala kako sedi, mene kako radim.⁶⁶

Augustinčić se sjećao da su te fotografije slane na razne strane, da bi pokazale kako među partizanima ima i umjetnika. Ovaj prvi glineni model više ne postoji, kao ni reljef članova Centralnog komiteta, koji je također nastao u Jajcu. Djela su uništena u jednom bunkeru na Svilaji, gdje su bila skrivena, kada su Nijemci otkrili bunker.⁶⁷ Kasnije će Đilas napisati:

Taj prelazak s Pavelića na komunističke vođe nije tada, pogotovo njemu, izgledao tako dramatičan – prvo se moralo, drugo od volje, a i zamerke se u ratu ublažuju iz praktičnih, životnih razloga – onima koji se opredele za „našu stvar”.⁶⁸

Drugi Augustinčićev Tito, onaj poznatiji, kumrovečki, gotovo da bi sam mogao biti subjektom biografije. Mali se broj kipova može pohvaliti tako burnim životom pa i pokušajima „atentata”. Kumrovečki Tito na izvjestan je način vjeran odraz turbulentnih vremena od svoga nastanka pa do današnjih dana. Stoga bi se samo na temelju ovog kipa mogla napisati socijalna povijest Hrvatske u socijalističkoj Jugoslaviji i nakon proglašenja samostalne Republike Hrvatske. Ova je skulptura početak formiranja kumrovečke zbirke i muzeja.

Vrhunac slave ovog kipa vrijeme je nakon Titove smrti. Tih su godina Kumrovec, rodnu kuću i spomenik, pohodile dnevno desetine tisuća ljudi. Tako ovaj kip, potpuno nezavisno od njegovih umjetničkih dosegâ, možemo promatrati kao utjelovljenje određenog vremena. Neće proći tako dugo do trenutka kada je isti kip ostao bez glave, u drugom pokušaju „atentata”. Prvi, izbjegnuto nešto ranije, mogao je imati i pogubnije posljedice (ne samo za kip, nego i za širu okolinu). Drugi je bio usmjeren samo protiv ovog simbola. Ipak, taj je događaj pokazao kako kip ima svoju čvrstu poziciju kod ljudi koji žive u njegovoj okolini. Neposredno nakon eksplozije, ljudi su dolazili ponuditi svoje Spomenice domovinskog rata ili pak vjenčane poklone – umanjene replike spomenika, kako bi se Tito obnovio.⁶⁹ I nakon smrti autora, modela, pa i države, spomenik je tako nastavio živjeti neki svoj život.

Slika 5. Izazov vremenima: Spomenik maršalu Titu Antuna Augustinčića pred Titovom rodnom kućom u Kumrovcu

⁶⁶ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, „Zagreb i ustaška ‘Nezavisna država Hrvatska’”, *Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji. Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. srpnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba*, Zagreb 1971., 197.-222.

⁶⁶ Z[orica] MUTAVDŽIĆ, *Tito i umetnici*, Beograd [s. a.], 44.

⁶⁷ *Isto*, 44.

⁶⁸ Milovan ĐILAS, *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009., 115.

⁶⁹ Osobno svjedočanstvo autorice članka.

Antun Augustinčić 1970. godine potpisao je darovnicu kojom svoja djela poklanja rodnom Klanjcu, uz uvjet da se tamo sagradi galerija. Zgrada galerije otvorena je za javnost 1976. godine uz izložbu radova koje je izabrao sam Augustinčić, a iste je godine osnovana i muzejska ustanova. Sadašnji postav Galerije temelji se na onom iz 1990. godine.⁷⁰ Galerijski postav može tek upućenom posjetitelju pružiti i dio slike o njegovom javnom djelovanju, i to prije svega kroz teme njegovih djela.

Jozo Kljaković, kao i Ivan Meštrović, spada u skupinu intelektualaca koja je za vrijeme rata emigrirala. Pred kraj života, bolestan i materijalno ugrožen, vratio se u zemlju. Godinu nakon što se vratio iz emigracije, neposredno prije svoje smrti, 1969. godine, poklonio je svoju kuću i sav inventar, zajedno s umjetničkim djelima i knjižnicom gradu Zagrebu. U zbirci se čuvaju, osim Kljakovićeve osobne pisane građe, i rukopisi Vladimira Nazora. Kuća i inventar darovani su s izričitom željom da budu uređeni u memorijalnu zbirku otvorenu za javnost.⁷¹ Što se umjetničke građe tiče, radi se od djelima nastalim nakon rata. Zanimljivo bi bilo analizirati biblioteku, u kojoj se čuvaju knjige s Kljakovićevim bilješkama i crtežima na marginama.⁷² Jozo Kljaković pripada u skupinu slikara koji se nisu izražavali samo likovno. Napisao je tri knjige, od koje su dvije objavljene, a jedna nije te velik broj članaka. Na nekoliko se mjesta čuva i njegova obimna korespondencija.⁷³

Uspomena na Vanju Radauša (1906.–1975.) čuva se i u memorijalnoj sobi u Zagrebu, koja, međutim, nije otvorena za javnost. Radauš se okrenuo socijalnoj tematici prije rata. Autor je i ciklusa crteža nadahnutog Španjolskim građanskim ratom. Pridružio se partizanima 1943. godine. Radauševu djelovanje tijekom rata svjedoči o potrebi prilagodbe umjetnika na date okolnosti: boraveći tijekom rata na oslobođenom teritoriju, Radauš nije imao prilike modelirati u glini te se okrenuo crtanju akvarela. A njih je bilo jednostavnije po potrebi i sakriti. Radauš je kasnije svjedočio da su mu radovi u više navrata bili zakopani u zemlju zajedno s arhivom ZAVNOH-a, u čijem je Predsjedništvu bio. Radauševa ratna umjetnost imala je jasnu poruku sažetu u naslovu mape drvoreza i linoreza s ratnom tematikom, nastalih za potrebe tiskanja letaka „Mi pamtimo”. Radauš je tijekom rata napravio više od 1500 crteža i 150 akvarela, a i kasniji kiparski ciklus *Tifusari* nastao je na temelju crteža iz rata.⁷⁴

Ako je nekima poznata Radauševa izuzetna društvena osjetljivost, imamo li pravo očekivati od prosječnog posjetitelja muzeja (a on je nerijetko i stranac) da bez dodatne interpretacije u potpunosti shvati što su bili umjetnikovi ciljevi i namjere? Govori li, zaista, jedna slika više od tisuću riječi i možemo li, uistinu samo temeljem slike i skulpture, a bez umjetnikovih riječi, pojmiti koliko je duboke tragove rat ostavio na Radauša ili na druge umjetnike i stavovi koji se kriju iza određenih djela? Ili bi nam postavi trebali pružiti uvid i u pozadinu nastanka radova?

⁷⁰ *Galerija Antuna Augustinčića, Katalog stalnog postava i fundusa*, (ur Slavica Marković), Klanjec 1990., 11.; <http://www.mdc.hr/augustincic/hr/povijest/index.html>.

⁷¹ Memorijalna zbirka Jozo Kljaković (u sastavu Centra za likovni odgoj Grada Zagreba).

⁷² Željka ZDELAR, „Memorijalna zbirka Jozе Kljakovića”, *Jozo Kljaković: retrospektiva: 1889–1969*, Zagreb 2009., 63.–68.

⁷³ Josip DUKIĆ, „Okvir za biografiju Jozе Kljakovića”, *Jozo Kljaković: retrospektiva: 1889–1969*, Zagreb 2009., 173.–178.

⁷⁴ Jasminka POKLEČKI STOŠIĆ, „Životopis”, *Vanja Radauš: retrospektiva*, Zagreb 2006., 203.–205.

Memorijali iz Drugog svjetskoga rata devastirani u Domovinskom ratu

Sudbina pojedinih memorijala povezala je i dva rata: kuća obitelji Ribar u Vukmaniću devastirana je tijekom Domovinskog rata, stradao je Teslin memorijalni muzej u Smiljanu, a jednako tako i dio fundacije Ivana Meštrovića. Spomen zbirka II. kongresa KPJ u Vukovaru pretrpjela je velike štete jer lokalne vlasti nisu dozvolile evakuaciju, tvrdi dr. Colin Kaiser u svom izvješću iz 1994. godine.⁷⁵

Memorijalni muzej Rade Končara, koji je djelovao u sastavu Hrvatskog povijesnog muzeja, zapušten je tijekom 1991.–1995., zgrade su oštećene u manjoj mjeri, ali je nestao dio građe, uključujući i Končareve osobni predmeti. Predloženo je da se postav pretvori u etnografski, no do danas on nema namjene.⁷⁶

Obitelj Ribar kuću je darovala karlovačkome Gradskom muzeju, zajedno s namještajem i velikim brojem dokumenata o životu i radu Ive Lole, Jurice i Ivana Ribara. Memorijalna kuća obitelji Ribar zatvorena je. Građa je bila izložena do 1991. godine. Tijekom 1991.–1995. zgrada je bila devastirana, a dio građe koji je bio pohranjen u njoj oštećen je ili otuđen. Tako je nestao jedan portret dr. Ivana Ribara, djelo Cate Dužšin-Ribar, dok je drugom portretu izrezana glava. Jednako tako, nestao je i *Portret djevojke*, rad Jurice Ribara.⁷⁷ Zgrada je i obnovljena 1995. godine, no „otuđenjem i nepovratnim uništenjem muzejske zbirke prijeratna memorijalna funkcija prostora dovedena je u pitanje”, smatra se u karlovačkom Gradskom muzeju te joj treba „definirati status i budućnost”.⁷⁸

Visoke dužnosti i znatan utjecaj odvjetnika i političara dr. Ivana Ribara, njegovo djelovanje tijekom rata i status u najužem rukovodstvu druge jugoslavenske države, ali i djelovanje njegovih sinova, osobito Ive Lole, ostavili su prepoznatljiv trag ne samo u povijesti, nego i u sjećanju. Upravo sudbina obitelji Ribar mogla bi biti upozorenje što rat donosi ljudima. Muzealizacija tragične sudbine oca i sinova trebala bi biti veliki izazov za današnju muzeologiju.

Daljnji pravac istraživanja

Nakon Drugog svjetskog rata nova država željela je svoju vlast legitimirati i putem muzejskih postava. Odmah nakon uspostave vlasti pristupilo se prikupljanju predmeta koji će pokazati djelovanje partizanskog pokreta, ali i neprijatelja. Otvarane su izložbe i muzeji, većinom po principu knjige na zidu, u kojima se prikazivalo djelovanje Komunističke partije Jugoslavije i radničkog pokreta između dva svjetska rata, partizanski pokret i rad narodnooslobodilačkih odbora te spomen-sobe ili memorijali pojedinaca, osobito narodnih heroja. Stjecajem okolnosti, prije svega darovnicama pojedinaca, otvarani su i postavi posvećeni djelovanju intelektualaca. Postavi ili dijelovi postava tada su bili masovno otva-

⁷⁵ Colin KAISER, „Izvještaj o misiji utvrđivanja činjeničnog stanja izvršenoj u ožujku 1994. godine”, *Informatica Museologica*, 24/1993., br. 1-4, 48.-53. Ovdje 49.-50.

⁷⁶ Ratne štete na muzejima i galerijama u Hrvatskoj: <http://www.mdc.hr/RatneStete/hr/fs-glavni.html>.

⁷⁷ *Isto*.

⁷⁸ *Strateški plan Gradskog muzeja Karlovac za razdoblje 2013.–2015.*, http://gmk.hr/download/pdf/Strateski_plan_Gradskog_muzeja_Karlovac.pdf, 11.

rani, jednako su masovno zatvarani nakon uspostave samostalne Republike Hrvatske. Dio memorijala je stradao tijekom Domovinskog rata, neki objekti prenamijenjeni su u druge svrhe, neki su se postavi i muzeji odmaknuli od povijesti i priklonili etnologiji, očito procjenjujući da je to sigurnije.

Posljednjih godina u Hrvatskoj se dosta raspravljalo i pisalo o kulturi sjećanja. Izdano je više knjiga i zbornika na ovu temu. No, rasprava kao da je dobrim dijelom zaobišla muzejsku zajednicu, iako su u susjedstvu upravo izložbe o ratu i poraću izazvale velike rasprave (*Muzej novejše zgodovine u Ljubljani*). Izuzetak su ne odviše brojne rasprave potaknute otvorenjem novog postava muzeja u Jasenovcu. Propuštena je i prilika za širu javnu raspravu o novom stalnom postavu Hrvatskog povijesnog muzeja.

U skladu s navedenim okolnostima, danas je teško u našim muzejima vidjeti prikaz ratnog razdoblja i vremena koje mu je slijedilo pa je shodno tome malo toga moguće saznati o djelovanju jedne nedvojbeno važne skupine – intelektualaca – u ovom razdoblju. Možda se stoga zaista može reći, kada će nam biti bolji muzeji, biti će bolja i država.

Da bi se dobila potpuna slika, potrebno je proučiti evidencije o izložbama hrvatskih muzeja, arhivske fondove i izvješća muzeja u proteklih šest desetljeća. Aktualno stanje postava se mijenja, mijenja se i prezentacija, a osobito interpretacija, pri čemu i izbjegavanje interpretacije izražava određeni stav. Vjerujem da bi bliže upoznavanje u muzejima s osobama koje su svojim pisanjem i djelovanjem obilježili vrijeme ratnog vihora donijelo bitan doprinos hrvatskoj kulturi. Ali, da bi se krenulo dalje, možda je potrebno konstatirati današnje stanje. Nadam se da će daljnje istraživanje biti također doprinos tome.

CROATIAN INTELLECTUALS IN MUSEUMS 1939–1947: PRACTICES AND PRESENTATIONS

The paper lists museums which showcase the work of intellectuals during World War II, in an attempt to show why it is important to look into this topic more closely. The purpose of a museum is to reinforce the identity of a community it functions in through the selection of experiences they showcase. The wartime activities of the intellectuals are an example of one such selected experience. An attempt is made to determine which intellectuals have a place in museums and their permanent exhibitions and whether their inclusion reflects objective circumstances or politics. After the war, individuals were often included in permanent exhibitions because of their political loyalties during the war. After the war, there emerged many museums dedicated to the partisan movement and its prominent members. They were chosen not for the value of their intellectual work, but for their contribution to the creation of the new state. However, even during the war, the new state wished to express itself through its artistic and intellectual achievements, including exhibitions. However, it should be kept in mind that museums are often the product of circumstance and individual effort. The founding of museums was in part funded by the donations of individuals who bequeathed their houses, works, or both, to their communities or the state for that very purpose. A more detailed look at the relationship between history and museums is provided through the examples of Ivan Meštrović and Antun Augustinčić. In the Ivan Meštrović Museums we see only Meštrović the artist, and not Meštrović the politically active intellectual. The same can be said for the Antun Augustinčić Gallery. The work of both those artists was determined by the political

circumstances in which they found themselves, from the motives to the style and the museum setups should reflect that.

The fate of certain memorials connected the two wars: the Tesla Memorial Museum in Smiljan (damaged in the Croatian War of Independence) was rebuilt, unlike the house of the three Ribar brothers (who were active during World War II) in Vukmanić. Contemporary museum exhibitions showcasing the lives of intellectuals caught in the chaos of World War II reflect on us, as we speak up or keep silent, renew and rebuild, or fail to renew the ruins left behind by a past war.

The fact that few museums hold exhibitions showcasing World War II and the lives of intellectuals who lived and worked in that time proves that the period remains a part of Croatia's *difficult history*.

Keywords: museums, World War II, memorials, cultural memory

Izvori i literatura

Sophia BAKOGIANN – Evangela KAVAKLI – Alexandra BOUNIA, „Predmeti iz prošlosti, priče za sadašnjost”, *Muzeologija*, 41–42/2004.–2005., 113.–122.

Darko BEKIĆ, *Vojin Bakić ili kratka povijest kiposlavije*, Zagreb 2006.

Lucija BENYOVSKY, *Ivan Goran Kovačić i njegov zavičaj*, Zagreb 2003.

Josip DUKIĆ, „Okvir za biografiju Joze Kljakovića”, *Jozo Kljaković: retrospektiva: 1889–1969*, Zagreb 2009.

Milovan ĐILAS, *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009.

Enciklopedija hrvatske umjetnosti, Zagreb 1995.

Galerija Antuna Augustinčića, Katalog stalnog postava i fundusa, (ur. Slavica Marković), Klanjec 1990.

Ljiljana GAVRILOVIĆ, *Muzeji i granice moći*, Beograd 2011.

Slavko GOLDSTEIN – Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb 2011.

Hrvatski biografski leksikon, sv. 1, Zagreb 1983.

Hrvatski biografski leksikon, sv. 3, Zagreb 1993.

Hrvatska opća enciklopedija, sv. 10, Zagreb 2008.

Ankica PANDŽIĆ (ur.), *Stoljeće promjena: Hrvatski povijesni muzej, Zagreb [prosinac 2000. – 2001]*, Zagreb 2000.

Rhea IVANUŠ – Nataša MATUŠIĆ, „Zbirka fotografija, filmova i negativa”, *Museum 1846.–1996.*, (ur. Maja Škiljan), Zagreb 1996.

Dolores IVANUŠA, *Hrvatska likovna umjetnost u Narodnooslobodilačkom ratu (crteži i grafika): izložba, Kraljevo, listopad 1987*, Zagreb 1987.

Dolores IVANUŠA, „Likovna zbirka 20 stoljeća”, *Museum 1846.–1996.*, (ur. Maja Škiljan), Zagreb 1996.

Dolores IVANUŠA, *Umjetnost hrvatskog antifašizma*, Zagreb 1994.

Fikreta JELIĆ-BUTIĆ: „Zagreb i ustaška „Nezavisna država Hrvatska”, *Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji. Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. srpnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba*, Zagreb 1971., 197.–222.

Colin KAISER, „Izvjestaj o misiji utvrđivanja činjeničnog stanja izvršenoj u ožujku 1994. godine”, *Informatica Museologica*, 24/1993., br. 1-4, 48.–53.

Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika, Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb 1997.

- Durđa KNEŽEVIĆ, „Budući postav Muzeja revolucije naroda Hrvatske ili Muzeja suvremene povijesti u Hrvatskoj”, *Informatica Museologica*, 1989., br. 1/2, 46.-47.
- Boris KOROMAN, „Mijo Mirković – Mate Balota u Raklju (Istra): aspekti muzealizacije književnosti i teksta”, *Muzeologija*, 43–44/2006.–2007., 325.-339.
- Nataša MATAUŠIĆ, „Otok Vis – memorijalni muzej – Titova špilja jučer, danas, sutra”, *Autentičnost i memorijalna mjesta: problemi, potencijali, izazovi*, Kumrovec 2005., 112.-121.
- Marc MAURE, „Mirror, Window or Showcase? The Museum and the Past”, *ICOFOM Study Series – ISS 35*, Munich – Alta Gracia 2006., 347.-348.
- Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1993.
- Goran MILORADOVIĆ, *Lepota pod nadzorom. Sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945–1955*, Beograd 2012.
- Z[orica] MUTAVDŽIĆ, *Tito i umetnici*, Beograd [s. a.]
- Muzeji, galerije i zbirke u SR Hrvatskoj*, Zagreb 1981.
- Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *U skladu s marksizmom ili činjenicama*, Zagreb 2013.
- Martina PERIĆ (sastavila), „Kronologija života i rada. Marija Jurić Zagorka”, <http://zagorka.net/kronologija-zivota-i-rada/>
- Jasminka POKLEČKI STOŠIĆ, „Životopis”, *Vanja Radauš: retrospektiva*, Zagreb 2006., 201.-211.
- Tomislav ŠOLA, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji. Prema kibernetičkom muzeju*, Zagreb 2003.
- Bogdan RADICA, *Živjeti nedoživjeti*, München – Barcelona 1982.
- Bogdan RADICA, *Živjeti nedoživjeti II*, München – Barcelona 1984.
- Stevo RELJIĆ – Đuro MIHALJČIĆ, *Dr. Ivan Ribar i sinovi*, Zagreb 1974.
- Milko RIFFER, *Grad mrtvih. Jasenovac 1943.*, Zagreb 2011.
- Drago ROKSANDIĆ, „Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25.-27. lipnja 1944.): iskustvo i aproprijacije”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 97.-118.
- Ante SMITH PAVELIĆ – Bogdan RADICA, „Zadnji Meštrovićev pohod Hrvatskoj”, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), prosinac 1962., sv. 4 (48), 319.-332.
- Ivan ULDRIJAN – Ivan MIKELNIĆ, „Vodič kroz Muzej bl. Alojzija Stepinca u Zagrebu: Učionica svjedočanstva vjere i povijesti”, http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=13332.
- Upute za prikupljanje materijala iz Narodno-oslobodilačke borbe za Muzej narodnog oslobođenja*, Zagreb 1945.
- Željka ZDELAR, „Memorijalna zbirka Joze Kljakovića”, *Jozo Kljaković: retrospektiva: 1889–1969*, Zagreb 2009., 63.-68.
- Višnja ZGAGA (ur.), *Vodič kroz hrvatske muzeje i zbirke*, Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb 2011.

Mrežni izvori

- Posjet muzejima u Hrvatskoj 2011. g., http://www.mdc.hr/UserFiles/Image/projekti/statistika/Posjet_muzejima_%202011_posjecenost.pdf
- Ratne štete na muzejima i muzejskoj građi u Hrvatskoj, <http://www.mdc.hr/RatneStete/hr/index.html>
- Strateški plan Gradskog muzeja Karlovac za razdoblje 2013.–2015.*, http://gmk.hr/download/pdf/Strateski_plan_Gradskog_muzeja_Karlovac.pdf
- http://www.molat.net/o_otoku.php

Ivan Goran Kovačić i njegov zavičaj, <http://www.hismus.hr/hr/izlozbe/aktualne-izlozbe/ivan-goran-kovacic-i-njegov-zavicaj-2003-lukovdol>

Povijest Galerije, <http://www.mdc.hr/augustincic/hr/povijest/index.html>

<http://www.mdc.hr/hr/mdc/knjiznica/katalog-knjiznice/?a=&n=&i=Muzej%20revolucije%20naroda%20hrvatske&cvg>

RATNI DANI VLADANA DESNICE

Drago Rokсандić

UDK: 821.163.42-05 Desnica, V.“1938/49“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Naslov ovog članka uključuje dva moguća vremenska razgraničenja. Prvo, naoko jednostavnije, je od 6. travnja 1941. do 15. svibnja 1945. godine. Drugo, primjerenije tematskom pristupu *Desničinih susreta 2012.* – „Intelektualci i rat, 1939.–1947.“ – ali i autorovu shvaćanju intelektualne biografije Vladana Desnice, počinje 1938. godine, sa splitskim izdanjem njegova prijevoda Croceovih *Eseja iz estetike*, a završava 1949. godine, s pišćevom odlukom da napusti državnu službu neovisno o volji nadređenih i postane profesionalni književnik. Iste je godine Hrvatskom nakladnom zavodu u Zagrebu predao na izdavanje rukopis svog romana *Zimsko ljetovanje*. Na početku navedenog razdoblja, sudeći prema različitim izvorima (uključujući fotografije), Vladan Desnica je bio korpulentan, sportski razvijen tridesetogodišnjak, a na kraju navedenog razdoblja, desetljeće kasnije, 75-postotni invalid, s drastično pogoršanim vidom. Nasuprot tome, godine 1938., objavljujući u prijevodu Crocea, nije „plivao niz struju“ u jugoslavenskom društvu koje se sve više kapilarno fašiziralo. Isto tako, godine 1949., postajući vlastitom voljom profesionalni književnik s obitelji, a bez ikakvih stalnih prihoda u vrijeme nacionalizacijske i kolektivizacijske euforije u Jugoslaviji – kada je svako „privatno poduzetništvo“ u načelu bilo zazorno – posvjedočio je iznova svoju ljudsku i umjetničku „personalnost“. U oba slučaja riječ je o personalnosti, snazi „karaktera“, bez koje zasigurno ne bi nastao opus iznimne umjetničke vrijednosti. Zahvaljujući povjerenju pišćevih nasljednika, naročito dr. sc. Uroša Desnice, kod kojeg je pohranjen najveći dio sačuvane osobne ostavštine Vladana Desnice, autor je bio u mogućnosti pokušati rekonstruirati godine života za koje je inače ostalo razmjerno vrlo malo dokumenata. Opus Vladana Desnice trajno je književno variranje na teme nasilja i rata. Imajući na umu činjenicu da je Desnica redovito percipiran kao „poslijeratni pisac“, u zrelim ljudskim godinama, njegove književne refleksije otvaraju pitanja vlastite ratne biografike. Cilj ovog članka, ipak, nije u sugeriranju „biografskog ključa“ za pristup njegovu književnom opusu. Naprotiv, cilj je rekonstruirati Desničinu pred/po/ratnu i poratnu biografiju, s težištem na sociokulturnim i sociopolitičkim situacijama i kontekstima od 1938. do 1949. godine.

Ključne riječi: Vladan Desnica, 1938.–1949., književnik, nasilje, rat, intelektualna biografija, književnost i kultura sjećanja

„Oko nekih pisaca neprestano se vode raspre o pojedinostima iz njihove biografije – kaže, – pita se kojoj su struji, školi, pravcu pripadali, kakve su poglede imali na razne probleme svog doba i kakav su stav prema njima zauzimali itd. itd. Sve to može da bude zanimljivo, pa u izvjesnom smislu i poučno. Ali, do koje mjere to zna biti indiferentno za sud o poetskoj vrijednosti njihova djela, pokazuje i Homerov primjer.

U pogledu kojega, eto, nije važno čak ni pitanje da li je uopće i živio. Važno je da je bio pjesnik. – Slijepi pjesnik.”¹

Z a h v a l a. Ovaj članak ne bi bilo moguće napisati bez povjerenja i suradnje potoma-ka književnika Vladana Desnice, gospođa mr. sc. Olge Škarić, dr. sc. Jelene Ivičević-Desnica, dr. sc. Nataše Desnica-Žerjavić i gospodina dr. sc. Uroša Desnice. Dozvolili su mi koristiti potrebne dijelove osobne ostavštine Vladana Desnice i sami su mi pomogli rekonstruirati više za mene važnih pojedinosti. Iskreno sam im zahvalan. Nadam se da će i ovaj članak biti poticaj prijedlogu da se do 2017. godine, t.j. do pedesete obljetnice smrti Vladana Desnice profesionalno arhivistički sredi njegova osobna ostavština i osiguraju svi potrebni uvjeti za njezino javno korištenje. Zahvalan sam Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, Knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatsko-me državnom arhivu u Zagrebu, Državnom arhivu u Zadru, Znanstvenoj knjižnici u Zadru i Centro di ricerche storiche u Rovinju na profesionalnoj istraživačkoj pomoći.

Kako istraživati?

Znajući što je Vladan Desnica mislio o biografiji kao žanru pa i historiji kao disciplini, nije bilo lako pisati ovu biografsku studiju o njemu.² Nerijetko je bilo čak tjeskobno pisati o Desnici u vremenu oivičenu kasnim 1930-im i kasnim 1940-ih godina sa sviješću koliko je otvorenih istraživačkih pitanja, a koliko je malo raspoloživih vjerodostojnih izvora.³ K tome, pisati o njemu s imperativima koje propisuju regule suvremene historije intelektualaca!⁴

¹ Grozdana OLUJIĆ-LEŠIĆ, „Pjesnik tuge i nade. Razgovor s Vladanom Desnicom”, *Vladan Desnica. Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga* (dalje: *HI II*), Zagreb 2006., 52.-53.

² Desničinom biografijom (u historiografskom značenju pojma) počeo sam se baviti 2005. godine, sudjelujući u radu skupa održanog u povodu stote obljetnice rođenja Vladana Desnice u Hrvatskom društvu pisaca 26. i 27. listopada 2005. godine (vidjeti: „Književnik, književni opus i mogućnosti historiografskih interpretacija: pokušaj ‘egohistorije’ Vladana Desnice”, *Književna republika*, 4/2006., br. 3-4, 13.-24. (s prilogom Uroša DESNICE, „Tehnika pisanja Vladana Desnice po sjećanju sina dr. sc. Uroša Desnice”, 23.-24.). U člancima „Vladan Desnica i ‘Desničini susreti’”, *Desničini susreti 2005.–2008. Zbornik radova*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2010., 255.-282.) i „...Pisac uvijek ima upravo onoliko slobodu stvaranja koliko sam sebi dozvoli...”. Civilna kultura Vladana Desnice poslije 1945. godine”, *Desničini susreti 2010. Zbornik radova*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2011., 18.-30.) raspravljao sam, pored ostalog, o njegovoj intelektualnoj kulturi na raskršćima tradicije i moderne, kao i o njegovom poimanju literarnog angažmana. Međutim, tada nisam imao uvid u izvorno gradivo pa se ovom prilikom ne bih htio vraćati na teme o kojima sam već pisao. Nadam se da će inovacijski aspekti doći do izražaja i bez toga. Članak IVANE CVIJOVIĆ JAVORINA „Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 255.-266., nastao je kao autorski rad u projektu „Kultura svakodnevice u Kuli Stojana Jankovića u Ravnim kotarima: između sjećanja i očekivanja” (prof. dr. sc. Drago Roksandić, Tihana Rubić, Ivana Cvijović Javorina i Goran Šobot) i sastavni je dio „predradnji” za ovaj članak.

³ Desnica je nekoliko puta javno izjavio: „Ja obično sa velikim zadovoljstvom i sa osjećanjem olakšanja kad je djelo gotovo uništavam te bilješke, spaljujem.” (Jevto M. MILOVIĆ, „Razgovor s Vladanom Desnicom o umjetničkom stvaranju”, *HI II*, 114.-139. Ovdje 114.-115.). Bilo mu je krajnje zazorno sve što je doživljavao kao grafomanski artefakt: „...mnoge su njegove (Stendhalove – D. R.) pisanije u kojima predaje budućim pokoljenjima najništavnije sitnice iz svog intimnog, pa i iz svog vanjskog života, sasvim neznačajne i upravo dosadne, baš „plates et sottes”, inspirirane beskrainim pridavanjem važnosti svojoj osobi a olakšane Stendhalovom krajnjom sklonosti za pisanje, koja je već sasvim blizu grafomaniji, ... Banalnost je smrt umjetnosti. Jedna sama stvar je još gora od nje: tražena originalnost.” (Vladan DESNICA, „Zapisi o umjetnosti (Iskustva i refleksije)”, *Vladan Desnica. Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga prva* (dalje: *HI I*), Zagreb 2005., 68. Kad je o biografici riječ, Desnica je sâm „kriv” što ne jenjava interes ni za njegovo djelo, ali ni za njega kao intelektualca. Uostalom sâm je rekao odgovarajući na izravno postavljeno pitanje Vlatka Pavletića s time u vezi: „ – A što držite najbitnijim, najvrednijim kod nekog pisca?

Bitno je pitanje kako to raditi u slučaju Vladana Desnice, t.j. pisca koji u načelu limitira šanse povjesničara da kritički razmišljaju o djelu književnika. Ovdje je nužno podsjetiti na inače češće navođeni Desničin citat:

Stvar uvijek počinje odatle: čovjeku se čini da ima da saopći nešto što je vrijedno tog truda. Često se poprima intenzitet jednog imperativa. Ponekad vid jedne etičke dužnosti. Otkriti i formulirati neke istine o čovjeku i oko njega, i time, u konačnoj liniji, od svoje strane nešto doprinijeti vječitom cilju: očovječenju čovjeka – u tome je krajnja svrha i dublji smisao svake književne djelatnosti. A nezamjenjiva vrijednost književnosti, koja određuje njenu funkciju i njeno mjesto u sferi duha, leži u tome što nam otkriva o čovjeku istine onog reda koje nam ni historija, ni sociologija, ni naučna psihologija, ni ma koja druga duhovna djelatnost ne mogu da pruže.⁵

Nije teško odmahnuti rukom uvjeravajući sama sebe da je Desnica bio „nepopravljivi” kroćeanac te da nije problem što je on to bio u svom vremenu nego što autor ovog članka ne de/rekonstruira Desničinu poziciju na način primjeren tekućim teorijskim trendovima. Autorovo je mišljenje, s druge strane, da o Vladanu Desnici u njegovu vremenu nema smisla kritički misliti drugačije nego u obzorjima njegovih shvaćanja.⁶ Odnos etičkog i estetičkog u Desničinu poimanju literarnih imperativa, na primjer, mora se promišljati u njegovim spoznajnim kategorijama da bi se išta suvislo s njime u vezi kritički moglo razumjeti. Jedino taj način omogućuje istraživački održiv biografski pristup jednog povjesničara Vladanu Desnici.⁷

*Ono o čemu se kod nas govori tek u posljednjem redu, ili čak nikako, a što svaki prosječni čitalac, ukoliko lošom i lažljivoj umjetnošću nije iskvario svoj organ, u suočenju s istinskim umjetničkim djelom smjesti i nejneposrednije osjeti. Onu malenkost koja se zove naprosto: umjetnikova **personalnost**. (...) I u čijoj neponovljivosti i neusvojivosti, ujedno, leži piščeva novota i samosvojnost – lična i **individualna** novota i samosvojnost, jedina vrsta novote koja na području umjetnosti može da ima značaja i vrijednosti, i jedina upotreba u kojoj te riječi imaju svog smisla. (...) Koliko nas prisno, i koliko duboko, i koliko **odistinski** uspijeva da zaokupi, impresionira, uzbudi, uznemiri, i za sobom povuče u svoj koloplet, – to su suštinska pitanja, a ne njegov tehnički prosede, stupanj „modernosti” ili „savremenosti” načina, sredstva, metode kojima operira.” (Vlatko PAVLETIĆ, „Svako djelo vrijedi tačno onoliko koliko poetskog sadrži u sebi”, *HI II*, 58.-74. Ovdje 72.-73.)*

⁴ Popisima literature iz svojih spomenutih članaka dodao bih ovom prilikom: Michel TREBITSCH – Marie-Christine GRANJON (ur.), *Pour une histoire comparée des intellectuels*, Bruxelles 1998.; Michel LEYMARIE – Jean-François SIRINELLI (ur.), *L'histoire des intellectuels aujourd'hui*, Paris 2003. Vidjeti, također: Branimir JANKOVIĆ (priredio), *Intelektualna historija*, Dijalog s povodom 7, Zagreb 2013.

⁵ Živojin TODOROVIĆ, „Tri pitanja Vladanu Desnici”, *HI II*, 78.-79.

⁶ „Tako temeljna razlika između „kroćeanske” kritike i analiza kasnijeg strukturalizma lako pada u oči svakom teoretičaru: slijedeći Crocea o umjetnosti možemo jedino „umjetnički” govoriti, a znanost o umjetnosti kao i filozofija zahtijevaju da o njoj govorimo znanstvenim ili filozofskim metajezikom”. (Milivoj SOLAR, „Pogovor. Pripada li Croce samo povijesti estetike?”, u: Benedetto CROCE, *Književna kritika kao filozofija*, (izbor i prijevod Vladan Desnica), Zagreb 2004., 286.) Solar, inače, reafirmira Crocea kao teoretičara ukusa danas: „Njegova obrana autonomije umjetnosti, naim, bitno ovisi o pretpostavci o estetičkim sudovima koji se ne mogu dokazati, ali koji su općevažeći, jer postoji okvirno, pa i razmjerno veće od očekivanog, slaganje u izravnim i neposrednim sudovima o onome što nam se sviđa i što nam se ne sviđa. Već je Kant obrazložio da se takvo stajalište može braniti jedino ako pretpostavimo da proizvodnoj moći umjetnika, genija „koji stvara kao priroda”, odgovara receptivna moć onih koji genijalno djelo prepoznaju”. (ISTI, *n. dj.*, 288.) Takvim pristupom se nesumnjivo olakšava pristup i Desničini estetičkim shvaćanjima.

⁷ Ironija je zajednički nazivnik za brojne Desničine opservacije na historiografske teme. Oštrica je pritom češće usmjerena prema povjesničarima nego prema njihovim radovima: „Ja često i rado čitam historijsku literaturu i historijske dokumente naročito. Ako kako nisam pisao historijskih radova, to nisam imao prilike ni da se služim tim materijalom, osim ponešto ljudskog materijala koji se u svakom historijskom dokumentu nađe. Nešto ima od toga, recimo, u onom šaljivom poglavlju, onim šaljivim aluzijama u ‘Zimskom ljetovanju’, znate, imena onih nekoliko skromnih naučnih radnika, historičara iz provincije, onaj fra Filip Nelipić, i onaj Strambacini, kako li se zvao, i onaj Bogdani u ‘Zimskom ljetovanju’ i naslovi oni njihovih tih radova i disertacija. – Eto, to je cho mojih tih bavljenja domaćom historiografijom.” (J. M. MILOVIĆ, „Razgovor s Vladanom Desnicom o umjetničkom stvaranju”, 123.) Ipak, nikada ne bi trebalo zaboraviti da se njegov stric, Boško Desnica, koji je za Vladana Desnicu bio pored oca Uroša čovjek do čijeg je mišljenja najviše držao, više bavio historiografskim istraživanjima nego odvjetničkim uredom do čijeg je prihoda živio.

U razdoblju između 1938. godine, kada je u Splitu, gdje je živio, objavio prijevod *Eseja iz estetike* Benedetta Crocea i godine 1949., kada je u Zagrebu, gdje se nastanio 1945. godine, vlastitom voljom prestao raditi u Ministarstvu financija Narodne Republike Hrvatske i vlastitom voljom postao „slobodni umjetnik” – predajući istovremeno u tisak *Zimsko ljetovanje* – susketlo se nekoliko „Vladanâ Desnica”, osobno, vjerojatno, željenih i neželjenih. Drugi svjetski rat je bio „katalizator” situacionih udvajanja, utrojavanja vanjskih očitovanja njegove osobnosti, iako nije to bilo samo s Ratom u vezi. Bio je prisiljen praviti kompromise sâm sa sobom da bi mogao ustrajati u svemu što ga je činilo kreativnim. Nije bila riječ o slabosti njegova „karaktera” nego, upravo obrnuto, o snazi, ali i o egzistencijalnim izazovima na koje situaciono nije ni bilo jednoznačnog odgovora. Time je svaki pokušaj biografske periodizacije Desničinih „ratnih dana” u ishodištu upitan.

Doba (samo)propitivanja

Upitnim ga neupitno čini Desničin artistski intuicionizam, ali i njegove artistske prakse, koje također izmiču bilo kakvoj periodizaciji. Iritiralo ga je atribuiranje *Zimskog ljetovanja* kao njegova „prvijenca”. Kada je već bio stekao nesporan književni status – a predosjećajući kako bi sve mogao biti kritički propitivan u budućnosti, kada neće moći polemizirati s kritičarima – sâm je obesmišljavao linearne kronologije u pristupu svome stvaralaštvu:

– (...) Svako djelo, bar prema mojim iskustvima, ima veoma dug proces nastajanja, pa je vrlo teško odrediti kad je ono zapravo nastalo. Osim toga, kritika se obično povodi za redosljedom kojim su knjige objavljivane, te odatle izvlači ovakve ili onakve zaključke. Međutim, taj redosljed se ne podudara uvijek s redosljedom kojim su pojedini radovi nastali, a ponekad su ta dva redosljeda uprav obrnuta. ..., neke od mojih pripovijedaka iz gradskih, intelektualističkih sredina koje su od kritike smatrane najzrelijim i najpunijim ostvarenjima, kao „Posjeta” i „Florijanović”, potječu još iz prve moje, predratne zbirke koja je u toku rata propala, slučajno su se spasile u prepisima kod prijatelja: napisane su 1934–36 godine. (...)... kad kritika na osnovu redosljeda objavljivanja izvodi neke zaključke i iznalazi neke razvojne linije, od više regionalnog prema više općeljudskom, ili od seljačke i malomještanske tenatike prema gradskoj i intelektualističkoj, ili od „više realističke” prema „manje realističkoj” i „modernijoj” to je sasvim riskantno, proizvoljno i krije u sebi opasnost krivog zaključivanja.

Podsmjehnem se kad se sjetim da su moje pripovijetke iz predratne propale zbirke bile, gotovo mahom, skroz intelektualizirane, kozmopolitske, i čak „apstraktne”, ljudi i zbivanja u njima nisu imali baš nikakvog lokalnog karaktera niti stvarnije veze ne samo s našom, najčešće ni s bilo kojom drugom određenom sredinom. Bile su, ne samo tematski nego i po tretmanu, kudikamo – „modernije” nego one koje sam pisao kasnije. (...)... imam još u radu neke zamašnije materije koje će biti objavljene tek za koju godinu, a koje su uglavnom zamišljene i započete još prije rata. One će biti, u isti mah, i najstariji i najnoviji moji radovi. (...)»⁸

Ovaj oduži citat ključan je za pristup Vladanu Desnici-književniku ili Vladanu Desnici-intelektualcu u navedenom razdoblju. Desnica je sâm sebe od rane mladosti „intuitiv-

⁸ „Kako nastaje književno djelo. Razgovor na Književnom petku 4. XI 1955.”, *HI II*, 155.-156.

no” doživljavao umjetnikom, osjećao je da bi imao što „reći” „drugima”, ali je istovremeno znao – sudeći prema njegovim javnim, medijskim „ispovijedima” – da je između čovjeka koji piše i pisca najčešće nepremostiv ponor i da je pritom najveća nepoznanica čovjek koji bi htio postati umjetnik sâm sebi. Izjava iz 1966. godine, ispovjedne je naravi, naturalistički sugestivna, a dana je *Politikinu* novinaru Stevi Ostojiću, t.j. novinaru lista u kojemu je Desnica svojevremeno htio literarno debitirati:

– Črčkam tako reći otkad znam za sebe. A počeo sam objavljivati veoma kasno. Tome su dva razloga. Prvi leži u jednom sasvim sporednom, „pratećem” svojstvu ili kvalitetu kojemu mnogo dugujem i zbog koga sam duboko zahvalan bogovima: uvijek, još kao početnik, imao sam pri pisanju veoma jasnu sliku onoga što želim da postignem, kao neki praobrazac koji lebdi u oblacima i koji moram da savučem iz oblaka i fiksiram na papir, kao neki model već gotovog budućeg djela – i veoma jasan osjećaj jesam li to postigao ili nisam. A kako zadugo to nisam postizavao, ili sam postizavao samo djelomično i samo mjestimično, nisam ni objavljivao. (...) Drugi razlog mom kasnom objavljivanju radova je nešto što je u meni oduvijek bila – a i sada je – vrlo slabo razvijena „čezvičajna svrabež knjigopečatanija” o kojoj tako uvjerljivo i plastično govori Dositej.

... Zato mi je teško reći koji je moj prvi rad. Jer, dok ne objavljujemo, neprestano se vrtimo u krugu – u začaranom krugu – nedovršenih radova, periodički se opet vraćamo na pojedine od njih, i tako svi postaju u neku vrstu vršnjaci, pa nam je teško odrediti im vremensku prednost i redosljed. (...) Ali ako pokušam da nekako odredim koji je moj prvi rad pisan s namjerom da ga objavim, to je slučajno u nekoj vezi baš sa „Politikom”: dugo sam se mučio s novelom od pet-šest kartica koju sam bio namijenio „Politikinom” podlistku „Priča Politike”. Naslov joj je bio „Zasluženi odmor”. Tema je bila sasvim dobra za valjanu priču, a ispala mi je pomalo nevjesta ali veoma živa. Napisao sam bezbroj varijanti. I u svakoj novoj redakciji priča je bila sve vještija, sve dotjeranija – i sve mrtvija. Na koncu je ispalo pravo savršenstvo dotjeranosti i papirnatosti. Nisam je nikad objavio (...). Kasnije je došao rat, pa je i ona, kao i mnogo drugih kartušina, i knjiga novela, i knjižica stihova, već pripremljene za štampu, bespovratno propala. Ali mogu sa sigurnošću reći da sam bar polovicu metijea, bar polovicu onoga što znam, naučio na toj novelici.⁹

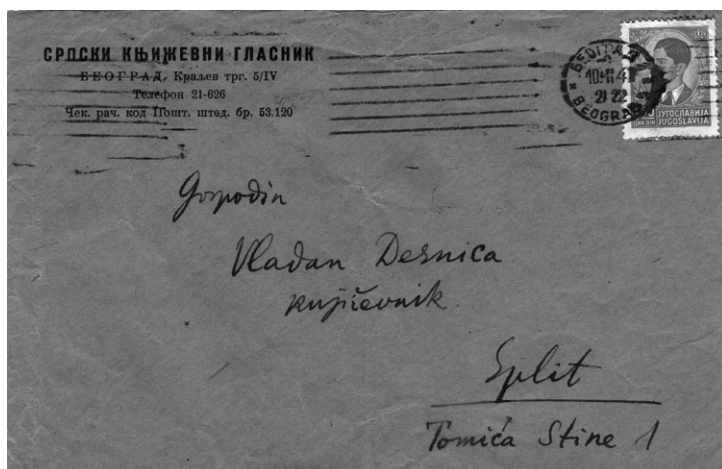
Kada je riječ o Desničinih izdavačkim projektima uoči Drugoga svjetskog rata, ostaje otvoreno pitanje što je i gdje je sve tada htio objaviti. Pojednosto o pregovorima s beogradskim nakladnikom Gecom Konom, jednim od najprestižnijih u Kraljevini Jugoslaviji, još uvijek nisu poznate. Sačuvano je nekoliko izvora koji sadržavaju bibliografske obavijesti o Desničinu stvaralaštvu do Drugoga svjetskog rata. Najsadržajniji je dokument kojim je Vladan Desnica 1949. godine sâm prijavio beogradskom Zavodu za autorsko-pravno posredništvo svoje dotadašnje književne radove.¹⁰ Prvonavedena je „knjiga pjesama” *Putovanje sunca*, a navedeni su i njezini „odjeljci”: „I Strasna ljeta”, „II Intermezzo” i „III Zemlje i gradovi”, s napomenom „u cjelini nije izdano”. Drugonavedeni je „libretto za operu” *Bijedna Mara (Adelova pjesma)* kompozitora Ive Paraća, s napomenom „neizdano”. Trećenavedena je druga knjiga pjesama *Svetkovina u poljima*, također s napomenom „neizdano”. Dalje su jedna za drugom navedene *Knjiga pripovijedaka* i *Knjiga eseja* s napomenom „propalo za vrijeme rata”. Iza toga

⁹ Stevo OSTOJIĆ, „Prvu novelu namenio sam ‘Politici’, *HI II*, 105.-106.

¹⁰ „ПРИЈАВА ДЕЛА. (...) Овим изјављујем, да сам на основу правила УЈМА сва моја доле наведена дела предао једино и искључиво у заступство УЈМА. У Загребу дана 1. VIII. 1949. За истинитост јамчим: Владан Десница.” Ćirililni formular je ovjeren pečatom Zavoda za autorsko-pravno posredništvo. Ispunjen je latinicom, Desničinih rukopisom (Osobna ostavština Vladana Desnice, Zagreb, dalje: OOVĐ, Zagreb).

slijede poznati Desničini objavljeni radovi u periodu do 1941. godine. Svi su ti naslovi očito bili namijenjeni za objavljivanje! Zašto nisu objavljeni? Uopće ne bi smjelo biti sporno da je Rat presudno utjecao da Desničini književni rad posustane, da i sâm, koliko god isticao svoje literarne kontinuitete, promijeni redoslijed stvaralačkih prioriteta, čim je ponovo bio u prilici vratiti se pisanju u proljeće 1945. godine. *Zimsko ljetovanje* je tome najbolji dokaz. Međutim, Desnica s tim djelom nije samo promijenio „listu” svojih predratnih literarnih prioriteta nego je napisao i jedno u biti intelektualnoangažirano djelo, što je također aspekt koji ne bi trebalo previdati, ako se Desnicu prije Rata uspoređuje s Desnicom poslije Rata.¹¹

Ovdje nije riječ o pokušaju da se obesmisli Desničinu „kulturu sjećanja” na njegovu predratnu literarnu produkciju. Naprotiv. „Kultura sjećanja” je dragocjen ključ za pristup Desničinu opusu u cjelini. Međutim, naliče je svake „kulture sjećanja” „kultura zaborava”. Još je nešto moglo utjecati na Desničinu odluku da povuče neki od svojih rukopisa koje je bio pripremio za objavljivanje. Očekivao je od jednog od najutjecajnijih književnih kritičara u Beogradu, Božidara Kovačevića, da ocijeni njegove pjesme, eventualno i da ih preporuča za objavljivanje. Kovačevićev odgovor bio je negativan, a to je pismo od 8. veljače 1941. godine, jedno od rijetkih iz tog doba koje je Desnica svemu unatoč sačuvao!¹²

Slika 1. Božidar Kovačević, književni kritičar, piše iz Srpske književne zadruge u Beogradu 8. veljače 1941. godine Vladanu Desnici u Split naslovljujući ga kao „književnika”

¹¹ Spomenuti dokument je jedini Desničinin dokument bibliografske naravi koji sam vidio a da sadržava podatke o neostvarenim izdanjima.

¹² „СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК
БЕОГРАД, Краљев трг. 5/IV
Телефон 21-626
Чек[овни] рач[ун] код Пошт[анске] штед[ионице] бр. 53.120
8. II. 1941.

Поштовани Господине,

на Ваше писмо, које сам имао задовољство да прочитам, одговарам Вам да сам спреман да прегледам Ваше радове. Претрпан рукописима, ја Вас молим да ми за први мах пошаљете своје критике или списе који се тичу северне Далмације.

Вашу песму не могу уврстити. Коректна је, али се не издваја из данашње поезије. Можда ће, доцније, која друга бити занимљивија.

Молим Вас да примите мој другарски поздрав.

Бождар Ковачевић“ (OOVD, Zagreb)

Proljeća Ivana Galeba su djelo koje je i sâm Vladan Desnica smatrao najzrelijim svojim umjetničkim ostvarenjem. Njegov „praobrazac” također je poticao iz 1930-ih godina.¹³ Na *Proljećima* je radio dvadesetak godina, samo prividno s cezurama, jer je u Desnice odnos između zapsanog i zapamćenog, odnosno, mišljenog i pisanog postojano bivao teško razlučiv, kao što je uvijek iznova otvoreno bilo pitanje kada je koje njegovo djelo bilo „završeno”.¹⁴ Posljednja njegova izjava s time u vezi dana je 1964. godine i najvrjednija je obavijest o književnom Desnici kasnih 1930-ih:

Prije drugog svjetskog rata i prije onih mobilizacija, ono kad je počelo hvatat u vojsku. Ja mislim oko 1936. da sam počeo raditi na njemu, a izišao je oko 1956–1957. Dobrih dvadeset godina sam radio. Rat me zatekao u toj fazi da je to bila kao jedna duža pripovijest koja je sadržavala samo djetinjstvo; ona poglavlja iz djetinjstva su bila otprilike gotova već prije rata. Ne u ovoj formi. To sam se poslije do deset puta navraćao i dotjerivao.¹⁵

Razgovarajući s Vlatkom Pavletićem 1958. godine, spominjao je stotine i tisuće *galebovskih* papirića, „na svakome po nek(a) rečenic(a), misao, izraz – ali ipak, kad su se na kraju pojedini djelići našli zajedno, savršeno su pristajali jedan uz drugoga i uklapali se čak i ritmički u cjelinu”.¹⁶ Da bi se „savršeno uklopile”, te su misli morale biti „savršeno pamćene”. Neuobičajeno otvoreni Desnica „odao” je svoju stvaralačku „tajnu” Pavletiću: „*Svake se rečenice sjećam, pa bih vjerojatno mogao obnoviti u memoriji i pojedine trenutke u kojima sam ih zapisao. Pokušajte, otvorite koju vam drago stranicu ... Ostao sam zapanjen: koju sam god rečenicu pročitao, pisac je napamet znao nastaviti, ponekad samo glavne riječi, a nerijetko doslovno onako kako je bilo preda mnom formulirano na stranicama novog romana. Nesigurnost u ‘pogađanju’ nekih rečenica objašnjava se jedino činjenicom da je Desnica u toku vremena imao u vidu niz varijanata, pa se više ne sjeća tačno upravo one varijante koju je kao definitivnu, unio u knjigu. (...)*”¹⁷

Neizbježna cijena takva „prosedea” u Desničinoj literarnoj produkciji, koji, u konačnici, nije obvezivao nikoga drugog osim njega samog, bila je suzdržanost „drugih” spram mogućih dosega njegova rada pa i sposobnosti da uistinu stvori sve ono što je na različite načine davao naslutiti svojoj „okolici”.¹⁸

Time je vjerojatno razriješen bar dio druge „tajne”, „tajne” koju se ne može zaobići ni u ovom radu – je li pisac išta pisao od proljeća 1941. do proljeća 1945. godine. Ako i nije

¹³ „– Kad ste počeli pisati roman ‘Proljeća Ivana Galeba’ i kako ste ga radili?

– Započet je davno, još tamo 1936. g. (Pisac pokazuje sačuvane skice iz tog vremena.) Ali neka rešenja i razvijanje pojedinih tema i motiva razrađivao sam i prerađivao tokom dugog vremena, u sporom procesu kristalizacije. Radio sam ga kao i sve moje radove. (...)” (V. PAVLETIĆ, „Svako djelo vrijedi tačno onoliko koliko poetskog sadrži u sebi”, 60.) *Nota bene*, sve prijeratne skice očito nisu bile nestale!

¹⁴ „Jesam. Dotjerao sam ga i dovršio početkom prošle godine. Dopršio sam ga, dakle, poslije 20 godina.” (M. S., „U umjetničkom djelu najbitniji je poetski moment”, *HI II*, 97.-98.)

¹⁵ J. M. MILOVIĆ, „Razgovor s Vladanom Desnicom o umjetničkom stvaranju”, 126. U istom intervjuu, na drugom mjestu, slično se izrazio, ali je spomenuo i više godina rada na romanu: „Ja sam ‘Proljeća Ivana Galeba’ jako dugo [radio]. To je još prije rata početo, znate. Tako da je ta knjiga pisana, možemo reći i smišljena, dvadeset i pet godina, tako da nema mjesta u kom sam živio a da nisam na njoj radio”. (J. M. MILOVIĆ, „Razgovor s Vladanom Desnicom o umjetničkom stvaranju”, 122.)

¹⁶ V. PAVLETIĆ, „Svako djelo vrijedi tačno onoliko koliko poetskog sadrži u sebi”, 61.

¹⁷ *Isto*, 61.

¹⁸ „I eto vidite: ja, koji sam dugo i dugo pisao, a da nisam objavljivao prije nego što sam počeo da objavljujem, uprav zato što sam htio da zaobidem prvence i da izidem odmah s drugom knjigom – osuđen sam da radam sve same prvence! Ne nalazite li u tome neku vrstu tragičke fatalnosti!” (Nikola DRENOVAC, „Razgovor sa Vladanom Desnicom”, *HI II*, 83.-87. Ovdje 83.)

pisao u tim godinama, Desnica-mislilac vjerojatno nikada nije prestao propitivati svoje literarne motive.

Pogrešno bi bilo stvarati iluziju da je Desničin opus bio determiniran mladenačkim intuicionističkim imaginacijama. Najbolji je dokaz tome *Zimsko ljetovanje*. Od 1943. do 1949. godine, kada je rukopis predan nakladniku, nije prošlo ni šest godina i to šest godina vjerojatno najvećih svakovrsnih naprezanja i iskušenja u Desničinu životu.

Iskustvo zračnih napada od studenoga 1943. do listopada 1944. godine – obezličjenih i tehničarinih, bešćutnih, s dalekosežnim posljedicama – koje su Desnice na različite načine preživjele i doživjele, promijenilo je njegove (auto)percepcije u ratnoj situaciji i iskristaliziralo literarne motive koji su Desničiniim trajnim urbano-ruralnim propitivanjima dali novi smisao. Prvotna novelistička varijacija pretvorila se u roman koji je novostvoreni literarni (i politički) *establishment* doslovno „digao na noge“:

– Čuo sam da ste svojedobno zamislili pripovijest od petnaestak stranica o građanima koji su se pred bombama sklonili na selu, ali je građa prerasla prvotnu zamisao i tako je nastao roman „Zimsko ljetovanje“. Hoćete li o tome nešto više reći javnosti?

*Tačno je da sam prvotno zamislio „Zimsko ljetovanje“ znatno kraći nego što jest. To je, uostalom, čest proces nastajanja mnogih romana. Zauzvrat, mnogi virtualni romani osuđeni su da ostanu zakovani u uskim granicama novele ili nešto dulje pripovijetke, prosto zato što autor ne nalazi vremena da ih razradi u roman, odnosno što vrijeme kojim raspolaže sasvim neočinski posvećuje onim temama i materijama koje za nj imaju više draži i privlačnosti. (...)*¹⁹

Zimsko ljetovanje je tangiralo mit o „narodno-oslobodilačkoj borbi“ i to u vrijeme najžešćeg jugoslavensko-sovjetskog konflikta i krajnje oskudice u zemlji kojoj je bila obećana budućnost kakvu nikada nije uživala. Pitanje je bi li Desnica ikada napisao *Proljeća Ivana Galeba* kao što ih je napisao da nije do-/preživio recepciju *Zimskog ljetovanja*. Sa *Zimskim ljetovanjem* postao je angažirani umjetnik, a da to ustvari nije htio.

Doba strepnji i neizvjesnosti

Desnica-otac, Desnica-suprug, Desnica-sin i Desnica-brat svih je tih ratnih i poratnih godina najčešće morao misliti kako preživjeti a, istovremeno, kako biti što manji gubitnik, kada već nikako nije mogao biti dobitnik.

Početkom rata, 13. srpnja 1941. godine, Vladan Desnica je izgubio oca Uroša (Obrovac, 15. kolovoza 1874. – Split, 13. srpnja 1941.), a krajem rata i strica Boška (Obrovac, 4. siječnja 1886. – 1. travnja 1945.).²⁰ Dok je stric i bio živ, ratne prilike između Islama Grčkog,

¹⁹ V. PAVLETIĆ, „Svako djelo vrijedi tačno onoliko koliko poetskog sadrži u sebi“, 60. Ukoliko je tome tako, Desnica je ipak kontradiktoran kada istovremeno tvrdi: „Ukoliko vas zanima taj podatak, moje tzv. „regionalne“ stvari uzeo sam da pišem u jednoj kasnijoj fazi, po nagovoru i na uvjeravanje da „tako treba“, bezmalo da je to „patriotska dužnost“. Što ćete! Katkad smo naivni. I uprav neobjašnjivo povodljivi.“ (*Isto*, 71)

²⁰ O dr. Urošu Desnici, Vladanovu ocu, napisao sam članak „Zatvaranje kruga. D' Uroš Desnica (Obrovac, 28. VIII. 1874 – Split, 13. VII. 1941)“ za *Spomenicu Danice Milić*, koja ove godine izlazi iz tiska u izdanju Istarskog instituta u Beogradu. O Bošku Desnici, vidi: „DESNICA, Boško, ...“, u: *Hrvatski biografski leksikon 3, Č–Đ*, Zagreb 1993., 315. Leksikografski članci i o jednome i o drugome i u Hrvatskoj i u Srbiji niti su egzaktni, a ni korektni. Vidjeti: Vladan JOVANOVIĆ, „Članovi porodice Desnica u jugoslavenskim enciklopedijama i leksikonima“, <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7319.pdf> (05.9.2013.). Tim je veća potreba za egzaktnim istraživanjem opusa i jednog i drugog.

Obrovca, gdje je živio do kasnog ljeta 1944. godine i Zadra – gdje se preselio postavši ravnateljem Državnog arhiva u Zadru nakon oslobođenja Grada u listopadu iste godine – bile su takve da su se njihovi susreti krajnje prorijedili. Boško je umro isto tako teško bolestan kao i njegov brat Uroš, k tome silno iscrpljen ratom.²¹ Vladan je bio vrlo blizak, upravo prisan i s ocem i sa stricem od svog djetinjstva. U njegovim zrelim godinama ta je bliskost, izgleda, postala još većom.²² Izgubio ih je obojicu kada su mu očito bili najpotrebniji, u novome svjetskom ratu, koji se samo u ponečemu moglo anticipirati iz obiteljskog iskustva Prvoga svjetskog rata.

Sjećajući se oca godinama kasnije – pokazat će se – pred vlastitu smrt, Vladan Desnica je isticao obiteljske kontinuitete, sve ono po čemu su otac i sin bili nerazlučivi jedan od drugoga. Došavši i sâm u očeve godine, mogao je biti svjestan dubine tih kontinuiteta u vlastitom životu:

(...) Otac mi je bio čovjek velike kulture, ne samo opće nego i literarne specijalno, i vrlo istančanog ukusa, odličan stilista i tako. U familiji se uopće to gajilo i čak četiri ili pet generacija unatrag ima tragova da su imali tog crva, toga crva pisanja, da tako kažem. I tako čitava me ta sredina ... Stric je isto bio vrlo kulturni čovjek sa smislom za literaturu; prevodio je; čak je prevodio nešto Matavulja na talijanski. Literatura, historija, povijest umjetnosti i filozofija, ali u prvom redu literatura, nekako je bilo in patrimonio kod mene u obitelji i od najranijih sam godina na to upućen. I to mi je jako mnogo valjalo i beskrajno sam zahvalan do danas tim koji su me na to uputili, tim starijima, i pomogli mi i savjetom, i mišljenjem, i diskusijama. To je bila obična tema razgovora za večerom kod kuće. A i čitav krug u kom su se oni kretali, ovdje u Zadru na primjer, iz najranijeg djetinjstva: Josip Bersa, Marko Car, Čedomil Jakša i ovakvi ljudi, recimo, to je bio krug u kome sam [se kretao] još kao dijete u Zadru prije prvog svjetskog rata ...²³

Godine 1914. Vladan Desnica je imao devet godina. Koliko god rano djetinjstvo prije te godine moglo biti važno u njegovu emocionalnom i intelektualnom formiranju – a sâm je to više puta isticao – njegovo djetinjstvo sazrijevanje ipak se zbilo u Prvome svjetskom ratu.²⁴ Njegov djed Vladimir, otac dr. Uroš i stric Boško, svaki na svoj način, bili su 1914. godine proskribirani kao „veleizdajnici“. Nisu emigrirali poput više drugih prvaka

²¹ Boško DESNICA, *Sabrana djela*, SKD „Prosvjeta“ et al., Zagreb 2008. (U impressumu je neovlašteno upotrijebljeno moje ime kao recenzenta!) Boško je prevodio s talijanskog Carduccija i Crocea, kao što će to kasnije raditi i Vladan Desnica. Primjerice, Croceov rad „O jednom karakteru novije talijanske književnosti“ (*Srpski književni glasnik*, knj. XXIX, br. 4, Beograd 1912., 291.-300., br. 5, 371.-376.) Boško Desnica je preveo s autorovom dozvolom. Riječ je o odlomku knjige *La Letteratura della nuova Italia*. (B. DESNICA, *n. dj.*, 487.-500., 548)

²² Čitajući Vladanovu prepisku sa stricem Boškom iz 1930-ih godina, bio sam zatečen koliko odiše i intergeneracijskim i transgeneracijskim ugođajima. Vladan je umio i tražiti i saslušati savjete svog strica, ali i iznijeti vlastito mišljenje, koje je Boško očito s uvažavanjem umio prihvatiti. Riječ je o uistinu upečatljivim dojmovima poslije prvog čitanja prepiske koji će se detaljnijim istraživanjima sigurno nijansirati.

²³ J. M. MILOVIĆ, „Razgovor s Vladanom Desnicom o umjetničkom stvaranju“, 124.

²⁴ „ – Osnovne iracionalne težnje i stremjenja našeg bića ostaju u suštini uvijek one težnje iz naše mladosti ili čak djetinjstva. Možda prime druge oblike, ali u suštini ostanu iste. A kad one prestanu, mislim da to znači, bar za čovjeka-umjetnika, prestanak života našeg intimnog bića.“ (Slavko VUKOSAVLJEVIĆ, „Sa Vladanom Desnicom, *HI II*, 38.-40.) Na isto pitanje vratio se podrobnije u razgovoru s Grozdanom Olujić-Lešić (1958.): „ – Mislim da je djetinjstvo od neocjenjive važnosti za svakog pisca pa i za svakog čovjeka. Neiscrpan riznica impresija, intimnih doživljaja, prvih i najupečatljivijih susreta, emocionalnih iskustava. Čini mi se da u svakom književnom (poetskom) djelu bar 80 otsto njegove *poetske suštine* obično potječe ili nekako vuče svoj korijen iz djetinjstva. ‘Sve osnovne ljudske stvari izvlačim iz djetinjstva. A naročito svu našu prciju senzibilnoga. Takve stvari većina ljudi, po izmaku djetinjstva uopće više nije sposobna da nauči’ kaže negdje jedno moje lice. U ovom slučaju, sasvim izuzetno, slažem se s tim svojim licem ...“ (Grozdana OLUJIĆ-LEŠIĆ, „Pesnik tuge i nade. Razgovor s Vladanom Desnicom“, 53.)

Slika 2. Sestra i brat, Nataša i Vladan Desnica u Splitu 1930-ih godina

Hrvatsko-srpske koalicije, a nisu bili tada ni internirani – isto tako poput mnoštva drugih, „nepodobnih” – ali su se potrudili biti što manje „uočljivi” sve dok im zbivanja u 1917. i 1918. godini nisu otvorila nove mogućnosti javnog djelovanja. Vladan je u tim godinama u Zadru često živio odvojeno od roditelja. Iako je bio zbrinut, duboka promjena u načinu života, s mnoštvom briga i neizvjesnosti, snažno je djelovala na njegovo karakterno sazrijevanje. Njegove ocjene u nižim razredima zadarske Hrvatske gimnazije bile su sve prije nego odlične, a broj izostanaka sve prije nego mali.²⁵ Zatvarao se u svoj vlastiti svijet. Prilike su postale mnogo dramatičnijima poslije završetka rata.

Vladimiru, dr. Urošu i Bošku Desnici je „rat poslije rata” bio mnogo teži nego sâm rat jer nisu bili spremni prihvatiti talijansku okupaciju velikog dijela Dalmacije, odnosno, istočne obale Jadranskog mora i njezine više nego izvjesne posljedice. Dr. Uroš Desnica je u studenom 1918. godine postao čelni čovjek zadarskoga Narodnog vijeća, bio je i u vrhu Narodnog vijeća Dalmacije. Stajalo ga je to internacije u Italiji 1919./1920. godine, a ubrzo potom i gubit-

ka imovine u Zadru, obustave rada odvjetničkog ureda itd., u konačnici, odlaska u zavijačni Obrovac, preseljenja u Šibenik i, konačno, Split.²⁶

Razočarani radikal, dr. Uroš Desnica počeo se povlačiti iz aktivne politike „što zbog zdravstvenih razloga što zbog posljedica raskola među dalmatinskim radikalima 1936. godine ne slažući se s djelatnošću vladike Irineja Đorđevića. Iako teško bolesnu, odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije i ulaska u Split, okupacijske mu vlasti zabranjuju izlazak iz kuće i od tada do kraja života živi u kućnom pritvoru.”²⁷

Promjenljivo očevo zdravlje pogoršalo se 1937. godine kada mu je bila bitno ograničena mogućnost kretanja.²⁸ Njegovo stanje je bilo sve lošije iz godine u godinu tako da je

²⁵ Državni arhiv u Zadru, Hrvatska gimnazija u Zadru, Glavni imenik, 1916./1917., 1917./1918.

²⁶ U Osobnoj ostavštini dr. Uroša Desnice sačuvano je nekoliko važnih, ali samo pojedinačnih dokumenata s time u vezi. Nitko nije istraživao djelatnost dr. Desnice kao predsjednika Narodnog vijeća u Zadru. Jedva se išta zna o njegovoj splitskoj djelatnosti u to doba, a o internaciji u Italiji skoro ništa. Nakon povratka iz Italije dr. Uroš Desnica je vlastitim novcem pokrenuo glasilo *Naš list*, o kojemu također nema nijednog istraživanja, iako su svi brojevi sačuvani.

²⁷ Dušan MARINKOVIĆ, „Biografija Vladana Desnice”, *HI II*, 217.-250. Ovdje 219. Osobno nisam pronašao takvu dokumentaciju – bilo u Osobnoj ostavštini dr. Uroša Desnice, bilo u Osobnoj ostavštini Vladana Desnice.

²⁸ Otkazalo mu je lijevo koljeno i time je ovaj vrlo pokretni čovjek prikovan za postelju. Sačuvano je jedno njegovo pismo s liječenja i pretraga u Zagrebu od 20. svibnja 1937. godine – diktirao ga je prema naknadnoj zabilješci Vladana Desnice supruzi Fanny – svome splitskom liječniku dr. Boži Peričiću. Pismo glasi:

Slika 3. Kopija „šoferske legitimacije” Vladana Desnice od 17. svibnja 1941. godine. Vozački ispit je položio 18. ožujka 1940. godine. Uočljivo je da je ispravu izdalo Redarstveno ravnateljstvo Banovine Hrvatske u vrijeme kada je Split pod talijanskom okupacijskom vlašću.

1940./1941. godine, sve do svoje smrti u Splitu, 13. srpnja 1941. godine, bio skoro nepokretan.²⁹ Odvjetnički ured dr. Uroša Desnice, godinama jedan od uspješnijih u Gradu, godine 1940./1941. bio je na nuli.³⁰

Dr Uroš Desnica je od preseljenja u Split 1926. godine najprije živio u Sinjskoj 7, u unajmljenom stanu, a od 1929. godine u vlastitoj, trokatnoj kući, na Tomića Stinama 1, iza crkve sv. Frane.³¹ Dr. Uroš i Fanny Desnica, sin i kćerka, Vladan i Nataša Desnica živjeli su u istoj zgradi. Njezini dijelovi su služili za iznajmljivanje.

„Zagreb 20 – 5 – 37

Dragi Doktore!

Javljam Vam da je po mišljenju ovdašnjih liječnika moje srce potpuno regenerirano i šećer u krvi sveden na normalu i da sad, kako oni kažu, sva vještina je u tome da se pametno živi kako bi se ovo stanje održalo.

Sve će Vam detaljno pisati Dr Grossman.

Ali na žalost zadesila me je (1r) druga nezgoda koja je možda manje opasna ali za mene mnogo zanovetnija i bolnija, tojest bol i nemoć u lijevom koljenu koja već traje 15 dana tako da uvijek ležim i nemogu da se maknem. Pošto su mi uzeli nekoliko Rönt[gen] snimaka i nijesu našli ništa to su zaključili da se radi o upali pokosnice. (1v)

Zato nema smisla da više ležim ovd[je] pa sam odlučio da se povratim kući i gdje ću stići u Nedelju večer u 8 sati. Ali kako nemogu da se maknem to će me iz Sanatorija prenijeti u vagon a u Splitu iz vagona do kuće kočijom.

Nastaje pitanje kako ću se iz kočije popeti do stana, pa Vas zato molim da mi Vi nađete dva bolničara koja će me dočće-(2r)kati pred kućom da me nekako iznesu do drugoga kata da tako bude dovršen prvi dio ove Odiseje.

Pozdrav Vama i Vašima od moje žene. Vas prijateljski pozdravljam i želim što pr(ij)e vidjeti.

Dr Desnica“ (2v)

²⁹ U historiografiji nerijetko se najviše pozornosti posvećuje posljednjim godinama njegova života, mnogo više nego bilo kojima ranijima i to nerijetko s ocjenama koje ne mogu izdržati elementarnu kritičku provjeru. Ostaje potreba temeljnih arhivskih istraživanja. Isto vrijedi i za Boška Desnicu.

³⁰ Odbor Odvjetničke komore Split – Dr. Urošu Desnici (nasljednicima), Split, 7. studenoga 1941. i Vladan Desnica – Odboru Odvjetničke komore Split, 10. studenoga 1941. (Osobna ostavština Uroša Desnice, Zagreb)

Slika 4. Vladan Desnica i Ksenija Desnica, rođ. Carić, u svome splitskom stanu na Tomića Stinama 1 nakon vjenčanja

Vladan Desnica oženio se u Splitu, 28. travnja 1934. godine, sa splitskom Jelšankom Ksenijom Carić, kultiviranom djevojkom, koja je u vezi s Vladanom odustala od studija prava u Zagrebu. Nakon udaje vlastitom se voljom odlučila posvetiti obitelji i postati „domaćica”.³² S dvogodišnjim razmacima u Splitu su im se rodila tri djeteta (Olga, 17. siječnja 1936., Jelena, 31. svibnja 1937. i Natalija/Nataša, 3. rujna 1941. godine).³³

Četvrto dijete, Uroša, dobili su Ksenija i Vladan tri pune ratne godine kasnije – vrlo daleko od njihova splitskog doma, ali na ravnokotarskom obiteljskom posjedu u Islamu Grčkom, 25. srpnja 1944. godine.³⁴ Uroš se rodio nekoliko dana nakon što su Desnice saznale da im je za savezničkog bombardiranja Splita 3. lipnja 1944. godine teško stradala kuća na Tomića Stinama 1.³⁵ Sin se rodio pola godine nakon što su Desnice preživjele njemačko bombardiranje svoje Kule u Islamu Grčkom 23. siječnja 1944. godine, i

³¹ D. MARINKOVIĆ, „Biografija Vladana Desnice”, 218.

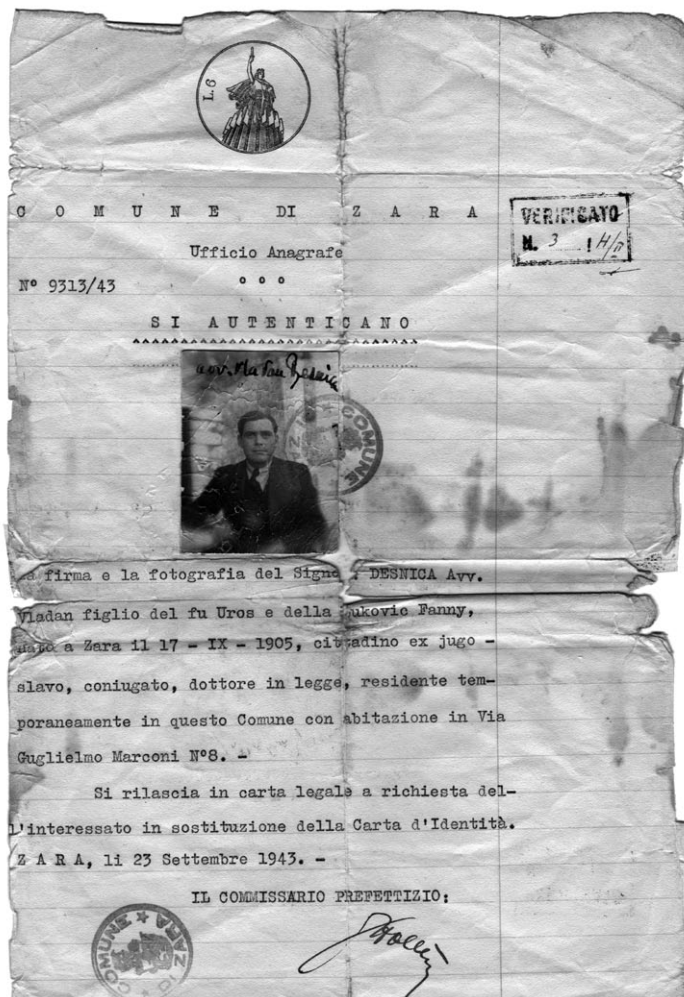
³² Vjenčali su se 28. travnja 1934. godine i potom uredili stan na trećem katu zgrade na Tomića Stinama 1. Ksenija Carić (Dobrota, Boka Kotorska, 1911. – Zadar, 1964.) bila iz iz Jelse i do udaje je živjela s majkom koja je rano ostala udovica (D. MARINKOVIĆ, „Biografija Vladana Desnice”, 225.-226.)

³³ Ovi podaci su u dokumentima često pogrešno navedeni. Usp. OOOV, Zagreb, Opšti upitnik, Zagreb, 15. XI. 1946.

³⁴ OOOV, Zagreb, Opšti upitnik, Zagreb, 15. XI. 1946.

³⁵ Trokatna kuća na Tomića Stini 1 u Splitu teško je bila oštećena u savezničkom zračnom napadu na Split 3. lipnja 1944. godine. Desnice su iz Islama Grčkog radili sve što su mogli da se daljnjim oštećenjima i pljačkom štete ne povećavaju, ali u tome nisu bili naročito uspješni. Kada su konačno službeno sami prijavili štetu, a bilo je to tek 7. siječnja 1946. godine, Gradska komisija za ratnu štetu u Splitu (br. 6627) priznala je „štetu po obrascu broj 3. na imovini” u iznosu od 1,110.000.- din. i „štetu po obrascu broj 3. izgubljena dobit” 555.050.-, t.j. 1,665.150.- din ukupno. (OOVD, Zagreb)

nekih osam, devet mjeseci nakon što su preživjeli dva saveznička bombardiranja („bombardmana”, dosljedno piše u svojim pismima Vladan Desnica) Zadra u studenom 1943. godine.³⁶

Slika 5. Općina Zadar svjedoči 23. rujna 1943. da je Vladan Desnica *cittadino ex jugoslavo, conjugato, dottore in legge, residente temporaneamente in questo Comune* (privremeno nastanjen u ovoj općini) *con abitazione in Via Guglielmo Marconi No 8*. Dokument je dobio *in sostituzione della Carta d'Identità*.

³⁶ Kulu u Islamu bombardirali su njemački avioni 23. siječnja 1944. godine. Zračni napad je bio usmjeren na skupinu partizana smještenih u Kuli. Neizvjesno je je li njemačkoj vojsci javljeno gdje su ovi partizani smješteni ili su oni sami svojom neoprežnošću potakli neprijateljski udar. Većina ih je stradala u tom napadu, a Desnice su se jedva izvukle, razbježivši se za neko vrijeme iz Kule. Mjesni Narodni odbor Islam Grčki je 19. rujna 1945. godine popisao ratnu štetu na Kuli pa je tom prilikom ustanovljena ukupna šteta od 361.190.- din. Šteta na imovini iznosila je 280.759.- din. Udio iskazane štete pričinjene napadom njemačkog zrakoplovstva iznosio je 226.400.- din. Kotarska komisija je priznala 204.700.- din. Sačuvan je i detaljan opis uništenih i oštećenih dijelova Kule. (Državni arhiv u Zadru, Kotarska komisija za ratne štete Benkovac; mjesto: Islam Grčki; br. 73 od 19. rujna 1945.)

Svih je tih godina do Travanjskog rata 1941. godine bio zaposlen u Državnom pravobranilaštvu u Splitu.³⁷ U Desničinoj su ostavštini sačuvani brojni dokumenti koji svjedoče da je nakon završena studija prava u Zagrebu od 1924. do 1930. godine, što je uključilo i jednu godinu studija prava i filozofije u Parizu, vrativši se u Split, profesionalno hijerarhijski redovito napredovao, najprije s ocem u advokaturi pa u Državnom pravobraniteljstvu, redovito – dakle, bez skokova – ali postojano.³⁸ Djeca su se počela radati nakon što je Desnica položio sudački ispit kod Apelacionog suda u Splitu, 5. lipnja 1936. godine. Posljednje napredovanje na radnom mjestu bilo je 14. kolovoza 1939. godine, dakle, uoči proglašenja Banovine Hrvatske.³⁹

Slika 6. Split 1941. godine, nakon talijanske okupacije. Obiteljska kuća Desnica nalazila se na Tomića Stinama 1, iza crkve sv. Franje u smjeru Senjske ulice. Adresa je bila preimenovana u Calle Trifone Bisanti no 1. (Dalmazia, Guida d'Italia della Consociazione Trivistica Italiana, Milano, Gennaio 1942.)

³⁷ OOVĐ, Kut. 2.: Služba, *Подручни службенички лист*, Штампa Државне маркарнице, Београд 1925., 14 стр. *Подручни службенички лист* ima suhi pečat Министарства финансија, али су испunjene само неке рубрике руком Владана Деснице и ниједан упис није овјерен. Послједњи упис је у вези с рођењем кћерке Наталије 31. колoвоза 1941. године. Уписи су унијети до стр. 6.

³⁸ Doduše, „(z)bog svoje spontane reakcije na završnom ispitu (rigorozumu) ne uspijeva steći titulu doktora prava, jer brani svoje pravo da ne zastupa profesorov teorijski model tumačenja procesnog prava”. (D. MARINKOVIĆ, „Biografija Vladana Desnice”, 224.-225.)

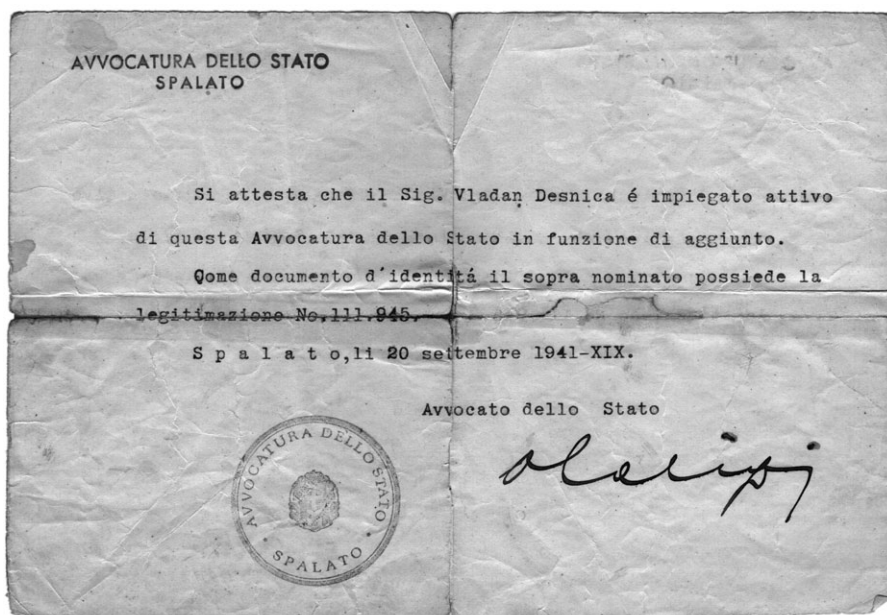
³⁹ Ukazom Министарства финансија Краљевине Југославије бр. 2063 од 14. колoвоза 1939. године унаприједен је у звање пристава VII. групе у Државном правобранилаштву у Splitу. (OOVĐ, *Подручни службенички лист*, Штампa Државне маркарнице, Београд 1925.)

U istim godinama, od 1937. do 1941., kataklizmički su pred njihovim očima nestajali cijeli svjetovi. U proljeće 1941. godine nestala je i Kraljevina Jugoslavija, koju su na različite načine što sanjale, što živjele, s manje ili više frustracija, tada već tri generacije Desnica.

Talijanske okupacijske vlasti ga nisu otpustile, vjerojatno pretpostavljajući da će ga moći na neki način funkcionalno „aktivirati”. Ostao je „pristav” u Državnom odvjetništvu u Splitu, ali je 1942. godine premješten raditi u Zadar. Upravo je taj premještaj, stjecajem prilika, izazvao vjerojatno najveći šok u njegovom književnom stvaranju. Putujući brodom iz Splita u Zadar 14. srpnja 1942. godine u Šibeniku mu je ukraden kovčeg u kojemu su pored ostalog bili njegovi najdragocjeniji rukopisi.⁴⁰ Sestri Nataši pisao je iz Zadra 18. srpnja, očito u uzbuđenju:

(...) Kako će ti Vlade (Vladimir Rismondo – D.R.) biti rekao, putem mi se izgubila valiza sa svom onom pustom robom i – što je najtragičnije, za mene lično – sa čitavim lirskim radom jednog decenija!

Poslije one muzike što mi se en block (sic!) izgubila kad si mi je poslala u Zagreb, sad evo ovo!! Ne možeš zamisliti kako mi je pri duši. Ma koliko to objektivno moglo biti bezvrijedno, to za mene pretstavlja deset godina – i to najboljih deset godina – života i rada! (...) ⁴¹

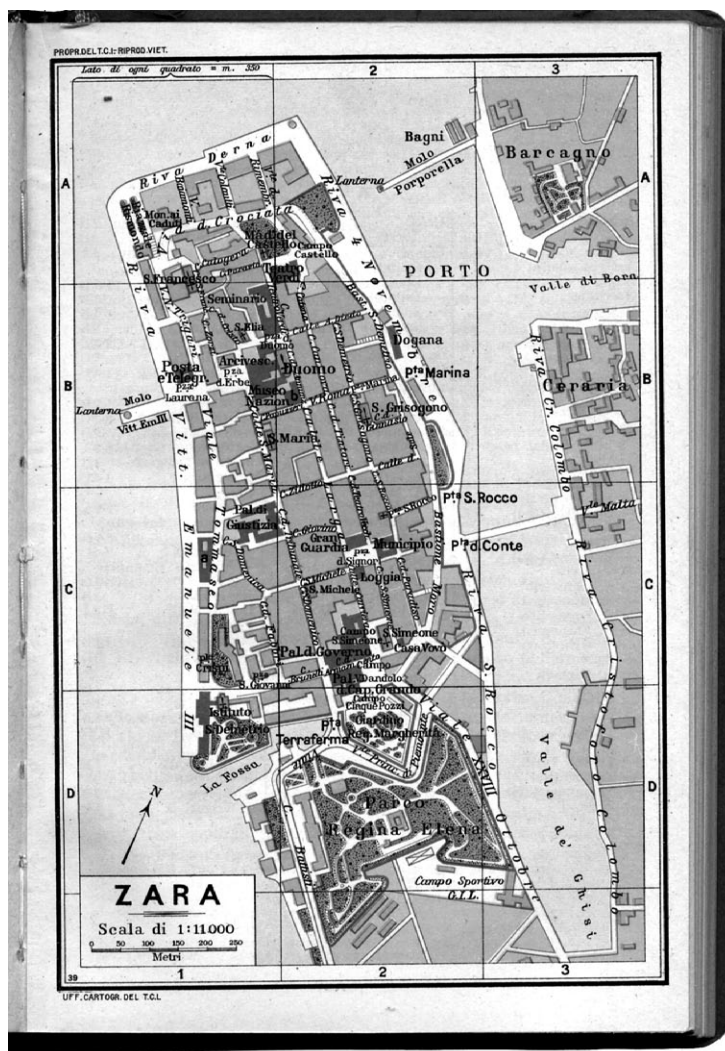
Slika 7. Talijansko državno odvjetništvo u Splitu (Avvocatura dello Stato Spalato) potvrđuje 20. rujna 1941. godine da je Vladan Desnica pristav (*aggiunto*) u spomenutom odvjetništvu

⁴⁰ Odmah je alarmirao sve koje je mogao pa, pored ostalog, obvezao putničku agenciju da objavi novinski oglas s time u vezi. (OOVD, Zagreb, S.A.D.E.M., Šibenik, 22. srpnja 1942.)

⁴¹ Vladan Desnica – Nataši Desnica, Zadar, 18. srpnja 1942. (OOVD, Zagreb)

Pod istim datumom uputio je još jedno pismo sestri i završio ga s naglašenim riječima poruke: „*Kako vidiš, još sam sasvim smućen zbog gubitka onih papira.*”⁴² Sestri je uputio u srpnju i jedno nedatirano pismo:

(...) Isto tako mi na jedno uho uđe a na drugo izade glas o pohari Dubokovićevih štramaca u Plaži, dok još prekužujem bol zbog vlastitog gubitka svega svog rada i – mogu reći – životnog cilja skoro čitavih dvaju decenija. (...) ⁴³

Slika 8. Zadar 1941. godine. Došavši iz Splita u Zadar s Vladimirom Rimmondom Desnica je neko vrijeme živio u hotelu „Bristol” na Novoj obali (Riva Nuova), odnosno, u to vrijeme, Riva Vittorio Emanuele III, no 5/II. (*Dalmazia, Guida d'Italia della Consociazione Trvistica Italiana*, Milano, Gennaio 1942.)

⁴² Isto.

⁴³ Vladan Desnica – Nataši Desnica, Zadar, b.d. (OOVD, Zagreb)

Desnica ne gubi nadu ni dalje pa 22. srpnja piše sestri Nataši iz Zadra:

(...) Molim te lijepo ponesi priloženu anonsu g. Ćiri Ćičin-Šajinu na Giornale di Spalato / ili mu telefoniraj da je pošalje uzeti/ pa ga zamoli u moje ime da je otisnu 1-2-3 puta u listu i plati mu ono što je. Ne treba da stavljaju odveć upadnim slogom da ne izgleda reklamerški. Mogli bi da uvrste i u šibensku rubriku, jer – ako uopće ima kakvog izgleda – veća je probabilnost da je lupež u Šibeniku nego gdje drugo (Ova je rečenica prekrižena olovkom – D.R.). To mi molim te učini što prije. Ako je baš odveć skupo, neka je on malo skрати. Očekivam sutra po Vladi valizu sa odijelima. Ksenija i djeca dobro. Ja sam još uvijek pod impresijom gubitka. (...)

Što je vrijeme više prolazilo, čini se da je bio odlučniji učiniti i posljednje što može ne bi li dobio svoje rukopise. Nataši se javlja iz Zadra 30. srpnja i.g.:

U pismu koje sam ti poslao po Đoki Dimitroviću informirao sam te o pitanju valize i priložio ti, uz povratak, koncept pisma koje sam uputio Sadem. Odgovorili su mi vrlo [...] da su, prema mojoj želji, dali anonsu u novine (ja tu anonsu nisam mogao da nađem; ako si je ti uočila, pošalji mi je) i da su prijavili slučaj Društvu kod koga su osigurani pa da vjeruju da će stvar u najkraće vrijeme biti likvidirana. To oni jamačno misle na onih 40.000 lira za robu, dok im je vjerovatno izmakla pažnji rečenica gdje kažem da ću visinu štete za rukopise, koja će nužno biti mnogo veća, javiti kad se bolje razmislim i kad konsultiram osobe kompetentne u predmetu. Sad, pošto bi taj iznos tako mogao da dosegne i 80.000 ili 100.000 lira, jasno je da ga oni neće glatko platiti, pa će ga se ili trebati odreći ili poći u parnicu. – Moj je anons izišao u *Giornale di Dalmazia* 2 puta, naravno bezuspješno, a ni tvoj ni Sademovu *Popolo di Spalato* nisam još vidio.⁴⁴

Rat je odnio još jedan dio Vladana Desnice, ali, izgleda, koliko god bio pogođen, nije prestao boriti se i dalje za svoje rukopise. Ako ih već nije mogao fizički dobiti, mogao ih je pokušati restituirati u svojoj memoriji. Dijelom je to i učinio, ali time je i otvorio mnoštvo novih mogućnosti za svoje stvaralaštvo, što će manje ili više doći do izražaja poslije 1945. godine.

Prijavljujući beogradskom Zavodu za autorsko-pravno posredovanje 1. VIII. 1949. godine, dakle, neposredno nakon prestanka radnog odnosa u Ministarstvu financija, (uistinu dragocjeni, vlastoručni) popis svojih autorskih radova, Vladan Desnica je naveo i neizdane prijevode: *Iz talijanske poezije* (prevodi iz Leopardija, Foscola, Carduccija, D'Annunzija i dr.), Descartesov *Discours de la Méthode*, Croceovu *Storia d'Europa nel sec. XIX*, Campanellino *La città del sole*, Flaubertov *Un coeur simple*, Silvine *Storia del Medio Evo* i *Storia dell'Età Moderna*. Neizbježno se postavlja pitanje kada su svi ti prijevodi uopće nastali. Poznato je da je prevodio talijanske pjesnike, ali se ništa ne zna o tome kada je stigao prevesti više drugih naslova, među njima i neke vrlo zahtjevne (primjerice, Pietro Silva). Prije 1941. godine nije to mogao učiniti, a poslije 1945. godine – isto tako. Otvara se pitanje nije li nešto ipak prevodio u ratnim godinama? Godine 1942., dok je još „radio” u Zadru za splitsko Državno odvjetništvo i živio u hotelu, s vremena na vrijeme je imao slobodnog vremena. Logično je pretpostaviti, ako se već bavio prevoditeljskim poslovima za talijanske okupacijske vlasti, da je s mnogo više inspiracije mogao prevoditi „svoje” omiljene talijanske pisce.

⁴⁴ Vladan Desnica – Nataši Desnica, Zadar, 30. srpnja 1942. (OOVD, Zagreb)

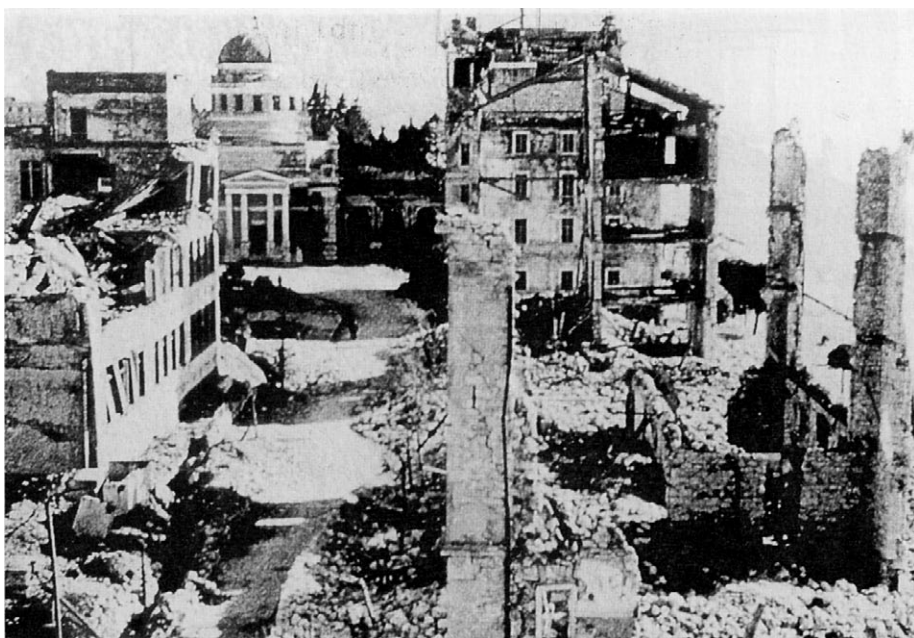
draga Nato,
 Kako će ti vlade biti rekao, putem mi se izgubila valiza sa svom onom pustom robom i – što je najtragičnije, za mene lično – sa čitavim lirskim radom jednog decenija! Poslije one muzike što mi se eu block izgubila kad si mi je poslala u Zagreb, sad evo ovo!! ne možeš zamisliti kako mi je prišlo. Ma koliko to objektivno moglo biti bezvrijedno, to za mene predstavlja deset godina – i to najboljih deset godina života i rada! Molim te zainteresiraj se kod "Jasenica" i vidi da nije po nekome slučajno tamo ostala pri ukrcanju (o čemu ne govori, jer je morala biti ukrcana, osim ako su je opet iskrcali) ili da je misu poslali iz Bečenika. Saljem ti po istom fattorinu (br. Getaru) Lincanu s kojim se dogodio posk s valizom, 30 klg žen. i 30 kkg. sa dozvolom, koju mi opet po njemu vrati i vidi mi opširno a možeš poslati, do...

Slika 9. Vladan Desnica javlja iz Zadra sestri Nataši Desnica 16. srpnja 1942. godine: *Draga Nato, Kako će ti vlade (Vladimir Rismondo – D.R.) biti rekao, putem mi se izgubila valiza sa svom onom pustom robom i – što je najtragičnije, za mene lično – sa čitavim lirskim radom jednog decenija!*

Nakon što se Kseniji i Vladanu rodio sin Uroš – nazvan u skladu s obiteljskom tradicijom Desnica – Vladan je otišao u partizane, u „šumu”, ostavivši suprugu i djecu, majku Fanny i sestru Natašu u Kuli u Islamu, na uglavnom „poluoslobodnom teritoriju”, upravo onakvu kakav je opisan u *Zimskom ljetovanju*. Vjerojatno je to bilo doba najvećih strepnji i neizvjesnosti u njegovu dotadašnjem životu.

Slika 10. Hotel „Bristol” u Zadru 1942. godine

Slika 11. Zadar u studenom 1943. godine nakon savezničkih zračnih napada. Slika prikazuje predio grada u neposrednoj okolici Sveučilišta u Zadru. Desnice su napustile Zadar nakon drugog bombardiranja koncem studenog 1943.

Doba odluka

Ispunjavajući kadrovski „Opšti upitnik” u Ministarstvu financija Narodne Republike Hrvatske 15. studenog 1946. godine, Vladan Desnica je unio sljedeće podatke o svojoj „javnoj službi” u rubrici 14:

Dosadašnja javna služba /funkcije, zvanja i razvrstanja/ /do 6. aprila 1941.: *od III. 1933. kod Drž[avnog] pravobranioštva u Splitu – pripravnik, pristav, viši pristav – VII.*

Dosadašnja javna služna /funkcije, zvanja i razvrstanja/ /od 6. aprila 1941. do oslobođenja: *isto, do konca 1942, koncem 42 dao ostavku zatim do Oslobođenja van službe*

Dosadašnja javna služna /funkcije, zvanja i razvrstanja/ /od Oslobođenja do upisa u upitnik: *Šef Pravnog otsjeka Ministarstva Financija N. R. H. – VII/4⁴⁵*

U istom upitniku odgovarao je i na specifičnija pitanje u vezi s ratnim razdobljem. Tako je u rubrici 20 naveo:

Učešće u NOP-u: *potpomagao od 1941, saradivao od 1942, od 1944 u ZAVNOH-u, Odj[el] financija*

A u rubrici 21:

Služba u neprijateljskoj vojsci, upravnom aparatu /policiji/ ili u neprijateljskim organizacijama za vrijeme rata: *u neprijateljskoj vojsci, aparatu i organizacijama nije služio*

Potom u rubrici 24:

Podaci o članovima porodice: a/ učešće u NOP-u, b/ služba u neprijat[eljskoj] vojsci, državnom aparatu i neprijat[eljskim] organizacijama: v/ da li je ko od njih u inostranstvu i zašto: *svi članovi porodice (majka, žena i sestra) simpatizeri i potpomagači Pokreta od 1941 (prilozi-ma, saradnjom, prikrivanjem terenaca itd.); nije služio niko u nepr[ijateljskoj]vojsci, aparatu, organizacijama; nije u inostranstvu niko od porodice*

Na kraju je bio dužan sažeti svoju biografiju, što je on i učinio na sljedeći način:

BIOGRAFIJA: *Rođen 17. IX. 1905. u Zadru. Otac, Dr. Uroš Desnica, advokat, majka Fanny rođ. Luković. Otac umro 1941, majka živi na selu (Islam, kotar Benkovac, Dalmacija), slabo imućna. Klasičnu gimnaziju učio u Zadru, Splitu, Šibeniku. Maturirao 1924. Pravni fakultet apsolvirao u Zagrebu 1930. Do 1934 advokatski koncipijent u Splitu, od 1934 činovnik Državnog Pravobranioštva u Splitu. Za okupacije 1942 dodijeljen na rad u Zadar, dao ostavku na službu, od 1942 živio na selu sa porodicom (Islam, kotar Benkovac), povezan s NOP-om od 1942 u Zadru i Smilčiću. U augustu 1944 poslan od Okružnog N[arodno-oslobodilačkog] O[dbora] Zadar u ZAVNOH, odj[eljenje] financija, gdje ostaje do oslobođenja Zagreba. Otada kod Ministarstva financija NRH.*

⁴⁵ OOV, Zagreb, Opšti upitnik, Zagreb, 15. XI. 1946.

NARODNA VLADA HRVATSKE
MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA
ODJEL ZA JAVNI RED I SIGURNOST

Broj: 1022/45 Dne: 13. maja 1945.

O B J A V A

Za VLADANA DESNICU služ. zvanje: č. činovnik Min. financija.
 rodom iz Obrovca kotar: Benkova koji putuje službenim
 poslom iz ŠIBENIKA po cijeloj HRVATSKOJ
 S obom nosi: pištolj.
 Ima pravo na: besplatnu vožnju svim prevoznim sredstvima, stan, hranu i
vožića.

L I Č N I O P I S :

Star	37	god.	Oči	smeđe	Brada	brije
Stas	srednji	Nos	pravilan	Brkovi	brije	
Kosa	smeđa	Usta	narana	Osobiti znaci	nema.	

Ova objava vrijedi do 11. juna. 1945.

Mole se sve vojne i civilne vlasti, da imenovanoj ne čine nikakvih smetnji, već da mu po potrebi izadu u susret.

SMRT FASIZMU — SLOBODA NARODU!
 ZA ODJEL JAVNOG REDA I SIGURNOSTI:

Važnost prednje propusnice produžuje se do 15. IX. 1945.
 Za odjel narodne sigurnosti.

Slika 12. Ministarstvo unutrašnjih poslova Narodne vlade Hrvatske odobrava Vladanu Desnici, činovniku hrvatskog Ministarstva financija službeno kretanje iz Šibenika po cijeloj Hrvatskoj 13. svibnja 1945. godine s produženom važnošću do 15. rujna 1945. godine. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske bilo je u trenutku oslobođenja Zagreba, 8. svibnja t.g., u Šibeniku, spremno za preseljenje u Zagreb. Izvršne funkcije ZAVNOH-a prenesene su na Narodnu vladu Hrvatske 14. travnja i.g.

U kasnijim sačuvanim kadrovskim upitnicima Desnica nije bio dužan davati ovako detaljne podatke o svojoj ratnoj prošlosti. Pojedinačni drugi dokumenti koji su sačuvani u Osobnoj ostavštini Vladana Desnice potkrjepljuju iznesene činjenice. Uostalom, ovakvi upitnici nisu bili bezazleni formulari! Ipak je Desnica do kraja svog života od „zgode” do „zgode” uvijek iznova „kuloarski”, ali s vrlo „nekuloarskim” posljedicama bio optuživan da je tajio istinu o svojim ratnima danima. Posljedice su bile vrlo teške jer je u svakoj takvoj situaciji ostajao za ponešto prikraćen što je i njega i njegovu obitelj izravno pogađalo. Desnica je te optužbe vremenom sve teže podnosio. Kriza je dosegla svoj vrhunac kada je nakon čitava niza književnih uspjeha s *Proljećima Ivana Galeba* i drugim svojim djelima, brojnim prijevodima itd. zatražio umjetničku mirovinu. Umjetnička mirovina mu je bila uskraćena s obrazloženjima koja ne mogu ne izazvati osjećaj mučnine. Ovom prilikom je važnije što i kako Vladan Desnica piše reagirajući na objede. Riječ je o nepotpisanoj kopiji iz Desničine ostavštine na kojoj je Desničinom rukom u zaglavlju upisana adresa „Savjetu za nauku i kulturu NRH” i datum „3. XI. 59.”⁴⁶

Vladan Desnica nije počeo raditi u Odjeljenju financija Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske s „figom u džepu”. Naprotiv. U njegovoj je osobnoj ostavštini sačuvana dovoljno brojna dokumentacija koja svjedoči koliku je energiju ulagao na svome radnom mjestu čelnog čovjeka Pravne službe Ministarstva od 1945. do 1949. godine.

⁴⁶ Vidjeti Prilog 1.

Mnogo je važnije da je on bio spreman raditi i mnogo više, t.j. biti kao stručnjak jedan od javnih aktera financijske politike. Kako drugačije razumjeti da je 1945. godine napisao šest radova na teme iz financijske politike koje je kasnije čak uvrstio u svoju bibliografiju? Riječ je o radovima: „Inflacija, cijene, zamjena”, „Inflacione krize i poremećaji”, „Novi pogledi na pitanje mirovine”, „Objašnjenje umirovljenicima”, „Put sređivanja valutnog pitanja” (objavljeno u *Vjesniku* i *Narodnom listu*),⁴⁷ i „Troškovi okupacije koje je naš narod plaćao okupatoru”.⁴⁸ Drugim riječima i kao visoki državni činovnik u svojoj pravničkoj struci ponašao se kao „čovjek od pera”, kojemu je bilo stalo da „opće dobro” i u novoj Hrvatskoj i Jugoslaviji podržava na načine koje je smatrao primjerenima svojim znanjima i umijećima. Neovisno o tome što ga je sve motiviralo, izvjesno je da Vladan Desnica nije svojevolumino pisao takve članke kao šef Pravne službe Ministarstva financija. Međutim, njegova karijera financijskog pisca završila je u istoj godini u kojoj je i započela. Očito nije umio ili nije htio „ugoditi” svoje pero onako kako se to od njega očekivalo.

Ovaj je *intermezzo* vjerojatno dodatno pojačao u njemu uvjerenje da se treba vratiti onome od čega se u stvari nikada nije ni udaljavo – svome književnom stvaralaštvu. Bilo je samo pitanje vremena kada će donijeti takvu odluku. Nije mogao odlučivati na način koji će ugroziti živote članove svoje brojne obitelji, jedva s nešto prihoda s imanja u Islamu.

Zaključak

Vladimir Rismondo bio je Vladanu Desnici od mladosti do svoje smrti vjerojatno jedan od najbližih ljudi izvan obiteljskog kruga. Izgleda da su neko vrijeme bili zajedno u Zadru 1942. godine. Za nikoga se Vladan Desnica u svojim ratnim pismima u Split nije toliko raspitivao kao za njega, njega je prvog zvao da dođe iz gladnog Splita u koliko-toliko nahranjeni Islam Grčki itd. Bliski su ostali i poslije 1945. godine. Kada je Vladan Desnica umro, jedno od najtoplijih sjećanja bilo je Rismondovo.

Smrću Vladana Desnice nestao je jedan od posljednjih živih iz čitavog jednog skupa mladih ljudi koji su se bili našli u Splitu između dva rata, i koji su, gonjeni svaki na svoj način stvaralačkom željom, nastojali da što dublje prodru u misaona područja u kojima će konačno moći u potpunosti pronaći i izraziti sebe. I vrlo je teško, noseći u sebi utisnutu sliku čovjeka kojega su tragični udarci sudbine i svirepa bolest bili potpuno razorili, ponovo se saživjeti s likom mladića koji je već onda pokazivao stigmatu na jednoj od najranijeg djetinjstva izranjavanjoj puti, ali čija se mladost u isto vrijeme ukazivala sposobnom da te stigmatu prima i da ih na jednom višem duhovnom planu postepeno pretvara u živuće i raskošne cvjetove umjetnosti.⁴⁹

Čitajući duboko proživljeni Rismondov nekrolog Vladanu Desnici imao sam osjećaj da je riječ o *mal du siècle* stvaraoocu europskog romantizma. Možda je Rismondo poznavao, bolje rečeno – pamtio, takvog Desnicu. Vladan Desnica o kojemu je ovdje riječ ipak je netko drugi. Tko drugi? Kada god su ga novinari pitali od koga je najviše naučio, izbjegao je odgovoriti. U Desničinu slučaju ipak nije teško naslutiti odgovor. Mnogo je učio od dru-

⁴⁷ Vladan DESNICA, „Put sređivanja valutnog problema”, *HI I*, 405.-407.

⁴⁸ OOV, Zagreb, Bibliografija Vladana Desnice, b.d.

⁴⁹ Vladimir RISMUNDO, „Sjećanje na Vladana Desnicu”, u: ISTI, *Oblici i slova*, Split 1979., 210.-213.

Slika 13. Vladan Desnica 1945. godine

Slika 14. Vladan Desnica 1953. godine

gih, ali je uvijek bio svoj. Pokušavalo se i pokušava ga se i dalje „dekodirati” u međusobno oprečnim sustavima vrijednosti u razdoblju 1938.–1949., kao čovjeka različitih afilijacija u „vremenu netrpeljivih”. Bez uspjeha. Takvi će se uvijek prije moći pronaći u nekom od „njegovih” likova nego što će „oni” moći reći nešto o njemu. Njegova traganja za „istinom” o ljudima nikoga nisu zaobilazila i u najtežim vremenima, vremenima koja su i njega u nepuno desetljeće od mladića pretvorila u starca.

THE WARTIME DAYS OF VLADAN DESNICA

The title of this paper allows for two possible interpretations of which period it deals with. The first and simpler one includes the period between April 6th 1941 and May 15th 1945. The second one, more in tune with both the theme of this collection – “Intellectuals and the war 1939–1947”, and the author’s own understanding of Vladan Desnica’s intellectual biography, starts in 1938, with the publication of the Split edition of Desnica’s translation of Croce’s *Aesthetics*, and ends in 1949, with his decision to go against the wishes of his superiors and leave civil service to become a fulltime writer. That same year, he submitted the manuscript of his novel *Zlmsko ljetovanje* for publication to the Croatian Publishing Institute. At the beginning of the period in question, according to various sources, including photographs, Vladan Desnica was a stout 30-year-old, while at the end of it, he was severely disabled and his eyesight had deteriorated. When he published his translation of Cro-

ce in 1938, he went against the grain of Yugoslav society, which was becoming increasingly fascist. Similarly, in 1949, by choosing to become a fulltime writer with a family and no permanent income at the height of nationalization and collectivisation-related euphoria in Yugoslavia, when all forms of “private enterprise” were frowned upon, Desnica proved his integrity as an artist and a person. In both cases, he demonstrated a strength of character without which an opus of such artistic value as his would surely be impossible. Thanks to the trust shown to him by the writer’s heirs, especially Dr. Uroš Desnica, the curator of most of Vladan Desnica’s surviving archive, the author was able to attempt to reconstruct those years of the writer’s life which remain largely undocumented. Vladan Desnica’s opus is a constant variation on the themes of violence and war. Bearing in mind that Desnica is usually regarded as a mature post-war writer, his literary reflections inevitably raise the question of his own experiences with the war. However, this paper does not wish to suggest a reading of his works solely through the prism of his own biography. On the contrary, it attempts to reconstruct Desnica’s pre-war, post-war and wartime biography, while focusing on the social, cultural and political contexts and situations between 1938 and 1949.

Keywords: Vladan Desnica, 1938–1949, writer, biography, literature, culture of memory

Izvori i literatura

Osobna ostavština Vladana Desnice (OOVD), Zagreb

Osobna ostavština dr. Uroša Desnice (OOU), Zagreb

Vladan DESNICA, „Zapisi o umjetnosti (Iskustva i refleksije)“ (HI 1: 68)

Vladan DESNICA, „Kako nastaje književno djelo. Razgovor na Književnom petku 4. XI 1955.“, HI 2: 153.

Zlatko BEGONJA, *Političke prilike i sudski procesi u Zadru od 1944. do 1948.: doktorska disertacija*, Zadar 2007.

Benedetto CROCE, *Eseji iz estetike* (preveo Vladan Desnica), Kadmos, Split 1938.

Benedetto CROCE, *Književna kritika kao filozofija* (izbor i prijevod Vladan Desnica), Prosvjeta, Zagreb 2004. (Knjiga sadržava i „Uvodna poglavlja u „Povijest Europe u XIX. stoljeću.“)

Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, „Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice“, u: Drago ROKSANDIĆ i Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (uredili), *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.* Zagreb 2012., 255–266.

Branimir JANKOVIĆ (priredio), *Intelektualna historija*, Dijalog s povodom 7, FF-press, Zagreb 2013.

Michel LEYMARIE – Jean-François SIRINELLI (dir.), *L’histoire des intellectuels aujourd’hui*, PUF, Paris, 2003.

Dušan MARINKOVIĆ (priredio i redigirao), *Vladan Desnica. Hotimično iskustvo – diskurzivna proza. Knjiga prva.* v/b/z & SKD „Prosvjeta“. Zagreb 2005.

Dušan MARINKOVIĆ (priredio i redigirao), *Vladan Desnica. Hotimično iskustvo – diskurzivna proza. Knjiga druga.* v/b/z & SKD „Prosvjeta“. Zagreb 2006.

Vladimir RIMONDO, *Oblici i slova*, Split 1979.

Drago ROKSANDIĆ, „Književnik, književni opus i mogućnosti historiografskih interpretacija: pokušaj „egohistorije“ Vladana Desnice“, *Književna republika*, god. IV, br. 3–4, ožujak/travanj 2006., 13–24 (s prilogom Uroša DESNICE „Tehnika pisanja Vladana Desnice po sjećanju sina dr. sc. Uroša Desnice“, 23–24)

- Drago ROKSANDIĆ, „Vladan Desnica i „Desničini susreti““, u: Drago ROKSANDIĆ i Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (uredili), *Desničini susreti 2005.–2008. Zbornik radova*, Zagreb 2010., 255–282.
- Drago ROKSANDIĆ, „...Pisac uvijek ima upravo onoliku slobodu stvaranja koliku sam sebi dozvoli...“. Civilna kultura Vladana Desnice poslije 1945. godine“, u: Drago ROKSANDIĆ i Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (uredili), *Desničini susreti 2010. Zbornik radova*, Zagreb 2011., 18–30.
- Milivoj SOLAR, „Pogovor. Pripada li Croce samo povijesti estetike?“, u: Benedetto CROCE, *Književna kritika kao filozofija* (izbor i prijevod Vladan Desnica), Prosvjeta, Zagreb 2004.
- Michel TREBITSCH – Marie-Christine GRANJON (dir.), *Pour une histoire comparée des intellectuels*, Complexe, Bruxelles, 1998.

Prilog 1.

Zagreb, 1959. studeni 3.

Vladan Desnica – Savjetu za kulturu i nauku N[arodne] R[epublike] H[rvatske] –
Komisija za socijalno osiguranje umjetnika Z a g r e b

Naknadni ponesak uz molbu za umj[etničku] mirovinu /sa 2 priloga/

Rat me zatekao na službi kod Državnog pravobranioštva u Splitu. Početkom 1942. god. istupio sam iz službe, te sam se s porodicom povukao na selo /Islam Grčki, kotar Benkovac/, gdje sam ostao sve do odlaska u partizane. Od jeseni 1942. povezan sam s N[arodno] o[slobodilačkom] b[orbom] aktivnim potpomaganjem i saradnjom. U svojoj kući pružao sam zaklona kuririma, terenskim radnicima, grupicama partizana na prolasku, davao hranu i drugo za partizanske grupe u okolici, sklanjao ljude koje su okupatorske vlasti tražile i gonile, potpomagao porodice interniraca itd. Zbog takvog rada bio sam izvrnut šikanama, premetačinama i svakakvo[m] maltretiranju četnika, od kojih mi je više puta bio najdirektnije ugrožen i sam život, tako da sam se morao spasavati bijegom i skrivanjem kod prijatelja u obližnjim mjestima. Jednom prilikom pukim čudom spasio sam se od četničkog strijeljanja. Te su činjenice općenito poznate u onom kraju i o njima mogu da posvjedoče brojna još živa lica pa na pr. i drug Jovica Jokić, sadašnji Sekretar Kotarskog komiteta u Zadru. /Kažem „još živa“, zato što su neka od tih lica, kao pok. Stevo Zečević, kasniji Predsjednik Sabora N[arodne] R[epublike] H[rvatske], terenac Boris Anzulović, Milan Zečević, Dušan Kalapać i drugi, poginula ili pomrla. Prilažem i dva originalna Posvjedočenja drugova što su u to doba vršila izvjesne funkcije na terenu, koja sam svojedobno, za jednu sličnu potrebu, bio pribavio. Samo molim da mi se nakon upotrebe vrate, jer nije isključeno da će mi još za nedogledno vrijeme biti potrebna u svrhe ponovnog pranja i opravdavanja od svjesno neistinitih difamacija, šuškanja, govorkanja što se, evo već devet godina, a uvijek u istoj kuhinji, smišljeno fabriciraju. A turaju se u svijet čak i preko takvih osoba koje su, u to isto vrijeme, komodno sjedile u Pavelićevom Zagrebu, zauzimale položaje, dobivale nagrade i odlazile u „poklonstvene deputacije“ doglavniku Mili Budaku. Pa i preko takvih koje su se proglasile folksdojčerima i stupile u Wehrmacht te pratile čerkeske jedinice

u (1r) njihovim pohodima. Rekao sam tačno „devet godina”, jer treba istaknuti da se, od 9. maja 1945., kad sam u partizanskoj uniformi došao u Zagreb, pa sve do sredine 1950., ni u Ministarstvu financija N[arodne] R[epublike] H[rvatske], gdje sam zauzimao položaj Šefa pravne službe, ni u književnim krugovima u kojima sam se kretao, nikad nije čuo ni jedan jedini takav apsurdni glas. Oni su počeli da se šire – a evo se šire još i dandanas –, iz već spomenute centrale, tačno sredinom 1950., istodobno s mojom prvom značajnijom književnom afirmacijom, to jest povodom moje knjige „Zimsko ljetovanje”, kad je po prvi put protiv mene organizirana „hajka na vještice”. Hajka se nastavila ispadom u štampi Ivana Dončevića prilikom dodjeljivanja Nagrade Saveza knjiž[evnika] Jugoslavije mojoj knjizi „Olupine na suncu”, ispada na koji je dolično i muški reagirao javnom izjavom u „Borbi” od 9. V. 1953. Milan Bogdanović u ime cjelokupnog žirija za nagrade. Podvale i podmetanja obnavljala su se povodom svake pozitivne ocjene mojih književnih radova u zemlji i svakog laskavog spomena mog imena u inostranim književnim listovima i časopisima, a podvodno rovarenje nije nikad ni prestalo. O svemu tome – ukoliko nije Naslovu već notorno – mogli bi da ponešto kažu istaknuti književnici Mirko Božić. Petar Šegedin, Jure Kaštelan, Slavko Kolar /tadašnji predsjednik D[ruštva] k[njiževnika] H[rvatske], Fadil Hadžić, Marijan Matković, Ivo Frangeš i mnogi drugi. Pritom mi je sistematski onemogućavano da ta podmetanja opovrgnem u javnoj štampi te da pokažem pravo stanje stvari i pravo lice ljudi.

Rezultat: dokraja provedena diskriminacija i moja potpuna segregacija „via facti” od svih javnih i društvenih manifestacija našeg kulturnog života, segregacija koja se očituje u čitavom nizu „slučajnih” činjenica, a koja ide od isključenosti iz funkcija u upravi D[ruštva] k[njiževnika] H[rvatske] pa sve do formalnog nepozivanja na bilo kakve javne priredbe, proslave, primanja prilikom svečanosti, godišnjica, narodnih praznika i sl. Doseg te „tih ekskomunikacije” bit će sasvim očit ako se uzme na um da čitavih devet godina moje ime nije figuriralo u bilo kojem odboru, komisiji, žiriju, vijeću, redakcijskom sastavu, izdavačkom ili kazališnom savjetu, delegaciji, deputaciji itd. itd. A da bi stvar bila još korektnija, ta se segregacija s naročitom tendencijom prikazivala kao moje „odvajanje”, „tuđenje”, „držanje po strani”. Uzaludna su bila sva moja nastojanja da se to šaputavo „moje pitanje” iznese na tapet i jednom zauvijek proventilira; ono se, kao što se i u ovoj prilici vidi, svakom podešnom zgodom iznova podvodno uzmućuje. Zato koristim i ovu priliku, pa upravljam Naslovu molbu, da se povodom rješavanja o mojoj umjetničkoj mirovini već jednom konačno proventilira „moje pitanje”, te da najzad svrši taj Kafkin „Proces” pod čijim se inkubusom nalazim evo već devet godina, i koji je meni stalno otežavao rad, a ni našoj kulturnoj klimi nije služio ni na korist ni na čast. /2r/

Nastavljam „curriculum vitae”. U februaru 1944. pozvan sam da dođem u šumu, pa sam upućen u Z[emaljsko] a[ntifašističko] v[ijeće] n[arodnog] o[slobođenja] H[rvatske], u sastavu kojeg sam ostao do kraja i odmah po oslobođenju Zagreba, 9. V. 1945., došao u Zagreb. U Min[istarstvu] f[inancija] N[arodne] R[epublike] H[rvatske] ostao sam kao Šef pravne službe sve dok me zdravlje i napor dvostrukom, uredovnog i književnog rada, nisu prisilili da dadem ostavku na službu.

Bio bi odveć dug popis prikaza, ocjena, recenzija itd. o mom književnom radu, pa u tom pravcu upućujem, ako je potrebno, na bibliografiju u Sveučilišnoj knjižnici i u Leksikografskom zavodu. Jedan dosta iscrpan izbor iz tih recenzija, kao i mojih radova objavljenih u zemlji i vani, svojedobno sam bio priložio molbi, pa su mi nakon duljeg uvida vraćeni. Sve moje značajnije knjige odlikovane su književnim nagradama /“Olupine na suncu” – Nagradom Saveza knjiž[evnika] Jugoslavije 1955; „Tu, odmah pored nas” – Nagradom D[ruštva]

k[njiževnika] H[rvatske] 1957, „Proljeća Ivana Galeba” – „Zmajevom nagradom” Matice srpske 1958/. Mnogi moji književni radovi objavljeni su u vodećim inozemnim književnim časopisima i antologijskim publikacijama, a neke poznate izdavačke kuće u inozemstvu / kao Gallimard, Mondadori, Carl Hanser, Rosenkilde & Bagger, MON, Europa Könyvkiado i dr./, zainteresirale su se za izdanje mog romana „Proljeća Ivana Galeba”, te će već u toku 1960. god. biti objavljen na više evropskih jezika.

U Zagrebu 3. XI. 1959. /3r/

PRILOZI

Popis slikovnih priloga

U vremenu netrpeljivih. Intelektualci i rat 1939.–1947. Predgovor

Slika 1. „Apatrid”: da ili ne? Bora Ćosić u Rovinju u kolovozu 1913. (foto: Arsenije Jovanović, Rovinj)

Problem etičkog angažmana u Desničinih *Ljestvama Jakovljevim*

Slika 1. Gustave Doré (1832.–1883.), *Jakovljevan* (http://commons.wikimedia.org/wiki/File:021.Jacob%27s_Dream.jpg)

Srpski intelektualci i rat (1933–1941)

Slika 1. „Punoletstvo Jugoslavije”, uvodnik beogradske *Politike* od 6. travnja 1941., dana kada je njemačkim zračnim napadom na Beograd počeo Drugi svjetski rat u Kraljevini Jugoslaviji

Slika 2. „A oni kažu da gore sela, dok mi pečemo jaganjce na žarul!” (Riječi seljaka u srpskoj nošnji na karikaturi „Naš domaći mir”, objavljenoj u beogradskoj *Politici* 6. travnja 1941.)

Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svjetskog rata

Slika 1. Smrt dr. Antona Korošca – kraj jedne političke i kulturne epohe u slovenskoj povijesti (Digitalna knjižnica Slovenije, <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:img-MWfV7LJ3>)

Između ratnog Beograda i „radnih” logora Nemačke: Branko Lazarević i Stanislav Vinaver

Slika 1. Stanislav Vinaver (<http://www.kcb.org.rs/OProgramima/Pesmanadan/Pesmanadannajava/tabid/1095/AnnID/1202/language/sr-Latn-CS/Default.aspx>)

Slika 2. Branko Lazarević (<http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=471.0>)

Sudbine Poljaka u Sovjetskom Savezu tijekom Drugoga svjetskog rata (Slučajevi Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i Józefa Czapskog – pripadnika kruga pariške *Kulture*)

Slika 1. Józef Czapski u godinama nakon Drugoga svjetskog rata (uz dozvolu, *Fundacija Ośrodka KARTA*)

Slika 2. Gustaw Herling-Grudziński u sovjetskom zatočeništvu (uz dozvolu, *Fundacija Ośrodka KARTA*)

Slika 3. Gustaw Herling-Grudziński u godinama nakon Drugoga svjetskog rata (uz dozvolu, *Fundacija Ośrodka KARTA*)

Smisao intelektualnog angažmana u ratu i okupaciji

Slika 1. Proglas v. d. predsjednika Općine grada Beograda Ivana M. Milićevića građanstvu 13. travnja 1941. o njemačkoj okupaciji Grada

Fotezov prijevod Njemečkov romana *Đavo govori španjolski* (1940.) naspram njegovih putopisa iz *Theatralia* (1944.)

Slika 1. Đavo u Kataloniji govorio je španjolski. Zašto je Fotez objavio prijevod Njemečkove knjige u Zagrebu 1940. godine?

Slika 2. Marko Fotez (*Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, E – Gm, Zagreb 1998., 345.)

Lirski protest Julija Benešića

Slika 1. Zbirka ratne poezije Julija Benešića *Filii: kanconijer ili pjesmarica* objavljena u *Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1965. godine

Slika 2. Julije Benešić (Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj 1900 – 1941. (Zapisci iz nepovrata)*, Zagreb 1984.)

Julije Makanec kao duhovni odgojitelj Ustaške mladeži

Slika 1. Vođe Bjelovarskog ustanka, 7. travnja 1941. godine, snimljeni 8. travnja 1941. nakon što je dr. Julije Makanec (u sredini, sjedi) proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku s balkona Gradske vijećnice u Bjelovaru (<http://skola.sys.hr/plemstvo/bjelovar.htm>)

Slika 2. Posebno izdanje *Hrvatskog naroda* povodom proglašenja Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941.

Slika 3. Ekshumirane žrtve pokolja u Gudovcu kod Bjelovara 28./29. travnja 1941. (United States Holocaust Memorial Museum, <http://digitalassets.ushmm.org/photoarchives/detail.aspx?id=1139999>)

Naučnik i politika: akademik Miloš Trivunac (1876–1944) između nacionalizma, nacizma i komunizma

Slika 1. Učiti od Nijemaca! Germanist Miloš Trivunac – ni germanofil, ni germanofob

Marija Radić i Mira Košutić: intelektualke u političkoj misiji

Slika 1. Marija Radić (u sredini) sa kćerkom Mirom (desno od Marije) i sinom Branislavom (Marija RADIĆ, *Uspomene iz života na moga blagopokojnoga supruga Stjepana Radića*, (ur. Maja Maričić i Iva Gruđen Zdunić), http://marijaradic.pondi.hr/marija_radic_ustpomene_web.pdf, 23.)

Slika 2. Obitelj pokojnog Stjepana Radića kao uzor ljudskih i obiteljskih vrijednosti članovima Hrvatske seljačke stranke („Svečano otkriće spomenika Stjepanu Radiću”, *Hrvatica*, br. 9, 9. rujna 1940.).

Slika 3. Knjižara Marije Radić nakon eksplozije bombe 12. studenog 1945. godine (Marija RADIĆ, *Uspomene iz života na moga blagopokojnoga supruga Stjepana Radića*, (ur. Maja Maričić i Iva Gruđen Zdunić), http://marijaradic.pondi.hr/marija_radic_ustpomene_web.pdf, 17.)

Hrvatska historija, jezik i kultura u izvještaju talijanskog konzula Brune Zuculina (1943)

Slika 1. Bruno Zuculin o Argentini 1949. godine: fascinacija narodima i zemljama

Drugi svjetski rat u člancima i govorima Josipa Broza Tita (1940.–1948.)

Slika 1. Faksimil prve stranice prvog broja *Borbe* koji je izašao 19. listopada 1941. u Užicu, s uvodnim Titovim člankom „Zašto izlazi 'Borba'”

Slika 2. Naslovnica drugog izdanja knjige *Borba za oslobođenje Jugoslavije* (1945.)

Slika 3. Josip Broz Tito čita referat na Petom kongresu KPJ (Hrvatski povijesni muzej)

Slika 4. Peti kongres KPJ 1948. S desna na lijevo: Milovan Đilas, Aleksandar Ranković, Moša Pijade, Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Franc Leskošek Luka (Hrvatski povijesni muzej)

General Pavle Jakšić – naučnik u uniformi

Slika 1. Grupa jugoslavenskih studenata pred pariškom Sorbonom 1940. godine. Pavle Jakšić je u sredini. (Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenama*, I, Beograd 1990.)

Slika 2. Pavle Jakšić kao načelnik Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske u Topuskom 1944. godine (Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenama*, I, Beograd 1990.)

Slika 3. Pavle Jakšić na narodnom zboru u Debeloj Kosi na Petrovoj gori 30. srpnja 1944. (Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenama*, I, Beograd 1990.)

Slika 4. Slovensko primorje pozdravlja svoje osloboditelje, borce IV. armije: „Tukaj je Jugoslavi-ja!” i „Živeli junaški osloboditelji Trsta!” General-major Pavle Jakšić načelnik je Štaba IV. armije. (Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenama*, I, Beograd 1990.)

Pavle Savić – naučnik u ratu

Slika 1. Pavle Savić na straži u Glamoču 1943. godine (Pavle SAVIĆ, *Nauka i društvo*, Beograd 1978.)

Slika 2. Branka i Pavle Savić u Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije 1942. godine (Pavle SAVIĆ, *Nauka i društvo*, Beograd 1978.)

Siniša Stanković i Drugi svjetski rat

Slika 1. Akademik i sveučilišni profesor Siniša Stanković (fotodokumentacija TANJUG-a)

Slika 2. Siniša Stanković čita Deklaraciju o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije u Ustavotvornoj skupštini u Beogradu, 29. studenoga 1945. godine (Ivan BOŽIĆ i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1973.)

Gottfried Benn između nacionalsocijalizma i unutarnje emigracije

Slika 1. Dokument kojim se Gottfried Benn obvezao na lojalnost nacionalsocijalističkom režimu u ožujku 1933. godine (Wolfgang EMMERICH, *Gottfried Benn*, Reinbek bei Hamburg 2006., 84.)

Slika 2. Gottfried Benn u svojoj radnoj sobi u studenom 1955. godine (http://einestages.spiegel.de/static/entry/_mein_herzensnaerrchen_mein_hyazinthenbeet/11731/benn_am_schreib_tisch.html)

Pisci i rat – Crnjanski i Krleža kao antipodi

Slika 1. Ivo Andrić i Miroslav Krleža (<http://www.radiosarajevo.ba/novost/118079/120-godina-od-rodenja-miroslava-krleze>)

Slika 2. Miloš Crnjanski (<http://www.peticije24.com/forum/17151/start/9200>)

Intelektualac kao negativni dijalektičar: paralelno čitanje Adorna i Krleže

Slika 1. Theodor Adorno (desno) i Max Horkheimer (lijevo) 1965. godine u Heidelbergu (http://www.heathwoodpress.com/wp-content/uploads/2013/08/Adorno_horkheimer.png)

Slika 2. Miroslav Krleža (<http://www.ulicaslavnih.com/images/Miroslav-Krleza.jpg>)

Od anarhizma do šovinizma: Drugi svjetski rat i pripadnici avangardnog umetničkog kruga oko časopisa Zenit – Ljubomir Micić i Marijan Mikac

Slika 1. Anuška i Ljubomir Micić u redakciji *Zenita* u Beogradu 1924. godine

Slika 2. Zadnje poznato pismo Marijana Mikca Ljubomiru Miciću. Zagreb, 27. svibnja 1938.

Slika 3. Micićevo „bibliofilsko pismo” – rijedak primjer samizdata u Jugoslaviji i Micićev pokušaj obnove *Zenita*. Beograd, 1. veljače 1961.

Slika 4. Mikćeva posveta Milanu Dimoviću u knjizi *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*, Zagreb, 11. prosinca 1938.

Rat dolazi dugo. Pisanje *Odjeka Šumadije* o ratu tokom 1941. godine

Slika 1. Naslovnica zadnjeg broja kragujevačkih *Odjeka Šumadije* od 8. travnja 1941. godine, dva dana nakon početka rata u Jugoslaviji

Jaša Prodanović u Drugom svjetskom ratu

Slika 1. Jaša Prodanović na beogradskom Trgu Republike u predizbornoj kampanji 1945. godine (*Spomenice Jaše Prodanovića*, Beograd 1958.)

Slika 2. Jaša Prodanović s desne strane Josipa Broza Tita u Skupštini FNR Jugoslavije (*Spomenice Jaše Prodanovića*, Beograd 1958.)

Ideološka (r)evolucija Miroslava Spaljkovića: student i prijatelj Treće republike u kolaboraciji sa Trećim rajhom

Slika 1. Miroslav Spaljković 1930-ih godina (http://sr.wikipedia.org/wiki/Датотека:Мирослав_Спалајковић.jpg)

Francuska i intelektualci Kraljevine Jugoslavije krajem 1930-tih

Slika 1. Srpska intelektualna elita Francuskoj Republici povodom njezinog nacionalnog praznika, 14. srpnja 1938.

Slika 2. Beogradska *Knjiga o Francuskoj* uoči njemačke okupacije 1940. godine

***Student im Volk*: „Tko nije s nama, taj je protiv nas!”**

Slika 1. Naslovnica glasila *Student im Volk*

Slika 2. Naslovnica glasila *Die Bewegung*

Slika 3. Grb Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu (Josef MÜLLER-INDIA, *VDH-Agram, Suevia-Belgrad: 40 Jahre*, Salzburg 1964.)

Slika 4. Članovi Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu u ljetnom semestru 1934. godine (Josef MÜLLER-INDIA, *VDH-Agram, Suevia-Belgrad: 40 Jahre*, Salzburg 1964., 43.)

Slika 5. Odlikovanje dodijeljeno graditeljima Siegfriedove linije (<http://www.snyderstreasures.com/pages/medals.htm>, 8. 6. 2012.)

Michal Mareš u ratu poslije rata (1945.–1947.): intelektualni otpor izgonu sudetskih Nijemaca

Slika 1. Zakašnjelo priznanje i naknadna rehabilitacija: spomen-ploča Michalu Marešu na njegovoj rodnoj kući u Teplicama, postavljena 1993. godine (http://cs.wikipedia.org/wiki/Soubor:Michal_Mare%C5%A1_-_Teplice,_plaketa.JPG)

Karta 1. Jezična karta Austro-Ugarske uoči Prvog svjetskog rata (Wilhelm J. WAGNER, *Bildatlas zur Geschichte Österreichs*, Salzburg 2006., 194.-195.)

Karta 2. Nastanak i razvoj Čehoslovačke Republike 1918. – 1939. (*Atlas světových dějin 2. díl. Středověk – Novověk*, Praha 1998., 46.)

Professor Pablo de Azcárate and the Nationalities of Yugoslavia

Slika 1. Republikanska kultura sjećanja u Španjolskoj: poziv na konferenciju posvećenu diplomatu profesoru Pablu de Azcárateu 2010. godine (<http://www.sierrapambley.org/conferencia-sobre-pablo-de-azcarate/>)

Zasluge dr. Josipa Bösendorfera u spašavanju kulturne baštine tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata

Slika 1. Iz „Absolutorija” Josipa Bösendorfera (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 2. „Obvezatna prijava starih umjetničkih i povijesnih spomenika Gradskom muzeju”. *Hrvatski list* (Osijek), br. 135 (7115), 17. 5. 1941.

Slika 3. Zgrada *Heimatmuseuma* (prva s lijeva) (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 4. Primjer potvrde o preuzetim predmetima (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 5. Odvoženje podržavljenje imovine osječke židovske obitelji (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 6. Josip Bösendorfer 1940-ih godina (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 7. Službeni natpis na osječkom muzeju nakon oslobođenja Osijeka (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 8. Izvješće Josipa Bösendorfera osječkom NOO-u od 4. srpnja 1945. o povratku imovine (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 9. Primjer potvrde o vraćenim predmetima od 9. srpnja 1945. (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 10. Legitimacija dr. Josipa Bösendorfera, člana Komisije za sakupljanje i čuvanje kulturnih

spomenika i starina na području Narodne Republike Hrvatske (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 11. Dvoje velikana hrvatske kulture na društvenim marginama sredinom 20. stoljeća: Marija Jurić Zagorka (lijevo) i dr. Josip Bösendorfer (desno) (Muzej Slavonije Osijek)

Hrvatski intelektualci u muzejima 1939.–1947.: prakse i prezentacije

Slika 1. Akteri hrvatske partizanske kulture: „mladi” Vanja Radauš i „stari” Vladimir Nazor u Topuskom 1944. godine (iz ostavštine Vanje Radauša)

Slika 2. Muzeološka imaginacija: radna soba Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu (uz dozvolu, Hrvatski povijesni muzej)

Slika 3. Simboli dva različita hrvatstva i hrvatska jugoslavenstva: Josip Broz Tito i Ivan Meštrović na Brijunima 1959. godine (Yugoslavia – Virtual Museum, <http://yugoslavian.blogspot.com/2011/08/tito-and-mestrovic-1959.html>)

Slika 4. Revolucionarni modernizam u hrvatskom kiparstvu: Antun Augustinčić, *Nošenje ranjenika* (Fototeka Muzeja Hrvatskog zagorja, snimio Davorin Vujčić)

Slika 5. Izazov vremenima: *Spomenik maršalu Titu* Antuna Augustinčića pred Titovom rodnom kućom u Kumrovcu (Fototeka Muzeja Hrvatskog zagorja)

Ratni dani Vladana Desnice

Slika 1. Božidar Kovačević, književni kritičar, piše iz Srpske književne zadruge u Beogradu 8. veljače 1941. godine Vladanu Desnici u Split naslovljujući ga kao „književnika” (OOVD, Zagreb)

Slika 2. Sestra i brat, Nataša i Vladan Desnica u Splitu 1930-ih godina (Osobna ostavština Vladana Desnice, Zagreb, dalje: OOVD, Zagreb)

Slika 3. Kopija „šoferske legitimacije” Vladana Desnice od 17. svibnja 1941. godine. Vozački ispit je položio 18. ožujka 1940. godine. Uočljivo je da je ispravu izdalo Redarstveno ravnateljstvo Banovine Hrvatske u vrijeme kada je Split pod talijanskom okupacijskom vlašću. (OOVD, Zagreb)

Slika 4. Vladan Desnica i Ksenija Desnica, rođ. Carić, u svome splitskom stanu na Tomića Stinama 1 nakon vjenčanja

Slika 5. Općina Zadar svjedoči 23. rujna 1943. da je Vladan Desnica *cittadino ex jugoslavo, conjugato, dottore in legge, residente temporaneamente in questo Comune* (privremeno nastanjen u ovoj općini) *con abitazione in Via Giglielmo Marconi*

No 8. Dokument je dobio *in sostituzione della Carta d'Identità*. (OOVD, Zagreb)

Slika 6. Split 1941. godine, nakon talijanske okupacije. Obiteljska kuća Desnica nalazila se na Tomića Stinama 1, iza crkve sv. Franje u smjeru Senjske ulice. Adresa je bila preimenovana u Calle Trifone Bisanti no 1. (*Dalmazia*, Gvida d'Italia della Consociazione Trivistica Italiana, Milano, Gennaio 1942.) (*Centro di Ricerche Storiche Rovigno*, dalje: CRS)

Slika 7. Talijansko državno odvjetništvo u Splitu (*Avvocatura dello Stato Spalato*) potvrđuje 20. rujna 1941. godine da je Vladan Desnica pristav (*aggiunto*) u spomenutom odvjetništvu (OOVD, Zagreb)

Slika 8. Zadar 1941. godine. Došavši iz Splita u Zadar s Vladimirom Rismondom Desnica je neko vrijeme živio u hotelu „Bristol” na Novoj obali (*Riva Nuova*), odnosno, u to vrijeme, Riva Vittorio Emanuele III, no 5/II. (*Dalmazia*, Gvida d'Italia della Consociazione Trivistica Italiana, Milano, Gennaio 1942.)

Slika 9. Vladan Desnica javlja iz Zadra sestri Nataši Desnica 16. srpnja 1942. godine (OOVD, Zagreb)

Slika 10. Hotel „Bristol” u Zadru 1942. godine (Zbirka razglednica profesora Giovannija Radossija, Rovinj)

Slika 11. Zadar u studenom 1943. godine nakon savezničkih zračnih napada. Slika prikazuje predio grada u neposrednoj okolici Sveučilišta u Zadru. Desnice su napustile Zadar nakon drugog bombardiranja koncem studenog 1943. (Objavljeno u: *Zara*, Agosto-Settembre-Ottobre 1993 – N. 8-9-10 Anno XLI; CRS, Rovinj)

Slika 12. Ministarstvo unutrašnjih poslova Narodne vlade Hrvatske odobrava Vladanu Desnici, činovniku hrvatskog Ministarstva financija službeno kretanje iz Šibenika po cijeloj Hrvatskoj 13. svibnja 1945. godine s produženom važnošću do 15. rujna 1945. godine. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske bilo je u trenutku oslobođenja Zagreba, 8. svibnja t.g., u Šibeniku, spremno za preseljenje u Zagreb. Izvršne funkcije ZAVNOH-a prenesene su na Narodnu vladu Hrvatske 14. travnja i.g. (OOVD, Zagreb)

Slika 13. Vladan Desnica 1945. godine (OOVD, Zagreb)

Slika 14. Vladan Desnica 1953. godine (OOVD, Zagreb)

Autori članaka

- Zoran BAJIN
Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković”, Beograd
- Alberto BECHERELLI, dr. sc.
Sapienza – Università di Roma
- Martina BITUNJAC, dr. sc.
Sapienza – Università di Roma
- Dragomir BONDŽIĆ, dr. sc.
Institut za savremenu istoriju, Beograd
- Jadranka BRNČIĆ, dr. sc.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA
III. gimnazija, Zagreb / doktorandica
Poslijediplomskoga doktorskog studija
moderne i suvremene hrvatske povijesti u
europskom i svjetskom kontekstu
- Daniela ČANČAR
doktorandica Poslijediplomskog studija
„Humanističke znanosti” Sveučilišta u
Zadru, studijski smjer Filologija
- Sava DAMJANOV, prof. dr. sc.
Odsek za srpsku književnost Filozofskog
fakulteta Univerziteta u Novom Sadu
- Bojan ĐORĐEVIĆ, doc. dr. sc.
Institut za književnost i umetnost, Beograd i
Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
- Vlatka FILIPČIĆ MALIGEC
Muzeji Hrvatskog zagorja – Muzej seljačkih
buna, Gornja Stubica
- Ante GRUBIŠIĆ
Muzej Slavonije Osijek, Povijesni odjel
- Milan GULIĆ, dr. sc.
Institut za savremenu istoriju, Beograd
- Marina JEMRIĆ
Osnovna škola Julija Benešića Ilok /
doktorandica Poslijediplomskog studija
„Humanističke znanosti” Sveučilišta u
Zadru, studijski smjer Filologija
- Snježana KOREN, dr. sc.
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu
- Zvonko KOVAČ, prof. dr. sc.
Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- Ivana LATKOVIĆ, dr. sc.
Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- Miranda LEVANAT-PERIČIĆ, doc. dr. sc.
Odjel za kroatistiku i slavistiku – Odsjek
za hrvatski jezik i književnost Sveučilišta u
Zadru
- Aleksandar LUKIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
- Petar MACUT
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
- Ivan MAJIĆ, dr. sc.
Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- Miodrag MATICKI, dr. sc.
Institut za književnost i umetnost, Beograd
- Željko MILANOVIĆ, dr. sc.
Odsek za srpsku književnost Filozofskog
fakulteta Univerziteta u Novom Sadu
- Goran MILORADOVIĆ, dr. sc.
Institut za savremenu istoriju, Beograd
- Olivera MILOSAVLJEVIĆ, prof. dr. sc.
Odeljenje za sociologiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Beogradu
- Giuseppe MOTTA, dr. sc.
Sapienza – Università di Roma
- Božo REPE, prof. dr. sc.
Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta
Univerze v Ljubljani
- Barbara RIMAN, dr. sc.
Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

Drago ROKSANDIĆ, prof. dr. sc.
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Mateusz SOKULSKI
Doktorand na Institutu za povijest
Sveučilišta u Wrocławu

Nebojša STAMBOLIJA
Institut za savremenu istoriju, Beograd

Veljko STANIĆ
Balkanološki institut SANU, Beograd

Aleksandar STOJANOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

František ŠÍSTEK, dr. sc.
Institut za povijest, Češka akademija
znanosti, Prag

Popis recenzenata članka

Damir AGIČIĆ, prof. dr. sc.

Dragan ALEKSIĆ, dr. sc.

Višeslav ARALICA, dr. sc.

Mato ARTUKOVIĆ, dr. sc.

Ivo BANAC, prof. dr. sc.

Snježana BANOVIĆ, prof. dr. sc.

Dušan T. BATAKOVIĆ, dr. sc.

Lucija BENYOVSKY, mr. sc.

Miroslav BERTOŠA, prof. dr. sc.

Mile BJELAJAC, dr. sc.

Milena Mileva BLAŽIĆ, prof. dr. sc.

Tihomir BRAJOVIĆ, prof. dr. sc.

Milka CAR PRIJIĆ, doc. dr. sc.

Maciej CZERWINSKI, dr. sc.

Nadežda ČAČINOVIĆ, prof. dr. sc.

Dragan DAMJANOVIĆ, doc. dr. sc.

Uroš DESNICA, dr. sc.

Darko DUKOVSKI, prof. dr. sc.

Bojan ĐORĐEVIĆ, doc. dr. sc.

Aleš GABRIČ, dr. sc.

Goran HUTINEC, dr. sc.

Egidio IVETIĆ, prof. dr. sc.

Tvrtko JAKOVINA, prof. dr. sc.

Zoran JANJETOVIĆ, dr. sc.

Slavija KABIĆ, prof. dr. sc.

Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, dr. sc.

Hrvoje KLASIĆ, dr. sc.

Snježana KOREN, dr. sc.

Maša KOLANOVIĆ, dr. sc.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, dr. sc.

Josip KUMPES, dr. sc.

Ivana LATKOVIĆ, dr. sc.

Suzana LEČEK, dr. sc.

Ivan MAJIĆ, dr. sc.

Zvonko MAKOVIĆ, prof. dr. sc.

Dušan MARINKOVIĆ, prof. dr. sc.

Julijana MATANOVIĆ, prof. dr. sc.

Miodrag MATICKI, dr. sc.

Stjepan MATKOVIĆ, dr. sc.

Vesna MATOVIĆ, dr. sc.

Silva MEŽNARIĆ, dr. sc.

Cvjetko MILANJA, prof. dr. sc.

Olivera MILOSAVLJEVIĆ, prof. dr. sc.

Marija MITROVIĆ, prof. dr. sc.

Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, doc. dr. sc.

Dušan NEČAK, prof. dr. sc.

Šime PILIĆ, prof. dr. sc.

Marina PROTRKA ŠTIMEC, dr. sc.

Branka PRPA, dr. sc.

Mira RADOJEVIĆ, prof. dr. sc.

Božo REPE, prof. dr. sc.

Helena SABLJIĆ TOMIĆ, prof. dr. sc.

Ines SABOTIČ, doc. dr. sc.

Đurđa STRSOGLAVEC, doc. dr. sc.

Irina SUBOTIĆ, prof. dr. sc.

Miran ŠTUHEC, prof. dr. sc.

Milan TERZIĆ, dr. sc.

Ljubinka TRGOVČEVIĆ MITROVIĆ, prof. dr. sc.

Željko UVANOVIĆ, prof. dr. sc.

Milan VRBANUS, dr. sc.

Žarka VUJIĆ, prof. dr. sc.

Petar VUKOVIĆ, doc. dr. sc.

Bilješka o urednicima

IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA (Zagreb, 1985.) studentica je Poslijediplomskoga doktorskog studija moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Na istom je fakultetu stekla zanimanje profesora povijesti i njemačkog jezika i književnosti. Zaposlena je u III. gimnaziji u Zagrebu kao nastavnik njemačkog jezika. Zajedno s Dragom Roksandićem dosad je uredila pet zbornika radova *Desničini susreti* te publikaciju *Vladan Desnica i Desničini susreti: pogled unatrag, pogled unaprijed*, objavljenu povodom 25. obljetnice osnutka *Desničinih susreta*. Njezina su područja interesa oralna historija, generacijska povijest, povijest mladeži, kultura sjećanja te procesi suočavanja s prošlošću.

DRAGO ROKSANDIĆ (Petrinja, 1948.) redovni je profesor u trajnom zvanju na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predstojnik je Katedre za povijest Srednje i Jugoistočne Europe, voditelj modula Diplomskog studija ranoga novog vijeka te nositelj kolegija „Teorije i metode” na Poslijediplomskom doktorskome studiju moderne i suvremene hrvatske povijesti. Voditelj je projekta *Triplex Confinium* (utemeljenog 1996. godine) i znanstvenog programa *Desničini susreti*. Jedan je od utemeljitelja fakultetskog Centra za komparativnohistorijsku i interkulturnu studije. Autor je brojnih knjiga i znanstvenih radova, a posljednje djelo mu je *U Ninu i Danasu* iz 2011. godine. (Vidjeti biobibliografiju do 2008. godine u: Hrvoje Petrić, „Živjeti *Triplex Confinium* (u povodu 60. godišnjice rođenja prof. dr. sc. Drage Roksandića)”, *Ekonomika i ekohistorija*, vol. 4, br. 4, str. 151.-231.)

Imensko kazalo

A

Aarbakke, Vermund 483, 486
Aćimović, Milan 171, 215, 258, 385, 399
Adamič, Lujo 246
Adler, Zlatko 491
Adorno, Theodor 25-26, 293-304
Adriano, Pino 192, 195
Adžija, Božidar 203
Agbaba, Zvonimir 511
Ahčin, Ivan 72
Ahmatova, Ana 104
Aimone, princ od Savoje i vojvoda od Spoleta 190
Alatri, Paolo 191, 195
Aleksander, Irina 313, 329
Alighieri, Dante v. Dante
Altgayer, Branimir 443, 493
Álvarez, Melquíades 775
Anastasijević, Ksenija 35
Anđelić, Teodor (Анђелић, Теодор) 313, 316, 329
Anders, Władysław 13, 91, 93, 98, 100-101, 105
Andrejević Kun, Đorđe 173
Andrić, Ivo 24, 54, 86, 188, 277, 279-281, 283, 284-288, 289, 290, 291
Anđus, Radoslav 260
Anić, Vladimir 44, 51, 428, 456
Anselmo Canterburyjski 48
Antić, Milan 398, 388, 408-409, 411
Anzulović, Boris 553
Arburg, Adrian von 460, 470
Arendt, Hanna 50, 51
Arnold, Đuro 489
Arouet, François Marie v. Voltaire
Artuković, Andrija 215
Asejev, Nikolaj Nikolajevič 318
Aspe, Francisco Méndez 478
Assmann, Aleida (Asman, Alaida) 449, 456
Atanasijević, Ksenija 166
Atila 190
Augustinčić, Antun 509, 515, 516-517, 519-522, 524

Aurnhammer, Achim 288, 280
Ausec (rod. Tusulin), Zora 92, 363-375, 376-377
Ausec, Iztok (Aki) 368
Awender, Jakob 445, 446
Azcarate, Gumersindo de 479
Azcarate, Manuel 479
Azcarate, Pablo Florez de 37, 475-486

B

Babić, Goran 224, 227, 285
Babić, Ljubo 138
Bacon, Francis 44, 151
Badl, Willi 36, 427-429, 431-432, 439-440, 442-444, 450, 451-452, 453, 455
Badoglio, Pietro (Badoljo, Pijetro) 403
Bajford, Jovan 436, 456
Bajić, Baja 260
Bajin, Zoran 33
Bakarić, Vladimir 224, 512
Bakeless, John 483, 486
Bakogiann, Sophia 519, 525
Bakunjin, Mihail Aleksandrovič 120, 461
Baloković, Zlatko 246
Balota, Mate 514
Balugdžić, Živojin 53, 57-58, 65, 112
Banac, Ivo 180, 184, 191, 195, 483, 486
Banović, Snježana 116-117, 130, 279
Barac, Antun 139, 144, 286, 513
Barbelić, Fran 365, 377
Barbusse, Henri (Barbis, Anri) 318
Bareš, Gustav 467
Barić, Henrik 173
Barić, Nikica 432, 435, 456
Barić, Olga 180
Baron, Johann 447
Barrès, Auguste-Maurice (Moris Bares, Ogist) 417
Barthes, Roland Gérard 41, 43, 47, 50, 51
Bartulović, Niko (Бартуловић, Нико) 422
Basariček, Đuro 191
Batagolj, Tone 371
Bataković, Dušan T. 414, 416, 425

- Batorović, Mato 137-138, 140, 144, 145
 Bauersfeld, Helmut 447
 Baumann, Barbara 265, 276
 Becher, Johannes R. 270
 Becherelli, Alberto 19, 188, 190, 195
 Becić, Vladimir 491
 Bećarević, Božidar 256
 Bednařík, Petr 466, 470
 Begonja, Zlatko 552
 Begović, Milan 321
 Begović, Sima (Беговић, Сима) 255, 256, 258, 264
 Bekić, Darko 17, 519, 525
 Belić, Aleksandar 88, 171, 173, 255, 256
 Bendiner, Elmer 477
 Beneš, Edvard 460
 Beneš, Zdeněk 470
 Benešić, Blaženka 140
 Benešić, Franjo 140
 Benešić, Jelka 140
 Benešić, Julije 16, 131-143, 144, 145
 Benešić, Mira 140
 Benešić, Natko 140
 Benn, Gottfried 23-24, 265-276, 277, 278, 288, 290
 Benyovsky, Lucija 514, 525
 Berija, Lavrentij 92, 98
 Bering, Dietz 453, 454, 456
 Berlin, Isiah (Berlin, Isaija) 108, 114
 Bernardić, Ivan 182
 Bernardy, Amy 189, 195
 Besednjak, Engelbert 72
 Bethke, Carl 430, 433, 437, 439, 448, 456
 Beus Richembergh, Goran 430, 435, 436, 439, 456
 Bevk, France 371
 Biber, Dušan 77, 78, 80, 431, 436, 437, 438, 439, 456
 Bielatowicz, Jan 97, 106
 Bihalji, Oto 319
 Bihalji, Pavle 319
 Bilandžić, Dušan 202, 211, 214, 226
 Bilimović, Antun 240
 Bismarck-Schönhausen, Otto Eduard Leopold von (Bizmark) 396
 Biti, Vladimir 45, 51
 Bitunjac, Martina 19, 180, 184
 Bjelajac, Mile 231, 237, 384, 392
 Blaschke, Anette 443, 444, 456
 Blažeković, Milan 489, 491, 492, 498
 Blažević, Zrinka 128, 130
 Bled, Jean-Paul 416, 426
 Blois-Lieach, F. L. De 310
 Blok, Aleksander Aleksandrovič 318
 Blum, Léon (Blum, Leon) 416
 Blunck, Hans Friedrich 271
 Boban, Branka 178, 184
 Boban, Ljubo 73, 80, 216, 226, 381, 382, 392
 Bogdan, Ivo 159
 Bogdanović, Bogdan 324
 Bogdanović, Milan 554
 Bogdanović, Mira 314, 330
 Bogner-Šaban, Antonija 116, 117, 130, 137, 145
 Bogusławski, Antoni 139, 145
 Boisson, Marius (Boason, Marijis) 318
 Bojović, Petar 173
 Bolecki, Włodzimierz 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 103, 106
 Bollenbeck, Georg 266, 276
 Bonaparte, Napoléon 193, 347, 451
 Bondžić, Dragomir 21, 239, 242, 247, 248, 253, 254, 255, 260, 264
 Bonifačić, Antun 417, 425
 Boranić, Dragutin 322
 Boras, Damir 427
 Borković, Milan 399, 401, 402, 405, 407, 411
 Bösendorfer, Josip 37-38, 487-507
 Bosnić, Milovan 200, 277
 Bosto, Sulejman 137, 145, 227
 Boštjančič, Aleksander 370
 Bounia, Alexandra 519, 525
 Bozhinov, Voin 483, 486
 Božič, Boža 373-374
 Božič, Mirko 554
 Božović, Branislav (Божовић, Бранислав) 171, 175, 254, 264
 Breccia, Alfredo 318, 411
 Brecht, Bertolt 24, 266, 270, 278, 288, 290
 Breitenfeld, Gustav v. Bareš, Gustav
 Brenner, Peter J. 269, 276
 Briand, Aristide (Brijan, Aristid) 416
 Brković, Ivana 128, 130
 Brlić, Ante E. 489, 491, 500

Brnčić, Jadranka 10, 44, 51
 Brodski, Josif 287
 Brouk, Bohuslav 466
 Broz, Josip v. Tito, Josip Broz
 Brugere, Raymond (Brižer, Rejmon) 398
 Buck, Theo 270, 276
 Buck-Marss, Susan 28, 334
 Budak, Mile 149, 191, 215
 Budes, Guillaume (Bid, Gijom) 165
 Buerov, A. R. 139, 145 v. Glavaš, Andrija
 Radoslav
 Bunić Vučić, Ivan 189
 Buntak, Franjo 489-490, 491, 492, 495
 Burek, Tomasz 86, 106
 Buxton, Noel 477
 Bužan, Joso 491

C

Car, Marko (Цар, Марко) 421
 Carcer, Aguirre de 477
 Carducci, Giosuè Alessandro Giuseppe 191,
 537, 545
 Carstanjen, Helmut 438
 Casertano, Rafaele 188
 Celestin, Vjekoslav 489
 Cesarec, August 282, 421
 Cevc, France 364, 374, 377
 Chamberlain, Neville 477
 Charles, Christophe (Šarl, Kristof) 415
 Chataignau, Ives (Šatenjo, Iv) 398
 Chaubet, François 418, 425
 Chrétien, Henri (Kretijen, Anri) 231
 Christowe, Stojan 483, 486
 Churchill, Randolph (Čerčil, Randlof) 234
 Churchill, Winston (Čerčil, Vinston) 101,
 212, 314
 Ciesielski, Stanisław 92, 106
 Cifrak, Mario 44, 51
 Cincar-Marković, Aleksandar 171
 Cincar-Marković, Milutin 171
 Cingolani, Giorgio 192, 195
 Cioran, Émil (Sioran, Emil) 86
 Cipek, Tihomir 137, 145, 227
 Claus, Paul 438-439
 Clausewitz, Carl von (Klauzevic, Karl fon)
 229, 237
 Clissold, Stephen 191, 195

Colban, Erik 477, 483
 Coleridge, Samuel Taylor 335
 Conrad, Joseph 96
 Conwil-Evans, Thomas P. 477
 Conze, Werner 444, 456
 Coselschi, Eugenio 188
 Cowan, Jane K. 484, 486
 Crljen, Danijel 160
 Crnjanski, Miloš 24, 30, 53, 63, 63, 152-163,
 170, 277-289, 290, 321, 346, 349-350
 Crnobori, Marija 15, 117, 130
 Croce, Benedetto 10, 39, 102, 529, 531,
 532, 537, 545, 551, 552, 553
 Curie, Marie (Kiri, Marija) 240, 241, 242
 Curzon, George Nathaniel 93, 103
 Cvetković, Dragiša 67, 69, 71, 72, 74, 80,
 149, 213, 216, 358, 381, 282, 384, 391
 Cvetković, Srđan 173, 175
 Cvijić, Jovan (Цвијић, Јован) 166, 423
 Cvijović Javorina, Ivana 10, 35, 49, 51, 159,
 174, 176, 180, 184, 239, 248, 249, 254,
 264, 279, 290, 511, 526, 536, 530, 552,
 553
 Czachowska, Jadwiga 94, 95, 106
 Czapski, Józef 13, 91-104, 105-106

Č

Čančar, Daniela 23
 Čarapić, Radomir 259
 Čavoški, Kosta 388, 389, 392
 Čepič, Zdenko 366, 277
 Čerić, Vilim 511
 Čermak, Lea 511
 Čolaković, Rodoljub 224
 Čubelić, Tomo 198, 211, 213, 224, 226
 Čukulić, Žika 232

Ć

Ćaće, Ivo (Ćaće, Ivo) 511
 Ćićin-Šajinu, Ćiro 545
 Ćipiko, Ivo 285
 Ćirković, Simo C. (Ћирковић, Симо Ц.)
 252, 258, 264
 Ćorović, Vladimir 166, 167, 175
 Ćosić, Bora 29-31, 349-352, 353, 354
 Ćosić, Dobrica 344
 Ćubrilović, Vaso 255, 256, 260

D

- D'Annunzio, Gabriele 181, 545
 Dąbrowska, Maria 95
 Damjanov, Sava 12-13
 Damjanović, Milica 167, 175
 Damjanović, Pero 199, 200, 227
 Dante (Alighieri, Dante) 191, 321
 Davičo, Oskar 253, 286, 313
 Dediđer, Vladimir 202, 209, 210, 211, 226, 243, 246
 Delacroix, Christian 415, 426
 Deleuze, Gilles 340, 341
 Delorko, Olinko 191
 Demetar, Dimitrije 190
 Demić, Mirko 31, 355, 359, 360-361, 362
 Depolo, Josip 252
 Deroko, Aleksandar 255
 Derossi, Zlata 315, 322, 323, 326, 327, 330
 Derrida, Jacques 48, 340
 Deržavin, Nikolaj S. 246
 Descartes, René 545
 Deschner, Karlheinz 192, 195
 Desnica (r. Carić), Ksenija 540, 545, 546
 Desnica (rođ. Luković), Fanny 538, 539, 546, 548
 Desnica, Boško 531, 536, 537-538, 539
 Desnica, Nataša 538- 541
 Desnica, Uroš 529, 530, 531i, 536-539, 548, 552
 Desnica, Uroš ml. 531, 540, 546
 Desnica, Vladan 9-11, 21, 24, 31, 39, 41-50, 51, 285, 356-358, 361, 362, 529-555
 Desnica, Vladimir 537, 538
 Desnica-Žerjavić, Nataša 530, 540-543
 Detoni, Marijan 511
 Deutsch (obitelj) 493, 486
 Diklić, Slavko 489
 Dimić, Ljubodrag (Димић, Лубодраг) 221, 227, 252, 264
 Dimitrijević, Bojan 235, 237
 Dimitrović, Đoka 545
 Dimou, Augusta 224, 228
 Dimović, Milan 322, 326
 Dinić, Tasa 171
 Divac, Nedeljko (Дивац, Недељко) 390, 4189
 Dizdar, Zlatko 148, 149, 161
 Döblin, Alfred 266
 Domagoj (knez) 157
 Donat, Branimir 27, 308, 315, 324, 330
 Dončević, Ivan 554
 Doré, Gustave 46
 Dosse, François (Dos, Fransoa) 415, 426
 Dostojevski, Fjodor Mihajlovič 43, 48, 97
 Dotlić, Luka 314, 330
 Dragoš, Srečo 71, 80
 Drainac, Rade 59-60
 Drapšin, Petar 198, 234
 Dreiser, Theodore 102
 Drenovac, Nikola 535
 Dreyfuss, Alfred (Drajfus, Alfred) 102, 355, 356, 395
 Drtina, Prokop 467
 Držić, Marin 117
 Dučić, Jovan 282, 418
 Duda, Bonaventura 44, 51
 Duda, Dean 117, 118, 130
 Dugac, Željko 185
 Dujmović, Dragan 499
 Dujšin, Dubravko 515
 Dujšin-Ribar (rođ. Gattin), Cata 515, 523
 Dukić, Davor 128, 130
 Dukić, Josip 522, 525
 Duraković, Ferida 287, 290
 Durieux, Tilla 515
 Đurišin, Dyoniz 286
 Dvorniković, Vladimir (Дворниковић, Владимир) 422
 Dyker, David A. 482

Đ

- Đaja, Ivan (Ђаја, Иван) 166, 255, 420
 Đelineo, Stefan 253, 258, 259, 260
 Đilas, Milovan 33, 199, 222, 223, 224, 244, 246, 249, 253, 314, 315, 331, 387, 517, 521, 525
 Đorđević, Andro 165
 Đorđević, Bojan 14, 109, 114, 171, 173, 175, 239, 249, 279
 Đorđević, Cvetan 258
 Đorđević, Dimitrije 33, 386, 391, 392
 Đorđević, Irinej (vladika) 538

Đorđević, Jovan (Ђорђевић, Јован) 260, 421
 Đorgović, Momčilo 316, 329
 Đukić Perišić, Žaneta 280, 290
 Đurić, Miloš 255
 Đurišić, Pavle 405

E

Eberhardt, Piotr 477, 480, 486
 Eckhart, Meister 48
 Ekmečić, Milorad (Екмечич, Милорад) 396
 Emmerich, Wolfgang 269-270, 271, 274, 276
 Engels, Friedrich (Engels, Fridrih) 199, 307, 396
 Erdeljanović, Jovan 255
 Erskine, William 484
 Esih, Ivan 139
 Esman, Milton J. 430, 439, 440, 456
 Euringer, Richard 126

F

Fabry, Charles (Fabri, Šarl) 231
 Feldman, Andrea 178, 184
 Ferenc, Mitja 77, 80
 Ferluga, Silva 370
 Fermi, Enrico 241
 Feštajn, Simon 75, 81
 Fichter Lichte, Erica 126
 Filakovac, Vladimir 491
 Filipčić Maligec, Vlatka 38
 Filipović, Muhamed 199, 201, 226
 Filmer, Robert 478
 Firinger, Kamilo 489
 Fischer, Bernd J. 307, 330
 Fischer, Jasna 364, 377
 Fischer, Pavao 491, 496
 Fisković, Cvito 519
 Flaker, Aleksandar 316, 330
 Flaubert, Gustave 335, 545
 Fleck, Hans-Georg 428, 434, 456
 Flod, Ivan 490-491, 493, 494, 508
 Fogaroš, Žarko 258
 Foretić, Vinko 321
 Forgách de Ghymes et Gács, grof János (Forgač, Janoš) 396

Fotez, Marko 15, 115-129, 130
 Foucault, Michel 29, 340, 341
 Fouque-Duparc, Jacques 480, 486
 Franco, Francisco (Franko, Francisko, general) 63, 71, 115, 118, 124, 129
 Frangeš, Ivo 554
 Frangeš-Mihanović, Robert 501, 520
 Frank, Franjo 489
 Frank, Tibor 203
 Franjetić, Radoslav 489
 Franjo Josip I. 177
 Frauenheim, Stjepan 493
 Freud, Sigmund (Frojd, Zigmund) 42, 316, 350
 Freyberg, Bernard (general) 102
 Frick, Werner 288, 290
 Friedmann, Bela 494
 Friszke, Andrzej 93, 106
 Fuchs, Hugo 495
Führer v. Hitler, Adolf
 Furet, François (Fire, Fransoa) 307, 330
 Fürst, Franz 494

G

Galovac, Josip (načelnik) 496
 Galović, Fran 138, 142, 145
 Gamulin, Grgo
 Garašanin, Milutin (Гарашанин, МИЛУТИН) 241, 249
 Garcia, Patrick 415, 426
 Garibaldi, Giuseppe 190
 Gašić, Ranka 168, 169, 175, 176
 Gavella, Branko 116, 117, 138
 Gavriilo, patrijarh (Dožić, Đorđe) 398, 493
 Gavriloff, Christo 483
 Gavriloff, Mikhail 483
 Gavrilović, Dragutin (major) 173
 Gavrilović, Ljiljana 510, 525
 Gecan, Vilko 321
 Geci, Kapistran (franjevac) 489
 Geiger, Vladimir 147, 161, 428, 439, 434, 436, 448, 456
 Gesemann, Gerhard Friedrich Franz (Gezeman, Gerhard Fridrih Franc) 169
 Gestrin, Ferdo 224, 226
 Gezeman, Gerhard Fridrih Franc (v. Gesemann, Gerhard Friedrich Franz) 173

Giannini, Amadeo 191, 195
 Gide, André 75
 Giedroyć, Jerzy 100, 102-103, 106
 Glavaš, Andrija Radoslav 139 v. Buerov
 Gligorić, Velibor 110, 253, 306
 Gligorijević, Branislav (Глигоријевић,
 Бранислав) 380, 392, 396
 Glišić, Venceslav (Глишић, Венцеслав)
 257, 264
 Godeša, Bojan 72, 73, 77, 81
 Goebbels, Joseph Paul (Gebels, Jozef Paul)
 127, 266, 273, 347, 406
 Goethe, Johann Wolfgang von (Gete, Johan
 Wolfgang fon) 18, 166, 168, 170
 Gojković, Jovan 496, 498
 Goldstein, Ivo 190, 192, 195, 434, 436,
 439, 493, 456, 510, 513, 525
 Goldstein, Slavko 161, 510, 513, 525
 Goll, Ivan (Gol, Ivan) 306, 317, 319, 329
 Golubović, Vidosava (Голубовић,
 ВИДОСАВА) 308, 309, 310, 312, 313, 319,
 324, 325, 329, 330
 Gorup, Josip 375
 Gosar, Andrej 70, 81
 Govorkovich, Ivan 492
 Graf, Oskar Maria 267
 Grafenauer, Bogo 68, 70, 71
 Grandhomme, Jean-Noël 416, 426
 Granjon, Marie-Christine (Granžon, Mari
 Kristin) 415, 425, 531, 553
 Graovac, Igor 428, 439, 456
 Grass, Günther 284
 Grbić, Dragoslav 46, 51
 Gregorić, Danilo 62
 Greimas, Algirdas Julien 43
 Grgičević, Marija 46, 51
 Grol, Milan 111, 418
 Grol, Vojislav M. 112
 Gross, Mirjana 192
 Grubačić, Kosta 245
 Grubišić, Ante 37, 488, 490, 493, 494,
 504, 506, 508
 Gruden Zdunić, Iva 177, 185
 Guépratte, Émile Paul Aimable (Geprat,
 Emil Pol Emebl, admiral) 167
 Gulić, Milan 22
 Gundulić, Ivan 117, 189
 Gütermann, Christoph 480

H

Hachtmann, Rüdiger 456
 Hadler, Frank 471
 Hadžić, Fadil 554
 Hafner, Gema 371
 Hahn, Otto (Han, Oto) 241
 Hainz, Jože 224
 Halwax, Gustav 446
 Hamel, Anton Gerard van 480
 Hamilton, Alistair (Hamilton, Alaster)
 64, 65
 Hans, Mijo 152
 Hartvig, Nikola (poslanik) 396
 Hašek, Jaroslav 462
 Haug, Fritz 452, 453
 Hauser, Arnold 35
 Hebrang, Andrija 180, 203, 221
 Hećej-Tompak, Hilda 504
 Heeren, Viktor von (Heren, Viktor fon)
 169
 Hegemann, Werner 270
 Heidegger, Martin 48, 269
 Hein, Hans Jacob 445, 446
 Heine, Heinrich (Hajne, Hajnrih) 168
 Herder, Johann Gottfried von 166, 168
 Herling-Grudziński, Gustaw 13, 91-104,
 105, 106
 Hermann-Neiße, Max 269
 Herzog, Mathias 452
 Hesiod 124
 Heynicke, Kurt 126
 Hickethier, Knut 266, 276
 Hillebrand, Bruno 269, 271, 272, 276
 Himmler, Heinrich 271
 Hitler, Adolf 23, 27, 55, 58-61, 63, 72, 74,
 76-79, 92, 107, 112, 126-127, 156, 169,
 214-215, 265-267, 268, 269-271, 274-
 275, 278-280, 324, 325, 384, 397, 401,
 406, 407, 408-409, 433, 435, 436, 439,
 442-443, 450, 452-454, 482
 Hladnik, Miran 291
 Hobsbawm, Eric (Hobsbaum, Erik) 307,
 330, 409, 411
 Hodel, Robert 281, 284-285, 287, 290
 Hoffiller, Viktor 494, 497
 Holiotcheva, Donca 483
 Homer 86, 494

Hoptner, Jacob B. 397, 411
 Horkheimer, Max 294, 295, 296, 299, 300,
 303, 304
 Horvat, Josip 190, 185
 Horvat, Rudolf 487
 Horvat-Pintarić, Vera 315, 316, 321, 329,
 330
 Hötendorf, Franz grof Conrad von 491,
 496
 Hranilović, Marko 181
 Hribar, Ivan 76
 Hryciuk, Grzegorz 92, 106
 Hübl, Milan 460, 470
 Huch, Ricarda 266
 Humo, Avdo 253
 Hunter Miller, David 477
 Hus, Jan 464
 Hutcheon, Linda 344, 354

I

Ibrovac, Miodrag 169
 Ibrovac-Popović, Jelisaveta (Ибровач-
 Поповић, Јелисавета) 424
 Ilić, Mihajlo (ИЛИЋ, МИХАИЛО) 256, 419
 Institoris, Heinrich 123, 130
 Ivanuš, Rhea 510, 511, 516, 525
 Ivanuša, Dolores 510, 516, 525
 Iveković, Mladen 18, 245
 Ivičević-Desnica, Jelena 530

J

Jackson, Julian 404
 Jagodnik (obitelj) 375
 Jakobsen, Per 287, 290
 Jakovina, Tvrtko 224, 227, 509
 Jakovljević, Stevan 260
 Jaksch, Wenzel 468
 Jakšić, Đuro 230
 Jakšić, Grgur 421
 Jakšić, Marija 230
 Jakšić, Pavle (general) 21-22, 229-236, 237,
 242, 244-245, 249
 Janičijević, Miroslav 418, 419, 426
 Janković, Blaž 245
 Janković, Branimir 9, 531, 552
 Janković, Stojan 9
 Janjetović, Zoran 430, 434, 457

Jarman, Robert L. 69, 81
 Jeftanović, Dušan 407
 Jelaš, Danijel 488, 508
 Jelčić, Dubravko 143, 145, 340, 342
 Jelić, Ivan 203, 216, 224, 227
 Jelić-Butić, Fikreta 521, 525
 Jemrić, Marina 16, 138, 140
 Jenšterle, Marko 75, 81
 Jesenjin, Sergej 318
 Jevtić, Bogoljub 216
 Joliot-Curie, Frédéric (Žolio-Kiri, Frederik)
 21, 241
 Joliot-Curie, Irène (Žolio-Kiri, Iren) 21,
 241, 246, 248
 Jonić, Velibor (ministar) 170, 171, 172, 175,
 403, 405
 Jonjić, Tomislav 435, 457
 Jorgovanić, Rikard 138
 Josifović, Mladen (Јосифовић, Младен)
 260, 419
 Josifović, Stevan 164, 176
 Jovanović Marambo, Vojislav 400, 411
 Jovanović Stoimirović, Milan 108, 112, 114
 Jovanović Zmaj, Jovan 383
 Jovanović, Arsenije 29, 343, 345, 348, 352,
 353
 Jovanović, Arso (general) 148, 198, 209,
 223, 227
 Jovanović, Dragoljub 30, 240-241, 260,
 319, 384, 385, 386, 387, 389-391, 392
 Jovanović, Dragomir Dragi 399
 Jovanović, Jovan M. 421
 Jovanović, Nebojša 25, 227
 Jovanović, Petar 260
 Jovanović, Slobodan (Јовановић,
 СЛОБОДАН) 112, 167, 175, 379, 392,
 402, 419, 421
 Jovanović, Vladan 536
 Juranović Tonejc, Martina 508
 Jurčec, Ruda 72
 Jurčić, Vladimir 139, 145
 Jurić Zagorka, Marija 506, 516
 Jutronić, Andro 321
 Juvan, Marko 338, 341

K

Kačić Miošić, Andrija 189
 Kafka, Franz 462, 554

- Kalapać, Dušan 553
 Kant, Immanuel 42, 352
 Kapiz (Kapic), Pjotr Leonidovič 246, 247
 Karađorđević, dinastija 212, 379
 Karađorđević, kralj Aleksandar 166, 179, 191, 379, 380, 416
 Karađorđević, kralj Petar II. 384
 Karađorđević, princ Pavle 383, 384
 Karaman, Ljubo 500
 Karas, Nikola 516
 Karaula, Željko 148, 149, 151, 153, 161
 Kardelj, Edvard 32, 33, 220, 222, 386
 Karpiński, Wojciech 93, 94, 95, 96, 100, 101, 106
 Kašanin, Milan 282, 418
 Kaštelan, Jure 554
 Katanec, Marko 499
 Katanec, Mihovil 132
 Kavakli, Evangela 519, 525
 Kavić, Veljko 117
 Kazaz, Enver 137, 145, 285
 Keiser, Colin 523, 525
 Kenyon, Frederic G. (Sir) 478
 Kerenski, Aleksandar 93
 Kerkez, Slobodan 170, 171, 176
 Kermavner, Dušan 71, 81
 Kern, Sonja 370
 Keršovani, Otokar 203
 Khuen-Héderváry, Károly 141, 177
 Kidrič, Boris 75, 241
 Kidrič, Zdenka 241
 Kiernan, Ben 128, 130
 Kisch, Egon Erwin 270
 Kisić Kolanović, Nada 189, 195, 488, 490, 508, 520, 525
 Klajn, Ivan (КЛАЈН, ИВАН) 319
 Klemenčić, Matjaž 364, 374, 377
 Kljajić, Stipe 40
 Kljaković, Jozo 516-517, 519, 522
 Knežević, Đurđa 512, 526
 Knežević, Radoje L. (КНЕЖЕВИЋ, РАДОЈЕ Л.) 419
 Kocbek, Edvard 28, 79, 80, 245, 333-334, 336-337, 339-340, 341, 371
 Kolar, Slavko 554
 Kolar-Dimitrijević, Mira 435, 457
 Kolendić, Petar 255, 260
 Kollwitz, Käthe 266
 Kombol, Mihovil 117, 138
 Kon, Geca 350, 553
 Konstantinovič Romanov, Jovan (knez) 396
 Konstantinovič, Mihailo (КОНСТАНТИНОВИЋ, МИХАИЛО) 72, 419
 Konstantinovič, Radomir 306, 315, 321, 330, 331
 Kopecký, Václav 466
 Korać, Dušan 233, 237
 Korać, Stanko 47, 51
 Koren, Anton 370
 Koren, Snježana 19, 198, 206, 207, 211, 224, 227
 Koroman, Boris 515, 526
 Korošec, Anton 68, 69-72, 78, 319
 Koselleck, Reinhard 447, 457
 Koskenniemi, Martti 477
 Kosmač, Ciril 337
 Kostić, Veselin 35
 Koštunica, Vojislav 388, 389, 392
 Košutić (r. Radić), Mira 19, 177-184, 185
 Košutić, August 19, 177, 178, 180, 184
 Kovač, Mirko 29, 285, 343, 348, 358
 Kovač, Zvonko 9, 24, 283, 291
 Kovačević, Božidar 255, 256
 Kovačević, Božidar (КОВАЧЕВИЋ, БОЖИДАР) 543
 Kovačević, Veljko 390
 Kovačić, Ivan Goran 137, 139, 514, 520
 Kovič, Kajetan 371
 Kowalczyk, Andrzej Stanisław 103, 106
 Krajačić, Ivan (Stevo) 16
 Krakov, Stanislav 321, 403
 Krämer, Adam 432
 Kranjc, Mišo 338, 371
 Krauss, Žiga 491, 496
 Krek, Janez Evangelist 79, 80
 Krek, Miha (ministar) 69, 70, 73, 216
 Křen, Jan 460
 Krippendorff, Ekkehart 477
 Krišto, Jure 148, 162
 Krizman, Bogdan 178, 184, 192, 195
 Krizman, Tomislav 491
 Krizmanić, Anka 321
 Krklec, Gustav 313

Krleža, Bela 137, 515
 Krleža, Miroslav 16, 24, 25-26, 110, 137-138, 140-141, 277-289, 290, 291, 293-303, 304, 313, 343, 350, 515
 Kropotkin, Petr Aleksejevič 120
 Krupa, Alfred 511
 Krvarić, Kamilo 496
 Kržišnik-Bukić, Vera 364, 373, 377
 Kübler, Ludwig (Kibler, Ludvig) 235
 Kučera, Jaroslav 470
 Kudelski, Zdzisław 94, 95, 96, 97, 99, 102, 103, 106
 Kuhar, Alojzije 72
 Kuhar, Lovro v. Prežihov, Voranc
 Kulić, Dimitrije (Кулић, ДИМИТРИЈЕ) 255, 264
 Kulovec, Fran 70, 73
 Kulundžić, Josip 110
 Kuljić, Todor 225, 227
 Kumanudi, Anka 259
 Kundera, Milan 348, 353
 Kungel, Adalbert 61
 Kunze, Walter (Kunce, Valter) 171
 Kural, Václav 470
 Kurzbeck, Joseph von 498
 Kurzmann, Julije 431
 Kusovec, Dušan 256
 Kuzanski, Nikola 48
 Kužar, Fortunat 366, 378
 Kvaternik, Eugen 190, 192
 Kvaternik, Eugen Dido 519
 Kvaternik, Slavko 180, 327, 520
 Kwiatkowska-Viatteau, Aleksandra 101, 116

L

L'Annunziata, Michael F. 241, 249
 Lamoureux, Lucien (Lamure, Lisjan) 397
 Lasić, Stanko 283, 284, 291, 300, 304
 Latković, Ivana 28
 Laval, Pierre (Laval, Pjer) 404
 Lazarević, Branko (Лазаревић, Бранко) 12-13, 14, 83-84, 86-89, 90, 108, 114, 413, 418, 426
 Lazarević, Dragica 200, 227
 Lazarević, Milorad (general) 489
 Lazarević, V. 112
 Leček, Snježana 178, 179, 185

Ledeen, Michael A. 191, 195
 Lee, Stephan 307, 331
 Leerssen, Joep 128, 130
 Léger, Louis (Ležer, Luj) 252
 Leko, Aleksandar 260
 Leković, Mišo 223, 227
 Leković, Mišo 223, 227
 Lendić, Ivo 191
 Lennig, Walter 269, 274, 276
 Lenjin, Vladimir Iljič Uljanov 34, 199, 214, 307, 318, 396
 Leović, Josip 504
 Leposavić, Rade 307, 308, 330
 Leskošek, Franc 222
 Lessing, Gotthold Ephraim (Lesing, Gotthold Efraim) 168, 352
 Lešić, Rudolf 496
 Lešić, Zdenko 286, 287, 290, 291
 Levnat-Peričić, Miranda 15
 Levinas, Emmanuel 48
 Lewis, Sinclair 102
 Leymarie, Michel 552
 Liebknecht, Karl 467
 Linhartova, Vera 348, 353, 354
 Lipovac, Vladimir 179, 181, 185
 Littlejohn, David 409, 411
 Löhr, Alexander (Ler, Aleksandar)
 Lompar, Miro 278, 290
 Londers, Albert 483, 486
 Lozanić, Milivoj 240
 Luburić, Vjekoslav Maks 327
 Lucić, Hanibal, 189
 Lukács, György (Lukač, Đerđ) 31, 346, 348, 350-352, 353
 Lukavac, Mirko 312, 330
 Lukežić, Irvin 377
 Lukić Lule, Miladin (Лукић-Луле, МИЛАДИН) 255, 264
 Lukić, Aleksandar 32
 Lukić, N. (svećenik) 295
 Lunačarski, Anatolij 316
 Luther, Martin 48
 Luxemburg, Rosa 467

Lj

Ljotić, Dimitrije 62, 71, 201, 215, 216, 258, 405, 409

M

- Macartney, Carlile Aylmer 480, 486
 Macut, Petar 17, 159
 Maček, Vladko 67, 69, 71-74, 89, 149, 180, 183, 213, 216, 358, 381, 382, 384, 291, 511, 313, 515
 Magaš, Branka 190, 195
 Mahlberg, Toni 448, 453
 Mahnič, Anton 68
 Majakovski, Vladimir Vladimirovič 318, 325, 347
 Majcen, Stanko (pomoćnik bana) 170
 Majdanac, Boro (Майданац, Боро) 167, 176, 253, 264
 Majić, Ivan 25, 26
 Majski, Ivan 92, 98, 99
 Makanec, Julije 17, 147-160, 161
 Makedonski, Aleksandar 347
 Maksimović, Desanka 253
 Maksimović, Toma 173
 Maleš, Branimir 173
 Maljevič, Kazimir Severinovič 318
 Mandeljštam, Nadežda 97
 Mann, Heinich 266
 Mann, Klaus 268, 269, 270
 Mann, Thomas (Man, Tomas) 266, 273, 284, 346, 348, 350, 352, 353
 Mannheim, Karl 453
 Mantoux, Paul 486
 Manzoni, Alessandro 190
 Marcuse, Herbert 299, 302, 304
 Mareš, Michal 36-37, 459-470
 Maričić, Maja 177, 185
 Marijanović, Stanislav 133, 142, 145
 Marinetti, Filippo Tommaso Emilio 274
 Marinković, Dušan 10, 44, 48, 50, 51, 538, 540, 542, 552
 Marinković, Ranko 286
 Maritain, Jacques 102
 Marjanić, Suzana 27
 Marjanović, Branko 312
 Marjanović, Jovan 198, 223, 224, 227, 405, 411
 Marković, Božidar 167, 252
 Marković, Božidar S. 419
 Marković, Lazar 399
 Marković, Slavica 522, 525
 Marks, Ljiljana 428, 435, 457
 Markuš, Zoran (Маркуш, Зоран) 309, 312, 313, 314, 315, 316, 327, 329
 Marolt, Tončka 366
 Marulić, Marko 366
 Marx, Karl (Marks, Karl) 34, 199, 307, 396, 467
 Masaryk, Tomáš G. (Masarik, Tomaš G.) 74
 Masleša, Veselin 110, 199, 245
 Massis, Henri (Masis, Anri) 416
 Masucci, Giuseppe (Masući, Đuzepe) 312, 327, 329
 Mašika, Marijan 321
 Matasović, Josip 491
 Mataušić, Nataša 513, 526
 Matavulj, Petar 255, 260
 Matavulj, Simo 285
 Maticki, Miodrag 29, 344
 Matić, Dušan 57, 253
 Matijević, Trpimir 435, 457
 Matisse, Henri 94
 Matković, Marijan 138, 140-141, 145, 554
 Matković, Stjepan 227
 Matočec, Mara 185
 Maure, Marc 510, 526
 Mauriac, François 102
 Maurice, Emile (Morice, Emil) 56
 Maurras, Charles Marie Photius Maurras (Moras, Šarl Mari Fotijis) 417
 Mazower, Mark 401
 Mazzini, Giuseppe 190
 Mažuranić, Ivan 189
 McLoughlin, Kate (Maklohlin, Kejt) 344, 354
 Medaković, Dejan 29, 344, 345
 Medović, Celestin 491
 Mehora, Drago 373
 Meitner, Lise (Majtner, Liza) 241
 Melić, Katarina V. 348, 354
 Melik, Vasilij 73, 81
 Menart, Janez 371
 Meštrović, Ivan 137, 189, 421, 519, 516-520, 522, 523, 524, 526
 Meštrović, Marica 517
 Meštrović, Olga 517
 Micić (Ve Poljanski/ Ве Пољански), Branislav 309, 317

- Micić, Anuška 308, 309, 312-313, 315, 322, 324
- Micić, Ljubomir (Mitsitch, Lyoubomir; Мицић /МИТСИТЦХ /, Луубомир) 26-28, 305-328, 329
- Micković, Evica 256, 264
- Mihailović, Ariton 109, 111, 113, 114
- Mihailović, Dragoljub (Draž) 171, 201, 202, 212-214, 216-219, 322, 384, 385, 391, 402, 403, 405-406, 407, 410
- Mihajlović Mihiz, Borislav 29
- Mihaljčić, Đuro 515, 526
- Mihanović, Nedjeljko 138, 143, 145
- Mihović, Dragan 348, 354
- Mikas, Ljubomir 309
- Mikas, Marijan (Микац, Маријан) 26-28, 305-328, 329
- Miklošić, Tomaž 283
- Mikšiček, Petr 469, 470
- Mikuž, Metoda 198, 224, 226, 227
- Milanković, Milutin 240
- Milanović, Željko 31
- Milec, Ivan 73
- Milek, Mojca 366, 376
- Miletić, Aleksandar V. (Милетић В., АЛЕКСАНДАР) 246, 249
- Miletić, Oktavijan 312
- Miletić, Stjepan 15
- Milićević, Nataša 88, 90, 109, 114, 173, 176
- Milićević, Vladeta 61, 110
- Milković, Zvonko 142, 145
- Mill, John Stuart 478
- Milojević, Miloje 255
- Miloradović, Goran 26, 315, 331, 517, 520, 526
- Milosavljević, Olivera 11, 53, 227
- Milostić, Milovan 198, 211, 223, 224, 226
- Miłosz, Czesław 94
- Milošević, Nikola 24, 278, 284, 286, 288, 291
- Milošević, Sima 245, 254
- Milovanović, Branislav 170
- Milović, Jevto 530, 531, 535, 537
- Milutinović, Ivan 245
- Miljković, Branislav (Милџковић, БРАНИСЛАВ) 420
- Miner, Steven Merritt 403
- Mirković, Borivoje 384
- Mirković, Borivoje 384
- Mirković, Jovan Đ. 359
- Mirković, Jovan Đ. 359
- Mirković, Mijo 434, 435, 457, 514
- Mirković, Mijo 434, 435, 457, 514 v. Balota, Mate
- Mitrinović, Čedomil M. 230, 237, 247
- Mitrović, Andrej (Митровић, Андреј) 307, 331, 380, 392
- Mitrović, Momčilo (Митровић, Момчило) 260, 264
- Mlynárik-Danubius, Ján 460, 470
- Mojašević, Miljan 164, 173, 176
- Mojić, Ilija 498
- Molotov, Vjačeslav 14, 91, 105, 220, 221
- Moltke, Helmuth Karl Bernhard grof von 34, 396
- Montaigne, Michel de (Montenj, Mišel d) 424
- Montherlant, Henri de (Monterlan, Anri d) 417
- Morača, Pero 224
- Mortidija, Tias 399-400, 408, 409
- Motta, Giuseppe 37
- Mouton, Marie-Renée 477
- Mozart, Wolfgang Amadeus 116, 127
- Mraz, Franjo 511
- Mrduljaš, Igor 515
- Muačević, Branko 497
- Mücke, Franjo Josip 496
- Mudry, Thierry 482
- Mujadžević, Dino 224, 227
- Müller, Hans (Miler, Hans) 326
- Müller, Josef 428, 432, 433, 443, 457
- Münchhausen, Hieronymus Carl Friedrich baron von 301
- Murtić, Edo 511
- Musil, Robert 350
- Mussolini, Benito (Musolini, Benito) 19, 63, 180, 194, 406
- Mutavdžić, Zorica 521, 526
- Müthel, Lothar 126
- Mužijević, Milica (Муџијевић, МИЛИЦА) 240, 243, 248, 249

Najbar-Agičić, Magdalena 174, 176, 198,
227, 512, 526
 Najcer Sabljak, Jasminka 488, 508
 Nastasijević, Momčilo 286
 Natlačan, Marko 73, 216
 Nazor, Vladimir 191, 282, 511, 512, 520,
522
 Nećak, Dušan 71, 77, 78, 80, 81
 Nedeljković, Dušan 245, 260
 Nedeljković, Jevrem 260
 Nedić, Milan (Недић, Милан, geneal) 15,
108-112, 163-165, 171-172, 174, 175, 201,
205, 215-218, 258, 312, 395, 399, 400-
409, 410, 411
 Negrín, Juan 478
 Nemeč, Krešimir 9, 10, 46, 51
 Němeček, Zdenek 15, 115-129, 130
 Nešković, Blagoje 257
 Nešović, Slobodan (Нешовић, Слободан)
245, 249
 Neubacher, Hermann (Nojbaher, Herman)
401, 405, 411
 Nevidal, August 489
 Nikezić, Petar 258, 259
 Nikodijević, Dušan 88, 90, 109, 114
 Nikolaj, car 404
 Nikolić, Kosta 225, 227
 Nikolić, Vinko 149
 Ninčić, Momčilo (ministar) 399
 Noulens, Joseph 396
 Novačan, Anton 282
 Novak, Božidar 183, 185, 209
 Novak, Slobodan Prosperov 143, 145
 Novak, Viktor 255, 256
 Novy, Lili 371
 Nušić, Branislav 253

O

Oberländer, Erwin 409, 411
 Oberle, Birgitta 265, 276
 Oelze, Friedrich Wilhelm 272, 273, 274
 Offenstadt, Nicolas 415, 416
 Olujčić-Lešić, Grozdana 10, 530, 537
 Orožim, Konrad 370
 Oršanić, Ivan 159, 160
 Ortwin, Ostap 95
 Ostojić, Stevo 533
 Ostović, Pavao 517

Ostrogović, Miro 511
 Otáhal, Milan 460

P

Paczkowski, Andrzej 92, 93, 106
 Pageaux, Daniel-Henri 128, 130
 Pahor Lavrenčič, Minka 365, 366, 377
 Pahor, Boris 338
 Pajović, Ljubivoj 243
 Palavestra, Predrag (Палавестра, Предраг)
306, 331
 Panayotov, Lyubomir 483, 486
 Pandžić, Ankica 516, 525
 Pantović, Milovan R. Gandi 31
 Parać, Ivo 533
 Parovel, Paolo 365, 377
 Pascal, Blaise (Paskal, Blez) 403
 Pasternak, Boris 315, 318
 Pašić, Nikola 379, 395, 405
 Pavelić, Ante 17, 148, 149, 152-157, 159,
160, 161, 180-181, 187, 189-192, 195, 201,
208, 215-216, 217, 510, 519-521
 Pavlek Miškina, Mihovil 513
 Pavletić, Vlatko 530, 531, 535, 536
 Pavličić, Pavao 133, 142, 145
 Pavlović, Aca 385
 Pavlović, Sima 489
 Pavlović, Vladislav V. 255-256
 Pavlović, Vojislav 416, 426
 Payne, Stanley G. 409, 411
 Paździerski, Lech 139, 145
 Pećanac, Kosta 215, 217
 Peić, Matko 138
 Pejaković, Hrvoje 143, 145
 Pejnović, Grga 155
 Pejović, Tadija 240
 Pelc, Stjepan 489
 Pelikan, Egon 71, 81
 Perenič, Urška 291
 Peretti della Rocca, Emmanuel de (Pereti
dela Roka, Emanuel de) 396
 Peričić, Božo 538
 Peričić, Helena 10
 Perić, Marina 516, 526
 Peroutka, Ferdinand 461, 463, 466, 468
 Perovšek, Jure 73, 74, 81
 Perry, Duncan A. 483, 486

- Peruničić, Mile 245
 Pétain, Philippe (Peten, Filip) 71
 Petranović, Branko 171, 176, 198, 220, 227, 259, 264
 Petričević, Tihana 9
 Petrov, Mihajlo S. 420
 Petrović Alas, Mihajlo 240
 Petrović Njegoš, Petar II. 382
 Petrović, Aleksandar (Петровић, АЛЕКСАНДАР) 240, 249
 Petrović, Dragoljub S. 386, 387, 392
 Petrović, Mihailo S. (Петровић, МИХАИЛО С.) 420
 Petrović, Miodrag 110
 Petrović, Rade 482
 Petrović, Rastko 282, 321, 350
 Petrović, Simo 495
 Petrović, Svetislav (Петровић, СВЕТИСЛАВ) 424
 Petrović, Veljko 84, 255
 Petrungaro, Stefano 192, 195
 Pfalz, Franjo 492, 496
 Pfeiffer, Julius 497
 Pijade, Bukić 256
 Pijade, Moša 18, 43
 Pinson, Mark 482
 Pinterović, Danica 488 504, 505
 Pinterović, Milovan 491
 Pio XII. (Pacelli, Eugenio, papa) 408
 Pire, Franjo 489
 Pirjevec, Jože 76, 81, 201, 202, 211, 214, 219, 223, 227
 Piry, Ivan 489
 Pithart, Petr 460
 Pitter, Přemysl 466
 Plaović, Radomir Raša 254
 Platon 44
 Plein, Alois (Lujó) 489
 Plejić Poje, Lahorka 128, 130
 Pleterski, Janko 69, 76, 81
 Pogačar, Dragutin 370
 Pogačnik, Jagna 350
Poglavnik v. Pavelić, Ante
 Poklečki Stošić, Jasminka 522, 526
 Poljanski, Branko Ve v. Micić, Branislav
 Pomian, Krzysztof 96, 106
 Popa, Vasko 346, 347
 Popović Obradović, Olga 379, 392
 Popović, Bogdan (ПОПОВИЋ, БОГДАН) 421-422
 Popović, Branko 173, 252, 264
 Popović, Dušan J. 505
 Popović, Jelena Lela (rod. Trivunac) 164, 257, 424
 Popović, Koča 53, 56, 65, 223, 313
 Popović, Milan L. 170
 Popović, Milovan 60
 Popović, Pavle 165, 166, 253, 418
 Popović, Radovan (ПОПОВИЋ, РАДОВАН) 281, 291, 316, 330
 Popović, Ranka (ПОПОВИЋ, РАНКА) 252, 253, 254, 256, 258, 260, 261, 262, 264
 Potrč, Ivan 371
 Pound, Ezra Weston Loomis 274
 Povischil (obitelj) 504
 Pozderac, Nuriya 245
 Praček, Anna Krasna 366, 367, 368, 376
 Praeger, Frederic (Preger, Frederik) 314
 Prauspenger, Milan 510
 Preradović, Petar 190
 Prešern, France 371
 Pribičević, Svetozar 439, 488
 Prica, Ognjen 203
 Prica, Zlatko 511
 Příhoda, Petr 460
 Prodanović, Borislav 385
 Prodanović, Jaša M. (ПРОДАНОВИЋ) 32-33, 253, 260, 379-391, 392, 393, 421-422
 Prodanović, Milica 385
 Protić, Miodrag 306, 316, 331
 Protić, Predrag 45, 46, 51, 112, 114
 Proust, Marcel 94
 Prunk, Janko 70, 81
 Puk, Mirko 491
 Pupin, Mihajlo 165
 Putnik, M. v. Crnjanski, Miloš

Q

Quiroga, Santiago Casares 478

R

Račić, Puniša 177, 179, 184, 191
 Racine, Nicole (Rasin, Nikol) 415
 Radauš, Vanja 511, 516, 522

- Radelić, Zdenko 180, 181, 182, 183, 185, 224, 227
- Radić (r. Dvořák), Marija 19, 177-184, 185
- Radić, Antun 191
- Radić, Branislav 178, 182
- Radić, Milica 178
- Radić, Mira v. Košutić, Mira
- Radić, Pavle 191
- Radić, Radmila (Радић, Радмила) 403
- Radić, Stjepan 19, 157, 158, 178-184, 191, 287, 308, 321, 325, 382, 435
- Radić, Vladimir 179, 181
- Radica, Bogdan (Радица, Богдан) 417, 426, 517, 518, 519, 526
- Radojčić, Jovan S. 230, 237
- Radojčić, Milena 256, 264
- Radojević, Mira 380, 392
- Radojević, Nikola 57
- Radojković, Miloš (Радојковић, Милош) 59, 420
- Radonić, Ilarion 498
- Radovanović, Ljubomir (Радовановић, Љубомир) 419
- Raić (braća) 499
- Raičević, Gorana 83
- Rajić, Suzana 225, 227
- Rajković, Stjepan 511
- Rakić, Milan 418
- Rakovšček, Josip 367
- Rancehofen-Wertheimer, Egon F. 477
- Rancière, Jacques 28, 333-337, 339-340, 341
- Ranković, Aleksandar 32-33, 210, 222, 259, 386
- Ranković, Dragutin J. 109
- Rapo, Dušan 45, 51
- Rapotec, Franc 366, 369, 370, 377
- Ratzel, Friedrich (Racel, Fridrih) 23, 253
- Regent, Ivan 366
- Reichman, Leonid 98
- Reichnach, Vinko 489
- Reimann (obitelj) 504
- Reisner (obitelj) 504
- Reisner, Adam pl. 489
- Reljić, Stevo 515, 526
- Rem, Goran 143, 145
- Renan, Ernest 423
- Řepa, Milan 471
- Repe, Božo 71, 73, 76, 77, 80, 81
- Reyman, Hella 494
- Ribar (obitelj) 509, 523, 525
- Ribar, Ivan 245, 254, 384, 385, 393, 404-405, 515, 523
- Ribar, Ivo Lola 167, 520, 523
- Ribar, Jurica 515, 523
- Ribar, V. 236
- Ribbentrop, Joachim von (Ribentrop, Joakim fon) 14, 91, 105, 401
- Ribnikar, Slobodan V. (Рибникар, Слободан В.) 247, 248, 249
- Ribnikar, Vladislav 313, 317, 344, 354
- Ribnikar, Vladislava 344, 354
- Richard, Marcel 479
- Riebel, Walter 481
- Riegel, Paul 266, 267, 268, 276
- Riewoldt, Otto F. 266, 276
- Riffer, Mirko 513, 526
- Riman, Barbara 31, 367, 369, 370, 371, 373, 377
- Riman, Kristina 369, 370, 371, 373, 377
- Rinsum, Wolfgang van 266, 267, 268, 276
- Rismondo, Vladimir 550, 543-544, 546
- Ristić, Marko 53, 56, 57, 62-63, 65, 84, 110, 313
- Ristović, Milan 409, 411
- Rittig-Beljak, Nives 428, 435, 457
- Rivelli, Marco A. 192, 195
- Roch, Hans (Ivan) 489, 494
- Rodčenko, Aleksandar Mihajlovič 318
- Röhm, Ernst 269
- Roksandić, Drago 9, 10, 39, 49, 51, 159, 174, 176, 180, 184, 239, 248, 249, 254, 264, 279, 290, 511, 526, 536, 552, 553
- Romanov (dinastija) 396
- Romanov, Jovan Konstantinovič 396
- Roosevelt, Franklin Delano 101
- Rosenberg, Alfred (Rozenberg, Alfred) 402
- Rosting, Helmer 479, 456
- Roterdamski, Erazmo 284, 296
- Rožman, Grigorij 221
- Rubić, Tihana 530
- Rukljač, Vjekoslav 511

S

- Sablić Tomić, Helena 143, 145
- Said, Edvard 128, 348, 353, 354

- Saltikov, Nikolaj 240
 Salvi, Beniamino 192, 195
 Sartre, Jean-Paul (Sarrt, Žan-Pol) 48, 51, 335, 339, 341, 414
 Sasse, Günter 24
 Savanović, Sava 350
 Savić, Ana (kćerka P. Savića) 241
 Savić, Ana (r. Stojanović, majka P. Savića) 240
 Savić, Branka (r. Božinović) 241-244
 Savić, Kirilo 167
 Savić, Miloje P. (Савић, Милоје Р.) 240, 249
 Savić, Pavle 21-22, 239-248, 249, 252, 260
 Savić, Petar 240
 Savić, Slobodanka-Danka 243
 Scala, Harald 437
 Scheel, Gustav Adolf 429, 337, 450, 451
 Schiller, Johann Christoph Friedrich von (Šiler, Johan Kristof Frodrih fon) 168
 Schirach, Baldur von 127
 Schlegel, Toni 435
 Schmaus, Alois (Šmaus, Alojz) 169, 171
 Schmidt, Robert 494, 500
 Schmidt, Robert Rudolf 488, 493, 494, 501, 504
 Schmitz-Bering, Cornelia 454, 457
 Schot, Bastian 480
 Seidel, Ina 268, 269, 275
 Seifert, Jaroslav 297
 Seissel, Josip 315, 321
 Sekulić, Isidora (Секулић, Исидора) 418, 424, 426
 Sepp (Sep), Janko 72
 Seyss-Inquart, Arthur 279
 Sienkiewicz, Henryk 284
 Sikorski, Władysław 92, 98, 99
 Simić, Novak 285
 Simić, Stanoje 259
 Simić, Vladimir (Симић, Владимир) 73, 254, 385, 421
 Simović, Dušan 384, 402, 405
 Sioran (v. Cioran, Émil) 86
 Sirinelli Jean-François (Sirineli, Žan-Fransoa) 415, 531, 552
 Skarga, Barbara 97, 106
 Skerl, Vladimir 309, 312, 315, 319, 325
 Skerlić, Jovan 86, 110-111
 Smirnoff, Serge 296
 Smith Pavelić, Ante 528, 526
 Smoljan, Ivo 139, 145
 Snoj, Franc 69
 Snyder, Timothy 92, 95, 106
 Sokulski, Mateusz 13
 Solar, Milivoj 45, 51, 531, 553
 Soldin (obitelj) 181, 435
 Solženjicin, Aleksandar 100
 Sommerfeld, Oskar 494
 Sorgo, Emil 370
 Spaho, Mehmed 482
 Spaljoković, Miroslav J. (Spalaikovitich, Miroslav) 33-34, 240, 395-409, 410, 411
 Spencer Bassett, John 477
 Spengler, Oswald (Špengler, Osvald) 170
 Sprenger, Jacob 123, 130
 Spurný, Matěj 460, 471
 Srebrakowski, Aleksander 92, 106
 Sretenović, Stanislav 397, 411, 416, 426
 Srzentić, Mirko 167
 Stajić, Vasa 110
 Staljin, Josif Visarionovič Džugašvili 20, 58, 74-77, 92, 93, 100, 116, 173, 199, 203, 214, 220-222, 283, 402, 403, 406, 407, 408
 Stambolić, Petar 200, 253, 259, 261
 Stambolija, Nebojša 21
 Stan, Ana-Maria 401
 Stanarević, Nikola 380
 Staněk, Tomáš 460, 470, 471
 Stanić, Stevan (Станић, Стеван) 316, 330
 Stanić, Veljko 34, 418, 426
 Stanković, Đorđe 221, 227
 Stanković, Siniša (Станковић, Синиша) 22-23, 251-263, 264, 421
 Starčević, Ante 157-160, 181, 190, 192
 Starčević, Mile 132
 Stefanović, Borislav 260
 Stefanović, Svetislav 53, 62, 65, 171
 Steiner, Zara 477
 Stepinac, Alojzije 148, 149, 221, 515, 518
 Sterija Popović, Jovan 86
 Stevanović, Vidosav 29, 343, 348, 353
 Stieb, Richard 36, 427, 431, 437, 445, 448, 451, 455
 Stijović, Risto 255
 Stiplovšek, Miroslav 69, 70, 81

Stojadinović, Dragi 174
 Stojadinović, Milan 69, 75, 78, 216, 241,
 397, 419, 436, 442
 Stojanović Zorovavelj, Vladan 110
 Stojanović, Aleksandar 17, 165, 170, 171,
 172, 176
 Stojanović, Dubravka 355-356, 362
 Stojanović, Kosta 240
 Stojanović, Ljubomir 380, 382, 393
 Stojiljković, Miloje 240
 Stojkov, Todor 380, 393
 Stola, Dariusz 93, 106
 Strassmann, Fritz (Štrasman, Fric) 241, 433
 Strossmayer, Josip Juraj 189
 Strozzi, Tito 116, 117
 Studin, Marin 510
 Stuparić, Darko 149
 Subotić, Igina (Суботић, Ирина) 310, 313,
 314, 316, 324, 330
 Summerell, Orrin F. 48, 51
 Suppan, Arnold 438, 457
 Szaruga, Leszek 103, 106

Š

Šaljnikov, Aleksandar (ШАЛЬНИКОВ,
 АЛЕКСАНДР ИОСИФОВИЧ) 246, 249
 Šamšalović, Gustav 435
 Šarić, Ivan 221
 Šatorov, Metodije 208, 221
 Šega, Milan 371
 Šegedin, Petar 16, 340, 342, 554
 Šenoa, August 190
 Šilović, Josip 489
 Šiljegović, Boško 234, 235
 Šimaga, Petar 511
 Šimić, Antun Branko 286
 Šimić, Stanislav 280-281
 Šipka, Milan (ШИПКА, МИЛАН) 319
 Šistek, František 36
 Šišić, Ferdo 487
 Škarić, Olga 530
 Škeranc, H. 165
 Škiljan, Maja 510, 525
 Škodrić, Ljubinka (ШКОДРИЋ, ЛУБИНКА)
 403, 412
 Škrabalo, Ivo 310, 312, 323, 331
 Šljivić, Sreten 260
 Šmit (obitelj) 504
 Šokčević, Josip 501
 Šola, Tomislav 509, 510, 526
 Šop, Nikola 286
 Šorak, Dejan 46
 Špoljarić, J. 495
 Štrk, Ivan 117
 Šubašić, Ivan 183, 221
 Šufflay, Milan 157-159
 Šumonja, Miloš 234
 Šuvar, Mira 202, 223, 228
 Švigelj, Dionizije 138

T

Tadić, Jorjo 197, 226
 Tamborra, Angelo 192, 195
 Tanhofer, Nikola 46
 Tanner, Marcus 192, 195
 Tasić, Đorđe 419
 Tasso, Torquato 189
 Tatić, Dušan (Татић, Душан) 252, 253,
 258, 260, 264
 Tatlin, Vladimir Evgrafovič 318, 320
 Temperley, Harold William Vazeille 480
 Terzić, Velimir 384, 393
 Tesla, Nikola 523, 525
 Teslić, Petar 523, 525
 Tešić, Gojko 109, 114
 Thälmann, Ernst 467
 Thienemann, August Friedrich (Tineman,
 August Fridrih) 467
 Tigrid, Pavel 469
 Tiso, Jozef 72
 Tišma, Aleksandar 29
 Tito, Josip Broz 16, 19-21, 29, 171, 183,
 197-235, 236, 242, 243, 244, 247, 315,
 272, 284, 289, 291, 405, 515, 516, 518
 Tittoni, Tommaso 479
 Tkalčić, Vladimir 491
 Todorović, Živojin 531
 Todorović, Anto 385
 Todorović, Maksim (ТОДОРОВИЋ, МАКСИМ)
 252, 253, 254, 256, 258, 260, 261, 262,
 264
 Todt, Fritz 442
 Tokin, Boško 306, 317, 319, 320, 321, 329
 Tolstoj, Lav Nikolajevič 94

Tomasevich, Jozo 216, 228
 Tomerlin, Slavko 491
 Tomislav II. (kralj) 190
 Topalović, Živko 385
 Trebitsch, Michel (Trebič, Mišel) 415, 425, 531, 553
 Trebše-Štolfa, Milica 374, 377
 Trešnjić, Milan 173, 176
 Trgovčević, Ljubinka 19, 164, 176, 379, 393
 Trivunac, Dušan 164
 Trivunac, Mileva 172
 Trivunac, Miloš 17-18, 163-174, 175
 Trivunac, Ratibor 164
 Trocki, Lav Davidovič Bronštajn (Троцкий, Лав) 318, 396
 Trošt, Stojan 365, 378
 Tuđman, Franjo 224, 228
 Turčinec, Zdenka 155
 Turgenjev, Ivan Sergejevič 284
 Tutnjević, Staniša 112, 114

U

Udovič, Milan 370
 Udovič-Smojver, Paula 370
 Uebersberger, H. 396
 Ujević, Tin 282, 286
 Uldrijan, Ivan 515, 526
 Ungaretti, Giuseppe 194
 Usenik, Alojz 370, 375
 Uskoković, Đorđe (Ускоковић, Ђорђе) 252, 253, 258, 260, 264
 Uvalić, Radivoj 241

V

Valéry, Paul (Valeri, Pol) 414, 417
 Valcu-Mehedinti, Mircea 481
 Valičević, Miloš (Valicevic, Miloch) 482
 Vasić, Dragiša 379, 315, 393
 Velebit, Vladimir 223
 Velmar-Janković, Vladimir 110, 111, 12, 171, 172, 173
 Verdonik, Edo 370
 Verdonik-Rasberger, Branka 370, 375
 Vešović, Marko 286
 Vida, Viktor 191
 Vidmar, Josip 28, 74, 76

Vidovič-Miklavčič, Anka 71, 74, 81
 Vierhaus, Rudolf 454, 457
 Vignoli, Giulio 190, 195
 Vilhar (obitelj) 375
 Wilson, Thomas Woodrow 34
 Vinaver, Stanislav (Винавер, Станислав) 12-13, 83-89, 90, 321, 416-417, 426
 Vinaver, Vuk 397, 412
 Vipotnik, Cene 371
 Visković, Velimir 9, 291
 Višinski, Andrej 98, 116
 Višnjić, Čedomir 9
 Vojnić Purčar, Petko 285
 Voltaire (Volter) 108
 Voranc, Prežihov v. Kuhar, Lovro
 Vrabl, Anton 366, 378
 Vraz, Stanko 190
 Vrbanić, Milan 142, 145
 Vrga, Boris (Врга, Борис) 309, 515, 320, 331
 Vučetić, Šime 142, 145
 Vučetin, Obrad 359
 Vučković, Radovan (Вучковић, Радован) 306, 331
 Vučo, Aleksandar 56, 57, 253
 Vujaklija, Milan (Вујаклија, Милан) 319
 Vujanac, Vojislav 384-385
 Vujević, Pavle 240
 Vujić, Vladimir 108, 173
 Vujić, Žarka 509
 Vujković, Svetozar 258, 259
 Vukčević, Gliša 385
 Vukosavljević, Sreten 390
 Vuletić, Ljiljana 166
 Vulić, Nikola 255
 Vukosavljević, Slavko 537

W

Wagner, Rudolf 366, 378
 Waldinger, Adolf 491, 494, 496
 Walters, Francis Paul 477
 Warner, Geoffrey 404
 Wassermann, Jakob 266
 Wedekind, Michael 436, 438, 457
 Weissberger, Žiga 489, 491
 Weissmann, Hermann 489, 492, 496, 497
 Wellershoff, Dieter 267, 268, 274, 276

Wilhem, Franz 494
 Wilson, Thomas Woodrow (Vilzon, Tomas
 Vudrou) 34, 283
 Winock, Michael 395, 412
 Wistrich, Robert Solomon 127, 130
 Wordsworth, William 335
 Würthle, Friedrich (Virtle, Fridrih) 408,
 409

Z

Zagorka, Marija v. Jurić Zagorka, Marija
 Zagota, Mihajlo 431
 Zdelar, Željka 522, 526
 Zečević, Milan 553
 Zečević, Momčilo (Зечевић, Момчило)
 220, 227
 Zečević, Stevo 553
 Zečević, Vlado 245
 Zgaga, Višnja 513, 515, 526
 Zielinski, Agata 48, 51
 Zimmermann, Bernhard 266, 267, 276
 Zimmermann, Stjepan 159
 Zinn, Holger 440, 457
 Zlobec, Ciril 371

Zogović, Radovan 199, 253
 Zoranić, Petar 189
 Zorman, Josip 489
 Zrinski, Petar 181
 Zuculin, Bruno 19-20, 187-194, 195
 Zulfikarpašić, Adil 482
 Zunkel, Friedrich 428, 457
 Zupan, Vitomil 29

Ž

Žaroń, Piotr 93, 106
 Živaković Kerže, Zlata 488, 490, 508
 Živić, Mihajlo 489
 Žižek, Slavoj 46, 51
 Žujović, Milan J. (Жујовић, Милан) 385,
 419
 Žujović, Mladen J. (Жујовић, Младен)
 385, 407, 420
 Žujović, Sreten 243
 Žujović, T. (Жујовић, Т.) 243, 407
 Žukov, Georgij (maršal) 98
 Žužul, Ivana 340, 342

DESNIČINI SUSRETI 2012., dio 2.
Zbornik radova
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Nakladnik

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 01/6120-111; faks. 01/6156-879
e-mail: info@ffzg.hr
www.ffzg.unizg.hr

Izvršni urednik

Boris Bui

Grafička oprema

Ivanka Cokol
Marko Maraković
Boris Bui

Prijevod sažetaka na engleski jezik

Marija Marčetić

Lektura i izrada kazala

Jadranka Brnčić

Idejno rješenje naslovnice

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice

Marko Maraković

Tisak i uvez

Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
rujan 2013.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 853438.

"Jankovic Castle: historic site, generating sustainable development of the Ravni Kotari region"

Ova publikacija je izrađena uz pomoć Europske unije.
This publication has been produced with the assistance of the European Union.

"Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2012." osmi je svezak Biblioteke DESNIČINI SUSRETI Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Objavljuju ga zajednički Centar i FF press.

"Desničini susreti", utemeljeni 1989. godine, obnovljeni su 2005. na stotu obljetnicu rođenja pisca Vladana Desnice (Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.) kao zajednička inicijativa programa znanstvenih rasprava "Desničini susreti" Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, fakultetskog Odsjeka za kroatistiku, Hrvatskog društva pisaca i Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta". Održavaju se svake godine redovito koncem onoga rujanskog tjedna u kojem je piščev rođendan. Stalni sastav Pripremnog odbora "Desničinih susreta" čine: prof. dr. sc. Krešimir Nemeč, Velimir Visković, Čedomir Višnjic i prof. dr. sc. Drago Roksandić, kao njihov programski voditelj.

Ovaj zbornik sadržava 33 članka nastala na temelju priopćenja s međunarodnoga znanstvenog skupa, koji je na temu "Intelektualci i rat 1939.–1947." održan u Zadru i Islamu Grčkom, 14., 15. i 16. rujna 2012. Autori članaka su: Jadranka BRNČIĆ, Olivera MILOSAVLJEVIĆ, Božo REPE, Sava DAMJANOV, Mateusz SOKULSKI, Bojan ĐORĐEVIĆ, Miranda LEVANAT-PERICIĆ, Marina JEMRIĆ, Petar MACUT, Aleksandar STOJANOVIĆ, Martina BITUNJAC, Alberto BECHERELLI, Snježana KOREN, Nebojša STAMBOLIJA, Dragomir BONDŽIĆ, Milan GULIĆ, Daniela ČANČAR, Zvonko KOVAČ, Ivan MAJIĆ, Goran MILORADOVIĆ, Ivana LATKOVIĆ, Miodrag MATICKI, Željko MILANOVIĆ, Barbara RIMAN, Aleksandar LUKIĆ, Zoran BAJIN, Veljko STANIĆ, Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, František ŠÍSTEK, Giuseppe MOTTA, Ante GRUBIŠIĆ, Vlatka FILIPČIĆ MALIGEC i Drago ROKSANDIĆ. Ovogodišnji zbornik sadržava po prvi put opsežniji urednički predgovor.

* * *

Postepeno im je blijedjela i prava slika onoga što su onda proživljavali: pamtili su do u tančine, i neizbrisivo, slike razrušenih zgrada, izraz od prepasti izobličeni lica, izgled žrtava – a nedostajala im je jasna predstava duševnih stanja u kojima su tada bili, osjećaja koji su ih tada ispunjali. Nisu shvaćali kako su mogli da onako olako (– sad im se to činilo "olako" –) napuste svoju kuću i svoje stvari, da se ne pobrinu za njihovu sigurnost, da ne ponesu sa sobom neke potrebne i vrijedne predmete, da propuste neke neophodne, osnovne mjere koje je nalagao razbor.

(Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, Zagreb 1950. Citirano prema *Sabranim djelima Vladana Desnice, Knjiga I.*, Prosvjeta, Zagreb 1974., str. 94.

CIJENA: 125,00 kn

9 789531 754842

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2012., dio 2.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI
sv. 8, dio 2.

Nakladnik
Sveučilište u Zagrebu,
Filozofski fakultet,
Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
FF-press

Za nakladnika
prof. dr. sc. Damir Boras

Uredili
prof. dr. sc. Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina, prof.

Recenzenti
prof. dr. sc. Damir Agičić
prof. dr. sc. Šime Pilić

*Ova knjiga tiskana je sredstvima projekata
„Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive”
Fonda za razvoj Sveučilišta u Zagrebu
i*

Jankovic Castle: historic site, generating sustainable development of the Ravni Kotari region

*Ova publikacija je izrađena uz pomoć Europske unije.
This publication has been produced with the assistance of the European Union.*

Fotografija na naslovnici
Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2013., Filozofski fakultet, FF-press, Zagreb
ISBN 978-953-175-479-8 (niz)
ISBN 978-953-175-484-2 (dio 2.)

INTELEKTUALCI I RAT
1939.–1947.
Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2012.
dio 2.

Uredili
Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

FF press

Filozofski fakultet u Zagrebu
Zagreb, 2013.

Sadržaj

Drago Roksandić – Ivana Cvijović Javorina U vremenu netrpeljivih. Intelektualci i rat 1939.–1947. Predgovor	9
Jadranka Brnčić Problem etičkog angažmana u Desničinih <i>Ljestvama Jakovljevim</i>	41
Olivera Milosavljević Srpski intelektualci i rat (1933–1941)	53
Božo Repe Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svetskog rata	67
Sava Damjanov Između ratnog Beograda i „radnih” logora Nemačke: Branko Lazarević i Stanislav Vinaver	83
Mateusz Sokulski Sudbine Poljaka u Sovjetskom Savezu tijekom Drugoga svjetskog rata (Slučajevi Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i Józefa Czapskog – pripadnika kruga pariške <i>Kulture</i>)	91
Bojan Đorđević Smisao intelektualnog angažmana u ratu i okupaciji	107
Miranda Levanat-Peričić Fotezov prijevod Njemečkovog romana <i>Đavo govori španjolski</i> (1940.) naspram njegovih putopisa iz <i>Theatralia</i> (1944.)	115
Marina Jemrić Lirski protest Julija Benešića	131
Petar Macut Julije Makanec kao duhovni odgojitelj Ustaške mladeži	147
Aleksandar Stojanović Naučnik i politika: akademik Miloš Trivunac (1876–1944) između nacionalizma, nacizma i komunizma	163
Martina Bitunjac Marija Radić i Mira Košutić: intelektualke u političkoj misiji	177
Alberto Becherelli Hrvatska historija, jezik i kultura u izvještaju talijanskog konzula Brune Zuculina (1943)	187

Snježana Koren

Drugi svjetski rat u člancima i govorima Josipa Broza Tita (1940.–1948.) 197

Nebojša Stambolija

General Pavle Jakšić – naučnik u uniformi 229

Dragomir Bondžić

Pavle Savić – naučnik u ratu 239

Milan Gulić

Siniša Stanković i Drugi svjetski rat 251

Daniela Čančar

Gottfried Benn između nacionalsocijalizma i unutarnje emigracije 265

Zvonko Kovač

Pisci i rat – Crnjanski i Krleža kao antipodi 277

Ivan Majić

Intelektualac kao negativni dijalektičar: paralelno čitanje Adorna i Krleže 293

Goran Miloradović

Od anarhizma do šovinizma: Drugi svjetski rat i pripadnici avangardnog
umetničkog kruga oko časopisa *Zenit* – Ljubomir Micić i Marijan Mikac 305

Ivana Latković

Politički i književni nesporazum u paradigmi odnosa između riječi i stvari 333

Miodrag Matićki

Književnost na rubovima rata. Esejska faza Bore Ćosića 343

Željko Milanović

Rat dolazi dugo. Pisanje *Odjeka Šumadije* o ratu tokom 1941. godine 355

Barbara Riman

Riječka Slovenka Zora Ausec i Slovenci u Rijeci nakon 1945. godine: „bratski
narod” ili nacionalna manjina 363

Aleksandar Lukić

Jaša Prodanović u Drugom svjetskom ratu 379

Zoran Bajin

Ideološka (r)evolucija Miroslava Spalajkovića: student i prijatelj Treće republike u
kolaboraciji sa Trećim rajhom. 395

Veljko Stanić

Francuska i intelektualci Kraljevine Jugoslavije krajem 1930-tih 413

Ivana Cvijović Javorina

Student im Volk: „Tko nije s nama, taj je protiv nas!” 427

František Šístek

Michal Mareš u ratu poslije rata (1945.–1947.): intelektualni otpor izgonu sudetskih
Nijemaca 459

Giuseppe Motta

Professor Pablo de Azcárate and the Nationalities of Yugoslavia 475

Ante Grubišić

Zasluge dr. Josipa Bösendorfera u spašavanju kulturne baštine tijekom
i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata 487

Vlatka Filipčić Maligec

Hrvatski intelektualci u muzejima 1939.–1947.: prakse i prezentacije 509

Drago Rokсандić

Ratni dani Vladana Desnice 529

Prilozi. 557

Popis slikovnih priloga 559

Autori članaka 563

Popis recenzenata 565

Bilješka o urednicima 566

Imensko kazalo 567

INTELEKTUALAC KAO NEGATIVNI DIJALEKTIČAR: PARALELNO ČITANJE ADORNA I KRLEŽE

Ivan Majić

UDK: 821.163.42Krlēža, M.:1Adorno, T.
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Članak je nastao kao rezultat paralelnog čitanja tekstova Theodora Adorna i Miroslava Krležē i to onih tekstova i onih dijelova koji se tiču problematike odnosa intelektualca i Drugoga svjetskog rata. Iako pišu u različitim diskurzivnim formacijama u kojima je suprotstavljen pretežno književno-esejistički i filozofski interes, ova dva autora, dijeleći zajedničko vrijeme djelovanja, kako u profesionalnim aktivnostima, tako donekle i u mišljenju, zadržavaju sličnu poziciju. U tom se smislu ključnom pokazuje kod obaju autora preokupacija odnosom prema prosvjetiteljskoj (europskoj) misli u kontekstu kreiranja duhovnog stanja presudnog za pojavu totalitarizma. Obojica, međutim, nastoje radikalno propitati posljedice do kojih je dovela ta misao „razularenog racionalizma”, zadržavajući pritom potrebu da se očuva pozicija mišljenja kao krajnje instance u kojoj intelektualac ima pravo na djelovanje.

Ključne riječi: intelektualac, Drugi svjetski rat, totalitarizam, kritička teorija, Theodor W. Adorno, Miroslav Krležē

Pametni su svuda svojom glupošću barbarima olakšavali posao.
(„Dijalektika prosvjetiteljstva”)

Od svijeta evropskih pojava najžalosnija je danas evropska pamet.
(„Evropa danas”)

I.

Iako se užas rata pojavljuje kao središnji motivski, sadržajni i kontekstualni aspekt u opusu Miroslava Krležē, ono što Krležu približava Adornovom pristupu, treba tražiti ne toliko u aktualizaciji kritike rata i prokazivanju ratne mašinerije mišljenja, koliko u pokušaju da se pronikne u apriornu ratnu pseudo-logiku čije provođenje rezultira stanjem u kojemu do rata nužno mora doći. I stoga ne iznenađuje svojevrсна anticipacija Drugoga svjetskog rata u poznatom eseju *Evropa danas* iz 1933. godine, u kojem Krležē, pored ostaloga,

konstatira da „Evropa putuje u gvozdenom oklopljenom tenku, službeno uvjerenjena o svom božanskom podrijetlu, svake minute spremna da ponovo zakolje dvadeset milijuna svojih stanovnika”,¹ kao što ne iznenađuje ni učestalo povezivanje Drugoga svjetskog rata s Prvim svjetskim ratom u brojnim esejima u kojima se važnijom od faktične stvarnosti različitih objektivnih okolnosti pokazuje zajednička logika rata koja je uvijek ista „od Homera do Bonapartea”.² Ono što karakterizira (nefikcionalne) tekstove Adorna i Krleža, iako pišu u različitom diskurzivnom registru, za različitu publiku i u posve različitim sredinama, nalazi se u zajedničkoj preokupaciji i promišljanju uvjeta koji su omogućili pojavu fašizma (ili u Krležinom slučaju bilo kojeg oblika „nacionalističke propovijedi”³). Drugim riječima, u tekstovima nastalim uoči, za vrijeme ili netom nakon Drugoga svjetskog rata, kao zajednički element kod obaju autora može se apstrahirati nastojanje da se adresiraju uzročnici prije svega idejno-svjetonazornih, a onda i misaonih zastranjenja koji rezultiraju političkim i etničkim progonima i eskalacijom nasilja.

Najkraće rečeno, i Adorno i Krleža, svaki na svoj način, problematiziraju ono krajnje stanje u kojem dolazi do dokinuća mišljenja, a gdje nasilje postaje opravdano navodnom činjenicom da su svi elementi mišljenja „iscrpljeni”. I upravo točka u kojoj je nužnost nasilja očita, postaje polaznom točkom njihove analize koja za cilj ima problematizirati proces koji je toj krilatici o nužnosti nasilja i iscrpljenosti mišljenja prethodio te njome rezultirao. Krleža je tu u spomenutom eseju posebno lucidan budući da on ne odvaja mišljenje od samoga nasilja, odnosno, Krleži je stalo da ukaze na neodvojivost nasilja i mišljenja. Jednostavnije rečeno, umjesto da uspostavi „zdravorazumsku” dihotomiju „humanog” mišljenja i „barbarskog” nasilja, on „dijalektički” u mišljenju vidi nasilje, a u nasilju mišljenje te se njihova historijska izmjena pokazuje „dosadna kao odsvirana gramofonska ploča”.⁴ U tom smislu, izmjena mišljenja i nasilja za Krležu je stara i dosadna, ali na neki groteskan način, ona je i nužna i formira upravo onu „istinu” Evrope koja se diči svojim visokim humanističkim dostignućima:

Tipična je evropska pojava, da su najveće evropske istine izgovorene ispod vješala, na stratištima, po tamnicama i na golgotama, a te raspete i popljuvane istine postaju evropske zastave i vijore se vjekovima.⁵

Pri tome nije od presudne važnosti činjenica da ta tenzija između mišljenja i nasilja u brojnim tekstovima ovih dvaju pisaca rezultira različitim vrijednosnim artikulacijama u rasponu od indignacije i rezignacije pa sve do apatičnog pesimizma ili čak literarnog bijesa. Upravo suprotno, metoda čitanja „društva” kojom se služe Krleža na jedan način i Adorno na drugi treba se uzeti doslovno i u čitanju njihovih tekstova, gdje nije toliko bitan sadržaj o kojemu je u tekstu riječ, koliko prethodni impuls koji je samo pisanje inicirao. Na tom se mjestu, dakle, prije pisanja, točnije u njegovom idejnom začetku, kako kod Krleža, tako i kod Adorna nalazi središnji problem. Središnja misaona tenzija sastoji se upravo u etičkom problemu samoga čina mišljenja, a etičnost je poljuljana činjenicom da se mišljenje i totalitarizam nakon Drugog svjetskog rata više ne mogu jasno odvojiti, prije će biti obratno, totalitarizam je mišljenjem

¹ Miroslav KRLEŽA, *Evropa danas*, Sarajevo 1973., 23.-24.

² Miroslav KRLEŽA, *Eseji I*, Sarajevo 1973., 179.

³ *Isto*, 186.

⁴ M. KRLEŽA, *Evropa danas*, 11.

⁵ *Isto*, 13.

⁶ MAX HORKHEIMER – Theodor ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo 1974., 20.

uvjetovan, a „prosvjetiteljska misao jest totalitarna”.⁶ Nadalje, ako je rat na dubljoj razini pripremljen aparatom intelektualnoga mišljenja koje preko filozofije, pjesništva i povijesti stvara atmosferu kulturnoga separatizma, a ne toliko povećanom proizvodnjom oružja i stvaranjem političkih napetosti (koje su posljedice, a ne uzroci ratnog stanja svijesti), što potpisuju i Krleža i Adorno u svojim esejima, tada se etičnost mišljenja sastoji od konzekventnog dovođenja pod znak pitanja baš intelektualnog mišljenja. Drugim riječima, ako je mišljenje zakazalo te u nekim svojim pojavnim oblicima ne samo da nije zaustavilo totalitarno ludilo, već ga je i potaklo, tada se ključno pitanje samo od sebe nameće: kako uopće misliti nakon rata, nakon holokausta, nakon pomora čovječanstva? Kako misliti ako je oruđe mišljenja već historijski okaljano jer se bilo svojom benevolentnošću spram fašizma, bilo svojim suučesništvom, bilo svojom nedjelotvornošću pokazalo etički spornim te funkcionalno nedostatnim?

II.

Ključni se pomak kojim Adorno i Krleža, svaki na svoj način, u svojim tekstovima suprotstavljaju *mainstreamu* posthitlerovskog vremena sastoji u činjenici da oni inzistiraju na analizi koja izbjegava podjelu na totalitarno, antisemitsko i fašističko s jedne strane te liberalno, progresivno i socijalističko (ili kapitalističko) s druge, već se ne libe autokritičkim manevrom zapitati: nije li upravo liberalno, demokratsko, progresivno i evropsko intelektualno mišljenje, samom činjenicom da je fašizam uspio pobijediti, zakazalo? Kao ilustracija tomu, može poslužiti nekoliko citata. U spomenutom eseju *Evropa danas* Krleža je eksplicitan:

(...) dok se u mozgovima evropskim kao u alkemijskim pivnicama kuhaju osnovna neriješena pitanja o odnosima subjekta i objekta, o apsolutnom i relativnom, dotle se evropski narodi igraju svojim olovnim igračkama ratova, i ta djetinjasta halabuka traje u Evropi neprekidno već sedamdeset hiljada godina.⁷

Adorno s druge strane, u koautorstvu s Horkheimerom u znamenitoj *Dijalektici prosvjetiteljstva* potpuno otvoreno u predgovoru knjige u filozofskoj misli vidi potencijalnog neprijatelja jer: „ukoliko trijumfirajuća misao vlastitom voljom napusti kritički element i postane pukim sredstvom u službi postojećega, ona protiv svoje volje ono pozitivno što je izabrala pretvara u negativno, razarajuće”.⁸ Nadalje, posve deklamativno:

Nipošto ne sumnjamo – a u tome jest naša *petitio principii* – da se sloboda u društvu ne može odvojiti od prosvijećenog mišljenja. Ali, ujedno mislimo da smo podjednako razgovjetno spoznali kako je već u samom pojmu ovog mišljenja, a ne samo u konkretnim historijskim formama, društvenim institucijama u koje je zapleteno, sadržana klica onog nazadovanja do kojeg danas dolazi.⁹

Brojni su citati kojima se može oprimirati ova inicijalna kritička pozicija kod Adorna i Krleža. Međutim, spomenuti problem ni za Krležu ni za Adorna nije ni blizu razrješenja

⁷ M. KRLEŽA, *Evropa danas*, 16.

⁸ M. HORKHEIMER – T. ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, 8.

⁹ *Isto*, 9.

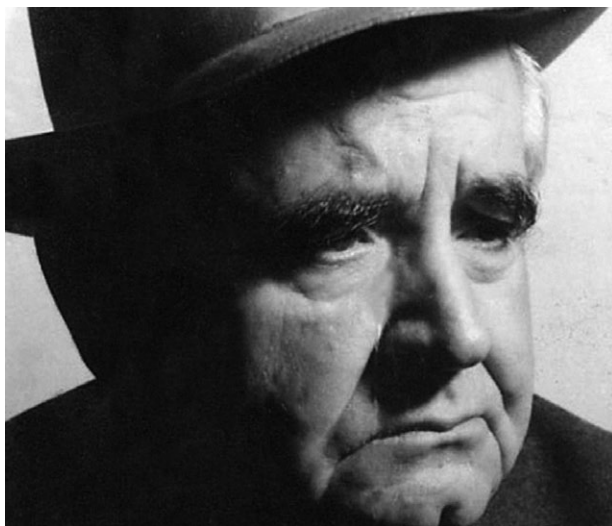

Slika 1. Theodor Adorno (desno) i Max Horkheimer (lijevo) 1965. godine u Heidelbergu

budući da se paralelno s njihovom ustrajnom strategijom pisanja o problemima liberalizma, prosvjetiteljstva i dominantne filozofske i kulturne matrice poslijeratnog vremena, problem vlastitog pozicioniranja unutar kulturne paradigme još uvijek nalazi kao etički imperativ u središtu njihova intelektualnog djelovanja. Jednostavnije rečeno, prokazivati probleme prosvjetiteljstva, čija je totalitarna logika ovladavanja čovjeka nad prirodom dovela do potpune besubjektivacije subjekata (Adorno), naposljetku nije ništa drugo nego još jedan prosvjetiteljski manevar višega reda. Ili, u Krležinu slučaju, na poznatom primjeru iz eseja o Erazmu Roterdamskom, osuđivati „klerikalnobanalnu, kurijalnoučtivu, pretvorljivu i potpuno negativnu”¹⁰ recenziju povodom mađarskog prijevoda Erazmove *Pohvale gluposti* ne jamči nužno biti izuzet od zahtjeva koji se pred Krležu postavlja, a to je, sažeto rečeno, odgovoriti na zahtjev koji si i sam Krleža postavlja: kako biti Erazmo danas? Stoga se pozicija s koje progovaraju i Adorno i Krleža neovisno o sadržaju i smjeru kritika kojima raskrinkavaju kulturnu industriju pokazuje izuzetno važnom jer ona dosljednost kojom se pristupa problemu kritike mišljenja svoj prvi test ima upravo u manifestaciji njihove vlastite pozicije intelektualca u poslijeratnom vremenu.

Toga su i Adorno i Krleža itekako svjesni. I dok Krleža taj procjep rješava preuzimajući ulogu državnog intelektualca u nadolazećim godinama, ne napuštajući svoje prosvjetiteljsko poslanje, a koje se do kraja manifestira u pokretanju Enciklopedije Jugoslavije i radu u Leksikografskom zavodu, kod Adorna se taj procjep kontinuirano iz djela u djelo perpetuira i obogaćuje novim misaonim rješenjima. U tom smislu, parafrazirajući podnaslov knjige *Minima moralia*, Adornova misao počinje funkcionirati poput neprekinute „refleksije iz oštećenoga života”. Oštećenost postaje ono središnje toga procjepa i Adorno kao filozof-esejist kao da bez te oštećenosti više ne želi da piše. Jer, ako želi biti dosljedan u provođenju kritike misli (pri čemu je prosvjetiteljska, građanska misao posebno bivala sporna u svojoj totalnosti, a time i totalitarnosti omogućivši fašizam), tada se svako mišljenje koje slijedi

¹⁰ M. KRLEŽA, *Eseji I*, 141.

Slika 2. Miroslav Krleža

nakon fašizma mora legitimirati upravo kroz onu oštećenost i onaj zazor kojim se ono nastoji s jedne strane odvojiti od jednosmjerne totalitarne, prosvjetiteljske misli, a s druge, figurativno rečeno „priznati grijeh” nemoći iz prošlosti, one nemoći misli uz koju je fašizam uspio prevladati. U tom smislu, Adorno odbija mogućnost da se „stanje prividno normalizira”, „kao da se fašizam nije dogodio”:

Misao da bi nakon ovog rata život mogao da „normalno” teče dalje, ili da čak kultura bude „ponovno izgrađena” – kao da sama ponovna izgradnja kulture nije već njena negacija – je idiotska.¹¹

Normalnost je za Adorna problem jer je već koncept normalnoga posljedica prosvijećenoga mišljenja koje će nakon prvog stupnja društvenog zaposjedanja prirode, tražiti „prirodnu” eliminaciju svega što se kosi sa samoproglášenom normalnosti koja nije ništa drugo nego ludilo i prisila nametnutoga, totalitarnoga mišljenja. Adorno će u jednom trenutku znakovito napisati: „kad bi bilo moguće nešto poput psihoanalize, (...) onda bi jedno takvo istraživanje moralo jasno utvrditi da se suvremena bolest sastoji upravo u normalnom.”¹²

Jedna od najzanimljivijih i najizazovnijih Adornovih studija svakako je *Negativna dijalektika* (1966.). U njoj također odzvanja ta ista klopka u kojoj se mišljenje nalazi u sprezi s totalitarizmom, a Hegelova se dijalektika pokušava preispitati i promisliti na podlozi kritike identičnosti koju ona posredno podrazumijeva. Na tom se mjestu Adorno jasno distancira od Hegelove pozicije, ali on se i kao filozof i intelektualac posthitlerovskog vremena ne libi kritički pozicionirati vlastitu misao u negativnom određenju, podrazumijevajući bilo kakvu pozitivnost ideološki spornom, implicitno prosvjetiteljskom te time totalitarnom:

¹¹ Theodor ADORNO, *Minima moralia; refleksije iz oštećenoga života*, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002., 60.

¹² *Isto*, 63.

Filozofija ne može dospjeti ni do čega pozitivnog što bi bilo identično s njezinom konstrukcijom. U procesu demitologiziranja pozitivnost se mora negirati sve do duboko unutar instrumentalnog uma, koji brine o demitologiziranju. Ideja pomirenja ne dopušta pozitivno postavljanje u pojmu.¹³

Adorova „negativna dijalektika” prema njegovim vlastitim riječima nije spojiva s Hegelovom prije svega jer

(d)ijalektika kao postupak znači da se misli u proturječnostima zbog jednog s obzirom na stvar doživljenog proturječja i protiv njega. (...) Njezino kretanje ne tendira identičnosti u diferenciji svakog predmeta od svog pojma; identičnost joj je dapače sumnjiva. Njena logika je logika raspadanja (...) identičnost tih pojmova sa subjektom je neistina.¹⁴

Promotri li se Adorova misao u svjetlu vremena u kojem je ona nastajala, vremenu iskustva totalitarizma Drugoga svjetskog rata, tada se teško oteti dojmu da je ona direktno s tim vremenom povezana, i to determinirana negativnim prefiksima. Adorno kao da je u svom radu kontinuirano nastojao nadići problem mišljenja i totalitarizma, nikada ne prestajući jedno povezivati s drugim. Stoga je i etička pozicija koju je odlučio zauzeti postala pozicija „negativnog dijalektičara” s ciljem da ne prestane ukazivati na ideološko suučestvo dijalektike, filozofije, pozitivnosti, identičnosti, pojma i subjekta (dijelom i kao pojmova prosvjetiteljske misli) s užasom totalitarizma koji je uslijedio. Stoga je pitanje „kako je moguće misliti nakon Drugoga svjetskoga rata” i za Adorna, kao i za Krležu, obilježeno implicitno pozitivnim odgovorom eksplicirane negativne misli, odnosno, mišljenjem koje institucionalno ne napušta poziciju intelektualca (Adorno-profesor filozofije, Krleža-ravnatelj Leksikografskog zavoda i pisac), ali mišljenjem koje s te pozicije ustrajava na negativnoj (ili točnije, kritičkoj) dijagnozi stanja misli. U tom smislu, Adorova negativna dijalektika, negiranje pozitivnosti, rad na demitologizaciji, neidentičnost pojma i subjekta, logika raspadanja, oštećenost kao preduvjet mišljenja na neki su način simptomi one greške koja je dovela do totalitarnog ludila, a mišljenje „nakon” kao da u sebi mora sadržavati etičko pozivanje na taj simptom kako bolest ponovno ne bi buknila. Postavlja se međutim pitanje, zaoštreno govoreći, mora li mišljenje nakon Drugog svjetskog rata biti mišljenje melankolički indigniranog bolesnika koji u negativnim demarkacijama okajava grijehе svojih prethodnika?

III.

Odgovor bi se na postavljeno zaoštreno pitanje iz prethodnog poglavlja u jednom drugom kontekstu zapravo mogao ticati dvojbe između mišljenja i djelovanja. Jer, misliti a pritom ustrajavati na etičkom nasljedovanju krivnje do koje je prosvjetiteljsko mišljenje dovelo, u sebi ima paradoksalan manevar mišljenja koje se onemogućuje ili drugim riječima, mišljenja koje onemogućuje svoj učinak (u djelovanju). Međutim, posrijedi je zapravo izbjegavanje iracionalnog (totalitarnog) učinka racionalne misli, a u tom se izbjegavanju misao stavlja u pulsirajuće stanje

¹³ Theodor ADORNO, *Negativna dijalektika*, Beograd 1979., 130.-131.

¹⁴ *Isto*.

samo-onemogućavanja koje bi moglo rezultirati (ideološki) još opasnijim stanjem *status quo*. Da bi izbjegli taj melankolični *status quo*, i Krleža i Adorno pribjegavaju različitim postupcima, ali pritom nikada ne napuštaju „polje borbe”. Obojica ustrajavaju na „kritici ideologije”. Adorno nakon što znakovito napominje da „se treba urazumiti protiv svojeg uma”¹⁵ (u čemu odzvanja prethodna kritika prosvjetiteljskog mišljenja i mišljenja koje svjesno radi protiv onih aspekata koji ga omogućavaju, a sve kako bi se izbjegao novi totalitarizam), naglašava da „kritika ideologije nije nešto periferno, nešto unutar-znanstveno, nije ograničena na objektivni duh i proizvode subjektivno-ograničenog, nego je filozofijski centralna: kritika same konstitutivne svijesti.”¹⁶ Adorno smatra da „snaga svijesti dostiže svoju vlastitu prijevaru” onda „kada se uoči razularena racionalnost, koja je pobjegla samoj sebi pritom postajući mitologijom”.¹⁷

Stoga put kojim Adorno bira ići i kao intelektualac i kao filozof-pisac je jasan, čak naslovno jasan: nakon „dijalektike prosvjetiteljstva” iz koje odzvanjaju rečenice kao što su: „Budući, međutim, da do realne emancipacije ljudi nije došlo ujedno s prosvjetljivanjem duha, sama naobrazba je oboljela”¹⁸ ili „Nije antisemitski tek antisemitski program, nego programski mentalitet uopće”¹⁹ te „dijalektika prosvjetiteljstva objektivno prelazi u ludilo, a ludilo je ujedno ludilo njene političke realnosti”,²⁰ Adorno smjelo kreće putem „negativne dijalektike”, koncepta i knjige čija je jedna od namjera „razvijanje njezinog paradoksalnog naslova”.²¹ Ta filozofska knjiga u tipično Adornovom manevru u uvodu sadrži i sljedeću rečenicu koja osvjetljava procjep između čina mišljenja te (okaljane filozofske) pozicije s koje se misli:

Nakon što je filozofija prekršila obećanje po kojem je sjedinjena sa zbiljom ili će do toga sjedinjavanja uskoro doći, prinuđena je da bezobzirno kritizira samu sebe.²²

Upravo intenzitet kojim Adorno pristupa problemu mišljenja u „oštećenom vremenu” jasan je pokazatelj da će on tijekom svoga djelovanja nastojati ne odvajati svoju misao od svojih postupaka, odnosno, da će svoju poziciju intelektualca kontinuirano propitivati, pa čak i onda kada 1969. neće stati na studentsku stranu tijekom studentskog pokreta. U tom smislu, Adornov tvrdokoran stav da zauzme do kraja poziciju profesora – intelektualca i okoristi se svim privilegijama koje s tim idu na neki način sličan je Krležinom intelektualnom i političkom pozicioniranju nakon rata.

Umjesto jednostavnog i brzog kritiziranja njihovih pozicija, a preispitujući njihovu dosljednost u misli i djelovanju, može se doći do zaključka koji je Marcuse, govoreći o Adornu, formulirao na sljedeći način:

Mislim da ne postoji nitko tko je toliko radikalno suprotstavljen postojećem društvu kao što je to bio Adorno, tko ga toliko radikalno poznaje i spoznaje. Njegovo je mišljenje bilo toliko beskompromisno da je sebi mogao priuštiti čak i uspjeh u tom društvu; taj uspjeh nije ni na kakav način inficirao njegovo mišljenje niti ga na bilo koji način kompromitirao.²³

¹⁵ *Isto*, 133.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ *Isto*.

¹⁸ M. HORKHEIMER – T. ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, 209.

¹⁹ *Isto*, 219.

²⁰ *Isto*, 216.

²¹ T. ADORNO, *Negativna dijalektika*, 23.

²² *Isto*, 25.

²³ *Usp. isto*, 5.

U Krležinom slučaju, poznata je i u esejima jasno istaknuta intelektualna ozbiljnost kojom on promatra kulturnu situaciju, a istom ozbiljnošću očekuje da se prosuđuje i njegov rad. U eseju *O našoj inteligenciji* stoji:

Jedna je stvar biti primaš ciganski i guditi slatko uz dlakave uši pijandura, a drugo je pisati ozbiljno i mrko kao što se piše na zelenom stolu tribunala, gdje je sve tiho i mrtvački neutralno. A bude li tko pisao o nama kao takvima, on treba da piše mrko, okrutno i neumoljivo!²⁴

Iza ovakvih citata zapravo stoji svijest o intelektualcu kojemu je primarna dužnost promatranje društva te jasna i kritički nedvosmislena dijagnoza pojava koje utječu na društvenu dinamiku odnosa.

Kod Adorna se takva nedvosmislena dijagnoza najjasnije vidi kada u svojim tekstovima eksplicitno adresira upravo civilizaciju i prosvjetiteljskog intelektualca kao ključ problema. Štoviše, u *Dijalektici prosvjetiteljstva* mogu se naći neočekivano oštre rečenice koje se tiču Židova, u kojima Horkheimer i Adorno pokazuju da se ne libe dublje ući u genezu antisemitizma. Citati koji slijede to najbolje ilustriraju:

Civilizacija je pobjeda društva nad prirodom koja sve pretvara u puku prirodu. Židovi su sami tisućljećima sudjelovali u tomu, i cinizmom i prosvjetiteljstvom. Budući da su najstariji preživjeli patrijarhat, inkarnaciju monoteizma, oni su tabue promijenili u civilizacijske maksime kada su drugi još ostajali kod magije. (...) Mehanizam kojim se služi totalitarni poredak star je kao i civilizacija. (...) U stanovitom je smislu svako zapažanje projiciranje.²⁵

Izlazak iz tog škripca u kojemu su, jednostavno rečeno, „svi krivi” i to po pravilu: oni koji misle da su najneviniji (najčešće kulturni radnici), oni su najsumnjiviji jer su sudjelovali u kreiranju totalitarne kulturne industrije, Adorno vidi, pored ostaloga, upravo u djelovanju novog tipa filozofa, intelektualca za kojega „nije ništa neprimjerenije nego da u diskusiji, i čak bi se moglo reći vođenju dokaza, hoće da ima pravo. Htjeti biti u pravu predstavlja izraz onoga duha samoodržavanja čije razrješavanje zapravo čini ono do čega je filozofiji stalo.”²⁶ I još:

Kad se filozofi upuste u razgovor, a poznato je da im je ćutanje oduvijek padalo teško, onda bi trebalo da govore tako da oni svaki put ne zadrže pravo, ali na način koji protivnicima dokazuje neistinu.(...) Misлити dijalektički znači, u ovom aspektu, da argument treba dobiti drastiku teze, a teza da sadrži u sebi puninu svog razloga.²⁷

I upravo je ta naoko nemoguća te istovremeno negativna pozicija ono što, i prema Adornu i prema Krleži, intelektualca čini djelatnim subjektom u kritici društva. Ustrajavanje na paradoksu, pogotovo onda kada paradoks zahvaća poziciju s koje se misli. Jer misao postaje djelatna jedino ako ima moć samopropitivanja, ako ulazi u genezu vlastite ideologije koja ju je ustoličila. Budući da je „cjelina neistina” (*Negativna dijalektika*), tada je jedini rad koji je intelektualcu kritičke teorije preostao onaj koji nastoji ukazivati na prešućene ideološke pretpostavke svakog mišljenja polazeći dakako, najprije od svoga vlastitoga. Tu je „gest in-

²⁴ Usp. Stanko LASIĆ, *Krleža. Kronologija života i rada*, Zagreb 1982., 27.

²⁵ M. HORKHEIMER – T. ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, 198.-199.

²⁶ T. ADORNO, *Minima moralia*, 78.

²⁷ *Isto*, 79.

tektualca sličan onomu Münchhausena koji sebe iz močvare vuče za čuperak”. Adorno s tom usporedbom ne može biti eksplicitniji, a njegov iskaz „od onog tko danas misli ne zahtijeva se ništa manje do da u svakom trenutku treba da bude u stvari i izvan stvari”²⁸ na određeni način progovora i o načinu kako je Krleža svoju poziciju intelektualca realizirao.

IV.

Međutim, iz dijela prethodnih citata i dalje ostaje nešto u paradoksu što poziva na analitičko propitivanje. Na kraju krajeva, poslušamo li Krležin savjet da, pišemo li o njemu (i njemu sličnima), pišemo „mrko, okrutno i neumoljivo”, tada se neumoljivost pisanja o njemu neće očitovati u konstataciji kako je riječ o „intelektualcu svoga vremena”, već prije u ponešto „okrutnijoj i mrkijoj” kritici one ideološke pozicije koju je Krleža (a vidjet će se u nastavku i Adorno) prešutno zauzeo. Zaoštreno govoreći, ako u „diskusiji ništa nije neprimjerenije od toga da intelektualac hoće da bude u pravu”, postavlja se pitanje alternative: kako govoriti (ozbiljno, mrko i neumoljivo), a da se ne nastoji da se bude u pravu? Koju poruku intelektualac šalje ako uistinu govori ne želeći zadržavati poziciju bivanja u pravu? Ako netko ne želi imati pravo/biti u pravu, tada on svakako nastoji osloboditi poziciju djelatne ovlasti koja omogućuje intelektualca da govori. Međutim, nije li tada odustajanje od pozicije „bivanja u pravu” krajnja (i ponovno melankolična) posljedica kritičke teorije koja odriče samoj sebi onu odgovornost koju intelektualno mišljenje zahtijeva? Nije li time, posredno, kritička misao sama uskliknula da se nalazi u krizi te da je bolje zašutjeti, nego kritički govoriti? Još i više, središnji problem kritike „intelektualca koji hoće da bude u pravu” ne nalazi se u melankoliji, pluralnosti ili liberalizaciji govora, već u mnogo dalekosežnijem odustajanju od „prava u govoru”. Drugačije rečeno, ne htjeti biti u pravu znači odustati od intencije na koju je govor navezan, znači lišiti govor onoga prava koji ga čini djelatnim. To je radikalna slijed kojega su, rekao bih, Krleža i Adorno na negativan način svjesni. Na negativan jer svojim djelovanjem nastoje činiti sve kako bi izbjegli tu stranputicu koja je prethodno dovela do totalitarnoga mišljenja od kojega se obojica žele što jasnije distancirati.

Najeklatantniji dokazi toga izbjegavanja mogu se vidjeti uoči li se intenzitet s kojim i Krleža i Adorno nastoje paradoksalno upravo zadržati poziciju intelektualca koji ima pravo na riječ. Kao da se u pozadini toga pozivanja na govor koji ne pretendira da se mora biti u pravu to pravo tim odstupanjem na neki način zadobiva, kao da rečenica „ne nastojim biti u pravu” etički opravdava poziciju s koje se govori, kao da se sam govor koji slijedi time legitimira (po logici dvostruke negacije) kao govor koji ne može ne biti u pravu. Iz te se dvostruke negacije oslobađa jasna potreba da se zadrži pozitivna pozicija intelektualca koji ima pravo na riječ (ono pravo koje je potvrđeno upravo time što se voljno odstupilo od njega). Jer, kako osigurati etičku poziciju (i posao) intelektualca ako ga se prethodno razvlasti i optuži da ga je obuzela „razularena racionalnost” koja ga je dovela do totalitarizma, ako ne kroz negativno ustoličavanje dvostrukog razvlašćivanja koje ga „čisti” i priprema za novi uzlet mišljenja „novog” intelektualca koji u sebi nikada neće napustiti legitimacijsko samoodstupanje od „prava da se bude u pravu”.

²⁸ Isto, 84.

„Okrutnije” rečeno, radi se o retoričkom manevru koji i Adornu i Krleži osigurava s jedne strane prostor za intelektualno djelovanje koje će biti lišeno pozivanja na „grijehe otaca”, ali, što je bitnije, koje će tom negativnom logikom, zadržati nešto od onoga prava koje je intelektualno mišljenje fatalnom pogreškom totalitarizma izgubilo. To pravo dakako, ne smije biti ništa drugo do negacija prava na bivanje u pravu koje je dovelo do razularene racionalnosti totalitarizma. Tek negacijom, po Adornu i Krleži (dakako uz brojne različitosti i varijacije među njihovim raznorodnim tekstovima), to pravo ponovno biva stečeno.

U pozadini se toga retoričkoga manevra, mišljenja sam, nalazi i središte problema koji se očituje u naizgled iznenađujućem odnosu Adorna i Krleže kao teoretičara i kao „djelatnih intelektualaca”. Obojica kao da konzervativno ustrajavaju na institucionalnoj poziciji intelektualca (Krleža kao direktor Leksikografskog zavoda, a Adorno kao redoviti profesor koji uslijed studentske pobune 1969. poziva policiju da osigura red potreban za održavanje predavanja) dok je njihov misaoni rad nedvojbeno vezan uz radikalnu kritiku „prosvjetiteljskoga intelektualca” te nude mogućnosti za alternativnu kritičku misao. Ovdje je nužno naglasiti da se Adorno u najvećoj mjeri oslanja na tradiciju frankfurtske škole kritičkog mišljenja kojoj je filozofija *modus operandi* dok je Krleža, pored ostaloga, književnik, esejist, romanopisac, dramatičar, esejist i pjesnik te njihovo shvaćanje diskurzivnog okvira vlastita djelovanja nipošto nije isto. Međutim, kada je u središtu analize intelektualac kao subjekt djelovanja i mišljenja, tada obojica upadaju, kako je nerijetko kritika i ukazala, u sličan procjep konzervativnih intelektualaca kritičke misli. Posrijedi je upravo odnos između teorije i prakse, odnosno, dijalektičkog odnosa u kojem se jedno drugim omogućuje i onemogućuje. Upravo je to u središtu prijepora između Marcusea i Adorna kada u prepisci Marcuse Adornu prigovara pozivanje policije videći u studentskom pokretu onu „praksu koja teoriju pokreće”, dok Adorno na tu opasku reagira sljedećim riječima: „Priznao bih ti da postoje trenuci u kojima je teorija praksom pogurnuta dalje, ali niti danas takva situacija prevladava, niti usamljeni i brutalni praktikizam, s kojim smo ovdje suočeni, s teorijom ima ikakve veze”²⁹ i dalje, za ovu raspravu još važnije Adorno Marcuseu piše:

Ti smatraš da praksa danas, u emfatičnome smislu, nije nedostupna: ja mislim drugačije. Morao bih zanemariti sve što sam mislio i što znam o objektivnoj tendenciji kada bih htio vjerovati da studentski pokret u Njemačkoj ima i najmanji izgled za društveni učinak. Budući da on to nema, njegov je učinak upitan u dvostrukom smislu. Prvo, u smislu toga da on potpaljuje nesmanjeni fašistički potencijal u Njemačkoj, a da za to ni najmanje ne mari; drugo, tako što u sebi samome stvara tendencije koje – i tu se također smijemo razilaziti – s fašizmom neposredno konvergiraju. U tome pogledu simptomatičnim smatram tehniku pozivanja na diskusiju samo kako bi se ona učinila nemogućom; barbarska neljudskost načina ponašanja koji je regresivan i koji još k tomu regresiju zamjenjuje revolucijom; slijepi primat akcije; formalizam koji je indiferentan spram sadržaja i oblika toga protiv čega se buni, naime naše teorije.³⁰

Ubrzo nakon spomenutog citata Adorno uspoređuje da se „ordinarijus” kao redoviti profesor, „sasvim slično, ponizno, ali ‘odozgo’” počelo koristiti kao riječ Židov u nacizmu. Iz svega se toga vidi da Adorno na poziciju intelektualca gleda na jedan kompleksan, ali dosljedan način. Naime, svaki oblik mišljenja najprije mora proći test u kojem se očituje

²⁹ Theodor ADORNO – Herbert MARCUSE, „Prepiska o studentskom pokretu”, *Čemu*, 10/2011., br. 20, 83.

³⁰ *Isto*, 88.

njegova implicitna totalitarnost. Ako „tehnika pozivanja na diskusiju služi samo tome da se ista onemogući”, tada je diskusija lažna, totalitarna. Međutim, teorija služi tomu da se osigura „polje prava na diskusiju” i institucionalno brisanje toga Adorno shvaća „u posve prosvjetiteljskom smislu”, a pozivajući policiju i sam pribjegava „slijepom primatu akcije”. Druhim riječima, Adornova misao koja ustrajava na „odustajanju od prava da se bude u pravu” podrazumijeva prostor diskusije gdje nitko ne mora biti u pravu, a time se pravo na riječ dobiva. Međutim, ako se to pravo izgubi na način da „ne biti u pravu” znači izgubiti „pravo na riječ”, tada je Adorno svjestan da je posrijedi totalitarizam višega i opasnijega reda.

Slično je s Krležom. Sve dok se misao koja nastoji izgraditi svoju vlastitu dinamiku sudara s udarcima bubnjeva, problem nije u „odnosima subjekta i objekta, apsolutnom i relativnom”. Problem je u olovnim igračkama koje čekaju da se ta misao dokine. Stoga je i pozicija intelektualca da neprestano ukazuje da je, pored misli koja sebi pribavlja pravo na egzistenciju dokazujući se anti-totalitarnom, problem veći u „udarima evropskih vojničkih truba koje odzvanjaju ozbiljnim i dostojanstvenim tišinama današnje evropske misli.”³¹ Ni Adorno ni Krleža ne zaboravljaju suučesništvo evropske prosvjetiteljske misli u kreiranju jedne, monolitne i totalitarne istine koja je dovela do užasa nacizma, ali obojica ustrajavaju na poziciji s koje se može misliti ne-identično, poziciji na kojoj se i „može ne biti u pravu”, ali se ta pozicija nipošto ne smije prepustiti „slijepom primatu akcije”. Naime, iza pozicije mišljenja nalazi se odgovornost intelektualca koji tu odgovornost očituje u sprečavanju dokinuća misli jer bi ono moglo dovesti do totalitarizma još većih i pogubnijih razmjera.

THE INTELLECTUAL AS A NEGATIVE DIALECTITIAN: A PARALLEL READING OF ADORNO AND KRLEŽA

The period immediately following World War II was, to a great extent, marked by the re-examination of the position of the intellectual. It manifested itself through the question “what made totalitarianism possible?” In other words, the key ethical question was that of responsibility for the circumstances conducive to the undeterred growth of Nazism. Although avoiding the blame represented the easier answer to that question, two entirely different intellectuals from very dissimilar milieus took another route and attempted to find responsibility within the humanist tradition itself. Those two intellectuals were Theodor W. Adorno and Miroslav Krleža. The former established his critical diagnosis towards the end of the war, alongside M. Horkheimer, in the *Dialectic of Enlightenment*, whereas the latter, in numerous essays, referred to a “logic of stupidity”, which was inherent to European thought and mostly benevolent towards rising nationalisms. Although one was a philosopher and the other a writer, both Adorno and Krleža attempted to answer the same question: how to think and act after Nazism? Adorno adopted a theoretical approach which insisted on the necessity of preserving the position of “thinking about the non-identical” and developing a “negative dialectics” within which equating the subject and the concept (in a manner

³¹ M. KRLEŽA, *Evropa danas*, 17.

typical of totalitarianism) should be avoided. Krleža, on the other hand, considered ways to escape the machine of nationalist sermons which replaces the word with a military drum as the only element of value. At the backdrop of these intellectual strivings, institutional challenges emerged. In Adorno's case, they were connected to the Institute for Social Research and in Krleža's, with the Institute of Lexicography. Both men tried to support those institutions and, despite being critical, chose to defend the position of the intellectual. Although they both took issue with the very concept of the intellectual as defined by the Enlightenment, abandoning it was not an option because its institutional abolishment meant the threat of a much more radical kind of totalitarianism.

Keywords: the intellectual, World War II, totalitarianism, critical theory, Theodor W Adorno, Miroslav Krleža

Literatura

Theodor ADORNO, *Minima moralia: refleksije iz oštećenoga života*, Sremski Karlovci – Novi Sad 2002.

Theodor ADORNO, *Negativna dijalektika*, Beograd 1979.

Theodor ADORNO, *Gesellschaftstheorie und Kulturkritik*, Frankfurt am Main 1975.

Theodor ADORNO – Herbert MARCUSE, „Prepiska o studentskom pokretu”, *Čemu*, 10/2011., br. 20, 78.-93.

Max HORKHEIMER – Theodor ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo 1974.

Miroslav KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, Sarajevo – Zagreb 1977.

Miroslav KRLEŽA, *Eseji I*, Sarajevo 1973.

Miroslav KRLEŽA, *Eseji II*, Sarajevo 1973.

Miroslav KRLEŽA, *Evropa danas*, Sarajevo 1973.

Stanko LASIĆ, *Krleža. Kronologija života i rada*, Zagreb 1982.

OD ANARHIZMA DO ŠOVINIZMA:
DRUGI SVETSKI RAT I PRIPADNICI
AVANGARDNOG UMETNIČKOG KRUGA
OKO ČASOPISA *ZENIT* –
LJUBOMIR MICIĆ I MARIJAN MIKAC

Goran Miloradović

UDK: 009(051)“192“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Prvi svetski rat je iznedrio brojne avangardne umetničke pokrete, koji su nastali iz otpora mladih intelektualaca i umetnika sistemu vrednosti i društvenim strukturama koje su do rata dovele. U članku se kroz analizu biografija i promenjivih ideoloških shvatanja dva člana umetničke grupe zenitista, Ljubomira Micića i Marijana Mikca, istražuju posledice političkih događaja i procesa, a posebno primicanja i izbijanja Drugog svetskog rata na njihove lične odnose i, indirektno, na odnose njihova dva naroda – Srba i Hrvata. Istraživanje je pokazalo da je politička scena, domaća i međunarodna, presudno odredila sudbinu dva bivša prijatelja, koji su, uprkos zajedničkih polaznih levičarskih stavova, živote završili kao nepomirljivi šovinisti.

Ključne reči: zenitizam, Ljubomir Micić, Marijan Mikac, Jugoslavija, Drugi svetski rat, anarhizam, marksizam, internacionalizam, nacionalizam, antisemitizam, fašizam

Ovaj rad je posvećen analizi uticaja istorijskih zbivanja na promenu ideoloških i političkih shvatanja dvojice intelektualaca i umetnika koji su svoje poznanstvo otpočeli saradnjom u avangardnom časopisu *Zenit* – Ljubomira Micića i Marijana Mikca.* Tema članka nije časopis *Zenit*, niti avangardni umetnički pokret zenitizam, a posebno ne njihovo vrednovanje ili tumačenje, nego ideološke, društvene i političke promene kroz koje su ta dva čoveka prošla, od ranih dvadesetih do početka sedamdesetih godina dvadesetog veka. Kao presudan za njihov međusobni odnos biće istražen period uoči Drugog svetskog rata, sam taj rat i, najzad, njegove posledice. Činjenica da su krajem tridesetih godina kontakti

* Članak je deo projekta Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u XX veku: između demokratije i diktature (br. 177016), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

Micića i Mikca zamrli nije prepreka da se istraži njihovo kasnije pojedinačno delovanje i ideološko i političko pozicioniranje, jer cilj je utvrditi kako su se pod uticajem dolazećeg rata i njegovih efekata njih dvojica promenila u odnosu na vreme *Zenita* i zenitizma. A promenili su se drastično.

Kada je bio pokrenut, 1921. godine, *Zenit* se „deklarirao kao ekspresionističko glasilo”.¹ Umetnički pokret zenitizam, koji je tada nastao, njegov osnivač Ljubomir Micić je definisao kao „apstraktni metakozmički ekspresionizam.”² I u književnoj teoriji je prihvaćeno da je u pitanju „jedan vid ekspresionizma u jugoslovenskoj književnosti”.³ Zaista, zenitizam se javio u vreme kada su ekspresionističke ideje u novoosnovanoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) uputile izazov tradicionalnoj kulturi i građanskom društvu, ali se i vrlo brzo transformisao.⁴ Možda najmanje greše oni koji kažu da je Micićev pokret, nastavši iz ekspresionizma, težio da prihvati „dadaističku pobunu” i pripremi tlo „za pretvaranje futurističke drskosti u protonadrealistički bunt posleratne književne avangarde.”⁵ Zenitizam je u svom manifestu proglasio: „Ekspresionizam, kubizam, futurizam – mrtvi su. (...) Mi smo njihova sinteza ali kao smernica u visinu i reinkarnacija”,⁶ a u praksi je zaista pokušao da se realizuje kao sinteza raznih avangardnih struja.⁷ Krajnji ishod, kako je konstatovao Miodrag Protić, trebalo je da bude stvaranje nove balkanske umetnosti.⁸ Pored toga, zenitisti nisu krili ambiciju da odigraju i određenu društvenu ulogu. Tu leži glavni uzrok zle sudbine njihovog lidera.

U centru pažnje ovog istraživanja dve su ličnosti: Ljubomir Micić (1895–1971), srpski književnik, lider i ideolog zenitizma i Marijan Mikac (1903–1972), hrvatski književnik i filmski delatnik, jedan od najvernijih i najupornijih pripadnika zenitističkog kruga. Te dve osobe su izdvojene sa ciljem da se osvetli na koji način su istorijska zbivanja uticala na međusobne odnose srpskih i hrvatskih intelektualaca i umetnika i, indirektno, na odnose njihova dva naroda.

Micić i Mikac: najbolje godine u najgorim evropskim vremenima

Početak objašnjenja odnosa između političke i estetske sfere u modernom vremenu leži u poslednjim decenijama XIX veka, kada je socijalistička ideološka opcija sadržala potencijal da se razvije u više različitih pravaca. To se dešavalo na širokom talasu demokratizacije, pokrenutom idejama Francuske revolucije, što je dovelo do razvoja nacionalizma i nastanka

¹ Радован ВУЧКОВИЋ, *Модерни правци у књижевности*, Београд 1986., 33. Vučković smatra da je „filozofija zenitizma” bila ekspresionistička, da je njegova pesnička tehnika bila dadaističko-konstruktivistička i da se pokret zalagao za totalnu slobodu izražavanja – sve do anarhije. *Isto*, 34.

² Ljubomir MICIĆ, „Čovek i umetnost”, *Zenit*, 1/1921., br. 1, 1.-2.

³ *Rečnik književnih termina*, Beograd 1992., 940.

⁴ O karakteru zenitizma i njegovom odnosu prema ekspresionizmu i dadaizmu videti i: Radomir KONSTANTINOVIĆ, „Četiri pesnika”, *Treći program*, 4/1972., zima, 182.-183.

⁵ Предраг ПАЛАВЕСТРА, *Историја модерне српске књижевности*, Београд 1986., 501.

⁶ Ljubomir MICIĆ – Ivan GOLL – Boško TOKIN, „Manifest zenitizma”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевно/уметничког експеримента*, 2/1998.–2000., br. 2-4, Београд 2001., 119.

⁷ Na to je Velibor Gligorić ukazao još 1921. Videti: R. KONSTANTINOVIĆ, „Četiri pesnika”, 222.-223.

⁸ Navedeno prema: *Isto*, 245.

masovnih političkih partija u Evropi.⁹ Osim toga, postepeno menjanje društvene i političke klime u evropskim zemljama je brojnim pojedincima omogućilo da iznesu svoje stavove o društvu i njegovom uređenju, tako da se sve češće javljaju glasovi nezadovoljstva i bunta, a neretko su se baš umetnici isticali kao zastupnici novih ideja.

Tako je došlo do toga da su i socijalisti i avangardni umetnici krajem XIX i početkom XX veka bili opozicija građanskom društvu i vlasti.¹⁰ Lenjin i njegovi saradnici su se u Švajcarskoj kretali upravo u krugovima avangardnih umetnika.¹¹ Jedni su bili autsajderi u odnosu na aktuelnu političku vlast, a drugi u odnosu na glavne umetničke tokove. I jedni i drugi su sa društvene margine upućivali svoj izazov centrima moći. I jedni i drugi su se u svom polju delovanja smatrali revolucionarima. Ali, njihovi putevi su mogli ići paralelno jedino dok neka od te dve kolone ne stigne do svog cilja – dok se ne etablira. Tada su se ti putevi morali ili poklopiti, ili razići. Uostalom, reklo bi se da nije bez značaja činjenica da Marks i Engels, koji su i inače bili vrlo suzdržani prema umetnosti, nisu pokazivali nikakvu naklonost ka umetničkoj avangardi.¹² To je logično, jer su avangardni umetnici bili neka vrsta konkurencije revolucionarima.

Takvo poreklo i društveni karakter avangardne umetnosti uslovlili su da ti umetnici pokažu snažne simpatije ka ideji političke pobune, a neretko i sklonost prema ideologijama anarhizma i/ili marksizma. Iz tog semena rođena je moderna umetnost: ponekad lična i emotivna, ponekad jasno politički angažovana, ali uvek subverzivna, izazivačka i borbena. Kakav će efekat to imati po same umetnike zavisilo je od konkretnih političkih okolnosti.

Kada je reč o Miciću i Mikcu, njima je zapalo da najbolje godine svojih života prožive kada je Evropa doživljavala najgore: dva svetska rata, različiti autoritarni i totalitarni režimi, ekstremne ideologije, populizam, građanski ratovi, masovni zločini, genocid i, posle svega toga, dugotrajna podeljenost kontinenta gvozdenom zavesom. Njih dvojica su izdvojeni između brojnih drugih intelektualaca, jer se može pratiti dugogodišnji razvoj njihovih međusobnih odnosa, paralelno sa uticajem koji su na njih vršila politička zbivanja. Posle zajedničkog početka javnog života u krugu saradnika *Zenita*, istorijske okolnosti su vodile Micića i Mikca na sasvim različite strane i, istovremeno, daleko od umetničkog stvaranja koje je obeležilo njihovu mladost. Oni nisu odoleli iskušenjima „vremena netrpeljivih”.¹³

Dve biografije u istorijskom kontekstu

Vreme zenitizma. Najznačajniji period njihovog delovanja na polju kulture i društvenih odnosa bilo je pet godina dok je izlazio časopis *Zenit*: 1921–1926. Tada Micić i Mikac deluju maksimalno saglasno, a postepeno njihov odnos starijeg i mlađeg, obožavanog i nepri-

⁹ Fransoa FIRE, *Prošlost jedne iluzije. Komunistički u dvadesetom veku*, Beograd 1996., 30.

¹⁰ Eric HOBBSAWM, „Socialism and the Avant-Garde, 1880–1914”, *Uncommon People. Resistance, Rebellion and Jazz*, London 1998., 171.-172.

¹¹ Rade LEPOSAVIĆ, „DADA Clipping. Traganje za izgubljenim srpskim (?) dadaistom”, *New Moment-New Ideas*, 15/2001., 22.

¹² E. HOBBSAWM, „Socialism and the Avant-Garde”, 173.

¹³ O okolnostima u tadašnjoj Evropi: АНДРЕЈ МИТРОВИЋ, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица 1998.; *Balkan Strongmen: Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, (Ed. Bernd J. Fischer), London 2007.; Stephen LEE, *European dictatorships 1918–1945*, London – New York 2000.

Slika 1. Anuška i Ljubomir Micić u redakciji *Zenita* u Beogradu 1924. godine

kosnovenog lidera i požrtvovanog sledbenika, prerasta u odnos dvojice ravnopravnih saradnika i prijatelja.¹⁴ U prvo vreme Micić je bio bolje situiran: mogao je redovno da izdaje časopis i zenitističku biblioteku.¹⁵ Istovremeno, Mikac se borio za голу egzistenciju. Kao zenitisti obojica su nepoželjni, kako u očima vlasti, tako i u intelektualnim krugovima. Politički konflikti i odbacivanje sredine u kojoj deluju (Mikac u Petrinji, a Micić u Zagrebu), maksimalno su im suzili polje delovanja. Iritiran provokativnom retorikom lidera HSS-a Stjepana Radića Micić je napisao ostrašćen članak na temu hrvatske kulture.¹⁶ Zbog toga mu je, navodno, pretio i sam Radić, tako da „(p)od pritiskom hysterije, koja je obuzela Zagreb, Ljubomir Micić, nezaštićen i osamljen kao uvek, beži u Beograd”.¹⁷ Redakcija *Zenita* je u Beograd preseljena 1923. godine, na adresu Obilićev venac 36.

Micić tu, u znatno lošijim materijalnim uslovima, istrajava u svojim opredeljenjima i ambicijama, po cenu odricanja od svega drugog.¹⁸ Istovremeno, otpor zenitizmu, koji iritira i prestoničko građanstvo i političke faktore, kontinuirano stiže i iz krugova umetnika i iz državnih institucija. Časopis je izlazio još tri godine, sve dok Micić nije bio prisiljen da se i odatle seli, jer mu je zbog sadržaja poslednjeg broja *Zenita*, s jedne strane pretilo hapšenje i zatvor, a s druge je dobijao anonimne pretnje, što je ugrožavalo i njegov fizički

ljen da se i odatle seli, jer mu je zbog sadržaja poslednjeg broja *Zenita*, s jedne strane pretilo hapšenje i zatvor, a s druge je dobijao anonimne pretnje, što je ugrožavalo i njegov fizički

¹⁴ Brojni izvori to pokazuju: Narodna biblioteka Srbije (dalje: NBS), Ljubomir Micić, rukopisi (dalje: LjMR). Prepiska M. Mikca i Lj. Micića je objavljena: Видосава ГОЛУБОВИЋ, „Из преписке око Зенита и зенитизма”, *Аетонус Српског културног друштва „Просвјета”*, 4/1999., 277.-293.; 5/2000., 231.-258.; 6/2001., 237.-256.; 7/2002., 178.-204.; 8/2003., 305.-318.; Видосава ГОЛУБОВИЋ, „Преписка између Маријана Микца и Љубомира Мицића (1931.)”, *Аетонус Српског културног друштва „Просвјета”*, 9/2004., 400.-408.; 10/2005., 369.-383.

¹⁵ Branimir DONAT, „Performans kao oblik komunikacije hrvatske DADE i njenih inačica s javnošću”, *Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 30/2004., br. 1, 7.-8. *Zenit* je redovno izlazio samo u periodu 1921–1923, kada ga je, kako se smatra, finansirala Micićeva bogata tazbina, vlasnici fabrike papirne galanterije *Lipa Mill* u Zagrebu. Međutim, mnogi autori se ne bi složili sa B. Donatom da je zenitizam bio varijanta dadaizma, kako se može razumeti iz njegovog članka. A pitanje je i da li su „zenitističke večernje” zaista bile „performansi”...

¹⁶ Ljubomir MICIĆ, „Papiga i monopol ‘hrvatska kultura’”, *Zenit*, 3/1923., br. 24, 1.-2.

¹⁷ УРЕДНИШТВО ЗЕНИТА, „Филм једног књижевног покрета и једне духовне револуције”, *Zenit*, 6/1926., br. 38, [33].

¹⁸ Micićev saradnik Mihajlo S. Petrov kasnije se sećao: „Nešto što nikad neću moći da zaboravim (...) bila je njegova požrtvovanost. (...) Pamtim kad su Micić, njegova žena i jedan vučjak, ovaliki, koji bi sam mogao da pojede kilo mesa, ručali zajedno kod *Moskve* (jer, situacija je bila takva da je on pare ulagao u *Zenit*) po jednu belu kafu, njih dvoje, i tri zemičke. Sad možete misliti koliko je onaj ker bio sit od toga.” R. LEPOSAVIĆ, „DADA Clipping”, 13.

integritet.¹⁹ Povod za konačni obračun sa *Zenitom* pružilo je objavljivanje članka „Zenitizam kroz prizmu marksizma”, a kap u već prepunu čašu su dolile zenitističke demonstracije protiv nobelovca Rabindranata Tagore tokom njegovog javnog predavanja 15. novembra 1926. u Beogradu.²⁰ Beogradski intelektualni i politički krugovi taj skandal im nisu oprostili, a *Politika* je razdraženo pretela da će „svakako škoditi ugledu naše policije, ako ove izgređnike ne nauči redu i pristojnosti.”²¹ *Zenit* je zabranjen, a Micić je u decembru 1926. preko Italije emigrirao u Francusku. Širi krug saradnika *Zenita* se i pre toga rasuo, Micićev brat Branislav (Ve Poljanski) je još 1925. otputovao u Pariz, gde su mu se uskoro pridružili sekretar redakcije Vladimir Skerl, Ljubomir Micić i njegova supruga Anuška.²² U to vreme, od najužeg jezgra zenitista u Jugoslaviji je ostao još samo najmlađi član – dvadesettrogodišnji Marijan Mikac.

Posle zenitizma, a pre rata. Ali, vođa zenitista se ni tada nije predavao – pravio je planove da iz inostranstva pokrene novo zenitističko glasilo. Već u januaru 1927. Micić je preko svoje supruge saopštio Mikcu da njemu prepušta „dužnost” kada i ona bude napustila zemlju. Ta „dužnost” je podrazumevala dalji rad redakcije časopisa (ali pod drugim nazivom), a u jednom pismu Mikac kaže da bi time „pitanje njegovog položaja i slobode rada bilo rešeno, a uveren sam – i pitanje dalje zenitističke akcije u ovoj zemlji – naravno, po Vašem odobrenju i pod Vašom kontrolom.”²³ Taj predlog, iako nije realizovan, svedoči o velikom poverenju koje je u to vreme Micić gajio prema Mikcu.²⁴ Sa druge strane, o Mikčevoj privrženosti harizmatičnom Miciću možda najviše govori činjenica da je u jesen 1927. svom prvorodnom sinu dao ime Ljubomir.²⁵ Uprkos naporima, zenitizam je Micićevim odlaskom završio svoje delovanje. Mikac je tada, uprkos svojim mnogo puta iskazanim željama, prestao da stvara kao zenitista, okrenuvši se građanskoj svakodnevici: oktobra 1927. zaposlio se kao službenik u *Tvornici vunjenih tkanina* Koste Ilića u Beogradu, a kasnije u njenom odeljenju u Turnju kod Karlovca.²⁶ U jednom pismu Miciću on kaže:

Ne pišem ništa, niti imam vremena za privatan rad. Osam sati dnevno u kancelariji, radi se i subotom posle podne (...) Ono nekoliko časova što ih provodim kod kuće zauzet sam kućnim poslovima. Moram da pomognem ženi, ako ništa drugo: barem dete da pridržim (...).²⁷

Polako, ali sigurno, Mikac je tonuo u živo blato građanskih konvencija, brinući, pored toga, brige porodične svakodnevce. Istovremeno, u periodu od 1927. do 1936. Micić je

¹⁹ Видосава ГОЛУБОВИЋ, „Из преписке око Зенита и зенитизма (1927)”, *Вестник СКА „Просвета”*, 6/2001., 252.; Зоран МАРКУШ, *Зенитизам*, Београд 2003., 36.

²⁰ Autor članka o zenitizmu i marksizmu je, najverovatnije, sam Micić. Videti: М. РАСИНОВ, „Зенитизам кроз призму марксизма”, *Зенит*, 6/1926., бр. 43, 12.-15.; „Тагоре и зенитистичке демонстрације”, *Зенит*, 6/1926., бр. 43, 15.-16.; Бранко Ве ПОЉАНСКИ, Лубомир МИЦИЋ, „Отворено писмо Рабиндранат Тагори”, *Зенит*, 6/1926., бр. 43, 17.-19.; З. МАРКУШ, *Зенитизам*, 22.

²¹ „Београђани одушевљено поздравили великог индиског песника”, *Политика*, бр. 6669, 17. 11. 1926., 6.

²² Branislav SKROBONJA, „Hasta la vista ili priča o Miciću”, *New moment*, 4/1995., 22. Skrobonja je upoznao Micića 1962. ili 1963. družio se s njim godinama i organizovao njegovu sahranu. Skrobonjina sećanja su dragocena za rekonstrukciju Micićeve biografije u posleratnom periodu, za koji ima malo izvora.

²³ NBS, LjMR/II/2, Pismo Mikca Miciću, Petrinja 26. 1. 1927.

²⁴ Pored toga, prema svedočenju V. Skerla, kompletna ostavština Micića i *Zenita* bila je poverena na čuvanje Mikcu. Prema: B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 22.

²⁵ U pismu otkucanom na писаојј машини име Микчевог сина је истакнуто великим словима, чиме је желео да Мичићу скрене пажњу на свој гест. NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Beograd 14. 12. 1927.

²⁶ Борис ВРГА, „Зенитистичке вечерње у Петрињи”, *Вестник СКА „Просвета”*, 10/2005., 385. (нар. 2).

²⁷ NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Beograd 4. 6. 1928.

u otadžbini bio sasvim marginalizovan kao stvaralac. Ono što je objavio izašlo je na francuskom jeziku, u Parizu, dok je u Jugoslaviji štampao samo nekoliko priloga u ljubljanskoj reviji *Tank*.²⁸ Međutim, tokom tridesetih godina u životu njegovog prijatelja došlo je do važnih promena. Mikac je počeo da se bavi unosnim poslom uvoza i distribucije američkog filma (za *Fox* 1929–1931, za *Paramount* posle 1931), uređuje filmske revije i učestvuje u proizvodnji *Paramount*-ovih filmskih žurnala za Jugoslaviju, a krajem tridesetih ima i svoju firmu za plasman američkog stripa.²⁹ Time je on rešio svoje egzistencijalne probleme, ali je ujedno i definitivno odustao od avangardnog delovanja u umetnosti. Početkom 1931. pisao je Miciću: „Poslije smrti ‘Zenita’ i ja sam za literaturu umro.”³⁰ Došavši do solidnih prihoda i zanimljivog posla Mikac se, ipak, sa čežnjom sećao uzbudljivog vremena umetničke avangarde, a u jednom pismu je izrazio želju da njegov sin nastavi tamo gde je on stao.³¹ U prvoj polovini tridesetih godina Mikac je već bio u poziciji da Miciću (koji je bio u Parizu) omogući honorarni posao prevođenja filmskih žurnala sa francuskog na srpski, kako bi ublažio svoje materijalne nedaće.³² Kada se Micić, posle deset godina izgnanstva, 1936. vratio u Jugoslaviju, prostor za delovanje bio mu je maksimalno sužen, a društveno-politička klima bitno promenjena. S druge strane, oslobodivši se stalne borbe za golu egzistenciju, Mikac se ponovo okreće literaturi, ali ne više avangardnoj. On tada počinje da piše u sasvim drugom duhu. Moguće je da nije puka koincidencija to što je poslednje sačuvano Mikčevo pismo Miciću, kratko i kurtoazno, datirano 27. maja 1938,³³ nedugo posle objavljivanja Mikčevog „satiiričnog romana” *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*. Nema dokaza da su i kasnije održavali kontakt: u Micićevoj zaostavštini ima prepiske i posle 1938, ali nema više ni jednog Mikčevog pisma. Micić je do napada na Jugoslaviju uspeo da objavi samo jedan broj novog „književno-političkog” časopisa *Srbijanstvo*, koji je odmah bio zabranjen.³⁴ U obrazloženju odluke Ministarstva unutrašnjih dela pisalo je „da se taj broj zabranjuje zbog šovinističkih ideja i raspaljivanja nacionalne mržnje.”³⁵ S obzirom da je to bilo vreme nemačke invazije na zemlje Beneluksa i Francusku, verovatno je i međunarodna situacija pospešila zabranu. Poslednje što je vlastima Jugoslavije trebalo u trenutku kada gube glavni spoljnopolitički oslonac bilo je dalje zaoštravanje međunacionalnih odnosa. Posle toga Micić se potpuno pasivizovao i sa suprugom živeo povučeno u svom stanu u Beogradu, u Njegoševoj ulici 69. Tu ih je zatekao rat.

Ratno vreme. Ne kaže se slučajno: dok jednom ne smrkne drugome ne svane. Period novog svetskog rata otvorio je Mikcu mogućnost da dosegne vrhunac karijere. Od marginalca na kulturnoj i društvenoj sceni koji je, tražeći ma kakav posao, lutao između Senja,

²⁸ Izašla su svega dve sveske *Tanka* 1927: br.1 i br. 1½–3. Treća je već bila zabranjena. В. ГОЛУБОВИЋ, „Из преписке око Зенита и зенитизма” (1928–1929), *Авемонус СКД „Просвета”*, 7/2002., 186. (nap. br. 4).

²⁹ Mikčevo preduzeće *Press Service MM* imalo je sedište na Pantovčaku 128. Videti: NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Berlin 9. 11. 1931; Pismo Mikca Miciću, Zagreb 27. 5. 1938; Ivo ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.–1997.: Pregled povijesti hrvatske kinematografije*, Zagreb 1998., 120.; Видосава ГОЛУБОВИЋ – Ирина СУБОТИЋ, *Зенит 1921–1926*, Београд 2008., 342.

³⁰ NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Berlin, 9. 11. 1931.

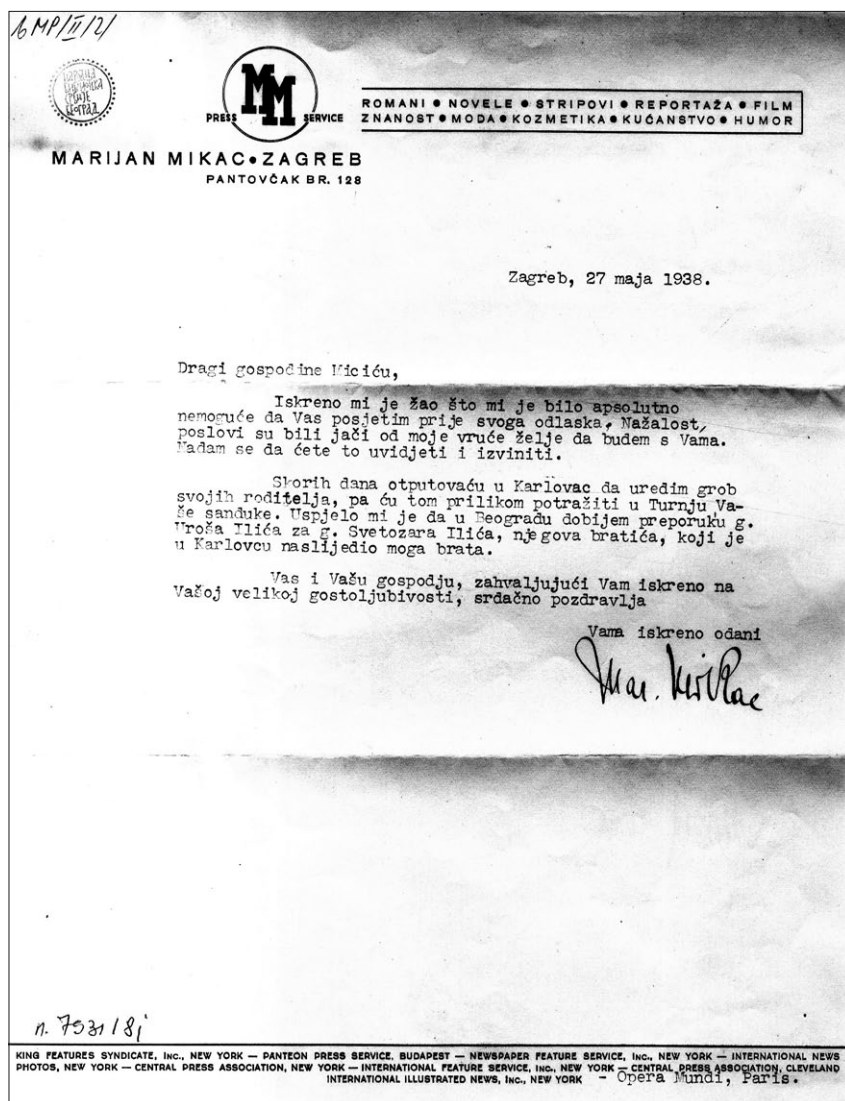
³¹ NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Berlin, 19. 11. 1931.

³² NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Zagreb 14. 11. 1933.; Pismo Mikca Miciću, Zagreb 1. 12. 1933.; Telegram direktora *Paramount*-ovog predstavništva u Francuskoj F. L. de Blois-Lieach Miciću, Saint-Maurice 7. 3. 1935.

³³ NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Miciću, Zagreb 27. 5. 1938.

³⁴ *Srbijanstvo. Književno-politički časopis*, 1/1940., br. 1.; NBS, LjMR/II/2. Pisma i dopisnice uredništvu u periodu 25. 5. 1940.– 6. 1. 1941.

³⁵ B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 17.

Slika 2. Zadnje poznato pismo Marijana Mikca Ljubomiru Miciću. Zagreb, 27. svibnja 1938.

Petrinje, Sarajeva, Beograda, Karlovca, Zagreba i dunavskih brodova, postao je nešto značajno: 26. I 1942. imenovan je za upravnika (ravnatelja) *Hrvatskog slikopisa*, filmske kuće Nezavisne Države Hrvatske.³⁶ Mikac se u novoj ulozi dobro snašao, a u istoriji filma u Hrvatskoj ostalo je zapisano:

Njegovi suradnici u vrijeme rata nisu ga smatrali aktivnim ustašom (...) ali je svakako uživao povjerenje ustaških vlasti. On je praktički sam održavao vezu s višim organima političke kontrole, tako da su ljudi okupljeni u poduzeću mogli relativno neometano obavljati svakodnevne poslove, pa čak i progurati filmove koji su bili politički neutralni.³⁷

³⁶ *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 271.

Pod njegovim rukovodstvom novoosnovana filmska kuća je postigla određene uspehe. Snimljeni su dokumentarni film *Barok u Hrvatskoj* (Oktavijan Miletić, 1942), desetak kratkometražnih filmova, dugometražni igrani film *Lisinski* (Oktavijan Miletić, 1944), propagandni film *Straža na Drini* (Branko Marjanović, 1942) dobio je bronzanu medalju na Filmskom festivalu u Veneciji 1943, a redovno su snimani filmski žurnali (preko 200), sve do maja 1945. godine. Pored toga, Mikac je napisao brošuru o *Hrvatskom slikopisu*.³⁸ Prilikom oslobođenja Zagreba, dok su pristalice ustaša bežale ka Zapadu – Mikac je ostao. Iako je kao rukovodilac važne institucije bio uhapšen – nije mu suđeno.³⁹ Mirko Lukavac, koji je 1945. preuzeo rukovođenje filmskom proizvodnjom u Zagrebu, kasnije je zapisao u svojim sećanjima: „Kompromitirani funkcioneri su pobjegli, a ostalo osoblje smo preuzeli.”⁴⁰ Mikac, koji je bio „funkcioner”, a ne „osoblje”, nije preuzet. On kao da je postao nevidljiv komunističkim vlastima.⁴¹ Za to se pobrinuo sekretar izaslanika Svete stolice kod hrvatskog Episkopata, Đuzepe Masuči (Giuseppe Masucci, 1906–1964), o čemu svedoči njegov dnevnik:

28. lipnja [1945]. U 11.30 me je posjetio predsjednik vlade Bakarić. (...) Toplo sam mu preporučio bivšeg ravnatelja za film Marijana Mikca, koji je u tamnici.⁴²

Preporuka je urodila plodom, a kada je kasnije sa porodicom napustio Jugoslaviju (verovatno 1947), Mikac je prvo utočište našao u italijanskom manastiru Montevergine, kod Masučija.⁴³ Sasvim drugačije prošao je Ljubomir Micić. Ratne godine za njega su značile konačni gubitak svih, pa i najneznatnijih mogućnosti da javno deluje. S obzirom da je njegova supruga Anuška bila Jevrejka (koja je udajom prešla u pravoslavlje), Micići su bili pod stalnom pretnjom hapšenja i logora. Verovatno im je pomoglo to što se u Beogradu nije znalo za njeno poreklo, jer je Anuška rodom bila iz Vinkovaca, tokom tridesetih godina je uglavnom živela u inostranstvu, a sa jevrejskom opštinom u Beogradu nije se povezala.⁴⁴ Kada je, najzad, došao trenutak oslobođenja od okupatora, postalo je jasno da sloboda nije bila namenjena svima. Micićeva društvena pozicija nije se, u suštini, promenila ni posle rata – iako je, za razliku od Mikca, on novim vlastima bio i te kako vidljiv:

Kada je Micić posetio ministra kulture Vladu Ribnikara i tražio potvrdu da je književnik, kako bi sačuvao stan, rečeno mu je da u novom društvu nema mesta za zenitizam, a potvrda mu je uskraćena.⁴⁵

³⁷ I. ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 120. Nejasno je šta znači izraz „aktivni ustaša” i na čemu se zasniva podela na „aktivne” i ostale. O Mikčevim političkim uverenjima govori njegov posleratni „aktivizam”.

³⁸ Marijan MIKAC, *Tri godine rada Hrvatskog slikopisa*, Zagreb [1944.]

³⁹ *Tko je tko u NDH*, 270.-271.; I. ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 120.

⁴⁰ Mirko LUKAVAC, „Prvi dani kinematografije u SR Hrvatskoj (1945–1946)” *Filmska kultura*, 19/1975., br. 100, 165.

⁴¹ O Mikcu i Lukavcu opširnije: Goran MILOPADOVIĆ, „Домаћи трилери у иностраној режији: Обавештајне и саботерске активности против југословенске кинематографије 1945–1955. године”, *Годишњак за друштвену историју*, 17/2010., br. 1, 67.-88.

⁴² Giuseppe MASUCCI, *Misija u Hrvatskoj 1941–1946*, Madrid 1967., 209.

⁴³ Marijan MIKAC, „Predgovor”, u: Giuseppe MASUCCI, *Misija u Hrvatskoj*, 22. Mikac i Masuči su ostali u prisnom kontaktu i posle rata.

⁴⁴ Jedan od retkih ljudi u Beogradu, koji su znali njeno poreklo, bio je Vladimir Skerl (1899–1981), nekadašnji sekretar i prevodilac redakcije *Zenita*. Potpisivao se i kao Skerlić. Tokom rata radio je u aparatu Nedićeve vlade, pa je možda uticao da Micići tada budu neprimećeni. Posle rata je osuđen na osam godina zatvora. Videti: Jevrejski istorijski muzej, Beograd, Kartoteka članova; B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 21.-23.; 3. МАРКУИИ, *Зенитизам*, 37.; В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Зенит*, 369.-370.

⁴⁵ Zoran MARKUŠ, „Razgovori sa Ljubomirom Micićem, 3.”, *Odjek*, 24/1971., br. 22, 21.

Vladislav Ribnikar je pre rata bio direktor dnevnika *Politika* (koja je preporučivala policiji da zenitiste „nauči redu”), a posle rata ministar i predsednik Komiteta za kulturu i umetnost Vlade FNRJ. Sa Anuškom, brojnim umetničkim delima, knjigama i dokumentacijom o svom radu Micić je iz trosobnog stana u Njegoševoj ulici 69 prisilno iseljen u garsonjeru dimenzija približno 3 x 8 metara, na poslednjem, petom spratu zgrade u ulici Prote Mateje 18 u Beogradu.⁴⁶ Time je on bio materijalno uništen i potpuno marginalizovan. Duboke društvene i političke promene bacile su u zaborav njegovo delovanje u međuratnom periodu.⁴⁷

Posle rata. U novim okolnostima i Micić i Mikac su se našli van glavnih društvenih i kulturnih zbivanja: Mikac kao politički emigrant, a Micić kao unutrašnji emigrant. Međutim, posle rata su, osim Ribnikara, na vlast došli i drugi Micićevi stari neprijatelji, među kojima se nalazio i najuticajniji – Miroslav Krleža.⁴⁸ Pre Drugog svetskog rata Micić je Krležu u svom časopisu nazivao „Mimostav Krpeža”,⁴⁹ tvrdio da je on „uobrazio da je revolucionaran i komunistički pisac”,⁵⁰ njegov rad osporavao kao „feljtonizam”⁵¹ i nazivao „domobranskom književnošću”,⁵² a ni posle rata o njemu (a ni o Krklecu⁵³) nije imao da kaže ništa lepo, već jedino: „pokvarenjak, srbožder, ustaša”.⁵⁴ A upravo sa Krležom su bili bliski beogradski nadrealisti, naročito Marko Ristić, čija „otvorena netrpeljivost” prema Miciću je bila dobro poznata.⁵⁵ Te okolnosti su, mnogo godina kasnije, navele jednog istraživača da u vezi zenitizma konstatuje:

Dugogodišnje prećutkivanje toga pokreta skoro da ima odlike zavere. (...) Najverovatnije je u pitanju spoj stvaralačke taštine i društvene moći pojedinih umetnika koji su hteli da u istoriji ostanu prvi i jedini predstavnici naše avangarde. Jer, među nadrealistima bilo je pisaca oda, ambasadora i generala.⁵⁶

Izolovan i odbačen, Micić je svoje poslednje decenije živeo u oskudici i krajnje neprijateljskom okruženju, upućen jedino na suprugu, u zgradi čiji stanari su ga maltretirali. Jedina komunikacija koju je održavao bilo je dopisivanje sa pojedinim emigrantima, ali mu je pošta kontrolisana, a ponekad i oduzimana. Micić posle rata nije radio, jedino je Anuška neko vreme bila zaposlena kao inokorespondent.⁵⁷ Nisu imali penziju niti socijalnu ili zdravstvenu zaštitu. Micić se izdržavao od prodaje gume za žvakanje, kafe i hemijskih olovaka koje su mu iz inostranstva slali retki preostali prijatelji, Anuškini rođaci i Crkvena

⁴⁶ Z. MARKUŠ, „Razgovori sa Lj. Micićem, 1.”, *Odjek*, 24/1971., br. 20, 20.

⁴⁷ В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Zenit*, 350.

⁴⁸ O Krležinom uticaju u socijalističkoj Jugoslaviji videti: Горан МИЛОРАДОВИЋ, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Београд 2012., 106., 114.-115., 154.-157., 306.-309.

⁴⁹ Ljubomir MICIĆ, „Revolucija u gradu belome”, *Zenit*, 1/1921., br. 10, 3. Misli se na grad Zagreb.

⁵⁰ Лубомир МИЦИЋ, „Легенда о мртвом покрету или између зенитизма и антизенитизма”, *Zenit*, 6/1926., br. 43, 8.

⁵¹ „Domaća zadaća”, *Zenit*, 2/1922., br. 17-18, 59.

⁵² УРЕДНИШТВО ЗЕНИТА, „Флам једног књижевног покрета”, [28, 34.]

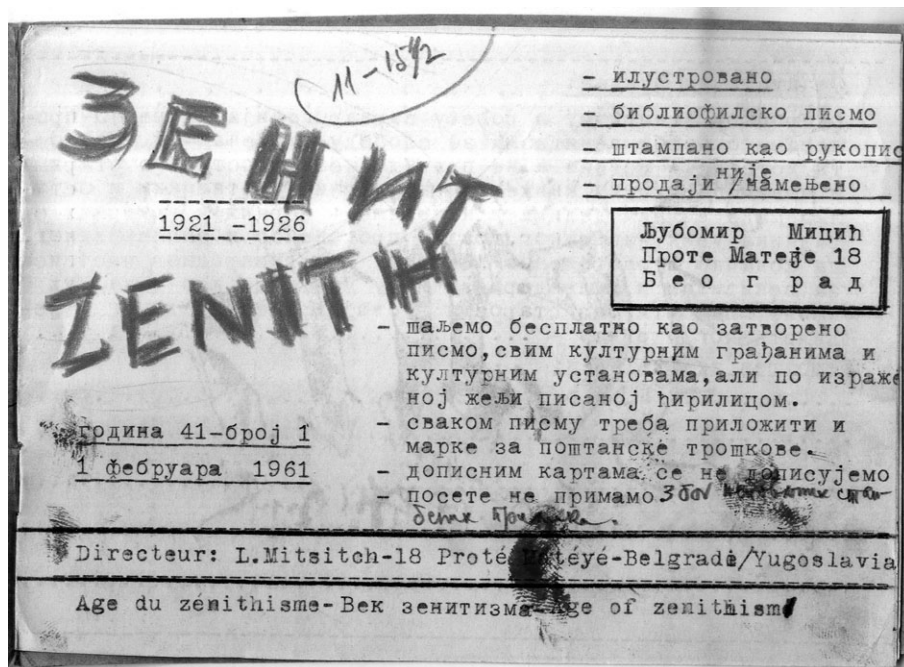
⁵³ Za Krkleca se u *Zenitu* tvrdio da je plagijator. Videti: „Opet plagijat”, *Zenit*, 2/1922., br. 12, [korice]; UREDNIŠTVO ZENITA, „Netužni nekrolog 1922. godini”, *Zenit*, 2/1922., br. 19-20, 68.

⁵⁴ Prema: B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 6.

⁵⁵ Videti: Теодор АНЂЕЛИЋ, „За балканизацију Европе”, *НПН*, 13. 2. 1983., 32.; 3. МАРКУШ, *Зенитизам*, 38.-42.; Borislav MIHAJLOVIĆ, *Autobiografija o drugima*, II, Novi Sad 2003., 55.; Irina SUBOTIĆ, „Susret s Irinom Aleksander”, u: Irina ALEKSANDER, *Svi životi jedne ljubavi*, Zagreb 2003., 228.

⁵⁶ Вилјам АБРАМЧИК, [Велимир Абрамовић], „Кључ за европензацију Балкана”, *Књижевне новине*, 34/1983., br. 664, 35.-36. Ovde se aludira na Oskara Daviča, Marka Ristića i Koču Popovića.

⁵⁷ 3. МАРКУШ, *Зенитизам*, 38.

Slika 3. Micićevo „bibliofilsko pismo” – rijedak primjer samizdata u Jugoslaviji i Micićev pokušaj obnove *Zenita*. Beograd, 1. veljače 1961.

opština Srpske pravoslavne crkve u Trstu.⁵⁸ Tokom 1953. godine protiv Micića su njegovi susedi podneli nekoliko tužbi, zbog kojih je bio u istražnom zatvoru. Na Micićevu žalbu da mu je stalno ponižavanje, uznemiravanje i klevetanje od strane sustanara oštetilo zdravlje i nerve, sudija ga je 1954. godine poslao u duševnu bolnicu, na posmatranje.⁵⁹ Sledeći put Micić je izveden na sud 1960, jer je u privatnoj pošti i nekim svojim izjavama vređao visoke funkcionere i širio „nacionalnu i versku netrpeljivost, mržnju i razdor”.⁶⁰ Suđenje je obustavljeno jer je istražni sudija odustao od daljeg gonjenja. Sve što je Micić radio posle rata ostalo je u skicama ili je to sam umnožavao i kao samizdat slao poštom, mahom adresatima u inostranstvu.⁶¹

Sačuvana je božićna čestitka sa pesmom, napisana na lošem engleskom jeziku, koju je Micić 11. XI 1958. adresirao na Frederika Pregera (Frederic Praeger), poznatog američkog izdavača antikomunističke literature.⁶² Adresatu je otvoreno sugerisao da sadržaj kopira i šalje dalje. Čestitka je, u stvari, bila upućena široj javnosti, „to the Churchill’s english-speaking people”, koji su, po Micićevom mišljenju, „supporters of red star supremacy”. Pesma se završava rečima: „By red pigs blasphemed the famous Nobel Prize”, što upućuje na zbivanja

⁵⁸ Z. MARKUŠ, „Razgovori sa Lj. Micićem, 1”, *Odjek*, 24/1971., br. 20, 20.; Ирина СУБОТИЋ, „Сећања на сусрете са Љубомиром Мицићем”, *Књижевност*, 37/1981., br. 7-8, 1486.; B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 2.-24.

⁵⁹ Luka DOTLIĆ, „Sporovi Ljubomira Micića”, *Polja*, 17/1971., br. 152, 4.-5.

⁶⁰ B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 7.

⁶¹ Drugi primeri samizdata u Jugoslaviji nisu poznati. Jedan broj Micićevih malotiražnih „bibliofilskih pisama” (tj. samizdata) čuva se u njegovom fondu u NBS, dok su neki faksimili objavljeni u: Z. MARKUŠ, *Zenitizam*, I.-XX.

⁶² Preger je tokom rata bio američki obavestajni oficir, a i kasnije je ostao tesno povezan sa CIA. U Njujorku je 1950. osnovao izdavačku kuću *Praeger Publishers*, koja je, pored ostalog, objavila dela A. Solženjicina i M. Đilasa. Videti: Mira BOGDANOVIĆ, „Jugoslavenski disidenti i hladni rat”, *Sociologija*, 6/2009., br. 2, 123.

povodom dodeljivanja Nobelove nagrade Pasternaku.⁶³ Ukoliko bi se primenili kriterijumi koji važe za disidente u SSSR-u, onda bi se za Micića moglo reći, pre nego za neke druge osobe (npr. za Milovana Đilasa), da je bio disident: bio je principijelni i dosledni protivnik komunističkog režima, nije težio dolasku na vlast, delovao je putem samizdata i prepiske, bio je zbog toga maltretiran, suđen, zatvaran i slat u duševnu bolnicu na posmaranje.⁶⁴ Zbog svega navedenog, nekadašnji zenitista je verovao da je pod stalnom prismotrom, ali „(n)i jednog trenutka, međutim, Micić nije smatrao da sve to potiče od službi unutrašnjih poslova, već iz intelektualnih krugova...”⁶⁵ Zaista, on u tim krugovima nije bio zaboravljen. Njegovoj ličnosti je 1969. godine posvećen razorni i zastrašujući esej u kome se kaže:

Barbarogenije je sinonim tog varvarskog straha od tuđinskog mora, od kulture koja je uvek šansa da to more, kao neka biblijska stihija, prodre u naše selo, da nas razveje i otuđi od nas samih, od našeg duha, sloga i sroka, od naših mrtvih, od naše tradicije. (...) On je tu, *Barbarogenije*, najmračniji genije srpske kulture; *on je tu...*⁶⁶

Micićeva odbačenost i usamljenost postale su naročito teške posle 1961. godine, kada je umrla Anuška, poslednji i najjači oslonac koji je imao. Za sebe je u to vreme govorio da je „leš koji hoda”.⁶⁷ Kada je 12. juna 1971. godine, tačno na pedesetogodišnjicu Manifesta zenitizma, nađen u besvesnom stanju u svom stanu, opravdano se smatralo da je u pitanju samoubistvo.⁶⁸ Micić svoj život nije delio od svoje umetnosti, a u njegovim postupcima i stvaralaštvu uvek je bilo i simbolike i mistike. Umro je par dana kasnije.⁶⁹

Mikcu je, takođe, od strane komunističke vlasti bilo namenjeno da potpuno nestane iz kulture Jugoslavije.⁷⁰ Ipak, on je kao emigrant imao daleko više mogućnosti za intelektualni rad nego da je ostao u Jugoslaviji, tako da je njegova posleratna bibliografija daleko obimnija od predratne.⁷¹ Umro je 16. marta 1972, na brodu kraj obale Južne Afrike. U *Jugoslovenskom književnom leksikonu* ni jedan od njih dvojice nije pomenut poimence.⁷² Postoji samo odrednica „Zenitizam”, u kojoj se pominje Micićevo, ne i Mikčevo ime. Kada je Mikac u pitanju, to objašnjava činjenica da je bio aktivan u krugovima oko ustaškog časopisa *Obrana*, a objavljivao je i u drugim emigrantskim publikacijama.⁷³

⁶³ NBS, LjMR/I. Božićna čestitka Micića Pregeru, Beograd 11. 11. 1958.

⁶⁴ Uporediti sa: Goran MILORADOVIĆ, „Ljudi na strateškim mestima: uzroci, posledice i smisao sukoba Josipa Broza Tita i Milovana Đilasa na Trećem (vanrednom) plenumu CK SKJ 1954. godine”, *Tito – viđenja i tumačenja*, (zbornik radova), Beograd 2011., 202.-210., 229.

⁶⁵ З. МАРКВИИ, *Зенитизам*, 39.

⁶⁶ Radomir KONSTANTINOVIĆ, „Ko je barbarogenije”, *Treći program*, 1/1969., proleće, 20.-21. (kurziv R. K.). Stiče se utisak da autor eseja ne govori o „barbarogeniju” samo kao o simbolu, nego da je svestan i Micićevog fizičkog pristustva. Izolovan, proskribovan i kontrolisan, Micić nije mogao da odgovori.

⁶⁷ O ljubavi, privrženosti i poštovanju koje je Micić negovao prema supruzi govori podatak da je tokom poslednje decenije svog života svakog dana odlazio na njen grob, uređivao ga i nad njim čitao poeziju. Videti: B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 7.

⁶⁸ Micić je to bio najavio svom poznaniku Z. Markušu. Videti: З. МАРКВИИ, *Зенитизам*, 41.

⁶⁹ Postoji legenda, koja je, izgleda, potekla od J. Seissela, da je Mikac bio na Micićevoj sahrani. Međutim, teško je poverovati u to. Mikac je pripadao ekstremnoj političkoj emigraciji, pa bi pri pokušaju ulaska u zemlju bio uhapšen. Na sahrani je od starog zenitističkog društva bio V. Skerl, koji je možda pogrešno identifikovan kao Mikac. Videti: Vera HORVAT-PINTARIĆ, *Josip Seissel*, Zagreb 1978. (nap. 3.); B. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 20; B. БРГА, „Зенитистичке вечерње”, 391. (nap. 10.).

⁷⁰ Branimir DONAT, „Zaboravljeni i nepoznati Marijan Mikac”, *Kolo Matice hrvatske*, 3/1993., br. 9-10, 711.-737.

⁷¹ Videti: Zlata DEROSI, „Marijan Mikac, (Senj 29. 1. 1903. – Atlantik kod Cape Towna 16. 3. 1972.)”, *Senjski zbornik*, 24/1997., br. 24, 221.-225.

⁷² *Jugoslovenski književni leksikon*, Novi Sad 1970., 15., 586.

⁷³ Videti: Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 169.-226. Većina onoga što je Mikac objavio u emigraciji podrivala je tadašnji ustavni poredak Jugoslavije.

Micić je odbacivan koliko zbog svog, u to vreme već nepomirljivog nacionalizma, toliko i zbog lične netrpeljivosti nekih bivših pripadnika nadrealističkih krugova, koji su u novim okolnostima stekli političku i društvenu moć.⁷⁴ O zenitizmu se znalo i ponešto pisalo isključivo u stručnim krugovima i, uglavnom, uzgred.⁷⁵ Šira javnost je o tom umetničkom pokretu kao o centralnoj temi mogla nešto više da sazna tek početkom 1983. godine, povodom izložbe *Zenit i avangarda dvadesetih godina*, koja je održana u Beogradu i Zagrebu.⁷⁶ Međutim, ta izložba je, pored ostalih reakcija, izazvala i oštru polemiku ideološkog i političkog karaktera.⁷⁷

Ideološka evolucija Ljubomira Micića i Marijana Mikca

Očigledna i drastična ideološka i politička evolucija Micića i Mikca i njihovo nezadrživo kretanje sa anarhističke i internacionalističke levice ka nacionalističkoj, a potom i šovinističkoj desnici, koje je posle propasti *Zenita* sve brže i jače zahvatalo obojicu, može se pratiti kroz njihovo stvaralaštvo, kroz štampu, prepisku i drugu građu. Bez pretenzija da se iscrpu svi mogući aspekti problema, ovde je izdvojeno nekoliko pojmova indikativnih za promenu njihovih pogleda na svet. Iako je Mikca u *Zenitu* znatno manje objavljivao nego Micić, činjenica da je ostao jedan od najupornijih i najdoslednijih zenitista govori o tome da u vreme izlaženja *Zenita* nije imao drugačija shvatanja od vođe pokreta. Da jeste, mogao se distancirati i od časopisa i od urednika, kao što su mnogi drugi saradnici i učinili.

Revolucija. Zenitizam je bio jedan od umetničkih pokreta koji su se pojavili kao reakcija na Prvi svetski rat i koji je svoj društveni zamah i ambicije, pored ostalog, crpao i iz simboličnog značenja Oktobarske revolucije. Zbog toga je doživljavao, a i sam se deklarirao, kao „levičarska struja” tadašnje umetničke scene.⁷⁸ Već u prvom broju *Zenita* Micić je objavio članak *Proletkult* Anatolija Lunačarskog, narodnog komesara za prosvetu Sovjetske Rusije.⁷⁹ Tada Ljubomir Micić umetnost definiše kao „večnu revoluciju”,⁸⁰ potom objavljuje „novelu” *Revolucija u gradu belome*,⁸¹ a ponekad se pak čini da reč „revolucija” u svojim

⁷⁴ Za nadrealiste je Micić pisao da su „beogradski književni snobovi, kojima je Frojdova psihoanaliza pomela i ono malo mozga što ga imaju”. Љубомир, М[ИЦИЋ], „Песник у лудници”, *Zenit*, 5/1925., br. 36, [17.]

⁷⁵ Videti: Miodrag PROTIĆ, *Treća decenija. Konstruktivno slikarstvo*, Beograd 1967.; Miodrag PROTIĆ, *Српско сликарство XX века*, Beograd 1970.; V. HORVAT-PINTARIĆ, *Josip Seissel. O zenitizmu kao osnovnoj temi* Zoran Markuš je tokom sedamdesetih godina objavio nekoliko kraćih članaka u časopisu *Delo*.

⁷⁶ Irina SUBOTIĆ, *Zenit i avangarda 20ih godina* (katalog izložbe), Beograd 1983.; Aleksandar FLAKER, *Ruska avangarda*, Zagreb 1984., 439.-458.

⁷⁷ Videti: Владан АБРАМЧИК, „Кључ за европензацију Балкана”, 35.-36.; Т. АНЂЕЛИЋ, „За балканизацију Европе”, 32.-33.; Радивој ЦВЕТИЋАНИН, „Утаја ‘србијанства’, случајно или не”, *Недељна борба*, 19-20. II. 1983., 11.; Р[адован] ПОПОВИЋ, „Мицић и његов зенитизам”, *Политика*, br. 24924, 25. 2. 1983., 10.; Zoran MARKUŠ, „Što je želio Micić”, *Danas* (Zagreb), br. 55, 8. 3. 1983., 40.; Momčilo ĐORGOVIĆ, „Barbarogenij još jednom”, *isto*, 63.-64.; Стеван СТАНИЋ, „Између ‘србијанства’ и космополитизма” (интервју са Богданом Богдановићем), *НИН*, br. 1682, 27. 3. 1983., 27.-30.; Ирина СУБОТИЋ, „Зенит и авангарда”, *Књижевне новине*, br. 669., 28. 4. 1983., 6. Ovim se lista polemičkih i drugih tekstova objavljenih povodom izložbe *Zenit i avangarda dvadesetih godina* ne iscrpljuje.

⁷⁸ Љ. МИЦИЋ, „Легенда о ‘мртвом покрету’”, 3.-4.

⁷⁹ А[натолји] LUNAČARSKI, „Proletkult”, *Zenit*, 1/1921., br. 1, 11.-12.; *isto*, 1/1921., br. 2, 13.-14.

⁸⁰ Lj. MICIĆ, „Čovek i umetnost”, 1.-2.

⁸¹ Lj. MICIĆ, „Revolucija u gradu belome”, 2.-7.

tekstovima koristi samo radi provociranja.⁸² U Micićevoj zbirci poezije *Antievropa* u gotovo svakoj pesmi pominje se reč „revolucija”.⁸³ Zenitistička „revolucija” bila je poetski izraz ogorčenosti proteklim ratom kao ishodištem evropske istorije, ali i zahtev za promenom generalnog diskursa, što je bilo jasno izrečeno:

Ovde je delimično iskazan put i pesničke revolucije, koju su zenitisti otpočeli početkom ovoga decenija. Ona se progresivno sve više nameće kao postulat i kategorički imperativ, neposredno kao druga karika socialnih revolucija, koje su potresle i delimično ugrozile temelje kapitalističkog društva.⁸⁴

Tokom dvadesetih godina postojalo je saglasje Micića i Mikca u vezi sa „revolucijom”. Mikac je u jednoj svojoj pesmi pretio predstojećim revolucionarnim promenama: „Gde je još ono vreme / Kada će žene kapitalista prati rublje / A pralje u kafani zobati cvebe / Suviše smo daleko da se nazovemo drugom”.⁸⁵ Poljanski je provokativno ponavljao „Revo / Revo / Revo / U tebe su divne oči Lucija”,⁸⁶ a Micić se nadovezivao: „Urliču janičari revolucije / Za novo čovečanstvo sve u kovitlac”.⁸⁷ Za teme u vezi ruske revolucije uvek se nalazilo mesto u *Zenitu*.⁸⁸ U svom tekstu *Zenitistička nova umetnost* Marijan Mikac proklamuje: „Zenitizam je nov pokret u umetnosti. Kao takav zenitizam je revolucionaran.”⁸⁹ Međutim, vremenom su se stvari promenile, pa je Mikac tridesetih godina u Ruskoj revoluciji počeo da vidi ostvarenje „jevrejskih interesa”. Zato on u svom romanu *Doživljaji Morica Švarca* sarkastično komentariše da američka „dobrotvorna društva za potpomaganje siromašnih Židova (...) brinu najviše za Židove iz inozemstva, da su ona – milijunima dolara – pomagala Židove, na primjer, za vrijeme ruske revolucije.”⁹⁰ Pobjeda stvarne (a ne „pesničke”) revolucije u Jugoslaviji obojicu je uklonila sa kulturne scene. Mikac je napustio Jugoslaviju, a Micić se našao u situaciji da ga ministar Vladislav Ribnikar, nekadašnji urednik i vlasnik *Politike*, sa kojom je zbog svoje „revolucionarnosti” svojevremeno bio u sukobu, progoni u ime – revolucionarnih načela!⁹¹

Anarhizam. U prvom tekstu prvog broja *Zenita*, u Micićevom tekstu *Čovek i Umetnost*, može se naći misao: „DUH ili polubog Anarh, hoće u haosu da bude vladar – ‘svevolod’, da bude bog. On žudi – iz haosa stvoriti delo.”⁹² Već prilikom objavljivanja *Zenitističkog manifesta* 12. juna 1921. ponovo je naglašeno: „Vodi nas mistični polubog ANARH”.⁹³ Micić je kasnije to i obrazložio:

Zenitizam je duh slobodan, duh koji je neovisan u traženju: svoje forme – svoga stila – svoga ‘Ja’ – svoje *individualnosti*. (...) Zenitizam u težnji za oslobođenjem čoveka, u težnji za

⁸² Ljubomir MICIĆ, „Reči u prostoru”, *Zenit*, 2/1922., br. 14, 25.; Ljubomir MICIĆ, „Sud porote”, *Zenit*, 3/1923., br. 21, [3.-4.]

⁸³ Лубомир МИЦИЋ, *Антиевропа*, Београд 1926. Pesme su prethodno bile objavljene u *Zenitu*.

⁸⁴ Ljubomir MICIĆ, „Radio, film i zenitistička okomica duha”, *Zenit*, 3/1923., br. 23, [2.-5.]

⁸⁵ Marijan MIKAC, „Kontracveba – gospodična”, *Zenit*, 3/1923., br. 23, [6.]

⁸⁶ Бранко Ве ПОЉАНСКИ, „У тебе су дивне очи Луција”, *Zenit*, 6/1926., br. 39, [21.]

⁸⁷ Лубомир МИЦИЋ, „Бим бам бом”, *Zenit*, 6/1926., br. 41, [5.]

⁸⁸ Макснм ГОРКИ, „Поводом револуције”, *Zenit*, 4/1924., br. 34, [13.-14.]; *исто*, 4/1924., br. 35, [11.-12.]

⁸⁹ Маријан МИКАЦ, „Зенитистичка нова уметност”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевности/уметничког експеримента*, 2/1998. – 2000., br. 2-4, Београд 2001., 162.

⁹⁰ Marijan MIKAC, *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*, Zagreb 1937., 48.-49.

⁹¹ З. МАРКУШ, *Zenitizam*, 37-38; „Kako je ‘Zenit’ obustavio ‘Politiku’”, *Zenit*, 6/1926., br. 43, [23.-24.]

⁹² Lj. MICIĆ, „Čovek i Umetnost”, 1. Naglašena reč u originalu.

⁹³ Lj. MICIĆ – I. GOLL – B. TOKIN, „Manifest zenitizma”, 119. Naglašena reč u originalu.

njegovom individualizacijom, ujedno je *anarhija*, čije je *religija*: stvoriti nove forme i odnosne kao duhovne temelje budućoj balkansko-čovečjoj umetnosti i svojim pozitivnim delom uništiti nečovečnu i neduhovnu prošlost svijiu.⁹⁴

Na drugom mestu Micić kaže:

Novi pesnici fanatici su novog stvaranja. Duhovni buntovnici i anarhisti. Njihova anarhija zavet je duha za oslobođenjem čoveka od patosa, materije egoizma i crnog zločina. (...) Pesnikova anarhija i plamen je: REČ.⁹⁵

Kasnije, tokom 1926, u Micićevoj prozi pojavljuje se lik po imenu Anarh Glad,⁹⁶ njegov alter ego, kao što je to na drugim mestima Barbarogenije. Ime junaka Anarha ne treba posebno objašnjavati, a prezime Glad je možda odraz činjenice da je Micić tokom 1924. godine bio prisiljen da radi kao trgovački pomoćnik, da bi se sa suprugom prehranio.⁹⁷ To poniženje, kojim je ne samo degradiran nego mu je oduzeta i sloboda, dodatno ga je revoltiliralo. Kasnije, 1930. godine, francuski pisac i urednik Marijus Boason (Marius Boisson) za Micića je napisao da je pesnik „pod plaštom cyničkog filozofa i osvetničkog anarhiste”. Micić se svakako slagao sa tom definicijom, jer ju je štampao 1940. godine, ponovo se predstavljajući domaćoj publici.⁹⁸

Marksizam, boljševizam, komunizam. Tokom 1920-ih godina Micić i Mikac su, shodno izrazito levičarskoj orijentaciji časopisa, bili protivnici kapitalizma i politike koju on produkuje. Međutim, sadržaja koji bi se nedvosmisleno mogli nazvati marksističkim u *Zenitu* je bilo relativno malo. Jedan od primera je Micićev tekst koji počinje rečenicom: „Svetska buržoazija nikako neće da prizna, da je jedino Lenjinovo gledište na svetski rat bilo tačno i da ostaje tačno.”⁹⁹ Ceo taj tekst je prožet Lenjinovim shvatanjima o imperijalizmu i kolonijalizmu, tako da je Micić nesumnjivo nešto od toga i čitao.¹⁰⁰ Pored toga, bilo je i drugog prosovjetskog istupanja, što pojačava utisak marskističke orijentacije *Zenita*. Tokom pet godina izlaženja, u časopisu su objavljena, pored ostalog, brojna dela sovjetskih umetnika: poezija Majakovskog, Jesenjina, Bloka, Asejeva, Lisickog, Maljeviča, Petnjikova, Rodčenka, Tatlina i Pasternaka, dvobroj *Zenita* 17–18 bio je u celini posvećen „ruskoj novoj umetnosti”,¹⁰¹ a časopis je obeležio i neke sovjetske jubileje.¹⁰² Micić je 1926. godine tvrdio da su se „najjasnije ispoljila dva fronta: levi front ZENITA i ZENITIZMA – desni front: sve drugo”.¹⁰³ Vođa zenitizma se ponekad sastajao sa poznatim ličnostima koje su važile za marksiste ili komuniste – u Parizu sa Majakovskim, a u Beogradu sa Anri Barbisom, što je policija opazila (i sovjetska i jugoslovenska).¹⁰⁴ Postoje dokazi da se Micić povremeno

⁹⁴ Ljubomir MICIĆ, „Duh Zenitizma”, *Zenit*, 1/1921., br. 7, 4. Naglašene reči u originalu.

⁹⁵ Ljubomir MICIĆ, „Delo zenitizma”, *Zenit*, 1/1921., br. 8, 2.-3. Naglašena reč u originalu.

⁹⁶ Лубомир МИЦИЋ, „Де Гдан бекјар будала”, *Зенит*, 6/1926., br. 40, [4.-10.]

⁹⁷ Лубомир МИЦИЋ, „Хвала ти Србијо лепа”, *Зенит*, 5/1925., br. 36, [4.]; Лубомир, МИЦИЋ, „За слободу мисли, за слободу стварања”, *Зенит*, 6/1926., br. 41, 10.

⁹⁸ *Србијанство*, 2. Воasonovo mišljenje je navedeno iz časopisa *Comœdia*, [Paris], 1930.

⁹⁹ Лубомир МИЦИЋ, „Мароко и онет за спас цивилзације. Имперјализам је библија Европе и Европејаца”. *Зенит*, 5/1925., br. 37, [3.-6.]

¹⁰⁰ Уредити: В. И. ЛЕНИН, *Полное собрание сочинений*, Том 28, (Гетради по имперјализму), Москва 1962.

¹⁰¹ *Zenit*, 2/1922., br. 17-18.

¹⁰² Tekst povodom Lenjinovog pedesetog rođendana: Лав ТРОЦКИ, „Лењин”, *Зенит*, 4/1924., br. 26-33, [25.-27.]

¹⁰³ УРЕДНИШТВО ЗЕНИТА, „Филм једног књижевног покрета”, [37.]

¹⁰⁴ Лубомир МИЦИЋ, „Мој сусрет са Анри Барбисом”, *Зенит*, 6/1926., br. 41, 17-21.

družio i sa braćom Bihalji, Pavlom i Otom, koji su obojica bili komunisti.¹⁰⁵ Osim toga, zalažući se za „novog čoveka” zenitisti u osnovi slede marksistički zahtev za otpočinjanjem „istinske istorije”, koja će početi revolucijom i stvoriti „novog”, („zenitističkog”, „varvarskog”), ali svakako – boljeg čoveka.¹⁰⁶ Od tog zahteva Micić nije nikada odustao, iako nije bio član Komunističke partije.¹⁰⁷ Na kraju je *Zenit* zabranjen zbog propagiranja marksizma.¹⁰⁸ Međutim, tridesetih godina, dok Micić u emigraciji istrajava na neprijateljskom stavu prema establišmentu Jugoslavije i vrednostima koje on zastupa, Mikac odustaje od te borbe i uklapa se u postojeći poredak stvari, postavši i sam preduzetnik.¹⁰⁹ Za Micića su u to vreme neposredni neprijatelji bili vladajući krugovi u Jugoslaviji, a posebno je kritičan prema lideru Narodne seljačke stranke Dragoljubu Jovanoviću, ministru unutrašnjih poslova Antonu Korošecu i kralju Aleksandru.¹¹⁰ Kada je reč o opštem planu, za Micića je kapitalistička „bratoubilačka i čovekoubilačka civilizacija” i dalje najveći neprijatelj.¹¹¹ On u svom romanu optužuje „Evropu” da „žudi za zlatom”,¹¹² a kao predstavnika materijalističkih shvatanja, berze i krupnog kapitala u roman uvodi lik „gazde Hipokrita”, lokalnog izdanka evropske buržoazije.¹¹³ Krajem tridesetih godina Micić odbacuje i komunizam, tvrdeći da je on „u službi fanatika i vucibatina”.¹¹⁴ Ta promena stava imaće, kasnije, dalekosežne posledice po njega...

Internacionalizam. Od prvog do poslednjeg broja u zaglavlju *Zenita* je stajalo da je u pitanju „internacionalni” („međunarodni”) časopis, tj. „revue internationale”, što se vidi i iz sastava njegovih saradnika.¹¹⁵ To nije ostalo samo težnja, jer je zenitizam bio primećen i prihvaćen i u drugim zemljama: Rusiji, Belgiji, Holandiji, Francuskoj, Nemačkoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Italiji, i drugde...¹¹⁶ U svom manifestu objavljenom u *Zenitu* Ivan Gol proklamuje: „ČOVEK! Mi nismo ni Francuzi, ni Srbi, ni Nemci, ni Crnci, ni Luksemburžani! Mi smo Evropljani, Amerikanci, Afrikanci, Azijci, Australijanci!”¹¹⁷ Ali, nije se to odnosilo samo na raznovrsna porekla i jezike onih koji su u časopisu objavljivali, već i na idejnu orijentaciju zenitizma. Po definiciji, internacionalizam označava pokret za međunarodnu solidarnost i ravnopravnost, kao i borbu protiv rasnih, klasnih i nacionalnih predrasuda, protiv šovinizma, imperijalizma i militarizma.¹¹⁸ Takvim temama časopis *Zenit* obiluje, a naročito Micićevi tekstovi. U programskom tekstu prvog broja *Zenita* Micić je

¹⁰⁵ Videti: В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Zenit*, 198.-199., 201.-203.

¹⁰⁶ Lj. MICIĆ, „Čovek i Umetnost”, 1.-2.; L. MICIĆ – I. GOLL – В. ТОКИН, „Manifest zenitizma”, 117.-119.; Лубомир МИЦИЋ, *Барбарогеније децивилизатор*, Београд 1993., 132., 158.

¹⁰⁷ То је тврдио V. Skerl. Prema: В. SKROBONJA, „Hasta la vista”, 21.

¹⁰⁸ Повод је био чланак потписан pseudonimom: М. РАСИНОВ, „Зенитизам кроз призму марксизма”, 12.-15.

¹⁰⁹ NBS, LjMR/II/2. Pismo Miksa Miciću, Berlin, 9. 11. 1931; Pismo Miksa Miciću, Berlin, 19. 11. 1931; Pismo Miksa Miciću, Zagreb 27. 5. 1938.

¹¹⁰ Л. МИЦИЋ, *Барбарогеније*, 42.-45., 57.-64., 81., 85., 88. Prvu dvojicu Micić ne pominje imenom, ali pominje profesije, funkcije i postupke preko kojih se mogu prepoznati.

¹¹¹ *Isto*, 13. i 16.

¹¹² *Isto*, 13.

¹¹³ *Isto*, 13.-16. Reč „hipokrit” je u romanu lično ime, a znači: licemer, dvoličnjak.

¹¹⁴ *Isto*, 77.

¹¹⁵ В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Zenit*, 18.-19. V. Golubović, govoreći o zenitizmu i *Zenitu*, koristi izraze „radikalni internacionalizam” i „radikalni međunarodni forum”.

¹¹⁶ З. МАРКУШ, *Zenitizam*, 62.-96.

¹¹⁷ Ivan GOLL, „Zenitistisches Manifest”, *Zenit*, 1/1921., br. 5, 1.-2.

¹¹⁸ Милан ВУЈАКЛИЈА, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1991.; Иван КЛАЈН, Милан ШИПКА, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2006.

proklamovao za šta se zalaže: „Naša borba biće borba protiv zločina – za Čoveka. Proleter i sviju zemalja, ujedinite se – protiv ubijanja!”¹¹⁹ Reč „Čovek”, sa velikom početnim slovom, koja se (tako napisana) često pojavljivala u Micićevim tekstovima, ukazuje na to da je u pitanju najšire moguće značenje te reči, da je u pitanju „Čovek” bez rasnih, nacionalnih ili verskih predznaka. U udarnom tekstu drugog broja *Zenita* Boško Tokin je, odgovarajući na kritike, pisao: „Verovatno da su slični pokreti na strani, jer je nova umetnost *internacionalna*, i to je ono što mnogi od napadača zaboravljaju, uticali mestimice na nas, pošto je to isti duh.”¹²⁰ Osim toga, *Zenit* je prvi u Jugoslaviji, u dva svoja broja, objavio nacrt Tatlinovog spomenika Trećoj internacionali.¹²¹ Na Micića je to delo sigurno ostavilo snažan utisak, jer se i kasnije, u svom teorijskom i praktičnom radu, pozivao na njega.¹²² Svakako su se u to vreme i svi saradnici *Zenita*, uključujući i Mikca, slagali sa takvom orijentacijom lista koji je Micić uređivao.

Nacionalizam. Političke i međunacionalne tenzije u Kraljevini SHS bile su snažne od samog njenog nastanka. Početkom dvadesetih godina Mikac i Micić su bili saglasni u suprotstavljanju nacionalizmu, ali su vremenom podlegli uticajima svog okruženja. Štampa je zabeležila debate koje je u Petrinji vodio Marijan Mikac, gde su se koplja lomila mahom oko onoga što je politizovanoj, netolerantnoj i ostrašćenju sredini moglo zaličiti na „jugoslovenstvo”. Mikac je tokom 1920/21. godine svojim istupanjima navukao gnev i omalovažavanje krugova bliskih Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci (HRSS), koji su smatrali da on promovise međunacionalno zbližavanje.¹²³ Mikac se 1920. godine oglasio u *Jedinstvu*, listu Jugoslovenske demokratske stranke, osuđujući „separatistički program hrvatskih zajedničara” i zalažući se za „narodno i državno jedinstvo”.¹²⁴ Prilikom osnivanja petrinjske podružnice *Društva hrvatskih žena* iznošeni su „frankovački i harangerski” stavovi, a kada je Mikac rekao „da bi se ipak moglo raditi u smislu prijateljstva prema Srpkinjama i Slovenkama, prolomilo se urnebesno ‘Nećemo!’”¹²⁵ Svoj nastup Mikac je obrazložio rečima kako je „verovao da će skupština odisati idejom zbližavanja, a ne dijeljenja, jer uostalom ženski je pokret internacionalan”, dodavši da je on reč tražio uvidevši da je to „politički zbor, duboko šovinističkog karaktera”, i zaključivši: „Zar sam mogao znati da će sve te ‘vrlje’ Hrvatice natjerati u bjesnilo i sam poziv na složan rad sa srpskim ženama?”¹²⁶ Zbog tadašnjih svojih stavova Mikac je bio uziman za negativan primer „jugoslavenskog odgoja”.¹²⁷ Usled takvih okolnosti on je, uprkos entuzijazmu i uloženoj energiji, ostao usamljen i odbačen od svog neposrednog okruženja, prisiljen da se bori za голу egzistenciju.¹²⁸ U knjizi *Stotinu vam bogova* Micić je 1922. napisao da se za status „slobodnog zenitističkog građanina”, pored ostalog, traži i „svedodžba o antipolitičkoj vrlini koja uvetuje čistoću ličnosti našega

¹¹⁹ Lj. MICIĆ, „Čovek i Umetnost”, 1.-2.

¹²⁰ Boško TOKIN, „Mladi reakcionari i novi duh”, *Zenit*, 1/1921., br. 2, 1.

¹²¹ Videti: *Zenit*, 2/1922., br. 11, 2.; *Zenit*, 2/1922., br. 17-18, 52.

¹²² Ljubomir MICIĆ, „Kategorički imperativ zenitističke pesničke škole”, *Zenit*, 2/1922., br. 13, 18.; Любомир МИЦИЋ, „Стотину вам богова”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевнo/уметничког експеримента*, 2/1998.-2000., br. 2-4, Београд 2001., 138.

¹²³ Videti: Б. ВРГА, „Зенитистичке вечерње”, 387.-390.

¹²⁴ *Isto*, 387, nap. br. 3. Mikčev tekst u *Jedinstvu* od 12. 10. 1920., objavljen je pod naslovom „Sačuvaj nas bože takvih patriota”.

¹²⁵ *Isto*, 388, nap. br. 3. Citat iz lista *Jedinstvo*, 2. 8. 1921.

¹²⁶ *Isto*, 389, nap. br. 3. Citat iz lista *Jedinstvo*, 23. 8. 1921.

¹²⁷ *Isto*, 389, nap. br. 3. Citat iz nedeljnika HRSS-a u Petrinji *Hrvatska banovina*, od 27. 8. 1921.

¹²⁸ *Isto*, 384-391; NBS, LjMR/II/2. Mikčevo pismo Miciću, Petrinja, 20. 8. 1923.; Mikčevo pismo Miciću, Sarajevo, 25. X. 1923.; Mikčevo pismo Miciću, Sarajevo, 9. 12. 1923.; itd...

tipa – njezino uzvišenje nad uskogrudni malonarodni nacionalizam. (Politika nacionalizma: inferiorna žaba gatalinka!)¹²⁹ Nacionalna šarolikost autora koji su objavljivali u prvim brojevima *Zenita* potvrđuje da njegov urednik tada nije bio opterećen nacionalnom distanciranošću. Prvi veći Micićev sukob desio se kada je u *Zenitu* štampan nipodaštavajući i antikerikalno intonirani prikaz dvobroja zagrebačkog časopisa *Kritika* posvećenog Danteu.¹³⁰ U nepotpisanom tekstu u *Zenitu* se, pored ostalog, kaže:

Gospodo latinska! Imate li vi jačeg i dubljeg opravdanja zato što slavite u svojoj slabosti boljeg pesnika od Vas ili je to samo majmunisanje i puzanje za Latinima i Evropom? Pužite! Samo pužite!¹³¹

Uredništvo *Kritike* mu je odgovorilo tekstom punim prezira i omalovažavanja u rubrici *Tajget*, pod kojom „(...) izlažu sve one literarne nezrelosti, blesavosti i djetinjarije koje bi naše društvo moralo strpati u moderni Tajget – u ludnicu. (...) polemika je previše ozbiljno sredstvo za borbu protiv literarnih manijaka i duševnih slijepaca.”¹³² Međutim, taj sukob, koji otkriva suprotstavljenost književnika okupljenih oko određenih časopisa i ličnu netrpeljivost pojedinaca, još uvek nije bio dokaz nacionalne omraze.¹³³ Ali, i do toga je, uskoro, došlo. Usijana politička scena Kraljevine SHS delovala je i na Micića, tako da je, isprovociran omalovažavajućim izjavama vođe HRSS-a Stjepana Radića, 1923. napisao i u *Zenitu* dva puta objavio tekst „Papiga i monopol ‘hrvatska kultura’”.¹³⁴ Prema mišljenju Radomira Konstantinovića, Miciću se „Evropa (...) ukazivala u sećanju, kao Austro-Ugarska, a u živoj njegovoj svakodnevnici, posle prvog rata, kao Hrvatska, čiji je duh izjednačavao sa duhom Austro-Ugarske.”¹³⁵ To može biti tačno kada je reč o onom delu političkog i kulturnog miljea sa kojim se Micić sukobio, ali treba imati u vidu da to nije bila celokupna javna i umetnička scena – bilo je i onih Hrvata sa kojima je Micić i dalje saradivao. Vera Horvat-Pintarić je svojevremeno konstatovala: „Suradnja Lj. Micića s hrvatskim slikarima i piscima bila je vrlo bliska (...)”, a potom je nabrojala Vilka Gecana, Marijana Mikca, Josipa Seissela, Anku Krizmanić, Vinka Foretića, Andru Jutronića i Marijana Mašiku.¹³⁶ S druge strane,

¹²⁹ Л. МИЦИЋ, „СТОТИНУ ВАМ БОГОВА”, 131. Та knjiga je zabranjena 1922. u Zagrebu.

¹³⁰ *Kritika* 2/1921., br. 9-10. Urednici *Kritike* bili su Milan Begović i Ljubo Wiesner.

¹³¹ *Zenit*, 1/1921., br. 9, 13.-14.

¹³² *Kritika* 2/1921., br. 11-12, 453. U narednim brojevima *Kritika* Micića naziva „Ludomir Micić”, a njegov časopis „Kretenit”. Satisfakciju za uvredu Micić nije dobio ni na sudu, jer je presuđeno da je u pitanju – štamparska greška. Videti: *Kritika* 3/1922., br. 2, 96.; *Kritika* 3/1922., br. 8-9, 407.

¹³³ Micić se tada sukobio i sa grupom srpskih književnika, a i sa jednim Englezom. Pismom od 6. XI 1921. Miloš Crnjanski, Stanislav Vinaver, Boško Tokin, Rastko Petrović, Stanislav Krakov, Dušan Matić i Alec Brown vrlo grubo prekidaju svaku saradnju s Micićem. Videti: *Kritika* 2/1921., br. 11-12, 452. *Zenit*, br. 10, 1/1921., 14.

¹³⁴ Radićeva izjava iz 1923. glasila je: „Pre smo bili avangarda evropske kulture, a sada nastoje da budemo arijegarda balkanske nekulture”. Smisao tvrdnje je u tome da su Hrvati degradirani i unazađeni ulaskom u zajedničku državu sa Srbima. Micića je to pogodilo u nerv, jer je njegova osnovna ideja bila ona o superiornosti Balkana nad Evropom. Druga Radićeva izjava, data sa položaja ministra prosvete 1926, glasila je: „Srbi su dobar narod, ali samo da ginu, a mi Hrvati imamo da stvorimo kulturu.” Micić je na to ponovo objavio svoj pamflet. Videti: Lj. MICIĆ, „Papiga i monopol ‘hrvatska kultura’”, 1.-2.; ISTI, „Панагај и монопол ‘хрватска култура’”, *Zenit*, 6/1926., br. 39, 5.-9.

¹³⁵ R. KONSTANTINOVIĆ, „Četiri pesnika”, 235.-236. Konstantinović kao da ne primećuje promenu u Micićevim stavovima, dramatično menjajne konteksta u kome on deluje, niti uticaj društvenih i političkih promena na njega.

¹³⁶ Videti katalog: V. HORVAT-PINTARIĆ, *Josip Seissel*, bez paginacije. Autorka tu, kao „vrlo važne” za stavove i slikarstvo J. Seissela, pominje delatnost *Zenita* i Lj. Micića, kod koga je Seissel prvi put video neka dela avangardne umetnosti i iz čijeg je časopisa svojevremeno crpao ideje i inspiraciju. To svoje viđenje Micića Horvat-Pintarić je kasnije potpuno revidirala, tako da, prema njenoj novoj interpretaciji, Micićeva uloga u avangardi dvadesetih godina oscilirala od marginalne do destruktivne (a možda čak i kriminalne!). Videti: Vera HORVAT-PINTARIĆ, *Tradicija i moderna*, Zagreb 2009., 381.-400.

Micić je prema jugoslovenstvu gajio otvorenu netrpeljivost, baš kao i prema kapitalistima: „Smrt inspiracije / Jugoslavija (...) Kapitalisti su integralni Jugosloveni”.¹³⁷ Razlog tome je vrlo sažeto obrazložio 1926. godine:

1918. Srbija se propinje iz mučnog rata kao troglava aždaja: SHS. Na jednoj strani omamljene pobjednici, na drugoj strani prestravljeni pobeđeni. Obe strane su u znaku lažne ljubavi i pritajene mržnje. (...) 1919. U životu, osim šibera i ratnih bogataša, na svacijem licu poratni grčevi. Sve što mrzi Srbe i Srbiju postaje ‘boljševik’. Kao vatra i ulje mešaju se pobjeda i poraz – u jednoj državi. To se je zvalo jugoslovenstvo.¹³⁸

Micić je 1938. na francuskom jeziku objavio roman *Barbarogenije decivilizator*, u kome oštro kritikuje jugoslovenski državni koncept i politiku kulturne unifikacije.¹³⁹ „Izgubljena ideja” za kojom glavni junak romana traga od prvog poglavlja je ideja o Srbiji kao nacionalnoj državi, što jasno pokazuje kada govori o „Srbiji zvanoj Jugoslavija”.¹⁴⁰ Protivnici glavnog junaka i Micićevog alter ega – Barbarogenija – jesu „Jugosloveni”, tj. oni koji „kao neodređeni pol privlače ceo svet da radi protiv srpskog duha zemlje, jugoslovenska bezličnost ih tera da deluju protiv samih sebe.”¹⁴¹ Na drugim mestima Micić svoje nezadovoljstvo i gnev upravlja prema „hrvatskoj pulitici”, kojoj zamera da je „politika ucene, kleveta, nepristojnih uvreda”, da uključuje represiju, konspiraciju, prezir i da predstavlja produžetak austro-ugarske politike prema Srbiji i Srbima.¹⁴² Ta autobiografska knjiga je neskriveno politički obojena i polemički intonirana. Poslednje što je Micić objavio bio je časopis karakterističnog naslova *Srbijanstvo*, čiji prvi i jedini broj je izašao maja 1940. godine. List se skoro u potpunosti sastoji od *Manifesta Srbijanstva* – programa srpskog nacionalizma shvaćenog na Micićev način.¹⁴³ Prema onome što je Micić kasnije pričao, a drugi zabeležili, moglo bi se zaključiti da je on tokom rata (a i kasnije) bio simpatizer Draže Mihailovića, da je bio rojalista i da je, kada su međunarodni odnosi u pitanju, bio istrajni frankofil.¹⁴⁴ Jedan od pouzdanih pokazatelja promene Mikčevih i Micićevih shvatanja je i pitanje jezika, tj. izgovora. Tokom dvadesetih godina Mikac je (kao i Micić) pisao ekavicom, a 1923. godine je čak prkosno tvrdio: „zenitizam je učvrstio ekavštinu, pošto je len prekapati Boranićev ijekavski pravopis.”¹⁴⁵ Neka Mikčeva pisma bračnom paru Micić pisana su ćirilicom.¹⁴⁶ Međutim, posle sloma zenitizma, Mikac je 1935. na stranicama *Nove Evrope* polemisa sa Milanom Dimovićem, ovlašćenim državnim „korektorom” (i cenzorom) prevoda filmskih dijaloga, oko pitanja jezika kojim se titlaju strani filmovi prikazivani u Jugoslaviji. Mikac se tada suprotstavio državnoj politici unifikacije jezika, zalažući se za nemešanje istočnog i zapadnog izgovora i leksike.¹⁴⁷ Kasnije, tokom šezdesetih godina, kao politički emigrant, Mikac se

¹³⁷ Л. МИЦИЋ, „Стотину вам богова”, 131.

¹³⁸ УРЕДНИШТВО ЗЕНИТА, „Филм једног књижевног покрета”, [28.]

¹³⁹ L. MITŠIČ, *Barbarogénie le décivilisateur*, Paris 1938. Na srpskom izdato 1993.

¹⁴⁰ Л. МИЦИЋ, *Барбарогеније*, 10.

¹⁴¹ *Isto*, 9.

¹⁴² *Isto*, 73.-78.

¹⁴³ Л. МИЦИЋ, „Манифест Србијанства”, *Србијанство*, 5.-23.

¹⁴⁴ В. SKROBONJA, „Наста la vista”, 3., 4., 8.

¹⁴⁵ Videti: Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 215.

¹⁴⁶ NBS, LjMR/II/2. Pismo Mikca Auški Micić, Petrinja 25. 1. 1927.; Pismo Mikca Lj. Miciću, Petrinja 26. 1. 1927.; Pismo Mikca Lj. Miciću, Karlovac 4. 2. 1927.; Pismo Mikca Lj. Miciću, Petrinja 17. 2. 1927.; Pismo Mikca Anuški Micić, Petrinja 3. 3. 1927.; Pismo Mikca Lj. Miciću, Petrinja 8. 3. 1927.

¹⁴⁷ Videti polemiku: Марјан МИКАЦ, „Филмски преглед: језик у филмским текстовима”, *Нова Европа*, 16/1935., бр. 2, 60.-63.; Милан ДИМОВИЋ, „Филмски преглед: Језик у филмским текстовима”, *Нова Европа*, 16/1935.,

„zalaže za čisti hrvatski jezik, ističe njegovu samosvojnost i na primjerima dokazuje razliku između hrvatskoga i srpskoga jezika”.¹⁴⁸ Prema mišljenju istoričarke književnosti Zlate Derossi, Mikac je, pišući članak *Hrvatski jezik u opasnosti*, bio „potpuno na liniji” koju su zastupali autori *Deklaracije o hrvatskom jeziku*.¹⁴⁹ Micićeva jezička evolucija se takođe može pratiti. Već u prvom broju *Zenita* on piše ekavicom, iako još uvek koristi i neke izraze karakteristične za zapadnu jezičku varijantu, a do 24 broja u svom časopisu koristi i latinicu i ćirilicu. Od prelaska u Beograd i 25 broja *Zenita*, svi tekstovi su na ćirilici i ekavici, osim onih na zapadnoevropskim jezicima. Prilikom ponovnog i demonstrativnog objavljivanja teksta „Papagaj i monopol ‘hrvatska kultura’” Micić je dodao napomenu: „sa hrvatskog na srpski preveo autor”.¹⁵⁰ Prevođeci početkom tridesetih godina *Paramount*-ove žurnale na srpski, Micić je insistirao na ekavici, što je Mikac prokomentarisao rečima: „Inače uživam kako vješto izbjegavate ijekavštinu, gdje je to moguće.”¹⁵¹ Pred rat su međunacionalni odnosi bili već toliko zatrovani da su još jedino osporavanje državnog jedinstva i kulturne bliskosti dva naroda bile tačke oko kojih su srpski i hrvatski intelektualci bili saglasni. Ili bar neki od njih...

Antisemitizam. U „satiričnom romanu” *Doživljaji Morica Švarca*, koji je Mikac objavio 1937. u Zagrebu, mogu se uočiti brojni stereotipi o Jevrejima.¹⁵² Mikac u svom romanu pohlepu, srebroljubivost i egoizam pripisuje Jevrejima kao kolektivnu osobinu. To je naročito izraženo u epizodi kada se Moric Švarc naglo obogatio, pa počnu da ga saleću razne jevrejske organizacije, tražeći od njega novac i želeći da ga učlane u svoje redove: od „židovske bogoštovne općine” koja mu je „popedesetorostručila porez”, do cionista i *Društva za odbranu od antisemitizma*.¹⁵³ Glavi junak je predstavljen kao tipični njujorški siromašni Jevrejin, čiji izgled predstavlja kompletnu karikaturu: on ima „duge, mršave ruke. Njegovo lice je takođe mršavo, duguljasto, usta ima mala, usnice bezbojne i uske, oči nelijepe, sitne, ali one škilje lukavo. Zbog uistinu malih dimenzija glave i pojedinih njenih dijelova, Moricov uistinu veliki nos izgleda još veći.”¹⁵⁴ U romanu Mikac „navodi” odlomke iz nacističkog priručnika o tome kako prepoznati „Židova” i u čemu se on razlikuje od „Arijevcva”:

Usnice Židova su veoma često naduvane. Donja usnica je obješena. Izbočene oči su navodno karakteristika Židova. Očne vjeđe izgledaju pune i teške... Uši su velike, mesnate i otskaču od glave... „Židovski nos” se prepoznaje po tome, što mu je vrh u obliku kuke savijen prema dolje, dok su mu strane podignute prema gore (...) Promatran sa strane, židovski nos „visi” sa lica. (...) Kod Židova i židovskih miješanaca često upada u oči žučkasto-mrka put. Kosmatost je općenito velika, pa i rasteenje brade. Zato su im obrve često sastavljene. Kosa često strši u

br. 3, 83.-86.; Маријан МИКАЦ, „Филмски преглед: Још мало о језику филмских текстова”, *Нова Европа*, 16/1935., br. 4-5, 140.-146.; I. ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj*, 101.-102.; Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 215.-216.

¹⁴⁸ Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 216.

¹⁴⁹ Videti: *Isto*, 216; *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, Zagreb 1997. Derossi u svom članku, na str. 216, piše da je navedeni Mikčev tekst objavljen 1966, a u bibliografiji navodi da je to bilo 10. 4. 1968. Verovatno je 1968. tačna godina.

¹⁵⁰ Л. МИЦИЋ, „Папагај и монопол ‘хрватска култура’”, 5.-9.

¹⁵¹ NBS, LjMR/II/2. Mikčevo pismo Miciću, Zagreb, 14. 11. 1933.

¹⁵² Autor je na početku knjige „prebrojao” Jevreje u Americi (4,5 miliona) i Njujorku (1,7 miliona), „konstatovao” da prezime Švarc ima njih 31.822 i da se od tog broja njih 1.745 zove Moris. Time je glavnog junaka predstavio kao tipičnog predstavnika jevrejskog naroda. M. MIKAC, *Doživljaji M. Švarca*, 11.

¹⁵³ *Isto*, 48.-49.

¹⁵⁴ *Isto*, 13.-14.

sredini čela kao šiljak (Mefisto!) [...] *Boja kose* najčešće je smeđa ili crna. (...) *Govor Židova* (čifutarenje). [...] Da se Židova često prepoznaje po govoru uči nas radio.¹⁵⁵

Stigavši iz Amerike u nacističku Nemačku Moric Švarc je saznao razne stvari o sebi i svojim sunarodnicima:

Jedan arapski učenjak je napisao, prije osam i po stoljeća, da su Židovi, iako razbacani po čitavom svijetu, međusobno čvrsto povezani, i da su ljudima neprijateljska i opasna stvar, s kojima treba postupati kao s otrovnim zmijama: odmah im zgaziti glavu (...) Muhamed je Židove uporedio s divljim životinjama. On kaže: „Zar divlje životinje koje žderu ljude, ne biste odmah ubili, i kad bi bile slične ljudima? A zar su Židovi nešto drugo nego žderači ljudi?” „Čovjeka čudi mržnja i prezir što ih svi narodi pokazuju prema Židovima. To je neizbežna posljedica njihovog postupanja!” To su Voltaire-ove riječi. „Židovski narod od Mojsijeva vremena ide za lihvaranjem i ucjenjivanjem” – Veli Napoleon Prvi.¹⁵⁶

Nasuprot Mikčevim „duhovitostima” na račun Jevreja, o Micićevoj otpornosti na tu vrstu predrasuda najviše govori činjenica da je njegova supruga Anuška bila jevrejskog porekla – u devojaštvu se prezivala Kon.¹⁵⁷ Postavlja se pitanje: da li je Mikac znao da je ona Jevrejka? Moguće je da nije. Šta se 1938. godine dogodilo između njih dvojice ne može se rekonstruisati, ali ostaje činjenica da je prepiska potpuno presahla posle objavljivanja knjige *Doživljaji Morica Švarca*. S obzirom na opštepoznatu Micićevu privrženost supruzi, sigurno je da mu se Mikčev roman nikako nije mogao svideti. S druge strane, ako je krajem tridesetih Mikac gajio simpatije prema nacizmu, zašto je još uvek održavao prijateljstvo sa Micićem, u to vreme deklarisanim frankofilom i srpskim nacionalistom? Moguće je da je gajio sentimente prema lideru zenitizma kao ličnosti, a ne kao predstavniku određene nacije ili neke ideologije. Uostalom, i Hitler je imao svog omiljenog Jevrejina, a da to nije promijenilo njegove ideološke stavove.¹⁵⁸ Odnos prema Jevrejima je, nesumnjivo, tema oko koje su Micić i Mikac imali sasvim različita shvatanja.

Fašizam, nacizam, ustaštvo. Kada je 1983. godine u beogradskom Narodnom muzeju bila otvorena izložba *Zenitizam i avangarda dvadesetih godina* najviše se, u duhu vladajuće ideologije i tekuće politike, govorilo i pisalo „o Micićevom nacionalizmu, rasizmu i fašizmu”.¹⁵⁹ Tačno je da je Micić pre rata zastupao stav o kulturnoj „misiji” ruskog i srpskog „barbarogenija” u Evropi, ali njegov *Zenit* je bio mešovita grupa, srpska i hrvatska, sa kojom su saradivali brojni stranci, Rusi, Francuzi, Italijani, Nemci, Česi, Mađari i brojni drugi.¹⁶⁰ Ne bi se moglo reći da je Micić *tada* gajio nacionalnu distancu, a pogotovo ne da

¹⁵⁵ *Isto*, 59.–60. Naglašene reči: Marijan Mikac.

¹⁵⁶ *Isto*, 123.

¹⁵⁷ В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Зенит*, 344.–345; В. DONAT, „Performans kao oblik komunikacije hrvatske DAE”, 8.

¹⁵⁸ Hitlerov najbolji prijatelj Emil Moric (Maurice, 1897–1972) bio je unuk francuskog Jevrejina Šarla Morisa Švarcembergera (Charles Maurice Schwartzemberger, 1805–1896). To se otkrilo 1935, kada je esesovac i Hitlerov telohranitelj Moric pokušao da se oženi, a prema rasnim zakonima je morao da dokaže „čistotu” porekla. Afera je izbila u javnost i Mikcu dala ideju za zaplet romana u kome glavni junak, američki Jevrej, uzima lažni nemački identitet: Maurice Švarcenberg iz Alzasa. Videti: М. МИКАС, *Doživljaji M. Švarca*, 67; Anna Maria SIGMUND, *Des Führers bester Freund: Adolf Hitler, seine Nichte Geli Raubal und der „Ehrenarier” Emil Maurice - eine Dreiecksbeziehung*, München 2003.

¹⁵⁹ Na ideološke i političke diskvalifikacije Micića u svom otvorenom pismu gradonačelniku Beograda, Bogdanu Bogdanoviću, ukazala je Irina Subotić. Videti: И. СУБОТИЋ, „Зенит и авангарда”, 6.

¹⁶⁰ В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Зенит*, 19.

je bio fašista. Kada je 1926. ušao u Rijeku, Micić je bio uhapšen i zatvoren od strane fašističke policije, odakle se, ponižen i ljut, izbavio zahvaljujuću pomoći T. F. Marinetijsa.¹⁶¹ Verovatno je to poznanstvo sa italijanskim futuristom poslužilo kao osnova za kasnije povezivanje zenitizma sa fašizmom. Međutim, Micićeva izuzetno razvijena mreža kontakata širom Evrope uključivala je razne osobe, koje su kasnije imale vrlo različite životne puteve. Marinetijev fašizam, Mikčevo ustaštvo, Skerlov komunizam (a kasnije nedićevstvo) ili boljševizam Majakovskog, sami po sebi ne govore ništa o Miciću, osim da je bio sagovornik svim tim ljudima. Vremenom, ideologije koje su posle Prvog svetskog rata obećavale društveni i moralni preporod, pokazale su svoje destruktivne potencijale. Micić je to razumeo. U svom romanu iz 1938. on kaže:

(...) fašizam, kao i njegov stariji dvojniki komunizam, predstavlja samo atak na zdravlje Evrope. (...) Najzad, fašizam (na latinskom) nije ništa nego boljševizam (na slovenskom) pripremljen sa italijanskim sosom. (...) Nemačka takođe radi na dolasku fašizma, zvanog nacionalsocijalizam, tojest nemački boljševizam.¹⁶²

Pronicljivo opazivši srodnost tih ideologija i definišući to kao „tiranija”, Micić je zapečatio svoju sudbinu kada komunisti budu došli na vlast u Jugoslaviji.¹⁶³ Mikčev odnos prema modernim diktaturama bio je manje teorijski i sintetičan, a više konkretan i praktičan – naročito u odnosu na nacizam. Šta je do toga dovelo teško je reći. U međuvremenu su se dogodili atentati na Stjepana Radića i kralja Aleksandra, ali Mikac u prepisci ne pominje te događaje. Tek, njegovo novo pojavljivanje na književnoj sceni predstavlja ga u bitno drugačijem svetlu. U svom romanu *Doživljaji Morica Švarca* Mikac iznosi podatke o raznim oblicima nacističkog progona Jevreja, ali to predstavlja kao jevrejsku propagandu. U knjizi, na protestnom skupu Jevreja u Njujorku, do detalja se opisuju razni oblici nacističkog terora nad Jevrejima: koncentracioni logori, ubistva i ozlede, fizička i psihička mučenja, šikaniranja i premetačine, isterivanje s posla, bojkot, zabrana raznih delatnosti...¹⁶⁴ Otišavši u „Hitlerovu Nemačku”, Švarc je želeo da potvrdi takvu sliku, kao i da ispuni „visok, uzvišen cilj: da se baci rukavicom na cijeli hitlerovački režim (...). Ali, pored svih napora, još nije doživio ništa značajno! Hitlerovi vojnici, ‘smeđe košulje’, SA-odjeljenja, i ‘crna garda’, SS-odjeljenja, ili su nevino marširali gradom, svirajući, pjevajući i zviždeći, ili su mirno pili svoje pivo, ili sa svojim porodicama i prijateljima, obijesno raspoloženi, išli u šetnju...”¹⁶⁵ Američki Jevrej u Nemačkoj „(u) bolesnom očekivanju nereda, skandala, počeo je izazivati. Umjesto da čeka svoj red, počeo se prije drugih penjati u autobuse, ali dočekao je samo to, da bi mi netko od ostalih putnika – muško, žensko – doviknuo: ‘Natrag! Naučite što je red!’ i grubo ga – punim pravom, uostalom – udario u rebra.”¹⁶⁶ Ništa od strahota za koje je čuo u Americi i koje je očekivao Švarc nije video, ali je bilo mnogo povoda da se „uveri” u moralnost, plemenitost, humanost i organizacionu superiornost Nemaca. Najupečatljivija scena, osmišljena da potpuno razoruža Švarca, a i čitaoca, je kada „gorostasni”, hrabri i skromni pripadnik SA odreda, rizikujući svoj život, skače pred tramvaj u pokre-

¹⁶¹ Л. МИЦИЋ, *Барбарогеније*, 92.-100.; В. ГОЛУБОВИЋ – И. СУБОТИЋ, *Зенит*, 349.

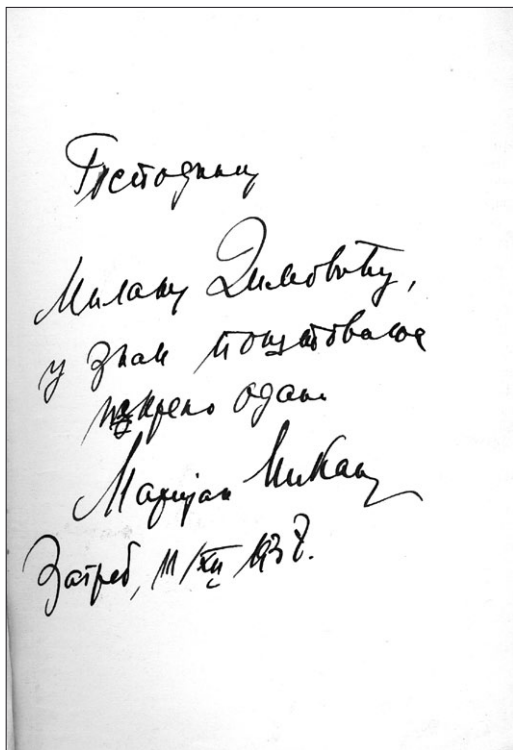
¹⁶² Л. МИЦИЋ, *Барбарогеније*, 98.-99.

¹⁶³ *Isto*, 105; З. МАРКУШ, *Зенитизам*, 37.-38.

¹⁶⁴ М. МИКАС, *Doživljaji M. Švarca*, 50.-51.

¹⁶⁵ *Isto*, 111.

¹⁶⁶ *Isto*, 112.

Slika 4. Mikčeva posveta Milanu Dimoviću u knjizi *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*, Zagreb, 11. prosinca 1938.

tu da bi spasio nečije kućence.¹⁶⁷ Stvorena je slika da je neko oklevetao naciste (jasno je i ko!), a tadašnji nemačko-jevrejski odnosi u romanu se objašnjavaju kao posledica borbe za prevlast između ta dva naroda. Ali, Jevrejima se nudi izlaz iz nezavidne situacije u kojoj se tada nalaze:

Ključ, koji će zatvoriti ili otvoriti vrata sporazuma, nalazi se u rukama Židova, ma gdje oni živjeli! Židovi mogu svojim životom i radom, poštenim i nesebičnim, pokazati, da nemaju pravo oni, koji ih mrze i napadaju. Tada žaoka prelazi sa cjeline na pojedinca. Kakav tko jest, tako bi trebalo prema njemu i postupati. Tada bi se nemoćno srušile sve teorije.¹⁶⁸

Prividna „ubedljivost” i „pravednost” navedenog „rešenja”, koje, u stvari, implicira jevrejsku „krivicu” i „odgovornost” za njihov progon, trebalo bi u čitaočevim očima da pojača to što ga izgovara jedna (prikrivena) Jevrejka, „madame Jenny”. Knjiga se završava potpunim porazom Morica Švarca – Nemci, a posebno „hitlerovci”, pokazali su se neuporedivo boljim od njegovih predrasuda o njima, a nacista Hans Miler (Müller) ga je čak oženio svojom ćerkom, berlinskom lepo-

ticom! Knjigu takvog sadržaja Mikac je tada plasirao kao „satiričan roman”. Međutim, radi se o „satiri” čija žaoka je uperena, pre svega, protiv Jevreja kao naroda. U vreme kada se knjiga pojavila progon Jevreja i Nemačkoj je uveliko trajao i nije bio tajna ni za koga, pa ni za Mikca. Ima mišljenja da je Mikčeva „pozicija u odnosu na pravo stanje... suviše benigna i relativistička, ali u času pisanja romana nije bila nipošto povijesno, a još manje literarno lažna.”¹⁶⁹ Međutim, nije stvar u tome da li je autorova „pozicija lažna”, već kakva su njegova ideološka shvatanja i političke tendencije. Nije Mikac bio „na samom rubu antisemitizma”,¹⁷⁰ kako se blagonaklono smatra, nego je on taj rub i prešao, a njegova naklonost nacizmu je van sumnje. To potvrđuju reakcije Jevrejske zajednice na tu knjigu, a i njena zabrana koja je usledila.¹⁷¹ Činjenica da je roman zabranjen Mikca nije sprečila da ga poklanja svojim poznanicima.¹⁷²

¹⁶⁷ Isto, 116.-117.

¹⁶⁸ Isto, 152.

¹⁶⁹ Oko ove ocene saglasni su B. Donat i Z. Derossi, koja citira Donatov članak o Mikcu. Videti: Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 183.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ Reagovao je zagrebački list *Židov*, 22/1938., br. 12, 9.; Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 183.

¹⁷² Primerak koji se čuva u NBS nosi posvetu: „Milanu Dimoviću, u znak poštovanja iskreno odani Marijan Mikac, Zagreb 11/XII 1938.” Posveta je napisana mesec dana *posle* „kristalne noći” – velikog pogroma Jevreja u Nemačkoj!

Knjiga je bila zabranjena i u NDH, jer je Slavko Kvaternik pogrešno protumačio mišljenje Mikčevog lika Švarca kao autorov stav prema nacizmu. Nesporazum je brzo razrešen, a Mikac je kasnije tu epizodu tumačio kao dokaz da je NDH bila „tolerantna” i „demokratska”.¹⁷³ Micić se sa takvom ocenom nikako ne bi složio. Za njegov potpuni i konačni gubitak nacionalne tolerantnosti presudan je bio pokolj Srba u NDH, naročito stravični zločin u njegovoj Glini, preko čega nikako nije ni mogao ni hteo da pređe ćutke.¹⁷⁴ Takav stav je, međutim, bio u suprotnosti sa vladajućom ideologijom „bratstva i jedinstva”, koja je podrazumevala nepominjanje i zamaglivanje osetljivih i bolnih pitanja iz zajedničke prošlosti dvaju naroda. To je jedan od razloga za ideološku žestinu prilikom vrednovanja Micićevo delo u vreme socijalizma, ali i za Micićevu nepopustljivost i nepristajanje na ma kakvu saradnju sa institucijama novog režima. Nasuprot Micićevoj, o tadašnjoj Mikčevoj ideološkoj i političkoj poziciji dovoljno govori njegova bibliografija. Nije sporno što je napisao prvi roman na temu propasti NDH i sudbine njenih pristalica. Itekako je sporna kontinuirana saradnja u Luburićevu časopisu *Obrana*.¹⁷⁵ Časopis *Obrana* Mikac je pred kraj svog života i uređivao, nasledivši na tom položaju Vjekoslava Maksa Luburića.¹⁷⁶

Zaključak

Iskreni saradnički i prijateljski odnosi Micića i Mikca počeli su posle Prvog svetskog rata, na talasu anarhičnog umetničkog entuzijazma i naraslih stvaralačkih ambicija pokrenutih Oktobarskom revolucijom, nastavili su se u ekonomski tegobnim i politički nemirnim godinama međuratnog perioda, sve do novog svetskog rata. Obojica su počeli svoje javno delovanje kao marginalci i provincijalci, koristeći nove okolnosti za društvenu i profesionalnu afirmaciju. Neobuzdana Micićeva ambicija da ostavi značajan trag u sferi kulture dobro se dopunjavala sa Mikčevom potrebom da u datom okruženju podigne svoj ugled i izdvoji se iz prosečnosti. Tako su došli do odnosa obožavanog lidera i odanog sledbenika, iako se nisu u svemu slagali, a naročito ne u odnosu na jugoslovenstvo. Slom zenitističkog pokreta i gašenje *Zenita* izvukli su im tlo pod nogama, a politički potresi u Evropi, posebno rađanje totalitarnih pokreta i država i drugih diktatorskih režima radikalizovali su politički, kulturni i društveni ambijent u Jugoslaviji. Iako tokom tridesetih godina Micić i Mikac održavaju dobre lične odnose, obojica se menjaju, pomerajući svoje stavove sve više i više udesno – ka šovinizmu. U to vreme, njihovo prijateljstvo opstaje uglavnom zato što su geografski vrlo udaljeni i komuniciraju prepiskom koja se odnosi isključivo na teme o kulturi i privatnom životu. Dalje zaoštavanje političke situacije u Evropi, bujanje totalitarnih ideologija i, pogotovo, početak i eskalacija Drugog svetskog rata, otvorili su provaliju između njih i usloveli prestanak dalje saradnje i kontakata. Iz rata su dva nekadašnja prijatelja i saradnika izašla kao poraženi i odbačeni ljudi, ostrašćeni i netolerantni, svako sa svojim gubicima i svojim viđenjem zajedničke prošlosti, koja su imala malo toga zajedničkog.

¹⁷³ Z. DEROSI, „Marijan Mikac”, 212.

¹⁷⁴ Micić je znao da zameri poznanicima, jer nisu „javno osudili zločin u Glini”. Z. MARKUŠ, „Razgovori sa Ljubomir Micićem, 4.”, *Odjek*, 24/1971., br. 23, 29.

¹⁷⁵ Npr: Marijan MIKAC, *U povorci smrti. Roman iz hrvatske tragedije 1945*, Chicago 1954.

¹⁷⁶ Luburić je, na Mikčevu molbu, napisao pogovor Masučićevoj dnevniku. Videti: Vjekoslav LUBURIĆ, „Pro domo sua”, u: G. MASUCCI, *Misija u Hrvatskoj*, 289.-298.; *Tko je tko u NDH*, 271.

Novom društvu koje je izgrađivano u Jugoslaviji oni ne samo da nisu bili potrebni – bili su potpuno suvišni. Bili su neprijatelji. Iako je zasad nerazjašnjeno pitanje do kada tačno je trajala komunikacija između Mikca i Micića, kao i pod kakvim tačno okolnostima je prestala, možemo se zapitati, posle svega, šta bi dva bivša prijatelja, da je „komedijant slučaj” udesio da se posle rata sretnu, mogli da kažu jedan drugome?

Najverovatnije – ništa...

FROM ANARCHISM TO CHAUVINISM: WORLD WAR II AND
MEMBERS OF THE AVANT-GARDE.
ARTISTIC CIRCLE AROUND THE *ZENIT* – LJUBOMIR MICIĆ
AND MARIJAN MIKAC

The First World War had brought about numerous avant-garde art movements, which stemmed from the resistance that young intellectuals and artists felt towards the existing system of values and social structures which caused the war. The paper analyses the biographies and the changes in the ideological attitudes of two members of the Yugoslav avant-garde artistic group of Zenitists, Ljubomir Micić and Marijan Mikac. It looks into the consequences of political events and processes, and particularly the ways in which the political situation on the eve of World War II and its consequences, affected the relations between their two nations (the Serbs and the Croats), as well as their personal relationship. The first part of the paper deals with the relationship between Micić and Mikac through four main phases, which corresponded to stormy political changes in Europe: the period of zenitism (1921–1926), the period after zenitism and before the war in Yugoslavia (1927–1940), the wartime period (1941–1945) and the post-war period (1945–1972). The second part of the paper analyses the evolution of Micić and Mikac’s ideological attitudes, by tracing the changes in those attitudes towards characteristic phenomena: revolution, anarchism, Marxism, bolshevism, communism, internationalism, nationalism, anti-Semitism, fascism, Nazism and the Ustashe movement. Research has shown that the political scene, both in Yugoslavia and abroad, had a crucial impact on the cultural scene, and particularly on two former friends, who ended their lives as irreconcilable enemies, rejected by society and far from each other, despite their common origins as supporters of the radical left.

Keywords: Zenitism, Ljubomir Micić, Marijan Mikac, Yugoslavia, World War II, anarchism, Marxism, internationalism, nationalism, anti-semitism, fascism

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Jevrejski istorijski muzej, Beograd, Kartoteka članova.

Narodna biblioteka Srbije, Beograd, Ljubomir Micić, rukopisi.

Objavljeni izvori

Вилјијам АБРАМЧИК, [Велимир Абрамовић], „Кључ за европеизацију Балкана”, *Књижевне новине* (Београд), бр. 664, 10. 2. 1983., 35.-36.

Irina ALEKSANDER, *Svi životi jedne ljubavi*, Zagreb 2003.

ТЕОДОР АНЂЕЛИЋ, „За балканизацију Европе”, *НИИ* (Београд), 13. 2. 1983., 32.-33.

РАДНВОЈ ЦВЕТИЋАНИН, „Утаја ‘србијанства’, случајно или не”, *Недељна борба* (Београд), 19.-20. 2. 1983., 11.

МИЛАН ДИМОВИЋ, „Филмски преглед: ‘Језик у филмским текстовима’”, *Nova Evropa* (Zagreb), 16/1935., бр. 3, 83.-86.

Момчило ЂОРГОВИЋ, „Barbarogenij još jednom”, *Danas* (Zagreb), 2/1983., бр. 55, 63.-64.

ВИДОСАВА ГОЛУБОВИЋ, „Из преписке око Зенита и зенитизма”, *Алетонис Српског културног друштва „Просвјета”* (Загреб), 4/1999., 277.-293.; 5/2000., 231.-258.; 6/2001., 237.-256.; 7/2002., 178.-204.; 8/2003., 305.-318.

ВИДОСАВА ГОЛУБОВИЋ, „Преписка између Маријана Микца и Љубомира Мицића”, *Алетонис Српског културног друштва „Просвјета”* (Загреб), 9/2004., 400.-408.; 10/2005., 369.-383.

Vera HORVAT-PINTARIĆ, *Josip Seissel*, Zagreb 1978.

Zoran MARKUŠ, „Razgovori sa Ljubomirom Micićem 1–4”, *Odjek* (Sarajevo), 24/1971., бр. 20-23.

Zoran MARKUŠ, „Što je želio Micić”, *Danas* (Zagreb), бр. 55, 8. 3. 1983., 40.

Giuseppe MASUCCI, *Misija u Hrvatskoj 1941–1946*, Madrid 1967.

Љубомир МИЦИЋ, *Антиевропа*, Београд 1926.

Љубомир МИЦИЋ, *Барбарогеније децивилизатор*, Београд 1993.

Љубомир МИЦИЋ, „Стотину вам богова”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевно/уметничког експеримента*, 2/1998.–2000., бр. 2-4, Београд 2001., 138.

Ljubomir MICIĆ – Ivan GOLL – Boško TOKIN, „Manifest zenitizma”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевно/уметничког експеримента*, 2/1998.–2000., бр. 2-4., Београд 2001., 117.-119.

Borislav MIHAJLOVIĆ, *Autobiografija o drugima*, II, Novi Sad 2003.

Marijan MIKAC, *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*, Zagreb 1937.

Маријан МИКАЦ, „Филмски преглед: језик у филмским текстовима”, *Нова Европа* (Zagreb), 16/1935., бр. 2, 60.-63.

Маријан МИКАЦ, „Филмски преглед: Још мало о језику филмских текстова”, *Нова Европа* (Zagreb), 16/1935., бр. 4-5, 140.-146.

Marijan MIKAC, *Tri godine rada Hrvatskog slikopisa*, Zagreb [1944.]

Маријан МИКАЦ, „Зенитистичка нова уметност”, *Авангарда. Свеске за теорију и историју књижевно/уметничког експеримента*, 2/1998.–2000., бр. 2-4, Београд 2001., 162.-164.

В. И. ЛЕНИН, *Полное собрание сочинений*, Том 28, (Тетради по империализму), Москва 1962.

- Rade LEPOSAVIĆ, „DADA Clipping. Traganje za izgubljenim srpskim (?) dadaistom”, *New Moment* (Beograd), 15/2001.
- Mirko LUKAVAC, „Prvi dani kinematografije u SR Hrvatskoj (1945–1946)” *Filmska kultura* (Zagreb), 19/1975., br. 100, 163.-167.
- Branislav SKROBONJA, „Hasta la vista ili priča o Miciću”, *New moment* (Beograd), 4/1995., 2.-24.
- Ирина СУБОТИЋ, „Сећања на сусрете са Љубомиром Мицићем”, *Књижевност* (Београд), 37/1981., br. 7-8, 1483.-1488.
- Irina SUBOTIĆ, *Zenit i avangarda 20ih godina* (katalog izložbe), Beograd 1983.
- Ирина СУБОТИЋ, „Зенит и авангарда”, *Књижевне новине* (Београд), br. 669, 28. 4. 1983., 6.
- Р[АДОВАН] ПОПОВИЋ, „Мицић и његов зенитизам”, *Политика* (Београд), br. 24924, 25. 2. 1983., 10.
- Стеван СТАНИЋ, „Између ‘србијанства’ и космополитизма” (интервју са Богданом Богдановићем), *НИН* (Београд), br. 1682, 27. 3. 1983., 27.-30.

Štampa

- Kritika* (Zagreb), 1921.–1922.
- Политика* (Beograd), br. 6669, 17. 11. 1926., 6. (<http://scc.digital.nb.rs/collection/politika>)
- Србијанство. Књижевно-политички часопис* (Beograd), 1/1940., br. 1.
- Zenit* (Zagreb-Beograd), 1921. –1926. (<http://scc.digital.nb.rs/collection/zenit>)

Literatura

- Balkan Strongmen: Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, (ur. Bernd J. Fischer), London 2007.
- Mira BOGDANOVIĆ, „Jugoslavenski disidenti i hladni rat”, *Sociologija*, 6/2009., br. 2, 113.-136.
- Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, Zagreb 1997.
- Zlata DEROSI, „Marijan Mikac, (Senj 29.1.1903.-Atlantik kod Cape Towna 16.3.1972.)”, *Senjski zbornik*, 24/1997., br. 24, 169.-226.
- Branimir DONAT, „Performans kao oblik komunikacije hrvatske DADE i njenih inačica s javnošću”, *Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 30/2004., br. 1, 5.-12.
- Branimir DONAT, „Zaboravljeni i nepoznati Marijan Mikac”, *Kolo Matice hrvatske*, 3/1993., br. 9-10, 711.-737.
- Luka DOTLIĆ, „Sporovi Ljubomira Micića”, *Polja* (Novi Sad), 17/1971., br. 152, 4.-5.
- Fransoa FIRE, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1996.
- Aleksandar FLAKER, *Ruska avangarda*, Zagreb 1984.
- Видосава ГОЛУБОВИЋ – Ирина СУБОТИЋ, *Zenit 1921–1926*, Београд 2008.
- Eric HOBBSBAWM, „Socialism and the Avant-Garde, 1880–1914”, *Uncommon People. Resistance, Rebellion and Jazz*, London 1998., 171.-186.
- Vera HORVAT PINTARIĆ, *Tradicija i moderna*, Zagreb 2009.
- Radomir KONSTANTINOVIĆ, „Četiri pesnika”, *Treći program* (Beograd), 4/1972., zima, 175.-349.

Radomir KONSTANTINOVIĆ, „Ko je barbarogenije”, *Treći program* (Beograd), 1/1969., proleće, 9.-21.

Stephen LEE, *European dictatorships 1918–1945*, London – New York 2000.

Зоран МАРКУШИ, *Зенитизам*, Београд 2003.

Goran MILORADOVIĆ, „Ljudi na strateškim mestima: uzroci, posledice i smisao sukoba Josipa Broza Tita i Milovana Đilasa na Trećem (vanrednom) plenumu CK SKJ 1954. godine”, *Tito – viđenja i tumačenja*, (zbornik radova), Beograd 2011., 199.-231.

Горан МИЛОРАДОВИЋ, „Домаћи трилери у иностраној режији: Обавештајне и саботерске активности против југословенске кинематографије 1945–1955. године”, *Годишњак за друштвену историју* (Beograd), 17/2010., br. 1, 67.-88.

Горан МИЛОРАДОВИЋ, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Београд 2012.

Андреј МИТРОВИЋ, *Време нетрпеливих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица 1998.

Предраг ПАЛАВЕСТРА, *Историја модерне српске књижевности*, Београд 1986.

Миодраг ПРОТИЋ, *Српско сликарство XX века*, Београд 1970.

Miodrag PROTIĆ, *Treća decenija. Konstruktivno slikarstvo*, Beograd 1967.

Ivo ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.–1997.: Pregled povijesti hrvatske kinematografije*, Zagreb 1998.

Борис ВРГА, „Зенитистичке вечерње у Петрињи”, *Алетонис Српског културног друштва „Просвјета”* [Загреб], 10/2005., 384.-391.

Радован ВУЧКОВИЋ, *Модерни правци у књижевности*, Београд 1986.

POLITIČKI I KNJIŽEVNI NESPORAZUM U PARADIGMI ODNOSA IZMEĐU RIJEČI I STVARI

Ivana Latković

UDK: 821.163.6-3“195“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Oslanjajući se na esej Jacquesa Rancièrea *Književni nesporazum*, u radu se na primjerima proznih ostvarenja – prije svega slovenske književnosti pedesetih godina, kao i na temelju književnopovijesnih konstrukata poslijeratnog razdoblja – pokušava pobliže odrediti načini opprisutnjenja krize i razgradnje staroga reprezentacijskog poretka proizašlog iz socijalističke stvarnosti i njihova prijelaza u novi, oporbeno modernistički. Na temelju Rancièreova tumačenja prekomjernosti, viška značenja u odnosu između riječi i stvari te njegova korespondiranja s danim društvenim sistemom, kao i onodobnim književno-kritičkim očitovanjima, nastoje se prikazati modeli i strategije fikcionalnog manevriranja u odazivu na ideološku danost (prije svega u smjeru podr(a)žavanja *učinka realnog* i očuvanja staroga prikazivačkog režima, odnosno odmak od referencijalnog), kao i možebitna autorska razumijevanja same institucije književnosti.

Ključne riječi: prikazivanje, ratna proza, književni nesporazum, Jacques Rancièrè, slovenska književnost

Lnak današnjeg života nije više jasnost, već opća i voljna nejasnost. Neodređenost i neizražajnost nisu samo prirodni pratitelji života, već suštinski i svjesni orijentir čovječanstva koje je izgubilo herojski osjećaj. Što šira i mnogobrojnija postaje civilizacija, to su anonimnije njezine silnice. Zbog toga nejasnost ne predstavlja tek neku psihološku, već opću društvenu kategoriju. Društveno življenje na taj je način vrsta maskiranih koristi koje se na podlozi slobodne utakmice vitalnih sila bore za duhovnu premoć.

Riječi su to Edvarda Kocbeka iz njegova eseja *Premišljanje o Španiji* objavljenog u *Domu in svetu* 1937./1938. godine, teksta koji je, u vrijeme kada je objavljen, izazvao žustru polemiku u slovenskim ne samo kulturnim krugovima, već i puno šire te susljedno tome uzrokovao jednu od većih kriza revije u kojoj je objavljen, a koja je kroz niz desetljeća (1888.–1944.) svoga izlaženja predstavljala jednog od glavnih glasnika i promotora slovenske katoličke inteligencije.¹ Ne ulazeći ovdje detaljnije u političke reperkusije koje je taj tekst izazvao – naime, Kocbek je u njemu prilično jednoznačno španjolsku ljevicu ocijenio

¹ Edvard KOCBEK, „Premišljanje o Španiji“, *Dom in svet*, 50/1937.–1938., br. 1-2, 90.-105.

kao etički čistu, dok je katoličku stranu prozvao za fašističke namjere i time prizvao tada neželjene analogije na tadašnju slovensku situaciju – navedeni pasus iz Kocbekova eseja nedvojbeno pokazuje jedan u nizu tada učestalih pokušaja da se opažaji nemile stvarnosti koja je na pomolu nastoje opisati i razjasniti. Međutim, ova Kocbekova dijagnoza stvarnosti paradoksalno, ujedno i znakovito, kao svoju temeljnu objasnidbenu kategoriju uvodi upravo pojam *nejasnosti*. Kao vodećem intelektualcu svoga vremena, teško da bismo Kocbeku mogli pripisati jezičnu manjkavost ili spoznajnu nedovršenost vlastite misli, ili pak u tome vidjeti još jedan pretenciozan intelektualistički pokušaj zamućivanja smisla stvarnosti, već upravo suprotno, u tim bismo riječima možda mogli pronaći onu definiciju vremena blisko podudarnu s mislima Jacquesa Rancièrea koji pokušavajući rastumačiti uvijek aktualnu, pa i uznemirujuću sponu između dviju sfera javnog djelovanja, one političke s jedne i književne s druge strane, uvodi kategoriju *nesporazuma*, jednako začuđujuću kategoriju promišljanja, i u prvi mah za čitatelja s istim dojmom tendencije, zapravo, nerazjašnjavanja.²

Unatoč različitim pobudama, ciljevima, pa i naravi Kocbekova i Rancièreova teksta, njihovo dovođenje u vezu može se učiniti itekako plodotvornim u pokušaju mogućeg razjašnjavanja simptoma krize, a potom i načela razgradnje staroga reprezentacijskog poretka proizašlog iz krute socijalističke stvarnosti i njegova prijelaza u novi, onaj oporbeno modernistički, i to uglavnom u predstavljalačkim režimima ratne stvarnosti. No, prije same eksplikacije Rancièreove teze, nekoliko riječi o širem kontekstualnom okviru i pobudama ovoga izlaganja.

Gledajući književnopovijesne konstrukte ratnog razdoblja slovenske književnosti, ali i ne samo nje, kao i analitička nastojanja književnih ostvarenja koja ga tematski i vremenski obuhvaćaju, a koja su nastala u kasnijim desetljećima, vidljivo je kako su oni nerijetko impregnirani uglavnom grubo simplificiranom dihotomnom razdiobom. Nju s jedne strane čine ona književna ostvarenja koja kao ideološki i politički motivirani fenomeni slijede realističke režime predstavljanja, odražavajući socijalističku ratnu i poslijeratnu stvarnost, te s druge pak strane ona koja su po svojoj provenijenciji njoj oprečna, koja su građanskog naboja, modernističkog ustroja i kapitalističkog, zapadnjačkog usmjerenja. Takve se binarne projekcije razdoblja o kojemu je riječ u novije vrijeme sve više relativiziraju. Spomenimo, primjerice, knjigu Susan Buck-Marss *Svijet snova i katastrofa*³ u kojoj je iznesena teza kako je historijski eksperiment socijalizma, zapravo, duboko ukorijenjen u zapadnu tradiciju modernizacije te kako su kulturna događanja u suprotstavljenim političkim režimima 20. stoljeća (kapitalističkom i socijalističkom) varijacije jednog, istog motiva utopijskog sna o tome da industrijska modernost može usrećiti mase i da će na koncu to i učiniti. Ne ulazeći sada u autoričinu eksplikaciju navedene teze u širem političkom i ideološkom kontekstu, valja istaknuti kako ovdje nije cilj relativizirati ili čak poništiti razliku između dvaju reprezentacijskih režima ratne stvarnosti, jer to, dakako, nije moguće, već preispitati njihov odnos i možebitne korelacije, kao i analogije s društvenim i političkim sustavom unutar kojeg nastaju. Upravo na tragu toga, Jacques Rancière u svojoj knjizi *Raspodjela osjetilnog – estetika i politika* razlikuje tri režima umjetnosti u zapadnoj tradiciji, od kojih se dva odnose na ovu problematiku. Prvi naziva poetički ili reprezentacijski režim i on umjetnost identificira po mimetičkom principu. *Mimezis*, za Rancièrea „nije zakon koji umjetnosti potčinjava sličnosti” već je on „prije svega, nabor

² Jacques RANCIÈRE, „Književni nesporazum”, *Politika književnosti*, Novi Sad 2008., 36.-50.

³ Susan BUCK-MORSS, *Dreamworld and Catastrophe – The passing of mass Utopia in East in West*; navedeno prema prijevodu *Svet snova i katastrofa – Nestanak masovne utopije na Istoku i Zapadu*, Beograd 2005., xii, xiv.

koji povezuje raspodjelu načina stvaranja i društvenih zanimanja koja umjetnosti čine vidljivima”, dakle, on nije „umjetnički postupak već jedan režim vidljivosti umjetnosti”.⁴ U skladu s time, po Rancièreu reprezentacijska logika „ulazi u analogiju s cijelom jednom hijerarhijskom vizijom zajednice”.⁵ Nasuprot tome stoji takozvani estetski režim „koji točno identificira pojedinu umjetnost te ju razvrgne od svakog specifičnog pravila, od svake hijerarhije tema, vrsti i umjetnosti (...) on to čini uništavajući mimetičke granice”. I nadalje, „(o)n potvrđuje apsolutnu jedinstvenost umjetnosti te istodobno uništava sve pragmatičke kriterije te jedinstvenosti” i „utemeljuje autonomiju umjetnosti i identitet njezinih oblika”. Shodno tome Rancière zaključuje kako je estetski režim umjetnosti „pravo ime onoga što zbrkano opisuje naziv modernost”.⁶ Međutim, navedene režime umjetnosti nikako ne valja pojednostavljenom analogijom dovesti do razlikovanja između reprezentacijskih praksi modernog i realističkog romana, jer potonji, kako ističe sam Rancière, prije svega znači „okretanje hijerarhija reprezentacije (prvenstvo narativnog pred deskriptivnim ili hijerarhije tema) i prihvaćanje svojevrsne fragmentirane ili pomaknute fokalizacije koju nameće surova prisutnost na štetu racionalne montaže povijesti”.⁷ Ono što pak počiva u srži ova Rancièreova razlikovanja, a čime bi se mogli problematizirati i reprezentacijski protokoli ratnih zbivanja u fikcionalnim tekstovima, odnosi se na svojevrsnu razgradnju poetske hijerarhije svojstvene klasičnom, odnosno poetičkom redu predstavljanja stvari koje odlikuje suglasje između stila, teme i lika.⁸ Princip tog prevrata Rancière smješta na početak 19. stoljeća kada se već u predgovoru knjige *Lyrical Ballads* Wordswortha i Coleridgea prepoznaje poruka koja ne samo da govori da više nema ni lijepih ni ružnih tema, već još više, ocrtava se ravnodušnost u samoj kompoziciji radnji i izražavanju misli i osjećaja, koji su bili suština poetske kompozicije. Tekstura djela je u njegovom stilu, nastavlja Rancière, i to stilu kao apsolutnom načinu sagledavanja stvari. Opisani princip do krajnosti je doveden s Flaubertom.⁹ Upravo na primjeru toga autora, odnosno njegovih kritičara Rancière pokazuje suodnos politike i književnosti. Naime, Sartre je u svom čuvenom eseju *Što je književnost* Flauberta optužio za „predvodnika aristokratskog napada na demokratsku prirodu prozaičnog jezika”,¹⁰ odnosno za stjegonošu čiste književnosti koja nije htjela prihvatiti buržoaski način razmišljanja i koja je sanjala o novoj aristokraciji, pa su se riječi nastojale očistiti od komunikativne upotrebe kako se ne bi mogle koristiti kao sredstvo političkih debata i društvene borbe. S druge pak strane, u Flaubertovom brisanju hijerarhije između uzvišenih i niskih tema, između naracije i deskripcije, između ljudi i stvari, njegovi su suvremenici vidjeli drugi politički sindrom, onaj demokratski, jer je u propadanju svih poetskih hijerarhija prepoznato rušenje i jednog poretka svijeta – apsolutizacija stila bila je književni recept za demokratski princip

⁴ Jacques RANCIÈRE, „Raspodjela osjetilnog – estetika i politika”, *Up & underground: art dossier*, 7/2006., 9/10. (http://www.google.hr/url?sa=t&rct=j&eq=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=2&ved=0CDEQFjAB&curl=http%3A%2F%2Fwww.up-underground.com%2Fpdf%2F0910%2F0910_jacques_ranciere-raspodjela_osjetilnog.pdf&ei=oufUNOFD6rf4QSznYHABg&usq=AFQjCNE31Re2_oKqgQlW7JPlmGp1W0_uCw). (20. 8. 2012.)

⁵ *Isto.*

⁶ *Isto.*

⁷ *Isto.*

⁸ Hijerarhijska podjela fikcije ovdje je visokim žanrovima dodijelila uzvišene radnje i likove, dok su niski žanrovi bili posvećeni pričama običnih ljudi.

⁹ J. RANCIÈRE, *Politika književnosti*, 13.-14.

¹⁰ *Isto*, 11.

jednakosti koja je ukazivala na propast stare nadmoći djelovanja nad životom, na socijalnu i političku promociju običnih ljudi.¹¹

Na ovaj način sažete i interpretirane teze Jacquesa Rancièrea mogle bi se preispitati i na reprezentacijskim praksama ratne stvarnosti. Gledajući prozne tekstove ratne tematike od početka njihova pojavljivanja do kraja sedamdesetih godina kada taj vid prozne produkcije pomalo posustaje i gubi svoje čitateljstvo, prijelomu točku nedvojbeno predstavlja zbirka novela *Strah i hrabrost* Edvarda Kocbeka iz 1951. godine koja je u trenutku kada je objavljena izazvala veliku buru i negodovanje u javnosti, te na koncu autora natjerala i na prisilno umirovljenje. Među brojnim reakcijama koje je zbirka izazvala ističe se ona Josipa Vidmara objavljena 1952. godine u reviji *Novi svet*. U njoj kritičar nemalo negoduje zbog Kocbekova radikalna zaokreta u prikazivanju ratnih događanja i zbirku decidirano negativno ocjenjuje. Sažeto, zamjera mu da je umjesto junaka uprizorio očajnike koji čak nisu ni jasno oblikovani, već su tek nekakve psihičke izmaglice bez jasnih karakternih crta. Uz to, oni još razotkrivaju i svoju potpunu nesvrhovitost, zaključuje Vidmar iz sljedećih riječi iz Kocbekove zbirke: „Moja mi unutrašnjost snažno govori da moram ostati ljudski neovisan i slobodan, a ne samo povijesno uporaban i koristan”.¹² Ovdje Vidmar iščitava negativno vrednovanje oslobodilačke borbe jer je ona podređena osobnoj slobodi, što na koncu Kocbeka dovodi do apsurdne misli o povijesti proizašle iz zastupanja moralne anarhije (potonje Vidmar izvodi iz pripovjedačevih preispitivanja granica između dobra i zla u ratnim zbivanjima). Na koncu, sve to, smatra Vidmar, posljedica je Kocbekova pokušaja da prikaže psihi kršćana u ratu, ali to mu ne uspijeva, jer je njegov svjetonazor zadojen nekritičkim preuzimanjem pomodne spiritualističke misaonosti iz suvremene francuske literature, personalizma i egzistencijalizma. Zbog svega toga, Vidmar smatra kako je Kocbekova slika oslobodilačke borbe „bezumno nepravedna, nepijetna i neljudska”.¹³ Njezin bogat i bujan stil pretvara se u magloviti hiperbolizam i mistifikaciju dubokoumnih riječi. Na koncu, Vidmar poentira mislju da je Kocbek oskvrnuo ne samo osjećaje koje moramo gajiti prema našoj oslobodilačkoj borbi, već i čovječanstvo, svijest i volju svijeta koji se bori za slobodu, za napredak, oskvrnuo je ono najviše u čovječanstvu što ga je donijelo iz tame pradavnih vremena u sadašnjost.¹⁴

U pregrštu srazova između književnika koji su se nastojali izmaknuti shematiziranom prikazivanju ratne stvarnosti i njihovih kritičara, ovaj između Kocbeka i Vidmara čini se višestruko simptomatičan s obzirom na idejnu i ideološku platformu vremena u kojem nastaje. Obojica autora kao pripadnici tadašnjeg kulturnog, ali i političkog *establishmenta*, te kao vrhunski intelektualci svoga vremena, imali su prilično razrađen i doraden sustav estetskih vrijednosti koji su s više ili manje dosljednosti provodili, ali i, ne manje važno, visoku pozicioniranost u tadašnjoj slovenskoj politici. U ideološkom smislu, njihove su startne pozicije oprečne, vezuju se za pripadnost dvama glavnim i još od druge polovice 19. stoljeća suprotstavljenim taborima, Kocbek katoličkom, Vidmar slobodoumnom, liberalnom. Sasvim sažeto mogli bismo reći kako je Kocbek svoje napredno katoličanstvo ljevičarskog usmjerenja jasnije zastupao i provodio, dok se Vidmarevo slobodoumlje u njegovim književno-kritičkim istupima pod teretom pristajanja uz komunističku revoluciju uvelike po-

¹¹ *Isto*, 11.–15.

¹² Josip VIDMAR, „Kritika – Edvard Kocbek: Strah in pogum”, *Novi svet*, 7/1952., br. 1, 80.

¹³ *Isto*, 85.

¹⁴ *Isto*, 84.

litički i ideološki kontaminiralo. Unatoč različitosti polaznih ideologija, njihov susret ipak se desio, i to u ime viših, sveopćih ciljeva, a u vidu djelovanja u Osvobodilnoj fronti gdje su obojica obnašali istaknute funkcije. Možda upravo zbog toga zajedničkog udjela u iskustvu ratne stvarnosti Vidmar biva dodatno razočaran i ojađen Kocbekovim opisivanjem oslobodilačke borbe. U njegovu antagonizmu naspram načina prikazivanja ratnih događanja posebno mjesto zauzima tobožnja mistifikacija prikazanog (ona je za Vidmara ponegdje čak i perverzna!) i, kako se daje naslutiti iz sume kritičarevih stavova, time je heretički zamućen sveopći smisao i cilj oslobodilačke borbe. Jasno je kako je ovdje Vidmarev horizont očekivanja uvelike promašen, jer počiva na potpuno drugačijim pretpostavkama fikcionalnog prikazivanja rata od onih koje realizira Kocbek u svojim novelama. Taj bismo promašaj sažeto mogli odrediti kao odstupanje od tada ustaljena reda u odnosu između riječi i stvari, jer prikazano izmiče biti tek vjernom kopijom stvarnosti, naglašavajući pri tome da je ono uvijek već personalna interpretacija. Ona za sobom uvijek ostavlja svojevrzni višak smisla i značenja koji se nikada u potpunosti ne mogu dohvatiti i stabilizirati. Jaz nastaje u činjenici da u *Strabu i hrabrosti* nema reprezentativnog junaka koji bi bio nositelj velike ideje, nema jednoznačnog određivanja što je dobro, a što zlo, posljedično tome, moralne, kao i sve druge vrijednosti dovedene su u pitanje, pa nema optimizma i slavljenja budućnosti, ukratko, suviše analize u tako žuđenoj sintezi. Rancièreovim pak riječima, narušena je ovdje poetska hijerarhija koja je pandan čvrsto uređenoga političkog sustava koji ne dopušta dijalog i meditacije, već iziskuje homogenu i monološku svijest te istu takvu ovjeru vlastita postojanja. On će uvijek iznova tražiti jednoznačnu potvrdu ideološkog okvira unutar kojeg nastaje pa se demokratsko preispitivanje koje stvara svojevrzni značenjski nepoželjan višak, pokušava u temeljima zatrti i/ili poništiti. U tom smislu Kocbekovo uprizorenje oslobodilačke borbe u svom gomilanju značenja, kako kaže Rancière, urušava sistem razlika koji je socijalnoj hijerarhiji dozvoljavao da bude predstavljena, jer napušta logiku radnji koje navodno slijede razumne ciljeve da bi se okrenulo svijetu značenja skrivenih pod plaštom prividne banalnosti.¹⁵ Time ono narušava harmoničnu cjelinu. Upravo potonjeg tiče se *književni nesporazum* o kojem govori Rancière. Naime, on nije posljedica jezične dvosmislenosti, njegova srž nije hermeneutička, već se on odnosi na paradigmu odnosa između riječi i stvari, odnosno prekomjernosti broja tijela i broja riječi, značenja u odnosu na pretpostavljenu harmoniju između njih.¹⁶ I dok politika radi na cjelini, književnost ide u suprotnom smjeru i uspostavlja neke druge odnose među značenjima i stanjima stvari, ona individualizirajući osmišljava ličnosti na osnovi mrlja, pa te mrlje pretvara u metaforičke elemente.¹⁷ Na koncu, Kocbekova „neposlušnost” počiva upravo na metaforičnosti koja se opire tada tako željenoj formulaičnosti govora, koju je propagirala i provodila sama politika, a pod okriljem socrealističke paradigme potom prisvojila i književnost.

Kocbekov ekscenčni modernizam u to doba, ranih pedesetih nije dobio svoga sljedbenika, uz više ili manje odstupanja ratna je proza slijedila shematizirano pojednostavljenu i mitologiziranu sliku stvarnosti. Doduše, pokušaji njezina preslagivanja vidljivi su primjerice kod C. Kosmača (u noveli *Balada o trubi i oblaku* te u romanu *Proljetni dan*), ili oni diskretniji u vidu psihologizacije prikazanog kao što je slučaj kod J. Kozaka ili pak na ponešto dru-

¹⁵ J. RANCIÈRE, *Politika književnosti*, 26.

¹⁶ *Isto*, 45.

¹⁷ *Isto*, 47.

gačiji način realizirane su te tendencije kod autora starije generacije, primjerice Prežihova Voranca ili M. Kranjca. Uz to, valja spomenuti i tršćanske autore, A. Rebulu i B. Pahora koji su spomenutu sliku stvarnosti nastojali subjektivizirati u različitim reprezentacijskim modusima. Ipak, u većini slučajeva njihovo potencijalno oporbenjaštvo bilo je više deklarativnog tipa, dovoljno konzervativno da bi se preduhitrile dovrtljive optužbe vladajućih.

Znakovito, prvi uvjerljivo autonoman pokušaj oslobađanja prikaza od ideološkog balasta (barem od onog socijalističkog/realističkog) dogodio se sedamdesetih godina, i to iz pera bivšeg partizana, eufemistički rečeno, nikada omiljenog među onima na vlasti, Vitomila Zupana koji 1975. godine objavljuje roman *Menuet za gitaru*. Vrijeme u kojemu nastaje ovaj ratni roman u slovenskoj je književnosti obilježeno naglašenim interesom za teme iz prošlosti, tada se u modusu sjećanja – ispovijedanja javljaju brojni prozni tekstovi koji dijalogiziraju ili polemiziraju s nedavnom prošlošću. Riječima M. Juvana, karakteristična je za to vrijeme naglašena prisutnost dnevničke i memoarske proze u kojoj su autori koji su proživjeli Drugi svjetski rat javnosti razotkrivali do tada u društvu tabuizirane i bolne teme vezane za traumatičnu „veliku priču” Drugoga svjetskog rata: bratoubilačke ideološke sukobe u NOB-u, informbiroovski raskol u Partiji, montirane političke procese i represiju nad „unutrašnjim neprijateljima” nakon 1948. itd. Žrtvenost osobnog udjela u povijesti ovi će autori posredovati kroz infantilnu pripovjednu perspektivu ili pomoću asocijativnosti i fragmentiranosti sjećanja, toka svijesti ili poliloga različitih pogleda, kao i pomoću montaže faksije i fikcije. Ti tekstovi, zaključuje Juvan, bili su, među ostalim, i alegorija ili oružje s kojim se je takozvana kritička inteligencija hvatala u koštac s vladajućom ideologijom i političkim garniturama.¹⁸

Zupanov doprinos ovdje je nedvojbeno velik. *Menuet za gitaru* doista jest oporbeni tekst na svim svojim razinama: od samog konstituiranja priče koja je razlomljena na dvije vremenski odijeljene fabularne linije (prva obuhvaća ratna zbivanja 1942./43. u Sloveniji, druga se odvija tridesetak godina kasnije u španjolskom turističkom gradiću), pri čemu druga preispituje i relativizira prvu, preko pripovjednog okvira koji je formuliran kao preispisivanje tobožnjeg dnevnika nekadašnjeg partizana, do uprizorenja glavnog lika, „brbljavog liberala”, intelektualca čija se postojanost uvijek iznova potvrđuje u zasebnosti i izmicanju aktualnim ideološkim obrascima i nadzoru doktrine, kao i zbog činjenice da se propitivanjem odnosa između dobra i zla, između žrtve i agresora, monolitni koncept pamćenja i oskudni protok sjećanja postupno raspadaju. Pridodamo li tome sav popratni modernistički instrumentarij u koji je prikaz uronjen, ali i ključna mjesta (anti)junakove misaonosti – „Cijela povijest govori o borbama za slobodu, za oslobođenje, za demokraciju, za jednakost, bratstvo, za pravdu! A tko piše povijest? No, tko ima tiskare? Tko drži cenzurne škare? Ideje su industrijska sirovina vladajućih klasa.”¹⁹ – jasno je kako je nekadašnje slavljenje i mitologiziranje oslobodilačke borbe u reprezentacijskom modusu tobožnje vjerne kopije stvarnosti radikalno nadiđena koncepcija. I još više, Zupanov roman glasno je zalupio vrata hijerarhiziranju stvarnosti u pojmovima ideologije, povijesti i pojedinca. Stvorio je neposlus u strukturi, i to pripisivanjem viška riječi i značenja, viška koji ona svojom postojećom konstitucijom ne može apsorbirati.

¹⁸ Marko JUVAN, „Postmodernizem in ‘mlada slovenska proza’”, *Jezik in slovstvo*, 34/1988., br. 3, 49.

¹⁹ Vitomil ZUPAN, *Menuet za gitaru*, Zagreb 1985., 379.

Kao što je već u nekoliko navrata bilo spomenuto, Kocbekove novele i Zupanov roman nisu jedini primjeri prikazivačkih novina ratne tematike, ali su dvije ključne točke u njezinu dijakronijskom sagledavanju i unatoč tome što su vremenski udaljeni gotovo četvrt stoljeća, njihova zajednička priroda počiva u, Rancièreovim riječima, „demokraciji lutajućeg pisma”,²⁰ odnosno, njihova demokratska logika pisma bez učitelja i odredišta (barem ne eksplicitnog) potvrđuje sposobnost da je svatko u mogućnosti domoći se riječi, značenja, pa tako oni otkrivaju i „hermeneutiku društvenog tijela”.²¹ U vezi s time, socrealistička paradigma kao institucionalni model puno je češće u svoje redove propuštala umjerenije i diskretnije oporbene podvige pa su utoliko više „udari” Kocbeka i Zupana simptomatičniji, jer, među ostalim, ukazuju i na svojevrsnu strategiju političkog i kulturnog *establishmenta* te njihovu možebitnu manipulaciju javnim diskursom. Naime, pedesetih godina, nakon prekida veza sa SSSR-om i stješnjenja u nekakvom međublokovskom stanju, politika jest izravno ili neizravno preispitivala nove sadržaje u potrazi za svojim legitimitetom, dok su s druge strane, sedamdesetih godina, kada su vjerojatno kulminirala Titova idejna prekrojavanja komunističkog režima, a zapadnjačka progresivna modernost poprimila maha, ovakvi književni istupi bili potvrda tobožnjeg liberalizma, ali i mjesto ovjerovljavanja političke pripovijesti. Možda je to isuviše simplificirano tumačena kauzalnost između političke i književne sfere, posebice uzmemo li u obzir svjedočenja književnika – intelektualca aktivnih u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Primjerice, Jean-Paul Sartre u svome eseju *Piščeva situacija 1947* slikovito navodi da su u to vrijeme svi ljudi „sličili na Charlesa Bovaryja koji kad poslije smrti svoje žene nađe pisma njezinih ljubavnika, vidi kako se odjednom za njim ruši dvadeset godina *već proživljene* bračne sreće”,²² pa u tom vremenu brutalnog vraćanja u historiju, kaže Sartre, „bili smo primorani stvarati literaturu od historičnosti”²³ te nastavlja, jer

nismo htjeli našoj publici omogućiti da uživa u svojoj superiornosti nad jednim mrtvim svijetom; željeli smo je uhvatiti za gušu: da svaki lik bude zamka, da čitatelj u nju bude uhvaćen i da bude bacan iz jedne savjesti u drugu, kao iz jednog apsolutnog i neizlječivog svijeta u drugi isto tako apsolutan svijet, da bude nesiguran samom nesigurnošću junaka, nemiran njihovim nemirom, savladan njihovom sadašnjošću, pritisnut težinom njihove budućnosti, opkoljen njihovim zapažnjima i njihovim osjećajima kao visokim i neosvojivim liticama, da na koncu osjeti kako svaka njihova ćud, svaki pokret njihovog duha obuhvaća čitavo čovječanstvo.²⁴

Kao da su upravo takvu sliku svijeta nastojali stvoriti i Kocbek i Zupan, pri tome sa sviješću da društvu daju, kako Sartre u jednom drugom eseju kaže, „nesretnu savjest”:

(a)ko društvo vidi sebe, a pogotovo ako vidi da je viđeno, u samoj toj činjenici sadržano je osporavanje utvrđenih vrijednosti i režima: pisac mu pruža njegovu sliku i poziva ga da je prihvati ili da se izmijeni. A društvo se u svakom slučaju mijenja; ono gubi ravnotežu koje mu je davalo neznanje.²⁵

Iako izvorno u poznatom Sartreovom konceptu angažirane književnosti nije mišljeno, to gubljenje ravnoteže kroz „nesretnu savjest” može imati i dalekosežnije posljedice u stalno prisutnoj destabilizaciji institucije same književnosti, pa u skladu s Rancièreom, i njezina

²⁰ J. RANCIÈRE, *Politika književnosti*, 21.

²¹ *Isto*, 26.

²² Žan-Pol SARTRE, *Šta je književnost*, Beograd 1984., 137.

²³ *Isto*, 139.

²⁴ *Isto*, 145.

²⁵ *Isto*, 61.

udjela u preraspodjeli prostora i vremena, kao i utjecaja na odnos između drugih praksi. Drugim riječima, nisu li Kocbekov i Zupanov istup u svojim „prekoračenjima” zapravo podrivalački čimbenik postojeće književne institucije, njezinih normi i konvencija, kao i odnosa između stvarnosti i književnosti te potonjoj pripisivanih funkcija? Na tragu sličnih premisa, a u potrazi istog odgovora, Ivana Žužul pristupa u analizi Šegedinova romana *Djeca božja* koji, kao što je poznato, u hrvatskoj književnosti nosi „teret” raskida s tada prevladavajućom socrealističkom poetikom i njezinom zrcalnom reprezentacijom stvarnosti. U *Djeci božjoj*, naime, autorica prepoznaje već u samom tekstu naviještenu ideju „da se mjesto književnosti, ma koliko zadano poetičkim i konvencijama i institucijama, nekom vrstom viška njima uvijek opire” jer provociranjem i onečišćenjem jasnih i isključivih granica što ih je književnosti osiguravala ideologizirana estetička struja, Šegedin dovodi u pitanje sam institucionalni status književnosti.²⁶ I nadalje, oslanjajući se na J. Derridu, autorica ističe proturječnu institucionalnu narav prostora književnosti ne samo kao prostora institucionalizirane fikcije, već i fiktivne institucije. U skladu s time, sažmemo li autoričine zaključke i pridodamo li svoje, mogli bismo reći kako Kocbekov, Zupanov pa i Šegedinov tekst u skladu sa svojim, Rancièrevim riječima, estetskim režimom, njegovom reinterpretačijom onoga što ili tko čini umjetnost,²⁷ u svome prekoračenju značenja pripisanog danoj stvarnosti, u neproporcionalnosti riječi i stvari, potvrđuju neodredivost kao nužan uvjet nastanka i opstanka književnosti koje će u slučajevima poput Vidmareva tumačenja Kocbeka ili Gamulinova čitanja Šegedina, uvijek i neprestano izmicati.

Zbog izostanka oporbenjaštva šegedinsko-krležijanskog tipa, slovenska poslijeratna proza velik dio svoga emancipacijskog angažmana od tvrdokorne socrealističke poetike duguje upravo tekstovima ratne tematike, znakovito autora koji su bili sudionici opisanih zbivanja. Možda upravo zbog toga ti su se književni tekstovi, da parafraziram Rancièrea, u raskoraku između svojih nujenih nad-značenja i pod-značenja udaljavali od služenja političkoj slozi, stvarajući pri tome sebi svojstvenu meta-politiku, dok su istovremeno njihovi autori nagoviještali onu, po Foucaultu, novu ulogu intelektualca koju ne čine njegovi podvizi da ispred svih ili negdje po strani izražava prigušene istine kolektivnog, već da se bori protiv oblika moći koji ga pretvaraju u objekt i instrument u sferi „znanja”, „istine”, „svijesti” i „diskursa”.²⁸

²⁶ Ivana ŽUŽUL, „Što je književnost?” u Šegedinovu romanu *Djeca božja*, *Dani Petra Šegedina: Hrvatska književna tradicija i modernost u djelu Petra Šegedina. Zbornik radova*, (ur. Dubravko Jelčić), Korčula 2010., 23.

²⁷ Jacques RANCIÈRE, „Raspodjela osjetilnog – estetika i politika”.

²⁸ Michel FOUCAULT – Gilles DELEUZE, „Intellectuals and Power: A Conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze” (<http://libcom.org/library/intellectuals-power-a-conversation-between-michel-foucault-and-gilles-deleuze>). (28. 7. 2012.)

THE POLITICAL AND THE LITERARY MISUNDERSTANDING IN THE PARADIGM OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE WORD AND THINGS

Using Rancière's dichotomy between the poetic and the aesthetic regime of art, and the author's own view of the literary misunderstanding, which is a result of an overabundance of meaning as opposed to the supposed harmony between words and things, the paper uses mostly examples from Slovenian wartime prose to show the ways in which the crisis and the dissolution of the old oppositional, representational order that had emerged from the rigid socialist reality are made present, as well as the ways in which they transform into the new, oppositional modernist representational order. Analysis shows that those texts, with their unreliable, incomplete subjects and wandering viewpoints which defy definition, as well as the "pollution" of reality with fiction in ways which break down the poetic hierarchy typical of the classical order of representation, confirm an affiliation with the aesthetical regime in art as understood by Rancière and his reinterpretation of who or what makes art. Accordingly, the subversion of ideologized aesthetic models and patterns implies a redefinition of the institution of literature itself. As a participant in the division between the visible and the invisible and a factor affecting the relationships between other social practices, literature reveals, again in Rancière's terms, the "hermeneutics of the social body".

Keywords: representation, wartime prose, Jacques Rancière, Slovenian literature, literary misunderstanding

Literatura

Suzan BAK-MORS, *Svet snova i katastrofa – Nestanak masovne utopije na Istoku i Zapadu*, Beograd 2005.

Michel FOUCAULT – Gilles DELEUZE, „Intellectuals and Power: A Conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze” (<http://libcom.org/library/intellectuals-power-aconversation-between-michel-foucault-and-gilles-deleuze>). (28. 7. 2012.)

Marko JUVAN, „Postmodernizam in 'mlada slovenska proza'”, *Jezik in slovstvo* 34/1988., br. 3, 49.-56.

Edvard KOCBEK, „Premišljanje o Španiji”, *Dom in svet*, 50/1937.–1938., br. 1-2, 90.-105.

Jacques RANCIÈRE, *Politika književnosti*, Novi Sad 2008.

Jacques RANCIÈRE, „Raspodjela osjetilnog – estetika i politika”, *Up & underground: art dossier*, 7/2006., br. 9-10 (http://www.google.hr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=2&ved=0CDEQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.up-underground.com%2Fpdf%2F0910%2F0910_jacques_ranciere-raspodjela_osjetilnog.pdf&ei=ouflUNOFD6rf4QSznYHABg&usq=AFQjCNE31Re2_oKggqQlW7JPlmGp1W0_uCw). (20. 8. 2012.)

Žan-Pol SARTRE [Jean-Paul Sartre], *Šta je književnost*, Beograd 1984.

Josip VIDMAR, „Kritika – Edvard Kocbek: Strah in pogum”, *Novi svet*, 7/1952., br. 1, 78.-85.

Vitomil ZUPAN, *Menuet za gitaru*, Zagreb 1985.

Ivana ŽUŽUL, „Što je književnost?’ u Šegedinovu romanu *Djeca božja*”, *Dani Petra Šegedina: Hrvatska književna tradicija i modernost u djelu Petra Šegedina. Zbornik radova*, (ur. Dubravko Jelčić), Korčula 2010., 21.-33.

KNJIŽEVNOST NA RUBOVIMA RATA. ESEJSKA FAZA BORE ČOSIĆA

Miodrag Maticki

UDK: 821.163.41-4Čosić, B.

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Slobodnije literarno osvetljavanje epohâ poratnog razvoja Jugoslavije koincidira s počecima kritičkog preispitivanja NOR-a i njegovih ideoloških i političkih posledica te razmišljanjima o mogućnostima sistemskih promena u društvu. Pisci se okreću žanrovski hibridnoj prozi, kombinujući dokumentarnost, stil dnevničkog slikanja događaja, sećanja, memoaristike, dijaloške naracije tipa „ljudi govore” – sve to podređeno esejističkim imperativima. Ratni raspad Jugoslavije 1990-ih još više pospešuje cvetanje proze u znaku prepletanih hibridnih žanrova – sećanja, memoara, dnevnika i eseja. U srpskoj književnosti pritom se izdvajaju autori koji u ratnim ili poratnim godinama postaju apatridi. Njima posebno pogoduju hibridni žanrovi i stvaralačke slobode koje takvi žanrovi pružaju. Pišući na rubovima rata, iz godine u godinu sve udaljeniji od stvarnosti u Srbiji, razlikuju se i po sve nesigurnijem određivanju svoje naratorske pozicije pa i postepenom napuštanju početnih postulata i motiva opredeljivanja za apatridstvo. Reč je pre svega o Bori Čosiću, Mirku Kovaču, Aleksandru Tišmi, Vidosavu Stevanoviću, Arseniju Jovanoviću itd. Ovaj članak problemski se fokusira na Čosićevo esejsko stvaralaštvo „na rubovima rata”.

Ključne reči: totalitarizam, samoizgnanstvo, apatridnost, esej, književnost na rubovima rata, Bora Čosić

U godinama kada su narodi Jugoslavije, intelektualna elita, počeli da razmišljaju o jasnijem određivanju prema narодноoslobodilačkom ratu i njegovim ideološkim posledicama, o promenama i države i sistema, započelo je i u literaturi slobodnije osvetljavanje pojedinih epoha poratnog razdoblja, da pomenem tek talas romana i svedočanstvene proze o Golom otoku ili pak političko-satirični teatar poput onog u Beogradu na Zvezdari. Povedeni Krležinim naknadnim dnevnikom, znamenitiji pisci okrenuli su se žanrovski hibridnoj prozi, kombinujući dokumentarnost, stil dnevničkog slikanja događaja, sećanja, memoaristike, pa i esejističkog promišljanja kada je reč o pojmu ketman¹ (uvek

¹ Ketman je termin koji opstojava u literaturi, a koristi ga i obrazlaže Predrag Palavestra. V. Predrag PALAVESTRA, *Nekropolje*, Beograd 2004. Rat vođen na prostorima bivše Jugoslavije odredio je svojevrstan angažman pisaca iz Srbije. Nespremni da se, bez odgovarajuće distance, u svojim delima prihvate opisivanja istorijskih događaja koji su bili u toku (mada je bilo brzopletih pisaca koji su mahom stvarali neubedljiva i propagandna dela), oni se okreću

su u tom kontekstu pisali o drugima), često zaboravljajući na lični doprinos ovome fenomenu. Takva se proza rado čitala, bila je zastupljena u feljtonistici, uporedo je cvetala sa prozom romansirane istorije, u boljem slučaju sa istorijskim romanom. U tom kontekstu važno mesto zauzela je posebna vrsta „ratne literature” koju Kejt Maklohlin određuje kao „diskurs vremenskih i prostornih granica rata”.² Repräsentacija rata u takvim tekstovima ograničava se na periferiju oružanog sukoba, gde se odvijaju njegove pripreme i reflektuju njegove posledice. Ta granična zona predstavlja i tradicionalno žensko područje budući da se nalazi izvan sfere neposrednog borbenog iskustva, što dolazi do izražaja u književnosti koja nastaje na rubovima rata.³

Institut za književnost i umetnost iz Beograda, u saradnji sa Institutom za književnost iz Sarajeva i kolegama iz Hrvatske, nimalo slučajno održao je 1991. godine naučni skup o istorijskom romanu, a štampani zbornik pod istim naslovom objavljen je u Tuzli 1992. Međutim, rat vođen na tim prostorima učinio da se tiraž uništi. Početkom 1996, supruga sekretara Instituta iz Sarajeva Fahre Trtka donela je i predala mi, kao uredniku zbornika, sačuvan rukopis spreman za štampu. Zbornik je objavljen te godine i nosi – što je jedinstveni slučaj – dve godine izdanja: 1992. i 1996.⁴

Ratovi u kojima se raspala Jugoslavija pospešili su još u većoj meri cvetanje proze pisane u znaku prepletenih hibridnih žanrova – sećanja, memoara, dnevnika, „istorijske metaproze”, jednom rečju i najpre eseja, koji postaje „svojevrsan dijalog sa prošlošću u svetlu sadašnjosti”.⁵ Autori koji su svojim delima želeli da se odrede prema događajima koje je prouzrokovao Drugi svetski rat krenuli su sa nizom knjiga u kojima su, sa naknadnom pameću, pokušavali da sagledaju svoje učešće u sudbonosnim zbivanjima tokom i posle Drugog svetskog rata (više romana i desetak knjiga sećanja Dobrice Ćosića) ili da izlože svoje kritičko viđenje propadanja tekovina građanskog društva posle Drugog svetskog rata (više knjige *Efemeris* i niz knjiga sećanja Dejana Medakovića koje nastavljaju da izlaze i posle njegove smrti), a svakako treba izdvojiti i dnevnike sa izrazito književnim aspiracijama, poput onih Aleksandra Tišme: *Dnevnik* koji obuhvata period od 1942. do 1951, objavljen 1991, i onaj objavljen dve godine pre njegove smrti, 2001. No, kada je reč o srpskoj književnosti, to su mahom bili autori koji pišu u matici želeći da sebi odrede mesto u zbivanjima koje opisuju i kritički ih sagledaju, dobrim delom suprotstavljajući se pristupima kritičara koji, verni principima odanosti dnevnoj politici, po ko zna koji put bivaju spremni da žrtvuju pisca radi njegovih političkih nazora ili postupaka koji nemaju uvek direktne veze sa literaturom.

Po tonu i načinu pisanja, po angažmanu proze, ovi su autori slični autorima koji su tokom ratova vođenih na Balkanu u poslednjoj deceniji 20. veka postajali apatridi, koji su niz

esejizmu i memoaristici, preispitujući svoj odnos prema vladajućoj ideologiji posle Drugog svetskog rata. Sve vreme teže da izmene sliku svoje biografije. Poslušnici su nastojali da pokažu kako su iz jednodimenzionalne saznali u demokratskom smislu do nivoa kulturnih desidenata, a drugi, u mladosti vaspitavani u građanskom duhu, doživljavaju dvostruko preokretanje svog karaktera. Od ketmana koji se preokreću i pristaju uz program vladajuće ideologije, sa nastupanjem demokratskih promena u kulturi i književnosti pokušavaju iznova da se uključe u prve redove demokratskog društva.

² Kate McLOUGHLIN, *Authoring War. The Literary Representation of War from the Iliad to Iraq*, Cambridge 2011., 140.

³ Vladislava RIBNIKAR, „Obnova istorijskog romana: *Poslednji zanosi MSS Milice Mićić Dimovske*”, *Književna istorija*, 44/2012., br. 147, 429.-454. Ovde 439.

⁴ Miodrag MATICKI (ur.), *Istorijski roman: zbornik radova*, Beograd – Sarajevo, 1992. i 1996.

⁵ Linda HUTCHEON, *A Poetics of Postmodernism*, New York – London 1988., 19.

godina dok je rat trajao, pa dok su trajale ili još traju njegove posledice, izbivali iz Srbije. Kako su oni pisali na rubovima rata, iz godine u godinu sve udaljeniji od stvarnih događaja i zbivanja u matici, oni se i razlikuju po sve nesigurnijem određivanju svoje naratorske pozicije, po postepenom napuštanju postulata koji su bili početni njihov *credo* i motiv opredeljivanja za apatridstvo. Njima posebno pogoduju hibridni žanrovi i stvaralačke slobode koje takvi žanrovi pružaju. U istom periodu cveta i istorijski roman pisan bez distance, često dogmatski ustrojen – najneuspeliji kada ga pišu oni sa rubova rata, a ne oni koji su direktno rat doživljavali. Tako se u tim romanima, bez obzira sa koje strane potiče autor, javlja isti tip dobrovoljca, ponavljaju se stajaće scene i sve, najzad, liči na „fabrikovane” romane o Golom otoku, u kojima su se ponavljale klišetirane scene mučenja logoraša. „Doživljavanje” u ovim delima bilo je praćeno gotovo degutantnom patetikom, pogotovu kada su autori romana o Golom otoku ljudi rođeni posle ukidanja zloglasnog logora.

Slika zbivanja u poslednjoj deceniji 20. veka u najvećoj meri, pak, građena je književnim delima i filmovima s tezom, čije se dejstvo okončava jednokratnom upotrebom. Za kulturološki pristup literaturi daleko je zanimljivija proza koja je u znaku sažimanja hibridnih žanrova – sećanja, dnevnika, memoara, hronika i eseja. Pisanja takvih knjiga latili su se gotovo svi značajniji autori koji su rat posmatrali sa distance, u čijim je delima oslikan zanimljiv svet emigranata: njihova okupljanja, njihova glad za informacijama, njihovo stalno tumaranje Evropom po kružnici omeđenoj rubovima rata. Ovaj tip proze posebno je oživeo posle 2001, kada su autori osetili potrebu da se vrate i iznova uključe u književne tokove svoje nekadašnje matice, smatrajući da samo knjigom mogu da objasne sebe, svoj postupak kritičkog sagledavanja onoga što se zbivalo u matici, svoje apatridstvo. Dobrim delom, počev od pravdanja svog odnosa prema jeziku (u početku među piscima samoizgnanicima vladala je floskula da jezik nije važan za pisca, da je njihova domovina tamo gde žive), oni pokušavaju da objasne i potonje promene svojih stavova, pre svega o jeziku – polako napuštaju silovanje sopstvenog jezika kako bi se uključili u književnost novog okružja, menjaju svoj pristup ocenama istorijskih zbivanja i iskazuju težnju da se iznova povrate matici i književnim tokovima matice kojima su nekada pripadali. Težište svoje kritike oni sad sve više prebacuju na ideološki posuvraćen sistem jednopartijske države, zaboravljajući da su, do rata devedesetih godina 20. veka, u tom sistemu zauzimali značajne pozicije u Partiji i kulturnim institucijama, da je taj sistem pri kraju bio dosta benignan, da su mnogi tadašnji izvikani „disidenti” objavili više knjiga u tom vremenu nego posle 2001. godine.

Vremenom, sa distance, sve jasniji postaje prvotni period jednoumlja, period 1939–1947. godina. Slobodnije se izjašnjavaju oni koji su bili deo tog jednoumlja, čak i pisci članovi Politbiroa. Prilika je da, danas, pokažu da su i tada, u ideološkoj teskobi imali razuma i hrabrosti da vuku razložne poteze, da zaštite, učine usluge progonjenim kolegama, da podrže modernije usmerena periodična glasila. I oni koji su bili pripadnici najvišeg sloja predratne građanske klase – pogotovu oni koji su želeli da iz oportunitizma pristupe Komunističkoj partiji pa su mahom bili odbijeni (možda je i to razlog što su njihove naknadne kritike nestalog poretka toliko žestoke) – nastojali su da mitologiziraju i najmanje tačke kulturološkog otpora, da prenaglašavaju krugove pisaca i intelektualaca koji su „mislili nešto drugačije”, poput pisaca i kulturnjaka iz Simine ulice ili umetnika koji su se bavili modernom likovnom izražajnošću, poput stanovnika zgrade br. 19 na Kosančićevom vencu, u kojoj je nastao pokret Medijala. Oni naprosto grade sliku kakvi bi želeli da su bili. O tim kružocima postoje posebne knjige sećanja, na primer, knjige Dejana Medakovića, Borislava Mihajlovića Mihiza, Arsenija Jovanovića. Sećanjima i memoarskim knjigama,

delom pisanim i kao „naknadni alibi”, oni pokušavaju da iz književno-kulturološkog ugla utvrde sliku koja rediguje krajnje negativnu, kapitulantsku predstavu tih oštih, tvrdih godina. Nasuprot njima, Vasko Popa, u skladu sa sukobom na levljici, ispevao je 1950. godine pesmu o slavuju koji ne dozvoljava da bude upregnut u zahuktala kola poetike socrealizma.

I samoizgnanici iz ratnih godina s kraja 20. veka, najpre, pišu o otklonu od Srbije i razlozima svog odlaska. Njihovi iskazi će biti polako ublažavani, u odnosu na prvotne, poput onih Bore Ćosića po prispeću u Berlin da je u Beogradu umro, a u Berlinu iznova rođen. Ali, što se sve više problematizuje pitanje njihova (ne)povratka, oni se sve više obrušavaju na britke godine uspostavljanja političkog jednodmlja, jednodpartijske Jugoslavije, na period do 1947. godine. U tom periodu nalaze korene zla i devijantnih preusmeravanja kolektivne svesti. Najpre, u ljudima koji su upravo tada stasavali i bili delatni, nalaze razlog što su mnogi od njih i krajem 20. veka, okrećući se nacionalizmu, novoj ideji koja je po zakonomernosti jednodmlja izbacivala prečesto parolu „Nema alternative!”, i počela iznova da svoje postupke podupire svepravdajućom floskulom „U ime naroda!” Njima, kada je reč o delovanju intelektualaca u epohama totalitarizma, Đerđ Lukač iznova postaje tema i nameće im se kao paradigmatičan ideolog delatnik, nastoje da fenomen Lukač objasne uz pomoć paralela sa ličnostima koje su pred Drugi svetski rat i posle rata izabrali samoizgnanstvo kao neizbežni put za ostvarivanje ličnih, stvaralačkih sloboda (Tomas Man, Miloš Crnjanski). I kada pišu o ratu vođenom krajem 20. veka oni projektuju i osuđuju mehanizam jednodmlja epohe 1939–1947, osuđujući ga na isti način. U žiži njihovih interesovanja se, tako, našla i čarobna i poletna parola „U ime naroda”, reinkarnirana u aktuelnom političkom delovanju krajem 20. veka parolom, opasnom retoričkom poštapalicom „Svi!”, dok je njihovo jednodmlje vazda podupirano neizmenjenom sintagmom „Nema alternative!” Ta isključivost nacionalističkog neosocijalizma našla je snažnu potporu u modelu kulturološkog i socijalističkog ponašanja u ratnim i poratnim godinama do 1947, u periodu prejasnih ciljeva i pregnuća, bilo da je reč o obnovi, iskorenjivanju buržoazije, nalaženju narodnih neprijatelja spolja i iznutra.

Pisci na rubovima rata trude se da istaknu tu simetriju, ponavljanje kulturološkog modela, i zato se obrušavaju na rani period ideološki unificiranog kolektivnog ponašanja, zaboravljajući da su, dakako metaforički rečeno, i sami nosili štafetu ili se bar trudili da ne budu zaobiđeni kao njeni nosioci, glavni učesnici u tom socijalističkom folklornom obredu posvećenom kultu ličnosti.

Kada je reč o (ne)povratku apatrida u njihovim esejističkim proznim delima nastalim na razmeđu vekova, zahvaljujući hibridnosti i mešanju žanrova, sve više prostora zauzimaju esejistička iskanja iz sadašnjeg u prošlo vreme, pa i obratno, u njihovim novijim knjigama sve se više okreću ranijem periodu jednodmlja tako da je sve bleđa njegova simetrija sa epohom sa kraja 20. veka u kojoj je prenglašeni nacionalizam bio paradigmatičko obeležje opozitno proporcionalno u odnosu na epohu 1939–1947, kada je nacionalizam korenito potiran. Tim zaokretom oni opet kreću ketmanskom linijom, u obratnom smeru, pogotovu što je sasvim sazrelo vreme da se kritički preispita period do 1947. godine. Puno toga je, danas, nesporno i za većinu kolektiva pojedinih naciona bivše Jugoslavije. Danas je preovlađujuća svest da jednodmlje nije mnogo dobra donelo niti može doneti, ali je prisutno i otrežnjavajuće saznanje da je u oba slučaja, u obe epohe, tolika većina kolektiva bila spremna da veruje u petoljetke, u samoupravljanje, u isključive nacionalističke ideje s kraja 20. veka. Zato ima smisla pristup koji omogućuje da se čuje i glas ne samo istoričara, već i kulturologa u najširem smislu, pa i izučavaoca istorije književnosti. Jer, pisci i njihova

dela jesu svojevrsan kulturološki barometar, pisci su, često, laste koje mogu nagovestiti i proleće, poput pomenute pesme Vaska Pope o slobodi stvaralaštva, tumačenoj kao programski opozit socrealizmu, ali mogu da nagoveste i mraz koji je svojevremeno stizao iz Kremļa, najlepše izražen u pripevu koračnice Vladimira Majakovskog: „Ko gazi desnom? Leva! Leva! Leva!”

Uvođenje uloge kolektiva u tumačenje totalitarizma svakako proširuje ovaj pojam, bitan kada je reč o epohi 1939–1947. Totalitarizam, uprošćeno, možemo da odredimo i kao spremnost na represiju prema drugima da bi se ostvarila opsesivna ili aksiomatično prihvaćena ideja o promeni svesti društva i sveta u celini. Naime, nije samo reč o nosiocima totalitarizma, o onima koji imaju moć (koji su tu moć zadobili) da čine, koji vode politiku, o zidarima jednoulja, već i o većini društva koja to prihvata bespogovorno kao nešto što je nužno, što se čini za narod, za zaštitu domovine od spoljnih i unutrašnjih neprijatelja, za dobro društva u celini, za globalizaciju, što je jedino vredno i moguće. Bez tog utemeljenja kojem i mase pojedinih naroda doprinose, totalitarizam ne bi bio toliko rigidan i u svojoj najžešćoj fazi toliko prek i isključiv. Totalitarizam se u prvoj fazi postavlja kao veliki projekat bez premca, čiji su ciljevi dalekosežni. Treba istaći da, potom, on stalno traži nove ideološke nadopune, pristaje i na ustupke da bi istrajavao po svaku cenu, ali upravo te faze njegove transformacije neminovno postaju i faze njegovog postupnog urušavanja. Tako je u svojim osvajačkim pohodima prošao i Aleksandar Makedonski koji je mačem krenuo da uvećava svoju državu, ali ubeđen da je to jedini put i da proširi tada vodeću kulturu stare Grčke. Tako je nastupao i Napoleon, i odista su njegova osvajanja ostavila duboke i značajne kulturološke tragove čak i na našem terenu. Nastupajući fašizam bio je ubeđen da će, u budućnosti, ostvariti nešto veliko, u svetskim razmerama povezano i organizovano (šta bi činio Gebels da je raspolagao današnjom komunikacijskom silom!), za šta vredi i dati živote i prihvatiti žrtve, bolje reći žrtvovati druge. I danas su preglasne ideje o promenama uređenja i tradicija pojedinih naroda, o tome kako (čak i upotrebom vojne sile) vladajuće sisteme i nazore nametnuti drugima, objediniti velike prostore idejom „za koju se vredi boriti po svaku cenu”. Kada je reč o Evropi, sve je to u krajnjoj suprotnosti sa širenjem evropeizacije, posebno u epohi prosvećenosti, kada su u visokom stepenu cenjene različitosti naroda, kada su ciljevi bili otkrivanje ličnih sloboda, stvaranje slobodnog Evropejca koji neće više robovati dogmama i činiti ono što mu je vekovima nametano, počev od crkvenih nazora ponašanja i življenja, pa do okoštalih normi građanskog društva.

Na ovom planu razvijaju se i dinamično menjaju esejistička prozna promišljanja pisaca koji stvaraju i u matici ali i na rubovima rata, u apatridstvu, dakako idući drugim smerom. Oni traže paralele koje se iz perioda 1939–1947. projektuju u epohi na razmeđu 20. i 21. veka. Velika ideja kao osnova neototalitarizma bila je nacija, radikalno utvrđivanje i obnova država na ovim prostorima. U ideološkim pristupima i najvećih literarnih imena zagovaralo se totalno rešenje, čak se i licitira sa brojem žrtava koje vredi podneti da bi se jednom, za svagda, rešilo nacionalno pitanje. U uvodnom izlaganju na jednoj takvoj skupštini pisaca, neposredno pre početka ratnih sukoba, na primer, uvodničar, inače veliki pisac, tridesetak je puta upotrebio reč *radikalno* u trenutku kada još ni na pomolu nije bilo osnivanje Radikalne partije.⁶ Malobrojna neslaganja sa takvim pristupima, čak i na zvaničnim skupštinama pisaca, bila su, tada, beznačajna, pogotovu što su većinom dolazila od strane komunistički opredeljenih pisaca, koji nisu mogli da shvate da te partije, kao zaštitnog

⁶ Reč je o Radikalnoj partiji osnovanoj u Srbiji krajem 20. veka.

znaka jednopartijske južnoslovenske države u suštini odavno nije bilo. U tom kontekstu treba razumovati postupke pisaca koji su bili sve spremniji da se opredele za samoizgnanstvo i apatridstvo, da se iznova u svom stvaralaštvu okrenu epohi totalitarizma iz perioda 1939–1947, da, možda, i prenaplašeno nalaze njen direktni odraz u političkoj sadašnjosti sredine iz koje potiču. Za takvo opredeljenje presudni su bili: žestoka medijska propaganda i nespremnost da se podnese prozivka, najčešće minornih pisaca koji su izišli iz senke anonimnosti ubeđeni da je došao njihov trenutak. Čak je unapred bilo osuđivano i njihovo apatridstvo: „Onaj ko danas bježi iz srpskog roda je izdajnik!”, ističe se u Mihovićevoj knjizi *Rat su započeli mrtvi* objavljenom 1993. godine.⁷

Važno je istaći da među piscima koji su slobodu svog stvaralaštva potražili u samoiznastvom apatridstvu, samoizgnanstvu, nalazimo značajna imena srpske literature čija dela, a pogotovu paradigmatske odlike epohe koju čine dve decenije na razmeđu vekova, ne mogu biti izučavani valjano ako se zaobiđe njihova proza pisana hibridnim žanrovima o kojima je reč. Da pomenem dela Bore Ćosića, Mirka Kovača, Aleksandra Tišmu, Vidosa Stevanovića, Arsenija Jovanovića. Svima njima na raspolaganju je svakako bilo delo Milana Kundere, niz njegovih romana (ciklus: *Smešne ljubavi, Knjiga smeha i zaborava, Nepodnošljiva lakoća postojanja*, te *Neznanje* iz 2000. godine), u kojima se egzil predstavlja kao veoma važna pojava 20. veka. Kundera posebno ističe magičnu temu velikog povratka u rodnu zemlju, uz naglašenu sumnju da posle dvadeset godina egzila povratak nije moguć, jer je egzilant rezultat dekonstrukcije i konstrukcije i opire se svakom ograničenju. To jeste pitanje ne puke nostalgije i bola savremenog egzila, već gubljenja i (ne)nalaženja identiteta.⁸ Za Edvarda Saída književnost egzila zauzela je mesto kao topos ljudskog iskustva, u nizu sa književnošću o avanturama, obrazovanjima i otkrićima. Saíd razlikuje pojmove *izgnanik, izbeglica, iseljenik, emigrant*.⁹ Vera Linhartova se na konferenciji u Francuskom institutu u Pragu 1993. godine posebno pozabavila „oslobodilačkim egzilom”, razlikujući prinudni od dobrovoljnog egzila, koji može biti bekstvo od okolnosti koje predstavljaju opasnost, tako i dobrovoljni odlazak u drugu, bolju sredinu, što podrazumeva nepripadanje, apatridnost, kao vid slobode.¹⁰

* * *

Delo Bore Ćosića *Pogled maloumnog*¹¹ izdvajam zbog junaka ovog hibridnog dela. S jedne strane, Ćosić piše o Tomasu Manu, o njegovoj sudbini izgnanika i pisca, a s druge, o Đerđu Lukaču, misliocu „u dosluhu sa zlom”, koji ga podseća na Manovog Feliksa Krula. U tom esejističkom prostoru Ćosić teži da objasni sebe, svoje godine apatridstva, da iznađe smisao radikalnih postupaka kada je reč o slobodi stvaralaštva. Pored ovoga dela, ne mogu se zaobići još neka dela Bore Ćosića sa temom apatridstva i velikog (ne)povratka. To su roman *Put na Aljasku*¹² i *Doručak kod Mažestika. Jedna paralelna povest*.¹³

⁷ Dragan MIHOVIĆ, *Rat su započeli mrtvi*, Beograd 1993., 68.

⁸ Katarina V. MELIĆ, „Egzil ili veliki povratak u romanu *Neznanje* Milana Kundere”, *Književna istorija*, 44/2012., br. 147, 413.-428.

⁹ Edvard SAID, „Razmišljanja o izgnanstvu”, *Polja*, br. 352, 28.-37. Ovde 33.

¹⁰ Vera LINHARTOVA, „Pour une ontologie de l'exil” (<http://www.france.czIMG/pdf>).

¹¹ Bora ĆOSIĆ, *Pogled maloumnog*, Zagreb 2001.

¹² Bora ĆOSIĆ, *Put na Aljasku*, Beograd 2006.

¹³ Bora ĆOSIĆ, *Doručak kod Mažestika. Jedna paralelna povest*, Beograd 2011.

Posebno je zanimljiva njegova knjiga proze, po autorovom određenju hronika *Konzul u Beogradu*.¹⁴ Imajući kao reper *Embahade* Miloša Crnjanskog, Ćosić u uvodnoj belešci pokušava da direktnije odredi svoje apatridstvo:

Nikada nisam radio u diplomatiji. Prema tome nisam u stanju da napišem jedne nove *Embahade*. Pa ipak, kako već dugo živim izvan zemlje, ja o svojoj bivšoj domovini razmišljam kao o udaljenom kraju gde sam službovao dosta dugo, a opet, kako ispada, za tu zemlju ostao sam stranac. Ovo su, dakle, moja sećanja, uspomene jednog stranca koji u sopstvenoj zemlji kao tuđinac boravio je. Otuda lica koja će se ovde pojaviti, iako stvarna, mogu delovati kao lutke u panoptikumu i kao marionete jednog teatra davnih događaja u Evropi. Kao kada ostareli diplomat reprodukuje svoje susrete s kojekakvim junacima povijesti, dejstvjućim licima jedne komedije, istorijske. Većinom, ovi ljudi su mrtvi, ostali, koliko ih je još na životu, mene mrtvacem smatraju. Tako počinje moja hronika, moje *Embahade* običnog sveta, beogradskog, u godinama između 1937. i završne sezone moga života onde, na početku raspada carevine Jugoslavije, socijalističke, početkom devedesetih.¹⁵

Na poslednjoj stranici ove hronike nastale na rubovima rata Ćosić evocira trenutak svog odlaska u apatridstvo. Zbivanja oko Vukovara, bacanje cveća na tenkove koji kreću na Vukovar, nacionalizmom uskovitlana svetina u Beogradu, vazda lepom gradu na Dunavu, koji je i u tursko doba s pravom nazivan „šeher Beograd”, učiniše da iz Beograda Ćosić bude ispraćen kao „beogradski konzul” na „jedno lično puteševstvo bez povratka”, da ode neopaženo „iz one zgrade koja činila je pedeset pet godina (njegovog) života”.¹⁶

Putopisno-memoarska knjiga *Put na Aljasku* pokušaj je uspostavljanja ravnoteže, ispitivanja (ne)mogućnosti prihvatanja stare sredine iznova, možda eventualnog povratka. Ona jeste roman o povratku, pokušaj da se kroz sećanja i razgovore sa davnim prijateljima iznova sastavi mozaik preskočenog vremena. Ćosić je svestan velike praznine koja nalikuje prizoru praznog i žalosnog izloga te da punu prazninu, ali i moguću njenu ispunjenost, može da pruži samo daleki sever, beo i neutralan do bola. Zato svoj povratak preko Austrije i Beča (koju mu se u ovom kontekstu iznova ukazuju kao „staklena bašta”) Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni, Srbiji, Beogradu, on sagledava kao putovanje na Aljasku. I ovo delo započinje određivanjem, alibijem ličnog apatridstva:

Da se čovek rodi ovde ili onde, stvar je slučajna. Time gubi se neka posebna vrednost termina *domovina* ili *otadžbina*: sve se svodi na geografske koordinate, profane tačke na mapi naše sudbine. Pa kada danas, posle više godina polazim na put u zemlju svoga rođenja, imam osećaj kao kada bih kretao u Afriku ili na Aljasku. Tako polazim u nepoznati kraj svoje prošlosti, a da zapravo ne znam zašto.¹⁷

Tu bi se, odmah, ovo delo i završilo da je sve to tako. Srećom, nije. Iako ističe da taj narativni put prelazi bez ikakve zamisli, političke ili ideološke, Ćosić prećutkuje motiv koji donosi poriv vrsnog pripovedača. I već u sledećoj rečenici izvija metaforu koja će se, kao pripev, ponavljati na sledećim stranicama: „Tako krećemo na *Aljasku* svog ranijeg života (podvukao M. M.), oslobođeni svega, čisti turisti na putu svoga bivstva, hodočasnici u zemlji onoga što smo već doživeli, davno.”¹⁸

¹⁴ Bora ĆOSIĆ, *Consul u Beogradu*, Beograd 2008.

¹⁵ *Isto*, 7.

¹⁶ *Isto*, 346.

¹⁷ B. ĆOSIĆ, *Put na Aljasku*, 7.

¹⁸ *Isto*.

U knjizi *Doručak kod Mažestika* Ćosić nastoji da zumira zgusnuti kulturološki prostor Beograda, ne onaj populistički potez „od Slavije do Kalemegdana”, već kvart koji zahvata Obilićev venac, Knez Mihailovu ulicu, Dositejevu, Dobračinu, Strahinjica Bana, Knjižaru Gece Kona i Operu, u kojem se – kako se svima nama činilo i danas nam se čini, kako je to i Tomasu Manu izgledalo (i ovde Ćosić priziva Mana) – „odigrava nešto čega nigde drugde nema, gde posebne regule vladaju, i skoro zakoni, osobeni”,¹⁹ koji se na svojstven način decenijama i vekovima opire prolaznosti i čini „konstantu gradskog trajanja”.²⁰ A oko kamere, oko naratora, kreće sa prozora sobe u Hotelu „Mažestik”, u koju je Ćosić na početku zakoračio kao u „novouspostavljenu postojbinu”.²¹ I kroz taj prozor počinje da se odvija film „sniman” svojevrsnom prozom u kojoj autor, kroz sećanja pokušava da fiksira proteklo, preskočeno vreme, da za trenutak vrati iz prošlosti sve one koji su u „Mažestiku” doručkovali i pili kafu uz razgovor, i Miloša Crnjanskog, Dušana Matića, ne bi li otkrio ono što određuje pojam „beogradsko”.

* * *

Recenzent knjige *Pogled maloumnog*, Jagna Pogačnik, ispratila je ovo delo Bore Ćosića kao „intelektualnu rekapitulaciju” autora koji „može recepirati fragmente poluzapamćenog, neshvatljivog, nepovezane odlomke i prolazne pojave”, u kojoj su

(...) točke odmorišta i „nervozišta” rasute u rasponu od Frojdove psihoanalize i Beča s početka stoleća, preko Krleže, Lakana, Musila, sve do dadaista i ljute dadaističke crte, ironičnog slaganja sa zlom kao oblika opiranja, primjetne u slovenske grupe Lajbah (Laibach). Te krhotine, trenutni bljeskovi i asocijacije, spajaju se u umješno napisano štivo koje svjedoči o erudiciji, intelektualnoj zabrinutosti jednog Europljanina i humanista *par excellence*, skeptisi, kao i vještom povezivanju dokumentarističke i beletrističke građe.²²

Ćosić ovo svoje delo piše 1993. godine i ovako iskazuje razlog njegova nastanka:

Ovo govorimo pred jedan egzodus, pri silama mraka koje naplavljuju, i kada doista moramo se upitati (...) što ćemo, kuda ćemo i od čega ćemo? Pa ipak, i u toj tmuši u kojoj posejali smo prijatelje po različitim zemljama, omraženim, oklevetanim, adoriranim, neznatnim, nepostojećim, nepriznatim, preterano priznatim, ambivalentnim (...).²³

U tolikoj zimi svog nezadovoljstva on živi od lektire, seća se vampira Save Savanovića, kermesa govorenja iz knjige *Ljudi govore* Rastka Petrovića, priziva Prusta kako bi otkrio logiku sopstvenog sećanja.

Ovu Ćosićevu knjigu čine tri povećé esejističke celine: *Jedan evropski neurotik*, *Bečki slavljениk* i *Nakrivo, neuspjelo, popišano*, kao i pogovor – *Topografski post-scriptum*. U prvom je junak esejističke proze Đerđ Lukač, mozak „komune”. Ćosića zanima njegov esejizam, ne on sam, već „dramatizacija eseja”,²⁴ što se u njemu pojavljuju ličnosti kao u svakoj drugoj „umetničkoj” radnji, što je on romansijerski, beletristički. Čitav Lukačev esejistički „prepi-

¹⁹ B. ĆOSIĆ, *Doručak kod Majestica*, 7.

²⁰ *Isto*, 101.

²¹ *Isto*, 12.

²² Iz recenzije Jagne Pogačnik na koricama knjige: Bora ĆOSIĆ, *Pogled maloumnog – eseji*, Zagreb 2001.

²³ B. ĆOSIĆ, *Pogled maloumnog*, 110.

²⁴ *Isto*.

sivački” dar, posebno izražen u prvom „razdoblju eseja”, iz perioda *Duše i oblika* (prvotni firentinski estetizam), te onaj iz faze etičkog esejizma, kada se ispoljava Lukačeva vera u prevratničku snagu proletarijata, pa onaj religiozni, kada je Lukač bespogovorno verovao revoluciji, Ćosić vidi kao substituciju „pesničkog prepisivanja”, da umesto prepisivanja sa života Lukač „prepisuje sa knjiga, uvek različito napisanih”.²⁵ Ćosić ističe da esej govori o nečemu već uobičenom, da se njime, „esejskom istinom”, samo iznova sređuje nešto što je već bilo, „da u svakom prosuđivanju, bilo ono svakodnevno, beletrističko ili filozofsko, ima nečega od esejstva, od esejizma”.²⁶ Esej koristi „jedan posrednički, posredan i rekonstruktivni uvid o ‘nečemu već bilom’”.²⁷

Idući za Lukačem i Poperom, Ćosić ide i dalje: „Sve je već bilo, ali da bilo bi uopšte, ono mora biti na jedan drugi način nego što bilo jeste, i to drugo ili novo jedina je potvrda da je ono prvo i staro uopšte moglo da se dogodi.”²⁸ I dodaje da se sve šta se odista događa, događa na vrhuncima. Sve ovo šlagvort je za autoalibi o samoizgnanstvu, oslonac za zaključak da se „istinske važne stvari zbivaju u samoći”²⁹ koju može da najpotpunije omogućiti egzil, pozicija stvaraoaca na Pontu. Sledi priča o tom novostvorenom, pogodnom prostoru samoizgnanstva, o vezi Lukača i Mana, iako su se sreli samo jednom, 1919. godine, iako je Man kao Kastorp samo klimao glavom dok je Lukač govorio, ali je posle uveo Lukača u roman *Čarobni breg* u liku Lea Nafte (Leo Naphta).

U Lukačevom esejskom periodu, u odrazu njegovog lika u *Čarobnom bregu*, Ćosić prepoznaje ne samo snažno izražen žanrovski oblik, već i „inaguraciju jednog esejističkog načina života”,³⁰ ističe da je Lukač govorio svojim „životnim esejizmom”.³¹ Ćosić izdvaja s razlogom Naftinu jezuitsku prirodu, svestan da kroz Naftu govori Niče („biti čovek znači biti bolestan”³²): „Nafta je govorio oštro i apodiktički, iako je on bio taj koji je branio širu slobodu.”³³

U *Pogledu maloumnog* Ćosić meša vremena i svoj esej uskovitlava na postmodernistički način, pokušava da sebe odredi u vremenu i prostoru. Poruke koje su deo esejističkog autoalibija jesu one kada piše o „slobodnozidarskoj začahurenosti”, kada ističe da pripada Slaviji, kada insistira da pripada Hrvatskoj, da mu je baka iz Slavonije, da je rođen u Zagrebu, da je kolumnista *Feral tribjuna*, kada u završnom eseju *Topografski post-scriptum* pokušava da odredi svoj Pont: Rovinj, Venecija, Pula, Berlin, Beč.

Ćosić više stranica posvećuje žanrovskom određenju eseja. Kada je reč o literaturi, svestan je da esej, kao proza individue, neprekidno trpi upliv tuđih uticaja, počev od raznih oblika naracije kao „najstarijeg tipa ponašanja”,³⁴ do tekstova podlistaka, koji jesu feljtonski odziv na pozive života. Po njemu je esej važan žanrovski oblik jer pomaže da se definiše nužnost izgrađivanja jednog esejističkog načina života. Tako esej ostaje pokušaj pojedinca, proza individue, način da otkrije svoju ljudsku biografiju, da ničeanski ispiše svoj ljudskobolesnički karton, da shvati kako je „činio čine sebi na uštrb, i živeo životom

²⁵ *Isto*.

²⁶ *Isto*, 26.

²⁷ *Isto*.

²⁸ *Isto*, 26.-27.

²⁹ *Isto*, 39.

³⁰ *Isto*, 42.

³¹ *Isto*, 43.

³² *Isto*, 49.

³³ *Isto*, 43.

³⁴ *Isto*, 52.

protivživotnim do krajnjih životnih granica”.³⁵ To je poenta Ćosićevog samospoznanja, nije dosetka njegovo promišljanje da je trebalo živeti možda onako kao da nisi čovek nego samo lice iz romana, kako je Lukač i živeo. Ćosić ovo potkrepljuje citatom iz Lesingovog *Laokona*: „Što više vidimo, to više moramo dodavati u mislima. Što više dodajemo u mislima, to više moramo verovati da vidimo.”³⁶ Tako esej postaje lekovita forma.

Ćosićeva esejistička knjiga *Pogled maloumnog* istovremeno jeste i knjiga o eseju kao robu konteksta, kao težnji koja je unapred osuđena na neispunjenje jer se sve svodi na mnogobrojne „vidove približnosti”, neminovno dovodi autora do utopije esejizma kao zamisli o predrugojačenju. On esej sagledava kao ogled o ne-sebi, o nesebnosti, pri čemu stvaralac ne samo što ne razume pravi smisao stvarnosti, nego se još jače udaljava od nje.

Vezu sa Tomasom Manom Ćosić ostvaruje u drugom eseju knjige *Pogled maloumnog*. Man iz švajcarskog egzila odlazi u Beč, a Ćosić 1993. godine kreće u isti grad iz Rovinja, prvoj tački svog samoizgnanstva. Pri ruci su mu, kao uporišta, Manova dela *Josifi i njegova braća*, te *Tonio Kreger*. Njihovom analizom on pokušava da dopre do sobstva, do sebstva.³⁷ Oseća da kao što Josip postaje Egipćanin, i on postaje Rovinjez te „da bi jedino trebalo ispliviti jednog jutra, s mrežama i mezomarinerima i ostalim spravama, meni potpuno nerazumljivim, a da ću onde, iza Svetog Andreje, pronaći nešto što još ni usnio nisam”.³⁸ To, da mudrost ne štiti od ludosti, „voditeljice lutanja”, to otploviti koje srećemo i u dnevnicima Arsenija Jovanovića, u simbolici njegove Galiole, imena čamca i zaturenog pustog kvarnerskog ostrva, jeste paradigmatska crta književnosti na rubovima rata. Neko je moreplovac pa otplovi, kao Arsenije Jovanović, i lutajući Jadranom i drugim morima beži od obale i rata. Drugi se, poput Bore Ćosića, otiskuju niz pučinu eseja, spremni da sebe proglase „komentatorom pripovedanja”. U Ćosićevom dijalogu s Manom stvaralački čin postaje govor jednog mitologa drugom, dok se mit javlja kao zasnivanje života, kao bezvremena šema.

Treći odeljak – *Nakrivo, neuspjelo, popišano* posvećen je evropskim neurozama 20. veka. I u njemu je bitno prisutan, veliki junak tog veka, Tomas Man sa svojim delom. Ćosiću je Man poslužio kao siguran znak da je stari sistem diskretnog pripovedaštva završio svoje, da na pozornicu dolazi metod izrugivački. U tom kontekstu je Feliks Krul paradigmatski lik, njime se Ćosić ponajviše bavi u ovom poglavlju. I Lukača priziva iznova, imajući u vidu njegov otpor prema oblicima avangarde s početka 20. veka. Dok piše na rubovima rata, Ćosić provlači kao zlatnu nit poruku da je ironično slaganje sa zlom oblik opiranja zlu, da je cerekanje nova faza ljudskog samoodržanja. I tu je, odista, carski žanr eseja, pomerene esejistike, u velikoj prednosti. Pomaže nam da prevrnemo literaturu od Biblije do Kanta i književnosti 20. veka, da načinimo produktivnu zbrku, u kojoj i pesnici počinju da pripovedaju o naučnim uzusima, da istraživanje postane deo stvaralačkog postupka, da i istraživači stiču zavidno stilsko i književno umeće, da sve dominantniji literarni žanr postaje Filozofija, a kad je reč o opštoj zagonetki egzistencije, esejizam postaje „kubus ljudske zapitanosti”.

³⁵ Isto, 57.

³⁶ Isto, 56.

³⁷ Isto, 87.

³⁸ Isto, 98.

LITERATURE ON THE FRINGES OF WAR. THE ESSAYIST PHASE OF BORA ĆOSIĆ

In the years when the intellectual elites of the peoples of Yugoslavia began to consider taking a more defined stance towards the National Liberation War and its ideological consequences, as well the potential changes to the state and its system, certain post-war periods began to be approached with more freedom in literature. Writers turned to hybrid genres of prose, resorting to documentarity, epistolary forms, memoirs, narration in the form of a dialogue (“people say...”) in ways which still decidedly serve the essayist way of thinking. Those types of prose were popular and often featured in feuilletonistic writing, flourishing alongside historical novel and other types of historical fiction. The bloody breakup of Yugoslavia at the end of the 20th century contributed to the popularity of hybrid genres, namely, memoirs, diaries and essays. In that context, expatriate authors who were absent from Serbia at the time of the conflict and its immediate aftermath gained significance. As they were writing at the fringes of the war, growing ever more detached from actual events in the homeland with each passing year, their voices are distinguished by a growing uncertainty regarding their own position as the narrator. Additionally, they gradually started abandoning the beliefs and attitudes that constituted their original motives for emigration. Hybrid genres were particularly suitable for such authors, as they provided particular artistic liberties.

In the decades when “the literature of exile took its place as an important topos of human experience” (Edward Said), there emerges a literature of “exile as liberation” (Vera Linhartova), gaining importance among those writers who sought freedom of expression in self-imposed exile. Some of those writers count as the most important names of Serbian literature, such as Bora Ćosić, Mirko Kovač, Aleksandar Tišma, Vidosav Stevanović, Arsenije Jovanović, to name a few. Their work contains features which prove to be paradigmatic for literature at the turn of the 21st century and it cannot be analyzed in an appropriate manner without taking into account the prose they wrote using hybrid genres. All of them relied on the novels of Milan Kundera, who considers exile one of the crucial phenomena of the 20th century. Kundera explores the magical theme of the grand return to the homeland, mitigated by the doubt in the possibility of such a return after an absence of twenty years. In his view, the exiled person is a result of deconstruction and construction, and as such defies limitation. For Kundera, it is not merely a matter of nostalgia and the pain of contemporary exile, but also that of loss and the (in)ability to find an identity.

The essays of Bora Ćosić, written at the edges of war at the end of the 20th century form a distinct phase in his work. In his first major book of essays, entitled *Pogled maloumnog*, he discusses the fate of Thomas Mann as an expatriate, in the context of the novels *The Magic Mountain* and *Joseph and His Brothers*, and that of György Lukács, a thinker “in collusion with evil”, who was also Mann’s (fictional) protagonist. In that book, Ćosić defends the essay as a most appropriate form through which an individual can express their experience as an expatriate and justify their radical acts with regard to freedom of expression. Among his other works dealing with the subject of expatriation and the grand (non-) return, the novel *Put na Aljasku* (2006), the chronicle *Konzul u Beogradu* (2008), *Doručak kod Mažestika* and *Jedna paralelna povest* (2011) also stand out.

Keywords: totalitarianism, self-imposed exile, expatriation, essay, literature on the edges of war, Bora Ćosić

Literatura

Bora ĆOSIĆ, *Doručak kod Majestica. Jedna paralelna povest*, Beograd 2011.

Bora ĆOSIĆ, *Consul u Beogradu*, Beograd 2008.

Bora ĆOSIĆ, *Pogled maloumnog*, Zagreb 2001.

Bora ĆOSIĆ, *Put na Aljasku*, Beograd 2006.

Linda HUTCHEON, *A Poetics of Postmodernism*, New York – London 1988.

Vera LINHARTOVA, „Pour une ontologie de l'exil” (<http://www.france.czIMG/pdf>).

Kate McLOUGHLIN, *Authoring War. The Literary Representation of War from the Iliad to Iraq*, Cambridge 2011.

Katarina V. MELIĆ, „Egzil ili veliki povratak u romanu *Neznanje* Milana Kundera”, *Književna istorija*, 44/2012., br. 147, 413.-428.

Dragan MIHOVIĆ, *Rat su započeli mrtvi*, Beograd 1993.

Predrag PALAVESTRA, *Nekropolje*, Beograd 2004.

Vladislava RIBNIKAR, „Obnova istorijskog romana: *Poslednji zanos* MSS Milice Mičić Dimovske”, *Književna istorija*, 44/2012., br. 147, 429.-454.

Edvard SAID, „Razmišljanja o izgnanstvu”, *Polja*, br. 352, 28.-37.

22.

RAT DOLAZI DUGO. PISANJE ODJEKA ŠUMADIJE O RATU TOKOM 1941. GODINE

Željko Milanović

UDK: 070(497.11Kragujevac)“1941“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U periodu od 1936. do 1941. godine u Kragujevcu je uređivan i štampan list *Odjek Šumadije*, samoreprezentovan kao „nezavisan informativni list za društvena pitanja“. Njegov urednik, Milovan R. Pantović, štampače list neujednačenim ritmom koji je zavisio prvenstveno od novčanih sredstava. List je negovao krajnje neobičnu koncepciju koja, između ostalog, spaja neprekidne apele za pomaganje siromašnima i gladnima, vesti o nemoralu pojedinaca, zvanična saopštenja policijskih i vojnih vlasti. Rad istražuje pisanje lista tokom 1941. godine, odnosno način na koji je javnost Kragujevca mogla da prati približavanje rata, kao i literarnu reprezentaciju rada ovog lista u romanu *Sluge hirovitog lučonoše* Mirka Demića. Novinarski jedinstvena koncepcija sučeljava se sa savremenom literarnom vizijom da bi potvrdila naše nedoumice o sudbini jednog intelektualca i jednog grada, u prošlosti i sadašnjosti.

Ključne reči: rat, novinarstvo, *Odjek Šumadije*, intelektualac, Milovan R. Pantović, Mirko Demić

Milovan R. Pantović Gandi je bio vlasnik, urednik i autor najvećeg broja priloga u kragujevačkom nedeljniku *Odjek Šumadije*, koji je izlazio u periodu od 5. maja 1936. do 8. aprila 1941. godine. Pantovićeva (auto)biografija je oskudna – o njoj jedino svedoči *Odjek Šumadije*. I površan uvid u pisanje *Odjeka Šumadije* zbunjuje i nameće pitanje: da li je Milovan R. Pantović intelektualac? Ako je odgovor potvrđan, o kakvom intelektualcu je onda reč? Međutim, ako nije, ovim bi radom bila promašena tema simpozijuma na kome je predstavljen ovaj rad. Neopravdano bi bilo reći unapred da Pantović jeste intelektualac – nedopustivo je uraditi ono što se najčešće radi – samouverenost imenovanja ne obećava da postoji ono što je imenovano.

Uobičajena je tvrdnja da se pojam (kritičkog) intelektualca rodio u zapadnoj Evropi sa aferom Drajfus, odnosno da ovaj pojam svoj značaj dobija sa Zolinim tekstom *Optužujem*. Dubravka Stojanović kaže da je pojam intelektualac preuzet od ruske emigracije kao i da je „posle Zoline ‘optužnice’, postao sinonim za opoziciju i društvenu disidenciju, u ime novih

moralnih vrednosti”.¹ Dubravka Stojanović insistira na onome što se iznova prepoznaje kao jedino bitno u određivanju ovog pojma: „inteligencija je ili kritička ili nije inteligencija”.²

Govoriti o intelektualcu je nemoguće bez sagledavanja višestrukih procesa njegovog (samo)oblikovanja (ideološkog ili utopijskog). Mogućnost da govorimo o intelektualcu nastaje tek kada prepoznamo da se pojedinac oslobodio mnogobrojnih društvenih sila koje teže njegovom oblikovanju. Samooblikovanje intelektualca je proces čiji uspesi zavise od dve suprotstavljene moći. Prva od njih je javno predstavljena u očekivanjima za govorom i ponašanjem u skladu sa vrednostima koje učvršćuju ideologiju moći. Druga bi mogla da bude obeležena nasleđem, uzorom koji stiće slobodu da misli i dela bez obzira na pritiske, prepreke ili opasnosti – uzorom koji ne mora da bude oličen u određenoj ličnosti, pokretu ili epohi već može da bude i uzor slobode da se teži izmeni odnosa u svetu kako bi Drugi (religijski, politički, rodno, ekonomski, nacionalno ili na bilo koji drugi način markiran) bio oslobođen svoje razlike koja se jedino prepoznaje da bi umanjila njegov značaj, a u krajnjim oblicima krize – i da bi ga uništila. U svakom slučaju, intelektualac teži preoblikovanju sveta bez obzira na veličinu prostora koji zahvata i uspehe koje postiže, pa čak i bez obzira na paradoksalnost svojih rezultata.

Paradoksalnost rezultata koje postiže intelektualac tematski je prisutna i u delima Vladana Desnice ali i trajno obeležava napore Milovana R. Pantovića. Desnica u romanu *Proljeća Ivana Galeba* prati odjeka Drajfusove afere, čak i njene moguće posledice – jedan od bezbrojnih načina da se intelektualac pojavi. U *Proljećima Ivana Galeba*, glavni junak se seća kako je njegov deda sa svojim prijateljima raspravljao o lokalnim i svetskim događajima, o vestima koje je donosio Lojdoz parobrod na stranicama *Glasa građanina*. Dedu i prijatelje zagrevaju diskusije o različitim stvarima ali i oko „protestnih brzovanja u Dreyfusovoj aferi”.³ Njihove „pobune i zanosi, protesti i indignacije” umiru „među zidovima te naše blagovaonice, pod kapom plavičastih oblaka dima – ukoliko nisu mogli da se pretoče u tekst jedne brzovajke, bilo pozdravne bilo protestne”.⁴ Desničin junak to vreme imenuje „zlatnim dobom čovečanstva”, vremenom u kome „sve što se događalo, događalo se daleko”.⁵ I Milovan R. Pantović deluje kao Galebov deda i njegovo društvo, ali za razliku od Desničinog junaka, urednik kragujevačkog nedeljnika više ne živi u zlatnom dobu čovečanstva: ono što se njemu događa nezaustavljivo postaje deo istorije, narativ koji neki drugi parobrod odnosi kao vest nekim drugim starcima, ako takvi još uvek postoje s obzirom na razmere rata. Pantović o distanci ne može da misli, svako njegovo delovanje je nužno pred haosom sveta.

Neke od Desničinih pripovedaka (*Božićna priča*, *Pred zoru*, *Susjedi*) kao i roman *Zimsko ljetovanje* problematizuju ponašanje pojedinca koji nije direktni učesnik rata. Desnicu interesuje pojedinac u vremenima pred rat, tokom i posle rata. U *Božićnoj priči* junak je mobilisani novinar u vreme koje je „sasvim mirisalo na rat”,⁶ dok pripovetka *Susjedi* prati ponašanje porodice posle rata pred strahom da će biti kažnjena zbog stvaranja zalih hrane i ponašanje pojedinca kome je ideja o nabavci frižidera linija koja uspostavlja kontinuitet života. U ovim Desničinih prozama prepoznaje se atmosfera o kojoj svedoči i Pantovićev nedeljnik.

¹ Dubravka STOJANOVIĆ, „Tadić i inteligencija” (pescanik.net/2012/05/tadic-i-inteligencija).

² Isto.

³ Vladan DESNICA, *Proljeća Ivana Galeba (igre proljeća i smrti)*, Beograd 1960., 41.

⁴ Isto.

⁵ Isto, 42.

⁶ Vladan DESNICA, *Olupine na suncu*, Zagreb 1952., 211.

ПОШТАРИНА ПЛАЋЕНА У ГОТОВУ

Број 1164

Крагујевац, 8 априла 1941 година

ОДЈЕК ШУМАДИЈЕ

Независан информативни лист за друштвена питања

Број: 16	Лист излази недељно ПРИМЕРАК 1 ДИНАР Рукописи се не враћају	Власник и уредник Милован Р. Пантовић Крагујевац, Вишњићева бр. 8	Претплата: годишње динара 50 полугодишње 25 тримесечно 12 Огласи се плаћају унапред	Година: V
----------	---	--	--	-----------

Замрачивање Крагујевца Саопштење грађанству града Крагујевца

Саопштава се грађанству града Крагујевца да од дана обнародовања ове наредбе у листу „Одјек Шумадије“ има се стриктно придржавати свих упутстава датих од стране овог одбора у погледу замрачивања својих станова и својих локала.

Замрачивање има одпочети одмах од данас па за све време ноћи, од првог мрака до сванућа.

Током ноћи не сме да се види светлост ни из чијег стана, те је у овом смислу неоп-

Патријарх Гаврило у име Светог Архиепископског Сабора и у име своје пошиљаоце очински отпоздравља и благосиља и са топлим молитвама Свемогућем Богу гаји непоколебиву наду да ће и надаље цео наш југословенски народ, црв-

сто уједињен и окупљен око свога младог Краља, мушки и достојанствено, а у духу својих вековних традиција, чувати и бранити границе, част и слободу своје нагодне државне Краљевине Југославије.

Живео Краљ Петар II

Витешка Шумадија и овога пута доказала је да слободу цени више и изнад свега. Њена омладина и овога пута доказала је да је достојна својих великих предака. Доказала је да је у њој крв хероја, који су за слободу приносили животе своје са песмом, са клицањем. На дан 27 марта када је Краљ Петар II узео власт у своје руке, песма и олујна река која

рало одржати у црквеној порти. Служили су сви оvd. свештеници. Многи су плакали од радости кад се у молитвама спомињало име Љубљеног Краља Петра II. На благодарењу говорио је врло лепо архиепископски намесник протојереј г. Дим. Стевановић. После благодарења г. Алекса Обрадовић трг. позвао је присутне да са својим поздравним телеграмом

Slika 1. Naslovnica zadnjeg broja kragujevačkih *Odjeka Šumadije* od 8. travnja 1941. godine, dva dana nakon početka rata u Jugoslaviji

Ako Desničina proza može da svedoči o jednom vremenu, možda se može pitati da li do sada bezbroj puta citirana rečenica koja je postala poetički marker njegove proze – „Da ja pišem knjige, u tim se knjigama ne bi događalo ama baš ništa“⁷ – odnosno rečenica koja sledi za njom – „Pričao bih i pričao što mi god na milu pamet padne, povjeravao čitaocu, iz retka u redak, sve što mi prođe mišlju i dušom“⁸ – mogu da se razumeju ne kao otklon od fabuliranja i njegove linearnosti, odnosno ne kao pripovedačeva zaokupljenost esejizacijom građe, već kao pokušaj da se ukaže na značaj slobodnog razumevanja sveta, razumevanja van oblikotvornih zamisli maskiranih ideologija jednog društva, odnosno na značaj pokušaja da se pod maskom izostajanja događaja jače istaknu upravo oni događaji rođeni u stvarnosti a o kojima nije poželjno govoriti u svetu rastuće neslobode?⁹

Odjek Šumadije deluje kao list u kome njegov vlasnik i urednik piše i objavljuje zaista ono što mu na pamet padne – od denunciranja svakog nemoralna (bračne prevare, krađe,

⁷ V. DESNICA, *Proljeća Ivana Galeba*, 107.

⁸ Isto.

⁹ Zaista, u romanu *Proljeća Ivana Galeba* junak ne samo da je okupiran svojom prošlošću već posmatra i događaje koji itekako problematizuju istorijsko vreme. Različite epizode, izdvojimo samo one najmarkantnije, o studentu Radivoju ili generalovom boravku u bolnici, svedoče o tome.

ponašanje omladine, tuče, nemara poštanskih radnika, neizmirivanja duga za troškove pretplate na *Odjek*), preko neprekidnih apela za pomoć siromašnima i gladnima, kritike pozorišta, samoreklamerstva pa sve do zahteva da građani između nekoliko kratkih vesti razmisle o tome šta će činiti kad dođe do napada iz vazduha. Jednostavnije rečeno, *Odjek Šumadije* je list lokalnog karaktera u kome nema vesti iz sveta ali u kome itekako odjekuje buka sveta koja će, kad postane snažna i bliska, i zaustaviti izlaženje lista a njegovog urednika učiniti žrtvom.

U sumi pisanja *Odjeka Šumadije* u poslednjoj godini izlaženja uočljiva su četiri ključna tematska interesa: pozivanje na brigu o siromašnima i gladnima (od iznošenja preciznih podataka o gladnim porodicama, pozdravljanje svake humanitarne akcije, ukazivanje na mogućnosti zloupotrebe u humanitarnim organizacijama do spiskova darodavaca u različitim prilikama), beleženje kulturnih dešavanja (proslave Svetog Save, gostovanja muzičkih i pozorišnih grupa, apel za izgradnju zgrade pozorišta, interesovanje za sudbinu legata, dešavanja u i oko bioskopa...), ukazivanje na najrazličitije vrste nemorala (u okvirima porodice kao i u odnosu pojedinca prema vrednostima braka, poštenja, časnog obavljanja najrazličitijih poslova). Nad ova tri tematska kruga natkriljuje se i četvrti koji je prisutan i u svima njima – beleženje simptoma nadolazećeg rata, od nacionalnog zanosa do straha od slabljenja vojne moći i govora o opasnosti od stranaca do nebrige za ponašanje kad dođe do napada.

Kako je *Odjek Šumadije* bio jedini kragujevački list tokom 1941. godine, u njemu su objavljivana i zvanična saopštenja i naredbe vlasti. Upravo je glas vlasti rečitije govorio u dolasku rata od bilo kakvog izveštavanja o njemu. List već u drugom broju u 1941. godini (7. januar) donosi čestitku ministra vojnog u kojoj se napominje da se od vojnika zahteva veliki napor zbog situacije u svetu. Objavljeno je i saopštenje Poreske uprave o potrebi plaćanja doprinosa za fond Narodne odbrane. Od ovog broja započeće i objavljivanje spiskova vojnih obaveznika kojima se ne zna mesto boravka – oni se pozivaju da se odmah jave vojnim vlastima. Četvrti broj (19. januar) donosi saopštenje Mesnog odbora za zaštitu od napada iz vazduha o naredbi da se dejstvuje protiv sve učestalijih nedozvoljenih preleta stranih aviona. U ovom broju se nalazi i vest o dovoljnim količinama šećera na tržištu ali i o nameri vlasti da kazni svako stvaranje zaliha (neretko stvarnost nekih Desničinih pripovedaka je i stvarnost *Odjeka Šumadije*). U devetom broju (23. februar) gradska policija izdaje naredbu o preduzimanju mera pasivne zaštite od napada iz vazduha (kopanje rovovskih zaklona u dvorištima, tečajevi i vežbe za građane). Naredni brojevi *Odjeka* pokazuju intenzivnije prisustvo vlasti u nagoveštajima rata. Tako se u desetom broju (2. mart) nalazi naredba o ponašanju građana i ustanova tokom vežbi za odbranu od vazdušnih napada, a jedanaesti broj (5. mart) na prvoj strani donosi saopštenje odbora za pasivnu zaštitu i kratko uputstvo o ponašanju u slučaju napada. 9. marta *Odjek* donosi Cvetkovićevu i Mačekovu izjavu o vladinim državnim interesima a 23. marta naredbu o obaveznom davanju otiska svake pišaće mašine u gradu! 27. marta izlazi vanredno izdanje na samo jednoj strani u kome se Kragujevčani obaveštavaju da je Petar II preuzeo kraljevsku vlast (u prethodnom broju, u preporuci knjige o Petru II rečeno je da će on kraljevsku vlast preuzeti tek 6. septembra). Pretposlednji broj *Odjeka* (6. april) donosi ponovo saopštenje Mesnog odbora za zaštitu od napada iz vazduha o neophodnosti da poslodavci upućuju svoje radnike na tečajeve zaštite, obaveštenje Jugoslovenske unije za zaštitu dece o planu evakuacije dece mlađe od 14 godina i poziv Crvenog krsta svim učenicima sa bolničkim tečajem da se jave radi dobijanja (ratnog) rasporeda. Poslednji broj *Odjeka* izlazi 8. aprila i razlikuje se od pretposlednjeg samo po tome što umesto teksta „Svesni smo i spremni” donosi naredbu o zamaćivanju grada.

Paralelno sa frekventnim oglašavanjem vlasti, *Odjek* svedoči da život koji i pored toga što miriše na rat i dalje teče – možda je najupečatljiviji primer naslovna strana devetog broja na kojoj se paralelno nalaze naredba policije i tekst o sudbini biblioteke profesora Jovana Đ. Mirkovića. Međutim, u mnogobrojnim tekstovima uočljiva je sve veća blizina rata. *Odjek* u nekoliko navrata piše o problemima snabdevanja grada životnim namirnicama i neprekidnom rastu njihovih cena, smanjenju kvaliteta hleba, špekulacijama u nabavci brašna kao i o pokušajima da se ovi problemi reše samoorganizovanjem radničkih zadruga, zajmovima gradske vlasti, humanitarnim priložima i stvaranjem odbora za aprovizaciju. U prvom broju u 1941. godini prikazana je i zbirka pesama *Bitolske rane* Obrada Vučetiina, čija je namera da mladima pokaže put stradanja za Jugoslaviju na način koji su to činili njihovi preci. Pred pozorište se postavlja poseban zadatak da prikazuje nacionalna i istorijska dela koja će imati prosvetni i socijalni smisao ali i književne vrednosti. Muzičko društvo iz Novog Sada gostuje u godini kada „u svetu besni pustoš rata, kada se nad zapaljenom Evropom i ostalim kontinentima viju crni oblaci”.¹⁰ Godina koja je prošla ocenjuje se kao godina promena, naročito u Evropi, promena koje nisu završene i koje će biti nastavljene i sa većom žestinom. Na Svetosavskoj proslavi biće rečeno da danas „topovi grme na sve strane oko nas. Padaju i mali i veliki. Još će mnogi pasti. Biće mnogo veće nedaće i strahote. Mi moramo da se osposobimo za život i da budemo onaj junak koji pada i ne kaže jao”.¹¹

U najrazličitijim tekstovima prisutan je odjek rata. Kragujevac je predstavljen kao radničko naselje u kome uglavnom živi sirotinja – polovina dnevnice je dovoljna tek za polovinu hleba čija je težina sve manja i manja a kvalitet sve lošiji. Svima je teško pa čak i gradska opština skraćuje radno vreme zbog uštede drva i osvetljenja, dešavaju se i samoubistva zbog bede, različita društva otkazuju zabave zbog „opšte situacije koja vlada u svetu”,¹² čak i mrtvi osećaju da je život poskupeo – kandila će žmirkati zbog visoke cene zejtina. Da su vojne vežbe učestale svedoče obaveštenja zubara, lekara i advokata da su se vratili ili da tek odlaze, kao i tekst protesta protiv dugotrajnog zadržavanja čoveka koji živi samo sa bolesnom majkom.

U atmosferi nadolazećeg rata raste i ksenofobija.¹³ *Odjek* se pita da li je „vlasnik bioskopa *Pivnica* g. Jaroslav Fafonka, milioner, bio na vežbi i da li će i na njega red doći? Da li je obaveznik naše vojske ili koje druge?”¹⁴ Omladina se upozorava da plaćenici i izdajnici vrebaju, zamera se strancima koji „pokazuju tendencije i zauzimaju stav”,¹⁵ traži se rešavanje pitanja državljanstva stranaca u Kragujevcu, osuđuje se izvoz robe preko Maribora u Nemačku kao i pozajmica ureda za osiguranje radnika data Hrvatskoj banovini. Sa druge strane, slavi se snaga jugoslovenske vojske, polažu se nade u dolazak Petra II, insistira se na religioznosti i veruje se da su Srbi „prekaljen narod koji je izrazito ratnički, uskočke, hajdučke rase” koja neće biti zbunjena događajima koji dolaze jer u poređenju sa drugim rasama ima „jaču snagu moralnog otpora”.¹⁶

¹⁰ Б. Д, „Гостовање националног музичког певачког друштва из Новог Сада у Крагујевцу“, *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 6, 2. 2. 1941., 1.

¹¹ П. „Прослава св. Саве у школи 'Краља Петра ИИ', *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 7, 9. 2. 1941., 2.

¹² „Једно саопштење“, *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 4, 19. 11. 1941., 3.

¹³ „Internacionalna svila se prilikom svakog većeg iskušenja odbacuje, podređujući joj tople i nacionalne gunjeve”. (Mirko DEMIĆ, *Sluge hirovitog lučonoše (roman u nastajanju)*, Zrenjanin 2006., 157.)

¹⁴ „Једно отворено питање“, *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 7, 9. 2. 1941., 2.

¹⁵ „Онима који нису поданици Краљевине Југославије“, *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 14, 23. 3. 1941., 1.

¹⁶ „Око евакуације и моралног отпора становништва на случај рата“, *Одјек Шумадије* (Крагујевац), бр. 14, 23. 3. 1941., 1.

Kao logična posledica dugogodišnjeg upozoravanja na najrazličitije poroke koji slabe vojnu spremnost naroda (alkohol, kocka i blud nanose štetu odbrambenoj moći zemlje isto kao i činjenica da fudbaleri dobijaju udarce i tako postaju nesposobni za borbu, tuče troše narodnu energiju podjednako kao i gazde koje teraju učenike zanata i poslugu da radi previše), u preposlednjem broju *Odjeka* Milovan R. Pantović (uveren da aktuelni događaji uništavaju čitave narode ali i da je „srpstvo demodirana stvar”), najavljuje pokretanje časopisa *Srpska gruda* kome će jedini cilj da bude kulturni i nacionalni preporod.

Pantovićeva misija spasavanja sveta počiva naizgled na izboru protivrečnih ideoloških koncepta: hrišćanskog milosrđa, radničkog zadrugarstva i rastuće nacionalističke ksenofobije kojom se sa približavanjem rata sve više udaljava od oduševljenog zagovornika jugoslovenstva (sa porastom straha od ugroženosti i nacionalizam je snažniji – *Odjek* nagoveštava preobražaj u *Srpsku grudu*). Ideološki i utopijski koncepti koje Pantović sledi predstavljaju samo prividno paradoksalne odgovore na sveobuhvatnu krizu kojoj je jedini javni svedok: strah od neizbežne katastrofe ga vodi ka traženju rešenja koja bi bila pouzdan odgovor na glad, nestašice i rat koji se oseća svuda u gradu.

Urednik *Odjeka Šumadije* nije samo njegov glavni junak već je i glavni junak romana Mirka Demića *Sluge hirovitog lučonoše* u kome jedan drugi novinar, Jovan Kanela, pokušava da rekonstruiše Pantovićev život, njegove večite neuspehe u popravljanju sveta. Kanela piše reportažu o malverzacijama srpskih lokalnih komandanata tokom rata u Hrvatskoj, malverzacijama koje su maskirane vojnim tajnama i nacionalnim potrebama. Vojnici bez oznaka odvešće Kanelu na saslušanje i vratiti ga u svet uz upozorenje da pazi šta piše. Kanela dolazi kao izbeglica u Kragujevac. Kad pronađe izdanja *Odjeka*, pokušava da piše o njegovom uredniku. I Kanela će kao i Gandi dobijati batine na ulicama Kragujevca – njegovu pisanje ga odvodi u smrt: tokom bombardovanja 1999. godine ubijaju ga uz pitanje zašto i dalje piše onako kako piše.

Potreba Milovana R. Pantovića da promeni svet „po sopstvenom podobiju samo je povećavala otpor istog tog sveta prema promeni”¹⁷ – krajnji otpor sveta prema promeni zavšava ratom, Pantovićevim konačnim nestankom najverovatnije u masovnim streljanjima 1941. godine kao i opisanom Kanelinom smrću. Demić Pantovića vidi kao junaka dramatičnih gestova, sklonog insceniranju skandala, pisanju pisama podrške samom sebi, paranoičnog junaka koji oko sebe seje nelagodu – kao karnevalsku pojavu u predvečerje rata. Ali, sa jedne strane, Pantović je „omražen od većine sugrađana, a sa druge – obožavan od onih neuglednih, poniženih i odbačenih”, „istovremeno pljuvan i celivan, ismejavan i rado viđen, živeo je svoje dane dokazujući da čoveka čovekom čini spremnost da drugome bude na usluzi; bezuslovno, konstantno, uporno”¹⁸.

Da li je onda M. Pantović intelektualac ili je reč o avanturisti čiji sukobi sa svetom imaju skrivene lične motive? Demić u svom romanu odgovara na ovo pitanje govoreći o Pantoviću čije su izjave samo naoko banalne i opštepoznate ali ni jedna od njih nije laž: „On nije mudrovao, već – podsećao!”¹⁹

Jovan Kanela, kad u Demićevom romanu počne da piše o Pantoviću, „uviđa kako sve češće počinje da ne razlučuje činjenice vezane za sudbine svojih *junaka* i situacija iz sopstve-

¹⁷ M. DEMIĆ, *Sluge hirovitog lučonoše (roman u nastajanju)*, 30.

¹⁸ *Isto*, 171.

¹⁹ *Isto*, 173.

ne biografije”.²⁰ Kao i njegov junak, sam pripovedač romana o Kaneli i Pantoviću rezonuje da „ovim se svetom kao ogromni gmazovi valjaju priče koje jedna drugu gutaju, i u tom uzajamnom proždiranju – pretiču preko svakog ljudskog veka i natkriljuju svaku pojedinačnu sudbinu”.²¹ Milovan R. Pantović i njegov uzor Mahatma Gandi kao i naš savremenik iz fikcije Jovan Kanela i njegov tvorac Mirko Demić, istovremeno kroz dva diskursa – novinarski i književni – u prošlosti i sadašnjosti svedoče o istom podjednakom snagom i istinitošću, dokazujući uzaludnost svake rasprave o potrebi kritike, otvorene ili dobro maskirane, upućene svetu u vremenima koja su daleko od zlatnih.

Odjek Šumadije jedini je žurnalistički svedok života Kragujevca nekoliko godina pred rat. Život grada u perspektivi *Odjeka* obeležen je osećajem propadanja, bliskog nestajanja tokom dugog dolaženja rata. Uredničko fokusiranje na malog i bednog čoveka kome treba pomoći, kao i na onog ko bi morao da brine o njemu a to ne čini, sa protokom vremena nije slabilo, kolebalo se, posustajalo ili menjalo svoj vrednosni registar. Rat, kome *Odjek* (naziv časopisa kao da je osmišljen da nam i danas pomaže da lakše razumemo svet reprezentovan u njemu) pripisuje totalitarne ciljeve može se pobediti samo „totalitarnom odbranom ugroženih”.²² Ovakva zamisao, objavljena na stranicama *Odjeka*, pokazaće se neostvarivom ali, videli smo u Demićevom romanu, svet nije prestao na isti način da sanja o takvoj mogućnosti ali i različitim načinima da tu mogućnost realizuje.

THE WAR APPROACHES SLOWLY.

WHAT WAS WRITTEN ABOUT THE WAR IN *ODJEK ŠUMADIJE* IN 1941

Between 1936 and 1941, *Odjek Šumadije*, a magazine which described itself as “an independent, informative magazine dealing with social issues” was edited and published in Kragujevac. Its editor, Milovan R. Pantović, published the magazine with a dynamics dictated primarily by the availability of financial resources. The concept of the magazine was quite unusual, as it was pleading continuously for the necessity to help the poor and hungry, while publishing news on the immorality of individuals, as well as official statements given by the police and military authorities.

This paper deals with what was written in *Odjek Šumadije* during 1941, specifically, with the way the general public in Kragujevac was informed of the approaching of war and with the literary depiction of the magazine’s activities in a novel by Mirko Demić, *Sluge hirovitog lučonoše*.

The editorial practice of the magazine and its key topics (the care of the poor and the hungry, culture, immorality and the imminent war) has its fictional parallels in the works of Vladan Desnica, specifically, in the atmosphere of war clearly implied in Desnica’s short stories, in the hero’s reflections on poetics and in his proclivity to writing down his every thought. *Odjek Šumadije* is a testing ground where the editor Milovan R. Pantović conducts his own mission of saving the world, a mission which appears to be based on a selection of seemingly contradictory ideological concepts: Christian charity, workers’ cooperatives and growing nationalist xenophobia which, as

²⁰ *Isto*, 27.

²¹ *Isto*, 7.

²² Чеда Н. ПЕШИЋ, „Ваздушни рат и учешће омладине у рату односно у заштити од напада из ваздуха“, *Одјек Шумедије* (Крагујевац), бр. 11, 5. 3. 1941., 2.

the war approaches, causes him to stray from the Yugoslav idea of which he used to be an enthusiastic advocate. Not only is the editor of *Odjek Šumadije* its protagonist, but he is also the main character in Mirko Demić's aforementioned novel in which another journalist, Jovan Kanela, is trying to reconstruct Pantović's life. Kanela writes a newspaper story on the misconduct of some local Serbian military commanders during the war in Croatia, then comes to Kragujevac as a refugee, where he reconstructs Pantović's life, gets beaten up because of his views, and is eventually murdered, during the bombing of 1999, while being asked why he still writes the way he writes. A unique journalistic concept is placed in juxtaposition with a contemporary literary vision to resolve our doubts as to the fate of an intellectual and a town in the past and the present.

Keywords: war, journalism, *Odjek Šumadije*, intellectual, Milovan R. Pantović, Mirko Demić

Literatura

Mirko DEMIĆ, *Sluge hirovitog lučonoše (roman u nastajanju)*, Zrenjanin 2006.

Vladan DESNICA, *Olupine na suncu*, Zagreb 1952.

Vladan DESNICA, *Proljeća Ivana Galeba (igre proljeća i smrti)*, Beograd 1960.

Odjek Шумадуге (Крагујевац), 5/1941., br.1-18.

Dubravka STOJANOVIĆ, „Tadić i inteligencija” (pescanik.net/2012/05/tadic-i-inteligencija).

RIJEČKA SLOVENKA ZORA AUSEC I SLOVENC I U RIJECI NAKON 1945. GODINE: „BRATSKI NAROD” ILI NACIONALNA MANJINA

Barbara Riman

UDK: 929Ausec, Z.:811.163.6
Pregledni članak

Sažetak: Učiteljica Zora Ausec djelovala je u mjestima današnje Primorske Slovenije, od 1920. do 1943. godine u sastavu Kraljevine Italije. Nakon kapitulacije Kraljevine Italije 1943. godine, cijela njezina uža obitelj otišla je u partizane. Po završetku Drugog svjetskog rata radila je u Trstu, a od 1946. godine bila je učiteljica hrvatskog jezika u Rijeci i društveno-politički radnik. Život Zore Ausec obilježila je borba za očuvanje prava na materinski jezik i kulturu. Nakon Drugog svjetskog rata zalagala se za pravo Slovenaca da se koriste materinskim jezikom i izvan Slovenije, a svoje ideje ostvarivala je u riječkim slovenskim društvima. U Slovenskom domu KPD „Bazovica”, koji je osnovala, posebno je okupljala mlade ljude i intenzivno je radila s njima. Autorica opisuje kako su prilike u Kraljevini Italiji u razdoblju najjače talijanizacije i Drugi svjetski rat, a potom i poslijeratne okolnosti uvjetovali aktivnosti Zore Ausec u vezi s očuvanjem i jačanjem slovenskog nacionalnog identiteta te kako je ona svoja shvaćanja i prakse prilagođavala promjenljivim uvjetima.

Ključne riječi: Zora Ausec, Slovenci, Slovenci u Hrvatskoj, Rijeka, Jugoslavija, slovenski jezik, slovenski jezik u osnovnom školstvu, slovenska kultura

...bili smo bez svega, imali smo samo ogromnu volju i ljubav prema tome novoosnovanom društvu; i tako smo počeli kao pravi partizani...¹

1. Uvod

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata, u razdoblju općeg zanosa i kulturne, duhovne i materijalne obnove, razvija se radnički kulturni amaterizam među radništvom i seljaštvom. Posebno su važnu ulogu u tom kulturno-prosvjetnom radu imali prosvjetni

¹ Arhiv Slovenskog doma KPD „Bazovica”, Rijeka (dalje: ASD KPD „Bazovica”), Zora AUSEC, *Poročilo ob 20. obletnici obstoja slovenskega doma v Reki*, Rijeka 1967., 2.

djelatnici, koji su ponajprije dobili naputak da trebaju raditi na opismenjavanju (radi čega i jesu nakon Drugog svjetskog rata bili organizirani brojni tečajevi za odrasle koji u djetinjstvu nisu naučili čitati i pisati). Mnogi od tih djelatnika su također organizirali različite obrazovne tečajeve i vodili knjižnice.² Pored toga, učestalo su se osnivali pjevački zborovi i dramske skupine koje su morale, barem na početku svojega djelovanja, izvoditi djela s popisa preporučenih naslova (partizanske pjesme, igrokazi o partizanskim podvizima i sl.). Osnivale su se i limene glazbe, folklorne skupine, harmonikaški i tamburaški orkestri. Kulturna društva imala su važnu ulogu u svakom manjem naselju, posebno u slučajevima kada se gradio i dom kulture.

U tom razdoblju dolazi i do doseljavanja većeg broja Slovenaca u druge jugoslavenske države iz Slovenije jer su kao stručnjaci, državni službenici ili kvalificirani pa i nekvalificirani radnici pomagali u obnovi gospodarstva i radili u različitim industrijskim postrojenjima.³ Pojedinci su sa sobom dovodili obitelji te su, ponukani afirmacijskom politikom kod osnivanja kulturno-prosvjetnih društava, utemeljivali i svoja društva te imenima dodavali pridjev *slovenski*.⁴ Osim udruživanja u amaterska društva kulturno-umjetničke orijentacije, težilo se i osnivanju obrazovnih ustanova gdje bi djeca učila slovenski jezik, postupno se uključujući u novu jezičnu sredinu.

Slična je situacija bila i u Rijeci, u kojoj je sretnim spletom okolnosti za riječke Slovence jedna prosvjetna djelatnica ozbiljno shvatila svoj posao. Zora Ausec (rođ. Tusulin), potaknuta novom slobodom i ravnopravnošću slovenskog jezika prema drugim jezicima nove, Federativne Republike Jugoslavije, osjetila se pozvanom okupiti riječke Slovence.⁵ Svojim radom i težnjama ona se u potpunosti uklopila u vrijeme poslijeratne obnove, kako na kulturnom, tako i na materijalnom planu.

Do sada se o Zori Ausec i njezinom djelovanju pisalo tek usputno. Njezin rad nije bio istražen niti su se analizirani razlozi i rezultati njezina zalaganja za osnivanje i za uspješno i aktivno djelovanje Slovenskog doma KPD *Bazovica* u Rijeci. Isticao se njezin prosvjetni rad s mladima u tom društvu, kao i njezina nastojanja za otvaranjem škole na slovenskom jeziku u Rijeci. Radi toga se otvaraju brojna pitanja: Je li njezina cjeloživotna borba za oču-

² *Slovenska novejša zgodovina, 1848–1992*, knj. II, (ur. Jasna Fischer), Ljubljana 2005., 905.-906.

³ Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991”, *Razprave in gradivo*, 3/1992., br. 26-27, 180.

⁴ Neposredno nakon Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije je djelovalo nekoliko slovenskih društava: *Slovensko društvo Cankar* u Sarajevu, Kulturno-umjetničko društvo *Sterija* u Gudurici i Kulturno-umjetničko društvo *France Rozman* u Vršcu. (Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanostjo”, *Traditiones*, 32/2003., br. 2, 117.-135.; Franc CEVC, „Selitve Slovencev v Vojvodino pred drugo svetovno vojno”, *Slovensko izseljenstvo. Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenke matice*, (ur. Matjaž Klemenčič), Ljubljana 2001., 313.-314.) U Hrvatskoj su djelovala: *Kulturno-prosvetno društvo Slovenski dom* u Zagrebu, *Slovenski dom Kulturno-prosvetno društvo „Bazovica”* u Rijeci, *Slovenski dom Staneta Severja* u Osijeku i *Kulturno-prosvetno društvo Slovenski dom „Triglav”* u Karlovcu. Ostala slovenska društva koja djeluju danas na prostoru Republike Hrvatske nastala su nakon 1992.

⁵ U svim su povijesnim razdobljima stanovnike iz slovenskih krajeva uglavnom privlačila veća mjesta i to pogotovo Rijeka i Zagreb. U svojim radovima Vera Kržišnik-Bukić je napravila pregled povijesno zaokruženih etapa doseljavanja. Zabilježeno je da je 2/3 Slovenaca s područja Jugoslavije živjelo ili živi u Republici Hrvatskoj. Povezanost Rijeke i slovenskih krajeva traje sve od 15. stoljeća pa do danas. (V. KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „Znameniti Slovenci na Hrvaškom skozi zgodovino”, *Migracijske i etničke teme*, 22/2006., br. 4, 421.-445.) Doseljavanje je bilo posebno intenzivno nakon Drugog svjetskog rata kada je Rijeka imala veliku potrebu za radnom snagom. U SFRJ je upravo Rijeka bila označena kao mjesto koje je trebalo biti izgrađeno ne bi li svojom industrijom i pristaništem konkurirala Trstu. Zbog toga je u Rijeku bilo poticano doseljavanje s područja cijele Jugoslavije pa tako i iz slovenskih krajeva. Osim njih, u Rijeku su se doseljavali i povratnici, ljudi koji su iz različitih razloga od sredine 19. stoljeća odlazili u druge države i na druge kontinente.

vanje slovenskog jezika i kulture bila prepoznata u okruženju u kojem je djelovala? Što ju je motiviralo u njezinom upornom, ponekad čak i tvrdoglavom radnom naporu? Jesu li iskustva koja je doživjela prije te za vrijeme Drugog svjetskog rata bila toliko jaka i traumatična da je u Rijeci, gdje je imala veliku slobodu djelovanja, a u okvirima društveno političkog sustava koji se razvio u novouspostavljenoj državi, pokušala nadoknaditi izgubljeno vrijeme i omogućiti onim Slovencima koji su živjeli izvan Republike Slovenije slobodno javno korištenje slovenskog jezika?

U sagledavanju ukupnog djelovanja Zore Ausec otvaraju se brojna pitanja pa i ovo: Je li na tako svestran i težak rad Zoru Ausec potakla ljubav prema slovenskom jeziku i kulturi kao i prema Sloveniji ili je na njezino djelovanje utjecalo iskustvo koje je stekla na samom početku profesionalnog života, kada joj je u Kraljevini Italiji, 1920-ih godina, bilo uskraćeno pravo podučavati djecu slovenskom jeziku, a ni sama ga nije smjela javno koristiti? Drugim riječima: koliko su na izbor njezinog cjeloživotnog djelovanja utjecale njezine individualne preferencije, a koliko životni uvjeti odnosno usuglašavanje tih dviju motivacija? Ona je, poput drugih učitelja i profesora koji su službovali u Julijskoj krajini, tada u Kraljevini Italiji, željela podučavati djecu na njihovom materinjem jeziku i zato je doživljavala neprilike.⁶ U ovom radu polazi se od pretpostavke da je njezina riječka djelatnost na očuvanju slovenskog nacionalnog identiteta rezultat svih spomenutih činitelja.

O radu Zore Ausec prije Drugog svjetskog rata kratko je izvijestila Minka Pahor-Lavrenčić.⁷ U svojem djelu objavljuje popis mjesta gdje je Zora Ausec službovala i donosi njezino sjećanje na prvo radno mjesto u Mostu na Soči. Kasnija njezina djelatnost, u vrlo različitim uvjetima, slabo je poznata. Ovaj je članak doprinos boljim uvidima kako je u takvim promjenljivim okolnostima radila na istom, očuvanju i razvoju slovenskog nacionalnog identiteta među Slovencima izvan Slovenije.

2. Zora Ausec: skica za životopis

Zora Ausec je rođena u Kobaridu 27. srpnja 1902. godine, dakle, u Austro-Ugarskoj.⁸ Već u ranoj mladosti u obitelji je osjetila ljepotu glazbe i plesa, a tu je usvojenu ljubav prema glazbi kasnije prenosila i na djecu u školama gdje je radila. Maturirala je 1923. godine u Tolminu, tada u sastavu Kraljevine Italije, u generaciji koja je bila oslobođena mature, a koja je jedina imala cijelo srednjoškolsko obrazovanje na slovenskom jeziku.⁹

⁶ Nakon aneksije Kraljevine Italije iz hrvatskih i slovenskih krajeva vlasti su stanovništvo koje su smatrali opasnim za vladajući režim odstranili iz upravne administracije. To su uglavnom bili učitelji i svećenici. Smatra se da je do 1920. godine bilo deportirano ili prognano oko 150 slavenskih svećenika. (Fran BARBELIĆ, *Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici*, Zagreb 1931.) Prema nekim izračunima nagađa se da je u razdoblju od 1919. do 1943. g. otišlo oko 100 000 Slovenaca, Hrvata i Talijana. Odlazili su u Kraljevinu Jugoslaviju, ali i u druge države. (Paolo PAROVEL, *Izbrisani identitet: Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i toponima u „Julijskoj Krajini” od 1919. do 1945. sa spiskovima iz Tršćanske, Goričke i Istarske pokrajine te prvih 5300 dekreta*, Pazin – Poreč – Pula 1993., 20.)

⁷ Minka LAVRENČIČ PAHOR, *Primorski učitelji. Prispjev k proučavanju zgodovine v slovenskem šolstvu na Primorskem*, Trst 1994.

⁸ Isto, 420.

⁹ Već je iduća generacija budućih učitelja, koja je završila 1924. godine, morala polagati maturu na talijanskom jeziku u Vidmu. (Stojan TROŠT, „Ob desetletnici obnovljenega učiteljišča v Tolminu”, *Tolminski zbornik*, 1/1956., 74.)

Njezino prvo radno mjesto je bilo u Osnovnoj školi Sv. Lucija pri Mostu, na Soči. Radi za-
laganja za očuvanje slovenskog jezika, po kazni je bila premještena u Lokovec nad Kanalom.
Za vrijeme službovanja u Kraljevini Italiji bila je članica učiteljskog pjevačkog zbora. Ubrzo
je dobila otkaz i prijetio joj je premještaj u udaljene krajeve Italije te je 1926. godine prebjegla
u Kraljevinu SHS/Jugoslaviju. Nakon toga neko je vrijeme radila u mjestu Telče,¹⁰ a 1929.
godine otišla je u Beograd, gdje je nastavila s prosvjetnim i kulturno-umjetničkim radom.
Od 1938. je živjela u Mariboru, gdje se uključila u djelovanje različitih kulturnih društava.¹¹

Godine 1941. cijela je obitelj bila iseljena u Novo Mesto, gdje se povezala s *Osvobodilno
Fronto*. Stariji sin je interniran u Italiji, mlađi je bio isključen iz škole radi sudjelovanja u
političkim manifestacijama, a muža su zatvorili. Nakon kapitulacije Italije cijela obitelj je
otišla u partizane.

Poslije Drugog svjetskog rata djelovala je u Trstu kao načelnica socijalne opskrbe pri Po-
krajinskom Narodnom odboru za Trst i Slovensko primorje do 1946. godine. Bavila se ob-
navljanjem kulturno-prosvjetnog života, otvaranjem škola, tumačila je socijalnu politiku Ju-
goslavije, organizirala je domove za djecu i starce, brinula se za žrtve fašističkog terora te za
obitelji boraca i povratnika.

Od lipnja 1946. godine punih 37 godina živjela je i djelovala u Rijeci kao učiteljica hr-
vatskog jezika u Talijanskoj školi.¹² U svojem radu razvila je prisne odnose s mnogim važnim
osobama svoga vremena te je vodila bogatu korespondenciju, što je bio uobičajen način ono-
vremene komunikacije. Na taj je način dogovarala i organizirala različite događaje koji su
obilježili djelatnost Slovenskog doma. Njegovala je prijateljstvo s Ivanom Regentom, Anom
Krasnom Praček, Francom Rapotecom, Tončkom Marolt i mnogima drugima. Umrla je u
Celju 28. studenog 1983. godine,¹³ a pokopana je u obiteljskoj grobnici na groblju u Ljubljani.

3. Djelovanje Zore Ausec do 1945. godine

O djelovanju Zore Ausec prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata zna se relativno malo. Iz
malobrojnih zapisanih podataka vidljivo je da se za vrijeme rada u Kraljevini Italiji, od 1923.
do 1926. godine, zalagala za očuvanje slovenskog jezika i nacionalnog identiteta kod djece
s kojima je svakodnevno dolazila u kontakt. U tom je razdoblju često javno nastupala, ali i
pripremala učenike koji su potom sudjelovali na različitim priredbama pjevanjem, recitira-
njem ili glumom. U vrijeme kada je radila u Osnovnoj školi Sv. Lucije, kulturno-prosvjetno
je djelovala i izvan škole.

Uključila se u djelovanje *Narodne čitalnice Sv. Lucija ob Soči*.¹⁴ Sudjelovala je u organizi-
ranju priredbi, koncerata i rada s odraslima, ali i školskom djecom, sve do zabrane takvog

¹⁰ *Stalež šolstva in učiteljstva v Sloveniji (ljubljska in mariborska oblast)*, (ur. Fortunat Kužar, Rudolf Wagner, Anton Vrabl), Ljubljana 1928., 76.

¹¹ *Posebna izdaja ob podelitvi odličij „Svobode”*, Kočevje 1975., 4.

¹² Privatna dokumentacija Moje Milek, Kranj (dalje: PDMM), Zora AUSEC, „Dragi Stanko!”, 20. 7. 1979.

¹³ M. LAVRENČIČ PAHOR, *Primorski učitelji*, 420.

¹⁴ U Julijskoj su krajini do 1925. godine važnu ulogu imale dvije središnje organizacije: „Prosveta” u Trstu i „Zveza prosvetnih društva” u Gorici. One su povezivale oko 90 društava s prostora Julijske krajine. Važnu je ulogu imala i „Zveza slovenskih učiteljev”, sa sjedištem u Trstu. Na početku djelovanja ta je organizacija imala oko 800 članova, a 1926. godine, kada je ujedno bila i ukinuta, brojala je oko 500 članova. (Zdenko ČEPIČ – Dušan NEČAK, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979., 176.)

oblika djelovanja na slovenskom jeziku. Budući da se nije upisala u fašističku organizaciju, a i radila je na očuvanju slovenskog nacionalnog identiteta, po kazni je premještena u Osnovnu školu Lokovec nad Kanalom. Cijelo to vrijeme bila je članicom *Učiteljskega pevskega zbora* u Trstu.

O svojem prvom radnom mjestu te o premještanju Zora Ausec je zapisala sljedeće:

Povjerali su mi I. i II. razred... Djecu smo odmah uključili u crkveni zbor gdje su pjevali slovenske pjesme i čuvali svijest da su Slovenci... Došla je direktiva za upis u fašističku organizaciju. (...) Rakovšček i ja se nismo upisali. Posljedica: odmah sam bila premještena u Srednji Lokovec iznad Čepovana gdje sam morala 15 kilometara pješke po kamenom putu. Nakon 15 dana sam dobila odluku o disciplinskoj istrazi i procesu: istovremeno su me otpustili s posla s obrazloženjem da sam napravila mnogo toga protiv talijanstva i fašizma.¹⁵

O njezinom odlasku iz Primorske izvijestile su i novine:

Sve što je najviše naše, oduzima nam se. Ovaj put su se školski mališani sa suzama pozdravljali od ovdašnje učiteljice gospodične Zore Tusulin, a nisu znali da se pozdravljaju zauvijek. Bila je dvije godine među nama, oduševila je djecu za školu i učenje, iako taj život nije bio jednostavan. Gospodična Zora Tusulin je napravila sve iz požrtvovnosti, s najvećim veseljem je podučavala naše mališane, voljeli su je djeca, a mi smo joj ih povjerali. Ona nije bila samo učiteljica već nam je bila i sestra i mama.¹⁶

Radi prijetnji 1926. godine ilegalno je otišla u Jugoslaviju. Svoj je bijeg opisala u pismu spisateljici Ani Krasnoj Praček:

I puno sam kasnije nego Vi doista prešla preko neke gore... pješke, seljačić mi je u svojem košu na leđima ponio moju skromnu učiteljsku prtljagu, išla sam ilegalno, bjegunka iz fašističkog obruča, koji je stiskao našu jednu Primorsku. (...) To je bilo listopada 1926.¹⁷

Dobila je posao u školi na Dolenjskem, dok se istovremeno uključila u rad *Učiteljskega pevskega zbora* u Ljubljani, s kojim je proputovala cijelu Kraljevinu Jugoslaviju. O njezinoj ljubavi prema glazbi i kulturnom djelovanju govori i činjenica da je morala propješačiti 8 kilometara do željezničke stanice i potom se još dva sata voziti do Ljubljane ne bi li došla na probu spomenutog *Zbora*.¹⁸

Nakon nekoliko godina preselila se u Beograd, gdje se uključila u rad Slovenskog društva te se nastavila baviti kulturno-umjetničkom djelatnošću, i to naročito dramskim stvaralaštvom. Tamo se priključila i djelovanju TIGR-a.¹⁹

¹⁵ *Isto*, 512. Sve citate sa slovenskog prevela Barbara Riman.

¹⁶ „Lokovec pri Kanalu”, *Edinost* (Trst), br. 427, 16. 10. 1926., 2.

¹⁷ Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana (dalje: NUK), Rokopisni oddelek (dalje: RO), Ms 1403, Anna Krasna, PRAČEK (dalje: AKP), Korespondenca, Z. AUSEC, „Spoštovana Ana”, 1. 5. 1979.

¹⁸ PDMM, Kulturno prosvetna zajednica-Rijeka, *Utemeljitev*, 24. 4. 1974.

¹⁹ Trst-Istra-Gorica-Rijeka je bila tajna organizacija osnovana 1924. godine. Osnovana je bila u Trstu, a djelovala je u okviru legalnih prosvjetnih organizacija. Njezin cilj je bio oslobođenje Slovenskog primorja i Istre. Njezino djelovanje se raširilo na prostor cijele Julijske krajine, a nakon što su hrvatska i slovenska društva bila zabranjena 1927. godine, osnovana je ilegalna organizacija TIGR sa središtem u Gorici. Svoje djelovanje je raširila na prostor cijele Kraljevine Jugoslavije, a ukinuta je bila 1930. godine nakon što je završen tršćanski proces. („TIGR”, *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005., 804.-805.)

Aktivna je bila i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Njezin utjecaj u borbi za očuvanje prava čovjeka na slobodu izražavanja i djelovanja prenijela je i na svoju djecu. Tako je njezin mlađi sin, Iztok Ausec-Aki, otišao u partizane kad je imao 14 godina.²⁰

Zora Ausec – partizanskog imena Srna, u vrijeme Drugog svjetskog rata djelovala je u obavještajnoj službi, Agitpropu i drugim organizacijama, a bila je i članica kulturne ekipe Cankarjevih brigada. Bila je svjesna tragova koje su na njoj ostavile okolnosti u kojima je živjela te je jednom prilikom zabilježila da „upravo je taj teror u mnogima utvrdio narodnu pripadnost i svijest da su se svjesno oduprli”.²¹

4. Kulturno-prosvjetna aktivnost Zore Ausec nakon 1945. godine

Rad Zore Ausec u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata bio je vrlo raznolik, uvijek prilagođen potrebama slovenske zajednice u Rijeci, odnosno, uvjetovan općim i posebnim prilikama života Slovenaca u Rijeci. U vremenu neposredno nakon rata više se zalagala za povratnike i iseljenike. Ta ju je problematika jako zanimala, možda baš radi toga jer se i sama smatrala iseljenicom, a manje se brinula za opća nacionalna pitanja: „I ja sam iseljenica iz Italije, morala sam bježati pred terorom fašizma!”²² Druga uloga koja ju je u potpunosti zaokupila, bila je uloga prosvjetne djelatnice. Smatrala se odgovornom osigurati uvjete djeci slovenskih roditelja i drugim Slovencima u Rijeci da uče slovenski jezik. Vrlo mnogo je radila u Slovenskom domu, potičući među Slovencima osjećaj slovenske nacionalne pripadnosti i učeći ih da usvajaju vrijednosti slovenske nacionalne kulture.

Tijekom svoga rada nailazila je na različite probleme i često je bila neshvaćena, kako od političkih i lokalnih vlasti, tako i od ljudi s kojima je usko surađivala u Slovenskom domu. Svoju želju i potrebu za radom s mladima, za očuvanje slovenskog jezika i kulture, najbolje je sama objasnila u pismu Ani Krasnoj Praček:

(...) ali nažalost, naša omladina nije pohađala slovenske škole te je jezično vrlo slaba. Imam velike probleme kada forsiram recitacije, recitale, kada dramatiziram razne pjesme ili kada postavljamo kakvo veće dramsko djelo. Svjesna sam svojeg poslanstva jer sam prosvjetni radnik, ali mnogi ne razumiju moje želje, željela bih da se očuva jezik naših predaka koji se tako lako gubi u tuđoj sredini, ma koliko ona bratska bila.²³

Sličnu situaciju na terenu opisala je i u dopisu Ministarstvu prosvjete Narodne Republike Hrvatske iz 1947. godine u nastojanju da se otvori škola sa slovenskim nastavnim jezikom u Rijeci. I iz tog dopisa se može iščitati situacija s kojom se Zora Ausec susretala na svojem radnom mjestu (u školi), ali i u Slovenskom domu. Napisala je:

²⁰ Bio je isključen iz škole i s roditeljima se priključio XII. brigadi. Nakon formiranja Dolenjskog odreda bio je u štabu kao kurir. Radi slabog zdravlja poslali su ga u Belu krajinu, gdje je završio tečaj za kazalištarca. Nakon rata upisao je novinarsku školu u Beogradu, uključio se i u radne akcije u Novom Beogradu te na prugama Brčko-Banovci i Šamac-Sarajevo. Kada se vratio u Ljubljano djelovao je u gospodarskoj zbornici Slovenije, potom kao novinar u Gorenjskom glasu i Delu. Umro je u Ljubljani 1981. godine u 52. godini života.

²¹ Zora AUSEC, *Jubilej zvestobe*. I. program ZV Ljubljana.

²² PDMM, Zora AUSEC, „Spoštovana gospa KUMMER!”, 23. 1. 1980.

²³ NUK, RO, Ms 1403, AKP, Korespodenca, Z. AUSEC, „Spoštovana Ana”, 20. 10. 1978.

Potreba za slovenskom školom pojavila se čim su počele stizati slovenske antifašističke obitelji iz svih krajeva zone A ili bivše zone B...(…) Njihova djeca – koja su morala do oslobođenja pohađati samo talijanske škole, poslije oslobođenja jedva su se malo privikla svome materinskom jeziku – nalaze se sada u teškom položaju, jer ne vladaju pošteno ni jednim jezikom.²⁴

Ova dva navoda ukazuju odakle je dolazila motivacija Zore Ausec za ustrajni rad među Slovencima i mladima u Rijeci, a to je važnost školovanja kao osnove na kojoj se gradi socijalni položaj pojedinca, ali i skupine kojoj pripada. U novoj Jugoslaviji, koju je i sama stvarala, mogla je na nov način osjećati ponos što je Slovenka te izražavati svoje potrebe i podržavati potrebe drugih za slovenskim jezikom i običajima. Iz njezinih pisama, ali i pi-sama istomišljenika koje je dobivala, često se može pročitati ideja da su Slovenci „slobodan i jednakopravan narod” te je pozivala „budite Slovenci u saveznoj Jugoslaviji”.²⁵

Osnivanje Slovenskog doma i formiranje slovenskog odjeljenja u Osnovnoj školi Matteotti su njezina dva najveća kulturno-prosvjetna uspjeha. Njezin je rad bio cijenjen te je za dobila brojne nagrade i priznanja.²⁶

4. 1. Slovenski dom KPD „Bazovica”

Rijeka i Sušak, dvije urbane cjeline koje su dvadeset godina živjele odvojene državnom granicom, spojene su 1947. godine. U tom je razdoblju, od kraja Drugog svjetskog rata pa do pedesetih godina 20. stoljeća, riječki prostor bio obilježen masovnim odlascima većine Talijana, riječkih starosjedilaca, kao i dijela Hrvata-starosjedilaca te masovnim naseljavanjem stanovništva iz Hrvatske, Slovenije i drugih jugoslavenskih republika. Mogućnost zaposlenja u riječkoj industriji i drugim djelatnostima djelovala je privlačno ljudima različitih zanimanja i razina stručnosti: umjetnicima, intelektualcima, ali i obrtnicima i nekvalificiranim radnicima itd. Time je Rijeka postala multinacionalna sredina, tolerantna na različite kulturne elemente, koje je uspješno ispreplela u kozmopolitski identitet grada. Osim razvoja gospodarstva i industrije, državne su institucije podržavale i razvoj kulture i školstva.

U tom zanosu sveukupne obnove i razvoja na svim privrednim i kulturnim područjima, svoje je zametke stvorio i Slovenski dom KPD „Bazovica”. Na oslobođenom teritoriju i nakon mnogo godina zataškavanja slovenstva i slavenstva, ponovo su mogli govoriti materinskim jezikom i započeti s njegovanjem svoje kulture. Društvo je osnovano u kolo-vozu 1947. godine, nakon brojnih sastanaka. Već tada je u Društvo bilo učlanjeno 116 članova.²⁷

Ciljevi Društva su bili:

²⁴ PDMM, Zora AUSEC, „Dopis Ministarstvu prosvjete Narodne Republike Hrvatske”, lipnja 1947.

²⁵ PDMM, Fran RAPOTEC, „Spoštovana gospa Zora!”, 18. 6. 1963.

²⁶ Radi ilustracije mogu se spomenuti neke: Diploma Slovenskog doma KPD „Bazovica” u znak priznanja za njezino „izredno požrtvovalnost in v zahvalo za njeno nesebično kulturno-prosvetno delo od ustanovitve društva do danes”, 1962. godine; Srebrna plaketa Skupštine općine Rijeka za „izvanredni doprinos razvoju riječke komune”, 1970. godine; Nagrada za životno djelo Kulturne prosvjetne zajednice Rijeka, 1974. godine; Odličje svobode z zlatim listom za 1975. godinu; Diploma ustanovitelju, I. predsjedniku in častnem predsedniku za „požrtvovalno aktivnost v amaterskem, kulturno-umetniškem delu društva”, 1977. godine; Zahvalnica Matice iseljenika Hrvatske za „aktivan i uspješan društveni rad kojim se doprinosi razvijanju suradnje iseljeničkih organizacija i pojedinaca s Maticom iseljenika Hrvatske i zemljom svog porijekla”, 1981. godine.

²⁷ Barbara RIMAN – Kristina RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, Rijeka 2008., 15.

(...) podići kulturnu razinu svojega članstva, njegovati materinski jezik, spoznavati kulturne dosege i kulturu drugih jugoslavenskih naroda, razvijati i poticati bratstvo i jedinstvo među ljudima.²⁸

Taj dom je predstavljao ostvarenje težnji brojnih prethodnih generacija Slovenaca, ali i novih doseljenika koji su u novu organizaciju unijeli sadržaje i oblike rada primjerene sebi, vremenu i okolnostima vremena.

Zora Ausec imala je u tome značajni udio. Bila je jedina prosvjetna djelatnica u društvu u njegovom početku. Dugi je niz godina bila predsjednica Slovenskog doma, a kasnije i počasna predsjednica.²⁹ U Slovenskom domu je bila izuzetno aktivna sve do svoje smrti. O tome kako je osobno doživljavala Slovenski dom i koliko je on njoj značio može se iščitati iz njezinih riječi: „Ja sam gradila Rijeku u kojem je slovensko društvo za mene imalo čvrsto mjesto.”³⁰

Počeci rada Slovenskoga doma bili su vrlo teški. Unatoč nedostatku stalnih prihoda, Društvo je ipak opstalo i to zbog entuzijazma i rada osnivača i članova društva te općih uvjeta koji su tada vladali u Gradu Rijeci.

Od samog početka bilo je odlučeno da će rad Društva biti isključivo kulturno-prosvjetni, što je Zora Ausec prokomentirala: „(...) što je bilo pod fašističkom Italijom potpuno onemogućeno.”³¹ Važno je navesti da je u Društvo uspjela privući mnoge osobe iz kazališnog života, koje su tada svojim znanjem pomagale u radu pojedinih sekcija Slovenskog doma. Često su bili i aktivni sudionici različitih kulturnih večeri čime su utjecali na kvalitetu, kao i na važnost izvedbe.³² Jedan od većih problema od početka djelovanja Slovenskog doma, sve do danas, bio je mali broj visokoobrazovanih ljudi uključenih u rad društva.³³ U nedostatku takvih ljudi, koji bi možda lakše shvatili njezine ciljeve i težnje, često je ostajala neshvaćena pa su i njezina nastojanja bila teže ostvariva.

U prvim godinama rada Slovensko društvo nije imalo svoje prostorije, već je djelovalo u Narodnom domu u Rijeci. U Društvu su s radom započeli pjevački zbor i dramska sekcija, a zabilježeno je da su upravo pioniri bili najorganiziraniji, što govori o zalaganju prosvjetnih radnika, odnosno, osoba koje su znale raditi s djecom. Od osnutka Slovenskog doma

²⁸ *30 let slovenskega kulturno prosvetnega društva Bazovica Rijeka 1947. – 1977.*, (ur. Zora Ausec), Ljubljana 1977., 16.

²⁹ Simpatije i poštovanje koje su joj iskazivale brojne osobe s kojima je dolazila u kontakt pokazuje i činjenica da joj je Franc Rapotec prilikom njezinog imenovanja za časnu članicu Slovenskog doma KPD „Bazovica” napisao pjesmu pod imenom *Zori Ausecovi*. (PDMM, Franc RAPOTEC, „Zori Ausecovi”, 4. 1. 1963.) Takvih je primjera još.

³⁰ NUK, RO, Ms 1403, AKP, Korespondenca, Z. AUSEC, „Spoštovana Ana”, 14. 10. 1979.

³¹ B. RIMAN – K. RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, 15.

³² Nakon Drugog svjetskog rata u Rijeci je bilo potrebno formirati kazalište, u kojem bi se izvodile predstave na hrvatskom jeziku. Problem je bila razrušena zgrada, ali i nepostojanje kazališnog ansambla. Radi toga je i zabilježen veći broj slovenskih umjetnika koji su došli u Rijeku te su djelovali u riječkom kazalištu. Neki od njih su u Rijeci djelovali dugi niz godina i ondje ostvarili glavninu svoje umjetničke karijere, a neki su ostali samo nekoliko sezona. Ovdje valja izdvojiti samo neke: E. Verdonik, B. Verdonik-Rasberger, D. Bitenc, P. Udovič-Smojver, K. Orožim, A. Boštjančić, A. Koren, M. Udovič, E. Sorgo, S. Kern, A. Usenik, S. Ferluga, M. Sfiligoj i D. Pogačar. (*Članovi narodnog kazalište „Ivan Zajc” u Rijeci, Narodno kazalište „Ivan Zajc”*, Rijeka 1955.; Barbara RIMAN, „Branka Verdonik Rasberger in njeno delovanje v Slovenskem domu KPD ‘Bazovica’”, *Razprave in gradivo*, 18/2008., br. 56/57, 264.-276.; Kristina RIMAN – Barbara RIMAN, *Jedan čovjek-cijelo kazalište*, Rijeka 2012.)

³³ Za to ima više razloga. Prvi razlog je taj što je u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata bilo poželjno ne isticati svoju nacionalnost. Drugi razlog je blizina mjesta u kojima su djelovala slovenska društva kao i Slovenije; mnogi koji su željeli čuti slovenski jezik to su mogli ostvariti odlaskom u Sloveniju. Prometna povezanost slovenskih i hrvatskih krajeva je bila puno bolja nego danas, tako da se lakše moglo otići rodbini. Kao jedan od razloga može se istaknuti i činjenica da su se visokoobrazovani ljudi lakše identificirali s ljudima iste profesije, nego s članovima slovenskih društava.

Uprava se, na čelu sa Zorom Ausec, trudila organizirati različita zanimljiva događanja koja bi ujedno imala i prosvjetnu ulogu. Tako je već u veljači 1948. godine, nekoliko mjeseci nakon što je Društvo osnovano, organizirana literarna večer na kojoj su sudjelovali poznati slovenski književnici: France Bevk, Edvard Kocbek, Mišo Kranjc, Cene Vipotnik i Milan Šega iz Ljubljane te Gema Hafner i Tone Batagolj iz Rijeke. Iako nigdje nije naznačeno tko je bio organizator te večeri, može se pretpostaviti da je to učinila upravo Zora Ausec. Prilikom tog nastupa Franc Bevk je izjavio: „Ako bude samo 10 Slovenaca na literarnoj večeri, čitat ću svoja djela.”³⁴ Zora Ausec je ustvrdila da „(..) dok imamo takve ljude na svojoj strani, nećemo klonuti.”³⁵

Bilo je više sličnih kulturno-prosvjetnih večeri. Potrebno je spomenuti večer posvećenu Francu Prešernu, na kojoj su nastupali Lili Novy, Ivan Potrč, Ciril Zlobec, Kajetan Kovič i Janez Menart.³⁶ Zahvaljujući organizatorskim sposobnostima Zore Ausec, riječki Slovenski dom, kao malo kulturno društvo, uspijevao je osigurati suradnju poznatih slovenskih književnika. Veliku pažnju ukazivalo se obljetnicama kulturnih velikana, dokumentarnom filmskom programu, ciklusima poučnih predavanja itd.

Članovi Društva imali su potrebu djelovati i izvan društvenih prostorija te se i na taj način pokušati uklopiti u širu zajednicu. Prema tadašnjem modelu društvenog djelovanja, članovi su sudjelovali u dobrovoljnim radnim akcijama. Nastupali su, na primjer, na gradilištima istarske željezničke pruge Lupoglav-Stašije, kao i na sječi šume u Gorskom Kotaru. O velikoj društvenoj važnosti takvih i sličnih događanja govori i činjenica što je o Društvu pisao savezni list *Borba*, što je tada bilo vrlo važno u lokalnoj riječkoj zajednici.³⁷

Kao što je već bilo istaknuto, Zora Ausec je bila posebno osjetljiva na poteškoće koje su u novoj sredini doživljavale obitelji povratnika i iseljenika. Željela je utjecati na članove Slovenskog doma da i oni pomažu, tim više što su brojni među njima i sami imali slična povratnička i/ili iseljenička iskustva. Članovi Društva su dočekivali brodove koji su dolazili sa povratnicima i pružali im dobrodošlicu. O tome svjedoči, primjerice, doček broda *Radnik*, na kojem su bile i slovenske obitelji.³⁸

Društvo se od 1947. godine pa do 1950. vrlo brzo razvijalo te je zabilježeno djelovanje šest sekcija: dramske, pjevačke, muzičke, baletne, pionirske i sekcije za narodno prosvjećivanje,³⁹ a imali su i knjižnicu od 1046 knjiga.

Osim što se trudila u Slovenskom domu, u KPD Bazovica, osnivati sekcije i osmišljavati programe za mlade i djecu, bila je aktivna i u upravljačkim strukturama Društva od samog početka. Iz njezinih zabilješki može se saznati o velikom trudu koji je bio uložen da se Društvu osiguraju vlastite prostorije. U tome se i uspjelo 1950. godine.

Zora Ausec bila je kompleksna osoba koju je s jedne strane odlikovala krajnja praktičnost u rješavanju svakodnevnih pa i najbanalnijih problema Društva. S druge strane, Zora Au-

³⁴ B. RIMAN – K. RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, 19.-20.

³⁵ *Isto*, 20.

³⁶ *Isto*, 29.

³⁷ (M. P.), „Kulturno-umjetnička društva Riječke oblasti dala su prošle godine niz priredbi na velikim radilištima”, *Borba* (Beograd), 28. 1. 1950., 2.

³⁸ B. RIMAN – K. RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, 21.

³⁹ Pod vodstvom Zore Ausec ta je sekcija 1950. godine organizirala sedam ideološko-političkih predavanja, 13 društvenih večeri, 4 gostovanja, 3 festivala, 6 proslava i 2 kulturno-umjetničke predstave te više kolektivnih odlazaka u kazalište. U programu sekcije najvažnija je bila organizacija različitih jezičnih i strukovnih tečajeva te rad večernje gimnazije za polaznike koji su se željeli doškoloovati. (B. RIMAN – K. RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, 31.)

sec je bila osoba s vizijom. Anegdotalna su njezina nastojanja u pridobivanju za rad osoba za koje je procijenila da su za Dom važne. Pridobivala je i brojne studente koji su iz Slovenije dolazili studirati u Rijeku. Željela je surađivati s različitim kulturnim društvima u Slovenskom primorju, ali radi financijskih problema to tada nije bilo moguće te se stoga društvo ograničilo na kulturne priredbe i gostovanja na užem prostoru Kvarnera i u pograničnom hrvatsko-slovenskom prostoru.

Sadašnji istraživači povijesti Slovenskog doma upravo njoj mogu zahvaliti što je djelatnost Doma u to doba i dokumentirana i dokumentacija sačuvana. Potrebno je napomenuti da je prvu iscrpnu kroniku društva počela pisati upravo ona.

4. 2. Slovensko odjeljenje pri osnovnoj školi Matteotti u Rijeci

Riječki Slovenci su željeli da se osnuje škola sa slovenskim nastavnim jezikom, a inicijativu za realizaciju te ideje preuzela je Zora Ausec. Akcija je pokrenuta iste godine kada je osnovan Slovenski dom. Potreba za obrazovanjem na slovenskom jeziku ukazala se jer djeca doseljenika/povratnika nisu vladala nijednim jezikom u toj mjeri da bi mogla kvalitetno pratiti nastavu. Stoga se kroz školovanje na materinjem jeziku željelo olakšati djeci ulazak u društvo i lakše prihvaćanje novog jezika.⁴⁰

Prvi koraci za slovensku školu u Rijeci bili su napravljeni već u jesen 1947. godine. Iako se na samom početku činilo da će škola biti otvorena brzo i jednostavno, to se nije dogodilo. Od samog početka nije bilo točno određenih uvjeta koje bi bilo potrebno ispuniti da bi se otvorila škola sa slovenskim kao nastavnim jezikom. Iz jednog dopisa može se zaključiti da je bilo obećano otvaranje škole ukoliko se prijavi dovoljan broj djece. Iako je taj uvjet bio ispunjen, škola svejedno nije započela s radom.⁴¹ Kako školu nisu uspjeli otvoriti u školskoj godini 1947./1948., započela je prepiska s različitim državnim i lokalnim organima vlasti. Između ostaloga, u dopisu Zore Ausec predsjedništvu Vlade NR Hrvatske stoji:

Na primjedbe pojedinaca, da Talijani u Rijeci imaju svoje škole, odgovoreno je da se [mi] Slovenci u Rijeci ne možemo smatrati kao narodna manjina, već kao jednakopravna braća. Mi smo na tu primjedbu odgovorili da je baš to neshvatljivo, jer da bratskim narodima treba isto tako nuditi široke mogućnosti, a ne im uskraćivati pravo koje inače uživaju čak i tuđe manjine.⁴²

Škola nije bila otvorena ni u školskoj godini 1948./1949., a od institucija nije bilo odgovora i stoga je Zora Ausec uputila pismo Maršalatu i Josipu Brozu Titu krajem 1948. godine. Između ostaloga je napisala:

(...) nakon nebrojenih pisanih i usmenih intervencija, dobili smo jednak administrativni odgovor da otvorenje slovenske škole u Rijeci ne može doći u obzir. Na taj birokratski odgovor roditelji su uložili protest (...) Na veliko iznenađenje, ni do danas, nakon jednogodišnjeg

⁴⁰ Zabilježeno je postojanje odjeljenja sa slovenskim kao nastavnim jezikom na prostoru Hrvatske još samo u Labinu i djelovalo je samo jednu školsku godinu, 1947./1948. (M. M., „V Labinu slovenski oddelek na OŠ že leta 1947”, *Kažipot*, 2/2006., br. 18, 24.)

⁴¹ Već od samog početka imali su prijavljeno preko 70 djece koja su bila zainteresirana za školu na slovenskom jeziku. (PDMM, „Molba za otvorenje slovenske škole. Broj protoka 18/47”, 26. 6. 1947.)

⁴² PDMM, „Dopis Predsjedništvu vlade NR Hrvatske”, 7. 11. 1948., 2.

čekanja, nismo dobili nikakav odgovor, a u međuvremenu su morala njihova djeca pohađati hrvatske pa čak i talijanske škole, ako ih u hrvatskim nisu željeli primiti. Otvaranjem slovenske škole u Rijeci bratstvo i jedinstvo naših naroda bi došlo do svog punog izraza.⁴³

Njezina su nastojanja i nastojanja roditelja urodila plodom 1950. godine, kada je bilo osnovano odjeljenje sa slovenskim nastavnim jezikom. Odjeljenje je djelovalo od školske godine 1950./1951. do školske godine 1952./1953.

Odlučeno je bilo da će to odjeljenje biti u Osnovnoj školi Matteotti. Škola se nalazila u centru Rijeke i mogla su je pohađati djeca iz triju rajona na koje je grad Rijeka tada bio podijeljen. U niže razrede osnovne škole bilo je upisano 54 djece, raspoređenih u kombinirane razrede (1. i 3. te 2. i 4.). Međutim, nije bilo dovoljno djece za više razrede pa ta nastava nije ni organizirana.⁴⁴

Osim učiteljice Zore Ausec predavala je i učiteljica Boža Božič iz Tomaja. Potonja nije odmah počela raditi radi pogreške u kadrovskoj službi u Zagrebu.⁴⁵ Zato je Zora Ausec neko vrijeme sama vodila sva 4 razreda. Učenike je podijelila u tri razreda i u učionici su se izmjenjivali od 8 do 11, od 11 do 13.30 i od 14. do 16.30 sati.⁴⁶ Dragutina Mehuru je izvještavala o slaboj situaciji na terenu:

Ta djeca ne znaju niti jedan jezik, morat ću potpuno individualno raditi.... Nekima moram tumačiti na talijanskom, drugima na hrvatskom, ostalima na slovenskom da im objasnim što želim. Ali svi dolaze redovito. Odgovaraju mi u nekoj čudnoj mješavini istarskog, fi-umanskog, primorskog dijalekta, dođe ti da se rasplačeš. Pravi internacionalizam, koji može razumjeti samo kakav poliglota!⁴⁷

Prethodni navod ilustrira s kakvim problemima se suočavala. Njezine riječi ujedno prikazuju opće stanje koje je vladalo u Rijeci nakon Drugog svjetskog rata. Slična situacija je bila vjerojatno i u drugim školama s hrvatskim ili talijanskim nastavnim jezikom, koje su polazila brojna djeca iz svih krajeva Jugoslavije, kao i djeca povratnika. Učiteljice su morale ulagati mnogo truda u svoj posao.

Vjerojatno je više razloga utjecalo na donošenje odluke o prestanku rada odjeljenja, ali oni nigdje nisu jasno izrečeni. Vidljivo je iz dokumenata da je škola bila preseljena na Sušak i da je stoga bilo onemogućeno pohađanje škole djeci iz cijele Rijeke.⁴⁸ Može se pretpostaviti da je time smanjen broj upisane djece. Više ih nije bilo dovoljno da bi škola mogla nastaviti s nastavom na slovenskom jeziku. Određene su probleme imali i učenici koji su se opredjeljivali za više razrede hrvatskih škola. Iako se iz svjedodžbi učenika vidi da su imali i hrvatski jezik, izgleda da broj sati i program nisu bili dostatni da bi bez poteškoća mogli pratiti nastavu u višim razredima.⁴⁹ Hrvatski su jezik dobili tek u trećem razredu osnovne škole, a do četvrtog razreda nisu učili ćirilicu, što je tada bilo obvezno. O tome je svjedočila učiteljica Boža Božič:

⁴³ PDMM, „Prošnja slovenskih staršev za otvoritev slovenske šole na Reki”, 1. 12. 1949.

⁴⁴ PDMM, „Zapisnik roditeljskog sastanka slovenske škole”, 15. 9. 1950., 1.

⁴⁵ PDMM, Pismo Zori Ausec, 19. 10. 1950.

⁴⁶ PDMM, Pismo Ministru, 15. 10. 1950.

⁴⁷ PDMM, Pismo Dragotu Mehori.

⁴⁸ B. RIMAN – K. RIMAN, *Slovenski dom Kulturno prosvetno društvo „Bazovica”*, 27.-28.

⁴⁹ V. KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju”, *Slovenci v Hrvaški*, (ur. Vera Kržišnik-Bukić), Ljubljana 1995., 164.

Prema njezinim riječima je takav oblik nastave bio pogrešan, i za Rijeku kao urbano naselje u potpunosti neprimjeren... Jedina mogućnost da se škola održi bilo bi uvođenje čitavog osnovnoškolskog obrazovanja i osiguranje daljnjeg obrazovanja na slovenskom jeziku. Razlozi za zatvaranje škole nisu nikako bili političke naravi.⁵⁰

Iako je škola djelovala kratko, njezina je uloga bila relativno velika. Naime, Slovenci, osim Talijana, jedini su u Rijeci uspjeli osnovati svoju školu i održati je barem neko vrijeme u ovom razdoblju. Školstvo na talijanskom nastavnom jeziku održalo se do danas i može biti ogledni primjer uspješnog korištenja općih uvjeta, zadovoljavanja individualnih i skupnih želja i potreba.

Da bi slovensko odjeljenje – kao jedino takvo odjeljenje u Rijeci – opstalo, Društvo je trebalo osigurati podršku, isto kao što je trebao postojati interes roditelja. Roditelji su svakako željeli da njihova djeca očuvaju osjećaj nacionalne pripadnosti i izvan uže domovine, ali su im bili važni i kvalitetni školski uvjeti koji bi osigurali napredak njihovoga djeteta, što se u Rijeci, kada gledamo djelovanje odjeljenja sa slovenskim kao nastavnim jezikom, nije dogodilo.⁵¹

U tri školske godine školu je pohađao 81 učenik, a od toga je bilo više dječaka nego djevojčica. Ipak, sav trud nije bio uzaludan. Ono što se nije uspjelo ostvariti s odjeljenjem sa slovenskim nastavnim jezikom, postiglo se uključivanjem te djece u rad Slovenskog doma. Na taj je način i Slovenski dom osigurao stabilnost programa, ali i kontinuirani rad Društva.

5. Završne misli

Zora Ausec je mnogo napravila za riječke Slovence, ali – gledano šire – i za Slovence u čitavoj Hrvatskoj. Na temeljima koje je ona postavila 1947. godine, danas djeluje Slovenski dom i to kao jedan od najvažnijih i najjačih središta slovenske nacionalne manjine u Hrvatskoj. Vjerovanje u slobodu izražavanja na materinjem jeziku u novoosnovanoj državi, kao i zasadi i ideali koje je usvojila kroz svoju borbu protiv režima koji su joj branili da izrazi ljubav i poštovanje prema svojem jeziku i kulturi svojih predaka, potakli su Zoru Ausec na njezin predan rad. Radi toga je na njezinu inicijativu Slovenski dom dobio ime „Bazovica”, u spomen na prve antifašističke žrtve streljane u malom mjestu Basovizza pored Trsta.

⁵⁰ M. M., „Slovenski dom KPD Bazovica: 55 let pozneje, srečanje nekdanjih učencev”, *Kažipot*, 2/2006., br. 10, 22. Vjerojatno je, uz činjenice koje navodi tadašnja učiteljica Božič, na zatvaranje slovenskog odjeljenja u Rijeci utjecao i manji broj učenika nakon što je škola bila preseljena na Sušak, što je onemogućavalo pohađanje škole onoj djeci koja su živjela u udaljenijim dijelovima grada. No, iz pisama Zore Ausec, ali i iz njezinih napora te sporog reagiranja lokalne i regionalne samouprave, može se steći dojam da se radilo i o odluci koja je imala političku pozadinu. To nam potkrepljuje i činjenica da su 1954. godine bila zatvorena i slovenska odjeljenja koja su djelovala po mjestima u Vojvodini (Gudurica, Velika Greda, Banatsko Plandište). (F. CEVC, „Selitve Slovencev v Vojvodino pred drugo svetovno vojno”, *Slovensko izseljenstvo. Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, (ur. Milica Trebše-Štolfa i Matjaž Klemenčič), Ljubljana 2001., 313.-314.)

⁵¹ Manjinske škole se mogu očuvati jedino ako postoji osiguran vertikalni slijed školovanja, i to sve do kraja srednje škole, a za što su idealan primjer talijanske škole. Kao što je prikazano, u Rijeci nije bilo moguće osigurati ni prelazak u 5. razred osnovne škole, a kamoli osigurati daljnje školovanje.

Zora Ausec je bila karizmatična osoba koja je oko sebe okupljala različite ljude, ali najviše je voljela raditi s mladima. Iako se ponekad i osjetio jaz u godinama, svejedno su je mladi doživljavali kao svoju i to vjerojatno zato što ih je znala razumjeti i osjetiti što očekuju, kakve su im potrebe. U potpunosti je slijedila svoj životni poziv prosvjetno-kulturne djelatnice. U svakom je trenutku pokušavala mladima, s kojima je bila stalno okružena, pružiti što veće mogućnosti ne bi li zapamtili, naučili i zavoljeli svoj materinji jezik i kulturu svojih predaka. Ona je sama za vrijeme svojeg djelovanja u Kraljevini Italiji (do 1926. godine), kao i za vrijeme Drugog svjetskog rata, vidjela mnogo primjera kada ljudi nisu smjeli govoriti svojim materinjim jezikom i izjašnjavati se onim što jesu. U Rijeci su i ona i mnogi drugi povratnici/doseljenici u novoosnovanoj državi osjetili tu slobodu koje mnogi mladi nisu bili svjesni. Željela im je usaditi tu ljubav i znanje. Organizirala je različite književne večeri, obilježavanje važnijih datuma slovenske kulturne i političke povijesti, ali je i osmišljavala različite aktivnosti za mlade koji su živjeli u Rijeci i one koji su u Rijeci bili samo kratko vrijeme – uglavnom na studiju.

Potrebno je navesti da je ona posebnu pažnju posvećivala suradnji s zainteresiranim društvima u pograničnom prostoru Italije i Austrije sa Slovenijom. Iako je u Rijeci proživjela 37 godina, ipak se i u njezinom radu u Društvu, kao i u korespondenciji s različitim ljudima osjećala tuga za zavičajem.

Njezino djelovanje i naponi često nisu bili prepoznati, iako su bili u „duhu vremena” (poslijeratni zanos, obnova, sreća radi slobode i sl.). Ona je, poput mnogih drugih prosvjetnih i kulturnih radnika koji su osjetili potrebu za djelovanjem u svojoj sredini, nastojala vlastitim doprinosom razviti kulturu grada u kojem je živjela.

Za cjelokupni njezin rad karakteristična je puna prilagođenost općim, a onda i posebnim uvjetima rada: iskusila je ilegalni rad, borbena djelovanje, a naročitu je vještinu razvila u komunikaciji s vlastima na različitim razinama, od mjesne zajednice do republičkih institucija i Maršalata. Posebno je razvila motivacijske metode kojima je pridobivala ljude za rad u Slovenskom domu, koji inače baš i nisu bili skloni amaterizmu.⁵² Ova je riječka Slovenka afirmirala svoj grad Rijeku u matičnoj zemlji Sloveniji kao mjesto slobode u kome se može – štoviše isplati – živjeti, navodeći primjere obitelji Vilhar i Jagodnik, Josipa Gorupa, Alojza Usenika, Branke Verdonik-Rasberger i drugih. Zora Ausec je istovremeno stvarala i povijest grada i povijest slovenske nazočnosti u njemu.

Na primjeru Zore Ausec i slovenske zajednice u Rijeci može se vidjeti da položaj manjinske zajednice u prvome redu ovisi o općim uvjetima određene društvene zajednice, ali i o samoj toj zajednici i njezinim istaknutim pojedincima, ako ih ima i ako su se voljni založiti za svoja uvjerenja, kao što je to činila Zora Ausec.

⁵² Nešto se teže nosila s onim članovima Društva koji nisu jednako ozbiljno kao i ona prihvaćali i izvršavali dogovorene obveze. Međutim, to je posebna tema.

ZORA AUSEC, THE SLOVENE FROM RIJEKA, AND OTHER SLOVENES IN RIJEKA AFTER 1945: “A BROTHERLY NATION” OR A NATIONAL MINORITY

Zora Ausec worked as a teacher in today's Slovenian Littoral, then (between 1920 and 1943) part of the Kingdom of Italy. After the Kingdom of Italy capitulated in 1943, her family joined the partisan movement. Following the end of the war, she first worked in Trieste and moved to Rijeka after 1946, where she worked as a teacher of Croatian and a political and social activist. Zora Ausec dedicated her life to the struggle for the preservation of her native tongue. After World War II, she fought for the right of the Slovenes to use their native tongue outside Slovenia and brought her ideas to fruition while participating in the life of the Slovenian community in Rijeka. She was very active working with youth, in the Slovenian National Home of Rijeka (KPD Bazovica). The author describes the ways in which the process of italianization and other circumstances of life in the Kingdom of Italy during and immediately after World War II affected Zora Ausec's efforts towards the preservation of the Slovenian national identity. The founding of the Slovenian National Home KPD Bazovica in Rijeka was her crowning achievement. The home, which bears the name of a place near Trieste where four of the first anti-fascist fighters of the region were shot in the war, became fundamental for the preservation of the Slovenian national identity in Rijeka and the region, and Zora Ausec was closely involved in shaping its activities. The paper also describes the ways in which her teaching methods changed in accordance with social and historical circumstances in which she worked.

Keywords: Zora Ausec, Slovenes, Slovenes in Croatia, Rijeka, Yugoslavia, Slovenian language, Slovenian language in primary education, Slovenian culture

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana (dalje: NUK), Rokopisni oddelek (dalje: RO), Ms 1403, Anna Krasna PRAČEK (dalje: AKP), Korespondenca Z. Ausec, „Spoštovana Ana”, 20. 10. 1978.

NUK, RO, Ms 1403, AKP, Korespondenca, Zora AUSEC, „Spoštovana Ana”, 1. 5. 1979.

NUK, RO, Ms 1403, AKP, Korespondenca, Zora AUSEC, „Spoštovana Ana”, 14. 10. 1979.

NUK, RO, Ms 1403, AKP, Korespondenca, Zora AUSEC, „Spoštovana Ana”, 20. 10. 1978.

NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1403, AKP, Korespondenca, Zora AUSEC, „Spoštovana Ana”, 20. 12. 1979.

Privatna dokumentacija Mojce Milek (dalje: PDMM), Zora AUSEC, „Dopis *Ministarstvu prosvjete Narodne Republike Hrvatske*”, lipnja 1947.

PDMM, „Dopis *Predsjedništu vlade NR Hrvatske*”, 7. 11. 1948.

PDMM, „Molba za otvorenje slovenske škole. Broj protoka 18/47”, 26. 6. 1947.

PDMM, Franc RAPOTEC, „Zori Ausecovi”, 4. 1. 1963.

PDMM, Fran RAPOTEC, „Spoštovana gospa Zora!”, 18. 6. 1963.

PDMM, Zora AUSEC, „Spoštovana gospa KUMMER!”, 23. 1. 1980.

Objavljeni izvori i literatura

Zora AUSEC (ur.), *30 let slovenskega kulturno prosvetnega društva Bazovica Rijeka 1947.–1977.*, Ljubljana 1977.

Fran BARBELIĆ, *Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici*, Zagreb 1931.

Franc CEVC, „Selitve Slovencev v Vojvodino pred drugo svetovno vojno”, *Slovensko izseljenstvo. Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, (ur. Milica Trebše-Štolfa i Matjaž Klemenčič), Ljubljana 2001., 313.-314.

Zdenko ČEPIČ – Dušan NEČAK, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979.

Matjaž KLEMENČIČ, „Slovenske naselbine v ZDA”, *Slovensko izseljenstvo. Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, (ur. Milica Trebše-Štolfa i Matjaž Klemenčič), Ljubljana 2001., 179.-186.

M. M., „Slovenski dom KPD Bazovica: 55 let pozneje, srečanje nekdanjih učencev”, *Kažipot* 2/2006., br. 10, 22.

M. M., „V Labinu slovenski oddelek na OŠ že leta 1947”, *Kažipot*, 2/2006., br. 18, 24.

Narodno kazalište „Ivan Zajc”, Rijeka 1955.

„Lokovec pri Kanalu”, *Edinost*, br. 247, 16. 10. 1926., 2.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju”, *Slovenci v Hrvatski*, (ur. Vera Kržišnik-Bukić), Ljubljana 1995., 133.-188.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921-1991”, *Razprave in gradivo*, 3/1992., br. 26-27, 172.-198.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „O Slovencih in slovenstvu na Hrvaškem od nekdaj do danes”, *Slovenci na Hrvaškem: dediščina in sedanjost*, (ur. Katalin Munda Hinrök i Mojca Ravnik), Ljubljana 2006., 15.-87.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „Slovenci v Hrvatski, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanjostjo”, *Traditiones*, 32/2003., br. 2, 117.-135.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, „Znameniti Slovenci na Hrvaškem skozi zgodovino”, *Migracijske i etničke teme*, 22/2006., br. 4, 421.-445.

Minka LAVRENČIČ PAHOR, *Primorski učitelji. Prispevek k proučevanju zgodovine v slovenskem šolstvu na Primorskem*, Trst 1994.

Irvin LUKEŽIĆ *Fluminensia Slovenica*, Rijeka 2007.

(M. P.), „Kulturno-umjetnička društva Riječke oblasti dala su prošle godine niz priredbi na velikim radilištima”, *Borba* (Beograd), 28. 1. 1950., 2.

Paolo PAROVEL, *Izbrisani identitet: Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i toponima u „Julijskoj Krajini” od 1919. do 1945. sa spiskovima iz Tršćanske, Goričke i Istarske pokrajine te prvih 5300 dekreta*, Pazin – Poreč – Pula 1993.

Posebna izdaja ob podelitvi odličij „Svobode”, Kočevje 1975.

Barbara RIMAN, „Branka Verdonik Rasberger in njeno delovanje v Slovenskem domu KPD Bazovica”, *Razprave in gradivo*, 18/2008., br. 56/57, 264.-276.

Barbara RIMAN – Kristina RIMAN, *Slovenski dom KPD „Bazovica”*, Rijeka 2008.

Kristina RIMAN – Barbara RIMAN, *Jedan čovjek–cijelo kazalište*, Rijeka 2012.

Slovenska novejša zgodovina, 1848-1992, knj. II, (ur. Jasna Fischer), Ljubljana 2005.

Stalež šolstva in učiteljstva v Sloveniji (ljubljska in mariborska oblast), (ur. Fortunat Kužar, Rudolf Wagner i Anton Vrabl), Ljubljana 1928.

„TIGR”, *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005.

Stojan TROŠT, „Ob desetletnici obnovljenega učiteljišča v Toliminu”, *Tolminski zbornik*, 1/1956., 74.-85.

JAŠA PRODANOVIĆ U DRUGOM SVETSKOM RATU

Aleksandar Lukić

UDK: 32-05Prodanović, J.“194“
Prethodno priopćenje

Sažetak: Publicista, književni kritičar i politički radnik Jaša Prodanović (1867–1948) bio je jedan od najistaknutijih boraca za uspostavljanje republikanskog oblika državnog uređenja jugoslovenske države nastale 1918. godine. Bez obzira na politički neuspeh Jugoslovenske republikanske stranke, čiji je jedan od osnivača bio 1920, u političkom životu Kraljevine Jugoslavije uporno se zalagao za uspostavljanje federativne republike jugoslovenskih naroda. Od ovih načela nije odstupao ni onda kada je bilo najteže za politički rad, u vreme šesto-januarske diktature i tokom Drugog svetskog rata. U radu se prikazuje njegovo delovanje uoči i tokom Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, sa osvrtom na njegovu ulogu krajem rata i delovanje u Narodnom frontu Jugoslavije 1944–1945.

Ključne reči: Jaša Prodanović, Jugoslovenska republikanska stranka, Drugi svetski rat, Narodni front, komunisti, republika

Od Solunskog procesa 1917. Jaša Prodanović¹ je zbog izraženog nedemokratskog ponašanja regenta Aleksandra Karađorđevića prekinuo svaku vezu sa monarhijskim oblikom vladavine i dinastijom Karađorđevića. Odranije poznat kao republikanac u političkom životu Kraljevine Srbije – nakon pokušaja uspostavljanja republikanskog oblika vladavine u Srbiji u vreme Majskog prevrata 1903 – uveren da je Solunski proces „unapred smišljena zavera da se nevinim ljudima uzmu glave” od strane princa-regenta i predsednika vlade Nikole Pašića, stupio je posle procesa u otvorenu političku borbu protiv monarhije, propovedajući uspostavu federativne republike buduće države jugoslovenskih naroda.²

U poslednjem razgovoru sa regentom pokušao je da ga ubedi u nepravilnost i nepravednost smrtne presude nad osuđenim srpskim oficirima. Na regentovo pitanje, između ostalih, o njegovom republikanizmu odgovorio je:

¹ Rad je deo projekta Instituta za noviju istoriju Srbije *Srbi u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu: unutrašnji razvitak i položaj u evropskoj/svetskoj zajednici* (br. 47027) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

² *Spomenica Jaše M. Prodanovića*, Beograd 1958., 184.; Ljubinka TRGOVČEVIĆ, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*, Beograd 1986., 259.-268. Više o Majskom prevratu: Dragiša VASIĆ, *Devetsto treća (Majski prevrat)*, Beograd 1925.; Slobodan JOVANOVIĆ, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II, Beograd 1990.; Olga POPOVIĆ OBRADOVIĆ, *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*, Beograd 1998.; Suzana RAJIĆ, *Aleksandar Obrenović. Vladar na prelazu vekova – sukobljeni svetovi*, Beograd 2011.

Republiku neće dovesti čista teorijska propaganda republikanskih načela. To ni u jednoj zemlji ne biva tako, nego se republike javljaju kad monarhije dozlogrde narodu. (...) Narodna masa može mnogo da trpi, ali kad 'pređe dara meru', javljaju se bune, revolucije i zavere. To je lekcija svet-ske istorije. Ako princ ne bude vladao kako treba, on će sam pojačati (...) republikanski pokret.³

Od ovog razgovora Jaša Prodanović više nije sreo Aleksandra Karađorđevića. Posvetio se širenju republikanskih ideja među Srbima i Jugoslovenima u izbeglištvu i stvaranju jakog republikanskog pokreta. Zajedno sa Ljubomirom Stojanovićem, filologom i istoričarem, takođe republikancem, zalagao se tokom 1918. da jugoslovenska država bude osnovana kao republika. Monarhija, pobednik iz Prvog svetskog rata, pokazala se jakom i stabilnom.

Bez obzira što im akcije za uspostavljanje federativne jugoslovenske republike nisu uspele, dvojica republikanskih vođa uložili su veliki trud u organizovanje republikanske stranke u Srbiji tokom 1918–1919. Iako ih većina političkih drugova iz Samostalne radikalne stranke nije podržala u poduhvatu, uspeali su da krajem januara 1920. u Beogradu osnuju Jugoslovensku republikansku stranku (JRS). Jedna od četiri političke partije koja je u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji imala u svom nazivu naslov „jugoslovenski”, JRS se zalagala za federativnu jugoslovensku republiku po ugledu na švajcarsko i francusko državno uređenje.⁴ Nije podržavala revolucionarne metode promene oblika države i socijalnih odnosa u društvu, ali je komunistima pružala podršku svaki put kada su ih monarhijske vlasti proganjale (primer Obznane). Ljubomir Stojanović bio je predsednik sve do smrti 1930, iako je već od proleća 1929. stranačkim poslovima stvarno rukovodio Jaša Prodanović.

Šestojanuarska diktatura zabranila je, između ostalog, rad političkih partija u cilju uspešnijeg ostvarenja politike integralnog jugoslovenstva. Jaša Prodanović je sa Glavnim odborom raspustio JRS sve dok se ne budu stekli puni demokratski uslovi za slobodan politički život u Kraljevini Jugoslaviji. Ni kada je stega diktature popustila posle Oktroisanog ustava kralja Aleksandra 1931. i njegove smrti oktobra 1934, Jaša Prodanović nije hteo da se JRS aktivira u političkom životu Kraljevine i na taj način pruži legitimitet diktaturi.⁵ Ipak, sve komplikovanije i opasnije spoljnopolitičke okolnosti posle dolaska nacista na vlast u Nemačkoj 1933. primorale su ga vremenom na izlazak iz političke apstinencije, pogotovo što su se nemačke spoljnopolitičke ambicije približavale granicama Kraljevine Jugoslavije.⁶

Nacistička Nemačka je marta 1938. izvršila anšlus Austrije i izbila na severne međe jugoslovenske države. Sve je manje bilo garancija da se agresivni severni sused neće mešati u

³ *Spomenica Jaše M. Prodanovića*, 185.

⁴ Švajcarski ili francuski federativni oblik republikanskog državnog uređenja jugoslovenske države zastupali su Jaša Prodanović i većina članova Glavnog odbora JRS, dok je shvatanjima predsednika stranke Ljubomira Stojanovića bio bliži „amerikanski” predsednički republikanski sistem države. U program stranke uneta je prva koncepcija, što se nije negativno odrazilo na saradnju Ljube Stojanovića sa Jašom Prodanovićem i stranačkim drugovima. Videti: Nikola STANAREVIĆ, *Jugoslovenska republikanska stranka I (osnivanje i njen rad do 1941)*, Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd (dalje: Arhiv SANU), Zaostavština Nikole Stanarevića, 14329; o pojedinim stavovima srpskih republikanaca videti: Branislav GLIGORIJEVIĆ, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)”, *Istorija XX veka*, 3/1985., br. 2, 7.-33.

⁵ Jaša M. PRODANOVIĆ, *Sporazum Udružene opozicije i Seljačko-demokratske koalicije* (Arhiv SANU, Zaostavština Jaše M. Prodanovića, 14706/6). O političkoj opoziciji u vreme šestojanuarske diktature: Todor STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969.; o Udruženoj opoziciji i njenoj ulozi u političkom životu Kraljevine Jugoslavije: Mira RADOJEVIĆ, *Udružena opozicija 1935–1939*, Beograd 1996.

⁶ O dolasku nacista na vlast u Nemačkoj i njihovoj unutrašnjoj i spoljnoj politici: Andrej MITROVIĆ, *Vreme netrpeljivih. Politička istorija velikih država Evrope 1919–1939*, Beograd 2012.

unutrašnje poslove Kraljevine Jugoslavije i pokušati da iskoristi njene unutrašnje slabosti u svoju korist, prvenstveno nerešeno hrvatsko pitanje, koje je opterećivalo funkcionisanje jugoslovenske državne celine. Politička razdrobljenost srpskih građanskih partija nije bila prevaziđena ni u suočavanju sa državnom krizom i započetim svetskim ratom 1939.⁷ Jaša Prodanović u ovakvim okolnostima nije mogao da ne kaže svoje i mišljenje republikanaca o unutrašnjoj politici zemlje i iznese predloge za rešavanje teških pitanja, u prvom redu hrvatskog, te da se, kada je ono prividno rešeno avgusta 1939, ne izjasni o negativnim i pozitivnim stranama srpsko-hrvatskog sporazuma.⁸ Svojim objavljenim i neobjavljenim napisima uoči Drugog svetskog rata u Jugoslaviji kritikovao je nedemokratsko delovanje vodećih srpskih i hrvatskih građanskih partija.

Polazeći od kritike građanskih stranaka, Jaša Prodanović je smatrao da se njihova vođstva učestvovanjem u političkom životu od nastanka jugoslovenske države 1918. nisu držala svojih programa zaključno sa 1939. Stranke su se bez ikakvih načelnih razloga razdvajale u frakcije i spajale u koalicije. Svadale se i mirile, menjale šefove, imena i programe. „Jedan prevrtljivi političar koji je izjavljivao da bi bio republikanac i kad bismo imali englesku monarhiju učestvovao je u vladi koja je ukinula Vidovdanski ustav”, napisao je.⁹ Razmišljajući o sve otvorenijem isticanju demokratskih načela u javnosti od strane mnogobrojnih vodećih partija, i gaženju istih u političkoj praksi, setno je i pomalo cinično zaključivao kako se sve u Jugoslaviji „podemokratisalo”: „Sirota demokratija. Koliko je rečima obla i gojazna: sva mast i salo, toliko je u delima suha i mršava: sama kost i koža”.¹⁰ Nedemokratičnost političkih partija pre šestojanuarske diktature sagledavao je, između ostalog, u činjenici da su glasale za protivustavno uništenje Komunističke partije Jugoslavije, podržale „po zlu čuvenu Obznanu” (ovde je prvenstveno „prozivao” Demokratsku i Radikalnu stranku), donele antidemokratski čl. 4. Zakona o činovnicima, razrešavale na izborima voljom građana izabrane opštinske uprave, vršile, kad su bile u vlasti, velike pritiske pri izborima. U takvim okolnostima demokratija nije ni živela, ni životarila nego izdisala.¹¹ Posle 6. januara 1929. i ukidanja višestranačkog života, u politici je nastalo „zlatno doba korupcije i srećno vreme za partijske otpadnike, nevernike, prebeglice i izdajnike. Na površinu je isplivao politički talog. Mnogima (...) bio je crn obraz ali puna torba” dok je „narod padao u tešku bedu i nevolju”.¹²

Na više puta postavljana pitanja od strane pojedinih političkih prvaka drugih stranaka zbog čega republikanci, kad se već ne mire sa „žalostnim” stanjem u državi, nisu ušli u opozicioni blok Udružene opozicije i radili sa njima protiv režima, Jaša Prodanović je odgovarao: „Nisu nas zvali”, iz straha da ih ne kompromituju. Šefovi Udružene opozicije „držali su u rukama dva gvožđa u vatri: tražili su poverenje odozdo, ali su želeli i podršku odozgo”.¹³ Sve i da su ih zvali, republikanci bi odbili, jer bi sudelovanje u političkom režimu bez prethodnih javnih ograda i osuda njegovih nosilaca (što Udružena opozicija, prema mišljenju

⁷ Branko PETRANOVIĆ, „Političke snage Srbije 1941. i njihove podele”, *Istorijski glasnik*, sv. 1-2/1990.–1992., 73.–82.

⁸ O sporazumu Cvetković-Maček videti: Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.

⁹ J. M. PRODANOVIĆ, *Lažna i prava demokratija*, 1. (Arhiv SANU, Zaostavština Jaše M. Prodanovića, 14706/5) Analizom teksta utvrdili smo da je pisan 1939. Stranice je brojevima obeležio Jaša Prodanović.

¹⁰ J. M. PRODANOVIĆ, *Lažna i prava demokratija*, 2.

¹¹ *Isto*, 3.

¹² Jaša M. PRODANOVIĆ, *Dragi prijatelju, potrebno je da te obavestimo*, Beograd 1939., 1.-2.

¹³ *Isto*, 2.

Jaše Prodanovića, nije učinila) značilo priznanje svega što je od strane vlasti urađeno posle 6. januara. Udružena opozicija je bila organizovana bez ikakvog programa, opravdane parole, obeležene svrhe. Republikanci su „osetili” da nije reč o pravoj parlamentarnoj borbi, nego da je Vlatko Maček „želeo da prebroji svoje privrženike”.¹⁴ Razmatrajući apstinenciju Udružene opozicije u Skupštini, Prodanović je tvrdio da su političari bili birani za skupštinski rad „a ne za pričanje po zborovima”. Kao što su poslanici HRSS-a u Radićevo vreme grešili što se nisu borili u Skupštini, tako su i Mačekovi haesesovci ponavljali istu grešku. Političke nastupe Udružene opozicije „o združenosti opozicije” i „borbi za narod” nazvao je „starom, bajatom i izandalom političkom robom”. koju će prva politička nepogoda „zbrisati” ostavljajući „samo zastareli i neupotrebljiv materijal”.¹⁵ Unutarpolitički život Kraljevine Jugoslavije propratio je stihovima srpskog pesnika Petra Petrovića Njegoša:

*Čudne bruke, grdne mješavine...
združio se Turčin s Crnogorcem...
ujedno su ovce i kurjaci.*¹⁶

U takvim okolnostima bolje je bilo uzdržati se od javnog rada nego rđavo raditi, ne trošiti snagu u „besmislenim podvizima”, već je čuvati za „pogodnija vremena” i „odlučniju borbu”.¹⁷

Analiza unutarpolitičkog stanja obuhvatila je i hrvatsko pitanje.¹⁸ Pre sporazuma Cvetković-Maček avgusta 1939, ni Jaši Prodanoviću, kao nekada njegovom prijatelju i političkom saradniku Ljubomiru Stojanoviću, nije bilo jasno šta su Hrvati tačno tražili.¹⁹ Govorilo se o sporazumu, iako se ni u najkrupnijim potezima nisu znala njegova načela, šta žele Vladko Maček i Hrvatska seljačka stranka, a šta druge stranke. Prema mišljenju Jaše Prodanovića, u stvari starom mišljenju Ljubomira Stojanovića, činjenica da se HSS prva bunila protiv postojećeg položaja hrvatskog naroda u jugoslovenskoj državi nalagala je da se prva i izjasni o svojim zahtevima. Ne bez nezadovoljstva i prekora Hrvatima, primetio je da su u prvo vreme borbe za svoja prava bili republikanci i federalisti, da bi posle postali monarhisti i centralisti. Istovremeno, pitao se gde su se između ta dva suprotna politička pravca nalazile njihove državne težnje i ideali: „Znamo da su monarhisti, a znamo i da nisu ostali pri centralizmu. Ali gde su i na čemu su; šta žele i čemu teže to je javnom mnjenju nepoznato”.²⁰

Sporazum Cvetković-Maček nije mnogo uklonio nejasnoće Jaše Prodanovića ili ih je, u stvari, uklonio u pogledu zahteva Hrvata i srpsko-hrvatskih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji. Šef srpskih republikanaca upozoravao je februara 1940. na njegove nepreciznosti, opasne po državni život u vremenu kada je veći deo najrazvijenije Evrope buktao u ratnom plamenu. Sporazum je direktno kršio čl. 116. Oktroisanog Ustava koji je propisivao „da se preduzete mere”

¹⁴ *Isto*, 2.-3.

¹⁵ *Isto*, 4.-5.

¹⁶ J. M. PRODANOVIĆ, *Našim prijateljima i svima pravim demokratima*, Beograd 1940., 8.

¹⁷ ISTI, *Dragi prijatelju, potrebno je da te obavestimo*, 5.

¹⁸ O hrvatskom pitanju u jugoslovenskoj kraljevini i politici Hrvatske seljačke stranke videti spram istog: Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, I-II, Zagreb 1974.

¹⁹ Ljubomir STOJANOVIĆ, *Srbi i Hrvati*, Beograd 1928.

²⁰ J. M. PRODANOVIĆ, *Drugo pismo Jaše M. Prodanovića. Dragi prijatelju*, Beograd 1939., 12.-14.

u većem preuređenju državnog ustrojstva moraju naknadno podneti Narodnoj skupštini na odobrenje, i tek nakon ratifikacije u njoj stupaju na snagu. Međutim, sporazum je sklopljen bez upita Skupštine, koju je knez-namesnik Pavle Karadorđević odmah potom raspustio na neodređeno vreme i nastavio da ga provodi u život. Nedemokratski, protivparlamentaran i protivustavan postupak mogao se izbeći donošenjem novih zakona, kojima bi se nadogradio ustav, ili vraćanjem Vidovdanskog ustava što bi označilo vraćanje ustavnosti. U oba slučaja moglo se doći do Ustavotvorne skupštine koja je mogla doneti novi sporazumni Ustav, gde bi na demokratski način bilo rešeno i hrvatsko pitanje, ali je „vođstvu HSS bilo lakše i ugodnije pristati na gaženje Ustava nego ući u ‘srbijsku skupštinu’”.²¹ Narodnu slobodu postignutu sporazumom Jaša Prodanović protumačio je stihovima srpskog pesnika Jovana Jovanovića Zmaja:

*Kad ti kažu da je ima, osetiš je u prsima,
kad osetiš kud te sprema, osetiš je da je nema.*²²

Ipak, priznavao je da je Sporazum imao i neke pozitivne odredbe, od kojih je kao najpozitivniju označio onu koja je izdvajanjem Banovine Hrvatske, sa prerogativima koji su je pratili, uvodila u stvari neku vrstu federativnog uređenja u Jugoslaviji. Nije želeo da presuđuje koliko je Sporazum bio iskren i trajan, ali je sa zebnjom primećivao da stvari nisu „išle glatko”, da su se u Hrvatskoj javljale pojave koje su zabrinjavale i Srbe i sve „iskrene privrženike jugoslovenstva”. Pojavljivale su se veće ili manje zloupotrebe dugo očekivane i teško zadobivene hrvatske autonomije – upotreba grube sile, prekoračivanje prava, što je bilo logičan rezultat dvadesetogodišnje borbe raznih režima protiv Hrvata. Neizbežne učinke dugog trpljenja namerno su podsticali „klerikalni i frankovački uticaji”.²³ Verovao je da će sve navedene „nemile pojave iščeznuti” ukoliko i kod srpske i kod hrvatske strane bude „rodoljublja, trpeljivosti i takta”, ako u celoj zemlji bude zavladao socijalna i politička demokratija, sprovedeno federativno uređenje, poštovani ustav i zakoni „slobodno izabrane Narodne skupštine”.²⁴

Kako se sve izglednije ratna opasnost primicala jugoslovenskoj državi, a rešenje hrvatskog pitanja još više opteretilo hrvatsko-srpske odnose, u prvom redu u Banovini Hrvatskoj, Jaša Prodanović je pozivao iskrene borce za demokratiju na dugu i upornu borbu, bez izgleda na brzu pobjedu, bez klonuća pred prvim neuspesima. Ostajući veran svom načinu borbe sa nedaćama, hrabrio ih je citirajući Njegoševe stihove, po ko zna koji put u svom dugom političkom životu:

*Neka bude borba neprestana,
Neka bude što biti ne može,
Nek ad proždre, pokosi satana.
Na groblju će ponići cvijeće,
Za daleko neko pokolenje.*²⁵

²¹ J. M. PRODANOVIĆ, *Sporazum s Hrvatima*, Beograd 1940., 5.

²² *Isto*, 9.

²³ *Isto*, 14.

²⁴ *Isto*.

²⁵ J. M. PRODANOVIĆ, *Lažna i prava demokratija*, 6.

Nezadovoljni pristupanjem Kraljevine Jugoslavije silama Osovine 25. III 1941. u Beču, generali Dušan Simović i Borivoje Mirković organizovali su vojni puč u zoru 27. III 1941. kojim su ukinuli namesništvo kneza Pavla Karađorđevića, oborili vladu Cvetković-Maček i proglasili sedamnaestogodišnjeg prestolonaslednika Petra II Karađorđevića punoletnim. Istog dana, rano ujutro srpski narod je spontano, nezadovoljan namesničkom „real-politikom” približavanja Nemačkoj i Italiji, na velikim demonstracijama u Beogradu i drugim jugoslovenskim gradovima izrazio svoje protivljenje članstvu Jugoslavije u Trojnom paktu, tražeći povratak politici savezništva sa Velikom Britanijom i približavanje Savezu sovjetskih socijalističkih republika. S druge strane, svesna političke i vojne nespremnosti države za rat, nova jugoslovenska vlada Dušana Simovića uveravala je vođstvo nacističke Nemačke da ne gaji neprijateljske osećaje prema nemačkoj državi, ali sa druge strane nije dobila nikakvog odgovora. Ljut zbog dešavanja u Jugoslaviji, nemački vođa Adolf Hitler istog je dana označio srpski narod kao glavnog protivnika Nemačkog rajha i uzročnika nereda, naredivši napad na jugoslovensku državu u najkraćem vremenskom periodu.²⁶ Nemačka vojna sila, potpomognuta saveznicima, Italijom, Mađarskom i Bugarskom, porazila je u roku od dve nedelje slabo naoružanu i neorganizovanu jugoslovensku kraljevsku armiju, izloženu izdaji u sopstvenim redovima.²⁷ Adolf Hitler je podelio jugoslovenske zemlje svojim saveznicima i Jugoslaviju uklonio sa političke karte svog svetskog poretka. Srbija je svedena u „pretkumanovske granice” iz 1912. pod direktnom nemačkom okupacionom upravom, a srpski narod obespravljen i izložen masovnim ubistvima i progonima širom bivše jugoslovenske države.

Posle Aprilskog rata vođa jugoslovenskih komunista Josip Broz Tito je hteo da „razgovara sa vodećim političkim ličnostima bivših građanskih stranaka i obavijesti ih o novoj situaciji, nastaloj zbog okupacije, o hitnim zadacima” koje je preduzimala „na sebe Komunistička partija i Narodni front”.²⁸ U želji da proširi političku osnovu budućeg neminovnog narodnog ustanka protiv zavojevača nekompromitovanim političarima J. B. Tito se „mnogo interesirao za pojedine političke ličnosti iz redova Jugoslovenske republikanske stranke i intelektualce raznih političkih struja izvan postojećih političkih građanskih organizacija”.²⁹ Zbog toga je predložio Ivanu Ribaru, jednom od vođa levog krila Demokratske stranke, da se sa takvim ljudima, dok je bio u Beogradu „poveže” i uspostavi bližu saradnju. Ivan Ribar je, između ostalih, uspostavio vezu sa Vojislavom Vujancem, članom Glavnog odbora JRS i bliskim saradnikom Jaše Prodanovića. Od njega je saznao da se jedan deo republikanaca opredelio za komuniste, dok se drugi, izgleda veći, okrenuo saradnji sa ravnogorskim pokretom pukovnika Dragoljuba Mihailovića. Posle Drugog svetskog rata Dragoljub Jovanović je tvrdio da su

²⁶ Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1989., 25.-40.

²⁷ Više o Aprilskom ratu: Velimir TERZIĆ, *Slom Kraljevine Jugoslavije: uzroci i posledice poraza*, I-II, Beograd 1982., 1984.; Mile BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1988*, Beograd 1999.

²⁸ Ivan RIBAR, *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe*, Beograd 1961., 21.-22.

²⁹ *Isto*, 24. Komunistička partija Jugoslavije se na prvi pogled povinovala direktivama Kominterne (KI) o nenapadanju na nemačke okupatore da ih Nemci ne bi iskoristili kao jedan od povoda za napad na Sovjetski Savez. Međutim, svesno neminovnog skorog sukoba dvaju suprotstavljenih ideologija, nacionalsocijalističke nemačke i komunističke sovjetske, kao i sve okrutnije okupacione politike Nemaca i kvislinskih režima prema srpskom narodu u Jugoslaviji, koja je izazivala prirodan otpor egzistencijalno ugroženih Srba, rukovodstvo KPJ se na terenu, bez znanja KI, spremalo za podizanje opšteg ustanka protiv zavojevača, čime se objašnjava i ova aktivnost Josipa Broza Tita. (B. PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 50.; ISTI, *Strategija Draže Mihailovića*, Beograd 2000., 32.)

Vojislav Vujanac i (...) ugledni član (...) Jugoslovenske republikanske stranke, advokatski ortak Vasićev,³⁰ Mladen Žujović i skoro svi republikanci u unutrašnjosti, pa i najleviji, kao Anta Todorović i Gliša Vukčević, bili povezani sa Dražom Mihailovićem, odlazili u njegov štab i sav Ravnogorski pokret smatrali svojom stvari.³¹

Navodno, „Jaša je sve to znao i odobravao”, jer je rekao Kirilu Saviću tokom 1944, kad ga je pozvao da pomogne nekim komunistima, „da je (...) sa svojim ljudima angažovan na drugoj strani”.³²

U novonastalim okolnostima, u prvim godinama okupacije Jaša Prodanović se, prema rečima Vojislava Vujanca Ivanu Ribaru, posvetio naučnom radu. Šef republikanaca je svakog dana odlazio u Univerzitetsku biblioteku i pisao. Još se nije opredeljavao, nije želeo da „nagli”, ali je bilo sigurno da „neće izostati u odsudnom momentu, kada će morati svaki rodoljub da se odluči za borbu okupatora”.³³ Njegov sin, Borislav Prodanović, pridružio se posle kapitulacije jugoslovenske vojske partizanima, a otac ni posle godinu dana, jula 1942, kada su ga posetili braća Milan i Mladen Žujović, nije imao nikakve vesti o sinovljevoj sudbini. Zbog sina je bio pod nadzorom policije, koja mu je procenila pukućstvo i biblioteku i zapisala članove porodice. Iako oslabio, mnogo je radio i junački podnosio „lične muke, oskudicu, okupaciju”.³⁴ Istog meseca policija je uhapsila Jašu Prodanovića zajedno sa snahom Milicom, ženom sina Borislava, i odvela najpre u Upravu grada, a potom u banjički logor. Mladen Žujović je zabeležio u dnevnik:

Gospođa Prodanović, kojoj sa svoje strane odmah telefonirah, kaže mi da je policija upala u njihov stan oko ponoći i da je odmah lišila slobode starca i njegovu snaju. Sav intelektualni Beograd je zgađen na ovu meru. Mi smo u kući utučeni. Jaši je 73 godine, ima ozbiljnu šećernu bolest i uremiju; on ovo ne može izdržati. (...) Sutra će Milan moliti Momčila Jankovića, koji je dobro sa Aćimovićem (Milanom – prim. A. L.), da njega zamoli da pusti g. Jašu.³⁵

Mladen Žujović obavestio se i doznao da je hapšenje bilo „Aćimovićevo delo”.³⁶ Ne postoji zapisnik sa isleđenja Jaše Prodanovića u logoru na Banjici, već samo registracioni list o privođenju, verovatno otud što je već sutradan pušten iz pritvora. Njegova snaha Milica ostala je nešto duže zatvorena, sve do meseca avgusta 1942.³⁷

Među hartijama istaknutog republikanca u Arhivu SANU nalazi se dokument sa njegovim i imenima još nekoliko članova JRS koji su obeleženi kao delegati stranke za prvo zasedanje Antifašističkog veća naroda Jugoslavije u Bihaću decembra 1942.³⁸ U odsustvu ga je na zasedanju zamenio republikanac Vladimir Simić.

³⁰ Dragiša Vasić, takođe republikanac, kasnije jedan od ideologa Ravnogorskog pokreta.

³¹ Dragoljub JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, Beograd 2008., 225.-226. Međutim, posle povratka u Beograd 1944. Ivan Ribar je doznao da je Vojislav Vujanac „mučen i prebijen umro u logoru na Banjici. On [V. Vujanac] je odbio svaku saradnju sa Acom Pavlovićem i Živkom Topalovićem i nije se pridružio njihovoj akciji na takozvanom ‘Svetosavskom kongresu’ održanom 1944. godine u selu Ba, uz sudjelovanje Draže Mihailovića, već ja zahtijevao od njih da se otpočne odmah sa oružanom akcijom protiv okupatora”. (I. RIBAR, *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe*, 27.)

³² D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 226.

³³ *Isti*, 26., 32.

³⁴ Mladen J. ŽUJOVIĆ, *Ratni dnevnik II. Jugoslavija u Drugom svetskom ratu 1942–1944*, Vrnjačka Banja 2004., 18.

³⁵ *Isti*, 19.

³⁶ *Isti*.

³⁷ Arhiv grada Beograda, 4190/MG–557.

³⁸ Arhiv SANU, Zaostavština Jaše Prodanovića, 14706/24.

Partizanske jedinice, dobro organizovane i opremljene vojnim materijalom zaplenjenim nakon kapitulacije Italije, držale su u proleće 1944. veliku slobodnu teritoriju u centralnim delovima Jugoslavije. Vojnu opremu u sve većim količinama je slala i Velika Britanija od jeseni 1943, primenjujući politiku podržavanja jugoslovenskih partizana u njihovom aktivnom otporu protiv Nemaca. Posle teških bojeva na Sutjesci i reorganizovanja narodnooslobodilačke vojske predstojale su borbe za oslobođenje cele Jugoslavije od nemačkog okupatora i njegovih saradnika, zbog čega je bilo nužno političko jedinstvo naroda Jugoslavije i mobilisanje svih raspoloživih snaga za izvojevanje konačne pobede. U želji da postigne političko jedinstvo u Jugoslaviji i ujedno izdvoji političke funkcije iz AVNOJ-a (sve više predstavnika državnih funkcija), KPJ je već početkom 1944, znatno pre oslobođenja Srbije, preduzela niz mera za organizovanje široke političke organizacije nazvane *Jedinstveni narodnooslobodilački front* – JNOF. JNOF-u su mogle pristupiti grupe građanskih političara i stranke izolovane od uticaja i kontrole stranih rukovodećih centara, nekompromitovane saradnjom sa okupatorom i njegovim saradnicima tokom Drugog svetskog rata. Prema istraživanjima Branka Petranovića, „JNOF je pružao mogućnost da se one stare građanske snage koje nisu bile okaljane kolaboracijom u sastavu JNOF usame i time spreči njihov politički rad van kontrole JNOF-a i apsorbuju građani patriotske vokacije... bio [je] pogodna forma organizacije za političko-moralni pritisak na snage koje su računale na deobu, uticaj ili na modifikaciju stvorenog stanja”.³⁹ Organizacija je naročito bila aktuelna u Hrvatskoj i Srbiji, jugoslovenskim zemljama u kojima su snage kontrarevolucije bile najjače i gde je tradicija stranačkog života bila prisutnija nego drugdje u Jugoslaviji.⁴⁰

Srbija je bila među poslednjim ratnim pokrajinama koje su konstituisale front novembra 1944 (u Hrvatskoj se to zbilo maja iste godine).⁴¹ Kada je držan osnivački kongres JNOF-a za Srbiju, nove revolucionarne vlasti su 11. ili 12. XI poslale automobil po Jašu Prodanovića, koji je, prema sećanju Dimitrija Đorđevića, „očekivao hapšenje kada su partizani ušli u Beograd” i „spremio ćebe i par čarapa za svaki slučaj”.⁴² Umesto hapšenja, posetioci Aleksandar Ranković i Edvard Kardelj su mu predložili, pošto su mu rekli da je njegov sin Borislav umro a unuk Jaša poginuo, da uđe u Front, jer ga „narod traži”.⁴³ Odveli su ga u zgradu Kolarčevog univerziteta „izbacili na govornicu uz frenetičan pljesak delegata i publike na nogama”. Po sećanju Dragoljuba Jovanovića „Jaša nije bio navikao na tako bučne scene, zbunio se i verovatno oduševio. (...) Govorio je malo (...) najviše protiv monarhije i za republiku”.⁴⁴ Potom je izabran u izvršni odbor JNOF-a. Na osnivačkoj skupštini KPJ je insistirala da je Narodni front jedinstvena, a ne koaliciona organizacija.

Krajem rata, u novim političkim okolnostima Jaša Prodanović je uzeo živo učešće. Osim što je ušao u Narodni front, od maja 1945. postao je i ministar za Srbiju u Privremenoj vladi Demokratske Federativne Jugoslavije. Najpreče mu je bilo da se u Jugoslaviji osigura uspostavljanje republikanskog oblika vladavine na „pravilnoj” demokratskoj osnovi. Na sednicama JNOF-a tokom 1945. insistirao je da se zauzme stav o pitanju opredeljivanja za monarhiju ili republiku, govorio je da su jedna i druga „kao dan i noć”. Iako je tvrdio je da

³⁹ Branko PETRANOVIĆ, „Jedinstven narodnooslobodilački front – poreklo i karakter”, *Istorijski glasnik*, sv. 1-2/1975., 75.-78.

⁴⁰ *Isto*, 79.

⁴¹ Dragoljub S. PETROVIĆ, *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život: 1941–1945*, Beograd 1997., 150.

⁴² Dimitrije ĐORĐEVIĆ, *Ožiljci i opomene II*, Beograd 1995., 50.-51.

⁴³ D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 226.

⁴⁴ *Isto*.

je bolji „i apsolutizam nego demokratija u monarhiji”, na svakoj sednici fronta Srbije je ozbiljno i osnovano kritikovao predloge i odluke koje nisu poštovale ili su narušavale osnovne demokratske principe.⁴⁵ Kad je krajem 1944. izrađivana Deklaracija o političkoj osnovi JNOF-a Srbije, zahtevao je da se više istaknu elementi demokratije, koju je sagledavao kao političku i socijalnu. Prema njegovom od ranije isticanom shvatanju, postojanje krune kao političkog faktora onemogućavalo je u potpunosti ili delimično, zavisno od snage ličnosti kralja, punu slobodu političkog organizovanja naroda. Zbog toga je novoosnivana jugoslovenska republika trebala da podrazumeva punu slobodu političkog organizovanja, štampe, zbora i dogovora, sve one elemente bez kojih demokratska država nije mogla da postoji.⁴⁶ Naročito je kritikovao stav Deklaracije o pravu naroda na samoopredeljenje sa mogućnošću otcepljenja, koji nisu imale ni velike federativne država poput Brazila, Sjedinjenih američkih država, Nemačke, Švajcarske. Strahovao je da se pozivanjem na ovaj stav i Makedonija mogla otcepiti od Jugoslavije i prisajединiti Bugarskoj, zbog čega je, između ostalog, smatrao da Skoplje i Kumanovo treba da budu deo federalne jedinice Srbije. Nije priznavao da su Makedonci poseban narod i da postoji makedonski književni jezik.⁴⁷

Kao što nije priznavao nacionalnu posebnost Makedonaca, još više je od sebe odbijao bilo kakvu pomisao o crnogorskoj naciji, zbog čega se „naročito zamerio Đilas”.⁴⁸ Milovan Đilas je pisao da je crnogorski narod u ratu „pošao svojim putem, tj. putem borbe protiv okupatora, u zajednici sa Srbima, sa svim narodima Jugoslavije, putem borbe za istinsko nacionalno oslobođenje – za ravnopravnost u novoj državi koja treba da se rodi iz narodnog ustanka protiv zavojevača”.⁴⁹ Na tvrdnje srpskih građanskih političara da su Crnogorci zapravo Srbi i da ne treba dozvoliti cepanje srpstva odgovarao je kako „Crnogorci, nesumnjivo, pripadaju srpskoj grani južnoslovenskih plemena”, ali su im „putevi razvitka ka naciji bili kod jedne (u Srbiji) i kod druge (u Crnoj Gori) različiti. (...) Stvaranje nacije u Crnoj Gori počelo je čitavo stoljeće kasnije nego u Srbiji. (...) Proces formiranja crnogorske nacije” je trajao i 1945, a u Drugom svetskom ratu „posebna crnogorska individualnost, ispoljavanje nacionalne svijesti i nacionalne osobitosti, najoštrije su došli do izražaja”. Rat je u izvesnom smislu označavao „kulminacionu tačku procesa formiranja Crnogoraca u posebnu naciju, posebnu nacionalnu individualnost”.⁵⁰ Najposle, M. Đilas je zaključio da komunisti nisu bili za federalnu Crnu Goru ni iz kakvih političkih razloga, niti su želeli da „cijepaju srpstvo. Mi (komunisti – prim. A. L.) smo za to jer smo uvjereni, jer znamo da to hoće crnogorski narod, a on to hoće jer se osjeća, jer jeste nešto posebno, posebni drukčiji ‘Srbi’ od svih Srba – Crnogorci”.⁵¹

Jaša Prodanović nije imao ništa protiv da Crna Gora bude federalna jedinica, ali je uporno ukazivao na činjenicu da cela „istorija, nauka i književnost ne pominju crnogorsku narodnost”.⁵² Nezadovoljan i drugim političkim napisima i pogledima Milovana Đilasa, više puta mu je rekao: „Gospodine Đilas, vi ste darovit mlad čovek, ali se u politiku ne razumete”.⁵³

⁴⁵ D. S. PETROVIĆ, *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život*, 160.

⁴⁶ „Govor Jaše Prodanovića na velikom narodnom zboru 4 novembra o. g”, *Republika* (Beograd), 6. 11. 1945., 2.

⁴⁷ D. S. PETROVIĆ, *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život*, 161.

⁴⁸ D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 226.

⁴⁹ Dušan BOJKOVIĆ, „Milovan Đilas o nacionalnom i državnom pitanju Crne Gore”, *Tokovi istorije*, 20/2012., br. 1, 113.

⁵⁰ *Borba* (Beograd), 1. 5. 1945., 3.

⁵¹ *Isto*.

⁵² D. S. PETROVIĆ, *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život*, 161.

⁵³ D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 226.

Slika 1. Jaša Prodanović na beogradskom Trgu Republike u predizbornoj kampanji 1945. godine

Prolaskom vremena, Jaša Prodanović je sve više ispoljavao različite poglede u odnosu na poglede KPJ na političku stvarnost nove Jugoslavije. Uoči izbora za Konstituantu, novembra 1945, republikanci su, pod utiskom sve većeg i očiglednijeg pritiska KPJ na političke stranke u frontu da slede političku liniju propisanu od komunista, pisali da Front

nije slučajna tvorevina, ni partijska ni vladavska kombinacija jednog trenutka ili jednog istorijskog razdoblja (...) već istorijska nužnost, na koju je narod Jugoslavije upućivala reakcija mnogo pre neprijateljske najezde. (...) Zalaganje za održavanje narodnog fronta ne pomućuje (...) poglede i ne isključuje razumnu kritiku, koja se podiže i čuje sa mnogo strana, protiv pogreška neuputnog rada, čak i samovolje (...) izvesnih organa vlasti.⁵⁴

Jaša Prodanović je bio svestan da u preobražaju zemlje nije išlo sve „glatko”, bez potresa, pogrešaka i zabluda, nedopuštenog pritiska „odozdo”, „štetnih zanosa i preterivanja”. „Zdrav razum” nije mogao uvek da brzo ublaži „raspaljene strasti”, zbog čega se još ponegde ispoljavala želja za osvetom, stradao „poneki pravednik a silio krivac”. Muke, patnje, stradanja i smrt najdražih po pravilu su izazivali „nadražanje nerava”, unosili „u srce gorčinu, porađa(li) mržnju i gnev, zasenjiva(li) politički vid, oslabljiva(li) moć trezvenog razmišljanja”, podsticali pobedioce za „neograničenim, beskompromisnim gospodarenjem”.⁵⁵ Međutim, „previranje” nije smelo da traje dugo. Bilo je potrebno, zarad opšteg dobra, da se blagovremeno stišaju „nabujale strasti, upitome naravi, ublaži razdraženost, (...) ne radi iz inata i sevapa, da se ne bude ni med ni jed”. Budući da je „rđava prošlost zatrovala dobru budućnost”, nova Jugoslavija trebalo je da svim „ispravnim građanima” obezbedi „spokojan život, prava na slobodu i imovinu neophodnu za življenje”. „Ne može biti“, pisao je Jaša Prodanović, „brzih i potpunih preokreta, ni naglih promena ljudske prirode. Nema čarobnih palica koje munjevitom brzinom preobraćaju pakao u raj”.⁵⁶ Tražio je da se stišaju sukobi unutar Fronta, ublaže partijski egoizam i politička isključivost.

Posle izbora za Konstituantu i negativnog iskustva republikanaca sa komunistima u predizbornoj kampanji, Jaša Prodanović je taktički izjavio stranim novinarima da Narodni front nije bio „monolitna institucija, nego sporazum grupa i stranaka”. Odmah potom naglasio je da je bilo za „žaljenje što Republikanskoj stranci koja je Narodnom frontu pristupila iskreno i lojalno, nije pružena mogućnost da proširi bazu svoje akcije” budu-

⁵⁴ Vojislav KOŠTUNICA – Kosta ČAVOŠKI, *Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*, Beograd 1990., 81.-82.

⁵⁵ J. M. PRODANOVIĆ, „Na velikoj prekretnici”, *Republika* (Beograd), 6. 11. 1945., 1.

⁵⁶ *Isto*.

ći da nije bila „isključivo srbijanska ili srpska stranka”.⁵⁷ U stvari, ukazao je na činjenicu da Narodni front nije bio „koalicija ravnopravnih”, pošto je jedna stranka – KPJ – imala slobodu delovanja na teritoriji cele Jugoslavije, dok su sve ostale partije mogle da deluju samo u okviru pravila koja im je vodeća stranka odredila.⁵⁸ Isticao je da je u okviru Narodnog fronta Republikanska stranka saradivala „iskreno i čestito”, zbog čega nije bilo umesno kada su pojedini pripadnici Fronta (pre svega komunisti) govorili republikancima po selima i gradovima: „Vi vučete našu saku uz brdo. A kada je izvučete nećete dobiti ni kapi vode!”⁵⁹ Još jednom je naglasio veliku moralnu snagu JRS i istakao volju da saraduje u Frontu „ako za tu saradnju budu obezbeđeni objektivni uslovi”.⁶⁰

Slika 2. Jaša Prodanović s desne strane Josipa Broza Tita u Skupštini FNR Jugoslavije

Komunisti se, međutim, u političkoj praksi nisu mnogo obazirali na opomene Jaše Prodanovića. Naprotiv, kako su vremenom zadobijali sve veću političku moć, postajali su bezobzirniji u odnosima sa drugim političkim strankama u okviru Fronta i van njega. Ponesen sve većim političkim učvršćivanjem KPJ, Radovan Zogović, jedan od njenih visokih funkcionera, samouvereno je tvrdio, u raspravi sa Jašom Prodanovićem oko pojedinih predloga zakona, januara 1946, da se „ova (komunistička – prim. A. L.) vlast nikada neće smijeniti”. Braneći osnovna načela demokratije o potrebi smene vlasti Jaša Prodanović je obrazlagao:

Ja stojim na principijelnom gledištu da jedan režim treba da ima takve principe da je njemu svejedno bio na vlasti ili van vlasti. (...) Može jedna stranka da počne sa idealizmom, ali da to izmeni kada ostane duže vremena na vlasti. (...) Ne može se garantovati ni za jednu generaciju da će ostati u duhu ideja sa kojima je počela a još manje za druge generacije. Teško je ostati na vlasti dosledan onome što se u poziciji radilo.⁶¹

U veće neslaganje sa novim vlastima ponovo je došao jula 1946, kada je sa svojim republikancima u Narodnoj skupštini Srbije otvoreno ustao protiv oduzimanja mandata opozicionaru Dragoljubu Jovanoviću, vođi Narodne seljačke stranke. Kao kada se davne 1920. protivio nedemokratskom i neparlamentarnom izbacivanju komunističkih poslanika

⁵⁷ K. ČAVOŠKI – V. KOŠTUNICA, *Stranački pluralizam ili monizam*, 82.

⁵⁸ *Isto*.

⁵⁹ „Izjava Jaše M. Prodanovića za inostranu štampu”, *Republika* (Beograd), 27. 11. 1945., 1.; K. ČAVOŠKI – V. KOŠTUNICA, *Stranački pluralizam ili monizam*, 82.

⁶⁰ „Izjava Jaše M. Prodanovića za inostranu štampu”, 1.

⁶¹ K. ČAVOŠKI – V. KOŠTUNICA, *Stranački pluralizam ili monizam*, 83.

iz Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, isto je činio i 26. VII 1946. braneći u novim okolnostima od nekadašnjih progonjenih nove prognanike. Prilikom odlučivanja o sudbini Dragoljuba Jovanovića „Divac i Veljko Kovačević su izašli iz dvorane da ne bi morali da glasaju, Sreten Vukosavljević je oborio glavu i nije digao ruku, dok je Jaša sa celom svojom grupom ustao na noge, glasao protiv isključenja i stenografima diktirao izjavu.”⁶² Objašnjavajući svoj stav, Jaša Prodanović je pisao da za njega „ne postoje dve strane barikade: jedna... u opoziciji” i „druga” u vlasti:

Političke ideje nisu matematičke aksiome ili verske dogme – nepromenljive i neprikosnovene. Za razumnog i ozbiljnog političara glavno je da (...) [između ostalog] ni u kakvom slučaju ne odobrava da se radi protivno ustavu i zakonu.⁶³

U ustavu nije bilo ni reči o tome kada, kako i zbog čega se poslaniku mogao oduzeti mandat, ali je bilo u članu 18. poslovnika Skupštine Srbije. Poslanik je gubio mandat u slučaju smrti, osude na nečasno delo, rušenja ugleda Skupštine neprikladnim ponašanjem, neopravdanog i stalnog odsustvovanja sa sednica. Za Jašu Prodanovića, slučaj Dragoljuba Jovanovića bio je „čisto načelno, a nikako lično pitanje”, zbog čega je bio uveren da vođa Seljačke stranke nije potpadao ni pod jednu od navedenih inkriminacija. Osim toga, bio je nepravilan i način na koji je predlog Mandatnog odbora iznesen pred Skupštinu, jer je bio velik broj poslanika neupućenih u samo pitanje, zbog čega nisu ni mogli diskutovati u parlamentarnoj debati, osnovnoj pretpostavci demokratske institucije.⁶⁴ Ovo je, međutim, bilo i poslednje veće javno neslaganje sa politikom komunista.

Pored „nošenja” sa komunistima, Jaša Prodanović je morao da se bori i sa velikim delom srpskog građanstva, koje je u njegovim postupcima videlo izdaju srpskog naroda i vređanje „srpskih svetinja”. Bio je prozvan „od izvesnog dela čaršije” zbog članka „Vladaoci u našoj narodnoj poeziji”, objavljenog u književnom dodatku božićnog broja *Politike* 1944, gde je „ukratko i sažeto izneseno nepovoljno mišljenje (...) naroda o vladaocima”.⁶⁵ Iako je istakao da nije sudio o vladaocima, „nego samo i jedino iznosio ono što su narodni pesnici o njima pevali, (...) jedna učiteljica u penziji bila je skandalizirana” njegovim člankom, zbog čega mu je uputila vrlo neprijatno pismo. Zamerajući mu nepoznavanje istorijskih činjenica, napisala je da „Turci nisu došli u Evropu za vreme sv. Save”. Jaša Prodanović je rekao da je znao činjenice, ali da je „narod tako pevao u svojim pesmama”, a on niti je „hteo, niti (...) smeo ispravljati hronološke pogreške” narodnih pesama pri njihovom navođenju.⁶⁶ Na zamerku „zbog čega je baš sad izneo nepovoljno mišljenje našeg naroda o svojim vladaocima” odgovarao je:

Pa kad ću ga, po Bogu, izneti ako neću sad (...) kad je rešavanje o republici na dnevnom redu? Moji prijatelji i ja pisali smo protiv monarhije i vladaoca četvrt veka. (...) Pa zar sad da prebrisem dvadeset i pet godina borbe i da štedim zle i opake vladaoce? I članak u **Politici** i ovaj sad u **Republici** imaju za svrhu da se pošteni ljudi (...) zadobiju za republiku.⁶⁷

⁶² D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 228.

⁶³ „Jedno rešenje Narodne skupštine Srbije”, *Republika* (Beograd), 30. 7. 1946., 1.

⁶⁴ *Isto*.

⁶⁵ „Povodom jednog članka. Izjava Jaše Prodanovića”, *Republika* (Beograd), 6. 11. 1945., 3.

⁶⁶ *Isto*.

⁶⁷ *Isto*.

„Tako je bilo u Srbiji. Ali”, završavao je Jaša Prodanović svoj članak, „nisu bili bolji ni vladari u drugim jugoslovenskim zemljama”.⁶⁸

Nakon isključenja Dragoljuba Jovanovića iz Skupštine Jaša Prodanović se polako povlačio iz aktivne politike. Vremenom je u *Republici* sve više pisao o prošlom dobu, borbama za parlamentarizam i demokratiju u Kraljevini Srbiji, narodnim basnama, bajkama i poslovičama, pokušavajući da novim vlastima, čiji je i sam deo bio, ukaže na manje ili veće pogreške. I pored svih teškoća, uporno je čuvao individualnost Republikanske stranke. Dragoljub Jovanović sećao se da „su neki njegovi (Jašini – prim. A. L.) ljudi zahtevali da i on pređe u opoziciju”, ali je „Jaša rekao: Grol i Dragoljub mogu da budu opozicija, mi ne možemo, jer je u pitanju republika... svejedno kakva. U tome je bio dosledan. Istrajao je do smrti”.⁶⁹

JAŠA PRODANOVIĆ IN WORLD WAR II

Jaša Prodanović (1867–1941), journalist, literary critic and politician, was one of the most vocal supporters of introducing a republican system in the Yugoslav state created in 1918. In the political life of the Kingdom of Yugoslavia, he was an advocate for the creation of a Federal Republic of Yugoslav people. Immediately before the breakout of World War II (1939–1940), as the head of the Yugoslav Republican Party, he addressed the public via several “political letters to friends”. He remarked on the long lasting political crisis in the state that was caused by unyielding state centralism and national unitarism, the disregard for democratic principles by monarchist regimes and the undemocratic way in which the Cvetković-Maček agreement of August 1939 solved the Croatian national question. He also warned about the emergence of certain political forces in Croatia which went against the idea of a union of equal Yugoslav peoples. He saw the way out of the political crisis in a general election for a constituent assembly which would determine the polity of the Yugoslav state in a democratic manner and establish equality among the peoples within the Yugoslav state. When the war reached Yugoslavia in April 1941, and the country was occupied and dissolved by Axis powers and their allies, Jaša Prodanović mostly focused on scholarly work. Still, he maintained contacts with resistance movements, both with the pro-monarchy one led by Dragoljub Mihailović and the communist one led by Josip Broz Tito. Sources disagree on the level of his involvement with those movements. The victory of the partisans, with their determination to establish a republic in Yugoslavia, meant the realization of Jaša Prodanović’s lifelong political dream. Therefore, he did not hesitate to support them. His support, however, did not entail silence when it came to the new government’s mistakes. Prodanović protested against the government’s disregard of demo-

⁶⁸ *Isto.*

⁶⁹ D. JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, 228., „Na sednicama vlade (...) Jaša je uporno isticao veoma važno pitanje da ministri plaćaju svoje telefonske razgovore kao što je to bilo u Srbiji pre Prvog rata. Kada bi na sednicama kabineta stavljao zamerke na pojedine zakonske projekte, rekli bi mu: ‘Čika-Jašo, mi smo u revoluciji!’ Na to bi Jaša (...) odgovarao: ‘A, tako. Revolucija. Molim lepo!’ (...) ipak često [je] intervenisao u korist osuđenih pripadnika starog Beograda.” (D. ĐORĐEVIĆ, *Ožiljci i opomene II*, 51.)

cratic principles on more than one occasion (for instance, when Dragoljub Jovanović was evicted from the assembly). He managed to keep the Yugoslav Republican Party together until his death in 1948.

Keywords: Jaša Prodanović, Yugoslav Republican Party, World War II, People's front, communists, republic

Literatura

- Mile BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1988*, Beograd 1999.
- Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, I-II, Zagreb 1974.
- Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.
- Dušan BOJKOVIĆ, „Milovan Đilas o nacionalnom i državnom pitanju Crne Gore”, *Tokovi istorije*, 20/2012., br. 1, 106.-134.
- Dimitrije ĐORĐEVIĆ, *Ožiljci i opomene II*, Beograd 1995.
- Branislav GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979.
- Branislav GLIGORIJEVIĆ, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919.–1925.)”, *Istorija XX veka*, 3/1985., br. 2, 7.-33.
- Dragoljub JOVANOVIĆ, *Medaljoni III*, Beograd 2008.
- Slobodan JOVANOVIĆ, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II, Beograd 1990.
- Vojislav KOŠTUNICA – Kosta ČAVOŠKI, *Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*, Beograd 1990.
- Andrej MITROVIĆ, *Vreme netrpeljivih. Politička istorija velikih država Evrope 1919–1939*, Beograd 2012.
- Branko PETRANOVIĆ, „Jedinstven narodnooslobodilački front – poreklo i karakter”, *Istorijski glasnik*, sv. 1-2, Beograd 1975., 75.-78.
- Branko PETRANOVIĆ, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, I-II, Beograd 1983.
- Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, I-III, Beograd 1988.
- Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1989.
- Branko PETRANOVIĆ, „Političke snage Srbije 1941. i njihove podele”, *Istorijski glasnik*, sv. 1-2, Beograd 1990.–1992., 73.-82.
- Branko PETRANOVIĆ, *Strategija Draže Mihailovića*, Beograd 2000.
- Dragoljub S. PETROVIĆ, *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život (1941–1945)*, Beograd 1997.
- Olga POPOVIĆ OBRADOVIĆ, *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*, Beograd 1998.
- Mira RADOJEVIĆ, *Udružena opozicija 1935–1939*, Beograd 1996.
- Mira RADOJEVIĆ, *Naučnik i politika. Politička biografija Božidara V. Markovića (1874–1946)*, Beograd 2007.
- Jaša M. PRODANOVIĆ, *Dragi prijatelju, potrebno je da te obavestimo*, Beograd 1939.
- J. M. PRODANOVIĆ, *Drugo pismo Jaše M. Prodanovića. Dragi prijatelju*, Beograd 1939.

- J. M. PRODANOVIĆ, *Lažna i prava demokratija*. (Arhiv SANU, Zaostavština Jaše M. Prodanovića, 14706/5)
- J. M. PRODANOVIĆ, *Našim prijateljima i svima pravim demokratima*, Beograd 1940.
- J. M. PRODANOVIĆ, *Sporazum s Hrvatima*, Beograd 1940.
- Suzana RAJIĆ, *Aleksandar Obrenović. Vladar na prelazu vekova – sukobljeni svetovi*, Beograd 2011.
- Spomenica Jaše M. Prodanovića*, Beograd 1958.
- Ivan RIBAR, *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe*, Beograd 1961.
- Ljubomir STOJANOVIĆ, *Srbi i Hrvati*, Beograd 1928.
- Todor STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969.
- Velimir TERZIĆ, *Slom Kraljevine Jugoslavije: uzroci i posledice poraza*, I-II, Beograd 1982., 1984.
- Ljubinka TRGOVČEVIĆ, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*, Beograd 1986.
- Dragiša VASIĆ, *Devetsto treća (Majski prevrat)*, Beograd 1925.
- Mladen J. ŽUJOVIĆ, *Ratni dnevnik II. Jugoslavija u Drugom svetskom ratu 1942–1944*, Vrnjačka Banja 2004.

Arhivska građa

- Arhiv SANU, Zaostavština Jaše M. Prodanovića.
Arhiv grada Beograda, 4190/MG–57.

Štampa

- Borba (Beograd), 1945.
Republika (Beograd), 1945.–1946.

IDEOLOŠKA (R)EVOLUCIJA MIROSLAVA SPALJKOVIĆA: STUDENT I PRIJATELJ TREĆE REPUBLIKE U KOLABORACIJI SA TREĆIM RAJHOM

Zoran Bajin

UDK: 32-05Spalajković, M.“191/194“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Rad se, znatnim delom na osnovu neobjavljene istorijske građe, bavi ulogom i ideološkim stavovima srpskog diplomate, političara i pravnika Miroslava Spalajkovića u vreme Drugog svetskog rata i nemačke okupacije Jugoslavije. Težište rada je na evoluciji političkih ideja ove ličnosti koja je pune četiri decenije bila bitan akter glavnog srpskog političkog toka. Od izrazitog rusofila pre Prvog svetskog rata i bezrezervnog pristalice oslonca na Francusku u međuratnom periodu, konzervativac Spalajković je postao otvoreni kolaboracionista, istupajući sa profašističkim stavovima. Preokret u Spalajkovićevom političkom delovanju bio je posledica njegovog impulsivnog karaktera i okolnosti, ali na prvom mestu antikomunizma i nacionalizma, koji je bio konstanta njegovog celokupnog političkog delovanja.

Ključne reči: Miroslav Spalajković, Drugi svetski rat, Jugoslavija, Srbija, okupacija, kolaboracija, Milan Nedić

Miroslav Spalajković – francuski đak, istaknuti diplomata srpske i jugoslovenske države, dugogodišnji poslanik u Sankt Peterburgu i Parizu, jedan od tvoraca Balkanskog saveza, bliski saradnik Nikole Pašića, prijatelj (ukoliko ih monarsi uopšte imaju) kralja Aleksandra i – kolaboracionista.

Spalajković je na svoj politički životni put krenuo iz Pariza *fin de siècle*-a i Drajfusove afere, u kome je za dalje razvijanje nacionalizma donetog iz domovine mogao da dobije sasvim dovoljno podsticaja.¹ U svojoj doktorskoj tezi pisao je o „većitom antagonizmu između dve ideje, ideje Velike Srbije i ideje Austrije kao balkanske sile“² koji kulminira u Bosni i Hercegovini. Austro-Ugarska je, pokušavao je mladi Srbin da ubedi francusku javnost, samo instrument za prodiranje Nemačke na Istok, a Berlinski ugovor isto što i Frankfurt-

¹ Michel WINOCK, *Nationalism, anti-semitism, and fascism in France*, Stanford 1998., 5.-13., 103.-119., 213.-228.

² Miroslav J. SPALAJKOVITCH, *La Bosnie et l'Herzégovine: étude d'histoire diplomatique et de droit international*, Paris 1899., XXVI.

ski – „svečano potvrđivanje jednog stalnog uzroka za rat”.³ Stupivši 1900. u srpsku diplomatsku službu, Spalajković je započeo brzi uspon ka njenim najodgovornijim mestima. Kao načelnik Ministarstva inostranih poslova i štićenik ruskog poslanika Hartviga, došao je u oštar sukob sa austrougarskim poslanikom,⁴ zbog čega je bio premešten u Sofiju. Iz Sankt Peterburga, u koji je došao početkom 1914, Spalajković je u julu u Beograd slao optimističke telegrame, koji su podizali duh i, nagoveštavajući rusku zaštitu, jačali otpor austrougarskim pritiscima i ultimatumu.⁵ Sa prozora srpskog poslanstva u Sankt Peterburgu gledao je same početke revolucije koja je obeležila dvadeseti vek, a zatim je imao priliku da se sastane sa Lenjinom (i izvređa ga⁶) i Trockim. Istupanje Rusije iz rata, prizori rasula i početaka „Crvenog terora” učinili su Spalajkovića ranim, nepomirljivim i ostrašćenim antikomunistom. „Slovenska Rusija, prava Rusija, tako draga srcu svih Srba, uvijena je u ogromni pokrov izatkan rukama Satane...”, pisao je potom na kraju svog predgovora knjizi o masakru Romanovih u Alapajevsku.⁷ Manje lirsku ocenu ruskog komunizma dao je još u vreme građanskog rata, nalazeći njegove idejne izvore u nemačkom materijalizmu: junkerska militaristička ideologija Bizmarka i Moltkea i socijalistička ideologija Marksa i Engelsa bile su za njega „manifestacija istog mentaliteta, rezultat iste materijalističke kulture”.⁸ U ruskoj revoluciji Spalajković je video samo rušilaštvo, opšti *delirium tremens*, a u boljševizmu negaciju pravog socijalizma, „najcrnju tiraniju” i oligarhiju „ludaka, zločinaca i degenerisanih”.⁹

Postavljen na ključno mesto poslanika novostvorene jugoslovenske države u Parizu, na kome je ostao trinaest godina,¹⁰ frankofil Spalajković je delovao kao pristalica potpunog oslanjanja na Francusku i njenu politiku održavanja postojećeg stanja u Evropi. „Među nama nema potrebe za ugovorom, spremna ili nespremna, Srbija neće ustuknuti ni pred kakvim žrtvama kako bi marširala uz Francusku u svakoj prilici”, rekao je novembra 1923, uoči sklapanja italijansko-jugoslovenskog sporazuma, generalnom sekretaru Ke d’Orseja, naglasivši da je pisani sporazum sa Francuskom ipak veoma poželjan.¹¹ U zaključivanju

³ *Isto*, XXXIII.

⁴ Grof Forgač je tada za Spalajkovića pisao Balhausplacu da je „naš poluludi smrtni neprijatelj i ruski špijun”. (*Österreich-Ungarns Ausenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsabschluss 1914: diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministeriums des Äussern*, bearbeitet von L. Bittner und H. Uebersberger, Bd. III, Wien-Leipzig 1930., 193.)

⁵ МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ, *Памти циљеву Србује 1914*, Београд 1973., 68.-77.

⁶ Joseph NOULENS, *Mon ambassade en Russie soviétique 1917-1919*, I, Paris 1933., 188.-189.

⁷ Serge SMIRNOFF, *Autour de l'assassinat des grands-ducs*, préface de M. Spalajkovič, Paris 1928., 17. Boljševici su, inače, likvidirali više osoba koje je Spalajković poznao, a sa nekima bio i lično blizak, poput kneza Jovana Konstantinovića Romanova, koji mu je krstio mlađeg sina.

⁸ Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, *Драма Русије*, Београд 1919., 5.-6.

⁹ *Isto*, 7.-11. Spalajković je naveo da se boljševičko vodstvo sastoji „poglavito od Jevreja”, ali je naglasio njihovu ravnodušnost prema svom poreklu i postojanje „dobrih i čestitih ruskih Jevreja”, složivši se sa mišlju da i jevrejski narod ima pravo da, kao i svi drugi narodi, „ima svojih hulja”. (*Isto*, 13.-14.)

¹⁰ Tih trinaest godina, kao i veliki uticaj na jugoslovensku spoljnu politiku, „dragi Spalajko” je dobio pre svega zahvaljujući bliskosti sa „dragim Veličanstvom”, kraljem Aleksandrom. (уп. БРАНИСЛАВ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, Београд 2002., 7.)

¹¹ *Ministère des Affaires Étrangères – Archives Diplomatiques, Correspondance politique et commerciale, Italie*, Vol. 118. Beleška o poseti M. Spalajkovića E. Peretiju dela Roki (Emmanuel de Peretti della Rocca), 26. 11. 1923. U ličnom pismu koje mu je narednog dana uputio, objašnjavao je taktičku prirodu sporazuma sa Italijom i iznosio svoje intimno ubedenje da će ova na kraju završiti svrstavši se na stranu Nemačke, a da Kraljevina SHS „mora da posluži kao element ravnoteže i, samim tim, kao protivteža preterano uobraženim ambicijama fašističke Italije”. (*Isto*. M. Spalajković – E. Peretiju dela Roki, 27. 11. 1923)

tog sporazuma, potpisanog 1927, Spalajković je aktivno i svim srcem učestvovao.¹² Četiri dana nakon što je Adolf Hitler postao kancelar, on je u jednom govoru izneo mišljenje da se pojavio „treći” socijalizam, „koji obuhvata fašizam i hitlerizam”: „Taj novi socijalizam je pozajmljivao i od komunizma i od klasičnog socijalizma. Od komunizma – čvrste metode, jer kao i on teži uništenju postojećeg poretka, ali s tom razlikom da komunizam to radi u ime jedne ideje, ma koliko da je ona utopija ili ludost, a nacionalni socijalizam samo za uske interese nacije kojom vlada.”¹³ Početkom juna 1935. Spalajković je izjavio da je prijateljstvo Francuske i Jugoslavije „zakon, jučerašnji, današnji, večiti”, da se varaju svi koji misle da će se menjati suštinska osnova jugoslovenske spoljne politike koja je u savezu sa Francuskom¹⁴ i Malom Antantom, a zatim napravio aluziju na nemački nacizam kao „savremeni totemizam” koji u brutalnoj sili vidi apsolutno načelo i Hitlera kao „oholog mistika”.¹⁵ Kada je Stojadinović dve nedelje zatim došao na čelo jugoslovenske vlade, jedan od njegovih prvih koraka bilo je Spalajkovićevo penzionisanje. Mada su pozne godine to nesporno mogle da pravdaju, stari diplomata je deceniju potom tvrdio da ga je „notorni germanofil sumnjive moralnosti” smenio kao „veliku prepreku” približavanju Nemačkoj.¹⁶ Pošto je Stojadinović januara 1938. posetio Berlin (i Hitleru rekao da je Jugoslavija skinula „francuske naočare”¹⁷), Spalajković je bio posrednik između kneza Pavla i Francuza, koji su se našli uvređeni premijerovim preterano prijateljskim držanjem.¹⁸ „Ali najozbiljnije je što je ravnoteža snaga u Evropi opasno narušena i to bi uskoro moglo da postane uzrok iskušenja za Berlin i Rim”, pisao je Spalajković knezu nakon što je Minhenski sporazum zadao konačni udarac versajskom sistemu. „Neka nas Bog sačuva od toga!”¹⁹

¹² Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd 1985., 116.-127.; Stanislav SRETENOVIĆ, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 2008., 318.-327.

¹³ Arhiv Srbije (dalje: AS), Lični fond Miroslava Spalajkovića (dalje: MS), 24. *Discurs prononcé par M. Spalaïkovitch au déjeuner offert par le Comité „France-Orient” le 6 février 1935.*

¹⁴ Spalajković je u Francuskoj učestvovao i u nabavi vojnog materijala za budući rat. Predsedniku francuske vlade Dumergu je jula 1934. pisao o svojoj nepokolebljivoj odanosti zemlji u kojoj je vaspitan, rešenosti Jugoslavije da zajedno sa Francuskom brani „evropsko zadanje sazidano na mirovnim ugovorima”, ali o svom razočaranju zbog toga što finansijski razlozi ometaju francusku pomoć jugoslovenskom naoružavanju: „Jasno je da će se, šta god se desilo, jugoslovenski vojnici boriti, kao srpski vojnici 1914. godine, i praznih ruku, ali će tada stotine hiljade života biti uzaludo žrtvovane, zato što jedno pitanje čisto materijalne prirode nije bilo rešeno na vreme.” (*Documents diplomatiques français*, 1re Série (1932–1935), Tome VII (27 Juillet – 31 Octobre 1934), Paris 1979, 21.-22.) Briga za naoružavanje Spalajkovića nije sprečavala da drži strastvene govore o pacifizmu (AS, MS, 22. *Causerie sur la paix*, govor na skupštini Saveza žena za mir, 30. 11 1932.; 52. Članak *Efforts pour la paix*), ali je protivrčnost samo prividna – i jedno i drugo bilo je u korist održavanja postojećeg međunarodnog poretka u Evropi.

¹⁵ AS, MS, 26. *Discours prononcé par M. Spalaïkovitch le 9 Juin 1935, à Dijon.*

¹⁶ Hartije u posedu porodice Spalajković (dalje: HPS). *Mémemorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch, ancien ministre plénipotentiaire de Yougoslavie*, 9.

¹⁷ Jacob B. HOPTNER, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972., 117.-118.

¹⁸ „Od najveće je važnosti da se ne pre nagli i na taj način pričinu radost našim zajedničkim neprijateljima”, pisao je jednoj značajnoj političkoj ličnosti. „Ovi još od marselske tragedije ne propuštaju nijednu priliku da izdube ponor između naše dve zemlje, naročito koristeći tokom poslednje dve godine unutrašnje brige Francuske. Ali, uspokojite se: Jugoslavija nikada neće izvršiti podlost. Ni Stojadinović niti bilo koji drugi Srbin ne bi mogao da izda Francusku.” (AS, MS, 591. M. Spalajković – L. Lamureu (Lucien Lamoureux), 21. 2. 1938.) Međutim, nedugo potom Spalajković je knezu Pavlu pisao da Francuzi svojom preteranom osetljivošću pokazuju da su izgubili „osećaj za meru”, što on, na prvom mestu, pripisuje „razarajućim posledicama dve godine režima Narodnog fronta”. (Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Zbirka kneza Pavla (mikrofilm, digitalizovano), rolna 14. M. Spalajković – knezu Pavlu, 22. 4. 1938.)

¹⁹ *Isto.* M. Spalajković – knezu Pavlu, 23. 2. 1939.

Slika 1. Miroslav Spalajković 1930-ih godina

no.²² Kako su njegove veze sa knezom bile poznate, članak je imao veliki značaj za javnost. U stvari, on je predstavljao svojevrsni surogat namesnikove proklamacije koja je izostala.²³

Spalajkovićev vapaj nije bio uslišen i on je iz postelje, gde ga je na duže vreme oborila ozbiljna operacija, pratio razvoj rata. Knez Pavle ga je držao u toku sa predlozima koje je, u skladu sa njegovim savetima, davao francuskom poslaniku Brižeru za zajednički preventivni napad na Italiju.²⁰ Slom Francuske, međutim, značio je i slom dvodecenijske spoljne politike srpskih vladajućih krugova, koja je kao glavnu tačku oslonca imala nju i njenu armiju. Knezu Pavlu otezanja nisu mogla mnogo da pomognu i on je početkom 1941. bio suočen sa pristupanjem Trojnom paktu. Svestan nepopularnosti politike za koju se opredelio, pozvao je u pomoć starog prijatelja dinastije. Spalajković je 23. marta, u kneževom prisustvu, pokušavao da ubedi patrijarha Gavrila u nužnost prihvatanja Pakta, ali se sve završilo samo oštrim rečima između njih dvojice.²¹ Na sam dan potpisivanja Pakta, Spalajković je u *Politici* objavio članak u kom je objašnjavao zašto je ono nuž-

²⁰ HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*, 9.-10.; Alfredo BRECCIA, *Jugoslavia 1939–1941: diplomazia della neutralità*, Milano 1978., 191.-194. Spalajković je bio u kontaktu i sa članovima jedne francuske misije za stvaranje antinemačkog bloka na Istoku koja je u Jugoslaviji boravila uoči kapitulacije u Kompenjskoj šumi. (AS, MS, 89. Poverljivi izveštaj člana francuske misije koju je predvodio Iv Šatenjo (Yves Chataignau), bez datuma) Nakon kapitulacije je – barem će tako on tvrditi posle rata – Šatenjou izrazio žaljenje što francuska vlada nije nastavila borbu povukavši se u Severnu Afriku. (HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*, 10.)

²¹ Patrijarh je u memoarima pisao da ga je Spalajković, „kao pristalica sila Osovine” i nemački propagator, ubeđivao u neminovnost pobeđe Nemačke u ratu, na šta mu je on uzvratilo da, na štetu srpskog naroda, u potpunosti negira svoj rad iz prošlosti, posle čega je ovaj ljutito začutao. (*Мемоари патријарха српског Гаврила*, Париз 1974., 277.-289.) Verovatno je da je u dugim rekonstrukcijama razgovora patrijarh Gavriilo Spalajkoviću stavio u usta mnogo od onoga što će tek govoriti u vreme nemačke okupacije. Ipak, da su pale oštre reči potvrđuju Spalajkovićeve beleške u kojima je pisao da proklinje patrijarha zbog „antipatriotske i demonske uloge” koju je tom prilikom odigrao i da nikada neće zaboraviti „makijavelistički govor tog crnogorskog jezuite” u Belom dvoru. (HPS, Beleške M. Spalajkovića, bez datuma)

²² U članku je pisao da je održanje mira jedina težnja Jugoslavije, ali da je razvoj rata pokazao da idealno rešenje, neutralnost, neće moći da se održi do kraja, već će se morati birati „od dva zla”: jedna zaraćena strana želi da Jugoslavija uzme aktivno učešće u ratu, a druga od nje traži samo da potvrdi „miroljubive namere” prema silama Osovine. Da to podrazumeva propuštanje trupa preko jugoslovenske teritorije, tvrdio je Spalajković, onda i za njega ne bi bilo pitanje o izboru između dva zla, već „između robovanja i junačke smrti”; ali njegova zebnja je prestala onog trenutka kad je „potpuno pouzdano saznao” da Nemačka nikad nije postavljala zahtev za prolaz svoje vojske niti uslovljavala bilo čime što bi se kosilo sa celokupnošću teritorije, nezavisnošću i narodnim dostojanstvom. („Рат и Југославија”, *Политика*, 25. 3. 1941., 1.)

²³ Naime, ministar dvora Milan Antić se kasnije sećao kako je već bio spremio tekst proklamacije i obavestio novinske agencije i Presbiro da budu spremni; knez Pavle mu je, međutim, rekao da je dovoljan članak koji je Spalajković po njegovoj sugestiji napisao u *Politici*. Antić ovo nije mogao da objasni drugačije nego time

Prevrat od 27. marta potpuno je izmenio situaciju i Jugoslavija se našla pred ratom. Spalajković je želeo da ministra Ninčića savetuje kako da pokuša da se posredovanjem Rima rat izbegne,²⁴ ali je i sam očigledno sumnjao u uspeh i spremao se da sa hitno izdatim diplomatskim pasošem što pre napusti zemlju.²⁵ U tome ga je omeo aprilski slom, koji je za njega predstavljao težak duševni udarac. Iz utučenosti je, međutim, ubrzo izašao i počeo svoju političku aktivnost u okupiranoj Srbiji. Na ovo su ga, kao zagriženog antikomunistu, podstakli i događaji koje je donelo leto 1941: napad Nemačke na SSSR i ustanak u Srbiji. U avgustu je bio peti na listi potpisnika *Apela srpskom narodu*, poziva da se pomaže borba protiv komunista i ustanka,²⁶ a zatim je učestvovao na savetovanju političara i industrijalaca, koje je generalu Milanu Nediću odobrilo da prihvati nemački zahtev za obrazovanje „vlade narodnog spasa”.²⁷ Ipak, sa kolaboracionističkim stavovima je u javnosti počeo da istupa tek od polovine 1942.

U prvom članku, objavljenom jula te godine, Spalajković je ukazao na „strahovite posledice bezumnog prestupa od 27 marta”, kada je „vlada narodne propasti” za jednu noć prokockala „krvavu tekovinu tolikih srpskih pokoljenja” i potonje „satansko orgijanje komunističkih probisveta” koje je ugrozilo sam opstanak srpskog naroda. Osuđujući zapostavljanje srpskih tradicija i državne misli u međuratnoj Jugoslaviji, pozvao je srpski narod da sledi „jedan jedini pravi srpski put”, „obasjan večnom svetlošću svetosavskog pravoslavlja i srpskom idejom”, kojim vodi Providenjem odabrani knez Miloš dvadesetog veka, general Nedić.²⁸ Nakon intervjua u kome je tvrdio da je srpski narod dvadeset godina bio „nepomirljivi protivnik boljševizma” i žalio što kralj Aleksandar nije živ, jer bi se u tom slučaju „srpski pukovi rame uz rame s nemačkim pukovima borili na Istočnom frontu”²⁹, Spalajković je u oktobru objavio hvalospev Nediću, za koga je pisao da je „ne samo patriot, vojnik i državnik, nego (...) i duhovni pastir srpskog naroda”. U njemu je poručio anglofilima da razmisle ko je Srbe gurnuo u rat, a germanofobima da ne zaborave da „nemački narod ne želi propast Srbije, kao što nije želeo ni propast bivše Jugoslavije”.³⁰

Već posle prvog Spalajkovićevog članka, oglosio se urednik glavnog ustaškog nedeljnika *Spremnost* Tias Mortidija, objavivši krajem avgusta³¹ opširni uvodnik, koji je gotovo u ce-

da knez prosto nije hteo da izade pred narod kao potpisnik Pakta. (Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (dalje: ASANU), 14387/10486. Beleške M. Antića, bez datuma) Antić se sećao i da je Spalajković u rukopisu članka „hteo da umeša dinastiju”, što je on lično cenzurisao. (Isto/9498. Beleške M. Antića, bez datuma)

²⁴ Vojni arhiv (dalje: VA), Nedićeva arhiva (dalje: NA), k. 3, f. 4. Rukopis Spalajkovićevog neobjavljenog članka *Посредовање Италије: господин Мамели и генерал Симовић*.

²⁵ HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*, 13; VA, NA, k. 3, f. 4. Pasoši M. Spalajkovića i članova njegove porodice.

²⁶ „Апел Српском народу”, *Ново време*, 13. 8. 1941., 1., 3. Radikal Lazar Marković je kasnije pred sudom tvrdio da je na savetovanju koje je Milan Aćimović sazvaо povodom objavljivanja *Apela* pokušao da izbegne potpisivanje rekaški da ne može da potpiše ništa bez odobrenja članova svoje političke grupe, na šta se na njega obrušio Spalajković pitajući ga kako sme da se rukovodi partijskim obzirima „kad zemlja propada”. (*Документа са субења Равногорском покрету*, прир. М. Зечевић, II, Београд 2001., 1152.)

²⁷ Milan BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava 1941–1944*, I, Beograd 1979., 95.-96.; VA, NA, k. 1/II, f. 7. Zapisničko saslušanje Dragomira-Dragog Jovanovića od 31. 7. 1945.

²⁸ „Тешко ногама под лудом главом”, *Српски народ*, 24. 7. 1942., 1.-2.

²⁹ „Како је Лењин дошао на власт: Др. Мирослав Спалајковић о комунизму и о почетку болшевизма у Русији”, *Наша борба*, 16. 8. 1942., 5.-6.

³⁰ „Живе опомињем, мртве оплакујем...”, *Српски народ*, 10. 10. 1942., 1.

³¹ Mortidija je početkom tog meseca Spalajkovića opširno citirao kako bi pokazao da „oni iz današnje male Srbije sa žalošću gledaju na nestanak velike države, na koju su do jučer gledali kao na proširenje predratne Srbije, kao na svoj životni prostor”. („London i Beograd. Dvije srbske politike, dvije 'vlade': emigrantska u Londonu i 'narodnog spasa' u Beogradu”, *Spremnost*, 2. 8. 1942., 1.-2.)

lini predstavljao napad na srpskog diplomatu. Mortidiija je pisao da se Spalajković „danas javlja kao veliki politički autoritet, ideolog i mentor srbskog nacionalizma”, a da je u pitanju nekadašnji „čovjek dvorske kamarile”, „osvjedočeni rusofil i protivnik Austro-Ugarske i Njemačke” koji je imao ulogu u srpskim pripremama za svetski rat i organizovanju jugoslovenskih dobrovoljaca u Rusiji i, naposljetku, „ugledni slobodno-zidarski ‘brat’”³² koji je od stuba srpskog rusofilstva postao najizrazitiji predstavnik srpsko-francuske saradnje. „Spalajković je po svemu osebniji predstavnik srbskih težnja na Balkanu i u Srednjoj Europi, te versailleske protunjemačke politike Beograda”, pisao je jedan od glavnih novinara NDH, istoričar po obrazovanju. „Zato je on podpuno izgrađena ličnost srbskog političkog čovjeka. U njemu je tako izrazito oličeno sve ono što bi u duhu i zahtjevu novog reda u Europi trebalo nestati s političke pozornice kao što je nestalo u Jugoslavije.”³³ U suštini, članak se svodio na cinkarenje Nedićeve politike i Spalajkovića lično pred Nemcima.³⁴ Ali nemačkim okupacionim vlastima u Beogradu je, očigledno, odgovaralo da Spalajković nastavi da govori. I on je nastavio, optužujući englesku sebičnost i lukavstvo, kao i domaće „idiote” koji se povode za njima,³⁵ a zatim pišući da se rat ne vodi samo između „dve protivničke grupe velikih sila, već između dve suprotne političke i društvene ideologije”, kao „dvoboj između materijalizma i idealizma”, između „plutokratsko-boljševičkog destruktivnog internacionalizma i socijalno-konstruktivnog zdravog nacionalizma”.³⁶

„Ja ne znam šta nosi dan a šta noć”, pisao je januara 1943. Nedić Spalajkoviću. „Smatram da treba da budemo spremni u svakom pogledu t.j. da se spremimo da možemo rešiti najpovoljnije Srpsko pitanje na Balkanu.” Zbog toga mu je sugerisao da zajedno sa bivšim ministrom Cincar-Markovićem i njegovim bratom Milutinom izradi elaborat u kome bi se temeljno proučilo pitanje protezanja i granica buduće srpske države i razmena srpskog i hrvatskog stanovništva.³⁷ Spalajković je veoma brzo izradio plan u kome je pokušavao da dokaže da je nastupio najpovoljniji momenat za Nemačku da organizuje blokove evropskih država za odbranu od sovjetskog nadiranja, a među njima i balkanski koji bi obuhvatao Tursku, Bugarsku i Srbiju i kao preduslov imao obnovu nezavisnosti Srbije, pod nemačkom dominacijom i u granicama koje srpski narod „u svome nepoverenju prema pojedinim

³² Spalajković je kao poslanik u Parizu zaista održao nekoliko predavanja u masonskim ložama, ali sam nikada nije bio mason. O svom odnosu prema masoneriji bio je prinuđen da se izjasni nekoliko meseci pre Mortidijinog napada, kada je, potvrdivši da je održao jedno predavanje, napisao besmislicu da je sva njegova „politička prošlost, vrlo dobro poznata svima i svakome, bila (...) ispunjena borbom protiv judeo-masonerije koja je, do prvog svetskog rata, pretstavljala glavno oruđe jeziuitskog klerikalizma a posle toga postala glavni sprovodnik svih razornih internacionalnih ideologija”. (VA, NA, k. 2, f. 3. Dosijeji o masonima u diplomatiji, pisana izjava M. Spalajkovića od 20. 4. 1942.) Svoj pravi stav prema francuskim masonima, bez latentnog straha koji se može naslutiti iza naizgled odlučnih rečenica njegove izjave (date nakon što ga je Gestapo u više navrata ispitivao o istom), Spalajković je izneo u jednom pismu kralju Aleksandru posle uvođenja šestojanuarske diktature, gde je stajalo da, iako nije mason, ima načelo da koristi „svaku priliku i svaku organizaciju u interesu naše propagande”, te da je važno steći simpatije francuske umerene levice kojoj masonerija većinom pripada. (AJ, Zbirka Vojislav Jovanović Marambo, f. 6. M. Spalajković – kralju Aleksandru, 30. 1. 1929.)

³³ „Ideologija nove Srbije. Velikosrbski idealizam protiv jugoslovenskog materializma”, *Spremnost*, 30. 8. 1942., 1.-2.

³⁴ Tako ga je i sam Spalajković shvatio i očigledno je da mu u narednim danima, dok se nije sasvim ubedio da neće imati nikakvih stvarnih posledica, nije bilo naročito prijatno u sopstvenoj koži. (HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*, 13.-14.)

³⁵ „Ум царује”, *Српски народ*, 24. 10. 1942., 1.

³⁶ „Спасилац Србије у XX веку”, *Српски народ*, 28. 11. 1942., 1. (članak zapravo čine najvažniji delovi predgovora za novo izdanje Nedićevih govora, v. Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, „Спасилац Србије у XX веку”, *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд 1943., 5.-12.)

³⁷ AS, MS, 335. M. Nedić – M. Spalajkoviću, 24. 1. 1943.

potpisnicima Trojnog Pakta, očekuje od protivne koalicije”.³⁸ Za razgraničenje je izradio opšte smernice, u kojima je stajalo da se, pošto u potpunosti zavisi od dobre volje Nemačke, mora pre svega voditi računa „o sadašnjoj nemačkoj ideologiji” i doktrini o životnom prostoru.³⁹ Cincar-Marković je dobio zadatak da izgradi elaborat o razgraničenju u Makedoniji,⁴⁰ dok je Spaljković na sebe preuzeo pitanje srpsko-hrvatskog razgraničenja. U elaboratu je razrađivao svoje premise o srpskom životnom prostoru, pisao da je Jugoslavija „najfatalnija zabluda srpskog naroda”, omalovažavao hrvatski „narodić”, iznosio istorijske i jezičke dokaze za pravo Srbije na teritorije preko Drine i pokušavao da zaigra na kartu suprotstavljanja „visokih ideala sadašnje Nemačke i niskih smerova nekadašnje Habzburške monarhije”. Kao zaključak predlagao je da se Srbiji pripoje Vojvodina, Bosna i Hercegovina i Dalmacija do ušća Neretve i izvrši razmena srpskog i hrvatskog stanovništva. „Na pametnim Srbima je sad dužnost da ponovo izgrade ono što su bezumni Srbi srušili”, pisao je na kraju. „Ideal srpskog naroda ostaje i dalje: *Oslobođenje i ujedinjenje svih Srba*.”⁴¹ Elaborat, međutim, nikada nije bio upotrebljen.⁴²

Na drugu godišnjicu napada Nemačke na Jugoslaviju, Spaljković se u govoru preko beogradskog radija⁴³ obratio „grobarima Srpstva”, članovima emigrantske vlade, koje je optužio za podstrekivanje na borbu protiv Nemaca i istrajavanje na obnovi Jugoslavije, poručujući da Nedić „neće dopustiti, da se još jedared srpski narod izloži smrtnim opasnostima, i žrtvuje za jednu povampirenu lešinu”. Pritom je tvrdio da postoji samo jedna alternativa: „ili će u ovome ratu Nemačka ostati do kraja nepobedena ili će Evropa propasti”.⁴⁴ To mu je donelo pozitivne odzive nemačke štampe, dok je redakcija *Novog vremena* istakla da su Spaljkovićeve reči utoliko značajnije što on nije govorio samo u svoje ime, već je njegov „govor ujedno izraz stava i politike predsednika vlade generala Nedića”.⁴⁵ Na negativne komentare koji su se šaputali po Beogradu, Spaljković je odgovorio da je nemački narod na „mrtvoj straži Evrope” i da je najveća zasluga nacional-socijalizma u tome što je marksizam „u korenu satrven a njegovi apostoli kao i njegovi korisnici u društvu potpuno zbrisani”. „Moji kritičari nalaze da sam ja svojim nepomirljivim stavom prema boljševičkoj Rusiji demantovao svoje rusofilske osećaje i da sam valjda time hteo da se udvorim Nemcima”, pokušavao je da ubedi u svoju doslednost stari diplomata. Dodao je:

³⁸ VA, NA, k. 3, f. 4. *План за колективну одбрану Европе од болшевичке инвазије*, 1. 2. 1943.

³⁹ AS, MS, 72. *Метода за рад у питању о разграничењу*, 2. 2. 1943.

⁴⁰ Cincar-Marković je kasnije u istrazi pred novim jugoslovenskim vlastima tvrdio da je za elaborat najodgovorniji Spaljković, koji je „imao vrlo veliki uticaj na Nedića, i to u pogledu stvaranja ‘Velike Srbije’, uz pomoć Nemaca i Italijana”, da je to bila njegova „stara teza” i da je „sa njemu svojstvenom žučnošću iznosio razloge o nemogućnosti ma kakvog zajedničkog političkog života sa Hrvatima”. (M. BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 232.)

⁴¹ AS, MS, 72. *Српско-Хрватско Разграничење*. (Rukopis elaborata i u: VA, NA, k. 3, f. 4)

⁴² Naime, elaborat je pripreman zato što je Nedić od kraja 1942. očekivao da će biti pozvan na razgovore kod Ribentropa i Hitlera. Ali kada je septembra 1943. отпутоваo u nemački Glavni štab, na savet Benclera, beogradskog opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova, nije ga, sem dela koji je pisao Cincar-Marković, poneo sa sobom. Zahtevom za proširenjem granica Srbije samo je razbesneo Ribentropa, a pred Hitlerom ga nije čak ni spomenuo. (M. BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 160.-177., 225.-233.; Herman NOJBAHER, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2005., 133.-135.) Nedićeve i Spaljkovićeve nade, koje su delili i predstavnici kolaborantskih vlada u Grčkoj, Francuskoj i drugim okupiranim ili osakaćenim državama (Mark MAZOWER, *Inside Hitler's Greece: the experience of occupation 1941–44*, New Haven 1993., 82.; Ana-Maria STAN, *La France de Vichy et la Roumanie (1940–1944): collaboration et conflits*, Cluj-Napoca 2007., 119.), da bi se Hitler mogao ubediti da saraduje, a ne samo naređuje, bile su iluzije.

⁴³ Radio Beograd se nalazio pod apsolutnom nemačkom kontrolom. (Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetском ratu 1939–1945*, Beograd 1992., 424., 500.)

⁴⁴ „Винновници трагедије српског народа”, *Ново време*, 7. 4. 1943., 3. (rukopis govora u: AS, MS, 77.)

⁴⁵ „Одјек говора министра др Спалјковића”, *Ново време*, 9. 4. 1943., 3.

Ne, ja ne menjam svoje osećaje i svoja mišljenja kao rukavice. I bez obzira na istoriske zasluge koje je nekadašnja pravoslavna i nacionalna Rusija učinila srpskom narodu i Srbiji, ja iskreno volim ruski narod (...) Ali Staljin, jevrejski komesari u Moskvi i sva boljševička mafija u Sovjetskoj Rusiji – nisu za mene Rusi. (...) Oni su uništili pravoslavnu i nacionalnu Rusiju. To je prvi i najglavniji uzrok moje mržnje prema njima. Oni su to isto hteli da učine i sa srpskim narodom.⁴⁶

Za Uskrs je Spalajković objavio esej o „srpskom narodnom mitu”, za koji je inspiraciju potražio u Rozenbergovoj „duboko-filozofskoj analizi nove evropske ideologije iz koje se ispređa ‘Mit XX veka’”.⁴⁷ Kada je u Londonu vlada Slobodana Jovanovića podnela ostavku, objavio je članak u kome ju je izrugivao kao „cirkus”, a njene članove kao „pajace”.⁴⁸ Krajem jula pisao je o neopravdanoj sentimentalnosti Srba prema engleskoj demokratiji i sovjetskoj Rusiji i nemogućnosti da Nemačka bude vojno poražena. Stoga je tvrdio da Nedić⁴⁹ dokazuje državničku mudrost „kada se stara samo o životnim interesima i opstanku srpskog naroda, ne obazirući se nimalo na ono što se o njemu misli u Londonu i Moskvi”. „Skoro polovina srpskog plemena postalo je već žrtva sebičnih planova Anglosaksonaca i Sovjeta”, stajalo je na kraju članka. „Kad se jednog dana budemo prebrojavali, onda će mnogi uvideti sve posledice svoje neizmerne lakovernosti i nepromišljenosti.” Ovo spominjanje ogromnih ljudskih žrtava do kojih je došlo nakon okupacije nemačka cenzura je – nezavisno od konteksta – jednostavno izbacila.⁵⁰ Nakon nekoliko ubistava nedićevskih činovnika koje su izvršili Mihailovićeви četnici, Spalajković se obrušio i na njih, pišući da su mnogi Srbi „pomerili pameću” i postali odmetnici: jedni, „degenerici i odrodi kod kojih je i poslednja trunka srpske svesti utrнула”, za račun Moskve, a drugi, pustolovi „kojima više ne vlada razum”, za račun Londona.⁵¹

Kada je krajem avgusta 1943. Nedić posetio Kragujevac, u njegovoj pratnji bio je i Spalajković, koji je u svom rodnom gradu održao predavanje. U njemu je ogorčeno ponovio da je pakt sa Nemačkom 1941. bio najpovoljnije što se moglo postići: to je bila i osnovna misao njegovog članka u *Politici*, zbog kojeg su ga „sumnjivi ljudi” i komunisti vređali. „Skoro pola veka svi moji napori, sav moj život, bili su posvećeni radu na oslobođenju i ujedinjenju

⁴⁶ „Универзални значај националсоцијализма”, *Ново време*, 11. 4. 1943., 3. (rukopis članka pod naslovom *Мало коментара* u: AS, MS, 69.)

⁴⁷ O tom mitu, koji je vezivao pre svega za kosovski, Spalajković pak nije napisao ništa mnogo konkretnije od toga da je „bajka izatkana od svile iz zlata na razboju gorskih krilatica Vila”, ali je na kraju svojih razglabanja izrazio nadu da će „nosioци nacionalno-socijalističke misli” priznati „srpskom narodnom mitu onaj idejni i moralni rang koji zaslužuje”. („Српски народни мит и Европа”, *Српски народ*, april (Uskrs) 1943., 3.-4.) U eseju koji se nadovezivao na ovaj pisao je o devetnaestovekovnom sukobu nauke i religije kao o najtežem simptomu u „degeneraciji tadašnje Evrope”. („Размишљања о Духовима: победа духа над материјом”, *Српски народ*, jun (Duhovi) 1943., 1.-2.)

⁴⁸ „Политички пајаци”, *Српски народ*, 26. 6. 1943., 3. (rukopis članka u: AS, MS, 78.) Po njemu, 27. mart je isto tako bio cirkuska predstava, a kada je počela „narodna tragedija u Srbiji” jugoslovenski pajaci su se već „nalazili u zavetrini po londonskim hotelima”; u Londonu je „cirkus” nastavio „svoje komične predstave”, šef pajaca (Simović) se „ubrzio stropoštao sa konopca”, a zamenio ga je „po godinama najstariji a po šalama i dosetkama najzajedljiviji pajac” (Jovanović). Sada su, tvrdio je Spalajković, Englezi odgurnuli njegovu vladu kao krpu za obuću.

⁴⁹ „General Nedić voli strasno svoj narod”, pretio je posredno Spalajković nedelju dana ranije. „Strast je ozbiljan osećaj, i sa ljubavlju se ne šali. Mnogima to još ne ulazi u glavu.” („Бездушници”, *Српски народ*, 24. 7. 1943., 5.)

⁵⁰ „О, лаковерни свете!”, *Српски народ*, 31. 7. 1943., 1. (rukopis članka u: AS, MS, 73.)

⁵¹ „Бог чува Србију!”, *Српски народ*, 7. 8. 1943., 1. Učestaliји napadi na pokret Draže Mihailovića u nedićevskoj štampi bili su, po svoj prilici, i u vezi sa zahtevima okupatorskih vlasti da se pojača protivčetnička propaganda. (M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 221.)

srpskog naroda”, rekao je. „I doživio sam da vidim potpuno ostvareni san najranije moje mladosti. I može se zamisliti moje očajanje kad sam doživio – takva je Božija volja – da vidim kako se sav taj ostvareni ideal srušio za jednu noć.” U tom najstrašnijem trenutku svog života, izlagao je dalje, shvatio je da je stvaranjem Jugoslavije prekinut kontinuitet u održavanju srpske političke misli, a zatim je, kako je jedini zadatak bio „spasavati biološki opstanak srpskog naroda”, prišao Nediću rekavši mu da mu zavidi „na misiji koju mu je Bog poverio”. Opoziciju protiv Nedića, prešao je na manje lični deo govora, čine ljudi koji su „oruđe Moskve” ili „poslušnici Londona”, a najveća opasnost preti od ovih drugih, jer su Srbi „zapali u engleske zamke kao muva u mrežu paukovu”. Mnogi „dobronamerni ljudi”, poentirao je, misle da bi „najbolje bilo, da se svi Srbi koji nacionalno osećaju, udruže u jedan zajednički front protiv komunista”, ali greše – jer Mihailović i dalje može uvaliti u veliku nesreću, dok jedino Nedić „upućuje srpski narod da se upravlja samo svojom glavom i stara samo o svojim interesima”.⁵²

Mada su njegova istupanja pratila pravac politike Nedićeve vlade, Spalajković je umeo i da izleti i deluje na svoju ruku. Tako je u oktobru objavio članak *Crvene vladike*, u kome je nastojao da kao prevaru razobličiti obnavljanje partijaršije u Moskvi. Međutim, glavna oštrica članka bila je usmerena prema srpskim episkopima. Tvrdeći (očigledno i iz lične netrpeljivosti prema patrijarhu Gavrilu) da je od smrti patrijarha Varnave Srpska pravoslavna crkva „obezglavljena”, Spalajković je optuživao neke od crkvenih poglavara za skepticizam, defetizam i, pre svega, pasivnost u borbi protiv komunizma.⁵³ Sinod je oštro protestovao kod Nedića, koji je odgovorio da je Spalajkoviću već pisao da Crkvu „ne treba mešati ni u kakvu politiku”.⁵⁴ Posle toga je ovaj manje pisao o srpskoj, ali je nastavio da piše o „Staljinovoj crkvi”, tvrdeći da iza obnove ruske patrijaršije stoje „čisto imperijalistički planovi”.⁵⁵ Prethodno istupanje pravdao je ističući da, „mada obema nogama već u grobu”, misli „prvo na spas svoga naroda, pa tek onda na spas svoje duše”.⁵⁶ Štaviše, nije odoleo a da sebe ne uporedi sa svojim omiljenim misliocem Paskalom i *Crvene vladike* sa *Les Provinciales*: „U pravoslavlju, hvala Bogu, nema jezuitizma, ali među pravoslavcima može biti jezuita.”⁵⁷

U vezi sa kapitulacijom Italije, Spalajković je pisao o „dva vojnika”, tj. o tobožnjoj izdaji Badolja i lojalnosti Nedića.⁵⁸ Nedugo potom optužio je Veliku Britaniju da „crvenom kameleonu”, Staljinu i Sovjetskom Savezu, prepušta Balkan, prorokujući da savezništvo Angloamerikanaca i Sovjeta ipak ne može da bude dugog veka.⁵⁹ Porazi na Istočnom frontu

⁵² „Предавање министра у пензији др Мирослава Спалајковића, одржано у Крагујевцу 28 ов. мес.”, *Ново време*, 1. 9. 1943., 4.; „Отварају очи!”, *Српски народ*, 30. 8. 1943., 1.

⁵³ „Црвене владике”, *Ново време*, 10. 10. 1943., 3.

⁵⁴ ЈОСИФ (митрополит скопски), *Мемоари*, приредио В. Ђомић, Цетиње 2008., 321.-323., 329. I ministar prosvete i vera Velibor Jonić, u čijem je *Srpskom narodu* članak prvobitno objavljen, ograđio se od svega pravdajući se u pismu Sinodu da su *Crvene vladike* štampane mimo njegovog znanja. (*Isto*, 330.) Posle rata, Jonić je u istrazi tvrdio da je tim povodom imao nameru da podnese ostavku na mesto urednika. (Љубинка ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*, Београд 2009., 292.) Internirani patrijarh Gavriilo je Nemcima, koji su sa njime obavili jedan razgovor u vezi sa člankom, rekao da je besmislen i velika budalaština. (РАДМИЛА РАДИЋ, *Живот у временима: патријарх Гаврило (Дожић) 1881–1950*, Београд 2011., 418.)

⁵⁵ Spalajković je bio utoliko u pravu što je iza obnavljanja patrijaršije najvećim delom stajala namera da se olakša obnova sovjetske vlasti u okupiranim oblastima i jačanje sovjetskog uticaja u zemljama na daljem putu Crvene armije. (Steven Merritt MINER, *Stalin's holy war*, Chapel Hill 2003., 331.-332.)

⁵⁶ „Стаљинова црква”, *Српски народ*, 13. 11. 1943., 3.-4.

⁵⁷ „Народ – чувар вере”, *Ново време*, 13. 11. 1943., 3.

⁵⁸ „Два војника”, *Ново време*, 29. 9. 1943., 3.

⁵⁹ „Црвени кameleon”, *Ново време*, 31. 10. 1943., 3. (rukopis članka u: AS, MS, 65.; AJ-102, Zbirka Stanislav Krakov, f. 10)

u toku 1943. nagoveštavali su nemački poraz, ali je Spalajković sa usiljenim optimizmom pokušavao da ubedi čitaoce *Novog vremena* kako je zapravo SSSR u teškoj situaciji, a da Nemačka, koja „brani i sebe i Evropu”, nailazi na teškoće koje nisu nesavladive.⁶⁰ Najveća teškoća pred Nemačkom je „nasrtljivost boljševizma”, pisao je, a „krvavi satrap iz Kremlja pokušava uz pomoć svojih angloameričkih saveznika da ponovo rasplamsa u Srbiji požar koji bi ubrzo obuhvatio ceo Balkan”, čemu može da se suprostavi samo general Nedić.⁶¹ Zato se približava „borba na život i smrt”: na jednoj strani je „jevrejsko-boljševički komunizam a na drugoj srpski nacionalizam”, između kojih je moguća samo „beskompromisna borba, do konačnog istrebljenja i uništenja”.⁶²

U svom držanju Spalajković nije video nikakvo odstupanje od frankofilije, jer je smatrao da je prava Francuska oličena u Višiju. Za Francusku u međuratnom periodu pisao je da je propadala zbog nedostatka velikih pojedinaca,⁶³ a srpske anglofile je optuživao što „jetko kritikuju pametno držanje Francuza i nazivaju maršala Petena izdajnikom”.⁶⁴ Zato je krajem 1943. uputio jedno pismo podrške svom starom poznaniku Pjeru Lavalu, koji je kao šef vlade u Višiju pokušavao da održi ubrzano iščezavajuće ostatke njene vlasti i autoriteta.⁶⁵ Laval mu je odgovorio da se seća njihovih predratnih razgovora, da zna koliko je patio zbog tragičnih tegoba koje je iskusila njegova zemlja, ali da su mu poznati i njegov patriotizam i hrabrost koje pokazuje u tom iskušenju:

Zadatak koga sam se prihvatio je težak. Kao i Vi za Vašu zemlju, ja ću učiniti sve da Francuska ne izađe previše ozleđena iz ove užasne avanture u koju je tako opasno uvučena. (...) Uprkos svemu, ostajem optimista jer poznajem večnu Francusku.⁶⁶

Spalajković se na ovo osvrnuo u govoru na beogradskom radiju upućenom evropskoj javnosti, rekavši da misli na svog prijatelja Lavalu:

Saznajem sa više strana da se u određenim francuskim sredinama potcenjuje boljševička opasnost i misli na nemačku okupaciju kao na jedino pitanje koje treba da zanima Francusku. Kakva smrtna zabluda! Nije daleko od zdravog razuma da će Nemci jednog dana napustiti naše dve zemlje. Ali koje će snage moći da isteraju Sovjete iz naše zemlje nakon pobeđe Crvene armije nad nemačkom? (...) Evropi je potrebna večna Francuska.⁶⁷

Na zasedanje AVNOJ-a u Jajcu Spalajković je reagovao pišući da je obrazovana vlada „s konca i konopca” i optužujući Ivana Ribara da je tobože bio kriptokomunista još u vreme

⁶⁰ „Капара”, *Ново време*, 4. 10. 1943., 4.

⁶¹ „Насртљивост болшевизма”, *Ново време*, 21. 11. 1943., 3. (rukopis članka u: AS, MS, 66.)

⁶² „Борба на живот и смрт”, *Ново време*, 23. 11. 1943., 3.

⁶³ „Универзални значај националсоцијализма”, *Ново време*, 11. 4. 1943., 3.

⁶⁴ „Лудо изгубисмо царство”, *Српски народ*, 17. 10. 1942., 1. On je, naprotiv, Petena hvalio što je „odbacio demokratsku iluziju o jednakosti i političkim pravima” i stavio umesto pojedinca porodicu „kao osnovnu organsku ćeliju društvenog i narodnog života”, na čemu će se, tvrdio je, i izvršiti „nacionalni preporodaj Francuske, a ne na filozofskom materijalizmu i lažnim dogmama revolucionara iz osamnaestog i devetnaestog veka, koji su i doveli do duhovnog sloma francuskog naroda”. („Спасилац Србије у XX веку”, *Српски народ*, 28. 11. 1942., 1.)

⁶⁵ Geoffrey WARNER, *Pierre Laval and the eclipse of France*, London 1968, 359-404; Julian JACKSON, *France: the Dark Years 1940-1944*, Oxford 2001., 213.-235.

⁶⁶ AS, MS, 300. P. Laval – M. Spalajkoviću, 3. 1. 1944.

⁶⁷ U ovom govoru Spalajković je ukazao na „nedostojne manevre anglo-američke politike na Balkanu”, koja podržava „robijaša” Tita i vrši pritiske na kralja Petra II da se pokori Moskvi i „ubicama cara Nikolaja, najvećeg srpskog dobrotvora”. Boljševizam se neće zaustaviti pred vratima bilo koje zemlje, zastrašivao je, i Nemačka je protiv te „kaktlizme” jedina garancija. (AS, MS, 45. *Paroles adressées au public étranger par M. Spalajkovič, ancien Ministre plénipotentiaire de Serbie à la Cour Impériale de Russie*)

predsedavanja Ustavotvornom skupštinom, čiji je i sam bio član.⁶⁸ Engleska je predala Jugoslaviju Sovjetima, pisao je u narednom članku, napustila Mihailovića, koji je „Srbin, nacionalist i antikomunist”, i sad hoće da poveže Tita sa kraljem, zbog čega ne treba više praviti nikakvu razliku između komunista i anglofila, kojima treba oduzeti „mogućnost da i dalje obmanjuju lakoverne mase”.⁶⁹ Kao odgovor na baški Svetosavski kongres, Spaljković se marta 1944. preko radija obratio Mihailovićevim četnicima, pohvalivši njihov nacionalizam i rekavši da u rezoluciji Kongresa ima stvari koje bi i sam potpisao. Ali je odmah zatim prešao na njenu oštru kritiku, zbog pozdrava Englezima i Sovjetima, označavanja Nemačke kao neprijatelja, „praznih deklaracija”, demokratije⁷⁰ i Jugoslavije. Četnike je, kao „usijane glave”, preklinjao da ne uvaljuju srpski narod u nove nesreće i ne mešaju se „u veliku svetsku politiku”, već da se stave pod Nedićevu komandu i ujedine u „jedan jedini front, protiv komunizma”.⁷¹ U februaru je za Crnu Goru (očito u vezi sa neuspešnim planovima Hermana Nojbahera za stvaranje federacije Srbije i Crne Gore na čelu sa Nedićem⁷²) pisao da je „najsvetliji alem-kamen srpskog naroda” koji, uz pomoć Nedićeve Srbije, mora biti sačuvan.⁷³ Na treću godišnjicu 25. marta, Spaljković je vređao generala Simovića, koji je pružio podršku partizanima. „Smrt pre nego ropstvo u varvarskim lancima Sovjetske Unije”, uskliknuo je na kraju članka kojim je, po ko zna koji put, osuđivao 27. mart i, samim tim, parolu „Bolje grob, nego rob”.⁷⁴ „Ove godine kako mogli, do godine kako hteli, ako hoće i Gospod Bog u našoj slobodnoj Velikoj Srbiji, čiji ste Vi najveći neimar”, čestitao mu je Nedić Uskrs. Dodao je: „Pobedićemo, dragi i poštovani Gospodine Ministre, jer je s nama Bog i njegova pravda.”⁷⁵ Sutradan su, međutim, angloameričke bombe zasule Beograd.⁷⁶

⁶⁸ „Влада ‘с конца и кононца””, *Српски народ*, 11. 12. 1943., 1.-2.

⁶⁹ „Бестидници”, *Ново време*, 17. 12. 1943., 3. (rukopis članka u AS, MS, 67.)

⁷⁰ U članku objavljenom nekoliko dana kasnije pisao je da je engleska „psevdo-demokratija” „internacionalni opijum za poremećene donkihotske glave”, a da zdrava pamet srpskog domaćina „zamišlja drugojače istinsku i pravu demokratiju”. („Горка истина”, *Ново време*, 14. 3. 1944., 2.)

⁷¹ „За пуну српску слогу и спас Српства”, *Ново време*, 10. 3. 1944., 1., 3. (rukopis govora u: AS, MS, 43.) *Srpski narod* je veoma brzo objavio veoma pohvalan članak o Spaljkoviću i njegovoj *Poslanici Donkihotima*. Veličajući ga kao jednog od „najbližih i najpouzdanijih saradnika velikog srpskog državnika Nikole Pašića” i kralja Aleksandra, Jonećev list je isticao da je, u vreme „kada su se veliki broj javnih radnika i političara bežeći od odgovornosti povukli i čuteći ili zlurado gledaju zbivanja u Srbiji”, Spaljković, uprkos svojim poznim godinama, „častan i svetao izuzetak”, jer je, kao državnik koji „spada u najluče prvoborce protiv boljševizma”, nastavio „svoj krstaški rat i svoju propoved protivu komunizma”. („Српски став Мирослава Спалјковића”, *Српски народ*, 18. 3. 1944., 2.)

⁷² H. NOJBACHER, *Specijalni zadatak Balkan*, 151.-157.; M. BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 233.-238.; Jovan MARJANOVIĆ, „The Neubacher plan and practical schemes for the establishment of a Greater Serbian Federation (1943–1944)”, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, (ur. Pero Morača), Belgrade 1977., 486.-501.

⁷³ „Мисија Црне Горе међу Србима”, *Српски народ*, 5. 2. 1944., 3. (koncept članka pod naslovom *Судбинска веза* u: VA, NA, k. 3, f. 4) Prethodno je u jednom članku, u kome je hvalio Đurišića i druge vođe crnogorskih četnika, objavio nešto što je ličilo na pesmu u prozi: pisao je o potiskivanju partizana iz Crne Gore, njihovim „nedelima”, počinjenim „za račun bezbožničke Moskve i bezdušnog masonskog Londona”, i nemačkom vojniku, koji se, sa srcem ispunjenim tugom i „rasplamtelim gnevom u grudima”, probijao od stene do stene, „proganjajući krvožedne nečaste zveri u ljudskom obliku”. („Духовни темељи светосавске Србије”, *Српски народ*, 22. 1. 1944., 3.) Februarski članak, u kome su Crnogorci idealizovani kao večiti nosioci srpskog nacionalnog idealizma, krajem meseca je preštampano i cetinjski *Crnogorski vjesnik*, organ pronedicevske Narodne uprave, koji je i pre toga objavljivao Spaljkovićeve članke i govore i svrstavao ga, odmah iza Nedića i Ljotića, u „velikane” Srpstva. („У канцама јеврејске аждаје”, *Црногорски вјесник*, 18. 12. 1943., 2.; „Борба капа – наша најлуђа борба”, *Црногорски вјесник*, 28. 12. 1943., 4.; „Мисија Црне Горе међу Србима”, *Црногорски вјесник*, 27. 2. 1944., 1.)

⁷⁴ „Црни петак”, *Српски народ*, 25. 3. 1944., 1.

⁷⁵ AS, MS, 335. M. Nedić – M. Spaljkoviću, 15. 4. 1944.

⁷⁶ Spaljković je napisao da će Srbi večno pamtiti to bombardovanje kao zločin koji Englezi i Amerikanci nisu izvršili „za svoj račun, nego su, kao prosti najamnici, radili za račun Josipa Broza-Tita, najobičnijeg kriminalnog prestupnika i najvećeg srpskog krvoloča”. (Мирослав СПАЛЈКОВИЋ, „Поговор”, *Београдски крвави Ускрс: документа о британско-америчком ваздушном терору*, Београд 1944., 51.)

Dok se u prethodne dve godine dešavalo da se poziva na Gebelsov članak,⁷⁷ hvali Hitlerov govor⁷⁸ i njegova i Musolinijeva dostignuća u unutrašnjoj politici,⁷⁹ u 1944. Spalajković je uglavnom pisao samo o srpskim stvarima,⁸⁰ i to na sve dvosmisleniji način. Zbog toga je nemačka cenzura sve češće koristila makaze pri pregledanju njegovih misli. Iz poslednjeg članka koji je objavio u *Novom vremenu* izbačen je veliki deo teksta. Dok su zadržani delovi o borbi protiv komunizma, „Titovim banditima” i savezničkom bombardovanju Beograda, ratu na Drini između nacionalne Srbije i anacionalne Jugoslavije, uklonjen je pasus u kojem je pisao da „Tito ne istrebljuje srpske nacionaliste samo za račun Staljinov”, već mnogo više za račun povampirenog „ilirizma”, koji zaogrnut boljševičkim kožuhom smatra da mu se ukazuje „poslednja šansa za pobedu nad srbizmom”. Nemačkoj cenzuri su očigledno najviše bole oči neodređene rečenice narednog pasusa u kojima je stajalo da je Tito došao kao poručen u trenutku „kad je ne samo u Moskvi nego, na veliku sramotu dvadesetog veka, i u drugim prestonicama srpski narod bio osuđen na smrt” i da je Srbija „ostala verna svima iskonskim zakonima svoga nacionalnog bića” – a šta to znači, „pokazaće se tek posle rata”.⁸¹ Ubrzo zatim nemačka cenzura je zatražila da se ne obraća direktno kralju Petru u pripremanom govoru,⁸² a kada je izvršio ispravke kako bi obraćanje bilo indirektno, svejedno nije dobio priliku da govori.⁸³ Vladu Ivana Šubašića Spalajković je proglasio za „nedonošče”, manifestaciju „bezobzirnog pritiska engleske vlade na Kralja Petra” i posmrtnu vladu „već odavno sahranjene i istrulele Jugoslavije”.⁸⁴ *Srpski narod* je krajem jula objavio glavni deo iz njegovog pogovora knjizi Nedićevih govora, u kome je pisao da je Nedić otrgao Srbiju „iz čeljusti smrti” i da vodi odsudnu bitku za Srbiju, jer je razvio „krstaš barjak” i u komunizmu sagledao najstrašniju opasnost za opstanak srpskog naroda: zato je „politički naivno” uzdati se u pomoć Engleske koja je saveznik boljševika i boriti se protiv Nemačke, koja im je najodlučniji protivnik.⁸⁵ Ovo su bili Spalajkovićevi poslednji redovi u nedićevskim no-

⁷⁷ „Лудо изгуби́смо царство”, *Српски народ*, 17. 10. 1942., 1.

⁷⁸ „Пропуштене прилике”, *Српски народ*, 25. 9. 1943., 2.

⁷⁹ „Спасаилац Србије у XX веку”, *Српски народ*, 28. 11. 1942., 1.

⁸⁰ U skladu sa promenom odnosa Nedićevog režima prema Mihailovićevim četnicima pred pretnjom partizanskog nadiranja, Spalajković je pisao da su borbe u prvoj polovini 1944. „stvarno osveštale jedinstvo srpskog antikomunističkog fronta zajednički prolivenom krvlju srpskih dobrovoljaca, srpskih stražara, nacionalnih boraca i četnika” protiv „razbesnelih satanskih horda Josipa i Ivana, Moše i Sulejmana”, odnosno partizana, za koje je imao samo najgore uvrede i tvrdio da su „ološ” sastavljen uglavnom „od Hrvata, muslimana, Italijana i drugih raznorodnih elemenata, povezanih među sobom najnižim instinktima”, te da među njima i nema „pravih Srba”. („Посланица никоговићима”, *Српски народ*, 29. 1. 1944., 3.; „Српски добровољац на мртвој стражи”, *Српски народ*, april 1943. (uskršnji broj), 7.-8.; „Бог чува Србију”, *Српски народ*, 20. 5. 1944., 1.)

⁸¹ „Болшевизам и смисао живота”, *Ново време*, 10. 5. 1944., 2. (cenzurisani pasusi u: AS, MS, 84.)

⁸² VA, NA, k. 3, f. 4. M. Milošević – M. Spalajkoviću, 30. 5. 1944.

⁸³ AS, MS, 44. Rukopis govora *Речи Др. М. Спалајковића, упућене преко радија Њ. В. Краљу Петру II*, sa ispravkama i novim naslovom *Говор Др. М. Спалајковића српској омладини преко београдског радија*. U jednom govoru na radiju iz novembra 1943, upućenom „narodu srpskom” sa pozivom da se odupre Staljinovoj nameri da „pretvori Rusiju i Balkan u jevrejsko-boljševičko carstvo”), Spalajković se na kraju obratio Petru II, „kao najodaniji prijatelj” njegovog oca koji nije hteo da „proda dušu antihristu”, preklinjući ga da se ni on nipošto ne pogađa sa „pobornicima zla” i ne poseti Moskvu. (AS, MS, 42. *Говор Др. М. Спалајковића, одржан преко радија (српска емисија) у Београду, 8. новембра 1943*)

⁸⁴ „Недоношче”, *Српски народ*, 15. 7. 1944., 1.

⁸⁵ „Генерал Недић против српске неслоге”, *Српски народ*, 29. 7. 1944., 1. (v. Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, „Беседништво Генерала Недића”, *Моја реч Србима: говори Милана Ђ. Недића одржани у 1941–1944 год.*, Београд 1944., 195.-200.) То што је Дража Михаиловић прогледао „тек после трогодишњег узалудног наданја” у Englesku, tvrdio је Spalajković, dokaz је који показује „koliko је исправна i mudra, od samog početka, strogo nacionalna politika generala Nedića”.

vinama, jer je početkom septembra, pred približavanjem fronta, zauvek napustio Beograd u vozu kojim je u Beč uteklo oko dvesta lica bliskih Nedićevoj vladi.⁸⁶

Nedić i ministri su stigli u oktobru i uskoro su bili prebačeni iz Beča u Kicbil.⁸⁷ Tamo se, po rečima Cincar-Markovića, „igralo” vlade, a Spalajković je bio *spiritus rector*.⁸⁸ Sam kraj rata Spalajković je dočeka u Trstu, gde je, imajući sreću da izbegne da ga zarobe partizani, požurio da se preda britanskim marincima.⁸⁹ Iz Trsta je prebačen u Veneciju, odakle je u julu imao ambiciju da Angloamerikance savetuje kako da Evropu spasavaju „od najvećeg mogućeg haosa i uništenja kulture”, tj. komunizma.⁹⁰ Iz Venecije je zatim prešao u Rim. Pošto su nove jugoslovenske vlasti zatražile njegovo izručenje (koje je načelno odobreno, ali i stalno odlagano zbog zdravstvenog stanja), Spalajković je decembra 1945. za britanske vlasti sastavio veoma opširan memoar u kome je, u trećem licu, pisao o sebi, nastojeći da naglasi sve antinemačke momente svoje karijere, kao i usluge koje je tokom nje učinio Velikoj Britaniji, i opravda svoje držanje tokom okupacije – svodeći ga na opominjanje Srba na jedinstvo i mudrost i ukazivanje na komunističku opasnost.⁹¹ Kako je njegov položaj i u narednim mesecima ostao nepromenjen i opasan, Spalajković je sredinom 1946, obraćajući se uticajnim ličnostima, pojačao napore da bude izbačen iz njega. „Pravi razlog zbog kojeg se Tito okomio na mene je moj antikomunizam i moja neprekidna tridesetogodišnja borba protiv boljševizma i Komunističke internacionale”, pisao je papi. Požalio se:

⁸⁶ M. BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 344.-345.

⁸⁷ *Isto*, 345.-351., 362.-368.

⁸⁸ VA, NA, k. 1/II, f. 7. Izvod iz saslušanja A. Cincar-Markovića. U Kicbilu je Spalajković u martu 1945. napisao knjižicu sa zvučnim naslovom *Misija Srbije* i još zvučnijim podnaslovom *Političko zaveštanje srpskom narodu*. U njoj je pisao o tri dela jedinstvenog srpskog mita (Svetosavskom, Kosovskom i Šumadijskom), u kojima „struji neizbežna sudbinska misija Srbije” – zapravo jedna od srpskih varijanti mita *antemurale* – da u prošlosti bude „brana hrišćanstva”, a u sadašnjosti „balkanski živi bedem protiv komunizma”. Konkretnu vojnu i političku situaciju nije spominjao, već je samo naglasio da je dužnost Srba da „obnove svoju nacionalnu državu u kojoj će svi Srbi biti slobodni i ujedinjeni” i da stoga „nijedan svestan Srbin ne može priznati ni onakvu likvidaciju Jugoslavije kakva je, protivno svakoj pravdi i svakom moralu, izvršena 1941 godine, niti ovakvu restauraciju Jugoslavije kakvu sad namerava da ostvari internacionalni komunizam na Balkanu, jer su obe podjednako naperene protiv Srpstva”. (Мирслав СПАЛАЈКОВИЋ, *Misija Srbije: političko zaveštanje srpskom narodu*, Париз 1964.)

⁸⁹ HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*, 26.

⁹⁰ Britance i Amerikance je savetovao da spasu „demokratske institucije u Evropi” i spreče „ukorenjivanje režima diktature i nasilja” tako što će se osloniti na „konstruktivne snage”, obnoviti monarhiju u Grčkoj i Jugoslaviji, učvrstiti je u Belgiji i Italiji, energično podržati „nacionalističke vlade” u Španiji i Portugaliji, a u Italiji i Nemačkoj (čija je, pisao je, najveća nesreća bila „megalomanija njenih šefova”) organizovati sopstvene nacionalne snage za odbranu od „boljševizma”, pri čemu je čak sugerisao da bi u tu svrhu trebalo upotrebiti i pročišćenu nacističku partiju. (HPS, *L'Europe peut-elle être sauvée?*, 25. 7. 1945.)

⁹¹ U memoaru je svoju podršku 25. martu predstavljao kao nastojanje da se sačuva neutralnost do boljih okolnosti. Pokušavajući da dokaže da nije bio u milosti okupatora, ukazao je na ustašku likvidaciju svog šuraka Dušana Jeftanovića i naveo svu imovinu koju su mu Nemci i ustaše oduzeli, kao i sve, krupnije ili sitnije, neprilike koje su mu učinile okupatorske vlasti. Nabrojajući sve intervencije koje je kod Nemaca i Nedića činio za uhapšene, sebe pod okupacijom je predstavljao kao Srbina vernog kralju i nacionalnim tradicijama, sa simpatijama za Mihailovičev pokret, a svoje bekstvo u Austriju kao jedini izlaz da ne padne „u boljševičke ruke”. Nedićevo i svoje angažovanje objašnjavao je brigom za opstanak Srbije, koja je, prema planu Hitlera, „šefa te bande ubica koja ju je sakatila četiri godine”, trebalo da bude uništena masakriranjem i raseljavanjem Srba. Na kraju memoara nije mogao da se uzdrži a da Britancima ne prebaci pogrešnu politiku koju sve vreme vode na Balkanu i napadne Staljinovog „kvislinga”, „Hrvata Tita”, koji je Jugoslaviju pretvorio u „pravi pakao”. (HPS, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovič*) Izaslanik Draže Mihailovića Mladen Žujović je na samom početku 1946. u dnevniku zapisao da njihovom pokretu škodi prisustvo Spalajkovića i drugih nedićevaca u Italiji, jer pokušavaju da se vežu za njega. (Младен ЖУЈОВИЋ, *Ратни дневник*, III, приредила Т. Жујовић, Врњачка Бања 2004., 283.)

Nikada nisam bio ‘kolaboracionista’. Tokom nemačke okupacije, nisam bio član nikakve vlade niti zauzimao bilo kakav zvaničan položaj. Kao privatno lice, vođen jedino svojom patriotskom savešću, davao sam svojim sunarodnicima savete opreznosti prema huškanjima iz inostranstva i strahovitim nemačkim represalijama. (...) Moji članci i govori upućeni kako inostranstvu tako i mojoj zemlji bili su samo očajnički jauci čoveka nemoćnog pred kratkovidnošću velikih.⁹²

Zahvaljujući prijateljstvu sa političarima i diplomatama Treće Republike, od kojih su mnogi i posle rata igrali značajnu ulogu u Francuskoj, Spalajković je krajem 1946. izmakao iz Rima i nastanio se u Sevru, gde je inkognito – ali sa znanjem i uz materijalnu podršku francuskih vlasti – proveo poslednje godine života sa prezimenom Miron. U svojim beleškama iz tog perioda, mada ostajući i dalje žestoki antikomunista i osuđujući prepuštanje istoka Evrope Staljinu, odustao je od antiliberalnih stavova i nasuprot komunizmu isticao „hrišćanski humanizam”.⁹³ Francuskom ministru inostranih poslova Bidou je, hvaleći njegovu politiku i Briselski pakt, pisao da je Francuska ostala jedini zaštitnik malih naroda i „inkarnacija univerzalnog humanizma zasnovanog na poštovanju individualne slobode i dostojanstva”, upozoravao ga na mogućnost „rusko-nemačke opasnosti” i savetovao mu čvrst stav prema Sovjetskom Savezu.⁹⁴ U javnost ga je, februara 1951, izvela tek smrt: uz pratnju mnogih srpskih i ruskih emigranata, sahranjen je sa francuskim vojnim počastima.⁹⁵

Mišljenje o Spalajkovićevom ideološkom razvoju i kolaboraciji dala su trojica autora, od kojih mu dvojica nimalo nisu bila naklonjena. Austrijski revizionistički istoričar Fridrih Virtle, koji je pokušavao da mu pripiše nemali deo odgovornosti za Prvi svetski rat, napisao je da nije slučajno što je „srpski rasista Spalajković” imao simpatije za Hitlerovo rasno učenje i postao Nedićev politički savetnik:

Kao što je ranije usmeravao svoju delatnost protiv nadnacionalne države mnogih naroda, Austro-Ugarske, tako se kasnije okrenuo protiv nadnacionalnih ideja u komunizmu.⁹⁶

Paradoksalno, Spalajkovićev branilac pred budućnošću ispaio je Tias Mortidija, koji je 1942, u već spominjanom članku, pisao da njegovi trenutni „vanjsko-politički pogledi” očito nisu u skladu „s njegovim narodnim osjećajima i političkim načelima”:

Kao diplomat htio bi doprineti nastojanjima, koja idu za tim, da Srbija opet dodje u priliku i mogućnosti, da bi obnovila i nastavila svoju staru nacionalnu politiku, kojoj je Spalajković čitava života služio.⁹⁷

Bivši ministar dvora Milan Antić zapisao je u svojim beleškama da je Spalajković „bio poznat kao darovit pesnik u politici”:

⁹² HPS, M. Spalajković – Piju XII, 11. 8. 1946.

⁹³ HPS, Beleške M. Spalajkovića, bez datuma.

⁹⁴ HPS, M. Spalajković – Ž. Bidou (Bidault), 15. 10. 1947.; 11. 2. 1948.; 28. 3. 1948.; 23. 6. 1948.; 29. 6. 1948. Bidou je pisao i da je Francuska uvek bila njegova druga – a sada postala jedina – otadžbina.

⁹⁵ „Un grand ami de la France: Miroslav Spalajkovič”, *Le Monde*, 14. 2. 1951., 7.; „Смрт једног великог српског државника: др. Мирослав Спалајковић сахрањен је са највећим француским почастима”, *Американски србобран*, 15. 2. 1951., 1-2.

⁹⁶ Friedrich WÜRTHLE, *Die Spur führt nach Belgrad: die Hintergründe des Dramas von Sarajevo*, Wien 1975., 246.

⁹⁷ „Ideologija nove Srbije. Velikosrbski idealizam protiv jugoslavenskog materializma”, *Spremnost*, 30. 8. 1942., 2.

Razvijao se i radio u skokovima i obrtajima od trista šezdeset stepeni. Od krajnjeg franko-fila (...) postao je branilac ne samo Hitlera, nego i njegovog totalitarizma, rasizma, uravnilovke, tako da je posle sloma hitlerizma i poraza nemačke vojske pobjegao sa nemačkim okupatorima.⁹⁸

Antić, koji je lično poznao Spaljkovića, razumljivo je ciljao na njegov temperament. Poznat kao impulsivna, zanosima sklona ličnost („exalté”, „heißspornig”, „hothead”, kako su ga nazivale kolege u svetu diplomatije), Spaljković je, u osmoj deceniji života, pre uleteo nego stupio u kolaboraciju. I Mortidija je delom bio na dobrom tragu, jer je naglasio uslovljenost njegovog preokreta izmenjenim međunarodnim okolnostima: opredeljenje dotadašnjeg germanofoba Spaljkovića za Nemačku svakako nije bilo njegov prvi izbor, već posledica neočekivano brzog i potpunog sloma Francuske. Ipak, u Spaljkovićevoj ideološkoj evoluciji postoje konstante. Naročitih simpatija za rasizam on nije imao, ali je Virtle, uz svu svoju pristrasnost, utoliko bio u pravu što je i u njegovoj ranoj i u poznoj fazi uočio neprijateljstvo prema nadnacionalnim i anacionalnim političkim fenomenima. Nacionalizam je, od početka do kraja političkog delovanja Miroslava Spaljkovića, bio njegova glavna pokretačka snaga. Upravo iz nacionalizma je, premda su postojali i drugi, „klasni” i lični uzroci, isticao njegov opsesivni antikomunizam. On ga je doveo na pozicije reakcionarne desnice,⁹⁹ koja je u ratnim godinama, suočena sa nametnutim i prividno neizbežnim izborom između komunizma i fašizma, bez previše oklevanja i izuzetaka stajala na stranu ovog drugog i postajala glavni element kolaborantskih režima širom Evrope,¹⁰⁰ dovodeći svoje predstavnike u paradoksalan položaj koji je verovatno najbolje izrazio oksimoron „patriotski izdajnici”.¹⁰¹

⁹⁸ ASANU, 14387/8533. Beleške M. Antića, bez datuma.

⁹⁹ Ideologija Nedićevog režima bila je mešavina raznih ultrakonzervativnih i nacionalističkih pogleda sa fašističkim elementima ideologije Ljotićevog Zbora, koja je ove poglede, uostalom, najvećim delom sadržala u sebi. (Milan RIŠTOVIĆ, „General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944”, *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa*, (ur. Erwin Oberländer), Paderborn 2001., 646.) Mada se Spaljkovićeve istupanja za vreme okupacije najčešće nisu razlikovala od istupanja Ljotićevaca, ti fašistički elementi su kod njega uglavnom bili površinski nanos, kojim se on, u svojoj neumerenosti i oportunističnosti – delom iz ubedenja, delom zbog intelektualne istrošenosti, a delom radi mimikrije – ugrađivao u novi ideološki tok. Na to pre svega ukazuje prilična lakoća sa kojom ih se po završetku rata otarasio.

¹⁰⁰ Erik HOBBSBAUM, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2002., 97.-98.; Stanley G. PAYNE, *A history of fascism, 1914–1945*, Madison 1995., 377.-378.

¹⁰¹ David LITTLEJOHN, *The patriotic traitors: a history of collaboration in German-occupied Europe, 1940–45*, London 1972.

THE IDEOLOGICAL (R)EVOLUTION OF MIROSLAV SPALJKOVIĆ: A FRIEND OF THE THIRD REPUBLIC COLLABORATING WITH THE THIRD REICH

Miroslav Spaljković (1869–1951), the Serbian diplomat educated in Paris, was noted for his love of Russia and Russian culture before the outbreak of World War I. During the war, he was sent to Russia as an envoy, where he developed strong and unwavering anti-communist sentiments. As a friend of King Alexander's, in the interwar period, he spent many years as a diplomat in Paris, supporting complete political reliance on France.

After France fell, the regent Prince Paul, faced with the demand to join the Axis, called for Spaljković's help in justifying that act in March 1941. Following the military coup and German occupation, Spaljković started acting as a supporter of collaboration. He signed the *Appeal to the People of Serbia*, which encouraged the fight against the uprising, and advised General Milan Nedić to accept the German demand for the formation of a collaborationist government. In mid-1942, he began expressing his opinions in public, gaining a reputation as a close advisor to General Nedić, and an ideologist of the "New Serbia".

In the next three years, Spaljković published newspaper articles in which he mounted accusations against the participants in the coup, Serbian supporters of the United Kingdom and the government in London, painting Germany and its army as Europe's only protection against the threat of the Red Army and communism. He also lauded Nedić, criticizing the passivity of Serbian clergy and insulted the partisan movement and the communists of Yugoslavia in no mild terms. In his speeches on the radio, he called for a greater awareness of the communist threat in the European public, inviting it to stop obstructing the German struggle against that threat.

He also invited Draža Mihailović's chetniks to recognize the authority of General Nedić and join him in fighting Tito's partisans. Also, 1943, he participated in the creation of a document intended for (but never delivered to) the leaders of the Third Reich, which proposed territorial enlargements and greater independence for Serbia under Nedić.

In September 1944, Spaljković left Belgrade and spent the rest of the war with what was left of Nedić's government. He died in France, whose government gave him a secret asylum, in hiding from the new Yugoslavian authorities.

Miroslav Spaljković was driven into collaboration by his own impulsiveness, as well as the unexpected changes in international circumstances. First and foremost, however, it was his rabid anti-communism, which stemmed in large part from his unrelenting nationalism, which remained a permanent fixture of his politics.

Keywords: Miroslav Spaljković, World War II, Yugoslavia, Serbia, occupation, collaboration, Milan Nedić

Izvori i literatura

Arhivska građa

Arhiv Srbije, Beograd: Lični fond Miroslava Spaljkovića.

Arhiv Jugoslavije, Beograd: Zbirka kneza Pavla, Zbirka Vojislav Jovanović Marambo.

Vojni arhiv, Beograd: Nedićeva arhiva.

Arhiv SANU, Beograd: Zaostavština Milana Antića.

Hartije u posedu porodice Spaljković.

Štampa

Ново време (Beograd), 1941.–1944.

Наша борба (Beograd), 1941.–1942.

Српски народ (Beograd), 1942.–1944.

Spremnost (Zagreb), 1942.–1945.

Црногорски вјесник (Cetinje), 1943.–1944.

Literatura

Milan BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava 1941–1944*, I-II, Beograd 1979.

Alfredo BRECCIA, *Jugoslavia 1939–1941: diplomazia della neutralità*, Milano 1978.

Erik HOBSBAUM, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2002.

Jacob V. HOPTNER, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972.

ЈОСИФ (митрополит скопски), *Мемоари*, приредно В. Цомић, Цетиње 2008.

David LITTLEJOHN, *The patriotic traitors: a history of collaboration in German-occupied Europe, 1940–45*, London 1972.

Jovan MARJANOVIĆ, „The Neubacher plan and practical schemes for the establishment of a Greater Serbian Federation (1943–1944)”, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, (ur. Pero Morača), Belgrade 1977., 486.-501.

Мемоари патријарха српског Гаврила, Париз 1974.

Herman NOJBACHER, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2005.

Stanley G. PAYNE, *A history of fascism, 1914–1945*, Madison 1995.

Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.

Milan RISTOVIĆ, „General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944”, *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa*, (ur. Erwin Oberländer), Paderborn 2001., 633.-687.

Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, *Драма Русије*, Београд 1919.

Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, „Поговор”, *Београдски крвави Ускрс: документа обритано-америчком ваздушном терору*, Београд 1944.

Мирослав СПАЛАЈКОВИЋ, „Спасилац Србије у XX веку”, *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд 1943.

Miroslav J. SPALAJKOVITCH, *La Bosnie et l'Herzegovine: etude d'histoire diplomatique et de droit international*, Paris 1899.

Stanislav SRETENOVIĆ, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 2008.

Љубинка ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*, Београд 2009.

Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd 1985.

Michel WINOCK, *Nationalism, anti-semitism, and fascism in France*, Stanford 1998.

FRANCUSKA I INTELEKTUALCI KRALJEVINE JUGOSLAVIJE KRAJEM 1930-TIH

Veljko Stanić

UDK: 316.344.32(44=163.41/.42)“193“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U radu se analizira odnos intelektualaca Kraljevine Jugoslavije prema Francuskoj krajem 1930-tih godina. U središtu pažnje je srpski liberalni intelektualni krug, koji je u svom političkom, ideološkom i kulturnom vidokrugu negovao posebno mesto za francusku kulturu, a u godinama pred Drugi svetski rat reafirmisao ključne odrednice svojih ideoloških i kulturnih opredeljenja za francusku civilizaciju. Kroz periodiku i posebne publikacije koji datiraju iz 1938, 1939. i 1940. godine, analiziraju se temeljna određenja slike Francuske koju stvara i reprodukuje ovaj intelektualni milje. Na primeru javnih istupa ovog kruga propituju se elementi njegovog ideološkog profila, kako bi se osvetlila figura liberalnog intelektualca u Kraljevini Jugoslaviji. Smeštajući je u teorijski okvir koji pruža savremena francuska historiografija, rad želi da doprinese razvoju istorije intelektualaca u srpskoj istoriografiji.

Ključne reči: Francuska, Jugoslavija, intelektualci, kultura, ideologije, liberalizam

O bilazeći beogradske antikvarijate nakon završetka Drugog svetskog rata – pronalazeći u njima i ukradene i razvučene knjige svoje nekada otmene biblioteke – Branko Lazarević je zapisao:

Prema onome što se prodaje, vidi se jasno da je Beograd bio vrlo francuski orijentisan. Na sto knjiga, skoro ih je devedeset francuskih. Ima tu svih knjiga Ašeta, Alkana, N. E. F., Plona, Larusa, i velikih kolekcija kakve su *Nouvelle philosophie scientifique*, *Philosophie contemporaine*, *Evolution de l'humanité*. (...) Posmatranje tih antikvarskih knjižara je vrlo zanimljiv presek kroz predratnu istoriju Beograda. U tome se preseku vide „strate” našeg kulturnog razvitka.¹

Kulturni razvitak koji pominje Lazarević podrazumeva pogled unazad i to naročito u poluvekovnom luku koji spaja vreme *Fin de siècle*-a i ono četrdesetih godina koje i za samog Lazarevića predstavljaju kraj „jučerašnjeg sveta”. U tih pola veka kulturne istorije, francu-

¹ Бранко ЛАЗАРЕВИЋ, *Дневник једнога никога, Други део (1947)*, Београд 2007., 394.

ska kultura ulazi u matične tokove srpske i, samo delimično, jugoslovenske kulturne scene. Početkom dvadesetog veka se tako unutar kruga oko *Srpskog književnog glasnika* utvrđuje, ponajviše aproprijacijom francuskih obrazaca, liberalni kulturni model koji u nauci odgovara pozitivizmu, u estetskom svetu Parnasu, a u političkom i nacionalnom ključu gravitira jugoslovenskom rešenju.² Međutim, u istom periodu se na „slovenskom jugu” javlja i izraz jedne iracionalne estetike koja svoja modernistička nadahnuća velikim delom crpe iz francuskih izvora. Tokom narednih decenija, nekoliko generacijskih krugova, posebno unutar srpske literarne, umetničke i filozofske scene, biće vezani za Francusku kao nesumnjivi duhovni okvir. Nimalo slučajno, oni će zauzeti dominantno mesto u domaćem kulturnom životu: najpre naraštaj čiji je ukus ostao duboko u 19. veku i zastao na larpulartizmu, gajeći otmen odnos prema sintezi francuskog klasicizma i racionalizma; zatim intelektualni krug koji je ponajviše delio dileme i zapitanosti jednog Pola Valerija (Paul Valéry), dovodeći u vezu estetizam i moderni lirski izraz sa sudbinom evropske civilizacije i potrebom međunarodne intelektualne saradnje; krug bergsonovaca čija učenja su navodila na osmišljavanje jedne duge jugoslovenske „evolucije”; najzad, nadrealistički krug koji je unutar međunarodne kulturne scene uspostavio ravnopravnost u dijalogu sa pariskim nadrealistima, osporavajući sa svojih avangardnih pozicija sve što mu je prethodilo.

Problematizovanje ovih intelektualnih generacija jedno je od ključnih pitanja srpske i jugoslovenske intelektualne istorije, a samim tim i položaja i uloge intelektualaca u „prvom dvadesetom veku”. Ono polazi od aktivne uloge kulture i njene relativne autonomnosti naspram tradicionalnih marksističkih čitanja kulture kao odraza ekonomske i društvene stvarnosti. Drugačije kazano, ono prelazi put od socijalne istorije kulture do kulturne istorije društva kako bi se uočila stvaralačka uloga intelektualaca u konstrukciji kako estetskih tako i političkih svetova. Kako svojim obimom ova tema već po sebi nalaže sintetske razmere jedne monografije, ovde ćemo prednost dati onom srpskom, izvornom liberalnom pokolenju, premda u širokoj ravni koja ne isključuje ni neke konzervativne, a ni autore leve provenijencije. Ne samo da je frankofilstvo liberalnog kruga bilo najvidljivije – i po društvenom statusu „Parizlija” (profesora univerziteta, diplomata, pisaca) u srpskoj i potom jugoslovenskoj kraljevini – nego je u godinama pred Drugi svetski rat bilo izloženo nimalo lakoj ideološkoj proveri. Lišen političkih lutanja ekspresionista i nadrealista, ovaj liberalni krug, iako na egzistencijalnom izmaku snage, pokazaće se kao dosledni branilac svojih ranih uverenja. U analizi delovanja intelektualaca u Jugoslaviji poznih tridesetih godina dvadesetog veka čini nam se, dakle, više nego legitimno da se zapitamo o dubinskom značaju kulturnih transfera iz francuske u srpsku i jugoslovensku sredinu i da na njima proverimo neka od temeljnih pitanja svake istorije intelektualaca kao što su ideološka svrstavanja, angažman, odgovornost.

*

Kao zasebna istoriografska disciplina u evropskoj historiografiji, istorija intelektualaca je morala da sačeka odumiranje sartrrovskog modela krajem sedamdesetih godina prošlog veka, odnosno trenutak koji je umnogome označio kraj figure angažovanog intelektualca uopšte. Neobičnom ironijom, „smrt intelektualca” odgovarala je promeni paradigme u

² O ukupnom značaju francuskih političkih i kulturnih ideja za razvoj moderne Srbije tokom 19. i početkom 20. veka vidi: Dušan T. BATAKOVIĆ, *Les sources françaises de la démocratie serbe 1804–1914*, Paris 2013.

društvenim naukama: nakon šezdesetih i sedamdesetih godina i interesovanja za strukturu, mentalitete, kolektivno, za dugo trajanje i istoriju odozdo, ponovno buđenje interesa za pojedinca i povratak naraciji omogućili su osamdesetih godina, naročito u francuskoj istoriografiji, rađanje jednog novog elana: studija o intelektualcima na razmeđu političke, društvene i kulturne istorije. Polazeći najčešće od političkog angažmana i distancirajući se od socijalnog determinizma i drugih evropskih tradicija u proučavanju uloge „inteligencije”, istorija intelektualaca je prvenstvo dala proučavanju intelektualnih generacija (*génération*), mreža (*réseau*) i životnih putanja (*itinéraire*), zatim konceptima društvenosti (*sociabilité*).³ Kao rezultat Radne grupe za istoriju intelektualaca (*Groupe de travail sur l'histoire des intellectuels*) koju je u okviru *Institut d'histoire du temps présent* 1985. u Parizu pokrenuo Žan-Fransoa Sirineli (Jean-François Sirinelli), a naročito Grupe za istraživanje istorije intelektualaca (*Groupe de recherche sur l'histoire des intellectuels*) pod vođstvom Mišela Trebiča (Michel Trebitsch) i Nikol Rasin (Nicole Racine) koja joj je sledila krajem 1980-tih, francuska istoriografija je razvila inovativan i sveobuhvatan pristup u novoj disciplini. Sa naglašenom komparativnošću, ovo usmerenje je dovelo do metodoloških i konceptualnih uobličjenja izloženih u mnogobrojnim publikacijama, a posebno u zborniku-manifestu *Za komparativnu istoriju intelektualaca (Pour une histoire comparée des intellectuels)*, pod uredništvom Mišela Trebiča i Mari-Kristin Granžon (Michel Trebitsch, Marie-Christine Granjon). Tako Kristof Šarl (Christophe Charle) ističe da svaka kulturna istorija, naročito u savremenom dobu, može jedino da bude komparativna, jer se kulture određuju jedne prema drugima, i to ne samo „manje” prema većima, „dominantnim i koje imaju univerzalističke pretenzije kao što je francuska kultura”.⁴

Poslednjih godina, međutim, u francuskoj istoriografiji primetan je uspon intelektualne istorije koja je usredsređena na *opus* intelektualaca, odnosno na sadržaj njihovog literarnog, umetničkog ili naučnog dela naspram samog angažmana koji intelektualac zauzima. Težeći srednjem rešenju, a sa bogatim nasleđem u anglosaksonskoj i američkoj istoriji ideja, intelektualna istorija nastoji da poveže dela i autore sa specifičnim kontekstima u kojima su se razvijali. Problematizujući je s aspekta istorijske biografije, ovu tendenciju uspešno predstavlja Fransoa Dos (François Dosse), koji u knjizi *Biografija kao izazov (Le Pari biographique)* analizira smenu biografskih modela: od herojskog, plutarhovskog, preko modalnog (u kome je ličnost odraz jednog društva) do hermeneutičkog, koji uvažava „pluralizam identiteta”, promenljivost i evolutivnost koje ličnost može da iskusi tokom životnog puta. Svi pomenuti elementi, dakle, upućuju na vrlo zapažen status istorije intelektualaca i intelektualne istorije u savremenim istoriografskim kretanjima, a koji se i u našoj temi javlja kao neophodni diskurzivni okvir.

*

Francusko-jugoslovenski odnosi u međuratnom periodu označeni su ambivalentnošću karakterističnom za odnos velike sile i važnog, ali malog saveznika. U duhu versajskog sistema, Francuska i Jugoslavija su bliske saveznice, posvećene očuvanju evropskog mira.

³ François DOSSE, „Histoire intellectuelle”, *Historiographies, I. Concepts et débats*, (ur. Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia i Nicolas Offenstadt), Paris 2010., 380.-381.

⁴ Christophe CHARLE, „L'histoire comparée des intellectuels en Europe”, *Pour une histoire comparée des intellectuels*, (ur. Michel Trebitsch i Marie-Christine Granjon), Paris 1998., 56.

U temeljima njihovog odnosa nije od malog značaja vojno savezništvo Francuske i Srbije tokom Prvog svetskog rata. Štaviše, i u Francuskoj i u Jugoslaviji između dva rata, taj narativ je posebno negovan. Međutim, iako Jugoslavija, kao jedan od stubova Male Antante, pronalazi svoje mesto u francuskoj srednjoevropskoj i istočnoj politici, kompleksnost odnosa Francuske i Italije, kao i revizionističke ambicije koje okružuju jugoslovenske granice, dovode do trajnih problema u francusko-jugoslovenskim odnosima. Vidljivi još za vreme kralja Aleksandra Karađorđevića, oni će biti pojačani nakon njegove smrti 1934. Pred nemačkom privrednom ekspanzijom, Francuska će u drugoj polovini 1930-tih izgubiti svoje nekada neprikosnovene političke pozicije.⁵

Kulturni odnosi, međutim, otvaraju jednu zasebnu perspektivu. Njihova dinamika ne prati nužno ritam političkih odnosa, iako je njime takođe uslovljena. Drugim rečima, primeri koje ćemo ovde izneti ukazuju na trajne uporišne tačke koje su liberalni intelektualci u Kraljevini Jugoslaviji pronalazili u francuskoj civilizaciji i dodatno ih afirmisali krajem 1930-tih.

Kao uvodna predstava poslužiće nam nekoliko duhovnih zapitanosti o Francuskoj iz 1937. i 1938. „U duhovnom životu potrebno je dopunjavanje i ne treba ga uvek shvatiti kao prevlast jednog naroda nad drugim”, zapisao je Stanislav Vinaver 1937. godine.⁶ Otvarajući svoj esej o Francuskoj ovim motom, on je crtao privlačnost zemlje: „Francuska je imala sve evropske mistike, sve evropske zanose, sve evropske fanatizme.”⁷ Suviše dobro upućen u duhovna vrenja Francuske tridesetih godina, Vinaver je, takođe, primećivao da u tome času „Francuska nije ta, koja sprovodi u svetu novu arhitekturu, pojmova vere i mistike”.⁸ Štaviše, političke i intelektualne podele u Francuskoj dovele su do preispitivanja i odbacivanja nekih od njenih najvećih tekovina. Tako istaknuti katolički autori, zapaženi na krajnjoj morasovskoj desnici, poput Anri Masisa (Henri Massis), „odbacuju u ime Francuske i najveći deo onih vrednosti za koje smo mislili da su najvećma francuske. Pre svega, oni odbacuju francusku revoluciju, sa svima njenim posledicama”.⁹ Vinaver, međutim, uzdiže jednu drugu Francusku, onu Aristida Brijana (Aristide Briand) i Leona Bluma koja

(...) nesumnjivo će ostvarivati, vremenskome pijanstvu uprkos, stalno i budno, vizije svesne i jasne, tajanstvene i mistične, koje će nas stvaralački primicati stanju pravoga i prostoga konačnog iskustva o tome, da je Evropa jedna i onda, kad je najviše zavađena i onda kada to niko u Evropi ne bi znao niti hteo da prizna.¹⁰

Francusko „venčanje tradicije i slobode” merilo je, prema Vinaveru, najvećeg uspeha Francuske „koji joj osigurava kontinuitet, nepretrgnutost i onde gde su sve ostale kulture pod znakom pitanja, i pred gubljenjem živaca i čula.”¹¹

⁵ O francusko-jugoslovenskim odnosima vidi: *Jugoslovensko-francuski odnosi: povodom 150 godina od otvaranja prvog francuskog konzulata u Srbiji*, Beograd 1990.; Jean-Noël GRANDHOMME – Jean-Paul BLED – Vojislav PAVLOVIĆ, „Les relations franco-yougoslaves dans l’entre-deux-guerres (1918–1940)”, *Études danubiennes*, 23/2007., br. 1-2, 21.-32.; Stanislav SRETENović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008.; Dušan T. BATAKOVIĆ (ur.), *La Serbie et la France une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, Belgrade 2010.

⁶ Станислав ВИНАВЕР, „Непретргнута Француска (I)”, *Српски књижевни гласник*, 18/1937., knj. LI, br. 6, 453.

⁷ *Isto*, 454.

⁸ *Isto*, 455.

⁹ *Isto*.

¹⁰ *Isto*, 460.

¹¹ Станислав ВИНАВЕР, „Непретргнута Француска (II)”, *Српски књижевни гласник*, 18/1937., knj. LI, br. 7, 561.

U još oštrijim, življim potezima pronalazimo jednog Bogdana Radicu, koji brani uspavanu liberalnu Francusku: „Baresovski ‘Kult de Moa’, njegov kosmopolitizam s kraja stola, koji se u jednom trenutku izdigao i postavio ‘o servis de la nasyon’, istaknuvši krajnji nacionalizam, završava danas u krajnostima Monterlanova egotizma i ‘anarhijskog morala’”.¹² S jedne strane ekskluzivni katolicizam, a s druge ne manje beskompromisni komunizam, mladi koji gledaju u Berlin, Rim, Moskvu, donose sumrak „Republike Profesora”. Ipak, između „ta dva krajnja pola postoji humanizam, stav ‘ljudi dobre volje’, Romenov unanimitizam i jedna neodređena čežnja za povratkom ka čovečanskoj”.¹³ Radica je svestan da „fenomen Moras” „proizlazi iz jedne pukotine”.¹⁴

Pariz se igra sa slobodom, sa prevelikom slobodom, sa redom i sa principima, koji leže u njegovim osnovama. Pariz se odriče svake svoje misije u Evropi. Pariz hoće da žrtvuje svoju idejnu poziciju da bi sačuvala svoj fizički egotizam, nesvestan, da se njegova opstojnost sastoji u njegovoj ideji, da se sva njegova superiornost nad ostalim gradovima evropske geografije obeležava u njegovoj duhovnoj zvezdi, u odblesku njegova duha i u upečatku njegova stila.¹⁵

U drugačijim bojama Antun Bonifačić slika dileme jednog Pola Valerija. U krizi evropske civilizacije, „tome sukobu individualizma i mistike”, piše Bonifačić, „izgledaju nam često pobornici univerzalizma i neafektivnog svijeta kao nehotični i zakrabuljeni branitelji vlastitih mistika. Progres spada također u takve mitose.”¹⁶ Iako netipičan primer, „Valéry je zapravo ipak samo izdanak liberalizma prošloga vijeka, premda nema apsolutne vjere u progres niti u nauku. Zato nailazimo sve češće na njegov strah pred budućnošću.” Bonifačić, za razliku od Vinavera, ne veruje u trajne odlike Francuske koju oličava Valeri:

Duhovni kapital svijeta možda će opet promijeniti svoje središte po neumoljivim zakonima starenja i kulturnih ciklusa. Valéry se nalazi na kraju jednoga kruga, ali i tu kao i u prirodi možemo doživjeti razne mutacije, pomjeranje terena i obnovu na istome tlu na drugim principima. Mutno i neracionalno je vječni obnavljač i pokretač a „život mjenja pojedince kao košulje”.¹⁷

Ove tri slike sažimaju različitost pogleda na Francusku i njene duhovne vibracije s kraja tridesetih godina prošlog veka. U njima su prisutne i Vinaverova vera u večnu Francusku, Radičina strepnja zbog kraja jednog sveta, kao i Bonifačićeva okrenutost iracionalnom potresu koji smenjuje francusku civilizaciju sklada i poretka. Intelektualni život u Kraljevini Jugoslaviji, dakle, vidno je uronjen u kulturne borbe Evrope, svedoči o pluralizmu domaće idejne scene, kao i profilisanju divergentnih intelektualnih i političkih pozicija. Međutim, ustaljena i već podrazumevajuća slika međuratne Evrope – i Francuske kao jednog od njenih najlepših ogledala – u liku zarobljenice između tradicije i modernosti, uslovljena je česte teleološke poglede na njen, pak, neobično bogat kulturni život. Viđena tek kao predah unutar jednog dugog evropskog građanskog rata, ona je gubila ne samo od živosti svojih strujanja, nego je bila označena kao nemoćna i osuđena na propast. Imajući u vidu političke

¹² Богдан РАДИЦА, „Париз на раскрсници”, *XX век*, 1/1938., br. 5, 33.

¹³ *Isto*.

¹⁴ *Isto*, 34.

¹⁵ *Isto*, 39.

¹⁶ Antun BONIFAČIĆ, „Carstvo nečovječnog (Odlomak iz studije ‘Paul Valéry’)”, *Savremenik: ljetopis Društva hrvatskih književnika*, 26/1937., br. 10, 348.

¹⁷ *Isto*.

borbe koje su je razarale, a potom i tektonske potrese koji su je kroz Drugi svetski rat izveli ka komunističkoj revoluciji – i dugotrajnom, revolucionarnom čitanju njene prošlosti – Jugoslavija nije bila izuzetak. Usek koji su donele četrdesete godine, izveo je sa scene liberalni kulturni krug, videći u tome neumitni silazak građanske klase iz središta politike i kulture u kome je bila proteklih decenija. Po svom licu i duhovnim afinitetima, ovaj liberalni krug je, međutim, pripadao evropskom trenutku i bio sazdan prema evropskim merilima. Pre-dosećajući buru, Isidora Sekulić je janurara 1941. godine pisala Milanu Grolu:

Godina što ide, neće biti dobra, ali će biti istoriska. Uopšte, živeli smo i dosada vremena u kojima je trebalo misliti, raditi, stradati. *En somme*, vokacije izuzetne generacije. Ili smo to, ili su izuzetne istoriske epohe došle da nas istrebe zato što nismo *to*.¹⁸

*

Pretežno opoziciono usmereni i van neposrednih političkih tokova, ali gravitirajući prema Demokratskoj, Republikanskoj i Zemlji-radničkoj stranci, blagonakloni prema jugoslovenskom okviru i saradnji, kulturnom uzdizanju jugoslovenske celine, liberalni krug srpskih intelektualaca bi se u mnogo čemu mogao dovesti u vezu sa težnjama njihovih francuskih savremenika. Generacijski posmatrano, posredi su intelektualci rođeni do 1885. koji su zrelost dostigli pre Prvog svetskog rata, dakle, u razdoblju parlamentarne monarhije u Srbiji 1903 – 1914. Njima se u međuratnom periodu pridružuje i generacijski krug rođenih između 1885. i 1900, a koji se uglavnom formirao tokom Prvog svetskog rata. Sociološka istraživanja pokazuju da je poreklo ovog liberalnog kruga uglavnom iz predratne Srbije, iz viših i srednjih društvenih slojeva; njih dve trećine školovano je na inostranim, romanskim, prevashodno francuskim univerzitetima. Reč je naročito o pravnicima, književnim istoričarima i kritičarima, književnicima, umetnicima, univerzitetkim profesorima, među kojima su najkrupnija imena Bogdana i Pavla Popovića, Jovana Dučića, Milana Rakića, Branka Lazarevića, Milana Kašanina i dr. Okupljeni na Univerzitetu u Beogradu, posebno Filozofskom i Pravnom fakultetu, Srpskoj kraljevskoj akademiji, zatim oko časopisa *Srpski književni glasnik* i *Misao*, ova grupacija zauzima neobično veliki društveni ugled u međuratnom periodu.¹⁹

Zanimljivo je primetiti da se savremena francuska historiografija okreće zaboravljenim liberalnim intelektualcima međuratnog perioda. Tako se u njima više ne vide samo poraženi akteri u političkim borbama ili avangardnim promenama u francuskoj kulturi, niti simboli dekadencije Francuske pre Drugog svetskog rata, već uzorni poklonici racionalizma, prosvetećenosti, pacifizma i evropske saradnje, i tvorci jednog kulturnog modela koji je težio pomirenju i kulturnoj sintezi.²⁰ Jedno od lica tog modela je i sveobuhvatni program kulturne diplomatije koju je Francuska sprovodila u svetu od 1920, a veoma intenzivno i u Kraljevini Jugoslaviji. Ne iznenađuje saznanje da je glavnog saradnika u tom poslu imala upravo u liberalnim intelektualcima mlade jugoslovenske kraljevine.²¹

¹⁸ „Писма Исидоре Секулић Милану Гролу”, *Летопис Матуце српске*, 161/1985., br. 4, 460.

¹⁹ Milosav JANIČIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984., 184.-195.

²⁰ François CHAUBET, *Histoire intellectuelle de l'entre-deux-guerres. Culture et politique*, Paris 2006, 7.-12.

²¹ O francuskoj kulturnoj diplomatiji u Kraljevini Jugoslaviji videti: Veljko STANIĆ, „Les expositions d'art dans la diplomatie culturelle française des années 1930 – le cas yougoslave”, *Etudes danubiennes*, 26/2010., br. 1-2, 123.-141.; ISTI, „Les instituts français en Yougoslavie à l'époque de l'entre-deux-guerres”, *Etudes danubiennes*, 28/2012., br. 1-2, 73.-95.

Kako bismo izdvojili karakteristične primere važne za našu temu, a koje ne možemo lako ni iscrpeti, usredsredićemo se na tri posebne publikacije objavljene redom 1938, 1939. i 1940. godine.

Još 1937. godine, u Beogradu je pokrenuta *Biblioteka Politika i društvo*, u izdanju istoimene „Izdavačke zadruge”. Iza ovog poduhvata nalazila se grupa intelektualaca izrazite demokratske orijentacije, profesora Pravnog fakulteta, koju su u prvom redu predstavljali Mihailo Ilić, Milan Žujović i Božidar S. Marković, i koji su zauzimali prominentno mesto među liberalno orijentisanim intelektualcima u Beogradu.²² Jedno od pedesetak izdanja ove biblioteke u potpunosti je posvećeno Francuskoj, što čini izuzetak imajući u vidu odsustvo sličnih svezaka kada su druge evropske države i kulture u pitanju. Još važnije je da ona nosi simboličan naslov *Francuska 14. juli 1938* i da izlazi u toku godine koja je u Kraljevini Jugoslaviji zvanično proglašena „francuskom” (zbog obeležavanja dvadesetogodišnjice završetka Prvog svetskog rata) – uprkos očiglednom kursu Stojadinovićeve politike.²³

S čitanjem ove nevelike knjižice, svojevrsnog kompendijuma posvećenog Francuskoj i njenim raznim licima, od politike do umetnosti, s pravom bismo mogli početi i od kraja. Završni tekst, koji otkriva svu angažovanost poduhvata, iz pera je Mihaila Ilića:

Svaki poredak, međutim, pretpostavlja sklad i ravnotežu, koje Francuska doista pokazuje u svakom pogledu, – dok u svetu, na žalost, besne razorne sile i teže da ga udese po svome običaju. Verovati u njihov uspeh, znači ne verovati da će se ljudi ikad vratiti zdravom razumu. (...) Istina, jedna je Francuska na svetu, – ali na narodima je da ih bude više. (...) Zbog sličnog temperamenta i istovetne odanosti i ličnoj i nacionalnoj slobodi, nazivali su nas nekada Francuzima na Balkanu. Kad bismo opet zaslužili, da nas tako zovu!²⁴

Ukupno dvadeset dva priloga razvrstana u tri simbolične celine (*Stvarnost, Kultura i Francuska i čovečanstvo*) donose preglednu i široku političku, društvenu i kulturnu panoramu savremene Francuske. Slobodan Jovanović piše o prvim danima Treće republike i trajnosti njenog ustava;²⁵ Đorđe Tasić se nadovezuje na svetli primer koji pruža „jedna od kolevki demokratije i jedan od njenih najčvršćih stubova”.²⁶ Milan Žujović sa simpatijom slika francuskog *bourgeois* i njegovu težnju ka nezavisnosti, marljivosti i štedljivosti, kao i „njegovoj ljubavi za otadžbinu i za slobodu.”²⁷ Nedeljko Divac i Mladen Josifović ističu zasluge koje Francuska ima u razvoju radništva i poboljšanju njegovog položaja,²⁸ kao i ulogu koju igra njeno selo;²⁹ Ljubomir Radovanović temeljnu prednost Francuske u Evropi vidi u njenom upravnom uređenju,³⁰ kojima se pridružuju pravni³¹ i školski sistem.³²

²² M. JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, 189.-191.

²³ Vlada Milana Stojadinovića (1935–1939) vodila je politiku zbliženja sa Italijom i Nemačkom, radeći pre svega na razvoju privredne, ali i političke saradnje. Iako Francuska i u drugoj polovini 1930-tih zadržava važne pozicije u Jugoslaviji, Stojadinovićeve godine faktički označavaju kraj privilegovanog francusko-jugoslovenskog savezništva koje je trajalo od završetka Prvog svetskog rata do ubistva kralja Aleksandra u Marseju 1934.

²⁴ Др. МИХАИЛО ИЛИЋ, „Човек у Француској и Француска у Човечанству”, *Француска 14. јули 1938*, Београд 1938., 197.-198.

²⁵ СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ, „Постанак Треће Републике”, *Француска 14. јули 1938*, 5.-16.

²⁶ Др. ЂОРЂЕ ТАСИЋ, „Уставни поредак”, *Француска 14. јули 1938*, 17.

²⁷ Др. МИЛАН ЖУЈОВИЋ, „Сређњи друштвени слојеви”, *Француска 14. јули 1938*, 28.-29.

²⁸ Др. НЕДЕЉКО ДИВАЦ, „Радништво и синдикални покрет”, *Француска 14. јули 1938*, 32.-41.

²⁹ Др. МЛАДЕН ЈОСИФОВИЋ, „Село и мере за његово подизање”, *Француска 14. јули 1938*, 42.-51.

³⁰ ЛЈУБОМИР РАДОВАНОВИЋ, „Основна обележја административног уређења”, *Француска 14. јули 1938*, 63.-70.

³¹ Др. МИХАИЛО КОНСТАНТИНОВИЋ, „Позитивно право и основи приватноправног поретка”, *Француска 14. јули 1938*, 71.-77.

³² РАДОЈЕ А. КНЕЖЕВИЋ, „Школски систем”, *Француска 14. јули 1938*, 78.-86.

Slika 1. Srpska intelektualna elita Francuskoj Republici povodom njezinog nacionalnog praznika, 14. srpnja 1938.

varaju današnjim duhovnim potrebama sveta”.³⁶ Odgovor nije potvrđan. Miljković se suprotstavlja trenutku u kome „mahnitaju nacionalne strasti, kad neki glavni ideolozi i vođi ističu ‘moralno biće’ svoje nacije kao superiorno i suprotno drugima” i ostaje veran „idealu francuske kulture o slobodi čovekove misli i njegovog delanja”.³⁷ Ivan Đaja takođe u francuskoj nauci vidi prevashodno njen univerzalni duh. Đaja piše:

Francuska je nauka bila vođena verom da od nje treba očekivati trajno dobro. Danas, na žalost, ni najnaivniji idealista ne može više u to verovati. (...) Idealizam nije više na ceni danas. Mnogi se hvale svojim realizmom a na idealizam gledaju kao na opasnu i jalovu slabost.³⁸

On, međutim, nedvosmisleno dodaje:

I danas treba više nego ikada isticati realnost ideala. Jer nijedna velika stvarnost nije potekla iz odsustva idealizma. (...) Sloboda, jednakost, bratstvo, dabogme da su u apsolutnom

Iako informativni, prilozi u ovoj knjizi nisu lišeni neposredne političke poruke koju nose. Naprotiv, prisutni idealizam najbolje odslikava i snagu ubeđenja i moć iluzije: „Načela Deklaracije prava čoveka i građanina još i danas ako ne upravljaju životom svih evropskih naroda ono bar predstavljaju ideal kome oni teže”³³ ili: „Francuska [je] danas jedna od onih zemalja u kojoj je narodno jedinstvo najpotpunije, a državna zajednica najčvršća.”³⁴ U istom duhu, senka ne pada ni na francusku vojnu moć. U njenom oficirskom kadru vidi se „najnesumnjivija superiornost francuske vojske”, a „francusko-britanski blok raspolaže otsada jednom ogromnom snagom, koja se iz dana u dan sve više usavršava. Ove dve sile predstavljaju garantiju mira i njima će se pridružiti snage miroljubivih naroda. Kada svet bude svestan njihove nepobedivosti biće nam dopuštene sve nade u bolje dane.”³⁵

Francuska snaga je, međutim, prvenstveno u njenoj kulturi. Branislav Miljković se pita „da li je pravo i opravdano ono tvrđenje da je francuska kultura ostarila i omalokrvila, da njene bitne osobine – ukoliko se one uopšte mogu pohvatati i uobličiti – ne odgovaraju današnjim duhovnim potrebama sveta”.³⁶ Odgovor nije potvrđan. Miljković se suprotstavlja trenutku u kome „mahnitaju nacionalne strasti, kad neki glavni ideolozi i vođi ističu ‘moralno biće’ svoje nacije kao superiorno i suprotno drugima” i ostaje veran „idealu francuske kulture o slobodi čovekove misli i njegovog delanja”.³⁷ Ivan Đaja takođe u francuskoj nauci vidi prevashodno njen univerzalni duh. Đaja piše:

Francuska je nauka bila vođena verom da od nje treba očekivati trajno dobro. Danas, na žalost, ni najnaivniji idealista ne može više u to verovati. (...) Idealizam nije više na ceni danas. Mnogi se hvale svojim realizmom a na idealizam gledaju kao na opasnu i jalovu slabost.³⁸

On, međutim, nedvosmisleno dodaje:

I danas treba više nego ikada isticati realnost ideala. Jer nijedna velika stvarnost nije potekla iz odsustva idealizma. (...) Sloboda, jednakost, bratstvo, dabogme da su u apsolutnom

³³ Др. Милош РАДОЈКОВИЋ, „Смернице спољне политике”, *Француска 14. јули 1938*, 88.

³⁴ Мил. С. ПЕТРОВИЋ, „Политичке странке”, *Француска 14. јули 1938*, 53.

³⁵ Др. Младен Ј. ЖУЈОВИЋ, „Војна снага”, *Француска 14. јули 1938*, 103.

³⁶ Бранислав МИЉКОВИЋ, „Животна снага француске културе”, *Француска 14. јули 1938*, 149.

³⁷ *Isto*.

³⁸ Др. Иван ЂАЈА, „Дух науке”, *Француска 14. јули 1938*, 112.

smislu utopije. Ali se u njih mora verovati, da bi bilo malo manje ropstva, malo manje nejednakosti i malo manje mržnje.³⁹

Siniša Stanković piše o pozitivizmu i humanizmu u francuskim prirodnim naukama,⁴⁰ a Jovan Đorđević pregnantno, ali i obavešteno, o društvenim naukama i njihovim glavnim odlikama: pozitivizmu, objektivnosti, relativizmu, solidarnosti „metoda i nauka”, „internacionalnom duhu” i humanizmu.⁴¹ Najzad, ovako optimistično izvedena slika Francuske data je neraskidivo od domaćih, jugoslovenskih potreba. Francuska od Revolucije 1789. i nacionalna borba „Jugoslovena” deo su jedne borbe

(...) za politička, građanska i ljudska prava, za ustavni, parlamentarni i demokratski poredak, za narodnu vladavinu i socijalnu pravdu (...) Jer naš narod intuitivno oseća i zna, da napuštanje ovoga i ovakvoga istorijskoga hoda ka budućnosti, ne samo da bi unakazilo njegovu moralnu i etičku ličnost, već bi neminovno i sudbinski porušilo temelje na kojima je on počeo izrađivanje svoje nezavisnosti i slobode i na kojima jedino može da počiva.⁴²

Drugi primer koji ovde želimo da prikažemo je specijalni dvobroj *Letopisa Matice srpske* iz jula–avgusta 1939. posvećen Francuskoj. On je, naime, priređen nakon proslave stope-desete godišnjice Francuske revolucije, organizovane te godine i u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, pod predsedništvom Grgura Jakšića.

Ovaj specijal *Letopisa* otvara prilog Bogdana Popovića *U slavu Francuske* (u pitanju je govor iz 1938, sa proslave „Francuske godine”), koji pitanje „kulturnog duga Francuskoj” prevodi sa elitnog na narodni nivo i uvodi pojam „instinktivnih simpatija” između dvaju naroda. Popović želi da prikaže jedan trajni afinitet svojih sunarodnika prema Francuskoj kao prvoj kulturnoj sili čovečanstva i da, u osetljivom političkom trenutku, podvuče nepokolebljivost domaćeg javnog mnjenja kada je Francuska u pitanju:

Francuski narod, zatočnik mira, pravde i slobode, i naš dobrotvor, može biti uveren da u nama ima vernog i zahvalnog prijatelja i poštovaoca; da zahvalnost naša nije upisana samo u moćnom bronzanom spomeniku Meštrovića na Kalemegdanu, no da je, čvršća i trajnija od bronzе, urezana i u srce naroda.⁴³

Ni najmanje ne čude ni članci Jaše Prodanovića i Marka Cara posvećeni Revoluciji 1789, čije vrednosti Prodanović kontrastira savremenoj Evropi u kojoj „danas većina država živi pod diktatorskim režimima”.⁴⁴ „Ta piramida, danas”, veli, pak, Car, „čvrsto stoji i pobornicima slobodarskih tekovina pruža solidnu bazu za odbijanje reakcionarnih navala, pa ma sa koje strane one dolazile”.⁴⁵ Da je veliki sukob u Evropi neminovan, vidi se i iz teksta Jovana M. Jovanovića: „Francuz može da kupi kapu u Londonu i obrnuto, ali francuska kapa ne ide na glavu nemačku, kao ni obrnuto nemačka na francusku glavu. Ovo nije priča, to je stvarnost.”⁴⁶ Jovanović zabrinuto zaključuje: „Sve može biti, ali još ne može biti izmirenja između Galije i Germanije.”⁴⁷

³⁹ *Isto.*

⁴⁰ Др. Синиша СТАНКОВИЋ, „Природне науке”, *Француска 14. јули 1938*, 114.-122.

⁴¹ Др. Јован ЂОРЂЕВИЋ, „Социологија и друштвене науке”, *Француска 14. јули 1938*, 130.-140.

⁴² Владимир СИМИЋ, „Француска и ми данас”, *Француска 14. јули 1938*, 190.-192.

⁴³ Богдан ПОПОВИЋ, „У славу Француске”, *Летопис Матице српске*, 113/1939., књ. 352, бр. 1-2, 3.

⁴⁴ Јаша М. ПРОДАНОВИЋ, „Француска 1789. Године”, *Летопис Матице српске*, 16.

⁴⁵ Марко ЦАР, „Светли дани француског народа”, *Летопис Матице српске*, 20.

⁴⁶ Јован М. ЈОВАНОВИЋ, „Око Рајне”, *Летопис Матице српске*, 28.

⁴⁷ *Isto*, 35.

Pored starijih i konzervativnijih Popovića i Cara i republikanca Prodanovića, u ovom broju su i radovi znatno mlađih integralnih Jugoslavena Vladimira Dvornikovića⁴⁸ i Nika Bartulovića.⁴⁹ Uzimajući u razmatranje „etnogenetičko, ‘stratigrafsko’ gledanje” u razvoju francuskog naroda, Dvorniković zaviruje u karakterologiju Francuza:

Brzi prelaz iz idejnog, zamišljenog, u motorno, aktivno, čini Francuza impulsivnim, ali i nestalnim. Lepa fraza, oštra misao, živa slika može brzo da ga pokrene, i zato se Francuz može vatreno da oduševi onde gde će drugi, teoretik i flegmatik, konstatovati tek jedno saznanje. Francuzi su klasičan narod ideologa i boraca: od filozofskih sistema do barikada u njih je relativno kratak razmak. Samo ovaj psihološki pogled objašnjava nam zašto je Francuska revolucija postala velikim i tipičnim primerom socijalne, na ideologiji osnovane, revolucije.⁵⁰

Posebnom oštrinom odlikuje se Bartulovićev tekst; njegove reči su reči ideologa koji upozorava, ali i poziva:

Stopedesetgodišnjica Velike revolucije, igrom sudbine, pada sred najreakcionarnije recidive, što ih je svet nakon Revolucije doživeo. (...) Danas se, naprotiv, nasilje uzdiže na pijedestal ideologije i, što je najgore, čitava krda tobožnjih intelektualaca dala su se upregnuti u heliogabalska kola, proklamujući intelektat i duh nesposobnim da određuju sudbinu čovečanstva, i tražeći da se na njihovo mesto, kao vrhovna božanstva, izdignu tenk, plinska bomba i koncentracioni logori.⁵¹

Sa pozicija svog poznatog jugoslovenskog nacionalizma, Bartulović odriče prestiž nacionaliste prikrivenim ili otvorenim pristalicama fašizma u jugoslovenskoj sredini, uzimajući upravo primer odnosa prema Francuskoj revoluciji:

Dok su se nosioci istinskog i delotvornog nacionalizma, pred rat i za vreme rata – oni oko Revolucionarne omladine, Slovenskog Juga, Pijemonta, Mlade Bosne, koji su davali mučenike, atentatore i dobrovoljce – ponosili da su direktni potomci Velike revolucije, majke svih sloboda i svih težnji ka pravdi i napretku – danas se sa strane ljudi koji tvrde da su jedini uzeli monopol na nacionalizam, jednako kao i sa strane izvesnih služničkih komiteta, sipa paljba na Revoluciju kao početak svih zala u svetu, pa nam se, umesto uzvišenog gesla „Bratstva, jednakosti i slobode”, serviraju parole životnih prostora, nejednakosti ljudi i rasa, i potrebe da mali narodi budu plen za apetite velikih.⁵²

Završetak je prirodno optimistički, s dosta patosa i previše vere i u Francusku i u Jugoslaviju:

Jer i naši ratovi za oslobođenje bili su uvek svesne revolucije čitavog narodnog kolektiva protiv ropstva i tiranije (...) biće svaki naš čovek živa Mažinovljeva i Sigfridova linija, koja će do poslednjeg daha mahnito braniti dragu svoju slobodnu i naprednu Jugoslaviju.⁵³

⁴⁸ Владимир ДВОРНИКОВИЋ, „Револуционарни и конзервативни елементи у француској психи”, *Летопис Матице српске*, 37.-47.

⁴⁹ Никол БАРТУЛОВИЋ, „Велика револуција и национална мисао”, *Летопис Матице српске*, 48.-50.

⁵⁰ Владимир ДВОРНИКОВИЋ, „Револуционарни и конзервативни елементи у француској психи”, *Летопис Матице српске*, 43.

⁵¹ Никол БАРТУЛОВИЋ, „Велика револуција и национална мисао”, *Летопис Матице српске*, 48.

⁵² *Isto*.

⁵³ *Isto*, 50.

Poslednji primer u ovom kratkom ogledu je iz 1940. godine. *Knjiga o Francuskoj*, duhovni brevijar jedne generacije srpskih intelektualaca, je i jedna stara priča o slobodi. Prema Cvijićevim rečima,

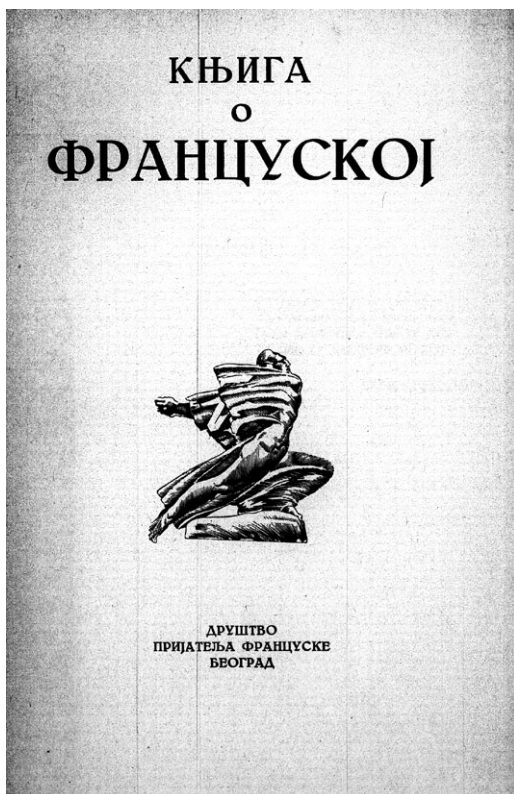
(k)ad su se u srpskoj inteligenciji počele javljati prve misli o slobodi i pravima čoveka, o poštovanju koje se mora imati prema ispravnim ličnostima i ličnom dostojanstvu, te misli su na prvom mestu bile francuskog porekla ili inspirisane faktima francuske istorije, naročito Velikom revolucijom. A po jednom dubokom instinktu, koji se događajima poslednjih godina pokazao kao nepogrešan, srpski je narod ostvarenje svoga narodnog ideala vezivao uvek za Francusku, zemlju velikih čovečanskih pokreta i internacionalne pravde.⁵⁴

U dubinskim vezama među ovim narodima, nalazila su se, po Cvijiću, slična iskustva:

Renan je s pravom rekao: da je bitni element ideje o narodnosti i o narodu to kad pojedine njegove grupe ili delovi imaju iste istoriske tradicije, kad su vezane istim nasleđstvom sjajnih i slavnih događaja, kao i nesrećama i dubokim žalostima koje su ih snalazile. Mi smo takvim sponama i događajima vezani sa velikim francuskim narodom, i naše prijateljstvo prelazi obične i čak tesne veze koje se inače javljaju između naroda. Ono ima mnogo dublju, neizgladljivu podlogu.⁵⁵

Pripremljena i objavljena pred leto 1940. godine, *Knjiga o Francuskoj* je verovatno poslednji omaž zemlji koja nestaje pred nemačkim oružjem. U njoj su sabrani tekstovi iz različitih perioda, dati kao svedočanstvo vremena i zalag trajnosti. Ali pogled na Francusku dat je ovde u jednoj povlašćenoj perspektivi, onoj francusko-srpskog i francusko-jugoslovenskog zajedništva u novijoj istoriji. S udaljenosti od sedam decenija, u svemu što danas može da zazvuči arhaično i nespretno, uvodne reči ne mogu a da ne odaju izvorni idealizam:

Ova knjiga posvećena je Francuskoj, njenim duhovnim i građanskim vrlinama, njenom skladnom, slobodnom i čovekoljubivom geniju. Ona je izraz nepokolebljivosti francusko-jugoslovenskog prijateljstva. Zadatak joj je da pred novim naraštajima osveži bolne i drage uspomene iz nedavnih herojskih dana, kako bi ta svetla zajednička prošlost bolje obasjala puteve naše budućnosti.⁵⁶

Slika 2. Beogradska *Knjiga o Francuskoj* uoči nemačke okupacije 1940. godine

⁵⁴ Јован ЦВИЈИЋ, „Француско-српско пријатељство”, *Књига о Француској*, Београд 1940., 253.

⁵⁵ *Isto*, 254.

⁵⁶ *Књига о Француској*, 7.

Vođena Montenjevom mišlju da reč jednom polovinom pripada onome koji govori, a drugom onome koji sluša, Isidora Sekulić u „francuskom geniju” vidi stalnog sabesednika, u slobodi, pravdi i lepoti:

Za vreme rata, ona je mešala krv svoju s našom, grobove svoje s našima, trofeje svoje s našima. (...) Ima nas dosta koji smemo reći slobodno, i možemo dokazati, da nas je na duhovnom životnom putu za jednu ruku vodila Francuska, za drugu Srbija. Pravo je da se to kaže maloј Srbiji prohujalih vremena.⁵⁷

Ostvarenje francuske duhovne moći nigde se ne vidi kao u Parizu; u njemu se razlažu i sintetizuju toliki darovi:

Vera ljudi u Pariz tako je stalna i mistična, kao vera u nadživotno i svemogućno. (...) Kao što je Bog svačiji, tako je i Pariz. Ulazite samo, borci i radnici! ulazite, energije i talenti svih podneblja, nacija, generacija! Kapije se ne zatvaraju, radionice se ne zatvaraju. Pariz budno čeka da se iskrcaju sve one treće klase svih sela i planina, budućnost i kontinuitet, mladost šarena u kostimu, nevešta u ponašanju, nevešta da kaže francuskim jezikom drugo do: Pariz, sloboda, lepota, duh.⁵⁸

Francuska je, zatim, jedna idealna sinteza humanističkih ideala, „zemlja visoke prosvetlosti i lepote, slobode i miroljubivosti”.⁵⁹ Kulturni i civilizacijski uzor, Francuska je i čuvar jednog neobičnog prijateljstva:

Malo je stranaca koji su nam prišli sa toliko ljubavi, malo je stranaca a malo je i naših ljudi koji su se bavili nama sa toliko pronicljivosti i koji su – može se reći – proročki predvideli našu jugoslovensku budućnost.⁶⁰

*

Ako bismo se zadržali na ponuđenim teorijskim konceptima s početka ovog rada, primetili bismo da se pomenuti obrasci *réseau*, *itinéraire* i *sociabilité* itekako mogu primeniti na liberalni intelektualni krug koji smo ovde dotakli. Dovoljno je pomenuti *Srpski književni glasnik* ili termin „Parizlija” kako bismo naglasili samo neke od atributa koji omogućavaju pozicioniranje unutar ovog miljea. Mentalna mapa koju tako dobijamo proteže se na nekoliko decenija (okvirno od kraja 19. veka do Drugog svetskog rata) preuzimanja i preoblikovanja političkih i kulturnih vrednosti iz Francuske koje se povratno manifestuju u primerima koje smo analizirali. Kraj tridesetih godina prošlog veka je tako vreme pojačane pažnje koja se od strane ovog kruga poklanja Francuskoј i to suprotno kursu koji u istom periodu zauzima zvanična jugoslovenska politika. Reč je o *par excellence* pitanju odgovornosti i naglašavanju dubinskih veza sa francuskom politikom i kulturom koje se projektuju više od jednog stoleća unazad, do Francuske revolucije kao izvora racionalizma, ideala slobode i jednakosti, ali i sinonima evropske civilizacije, njene ravnoteže i harmonije. Veziva-

⁵⁷ Исидора СЕКУЛИЋ, „Француски геније”, *Књига о Француској*, 52.

⁵⁸ ИСТА, „Париз”, *Књига о Француској*, 122.-125.

⁵⁹ Светислав ПЕТРОВИЋ, „Земља просвећености и лепоте, слободe и мирољубивости”, *Књига о Француској*, 85.

⁶⁰ Јелисавета ИБРОВАЦ-ПОПОВИЋ, „Француско пријатељство”, *Књига о Француској*, 188.

nje za Francusku ima dodatni značaj kada se uzme u obzir totalitarni kontekst tridesetih godina, kao i zajednička, ali i pojedinačne sudbine pripadnika liberalnog kruga koje smo ovde sreli, u godinama Drugog svetskog rata – od fizičkog nestanka do marginalizacije, ili, eventualno, (delimičnog) uklapanja u poratni komunistički svet u Jugoslaviji.

FRANCE AND THE INTELLECTUALS FROM THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA IN THE LATE 1930S

This paper focuses on a Serbian intellectual cultural circle in the Kingdom of Yugoslavia which held French culture and its political, ideological and other achievements in particularly high regard. It emerged in early 20th century, in the period of Modernism, when a particular liberal cultural model was formed in the circle around the *Srpski književni glasnik*. The model, mostly established through the appropriation of French models, corresponded to positivism in science and the Parnassus in art, while politically it gravitated towards the Yugoslav solution to the national question. In the interwar period, this circle maintained a central position in Serbian cultural life. Starting with theoretical concepts of comparative history of intellectuals offered by the contemporary French historiography, the paper analyzes periodicals and special editions (*Francuska 14. juli 1938*, *Letopis Matice srpske* and *Knjiga o Francuskoj*) from 1938, 1939 and 1940 to determine the basic imagological features of France as created and perpetuated by this intellectual circle. In the late 1930s, this circle takes a stance towards France which is contrary to the attitude of the Yugoslav government. They emphasize the connection with French politics and culture, which dates back more than a century, all the way to the French revolution as the source of rationalism and the ideals of freedom and equality, which are synonymous with European civilization as such, its balance and harmony. Taking after France in this context has an additional meaning in the totalitarian political circumstances of the 1930s, as do the collective and individual post-war fates of the members of this liberal circle, whose works this paper attempts to analyze. They range from disappearance, to marginalization and at best a (partial) integration into the post-war communist context of Yugoslavia. The paper is a testament to the permanence of cultural transfers from France among liberal Serbian intellectuals. It attempts to contribute to the illumination of the role of the liberal intellectual in the Kingdom of Yugoslavia, his habitus and his intellectual and political engagement.

Keywords: France, Yugoslavia, intellectuals, culture, ideologies, liberalism

Literatura

Dušan T. BATAKOVIĆ (ur.), *La Serbie et la France une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, Belgrade 2010.

Dušan T. BATAKOVIĆ, *Les sources françaises de la démocratie serbe 1804–1914*, Paris 2013.

Antun BONIFAČIĆ, „Carstvo nečovječnog (Odlomak iz studije ‘Paul Valéry’)”, *Savremenik: letopis Društva hrvatskih književnika*, 26/1937., br. 10, 345.-348.

Christophe CHARLE, „L’histoire comparée des intellectuels en Europe”, *Pour une histoire comparée des intellectuels*, (ur. Michel Trebitsch i Marie-Christine Granjon), Paris 1998., 39.-60.

François CHAUBET, *Histoire intellectuelle de l’entre-deux-guerres. Culture et politique*, Paris 2006.

François DOSSE, „Histoire intellectuelle”, *Historiographies, I. Concepts et débats*, (ur. Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia i Nicolas Offenstadt), Paris 2010., 378.-390.

Француска 14. јули 1938, Београд 1938.

Jean-Noël GRANDHOMME – Jean-Paul BLED – Vojislav PAVLOVIĆ, „Les relations franco-yougoslaves dans l’entre-deux-guerres (1918–1940)”, *Études danubiennes*, 23/2007., br. 1-2, 21.-32.

Milosav JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Београд 1984.

Jugoslovensko-francuski odnosi: povodom 150 godina od otvaranja prvog francuskog konzulata u Srbiji, Београд 1990.

Књига о Француској, Београд 1940.

Бранко ЛАЗАРЕВИЋ, *Дневник једнога никога, Други део (1947)*, Београд 2007.

Летопис Матице српске, 113/1939., књ. 352, br. 1-2.

БОГДАН РАДИЦА, „Париз на раскрсници”, *XX век*, 1/1938., br. 5, 31.-39.

Писма Исидоре Секулић Милану Гролу, *Летопис Матице српске*, 161/1985., br. 4, 428.-460.

Stanislav SRETENović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Београд 2008.

Veljko STANIĆ, „Les expositions d’art dans la diplomatie culturelle française des années 1930 – le cas yougoslave”, *Études danubiennes*, 26/2010., br. 1-2, 123.-141.

Veljko STANIĆ, „Les instituts français en Yougoslavie à l’époque de l’entre-deux-guerres”, *Études danubiennes*, 28/2012., br. 1-2, 73.-95.

Станислав ВИНАВЕР, „Непретргнута Француска (I)”, *Српски књижевни гласник*, 18/1937., књ. LI, br. 6, 451.-464.

Станислав ВИНАВЕР, „Непретргнута Француска (II)”, *Српски књижевни гласник*, 18/1937., књ. LI, br. 7, 554.-561.

STUDENT IM VOLK: „TKO NIJE S NAMA, TAJ JE PROTIV NAS!”

Ivana Cvijović Javorina

UDK: 050(497.5=112.2)-057.87“1939“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U ožujku 1939. objavljen je prvi broj tromjesečnika *Student im Volk*, glasila Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu, namijenjenog svim studentima njemačke narodnosti u Jugoslaviji. Pored tekstova o uobičajenim studentskim temama, velik dio njegova sadržaja činili su tekstovi normativne naravi, u kojima su se studentima davale aktualne smjernice kako doprinijeti ostvarenju zamišljenog ideala njemačke narodne zajednice, to jest kako postati njezin aktivan član s razvijenom svijesću o vlastitim dužnostima. Dužnost pojedinca prema narodu stavljena je na prvo mjesto: njemačkim studentima više nisu smjeli biti važni osobni interesi, nego službeno proklamirana ideologija krvi, tla i časti. Vlasti su odmah počele pratiti pisanje glasila, a pojačale su i nadzor nad članovima Udruženja zbog sumnje u širenje nacističkih ideja. Posebna pozornost posvećivala se aktivnostima *Landesstudentenführera* Williija Badla, vlasnika lista, i Richarda Stieba, glavnog urednika. U radu se analiziraju tekstovi iz navedenog glasila i propituje njegova uloga u procesu etničko-ideološke mobilizacije studenata. Pokušava se odgovoriti na pitanje koje je sve intelektualne, profesionalne i moralne osobine, prema listu *Student im Volk*, trebao imati njemački student. Na kraju analize sažima se shvaćanje pojma „intelektualac” koje je *Student im Volk* promicao 1939. i 1940. godine.*

Ključne riječi: studenti, nacizam, Nijemci u Jugoslaviji, intelektualci, inteligencija, Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu, mobilizacija, *Student im Volk*, Willi Badl

1. Njemačka studentska udruženja u službi narodnoj zajednici

U rujnu 1939. godine Willi Badl, od 1938. do 1941. *Landesstudentenführer*, to jest vođa njemačkih studenata u Jugoslaviji, i vlasnik njihovog glasila *Student im Volk*, piše:

Naposlijetku, kao studentska udruženja (*studentische Kameradschaften*) mi danas više nismo članovi uskih drugarskih krugova (*Kameradschaftskreise*), nego se osjećamo kao članovi naše velike njemačke narodne zajednice. Naša udruženja ne smiju biti intelektualni kružoci,

* Srdačno zahvaljujem prof. dr. sc. Damiru Borasu na računalnoj obradi tekstova objavljenih u glasilu *Student im Volk*.

nego mjesta odgoja u kojima će svi drugovi (*Kameraden*) biti svjesni da je njihova prva i najviša dužnost služba u narodnoj zajednici (*Volksgemeinschaft*).¹

I dok su njemački studenti u Zagrebu koju godinu ranije – prema riječima jednoga od njih – s nestrpljenjem očekivali nedjelju i blagdan kako bi se „isključili” od tjednih radnih obveza i uputili na opuštajuću šetnju Sljemenom, Remetama, Šestinama ili Medvedgradom ili kako bi pak „s knjigom u ruci uređenim šumskim stazama ili asfaltnom cestom obrubljenom vrtovima okolnih vila”² krenuli prema Cmroku, krajem tridesetih godina mnogo se toga promijenilo u njihovim životima. „Bezazlene vedre šetnje po okolici Zagreba”, sastanke „pod repom’ brončanog konja na Jelačić placu”, Jelačićevu sablju, koja im je pokazivala smjer prema baru koji su posjećivali kad su bili „bez djevojaka a pri kasi”, česte odlaske u Gradsku kavanu „u svako doba dana i noći” te ostajanje u „Lovačkom rogu, ili kojoj drugoj pivnici – dok ne bi bili mrtvi od piva” ili dok posjeti noćnim lokalima ne bi završili „platežnom nesposobnošću sudionika”³ – zamijenio je novi oblik „druženja”. Umjesto da bezbrižno provode svoje slobodno vrijeme u prijateljskim krugovima, od njemačkih se studenata počelo očekivati da slobodno vrijeme koriste isključivo za poboljšanje životnih uvjeta i napredak čitave narodne zajednice.⁴

U citiranom članku Badl je naglasio još jednu važnu novinu u poimanju studentskog života. Odbacujući bilo kakav oblik izdvajanja iz zajednice na temelju društvenog statusa, jasno je dao do znanja da „pravi” njemački studenti i (budući) akademski obrazovani građani neće imati nikakav povlašten položaj u društvu samo zato što pripadaju malobrojnoj skupini onih koji su u to vrijeme imali mogućnost stjecanja fakultetskog obrazovanja. Stvaranje bilo kakvih „intelektualnih kružoka” bilo je ne samo nepoželjno, nego i nedopustivo. Istaknuto mjesto u društvu moglo im je pripasti samo pod uvjetom da ispunjavaju svoje dužnosti prema narodnoj zajednici.

Nemoguće je ne uočiti Badlov implicitni prijezir prema „intelektualizmu”. Krene li se od uobičajenog shvaćanja prema kojem se intelektualcima smatra osobe koje imaju visokoškolsko obrazovanje, znanstvenog ili umjetničkog usmjerenja, te se u konačnici bave umnim radom,⁵ može se zaključiti da su studenti u osnovi imali predispozicije postati „intelektualci”. No pravo je pitanje jesu li oni, prema mišljenju ljudi poput Badla, smjeli biti „intelektualci”. Ne ulazeći u to kakvu ulogu mogu imati akademski obrazovani građani u artikuliranju političkih zahtjeva te u formiranju javnog mišljenja i obrazaca percepcije društvene zbilje u moderno doba, neosporno je da njihova „praktična” znanja itekako doprinose zajednici u kojoj žive. Nije teško zamisliti koliku je važnost imala prisutnost liječnika u nekom zabače-

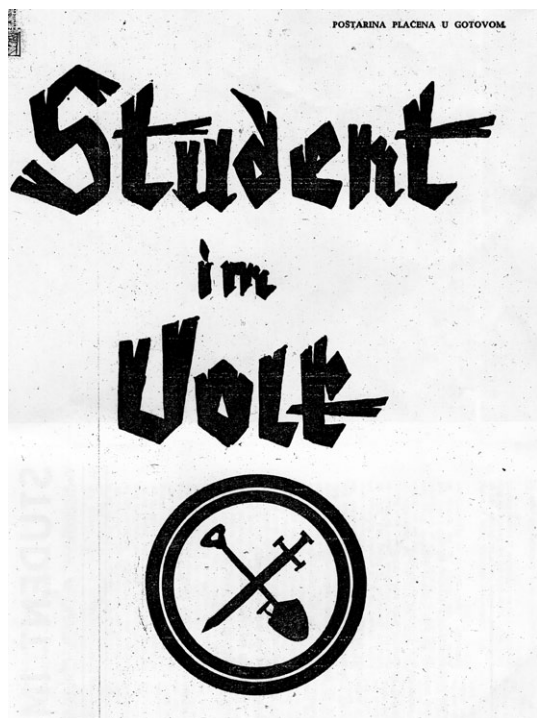
¹ Willi BADL, „Die Grundlinien unserer Arbeit”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 3, 1.-3. Ovdje 2. Citate iz *Student im Volk* i ostalih publikacija objavljenih na njemačkom jeziku prevela I.C.J.

² Josef MÜLLER, „O djelovanju njemačkih visokoškola u Zagrebu (Sjećanje na osnutak VDH – Zagreb i Suevia – Beograd)”, *Povijesne zaobilaznice: Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj*, (ur. Nives Rittig Beljak i Ljiljana Marks), Zagreb 2009., 199.-211. Ovdje 201.

³ *Isto*, 206.

⁴ Ideja o mladeži koja doprinosi razvoju svoje narodne zajednice nije nipošto bila novost nastala u vrijeme nacional-socijalizma. Tako se, primjerice, 1919. godine od njemačkih studenata tražilo da čuvaju čistoću njemačkog jezika, njeguju njemačke običaje i čine sve ono što Njemačku čini velikom i jakom, njemački narod časnim i vrijednim poštovanja, a njemačko ime slavnim. Istaknuto je da je dužnost svakog „pobožnog i časnog” njemačkog muškarca ili mladića da iz njemačkog života i jezika izbacuje sve ono što je strano i nije u domovinskom duhu. Međutim, tijekom nacističke vladavine nije više bilo riječi samo o očuvanju vlastite tradicije, nego je glavni cilj postalo prvenstvo interesa njemačke moći, kulture i politike spram drugih nacija. Friedrich ZUNKEL, „Ehre, Reputation”, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 2, Stuttgart 1992., 1.-63. Ovdje 58.

⁵ *Duden. Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich 2003., 839.; Vladimir ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb 2000., 317.

Slika 1. Naslovnica glasila *Student im Volk*Slika 2. Naslovnica glasila *Die Bewegung*

nom selu, odvjetnika spremnog pomoći „običnim ljudima” u sporovima oko nasljedstva ili učitelja koji je djecu učio čitati, pisati i računati. Njihova je važnost bila još i veća ako se uzme u obzir da je u to doba udio fakultetski obrazovanih ljudi bio iznimno nizak.⁶ Bilo bi, dakle, potpuno suludo pomisliti da je Badl, koji je i sam bio student, u svom „antiintelektualizmu” bio protiv visokog obrazovanja. Naprotiv, fakultetsko je obrazovanje i u „novom poretku” bilo na visokoj cijeni, ali ipak – ono nije smjelo proizvoditi „intelektualce”!

Iz ovih nekoliko uvodnih napomena vidljivo je da se između fakultetski obrazovanih osoba i „intelektualaca” nije smio stavljati znak jednakosti. Stoga se nameće nekoliko pitanja: Budući da je u tadašnjem diskursu očito postojao, koje je značajke sadržavao pojam „intelektualac” i na koga se odnosio? Ako se na temelju navedenoga pođe od pretpostavke da je „intelektualac” bio pojam s negativnim konotacijama, neizbježno je zapitati se je li bila ponuđena primjerena alternativa tom pojmu i što je ona sve obuhvaćala.

Odgovor na ta pitanja leži, između ostaloga, i u tekstovima objavljenima u *Student im Volk*. Dijelom su ih pisali članovi Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu ili studenti njemačke narodnosti s raznih strana Kraljevine Jugoslavije i susjednih zemalja, a dijelom potječu iz različitih glasila – ne samo studentskih – tiskanih u Trećem Reichu, primjerice iz službenog glasila njemačkih studenata u Reichu, *Die Bewegung*. Usporedi li se *Student im Volk* s *Die Bewegung*, list tiskan u Zagrebu djeluje – u najmanju ruku – vrlo skromno. U njemu nema fotografija, nema oglasa ni reklama i premda bi se letimičnim pregledom

⁶ Udio visokoobrazovanih osoba među Nijemcima iznosio je svega dva posto. (Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, Beograd 1980., 58.; Vladimir GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2, (ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2000., 429.-445. Ovdje 440.)

njegova sadržaja moglo pogrešno zaključiti da se radi o nasumično „nabacanim” tekstovima, koji baš i nemaju previše veze jedan s drugim, već i usporedbom naslova tekstova u oba časopisa lako se mogu uočiti vrlo velike tematske sličnosti, uz već spomenuto izravno preuzimanje tekstova iz njemačkog lista.⁷

U *Student im Volk* nema izravnih poziva studentima za uskraćivanje lojalnosti državi u kojoj žive odnosno poticanja na protudržavno djelovanje. Međutim, način na koji se raspravlja o statusu i zadaćama njemačke manjine u Kraljevini Jugoslaviji te kako se inače vrijednosno i praktično usmjerava čitatelje tog glasila svjedoči o utjecajima nacionalsocijalizma i „buđenju” sunarodnjaka odnosno njihovoj političkoj, a nakon 1. rujna 1939. godine i ratnoj mobilizaciji.

Stoga se nameće još jedno pitanje: u kojoj je mjeri taj naizgled skromni časopis od svega šesnaest stranica tiskanih na „njemačkom pismu” (*deutsche Schrift*) uopće mogao biti iskorišten u procesu mobilizacije? Kao interpretacijski okvir može poslužiti koncept etničke mobilizacije Milтона J. Esmana, koji pod tim pojmom podrazumijeva proces u kojemu etnička zajednica postaje politizirana u ime svojih kolektivnih interesa i težnji. Esman etničkom zajednicom smatra grupu ljudi ujedinjenih naslijeđenom kulturom, rasnim karakteristikama, sustavom vjerovanja (religijom) ili nacionalnim osjećajima.⁸ Taj proces zahtijeva svijest – koju obično promiču *ethnic entrepreneurs* – da je politička akcija potrebna za promociju ili obranu vitalnih kolektivnih interesa zajednice. Ta svijest pak rezultira uključivanjem pojedinaca u pokret ili specifičnu organizaciju koja nastoji govoriti u ime pokreta.⁹ Prema Esmanu, proces etničke mobilizacije ne mora biti obilježen samo iskustvom relativne deprivacije, nego i „očekivanjima”.¹⁰ Na proces mobilizacije pritom utječe sedam uzajamno ovisnih varijabli: politički kontekst (*opportunity structure*), vodstvo (*leadership*), ideologija (*ideology*), organizacija (*organization*), resursi (*resources*), ciljevi (*goals*) te strategije i taktike (*strategies/tactics*).¹¹

Ovaj uopćeni koncept može se primijeniti i na slučaj mobilizacije njemačke manjine u Kraljevini Jugoslaviji, ali pritom treba upozoriti na nekoliko važnih specifičnosti. Naime, nije svejedno živi li skupina koju treba mobilizirati na teritoriju omeđenom državnim granicama ili izvan njih. U ovom konkretnom slučaju bitno je imati na umu da je nacifikacija Nijemaca u Jugoslaviji bila dirigirana iz Trećeg Reicha, ali i da su se politički konteksti u pojedinim zemljama Kraljevine Jugoslavije, kada je o Nijemcima riječ, uvelike razlikovali.¹²

⁷ Usp. Dr. Franz RONNEBERGER, „Unsere studentische Aussenarbeit”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 3, 5.-6. i Dr. Gustav Adolf SCHEEL, „Die Aufgabe und Durchführung der studentischen Dienstpflicht”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 14.-15.

⁸ Milton J. ESMAN, *Ethnic politics*, New York 1994., 26.

⁹ M. J. ESMAN, *Ethnic politics*, 28. Usp. i Carl BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätswürfe und ethnopolitische Mobilisierung*, Wiesbaden 2009., 29.

¹⁰ C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 29.

¹¹ M. J. ESMAN, *Ethnic politics*, 28. Usp. i C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 28.-32.

¹² Usp. o položaju Nijemaca u Hrvatskoj: Vladimir GEIGER, „Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon drugog svjetskog rata)”, *Historijski zbornik*, 46/1993., br. 1, 165.-175.; ISTI, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”; ISTI, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001.; ISTI, *Nijemci Đakova i Đakovštine od 1848. do 1914. godine*, sv. 1 i sv. 2, Zagreb 2001. i 2002.; Goran BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb – Sarajevo – Osijek 2010. Položaj Nijemaca u Srbiji opisan je u: Zoran JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorićad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.; ISTI, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009. O položaju Nijemaca u Sloveniji: Mitja FERENC – Božo REPE, „Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama”, *Slovensko-austrijski odnosi v 20. stoletju. Slowenisch – österreichische*

Politički konteksti su imali i svoje socio-statusne aspekte. Nije svejedno radi li se o političkoj mobilizaciji siromašnoga, uglavnom nepismenog seljaštva ili studentske populacije.

Iako je nemoguće u ovom radu detaljno propitati i u jednakoj mjeri analizirati sve navedene čimbenike, analizom članaka iz *Student im Volk* može se dobiti uvid u društvene i narodnosne vrijednosti i prakse koje je to glasilo posredovalo, a time i pokušati dati odgovor na pitanje o njegovoj ulozi u procesu političke mobilizacije njemačkih studenata u Jugoslaviji neposredno uoči i nakon početka Drugoga svjetskog rata.

2. *Student im Volk* – glasilo „obnovljenog” Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu

Prvi broj glasila *Student im Volk. Vierteljahresschrift der deutschen Studentenschaft in Jugoslawien* (Student u narodu. Tromjesečnik njemačkih studenata u Jugoslaviji) objavljen je 1. ožujka 1939. godine i izašlo je svega nekoliko brojeva.¹³ Početkom ožujka 1940. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova naredilo je vlastima Banovine Hrvatske da „izvol(e) skrenuti pažnju Državnom tužiocu na pisanje mjesečnika (sic!) ‘Student im Volk’, koji i već u svome prvom broju prelazi stroge granice lojalnosti i zakona.”¹⁴

O tom „tiskopisu” Uprava policije u Zagrebu poslala je podatke Odjeljku za državnu zaštitu Kraljevske banske uprave Savske banovine. Kao glavni i odgovorni urednik spominje se Richard Stieb, rođen 16. studenoga 1916. u Tordincima, student medicine u Zagrebu. U pogledu pravca pisanja, vlasti su ovo studentsko glasilo označile kao „kulturno-politički list nemačkih studenata nacionalističkog karaktera”.¹⁵ Predviđena učestalost izlaženja lista bila je svaka tri mjeseca, a trebao se tiskati u tisuću primjeraka. U spomenutom policijskom izvještaju navodi se da je vlasnik Wilhelm Badl,¹⁶ rođen 22. rujna 1917.¹⁷ u Innsbrucku te da list nema stalnih suradnika, već „neodređen broj dopisnika”, uglavnom članova Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu.¹⁸ Prvi broj lista je izgleda odmah bio razgrabljen, a prema riječima Williija Badla, pohvale su stizale od Nijemaca čak od Danske do Rumunjske.¹⁹

Beziehungen im 20. Jahrhundert, (ur. Dušan Nećak i dr.), Ljubljana 2004., 147.-160. Usp. i članak u ovom zborniku: Božo REPE, „Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svjetskog rata”.

¹³ U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (dalje: HDA), u Zbirci špijunaža i peta kolona, čuvaju se tri primjerka *Student im Volk*: 2. i 3. broj 1. godišta (lipanj i rujan 1939.) te 1. broj 2. godišta (ožujak 1940.). Prvi broj prvog godišta nije sačuvan. U digitaliziranom katalogu Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (http://katalog.lzmk.hr/autorski.aspx?box=Kutija_A748) spominju se i tekstovi objavljeni u 2. broju 2. godišta, npr. pjesme F. Tella, „Ihr baut die Dome” i „Empor”, što znači da je sasvim sigurno objavljeno barem pet brojeva ovog glasila.

¹⁴ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ U tekstovima objavljenim u glasilu *Student im Volk*, novinama *Deutsche Nachrichten*, kao i u obavijesti o Badlovoj smrti objavljenoj u novinama *Marburger Zeitung* od 16. ožujka 1943. te u nekrologu objavljenom u glasilu *Die Bewegung* s kraja veljače 1944. uz Badlovo prezime javlja se jedino varijanta imena Willi.

¹⁷ U zapisniku Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu od 29. 11. 1939. piše da je Badl rođen u mjesecu studenome. Očito je u jednom slučaju došlo do pogreške pri upisu mjeseca rimskim brojem IX. odnosno XI. (HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.)

¹⁸ Prema sačuvanom dokumentu, *Student im Volk* se tiskao u tiskari „Slovo” u Radišinoj ulici, vlasnika Mihajla Zagote (HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776), ali na sačuvanim primjercima navedena je tiskara Julija Kurzmannna iz Dalmatinske ulice. U njoj su se tiskale i novine *Deutsche Nachrichten*.

¹⁹ Willi BADL, „Rückschau und Ausblick – Ein Arbeitsjahr”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 8.-10. Ovdje 10.

Tridesetih godina dvadesetog stoljeća postojalo je nekoliko udruženja njemačkih studenata u Jugoslaviji, a jedno od njih bilo je i spomenuto Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu (*Vereinigung deutscher Hochschüler in Zagreb – VDH*).²⁰ Udruženje je osnovano 1925. godine, ali su društvena pravila odobrena tek 1931./1932. Prema pravilima,

„(s)vrha udruženja jest:

1. Zajednički studijski rad,
2. Negovanje druževnosti i prosvete medju članovima
3. Udruženje se ne bavi politikom.”²¹

O nedovoljnoj istraženosti ove teme svjedoči i neslaganje oko godine osnutka pa se kao početak rada navode još i 1926.²² i 1928. godina.²³ Josef Müller u zborniku tekstova objavljenom povodom četrdesete obljetnice postojanja Udruženja piše:

U zimskom semestru 1925. osnovano je u Zagrebu „Udruženje njemačkih visokoškolaca”²⁴ (*Vereinigung Deutscher Hochschüler – VDH*) a u zimskom semestru 1926. „Suevia” u Beogradu. Udruženje VDH imalo je više članova od Suevie. Švapski studenti davali su prednost Zagrebačkom sveučilištu radi još postojećeg austrijskog plana studiranja, dok je Beogradsko sveučilište bilo usklađeno s francuskim redom studiranja. Usto je stanovništvo Zagreba živjelo prema usvojenoj austrijskoj tradiciji i uglavnom razumjelo njemački, kao što im je i grad bio blistavo čist i ugodan, raspolagao modernim tekovinama i doimao se doista europski, dok Beograd unatoč procvatu nakon 1918. nije mogao zanijekati svoju tursku prošlost.²⁵

Prema drugom izvoru, u veljači 1926. godine upućeno je osamnaest poziva za osnivačku skupštinu, ali se pojavilo samo devet studenata, dok su ostali i u kasnijim prilikama smišljali svakojake isprike kako se ne bi morali odazvati. To nije obeshrabrilo osnivače te su nastavili s predanim radom na ostvarenju svoga plana tako da je u ljetnom semestru 1927. godine Udruženje brojalo već 30 članova.²⁶ Ipak, do kraja ljetnog semestra 1927. godine Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu bilo je tek organizacija labavog ustrojstva.²⁷

Osim za njegovanje akademskog duha i tradicije – što se između ostaloga ostvarivalo kupnjom knjiga, časopisa i novina – usvojena pravila su predviđala da će se dio prihoda koristiti i za pružanje pomoći siromašnim članovima.²⁸ Nije bila predviđena nikakva javna agitacija, štoviše, moglo bi se reći da su htjeli biti što manje uočljivi u široj javnosti i djelovati samo među svojim članovima. To bi moglo opravdati prigovor zbog „njemačko-nacionalnog ekskluziviteta”, koji im je bio upućen 1929. godine.²⁹

²⁰ U Beogradu su postojala dva studentska udruženja, „Suevia” i VDH Beograd. Krajem tridesetih godina primat je preuzela „Suevia”, a VDH Beograd je, nakon priključenja članstva prvome društvu, i službeno prestao postojati. Usp. i Dušan BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, Ljubljana 1966., 45.

²¹ *Pravila Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu*, čl. 3. (HDA 1353: grupa VI, kut. 24, inv. br. 2350.)

²² „Die Vereinigung deutscher Hochschüler in Zagreb”, *Cillier Zeitung* (Celje), br. 80, 13. 10. 1927., 3.

²³ Nikica BARIC, „Njemačka manjina u dokumentima banskih vlasti Banovine Hrvatske, 1939. – 1941.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 34/2002., br. 2, 435.–470. Ovdje 453.

²⁴ Citirani članak prijevod je teksta napisanog na njemačkom jeziku. Budući da se u arhivskim dokumentima spominje isključivo naziv „Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu”, u ovom se radu koristi upravo ta varijanta.

²⁵ J. MÜLLER, „O djelovanju njemačkih visokoškolaca u Zagrebu”, 199.

²⁶ „Die Vereinigung deutscher Hochschüler in Zagreb”, *Cillier Zeitung* (Celje), br. 80, 13. 10. 1927., 3.

²⁷ Sjećanje Adama Krämera objavljeno u: Josef MÜLLER-INDIA, *VDH-Agram, Suevia-Belgrad: 40 Jahre*, Salzburg 1964., 35.

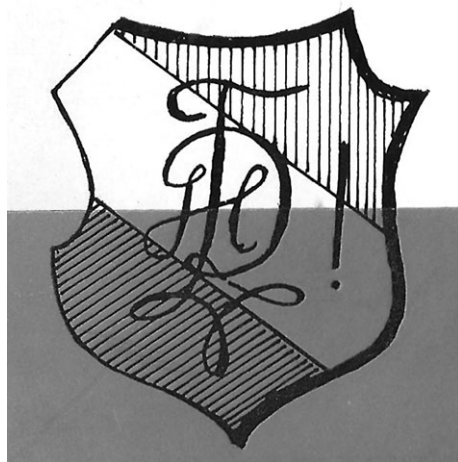
²⁸ *Pravila Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu*, čl. 24.

²⁹ „Ova oblast ostaje kod onoga predloga, stavljenoga u izvještaju od 23.10.1927. (...), podnesenog u istom predmetu na naredjenje Ministarstva od 5.10.1927. (...) te potpuno usvaja mišljenje Kr[aljevskog] redar[stvenog] ravnateljstva,

Članovima Udruženja bilo je u javnosti zabranjeno isticati bilo kakve društvene oznake. Zeleno-bijelo-zlatni grb te vrpce u istoj boji smjeli su se isticati isključivo unutar društvenih prostora, odnosno prilikom skupština i zabava, a nikada izvan njih.³⁰ Krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina to će se itekako promijeniti i Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu sudjelovat će u organizaciji velikih društvenih događaja, kao što je, primjerice, bila Njemačka večer (*Deutscher Volksabend*) 13. svibnja 1939. godine na Zagrebačkom zboru, u tada najvećoj zagrebačkoj dvorani. Njemačka studentska udruženja doživjet će transformaciju – iz zatvorenog, javno jedva primjetnog udruženja prerast će u svojevrsni njemački studentski pokret, koji je uključivao svoje članstvo u širokom rasponu aktivnosti od slobodnog vremena do praktične političke edukacije, doprinoseći na taj način nacionalnom osvješćivanju Nijemaca u Kraljevini Jugoslaviji prema oficijelnom njemačkom (nacističkom) obrascu.

Dakle, iako se Udruženje formalno nije smjelo baviti politikom, članovi očitito nisu bili po strani zbivanja među pripadnicima njemačke manjine u Jugoslaviji. Neki su članovi Udruženja nakon 1945. godine tvrdili da ih „1933. godina nije bitno promijenila“, da su „samo (...) htjeli biti i ostati Nijemci“ te da su „poklanjali (...) vladavini Hitlera simpatiju“ koju nisu „kratili ni vladavini Stresemanna i Brüninga“, u uvjerenju „da i ta nova njemačka vlada neće od [njih] ništa tražiti što bi bilo nespojivo s [njihovim] državnopravnim dužnostima prema Jugoslaviji“.³¹ Hitlerovo preuzimanje vlasti označilo je ipak početak procesa sustavne nacifikacije i njemačkih studenata u Jugoslaviji. Kao jedan od najčešćih argumenata koristile su se pritom činjenice o „teškom položaju“ Nijemaca u Kraljevini Jugoslaviji, odnosno ranije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Doista, nakon Prvoga svjetskog rata stubokom se promijenio status Nijemaca u svim zemljama koje su ušle u sastav Kraljevine SHS. Iako su pariški mirovni ugovori poslije Prvoga svjetskog rata posvuda u Europi priznavali postojanje i propisivali zaštitu nacionalnih manjina, što se primjerice trebalo očitovati u mogućnosti pohađanja škola na vlastitom jeziku i prema vlastitoj želji, u praksi su im ipak bivala uskraćena neka temeljna prava.³² Bio je to slučaj i u Kraljevini Jugoslaviji. Primjerice, Nijemcima i Mađarima s pravom

Slika 3. Grb Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu

da ne bi nikako bilo shodno odobriti djelovanje ovome društvu. Iz samih pravila (čl. 4. toč 3., čl. 8, čl. 19.) vidi se, da se ovo društvo oslanja na pravila i običaje njemačkih Burschenschafta. Ono bi bez sumnje svojim tjednim sastancima, društvenim znakovima it. d. it. d. dovelo do teških sukoba na univerzi, jer bi naše nacionalno društvo svakako protiv njih ustalo. Za to društvo, konačno, nema ni nikakve potrebe, jer u Z[agre]bu postoji dostatno studentskih i kulturnih i sportskih društava, tako te svaki student može da nadje društvo kakvo želi, dakako u koliko ne traži njemačko-nacionalni ekskluzivitet, kome ovdje i sa strane *naših* državljana nema ni najmanje biti mjesta.” (HDA 1353: grupa VI, kut. 24, inv. br. 2350. Istaknuto u izvorniku.)

³⁰ Pravila Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu, čl. 25. Koji su razlozi uvjetovali zabranu, nije moguće zaključiti iz raspoloživih izvora.

³¹ J. MÜLLER, „O djelovanju njemačkih visokoškolaca u Zagrebu“, 208.

³² C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941*, 151.

glasa onemogućeno je sudjelovanje na prvim poslijeratnim izborima jer su se, prema mirovnim ugovorima, do ljeta 1922. imali pravo preseliti u Austriju ili Mađarsku pa je vlada smatrala da im u tom razdoblju smije oduzeti politička prava.³³ Neovisno o tome što se u političkom smislu položaj Nijemaca u novoj državi promijenio – kao što se promijenio i u slučaju svih drugih naroda – u društveno-gospodarskom pogledu Nijemci su posvuda bili i ostali razvijenija zajednica.³⁴

Promjena položaja Nijemaca u Kraljevini Jugoslaviji krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina bila je sastavni dio tadašnje službene politike promicanja u biti velikosrpskog jugoslavizma. Objava Šestosiječanske diktature 1929. kao i donošenje Oktroiranog ustava 1931. godine trebali su doprinijeti glavnom cilju proklamiranih politika: stvaranju „jugoslavenskog naroda”.³⁵ U tom kontekstu, sva pojedinačna nacionalna obilježja, što je obuhvaćalo i nacionalne manjine, nisu smjela biti isticana. Nastojeći pred svijetom demonstrirati homogenost koju nije imala, a koja u očima vanjskog svijeta sugerira čvrstinu i snagu,³⁶ Kraljevina SHS/Jugoslavija svoju je multinacionalnost samo nerado i napola priznavala.³⁷

Ipak, aktivnosti Nijemaca u Jugoslaviji nikada nisu zamrle. Pokretanjem središnjeg glasila (*Deutsches Volksblatt*, 1919.), osnivanjem Njemačkog gospodarskog i kulturnog udruženja (*Deutscher Wirtschafts- und Kulturverein*, 1919.), Švapsko-njemačkog kulturnog saveza (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*, 1920.), Središnje poljoprivredne zadruge „Agraria” (*Landwirtschaftliche Zentralgenossenschaft*, 1922.) te Stranke Nijemaca u Kraljevini SHS (*Partei der Deutschen in Königreich SHS*, 1922.) njemačka je manjina zasnovala „pravne

³³ V. GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, 432.

³⁴ O socijalnoj strukturi Nijemaca u Jugoslaviji Branko Petranović je zapisao sljedeće: „Socijalna struktura nemačke nacionalne manjine iz 1934. pokazuje da se 45% seljaka bavilo obradom zemlje u vlasništvu, 50% su bili radnici, 18% zanatlije 3% trgovci, 2% intelektualci.” (Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, Beograd 1980., 58.) Vladimir Geiger preuzima sličnu statistiku iz knjige Josipa Mirnića (Josip MIRNIĆ, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974.) i navodi da je struktura Nijemaca prema zanimanjima bila sljedeća: poljoprivrednici 45%, radnici 30%, obrtnici 18%, trgovci 3% i „intelektualci” samo 2%. (V. GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, 440.) Struktura stanovništva čitave Jugoslavije po zanimanjima bila je 1931. sljedeća: prema glavnom zanimanju, udio osoba koje su se bavile poljoprivredom, stočarstvom, šumarstvom i ribarstvom iznosio je 76,3%, industrijom i obrtom 10,7%, trgovinom, kreditom i prometom 4,1%, na javnu službu, vojsku i slobodna zanimanja otpadalo je 4,6%, a na druga zanimanja („rentijeri, penzioneri, radnici bez naznake posla”) i nezaposlene 4,3%. (Mijo MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968., 306.) Statistika za Vojvodinu, u kojoj je bilo najviše njemačkih „enklava” (B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, 58.), pokazuje da je 1931. godine od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva živjelo 62%, a od industrije 15,2% stanovništva. Osim u Sloveniji, u kojoj je prvoj skupini pripadalo 60,6%, a drugoj čak 21,1% stanovništva, u svim ostalim dijelovima Kraljevine Jugoslavije udio stanovništva koje je živjelo od poljoprivrede, stočarstva, šumarstva i ribarstva bio je iznad 76%. (M. MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 308.) Osim toga, iz podataka memoranduma koji je 1940. *Kulturbund* uputio vladi Kraljevine Jugoslavije vidi se da su Nijemci u Vojvodini posjedovali 31,2% obradivog zemljišta, njihov udio u industrijskoj proizvodnji iznosio je 46,7%, a u zanatskoj 30 do 40%. Raspolagali su s 30,8% bankarskog kapitala. Njemački udio u nacionalnom dohotku iznosio je 55%. Prosječni posjed Nijemaca bio je dvostruko veći od posjeda Srba, Mađara i pripadnika drugih naroda u Vojvodini, a zemlja u posjedu pripadala je najboljoj kategoriji. (B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, 58.)

³⁵ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2008., 345.

³⁶ Z. JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 64.

³⁷ *Isto*, 17. Tako su, primjerice, vlasti Kraljevine SHS smatrale da bi objavljivanje broja nacionalnih manjina moglo ugroziti interese države i dati materijala njezinim neprijateljima. Zato je Ministarstvo vanjskih poslova svojim vetom odgodilo objavljivanje rezultata popisa iz 1921. godine, dok rezultati popisa po materinjem jeziku od 1931. nikad nisu službeno objavljeni za vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije. (Z. JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 63.)

i organizacijske okvire na planu kulturno-prosvjetnoga i informativnoga djelovanja, gospodarskoga povezivanja i unapređenja proizvodnje i plasmana proizvoda te političkoga zastupništva koje je imalo zadaću osigurati povoljniji pravno-politički položaj nacionalne manjine u državi”.³⁸

Početak tridesetih godina i Hitlerovim dolaskom na vlast 1933. mijenjaju se ne samo politički nego i gospodarski i kulturni odnosi u Europi. Službena jugoslavenska politika postupno se i sama prilagođavala tim promjenama. Netrpeljivost prema Nijemcima smanjena je donekle već tijekom velike svjetske krize. Nakon 1932. godine održao se još jedino jugoslavenski izvoz u Njemačku. Uvoznici njemačkih proizvoda i zastupnici njemačkih tvrtki, s druge strane, mogli su se već krajem dvadesetih godina besplatno oglašavati u berlinskom gospodarskom glasilu *Deutsches Exporthandel*.³⁹ 1. svibnja 1934. Njemačka je potpisala trgovinski ugovor s Jugoslavijom.⁴⁰ Pozitivni rezultati izvoza jedno su se vrijeme bilježili i s Austrijom.⁴¹ Sve druge europske zemlje, a naročito sile Antante, prepustile su Jugoslaviju njezinoj „sudbini” prenaseljene agrarne države.⁴²

Nadalje, mnogi njemački i austrijski obrtnici i radnici radili su u to vrijeme, primjerice, u zagrebačkoj privredi, pogotovo na području elektrotehnike i automobilizma.⁴³ Bilo ih je i u brojnim drugim jugoslavenskim gradovima od Vršca, Pančeva, Zemuna i Beograda do Maribora, Ptuja, Celja, Kočevja, Ljubljane i tako dalje.

Obnova hrvatsko-njemačkih, srpsko-njemačkih i slovensko-njemačkih kulturnih odnosa počela je ranije, u drugoj polovici dvadesetih godina i nije bila bez velikih opterećenja, posebno u slučaju hrvatsko-njemačkih kulturnih odnosa jer su oni nužno bili suspekti vlastima u Beogradu, u situaciji paralize hrvatsko-srpskih odnosa u Kraljevini SHS prije i poslije ubojstva Stjepana Radića. Važnu ulogu u razvoju hrvatsko-njemačkih odnosa imao je i kontroverzni Toni Schlegel, urednik dnevnih novina *Morgenblatt*.⁴⁴

³⁸ G. BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, 138.

³⁹ Oglas iz novina *Morgenblatt* (Zagreb), br. 63, 3. 3. 1928., 9.

⁴⁰ G. BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, 148.

⁴¹ „Die jugoslawische Landwirtschaft und Österreich”, *Morgenblatt* (Zagreb), br. 13, 13. 1. 1928., 5.

⁴² Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Doprinos Nijemaca i Austrijanaca obrtništvu Zagreba do 1945. godine”, *Povijesne zaobilaznice: Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj*, (ur. Nives Rittig Beljak i Ljiljana Marks), Zagreb 2009., 12.-64. Ovdje 48. Točnije, bila je to zemlja nezavršene industrijalizacije. Usp. M. MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*. i B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, posebno poglavlje „Socijalno-ekonomska osnova nove države”, 56.-85.

⁴³ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Doprinos Nijemaca i Austrijanaca obrtništvu Zagreba do 1945. godine”, 48. U to doba se, primjerice, ponovno objavljuje i veliki Šamšalovićev njemačko-hrvatski rječnik. Usp. Gustav ŠAMŠALOVIC, *Deutsch-kroatisches und kroatisch-deutsches Wörterbuch: mit besonderer Rücksicht auf Phraseologie und die wichtigsten Fachausdrücke sämtlicher Zweige menschlicher Betätigung*, Zagreb 1929. Inače, prvo izdanje ovoga rječnika tiskano je 1916. godine. (*Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Jugos-Mak, Zagreb 1962., 509.) O njemačkom utjecaju u Srbiji usp. Ranka P. GAŠIĆ, „Nemački kulturni uticaj u Beogradu tridesetih godina 20. veka”, *Istorija 20. veka*, 21/2003., br. 1, 31.-46.

⁴⁴ Toni Schlegel je radio na osnivanju Društva prijatelja Njemačke, osnovanom u Zagrebu 1932. godine. Usp. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Osijek 2001., 263. Inače, u članku „Doprinos Nijemaca i Austrijanaca obrtništvu Zagreba do 1945. godine” autorica navodi da je Društvo osnovano 1938. godine (str. 56). Nikica Barić u citiranom članku također navodi 1932. kao godinu osnutka. Sjedište mu je bilo na Washingtonovom trgu 3. Usp. N. BARIĆ, „Njemačka manjina u dokumentima banskih vlasti Banovine Hrvatske, 1939. – 1941.”, 454. Schlegel ipak nije doživio osnutak Društva jer je u ožujku 1929. godine ubijen ispred svoje kuće, izgleda zbog otvorenog podupiranja diktature kralja Aleksandra. O motivima i naručiteljima Schlegelovog ubojstva više u: Tomislav JONJIĆ, „Proces Hranilović-Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta”, *Hrvatska između slobode i jugoslovenstva: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja 2009. u Zagrebu*, (ur. Tomislav Jonjić i Trpimir Matijević), Zagreb 2009., 167.-196. Posebno str. 172. i bilj. 17.

Krajem 1928. godine *Morgenblatt* je, primjerice, u cijelosti prenio dopis iz Berlina u kojem službena Njemačka izražava zabrinutost zbog teške unutarnje situacije u Jugoslaviji. Prema njemačkom mišljenju, pogoršanje situacije bilo je posljedica atentata u jugoslavenskoj Narodnoj skupštini 20. lipnja iste godine. Za Njemačku je problem bio to što se nakon atentata nisu počele smanjivati napetosti u odnosima između Hrvata i Srba. To je pak – dodaje se u dopisu – dovelo do stagnacije u njemačko-jugoslavenskim odnosima zbog koje Njemačka žali jer su prije toga oni već počeli napredovati na obostranu korist. Zbližavanju nisu zasmetale ni one nesuglasice iz kojih je proizašlo pogrešno jugoslavensko postupanje prema manjinskom pitanju. Beogradskoj *Politici* se također zamjerilo što se na neobjektivan način očitovala o zbivanjima u Njemačkoj.⁴⁵

Raznovrsni odnosi s Njemačkom ipak su se i dalje razvijali, što je olakšalo javno djelovanje njemačke manjine. Ograničavajući se na Hrvatsku, primjerice, 1929. godine u Zagrebu je osnovano Njemačko potporno društvo (*Hilfsverein*) s ciljem humanitarnog djelovanja, a od 1936. godine u Osijeku je djelovalo Njemačko dobrotvorno i kulturno udruženje. U više gradova utemeljena su njemačka pjevačka društva i tome slično.⁴⁶ Mnogo toga se mijenjalo i u Srbiji, naročito u vrijeme Stojadinovićeve vlade, koja je inače preferirala njemačku orijentaciju jugoslavenske vanjske politike. Njemačka je imala najveći paviljon na novoizgrađenom beogradskom Sajmištu, što je među suvremenicima imalo vrlo veliku simboličku težinu, zato što je Sajmište u to doba bilo najreprezentativniji objekt u urbanom razvitku Beograda.⁴⁷ Zadnja predratna izložba bila je posvećena „novoj njemačkoj arhitekturi”, očito s ambicijom da bude primjer srpskim i drugim jugoslavenskim arhitektima. Najsloženiji su bili slovensko-njemački odnosi jer su Nijemci u Sloveniji prvi bili nacificirani, ali su nailazili i na otpor više-manje svih struja u slovenskoj politici.⁴⁸

Prvi počeci nacističkoga gibanja među Nijemcima u Jugoslaviji uočljivi su već i pred samo Hitlerovo preuzimanje vlasti.⁴⁹ Situacija se radikalizirala pojavom Obnoviteljskog pokreta (*Erneuerungsbewegung*), struje sklone nacističkoj politici⁵⁰ te njegovom konačnom prevlašću u *Kulturbundu* 1939. godine. S pojavom nacizma *Kulturbund* je sve više pažnje počeo posvećivati političkom zadatku okupljanja Nijemaca i „spašavanja njemačke manjine od odnarođivanja”.⁵¹ U Jugoslaviji se u novim prilikama otvaralo sve više njemačkih škola, posebno u selima i gradovima gdje je njemačko stanovništvo bilo brojnije, a gdje nisu imali vlastite škole ili odjeljenja. Osnivalo se sve više njemačkih čitaonica, obilno opskrbljenih knjigama, časopisima i ostalim tiskovinama iz Trećeg Reicha.⁵²

Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu, koje je nastalo sredinom dvadesetih godina kao uistinu skromna zajednica s ciljem poticanja druženja među studentima njemačke na-

⁴⁵ „Deutschland und Jugoslawien. Eine sehr bemerkenswerte Berliner Erklärung”, *Morgenblatt* (Zagreb), br. 299, 30. 10. 1928., 2.

⁴⁶ O njemačkim udruženjima u Hrvatskoj više u: Ivo GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918–1941.*, Zagreb 2004., 434.-435. i G. BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, 136.-143.

⁴⁷ Usp. Jovan BAJFORD, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011., 28.-30.

⁴⁸ O Nijemcima u Sloveniji u to doba usp. Božo REPE, „Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svetskog rata”, tekst objavljen u ovom zborniku radova. Usp. i Michael WEDEKIND, „Znanost i politika. Restrukturiranje Slovenije, 1939.–1945.”, *Intelektualci i rat 1937.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 83.-96.

⁴⁹ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 43.

⁵⁰ V. GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, 436. O sukobima unutar *Kulturbunda* usp. i G. BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, 156.-159.

⁵¹ V. GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, 434.

⁵² *Isto.*

rodnosti u Zagrebu, postalo je s vremenom organizacija pod punom kontrolom Obnoviteljskoga pokreta, kojim su dominirale skupine mladih nacificiranih Nijemaca.⁵³

Ideološke razlike među dvjema najutjecajnijim strujama u *Kulturbundu* („stari” i „obnovitelji”) bile su donekle i generacijski uvjetovane. Starije generacije članova, koje su odrasle u Austro-Ugarskoj, našle su se nasuprot mlađim generacijama, koje su u Prvome svjetskom ratu dijelile svoja ratna iskustva s njemačkim vojnicima. Još mlađi su često studirali na austrijskim i njemačkim sveučilištima i izravno se upoznali, pored ostalog, i s nacističkim idejama.⁵⁴ Prema nekim izvorima, dvadesetih je godina u Austriji i u Weimarskoj Republici studirala polovica *volksdojčerskih* studenata iz Jugoslavije, često između 200 i 250 studenata godišnje te su se tamo uključivali u mnoge njemačke organizacije.⁵⁵

Jugoslavenske su vlasti očito bile svjesne kakav je sve utjecaj imalo to „zajedničko socijalizacijsko iskustvo”.⁵⁶ Tako je, na primjer, banska uprava u Novom Sadu još u lipnju 1933. godine predložila Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu da ograniči mogućnosti studiranja studenata njemačke narodnosti u Njemačkoj jer su, prema njihovim saznanjima, u Jugoslaviju unosili nacionalsocijalističku ideologiju.⁵⁷ Doista, od sredine tridesetih godina, službeni njemački VDA (*Volksbund für das Deutschtum im Ausland*) davao je stipendije isključivo podupirateljima Obnoviteljskog pokreta.⁵⁸

Iako formalno nije bilo dijelom *Kulturbunda*, Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu bilo je uključeno u mrežu institucija i organizacija koja je oko njega nastajala.⁵⁹ Očito i zbog sve bolje međusobne koordinacije njemačkih institucija i organizacija, vlasti su sve više sumnjale u pravi cilj Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu. Unatoč tome što je prema odobrenim pravilima njegova zadaća bila „širenje društvenosti i prosvete među članovima”, „glavni je i stvarni cilj, da se čuva nemačka nacionalna svest. Članovi su nacionalsocijalistički nastrojani i na njihov rad se stalno pazi”.⁶⁰ Još je početkom kolovoza 1938. godine zagrebačka policija pretražila prostorije Udruženja i pritom zaplijenila sve knjige, revije i korespondenciju društva.⁶¹ Uprava policije u Zagrebu u više je navrata predlagala da se udruženje raspusti „jer je bilo utvrđeno, da se njihovim listom (*Student im Volk* – I.C.J.)⁶² vrši

⁵³ Isto, 436.

⁵⁴ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 43.

⁵⁵ C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 297. Međutim, ne smije se smetnuti s uma da je „mamac” za studiranje u inozemstvu mogla biti i raznovrsnija ponuda studija, a ne isključivo pristajanje uz nacističku ideologiju.

⁵⁶ C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 297.

⁵⁷ Isto, 382.

⁵⁸ Isto, 298. Godine 1881. osnovan je *Allgemeiner Deutscher Schulverein*. Cilj te organizacije bilo je širenje i podupiranje njemačkog školstva u čitavom svijetu. To se postizalo osnivanjem ili očuvanjem njemačkih škola, vrtića i knjižnica u inozemstvu te stipendijama za studij u Njemačkoj. Njegovu ulogu je 1908. preuzeo *Verein für das Deutschtum im Ausland*, a 1938. nacificirana *Volksdeutsche Mittelstelle*. D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 43.

⁵⁹ Carl Bethke pod pojmom mreže (*Netzwerk*) podrazumijeva „redovitu, ciljanu i usuglašenu suradnju međusobno povezanih čvorova, bez formalne hijerarhije.” Usp. C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 283.

⁶⁰ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

⁶¹ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 175.

⁶² Prema nekim izvještajima, prvi je broj objavljen već 1938. godine. U sjećanjima Haralda Scale navedeno je da je list tog naslova tiskan već 1936. godine: „Najprije se pisao na matricama, zatim umnožavao rukom, a kasnije tiskao. Prilikom jednoga pretresa u Bačkoj zaplijenjeno je nekoliko primjeraka tog lista, koji se nije izdavao prema odredbama jugoslavenskog zakona o tisku. Zbog toga smo Richard Stieb i ja uhićeni u ljeto 1938. ili 1939. (...) Nakon našeg saslušanja, koje je trajalo nekoliko sati, ponovno smo pušteni na slobodu.” Usp. J. MÜLLER-INDIA, *VDH-Agram, Suevia-Belgrad: 40 Jahre*, 51. Moguće je da se radilo o nekoj vrsti biltena ili letka, slabije kvalitete od kasnijeg glasila. Usp. izvještaj Redarstvenog ravnateljstva od 25. kolovoza 1938. ili izvještaj Uprave policije u Zagrebu od 30. siječnja 1939. (HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2881.)

nacional-socijalistička propaganda”. Međutim, određeno je „da se pretstavnici društva saopći, da će udruženje biti raspušteno, ako se ne bi pridržavalo svojih društvenih pravila”.⁶³ Posebno im je zasmetalo što se list „štampa samo na nemačkom jeziku” te što je njegov cilj „propaganda nemačkog nacionalsocijalizma u redovima naših studenata nemačke narodnosti”.⁶⁴ U promijenjenim prilikama nakon proglašenja Banovine Hrvatske odustalo se od raspuštanja Udruženja.⁶⁵

Prema policijskom izvješću može se zaključiti da je *Student im Volk* bio mnogo više od lista kakav je trebao biti prema odobrenim limitima. Neobično je bilo to što je glasilo koje je bilo namijenjeno „uskom krugu čitača, dakle samo članovima njemačkog studentskog udruženja, radi čega se štampa[o] u ograničenom broju”,⁶⁶ preciznije, u 500 primjeraka, već svojim prvim brojem izazvalo velik interes u čitavoj njemačkoj zajednici u Kraljevini Jugoslaviji pa i preko njezinih granica. Zagrebačke njemačke novine *Deutsche Nachrichten* odmah su ga „najtoplije preporučile svim sunarodnjacima” i pozvale ih na pretplatu.⁶⁷

3. Dirigirana nacifikacija

Očito je politički kontekst u Jugoslaviji stvarao dovoljno prostora za mogućnost dirigirane mobilizaciju njemačke manjine u Kraljevini Jugoslaviji, a naročito studenata njemačke narodnosti, u skladu s nacističkim načelima, prilagođenima različitim prilikama u zemlji. U toj mobilizaciji nikada se nije prelazilo preko negativnih iskustava iz dvadesetih godina, ali, s druge strane, nastojalo se iskoristiti sve mogućnosti koje su se otvarale sa sve ubrzanijim poboljšanjem službenih i raznovrsnih drugih odnosa s Njemačkom, naročito nakon nacističkog preuzimanja vlasti.

Početak tridesetih godina započinje „novo doba” i u razvitku Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu. U tim promjenama važan je bio izravni utjecaj nacificiranog VDA. Njemačke organizacije su i ranije davale stipendije studentima njemačke narodnosti iz Jugoslavije za studij u Njemačkoj,⁶⁸ ali je početkom tridesetih godina VDA počeo organizirati „obuku” studenata i u Jugoslaviji, na kojoj su studenti nacistički indoktrinirani. Već od 1933. godine u Zagrebu je djelovao Paul Claus, član NSDAP-a i opunomoćenik VDA za Jugoslaviju.⁶⁹ Kao njemački državljanin nije mogao biti službeni omladinski vođa *Kulturbunda*, ali je bio njegov stvarni vođa.⁷⁰ Sredstvima koje je dobio iz Njemačke izgradio je tabor na Pohorju, gdje je u jesen 1934. vodio tromjesečne nacističke tečajeve s 96 polazni-

⁶³ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2881.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

⁶⁶ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2779.

⁶⁷ *Deutsche Nachrichten* (Zagreb), br. 13, 18. 3. 1939., 3.

⁶⁸ Usp. bilj. 58.

⁶⁹ Nakon završenog studija ekonomije u Leipzigu, 1926. godine upisao se na Sveučilište u Beogradu, a od 1933. studirao je pravo u Zagrebu. Claus se kasnije prisjećao svoje djelatnosti u Zagrebu: „Iz Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu dolazili su važni impulsi za provođenje nacionalsocijalističke misli. (...) Osnovali su brojne omladinske grupe *Schwäbisch-Deutscher Kulturbunda* u glavnim područjima naseljenima [Nijemcima] i dali mnoge borce za prevlast pokreta Obnovitelja.” (Arnold SUPPAN, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Außenpolitik im europäischen Umfeld*, Wien – München 1996., 727.)

⁷⁰ *Pravila Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu*, čl. 5.; usp. D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 49.

ka, koji su nakon završetka tečaja bili angažirani u promicanju programa Obnoviteljskog pokreta.⁷¹

Clausovo djelovanje nije bio pojedinačni slučaj. Skupine njemačkih studenata obilazile su Nijemce izvan Reicha. Upoznavale su pa i istraživale povijest, jezik i kulturu njemačke manjine u Jugoslaviji, ali je njihova glavna zadaća bila promicanje nacističkih shvaćanja. Neki među njima otvoreno su svjedočili o svojim uvjerenjima. Primjerice, prilikom boravka u Zagrebu 1933. godine pojedini članovi jedne od tih skupina javno su nosili znak kukastog križa na svojoj odjeći, a u Gorjanima pokraj Đakova iste su godine dijelili letak s Hitlerovim govorom.⁷² Redakcija zagrebačkog časopisa *Židov* već je od 1933. godine upozoravala da se u legalnim „kulturnim” društvima njemačke manjine u Jugoslaviji vrši sustavna nacional-socijalistička propaganda, uz materijalnu potporu iz Trećega Reicha. Potkraj 1935. godine policija je saznala da se u podružnicama *Kulturbunda* omladinci zaklinju na „hakenkrojclersku” zastavu i polažu zakletvu da se neće ženiti sa Srkinjama, Mađaricama i Židovkama.⁷³

Postojanje složene manjinske organizacijske strukture, usmjeravane iz Trećeg Reicha, bilo je presudno za uspjeh procesa nacifikacije jer politička mobilizacija inače nije spontani proces.⁷⁴ Neophodni resursi bili su pritom zajamčeni. Prema Esmanu, treba razlikovati „domaće” i „vanjske” resurse: „demografska i socijalna struktura skupine koju treba mobilizirati”, „pitanje njezine kohezije, njezinih *communicative skills*”, ali i „mogućnost pristupa ‘vanjskim’ resursima, primjerice u domovini” određuju kako će se mobilizacija razvijati.⁷⁵ Nijemci su već od ranih 1920-ih godina imali relativno gustu mrežu manjinskih institucija i organizacija, koje su neovisno o promjenama nakon 1929. ipak ne samo „preživjele” nego se i nakon 1933. godine, prije ili kasnije, umrežile po nacističkim obrascima i pod izravnom nacističkom kontrolom.⁷⁶

U 1930-im planski se stvaralo nove „vođe”. Udruženje njemačkih studenata u Zagrebu bilo je hijerarhijski organizirano, a Willi Badl je od 1938. do 1941. kao *Landesstudentenführer* bio neprijeporni vođa. Esman naglašava istovremenu važnost kako kohezije tako i natjecanja među pojedincima u vodstvu organizacije za njezino uspješno djelovanje, naročito kada je glavni cilj masovna politička mobilizacija članstva.⁷⁷ Badl je bio vrlo uspješan i kao studentski vođa koji povezuje ljude, ali i kao vođa koji autoritativno prednjači u političkoj mobilizaciji. Naime, unutar Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu postojala je manja skupina bivših studenata (*Altakademiker*) koja se nije slagala s Badlovom politikom. Protiveći se ukidanju tradicionalnih akademskih boja i vrpce, to jest znakova pripadnosti studentskom udruženju, oni su se u stvari protivili nacifikaciji. Isti je smisao imalo i njihovo protivljenje omasovljivanju Udruženja. Badl je uz pomoć sebi odanih ljudi svladao

⁷¹ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 49. Slične tečajevne za njemačku omladinu iz Jugoslavije (Kraljevine SHS), posebno za omladinu iz Slovenije, još od 1928. vodio je dr. Helmut Carstanjen u dvorcu Sv. Martin kod Graza. (*Isto*, 44.) O djelovanju dr. Helmuta Carstanjena više u: M. WEDEKIND, „Znanost i politika. Restrukturiranje Slovenije, 1939.–1945.”, 83.–96.

⁷² I. GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918–1941.*, 434.

⁷³ *Isto*, 435.

⁷⁴ M. J. ESMAN, *Ethnic politics*, 245.

⁷⁵ C. BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 31.

⁷⁶ *Kulturbund* je bio zabranjen 1924. godine na zahtjev ministra prosvjete Svetozara Pribičevića. Obnoviteljska skupština održana je 1927. (G. BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, 148.) Nakon uspostavljanja Šestosiječanjske diktature ponovno je došlo do stagnacije u radu, ali je vlada već u kolovozu 1930. dozvolila *Kulturbundu* nesmetano društveno djelovanje, a nova pravila su bila odobrena u travnju 1931. (D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 49.)

⁷⁷ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 29.

njihov otpor, označavajući ih kao „proizvod jednog ranijeg, liberalnog visokoškolskog odgoja” i „prevladanog vremena”.⁷⁸

Ukidanje znakovlja trebalo je pridonijeti nacifikaciji, odnosno, kako se tvrdilo, lakšem uklapanju u njemačku narodnu zajednicu, s već ranije izrečenom tezom da studentska društva nisu nikakvi „intelektualni kružoci”, nego „mjesto odgoja” u kojima svi članovi postaju svjesni svoje „prve i najveće dužnosti”: službe svom narodu.⁷⁹ Zbog toga je bilo potrebno ukloniti sve što je bilo neprimjereno „novom dobu” i što je sprečavalo uspješan mobilizacijski rad. Akademske boje i vrpce su stoga odbačene kao „izraz onog vremena koje smo danas nadživjeli i na mjesto kojega je došlo jedno novo, veličanstvenije [vrijeme].”⁸⁰ To nipošto nije bila posebnost njemačkoga studentskog pokreta u Jugoslaviji. Događalo se to po uzoru na promjene u Trećem Reichu, gdje se od sredine tridesetih godina počelo raditi na „uniformiranju” studenata. Studentska udruženja su se raspuštala ili su bila prisiljena raspustiti se, a nadzor je preuzimao Nacionalsocijalistički njemački studentski savez (*Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund*).⁸¹

Da bi se ostvarilo glavni cilj, u časopisu *Student im Volk* primjenjivale su se različite „strategije i taktike” (Esman), s nakanom da se studenti potaknu aktivno sudjelovati u „životu narodne zajednice”, prema nacističkom poimanju. Bilo da se radilo o korištenju simboličkih motiva uglavnom folklorističke naravi ili o izravnom apeliranju na osjećaj dužnosti prema njemačkoj narodnoj zajednici, važno je bilo samo jedno: stvoriti „novog studenta”, a time i „novog čovjeka”, neraskidivo vezana za zajednicu iz koje potječe i s kojom se identificira, neovisno o društvenom podrijetlu. Zbog svega toga, list nije pisao samo o „tipičnim” studentskim temama. Doduše, iako one nisu nestale iz njegova sadržaja, bile su prezentirane na način koji je također služio političkoj mobilizaciji (npr. prikazi iskustava sa skijanja, s organiziranih sudjelovanja u žetvama, sa sportskih aktivnosti). Bilo je i tekstova o seljacima, narodnim običajima, povijesti, srednjoškolskom obrazovanju, zapošljavanju i tako dalje, a svi su – izravno ili neizravno – bili u funkciji promicanja nacističke ideologije. Velik dio časopisa zauzimali su tekstovi normativne naravi, kao što je već istaknuto, nerijetko preneseni iz glasila u Trećem Reichu, u kojima su se studentima davale smjernice svjetonazorske naravi, uputstva za rad itd.

3. 1. *Student u narodu*

Najvažnije osobine svakog Nijemaca, a time i studenta, prema *Student im Volk*, mogu se svesti pod jedan zajednički nazivnik – svijest o zadaćama prema svom narodu:

Novo je vrijeme pred nas postavilo nove zahtjeve, a zadaće koje su zadane nama studentima kao punopravnim članovima naše narodne zajednice, imperativno su zahtijevale od nas da od svakog druga (*Kamerad*) tražimo najveće zalaganje (*Einsatz*) i najtežu službu (*Dienst*).⁸²

Stoga je Badl već u prvom broju listu *Student im Volk* namijenio ulogu „pozivatelja na djelovanje” (*Rufer zum Einsatz*).⁸³ Budući da je, prema njegovim riječima, većina mladih

⁷⁸ Willi BADL, „Student im Volk”, *Deutsche Nachrichten* (Zagreb), br. 7, 4. 2. 1939., 2.

⁷⁹ W. BADL, „Die Grundlinien unserer Arbeit”, 2.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Usp. Holger ZINN, *Das studentische Kameradschaftswesen im Dritten Reich unter besonderer Berücksichtigung der Bünde von DL und VC*, Würzburg 2001.

⁸² W. BADL, „Die Grundlinien unserer Arbeit”, 1.

⁸³ Willi BADL, „Der zweite Jahrgang ‘Student im Volk’”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 1.

Slika 4. Članovi Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu u ljetnom semestru 1934. godine

Nijemaca – pritom očito misleći na Nijemce u Jugoslaviji – odrasla bez ikakvog oblika nacionalnog institucionalnog uključivanja, zbog čega su bili nacionalno neosvijesteni, trebalo ih je osvijestiti. To je značilo uvjeriti ih da biti student ne znači uživati u „akademskim slobodama”, već odgojem postati borac za narod (*völkischer Kämpfer*), to jest školovanjem se osposobiti za rad u narodu (*Volkstumsarbeit*). Zbog toga je svatko po završetku studija trebao steći „zatvorenu sliku (...) narodne skupine” i biti upućen u „sva pitanja u vezi s domovinom”. Pritom je ideologijski najvažniji bio koncept „dužnosti”. Cilj nije bio odgajati „mozgovne akrobate” (*Gehirnakrobaten*) nego „muškarce koji će, kad se vrate u svoje rodno selo, dati uvjerljiv dokaz novog nazora”.⁸⁴

Često se isticala povezanost sa selom, napose rodnim, a ona je bila vidljiva već i na naslovnici glasila *Student im Volk*. Veliku pozornost državne cenzure, koja je inače pratila i ovo glasilo, izazvala je upravo njegova naslovnica.⁸⁵ Zbog nje je krajem studenoga 1939. godine Badl bio pozvan na obavijesni razgovor.⁸⁶ Naime, grb s ukrštenim mačem i lopatom otisnut na naslovnoj stranici *Student im Volk* podsjećao je na odlikovanje kojim su u to doba bili odlikovani graditelji Siegfriedove linije.⁸⁷ Badl je negirao bilo kakvu povezanost s nacističkom simbolikom:

Znak koji je otisnut na naslovnoj strani lista *Student im Volk* simbolizira borbu kolonista Nijemaca u Vojvodini za zemlju. Mač na tom znaku predstavlja odnosno simbolizira borbu protiv uzurpatora zemlje, a lopata na tom znaku predstavlja faktičnu borbu za zemlju. Prema historiji prije dolaska Srba, Hrvata i Nijemaca na teritorij današnje Vojvodine, obitavali

⁸⁴ W. BADL, „Die Grundlinien unserer Arbeit”, 1.

⁸⁵ Sačuvani primjerci glasila *Student im Volk* nalaze u se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu u Zbirci špijunaža i peta kolona. Naslove „sumnjivih” tekstova cenzori su podvlačili crvenom olovkom.

⁸⁶ U ovom se izvještaju ime pojavljuje u obliku Villim Badl. („Zapisnik od 29. XI. 1939. sastavljen u uredu Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu”, HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.) Usp. bilj. 16.

⁸⁷ Siegfriedova linija je bio naziv njemačke utvrđene fronte prema Francuskoj, Belgiji i Nizozemskoj. Gradila se od 1938. do 1945. Bila je duga 600 kilometara i sastojala se od 22.000 fortifikacijskih objekata. (<http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=36219>)

Slika 5. Odlikovanje dodijeljeno graditeljima Siegfriedove linije

su Turci odnosno činili su česte prepade na tu zemlju, pa su se gore spomenuti narodi protiv njih stalno borili i nisu im dali svoju zemlju, to je bila dakle borba za opstanak, borba protiv invazije stranaca, tuđina.⁸⁸

Osim toga, Badl je naglasio da je njihov znak nastao mnogo ranije nego odlikovanje koje je dr. Fritz Totd podijelio graditeljima Siegfriedove linije. Naime, prvi broj lista *Student im Volk* objavljen je 1. ožujka 1939. godine, a predložak za sam znak bio je svakako izrađen već mjesec dana ranije. Badl je zaključio da su oni „već upotrebljavali znakove 9 mjeseci prije, nego što su takovi znakovi dani radnicima za zasluge za gradnju Siegfriedove linije, a 4 mjeseca prije, nego što je uopće uvedeno u Njemačkoj to odlikovanje za radnike”.⁸⁹ Nije propustio spomenuti ni činjenicu da nije upoznat s time jesu li navedeni znakovi uopće slični.⁹⁰

Teško je povjerovati da je Badl uspio uvjeriti vlasti u apsurdnost optužbi za sličnost s nacističkim simbolom. Vrlo je vjerojatno da su vlasti pristale na ovakav

ishod zbog svjesnog popuštanja.⁹¹ Primjera je bilo mnogo. Tako je u lipnju 1939. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova iz Beograda poslalo Kraljevskoj banskoj upravi „naređenje o postupanju s licima” koja pozdravljaju sa „Heil, Sieg heil” i „Heil Hitler”. Naime, u Ministarstvu su zaključili da se „u posljednje vreme (...) kod nemačkog življa u našim severnim krajevima” moglo uočiti da pozdravljaju podizanjem desne ruke te da pritom izgovaraju „hajl, sig hajl”, „što ne sadrži još ništa inkriminirajuće”. Međutim, „ako se ovi pozdravi čine u cilju simbolične političke manifestacije, što je najčešće slučaj, ili sa tendencijom izazivanja, – onda postoji opasnost da se reakcijom jednog dela građana naruši javni red i mir.” Zato je takve pojave trebalo suzbijati u samom začetku. Nadalje, dodaje se u zaključku, „pozdrav ‘hajl Hitler’ ne može se kod nas (u Kraljevini Jugoslaviji – I.C.J.) smatrati pozdravom, pošto se isti u Nemačkoj upotrebljava kao obilgatna zaključna formula u zvaničnoj prepisci, a usvojen je od nemačkih građana i u njihovom privatnom međusobnom opštenju. Sem toga, pozdrav ‘hajl Hitler’ ne označuje samo pripadnost jednoj stranoj političkoj partiji i njenoj ideologiji, nego i odanost i građansku privrženost šefu nemačke države... Sem toga, neumesna upotreba imena šefa susedne države može izazvati neželjene incidente i time ugroziti dobre odnose između nas i Nemačke.” Zato je Ministarstvo obvezalo Kraljevsku bansku upravu da dostavlja „mesečne izvještaje o broju kažnjenih lica za ove krivice”. Bilo je još sličnih pojedinačnih incidenata. Početkom rujna 1939. godine Kotarsko načelstvo u Osijeku izvijestilo je da se pozdrav *Sieg Heil* koristio tijekom proslave žetve Švapsko-njemačkog prosvjetnog saveza 20. kolovoza u Ernestinovu prilikom dolaska Branimira Altgayera, prijeratnog vođe *Kulturbunda* za Slavoniju i Hrvatsku, a nekoliko go-

⁸⁸ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Vlada Milana Stojadinovića (1935.–1938.) vodila je politiku poboljšanja jugoslavensko-njemačkih odnosa. Više o tome: B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Knjiga prva*, 256.–309.

dina kasnije vođe Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U mnogim službenim izvještajima može se ipak pronaći mišljenje da se radilo o pojedincima odnosno o „izvesnim elementima” koji „svojim radom nastoje da zloupotrebe nemačke manjinske priredbe, organizacije i štampu u cilju propagiranja i manifestovanja jednog čisto političkog držanja, koje sasvim izlazi iz okvira dopuštenog kulturnog života nemačke manjine, a često predstavlja širenje iredentističke propagande, uperene protiv postojećeg pravnog poretka i državne celine, ispunjujući pri tome sve uslove inkriminacije”.⁹²

Dakle, policija, pogotovo tajne službe, pratile su (pro)nacističke aktivnosti, ali je pravosuđe očigledno reagiralo tek od prilike do prilike.⁹³ Tako se i na početku istrage o naslovnici *Student im Volk* smatralo da znak ima propagandni značaj „i to vjerojatno u korist jedne strane ratujuće države” te da ga treba zabraniti. Nakon što su saslušali Badla, koji je nekoliko dana kasnije donio i naslovnicu novina *Völkischer Beobachter* s prikazom odlikovanja graditeljima Siegfriedove linije, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu zaključilo je nakon usporedbe znakova „da se oni *bitno* razlikuju, a zajedničko im je jedino to, što imadu jedan i drugi ukršteni mač i lopatu, koji je mač i lopata dosta sličan na obim znakovima, ali su ukršteni u protivnom pravcu”.⁹⁴

Unatoč slikovitom objašnjenju o nastanku znaka na naslovnici *Student im Volk* i poricanju bilo kakve veze s nacističkim simbolima, neka pitanja ipak ostaju otvorena. Prvo, iako se dodjela odlikovanja za Siegfriedovu liniju uistinu dogodila nakon tiskanja prvog broja *Student im Volk*, trebalo bi istražiti je li njegov nacrt već bio objavljen u njemačkom tisku. Poznato je da su članovi Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu čitali taj tisak.⁹⁵ Drugo, čak i ako se odbaci veza između znaka na naslovnici *Student im Volk* i odlikovanja graditeljima Siegfriedove linije, pitanje je zašto je opisan motiv izabran za naslovnicu studentskog glasila. Kao što je već rečeno, njegov cilj nije bio samo obavještavati o zbivanjima među studentima njemačke narodnosti. Korištenje seljačkih običaja i folklorističke simbolike bilo je jedno od sredstava nacističke propagande.⁹⁶ Naime, u to doba ponovno su oživjele pseudoromantičarske predodžbe o seljaštvu kao „korijenu narodnog stabla”,⁹⁷ „zdravom temelju nacije i rase”⁹⁸ i „izvoru krvi”,⁹⁹ koje su svoj puni izražaj dobile u ideologiji „krvi i tla” (*Blut und Boden*). Treće, znak na naslovnici *Student im Volk* koristio se jednom prilikom ranije iste godine na sportskim dresovima Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu. Šablone za znakove napravio je Lotar Mülhausen, a izrađivali su se u tvornici Jugosvila u Mariboru.¹⁰⁰ Zanimljivo je obratiti pozornost na mjesto tiskanja ovih znakova. Badl je bio zavičajan u Mariboru pa je mogao imati različite motive za odabir navedenog mjesta. Međutim, Maribor je uz Celje bio neupitan centar okupljanja omladinaca njemačke narodnosti „koji stoje u vezi sa nacionalističkim organizacijama u Nemačkoj, naročito

⁹² HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2774.

⁹³ I. GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918–1941.*, 437.

⁹⁴ Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu, Politički otsjek, 2. prosinca 1939. Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, Odjeljku za državnu zaštitu, HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776. Podvukla I.C.J.

⁹⁵ J. MÜLLER, „O djelovanju njemačkih visokoškolaca u Zagrebu”, 208.

⁹⁶ Anette BLASCHKE, „Ideologische Mobilisierung im 'völkischen Kernland'”, *Workshop „Mobilisierung im Nationalsozialismus”*, Jena, 10./11. März 2010. Glavne teze izlaganja dostupane na http://www1.uni-jena.de/ns-gaue/workshop_2010.htm. Ovdje citirana str. 4.

⁹⁷ Werner CONZE, „Bauer. Bauernstand, Bauerntum”, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 1, Stuttgart 1992., 407.-439. Ovdje 437.

⁹⁸ *Isto*, 438.

⁹⁹ *Isto*, 407.

¹⁰⁰ Zapisnik Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, 2. 12. 1939., HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

u Gracu, koje imaju specijalne zadatke u Jugoslaviji.”¹⁰¹ Upravo je predstojništvo mjesne policije u Mariboru potaklo istragu o spornim znakovima,¹⁰² nezadovoljno jačanjem nacističkog utjecaja među Nijemcima, koji se očitovao u uređivačkoj politici listova *Deutsche Nachrichten*¹⁰³ i *Student im Volk*. Bilo je inače prigovora upućenih na različite zagrebačke službene adrese da „ovdašnja (zagrebačka – I.C.J.) cenzura nije dovoljno informirana o njemačkoj opasnosti”.¹⁰⁴ Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu reagiralo je na optužbe i zatražilo od vlasti Banovine Hrvatske da redovito dostavljaju podatke o pisanju svakog „lista na njemačkom jeziku, koji izlazi na teritoriju nadzora”.¹⁰⁵

Povezanost studenta i seljaka trebala je imati važnu ulogu u homogenizaciji njemačke narodne zajednice, pri čemu su se načelno zanemarivale sve staleške razlike. Trebalo je pokazati da su obje skupine, za koje se nerijetko mislilo da su se nalazile na suprotnim polovima društvenog raslojavanja, organski upućene funkcionirati zajedno. Da bi se to postiglo, od 1935. godine, primjerice, u ljetnim su mjesecima studenti organizirano odlazili na selo pomagati seljacima u žetvenim poslovima. Studenti su se na taj način zbližavali sa seljacima i razvijali osjećaj povezanosti sa seljačkom zemljom, shvaćajući da je seljaštvo „hranitelj nacije”.¹⁰⁶

Osim uvjeravanja studenata o potrebi takvih akcija, nesumnjivo je velik napor iziskivalo i uvjeravanje seljaka da studenti nisu nikakva „gospoda” koja se libe teškoga fizičkog rada i zapravo dolaze k njima ljetovati. Studenti su im, prema *Student im Volk*, trebali dokazati da dolaze

(...) seljaku, njemačkom seljaku da bi se na radu na polju približili jedan drugome i upoznali; da bi vlastitim očima vidjeli kako živi slavonski Nijemac; da bi doživjeli njegov jad i njegovu radost; i još nešto: da bi doživjeli narodno zajedništvo (*Volksgemeinschaft*).¹⁰⁷

Isto tako, trebali su svojim zalaganjem uvjeriti seljake da je došlo vrijeme studenata spremnih za rad i da ima „još mnogo za orati i sijati, da bi se jednom moglo žeti”, ali i navesti ih da zaključe da su upravo to studenti kakve oni trebaju.¹⁰⁸

Iako su postojali prigovori da se studenti bave „svim drugim stvarima koje oduzimaju vrijeme, samo ne studijem”,¹⁰⁹ ni u jednom se trenutku nije odustalo od zacrtanog cilja – studenta koji će sa svojim sunarodnjacima dijeliti životnu sudbinu. To je, uostalom, bio i jedan od razloga pokretanja časopisa *Student im Volk*:

Ne želimo oko našeg časopisa okupljati stalež akademičara¹¹⁰ da bismo ga izdvojili iz njegove narodne grupe. Naprotiv! Želimo taj stalež ponovno vratiti našem narodu. Želimo u

¹⁰¹ Odjel za državnu zaštitu izvještava o njemačkoj akciji u našoj zemlji, 29. 11. 1939., HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2877.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ *Deutsche Nachrichten* izdavali su „zagrebački Nemci koji se okupljaju oko ‘Švapsko-nemačkog prosvetnog saveza’”. (HDA 1358: grupa XI, kut. 32, inv. br. 2903.)

¹⁰⁴ HDA 1358: grupa XI, kut. 29, inv. br. 2776.

¹⁰⁵ HDA 1358: grupa XI, kut. 32, inv. br. 2904.

¹⁰⁶ A. BLASCHKE, „Ideologische Mobilisierung im ‘völkischen Kernland’”, 3.

¹⁰⁷ L. K., „Landdienst”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 10.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ „Am Rande bemerken wir”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 15.-16. Ovdje 16.

¹¹⁰ Akademičar – *pov. arb.* onaj koji pohađa višu školu ili fakultet, doslovno akademiju; student. (V. ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 15.)

njemu probuditi spremnost na djelovanje, iz njega učiniti korisnog člana našeg narodnog tijela.¹¹¹

„Korisni član narodnog tijela” mogao je postati samo onaj tko je ozbiljno shvatio koja mu je uloga namijenjena i tko je bio spreman vršiti zadane dužnosti.

3. 2. Student kao „vođa”

Jesu li svi studenti bili svjesni svojih zadaća? Očito nisu. Riječima Jakoba Awendera, vođe Obnoviteljskoga pokreta, „akademski obrazovani građanin je uvijek vođa, dobar ili loš”.¹¹² Zato je bilo

(...) žalosno gledati kakve su vođe većina akademski obrazovanih građana. Oni, koji bi morali stajati na čelu u borbi za našu njemačku narodnost (*Volkstum*), biti uzorni svojim primjerom, uglavnom se drže po strani.¹¹³

Mogle su se čuti još i oštrije kritike, primjerice, poput kritike Hansa Jacoba Heina:

Naši akademičari su u našoj dosadašnjoj kratkoj povijesti u potpunosti zakazali na svim područjima, nisu riješili nijednu njima dodijeljenu zadaću, do nedavno nisu ni bili svjesni tih zadaća, a nisu u potpunosti još ni danas!¹¹⁴

Bilo je, doduše, onih koji su, prema istom autoru, ostvarili zapažena postignuća pa čak i djelovali kao perjanice na svojim područjima, ali se ipak radilo samo o pojedincima:

Što su postigli, postigli su jedino i isključivo zbog svijesti da su svom narodu dužni da to postignu – *ne kao akademičari, već kao njemački ljudi*. Da, s obzirom na tadašnje stanje, može se mirno reći da to nisu postigli *jer* su bili akademičari, nego da su to postigli *usprkos* tome.¹¹⁵

Razlozi tom zakazivanju, dodaje se u kritici, ne leže u studentskim vođama i metodama rada, već je „materijal koji se mora obraditi višestruko neprimjeren”. Naime, velik je problem bio što je „društvena pokretljivost” i dalje bila vrlo slaba te se često događalo da studiraju samo oni koji su trebali nastaviti obiteljsku tradiciju fakultetskog obrazovanja, čak i uz manjkave intelektualne sposobnosti. Budući da je stalež akademičara, „zahvaljujući (...) liberalističkoj hijerarhiji” bio „bolji” sloj, mnogi su studirali „samo zato što je i gospodin *papa* studirao”, a ovaj nije mogao dopustiti da njegov „bolji” sinčić padne u ‘niži’ sloj i da živi (...) primjerice kao poštteni obrtnik ili trgovac”.¹¹⁶ Prigovori su bili upućeni i djeci sa sela. Prigovaralo im se da kreću na studije iz koristoljublja, da bi mogli „pokazati svijetu da [su] u mogućnosti postati ‘gospodin’”. Prema Heinu, sve je to bila posljedica „dosljedne nakaznosti one bolesne udobnosti, koja najvećim dijelom degenerira u bijeg od posla, odgovornosti, zalaganja i borbe”.¹¹⁷ Umjesto očeve diplome i debelog novčanika, glavni

¹¹¹ Richard STIEB, „Warum eine Studentenzeitschrift?“, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 10.-11. Ovdje 10.

¹¹² *Isto*, 11.

¹¹³ *Isto*.

¹¹⁴ Hans Jacob HEIN, „Das Problem der Auslese bei unseren Studenten“, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 2.-5. Ovdje 3. Prema navodu iz članka, isti je tekst već objavljen u glasilu *Volksruf*.

¹¹⁵ H. J. HEIN, „Das Problem der Auslese bei unseren Studenten”, 3. Istaknuto u izvorniku.

¹¹⁶ *Isto*, 4.

¹¹⁷ *Isto*, 4.-5.

kriterij kod upućivanja djece na studij trebala je biti „prirodna nadarenost u kombinaciji s poštenim karakterom”.¹¹⁸ Samo se tako mogla provesti „zdrava selekcija” (*gesunde Auslese*) i od predstavnika svih društvenih slojeva stvoriti nova elita, sposobna da vodi njemački narod. Takva je selekcija bila nužna jer je studij, prema uobičajenim nacističkim shvaćanjima, omogućavao pristup najmoćnijem oružju – „intelektualnom oružju”, a ono je, ako se njime ispravno rukuje, „opasnije i razornije” od svakog drugog oružja jer „prodire mnogo dublje, ubija i uništava duh i dušu”. Budući da se posjedovanje tog oružja ne može regulirati dozvolama, kao u slučaju vatrenoga, ovakva selekcija trebala je spriječiti da „intelektualne šepRTLje ili čak zločinci” dođu u posjed „tog najopasnijeg ljudskog oružja (...), ukoliko očev novčanik ispunjava potrebne uvjete”.¹¹⁹

Iako se uredništvo *Student im Volk* ogradio od „nekih” tvrdnji iznesenih u ovom članku, sama činjenica da su mu poklonili tri stranice i da su ga u cijelosti prenijeli iz novina *Volksruf*,¹²⁰ upućuje na to da je postojala potreba za jasno definiranim stavovima o ovoj temi. Osim toga, nije li upravo otvorenost studentskog statusa za pripadnike svih društvenih slojeva mogla znatno doprinijeti tome da se studenti prestanu smatrati izdvojenom društvenom skupinom pa da uistinu budu shvaćeni kao dio naroda, što je i bio moto glasila *Student im Volk*?

Naposljetku, završni odlomak citiranog članka kao da sažima ciljeve tadašnjeg vodstva njemačkih studenata: nakon što se provede opisana „selekcija”, motivi za studij neće više biti financijske i utilitarističke prirode, a cilj studiranja neće više biti samo stjecanje diplome da bi se potom mogao voditi ugodan i bezbrižan život. Naprotiv,

(...) imat ćemo studente kojima studij znači zadovoljenje unutrašnjeg poriva, koji ih tjera da usavršavaju svoje prirodno znanje i urođenu nadarenost kako bi ih kasnije što korisnije mogli staviti u službu zajednice i toj će zajednici, koja im je otvorila put do najvišeg obrazovanja, doživotno biti dužni. I naposljetku ćemo dobiti akademičare koji će u svom položaju i statusu vidjeti višu obvezu, koji u [statusu] akademičara neće vidjeti samo zanimanje, nego u najvećoj mjeri poziv.¹²¹

Može se, dakle, reći da je ispunjavanje dužnosti prema svom narodu bila najvažnija zadaća svakog njemačkog studenta i (budućeg) akademski obrazovanog građana. No, tko je činio narod, odnosno prema kome je točno trebalo ispuniti dužnost i od čega se ona sastojala?

Reinhard Koselleck referira na jednu definiciju iz 1933. godine, prema kojoj je narod zajednica (*Gesamtheit*) nositelja povijesnog života, određenih krvlju, tlom i kulturom, što zapravo znači da se pojmovi nacionalne (*Nationalstaat*) i narodne države (*völkischer Staat*) ne moraju uvijek podudarati.¹²² I u tekstovima objavljenim u *Student im Volk* razlikuju se Nijemci iz Reicha i Nijemci koji žive izvan njega. Međutim, svi oni ravnopravno čine jedan narod. Ponekad se zbog takva shvaćanja uloga Nijemaca izvan Reicha čak i jače naglašava-

¹¹⁸ Isto, 5.

¹¹⁹ Isto, 3.-4.

¹²⁰ Tjednik *Volksruf: Organ für völkische Erneuerung* izlazio je u Pančevu od 1934. do 1941. godine. Urednici su bili dr. Jakob Awender i Gustav Halwax, a redakcijske prostorije nalazile su se u Awenderovoj kući. Bilo je to zapravo glasilo Obnoviteljskog pokreta. (http://ruma.donauschwaben.net/download/dokumentation/Doku_II_10.pdf; pristup stranicama 13. 1. 2013.)

¹²¹ H. J. HEIN, „Das Problem der Auslese bei unseren Studenten”, 5.

¹²² Citirano prema: Reinhart KOSELLECK, „Volk’, ‘Nation’, ‘Nationalismus’ und ‘Masse’ 1914 – 1945”, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 7, Stuttgart 1992., 389.-439. Ovdje 410.

la. Obično im se „priznavalo” da su bili nositelji ideje o „velikom carstvu svih Nijemaca” i da je ta ideja izvan Njemačke ostajala živa u različitim razdobljima.¹²³

Narod se, k tome, u nacističkoj ideologiji naglašeno shvaćalo u organskom smislu, kada je riječ o odnosu pojedinca i naroda: „Mi smo u narodu. Narod misli i osjeća, propada u nama i mi živimo i umiremo u narodu.”¹²⁴ Drugim riječima, narod nije određen državnim teritorijem jer granice ionako određuju „povijesni razvitak i strana samovolja”.¹²⁵ Narod je – u ovom slučaju njemački – tamo gdje su Nijemci. Narod može napredovati samo ako se živi „u narodu i s narodom”,¹²⁶ ali – moglo bi se dodati – i za narod. Povijesne okolnosti i „diktatori mira”¹²⁷ doveli su do toga da je njemačko narodno tijelo (*Volkskörper*, *Volksleib*) oslabilo. Srećom, organizam ima sposobnost regeneracije. Kao što se organizam može smatrati potpuno zdravim samo ako su mu svi organi zdravi, tako i narod može „ozdraviti” jedino uz „zdrave” pripadnike koji su svjesni potrebe „ozdravljenja”. Da bi narod „ozdravio”, nužna je „bezrezervna poslušnost prema unutrašnjim zakonima narodnog bića (*Volkssein*)”¹²⁸ i predan rad:

Ako je neko i bilo moguće narodu reći da ili ne, ili se pak moglo biti nacionalno ili antinacionalno nastrojen, danas više ne možemo koristiti tu terminologiju. (...) Izjasnimo li se da smo članovi u organskom narodnom tijelu, tada je isključena svaka dobrovoljnost; nužno nam je predodređena dužnost u narodu.¹²⁹

Međutim, „tamo gdje se zahtijeva poslušnost, mora postojati zapovjednik” jer „sljedba (*Gefolgschaft*) može opstati samo pod vodstvom”.¹³⁰ Vodstvo se pritom moralo „regrutirati” iz redova studenata, „pionira društva”¹³¹ i akademski obrazovanih građana:

Kome to treba biti jasnije, nego upravo onima (...) čiji je poziv da upale baklju realne i stvarne spoznaje i da osvjetljavaju put: akademičarima.¹³²

Da bi pak akademičari mogli postati vođe, morali su ispuniti neke preduvjete, a stjecanje akademske titule bio je tek jedan od koraka na tom putu. Toni Mahlberg, utjecajni član Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu, žalio je zbog premalog broja studenata njemačke narodnosti u Kraljevini Jugoslaviji.¹³³ Objašnjavajući zašto je tome tako, to jest zašto se mladi Nijemci ne odlučuju studirati – čak i oni koji bi mogli podnijeti troškove studija – ustvrdio je da je to posljedica njihovog „teškog položaja” kao pripadnika nacionalne manjine. Smetalo ga je što i oni koji se odluče za studij često biraju profesije „s kojima se

¹²³ Dr. Helmut BAUERSFELD, „Studentische Außenarbeit des Reiches”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 2.-4. Ovdje 2.

¹²⁴ Johann BARON, „Zeitgemässe Erkenntnis”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 4.-5. Ovdje 4.

¹²⁵ Dr. H. BAUERSFELD, „Studentische Außenarbeit des Reiches”, 2.

¹²⁶ J. BARON, „Zeitgemässe Erkenntnis”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 4.

¹²⁷ *Isto.*

¹²⁸ *Isto.*

¹²⁹ *Isto.*

¹³⁰ *Isto*, 5.

¹³¹ Dr. Gustav Adolf SCHEEL, „Überfülle europäischer Aufgaben”, *Die Bewegung*, br. 9/10, 16. 5. 1942., 3.

¹³² J. BARON, „Zeitgemässe Erkenntnis”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 5.

¹³³ Dr. Toni MAHLBERG, „Berufsplanung”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 2, 5.-6. Ovdje 5. Akademske godine 1931./32. na sveučilištima u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani studirao je 371 student njemačke narodnosti, 1932./33. 366, 1933./34. 390, 1934./35. 379, 1935./36. 392. Njima se treba pridodati još 200 do 250 studenata godišnje koji su studirali izvan Jugoslavije. (C BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.*, 297.) Na popisu iz 1931. godine njemački jezik kao materinski navelo je 499.969 osoba (uključujući oko 10.000 Židova). (V. GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, 43.)

ne može ništa započeti”, odnosno koje nisu jamčile mogućnost sigurne egzistencije. Zato je savjetovao da se biraju „praktični predmeti” i da se uče strani jezici.¹³⁴

Međutim, iako je fakultetsko i stručno obrazovanje bilo itekako važno, ono nije bilo dovoljno. Richard Stieb je to isticao na sljedeći način:

Znamo da naša narodna zajednica treba odlične stručnjake. (...) Ali znamo, i to uopće ne možemo dovoljno naglasiti, da *samo* stručno obrazovanje ne može biti dobro obrazovanje.¹³⁵

Oni koji su „samo-stručnjaci”, prema Stiebu, „zakrčljali [su] ljudi bez ikakve osobne vrijednosti, ispunjeni uskogrudnošću i duhovnom beživotnošću”, „ljudi koji su izgubili kontakt sa svojom okolinom i nisu pronašli nadomjestak”.¹³⁶ Tom tipu „samo-stručnjaka” trebalo je suprotstaviti umnog radnika (*der geistige Arbeiter*), dakle nekoga tko posjeduje i stručno znanje, ali i umijeće i spremnost da radi za boljitak svog naroda:

Takav će se čovjek iskazati u svim životnim situacijama, zahvaljujući svojoj izgrađenoj ličnosti bit će osposobljen za velika postignuća. Kako u svom užem stručnom području tako i u širokom okviru intelektualnog i političkog života naše narodne zajednice moći će ostvarivati rezultate i, što je važnije, bit će uvijek spreman na to.¹³⁷

Izbjegavanje izvršavanja ovako shvaćenih imperativnih zadaća i stajanje „po strani” bilo je ravno izdaji naroda i nije se smjelo tolerirati:

Njemački akademičari! Za nas nema stajanja po strani! Tko nije s nama, taj je protiv nas! Loše vođe nisu samo oni koji su protiv nas, protiv vlastitog naroda, nego i autsajderi, zanovijetala, svadljivci, pametnjakovići (...) koji se smatraju predobrima da bi se uključili u veliki front čitavog naroda. Želimo uništiti nadmenost; ona pripada minulom vremenu. Ne poznajemo „uglednike”, poznajemo samo radnike i parazite. Kod određivanja vrijednosti čovjeka priznajemo samo jedno: njegov učinak. Znamo tisuću otrcanih „razloga” za držanje podalje, znamo da je mnogima „nemoguće” surađivati, da se pred njima gomilaju brda „otpora”. Ne može postojati razlog i nema razloga koji može poštenog njemačkog čovjeka odvratiti od njegove dužnosti. Svatko mora *na svom* mjestu ispuniti svoju dužnost. Uistinu se ne očekuje od svakoga da vodi narodnu zajednicu! Ipak, svatko mora *na svom* mjestu vršiti *svoju* službu.¹³⁸

3. 3. Student i rat

Početak Drugog svjetskog rata označavao je cezuru u uređivačkoj politici glasila *Student im Volk*. Vidljivo je to u prvom broju njegovog drugog godišta, objavljenom u ožujku 1940. godine. Na prvoj stranici otisnut je tekst vođe *Kulturbunda* Seppa Janka, iz kojeg se vidi da je rat zakucao i na vrata Nijemaca u Jugoslaviji:

Nitko tko je njemačke krvi i tko se smatra pripadnikom njemačkog naroda ne vjeruje da se može osloboditi sudbine svoga naroda i da nije dužan biti uočljiv i aktivan član svoje narodne organizacije (*Volkstumsorganisation*). Odavno su prošla vremena u kojima se prema liberalističkim shvaćanjima moglo odlučivati kamo se pripada. Ovdje je sudbina neumoljiva

¹³⁴ Dr. Toni MAHLBERG, „Berufsplanung”, 5.

¹³⁵ R. STIEB, „Warum eine Studentenzeitschrift?”, 11.

¹³⁶ *Isto*.

¹³⁷ *Isto*.

¹³⁸ *Isto*. Istaknuto u izvorniku.

i svakoga poziva da položi račun, da mu se postavi pitanje o izjašnjanju: izjašnjavaš li se za svoju narodnu zajednicu i želiš li joj dati doprinos tako što ćeš ispunjavati svoje dužnosti ili se ne izjašnjavaš za nju? I želiš li da se drugi žrtvuju i za tebe? Jer jednom će možda doći vrijeme kad će onaj koji se izjašnjava biti preslab da sam podnosi sve žrtve; i tada će [ga] sudbina pogoditi još žešće. Svima onima koji ne žele ispuniti svoje dužnosti prema narodnoj skupini (*Volksgruppe*) glasno izričem ozbiljan ‘memento’. Postoji najviše mjerilo vrijednosti ljudi i naroda: imaju li sposobnost i volju za žrtvu. Kad mi Nijemci stupimo među narode, tada ti narodi moraju znati da nemamo namjeru u tome zaostajati ni za kim i da bismo se sramili kad bi bilo drugačije. Žrtva je tako sveta riječ da bi bilo loše dati joj bilo kakav izazivački ton. Narodi koji su sami spremni na žrtvu, pazit će da ne dirnu u ono što je drugima životno nužno i sveto. To je stav koji omogućuje stvaran redosljed odnosa od naroda do naroda. I na temelju te spoznaje, dragi njemački sunarodnjače (*Volksgenosse*), želimo se zavjetovati pred našim precima, pred idućim naraštajima i pred nama samima: naš život je dužnost prema narodu da bi mu se osigurala vječnost!¹³⁹

Budući da Kraljevina Jugoslavija tada još nije bila ušla u rat, urednici su znali da ne smiju otvoreno veličati rat i pozivati na sudjelovanje u njemu. Zbog toga se u citiranom tekstu nijednom ne spominje rat, ali je bilo i više nego očito da se od Nijemaca u Jugoslaviji očekivalo da se priključe i pridonesu njemačkoj pobjedi: ako oni sada ne pomognu Nijemcima u Reichu, što mogu očekivati Nijemci u Kraljevini Jugoslaviji kad rat jednom dođe i do Kraljevine? A to je, sudeći prema ovom tekstu, očito bilo samo pitanje vremena jer su se interesi vlastitog naroda, ugroženi od drugih naroda, morali braniti pod svaku cijenu. Cilj nacističke indoktrinacije, dirigitirane iz Trećeg Reicha još od ranih tridesetih godina, bilo je kondicioniranje Nijemca i pripremanje za trenutak kad će morati podnijeti žrtvu za obećani boljitak njemačkog naroda.

„Žrtva” (*Opfer*) je bila jedan od pojmova koji se u glasilu *Student im Volk* pojavljivao u sličnoj učestalosti kao i pojmovi „dužnost” (*Pflicht*) i „služba” (*Dienst*) jer dužnost često podrazumijeva i žrtvu. Potrebno je s time u vezi ukazati na dva značenja pojma žrtve: lat. *sacrificium* i lat. *victima*. Dok „sakrificijelne žrtve” uglavnom dobrovoljno daju svoj život, očekujući da će se njihova žrtva poštovati,¹⁴⁰ „viktimološka žrtva” pasivni je objekt nasilja lišen obrane. „Sakrificijelna žrtva” za svoje djelovanje očekuje i dobiva potvrdu unutar vlastite zajednice.¹⁴¹ Od njemačkih studenata tražilo se žrtvovanje u smislu prve kategorije: dobrovoljno žrtvovanje za narodnu zajednicu, koja će pak tu žrtvu znati cijeniti. Konačna nagrada svima bit će njezin budući procvat.

Kad se govorilo o žrtvovanju, u predratnim brojevima *Student im Volk* nije se pisalo o umiranju za više ciljeve. Žrtva je ponajprije podrazumijevala prilagodbu vlastite svakodnevice potrebama njemačke zajednice, čak i nauštrb svoje udobnosti. Od studenata i akademski obrazovanih građana tražilo se, na primjer, da žrtvuju svoje slobodno vrijeme i iskoriste ga za rad u zajednici.¹⁴² Studenti su se tijekom ljetnih praznika morali staviti na raspolaganje mjesnom ogranku *Kulturbunda* i to pod prijetnjom teške kazne u slučaju neposlušnosti.¹⁴³ Kao što je već rečeno, rad na zemlji bio je odgojno vrlo važan: nakon 1935. godine mnogi

¹³⁹ *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 1. Unatoč dotadašnjoj praksi tiskanja tekstova u dva zgusnuta stupca, bez nepotrebnih bjelina, tekst vođe *Kulturbunda* Seppa Janka tiskan je u mnogo „prozračnijem” obliku, od jednog do drugog ruba stranice, što također govori u prilog njegove važnosti.

¹⁴⁰ Alaida ASMAN, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011., 87.

¹⁴¹ *Isto*, 92.

¹⁴² W. BADL, „Die Grundlinien unserer Arbeit”, 3.

¹⁴³ *Isto*, 2.

su studenti ljetne praznike provodili po Slavoniji, osnivajući ili pomažući pri osnutku mje-snih grupa *Kulturbunda*, pridonoseći da „ponovno probuđeni sunarodnjaci” steknu „osjećaj povezanosti svih Nijemaca neovisno od staleškim razlikama”.¹⁴⁴

Nakon izbijanja rata od njemačkih su se studenata počela zahtijevati još veća odricanja i upravo se tu vidi umijeće pisanja članaka kojima je glavna svrha bila da ih se čita „između redaka” i da se na indirektan način uputi poziv za sudjelovanje u ratu i bespogovorno izvršavanje *Führerovih* naređenja, bez obzira radi li se o izravnom sudjelovanju u bitkama ili o poslovima kao što su, primjerice, istovar ugljena, čišćenje snijega ili istrebljivanje žohara te rad u industrijskim pogonima.¹⁴⁵ O ovom potonjem se ipak moglo slobodnije pisati jer su eventualne prigovore jugoslavenskih vlasti uvijek mogli pobiti argumentom da se radi o „svakodnevnim” poslovima koji se obavljaju i u mirnodopsko doba, ali i u ratnim uvjetima. Ipak, neupitno je da se radilo o pripremama za rat i o svim oblicima uključivanja stanovništva u ono što će se u suvremenoj historiografiji nazivati totalnim ratom.

U tom se duhu može tumačiti i naoko „bezazleni” tekst o doživljajima sa skijanja u Sloveniji. Taj se događaj pritom ne pokazuje kao obična zimska razonoda, već se u njemu uočava veliki mobilizacijski potencijal. Naime, da bi studenti koji su pošli na skijanje uopće došli do svog cilja, planinske kolibe, morali su prijeći naporan put, uspinjući se strmim stazama, a četverosatni marš i dosegnuti cilj „probudili [su] duh i tijelo za novi život.”¹⁴⁶ Iako su bili iscrpljeni, nisu posustajali u sportskim aktivnostima ni drugo jutro jer je „strogi gospodin ‘šef’ neumoljiv”.¹⁴⁷ Nije čudo da su ti tjelesni naponi, koji su zahtijevali veliku izdržljivost, doveli do toga da su neki putem zastali ili se izgubili, ali zahvaljujući „zabrinutom gospodinu ‘šefu’ osobno”, dodao je autor teksta, organizirala se potraga za „izgubljenom ovčicom” pa je „izgubljeni sin” pronađen i vraćen tamo gdje bi trebao biti. Kult vođe (*Führerprinzip*) propagirao se u još jednom tekstu napisanom po sličnoj matrici: trčanje kroz šumu u hladno zimsko jutro, po vijugavim stazama, ali uvijek u jednoj liniji, skretanje pojedinaca s puta i – ono najvažnije – dobar i sposoban vođa skupine koji putem izgubljene članove vraća na pravi puti put samo su neki od prisutnih motiva u tekstu potpisanom samo inicijalima R.S., što bi moglo značiti da se radilo o Richardu Stiebu.¹⁴⁸

Teške tjelesne aktivnosti i „čeličenje” bile su zapravo priprema za rat, odnosno početak ratne obuke: „Uklopiti se u momčad (*Mannschaft*), suzdržavati se od gundanja čim nešto pođe po zlu, moći podnijeti nešto, odlučno se boriti za pobjedu i moći dostojanstveno podnijeti poraz – to nam je važno. Borbenost i disciplina znače nam više nego sportske lovorike.”¹⁴⁹

U istom broju *Student im Volk* objavljen je i prvi izravni ratni prilog: pismo s bojišta anonimnog vojnika iz Trećeg Reicha. U njemu do izražaja dolaze svi važniji pojmovi: krv, tlo i čast. Čitatelji pred očima imaju sliku mladog vojnika koji u proljeće svoga života s nestrpljenjem očekuje poziv u rat, samo kako bi se odužio domovini, a da pritom ne razmišlja o opasnostima koje rat nosi – ili, bolje rečeno, utjelovljuje ideje koje se kriju iza krilatice *Du bist nichts, dein Volk ist alles!* (Ti si ništa, tvoj narod je sve!) Ponosan što je dobio priliku

¹⁴⁴ *Isto.*

¹⁴⁵ Dr. Gustav Adolf SCHEEL, „Die Aufgabe und Durchführung der studentischen Dienstpflicht”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 14.-15. Ovdje 15.

¹⁴⁶ K. K., „Schi-Heil!”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 11.-12. Ovdje 12.

¹⁴⁷ *Isto.*

¹⁴⁸ R. S., „Frühspport”, *Student im Volk*, 2/1940., br. 1, 10.-11. Ovdje 11.

¹⁴⁹ *Isto.*

sudjelovati u ratu, razmišlja o ranijim ratovima, još od doba Napoleona, u kojima je sudjelovala njemačka mladež. To se pismo može shvatiti u još jednom kontekstu – u kontekstu mita o mladeži spremnoj na žrtvu za domovinu, čak i pod cijenu vlastitog života, stvorenog i razvijanog tijekom Prvoga svjetskog rata, nakon bitke koju kao primjer spominje i sam autor pisma – bitke kod Langemarka.¹⁵⁰ Langemark je s vremenom postao simbol za službu narodnoj zajednici, jedan od konstruktivnih stupova u militariziranom nacističkom društvu, koje je nastojalo „oživjeti” sjećanje na časnu ulogu njemačkih vojnika, posebno studenata odnosno mladeži:

(...) bili su to njemački studenti, koji su 1914. zajedno s cvijetom čitave njemačke mladeži u Flandriji i Belgiji jurišali na neprijateljske linije pjevajući *Deutschlandlied*,¹⁵¹ zauzeli selo Langemark i žrtvovali svoj život za domovinu. Njihova žrtva, njihov juriš i njihova pobjeda ostaju vječno urezani u pamćenju njemačkih studenata. Naši mladi drugovi (*Kameraden*) dali su svoj život vjerni studentskoj tradiciji i studentskom odgoju (...).¹⁵²

Kao primjer studenta koji je shvatio i prihvatio namijenjenu ulogu u ratu može se uzeti i sam Willi Badl. On je svoju odanost Trećem Reichu izriječkom potvrdio 1939. godine, četiri godine prije pogibije na bojišnici, izjavivši da je spreman učiniti „sve, čak i ono najviše (...) za narod i *Führera* i biti bezuvjetan borac za čast njemstva i veličinu Reicha”,¹⁵³ a nekrolog objavljen u glasilu *Die Bewegung* s ponosom je isticao njegovu žrtvu.¹⁵⁴

Neovisno o svim suzdržanostima, uvršteni članci ne ostavljaju mjesta sumnji da se radilo o svenjemačkoj mobilizaciji u ratnom naporu u koji je ušao Treći Reich. Može se stoga zaključiti da je posljednji analizirani broj *Student im Volk* svojim intonacijama pa i sadržajima – što neizravno, što izravno – sav u ratnoj vrućici.

4. Umjesto zaključka: student kao intelektualac

U svijetu u kojem je pojedinac bio podređen kolektivu to jest zajednici, postavlja se pitanje je li uopće postojao prostor za bilo kakav oblik intelektualnog djelovanja i jesu li u njemu uopće mogli nastati intelektualci u smislu osoba s visokom naobrazbom koje se bave umnim radom i javno djeluju kao moralna i humana snaga u društvu?¹⁵⁵

¹⁵⁰ Mit o Langemarku (njem. Langemarck) povezan je s bitkom koja se odigrala 10. studenoga 1914. godine u Belgiji, desetak kilometara sjevernije od Ypresa. Radilo se o neuspješnom njemačkom pokušaju proboja, u kojem je poginulo oko 2000 njemačkih vojnika. Već idućeg dana njemački je tisak prenio obavijest o veličanstvenoj pobjedi njemačkih trupa, sastavljenih uglavnom od pripadnika mladeži, koji su u napad krenuli pjevajući „Deutschland, Deutschland über alles”. Osim što je vijest o pobjedi bila lažna, prešućivalo se i da se bitka odigrala bliže mjestu Bixschote, a isticao se samo Langemark, najvjerojatnije zato što je ime zvučalo „njemački”.

¹⁵¹ Treća strofa Pjesme Nijemaca (*Das Lied der Deutschen* ili *Das Deutschlandlied*) danas je službena njemačka himna. Prva strofa pjesme započinje poznatim stihom o Njemačkoj iznad svega ostaloga (*Deutschland, Deutschland über alles*).

¹⁵² Tekst Gustava Adolfa Scheela, vođe njemačkih studenata u Trećem Reichu, objavljen u novinama *Innere Front* 7. 11. 1941. pod naslovom „Die Erfüllung von Langemarck. Inbegriff des ewigen Sturm- und Opfergeistes deutscher Jugend”. Citirano prema: Arndt WEINRICH, *Der Weltkrieg als Erzieher. Jugend zwischen Weimarer Republik und Nationalsozialismus*, Essen 2012., 289.

¹⁵³ *Die Bewegung: Zeitung der deutschen Studenten*, br. 11, srpanj 1943., 8.

¹⁵⁴ „Willy Badl zum Gedächtnis”, *Die Bewegung: Zeitung der deutschen Studenten*, br. 2, kraj veljače 1944., 10.

¹⁵⁵ V. ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 317.

U tri analizirana broja glasila *Student im Volk* riječi s korijenom „intelekt” pojavljuju se relativno rijetko u usporedbi s nekim drugim pojmovima. Za lakšu orijentaciju, navedimo samo neke od njih. „Dužnost” (*Pflicht*) se spominje 19 puta, a isti se korijen pojavljuje još u nekoliko navrata, bilo kao prvi ili drugi dio složenice. „Žrtva” (*Opfer*) je iskorištena deset puta, glagol „žrtvovati” (*opfern*) dvaput, a po jednom „požrtvovnost” (*Opferwille*) i „krvna žrtva” (*Blutopfer*). „Služba” (*Dienst*) se spominje 24 puta, „obveza služenja” (*Dienstpflicht*) 22 puta, a ima još i nekoliko drugih izvedenica istog korijena.

U skupini riječi izvedenih od „intelekt”, najzastupljenija je imenica „inteligencija” (*Intelligenz*, 9), a slijede „intelektualac” (*Intellektuelle*, 2), „sloj inteligencije” (*Intelligenzschicht*, 2), pridjev „intelektualni” u značenju „umni” (*intellektuell*, 1) i „intelektualni kružoci” (*Intellektuellenzirkel*, 1).

U jednom od tekstova objavljenih u *Student im Volk* autor se žalilo na nedostatak „prave njemačke”, narodne inteligencije (*völkische Intelligenz*). Uzroke tome vidio je u mađarizaciji kojoj su Nijemci u Ugarskoj bili izloženi u 19. stoljeću: naime, građanska inteligencija (*bürgerliche Intelligenz*) brzo se mađarizirala u valovima mađarskih „narodnih preporoda” i tek je manji dio njemački nastrojenih (*deutschgesinnt*) ljudi pokušavao utjecati na svoje zemljake i probuditi u njima osjećaj nacionalne pripadnosti (*Nationalgefühl*).¹⁵⁶ Takva nastojanja mađarska je strana nastojala suzbiti u strahu da će Nijemci prestati biti „priječno potreban rezervoar za popunjavanje mađarske inteligencije.”¹⁵⁷ Iako je postojao sloj „njemački osviještenog seljaštva” (*deutschbewusst*), nedostajala je „njemački nastrojena inteligencija sposobna za agitaciju” (*agitationsfähig*), što je predstavljalo veliku prepreku za brzo i uspješno organiziranje njemačkog političkog života u Ugarskoj početkom dvadesetog stoljeća.¹⁵⁸ I u drugom je tekstu prevladavalo mišljenje da se iz povijesti mora izvući pouka i riješiti aktualni problem „nedostatka narodne inteligencije”:

Iz (...) spoznaje da je narod snažan jedino kad ima zdravu inteligenciju (*gesunde Intelligenz*), postaje jasnije koji je smisao i svrha aktivne brige za narodnost (*Volkstumsarbeit*) naših akademčara i odgoja njemačkih učenika kao njemački osviještene omladine.¹⁵⁹

Inteligencija je, dakle, označavala društveni sloj uglavnom visoko obrazovanih ljudi koji su trebali usmjeravati sve važnije društveno-političke promjene.

Spomenuti Toni Mahlberg nije pisao o nedostatku „inteligencije”, nego se žalio da među njemačkom manjinom ima premalo „intelektualaca”.¹⁶⁰ Stoga se postavlja pitanje tadašnjeg odnosa između „intelektualca” i „inteligencije”. Jesu li intelektualci činili inteligenciju, odnosno je li se inteligencija sastojala od intelektualaca? Iako u *Student im Volk* postoje samo tri mjesta na kojima se spominju „intelektualci”, iz stava Willija Badla može se zaključiti kakva je bila „službena politika” prema njima. Badl se 1939. vratio iz Würzburga s godišnjeg skupa predstavnika njemačkih studenata iz Trećeg Reicha i iz inozemstva (*Deutscher Studententag*) pun hvale za studente koje je tamo upoznao, zadivljen njihovom spremnošću za djelovanje i za praktičan rad, odnosno time što više ne predstavljaju „intelektualce koji lebde u uzvišenim prostorima uma” (*in höheren geistigen Regionen schwebende Intellektue-*

¹⁵⁶ Matthias HERZOG, „Die deutsche Bewegung im Vorkriegsungarn”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 3, 6.-12. Ovdje 7.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Isto, 9.

¹⁵⁹ Fritz HAUG, „Die Mittelschulfrage”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 3, 13.-15. Ovdje 14.

¹⁶⁰ T. MAHLBERG, „Berufsplanung”, 5.

lle).¹⁶¹ O Badlovom stavu prema „intelektualnim kružocima” (*Intellektuellenzirkel*) već je bilo govora.

U svom poimanju „intelektualaca” Badl nije bio nimalo „originalan”. Naprotiv. Pojam „intelektualac” imao je u nacističkom diskursu izrazito negativno značenje.¹⁶² Bila je to uvreda, ali i optužba kojom se protivnika najteže moglo optužiti. Intelektualci su bili „odnarođene individue”, a intelektualizam „jedna od najvećih opasnosti naših dana” i „smrtni neprijatelj”.¹⁶³ Intelektualcima se, između ostaloga, predbacivalo da im je mišljenje „apstraktno” i „teoretsko”, da im nedostaje snaga, odvažnost i ono najvažnije – „srce” odnosno „karakter”,¹⁶⁴ a time i izravna veza s narodom iz kojeg potječu. Moglo bi se reći da su bili *izvan* naroda, a ne *u* narodu, u smislu tada propagiranog ideala ostvarivanja neraskidive povezanosti Nijemaca pripadnika svih društvenih slojeva. Kad je Badl nekadašnje studente (*Altakademiker*) koji se nisu slagali s nacifikacijom nazvao „proizvodom jednog ranijeg liberalnog visokoškolskog odgoja”,¹⁶⁵ zapravo ih je optužio da su „intelektualci”, u onom pogrđnom nacističkom shvaćanju „beskrvnih” (*blutleer*), to jest „odnarođenih individua”.¹⁶⁶ Kao ilustracija službenog nacističkog stava prema intelektualcima može poslužiti izjava samog Hitlera iz studenoga 1938. godine:

Kad promatram intelektualne slojeve kod nas – nažalost, potrebni su; inače bismo ih jednoga dana mogli – ne znam – iskorijeniti ili tako nešto.¹⁶⁷

Iako je iskoristio pojam „intelektualci”, i Mahlberg je zapravo mislio na „inteligenciju”. Odgovor na pitanje tko je činio inteligenciju nalazi se i u glasilu *Student im Volk*, u tekstu u kojem se ona definira kao „stalež umnih radnika” (*geistiger Arbeiterstand*).¹⁶⁸ „Umni radnik” je bio član narodne zajednice ravnopravan „radniku šake” (*Arbeiter der Faust*), svjestan svojih dužnosti prema narodu, kao i svaki drugi stalež.¹⁶⁹ Pojmove „umni radnik” (*Arbeiter der Stirn*) i „radnik šake” skovao je Hitler još početkom dvadesetih godina:

Oni se moraju naučiti međusobno cijeniti, umni radnik radnika šake i obrnuto. Nijedan ne postoji bez onoga drugog. Oboje pripadaju zajedno i iz njih dvoje će se iskristalizirati novi čovjek – čovjek nadolazećeg Trećeg Reicha.¹⁷⁰

Naglasak je, dakle, bio na „radniku”. Za razliku od „odnarođenoga intelektualca”, „umni radnik” (*Arbeiter der Stirn* odnosno *der geistige Arbeiter*) je radio na postizanju blagostanja za njemačku narodnu zajednicu – upravo ono što se od studenata zahtijevalo u glasilu *Student im Volk*.

¹⁶¹ Willi BADL, „Das Erlebnis von Würzburg”, *Student im Volk*, 1/1939., br. 3, 15.-16. Ovdje 15. To je direktna, ironična polemika s Karlom Mannheimom.

¹⁶² Usp. Dietz BERING, *Die Epoche der Intellektuellen. 1898–2001. Geburt, Begriff, Grabmal*, Berlin 2010., 85.-129.

¹⁶³ *Isto*, 89.-93.

¹⁶⁴ *Isto*, 93.-99.

¹⁶⁵ Willi BADL, „Student im Volk”, 2.

¹⁶⁶ D. BERING, *Die Epoche der Intellektuellen*, 103.

¹⁶⁷ *Isto*, 89.

¹⁶⁸ Fritz HAUG, „Die Mittelschulfrage”, 13.

¹⁶⁹ *Isto*.

¹⁷⁰ *Völkischer Beobachter*, 5. 6. 1921. Citirano prema: Cornelia SCHMITZ-BERING, *Vokabular des Nationalsozialismus*, Berlin – New York 2000., 41.

Analiza tekstova iz *Student im Volk* pokazuje da negativno konotiranje pojma intelektualac nije značilo istovremeno i protjerivanje znanja i „pameti” iz društva. Naprotiv! Postojala je potreba za obrazovanim ljudima, „radnicima” spremnima i sposobnima da postanu „novi vodeći slojevi, koji će spasiti poniženu domovinu”.¹⁷¹ Međutim, da bi se to postiglo, bilo je potrebno stvoriti „novog čovjeka”, prvenstveno čovjeka zajednice, a svako isticanje individualnosti, kao pojma liberalističkog podrijetla, postalo je nepoželjno. Individualni interesi morali su se podrediti interesima zajednice, to jest interesima njemačkog naroda, u skladu s maksimumom „dobrobit zajednice ispred vlastite koristi”.¹⁷²

Da bi se stvorio takav vodeći sloj odnosno takva „inteligencija” – pojam koji je, za razliku od „intelektualaca”, imao poželjne konotacije – bila je prema nacističkim shvaćanjima potrebna korjenita promjena odgojno-obrazovnog sustava. Naime, polazeći od stava da je intelektualac proizvod pogrešnog odgoja,¹⁷³ u kojem se previše pažnje posvećivalo „teoriji” i „apstrakciji”, nakon dolaska nacista na vlast sve češće se doslovno blatilo tradicionalno intelektualno formiranje i tradicija njemačkog *Bildungsbürgertum*, u korist izgradnje nacističkog svjetonazora (*Gesinnung*) i „tjelesnog jačanja”,¹⁷⁴ uz opravdanje da se živi u „vremenima u kojima ne odlučuje samo duh, nego i šaka”.¹⁷⁵ Samo su oni koji su prošli novi sustav obrazovanja, mogli postati novi vodeći sloj Nijemaca, koji će svoje znanje iskoristiti za napredak čitavog njemačkog naroda.

Da bi se pak spriječio nepoželjno nastajanje „intelektualaca”, djecu je već od najranijeg djetinjstva bilo potrebno pripremati za njihove buduće dužnosti jer se smatralo da upravo o mladeži ovisi budućnost njemačkog naroda.¹⁷⁶ Osim obrazovanju djece posebna pažnja se zato poklanjala i obrazovanju studenata jer su upravo oni – u vremenima kad je fakultetsko obrazovanje bilo dostupno tek malom broju ljudi – bili predodređeni da formiraju krug nove „inteligencije”.

U tom kontekstu treba istraživati i glasilo *Student im Volk*.

¹⁷¹ Isto, 91.

¹⁷² Anne C. NAGEL, *Hitlers Bildungsreformer. Das Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung 1934–1945*, Frankfurt am Main 2012., 150.

¹⁷³ D. BERING, *Die Epoche der Intellektuellen*, 105.

¹⁷⁴ Rudolf VIERHAUS, „Bildung”, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 1, Stuttgart 1992., 508.-551. Ovdje 550.

¹⁷⁵ D. BERING, *Die Epoche der Intellektuellen*, 106.

¹⁷⁶ Usp. primjerice zakon o Hitlerovoj mladeži (*Hitlerjugend*) iz prosinca 1936. Dokument je dostupan na <http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/hjgesetz> (16. 2. 2013.).

STUDENT IM VOLK: “THOSE WHO ARE NOT WITH US ARE AGAINST US!”

In March 1939, the first issue of *Student im Volk*, a magazine for German students in Yugoslavia, was published by the German Students Society of Zagreb. The magazine did not just publish articles about “typical student themes”, but instead it dealt with such subject matter as the lives of peasants, the war, history, politics, secondary education, etc. Normative texts took up a great part of the magazine, in which students were given advice on how to achieve the imaginary ideal of becoming an active member of the nation, with an ingrained sense of duty. The duty towards one’s own people was deemed to be the most important: German students were supposed to value the laws of blood, land and honour above personal interest. No German was allowed to fail in their role, or in the words of the magazine’s owner, *Landesstudentenführer* Willi Badl: “Those who are not with us are against us!” Immediately upon the publication of the magazine’s first issue, the government started monitoring its contents, as well as the activities of the society’s members, under suspicion of spreading Nazi propaganda. The activities of Willi Badl and Richard Stieb, the magazine’s editor in chief were under particular scrutiny.

The paper analyzes texts published in the magazine (1939–1940) and investigates its role in the mobilization of the students. It also attempts to discern which characteristics were expected of the German student, as well as whether they were allowed to become “intellectuals”. It also presents the transformation of the German Students Society in Zagreb from an association originally intended to facilitate socialization among Zagreb’s students of German nationality to an organ of Nazi propaganda.

Keywords: students, Nazism, Germans in Yugoslavia, intellectuals, intelligentsia, Germans students society in Zagreb, mobilization, *Student im Volk*, Willi Badl

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Pravila Udruženja nemačkih studenata u Zagrebu, Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), 1353: grupa VI, kut. 24, inv. br. 2350.

HDA, Zagreb, 1358: grupa XI, Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 29, inv. br. 2774, 2776, 2779, 2877, 2881; kut. 32, inv. br. 2903, 2904.

Objavljeni izvori

Cillier Zeitung (Celje), br. 80, 13. 10. 1927.

Deutsche Nachrichten (Zagreb), 1939.

Die Bewegung: Zeitung der deutschen Studenten (München), 1943.–1944.

Morgenblatt (Zagreb), 1928.

Student im Volk (Zagreb), 1939.–1940.

Literatura

- Vladimir ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb 2000.
- Alaida ASMAN, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011.
- Jovan BAJFORD, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011.
- Nikica BARIĆ, „Njemačka manjina u dokumentima banskih vlasti Banovine Hrvatske, 1939. – 1941.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 34/2002., br. 2, 435.-470.
- Dietz BERING, *Die Epoche der Intellektuellen. 1898–2001. Geburt, Begriff, Grabmal*, Berlin 2010.
- Carl BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätsentwürfe und ethnopolitische Mobilisierung*, Wiesbaden 2009.
- Goran BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb – Sarajevo – Osijek 2010.
- Dušan BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, Ljubljana 1966.
- Anette BLASCHKE, „Ideologische Mobilisierung im ‘völkischen Kernland’”, *Workshop „Mobilisierung im Nationalsozialismus”*, Jena, 10./11. März 2010. (http://www1.uni-jena.de/ns-gaue/workshop_2010.htm)
- Werner CONZE, „Bauer. Bauernstand, Bauerntum”, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 1, Stuttgart 1992., 407.-439.
- Duden. Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich 2003.
- Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Jugos–Mak, Zagreb 1962.
- Milton J. ESMAN, *Ethnic politics*, New York 1994.
- Mitja FERENC – Božo REPE, „Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama”, *Slovensko-austrijski odnosi v 20 stoletju. Slowenisch – österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*, (ur. Dušan Nečak i dr.), Ljubljana 2004., 147.-160.
- Ranka P. GAŠIĆ, „Nemački kulturni uticaj u Beogradu tridesetih godina 20. veka”, *Istorija 20. veka*, 21/2003., br. 1, 31.-46.
- Vladimir GEIGER, *Nijemci Đakova i Đakovštini od 1848. do 1914. godine*, sv. 1 i sv. 2, Zagreb 2001. i 2002.
- Vladimir GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001.
- Vladimir GEIGER, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918. – 1941.)”, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2, (ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2000., 429.-445.
- Vladimir GEIGER, „Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon drugog svjetskog rata)”, *Historijski zbornik*, 46/1993., br. 1, 165.-175.
- Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2008.
- Ivo GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918–1941.*, Zagreb 2004.
- Rüdiger HACHTMANN, „Netzwerke und Selbstmobilisierung, Eliten und Neue Staatlichkeit – Thesen zur Binnenstruktur der NS-Herrschaft”, *Workshop „Mobilisierung im Nationalsozialismus”*, Jena, 10./11. März 2010. (http://www1.uni-jena.de/ns-gaue/workshop_2010.htm)
- Zoran JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.
- Zoran JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009.
- Tomislav JONJIĆ, „Proces Hranilović-Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta”, *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja 2009. u Zagrebu*, (ur. Tomislav Jonjić i Trpimir Matijević), Zagreb 2009., 167.-196.

- Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Doprinos Nijemaca i Austrijanaca obrtništvu Zagreba do 1945. godine“, *Povijesne zaobilaznice: Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj*, (ur. Nives Rittig Beljak i Ljiljana Marks), Zagreb 2009., 12.-64.
- Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Osijek 2001.
- Reinhart KOSELLECK, „Volk', 'Nation', 'Nationalismus' und 'Masse' 1914 – 1945“, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 7, Stuttgart 1992., 389.-439.
- Mijo MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968.
- Josef MÜLLER, „O djelovanju njemačkih visokoškolaca u Zagrebu (Sjećanje na osnutak VDH – Zagreb i Suevia – Beograd)“, *Povijesne zaobilaznice: Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj*, (ur. Nives Rittig Beljak i Ljiljana Marks), Zagreb 2009., 199.-211.
- Josef MÜLLER-INDIA, *VDH-Agram, Suevia-Belgrad: 40 Jahre*, Salzburg 1964.
- Anne C. NAGEL, *Hitlers Bildungsreformer. Das Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung 1934–1945*, Frankfurt am Main 2012.
- Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. Knjiga prva*, Beograd 1980.
- Božo REPE, „Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svetskog rata“, *Intelektualci i rat 1937.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012.* (u tisku)
- Cornelia SCHMITZ-BERING, *Vokabular des Nationalsozialismus*, Berlin – New York 2000.
- Arnold SUPPAN, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Außenpolitik im europäischen Umfeld*, Wien – München 1996.
- Rudolf VIERHAUS, „Bildung“, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 1, Stuttgart 1992., 508.-551.
- Michael WEDEKIND, „Znanost i politika. Restrukturiranje Slovenije, 1939.–1945.“, *Intelektualci i rat 1937.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 83.-96.
- Arndt WEINRICH, *Der Weltkrieg als Erzieher. Jugend zwischen Weimarer Republik und Nationalsozialismus*, Essen 2012.
- Holger ZINN, *Das studentische Kameradschaftswesen im Dritten Reich unter besonderer Berücksichtigung der Bünde von DL und VC*, Würzburg 2001.
- Friedrich ZUNKEL, „Ehre, Reputation“, *Geschichtliche Grundbegriffe*, sv. 2, Stuttgart 1992., 1.-63.

MICHAL MAREŠ U RATU POSLIJE RATA (1945.–1947.): INTELEKTUALNI OTPOR IZGONU SUDETSKIH NIJEMACA

František Šístek

UDK: 821.162.3Mareš, M.:323.1(437.1=112.2)

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U okviru problematike poslijeratnog izгона sudetskih Nijemaca iz Čehoslovačke pojavljuje se i pitanje suočavanja čeških intelektualaca s izgonom. Ovaj prilog se fokusira na ličnost pisca i novinara Michala Mareša (1893.–1971.), koji je u svojim člancima kritizirao stanje u pograničnoj sudetskoj oblasti. U svojim tekstovima, koji su izlazili pretežno u tjedniku *Dnešek*, predstavljao je sudetske Nijemce kao obične i vrijedne radne ljude, kritizirao je metode primjenjivane tijekom njihovog izгона i upozoravao na nesagledive ekonomske posljedice koje će prouzrokovati prinudno iseljenje manjine koja je sačinjavala oko jedne trećine stanovništva čeških zemalja. Zbog svojih je tekstova u jesen 1946. isključen iz Komunističke partije i krivično gonjen. Sudski proces protiv Mareša izazvao je veliku pažnju. U ljeto 1947. Mareš je oslobođen svih optužbi. Nakon komunističkog puča u veljači 1948. godine, Mareš je uhapšen i osuđen na sedam godina teške robije i gubitak građanskih prava.

Ključne riječi: Michal Mareš, Čehoslovačka, sudetski Nijemci, 1945.–1947., etničko čišćenje, nacionalizam, anarhizam, komunizam, intelektualni otpor

I.

Problematika poslijeratnog izгона sudetskih Nijemaca iz Čehoslovačke predstavlja jednu od ključnih tema suvremene češke historiografije. Dok su njemački povjesničari ovoj temi posvećivali odgovarajuću pažnju znatno ranije, u službenoj se čehoslovačkoj historiografiji, zbog stroge režimske kontrole znanstvenog diskursa, sve do 1989. radilo o tabu temi. Debata o progonu sudetskih Nijemaca je ipak započela već 70-ih i 80-ih godina, prvenstveno u disidentskim krugovima povjesničara, esejista, filozofa i novinara te u emigraciji. Ključni doprinos temeljnom preispitivanju i novom istraživanju dali su, između

ostalih, povjesničari Jan Křen,¹ Ján Mlynárik-Danubius² i Milan Hübl³, kao i trojica autora kritičke povijesti modernog češkog naroda, koji su nastupali pod zajedničkim pseudonimom Podiven (povjesničar Milan Otáhal, politolog Petr Pithart i psiholog Petr Příhoda).⁴

Period nakon 1989. konačno je omogućio slobodu znanstvenih istraživanja i javnih diskusija o izgonu sudetskih Nijemaca. Desetljećima tabuizirana tema dobila je znatan i dugotrajan odjek u postkomunističkoj politici i kulturi. Intenzivno se razvija suradnja čeških, njemačkih i austrijskih povjesničara. Češko-njemačka komisija povjesničara, osnovana 1990. godine, postigla je već devedesetih godina konsenzus oko najvažnijih kontroverznih pitanja, prije svega oko brojeva deportiranih i žrtava poslijeratne odmazde.⁵ Tema izгона sudetskih Nijemaca ni danas nije iscrpljena. Posebno u lokalnim arhivima postoji još uvijek znatna količina nedovoljno istraženih izvora, primjenjuju se metode oralne historije itd. Oralna historija kao i mikrohistorija dobile su u češkoj akademskoj sredini puni legitimitet tek nakon 1989. godine. Pored ostalog, zajednički im je metodološki pristup s naglaskom na konkretnom povijesnom iskustvu pojedinca i njegovoj subjektivnoj interpretaciji događaja. Zajedničko im je i fokusiranje na manju ljudsku zajednicu (skupinu pojedinaca, selo, mikroregiju itd.). Dijele i interes za bavljenje „velikim povijesnim pitanjima” u konkretnim lokalnim uvjetima. Posljednjih godina među povjesničarima ovakva usmjerenja posebno se ističu Tomáš Staněk, Adrian von Arburg⁶ i Matěj Spurný.⁷

Poznatim izvorima se istovremeno postavljaju nova pitanja. Za razliku od 1990-ih godina, kad su se, na primjer, tek utvrđivale činjenice u vezi s brojem stradalih i iseljenih pripadnika njemačke manjine, kada se rekonstruiralo promjene u politici federalnih državnih institucija te raspravljalo o odgovornosti vodećih ličnosti poput predsjednika Edvarda Beneša, istraživačko težište do danas se pomiče, pored ostalog, prema istraživanjima lokalnih situacija u različitim dijelovima pograničja, imajući na umu da su postojale osjetne mjesne razlike u odnosu spram njemačkih zajednica, prema problemima u vezi s „kolonizacijom” i ponovnim naseljavanjem opustjelih područja. Svi su se ti procesi, naime, zbivali simultano. Posebnu pozornost izaziva sudbina Nijemaca koji nisu bili deportirani. Jedno od najvažnijih istraživačkih pitanja danas je svakako suočavanje samog češkog društva s izgonom sudetskih Nijemaca: jesu li se, odnosno u kojoj mjeri i u kojim okolnostima, na

¹ Jan KŘEN, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Toronto 1989.

² Ján MLYNÁRIK, *Diaspora historiografie. Štúdié, články a dokumenty k dejinám československej historiografie v rokoch 1969–1989*, Praha 1998.; Ján MLYNÁRIK, *Causa Danubius*, Praha 2000.

³ Milan HÜBL, *Češi, Slováci a jejich sousedé. Úvahy, studie a polemiky z let 1979–1989*, Praha 1990.

⁴ PODIVEN, *Češi v dějinách nové doby (1848–1939)*, Praha 1991.

⁵ „Stanovisko Společné česko-německé komise historiků k odsunovým ztrátám. Stellungnahme der Gemeinsamen deutsch-tschechischen Historikerkommission zu den Vertreibungsverlusten”, *Soudobé dějiny*, 3/1996., br. 4, 600–603.

⁶ Posebno treba spomenuti ediciju dokumenata iz čeških arhiva (do sada tri toma). Vidi: Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl I., Češi a Němci do roku 1945: úvod k edici*, Středokluky 2010.; Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl II, sv. 1, Duben – srpen/září 1945: „Divoký odsun” a počátky osídlování*, Středokluky 2011.; Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl II., sv. 3, Akty bromažného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Středokluky 2010. Adrian von Arburg je švicarski povjesničar mlade generacije koji predaje na Masarykovom sveučilištu u Brnu. Povjesničar Tomáš Staněk sustavno istražuje problematiku poslijeratnog progona i drugih „ekscesa” već od početka devedesetih. Vidi na primjer: Tomáš STANĚK, *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, Praha 1991.; Tomáš STANĚK, *Poválečné „excesy” v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Praha 2005.

⁷ Matěj SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011.

češkoj strani pojavljivali glasovi protiv izгона ili pokušaji da se pripadnici njemačke manjine zaštite pred odmazdom? Veći broj takvih slučajeva koji su do sada otkriveni vezan je za reakcije „običnih” ljudi.

Međutim, usprkos znatnom ograničenju medijskih sloboda u razdoblju 1945.–1948. i, takoreći, općenarodnom konsenzusu da je iseljenje čitave njemačke manjine iz Sudeta poželjno, u tadašnjem javnom diskursu su se ipak pojavili kritični glasovi pojedinih intelektualaca. U ovom članku posvetit ćemo se slučaju Michala Mareša, pisca i novinara, koji se u poslijeratnom periodu vjerojatno dosljednije i najotvorenije zalagao za drugačiji pristup njemačkoj manjini i etnički miješanom pograničju. Njegov diskurs i dramatičan konflikt s Komunističkom partijom i dijelom državnog aparata rekonstruirat ćemo na osnovi nedavno objavljene građe, koja još uvijek nije privukla pažnju izvan akademskih krugova. O odjeku izvan granica Češke Republike da ni ne govorimo.⁸

II.

Demokratska i komunistička štampa su u prvim poslijeratnim mjesecima usprkos različitim političkim stavovima uglavnom dijelile slična nacionalistička gledišta u vezi navodno neophodnog izгона njemačke manjine. Kritika nekih aspekata progona pojavila se samo u dijelu nekomunističke štampe, posebno u nezavisnom tjedniku *Dnešek*, koji je od 1946. do 1948. izdavao Ferdinand Peroutka (1895.–1978.),⁹ ključna ličnost čehoslovačke žurnalistike. *Dnešek* je u tadašnjim okolnostima – za koje je bila karakteristična borba za vlast između političkih stranaka i njihovih glasila, a u kojoj su sve više prednjačili komunisti – predstavljao oazu slobodne diskusije. Sumnje u ispravnost tadašnje politike prema manjinama i otvorenu kritiku izгона sudetskih Nijemaca u prvim je poslijeratnim godinama u svojim tekstovima najjasnije izražavao pisac i novinar Michal Mareš (1893.–1971.), kome je Peroutka pružio prostor u svome tjedniku, nakon što je komunistički dnevnik *Rudé právo* odbio tiskati njegove kritične priloge. Mareš je među svojim suvremenicima bio dosta dobro poznat, ali i doživljavao kao pomalo eskcentrična ličnost javnog života. Tek u retrospektivnom pogledu, njegov životni put, nonkonformizam i humanistička stajališta koja je zastupao usprkos dominantnom diskursu svog vremena izazivaju povećani interes istraživača.

Michal Mareš rodio se 1893. kao Josef Mareš/Maresch u gradu Teplice (njemački Teplitz) u etnički miješanoj i bilingvalnoj sredini sjeverne Češke.¹⁰ Gimnaziju je pohađao u Pragu. Već je kao srednjoškolac postao aktivan u anarhističkim krugovima. Sa 17 godina, zbog sudjelovanja u međunarodnim protestima protiv pogubljenja španjolskog anarhi-

⁸ Marešovi članci kao i brojni drugi materijali vezani za njegov slučaj objavljeni su u knjizi Michal MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, Praha 2009. Ključni doprinos proučavanju Marešova života i rada dao je novinar, regionalni povjesničar i ekološki aktivist iz sjeverne Češke Pavel Koukal (*1944). Koukal je krajem šezdesetih godina osobno upoznao ostarjelog pisca i nakon njegove smrti sačuvalao njegovu zaostavštinu. Zahvaljujući njegovoj inicijativi, Mareš je 1991. posthumno rehabilitiran i 1993. je na njegovoj rodnoj kući u Teplicama postavljena spomen-ploča. Krajem devedesetih, Koukal je također uredio i objavio Marešove memoare.

⁹ Peroutka je u međuratnom periodu uređivao legendarni časopis *Přítomnost*, platformu liberalne građanske orijentacije, koja je bila kritična prema nacionalistima kao i komunistima. Razdoblje 1939.–1945. proveo je u nacističkim koncentracionim logorima Dachau i Buchenwald. Nakon 1948. živio je u egzilu, 1951.–1961. kao direktor češkog servisa Radija Slobodna Europa.

¹⁰ „Buntovničko” ime Michal je počeo koristiti kao adolescent, u čast svojih tadašnjih idola – ruskog filozofa anarhizma Mihaila Bakunjinina i predvodnika češkog anarhističkog pokreta Michaela Káče (1874.–1940.).

stičkog teoretičara Francisca Ferrera (1859.–1909.), izbačen je iz srednje škole. Zahvaljujući činjenici da je pored češkog i njemačkog jezika govorio francuski i talijanski, mogao je bez većih poteškoća – čak i s oskudnim novčanim sredstvima – proputovati Europu i Afriku. Nekoliko je godina proveo u Beču. Godine 1921. učlanio se u novoosnovanu Komunističku partiju, ali je istovremeno ostao vjeran anarhističkim uvjerenjima. Suradivao je s brojnim ljevičarskim i demokratskim listovima koji su izlazili na češkom ili njemačkom jeziku, od komunističke *Tribune* do liberalnog dnevnika *Prager Tagblatt*. Družio se s praškim piscima i novinarima poput Jaroslava Haška, Franza Kafke, Egona Erwina Kische i mnogih drugih. Tridesetih godina pružao je pomoć njemačkim izbjeglicama koji su nakon dolaska nacista na vlast pronašli utočište u Čehoslovačkoj. Tijekom Drugog svjetskog rata bio je aktivan u pokretu otpora.¹¹ Nakon oslobođenja 1945. godine, pripadnici NKVD-a su ga greškom uhapsili. Na saslušanju su se koristili čak i simulacijom njegove egzekucije.¹² Oslobodivši se optužbe, izašao je iz zatvora i saznao da su njegovog oca u međuvremenu ubili pljačkaši iz tzv. Revolucionarnih gardi (*Revoluční gardy* – RG).¹³ Dakle, Mareš je ušao u „novo doba”, koje su njegovi ljevičarski sudrugovi iz predratne Čehoslovačke uglavnom nekritički podržavali pa i slavili, mnogo treznije. Osim toga, njegova dugogodišnja pripadnost bilingvalnom i hibridnom češko-njemačkom miljeu, prošlost boema i avanturista „bez dlake na jeziku”, anarhistička shvaćanja i odsustvo nacionalističkih predrasuda, omogućili su mu da mnoge poslijeratne pojave ocjenjuje s kritičke distance.

U atmosferi poslijeratnog nacionalizma, ograničene medijske slobode i apsolutnog političkog konsenzusa da je izgon sudetskih Nijemaca nužan i sasvim opravdan, potpuno otvorena kritika izгона Nijemaca i samog principa kolektivne krivice u javnom je diskursu bila nezamisliva i praktično neizvediva. U svojoj kritici stanja u pograničnim regijama, koja je bez obzira na izvjesna ograničenja bila znatno radikalnija i sustavnija nego što je bilo uobičajeno, Mareš je maksimalno iskoristio mogućnosti koje su pružale tadašnje limitirane medijske slobode, koje je – sudeći prema žestokim reakcijama na njegove tekstove – evidentno ipak prekoračio.

U Marešovim diskuzivnim strategijama može se uočiti nekoliko ciljeva. Prvu od njih predstavlja individualizacija i humanizacija kolektivnog neprijatelja. Autor je u svojim tekstovima sistematično prikazivao Nijemce „s ljudskim likom”, njihove pojedinačne sudbine i svakodnevno brige. Preostale sudetske Nijemce je prikazivao kao obične, konkretne ljude bez nacionalističkih osjećaja, ali s razvijenim radnim navikama i velikim sposobnostima. Marešovi principijelni argumenti protiv izгона Nijemaca bili su ekonomske prirode. Praktično je predlagao da se izgon makar privremeno zaustavi, odnosno, da se znatno poveća broj Nijemaca kojima će biti dozvoljeno da ostanu u zemlji, jer će u suprotnom naglo ispražnjene pogranične regije doživjeti ekonomski slom, koji će pogoditi čitavu Čehoslovačku. Treća strategija koja se provlači kroz Marešove tekstove je otvaranje mogućnosti prirodne asimilacije Nijemaca i isticanje povijesne veze i etničke izmiješanosti sudetskih Nijemaca s češkim stanovništvom. Diskurs o progonu Nijemaca u Marešovim je tekstovima bio usko

¹¹ Mareš je tokom rata pomagao progonjenim Židovima, organizirajući, između ostalog, ilegalnu poštansku vezu s koncentracionim logorom Terezín/Theresienstadt.

¹² Novinara su, kako se na kraju ispostavilo, uhitili umjesto druge tražene osobe istog ili sličnog imena.

¹³ Tzv. Revolucionarne garde nisu predstavljale organizirane jedinice niti pokret. Uglavnom se radilo o manjim grupama ljudi koji su na rukav stavili crvenu traku s oznakom „RG” te su s oružjem u rukama spontano počeli „uspostavljati red”.

povezan s kompleksnijom kritikom stanja u pograničju, uperenom protiv pripadnika „vlastite” nacije.

III.

Prvi Marešov prilog sa sudetskom temom, *Hovory s Němci* (Razgovor is Nijemcima), objavljen je u liberalnom dnevniku *Svobodné slovo*¹⁴ 15. siječnja 1946. Izašao je, dakle, u prijelaznom i specifičnom periodu. „Divlja” faza izгона Nijemaca bila je u to vrijeme završena. Pogorične oblasti su već počeli naseljavati kolonisti iz češke unutrašnjosti, iz Slovačke, djelomično i ljudi češkog porijekla iz raznih, pretežno istočnoevropskih, država. U to je doba veći dio sudetskih Nijemaca još uvijek živio na svojim ognjištima, čekajući iseljenje ili neku drugu odluku o svojoj daljnjoj sudbini. Mareš je u spomenutom članku prezentirao glasove običnih Nijemaca, koji su govorili o svojim svakodnevnim brigama i strahovima nakon što su nacističke glavešine već odavno bile pobjegle. Autor je Nijemce predstavio kao radne ljude bez nacionalne mržnje, koji za čehoslovačku državu ne predstavljaju nikakvu prijetnju.

Slične je teze iznio u seriji članaka iz pograničja, objavljivanima u tjedniku *Dnešek* tijekom ljeta 1946. godine, pod nazivom *Přicházím z periferie republiky* (Dolazim s periferije republike).¹⁵ Prvi je članak izašao 27. lipnja 1946., dakle, u vrijeme kada su za razliku od zimskog perioda već trajale organizirane deportacije u suradnji s vlastima američke i sovjetske okupacijske zone u Njemačkoj. Serija je predstavljala svojevrsni putopis po raznim predjelima pograničja. Mareš je – često posredstvom glasova samih stanovnika regije – kritizirao postojeće stanje, prije svega lošu lokalnu administraciju i neracionalnu organizaciju unutrašnje kolonizacije. Na meti njegove kritike su često bili kolonisti-profiteri, ljudi bez radnih sposobnosti, zatim tzv. nacionalni administratori (*národní správci*) kao i pripadnici sigurnosnih snaga. Ovi su ljudi imali odlučujući udio u upravljanju i raspodjeli konfiscirane imovine sudetskih Nijemaca na lokalnoj razini. Većina ih se trudila svrstati što više Nijemaca među „nelojalne” i tome utjecati na odluku o njihovu hitnom iseljavanju. Na taj se način, prema njihovu mišljenju, radikalno, konačno i „za sva vremena” rješavalo njemačko manjinsko pitanje. Istovremeno se omogućavalo konfiskaciju praktično cjelokupne imovine iseljenih u korist države, ali i utjecajnih pojedinaca češke narodnosti. Mareš je svjesno zastupao suprotno gledište – nastojao je utjecati na usporavanje planiranih masovnih deportacija, odnosno na promjenu politike kojom bi se znatno većem broju sudetskih Nijemaca omogućilo da oстане u Čehoslovačkoj.

U nastavcima serije, koji su izlazili u vrijeme najintenzivnije faze deportacija, kojima su se često bukvalno preko noći ispraznila čitava sela i gradovi, ton Marešovih članaka bio je sve alarmantniji i emotivniji.

U prvom članku spomenute serije Michal Mareš je upozorio na više slučajeva „patriota”, koji su u programu češke kolonizacije u ruralnim područjima pograničja besplatno dobili vrijedna imanja, na kojima pak ništa ne rade. Umjesto toga, žive samo od prinudnog rada

¹⁴ Glavni urednik dnevnika bio je također Ferdinand Peroutka.

¹⁵ Pored perifernog položaja pograničja i tamošnjih stanovnika, naziv je predstavljao aluziju na njegovu zbirku pjesama *Přicházím z periferie* (Dolazim s periferije), koju je objavio dvadesetih godina.

njemačkog stanovništva. U trenutku kad će tamošnji Nijemci biti konačno deportirani – smatrao je Mareš – privreda koja se zasniva na ovoj osnovi, odmah će doživjeti kolaps. Bio je potpuno svjestan da se u poslijeratnoj atmosferi, sklonoj radikalnim rješenjima poput kolektivne odmazde, svaka pozitivna riječ o Nijemcima može smatrati izdajom:

Ovako nekako je govorio Jan Hus: Bog mi je svjedok da mi je pošten Nijemac miliji nego loš Čeh. Zbog sličnih bi riječi, ukoliko Hus danas ne bi bio odmah ponovno spaljen na lo-mači, sasvim sigurno bio prozvan heretikom.¹⁶

U više je navrata otvarao pitanje mogućeg prilagođavanja sudetskih Nijemaca, odnosno prirodne asimilacije tog dijela stanovništva. Ove su tendencije posebno vidljive u njegovoj reportaži o napornom radu rudara u ugljenokopima na sjeveru Češke, gdje su češki i njemački rudari radili zajedno u istim uvjetima prije rata, nakon aneksije oblasti od strane njemačkog Rajha 1938., kao i po okončanju rata. Mišljenje čeških rudara sažeo je sljedećim riječima:

S njemačkim drugarima smo uvijek radili zajedno. (...) Prema nama su se fino ponašali i tokom okupacije. (...) Kad se već mora provesti transfer, neka se onda ograniči na ljude su-višne i štetne.¹⁷

Sredinom ljeta Mareš se u reportaži iz sjeverne Češke ponovo osvrnuo na temu moguće prirodne asimilacije Nijemaca. Ovom je prilikom naglašavao da su se Nijemci i Česi u ovim krajevima vjekovima miješali bez obzira na porijeklo i jezik:

Vlakovi s tisućama deportiranih zemljoradničkih porodica, smještenih u vagonima za sto-ku, odlaze jedan za drugim u dio Njemačke pod patronatom Sjedinjenih Američkih Dr-žava. Stotine lijepe, zdrave djece u njima ima u svojim venama češku krv svojih dalekih predaka. Nikad neće dobiti priliku da postanu češki vojnici, zemljoradnici, radnici. (...) Prisjećam se ovom prilikom jednog Čeha, onog najvećeg, čija se majka do kraja života mo-lila samo na njemačkom: T. G. Masaryka. (...) Poznavajući povijest ovih sve ispražnjenijih krajeva, duboko sam uvjeren da ne deportiramo izdajničke i opasne njemačke barbare. U venama mnogih od ovih germaniziranih ljudi vrije češka krv.¹⁸

Međutim, u unutrašnjosti zemlje je prevladavala nedovoljna obaviještenost o stvarnoj situaciji u pograničju. Većina stanovnika Češke i Moravske izvan pograničja odobraval je ideju brzog i potpunog izгона Nijemaca bez obzira na buduće posljedice, bez racionalnog plana kakva će biti dalja sudbina jedne trećine čeških zemalja. Mareš je iznio provokativan prijedlog:

Imam jedan recept. Svaki građanin koji se slaže sa deportacijom Nijemaca, neka dobije za-konsku obavezu da ih zamijeni na njihovim radnim mjestima, bilo kad i bilo gdje, tamo gdje će ga Republika poslati. I bez riječi. Tek onda ćemo povjerovati u iskrenost njegovih patriotskih osjećanja.¹⁹

Slika situacije u većini pograničnih mjesta koju je Mareš prezentirao u svojim člancima bila je izrazito negativna. Pograničje je prema njemu očito bilo na ivici ekonomske katastro-

¹⁶ M. MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, 45.

¹⁷ *Isto*, 46.

¹⁸ *Isto*, 89.

¹⁹ *Isto*, 47.

fe, iako su postojali i pozitivni primjeri u mjestima u kojima izgon njemačkog stanovništva dotad nije počeo, a radne su sposobnosti tamošnjeg stanovništva iskorištene na racionalan način. Tako je, na primjer, pohvalio lokalne vlasti u gradu Chebu (njem. Eger) na krajnjem zapadu Češke, u kojem još nisu prestale funkcionirati komunalne službe. Naveo je i upravu jedne tvornice iz gorja Šumava (njem. Böhmerwald) koja je zaposlila Čehe i Nijemce jedne pored drugih te je kao jedino poduzeće u regiji već bila dostigla predratni nivo proizvodnje.²⁰ Međutim, potpuna slika je ipak bila znatno dramatičnija: mnoga sela i gradići su ostali kompletno bez stanovništva, a tamošnje su tvornice prestale s radom. Slična situacija zavlada je u izrazito ruralnim, pretežno planinskim predjelima, koji su pored toga što su uglavnom bili naseljeni gotovo isključivo Nijemcima također činili i tradicionalno najsiromašnije regije čeških zemalja. Toj se temi posvetio i detaljnije, opisujući situaciju u šumovitoj oblasti na češko-bavarsko-austrijskoj tromedi:

Drvosječe su već praktično svi deportirani. Je li se uistinu moralo toliko žuriti da se ovi radni, za svoja ognjišta duboko vezani ljudi deportiraju prije nego što se za njih pronašla adekvatna zamjena? I hoće li se uopće ikada pronaći? Dobrovoljne radne akcije nisu dovoljne, ove puste krajeve nitko ne želi naseliti. (...) Bradati Robinzoni sa sjekirom i testerom nisu znali govoriti ni češki ni pravi njemački, mnogi od njih čak nikad u životu nisu vidjeli vlak. Ipak su bili deportirani, iako to iz višeg državnog interesa nije baš bilo potrebno. (...) Ali kako reći istinu onima koji su gluhi? Spremni su da vas kamenuju, iako u suštini govorite sa pozicija najiskrenijeg patriotskog interesa.²¹

Nakon prvih Marešovih reportaža, redakcija tjednika *Dnešek* objavila je nekoliko pisama čitatelja, koji su se uglavnom slagali s autorom te su iznijeli brojne činjenice i nove primjere u korist njegovih zaključaka. Tokom ljeta 1946. Marešov ton u novim nastavcima serije *Dolazim iz periferije republike* postaje radikalniji. U ključnoj reportaži, koja je izašla 11. srpnja, autor je opisao protjerivanje njemačkog stanovništva iz sela Dolní Chobolice (njem. Nieder Koblitz) u plodnom dijelu sjeverne Češke. U selo, koje je zahvaljujući zemljoradnji bilo dosta prosperitetno, već je 1945. došla oružana grupa ljudi s periferije Praga s namjerom da ovdje osnuju „kolhoz”. Starosjedioci su dobili deset minuta da pakuje nekoliko kilograma stvari, a potom su protjerani. Mareš je optužio češke došljake da su tom prilikom primjenjivali nacističke metode ponašanja. Godinu dana kasnije, nekada bogato selo – pisao je Mareš – bilo je opljačkano i upustošeno, a od „kolhoza” ni traga. Češki predstavnici sela reagirali su u pismu, objavljenom 1. kolovoza 1946., poričući Marešove tvrdnje. „Neka se češki pisac, koji na ovaj način blati vlastiti narod, iseli zajedno s Nijemcima”, navedeno je u reakciji. Potom je 10. kolovoza 1946. u lokalnim novinama *Chebsko* izašla karakteristična ogorčena reakcija:

Potpuno je neshvatljivo i neprihvatljivo da se pojavio „češki” novinar, koji u visokotiražnom dnevniku *Dnešek* na tako naivan način piše protiv transfera Nijemaca iz naše republike. Punih tisuću godina čekali smo ovu jedinstvenu povijesnu priliku i sad bi, ukoliko poslušamo gospodina Mareša, ovdje trebalo ostaviti Nijemce na miru samo zato, što na nekim mjestima nije pokošena trava.²²

²⁰ *Isto*, 50.

²¹ *Isto*, 57.

²² *Isto*, 92.

Osim negativnih reakcija čitatelja i štampe pod jačim komunističkim utjecajem, uslijedio je udar državnog aparata. Mareš je bio optužen zbog klevete pripadnika policije u svojim tekstovima. Iznoseći svoju obranu na sudu 18. rujna 1946. godine, rezimirao je čitavu svoju dotadašnju javnu djelatnost. Govorio je hrabro i neustrašivo, bez pokušaja da se opravda ili umanjí težinu svojih tvrdnji. U pozadini govora mogao se naslutiti njegov anarhistički prezir prema policiji. Govor je u cijelosti već idućeg dana tiskan u tjedniku *Dnešek*. Između ostalog, optuženi je u svom govoru javno postavio jedno od najvažnijih pitanja poslijeratnog perioda: je li nakon oslobođenja od nacističke okupacije uistinu došlo do obnove demokratskih sloboda? Naglasio je:

Ukoliko kod nas postoji stvarna sloboda, nikako ne mogu biti osuđen. Ukoliko je naša sloboda samo djelomična ili potpuno fiktivna, svejedno je kakva će biti konačna presuda.²³

Govoreći o svojoj anarhističkoj prošlosti, usporedio je vladajući poludemokratski režim i surovu atmosfere poslijeratnog radikalizma s političkom klimom koja je vladala u zadnjim godinama navodno „trule” Austro-Ugarske Monarhije:

Kada me kao devetnaestogodišnjeg klinca udario oficir u policijskog stanici, uslijedila je prava bura u bečkom parlamentu i krivac je na kraju bio suspendiran s položaja na nekoliko godina. Danas, trideset pet godina kasnije, došli smo do situacije, da se više ni miš ne pomakne kad greškom ubiju čovjeka.²⁴

Marešovo hrabro držanje na sudu i duhovit govor dobili su simpatije demokratskog djela javnosti, dok su komunistička glasila pojačala kampanju protiv njega. Ona se bila rasplamsala već krajem ljeta 1946. Mareš je dobio brojna pisma podrške njemu nepoznatih građana i nekih poznatih intelektualaca, na primjer protestanskog pastora, pedagoga i socijalnog radnika Přemysla Pittera (1895.–1976.) ili nadrealista i psihoanalitičara Bohuslava Brouka (1912. –1978.). Neka pisma sadrže tvrdnju da je podrška Marešovim stavovima u narodu bila znatno šira, ali su se mnogi zbog političke klime bojali javno oglasiti. U obranu svog autora stala su i glasila *Dnešek* i *Svobodné noviny*, koje je, kako je već rečeno, uređivao Ferdinand Peroutka, riskirajući time da postane još omraženiji sve agresivnijim komunistima.²⁵ Peroutka je i dalje nastavio intenzivnu suradnju s optuženim autorom.

U listopadu 1946. godine, ovaj anarhistički aktivist i socijalist koji je pripadao uskom krugu najstarijih članova Komunističke partije (od osnivanja 1921.), službeno je isključen iz Partije. Nitko od starih suboraca nije stao u njegovu obranu. U svojoj javnoj reakciji Mareš nije izrazio žalost jer „današnja Partija više nije ista kao ona iz međuratnog perioda.”²⁶

U okviru kampanje protiv Mareša, autor serije *Dolazim iz periferije republike* ismijavan je između ostalog kao komična figura, kao sentimentalni i naivan čovjek jednog prevla-

²³ Isto, 126.

²⁴ Isto, 128.

²⁵ Ministarstvo informacija, koje je bilo pod kontrolom komunističke vlasti (ministar Václav Kopecký), zastrašivalo je redakcije nepodobnih glasila, prijetilo financijskim kaznama, na snazi je bio „zakon o povredi narodne časti” koji se mogao lako zloupotrebiti, izmišljali su se lažne prepreke itd. Demokršćanski časopis *Obzory*, koji je također upozoravao na slučajeve „našeg poslijeratnog gestapizma”, Ministarstvo informacija je, na primjer, pokušalo ukinuti pod izgovorom „nedostatka papira”. Petr BEDNARÍK, „Český tisk v letech 1945–1948”, *Rozvoj české společnosti v Evropské unii, tom III, Média, Teritoriální studia*, (ur. Jakub Končelík i dr.), Praha 2004., 132.–144.

²⁶ M. MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, 250.–252.

danog vremena. Povode za satiričko karikiranje Marešove ličnosti komunistički pisci prošli su i u drugim njegovim tekstovima, koji su iz današnjeg ugla imali jedan snažan, za svoje doba neobičan ekološki naglasak. Naime, Mareš se između ostalog zalagao za prava životinja i zaštitu prirode, protestirao je protiv znanstvenih eksperimenata na životinjama i slično. Protivio se i smrtnoj kazni, što je bilo sasvim kontradiktorno duhu tadašnjeg vremena – u prvim poslijeratnim godinama egzekucije nacista i kolaboracionista, nakon čitavog jednog vijeka, ponovno su postale omiljeni javni spektakl. Protiv Mareša su pisani ne samo tekstovi polemičkog karaktera nego i satirične pjesme, poput pjesme Václava Lacine (1906.–1993.) *O dobrem srdci anarchisty* (O dobrom srcu anarhista), objavljene 8. listopada 1946. u komunističkom satiričnom listu *Dikobraz*. U njoj je u stihovima partijskog pjesnika izjednačen Marešov „sentimentalan” odnos prema deportiranim Nijemcima i napuštenim psima i mačkama, usprkos tome da su svi neizlječivo smrdljivi i bolesni.²⁷

Samo dan kasnije u listu *Tribuna* Marešov je ugled osporio agresivni komunistički ideolog Gustav Bareš (prije rata Gustav Breitenfeld, 1910.–1979.) u članku *Případ Michala Mareše* (Slučaj Michala Mareša). Starog anarhista i internacionalista predstavio je kao pronjemačkog, čak prikriveno pronacističkog publicista koji pod svaku cijenu „pokušava spasiti Nijemce od posljedica poraza nacizma i blati obraz narodne policije, koja aktivno djeluje protiv Nijemaca, izdajica, profitera i kolaboracionista.”²⁸ Kao uvijek do tada, Mareš se aktivno branio protiv tih optužbi. Osudio je šovinističku poslijeratnu atmosferu, u kojoj su potpuno izbrisane razlike među Nijemcima, tako da je praktično postalo nemoguće slobodno pisati o pozitivnoj i herojskoj ulozi antifašista njemačke nacionalnosti, od kojih su mnogi poginuli u obrani Čehoslovačke. Ismijavao je

(...) šovinizam Slavena Breitenfelda, koji zastupa političku ideologiju nezamislivu bez doprinosa Nijemaca Engelsa, Marxa, Liebknechta, Thälmana, Rose Luxemburg i gomile drugih. (...) Da, oni su vrijedni poštovanja, bez obzira na činjenicu da su to istovremeno Nijemci. (...) Zbog toga sam ja germanofil, a gospodin Bareš-Breitenfeld rođeni Slaven. Kakav ljudi svijet!²⁹

S obzirom na činjenicu da je progon Nijemaca 1947. već praktično završen, Mareš se u svojim publicističkim radovima bavio drugim temama – između ostalog, fokusirao se na kontroverznu pojavu poslijeratnog antisemitizma i poteškoće mnogih preživjelih Židova u nastojanju da povrate svoju imovinu. Također je objavljivao svjedočanstva o kršenju ljudskih prava u poratnim internacijskim logorima, tj. o temi koja je tek kasnije dobila veći odjek u javnosti. U vezi svojih članaka o situaciji u pograničju, nikad se nije pokajao i uvijek je dosljedno, često sa sarkazmom reagirao na optužbe svojih protivnika. 1947. godine Čehoslovačka je ipak još uvijek bar djelomično bila demokratska država. Sudski postupak protiv Mareša zbog uvrede pripadnika policije obustavljen je 18. lipnja, a optužba ocijenjena kao neutemeljena.³⁰

Pobjeda nije bila dugotrajna. Komunistička partija Čehoslovačke je uspjela uspostaviti totalitarnu diktaturu nakon puča u veljači 1948. Za razliku od nekih drugih nekomu-

²⁷ *Dikobraz*, 2/1946., br. 41, 2.

²⁸ M. MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, 225.

²⁹ *Isto*, 227.-228.

³⁰ Sve do veljače 1948. ministar unutrašnjih poslova bio je nekomunistički političar Prokop Drtina (1900.–1980.), predstavnik Narodne socijalističke partije. Bio je zagovornik radikalnog obračuna s pripadnicima njemačke manjine, ali je istovremeno branio slobodu govora. Nakon 1948. proveo je 12 godina u zatvoru.

Slika 1. Zakašnjelo priznanje i naknadna rehabilitacija: spomen-ploča Michalu Marešu na njegovoj rodnoj kući u Teplicama, postavljena 1993. godine

odlukom Vrhovnog suda bio posthumno oslobođen svih optužbi i potpuno rehabilitiran.

Kao što je već rečeno, s retrospektivnog gledišta Marešova kritika izгона Nijemaca iz 1946.–1947. može se činiti nedovoljnom jer nije pogadala samu srž ideje kolektivne krivice nego prije svega pojedine negativne pojave vezane za cijeli proces iseljenja jedne „manjine” koja je predstavljala čak trećinu stanovništva čeških zemalja. Međutim, moramo uvijek biti

nističkih, kritički nastrojenih novinara, kao što su bili Ferdinand Peroutka i Pavel Tigrid,³¹ koji su u prvim danima nakon uvođenja diktature uspjeli pobjeći u emigraciju, Mareš je ostao u domovini. Nova vlast je uskoro iskoristila priliku da se konačno i nesmetano obračuna s ovim neustrašivim kritičarom. Mareš je uhićen 30. travnja 1948.³² Između ostalog, optužen je da je „u svojim člancima širio lažnu propagandu i neistinite vijesti te vrijeđao narodnu policiju.”³³ Dodatno obrazloženje optužnice teretilo ga je zbog odjeka njegovih tekstova u inozemstvu, čime je navodno „prouzrokovao otežavanje transfere Nijemaca iz naše države.”³⁴ Na posljetku je Mareš 12. studenoga 1948. osuđen na sedam godina teške robije, uz konfiskaciju cjelokupne imovine i gubitak građanskih prava na deset godina.³⁵ Iz zatvora je izašao u ožujku 1955.³⁶ Ostatak života proveo je u bijedi, pišući memoare, bez prihoda, bez mirovine i bez mogućnosti da išta objavljuje.³⁷ Umro je u Pragu 1971. godine. Tek je 1991. Michal Mareš

³¹ Pavel Tigrid (1917.–2003.), češki novinar, političar kršćanskodemokratske orijentacije i vodeća ličnost anti-komunističkog egzila nakon 1948. Poslije 1989. godine radio je u uredu predsjednika Havela, a 1994.–1996. vršio je dužnost ministra kulture Češke Republike.

³² Još je u veljači 1948., nakon uvođenja komunističke diktature, kao prvi pisac uopće isključen iz Saveza čehoslovačkih pisaca.

³³ M. MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, 549.

³⁴ *Isto*, 557. Ova optužba je uglavnom bila zasnovana na činjenici da su prijevodi izabranih Marešovih članaka početkom 1947. tiskani u „iredentističkom i antičehoslovačkom” časopisu *Der Sozialdemokrat*, koji je u Londonu uređivao Wenzel Jaksch (1896.–1966.), socijaldemokratski političar lojalan predratnoj čehoslovačkoj državi, koji se tek tijekom rata razišao s čehoslovačkom vladom u egzilu oko pitanja kolektivnog izгона sudetskih Nijemaca, kojim se protivio.

³⁵ Prema završnoj presudi, Mareš je službeno osuđen za navodnu pomoć jednom nacističkom zločincu u svibnju 1945. Vidi: Michal MAREŠ, *Ze vzpomínek anarchisty, reportéra a válečného zločince*, Praha 1999., 369.-371.

³⁶ Čak i u teškim zatvorskim uvjetima, Mareš je ostao vjeran svojim principima. Prilikom popisa 1949. godine, u jeku staljinističke antisemitske kampanje, deklarativno se izjasnio kao pripadnik židovske nacije, iako uopće nije bio židovskog porijekla.

³⁷ Vidi: Michal MAREŠ, *Ze vzpomínek anarchisty, reportéra a válečného zločince*. Mareš je memoare pisao pretežno na njemačkom jeziku u nadi da će možda jednog dana izaći u inozemstvu jer je u domovini objavljivanje njegovih tekstova bilo zabranjeno sve do pada komunističkog režima.

svjesni da su u samom poslijeratnom razdoblju postojala brojna ograničenja medijskih sloboda i da je piscu, glavnom uredniku kao i egzistenciji samog glasila prijetila sasvim realna i ozbiljna opasnost od strane jednog dijela državnog aparata. Uostalom, Marešova žestoka i otvorena kritika konkretnih, pojedinačnih pojava vezanih za progon Nijemaca bila je u svoje vrijeme shvaćena kao preradikalna čak i od strane nekih demokratski i humanistički orijentiranih novinara poput Pavla Tigrida.³⁸ Što je najvažnije, komunistička diktatura u nastajanju u ovoj je naizgled djelomičnoj kritici prepoznala ozbiljnu, generalnu kritiku ideje izгона i novog totalitarnog poretka – poretka u koji je bio vješto ugrađen i nacionalistički element. Michal Mareš je brzo prepoznat i trajno obilježen kao opasan protivnik. Svoju kritiku je platio dugogodišnjim zatvorom i doživotnom zabranom javnog djelovanja. S obzirom na ove činjenice, umanjivanje značaja Marešovog hrabrog javnog angažmana u datim povijesnim okolnostima krajnje je neumjesno. Puna valorizacija Marešovog lika i djela vjerojatno tek predstoji.

OPPOSING THE POST-WAR EXPULSION OF THE SUDETEN-GERMANS FROM CZECHOSLOVAKIA: THE CASE OF MICHAL MAREŠ

The expulsion of the large Sudeten German minority from Czechoslovakia after World War II was an important topic in Czech historiography of the post-Communist period. One interesting aspect of this wide and complex set of problems concerns the ways in which the ethnic Czechs reacted to the expulsion. Despite the apparent national consensus that the “ethnic unmixing” and “collective transfer” of the German minority represents the only possible solution for the long-term Czech-German national antagonism, aggravated by the Nazi occupation to the point where further coexistence of the two ethnic groups in one land seemed impossible, some Czech intellectuals already criticized certain aspects of the expulsion immediately after the war. This paper focuses on the personality and the discourse of Michal Mareš (1893–1971), left-wing (anarchist) writer and journalist, who systematically criticized the post-war mismanagement of the Czech border areas in the independent weekly *Dnešek*, pointed out the crimes committed against members of the German minority and openly questioned the extent and rationality of the near-complete expulsion undertaken by Czechoslovak authorities between 1945 and 1947. In his articles, Mareš portrayed ordinary Sudeten Germans as decent, diligent workers and farmers whose deportation was not politically justified and could cause serious economic and demographic problems. Mareš faced heavy backlash over a series of his articles published in the *Dnešek*, especially in Communist-controlled press. In the fall of 1946, he was expelled from the Communist party and faced a trial for alleged defamation of the police forces in his texts. The trial, as well as his previous articles, attracted great public attention. In the summer of 1947, Mareš was finally acquitted of all charges. However, after

³⁸ Petr MIKŠÍČEK, „Pavel Koukal z Duchcova: Vzestup a pád centra kultury a vzdělanosti v 19. a 20. století na českém Severu. Životní příběh Karla Líma a Michala Mareše“ (<http://www.znkr.cz/clanek/500-pavel-koukal-z-duhcova-vzestup-a-pad-centra-kultury-a-vzdelanosti-v-19-a-20-stoleti-na-ceskem-severu-Zivotni-pribeh-karla-lima-a-michala-marese/>).

the final Communist takeover in February 1948, the journalist was soon arrested and tried again. This time, he was sentenced to seven years in prison and a loss of civil rights for 10 years. After his release in 1955, Mareš spent the rest of his life in poverty. His role has been reassessed and his post-war writings and memoirs published only after 1989. From today's perspective, it is evident that Michal Mareš was the most systematic and outspoken Czech opponent of the expulsion of the Sudeten German minority in the immediate post-war period. Out of a handful of intellectuals critical of the expulsion and its methods, he also paid the heaviest price for his courageous and humane reporting.

Keywords: Michal Mareš, Czechoslovakia, Sudeten Germans, 1945–1947, ethnic cleansing, nationalism, anarchism, communism, intellectual resistance

Literatura

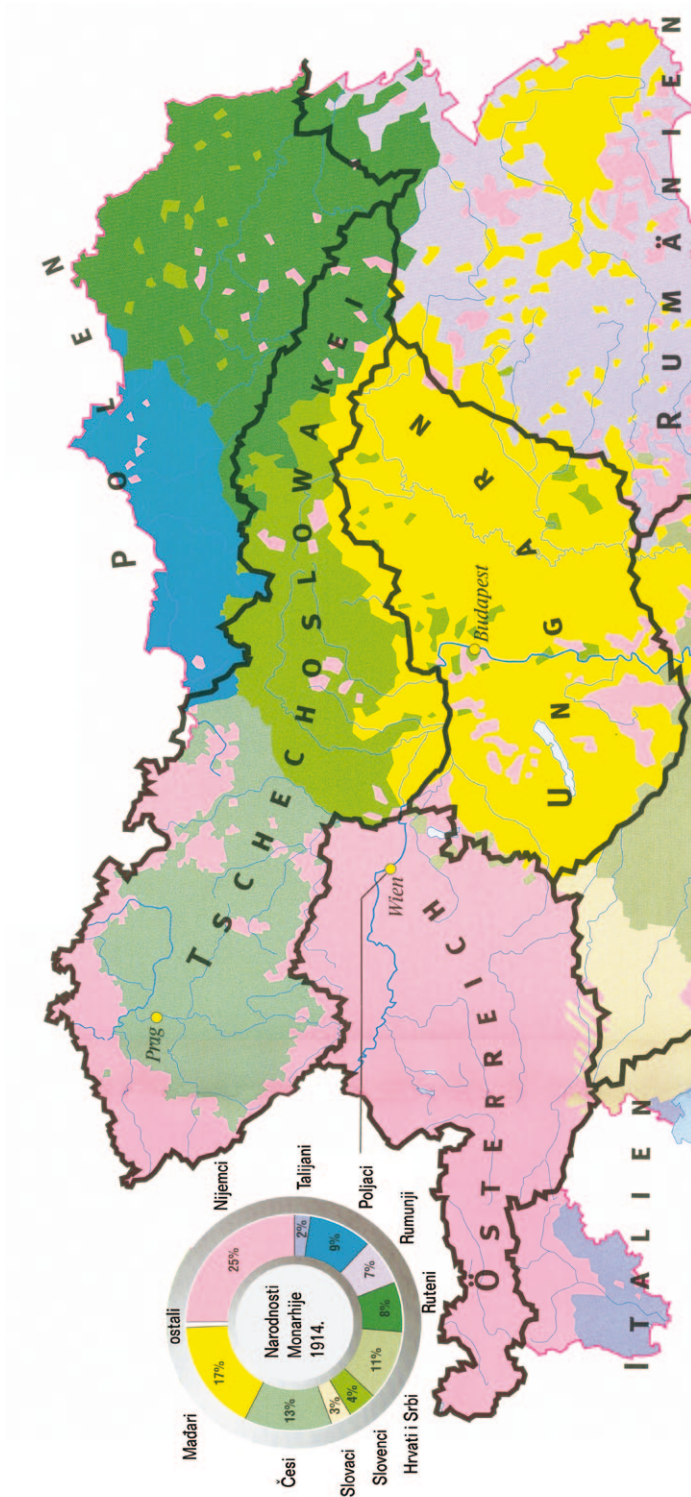
- Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl I., Češi a Němci do roku 1945: úvod k edici*, Středokluky 2010.
- Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl II, sv. 1, Duben – srpen/září 1945: „Divoký odsun“ a počátky osídlování*, Středokluky 2011.
- Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ur.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl II., sv. 3, Akty bromadného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Středokluky 2010.
- Petr BEDNAŘÍK, „Český tisk v letech 1945–1948“, *Rozvoj české společnosti v Evropské unii, tom III, Média, Teritoriální studia*, (ur. Jakub Končelík i dr.), Praha 2004., 132.-144.
- Zdeněk BENEŠ et al., *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*, Praha 2002.
- Milan HŮBL, *Češi, Slováci a jejich sousedé. Úvahy, studie a polemiky z let 1979–1989*, Praha 1990.
- Jan KŘEN, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Toronto 1989.
- Jaroslav KUČERA, *Odsun nebo vyhnání? Sudetští Němci v Československu v letech 1945–1946*, Jihočany 1992.
- Václav KURAL, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě 1918–1938*, Praha 1993.
- Václav KURAL, *Místo společenství – konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu*, Praha 1994.
- Michal MAREŠ, *Ze vzpomínek anarchisty, reportéra a válečného zločince*, Praha 1999.
- Michal MAREŠ, *Přicházím z periferie republiky*, Praha 2009.
- Petr MIKŠÍČEK, „Pavel Koukal z Duchcova: Vzestup a pád centra kultury a vzdělanosti v 19. a 20. století na českém Severu. Životní příběh Karla Líma a Michala Mareše“ (<http://www.znkr.cz/clanek/500-pavel-koukal-z-duhcova-vzestup-a-pad-centra-kultury-a-vzdelanosti-v-19-a-20-stoleti-na-ceskem-severu-Zivotni-pribeh-karla-lima-a-michala-marese-/>).
- Ján MLYNÁRIK, *Diaspora historiografie. Štúdie, články a dokumenty k dejinám československej historiografie v rokoch 1969–1989*, Praha 1998.
- Ján MLYNÁRIK, *Causa Danubius*, Praha 2000.
- PODIVEN, *Češi v dějinách nové doby (1848–1939)*, Praha 1991.

Milan ŘEPA, „The Czechs, Germans and Sudetenland: Historiographical Dispute in the ‘Heart of Europe’”, *Disputed Territories and Shared Pasts: Overlapping National Histories in Modern Europe*, (ur. Tibor Frank i Frank Hadler), Basingstoke 2011., 303.-328.

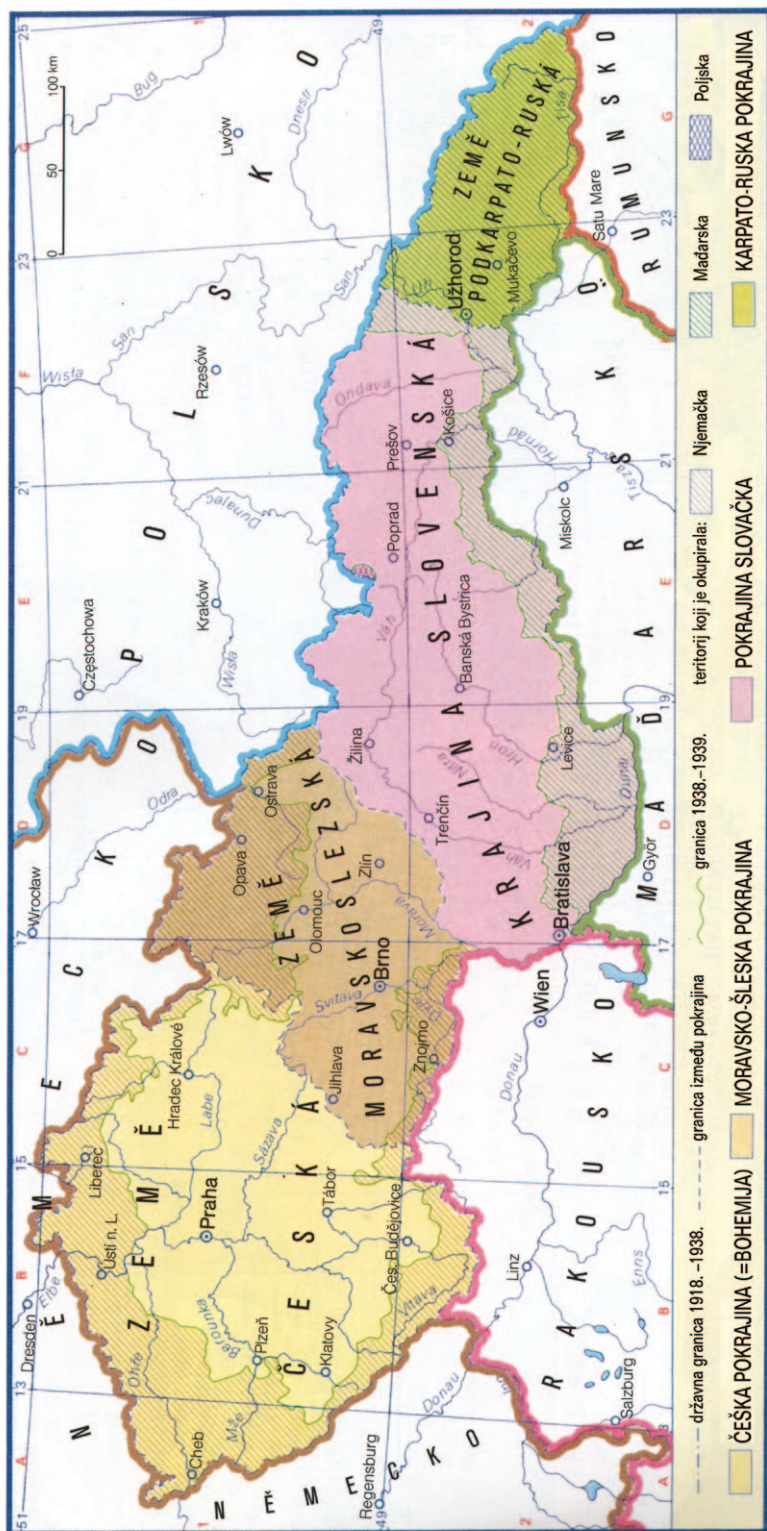
Matěj SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011.

Tomáš STANĚK, *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, Praha 1991.

Tomáš STANĚK, *Poválečné „excesy” v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Praha 2005.

Karta 1. Jezična karta Austro-Ugarske uoči Prvog svjetskog rata

Napomena: Nakon 1945. godine nekadašnju Karpato-rusku oblast anektirao je Sovjetski Savez (današnja Zakarpatska oblast u Ukrajini)

Karta 2. Nastanak i razvoj Čehoslovačke Republike 1918.–1939.

PROFESSOR PABLO DE AZCÁRATE AND THE NATIONALITIES OF YUGOSLAVIA

Giuseppe Motta

UDK: 323.1(497.1)“191/2“

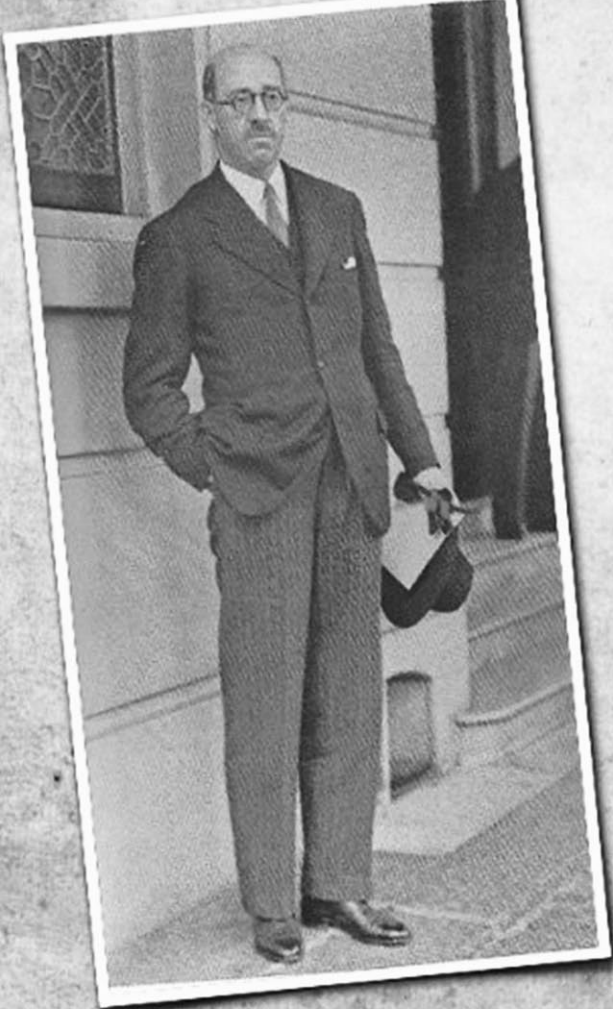
Prethodno priopćenje

Summary: This article is focused on the work of Pablo de Azcárate inside the League of Nations and the special minority section established within the structure of the Secretariat. As director of this section, de Azcárate left a complete and interesting work about his experience during a phase in which the League resented from the difficult international atmosphere and from the troublesome relationships among the different ethnic groups of Central-Eastern Europe. In this context de Azcárate had to deal with many different minority questions and, through his activity and the regular journeys made in Yugoslavia and in other European countries, he had the opportunity to leave very interesting comments on the situation of the nationalities and minorities.

Keywords: national minorities, League of Nations, Yugoslavia, multi-ethnic coexistence

The life and work of Pablo Florez de Azcárate (Madrid 1890 – Geneva 1971)

Pablo Florez de Azcárate came from a family with liberal traditions, who settled in Madrid but was geographically rooted in the regions of León and Navarra. Pablo studied law in Madrid and completed his formation in France and England, where he started to be interested in the international law, a field which was rapidly developing during the first decades of the XX century. He started his university career as professor of administrative law at the University of Santiago de Compostela, and in 1915 he moved to Granada, where he continued to work in the university until 1922, when he started his diplomatic adventure. In 1918 he also commenced his political career as deputy for the circumscription of León in the ranks of Melquíades Álvarez's Reforming Party, while in the following years he entered the diplomatic service.

La recuperación de un gran diplomático: el profesor
Pablo de Azcárate

Ángel Viñas
Catedrático de Economía Aplicada, Diplomático e Historiador

30 de Noviembre, 20:00h

Salón de actos de la Fundación Sierra Pambley
www.sierrapambley.org

Figure 1. Spanish Republican culture of remembrance: invitation for the conference devoted to the Republican diplomat Professor Pablo de Azcárate (2010)

He was first engaged in the League of Nations as a technician, a legal expert inside the General Secretariat of the League and, in particular, in the minority section of the aforesaid secretariat, which was headed by the Norwegian Erik Colban.¹

During these years he had the opportunity of investigating and studying the conditions of the national minorities in Central-Eastern Europe and every year he visited many regions in this part of the continent accompanying the director of the section, Erik Colban. As a matter of fact, it was usual that a delegation formed by Colban and by two or three of his assistants spent some months every year in the countries which were interested by the international treaties concerning the protection of minorities, primarily in Poland, Czechoslovakia, Romania, Yugoslavia and Greece, whose population was composed by important portions of minorities.² In 1929–1930 he was one of the secretaries involved in a complex reform of the League procedure concerning the protection of minorities. De Azcárate was a member of the commission who analysed the practice and the results obtained during the Twenties and tried to reform it in order to improve the effectiveness of the League's control.

In 1931 de Azcárate became the director of the minority section, replacing Erik Colban and Aguirre de Carcer. He kept this function until 1934, and in this period he assisted as mediator in numerous international controversies, for example in the German-Polish dispute over Upper Silesia, or in the Romanian-Hungarian one regarding the conditions of the Szeklers (a Magyar population) in Transylvania.

These cases showed that the work of the League in the protection of minorities met with the opposition of many sectors as it usually did not satisfy both the parties involved in the dispute: neither the minorities and their Kin States, which asked for strong condemnations and radical reforms; nor the States which had to continuously rebut the charges and viewed the intervention of the League of an unjust limitation of their sovereignty.

He kept on working in the Secretariat of the League until 1936, while in the following years his interests were directed in the Spanish situation, which experienced the tragic period of the civil war. He re-organized the Spanish embassy in Paris and he became ambassador in London for the republican government of Spain. In this post, he tried to gain the support of the British government for the Spanish republic, clashing with Neville Chamberlain, who proclaimed the principle of non-intervention in 1937. While in England, he continued to be in contact with the representatives of many parties and associations promoting the interests of the Spanish republic, even if without obtaining good results, as he

¹ On the role and activity of the Secretariat, Zara STEINER – Egon F. RANSHOFEN-WERTHEIMER, *The International Secretariat: A Great Experiment in International Organization*, Washington DC 1945. In general, on the League of Nations, *The Lights That Failed: European International History, 1919–1933*, New York 2005; Francis Paul WALTERS, *A History of the League of Nations*, New York 1950, 76; Martti KOSKENNIEMI, *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law, 1870–1960*, New York 2004; Elmer BENDINER, *A Time for Angels: The Tragicomic History of the League of Nations*, New York 1975; Marie-Renée MOUTON, *La Société des Nations et les intérêts de la France (1920–1924)*, Bern 1995; John SPENCER BASSETT, *The League of Nations, a Chapter in World Politics*, New York 1930; David HUNTER MILLER, *The drafting of the Covenant*, New York 1928; Frederick Samuel NORTHEGE, *The League of Nations: its life and times*, Leicester 1986; Francis Paul WALTERS, *A history of the League of Nations*, Westport 1986.

² After the first world war, some counted more than 7 million of Germans under foreign rule (7.594.000) and almost 3 million of Magyars plus 1.339.000 Bulgarians; the Ruthenes were 3.700.000 in Poland, 432.000 in Czechoslovakia and 300.000 in Romania. The total number was 16.815.000 people. N. BUXTON – T. P. CONWIL-EVANS, *Oppressed peoples and the League of nations*, London – Toronto, 1922, 80–82. According to the combination of the data quoted by P. Eberhardt, this number was even larger and it could be calculated around 18 million. (Piotr EBERHARDT, *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Eastern Europe. History, Data, and Analysis*, New York – London 2003.) On the role that inequality had as a source of conflict for the minorities, Ekkehart KRIPPENDORFF, “Minorities, Violence, and Peace”, *Journal of Peace Research*, 16/1979., no. 1, 27–40.

reminded in his work dedicated to his three years as ambassador, *Mi embajada en Londres durante la Guerra Civil Española*.³

He carried out his duties also approaching the League of Nations, criticizing the international support for the principle of non-intervention, and denouncing the Italian interference in the Spanish war. He also defended the republican government of Spain when Sir Frederic G. Kenyon attacked in *The Times* the Spanish policies in the field of the protection of the historical and artistic heritage. His efforts for the interests of Spanish republic continued in the following years, and cost him his role, as in 1939 he lost his post as ambassador and was equally purged from the university by a ministry order.⁴

He tried to mediate with the British government in order to obtain reasonable and human conditions for the vanquished members of the republican government, and had to assist to the international recognition of Franco's government and the definitive defeat of the republic. When he was replaced as ambassador by Jacobo Fitz-James Stuart y Falcó, XVII Duque de Alba, de Azcárate decided not to come back to Spain but remained abroad. In France he coordinated the evacuation of the Spanish refugees as president of the Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles (SERE), helping many people to flee to Mexico, Chile and Argentina. During the second world war he came back to London, where he organized a structure for the Spanish refugees in England, such as Negrín, Santiago Casares Quiroga, Francisco Méndez Aspe, Manuel de Irujo y Carles Pi i Sunyer. In 1941 he created the Asociación de Exiliados Españoles, teaching to Spanish students in the university of Cambridge.

In 1946 de Azcárate joined the newborn Organization of the United Nations (OUN) and in 1948 he was appointed as secretary of the special committee of mediation in Palestine, where the British mandate was ending and the Jewish State was under formation. He arrived in Jerusalem in March 1948, and assisted to the outbreak of the first Arab-Israel war. He tried to find a compromise between the Jewish community and the Arabic legion, but could not count with any military force and retired to Amman and Cairo. De Azcárate described the situation of Palestine and of the Arab refugees, whose tragedy damaged the reputation of all the countries in that region and of the international institutions as well.

In 1952 he left the diplomatic career and settled in Geneva, where he had lived in the period he worked for the League of Nations and started to write about his experiences. Among his works, in 1960 he published *Wellington y España*, and in 1966 the more important *Misión en Palestina: nacimiento del Estado de Israel* (in English *Mission in Palestine, 1948–1952*).⁵

³ Pablo DE AZCÁRATE, *Mi embajada en Londres durante la Guerra Civil Española*, Barcelona 1976.

⁴ "...se separa definitivamente por ser pública y notoria la desafección de los catedráticos universitarios que se mencionarán al nuevo régimen implantado en España, no solamente por sus actuaciones en las zonas que han sufrido y en las que sufren la dominación marxista, sino también por su pertinaz política antinacionalista y antiespañola en los tiempos precedentes al Glorioso Movimiento Nacional. La evidencia de sus conductas perniciosas para el país hace totalmente inútiles las garantías procesales que, en otro caso constituyen la condición fundamental en todo enjuiciamiento, y por ello, este Ministerio ha resuelto separar definitivamente del servicio y dar de baja en sus respectivos escalafones a los señores: Luis Jiménez de Asúa, Fernando de los Ríos Urruti, Felipe Sánchez Román y José Castillejo Duarte, catedráticos de Derecho; José Giral Pereira, catedrático de Farmacia; Gustavo Pittaluga Fattorini y Juan Negrín López, catedráticos de Medicina; Blas Cabrera Felipe, catedrático de Ciencias; Julián Besteiro Fernández, José Gaos González Pola y Domingo Barnés Salinas, catedráticos de Filosofía y Letras, todos ellos de la Universidad de Madrid. Pablo Azcárate Flórez, Demófilo de Buen Lozano, Mariano Gómez González y Wenceslao Roces Suárez, catedráticos excedentes de Derecho". (Orden del 3 de febrero de 1939, Ministerio de Educación Nacional.)

⁵ His works included the translations of classical books written by John Stuart Mill and Robert Filmer, and: *El régimen parroquial en Inglaterra* (1912); *La intervención administrativa del Estado en los ferrocarriles* (1917); *La guerra y los*

In 1968 he donated his documents to the *Institución Libre de Enseñanza*, and in 1971 he died in Geneva. He was 81 years old. His diaries were partially published by his son, Manuel Azcárate, who was in the Communist party since 1981 and in 1994 edited the book *Derrotas y esperanzas* (Defeats and hopes, Tusquets Editores, Premio Comillas 1994).

The work of the League of Nations and the minorities in Yugoslavia

As it has been mentioned, Pablo de Azcárate had an important role in the activity of the League of Nations and especially in the protection of minorities, which became a matter of international concern after the special treaties signed in 1919 and 1920 by Poland, Czechoslovakia, Romania, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and Greece. These treaties were soon followed by many other multi-lateral or bilateral agreements (for example the Upper Silesian convention signed by Poland and Germany in 1922) and by the unilateral declarations that many States released in order to be admitted as members of the League (Estonia, Lithuania, Latvia, Albania).

All these acts placed the protection of minorities under the international control and jurisdiction of the League of Nations, which starting from 1920 defined a complex procedure in order to activate the protection of minorities before the Secretariat and the Council of the League itself. According to Tittoni's resolution of the 20th of February 1920 the procedure started with a petition to the Council, an act which had to be interpreted as *une information pure et simple*. The petition could be sent not only by the States, but also by the minorities, and could be followed by the replies of the State involved. If the petition was admissible, a special committee composed by three members (it was called committee of three) was appointed to study the case and, when considering it in violation of the treaties, it forwarded the study to the Council.

Individual Council members had the unique privilege of placing complaints on the agenda, giving way to the petitions received, deciding how much pressure to put on the governments and, eventually, relocating the final decision to the Permanent Court of Justice. When the petition was handled by the Council, the latter had to "endeavour to effect a settlement of the dispute" (art. 15 of the Covenant) and to find a compromise between the States. Only at the end of the procedure, after the negotiations and the mediation of the special committee and also of the Council, the dispute had the possibility to be analysed by the Court of Justice – with a decision or a simple advisory opinion – where only member States could be represented.⁶

servicios públicos de carácter industrial (1921); *La Liga de las Naciones y las minorías nacionales* (1944); *Spain: past and future* (1945); *Memoria sobre Los "Vaughan Papers"* (1957); *La intervención nazi-fascista en la guerra de España* (1957); *La guerra hispano-americana* (1960); *Wellington y España* (1960); *Mission in Palestine, 1948–1952* (1966); *La cuestión universitaria: epistolario de Francisco Giner de los Ríos* (1967); *Gumersindo de Azcárate, estudio biográfico documental* (1969); *Sanz del Río (1814–1896)* (1969); *Tres rincones del siglo XIX leonés* (1971); *Mi embajada en Londres durante la Guerra Civil Española* (1976); *En defensa de la República* (2010, editado por Ángel Viñas).

⁶ The problem of minorities interested interwar jurists and observers, who animated a lively discussion on the effectiveness of the treaties and the procedure within the League of Nations. Helmer ROSTING, "Protection of Minorities by the League of Nations", *The American Journal International Law*, 17/1923, no. 4, 641-660; H. DICKINSON, *Les droits des Minorités*, Bruxelles 1924; Marcel RICHARD, *Le droit de pétition*, Paris 1932. International historiography

A first-hand account of how these problems were dealt with and solved during the interwar period could be found in de Azcárate's work, *La Liga de las Naciones y las minorías nacionales* (1944), which was translated in 1945 and published by the Carnegie Endowment for International Peace.

De Azcárate analyzed the historical and political reality of those States which were mainly interested by these international regulations, that is to say the signatories of the special treaties in 1919. These countries, as a matter of fact, were enlarged by the peace-treaties and hosted inside their frontiers consistent portions of minorities. Yugoslavia, for example, which is the subject of this article, in 1921 hosted 5.271.500 Serbs, Macedonians and Montenegrins (44%); 2.884.700 Croats (24.1%); 1.020.000 Slovenes (8.5%); 755.300 Bosnian Muslims (6.3%); 505.800 Germans (4.2%); 467.700 Hungarians (3.9%); 439.000 Albanians (3.7%); 231.100 Romanians (1.9%); 150.300 Turks (1.3%) and many other minorities like Italians and Slovaks.⁷

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was internationally recognized in accordance with the principle to self-determination even if the three main ethnic components (Slovenes, Croats and Serbs) accepted the idea of a *troplemnski narod* (three-tribal people) but safeguarded their peculiarity and had substantially different ideas about the integration and the structure of their State.

The new State was a complex combination of languages, faiths and traditions. Catholicism and Protestant cults were present in the western areas like Slovenia and Croatia, Orthodoxy was the religion of Serbs, while Islam was still practiced by many people in Bosnia, Montenegro, Kosovo and Macedonia. In conclusion, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes became a huge melting pot of different nationalities who soon found many causes of disagreement among them.

The problem was further aggravated by the fact that the proportions of minorities were absolutely more important in certain regions of the State, for example in those next to the boundaries, and their presence was associated to the dangers coming from the neighboring States. At the same time, it has to be stressed that in 1919 the idea of nationality and minority was not so refined as today and in many cases it was not clear if a group represented a minority or a part of another nationality. The Bosnian Muslims were a religious or a national minority? Were they Serbs, Croats or Bosniaks? The inhabitants of Macedonia were Southern Serbs, Bulgarians or Macedonians? These questions find an easy answer today, but were not so simple in the Twenties, when they generated wide and polemical debates.

The League's consultants had to deal also with these reflections and underlined that in some cases it was not possible to talk about minorities in the technical sense of the word. The Slovaks, for example, as well as the Croats and the Slovenes, were titular nationalities of their respective States and could not be regarded as minorities. A very difficult question,

dedicated very interesting and documented works to the Minority treaties of Versailles. In German, Christoph GÜTERMANN, *Das Minderheitenschutzverfahren des Völkerbundes*, Berlin 1979; Bastiaan SCHOT, *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*, Marburg 1988; in French, Jacques FOUQUE-DUPARC, *La protection des minorités de race, de langue et de religion*, Paris 1922; Harold William Vazeille TEMPERLEY, *History of the Peace Conference*, vol. V, London 1924; Carlile Aylmer MACARTNEY, *National States and National Minorities*, Oxford 1934.

⁷ Piotr EBERHARDT, *Ethnic Groups and Population Changes*, New York – London 2003, 360.

⁸ Note of Van Hamel from the secretary general (October 8, 1919). Historical Archives of the League of Nations (HALN), Section 41, box R1620, dossier 1279. Notes of de Azcárate of August 1927; HALN, section 41, R1700, dossier 51127.

moreover, was represented by the Slavic Macedonians of Yugoslavia. The presence of such a group was excluded by the Serb government, according to which no Bulgarian minority existed: the minority section of the League, instead, was skeptical about this thesis but believed that considering Macedonian petitions meant a denial of the thesis of a sovereign State and, consequently, accepted the theory of Belgrade, even if continuing to analyze the protests coming from Macedonia.⁸

These petitions occupied a privileged space and in the case of Yugoslavia represented the most important minority issue under the attention of international institutions. The other minorities created less problems and were divided by de Azcárate into different categories.

The Germans and the Hungarians represented the former dominant nationalities and had many features in common: both were supported by their respective governments and were more culturally and politically developed than the Slav population. According to de Azcárate, they represented an excellent example of how minorities were affected by a drastic change in their conditions in a phase of transition from one regime to another.

The importance of their Kin States, further, influenced the attitude of Belgrade authorities, which showed to be quite indulgent with the Germans and, on the contrary, very firm with the Magyars. This indulgence, anyway, did not mean that the relationships were generally free from crisis and controversies. If in Vojvodina the support of Germans was necessary to strengthen the anti-Magyar policy of the government, in other regions the treatment deserved to them was absolutely coherent with the nationalist point of view of Belgrade, as denounced in the political debates and before the international institutions. The international forum became the only place where Germans could address their grievances after the turn of 1929, and the banning of the *Partei der Deutschen*, as it was stressed in the Petition issued in 1930 by the lawyer Dr. Walter Riebl. This petition was focused on the statute of the association *Deutsches Haus* and the property of a building erected in 1903. In 1925, the latter was confiscated thanks to a decree of 1915 concerning the goods of enemy subjects, and was transferred to another organization, *Celjski Dom*, which pretended to have the same goals of the German association. The problem relied in the fact that the building had already been purchased by another German association, and Yugoslav authorities refused to consider this previous selling of the building as legitimate: the question was solved only after the intervention of the League, which pressed the Yugoslav authorities to give an adequate compensation to the Germans.⁹

Also the Romanians of Timok valley and Macedonia were supported by a Kin State, and this support helped them to get through the difficult atmosphere of the first years. In 1919, for example, the Serbian authorities and troops in Macedonia were accused of refusing to distribute food to Vlachs who could not prove to send their children to Serbian schools; to obstacle the return of Aromenians who left during the war or even to forbid talking in Romanian.¹⁰

A different condition was that of the Muslim population, who resided in the regions of Kosovo, Macedonia and Bosnia. The Muslims were protected by several clauses inserted in

⁹ Petition to the Council of the League of Nations: Re-Violation of the rights of the German minority in the Kingdom of Yugoslavia by decrees and decisions of the Yugoslav authorities herein explained (1930). (League of Nations. Official Journal, 14th Year, no.11 (First Part), November 1933, p.1315. HALN, section 41, R1700 dossier 47675.)

¹⁰ Notes of the Direcțiunea poliției și siguranței generale, February 12, 13, 22 1919. Mircea VALCU-MEHEDINTI, *Dezvaluiri fața necunoscuta, a istoriei României. Un popor care se stinge: aromanii (macedo-romanii). Culegere de documente originale din fondurile serviciul special de informații direcția siguranței generale, direcția generala a poliției, corpul detectivilor casa regala*, Bucharest 2008.

the minority treaty, and enjoyed a form of autonomy in the management of their cultural affairs and in the administration of justice: as a matter of fact, some special judges were competent to decide for the succession and family law according to the religious beliefs of the Muslim people.

The most important Muslim group was that of Bosnia, who was represented by Mehmed Spaho's Yugoslav Muslim Organization and always showed a negotiating approach towards the government of Belgrade. In the occasion of the vote for the *Vidovdan* (St. Vitus day) Constitution (June 28, 1921), for example, this party carefully negotiated its support, which permitted the government to pass the text with 223 votes out of more than 400.¹¹

Bosniaks obtained their minimal demands: a softening in the application of the agrarian reforms, the preservation of their religious autonomy (Islamic judges, *Vakuf* administration), the religious equality in front of the law, and the territorial integrity of their historical borders around the six Bosnian districts (Sarajevo, Tuzla, Mostar, Travnik, Vrbas and Bihać).

This approach brought the Muslims of Bosnia to contact directly the government, without internationalizing their problems using the instrument of petition. The League, anyway, received some interesting documents concerning the Muslims of Bosnia, who started to develop an inner process of identity construction thinking about themselves as a real Muslim and Slavic nationality, different from the Croats and the Serbs. In 1938, for example, the minority section handled the proclamation of Miloch Valicevic, the duke of Zelich who proclaimed himself as the legitimate heir of the king of Bosnia-Herzegovina, affirming that people of Bosnia claimed their absolute independence under the only legitimate power of the king. According to this document, Bosniaks (*le Peuple Bosniaque*) had their own character, language, traditions, administration, and precise geographical limits. Bosniaks lived under the Serbian oppression, in an artificial State with no national cohesion, and consequently deserved to exercise their right of self-determination and to be freed from this serfdom, which was described as the: "asservissement des Serbes dans une agglomération de pays en tous points différentes dénommée Yougoslavie".¹²

At the end of the interwar period, thus, Bosniaks manifested a certain will of gaining a solid identity and to distinguish themselves from their "Slavic Brothers". These feelings, anyway, were expressed in a very particular period and in very particular ways, for example when in 1943 a group of Muslims submitted a memorandum to the *Führer* trying to convince him of their Gothic origins.¹³

But, as we previously mentioned the case that most of all interested the League was that of Macedonia. The situation of Macedonia was certainly conditioned by the bad relationships existing between Yugoslavia and Bulgaria, which, in de Azcárate's opinion, could not have been worse; by the activity of the notorious IMRO, the Internal Macedonian Revolu-

¹¹ For the conditions of Bosnian Muslims, Adil ZULFIKARPAŠIĆ, *The Bosniak*, London 1968; Thierry MUDRY, *Histoire de la Bosnie-Herzégovine. Faits et controverses*, Paris 1999; David A. DYKER, "The Ethnic Muslims of Bosnia: Some Basic Socio-Economic Data", *The Slavonic and East European Review*, 50/1972, no. 119, 238-256; Mark PINSON (ed.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historical Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Cambridge Massachusetts 1994. For the national question in interwar Yugoslavia it is obligatory to consult Ivo BANAC, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca 1984.

¹² This document was received by the secretariat on the 18th of June 18, 1938, and contained the demand of the Duke to appear in the Council to claim the throne. HALN, Section 11, box R3690, dossier 34332.

¹³ Rade PETROVIĆ, *Il fallito modello federale della ex Jugoslavia*, Soveria Mannelli 2005, 317-319.

tionary Organization; by the repressive measures of the Yugoslav authorities in the region. These problems were inextricably and reciprocally connected and gave rise to a harsh conflict between Belgrade and Sofia, a dispute which represented a perfect example of what was happening in Europe and in the cases concerning the minorities of many other regions such as Transylvania and Upper Silesia.

The Bulgarian government conditioned the establishment of good relationships with Belgrade to the treatment of Macedonians (who were generally considered as Bulgarians in spite of their attempts of presenting themselves as “Macedonians”); the Yugoslav government, on the contrary, believed that no improvements could be recorded so long as this minority was an instrument used by Sofia for irredentist aims. According to de Azcárate, it was a sort of vicious circle and both parties were partially right, although perhaps neither entirely so.¹⁴

The activity of the Revolutionary Organization represented a further problem, at least concerning its illegal activities, while it also supported a legal diplomatic action, flooding the League with petitions and protests of many legal associations such as the Macedonian National Committee for the League of Nations, Congress of union of Choral national societies of Bulgaria, Comité national des organisations des émigrés macédoniens, the Committee of the Bulgarian emigrants from Western territories...

These acts were analyzed by the minority section of the secretariat but produced no serious results. The section, as a matter of fact, was limited by the fact that Belgrade openly denied the existence of a Macedonian minority, and this view could not be discussed without creating many more serious problems for the League. The petitions, moreover, had to respect certain requisites, for example they had not to ask for political reforms of the State or territorial changes, they could not be generic and had not to contain expressions of violent language. The Macedonian petitions, on the contrary, often violated all these conditions.

The petition drafted by the committee of emigrants from the Western frontiers of Bulgaria, for example, was full of a spirit of revolt and hostility towards Yugoslavia, as well as the one sent by National Macedonian Committee, on the 22nd of December, 1927.¹⁵ This violent language was often associated to certain allusiveness and to a lack of precise material references. In July 1926, the petition of Madame Donca Holiotcheva, *Présidente de l'Union des Femmes Macédoniennes* (based on the association's resolution of 31 May, 1926)

¹⁴ On the activity of the Macedonian revolutionaries, even with a sympathetic attitude in commenting and understanding the violence of their struggle, see John BAKELESS, “The Macedonian Question”, *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, vol. 177/1935, 223-231; Stoyan CHRISTOWE, *Heroes and Assassins*, New York 1935; Duncan M. PERRY, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements, 1893-1903*, Durham 1988; Vermund AARBAKKE, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia, 1870-1913*, Boulder 2003; Albert LONDERS, *Terror in the Balkans*, London 1935. On the legal propaganda activity of the different Macedonia associations, Voin BOZHINOV – L. PANAYOTOV (eds.), *Macedonia. Documents and Materials*, Sofia 1978; *The Complaints of Macedonia: Memoranda, petitions, resolutions, minutes, letters and documents addressed to the League of Nations, 1919-1939*, Geneva 1979.

¹⁵ The notes signed by Azcárate in August and December 1927 stressed that the Macedonian petition did not contain any evidence of the existence of such minority and was drafted by a nationalist association. Also the petition of the National Committee of the organizations of the Macedonian emigrants was deemed as not-receivable (note of Colban, April 18, 1927) since it was full of violence, a real political pamphlet against Yugoslavia for the assassination of Mikhail Gavrilloff and his son Chrsto. Petitioners accused the authorities as in three weeks the authors of this homicide were not persecuted and punished. The same conclusions were reached for the petition of the National Macedonian Committee (December 22, 1927) for the process of Skopje. (HALN, section 41, box R1700, dossier 51127; box R1661, dossier 12285.)

contained no allusion to the minority treaties but simply denounced an unbearable regime of terror (*un Règime insupportable de terreur*) without describing in detail in what this terror consisted.¹⁶

These petitions mentioned precise political requests which overcame the dispositions of the minority treaties. The executive committee of the Union of Macedonian fraternities, for instance, was warned by British diplomacy “to give up pursuing the chimera of an autonomous Macedonia”.¹⁷ In other occasions, Bulgaria advocated the establishment of an international commission under the auspices of the League, in order to monitor and control the frontiers with Romania, Yugoslavia and Greece as Sofia was repeatedly accused of supporting the revolutionary groups acting in those zones in order to keep high the attention on the “oppressed” Bulgarian minorities.

The Macedonian case was quite exemplar to understand how petitions could be interpreted as a political instrument and exploited in this sense, but at the same time, it showed that repression, police and military measures were absolutely not helpful: on the contrary, they could produce very counter-productive effects. De Azcárate underlined that Serbian iron fist and the “punitive expeditions” ordered against the Macedonian revolutionaries did not conform to the real interest of the State. According to him, it could be easily realized that the policies of persecution and “terrorization” not only constituted manifest violations of the treaties, but also created the conditions in which the revolutionary activities could be carried on to the best advantage.

According to de Azcárate, the League was in a very particular situation when examining the numerous petitions of the Macedonian organizations. On the one hand, the facts constituted “obvious violations of the clause of equality of treatment and security”, on the other hand, it was clear that the petitions proceeded from a terrorist organization and the acceptance of the latter meant an encouragement of some activities which aimed to maintain a state of agitation and to prevent the harmonious and peaceful coexistence of majority and minorities.

¹⁶ Petition of the Union of Macedonian Emigrant Associations in Bulgaria, (March 5, 1927). In this case, the Persian member of the minorities' section justified the violence of the language. (Jane K. COWAN, “Who's Afraid of Violent Language? Honour, Sovereignty, and Claims-Making in the League of Nations”, *Anthropological Theory*, 3/2003, no. 3, 271-291.) Also the petition of August 21, 1929, of the Union des Bulgares de Bessarabie was considered by the committee for “the absence of details with regard to the grievances stated therein”. The committee of three met on January 16 1930 and considered it was not necessary to bring the matter before the council. (*Official Journal of the League of Nations*, Issue 5, May 1930, 387)

¹⁷ William Erskine suggested to Karanjuloff (the representative of the Executive committee) not to exaggerate with the petitions to the League and “to give up pursuing the chimera of an autonomous Macedonia”. (Note of Erskine to the marquess Curzon, Sofia, February 9, 1922, Documents on British Foreign Policy, 1919–1939, First Series, vol. XXIV, London, Her Majesty's Stationery Office, 1983, doc. 27.)

Conclusions

The experience of de Azcárate in the field of protection of minorities ended with the draft of his book, during the second world war, when the minority question had already showed its disruptive potentiality, representing one of the causes of the outbreak of the second world conflict.

The question was deeply connected to the global reform that the peace-treaties tried to impose to the system of international relations, and could be considered as “the keystone of liberalism and one of the fundamentals of democratic organization”.¹⁸ But the work of the League was not merely humanitarian but mainly political, as its aim was to avoid the inter-State frictions and conflicts which had occurred in the past, as a result of the frequent ill-treatment or oppression of national minorities. According to de Azcárate, this target was connected to the international reality and the clash between revisionist and anti-revisionist States, which used the minorities as a sort of Trojan horse, a Fifth Column in order to destabilize their foes and carry out their foreign policy. In 1919, international diplomacy believed that the most effective method of preventing national minorities from disturbing peaceful inter-State relations was to ensure that these minorities received from the respective authorities a reasonable and equitable treatment. Equality was the cornerstone of the protection of minorities: equality before the law, equality of civil and political rights, equal treatment and security in law and in fact, were the main expressions of the minority treaties and the principles which guided the whole system. But these ideas, if generally accepted, met with a wide resistance when they have to be concretely applied:

“(...) those entrusted with the mission of protecting minorities have to carry out their duties in the midst of the strongest political passions, and to intervene in what constitutes the most sensitive sphere of the political life of a country.”¹⁹

The work of the League, as a matter of fact, resented from the troublesome atmosphere of the interwar period, which was imbued with political antagonisms and historical rivalries. However, it represented a first serious attempt in order to create a comprehensive and effective international system; even if for some it has been a failure, the League’s protection of minorities proved to be an interesting experiment, and, it has to be underlined, in some cases it prevented many States from exaggerating with the discrimination of their minorities. The general view about this question, anyway, is substantially negative and the League’s experience as been seen as a failure, or a defeat of the international system. The study of minority question during the interwar period, an even afterwards, could anyway be very useful to reflect about some conclusions.

During the interwar period, after having gained their independence – sometimes in very brief amounts of time – many States were called to cede part of their national sovereignty to the international institutions, and if this concession could sound just and fair when speaking about the collective security and international peace, at the same time, it was perceived as a great problem when regarding the relation of one State with its citizens. The study of the minorities, therefore, offers interesting suggestions about what could be described

¹⁸ Pablo DE AZCÁRATE, *League of Nations and the protection of Minorities. An Experiment*, Washington 1945.

¹⁹ P. DE AZCÁRATE, *League of Nations*, 27.

as the Achilles' heel of interwar international regulations, whose development had always been troubled by the lack of some effective instruments to be put into practice and penetrate State boundaries. As a matter of fact, the League was no supernatural being hovering about in space, but consisted of members, each of whom was a sovereign State; only the assumption of a minimum of good faith, together with the common and earnest will of all the members could reduce the animosity of the international relations.²⁰

Documents and Bibliography

Documents of the Historical Archives of the League of Nations (Geneve)

Vermund AARBAKKE, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia, 1870–1913*, Boulder 2003

John BAKELESS, "The Macedonian Question", *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, vol. 177/1935, 223-231

Ivo BANAC, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca 1984

Voin BOZHINOV – L. PANAYOTOV (eds.), *Macedonia. Documents and Materials*, Sofia 1978;
The Complaints of Macedonia: Memoranda, petitions, resolutions, minutes, letters and documents addressed to the League of Nations, 1919–1939, Geneva 1979.

Jane K. COWAN, "Who's Afraid of Violent Language? Honour, Sovereignty, and Claims-Making in the League of Nations", *Anthropological Theory*, 3/2003, no. 3, 271-291

Stoyan CHRISTOWE, *Heroes and Assassins*, New York 1935

Pablo DE AZACÁRATE, *League of Nations and the protection of Minorities. An Experiment*, Washington 1945

H. DICKINSON, *Les droits des Minorités*, Bruxelles 1924

Piotr EBERHARDT, *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Eastern Europe. History, Data, and Analysis*, New York – London 2003

Jacques FOUQUE-DUPARC, *La protection des minorités de race, de langue et de religion*, Paris 1922

Albert LONDERS, *Terror in the Balkans*, London 1935

Carlile Aylmer MACARTNEY, *National States and National Minorities*, Oxford 1934

Duncan M. PERRY, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements, 1893–1903*, Durham 1988

Helmer ROSTING, "Protection of Minorities by the League of Nations", *The American Journal International Law*, 17/1923, no. 4, 641-660

The Complaints of Macedonia: Memoranda, petitions, resolutions, minutes, letters and documents addressed to the League of Nations, 1919–1939, Geneva 1979

²⁰ "The League is no supernatural being hovering about in space. It consists of Members, each of whom is a sovereign State. Therefore the action of the Council cannot be automatic, because the Council cannot meet if not summoned, and cannot be summoned except by the initiative of one of the Members of the League... No transaction whatever, not only between nations but between individuals as well, would be possible without the assumption of a minimum of good faith, and, as the experience of commerce shows, that very assumption, when universal, reduces to a small proportion the number of cases in which that minimum cannot be obtained. The Council, of course, could not hope to settle any dispute were it not supported by the common and earnest will of its Members. (Paul MANTOUX, "On the Procedure of the Council of the League of Nations for the Settlement of Disputes", *Journal of the British Institute of International Affairs*, 5/1926, no. 1, 16-31)

ZASLUGE DR. JOSIPA BÖSENDORFERA U SPAŠAVANJU KULTURNE BAŠTINE TIJEKOM I NEPOSREDNO NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Ante Grubišić

UDK: 930-05Bösendorfer, J.“1941/45“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Veoma slabo poznate činjenice o sudbini kulturne baštine tijekom rata 1941.–1945. u Osijeku i Slavoniji, kao i vrlo slabo poznata biografija povjesničara Josipa Bösendorfera potakle su autora na pokušaj rasvjetljavanja konkretnog slučaja intenzivnog nestajanja lokalne i regionalne kulturne baštine u ratnom i poratnom vremenu, prije svega pojedinačnom i institucionalnom pljačkom ili uništavanjem te, nasuprot tome, ustrajnih naporâ pojedinaca da što je moguće većim dijelom bude spašena. Među takvim pojedincima posebno je istaknuta uloga Josipa Bösendorfera. Članak je napisan na temelju arhivskog gradiva pohranjenog u Muzeju Slavonije u Osijeku, gdje je Bösendorfer bio zaposlen u navedenom razdoblju. Tematski je ograničen na opći prikaz „sudbine” imovine građana židovske i srpske narodnosti odnosno židovskih i srpskih kulturnopovijesnih vrijednosti od 1941. do 1945. godine te, analogno, imovine njemačkog podrijetla i na koncu imovine iz slavonskih vlastelinskih dvoraca neposredno nakon 1945. godine. Završni dio rada odnosi se na samog Josipa Bösendorfera u tim godinama.

Gljučne riječi: Josip Bösendorfer, Državni muzej u Osijeku, Ured za podržavljani imetak, kulturna baština

I.

Profesorska mjesta u osječkim gimnazijama na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće bila su privlačna nekima od prvih školovanih povjesničara, no karijere su nastavljali u Zagrebu, baveći se širim, nacionalnim temama. Za razliku od primjerice Ferde Šišića ili Rudolfa Horvata, Josip Bösendorfer (Lukač kod Virovitice, 1876. – Osijek, 1957.) cijelu je profesionalnu karijeru proveo u Osijeku kao profesor, upravitelj gimnazije i muzeja, gradski vijećnik, pokretač raznih kulturnih inicijativa – udruga, institucija i časopisa. Povjesničara ponikla u osječkom sirotištu, pokretača inovativno osmišljenih historiografskih istraživanja

povijesti Osijeka i Slavonije, stručna javnost dobro pozna premda – paradoksalno – o njegovu radu još uvijek nema iole ozbiljne studije. Manjkavi su čak i biobibliografski podaci.¹ Pisac ovog članka, baveći se drugim temama iz osječke kulturne povijesti, suočavao se s pitanjima u vezi sa sudbinom raznovrsne osječke i slavonske kulturne baštine u spomenutim ratnim i poratnim godinama. Pritom je nailazio na vrela koja su ga upućivala na potrebu da istraži naznačeni, slabo poznati segment Bösendorferovog rada, obilježen njegovim osobnim naporom da se spasi što više vrijednosti koje su bile osuđene na nestanak ili trajno otuđivanje iz svoga izvornog miljea.² Rad je nastao i iz potrebe da se istraže njegovi sporovi i sukobi s pojedincima i skupinama u provincijskom ambijentu koji su u tim destrukcijama sudjelovali te ustanovi sudbina spornih kulturnih dobara u to doba. Njegov je cilj povezati u cjelinu postupno prikupljane arhivske obavijesti i stečene spoznaje, kumulirane u dužem vremenskom rasponu te samo dijelom dopunjene recentnim arhivskim istraživanjima. Dodatni je poticaj što se u radovima o ratnim pljačkama i uništavanju imovine 1941.–1945. godine sudbinu kulturnih dobara jedva kad i spominje,³ a tek jedan recentniji rad kratko problematizira i sudbinu kulturnih vrijednosti slavonskih dvoraca u ratu i poraću.⁴ Praktična aktualna potreba da se rješavaju pitanja obeštećenja pojedincima za predmete umjetničke vrijednosti koji su u ratnim i poratnim uvjetima dospjeli u hrvatske muzeje iz obiteljskih kolekcija i kolekcija njihovih predaka danas je razlog više pristupanju temi o tadašnjoj ulozi osječkog muzeja i Josipa Bösendorfera.

II.

Briga za kulturna dobra u Osijeku ima svoju pretpovijest. Ona je manjim dijelom u vezi s radom Gradskog muzeja u Osijeku, koji je 1930-ih godina imao samo jednog kustosa i zapravo je bio jedina kulturna institucija u gradu pored Hrvatskoga narodnog kazališta. Većim je dijelom povezana s djelatnošću Arheološkog kluba „Mursa“, istovremeno kulturnog društva i okupljališta aktivnih „zaljubljenika“ u kulturno-povijesnu baštinu. Bili su to mahom amateri, a poneki među njima i bogati donatori pa su se njihovim prinosima u

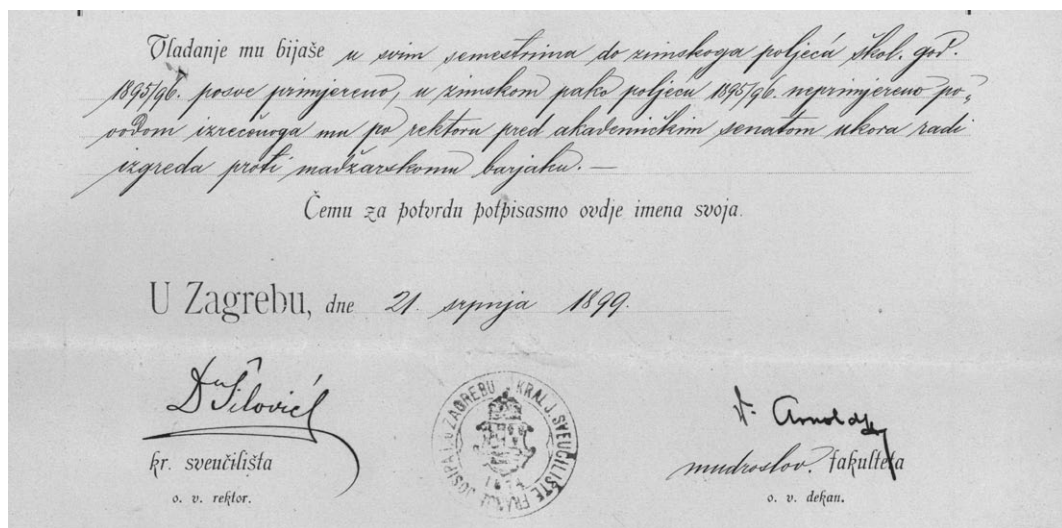
¹ Osnovne biobibliografske podatke o njemu prikupila je njegova nasljednica u Muzeju Slavonije Osijek, dr. Danica Pinterović. Vidi: „Josip Bösendorfer“, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Zagreb 1989., 182.-183. O širini njegova polja interesa najbolje svjedoči rukopisna ostavština koja se čuva u Muzeju Slavonije Osijek i Državnom arhivu u Osijeku, koja je nedavno uz osnovne biografske podatke najvećim dijelom opisana u: Danijel JELAŠ, „Dr. Josip Bösendorfer i njegova pisana ostavština“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 11, Osijek 2011., 379.-390. Mladost, okolnosti pod kojima je sudjelovao u paljenju mađarske zastave te zabrana studiranja u Ugarskoj i Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, studentski i rani radovi na njemačkom jeziku, status dopisnog člana u tri akademije znanosti, ali i smjenjivanje s položaja upravitelja gimnazije u vrijeme ministarskog mandata Svetozara Pribičevićeva, rano umirovljenje te politička djelatnost Bösendorfera kao gradskog vijećnika samo su neka od pitanja koja iziskuju daljnja istraživanja. Riječ je o neupitno izuzetnoj osobi osječke kulturne prošlosti.

² Ante GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj“, *Osječki zbornik*, br. 26, Osijek 2002., 107.-134.; Ante GRUBIŠIĆ, „O jednoj zabrani Osječkog zbornika“, *Osječki zbornik*, br. 27, Osijek 2004., 121.-126.; *Arheološki klub „Mursa“, zapisnici sjednica 1933.–1944.*, (prir. Ante Grubišić), Osijek 2005.

³ Vidi npr.: Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, „Podržavljenje imovine Židova u NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, 30/1998., br. 3, 429.-453.; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, „Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007., br. 1, 97.-116.; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Stradanja i pamćenja: holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek 2006.

⁴ Jasminka NAJČER SABLJAK, *Umjetničke zbirke vlastelinskih obitelji u Slavoniji i Srijemu*, neobjavljeni doktorski rad, Zagreb 2012.

muzeju postupno stjecale vrijedne zbirke. Nerijetko su različiti predmeti koji se odnose na Osijek i Slavoniju kupovani i po stranim antikvarijatima i zbirkama, čak i za veće svote, da bi se mogli naći u osječkom muzeju.⁵ Od samih početaka, 1933. godine, među „šarenim” članstvom „Murse”⁶ bio je i Josip Bösendorfer, kao pročelnik njezina tehničkog odbora. U to se doba oštro protivio preseljenju županijskog arhiva i arhiva Vojno-inženjerske direkcije iz Osijeka u Zagreb odnosno Beograd. Bavio se od početka mnogim drugim pitanjima zaštite kulturne baštine, ponajviše lokalnog značaja, ali je ponešto i publicirao, ponajviše na teme pojedinačnih vrijednih kulturnih spomenika.

Slika 1. Iz „Absolutorija” Josipa Bösendorfera: „Vladanje mu bijaše u svim semestrima do zimskoga poljeća škol[ske] god[in]e 1895/96. posve primjereno, u zimskom pako poljeću 1895/96. neprimjereno povodom izrečenoga mu po rektoru pred akademičkim senatom ukora radi izgreda proti mađarskom barjaku. Čemu za potvrdu potpisasmo ovdje imena svoja. U Zagrebu, dne 21. srpnja 1899. Dr. Šilović, rektor kr[alj]evskog sveučilišta i Dr. Arnold, dekan mudroslov[nog] fakulteta...”

Od 1937. do 1941. godine, nakon smrti Vjekoslava Celestina, dugogodišnjeg kustosa osječkog muzeja (43 godine rada!), osječki kustos bio je Zagrepčanin dr. Franjo Buntak.⁷ Prvi se suočio s problemima zbrinjavanja kulturne baštine u ratnim okolnostima. Nešto predratnog iskustva stekao je prilikom zbrinjavanja po „sili zakona” veće zbirke predmeta i knjiga ukinute slobodnozidarske lože. (Zbivalo se to, dakako, pod neizravnim utjecajem nacističke Njemačke.) Tako je Buntak 28. veljače 1941. u ime muzeja sudjelovao u primo-

⁵ Kratki pregled osnutka i rada ovog društva u: *Arheološki klub „Mursa”, VI-XXVIII.*

⁶ Neki od članova bili su: predsjednik Vjekoslav Celestin, kustos muzeja; potpredsjednik general Milorad Lazarević; tajnik Ante E. Bričić, zaposlenik Jugoschichta; ing. Radoslav Franjetić; grafičar Jovan Gojković; grafičar Ivan Roch; ak. slikar Josip Zorman; ak. kipar Mihajlo Živić; dr. Slavko Diklić, javni bilježnik; Adam pl. Reisner, veleposjednik; Milan Blažeković, glavni tajnik Šećerane; odvjetnici dr. Herman Weissmann i dr. Kamilo Firingner; dr. Stjepan Pele, profesor; ing. Franjo Pire, industrijalac; dr. August Nevidal, liječnik; Sima Pavlović, suvlasnik Tiskarskog zavoda; Franjo Frank, ljekarnik; Lujo Plein, operni pjevač; ing. Ivan Piry, graditelj; O. I. Kapistran Geci, franjevac; Vinko Reichnach, umjetnički drvorezbar, i dr.

⁷ Osim što je osuvremenio osječki muzej, 1940. osnovane su u sklopu ustanove knjižnica i galerija, koje u ratu postaju utočište mnogobrojnim oduzetim predmetima.

predaji predmeta, knjiga i ostalog iz ukinute osječke lože.⁸ Danas je to najveća sačuvana zbirka predmeta slobodnozidarske provenijencije u Hrvatskoj, iako je poslije okupacije njezin dio oduzela njemačka vojska.⁹

Policijske mjere novih vlasti protiv Židova i Srba odmah nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske regulirane su nizom zakonskih akata, odredaba i naredaba¹⁰ s ciljem „arizacije” hrvatskog društva, kulture i privrede.¹¹ Pod nadležnost „Ponove”, najčešće spominjane institucije – za koju se na lokalnoj razini pa i u službenim prepiskama najčešće koristio ovaj kolokvijalni naziv – spadala je i imovina iseljenih, odbjeglih i nestalih Srba. Ne računajući razne prisilne kontribucije, u ukupnoj podržavljenoj masi do sredine rujna 1943. najviše je bilo zgrada, trgovačkih i obrtničkih poduzeća, veleobrtnih poduzeća i vrijednosnica, dok su pokretnine činile svega 2,58%, a u tom postotku jedan dio bile su umjetnine i knjige koje su završavale u državnim muzejima i knjižnicama. Smatra se da je zbog krađa i zlouporaba mnogo više pokretnina završilo u privatnom vlasništvu, nego na državnim adresama, odakle su se pak u besćenje prodavale ili poklanjale raznim pojedincima, ustanovama i udrugama.¹² Osječku podružnicu za Slavoniju i Srijem Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu Osječani su nazivali „ravnateljstvo za pljačku”.¹³

Ivan Flod je svjedočio kako je po ulasku njemačke vojske u Osijek 11. travnja 1941. odmah počela pljačka umjetnina, uglavnom po stanovima Židova i Srba i to pod „stručnim” nadzorom Luje Pleina, koji je kao član Arheološkog kluba „Mursa” znao gdje se nalaze najvrednije

⁸ Muzej Slavonije Osijek, Dokumentarna zbirka, Muzejski spisi (dalje: MSO, DZ, MS), *Primopredajni zapisnik od 28. 2. 1941. godine o prijavezu knjiga, časopisa, slika, fotografija, pokućstva i raznih drugih predmeta iz slobodnozidarske lože na Trenkovom trgu 3 u gradsku knjižnicu, odnosno gradski muzej.*

⁹ Ante GRUBIŠIĆ, „Slobodnozidarska loža ‘Budnost’ u Osijeku (1773.–1945.)”, *Ostavština osječke slobodnozidarske lože ‘Budnost’: katalog izložbe*, Osijek 2003., 68.–70.

¹⁰ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, 430.–431. i bilj. 9.

¹¹ Ureda za obnovu privrede (osnovanog 3. 5. 1941.), Državnog ravnateljstva za ponovu (osnovanog 24. 6. 1941.) i Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu (osnovanog 1. 7. 1941.). Ova dva posljednja spojena su 15. 9. 1941. u jedinstveno Državno ravnateljstvo za ponovu. Od 14. 1. 1942. poslove oko podržavljenja preuzet će Državna riznica NDH koja je u tu svrhu osnovala Ured za podržavljeni imetak. (Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Stradanja i pamćenja*, 20.–21.)

¹² N. KISIĆ KOLANOVIĆ, „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, 445.–446. Iza relativno malog postotka, krije se zapravo golemi broj raznih pokretnina o čemu za Osijek svjedoče sačuvani dokumenti u Državnom arhivu u Osijeku u fondu *Narodni odbor grada Osijeka* (dalje: HR-DAOS, 67): „Očevidnik izdanih podržavljenih stvari državnim, vojnim, ustaškim i političkim ustanovama, javnim i dobrotvornim društvima i za pomoć sirotinji” (2543), zatim „Očevidnik izdanih podržavljenih stvari vojnim vlastima, javnim ustanovama i za pomoć sirotinji – a iz napuštenih kućanstava” (2544) te „Popis izdanog pokućstva i inih predmeta na privremenu uporabu” (2545). Samo je u prvom očevidniku preko 90 organizacija i ustanova koje su preuzimale pokretnine, a među njima mnoge iz Zagreba. Što se toga tiče, postoji u istoj skupini dokumenata i zapisnik od 12. 8. 1942. na 20 stranica o stvarima iz stanova iseljenih Židova koje je preuzelo izaslanstvo Glavnog Ustaškog stana iz Zagreba za potrebe tamošnjih ureda. Popis je načinjen po ulicama i stanovima, tj. kućama (brojevima i imenima) bivših vlasnika. Radi se o velikom broju komada namještaja, tepiha i sl., ali se spominju i npr. slike te satovi. Nemoguće je utvrditi radi li se tu i u kojoj mjeri o predmetima umjetničkog obrta, kao što je nemoguće u očevidnicima – pored navedenih Židova i Srba – utvrditi vlasnike svih oduzetih stvari jer se često navodi „nepoznati Židovi”. Kada se još k tome ponekad dopisivalo „nepoznate stvari”, doista je teško utvrditi što je uopće, a posebno od umjetnina, otišlo u kontingentima iz Osijeka. Isto tako ne može se utvrditi je li bilo umjetnina među pokretninama koje su neki građani privatno nastojali jeftino otkupiti od Židova i među onim židovskim pokretninama pohranjenim kod privatnih osoba prilikom iseljavanja ili odlaska iz NDH, a na što su upozoravale vlasti i branile strogim kaznama ili tražile prijavu. („Zabranjeno kupovanje pokretnih stvari od Židova”, *Hrvatski list* (Osijek), br. 58 (5705), 8. 3. 1942.; „Prijava židovskih pokretnina i pokretnina osoba, koje su napustile područje naše države – Važna obavijest Ureda za podržavljeni imetak”, *Hrvatski list* (Osijek), br. 158 (7605), 8. 7. 1942.)

¹³ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, „Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH”, 105.

umjetnine.¹⁴ Inače, Plein je bio operni pjevač i publicist. Flod je u tome ponešto pretjerao jer su se otuđenja, sudeći po sačuvanim dokumentima, zbivala nešto drugačijim tijekom. Kratkim člankom objavljenim u osječkom dnevnom listu *Hrvatski list* pod naslovom *Obvezatna prijava starih umjetničkih i povijesnih spomenika Gradskom muzeju* pozvani su svi građani Osijeka, posjednici umjetničkih, kulturno-povijesnih i „prirodnih spomenika” da ih na temelju zakonske odredbe broj LXXVIII-1935. Z.p./1941. od 15. svibnja 1941. godine u roku od 48 sati prijave kustosu dr. Franji Buntaku u Gradski muzej. Gradsko poglavarstvo je trebalo odrediti što će se od prijavljenog pohraniti u muzeju. Za prekršitelje je bila predviđena kazna zatvora do 5 godina i novčana globa do 500 000 Din., a zatim se poblize nabrojilo na što se zakonska odredba odnosila – umjetničke slike, crteže, kipove, predmete umjetničkog obrta, numizmatičke zbirke, stare povelje, isprave, stare knjige itd.¹⁵ Članak je sastavio Buntak, ali to je u biti bio proglas osječčkog gradonačelnika i predsjednika Arheološkog kluba „Mursa” Milana Blažekovića.¹⁶ Radilo se o nešto slobodnijoj interpretaciji Zakonske odredbe o zabrani otuđivanja i izvoženja starinskih umjetničkih, kulturno-povijesnih i prirodnih spomenika s područja Nezavisne Države Hrvatske od 12. svibnja 1941., donesenoj na prijedlog ministra bogoštovlja i nastave dr. Mirka Puka. Prema Odredbi, vlasnici su morali pohranjivati umjetničke predmete na sigurno jer je njezina osnovna intencija bila, osim onoga što je pisalo u naslovu, zaštita kulturne baštine od ratnih razaranja. Nakon toga je Konzervatorski zavod u Zagrebu objavio „Upozorenje vlasnicima stari- na”. U njemu je stajalo da će njihovi izaslanici popisivati predmete po kućama, da će ih snimiti i proučiti te da će ostati u posjedu vlasnika. Samo iznimno, u slučaju da vlasnici ne mogu pružiti adekvatnu zaštitu, predmeti će se pohraniti u muzej. To je u Osijeku, to jest u Arheološkom klubu „Mursa”, izazvalo različita tumačenja i napetosti. Na redovnoj mjesečnoj sjednici „Murse” 3. lipnja 1941. predsjednik Blažeković izjavio je da su prijave o zabrani izvoza starina podnijeli Židovi i neki Hrvati.¹⁷ Svi ostali, dodao je Blažeković, nisu se odazvali, ali je naglasio da će se građanstvu dati mogućnost naknadnih prijava te će se tek nakon isteka novog roka postupati svom strogošću prema onima koji ne prijave svoje umjetnine. Neki su isti dan po izlasku članka

¹⁴ Ivan FLOD, *Opkoljeni Osijek*, [s. l.], [s. a.], 86. Rukopis o ratnim danima u Osijeku i najužoj okolici koji se najviše bavi Njemačkom narodnom skupinom. Nije samo Plein znao tko su vlasnici vrijednih umjetnina, znali su to svi članovi „Murse” koji su redovito dolazili na sastanke. Uostalom, to im je na neki način bio klupski zadatak. Nekada bi se povela i šira rasprava o privatnim zbirkama, kao npr. početkom 1940., potaknuta zamolbom Josipa Matasovića, urednika *Narodne starine*, da mu se napiše članak o privatnim zbirkama umjetničkog obrta u Osijeku. (*Arheološki klub „Mursa”*, 171.)

¹⁵ *Hrvatski list* (Osijek), br. 135 (7115), 17. 5. 1941.

¹⁶ *Arheološki klub „Mursa”*, 194. Milan Blažeković (9. 9. 1878. – 14. 4. 1946.) od 1902. do 1924. radio je u političko-upravnoj službi bosansko-hercegovačke uprave. U Osijek dolazi 1924. godine. Bio je tajnik *Prvog hrvatsko-slavonskog d. d. za industriju šećera*, istaknuti privrednik i član mnogobrojnih kulturnih udruga te predsjednik Arheološkog kluba „Mursa” od 1934. do 1945. Za vrijeme NDH imenovan je stožernikom te je kratko razdoblje (travanj – lipanj 1941.) bio osječki gradonačelnik. U kolovozu 1945. u Osijeku je osuđen na 15 godina robije s prisilnim radom. Umro je u logoru Stara Gradiška. (*Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 40.-41.)

¹⁷ U *Dokumentarnoj zbirci* muzeja sačuvan je Buntakov popis vlasnika umjetnina, te nekolicina dopisa vlasnika iz kojih vidimo kako je bilo vlasnika vrijednih umjetnina: uljanih slika Franje Pfalza (Milovan Pinterović), uljanih slika i crteža Waldingera i Hötendorfa (Zlatko Adler), slika hrvatskih modernih slikara Medovića, Krizmana, Filakovca, Becića, Tomerlina, Bužana, Račkog (Pavao Fischer, Robert Willheim, Žiga Krauss, Žiga Weissberger). To su samo su neki od umjetnika i vlasnika. Kako nisu samo bogatiji Židovi bili vlasnici značajnih umjetnina vidi se s popisa umjetnina potpredsjednika „Murse” Ante Brlića, na kojem je renesansni ormarić i raspelo, 25 ikona koje je za zagrebački muzej rezervirao Vladimir Tkalčić, još poneki komad antiknog namještaja, satovi itd. Bilo je i vlasnika rari- tetnih knjiga, starog oružja, porculana, ali i vlasnika kopija nekih slika i sličnih „umjetnina”. Na ovom mjestu treba naglasiti kako su redovni spisi Muzeja Slavonije, negdašnjeg Gradskog muzeja u Osijeku, do 1945. slabo sačuvani. Do Drugog svjetskog rata za neke godine čak nema niti jednog spisa, a za ratne godine tek su parcijalno sačuvani. Ipak, i to nam omogućava kakav-takav uvid u neke događaje i procese.

Obvezatna prijava starih umjetničkih i povijesnih spomenika Gradskom muzeju. Na temelju zakonske odredbe broj LXXVIII-1935. Z. p./1941. od 15. V. 1941. pozivaju se svi građani i stanovnici grada Osijeka, koji posjeduju starinske, umjetničke, kulturno-povjesne i prirodne spomenike, da ih u roku od 48 sati neizostavno prijave kustosu Gradskog muzeja g. dru Franji Buntaku na Mažuranićevom vijencu. Gradsko će poglavarstvo odrediti, koji će se od prijavljenih spomenika pohraniti u muzeju. Svako otuđivanje spomenika izvršeno nakon stupanja na snagu ove odredbe, stavit će se izvan snage, a prekršitelji će biti najstrože kažnjeni (zatvorom do pet godina i novčanom globom do Din 500.000). Naredba se odnosi na umjetničke slike, crteže, kipove, predmete umjetnog obrta svake vrsti, numizmatičke zbirke, stare povelje, isprave, stare knjige i t. d.

Slika 2. „Obvezatna prijava starih umjetničkih i povijesnih spomenika Gradskom muzeju”. *Hrvatski list* (Osijek), br. 135 (7115), 17. 5. 1941.

pronjemačke struje unutar „Murse”. Možda je to Buntaku, pored nemogućnosti napredovanja, bio dodatni motiv da napusti Osijek pa je tijekom lipnja 1941. godine prešao na novo radno mjesto u Zagreb.

Muzej je preuzeo Josip Bösendorfer, dobar poznavatelj lokalnih prilika i ljudi te – može se reći – tada već najveći autoritet u kulturnom miljeu grada. Kako je bio prijevremeno umirovljen, imao je vremena za angažman u „Mursi” od samih početaka. Kao povjesničar i gradski vijećnik mogao je djelovati u Klubu s punim autoritetom.

Prihativši u kaotičnim prilikama mjesto upravitelja osječkog muzeja, koje mu je ponudio tadašnji gradonačelnik Blažeković (31. svibnja 1941.), muzej je dobio vrlo kvalificirano vodstvo kada je to bilo najpotrebnije.²⁰ Bösendorfer nije postao upravitelj kao pristalica ustaške vlasti, već kao čovjek struke.²¹ Učinio je sve što je mogao da spasi osječku kulturnu

u *Hrvatskom listu* (17. svibnja 1941.) Buntaku poslali popis ili osobno došli prijaviti svoje umjetnine. Daleko najveći kolekcionar bio je odvjetnik Hermann Weissmann sa svojim numizmatičkim zbirka, bakrorezima, slikama, arheološkom zbirkom, fotografijama Osijeka iz 19. stoljeća i velikom knjižnicom s nekoliko tisuća knjiga. Među većim kolekcionarima bio je i ljekarnik Ivan Govorkovich, posjednik velike zbirke predmeta od stakla. I jedan i drugi poslije su darovali svoje zbirke osječkom muzeju – prvi zato što je shvatio što bi se na kraju moglo dogoditi pa je to već tada i naznačio u dopisu Buntaku, a drugi po posljednjoj želji svoje supruge. Plein je smatrao da gradonačelnikov poziv u novinama nije bio u skladu s vladinom „Odredbom o zabrani izvoza” pa je zatražio reinterpretaciju odredbe.¹⁸ On se također založio za ulaske u židovske stanove i pečačenje predmeta od arheološke i umjetničke vrijednosti. Buntak to nije prihvatio, nego mu je uzvratio kako za to nema zakonske odredbe ni pravnog temelja. Plein je još izjavio da ovamo ne spadaju kulturne tekovine njemačkog podrijetla, već samo one hrvatskog podrijetla.¹⁹ U pozadini se zapravo rasplamsavao sukob prohrvatske i

¹⁸ U njemačkim krugovima se smatralo da stvari njemačkog podrijetla treba povjeriti Zemaljskom vodstvu Njemačke narodne skupine u Hrvatskoj (*Landesleitung der Deutschen Volksgruppe in Kroatien*) jer je ono za njih nadležno, a ne osječki muzej.

¹⁹ *Arheološki klub „Mursa”*, 193.-194.

²⁰ MSO, DZ, MS, Poglavarstvena odluka o isplati mjesečnog dohotka J. Bösendorferu, 21. 6. 1941.

²¹ Takvim ga se doživljavalo i poslije 1945. godine jer je i pod partizanskom vlašću ostao na istom radnom mjestu, što je rijetko kada bio slučaj u to doba.

baštinu od raznih pljačkaša iz redova ustaškog režima, ali ponajviše protiveći se kulturnoj politici Njemačke narodne skupine u Osijeku.

III.

Mnogi osječki Nijemci doživljavali su Osijek kao metropolu legendarnog „Donaulanda” jer je u gradu i okolici živjelo oko 50% svih Nijemaca u Hrvatskoj. Grad je službeno postao „Osijek – Esseg”, postavljen je „njemački načelnik” (zapravo donaćelnik), germanizirani su nazivi nekih sela, uvedena je obavezna dvojezičnost svugdje gdje je bilo više od 20% Nijemaca itd.²² Njemačka narodna skupina (*Deutsche Volksgruppe*) formirala se 1941. po uzoru na državu, s vođom Branimirom Altgayerom. Organizacijska shema imala je četiri glavna ureda. Jedan od njih bio je Glavni ured za kulturu, koji je nešto kasnije također imao četiri ureda. Alois (Lujo) Plein vodio je Ured za umjetnost i znanost.²³ Njihov planirani Zavičajni muzej (*Heimatismuseum*) trebao je postati središnja njemačka kulturna institucija.²⁴ Muzejsku zgradu dobili su već u travnju 1941. godine Poglavnikovom „darovnicom” nekretnine građana židovske pripadnosti – kuće Deutsch na uglu Desatičine i Jägerove ulice. Zamišljeno je bilo da ovaj muzej ima nekoliko odjela: muzejski, galerijski, arhiv i knjižnicu. Plein je počeo sakupljati predmete, u prvom redu umjetničke slike, ali i namještaj, stare plakate, novine, dokumente, arheološke i etnografske predmete i sl., uglavnom njemačkih obilježja. Potjecali su iz njemačkih obitelji, ali kasnije i iz židovskih.²⁵

Slika 3. Zgrada Heimatiuseuma (prva s lijeva)

²² I. FLOD, *Opkoljeni Osijek*, 1.-2.; 37.

²³ A. GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj”, 117.-118. i tamo citirana literatura o *Skupini* i Altgayeru.

²⁴ Još 1938. godine Nijemci, tada organizirani u Kulturno i dobrotvorno društvo (*Kultur und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen in Osijek*), trebali su urediti svoj zavičajni muzej (*Heimatismuseum*). Upravitelj je trebao biti novinar i publicist Stjepan Frauenheim, poznat po antisemitskim tekstovima i publikacijama za vrijeme Drugoga svjetskog rata. On je trebao tom muzeju darovati svoje mnogobrojne zbirke u kojima se nalazio veliki materijal za povijest Osijeka. Stjepan Frauenheim je pogubljen nakon rata. (*Arheološki klub „Mursa”*, 123.-124.)

²⁵ A. GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj”, 122.

Pozvao je Gradski muzej na lojalnu i uzajamnu suradnju, poručujući da i oni imaju interes za osječke starine.²⁶ Bösendorfer je potkraj 1941. godine posjetio *Heimatmuseum* i podnio izvješće „Mursi” – u kojoj su ostali gotovo sami Hrvati i Srbi – konstatirajući da je prikupljeno jako mnogo stvari iz Osijeka.²⁷

Postavljanje likovnih izložbi u tom muzeju 1941. i 1942. godine bilo je izvedivo upravo zato što je prethodno bilo prikupljeno mnoštvo likovnih umjetnina, ali i zato što je rad muzeja bio zakonski omogućen.²⁸ Međutim, rad jednog muzeja ipak je pretpostavljao ispunjavanja niza materijalnih preduvjeta, donošenje statuta i njegovo usklađivanje s hrvatskim zakonima te, konačno, njegovo odobrenje od strane hrvatskih vlasti. Sve to nije išlo lako i brzo. Viktoru Hoffilleru, najutjecajnijoj osobi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj za muzejska pitanja, bilo je jasno koliko će biti problema oko nadležnosti i prava na pojedinu muzejsku građu u odnosima s budućim njemačkim Zavičajnim muzejom. U lipnju 1942. došao je u Osijek nastaviti provedbu onoga što je započeto 26. veljače 1942. godine. Tada je, naime, osječka gradska općina prenijela u vlasništvo države muzejske zbirke, muzejsku knjižnicu, zbirku slika i arhiv kako bi ih zaštitila od osječkih njemačkih vlasti,²⁹ kojima je bilo sumnjivo što se podržavljenje provodi samo u Osijeku, iako je bilo najavljeno za sve gradske muzeje u NDH.³⁰

Osječki muzej tada se nalazio na Mažuranićevom trgu, dok se veliki depo muzeja nalazio u zgradi osnovne škole u dijelu grada naseljenom pretežno njemačkim stanovništvom. U tom depou nalazila se i velika zbirka osječkih starih novina (hemeroteka), koju je na temelju Hoffillerove naredbe trebalo prenijeti u zgradu muzeja. Dočuo je to bio mjesni njemački vođa Skreptschuk. Pretpostavio je da će novine biti skrivene ili spaljene jer su najstarije među njima uglavnom bile tiskane na njemačkom jeziku i bile su, dakle, jedno od važnijih svjedočanstava o njemačkim kulturnim tradicijama u Hrvatskoj. Preko Njemačkog veleposlanstva u Zagrebu uspio je osigurati da se pritiskom na vlasti NDH najbrže što je bilo moguće odobri statut muzeja (krajem 1942.). Posjete učenika njemačke narodnosti te općenito Nijemaca izvan Osijeka *Heimatmuseumu* potom su postale učestalije. Postavljene su bile izložbe stilskog namještaja, umjetničkih slika, dokumenata i drugih predmeta vezanih za njemačku kulturu. Organizirao ih je Plein. Za ravnatelja ovog muzeja bio je postavljen povjesničar dr. Rudolf Schmidt iz Novog Sada.³¹

Josip Bösendorfer je strahovao da će svi ovi predmeti iz *Heimatmuseuma* biti na kraju odvezeni izvan Hrvatske, kao što se to često događalo u osječkoj prošlosti. Međutim, sada je u pitanju bila velika skupina predmeta vrlo važnih za zavičajnu povijest. Dio redarstve-

²⁶ *Arheološki klub „Mursa”, 193.*

²⁷ *Isto, 206.*

²⁸ U županijskoj palači otvorena je izložba *Njemačka slikarska umjetnost u Hrvatskoj-Slavoniji 1800 – 1941. godine*. Slijedila je izložba radova Adolfa Waldingera, zatim Hansa Rocha, Helle Reyman i Franza Wilhema iz Osijeka te Oskara Sommerfelda i Franza Fürsta iz Rume. (I. FLOD, *Opkoljeni Osijek*, 87.)

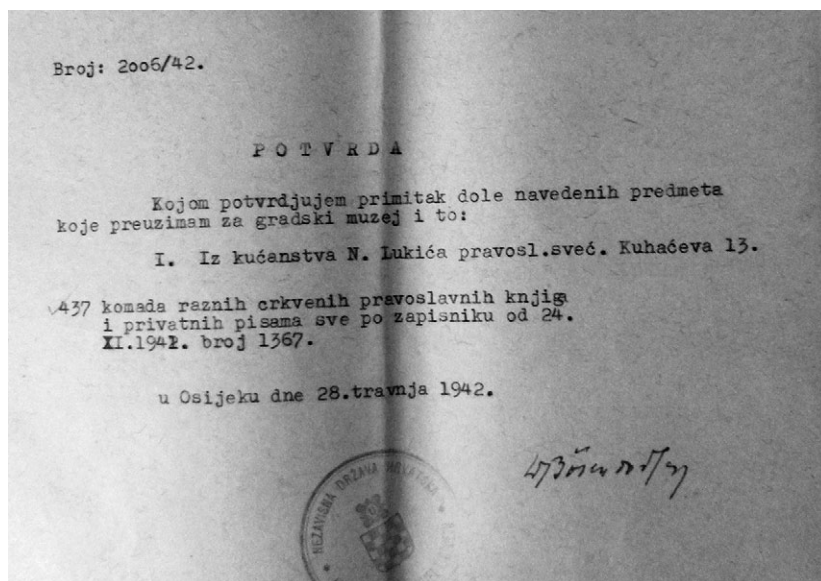
²⁹ MSO, DZ, MS, Dopis V. Hoffilera J. Bösendorferu, 3. 4. 1942.

³⁰ To je doista učinjeno „Zakonskom odredbom o osnutku Hrvatskog državnog muzeja u Osijeku”.

³¹ Rudolf Schmidt, povjesničar, dolazi u Osijek 1941. i počinje raditi u Uredu za statistiku Njemačke narodne skupine. Bavio se i rodoslovljima. Poslije formiranja zavičajnog muzeja postaje njegov ravnatelj. Za boravka u Osijeku stanovao je u kući Bele Friedmanna, Židova i komunista koji je završio u logoru. Poznao je njemačkog arheologa Roberta Rudolfa Schmidta, poznatog po pronalasku vučedolske golubice (jarebice), koji je tada iskapao na Vučedolu i Vlastelinskom brijegu (Sarvašu). Rudolf Schmidt je surađivao s njim. Poklapanje njihovih imena i prezimena izazivalo je zamjene identiteta, a najviše štete od toga bilo je u vrijeme raspodjele repatriiranog materijala, kada je pomiješan dio njihovih predmeta. (A. GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj”, 123.-124. i bilj. 103.)

no zaplijenjenih predmeta, pohranjenih u *Heimatmuseumu*, bio je izvan svake kontrole i privatno otpreman iz Osijeka. Dosta bogatijih Židova i Srba, posjednika raznih umjetnina, prisiljen odreći se svojih umjetnina, radije ih je poklanjalo osječkom gradskom muzeju negoli predavalo redarstvu ili *Heimatmuseumu*.

Kako se inače preuzimalo stvari za Državni muzej u Osijeku svjedoči primjer iz svibnja 1942., kada je Bösendorfer poslao poziv na dvanaest adresa građana židovske narodnosti i to prema spomenutom Buntakovom popisu iz 1941. godine.³² Petorici poziv više nije mogao biti uručen jer su se neki odselili u Bosnu (rad liječnika Židova u Bosni), drugi su otišli u nepoznato ili su bili odvedeni u logor.³³ Nedugo potom svi su ovi stanovi zapečaćeni, što je značilo da će brzo biti ispražnjeni i prodani ili pak nekome dodijeljeni. To je bio razlog što je Bösendorfer tražio da ga se obavezno obavijesti prilikom iseljavanja stvari, a o svemu je obavijestio i Ministarstvo bogoštovlja i nastave.³⁴ Kod preuzimanja predmeta izdavao je potvrde jer su ti predmeti stavljeni u pohranu, a ostajali u vlasništvu predavatelja i bili mu u svako doba na raspolaganju.³⁵ Isto tako, predmeti umjetničke vrijednosti koji su pripadali građanima srpske narodnosti predavani su temeljem odluke Ureda za podržavljeni imetak Gradskog poglavarstva uz dva svjedoka muzeju, tj. Bösendorferu.³⁶ U početku su te potvrde sadržavale detaljniji popis predmeta, a kasnije su postale kraće, sa sumarnim popisima pa se nerijetko samo navodio broj predmeta – uglavnom knjiga.

Slika 4. Primjer potvrde o preuzetim predmetima: „Broj: 2006/42. POTVRDA Kojom potvrđujem primitak dole navedenih predmeta koje preuzimam za gradski muzej i to: I. Iz kućanstva N. Lukića pravosl[avnog] sveć[enika] Kuhačeva 13. 437 komada raznih crkvenih pravoslavnih knjiga i privatnih pisama sve po zapisniku od 24. XI. 1941. broj 1367. U Osijeku dne 28. travnja 1942. Dr. J. Bösendörfer...”

³² MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Župskoj redarstvenoj oblasti, 6. 5. 1942.

³³ MSO, DZ, MS, Popis (dostavnica) redarstvenog stražara J. Špoljarića od 23. 5. 1942.

³⁴ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Župskoj redarstvenoj oblasti, 29. 7. 1942.

³⁵ MSO, DZ, MS, Potvrda J. Bösendorfera o primitku predmeta od Hüge Fuchsa, 11. 8. 1942.

³⁶ MSO, DZ, MS, Potvrda J. Bösendorfera o primitku predmeta od iseljenog Sime Petrovića, 5. 5. 1942.

Sadržajna dokumentacija sačuvana je samo za slučaj zbirke odvjetnika Hermana Weissmanna. Kao što je već rečeno, radilo se o velikoj i rijetkoj zbirci. Postala je predmet spora sa zagrebačkim Hrvatskim državnim arheološkim muzejom i Hrvatskim državnim povijesnim muzejom, koji su spomenutu zakonsku odredbu iz 1941. tumačili tako što su osječkom muzeju, kao gradskom (do podržavljenja u NDH), uskraćivali pravo na podržavljene umjetnine. Budući da takvo tumačenje dobilo podršku i odgovarajuće pozitivno rješenje Ministarstva bogoštovlja i nastave, Bösendorfer je bio primoran sastaviti predstavku nadležnom ministarstvu, koju je potpisao osječki gradski načelnik Galovac.³⁷ Poslije kraće pravne zavrzlake predmeti su ipak ostali u Osijeku, što je vlasti početkom 1942. izgleda dodatno nagnalo na što brže podržavljenje osječkog muzeja kako bi se u budućnosti izbjegli ovakvi sukobi. Do kraja te godine u muzeju se nagomilalo toliko mnoštvo predmeta, u prvom redu knjiga, da je Bösendorfer morao tražiti od gradonačelnika susjednu zgradu za muzej kako bi mogli i dalje zaprimati predmete.³⁸ Što se tiče slika, njih je početkom 1943. u muzeju bilo oko 1000 komada,³⁹ a krajem iste godine, pored ostalog, 150 ulja na platnu od umjetničke vrijednosti i 195 grafičkih radova. K tome, 120 goblena i izvjestan broj ikona nije bio uvršten u popis i čekao je daljnje rješenje.⁴⁰ Muzej nije htio primiti bilo kakve predmete pa ih je veliki broj vraćan „Ponovi” i to, prema sačuvanim spisima, 624 slike sa i bez okvira te 112 okvira razne veličine.⁴¹ S druge strane, postojao je određeni broj umjetnički vrijednih slika koje su trebale biti predane muzeju, ali nisu stigle do njega. Zato je Bösendorfer upozoravao Ured za podržavljeni imetak da preda slike iz stanova Ž. Kraussa, A. Deutscha, O. Schmutzera i P. Fischera. Potraživao je „Skizzenbuch” Hötendorfa, stečen kao predmet iz zbirke H. Weissmanna, a koji je L. Plein bio posudio za izložbu *150 godina njemačkog slikarstva u Hrvatskoj* u Berlinu, ali ga kasnije nije htio vratiti.⁴² Još je neke predmete muzej morao dati po višim naredbama, koji mu nikada potom nisu bili vraćeni, kao npr. dvije zastave i zastavne vrpce austrougarskih vojnih jedinica iz Vukovara i Osijeka za novoformirani vojni muzej u Zagrebu,⁴³ zatim, po naredbi Ureda za podržavljeni imetak, ikonu iz pravoslavne crkve u Donjem gradu, dar ruske emigracije iz 1921. godine,⁴⁴ 8 slika Ustaškom stožeru za Baranju⁴⁵ pa zatim 20 slika (akvarela i ulja na platnu) i 10 goblena Stožeru ženske ustaške mladeži,⁴⁶ mađarske knjige Mađarskoj kulturnoj zajednici⁴⁷ itd.

³⁷ MSO, DZ, MS, Predstavka J. Bösendorfera Ministarstvu od 18. 10. 1941.

³⁸ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera načelniku Osijeka, 9. 12. 1942.

³⁹ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu narodne prosvjete, 8. 3. 1943.

⁴⁰ MSO, DZ, MS, Izvješće čuvara galerije slika HDM u Osijeku Stjepana Matanića J. Bösendorferu, 20. 12. 1943.

⁴¹ MSO, DZ, MS, Uredovna potvrda Ureda za podržavljeni imetak o primitku slika i okvira od 22. 9. 1943. i 15. 2. 1944.

⁴² MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Uredu za podržavljeni imetak, 5. 1. 1944.; MSO, DZ, MS, Odobrenje Ministarstva narodne prosvjete Vodstvu Njemačke narodne skupine za posudbu slika i crteža Hötendorfa, Pfalza, Mücke i Waldingera iz HDM u Osijeku, 27. 7. 1943.

⁴³ Spominju se i druge „vojne starine” za koje nemamo podataka. MSO, DZ, MS, Uredovna potvrda pukovnika Viktora Wengla o primitku zastava iz osječkog muzeja od 7. 6. 1941.; Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu oružanih snaga – državnom muzeju i arhivu od 30. 3. 1943.

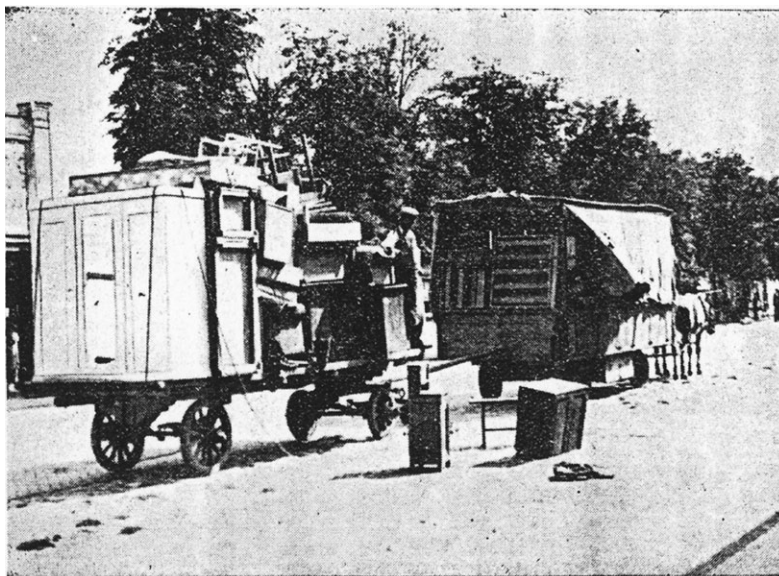
⁴⁴ MSO, DZ, MS, Potvrda od 17. 6. 1942.

⁴⁵ MSO, DZ, MS, Potvrda pobočnika za upravu Rudolfa Lešića o primitku slika iz HDM u Osijeku, 8. 4. 1943. U potvrdi stoji kako se izdaje na traženje muzeja pa izgleda kako je Bösendorfer jako pazio da ostanu tragovi o sudbini predmeta. Stožer je u još jednom navratu uzeo 20 slika pa naknadno vratio 14. (MSO, DZ, MS, Potvrda stožernika Kamila Krvarića o primitku slika iz HDM u Osijeku, 17. 5. 1943.; MSO, DZ, MS, Dopis stožernika Kamila Krvarića HDM u Osijeku o povratku 14 slika, 19. 5. 1943.)

⁴⁶ MSO, DZ, MS, Dopis (potvrda o primitku) Stožera ženske ustaške mladeži HDM u Osijeku, 22. 6. 1943.

⁴⁷ MSO, DZ, MS, Dopis Mađarske kulturne zajednice, 28. 11. 1943.

Svi slobodni prostori muzeja bili su zakrčeni knjigama. Osim onih preuzetih iz institucija (npr. stara gimnazijska profesorska knjižnica s 8600 primjeraka⁴⁸ ili knjižni fond Srpske čitaonice s oko 1700 knjiga), u muzeju je bilo mnoštvo knjiga iseljenih, odbjeglih i stradalih Židova i Srba. Bösendorfer ih je zaprimao najčešće izdajući potvrde bez preciznog popisa jer je to bilo nemoguće napraviti. Na kraju je početkom 1942. zatražio od „Ponove” preuzimanje svih tih knjiga iz muzejskih skladišta.⁴⁹ Osim najvažnije privatne knjižnice, Weissmannove – koja se i danas nalazi u osječkom muzeju – postojale su i u stanovima drugih židovskih i srpskih obitelji veće kućne knjižnice za koje je Bösendorfer redovito intervenirao čim bi čuo da je neki takav stan „stavljn pod nadzor”. Takav je primjer njegov zahtjev za izdvajanje knjižnice s oko 1000 knjiga i s policama za knjige iz stana Juliusa Pfeiffera.⁵⁰ Iz stanova i kuća srpskih obitelji trebalo je izdvojiti, primjerice, znatan broj knjiga (676) iz kućanstva Branka Muačevića, dugogodišnjeg direktora osječke bolnice, koji se za rata sklonio u Beograd.⁵¹

Slika 5. Odvoženje podržavljenje imovine osječke židovske obitelji

Tijekom 1942. i početkom 1943., knjige su u muzej i dalje stizale svakodnevno „na furgone” pa su stavljane na podove svih raspoloživih prostorija. Prema Bösendorferovoj procjeni bilo ih je preko 200 000. Ulagao je velike napore u nadležnom ministarstvu da mu se dodjele ljudi i sredstva, prije svega police, kako bi se te knjige stručno popisale i sredile te omogućila njihova dostupnost svim građanima. Upozoravao je da je Njemačka narodna

⁴⁸ *Arheološki klub „Mursa”, 206.*

⁴⁹ MSO, DZ, MS, Odluka Ureda za podržavljeni imetak o predaji knjiga HDM u Osijeku, 23. 4. 1942. Tada je i formalno ustanovljena knjižnica, kao i galerija slika te arhiv pri muzeju, za koje je Bösendorfer dobio kustose, zapravo dva lokalna nastavnika kao voditelje tih novih jedinica. To je u Zagrebu u nadležnom ministarstvu pomogao isposlovati V. Hoffiler.

⁵⁰ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Župskoj redarstvenoj oblasti, 29. 7. 1942.

⁵¹ MSO, DZ, MS, Potvrda J. Bösendorfera o primitku predmeta iz kućanstva B. Muačevića, 28. 4. 1942. Inače, ovdje se spominje zapisnik, kao i kod nekih drugih potvrda, no u muzejskim spisima ga ne nalazimo.

skupina u Osijeku to već napravila.⁵² Međutim, kada je do kraja 1943. uspio srediti dobar dio te velike knjižnice u prizemlju muzeja – tada se spominjalo 200 tona knjiga – upala je njemačka vojska i zatražila hitno ispražnjavanje tih prostorija za svoje potrebe.

Knjige su ovaj put bile prebačene u podrum i na kat. Pored toga što ih je tada dosta nevezanih bilo uništeno, težina onih koje su bile prebačene na kat zaprijetila je urušavanjem zgrade.⁵³ Tako je propao pokušaj stručnog sređivanja knjižnice. Sve je ostalo nesređeno pa se u tom trenutku nije moglo čak ni izdvojiti knjige s jednog područja, npr. one pravnog i financijskog karaktera, kada je iz Zagreba bio stigao takav zahtjev Ministarstva Državne riznice.⁵⁴ U takvu moru knjiga, pažljivi popis gotovo 1700 knjiga Srpske pravoslavne općine tj. Srpske čitaonice,⁵⁵ koju je „Ponova” početkom 1942. pretvorila u svoj ured i skladište,⁵⁶ doima se kao rezultat kakve posebne brige Bösendorfera i Arheološkog kluba „Mursa” za kulturnu baštinu pravoslavne provenijencije. U prilog tome govori možda i akcija za nabavku, i to usred rata i uz toliko prikupljenih knjiga, jednog naslova – *Slaveno-serbskij i nemeckij leksikon*, tiskan kod Kurzbecka u Beču 1790. godine.⁵⁷ Međutim, prije bi to mogli tumačiti univerzalnom brigom za kulturnu baštinu koja se njegovala i prije rata.⁵⁸

Kulturna baština pravoslavnih u Osijeku Bösendorferu je bila dobro poznata od ranije jer je jedini istraživao u knjižnici i arhivu Općine i već prije rata imao gotov, neobjavljeni rad o Cincarima u Osijeku, nastao na temelju istraživanja crkvene građe. Kroz rat se angažirao na spašavanju onoga što se moglo sačuvati nakon rušenja pravoslavne crkve u Donjem gradu. Na jednom mjestu kaže da je tada spašeno sve što se moglo spasiti, osobito matice.⁵⁹ Kada se crkva počela rušiti 30. prosinca 1941. godine, Bösendorfer je od vlasti tražio predmete ne samo iz ove crkve nego i iz svih okolnih pravoslavnih crkava koje su se također uništavale, no dobio je tek neke predmete iz donjogradske i čepinske crkve. Vodio je fotografa kako bi u donjogradskoj crkvi fotografirao fresku „Posljednji sud”, ali se ovaj nije usudio pa je to naknadno obavio blagajnik „Murse”, poznati osječki grafičar i slikar Jovan Gojković, čiji snimak tehnički nije uspio, ali je barem crkva prije rušenja fotografirana sa svih strana, a planirano je bilo i fotografiranje rušenja.

Osim ustaških vlasti, probleme su mu tom prilikom pravili i Rusi-emigranti, tražeći jednu ikonu koju su bili donijeli sa sobom iz Rusije, ali su zaključili da tu ima još šest njihovih ikona te su i njih potraživali. Bösendorfer za to nije htio ni čuti bez dokaza te

⁵² MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu narodne prosvjete, 8. 3. 1943.

⁵³ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu narodne prosvjete, 17. 11. 1943.

⁵⁴ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Uredu za podržavljeni imetak, 16. 2. 1944.

⁵⁵ MSO, DZ, MS, „Popis knjiga pravoslavne općine u Osijeku, d. g. koji je Hrvat. drž. muzej u Osijeku primio u pohranu”.

⁵⁶ MSO, DZ, MS, Odluka Gradskog poglavarstva Osijeka Odsjeka za ponovu o upotrebi prostorija Srpske čitaonice za uredske prostorije i prijenosu vrijednih knjiga, slika i harmonija u HDM u Osijeku do daljnje odluke, 13. 1. 1942.

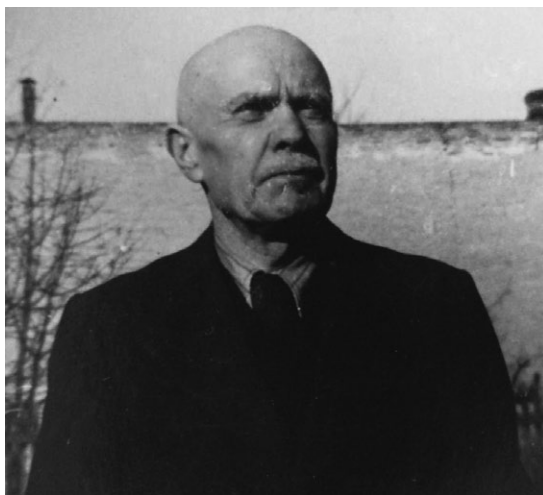
⁵⁷ *Arheološki klub „Mursa”*, 212.

⁵⁸ Ta briga očitovala se prije rata kroz rad u *Arheološkom klubu „Mursa”*: otkupom (npr. zlatovezne slike evanđelista s plašta tuzlansko-zvorničkog mitropolita Ilariona Radonića i litografije iz 18. stoljeća, kupljene u Beču), darovima (npr. rukopis propovijedi o „Sošestviju sv. Duha” iz 1809. od donjogradske paroha Ilije Mojića), vlastitim prikupljanjem (npr. akcija za prijevoz pravoslavnih nadgrobnih spomenika iz 18. stoljeća iz Erduta u Muzej) i zaštitom (akcija zaštite crkava i njihovih arhiva i riznica po uzoru na zaštitu fruškogorskih manastira po naredbi bana Kijurina i sl.). (*Arheološki klub „Mursa”*, 115., 150., 153., 188. i 193.)

⁵⁹ Oko 1935. godine su već jednom prilikom spašavani predmeti iz ove crkve, kada se renovirala, a stari vrijedni predmeti iz nje bili ukradeni i prosljeđeni na crno tržište. To je saznao predsjednik „Murse” Milan Blažeković te je išao kod zlatara otkupljivati već prodane predmete (srebrne votivne darove i zlatni križ) za muzej. (*Arheološki klub „Mursa”*, 121. i 233.)

se založio da stvari nastale u ovim krajevima tu i ostanu.⁶⁰ U daljnjem tijeku događaja, osim preuzetih knjiga i crkvenog arhiva iz donjogradske pravoslavne crkve od inventara je dobio samo nekoliko manje vrijednih predmeta – jedan mali kalež, ikone s pobočnih zidova (šablonski rađene), slike s porušenog ikonostasa i pribor za „pričešće”, sve bez neke naročite umjetničke vrijednosti. Bösendorfer je posebno potraživao plaštanicu braće Rapić iz 1764. godine, crkvene zastave koje su se čuvale u crkvi, zlatovezni baldahin i spomenicu iz kamena temeljca, ali nije dobio ništa od toga.⁶¹ Crkvu je rušio izvjesni zagrebački poduzetnik Marko Katanec, koji je izgleda bio zadužen za rušenje svih predviđenih pravoslavnih crkava. I dok je Katanec već počeo prodavati opeku iz donjogradske crkve, nitko nije znao odgovoriti kamo su nestali spomenuti predmeti – ni Poglavarstvo ni redarstvo. Na koncu se Katanec sam pojavio kod Bösendorfera i obavijestio ga kako je pet sanduka s crkvenim predmetima poslao u Glavni ustaški stan u Zagrebu, zatim da su zlatni i srebrni predmeti pohranjeni kod Gradske štedionice u Osijeku, a da je šef Ureda za podržavljeni imetak Rapić poslao Državnoj riznici u Zagreb šest sanduka s ostalim predmetima. Bösendorfer je na to podnio službeni zahtjev Glavnom ustaškom stanu za povrat predmeta,⁶² ali nije dobio nikakav odgovor. Zatim je podnio prijavu, intervenirao je kod nekih u Zagrebu za predaju barem predmeta arheološkog značaja osječkom muzeju i naročito plaštanice, na što je dobio odgovor kako se stvar za sada ne rješava jer se čeka odluka glede osnutka Hrvatske pravoslavne crkve. Obećana mu je plaštanica za muzej te je navodno dobio točan popis stvari⁶³ koje su se nalazile u crkvi. Na koncu je zbog svoje prijave glede predmeta iz donjogradske pravoslavne crkve završio na saslušanju kod suca istražitelja Sudbenog stola u Osijeku te je još saznao da je u nestanku predmeta udjela imao bivši ustaški potpukovnik i povjerenik Glavnog ustaškog stana Dragan Dujmović.⁶⁴

Tijekom rata vođena je briga i o arhivima i njihovu prijenosu u muzej u sklopu kojega se oformio arhiv koji Osijek do tada nije imao. Ugovorom između Grada i Ministarstva narodne prosvjete muzej je postao vlasnikom svih mjesnih arhiva.⁶⁵ Godine 1942. sastavljen je popis svih arhiva u Osijeku i okolici te je prosljeđen u Zagreb Hrvatskom državnom

Slika 6. Josip Bösendorfer 1940-ih godina

⁶⁰ *Arheološki klub „Mursa”*, 208.-209.; 211.-212.

⁶¹ MSO, DZ, MS, Potvrda J. Bösendorfera o preuzetim predmetima iz pravoslavne crkve u Donjem gradu, 9. 5. 1942.

⁶² MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Glavnom ustaškom stanu, 19. 5. 1942.

⁶³ Ovdje se vjerojatno radi o sadržaju onih šest Rapićevih sanduka (škrinja). Tih šest sanduka predmeta oduzeti su pravoslavnoj općini još 10. 9. 1941. i predani u Zagreb 9. 12. 1941. To je Poglavarstvo očito zatajilo Bösendorferu i naknadno mu poslalo zapisnik s popisom predmeta, napravljen u prisutnosti ljudi iz crkvene općine i Poglavarstva. (MSO, DZ, MS, „Zapisnik od 10. 9. 1941. sastavljen na licu mjesta u uredu grčko-istočne općine u Osijeku d.g.”)

⁶⁴ *Arheološki klub „Mursa”*, 211.-212.; 216.; 218.; 221.

⁶⁵ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Ministarstvu narodne prosvjete, 30. 5. 1944.

arhivu.⁶⁶ Kako je Bösendorfer bio veliki poznavatelj arhiva jer to je bio njegov stručni teren, oko njih se posebno angažirao. Najvažnije po njemu bilo je pitanje velikog gradskog arhiva koji se nalazio – kako on kaže „valjao” – na tavanu bivšeg poglavarstva pa ga je bila sramota tamo odvesti izvjesnog dr. Schmidta, istraživača iz Graza. Za Bösendorfera se kulturna razina jednog naroda mjerila njegovim odnosom prema starinama⁶⁷ pa je prvo htio sve prikupiti i koliko-toliko adekvatno smjestiti. Predstavkom na Ministarstvo vanjskih poslova 28. srpnja 1942. zatražio je diplomatskim putem povratak arhiva Inženjerskog ureda (*Bauamtleitung*) iz osječke Tvrđe zajedno sa svim nacrtima, što ga je divizijska komanda još 1922. (ili 1921.) odvezla u Beograd.⁶⁸ Neki arhivi iz grada (gimnazijski, urbarijalni spisi i mape Sudbenog stola,⁶⁹ Trgovačko-obrtničke komore, već spomenuti pravoslavne općine itd.) prevezeni su u muzej te je do kraja rata stvoren veliki arhiv koji će 1947. postati zasebna institucija.

Silom prilika Bösendorfer je morao raditi i posao konzervatora jer nije bilo institucije koja bi se bavila konzervatorskim poslovima u Osijeku. Sve je u tom smislu, kao i prije rata, funkcioniralo po sistemu povjerenika Konzervatorskog zavoda iz Zagreba. Temeljni dokument, „Pravilnik o zaštiti spomenika u Osijeku”, trebala je donijeti gradska općina ali povijesni dio i odabir zgrada od povijesne i arhitektonske vrijednosti za zaštitu napravio je Bösendorfer na zamolbu Ljube Karamana.⁷⁰ Zbog kaotičnog stanja u osječkom poglavarstvu za donošenje ovog „Pravilnika” bila je potrebna cijela godina.⁷¹ Praktičnim stvarima na zaštiti objekata i raznih spomenika, osim Bösendorfera, dobrim dijelom bavili su se članovi „Murse”.⁷²

IV.

Završetkom rata nije bilo predaha, već se opseg posla još više povećao pa tako i u području konzervatorskog rada. Prosvjetni odbor Narodno-oslobodilačkog odbora za Slavoniju imenovao ga je u odbor od pet članova koji je na prostoru Slavonije trebao utvrditi štetu i voditi brigu o zbrinjavanju i čuvanju kulturno-povijesnih i umjetničkih spomenika.⁷³ U kolovozu 1945. Bösendorfer je napravio procjenu ratne štete na crkvama i važnijim zgradama u Osijeku. Procijenio je da su najviše štete pretrpjele sinagoga i župna crkva u Gornjem gradu te pravoslavna crkva u Donjem gradu. Od ukupne štete od oko 15,5 milijuna dinara, na ove tri bogomolje otpada oko 10 milijuna. Izvještaj je zanimljiv jer osim građevne štete nabraja i štete na nekim umjetninama objekata.⁷⁴ U daljnjem postupku Bösendorfer traži

⁶⁶ *Arheološki klub „Mursa”*, 225.

⁶⁷ *Arheološki klub „Mursa”*, 204.

⁶⁸ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera „Mjestnom zapovjedništvu Osiek”, 30. 3. 1943. Usput rečeno, ovaj arhiv nikada nije vraćen, a ni danas još nitko od istraživača iz Hrvatske u njega nije imao uvid. Nalazi se u Vojnom arhivu (donedavno Arhiv Vojnoistorijskog instituta).

⁶⁹ Ovu građu htio je i Hrvatski državni arhiv iz Zagreba uz obrazloženje kako već ima sličnu građu u arhivu Virovitičke županije. (MSO, DZ, MS, Dopis predsjedništva *Sudbenog stola* J. Bösendorferu, 4. 6. 1943.)

⁷⁰ MSO, DZ, MS, Dopis Ljube Karamana J. Bösendorferu, 14. 11. 1941.

⁷¹ MSO, DZ, MS, Obavijest Gradskog poglavarstva Osijeka o odobrenom „Pravilniku”, 22. 12. 1942.

⁷² Neki su dokumentirali, kao Jovan Gojković, koji je fotografirao stare fasade u Tvrđi ili A. E. Brlić, koji je 1943. objavio *Zbirku poviestnih nadpisa grada Osieka*, drugi su radili na prijevozu ugroženih spomenika u muzej i sl.

⁷³ MSO, DZ, MS, Dopis Prosvjetnog odbora N.O.O. za Slavoniju Državnom muzeju u Osijeku, 28. 6. 1945.

⁷⁴ MSO, DZ, MS, „Procjena o štetama nastalim uslijed rata na umjetninama i kulturno-historijskim objektima grada Osijeka”, 6. 8. 1945.

od drugih slavonskih gradova izvješća o ratnim štetama na postojećim muzejima (Slavonski Brod, Požega), arhivima, posebno vlastelinskim, od kojih su neki teško stradali i opljačkani potkraj rata (Nuštar, Suhopolje, Našice, Donji Miholjac, Cabuna, Vukovar, Virovitica, Slatina),⁷⁵ umjetničkim zbirkama, dvorcima, manastiru Orahovica itd., o čemu postoje izvješća u Muzeju Slavonije. U Osijeku je poveo akciju spašavanja spomenika nepodobnih novim vlastima, npr. Frangešovog spomenika palim vojnicima Šokčevićeve 78. pukovnije iz 1897., koji se već našao u ljevaonici,⁷⁶ raznih arhiva osječkih udruga bacanih na smeće, svezaka starih osječkih novina itd. Među njegove konzervatorske brige spadala je i borba za prestanak rušenja Krunske utvrde preko Drave, sprječavanje gradnje trase ceste koja bi uništila kapelicu ispred tvrde i tursku česmu, zaštita arheoloških terena Vlastelinskog brjega u Sarvašu (koji je za rata iskapao Robert Rudolf Schmidt) i Hermangrada kod Antina te zahtjev za njihovim izuzimanjem iz agrarne parcelacije.⁷⁷

Spomenuti njemački arheolog bio je povezan s krupnim problemom poslijeratnog vremena, a to je bila repatrijacija otuđene kulturne baštine. Na tomu je Bösendorfer radio duže vrijeme. Naime, krajem lipnja 1944., nakon velikog savezničkog bombardiranja osječkog Donjega grada, R. R. Schmidt odlučio je otići u Njemačku, a arheološki nalazi iz Sarvaša zajedno s predmetima iz *Heimattuseuma* trebali su biti otpremljeni u Njemačku. Na tome se radilo još od veljače 1944. godine. Ti su predmeti iz *Heimattuseuma* i arheološki materijal i bili otpremljeni iz Hrvatske u pravcu Njemačke u dva navrata te u studenom 1944. godine smješteni u dvorac Lämberg, gdje se tada nalazila Njemačka uprava šuma. Iz Osijeka je tako otišlo sveukupno 107 sanduka materijala: politički arhiv Njemačke narodne skupine, knjige na raznim jezicima o Jugoistočnoj Europi, među kojima je bilo raritetnih i unikatnih primjeraka, arhivska građa, arheološki nalazi, slike iz galerije *Heimattuseuma* itd. Do kraja rata i mjesecima poslije ništa se nije znalo o sudbini tih predmeta, kao ni o ljudima koji su imali bilo što s njemačkim muzejom.

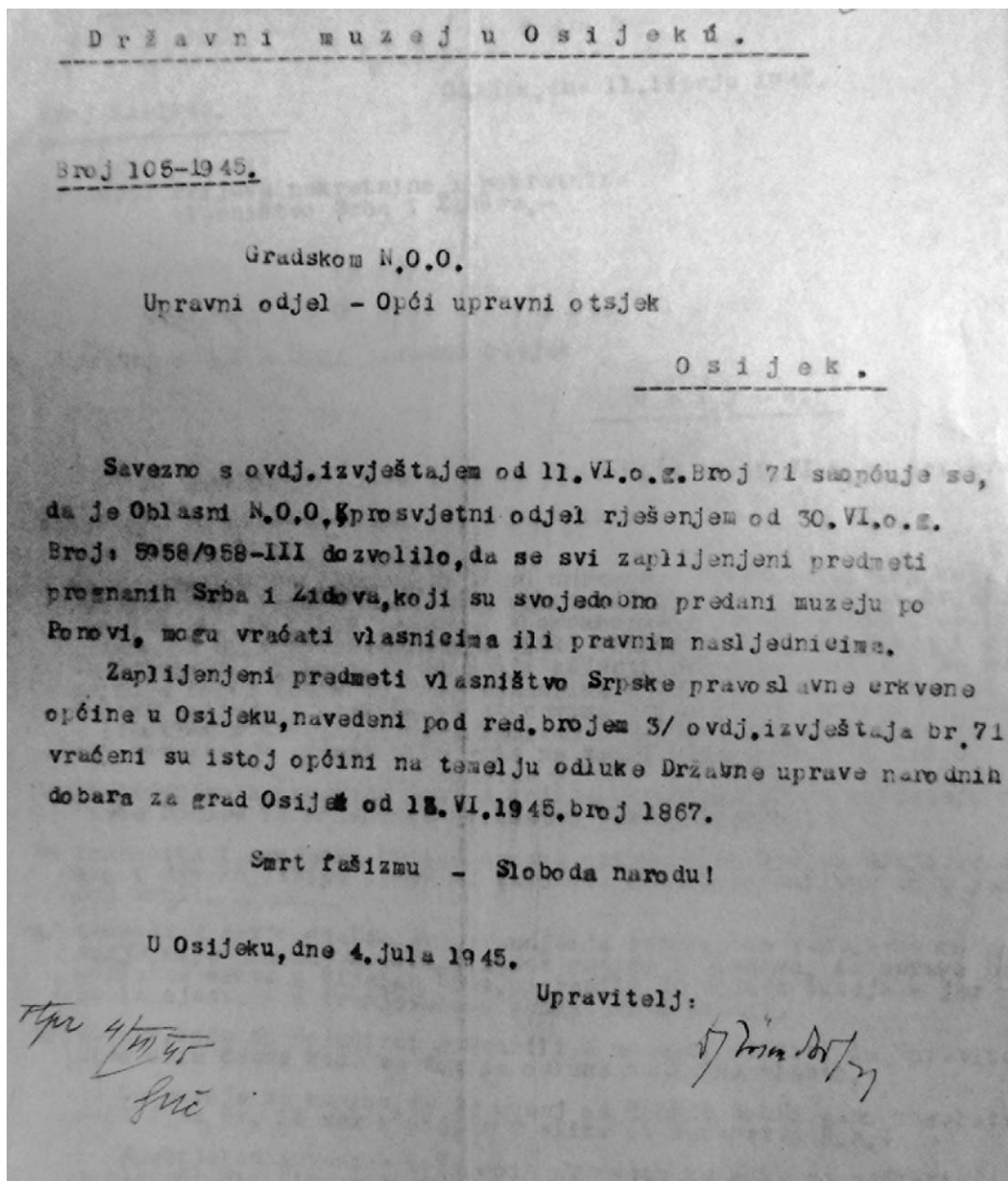

Slika 7. Službeni natpis na osječkom muzeju nakon oslobođenja Osijeka

⁷⁵ MSO, DZ, MS, Izvješće J. Bösendorfera Ministarstvu prosvjete (Odjelu za kulturu i umjetnost), studeni 1945.

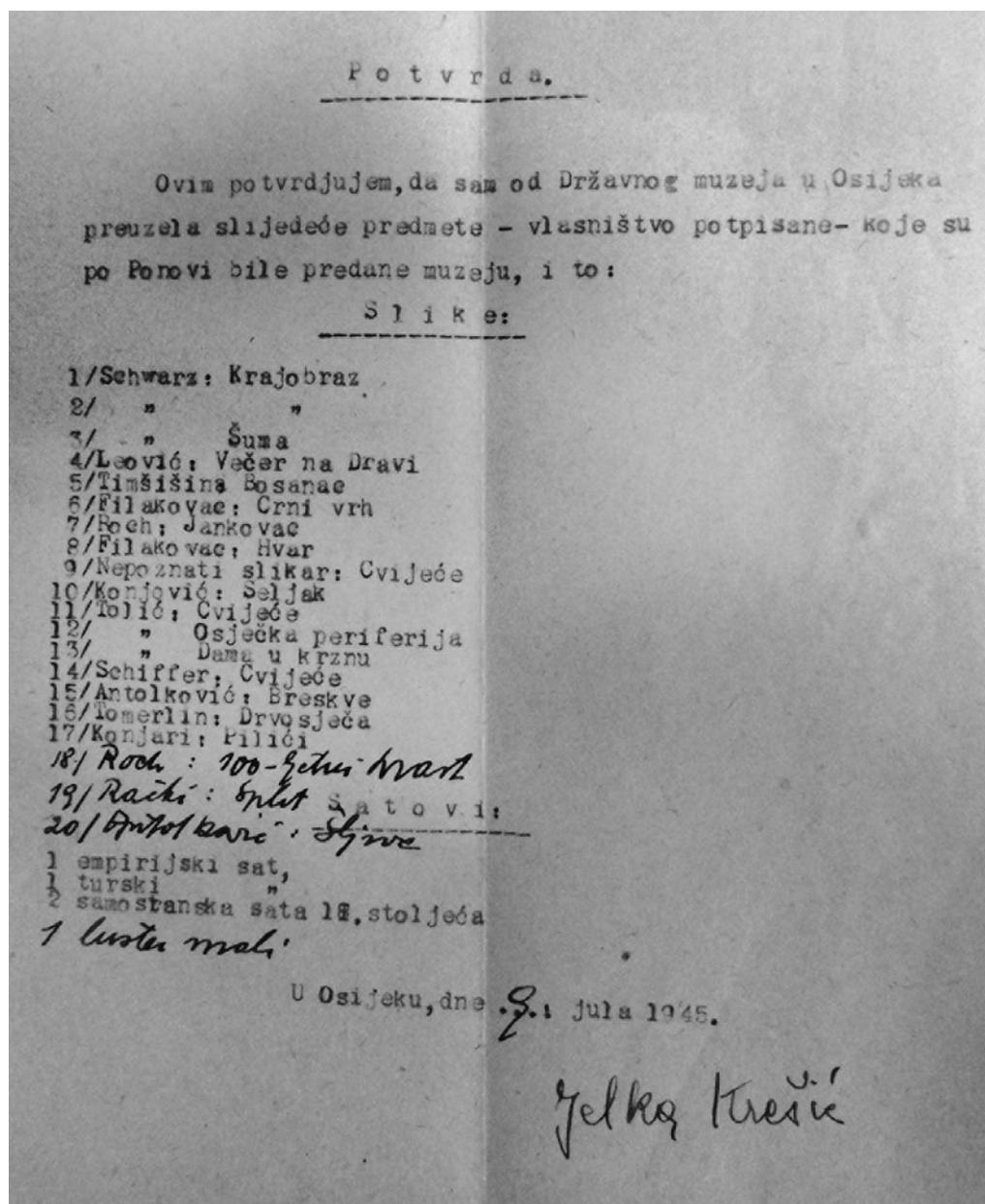
⁷⁶ Za spas ovog spomenika morao je intervenirati i Grga Gamulin, v. d. načelnika Odjela za kulturu i umjetnost Ministarstva prosvjete (MSO, DZ, MS, Dopis Grge Gamulina Gradskom narodnom odboru Osijeka, 14. 9. 1945.)

⁷⁷ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Konzervatorskom zavodu u Zagrebu, 5. 11. 1946.

Slika 8. Izvješće Josipa Bösendorfera osječkom NOO-u od 4. srpnja 1945. o povratku imovine: „Državni muzej u Osijeku. Broj 105-1945. Gradskom N.O.O. Upravni odjel – Opći upravni odsjek Osijek. (...) svi zaplijenjeni predmeti prognanih Srba i Židova, koji su svojedobno predani muzeju po Ponovi, mogu [se] vraćati vlasnicima ili pravnim nasljednicima. (...)”

Državni muzej u Osijeku, odmah po završetku rata, započeo je potragu za otuđenim arheološkim i drugim predmetima umjetničke i povijesne vrijednosti koji su bili vlasništvo osječkih građana. Cjelokupna akcija Bösendorfera i njegovih djelatnika bila je usklađena s radom Komisije za utvrđivanje štete na kulturno-historijskim predmetima

Slika 9. Primjer potvrde o vraćenim predmetima od 9. srpnja 1945.

i prirodnim znamenitostima Jugoslavije i Gradskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Vijesti o nestalim predmetima nije bilo sve do ljeta 1946., kada su počele kružiti priče kako se nalaze u Beogradu, što je u početku opovrgnuto, ali se kasnije pokazalo kao istinito. U listopadu iste godine saznalo se da se predmeti doista nalaze u Komitetu za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ. Sveukupni materijal, repatriiran iz Austrije, koji se tamo našao sastojao se sada od 111 sanduka, što znači da je bilo pridruženo 4 sanduka nepoznatog porijekla, a 8 je već bilo otvarano. Od sveg tog

materijala na kraju su nešto dobili i Arheološki muzej u Zagrebu, Vojni muzej u Beogradu, Umjetnički muzej u Beogradu i Vojvođanski arhiv u Novom Sadu. Osječkom muzeju predane su 1948. umjetničke slike, dio arheološkog materijala, rukopisi, korespondencija i fotografije R. R. Schmidta. Time je upotpunjena sveukupna slika o načinu raspodjele repatriranog materijala.⁷⁸

Bösendorfer je najprije u lipnju 1945. sumarno prijavio što se sve od pohranjenih knjiga i umjetnina nalazi u osječkom muzeju.⁷⁹ Potom je od vlasti tražio određivanje modaliteta povratka te građe.⁸⁰ Odgovoreno mu je kako sav materijal u posjedu preživjelih Srba i Židova može odmah početi vraćati, uz napomenu da utječe na te ljude kako bi knjige poklonili centralnoj knjižnici i time „širokim narodnim slojevima pružili dobru knjigu i pomoć njegovu kulturnom uzdizanju”.⁸¹ Predmete je Bösendorfer izdavao bivšim vlasnicima, a oni su pritom morali potpisati potvrdu o primitku. Ponekad se izdavalo i uz jednog svjedoka ako se nije moglo ustanoviti vlasništvo, dok je u nekim slučajevima Bösendorfer slao obavijesti vlasnicima – ukoliko je imao saznanja ili precizan popis – o njihovim predmetima u muzeju.

Kako se muzej polako praznio, gotovo istovremeno, ali u puno manjoj mjeri, opet se počeo puniti konfisciranim predmetima izbjeglih Nijemaca (npr. od poznatijih osječkih obitelji: Reisner, Povichil, Šmit, Reimann i dr.), sada preko Gradske uprave narodnih dobara i temeljem zakonske odredbe Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije od 20. veljače 1945. o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina. Golemi broj umjetničkih predmeta stigao je u poslijeratnim godinama zahvaljujući radu Komisije za sakupljanje i čuvanje kulturnih spomenika i starina (KOMZA-e)⁸² formirane pri Ministarstvu prosvjete Federalne Države Hrvatske – kasnije Narodne Republike Hrvatske – odnosno, njezine ispostave – Okružnog sabirnog centra u Osijeku – u kojem tada rade djelatnici Državnog muzeja: Josip Bösendorfer, direktor muzeja, Danica Pinterović, Hilda Hećej-Tompak i Josip Leović. Njihov zadatak bio je prikupiti, popisati i sabrati na jednom mjestu sve predmete od kulturne i povijesne vrijednosti koji su se nalazili u nacionaliziranim kućama, dvorcima i drugim postojećim lokacijama, a koje se nakon rata počelo razvlačiti na sve strane. Najviše predmeta prikupljeno je tada iz iločkog, vukovarskog, našičkog i valpovačkog dvorca. Bilo je utjecajnih ljudi koji su valpovački dvorac htjeli porušiti i građevni materijal upotrijebiti na drugom mjestu.

To samo za sebe plastično oslikava novonastalu klimu u društvu i odnos prema kulturnoj baštini.⁸³ Odnos ne samo prema kulturnoj baštini, već i prema osječkom muzeju, kao kulturnoj instituciji, najbolje oslikava jedan, vjerujemo izolirani, događaj iz 1948. kada

⁷⁸ A. GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj”, 126.-130.

⁷⁹ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Upravnom odjelu Gradskog N.O.O., 11. 6. 1945.

⁸⁰ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Prosvjetnom odboru N.O.O. za Slavoniju, 21. 6. 1945.

⁸¹ MSO, DZ, MS, Dopis Prosvjetnog odbora N.O.O. za Slavoniju muzeju u Osijeku, 30. 6. 1945.

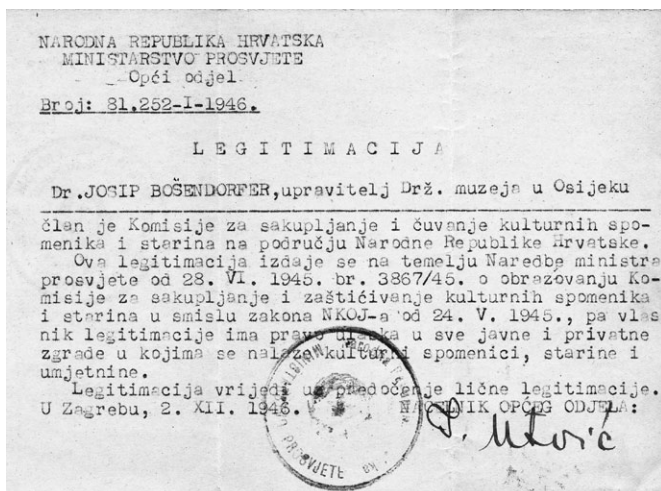
⁸² Osnovana je Naredbom Ministarstva prosvjete u Zagrebu (broj 3867/45 od 28. 6. 1945.), koje se pozvalo na „Zakon o pribiranju, čuvanju i razdjeli knjiga i drugih kulturno-naučnih i umjetničkih predmeta koji su postali državna svojina prema odluci AVNOJ-a od 21. 11. 1944. godine” (od 28. 6. 1945.) i „Odluku o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina”, donesenu od strane NKOJ-a 20. 2. 1945. Međutim, samostalno se konstituirala tek 1946. KOMZA je ujedno vršila i dužnost Zemaljskog sabirnog centra odgovornog Saveznom sabirnom centru u Beogradu odnosno Saveznom ministarstvu prosvjete, dok su na nižim razinama, tamo gdje su postojale okružne uprave narodnih dobara, osnivani okružni sabirni centri odgovorni zemaljskim. U smislu gore navedenih akata sabirni centri trebali su prikupljati konfisciranu imovinu kako bi ona postala državna svojina.

⁸³ *Atlas vukovarskog vlastelinstva 1733.*, (priredio Ante Grubišić), Osijek 2006., VIII i bilj. 30.

su Bösendorferu došla tri člana Povjerenstva trgovine i opskrbe Gradskog narodnog odbora i zatražila pregled muzejskih podruma, koji su im trebali, kako su izjavili, za kiseljenje 50 vagona kupusa. Povjerenstvo je bilo odredilo ljude koji su u muzejskom atriju trebali rezati kupus i stavljali ga u burad te spremati u podrum. Bösendorfer je ovaj prijedlog odlučno odbio i zatražio pomoć Ministarstva prosvjete u sprječavanju ove namjere, uz primjedbu kako bi ovo bio jedini muzej na globusu u kojem se čuva i kiseli kupus.⁸⁴

Stekavši tako velike zasluge u spašavanju kulturne baštine tijekom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata, a koje su danas malo poznate, njegov sedmogodišnji muzejski rad završit će neočekivanim sukobom s novim režimom i otkazom nakon jednog teksta u dvobroju *Osječkog zbornika* (br. II.–III.), serijske publikacije muzeja koju je on pokrenuo 1942. godine. Pored četiri članka i više kraćih priloga, napisao je za taj dvobroj i opsežnu, već spomenutu studiju *Pravoslavni element kao sekundarni faktor u oblikovanju građanskog staleža u Osijeku* za koju je arhivsku građu počeo istraživati još prije rata u Srpskoj pravoslavnoj crkvenoj opštini u Donjem gradu, što mu je velikodušno bilo dozvoljeno. Opsežan i gotovo pionirski rad na ovu temu, kojim je nastojao prikazati povijest pravoslavnog žiteljstva ili jednog njegovog dijela u Osijeku, ostao je takvim jedini do danas. Inspiriran knjigom D. J. Popovića *O Cincarima*, veliki dio svoga rada posvetio je njima i to kao etnokonfesionalnoj zajednici koja je sudjelovala u stvaranju najstarijeg sloja građanstva u Osijeku. Dakako, nije pisao samo o njima. Ono što se dogodilo Popoviću kada je napadnut da vidi i nalazi Cincare i tamo gdje ih nema te kako bezrazložno „cincariše” ljude, dok se u pozadini zapravo radilo o puno dubljem i širem problemu odnosa Srba i Cincara kroz povijest, dogodilo se i Bösendorferu, ali s nešto težim posljedicama po autora. Tako je po objavljivanju zbornika nastao pravi skandal na razini države, kada je organ Komunističke partije Jugoslavije, beogradski dnevnik *Borba* objavio poduži nepotpisani članak pod naslovom *Zbornik gluposti, nenaučnosti i neprijateljskih ispada*.

Time je započela prava politička hajka na *Osječki zbornik*, odnosno Josipa Bösendorfera. Za autora pseudokritičkog članka već je i sam naslov izgleda bio dovoljan za napad na autora kojem je bila namjera reći kako su primarni element do 1848. godine kod oblikovanja buržoazije bili Nijemci, sekundarni Grci i Cincari, tercijarni Bugari-Ciprovčani, a kao kvartarni Hrvati i Srbi te da nakon 1848. godine primarni postaju Židovi. Uzalud se autor branio kako

Slika 10. Legitimacija dr. Josipa Bösendorfera, člana Komisije za sakupljanje i čuvanje kulturnih spomenika i starina na području Narodne Republike Hrvatske

⁸⁴ MSO, DZ, MS, Dopis J. Bösendorfera Odjelu za kulturu i umjetnost Ministarstva prosvjete, 19. 10. 1948.; MSO, DZ, Dnevnik rada dr. Danice Pinterović 1. 1. 1947. – 31. 12. 1948., 118.

Slika 11. Dvoje velikana hrvatske kulture na društvenim marginama sredinom 20. stoljeća: Marija Jurić Zagorka (lijevo) i dr. Josip Bösendorfer (desno)

su Ministarstvo prosvjete i Muzej Srba u Hrvatskoj imali prilike recenzirati rad na koji nisu imali nikakve primjedbe. Nakon novinske osude studije zato što „propagira rasnu mržnju i šovinizam” uslijedila su distanciranja dijela lokalnih vlasti od Bösendorfera i administrativna zabrana publikacije pa je morao napustiti ravnateljsko mjesto u muzeju.

Samozatajno, nakon što je po drugi put bio umirovljen, nastavio je raditi na povijesti agrarnih odnosa u Slavoniji. Jedina mu je zadovoljština moglo biti to što je na kraju Vrhovni sud prihvatio žalbu i odbacio presudu Okružnog suda i time zaključio ovaj tužni spor.⁸⁵

V.

Josip Bösendorfer, čovjek i intelektualac koji je obrazovao generacije Osječana, napisao prve vrjednije knjige iz povijesti grada, zavlacio se u crkvene kripe kako bi pročitao natpise, otesao prašinu sa samostanskih dokumenata i objavljivao ih, mogao je samo iz velike ljubavi prema svome gradu i kraju, prema njegovoj povijesti i kulturnoj baštini, zamijeniti mirne umirovljeničke dane istraživanjem i pisanjem. Zahvaljujući toj brizi, poštenju, kao i neprikosnovenom autoritetu u Osijeku, ustrajao je do kraja i spašavajući sve što se u raznim pogibeljnim situacijama spasiti moglo, učinio je nešto što nitko drugi na njegovom mjestu ni prije ni poslije 1945. godine nije učinio. Očitu brigu pokazao je i za svoje bliske suradnike kojima je muzej u suštini bio više utočište negoli radno mjesto; nekima do odlaska u partizane. „Nove protivnike” režima iz kulturnog života grada poslije rata opet je nastojao spasiti iz komunističkih logora, tražeći ih od vlasti za „neophodan” rad u muzeju.

⁸⁵ Opširno o cijelom ovom sporu vidi u već spomenutom radu: A. GRUBIŠIĆ, „O jednoj zabrani Osječkog zbornika”, 121.-126.

Muzej na istom mjestu, gomile predmeta u depoima iz dvoraca, pravoslavna ikonografija na limu i staklu, židovske knjige, poklonjene i one po koje nije imao tko doći, kao i esekerska proza na policama, svjedoče i sad o tom vremenu i nemjerljivim zaslugama Josipa Bösendorfera za osječku baštinu i bitku za njezino očuvanje.

JOSIP BÖSENDORFER'S CONTRIBUTION TO SAVING CULTURAL HERITAGE DURING AND IMMEDIATELY AFTER WWII

Very little is known about what happened with the cultural heritage of Osijek and Slavonia during the 1941–1945 war and the same is true of the life and times of the historian Josip Bösendorfer (1876–1957). Both facts enticed the author to try to shed some light on the disappearance of many local and regional cultural artefacts during the war and immediately after. It was the result of both individual and institutionalized looting and destruction, which were countered by individual efforts to save it. One of the individuals who contributed greatly to saving the cultural heritage of Osijek and Slavonia was Josip Bösendorfer.

As an educator and an intellectual, Josip Bösendorfer left an indelible mark on many generations of the citizens of Osijek. He also wrote some of the first significant books on the city's history, visited church crypts to read inscription, rediscovered documents from old monasteries and published them. Inspired by a great love for Osijek and Slavonia, their history and cultural heritage, Bösendorfer traded his peaceful retirement days for those of research and writing. His care, integrity and undisputed authority in the city of Osijek were what kept him going while he endeavoured to save anything that he could in various perilous situations. As such, his community owes him a debt that it does not to anyone else, either before or after 1945.

This paper draws on archival materials kept in the Museum of Slavonia in Osijek, where Bösendorfer worked at that time. Thematically, it is limited to describing, in general terms, what happened to the property of Jewish and Serbian citizens, or rather, to what happened to Jewish and Serbian cultural artefacts in the period between 1941 and 1945. Similarly, it deals with the question of what happened to German property and that from aristocratic castles of Slavonia immediately after 1945. The paper ends with a description of Josip Bösendorfer's life during those years.

Keywords: Josip Bösendorfer, the State Museum in Osijek, the Department of Nationalized Property, cultural heritage

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Muzej Slavonije Osijek, Dokumentarna zbirka, Muzejski spisi (MSO, DZ, MS).

Muzej Slavonije Osijek, Dokumentarna zbirka, Spisi Komisije za sakupljanje i čuvanje kulturnih spomenika i starina (KOMZA).

Hrvatski državni arhiv u Osijeku, fond 67, Narodni odbor grada Osijeka.

Objavljeni izvori

Arheološki klub „Mursa”, zapisnici sjednica 1933.–1944., (prir. Ante Grubišić), Osijek 2005.

Literatura

Ivan FLOD, *Opkoljeni Osijek*, [s. l.], [s. a.].

Ante GRUBIŠIĆ, „Arheolog dr. Robert Rudolf Schmidt u Hrvatskoj”, *Osječki zbornik*, br. 26, Osijek 2002., 107.-134.

Ante GRUBIŠIĆ, „O jednoj zabrani Osječkog zbornika”, *Osječki zbornik*, br. 27, Osijek 2004., 121.-126.

Ante GRUBIŠIĆ, „Slobodnozidarska loža ‘Budnost’ u Osijeku (1773.–1945.)”, *Ostavština osječke slobodnozidarske lože „Budnost”: katalog izložbe*, Osijek 2003., 5.-73.

Danijel JELAŠ, „Dr. Josip Bösendorfer i njegova pisana ostavština”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 11, Osijek 2011., 379.-390.

MARTINA JURANOVIĆ TONEJC, „Zakonska regulativa u zaštiti pokretne baštine u doba Nezavisne države”, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 33-34/2009.-2010., 15.-22.

Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, *Časopis za suvremenu povijest*, 30/1998., br. 3, 429.-453.

JASMINKA NAJČER SABLJAK, *Umjetničke zbirke vlastelinskih obitelji u Slavoniji i Srijemu*, doktorski rad, Zagreb 2012.

ZLATA ŽIVAKOVIĆ KERŽE, „Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH”, *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007., br. 1, 97.-116.

ZLATA ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Stradanja i pamćenja: holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek 2006.

HRVATSKI INTELEKTUALCI U MUZEJIMA 1939.–1947.: PRAKSE I PREZENTACIJE

Vlatka Filipčić Maligec

UDK: 316.344.32“1939/47“:069(497.5)

Pregledni članak

Sažetak: U radu se daje pregled hrvatskih muzeja koji u svojim postavima predstavljaju djelovanje intelektualaca tijekom Drugog svjetskog rata te pokušava odgovoriti na pitanje zašto je to važno danas istraživati.* Traži se odgovor na pitanje koji su intelektualci prikazani u muzejima i muzejskim postavima te istražuje je li to rezultat objektivnih okolnosti ili politike? Detaljnije se propituje muzejske ustanove u povijesnim promjenama na primjeru Ivana Meštrovića i Antuna Augustinčića. U Muzejima Ivana Meštrovića upoznaje se umjetnika Meštrovića, ali ne i intelektualca i djelatnog političara, a jednako je i u Galeriji Antuna Augustinčića. Sudbina pojedinih memorijala povezuje dva rata: tako je kuća obitelji Ribar u Vukmaniću, posvećena trojici intelektualaca koji su ostavili manji ili veći trag u povijesti, devastirana tijekom Domovinskog rata, a postav još uvijek nije obnovljen. Današnji hrvatski muzejski postavi koji govore o intelektualcima zahvaćenima vihorom Drugog svjetskog rata govore i o nama koji se očitujemo ili šutimo, koji obnavljamo i nanovo gradimo ili pak ostavljamo onakvim kakvo jest ono što je u nekom novom valu nasilja uništeno.

Cljučne riječi: muzeji, Drugi svjetski rat, memorijali, kultura sjećanja

Što su bolji muzeji u državi, to je bolja i sama država.¹ Možemo se, naravno, složiti ili ne s ovom mišlju Tomislava Šole, no ne možemo ignorirati činjenicu da broj ljudi koji posjećuju muzeje nije mali. Iako je taj broj u Hrvatskoj postotno manji nego na europ-

* Ovaj je članak početak istraživačkog rada na muzejskim postavima o „kratkom dvadesetom stoljeću” i o Drugom svjetskom ratu te pokušaj da se kritički provjeri prezentacija intelektualaca tijekom toga vremena. Kada se uspoređuju historografski radovi i muzejski postavi i izložbe o ovome razdoblju, uočljiva je prezentacija i interpretacija, naročito kada je riječ o osobama, napose intelektualcima. Često osobe, ali i događaji, koji su ostavili neizbrisiv trag u kulturnoj, političkoj i intelektualnoj povijesti nisu prezentirane u muzejskim postavima, a njihovom radu i djelovanju nisu posvećene ni monografske izložbe. Cilj je istraživanja pokušati doći do odgovora na pitanje zašto muzeji postavi i izložbe „govore” o nekim pojedincima, napose intelektualcima, a o drugima ne te su prezentacije i interpretacije nerijetko u neskladu s historiografskima. Razlozi su tome očito različiti i objašnjenja su samo dijelom političke naravi, a mnogo više kulturne i profesionalno muzeološke, ali su i u vezi s dominantnim obrascima kulture sjećanja. Osim samih postava, analizirat će se i sakupljačka politika muzeja kroz prizmu prikupljanja predmeta intelektualne povijesti, ne samo ovog, već i cijelog promatranog razdoblja. Istraživanje će se realizirati kao sastavni dio obveza u radu na doktorskoj disertaciji na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pod mentorstvom prof. dr. sc. Žarke Vujić i prof. dr. sc. Tvrтка Jakovine.

¹ Tomislav ŠOLA, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji. Prema kibernetičkom muzeju*, Zagreb 2003., 166.

skom Zapadu, na godišnjoj razini naše muzeje posjeti oko 2.500.000 posjetitelja,² što je više od polovice stanovništva. Naravno, ima muzeja koje se posjećuje više puta godišnje, kao što ima i onih u koje se nikada ne ulazi. Navedena brojka i dalje nije mala. Jedan je od današnjih muzejskih zadataka zadovoljavanje potrebe ljudi da ih muzeji „preko selektiranih iskustava, bilo dalekih ili bliskih u vremenu, učine boljima i mudrijima” te su oni „jedini koji mogu promijeniti stvari, bar kad je riječ o odnosu prema prošlosti i potrebi da iz nje izvučemo plemenite poruke”.³ Tvrditi da su muzeji jedini koji mogu promijeniti stvar očito je pretjerano, no svakako je važno što muzeji i muzejski postavi komuniciraju svojim posjetiteljima. A iskustva intelektualaca u ratnim vremenima upravo su ona vrsta iznimnih iskustava koja ljudima mogu biti svojevrsni moralni orijentiri.

Moderne muzeje možemo promatrati kao ogledalo u kojem se zrcale stavovi određene zajednice o sebi samoj, ili – u slučaju povijesnih muzeja – o vlastitoj prošlosti kakvu određena zajednica želi pamtiti.⁴ U muzejima se čuva ono što će „nas” pokazati u pozitivnom svjetlu.⁵ Muzejska je zadaća prikupljati materijalne, a time i idejne *dokaze* kojima društvo definira i objašnjava samo sebe, svoje vrijednosti, ali i svoje prostorno-vremenske granice.⁶ Teorijski, oni su pritom okrenuti najširoj publici, a u stvarnosti, prije svega određenim društvenim skupinama.

Muzeji osnovani nakon 1945. godine o razdoblju Drugoga svjetskog rata

Izložbena djelatnost smatrana je važnim segmentom ratne propagande, ali i svojevrsnim oblikom ilegalne borbe u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Tako su ustaške vlasti pokušavale izložbom opravdati legitimnost Jasenovca.⁷ Nezavisna Država Hrvatska se promovirala na Venecijanskom bijenalu. Osnovan je bio i Ratni muzej i arhiv NDH, čiji je fundus kasnije uključen u fundus Hrvatskoga povijesnog muzeja. Njegova je jezgra bila zbirka starog oružja Milana Prauspengera, ali su mu u ratnim uvjetima stalno pristizali novi predmeti. Imao je četiri odsjeka: Odsjek za ratnu povijest, Slikarski odsjek, Ratni arhiv i Ratni muzej.⁸ S druge strane, antifašistički Akcioni odbor intelektualaca, slikara i kipara, organizirao je u Splitu 1943. godine ilegalnu izložbu slika u stanu slikara i kipara Marina Studina.⁹ Koristeći ugovorenu lozinku, koja se širila preko provje-

² Usp. http://www.mdc.hr/UserFiles/Image/projekti/statistika/Posjet_muzejima_%202011_posjecenost.pdf.

³ T. ŠOLA, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji*, 163.

⁴ Marc MAURE, „Miror, Window or Showcase? The Museum and the Past”, *ICOFOM Study Series – ISS 35*, Munich – Alta Gracia 2006., 347-348. Ovdje 347.

⁵ Ljiljana GAVRILOVIĆ, *Muzeji i granice moći*, Beograd 2011., 123.

⁶ *Isto*, 12.

⁷ Naslov izložbe bio je *Godina dana sabirnih i radnih logora Ustaške obrane*, a za nju se snimao i propagandni film. (Slavko GOLDSTEIN – Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb 2011., 550.)

⁸ Dolores IVANUŠA, „Likovna zbirka 20 stoljeća”, *Museum 1846.–1996.*, (ur. Maja Škiljan), Zagreb 1996., 40. Ratni muzej i arhiv Prvog vojno-znanstvenog zavoda Oružanih snaga NDH osnovan je Pavelićevom zakonskom odredbom od 26. svibnja 1941. (Rhea IVANUŠ – Nataša MATUŠIĆ, „Zbirka fotografija, filmova i negativa”, *Museum 1846.–1996.*, 113., 115.)

⁹ Marin Studin (1895.–1960.), između dva svjetska rata radio je na srednjim školama, a kasnije na akademijama priijenjene umjetnosti u Beogradu i Zagrebu. („STUDIN”, *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 10, Zagreb 2008., 307.)

renih veza, izložbu je vidjelo kroz pet mjeseci oko 2000 ljudi. Prihod od izložbe pripadao je narodnooslobodilačkim odborima i posebno je korišten za pomoć umjetnicima koji su odbijali raditi za Talijane pa su praktično bili bez prihoda.¹⁰ Na Prvom kongresu kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom 1944. godine bile su postavljene i likovna izložba i izložba fotografija.¹¹ Na likovnoj je izložbi sudjelovalo trinaest autora¹² s 270 djela, a Vanja Radauš, Miro Ostrogović, Franjo Mraz i Ivo Čaće govorili su na Kongresu o svojim shvaćanjima uloge likovnih umjetnosti tijekom i nakon Narodnooslobodilačkog rata.¹³ Tijekom rata umjetnici i amateri u Narodnooslobodilačkom pokretu organizirali su brojne izložbe karikatura, štampe, džepnih novina, narodnih rukotvorina itd.¹⁴

Slika 1. Akteri hrvatske partizanske kulture: „mladi” Vanja Radauš i „stari” Vladimir Nazor u Topuskom 1944. godine

Nakon 1945. godine u Jugoslaviji je utemeljen velik broj muzeja i muzejskih postava o Narodnooslobodilačkoj borbi. Postavlja se pitanje, koliko i kako su u njima bili predstavljeni intelektualci. Naravno, otvoreno je i pitanje kako se pritom shvaćalo pojam „intelektualac”. Prije svega, samo su intelektualci koji su se opredijelili za novu državu imali izgleda naći svoje mjesto u muzejskim postavima. Već 1945. godine izdane su Upute za prikupljanje materijala iz Narodno-oslobodilačke borbe za Muzej narodnog oslobođenja.¹⁵ Jedna od stvari na koje treba obratiti posebnu pažnju, upozoravalo se u Uputama, je prikupljanje propagandnog materijala, stamparija i šapirografa na kojima se materijal izrađivao. Između ostalog tražilo se prikupljanje podataka o ulozi političkih komesara kao veze između naroda i vojske. Posebna skupina pitanja odnosila se na Hrvatsku seljačku stranku! (Tražilo se da se dokumentiraju podaci o stavu vodećih ljudi HSS-a prema partizanima, okupatorima i ustašama, tko je od poznatih HSS-ovaca prišao partizanima, kako je izvršni odbor HSS-a djelovao na narodne mase i „s kakovim političkim programom nastupa izdajnička Mačekova klika, te njen utjecaj”). Kultura, prosvjeta i razonoda bili su poseban dio Uputa. Tražilo

¹⁰ Dolores IVANUŠA, *Hrvatska likovna umjetnost u Narodnooslobodilačkom ratu (crteži i grafika): izložba, Kraljevo, listopad 1987*, Zagreb 1987., 3., 4.

¹¹ Drago ROKSANDIĆ, „Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25.-27. lipnja 1944.): iskustvo i apropiacije”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 97.-118.

¹² Bili su to Zvonimir Agbaba, Ivan Čaće, Vilim Čerić, Lela Čermak, Marijan Detoni, Alfred Krupa, Franjo Mraz, Edo Murtić, Zlatko Prica, Vanja Radauš, Stjepan Rajković, Vjekoslav Rukljač i Petar Šimaga. (Dolores IVANUŠA, *Umjetnost hrvatskog antifašizma*, Zagreb 1994., 10.)

¹³ *Isto.*

¹⁴ *Isto*, 11., 77. Izložba narodne umjetnosti i zanata bila je organizirana u zbjegu u El Shattu, a kasnije je prenesena i u Kairo i Aleksandriju.

¹⁵ *Upute za prikupljanje materijala iz Narodno-oslobodilačke borbe za Muzej narodnog oslobođenja*, Zagreb 1945.

se prikupljanje plakata, programa i snimaka. Štampa je također bila izdvojena kao jedno od pet osnovnih područja.¹⁶

Muzej narodne revolucije osnovan je na temelju Zakona o osnivanju Muzeja narodnog oslobođenja već 1945. godine. Muzej će 1954. promijeniti ime u Muzej narodne revolucije. U prvo vrijeme nije bilo jasnog razgraničenja između pojedinih institucija tko prikuplja koju vrstu građe.¹⁷ Djelovanjem ovih muzeja nisu svi bili zadovoljni. Komisija za historiju Saveza komunista Jugoslavije još i 1960-ih godina bila je nezadovoljna političkim stanjem u muzejima i načinom postavljanja izložbi.¹⁸

Među osnovanim muzejima bilo je i memorijala posvećenih istaknutim, uglavnom mrtvim, pojedincima. Izuzetak je bila Titova rodna kuća. Bio je to trenutak zaokreta u muzejskoj politici, posve u skladu s „duhom vremena”. Dok je u tradicionalnim muzejima seljačka kultura bila prikazivana kao temelj nacionalnog identiteta, novoutemeljenima je bila glavna zadaća predstaviti radnički pokret i narodnooslobodilačku borbu, a naročito njezine heroje kao temelj nove jugoslavenske države. Muzejske postavne često su se svodile na izlaganje izabranih dokumenata – često njihovih kopija – a o ostalim zadaćama kojima bi se muzejske ustanove trebale baviti jedva da je bilo govora.

Krajem 1980-ih godina neki od ovih muzeja pripremali su nove postavne, usklađene s bitno promijenjenim „duhom vremena”. Tako se 1989. pisalo o novom stalnom postavu Muzeja revolucije naroda Hrvatske, koji se trebao preimenovati u Muzej suvremene povijesti Hrvatske, koji do danas nije realiziran. Novim se postavom željelo ispraviti grešku nastalu prilikom osnivanja Muzeja, kada je on stavljen u „konceptijski zrakoprazan prostor”, što znači da je povijesno gradivo ostalo bez svoga povijesnog utemeljenja. Na taj je način i Komunistička partija Hrvatske/Jugoslavije kao glavni protagonist postavna „plutala je u nekoj imaginarnoj društvenoj dolini”.¹⁹ Predloženi postav je u svome trećem dijelu prikazivao razdoblje od 1941. do 1945. godine i to s tri aspekta: vojnog, političkog i kulturnog. Cilj je bio prikazati svakodnevni život naroda i vojske, u borbi i na slobodnom teritoriju. Poslijeratno razdoblje trebalo je obuhvatiti brojne fenomene nakon kraja rata i stvaranja nove vlasti. Trebale su biti prikazane čak i marginalne i alternativne grupe. Do realizacije ovoga postavna nije nikada došlo.²⁰

Tijekom svog djelovanja Muzej revolucije naroda Hrvatske postavio je najmanje dvije izložbe posvećene intelektualcima, jednom pjesniku i jednom političaru: Vladimiru Nazoru i dr. Vladimiru Bakariću.²¹

¹⁶ *Isto*, 3.-12.

¹⁷ Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *U skladu s marksizmom ili činjenicama*, Zagreb 2013., 428.-445., 478.

¹⁸ *Isto*, 480., 481.

¹⁹ Đurđa KNEŽEVIĆ, „Budući postav Muzeja revolucije naroda Hrvatske ili Muzeja suvremene povijesti u Hrvatskoj”, *Informatica Museologica*, 1989., br. 1/2, 46.

²⁰ *Isto*, 46.-47.

²¹ <http://www.mdc.hr/hr/mdc/knjiznica/katalog-knjiznice/?a=&n=&i=Muzej%20revolucije%20naroda%20hrvatske&vg>.

Promjene pristupa muzejskim postavama u razdoblju tranzicije

U doba tranzicije, devedesetih godina 20. stoljeća, u Hrvatskoj se s jednim izuzetkom nijedan od sedam muzeja revolucije, četiri memorijalna muzeja u sastavu spomen-parkova ili spomen-područja te više od 130 zbirki, odjela ili izložbi radničkog pokreta, narodno-slobodilačkog rata te socijalističke izgradnje više nije bavio isključivo razdobljem Drugoga svjetskog rata. Izuzetak je Memorijalni muzej u sastavu Spomen-područja Jasenovac.²²

U muzejskim ustanovama posvećenim ovom razdoblju tek se dijelovi odnose na intelektualce, kao što je to slučaj s Memorijalnim muzejom Spomen-područja Jasenovac, u kojemu je stradanje intelektualaca u logoru jedna od tema postave. Jedan od jasenovačkih zatočenika bio je i prof. dr. Antun Barac koji je svoje tajne logorske bilješke iznio sakrivene u porubu hlača.²³ Međutim, za stvaranje jasnije slike o Jasenovcu i kao stratištu hrvatskog naroda trebalo bi pokazati da je u njemu svoj život izgubio npr. i književnik Mihovil Pavlek Miškina te da je u Jasenovcu bio zatočen i dr. Vladko Maček.²⁴ Spomen-muzej u Jasenovcu bio je otvoren tek 23 godine nakon svršetka rata. Jedan od bivših logoraša, Milko Riffer, na primjer, pisao je 1961. da je nezadovoljan općim stanjem u kulturi sjećanja na Jasenovac. Stanje je ovako opisao:

Na zapuštenoj i šikarom obrasloj zemlji, na kojoj su nekada stajali zidovi, barake, osmatračnice s mitraljezima i reflektorima, bunker i ostale zgrade za mučenje, uključivši i kružne peći ciglane, koje su služile kao krematorij za žive ljude, nema tragova o tom najvećem groblju Jugoslavije, osim nekoliko u zemlju pobodenih tabli, koje govore topografskim jezikom o nekadašnjoj logorskoj stvarnosti.²⁵

Drugo spomen-područje posvećeno logorskim žrtvama, spomen-područje logora „Danica” u Koprivnici, zapušteno je nakon 1991. godine, kada je zatvoren spomen-muzej.²⁶ U zavičajnom muzeju u Jastrebarskom čuvala se i dokumentacija o tamošnjem koncentracijskom logoru.²⁷ Inicijativa za osnivanje muzeja s memorijalnom zbirkom, kao mjesta sjećanja, na području talijanskog koncentracionog logora na Molatu otvorena je već dugi niz godina.²⁸

Koncentracijski logori bili su mjesta u kojima su intelektualci tijekom Drugoga svjetskog rata nerijetko završavali svoje živote. Neki su memorijali i muzeji nastali kao mjesta sjećanja na njih. Nastajali su s ciljem da prikažu njihove živote i djelovanje, napose u okolini u kojoj su kao mjesta sjećanja utemeljivani.

²² Nataša MATAUŠIĆ, „Otok Vis – memorijalni muzej – Titova špilja jučer, danas, sutra”, *Autentičnost i memorijalna mjesta: problemi, potencijali, izazovi*, Kumrovec 2005.

²³ Stalni postav JUSP Jasenovac.

²⁴ S. GOLDSTEIN – I. GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, 73.

²⁵ Milko RIFFER, *Grad mrtvih. Jasenovac 1943.*, Zagreb 2011., XXIX.

²⁶ Višnja ZGAGA (ur.), *Vodič kroz hrvatske muzeje i zbirke*, Zagreb 2011., 450.

²⁷ *Muzeji, galerije i zbirke u SR Hrvatskoj*, Zagreb 1981., 28.

²⁸ *Informatica Museologica*, „Iz hemeroteke Muzejskoga dokumentacionog centra”, *Informatica Museologica*, 1989., br. 1/2, 112.: „J. M.: Uspomena na junake. Slobodna Dalmacija, Split 1989. (24. 10.)”, str. 9, ilustr.: U bivšem fašističkom koncentracionom logoru na Molatu otvara se Spomen-područje žrtvama fašističkog terora i Memorijalna zbirka o stradanjima logoraša.” Dodatnu nedoumicu donosi što na http://www.molat.net/o_otoku.php (1. svibnja 2013.) stoji da na otoku postoji muzej.

Memorijalni muzej Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu djeluje u sklopu Hrvatskog povijesnog muzeja. Otvoren je kao područna zbirka Muzeja revolucije naroda Hrvatske 1975. godine. Muzejska postava obrađuje nekoliko tema: Goran i Lukovdol, Goran književnik i novinar, Goran u partizanima (Goranov život u partizanima, nastanak njegova najpoznatijeg djela *Jama* te nerazjašnjeno pjesnikovo ubojstvo). Dvije teme posredno su s njime u vezi: Goranov zavičaj i Goranovo proljeće.²⁹ Muzej daje drugačiji uvid u Goranovo stvaralaštvo nego pisana građa: posjetitelj upoznaje prostor u kojem je stvarao, sluša glazbu koju je Goran radeći slušao, vidi knjige koje je čitao. Jezik muzeja omogućuje uvid u mnogostrukost njegove ličnosti, upoznaje posjetitelja s njegovim prijateljima i njihovim djelima. Do izražaja dolazi, pored književničke i novinarske, njegova manje poznata profesionalna djelatnost – prevoditeljska. Fotografije i dokumenti svjedoče o njegovom predratnom javnom i političkom radu. Njegovi govori nisu prolazili nezapaženo ni kod sugrađana, ali ni pred očima vlasti.³⁰

Slika 2. Muzeološka imaginacija: radna soba Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu

U Raklji postoji Memorijalna zbirka Mije Mirkovića – Mate Balote. Bio je ekonomist, sveučilišni profesor, čakavski pjesnik, političar... Njezin novi postav nastao je dijelom iz želje Istarske županije da obilježi i muzealizira rodne kuće znamenitih Istrana. Mijo Mirković rat je proveo što na Krku, što u zatvoru, što u partizanima, a poslije rata bio je visoki

²⁹ <http://www.hismus.hr/hr/izlozbe/aktualne-izlozbe/ivan-goran-kovacic-i-njegov-zavicaj-2003-lukovdol/>.

³⁰ Postav Memorijalnog muzeja. Vidi i Lucija BENYOVSKY, *Ivan Goran Kovačić i njegov zavičaj*, Zagreb 2003., 41.-44.

državni funkcionar u Vladi FNRJ – svojevrsni prototip društveno angažiranog intelektualca. Memorijalna zbirka, postavljena u njegovoj rodnoj kući, podsjeća na njegovo bogato životno djelo.³¹ U sklopu Gradskog muzeja u Jastrebarskom postoji Spomen-soba dr. Vladka Mačeka. U njoj je izložena građa koja se odnosi na povijest Hrvatske seljačke stranke, kao i Mačeka osobno.³²

Muzej grada Zagreba, za razliku od nekih drugih naših gradskih muzeja, svoj stalni postav ne završava 19. stoljećem niti „preskače” dio dvadesetog stoljeća. Dio je prostora posvećen i Drugom svjetskom ratu te razdoblju neposredno prije i poslije njega (dijelovi postavne „Drugi svjetski rat”, „U socijalističkoj stvarnosti” itd.), ali se o fenomenima intelektualnog stvaralaštva zapravo najviše može saznati iz mnoštva plakata izloženih kao „Odjeci zagrebačkih zbivanja”. U sklopu ovog muzeja postoje tri memorijalne zbirke posvećene intelektualcima koji su djelovali i tijekom Drugoga svjetskog rata: Zbirka Cate Dujšin-Ribar i dr. Ivana Ribara, Zbirka Miroslava i Bele Krleže te Zbirka umjetnina Tille Durieux, koja je jedina izložena u središnjoj zgradi Muzeja grada Zagreba.

Memorijalna zbirka Bele i Miroslava Krleže uređena je u stanu u kojemu su živjeli od 1952. godine do svoje smrti te svjedoči prije svega o njihovu životu i djelovanju nakon razdoblja o kojemu je riječ. U Zbirci Cate Dujšin-Ribar i dr. Ivana Ribara čuva se i likovna ostavština Jurice Ribara, sina dr. Ivana Ribara. Slikarica Cata Dujšin (rođ. Gattin) udala se za dr. Ivana Ribara 1952. godine, nakon što je 1947. godine postala udovica.³³ Dr. Ivan Ribar je u ratu izgubio cijelu obitelj, sinove Ivu Lolu i Juricu te suprugu (...). Memorijalna zbirka dr. Ivana Ribara i Cate Dujšin-Ribar, otvorena u njezinu zagrebačkom stanu, čuva uspomene na veći broj intelektualaca čije je stvaralaštvo obilježeno i iskustvom Drugoga svjetskog rata, napose prvog Catinog supruga Dubravka Dujšina (1894.–1947.). Dubravko Dujšin je bio glumac, redatelj, kazališni pedagog, prevoditelj te tajnik i potpredsjednik Udruženja glumaca.³⁴ Cata, osim što je bila slikarica, bila je i pjesnikinja. Njihov je stan u vrijeme dok su u njemu zajednički živjeli (1936.–1947.) bio okupljalište glumaca, pjesnika i slikara. Postav posvećuje više pažnje opisu izloženih predmeta nego priči o ljudima koji su u tom prostoru živjeli. „Duh vremena” posjetitelj može najjače osjetiti u radnoj sobi dr. Ivana Ribara: osim uspomena na poginule sinove, u sobi se nalazi i knjižnica dr. Ivana Ribara te Augustinčićeva bista Josipa Broza Tita.

Jedan od muzeja nastalih tek u Republici Hrvatskoj, Muzej blaženog Alojzija Stepinca otvoren je 2007. godine i pokazuje na koji se sve način mogu muzealizirati neki aspekti djelovanja pojedinaca tijekom rata. U postavi su pojedinačno istaknuta imena ljudi kojima je Stepinac pomogao tijekom rata, ponekad zajedno s pismima kojima od njega traže pomoć. Postav je multimedijalan i inspiriran Stepinčevom duhovnom oporukom. Proces protiv Stepinca i zatočenje u Krašiću prikazani su u prostorijama u kojima je proveo posljednje godine svog života.³⁵

³¹ Opširnije u Boris KOROMAN, „Mijo Mirković – Mate Balota u Raklju (Istra): aspekti muzealizacije književnosti i teksta”, *Muzeologija*, 43–44/2006.–2007., 325.–339.

³² V. ZGAGA (ur.), *Vodič kroz hrvatske muzeje i zbirke*, 271.

³³ Stevo RELJIĆ – Đuro MIHALJČIĆ, *Dr. Ivan Ribar i sinovi*, Zagreb 1974. Cata Dujšin-Ribar svoja je djela ostavila rodnom Trogiru. Radovi su izloženi u galeriji koja nosi njezino ime. (V. ZGAGA (ur.), *Vodič kroz hrvatske muzeje i zbirke*, 205.)

³⁴ Igor MRDULJAŠ, „DUJŠIN, Dubravko”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Zagreb 1993., 680.–682.

³⁵ Ivan ULDRIJAN – Ivan MIKELNIĆ, „Vodič kroz Muzej bl. Alojzija Stepinca u Zagrebu: Učionica svjedočanstva vjere i povijesti”, http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=13332.

Zagrebački stan Marije Jurić Zagorka dijelom je uređen kao mjesto sjećanja, djelomičnom rekonstrukcijom ambijenta u kojem je živjela. U istom stanu, u njegovu većem dijelu, danas djeluje i Centar za ženske studije, koji se, pored ostalog, sustavno bavi istraživanjima Zagorkina života i njezinog opusa, ali i poticanjem inovativnih pristupa njezinoj baštini u zagrebačkom urbanom kontekstu.³⁶ Dan nakon proglašenja NDH u ovaj je stan ušla ustaška policija, zabranila izlaženje časopisa *Hrvatica*, zaplijenila nađene primjerke časopisa, novac od pretplate pa i namještaj. Zagorki je zabranjeno pisanje i objavljivanje. Tada se pokušala ubiti. Rat je preživjela zahvaljujući potpori čitateljica i bivših pretplatnica. Kasnije joj je dozvoljeno objavljivati u listu *Nova Hrvatska*. Nije se ostvarila njezina želja da se pridruži partizanskom pokretu jer partizanima nisu bili potrebni njezini „šund-romani”. Poslije rata se uključila u Antifašističkog fronta žena, a 1947. je napisala autobiografiju kao odgovor na društveni i radni bojkot kojem je bila izložena.³⁷

Iako Josip Broz Tito formalno nije bio intelektualac, u Jugoslaviji i svijetu bilo mu je dodijeljeno desetak počasnih doktorata s obrazloženjima koja otvaraju pitanja o njegovoj intelektualnoj kulturi. Međutim, muzejski postavi i dalje njeguju sliku mladog Josipa Broza kao radnika i zatočenika, a na Brijunima se Tito prikazuje kao zvijezda, što i dalje drži otvorenim pitanje kako muzealizirati intelektualne aspekte njegovog opusa.³⁸

Godine 1991. spojeni su Povijesni muzej Hrvatske i Muzeja revolucije naroda Hrvatske u Hrvatski povijesni muzej, koji još uvijek nema svoj stalni postav. Razdobljem Drugog svjetskog rata bavilo se u međuvremenu nekoliko muzejskih izložbi u kojima je bio prikazan i kulturni, a u manjoj mjeri i intelektualni život ovoga razdoblja. Na samom kraju dvadesetog stoljeća bila je organizirana izložba „Stoljeće promjena”, koja je prikazala i kulturu ovog razdoblja, napose intelektualna dostignuća (časopisi, knjige, Hrvatska enciklopedija itd.), ali fokusirajući se na stvaralaštvo pojedinih intelektualaca.³⁹

Umjetnici i njihova mjesta sjećanja: Meštrović, Augustinčić, Kljaković i Radauš

Više umjetničkih muzeja, osobito memorijalnih, posvećeno je likovnim umjetnicima⁴⁰ koji su bili angažirani i u drugim vidovima javnog života, poput Ivana Meštrovića, Antuna Augustinčića, Joze Kljakovića i Vanje Radauša. Upravo je na primjerima trojice prispomenutih moguće pobliže pokazati povezanost njihovog javnog djelovanja i nastanka muzejskih institucija jer su Meštrović i Kljaković pisali s time u vezi, a Augustinčić je dokumentiran drugim izvorima.

³⁶ V. ZGAGA (ur.), *Vodič kroz hrvatske muzeje i zbirke*, 331.

³⁷ Martina PERIĆ (sastavila), „Kronologija života i rada. Marija Jurić Zagorka”, <http://zagorka.net/kronologija-zivota-i-rada/>.

³⁸ Na Brijunima postoji izložba fotografija iz razdoblja 1947.–1980. (Nacionalni park Brijuni, Pododsjek za zaštitu kulturnih dobara). Titu su posvećeni dijelovi postava Zavičajnog muzeja Ogulin i Gradskog muzeja Sisak: Memorijalna bravarska radionica majstora Karasa te Rodna kuća u Muzeju „Staro selo” Kumrovec. U Velikom Trojstvu bio je 1972. osnovan Spomen muzej, no danas je tamo samo Etno park.

³⁹ Vidi Ankica PANDŽIĆ (ur.), *Stoljeće promjena: Hrvatski povijesni muzej, Zagreb [prosinac 2000. – 2001]*, Zagreb 2000., 72.–95. Autorica idejne koncepcije izložbe bila je Rhea Ivanuš.

⁴⁰ U Narodnooslobodilačkoj borbi sudjelovalo je 110 likovnih umjetnika samo iz Hrvatske. D. IVANUŠA, *Hrvatska likovna umjetnost u Narodnooslobodilačkom ratu*, 3.

Poslije 1945. godine i umjetnici su se prema svom ratnom opredjeljivanju dijelili na tri skupine: one koji su bili u partizanima, one koji su surađivali s okupatorima i one koji su na različite načine čekali kraj rata.⁴¹ Pripadnici sve tri skupine imali su u Jugoslaviji svoje galerije.

Ivan Meštrović (1883.–1962.) nije se slagao s politikom nove jugoslavenske države, ali je ipak hrvatskom narodu ostavio i svoja djela i nekretnine neovisno o tome što je to mogao ostvariti jedino u suradnji s vlastima NR/SR Hrvatske. Muzeji Ivana Meštrovića sastoje se od Atelijera Meštrović u Zagrebu, Galerije Meštrović i kompleksa Crikvine-Kaštilac u Splitu te Crkve Presvetoga Otkupitelja kod Otavica. U Vrpolju postoji Meštrovićeva spomen-galerija.⁴² Kako je došlo do toga da Meštrović donese odluku o ovom daru, usprkos tome što se nije trajno vratio u domovinu i što se nije slagao s novim vlastima?

Meštrović je 1941. godinu dočeka u Splitu, odakle odlazi u Zagreb, gdje su ga ustaške vlasti stavile u kućni pritvor, a potom i zatvorile, o čemu sam iscrpno piše u svojim *Uspomenama*.⁴³ Godine 1942. otišao je u Rim, a sljedeće, 1943. godine, u Švicarsku. 1947. trajno se nastanio u Sjedinjenim Američkim Državama. Jugoslavenske vlasti još su ga za vrijeme njegovog boravka u Švicarskoj pozivale da se vrati. Nesumnjivo, njegov povratak u domovinu imao bi u to vrijeme pozitivan politički odjek, osobito na Zapadu. Ne može se reći da je tu ideju Meštrović odmah i bez rezerve odbacio. Na koncu, opravdavajući se svojim zdravstvenim stanjem i svime što se nakupilo tijekom godina te duboko pogođen glasinama o partizanskim zločinima i surovim postupcima partizana u Hrvatskoj nije se želio vratiti prije nego sazna sve okolnosti zbivanja.⁴⁴ Konačno je odustao od povratka u domovinu nakon što je bio uhićen njegov brat i prijatelj Ostović, čime se htjelo i na njega izvršiti pritisak.⁴⁵

Milovan Đilas je 1949. godine posjetio Meštrovića s ciljem da ga uvjeri da se vrati u Jugoslaviju, naglašavajući da mu je mjesto u domovini, a ne u izgnanstvu. Đilas je Meštroviću prenio da se na vladinim sjednicama više puta raspravljalo o njegovom povratku i da je zaključeno da mu se jamči da će mu biti vraćeni kuća i radionica, osigurati sloboda stvaranja te pružiti sve što treba njemu i obitelji „pa čak i auto”. Tita je zanimalo zašto se odbio vratiti bar u posjetu, kad bi mu bilo omogućeno da vidi sve svoje prijatelje, „pa i one koji su u zatvoru”. Meštrović je odgovorio da ne može prihvatiti takav povlašteni položaj, dok bi u njegovoj okolini ostali bili gladni i goli: „Tu sam ja, gospodine Đilase, čini mi se, više socijalist nego vi i vaš maršal.”⁴⁶ Đilas je iznio Meštroviću i prijedlog da napravi projekt muzeja u kome bi bile smješteni njegovi radovi iz Splita i Zagreba, na što mu je Meštrović odgovorio da kuću u Splitu ionako ostavlja Hrvatskoj pa da će njegove stvari biti tamo izložene. Osim toga, Đilas je želio u ime jugoslavenske vlade kupiti njegovu *Pietà*, tada izloženu u Metropolitanu, što je Meštrović odbio s obrazloženjem da ne bi bilo u redu prepustiti komunistima takvo djelo na vjersku temu.⁴⁷

⁴¹ Vidi Goran MILORADOVIĆ, *Lepota pod nadzorom. Sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945–1955*, Beograd 2012., 177., 178.

⁴² Ivan Meštrović igrom je slučaja rođen u Vrpolju, gdje je proveo prvu godinu svoga života. Godine 1958. mjestu je darovao skulpturu *Majka i dijete*. Spomen-galerija otvorena je 1972., a godinom osnutka smatra se 1957., kada je osnovano Kulturno društvo Ivan Meštrović. Dio fundusa galeriji je darovala Meštrovićeva kći Marica. (<http://hvm.mdc.hr/spomen-galerija-ivana-mestrovica,532%3AVRP/hr/info/>)

⁴³ Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1993.

⁴⁴ *Isto*, 350.

⁴⁵ *Isto*, 353. Bogdan RADICA, *Živjeti nedoživjeti II*, München – Barcelona 1984., 335.

⁴⁶ I. MEŠTROVIĆ, *Uspomene*, 361.

⁴⁷ *Isto*, 360., 361.; B. RADICA, *Živjeti nedoživjeti II*, 479.-481.

Ni kasnije Meštrović nije sasvim odbacio mogućnost povratka u Jugoslaviju. Tako je u pismu Bogdanu Radici iz 1952. napisao: „Ja nisam nikada rekao, da se ne vraćam, ali isto tako nisam rekao, ni kad se vraćam. Ja to ni sam ne znam, jer to ne ovisi o meni, nego o prilika- ma.”⁴⁸ Meštrovićeva spremnost na razgovor s Titom nije nailazila na dobar odjek kod većeg dijela emigracije. Maček je u jednom pismu napisao: „Osobno imam barem zadovoljštinu, da se je potvrdila ispravnost mog mišljenja, da umjetnost i politika ne idu zajedno.”⁴⁹ Meštrović je smatrao vrlo štetnim povezivanje hrvatskog pitanja na Zapadu s ustaštvom i NDH i u tome se slagao s Mačekom. Ali inače, kao što je Maček isticao da politika i umjetnost ne idu zajedno, Meštrović je smatrao da se od profesionalnih političara i patriota ne treba ničemu nadati.⁵⁰

Slika 3. Simboli dva različita hrvatsva i hrvatska jugoslavenstva: Josip Broz Tito i Ivan Meštrović na Brijunima 1959. godine

Meštrović se odlučio doći u Jugoslaviju nakon što mu je dozvoljeno da posjeti Stepinca.⁵¹ Vijest o ovoj posjeti izazvala je veliko uzbuđenje. Na putu su ga pratile supruga Olga i unuka. Nakon posjeta Zagrebu i Stepincu u Krašiću, Meštrovićevi su na Titov poziv otišli na Brijune. U razgovoru Tita i Meštrovića tema je bio i Meštrovićev kiparski rad, koji je Tito pratio preko reprodukcija. Meštrovićevi su posjetili i Rijeku te konačno otišli u Split i Otavice. Na putu za Otavice umjetnik je posjetio i Drniš, čijem je muzeju poklonio 65

⁴⁸ *Isto*, 473.

⁴⁹ *Isto*, 483.

⁵⁰ *Isto*, 489.

⁵¹ Zadnji Meštrovićev posjet Jugoslaviji opisali su Ante Smith Pavelić i Bogdan Radica u članku u *Hrvatskoj reviji*, a kasnije ga je Radica prenio i u svojoj knjizi. Ante SMITH PAVELIĆ – Bogdan RADICA, „Zadnji Meštrovićev pohod Hrvatskoj”, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), prosinac 1962., sv. 4 (48), 319.-332.; B. RADICA, *Živjeti nedoživjeti II*, 531.-544.

svojih crteža. Meštović je posjetio i galeriju u Splitu. Bio je zadovoljan načinom na koji je uređena te je svoje zadovoljstvo izrazio i autoru postava Cviti Fiskoviću, rekavši mu da je umjetnine izložio s puno vještine i razumijevanja.⁵² Meštović je umro u Indijani, no posmrtni su mu ostaci preneseni u obiteljski mauzolej u Otavicama.⁵³

U Muzejima Ivana Meštovića sačuvani su dokumenti koji govore o njegovom životu, radu i razmišljanju u razdoblju Drugoga svjetskog rata, npr. njegova korespondencija. Međutim, sam postav ne daje nam potpunu sliku Meštovića kao intelektualca zahvaćenog ratom. Istina, dio pisane građe sam je Meštović spalio prije uhićenja u Zagrebu, slijedeći savjet da uništi dokumente koji bi ga mogli kompromitirati kod ustaša.⁵⁴ U Ateljeu Meštović u Zagrebu čuvaju se raniji Meštovićevi radovi, izloženi čak i bez pojedinačnih legendi, koje posjetitelji mogu pratiti prema preslikama koje dobivaju na ulazu. Radovi izloženi u Ateljeu pripadaju ranijoj fazi umjetnikova stvaranja. Neupućeni posjetitelji će se teško snaći u njihovoj tematici i neće ništa saznati o Meštovićevom životu i radu nakon posjete Ateljeu. Galerija Meštović u Splitu ne daje puno više informacija. Oba su postava daleko od traženja da se obavijesti o predmetima „obaviju” slojevima interpretacije prije nego što publika uopće uzmogne shvatiti važnost pojedinačnog predmeta.⁵⁵ Tako Meštovićevi memorijali pružaju samo estetski doživljaj i zakidaju nas za ostale mogućnosti interpretacije koje im stoje na raspolaganju.

Antun Augustinčić (1900.–1979.) pripada skupini umjetnika koji su bili u partizanima. Kao poznatog komunistu, Gestapo ga je uhitio 25. travnja 1941. i prebacio u zatvor u Graz. Nakon nekoliko mjeseci bio je oslobođen i vraćen u Zagreb, gdje je nastavio raditi, istovremeno održavajući tajne partijske veze. Postoji mišljenje da je Augustinčić imao ulogu veze između Tita i Pavelića.⁵⁶ Augustinčić će za vrijeme boravka u Zagrebu i portretirati Pavelića. Kasnije će pričati:

Jednog me dana iznenada posjetio Pavelićev sekretar i pozvao da moram odmah portretirati Pavelića. (...) Pavelić me lijepo primio. (...) Kad su došli Eugen Dido Kvaternik i još neki njegov ministar, povremeno su svoje poglede bacali na mene, čas na Pavelića. Trajalo je to tako otprilike pola sata, kad odjednom Pavelić, primijetivši to pogledavanje, reče, smiješeći se: „Što gledate, nije to Gestapo, to je kipar Augustinčić”.⁵⁷

Eugen-Dido Kvaternik to ovako opisuje:

Već početkom 1942. osvanuli su na Pavelićevom dvoru razni prononsirani komunisti i partizanski agenti. Na sve njih redarstvo je upozorilo dr. Pavelića (...) Tako npr., dok su hrvatski umjetnici Meštović i Kljaković ležali u zatvoru, Pavelića je kipom ovjekovječio notorni komunist Augustinčić, koji je kod Pavelića isposlovaio slobodu mnogim komunistima.⁵⁸

Augustinčić nije nikada objasnio svoju eventualnu ulogu „veze” između Pavelića i Tita. Tek je ispričao:

⁵² B. RADICA, *Živjeti nedoživjeti II*, 542., 544.

⁵³ *Isto*, 564., 565.

⁵⁴ I. MEŠTROVIĆ, *Uspomene*, 289.

⁵⁵ Sophia BAKOGIANN – Evangela KAVAKLI – Alexandra BOUNIA, „Predmeti iz prošlosti, priče za sadašnjost”, *Muzeologija*, 41–424/2004.–2005., 13.

⁵⁶ Darko BEKIĆ, *Vojin Bakić ili kratka povijest kiposlavlje*, Zagreb 2006., 35., 47.

⁵⁷ *Isto*, 51.

⁵⁸ *Isto*.

Slika 4. Revolucionarni modernizam u hrvatskom kiparstvu: Antun Augustinčić, *Nošenje ranjenika*

kralju Tomislavu Roberta Frangeš-Mihanovića.⁶²

Stoga je zanimljivo da npr. *Hrvatski biografski leksikon*⁶³ navodi da je nakon povratka iz zatvora Augustinčić živio u ilegali. Ipak, u to je vrijeme portretirao Antu Pavelića i izlagao na međunarodnoj izložbi. Možda 1983. još nije bilo moguće reći da je Titov osobni prijatelj portretirao Pavelića. No, jednako tako, ni *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* iz 1995. ništa ne kaže o njegovom djelovanju u NDH.⁶⁴

Augustinčić sam odlazi u partizane nakon što je sudjelovao u prebacivanju u partizane Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića, što je, uz nešto raniji odlazak grupe glumaca iz Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, ostavilo dubok dojam na čitavo zagrebačko građansko društvo.⁶⁵

Za razliku od portretiranja Pavelića i izrade Staljinovog kipa, rad na Titovom spomeniku Augustinčić je češće spominjao. Pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a Augustinčić je u Jajcu stanovao u Titovom susjedstvu, gdje ga je – u nekoliko se navrata kasnije sjećao – posjetio Dalmatinac koji je salutirao Titu koji ga nije mogao vidjeti. Augustinčić je kasnije upravo

Tih su me dana često posjećivali Ivan Krajačić i Ivo Lola Ribar i njima sam ispričao što se dogodilo. Preporučili su mi da portretiram Pavelića, ako već odmah ne mogu bježati, a da ćemo honorar dati za Narodnu pomoć.⁵⁹

Zanimljivo je da ta epizoda nije zabilježena u većem broju njegovih biografskih prikaza. Sudbina toga Pavelićevog portreta nije poznata, čini se da je kasnije bista bila pretočljena. No, opis biste zabilježio je Slavko Kvaternik:

To je, po mojem sudu, remek-djelo.(...). Upravo sam se prestrašio jer mu je u bisti bila pretočena cijela duša i njegovo azijsko porijeklo.⁶⁰

Moguće je da je upravo ova Pavelićeva bista bila razlog zbog kojeg Augustinčić nije dobio Staljinšku nagradu za koju je bio predložen 1945. godine,⁶¹ mada bi tome možda jednako tako mogao biti razlog izlaganje na Vencijanskom bijenalu, gdje je predstavljao NDH, zajedno s dvanaest drugih slikara. Augustinčić je, uz Meštrovića, na Pavelićev poziv sudjelovao i u dovršenju i postavljanju spomenika

⁵⁹ Isto, 51.-53.

⁶⁰ Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika, Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb 1997., 162., 163.

⁶¹ G. MILORADOVIĆ, *Lepota pod nadzorom*, 234.

⁶² I. MEŠTROVIĆ, *Uspomene*, 322.; „Frangeš”, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, Zagreb 1995., 262.

⁶³ I[ve] Šim[AT BANOVI], „AUGUSTINČIĆ. Antun”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, Zagreb 1983., 272.-276.

⁶⁴ J[osip] DEP[OLO], „Augustinčić, Antun”, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, sv. 1, Zagreb 1993.

ovaj događaj naveo kao inspiraciju za svoj kip. U to su se vrijeme, može se zaključiti, Tito i Augustinčić često susretali:

Nije trebalo mnogo vremena za glineni model. Znao sam svaki detalj njegovog lika. Gledao ga svakodnevno na obedima, sastancima... Svega nekoliko „seansa”, bilo je potrebno. Za samo nekoliko dana ta plastika je završena. Tada su nas fotografirali, u nekoliko mahova snimili: Maršala kako sedi, mene kako radim.⁶⁶

Augustinčić se sjećao da su te fotografije slane na razne strane, da bi pokazale kako među partizanima ima i umjetnika. Ovaj prvi glineni model više ne postoji, kao ni reljef članova Centralnog komiteta, koji je također nastao u Jajcu. Djela su uništena u jednom bunkeru na Svilaji, gdje su bila skrivena, kada su Nijemci otkrili bunker.⁶⁷ Kasnije će Đilas napisati:

Taj prelazak s Pavelića na komunističke vođe nije tada, pogotovo njemu, izgledao tako dramatičan – prvo se moralo, drugo od volje, a i zamerke se u ratu ublažuju iz praktičnih, životnih razloga – onima koji se opredele za „našu stvar”.⁶⁸

Drugi Augustinčićev Tito, onaj poznatiji, kumrovečki, gotovo da bi sam mogao biti subjektom biografije. Mali se broj kipova može pohvaliti tako burnim životom pa i pokušajima „atentata”. Kumrovečki Tito na izvjestan je način vjeran odraz turbulentnih vremena od svoga nastanka pa do današnjih dana. Stoga bi se samo na temelju ovog kipa mogla napisati socijalna povijest Hrvatske u socijalističkoj Jugoslaviji i nakon proglašenja samostalne Republike Hrvatske. Ova je skulptura početak formiranja kumrovečke zbirke i muzeja.

Vrhunac slave ovog kipa vrijeme je nakon Titove smrti. Tih su godina Kumrovec, rodnu kuću i spomenik, pohodile dnevno desetine tisuća ljudi. Tako ovaj kip, potpuno nezavisno od njegovih umjetničkih dosegâ, možemo promatrati kao utjelovljenje određenog vremena. Neće proći tako dugo do trenutka kada je isti kip ostao bez glave, u drugom pokušaju „atentata”. Prvi, izbjegnuto nešto ranije, mogao je imati i pogubnije posljedice (ne samo za kip, nego i za širu okolinu). Drugi je bio usmjeren samo protiv ovog simbola. Ipak, taj je događaj pokazao kako kip ima svoju čvrstu poziciju kod ljudi koji žive u njegovoj okolini. Neposredno nakon eksplozije, ljudi su dolazili ponuditi svoje Spomenice domovinskog rata ili pak vjenčane poklone – umanjene replike spomenika, kako bi se Tito obnovio.⁶⁹ I nakon smrti autora, modela, pa i države, spomenik je tako nastavio živjeti neki svoj život.

Slika 5. Izazov vremenima: Spomenik maršalu Titu Antuna Augustinčića pred Titovom rodnom kućom u Kumrovcu

⁶⁶ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, „Zagreb i ustaška ‘Nezavisna država Hrvatska’”, *Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji. Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. srpnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba*, Zagreb 1971., 197.-222.

⁶⁶ Z[orica] MUTAVDŽIĆ, *Tito i umetnici*, Beograd [s. a.], 44.

⁶⁷ *Isto*, 44.

⁶⁸ Milovan ĐILAS, *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009., 115.

⁶⁹ Osobno svjedočanstvo autorice članka.

Antun Augustinčić 1970. godine potpisao je darovnicu kojom svoja djela poklanja rodnom Klanjcu, uz uvjet da se tamo sagradi galerija. Zgrada galerije otvorena je za javnost 1976. godine uz izložbu radova koje je izabrao sam Augustinčić, a iste je godine osnovana i muzejska ustanova. Sadašnji postav Galerije temelji se na onom iz 1990. godine.⁷⁰ Galerijski postav može tek upućenom posjetitelju pružiti i dio slike o njegovom javnom djelovanju, i to prije svega kroz teme njegovih djela.

Jozo Kljaković, kao i Ivan Meštrović, spada u skupinu intelektualaca koja je za vrijeme rata emigrirala. Pred kraj života, bolestan i materijalno ugrožen, vratio se u zemlju. Godinu nakon što se vratio iz emigracije, neposredno prije svoje smrti, 1969. godine, poklonio je svoju kuću i sav inventar, zajedno s umjetničkim djelima i knjižnicom gradu Zagrebu. U zbirci se čuvaju, osim Kljakovićeve osobne pisane građe, i rukopisi Vladimira Nazora. Kuća i inventar darovani su s izričitom željom da budu uređeni u memorijalnu zbirku otvorenu za javnost.⁷¹ Što se umjetničke građe tiče, radi se od djelima nastalim nakon rata. Zanimljivo bi bilo analizirati biblioteku, u kojoj se čuvaju knjige s Kljakovićevim bilješkama i crtežima na marginama.⁷² Jozo Kljaković pripada u skupinu slikara koji se nisu izražavali samo likovno. Napisao je tri knjige, od koje su dvije objavljene, a jedna nije te velik broj članaka. Na nekoliko se mjesta čuva i njegova obimna korespondencija.⁷³

Uspomena na Vanju Radauša (1906.–1975.) čuva se i u memorijalnoj sobi u Zagrebu, koja, međutim, nije otvorena za javnost. Radauš se okrenuo socijalnoj tematici prije rata. Autor je i ciklusa crteža nadahnutog Španjolskim građanskim ratom. Pridružio se partizanima 1943. godine. Radauševu djelovanje tijekom rata svjedoči o potrebi prilagodbe umjetnika na date okolnosti: boraveći tijekom rata na oslobođenom teritoriju, Radauš nije imao prilike modelirati u glini te se okrenuo crtanju akvarela. A njih je bilo jednostavnije po potrebi i sakriti. Radauš je kasnije svjedočio da su mu radovi u više navrata bili zakopani u zemlju zajedno s arhivom ZAVNOH-a, u čijem je Predsjedništvu bio. Radauševa ratna umjetnost imala je jasnu poruku sažetu u naslovu mape drvoreza i linoreza s ratnom tematikom, nastalih za potrebe tiskanja letaka „Mi pamtimo”. Radauš je tijekom rata napravio više od 1500 crteža i 150 akvarela, a i kasniji kiparski ciklus *Tifusari* nastao je na temelju crteža iz rata.⁷⁴

Ako je nekima poznata Radauševa izuzetna društvena osjetljivost, imamo li pravo očekivati od prosječnog posjetitelja muzeja (a on je nerijetko i stranac) da bez dodatne interpretacije u potpunosti shvati što su bili umjetnikovi ciljevi i namjere? Govori li, zaista, jedna slika više od tisuću riječi i možemo li, uistinu samo temeljem slike i skulpture, a bez umjetnikovih riječi, pojmiti koliko je duboke tragove rat ostavio na Radauša ili na druge umjetnike i stavovi koji se kriju iza određenih djela? Ili bi nam postavi trebali pružiti uvid i u pozadinu nastanka radova?

⁷⁰ *Galerija Antuna Augustinčića, Katalog stalnog postava i fundusa*, (ur Slavica Marković), Klanjec 1990., 11.; <http://www.mdc.hr/augustincic/hr/povijest/index.html>.

⁷¹ Memorijalna zbirka Jozo Kljaković (u sastavu Centra za likovni odgoj Grada Zagreba).

⁷² Željka ZDELAR, „Memorijalna zbirka Joze Kljakovića”, *Jozo Kljaković: retrospektiva: 1889–1969*, Zagreb 2009., 63.-68.

⁷³ Josip DUKIĆ, „Okvir za biografiju Joze Kljakovića”, *Jozo Kljaković: retrospektiva: 1889–1969*, Zagreb 2009., 173.-178.

⁷⁴ Jasminka POKLEČKI STOŠIĆ, „Životopis”, *Vanja Radauš: retrospektiva*, Zagreb 2006., 203.-205.

Memorijali iz Drugog svjetskoga rata devastirani u Domovinskom ratu

Sudbina pojedinih memorijala povezala je i dva rata: kuća obitelji Ribar u Vukmaniću devastirana je tijekom Domovinskog rata, stradao je Teslin memorijalni muzej u Smiljanu, a jednako tako i dio fundacije Ivana Meštrovića. Spomen zbirka II. kongresa KPJ u Vukovaru pretrpjela je velike štete jer lokalne vlasti nisu dozvolile evakuaciju, tvrdi dr. Colin Kaiser u svom izvješću iz 1994. godine.⁷⁵

Memorijalni muzej Rade Končara, koji je djelovao u sastavu Hrvatskog povijesnog muzeja, zapušten je tijekom 1991.–1995., zgrade su oštećene u manjoj mjeri, ali je nestao dio građe, uključujući i Končareve osobni predmeti. Predloženo je da se postav pretvori u etnografski, no do danas on nema namjene.⁷⁶

Obitelj Ribar kuću je darovala karlovačkome Gradskom muzeju, zajedno s namještajem i velikim brojem dokumenata o životu i radu Ive Lole, Jurice i Ivana Ribara. Memorijalna kuća obitelji Ribar zatvorena je. Građa je bila izložena do 1991. godine. Tijekom 1991.–1995. zgrada je bila devastirana, a dio građe koji je bio pohranjen u njoj oštećen je ili otuđen. Tako je nestao jedan portret dr. Ivana Ribara, djelo Cate Dužšin-Ribar, dok je drugom portretu izrezana glava. Jednako tako, nestao je i *Portret djevojke*, rad Jurice Ribara.⁷⁷ Zgrada je i obnovljena 1995. godine, no „otuđenjem i nepovratnim uništenjem muzejske zbirke prijeratna memorijalna funkcija prostora dovedena je u pitanje”, smatra se u karlovačkom Gradskom muzeju te joj treba „definirati status i budućnost”.⁷⁸

Visoke dužnosti i znatan utjecaj odvjetnika i političara dr. Ivana Ribara, njegovo djelovanje tijekom rata i status u najužem rukovodstvu druge jugoslavenske države, ali i djelovanje njegovih sinova, osobito Ive Lole, ostavili su prepoznatljiv trag ne samo u povijesti, nego i u sjećanju. Upravo sudbina obitelji Ribar mogla bi biti upozorenje što rat donosi ljudima. Muzealizacija tragične sudbine oca i sinova trebala bi biti veliki izazov za današnju muzeologiju.

Daljnji pravac istraživanja

Nakon Drugog svjetskog rata nova država željela je svoju vlast legitimirati i putem muzejskih postava. Odmah nakon uspostave vlasti pristupilo se prikupljanju predmeta koji će pokazati djelovanje partizanskog pokreta, ali i neprijatelja. Otvarane su izložbe i muzeji, većinom po principu knjige na zidu, u kojima se prikazivalo djelovanje Komunističke partije Jugoslavije i radničkog pokreta između dva svjetska rata, partizanski pokret i rad narodnooslobodilačkih odbora te spomen-sobe ili memorijali pojedinaca, osobito narodnih heroja. Stjecajem okolnosti, prije svega darovnicama pojedinaca, otvarani su i postavi posvećeni djelovanju intelektualaca. Postavi ili dijelovi postava tada su bili masovno otva-

⁷⁵ Colin KAISER, „Izvještaj o misiji utvrđivanja činjeničnog stanja izvršenoj u ožujku 1994. godine”, *Informatica Museologica*, 24/1993., br. 1-4, 48.-53. Ovdje 49.-50.

⁷⁶ Ratne štete na muzejima i galerijama u Hrvatskoj: <http://www.mdc.hr/RatneStete/hr/fs-glavni.html>.

⁷⁷ *Isto*.

⁷⁸ *Strateški plan Gradskog muzeja Karlovac za razdoblje 2013.–2015.*, http://gmk.hr/download/pdf/Strateski_plan_Gradskog_muzeja_Karlovac.pdf, 11.

rani, jednako su masovno zatvarani nakon uspostave samostalne Republike Hrvatske. Dio memorijala je stradao tijekom Domovinskog rata, neki objekti prenamijenjeni su u druge svrhe, neki su se postavi i muzeji odmaknuli od povijesti i priklonili etnologiji, očito procjenjujući da je to sigurnije.

Posljednjih godina u Hrvatskoj se dosta raspravljalo i pisalo o kulturi sjećanja. Izdano je više knjiga i zbornika na ovu temu. No, rasprava kao da je dobrim dijelom zaobišla muzejsku zajednicu, iako su u susjedstvu upravo izložbe o ratu i poraću izazvale velike rasprave (*Muzej novije zgodovine u Ljubljani*). Izuzetak su ne odviše brojne rasprave potaknute otvorenjem novog postava muzeja u Jasenovcu. Propuštena je i prilika za širu javnu raspravu o novom stalnom postavu Hrvatskog povijesnog muzeja.

U skladu s navedenim okolnostima, danas je teško u našim muzejima vidjeti prikaz ratnog razdoblja i vremena koje mu je slijedilo pa je shodno tome malo toga moguće saznati o djelovanju jedne nedvojbeno važne skupine – intelektualaca – u ovom razdoblju. Možda se stoga zaista može reći, kada će nam biti bolji muzeji, biti će bolja i država.

Da bi se dobila potpuna slika, potrebno je proučiti evidencije o izložbama hrvatskih muzeja, arhivske fondove i izvješća muzeja u proteklih šest desetljeća. Aktualno stanje postava se mijenja, mijenja se i prezentacija, a osobito interpretacija, pri čemu i izbjegavanje interpretacije izražava određeni stav. Vjerujem da bi bliže upoznavanje u muzejima s osobama koje su svojim pisanjem i djelovanjem obilježili vrijeme ratnog vihora donijelo bitan doprinos hrvatskoj kulturi. Ali, da bi se krenulo dalje, možda je potrebno konstatirati današnje stanje. Nadam se da će daljnje istraživanje biti također doprinos tome.

CROATIAN INTELLECTUALS IN MUSEUMS 1939–1947: PRACTICES AND PRESENTATIONS

The paper lists museums which showcase the work of intellectuals during World War II, in an attempt to show why it is important to look into this topic more closely. The purpose of a museum is to reinforce the identity of a community it functions in through the selection of experiences they showcase. The wartime activities of the intellectuals are an example of one such selected experience. An attempt is made to determine which intellectuals have a place in museums and their permanent exhibitions and whether their inclusion reflects objective circumstances or politics. After the war, individuals were often included in permanent exhibitions because of their political loyalties during the war. After the war, there emerged many museums dedicated to the partisan movement and its prominent members. They were chosen not for the value of their intellectual work, but for their contribution to the creation of the new state. However, even during the war, the new state wished to express itself through its artistic and intellectual achievements, including exhibitions. However, it should be kept in mind that museums are often the product of circumstance and individual effort. The founding of museums was in part funded by the donations of individuals who bequeathed their houses, works, or both, to their communities or the state for that very purpose. A more detailed look at the relationship between history and museums is provided through the examples of Ivan Meštrović and Antun Augustinčić. In the Ivan Meštrović Museums we see only Meštrović the artist, and not Meštrović the politically active intellectual. The same can be said for the Antun Augustinčić Gallery. The work of both those artists was determined by the political

circumstances in which they found themselves, from the motives to the style and the museum setups should reflect that.

The fate of certain memorials connected the two wars: the Tesla Memorial Museum in Smiljan (damaged in the Croatian War of Independence) was rebuilt, unlike the house of the three Ribar brothers (who were active during World War II) in Vukmanić. Contemporary museum exhibitions showcasing the lives of intellectuals caught in the chaos of World War II reflect on us, as we speak up or keep silent, renew and rebuild, or fail to renew the ruins left behind by a past war.

The fact that few museums hold exhibitions showcasing World War II and the lives of intellectuals who lived and worked in that time proves that the period remains a part of Croatia's *difficult history*.

Keywords: museums, World War II, memorials, cultural memory

Izvori i literatura

Sophia BAKOGIANN – Evangela KAVAKLI – Alexandra BOUNIA, „Predmeti iz prošlosti, priče za sadašnjost”, *Muzeologija*, 41–42/2004.–2005., 113.–122.

Darko BEKIĆ, *Vojin Bakić ili kratka povijest kiposlavije*, Zagreb 2006.

Lucija BENYOVSKY, *Ivan Goran Kovačić i njegov zavičaj*, Zagreb 2003.

Josip DUKIĆ, „Okvir za biografiju Joze Kljakovića”, *Jozo Kljaković: retrospektiva: 1889–1969*, Zagreb 2009.

Milovan ĐILAS, *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009.

Enciklopedija hrvatske umjetnosti, Zagreb 1995.

Galerija Antuna Augustinčića, Katalog stalnog postava i fundusa, (ur. Slavica Marković), Klanjec 1990.

Ljiljana GAVRILOVIĆ, *Muzeji i granice moći*, Beograd 2011.

Slavko GOLDSTEIN – Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb 2011.

Hrvatski biografski leksikon, sv. 1, Zagreb 1983.

Hrvatski biografski leksikon, sv. 3, Zagreb 1993.

Hrvatska opća enciklopedija, sv. 10, Zagreb 2008.

Ankica PANDŽIĆ (ur.), *Stoljeće promjena: Hrvatski povijesni muzej, Zagreb [prosinac 2000. – 2001]*, Zagreb 2000.

Rhea IVANUŠ – Nataša MATUŠIĆ, „Zbirka fotografija, filmova i negativa”, *Museum 1846.–1996.*, (ur. Maja Škiljan), Zagreb 1996.

Dolores IVANUŠA, *Hrvatska likovna umjetnost u Narodnooslobodilačkom ratu (crteži i grafika): izložba, Kraljevo, listopad 1987*, Zagreb 1987.

Dolores IVANUŠA, „Likovna zbirka 20 stoljeća”, *Museum 1846.–1996.*, (ur. Maja Škiljan), Zagreb 1996.

Dolores IVANUŠA, *Umjetnost hrvatskog antifašizma*, Zagreb 1994.

Fikreta JELIĆ-BUTIĆ: „Zagreb i ustaška „Nezavisna država Hrvatska”, *Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji. Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. srpnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba*, Zagreb 1971., 197.–222.

Colin KAISER, „Izvjestaj o misiji utvrđivanja činjeničnog stanja izvršenoj u ožujku 1994. godine”, *Informatica Museologica*, 24/1993., br. 1-4, 48.–53.

Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika, Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb 1997.

- Durđa KNEŽEVIĆ, „Budući postav Muzeja revolucije naroda Hrvatske ili Muzeja suvremene povijesti u Hrvatskoj”, *Informatica Museologica*, 1989., br. 1/2, 46.-47.
- Boris KOROMAN, „Mijo Mirković – Mate Balota u Raklju (Istra): aspekti muzealizacije književnosti i teksta”, *Muzeologija*, 43–44/2006.–2007., 325.-339.
- Nataša MATAUŠIĆ, „Otok Vis – memorijalni muzej – Titova špilja jučer, danas, sutra”, *Autentičnost i memorijalna mjesta: problemi, potencijali, izazovi*, Kumrovec 2005., 112.-121.
- Marc MAURE, „Mirror, Window or Showcase? The Museum and the Past”, *ICOFOM Study Series – ISS 35*, Munich – Alta Gracia 2006., 347.-348.
- Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1993.
- Goran MILORADOVIĆ, *Lepota pod nadzorom. Sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945–1955*, Beograd 2012.
- Z[orica] MUTAVDŽIĆ, *Tito i umetnici*, Beograd [s. a.]
- Muzeji, galerije i zbirke u SR Hrvatskoj*, Zagreb 1981.
- Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *U skladu s marksizmom ili činjenicama*, Zagreb 2013.
- Martina PERIĆ (sastavila), „Kronologija života i rada. Marija Jurić Zagorka”, <http://zagorka.net/kronologija-zivota-i-rada/>
- Jasminka POKLEČKI STOŠIĆ, „Životopis”, *Vanja Radauš: retrospektiva*, Zagreb 2006., 201.-211.
- Tomislav ŠOLA, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji. Prema kibernetičkom muzeju*, Zagreb 2003.
- Bogdan RADICA, *Živjeti nedoživjeti*, München – Barcelona 1982.
- Bogdan RADICA, *Živjeti nedoživjeti II*, München – Barcelona 1984.
- Stevo RELJIĆ – Đuro MIHALJČIĆ, *Dr. Ivan Ribar i sinovi*, Zagreb 1974.
- Milko RIFFER, *Grad mrtvih. Jasenovac 1943.*, Zagreb 2011.
- Drago ROKSANDIĆ, „Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25.-27. lipnja 1944.): iskustvo i aproprijacije”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 97.-118.
- Ante SMITH PAVELIĆ – Bogdan RADICA, „Zadnji Meštrovićev pohod Hrvatskoj”, *Hrvatska revija* (Buenos Aires), prosinac 1962., sv. 4 (48), 319.-332.
- Ivan ULDRIJAN – Ivan MIKELNIĆ, „Vodič kroz Muzej bl. Alojzija Stepinca u Zagrebu: Učionica svjedočanstva vjere i povijesti”, http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=13332.
- Upute za prikupljanje materijala iz Narodno-oslobodilačke borbe za Muzej narodnog oslobođenja*, Zagreb 1945.
- Željka ZDELAR, „Memorijalna zbirka Joze Kljakovića”, *Jozo Kljaković: retrospektiva: 1889–1969*, Zagreb 2009., 63.-68.
- Višnja ZGAGA (ur.), *Vodič kroz hrvatske muzeje i zbirke*, Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb 2011.

Mrežni izvori

- Posjet muzejima u Hrvatskoj 2011. g., http://www.mdc.hr/UserFiles/Image/projekti/statistika/Posjet_muzejima_%202011_posjecenost.pdf
- Ratne štete na muzejima i muzejskoj građi u Hrvatskoj, <http://www.mdc.hr/RatneStete/hr/index.html>
- Strateški plan Gradskog muzeja Karlovac za razdoblje 2013.–2015.*, http://gmk.hr/download/pdf/Strateski_plan_Gradskog_muzeja_Karlovac.pdf
- http://www.molat.net/o_otoku.php

Ivan Goran Kovačić i njegov zavičaj, <http://www.hismus.hr/hr/izlozbe/aktualne-izlozbe/ivan-goran-kovacic-i-njegov-zavicaj-2003-lukovdol>

Povijest Galerije, <http://www.mdc.hr/augustincic/hr/povijest/index.html>

<http://www.mdc.hr/hr/mdc/knjiznica/katalog-knjiznice/?a=&n=&i=Muzej%20revolucije%20naroda%20hrvatske&cvg>

RATNI DANI VLADANA DESNICE

Drago Rokсандić

UDK: 821.163.42-05 Desnica, V.“1938/49“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Naslov ovog članka uključuje dva moguća vremenska razgraničenja. Prvo, naoko jednostavnije, je od 6. travnja 1941. do 15. svibnja 1945. godine. Drugo, primjerenije tematskom pristupu *Desničinih susreta 2012.* – „Intelektualci i rat, 1939.–1947.“ – ali i autorovu shvaćanju intelektualne biografije Vladana Desnice, počinje 1938. godine, sa splitskim izdanjem njegova prijevoda Croceovih *Eseja iz estetike*, a završava 1949. godine, s pišćevom odlukom da napusti državnu službu neovisno o volji nadređenih i postane profesionalni književnik. Iste je godine Hrvatskom nakladnom zavodu u Zagrebu predao na izdavanje rukopis svog romana *Zimsko ljetovanje*. Na početku navedenog razdoblja, sudeći prema različitim izvorima (uključujući fotografije), Vladan Desnica je bio korpulentan, sportski razvijen tridesetogodišnjak, a na kraju navedenog razdoblja, desetljeće kasnije, 75-postotni invalid, s drastično pogoršanim vidom. Nasuprot tome, godine 1938., objavljujući u prijevodu Crocea, nije „plivao niz struju“ u jugoslavenskom društvu koje se sve više kapilarno fašiziralo. Isto tako, godine 1949., postajući vlastitom voljom profesionalni književnik s obitelji, a bez ikakvih stalnih prihoda u vrijeme nacionalizacijske i kolektivizacijske euforije u Jugoslaviji – kada je svako „privatno poduzetništvo“ u načelu bilo zazorno – posvjedočio je iznova svoju ljudsku i umjetničku „personalnost“. U oba slučaja riječ je o personalnosti, snazi „karaktera“, bez koje zasigurno ne bi nastao opus iznimne umjetničke vrijednosti. Zahvaljujući povjerenju pišćevih nasljednika, naročito dr. sc. Uroša Desnice, kod kojeg je pohranjen najveći dio sačuvane osobne ostavštine Vladana Desnice, autor je bio u mogućnosti pokušati rekonstruirati godine života za koje je inače ostalo razmjerno vrlo malo dokumenata. Opus Vladana Desnice trajno je književno variranje na teme nasilja i rata. Imajući na umu činjenicu da je Desnica redovito percipiran kao „poslijeratni pisac“, u zrelim ljudskim godinama, njegove književne refleksije otvaraju pitanja vlastite ratne biografike. Cilj ovog članka, ipak, nije u sugeriranju „biografskog ključa“ za pristup njegovu književnom opusu. Naprotiv, cilj je rekonstruirati Desničinu pred/po/ratnu i poratnu biografiju, s težištem na sociokulturnim i sociopolitičkim situacijama i kontekstima od 1938. do 1949. godine.

Ključne riječi: Vladan Desnica, 1938.–1949., književnik, nasilje, rat, intelektualna biografija, književnost i kultura sjećanja

„Oko nekih pisaca neprestano se vode raspre o pojedinostima iz njihove biografije – kaže, – pita se kojoj su struji, školi, pravcu pripadali, kakve su poglede imali na razne probleme svog doba i kakav su stav prema njima zauzimali itd. itd. Sve to može da bude zanimljivo, pa u izvjesnom smislu i poučno. Ali, do koje mjere to zna biti indiferentno za sud o poetskoj vrijednosti njihova djela, pokazuje i Homerov primjer.

U pogledu kojega, eto, nije važno čak ni pitanje da li je uopće i živio. Važno je da je bio pjesnik. – Slijepi pjesnik.”¹

Z a h v a l a. Ovaj članak ne bi bilo moguće napisati bez povjerenja i suradnje potoma-ka književnika Vladana Desnice, gospođa mr. sc. Olge Škarić, dr. sc. Jelene Ivičević-Desnica, dr. sc. Nataše Desnica-Žerjavić i gospodina dr. sc. Uroša Desnice. Dozvolili su mi koristiti potrebne dijelove osobne ostavštine Vladana Desnice i sami su mi pomogli rekonstruirati više za mene važnih pojedinosti. Iskreno sam im zahvalan. Nadam se da će i ovaj članak biti poticaj prijedlogu da se do 2017. godine, t.j. do pedesete obljetnice smrti Vladana Desnice profesionalno arhivistički sredi njegova osobna ostavština i osiguraju svi potrebni uvjeti za njezino javno korištenje. Zahvalan sam Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, Knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatsko-me državnom arhivu u Zagrebu, Državnom arhivu u Zadru, Znanstvenoj knjižnici u Zadru i Centro di ricerche storiche u Rovinju na profesionalnoj istraživačkoj pomoći.

Kako istraživati?

Znajući što je Vladan Desnica mislio o biografiji kao žanru pa i historiji kao disciplini, nije bilo lako pisati ovu biografsku studiju o njemu.² Nerijetko je bilo čak tjeskobno pisati o Desnici u vremenu oivičenu kasnim 1930-im i kasnim 1940-ih godina sa sviješću koliko je otvorenih istraživačkih pitanja, a koliko je malo raspoloživih vjerodostojnih izvora.³ K tome, pisati o njemu s imperativima koje propisuju regule suvremene historije intelektualaca!⁴

¹ Grozdana OLUJIĆ-LEŠIĆ, „Pjesnik tuge i nade. Razgovor s Vladanom Desnicom”, *Vladan Desnica. Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga* (dalje: *HI II*), Zagreb 2006., 52.-53.

² Desničinom biografijom (u historiografskom značenju pojma) počeo sam se baviti 2005. godine, sudjelujući u radu skupa održanog u povodu stote obljetnice rođenja Vladana Desnice u Hrvatskom društvu pisaca 26. i 27. listopada 2005. godine (vidjeti: „Književnik, književni opus i mogućnosti historiografskih interpretacija: pokušaj ‘egohistorije’ Vladana Desnice”, *Književna republika*, 4/2006., br. 3-4, 13.-24. (s prilogom Uroša DESNICE, „Tehnika pisanja Vladana Desnice po sjećanju sina dr. sc. Uroša Desnice”, 23.-24.). U člancima „Vladan Desnica i ‘Desničini susreti’”, *Desničini susreti 2005.–2008. Zbornik radova*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2010., 255.-282.) i „...Pisac uvijek ima upravo onoliko slobodu stvaranja koliko sam sebi dozvoli...”. Civilna kultura Vladana Desnice poslije 1945. godine”, *Desničini susreti 2010. Zbornik radova*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2011., 18.-30.) raspravljao sam, pored ostalog, o njegovoj intelektualnoj kulturi na raskršćima tradicije i moderne, kao i o njegovom poimanju literarnog angažmana. Međutim, tada nisam imao uvid u izvorno gradivo pa se ovom prilikom ne bih htio vraćati na teme o kojima sam već pisao. Nadam se da će inovacijski aspekti doći do izražaja i bez toga. Članak IVANE CVIJOVIĆ JAVORINA „Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 255.-266., nastao je kao autorski rad u projektu „Kultura svakodnevice u Kuli Stojana Jankovića u Ravnim kotarima: između sjećanja i očekivanja” (prof. dr. sc. Drago Roksandić, Tihana Rubić, Ivana Cvijović Javorina i Goran Šobot) i sastavni je dio „predradnji” za ovaj članak.

³ Desnica je nekoliko puta javno izjavio: „Ja obično sa velikim zadovoljstvom i sa osjećanjem olakšanja kad je djelo gotovo uništavam te bilješke, spaljujem.” (Jevto M. MILOVIĆ, „Razgovor s Vladanom Desnicom o umjetničkom stvaranju”, *HI II*, 114.-139. Ovdje 114.-115.). Bilo mu je krajnje zazorno sve što je doživljavao kao grafomanski artefakt: „...mnoge su njegove (Stendhalove – D. R.) pisanije u kojima predaje budućim pokoljenjima najništavnije sitnice iz svog intimnog, pa i iz svog vanjskog života, sasvim neznačajne i upravo dosadne, baš „plates et sottes”, inspirirane beskrainim pridavanjem važnosti svojoj osobi a olakšane Stendhalovom krajnjom sklonosti za pisanje, koja je već sasvim blizu grafomaniji, ... Banalnost je smrt umjetnosti. Jedna sama stvar je još gora od nje: tražena originalnost.” (Vladan DESNICA, „Zapisi o umjetnosti (Iskustva i refleksije)”, *Vladan Desnica. Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga prva* (dalje: *HI I*), Zagreb 2005., 68. Kad je o biografici riječ, Desnica je sâm „kriv” što ne jenjava interes ni za njegovo djelo, ali ni za njega kao intelektualca. Uostalom sâm je rekao odgovarajući na izravno postavljeno pitanje Vlatka Pavletića s time u vezi: „ – A što držite najbitnijim, najvrednijim kod nekog pisca?

Bitno je pitanje kako to raditi u slučaju Vladana Desnice, t.j. pisca koji u načelu limitira šanse povjesničara da kritički razmišljaju o djelu književnika. Ovdje je nužno podsjetiti na inače češće navođeni Desničin citat:

Stvar uvijek počinje odatle: čovjeku se čini da ima da saopći nešto što je vrijedno tog truda. Često se poprima intenzitet jednog imperativa. Ponekad vid jedne etičke dužnosti. Otkriti i formulirati neke istine o čovjeku i oko njega, i time, u konačnoj liniji, od svoje strane nešto doprinijeti vječitom cilju: očovječenju čovjeka – u tome je krajnja svrha i dublji smisao svake književne djelatnosti. A nezamjenjiva vrijednost književnosti, koja određuje njenu funkciju i njeno mjesto u sferi duha, leži u tome što nam otkriva o čovjeku istine onog reda koje nam ni historija, ni sociologija, ni naučna psihologija, ni ma koja druga duhovna djelatnost ne mogu da pruže.⁵

Nije teško odmahnuti rukom uvjeravajući sama sebe da je Desnica bio „nepopravljivi” kroćeanac te da nije problem što je on to bio u svom vremenu nego što autor ovog članka ne de/rekonstruira Desničinu poziciju na način primjeren tekućim teorijskim trendovima. Autorovo je mišljenje, s druge strane, da o Vladanu Desnici u njegovu vremenu nema smisla kritički misliti drugačije nego u obzorjima njegovih shvaćanja.⁶ Odnos etičkog i estetičkog u Desničinu poimanju literarnih imperativa, na primjer, mora se promišljati u njegovim spoznajnim kategorijama da bi se išta suvislo s njime u vezi kritički moglo razumjeti. Jedino taj način omogućuje istraživački održiv biografski pristup jednog povjesničara Vladanu Desnici.⁷

*Ono o čemu se kod nas govori tek u posljednjem redu, ili čak nikako, a što svaki prosječni čitalac, ukoliko lošom i lažljivo umjetnošću nije iskvario svoj organ, u suočenju s istinskim umjetničkim djelom smjesti i nejneposrednije osjeti. Onu malenkost koja se zove naprosto: umjetnikova **personalnost**. (...) I u čijoj neponovljivosti i neusvojivosti, ujedno, leži piščeva novota i samosvojnost – lična i **individualna** novota i samosvojnost, jedina vrsta novote koja na području umjetnosti može da ima značaja i vrijednosti, i jedina upotreba u kojoj te riječi imaju svog smisla. (...) Koliko nas prisno, i koliko duboko, i koliko **odistinski** uspijeva da zaokupi, impresionira, uzbudi, uznemiri, i za sobom povuče u svoj koloplet, – to su suštinska pitanja, a ne njegov tehnički prosede, stupanj „modernosti” ili „savremenosti” načina, sredstva, metode kojima operira.” (Vlatko PAVLETIĆ, „Svako djelo vrijedi tačno onoliko koliko poetskog sadrži u sebi”, *HI II*, 58.-74. Ovdje 72.-73.)*

⁴ Popisima literature iz svojih spomenutih članaka dodao bih ovom prilikom: Michel TREBITSCH – Marie-Christine GRANJON (ur.), *Pour une histoire comparée des intellectuels*, Bruxelles 1998.; Michel LEYMARIE – Jean-François SIRINELLI (ur.), *L'histoire des intellectuels aujourd'hui*, Paris 2003. Vidjeti, također: Branimir JANKOVIĆ (priredio), *Intelektualna historija*, Dijalog s povodom 7, Zagreb 2013.

⁵ Živojin TODOROVIĆ, „Tri pitanja Vladanu Desnici”, *HI II*, 78.-79.

⁶ „Tako temeljna razlika između „kroćeanske” kritike i analiza kasnijeg strukturalizma lako pada u oči svakom teoretičaru: slijedeći Crocea o umjetnosti možemo jedino „umjetnički” govoriti, a znanost o umjetnosti kao i filozofija zahtijevaju da o njoj govorimo znanstvenim ili filozofskim metajezikom”. (Milivoj SOLAR, „Pogovor. Pripada li Croce samo povijesti estetike?”, u: Benedetto CROCE, *Književna kritika kao filozofija*, (izbor i prijevod Vladan Desnica), Zagreb 2004., 286.) Solar, inače, reafirmira Crocea kao teoretičara ukusa danas: „Njegova obrana autonomije umjetnosti, naim, bitno ovisi o pretpostavci o estetičkim sudovima koji se ne mogu dokazati, ali koji su općevažeći, jer postoji okvirno, pa i razmjerno veće od očekivanog, slaganje u izravnim i neposrednim sudovima o onome što nam se sviđa i što nam se ne sviđa. Već je Kant obrazložio da se takvo stajalište može braniti jedino ako pretpostavimo da proizvodnoj moći umjetnika, genija „koji stvara kao priroda”, odgovara receptivna moć onih koji genijalno djelo prepoznaju”. (ISTI, *n. dj.*, 288.) Takvim pristupom se nesumnjivo olakšava pristup i Desničnim estetičkim shvaćanjima.

⁷ Ironija je zajednički nazivnik za brojne Desničine opservacije na historiografske teme. Oštrica je pritom češće usmjerena prema povjesničarima nego prema njihovim radovima: „Ja često i rado čitam historijsku literaturu i historijske dokumente naročito. Ako kako nisam pisao historijskih radova, to nisam imao prilike ni da se služim tim materijalom, osim ponešto ljudskog materijala koji se u svakom historijskom dokumentu nađe. Nešto ima od toga, recimo, u onom šaljivom poglavlju, onim šaljivim aluzijama u ‘Zimskom ljetovanju’, znate, imena onih nekoliko skromnih naučnih radnika, historičara iz provincije, onaj fra Filip Nelipić, i onaj Strambacini, kako li se zvao, i onaj Bogdani u ‘Zimskom ljetovanju’ i naslovi oni njihovih tih radova i disertacija. – Eto, to je cho mojih tih bavljenja domaćom historiografijom.” (J. M. MILOVIĆ, „Razgovor s Vladanom Desnicom o umjetničkom stvaranju”, 123.) Ipak, nikada ne bi trebalo zaboraviti da se njegov stric, Boško Desnica, koji je za Vladana Desnicu bio pored oca Uroša čovjek do čijeg je mišljenja najviše držao, više bavio historiografskim istraživanjima nego odvjetničkim uredom do čijeg je prihoda živio.

U razdoblju između 1938. godine, kada je u Splitu, gdje je živio, objavio prijevod *Eseja iz estetike* Benedetto Crocea i godine 1949., kada je u Zagrebu, gdje se nastanio 1945. godine, vlastitom voljom prestao raditi u Ministarstvu financija Narodne Republike Hrvatske i vlastitom voljom postao „slobodni umjetnik” – predajući istovremeno u tisak *Zimsko ljetovanje* – susteklo se nekoliko „Vladanâ Desnica”, osobno, vjerojatno, željenih i neželjenih. Drugi svjetski rat je bio „katalizator” situacionih udvajanja, utrojavanja vanjskih očitovanja njegove osobnosti, iako nije to bilo samo s Ratom u vezi. Bio je prisiljen praviti kompromise sâm sa sobom da bi mogao ustrajati u svemu što ga je činilo kreativnim. Nije bila riječ o slabosti njegova „karaktera” nego, upravo obrnuto, o snazi, ali i o egzistencijalnim izazovima na koje situaciono nije ni bilo jednoznačnog odgovora. Time je svaki pokušaj biografske periodizacije Desničinih „ratnih dana” u ishodištu upitan.

Doba (samo)propitivanja

Upitnim ga neupitno čini Desničin artistski intuicionizam, ali i njegove artistske prakse, koje također izmiču bilo kakvoj periodizaciji. Iritiralo ga je atribuiranje *Zimskog ljetovanja* kao njegova „prvijenca”. Kada je već bio stekao nesporan književni status – a predosjećajući kako bi sve mogao biti kritički propitivan u budućnosti, kada neće moći polemizirati s kritičarima – sâm je obesmišljavao linearne kronologije u pristupu svome stvaralaštvu:

– (...) Svako djelo, bar prema mojim iskustvima, ima veoma dug proces nastajanja, pa je vrlo teško odrediti kad je ono zapravo nastalo. Osim toga, kritika se obično povodi za redosljedom kojim su knjige objavljivane, te odatle izvlači ovakve ili onakve zaključke. Međutim, taj redosljed se ne podudara uvijek s redosljedom kojim su pojedini radovi nastali, a ponekad su ta dva redosljeda uprav obrnuta. ..., neke od mojih pripovijedaka iz gradskih, intelektualističkih sredina koje su od kritike smatrane najzrelijim i najpunijim ostvarenjima, kao „Posjeta” i „Florijanović”, potječu još iz prve moje, predratne zbirke koja je u toku rata propala, slučajno su se spasile u prepisima kod prijatelja: napisane su 1934–36 godine. (...)... kad kritika na osnovu redosljeda objavljivanja izvodi neke zaključke i iznalazi neke razvojne linije, od više regionalnog prema više općeljudskom, ili od seljačke i malomještanske tenatike prema gradskoj i intelektualističkoj, ili od „više realističke” prema „manje realističkoj” i „modernijoj” to je sasvim riskantno, proizvoljno i krije u sebi opasnost krivog zaključivanja.

Podsmjehnem se kad se sjetim da su moje pripovijetke iz predratne propale zbirke bile, gotovo mahom, skroz intelektualizirane, kozmopolitske, i čak „apstraktne”, ljudi i zbivanja u njima nisu imali baš nikakvog lokalnog karaktera niti stvarnije veze ne samo s našom, najčešće ni s bilo kojom drugom određenom sredinom. Bile su, ne samo tematski nego i po tretmanu, kudikamo – „modernije” nego one koje sam pisao kasnije. (...)... imam još u radu neke zamašnije materije koje će biti objavljene tek za koju godinu, a koje su uglavnom zamišljene i započete još prije rata. One će biti, u isti mah, i najstariji i najnoviji moji radovi. (...)»⁸

Ovaj oduži citat ključan je za pristup Vladanu Desnici-književniku ili Vladanu Desnici-intelektualcu u navedenom razdoblju. Desnica je sâm sebe od rane mladosti „intuitiv-

⁸ „Kako nastaje književno djelo. Razgovor na Književnom petku 4. XI 1955.”, *HI II*, 155.-156.

no” doživljavao umjetnikom, osjećao je da bi imao što „reći” „drugima”, ali je istovremeno znao – sudeći prema njegovim javnim, medijskim „ispovijedima” – da je između čovjeka koji piše i pisca najčešće nepremostiv ponor i da je pritom najveća nepoznanica čovjek koji bi htio postati umjetnik sâm sebi. Izjava iz 1966. godine, ispovjedne je naravi, naturalistički sugestivna, a dana je *Politikinu* novinaru Stevi Ostojiću, t.j. novinaru lista u kojemu je Desnica svojevremeno htio literarno debitirati:

– Črčkam tako reći otkad znam za sebe. A počeo sam objavljivati veoma kasno. Tome su dva razloga. Prvi leži u jednom sasvim sporednom, „pratećem” svojstvu ili kvalitetu kojemu mnogo dugujem i zbog koga sam duboko zahvalan bogovima: uvijek, još kao početnik, imao sam pri pisanju veoma jasnu sliku onoga što želim da postignem, kao neki praobrazac koji lebdi u oblacima i koji moram da savučem iz oblaka i fiksiram na papir, kao neki model već gotovog budućeg djela – i veoma jasan osjećaj jesam li to postigao ili nisam. A kako zadugo to nisam postizavao, ili sam postizavao samo djelomično i samo mjestimično, nisam ni objavljivao. (...) Drugi razlog mom kasnom objavljivanju radova je nešto što je u meni oduvijek bila – a i sada je – vrlo slabo razvijena „čezvičajna svrabež knjigopečatanija” o kojoj tako uvjerljivo i plastično govori Dositej.

... Zato mi je teško reći koji je moj prvi rad. Jer, dok ne objavljujemo, neprestano se vrtimo u krugu – u začaranom krugu – nedovršenih radova, periodički se opet vraćamo na pojedine od njih, i tako svi postaju u neku vrstu vršnjaci, pa nam je teško odrediti im vremensku prednost i redosljed. (...) Ali ako pokušam da nekako odredim koji je moj prvi rad pisan s namjerom da ga objavim, to je slučajno u nekoj vezi baš sa „Politikom”: dugo sam se mučio s novelom od pet-šest kartica koju sam bio namijenio „Politikinom” podlistku „Priča Politike”. Naslov joj je bio „Zasluženi odmor”. Tema je bila sasvim dobra za valjanu priču, a ispala mi je pomalo nevjesta ali veoma živa. Napisao sam bezbroj varijanti. I u svakoj novoj redakciji priča je bila sve vještija, sve dotjeranija – i sve mrtvija. Na koncu je ispalo pravo savršenstvo dotjeranosti i papirnatosti. Nisam je nikad objavio (...). Kasnije je došao rat, pa je i ona, kao i mnogo drugih kartušina, i knjiga novela, i knjižica stihova, već pripremljene za štampu, bespovratno propala. Ali mogu sa sigurnošću reći da sam bar polovicu metijea, bar polovicu onoga što znam, naučio na toj novelici.⁹

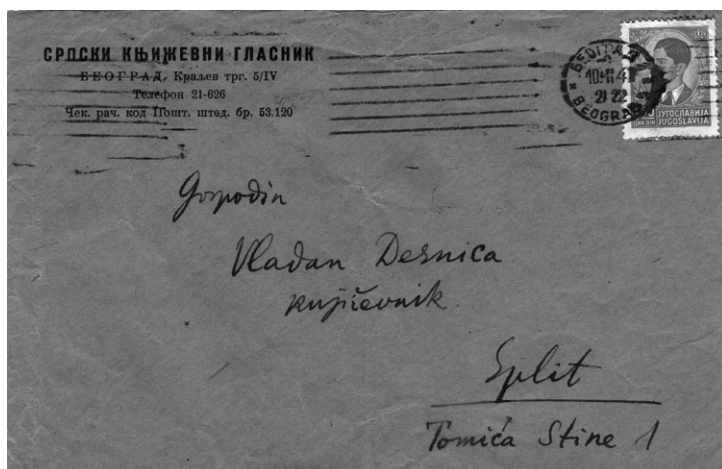
Kada je riječ o Desničinih izdavačkim projektima uoči Drugoga svjetskog rata, ostaje otvoreno pitanje što je i gdje je sve tada htio objaviti. Pojednosti o pregovorima s beogradskim nakladnikom Gecom Konom, jednim od najprestižnijih u Kraljevini Jugoslaviji, još uvijek nisu poznate. Sačuvano je nekoliko izvora koji sadržavaju bibliografske obavijesti o Desničinu stvaralaštvu do Drugoga svjetskog rata. Najsadržajniji je dokument kojim je Vladan Desnica 1949. godine sâm prijavio beogradskom Zavodu za autorsko-pravno posredništvo svoje dotadašnje književne radove.¹⁰ Prvonavedena je „knjiga pjesama” *Putovanje sunca*, a navedeni su i njezini „odjelci”: „I Strasna ljeta”, „II Intermezzo” i „III Zemlje i gradovi”, s napomenom „u cjelini nije izdano”. Drugonavedeni je „libretto za operu” *Bijedna Mara (Adelova pjesma)* kompozitora Ive Paraća, s napomenom „neizdano”. Trećenavedena je druga knjiga pjesama *Svetkovina u poljima*, također s napomenom „neizdano”. Dalje su jedna za drugom navedene *Knjiga pripovijedaka* i *Knjiga eseja* s napomenom „propalo za vrijeme rata”. Iza toga

⁹ Stevo OSTOJIĆ, „Prvu novelu namenio sam ‘Politici’, *HI II*, 105.-106.

¹⁰ „ПРИЈАВА ДЕЛА. (...) Овим изјављујем, да сам на основу правила УЈМА сва моја доле наведена дела предао једино и искључиво у заступство УЈМА. У Загребу дана 1. VIII. 1949. За истинитост јамчим: Владан Десница.” Ćirilnični formular je ovjeren pečatom Zavoda za autorsko-pravno posredništvo. Ispunjen je latinicom, Desničinih rukopisom (Osobna ostavština Vladana Desnice, Zagreb, dalje: OOVĐ, Zagreb).

slijede poznati Desničini objavljeni radovi u periodu do 1941. godine. Svi su ti naslovi očito bili namijenjeni za objavljivanje! Zašto nisu objavljeni? Uopće ne bi smjelo biti sporno da je Rat presudno utjecao da Desničini književni rad posustane, da i sâm, koliko god isticao svoje literarne kontinuitete, promijeni redoslijed stvaralačkih prioriteta, čim je ponovo bio u prilici vratiti se pisanju u proljeće 1945. godine. *Zimsko ljetovanje* je tome najbolji dokaz. Međutim, Desnica s tim djelom nije samo promijenio „listu” svojih predratnih literarnih prioriteta nego je napisao i jedno u biti intelektualnoangažirano djelo, što je također aspekt koji ne bi trebalo previdati, ako se Desnicu prije Rata uspoređuje s Desnicom poslije Rata.¹¹

Ovdje nije riječ o pokušaju da se obesmisli Desničinu „kulturu sjećanja” na njegovu predratnu literarnu produkciju. Naprotiv. „Kultura sjećanja” je dragocjen ključ za pristup Desničinu opusu u cjelini. Međutim, naliče je svake „kulture sjećanja” „kultura zaborava”. Još je nešto moglo utjecati na Desničinu odluku da povuče neki od svojih rukopisa koje je bio pripremio za objavljivanje. Očekivao je od jednog od najutjecajnijih književnih kritičara u Beogradu, Božidara Kovačevića, da ocijeni njegove pjesme, eventualno i da ih preporuča za objavljivanje. Kovačevićev odgovor bio je negativan, a to je pismo od 8. veljače 1941. godine, jedno od rijetkih iz tog doba koje je Desnica svemu unatoč sačuvao!¹²

Slika 1. Božidar Kovačević, književni kritičar, piše iz Srpske književne zadruge u Beogradu 8. veljače 1941. godine Vladanu Desnici u Split naslovljujući ga kao „književnika”

¹¹ Spomenuti dokument je jedini Desničinin dokument bibliografske naravi koji sam vidio a da sadržava podatke o neostvarenim izdanjima.

¹² „СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК
БЕОГРАД, Краљев трг. 5/IV
Телефон 21-626
Чек[овни] рач[ун] код Пошт[анске] штед[ионице] бр. 53.120
8. II. 1941.

Поштовани Господине,
на Ваше писмо, које сам имао задовољство да прочитам, одговарам Вам да сам спреман да прегледам Ваше радове. Претрпан рукописима, ја Вас молим да ми за први мах пошаљете своје критике или списе који се тичу северне Далмације.
Вашу песму не могу уврстити. Коректна је, али се не издваја из данашње поезије. Можда ће, доцније, која друга бити занимљивија.
Молим Вас да примите мој другарски поздрав.

Бождар Ковачевић“ (OOVD, Zagreb)

Proljeća Ivana Galeba su djelo koje je i sâm Vladan Desnica smatrao najzrelijim svojim umjetničkim ostvarenjem. Njegov „praobrazac” također je poticao iz 1930-ih godina.¹³ Na *Proljećima* je radio dvadesetak godina, samo prividno s cezurama, jer je u Desnice odnos između zapisanog i zapamćenog, odnosno, mišljenog i pisanog postojano bivao teško razlučiv, kao što je uvijek iznova otvoreno bilo pitanje kada je koje njegovo djelo bilo „završeno”.¹⁴ Posljednja njegova izjava s time u vezi dana je 1964. godine i najvrjednija je obavijest o književnom Desnici kasnih 1930-ih:

Prije drugog svjetskog rata i prije onih mobilizacija, ono kad je počelo hvatat u vojsku. Ja mislim oko 1936. da sam počeo raditi na njemu, a izišao je oko 1956–1957. Dobrih dvadeset godina sam radio. Rat me zatekao u toj fazi da je to bila kao jedna duža pripovijest koja je sadržavala samo djetinjstvo; ona poglavlja iz djetinjstva su bila otprilike gotova već prije rata. Ne u ovoj formi. To sam se poslije do deset puta navraćao i dotjerivao.¹⁵

Razgovarajući s Vlatkom Pavletićem 1958. godine, spominjao je stotine i tisuće *galebovskih* papirića, „na svakome po nek(a) rečenic(a), misao, izraz – ali ipak, kad su se na kraju pojedini djelići našli zajedno, savršeno su pristajali jedan uz drugoga i uklapali se čak i ritmički u cjelinu”.¹⁶ Da bi se „savršeno uklopile”, te su misli morale biti „savršeno pamćene”. Neuobičajeno otvoreni Desnica „odao” je svoju stvaralačku „tajnu” Pavletiću: „*Svake se rečenice sjećam, pa bih vjerojatno mogao obnoviti u memoriji i pojedine trenutke u kojima sam ih zapisao. Pokušajte, otvorite koju vam drago stranicu ... Ostao sam zapanjen: koju sam god rečenicu pročitao, pisac je napamet znao nastaviti, ponekad samo glavne riječi, a nerijetko doslovno onako kako je bilo preda mnom formulirano na stranicama novog romana. Nesigurnost u ‘pogađanju’ nekih rečenica objašnjava se jedino činjenicom da je Desnica u toku vremena imao u vidu niz varijanata, pa se više ne sjeća tačno upravo one varijante koju je kao definitivnu, unio u knjigu. (...)*”¹⁷

Neizbježna cijena takva „prosedea” u Desničinoj literarnoj produkciji, koji, u konačnici, nije obvezivao nikoga drugog osim njega samog, bila je suzdržanost „drugih” spram mogućih dosega njegova rada pa i sposobnosti da uistinu stvori sve ono što je na različite načine davao naslutiti svojoj „okolici”.¹⁸

Time je vjerojatno razriješen bar dio druge „tajne”, „tajne” koju se ne može zaobići ni u ovom radu – je li pisac išta pisao od proljeća 1941. do proljeća 1945. godine. Ako i nije

¹³ „– Kad ste počeli pisati roman ‘Proljeća Ivana Galeba’ i kako ste ga radili?

– Započet je davno, još tamo 1936. g. (Pisac pokazuje sačuvane skice iz tog vremena.) Ali neka rešenja i razvijanje pojedinih tema i motiva razrađivao sam i prerađivao tokom dugog vremena, u sporom procesu kristalizacije. Radio sam ga kao i sve moje radove. (...)” (V. PAVLETIĆ, „Svako djelo vrijedi tačno onoliko koliko poetskog sadrži u sebi”, 60.) *Nota bene*, sve prijeratne skice očito nisu bile nestale!

¹⁴ „Jesam. Dotjerao sam ga i dovršio početkom prošle godine. Dopršio sam ga, dakle, poslije 20 godina.” (M. S., „U umjetničkom djelu najbitniji je poetski moment”, *HI II*, 97.-98.)

¹⁵ J. M. MILOVIĆ, „Razgovor s Vladanom Desnicom o umjetničkom stvaranju”, 126. U istom intervjuu, na drugom mjestu, slično se izrazio, ali je spomenuo i više godina rada na romanu: „Ja sam ‘Proljeća Ivana Galeba’ jako dugo [radio]. To je još prije rata početo, znate. Tako da je ta knjiga pisana, možemo reći i smišljena, dvadeset i pet godina, tako da nema mjesta u kom sam živio a da nisam na njoj radio”. (J. M. MILOVIĆ, „Razgovor s Vladanom Desnicom o umjetničkom stvaranju”, 122.)

¹⁶ V. PAVLETIĆ, „Svako djelo vrijedi tačno onoliko koliko poetskog sadrži u sebi”, 61.

¹⁷ *Isto*, 61.

¹⁸ „I eto vidite: ja, koji sam dugo i dugo pisao, a da nisam objavljivao prije nego što sam počeo da objavljujem, uprav zato što sam htio da zaobidem prvence i da izidem odmah s drugom knjigom – osuđen sam da radam sve same prvence! Ne nalazite li u tome neku vrstu tragičke fatalnosti!” (Nikola DRENOVAC, „Razgovor sa Vladanom Desnicom”, *HI II*, 83.-87. Ovdje 83.)

pisao u tim godinama, Desnica-mislilac vjerojatno nikada nije prestao propitivati svoje literarne motive.

Pogrešno bi bilo stvarati iluziju da je Desničin opus bio determiniran mladenačkim intuicionističkim imaginacijama. Najbolji je dokaz tome *Zimsko ljetovanje*. Od 1943. do 1949. godine, kada je rukopis predan nakladniku, nije prošlo ni šest godina i to šest godina vjerojatno najvećih svakovrsnih naprezanja i iskušenja u Desničinu životu.

Iskustvo zračnih napada od studenoga 1943. do listopada 1944. godine – obezličjenih i tehničarinih, bešćutnih, s dalekosežnim posljedicama – koje su Desnice na različite načine preživjele i doživjele, promijenilo je njegove (auto)percepcije u ratnoj situaciji i iskristaliziralo literarne motive koji su Desničiniim trajnim urbano-ruralnim propitivanjima dali novi smisao. Prvotna novelistička varijacija pretvorila se u roman koji je novostvoreni literarni (i politički) *establishment* doslovno „digao na noge“:

– Čuo sam da ste svojedobno zamislili pripovijest od petnaestak stranica o građanima koji su se pred bombama sklonili na selu, ali je građa prerasla prvotnu zamisao i tako je nastao roman „Zimsko ljetovanje“. Hoćete li o tome nešto više reći javnosti?

*Tačno je da sam prvotno zamislio „Zimsko ljetovanje“ znatno kraći nego što jest. To je, uostalom, čest proces nastajanja mnogih romana. Zauzvrat, mnogi virtualni romani osuđeni su da ostanu zakovani u uskim granicama novele ili nešto dulje pripovijetke, prosto zato što autor ne nalazi vremena da ih razradi u roman, odnosno što vrijeme kojim raspolaže sasvim neočinski posvećuje onim temama i materijama koje za nj imaju više draži i privlačnosti. (...)*¹⁹

Zimsko ljetovanje je tangiralo mit o „narodno-oslobodilačkoj borbi“ i to u vrijeme najžešćeg jugoslavensko-sovjetskog konflikta i krajnje oskudice u zemlji kojoj je bila obećana budućnost kakvu nikada nije uživala. Pitanje je bi li Desnica ikada napisao *Proljeća Ivana Galeba* kao što ih je napisao da nije do-/preživio recepciju *Zimskog ljetovanja*. Sa *Zimskim ljetovanjem* postao je angažirani umjetnik, a da to ustvari nije htio.

Doba strepnji i neizvjesnosti

Desnica-otac, Desnica-suprug, Desnica-sin i Desnica-brat svih je tih ratnih i poratnih godina najčešće morao misliti kako preživjeti a, istovremeno, kako biti što manji gubitnik, kada već nikako nije mogao biti dobitnik.

Početkom rata, 13. srpnja 1941. godine, Vladan Desnica je izgubio oca Uroša (Obrovac, 15. kolovoza 1874. – Split, 13. srpnja 1941.), a krajem rata i strica Boška (Obrovac, 4. siječnja 1886. – 1. travnja 1945.).²⁰ Dok je stric i bio živ, ratne prilike između Islama Grčkog,

¹⁹ V. PAVLETIĆ, „Svako djelo vrijedi tačno onoliko koliko poetskog sadrži u sebi“, 60. Ukoliko je tome tako, Desnica je ipak kontradiktoran kada istovremeno tvrdi: „Ukoliko vas zanima taj podatak, moje tzv. „regionalne“ stvari uzeo sam da pišem u jednoj kasnijoj fazi, po nagovoru i na uvjeravanje da „tako treba“, bezmalo da je to „patriotska dužnost“. Što ćete! Katkad smo naivni. I uprav neobjašnjivo povodljivi.“ (*Isto*, 71)

²⁰ O dr. Urošu Desnici, Vladanovu ocu, napisao sam članak „Zatvaranje kruga. D' Uroš Desnica (Obrovac, 28. VIII. 1874 – Split, 13. VII. 1941)“ za *Spomenicu Danice Milić*, koja ove godine izlazi iz tiska u izdanju Istarskog instituta u Beogradu. O Bošku Desnici, vidi: „DESNICA, Boško, ...“, u: *Hrvatski biografski leksikon 3, Č–Đ*, Zagreb 1993., 315. Leksikografski članci i o jednome i o drugome i u Hrvatskoj i u Srbiji niti su egzaktni, a ni korektni. Vidjeti: Vladan JOVANOVIĆ, „Članovi porodice Desnica u jugoslavenskim enciklopedijama i leksikonima“, <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7319.pdf> (05.9.2013.). Tim je veća potreba za egzaktnim istraživanjem opusa i jednog i drugog.

Obrovca, gdje je živio do kasnog ljeta 1944. godine i Zadra – gdje se preselio postavši ravnateljem Državnog arhiva u Zadru nakon oslobođenja Grada u listopadu iste godine – bile su takve da su se njihovi susreti krajnje prorijedili. Boško je umro isto tako teško bolestan kao i njegov brat Uroš, k tome silno iscrpljen ratom.²¹ Vladan je bio vrlo blizak, upravo prisan i s ocem i sa stricem od svog djetinjstva. U njegovim zrelim godinama ta je bliskost, izgleda, postala još većom.²² Izgubio ih je obojicu kada su mu očito bili najpotrebniji, u novome svjetskom ratu, koji se samo u ponečemu moglo anticipirati iz obiteljskog iskustva Prvoga svjetskog rata.

Sjećajući se oca godinama kasnije – pokazat će se – pred vlastitu smrt, Vladan Desnica je isticao obiteljske kontinuitete, sve ono po čemu su otac i sin bili nerazlučivi jedan od drugoga. Došavši i sâm u očeve godine, mogao je biti svjestan dubine tih kontinuiteta u vlastitom životu:

(...) Otac mi je bio čovjek velike kulture, ne samo opće nego i literarne specijalno, i vrlo istančanog ukusa, odličan stilista i tako. U familiji se uopće to gajilo i čak četiri ili pet generacija unatrag ima tragova da su imali tog crva, toga crva pisanja, da tako kažem. I tako čitava me ta sredina ... Stric je isto bio vrlo kulturni čovjek sa smislom za literaturu; prevodio je; čak je prevodio nešto Matavulja na talijanski. Literatura, historija, povijest umjetnosti i filozofija, ali u prvom redu literatura, nekako je bilo in patrimonio kod mene u obitelji i od najranijih sam godina na to upućen. I to mi je jako mnogo valjalo i beskrajno sam zahvalan do danas tim koji su me na to uputili, tim starijima, i pomogli mi i savjetom, i mišljenjem, i diskusijama. To je bila obična tema razgovora za večerom kod kuće. A i čitav krug u kom su se oni kretali, ovdje u Zadru na primjer, iz najranijeg djetinjstva: Josip Bersa, Marko Car, Čedomil Jakša i ovakvi ljudi, recimo, to je bio krug u kome sam [se kretao] još kao dijete u Zadru prije prvog svjetskog rata ...²³

Godine 1914. Vladan Desnica je imao devet godina. Koliko god rano djetinjstvo prije te godine moglo biti važno u njegovu emocionalnom i intelektualnom formiranju – a sâm je to više puta isticao – njegovo djetinjstvo sazrijevanje ipak se zbililo u Prvome svjetskom ratu.²⁴ Njegov djed Vladimir, otac dr. Uroš i stric Boško, svaki na svoj način, bili su 1914. godine proskribirani kao „veleizdajnici“. Nisu emigrirali poput više drugih prvaka

²¹ Boško DESNICA, *Sabrana djela*, SKD „Prosvjeta“ et al., Zagreb 2008. (U impressumu je neovlašteno upotrijebljeno moje ime kao recenzenta!) Boško je prevodio s talijanskog Carduccija i Crocea, kao što će to kasnije raditi i Vladan Desnica. Primjerice, Croceov rad „O jednom karakteru novije talijanske književnosti“ (*Srpski književni glasnik*, knj. XXIX, br. 4, Beograd 1912., 291.-300., br. 5, 371.-376.) Boško Desnica je preveo s autorovom dozvolom. Riječ je o odlomku knjige *La Letteratura della nuova Italia*. (B. DESNICA, *n. dj.*, 487.-500., 548)

²² Čitajući Vladanovu prepisku sa stricem Boškom iz 1930-ih godina, bio sam zatečen koliko odiše i intergeneracijskim i transgeneracijskim ugođajima. Vladan je umio i tražiti i saslušati savjete svog strica, ali i iznijeti vlastito mišljenje, koje je Boško očito s uvažavanjem umio prihvatiti. Riječ je o uistinu upečatljivim dojmovima poslije prvog čitanja prepiske koji će se detaljnijim istraživanjima sigurno nijansirati.

²³ J. M. MILOVIĆ, „Razgovor s Vladanom Desnicom o umjetničkom stvaranju“, 124.

²⁴ „ – Osnovne iracionalne težnje i stremjenja našeg bića ostaju u suštini uvijek one težnje iz naše mladosti ili čak djetinjstva. Možda prime druge oblike, ali u suštini ostanu iste. A kad one prestanu, mislim da to znači, bar za čovjeku-umjetnika, prestanak života našeg intimnog bića.“ (Slavko VUKOSAVLJEVIĆ, „Sa Vladanom Desnicom, *HI II*, 38.-40.) Na isto pitanje vratio se podrobnije u razgovoru s Grozdanom Olujić-Lešić (1958.): „ – Mislim da je djetinjstvo od neocjenjive važnosti za svakog pisca pa i za svakog čovjeka. Neiscrpan riznica impresija, intimnih doživljaja, prvih i najupečatljivijih susreta, emocionalnih iskustava. Čini mi se da u svakom književnom (poetskom) djelu bar 80 otsto njegove *poetske suštine* obično potječe ili nekako vuče svoj korijen iz djetinjstva. ‘Sve osnovne ljudske stvari izvlačim iz djetinjstva. A naročito svu našu prciju senzibilnoga. Takve stvari većina ljudi, po izmaku djetinjstva uopće više nije sposobna da nauči’ kaže negdje jedno moje lice. U ovom slučaju, sasvim izuzetno, slažem se s tim svojim licem ...“ (Grozdana OLUJIĆ-LEŠIĆ, „Pesnik tuge i nade. Razgovor s Vladanom Desnicom“, 53.)

Slika 2. Sestra i brat, Nataša i Vladan Desnica u Splitu 1930-ih godina

Hrvatsko-srpske koalicije, a nisu bili tada ni internirani – isto tako poput mnoštva drugih, „nepodobnih” – ali su se potrudili biti što manje „uočljivi” sve dok im zbivanja u 1917. i 1918. godini nisu otvorila nove mogućnosti javnog djelovanja. Vladan je u tim godinama u Zadru često živio odvojeno od roditelja. Iako je bio zbrinut, duboka promjena u načinu života, s mnoštvom briga i neizvjesnosti, snažno je djelovala na njegovo karakterno sazrijevanje. Njegove ocjene u nižim razredima zadarske Hrvatske gimnazije bile su sve prije nego odlične, a broj izostanaka sve prije nego mali.²⁵ Zatvarao se u svoj vlastiti svijet. Prilike su postale mnogo dramatičnijima poslije završetka rata.

Vladimiru, dr. Urošu i Bošku Desnici je „rat poslije rata” bio mnogo teži nego sâm rat jer nisu bili spremni prihvatiti talijansku okupaciju velikog dijela Dalmacije, odnosno, istočne obale Jadranskog mora i njezine više nego izvjesne posljedice. Dr. Uroš Desnica je u studenom 1918. godine postao čelni čovjek zadarskoga Narodnog vijeća, bio je i u vrhu Narodnog vijeća Dalmacije. Stajalo ga je to internacije u Italiji 1919./1920. godine, a ubrzo potom i gubit-

ka imovine u Zadru, obustave rada odvjetničkog ureda itd., u konačnici, odlaska u zavijačni Obrovac, preseljenja u Šibenik i, konačno, Split.²⁶

Razočarani radikal, dr. Uroš Desnica počeo se povlačiti iz aktivne politike „što zbog zdravstvenih razloga što zbog posljedica raskola među dalmatinskim radikalima 1936. godine ne slažući se s djelatnošću vladike Irineja Đorđevića. Iako teško bolesnu, odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije i ulaska u Split, okupacijske mu vlasti zabranjuju izlazak iz kuće i od tada do kraja života živi u kućnom pritvoru.”²⁷

Promjenljivo očevo zdravlje pogoršalo se 1937. godine kada mu je bila bitno ograničena mogućnost kretanja.²⁸ Njegovo stanje je bilo sve lošije iz godine u godinu tako da je

²⁵ Državni arhiv u Zadru, Hrvatska gimnazija u Zadru, Glavni imenik, 1916./1917., 1917./1918.

²⁶ U Osobnoj ostavštini dr. Uroša Desnice sačuvano je nekoliko važnih, ali samo pojedinačnih dokumenata s time u vezi. Nitko nije istraživao djelatnost dr. Desnice kao predsjednika Narodnog vijeća u Zadru. Jedva se išta zna o njegovoj splitskoj djelatnosti u to doba, a o internaciji u Italiji skoro ništa. Nakon povratka iz Italije dr. Uroš Desnica je vlastitim novcem pokrenuo glasilo *Naš list*, o kojemu također nema nijednog istraživanja, iako su svi brojevi sačuvani.

²⁷ Dušan MARINKOVIĆ, „Biografija Vladana Desnice”, *HI II*, 217.-250. Ovdje 219. Osobno nisam pronašao takvu dokumentaciju – bilo u Osobnoj ostavštini dr. Uroša Desnice, bilo u Osobnoj ostavštini Vladana Desnice.

²⁸ Otkazalo mu je lijevo koljeno i time je ovaj vrlo pokretni čovjek prikovan za postelju. Sačuvano je jedno njegovo pismo s liječenja i pretraga u Zagrebu od 20. svibnja 1937. godine – diktirao ga je prema naknadnoj zabilješci Vladana Desnice supruzi Fanny – svome splitskom liječniku dr. Boži Peričiću. Pismo glasi:

Slika 3. Kopija „šoferske legitimacije” Vladana Desnice od 17. svibnja 1941. godine. Vozački ispit je položio 18. ožujka 1940. godine. Uočljivo je da je ispravu izdalo Redarstveno ravnateljstvo Banovine Hrvatske u vrijeme kada je Split pod talijanskom okupacijskom vlašću.

1940./1941. godine, sve do svoje smrti u Splitu, 13. srpnja 1941. godine, bio skoro nepokretan.²⁹ Odvjetnički ured dr. Uroša Desnice, godinama jedan od uspješnijih u Gradu, godine 1940./1941. bio je na nuli.³⁰

Dr Uroš Desnica je od preseljenja u Split 1926. godine najprije živio u Sinjskoj 7, u unajmljenom stanu, a od 1929. godine u vlastitoj, trokatnoj kući, na Tomića Stinama 1, iza crkve sv. Frane.³¹ Dr. Uroš i Fanny Desnica, sin i kćerka, Vladan i Nataša Desnica živjeli su u istoj zgradi. Njezini dijelovi su služili za iznajmljivanje.

„Zagreb 20 – 5 – 37

Dragi Doktore!

Javljam Vam da je po mišljenju ovdašnjih liječnika moje srce potpuno regenerirano i šećer u krvi sveden na normalu i da sad, kako oni kažu, sva vještina je u tome da se pametno živi kako bi se ovo stanje održalo.

Sve će Vam detaljno pisati Dr Grossman.

Ali na žalost zadesila me je (1r) druga nezgoda koja je možda manje opasna ali za mene mnogo zanovetnija i bolnija, tojest bol i nemoć u lijevom koljenu koja već traje 15 dana tako da uvijek ležim i nemogu da se maknem. Pošto su mi uzeli nekoliko Rönt[gen] snimaka i nijesu našli ništa to su zaključili da se radi o upali pokosnice. (1v)

Zato nema smisla da više ležim ovd[je] pa sam odlučio da se povratim kući i gdje ću stići u Nedelju večer u 8 sati. Ali kako nemogu da se maknem to će me iz Sanatorija prenijeti u vagon a u Splitu iz vagona do kuće kočijom.

Nastaje pitanje kako ću se iz kočije popeti do stana, pa Vas zato molim da mi Vi nađete dva bolničara koja će me dočće-(2r)kati pred kućom da me nekako iznesu do drugoga kata da tako bude dovršen prvi dio ove Odiseje.

Pozdrav Vama i Vašima od moje žene. Vas prijateljski pozdravljam i želim što pr(ij)e vidjeti.

Dr Desnica“ (2v)

²⁹ U historiografiji nerijetko se najviše pozornosti posvećuje posljednjim godinama njegovog života, mnogo više nego bilo kojima ranijima i to nerijetko s ocjenama koje ne mogu izdržati elementarnu kritičku provjeru. Ostaje potreba temeljnih arhivskih istraživanja. Isto vrijedi i za Boška Desnicu.

³⁰ Odbor Odvjetničke komore Split – Dr. Urošu Desnici (nasljednicima), Split, 7. studenoga 1941. i Vladan Desnica – Odboru Odvjetničke komore Split, 10. studenoga 1941. (Osobna ostavština Uroša Desnice, Zagreb)

Slika 4. Vladan Desnica i Ksenija Desnica, rođ. Carić, u svome splitskom stanu na Tomića Stinama 1 nakon vjenčanja

Vladan Desnica oženio se u Splitu, 28. travnja 1934. godine, sa splitskom Jelšankom Ksenijom Carić, kultiviranom djevojkom, koja je u vezi s Vladanom odustala od studija prava u Zagrebu. Nakon udaje vlastitom se voljom odlučila posvetiti obitelji i postati „domaćica”.³² S dvogodišnjim razmacima u Splitu su im se rodila tri djeteta (Olga, 17. siječnja 1936., Jelena, 31. svibnja 1937. i Natalija/Nataša, 3. rujna 1941. godine).³³

Četvrto dijete, Uroša, dobili su Ksenija i Vladan tri pune ratne godine kasnije – vrlo daleko od njihova splitskog doma, ali na ravnokotarskom obiteljskom posjedu u Islamu Grčkom, 25. srpnja 1944. godine.³⁴ Uroš se rodio nekoliko dana nakon što su Desnice saznale da im je za savezničkog bombardiranja Splita 3. lipnja 1944. godine teško stradala kuća na Tomića Stinama 1.³⁵ Sin se rodio pola godine nakon što su Desnice preživjele njemačko bombardiranje svoje Kule u Islamu Grčkom 23. siječnja 1944. godine, i

³¹ D. MARINKOVIĆ, „Biografija Vladana Desnice”, 218.

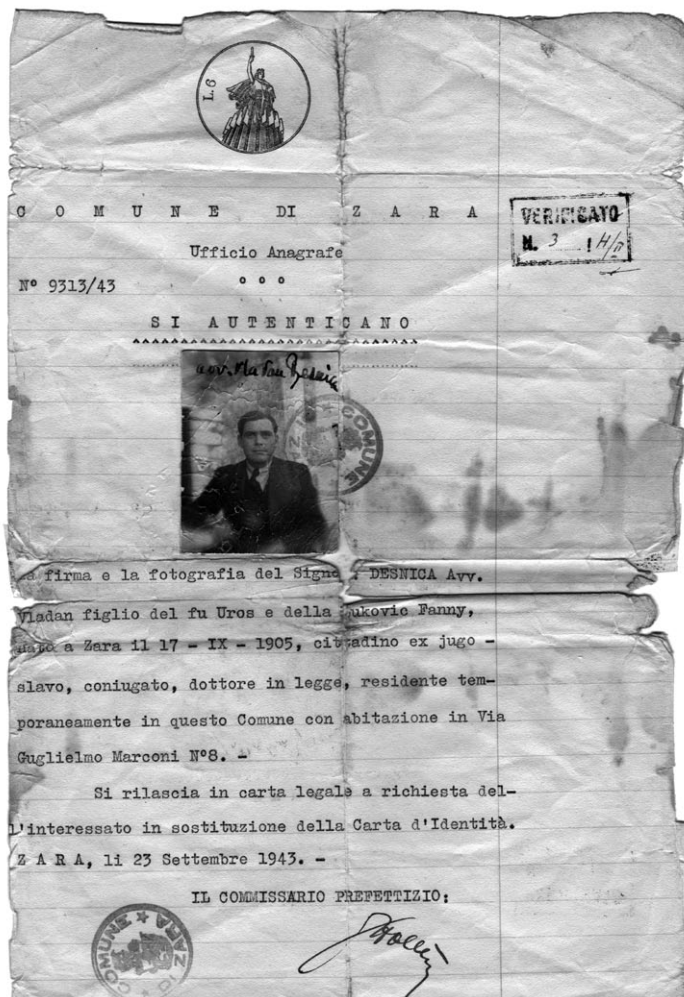
³² Vjenčali su se 28. travnja 1934. godine i potom uredili stan na trećem katu zgrade na Tomića Stinama 1. Ksenija Carić (Dobrota, Boka Kotorska, 1911. – Zadar, 1964.) bila iz iz Jelse i do udaje je živjela s majkom koja je rano ostala udovica (D. MARINKOVIĆ, „Biografija Vladana Desnice”, 225.-226.)

³³ Ovi podaci su u dokumentima često pogrešno navedeni. Usp. OOOV, Zagreb, Opšti upitnik, Zagreb, 15. XI. 1946.

³⁴ OOOV, Zagreb, Opšti upitnik, Zagreb, 15. XI. 1946.

³⁵ Trokatna kuća na Tomića Stini 1 u Splitu teško je bila oštećena u savezničkom zračnom napadu na Split 3. lipnja 1944. godine. Desnice su iz Islama Grčkog radili sve što su mogli da se daljnjim oštećenjima i pljačkom štete ne povećavaju, ali u tome nisu bili naročito uspješni. Kada su konačno službeno sami prijavili štetu, a bilo je to tek 7. siječnja 1946. godine, Gradska komisija za ratnu štetu u Splitu (br. 6627) priznala je „štetu po obrascu broj 3. na imovini” u iznosu od 1,110.000.- din. i „štetu po obrascu broj 3. izgubljena dobit” 555.050.-, t.j. 1,665.150.- din ukupno. (OOVD, Zagreb)

nekih osam, devet mjeseci nakon što su preživjeli dva saveznička bombardiranja („bombardmana”, dosljedno piše u svojim pismima Vladan Desnica) Zadra u studenom 1943. godine.³⁶

Slika 5. Općina Zadar svjedoči 23. rujna 1943. da je Vladan Desnica *cittadino ex jugoslavo, conjugato, dottore in legge, residente temporaneamente in questo Comune* (privremeno nastanjen u ovoj općini) *con abitazione in Via Guglielmo Marconi No 8*. Dokument je dobio *in sostituzione della Carta d'Identità*.

³⁶ Kulu u Islamu bombardirali su njemački avioni 23. siječnja 1944. godine. Zračni napad je bio usmjeren na skupinu partizana smještenih u Kuli. Neizvjesno je je li njemačkoj vojsci javljeno gdje su ovi partizani smješteni ili su oni sami svojom neoprežnošću potakli neprijateljski udar. Većina ih je stradala u tom napadu, a Desnice su se jedva izvukle, razbježivši se za neko vrijeme iz Kule. Mjesni Narodni odbor Islam Grčki je 19. rujna 1945. godine popisao ratnu štetu na Kuli pa je tom prilikom ustanovljena ukupna šteta od 361.190.- din. Šteta na imovini iznosila je 280.759.- din. Udio iskazane štete pričinjene napadom njemačkog zrakoplovstva iznosio je 226.400.- din. Kotarska komisija je priznala 204.700.- din. Sačuvan je i detaljan opis uništenih i oštećenih dijelova Kule. (Državni arhiv u Zadru, Kotarska komisija za ratne štete Benkovac; mjesto: Islam Grčki; br. 73 od 19. rujna 1945.)

Svih je tih godina do Travanjskog rata 1941. godine bio zaposlen u Državnom pravobranilaštvu u Splitu.³⁷ U Desničinoj su ostavštini sačuvani brojni dokumenti koji svjedoče da je nakon završena studija prava u Zagrebu od 1924. do 1930. godine, što je uključilo i jednu godinu studija prava i filozofije u Parizu, vrativši se u Split, profesionalno hijerarhijski redovito napredovao, najprije s ocem u advokaturi pa u Državnom pravobraniteljstvu, redovito – dakle, bez skokova – ali postojano.³⁸ Djeca su se počela rađati nakon što je Desnica položio sudački ispit kod Apelacionog suda u Splitu, 5. lipnja 1936. godine. Posljednje napredovanje na radnom mjestu bilo je 14. kolovoza 1939. godine, dakle, uoči proglašenja Banovine Hrvatske.³⁹

Slika 6. Split 1941. godine, nakon talijanske okupacije. Obiteljska kuća Desnica nalazila se na Tomića Stinama 1, iza crkve sv. Franje u smjeru Senjske ulice. Adresa je bila preimenovana u Calle Trifone Bisanti no 1. (Dalmazia, Guida d'Italia della Consociazione Trivistica Italiana, Milano, Gennaio 1942.)

³⁷ OOVĐ, Kut. 2.: Služba, *Подручни службенички лист*, Штампa Државне маркарнице, Београд 1925., 14 стр. *Подручни службенички лист* ima suhi pečat Министарства финансија, али су испуњене само неке рубрике руком Владана Деснице и ниједан упис није овјерен. Посљедњи упис је у вези с рођењем кћерке Наталије 31. колoвоза 1941. године. Уписи су унијети до стр. 6.

³⁸ Doduše, „(z)bog svoje spontane reakcije na završnom ispitu (rigorozumu) ne uspijeva steći titulu doktora prava, jer brani svoje pravo da ne zastupa profesorov teorijski model tumačenja procesnog prava”. (D. MARINKOVIĆ, „Biografija Vladana Desnice”, 224.-225.)

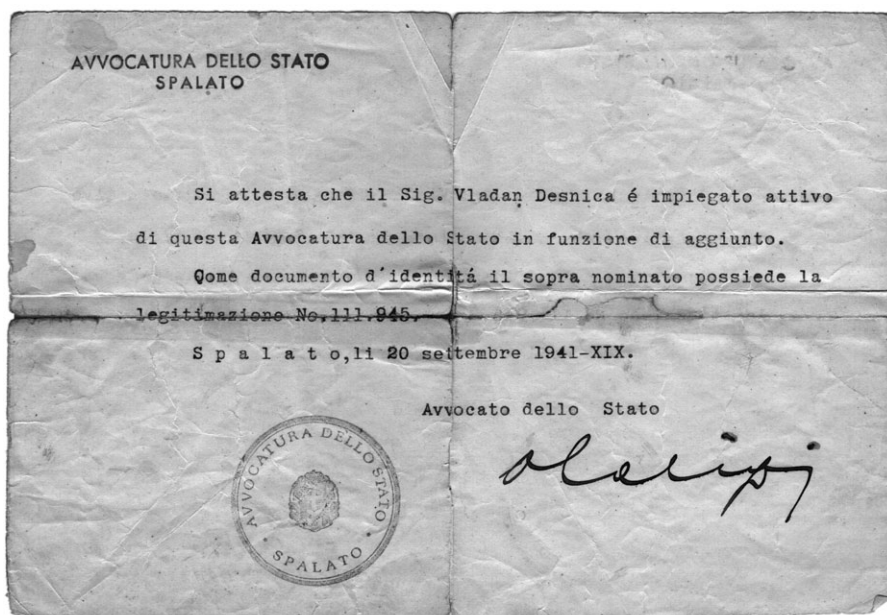
³⁹ Ukazom Министарства финансија Краљевине Југославије бр. 2063 од 14. колoвоза 1939. године унаприједен је у звање пристава VII. групе у Државном правобранилаштву у Splitу. (OOVĐ, *Подручни службенички лист*, Штампa Државне маркарнице, Београд 1925.)

U istim godinama, od 1937. do 1941., kataklizmički su pred njihovim očima nestajali cijeli svjetovi. U proljeće 1941. godine nestala je i Kraljevina Jugoslavija, koju su na različite načine što sanjale, što živjele, s manje ili više frustracija, tada već tri generacije Desnica.

Talijanske okupacijske vlasti ga nisu otpustile, vjerojatno pretpostavljajući da će ga moći na neki način funkcionalno „aktivirati”. Ostao je „pristav” u Državnom odvjetništvu u Splitu, ali je 1942. godine premješten raditi u Zadar. Upravo je taj premještaj, stjecajem prilika, izazvao vjerojatno najveći šok u njegovom književnom stvaranju. Putujući brodom iz Splita u Zadar 14. srpnja 1942. godine u Šibeniku mu je ukraden kovčeg u kojemu su pored ostalog bili njegovi najdragocjeniji rukopisi.⁴⁰ Sestri Nataši pisao je iz Zadra 18. srpnja, očito u uzbuđenju:

(...) Kako će ti Vlade (Vladimir Rismondo – D.R.) biti rekao, putem mi se izgubila valiza sa svom onom pustom robom i – što je najtragičnije, za mene lično – sa čitavim lirskim radom jednog decenija!

Poslije one muzike što mi se en block (sic!) izgubila kad si mi je poslala u Zagreb, sad evo ovo!! Ne možeš zamisliti kako mi je pri duši. Ma koliko to objektivno moglo biti bezvrijedno, to za mene pretstavlja deset godina – i to najboljih deset godina – života i rada! (...) ⁴¹

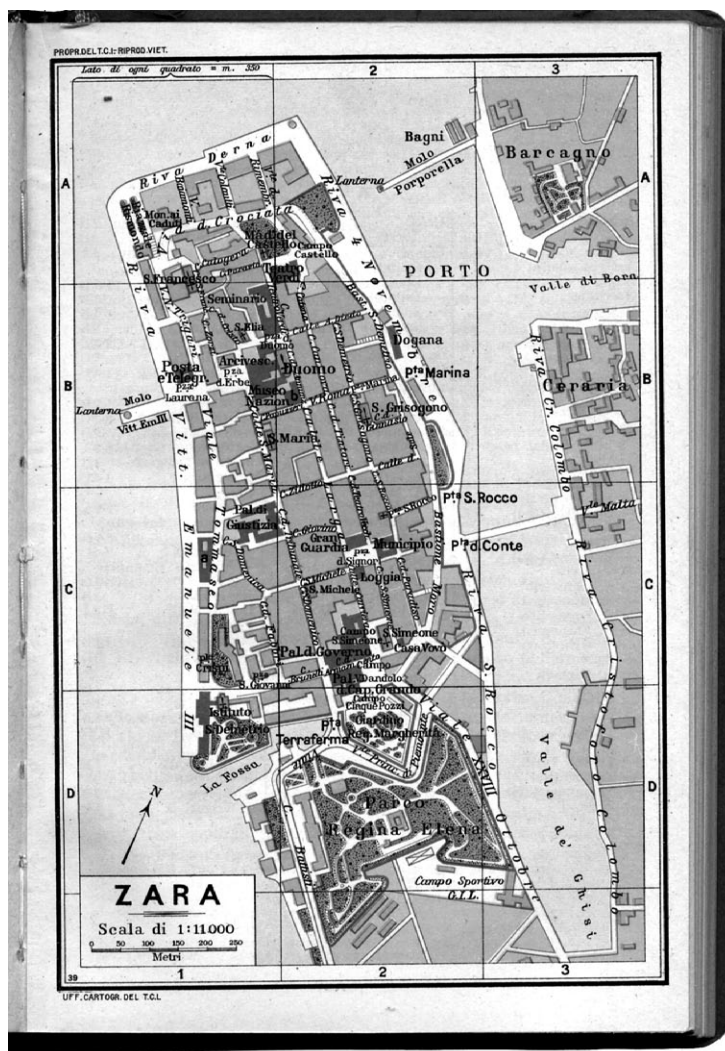
Slika 7. Talijansko državno odvjetništvo u Splitu (Avvocatura dello Stato Spalato) potvrđuje 20. rujna 1941. godine da je Vladan Desnica pristav (*aggiunto*) u spomenutom odvjetništvu

⁴⁰ Odmah je alarmirao sve koje je mogao pa, pored ostalog, obvezao putničku agenciju da objavi novinski oglas s time u vezi. (OOVD, Zagreb, S.A.D.E.M., Šibenik, 22. srpnja 1942.)

⁴¹ Vladan Desnica – Nataši Desnica, Zadar, 18. srpnja 1942. (OOVD, Zagreb)

Pod istim datumom uputio je još jedno pismo sestri i završio ga s naglašenim riječima poruke: „*Kako vidiš, još sam sasvim smućen zbog gubitka onih papira.*”⁴² Sestri je uputio u srpnju i jedno nedatirano pismo:

(...) Isto tako mi na jedno uho uđe a na drugo izade glas o pohari Dubokovićevih štramaca u Plaži, dok još prekužujem bol zbog vlastitog gubitka svega svog rada i – mogu reći – životnog cilja skoro čitavih dvaju decenija. (...) ⁴³

Slika 8. Zadar 1941. godine. Došavši iz Splita u Zadar s Vladimirom Rimmondom Desnica je neko vrijeme živio u hotelu „Bristol” na Novoj obali (Riva Nuova), odnosno, u to vrijeme, Riva Vittorio Emanuele III, no 5/II. (*Dalmazia, Guida d'Italia della Consociazione Trvistica Italiana*, Milano, Gennaio 1942.)

⁴² Isto.

⁴³ Vladan Desnica – Nataši Desnica, Zadar, b.d. (OOVD, Zagreb)

Desnica ne gubi nadu ni dalje pa 22. srpnja piše sestri Nataši iz Zadra:

(...) Molim te lijepo ponesi priloženu anonsu g. Ćiri Ćičin-Šajinu na Giornale di Spalato / ili mu telefoniraj da je pošalje uzeti/ pa ga zamoli u moje ime da je otisnu 1-2-3 puta u listu i plati mu ono što je. Ne treba da stavljaju odveć upadnim slogom da ne izgleda reklamerški. Mogli bi da uvrste i u šibensku rubriku, jer – ako uopće ima kakvog izgleda – veća je probabilnost da je lupež u Šibeniku nego gdje drugo (Ova je rečenica prekrižena olovkom – D.R.). To mi molim te učini što prije. Ako je baš odveć skupo, neka je on malo skрати. Očekivam sutra po Vladi valizu sa odijelima. Ksenija i djeca dobro. Ja sam još uvijek pod impresijom gubitka. (...)

Što je vrijeme više prolazilo, čini se da je bio odlučniji učiniti i posljednje što može ne bi li dobio svoje rukopise. Nataši se javlja iz Zadra 30. srpnja i.g.:

U pismu koje sam ti poslao po Đoki Dimitroviću informirao sam te o pitanju valize i priložio ti, uz povratak, koncept pisma koje sam uputio Sadem. Odgovorili su mi vrlo [...] da su, prema mojoj želji, dali anonsu u novine (ja tu anonsu nisam mogao da nađem; ako si je ti uočila, pošalji mi je) i da su prijavili slučaj Društvu kod koga su osigurani pa da vjeruju da će stvar u najkraće vrijeme biti likvidirana. To oni jamačno misle na onih 40.000 lira za robu, dok im je vjerovatno izmakla pažnji rečenica gdje kažem da ću visinu štete za rukopise, koja će nužno biti mnogo veća, javiti kad se bolje razmislim i kad konsultiram osobe kompetentne u predmetu. Sad, pošto bi taj iznos tako mogao da dosegne i 80.000 ili 100.000 lira, jasno je da ga oni neće glatko platiti, pa će ga se ili trebati odreći ili poći u parnicu. – Moj je anons izišao u *Giornale di Dalmazia* 2 puta, naravno bezuspješno, a ni tvoji ni Sademovu *Popolo di Spalato* nisam još vidio.⁴⁴

Rat je odnio još jedan dio Vladana Desnice, ali, izgleda, koliko god bio pogođen, nije prestao boriti se i dalje za svoje rukopise. Ako ih već nije mogao fizički dobiti, mogao ih je pokušati restituirati u svojoj memoriji. Dijelom je to i učinio, ali time je i otvorio mnoštvo novih mogućnosti za svoje stvaralaštvo, što će manje ili više doći do izražaja poslije 1945. godine.

Prijavljujući beogradskom Zavodu za autorsko-pravno posredovanje 1. VIII. 1949. godine, dakle, neposredno nakon prestanka radnog odnosa u Ministarstvu financija, (uistinu dragocjeni, vlastoručni) popis svojih autorskih radova, Vladan Desnica je naveo i neizdane prijevode: *Iz talijanske poezije* (prevodi iz Leopardija, Foscola, Carduccija, D'Annunzija i dr.), Descartesov *Discours de la Méthode*, Croceovu *Storia d'Europa nel sec. XIX*, Campanellino *La città del sole*, Flaubertov *Un coeur simple*, Silvine *Storia del Medio Evo* i *Storia dell'Età Moderna*. Neizbježno se postavlja pitanje kada su svi ti prijevodi uopće nastali. Poznato je da je prevodio talijanske pjesnike, ali se ništa ne zna o tome kada je stigao prevesti više drugih naslova, među njima i neke vrlo zahtjevne (primjerice, Pietro Silva). Prije 1941. godine nije to mogao učiniti, a poslije 1945. godine – isto tako. Otvara se pitanje nije li nešto ipak prevodio u ratnim godinama? Godine 1942., dok je još „radio” u Zadru za splitsko Državno odvjetništvo i živio u hotelu, s vremena na vrijeme je imao slobodnog vremena. Logično je pretpostaviti, ako se već bavio prevoditeljskim poslovima za talijanske okupacijske vlasti, da je s mnogo više inspiracije mogao prevoditi „svoje” omiljene talijanske pisce.

⁴⁴ Vladan Desnica – Nataši Desnica, Zadar, 30. srpnja 1942. (OOVD, Zagreb)

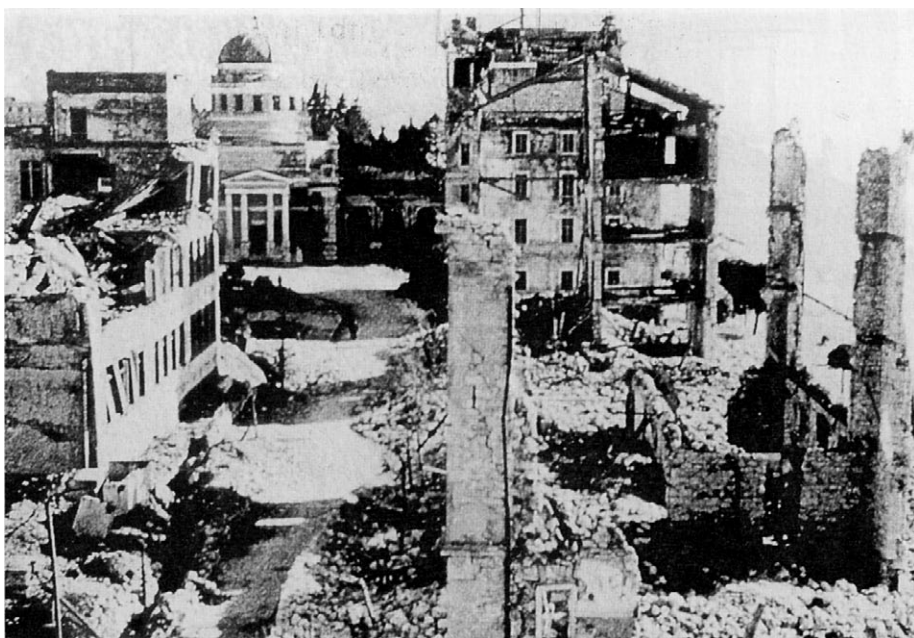
draga Nato,
 Kako će ti vlade biti rekao, putem mi se izgubila valiza sa svom onom pustom robom i – što je najtragičnije, za mene lično – sa čitavim lirskim radom jednog decenija!
 Poslije one muzike što mi se eu block izgubila kad si mi je poslala u Zagreb, sad evo ovo!!
 ne možeš zamisliti kako mi je prišlo. Ma koliko to objektivno moglo biti bezvrijedno, to ja mene pretstavja deset godina – i to najboljih deset godina života i rada! Malim te zainteresiraj se kod "Ladema" i vidi da nije po kakvu slučaji tamo ostala pri ukrcanju (o čemu ne govori, jer je morala biti ukrcana, osim ako su je opet iskrcali) ili da je uisu poslala iz Sebevika.
 Saljem ti po istom fattorinu (br. getaru) Lincanu s kojim se dogodio pek s valizom, 30 klg žen. i 30 klg. sa dozvolom, koju mi opet po njemu vrati i vidi mi opširno a možeš poslati, do...

Slika 9. Vladan Desnica javlja iz Zadra sestri Nataši Desnica 16. srpnja 1942. godine: *Draga Nato, Kako će ti vlade (Vladimir Rismondo – D.R.) biti rekao, putem mi se izgubila valiza sa svom onom pustom robom i – što je najtragičnije, za mene lično – sa čitavim lirskim radom jednog decenija!*

Nakon što se Kseniji i Vladanu rodio sin Uroš – nazvan u skladu s obiteljskom tradicijom Desnica – Vladan je otišao u partizane, u „šumu“, ostavivši suprugu i djecu, majku Fanny i sestru Natašu u Kuli u Islamu, na uglavnom „poluoslobodnom teritoriju“, upravo onakvu kakav je opisan u *Zimskom ljetovanju*. Vjerojatno je to bilo doba najvećih strepnji i neizvjesnosti u njegovu dotadašnjem životu.

Slika 10. Hotel „Bristol” u Zadru 1942. godine

Slika 11. Zadar u studenom 1943. godine nakon savezničkih zračnih napada. Slika prikazuje predio grada u neposrednoj okolici Sveučilišta u Zadru. Desnice su napustile Zadar nakon drugog bombardiranja koncem studenog 1943.

Doba odluka

Ispunjavajući kadrovski „Opšti upitnik” u Ministarstvu financija Narodne Republike Hrvatske 15. studenog 1946. godine, Vladan Desnica je unio sljedeće podatke o svojoj „javnoj službi” u rubrici 14:

Dosadašnja javna služba /funkcije, zvanja i razvrstanja/ /do 6. aprila 1941.: *od III. 1933. kod Drž[avnog] pravobranioštva u Splitu – pripravnik, pristav, viši pristav – VII.*

Dosadašnja javna služna /funkcije, zvanja i razvrstanja/ /od 6. aprila 1941. do oslobođenja: *isto, do konca 1942, koncem 42 dao ostavku zatim do Oslobođenja van službe*

Dosadašnja javna služna /funkcije, zvanja i razvrstanja/ /od Oslobođenja do upisa u upitnik: *Šef Pravnog otsjeka Ministarstva Financija N. R. H. – VII/4⁴⁵*

U istom upitniku odgovarao je i na specifičnija pitanje u vezi s ratnim razdobljem. Tako je u rubrici 20 naveo:

Učešće u NOP-u: *potpomagao od 1941, saradivao od 1942, od 1944 u ZAVNOH-u, Odj[el] financija*

A u rubrici 21:

Služba u neprijateljskoj vojsci, upravnom aparatu /policiji/ ili u neprijateljskim organizacijama za vrijeme rata: *u neprijateljskoj vojsci, aparatu i organizacijama nije služio*

Potom u rubrici 24:

Podaci o članovima porodice: a/ učešće u NOP-u, b/ služba u neprijat[eljskoj] vojsci, državnom aparatu i neprijat[eljskim] organizacijama: v/ da li je ko od njih u inostranstvu i zašto: *svi članovi porodice (majka, žena i sestra) simpatizeri i potpomagači Pokreta od 1941 (prilozi-ma, saradnjom, prikrivanjem terenaca itd.); nije služio niko u nepr[ijateljskoj]vojsci, aparatu, organizacijama; nije u inostranstvu niko od porodice*

Na kraju je bio dužan sažeti svoju biografiju, što je on i učinio na sljedeći način:

BIOGRAFIJA: *Rođen 17. IX. 1905. u Zadru. Otac, Dr. Uroš Desnica, advokat, majka Fanny rođ. Luković. Otac umro 1941, majka živi na selu (Islam, kotar Benkovac, Dalmacija), slabo imućna. Klasičnu gimnaziju učio u Zadru, Splitu, Šibeniku. Maturirao 1924. Pravni fakultet apsolvirao u Zagrebu 1930. Do 1934 advokatski koncipijent u Splitu, od 1934 činovnik Državnog Pravobranioštva u Splitu. Za okupacije 1942 dodijeljen na rad u Zadar, dao ostavku na službu, od 1942 živio na selu sa porodicom (Islam, kotar Benkovac), povezan s NOP-om od 1942 u Zadru i Smilčiću. U augustu] 1944 poslan od Okružnog N[arodno-oslobodilačkog] O[dbora] Zadar u ZAVNOH, odj[eljenje] financija, gdje ostaje do oslobođenja Zagreba. Otada kod Ministarstva financija NRH.*

⁴⁵ OOV, Zagreb, Opšti upitnik, Zagreb, 15. XI. 1946.

NARODNA VLADA HRVATSKE
MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA
ODJEL ZA JAVNI RED I SIGURNOST

Broj: 1022/45 Dne: 13. maja. 1945.

O B J A V A

Za VLADANA DESNICU služ. zvanje: č. činovnik Min. financija.
 rodom iz Obrovca kotar: Benkova koji putuje službenim
 poslom iz ŠIBENIKA po cijeloj HRVATSKOJ
 Sobom nosi: pištolj.
 Ima pravo na: besplatnu vožnju svim prevoznim sredstvima, stan, hranu i
vožića.

L I Č N I O P I S :

Star	37	god.	Oči	smeđe	Brada	brije
Stas	srednji		Nos	pravilan	Brkovi	brije
Kosa	smeđa		Usta	naravana	Osobiti znaci	nema.

Ova objava vrijedi do 11. juna. 1945.

Mole se sve vojne i civilne vlasti, da imenovanim ne čine nikakvih smetnji, već da mu po potrebi izadu u susret.

SMRT FASIZMU — SLOBODA NARODU!
 ZA ODJEL JAVNOG REDA I SIGURNOSTI:

Važnost prednje propusnice produžuje se do 15. IX. 1945.
 Za odjel narodne sigurnosti.

Slika 12. Ministarstvo unutrašnjih poslova Narodne vlade Hrvatske odobrava Vladanu Desnici, činovniku hrvatskog Ministarstva financija službeno kretanje iz Šibenika po cijeloj Hrvatskoj 13. svibnja 1945. godine s produženom važnošću do 15. rujna 1945. godine. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske bilo je u trenutku oslobođenja Zagreba, 8. svibnja t.g., u Šibeniku, spremno za preseljenje u Zagreb. Izvršne funkcije ZAVNOH-a prenesene su na Narodnu vladu Hrvatske 14. travnja i.g.

U kasnijim sačuvanim kadrovskim upitnicima Desnica nije bio dužan davati ovako detaljne podatke o svojoj ratnoj prošlosti. Pojedinačni drugi dokumenti koji su sačuvani u Osobnoj ostavštini Vladana Desnice potkrjepljuju iznesene činjenice. Uostalom, ovakvi upitnici nisu bili bezazleni formulari! Ipak je Desnica do kraja svog života od „zgode” do „zgode” uvijek iznova „kuloarski”, ali s vrlo „nekuloarskim” posljedicama bio optuživan da je tajio istinu o svojim ratnima danima. Posljedice su bile vrlo teške jer je u svakoj takvoj situaciji ostajao za ponešto prikraćen što je i njega i njegovu obitelj izravno pogađalo. Desnica je te optužbe vremenom sve teže podnosio. Kriza je dosegla svoj vrhunac kada je nakon čitava niza književnih uspjeha s *Proljećima Ivana Galeba* i drugim svojim djelima, brojnim prijevodima itd. zatražio umjetničku mirovinu. Umjetnička mirovina mu je bila uskraćena s obrazloženjima koja ne mogu ne izazvati osjećaj mučnine. Ovom prilikom je važnije što i kako Vladan Desnica piše reagirajući na objede. Riječ je o nepotpisanoj kopiji iz Desničine ostavštine na kojoj je Desničinom rukom u zaglavlju upisana adresa „Savjetu za nauku i kulturu NRH” i datum „3. XI. 59.”⁴⁶

Vladan Desnica nije počeo raditi u Odjeljenju financija Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske s „figom u džepu”. Naprotiv. U njegovoj je osobnoj ostavštini sačuvana dovoljno brojna dokumentacija koja svjedoči koliku je energiju ulagao na svome radnom mjestu čelnog čovjeka Pravne službe Ministarstva od 1945. do 1949. godine.

⁴⁶ Vidjeti Prilog 1.

Mnogo je važnije da je on bio spreman raditi i mnogo više, t.j. biti kao stručnjak jedan od javnih aktera financijske politike. Kako drugačije razumjeti da je 1945. godine napisao šest radova na teme iz financijske politike koje je kasnije čak uvrstio u svoju bibliografiju? Riječ je o radovima: „Inflacija, cijene, zamjena”, „Inflacione krize i poremećaji”, „Novi pogledi na pitanje mirovine”, „Objašnjenje umirovljenicima”, „Put sređivanja valutnog pitanja” (objavljeno u *Vjesniku* i *Narodnom listu*),⁴⁷ i „Troškovi okupacije koje je naš narod plaćao okupatoru”.⁴⁸ Drugim riječima i kao visoki državni činovnik u svojoj pravničkoj struci ponašao se kao „čovjek od pera”, kojemu je bilo stalo da „opće dobro” i u novoj Hrvatskoj i Jugoslaviji podržava na načine koje je smatrao primjerenima svojim znanjima i umijećima. Neovisno o tome što ga je sve motiviralo, izvjesno je da Vladan Desnica nije svojevolumino pisao takve članke kao šef Pravne službe Ministarstva financija. Međutim, njegova karijera financijskog pisca završila je u istoj godini u kojoj je i započela. Očito nije umio ili nije htio „ugoditi” svoje pero onako kako se to od njega očekivalo.

Ovaj je *intermezzo* vjerojatno dodatno pojačao u njemu uvjerenje da se treba vratiti onome od čega se u stvari nikada nije ni udaljavo – svome književnom stvaralaštvu. Bilo je samo pitanje vremena kada će donijeti takvu odluku. Nije mogao odlučivati na način koji će ugroziti živote članove svoje brojne obitelji, jedva s nešto prihoda s imanja u Islamu.

Zaključak

Vladimir Rismondo bio je Vladanu Desnici od mladosti do svoje smrti vjerojatno jedan od najbližih ljudi izvan obiteljskog kruga. Izgleda da su neko vrijeme bili zajedno u Zadru 1942. godine. Za nikoga se Vladan Desnica u svojim ratnim pismima u Split nije toliko raspitivao kao za njega, njega je prvog zvao da dođe iz gladnog Splita u koliko-toliko nahranjeni Islam Grčki itd. Bliski su ostali i poslije 1945. godine. Kada je Vladan Desnica umro, jedno od najtoplijih sjećanja bilo je Rismondovo.

Smrću Vladana Desnice nestao je jedan od posljednjih živih iz čitavog jednog skupa mladih ljudi koji su se bili našli u Splitu između dva rata, i koji su, gonjeni svaki na svoj način stvaralačkom željom, nastojali da što dublje prodru u misaona područja u kojima će konačno moći u potpunosti pronaći i izraziti sebe. I vrlo je teško, noseći u sebi utisnutu sliku čovjeka kojega su tragični udarci sudbine i svirepa bolest bili potpuno razorili, ponovo se saživjeti s likom mladića koji je već onda pokazivao stigmatu na jednoj od najranijeg djetinjstva izranjavanjoj puti, ali čija se mladost u isto vrijeme ukazivala sposobnom da te stigmatu prima i da ih na jednom višem duhovnom planu postepeno pretvara u živuće i raskošne cvjetove umjetnosti.⁴⁹

Čitajući duboko proživljeni Rismondov nekrolog Vladanu Desnici imao sam osjećaj da je riječ o *mal du siècle* stvaraocu europskog romantizma. Možda je Rismondo poznavao, bolje rečeno – pamtio, takvog Desnicu. Vladan Desnica o kojemu je ovdje riječ ipak je netko drugi. Tko drugi? Kada god su ga novinari pitali od koga je najviše naučio, izbjegao je odgovoriti. U Desničinu slučaju ipak nije teško naslutiti odgovor. Mnogo je učio od dru-

⁴⁷ Vladan DESNICA, „Put sređivanja valutnog problema”, *HI I*, 405.-407.

⁴⁸ OOV, Zagreb, Bibliografija Vladana Desnice, b.d.

⁴⁹ Vladimir RISMUNDO, „Sjećanje na Vladana Desnicu”, u: ISTI, *Oblici i slova*, Split 1979., 210.-213.

Slika 13. Vladan Desnica 1945. godine

Slika 14. Vladan Desnica 1953. godine

gih, ali je uvijek bio svoj. Pokušavalo se i pokušava ga se i dalje „dekodirati” u međusobno oprečnim sustavima vrijednosti u razdoblju 1938.–1949., kao čovjeka različitih afilijacija u „vremenu netrpeljivih”. Bez uspjeha. Takvi će se uvijek prije moći pronaći u nekom od „njegovih” likova nego što će „oni” moći reći nešto o njemu. Njegova traganja za „istinom” o ljudima nikoga nisu zaobilazila i u najtežim vremenima, vremenima koja su i njega u nepuno desetljeće od mladića pretvorila u starca.

THE WARTIME DAYS OF VLADAN DESNICA

The title of this paper allows for two possible interpretations of which period it deals with. The first and simpler one includes the period between April 6th 1941 and May 15th 1945. The second one, more in tune with both the theme of this collection – “Intellectuals and the war 1939–1947”, and the author’s own understanding of Vladan Desnica’s intellectual biography, starts in 1938, with the publication of the Split edition of Desnica’s translation of Croce’s *Aesthetics*, and ends in 1949, with his decision to go against the wishes of his superiors and leave civil service to become a fulltime writer. That same year, he submitted the manuscript of his novel *Zlmsko ljetovanje* for publication to the Croatian Publishing Institute. At the beginning of the period in question, according to various sources, including photographs, Vladan Desnica was a stout 30-year-old, while at the end of it, he was severely disabled and his eyesight had deteriorated. When he published his translation of Cro-

ce in 1938, he went against the grain of Yugoslav society, which was becoming increasingly fascist. Similarly, in 1949, by choosing to become a fulltime writer with a family and no permanent income at the height of nationalization and collectivisation-related euphoria in Yugoslavia, when all forms of “private enterprise” were frowned upon, Desnica proved his integrity as an artist and a person. In both cases, he demonstrated a strength of character without which an opus of such artistic value as his would surely be impossible. Thanks to the trust shown to him by the writer’s heirs, especially Dr. Uroš Desnica, the curator of most of Vladan Desnica’s surviving archive, the author was able to attempt to reconstruct those years of the writer’s life which remain largely undocumented. Vladan Desnica’s opus is a constant variation on the themes of violence and war. Bearing in mind that Desnica is usually regarded as a mature post-war writer, his literary reflections inevitably raise the question of his own experiences with the war. However, this paper does not wish to suggest a reading of his works solely through the prism of his own biography. On the contrary, it attempts to reconstruct Desnica’s pre-war, post-war and wartime biography, while focusing on the social, cultural and political contexts and situations between 1938 and 1949.

Keywords: Vladan Desnica, 1938–1949, writer, biography, literature, culture of memory

Izvori i literatura

Osobna ostavština Vladana Desnice (OOVD), Zagreb

Osobna ostavština dr. Uroša Desnice (OOU), Zagreb

Vladan DESNICA, „Zapisi o umjetnosti (Iskustva i refleksije)“ (HI 1: 68)

Vladan DESNICA, „Kako nastaje književno djelo. Razgovor na Književnom petku 4. XI 1955.“, HI 2: 153.

Zlatko BEGONJA, *Političke prilike i sudski procesi u Zadru od 1944. do 1948.: doktorska disertacija*, Zadar 2007.

Benedetto CROCE, *Eseji iz estetike* (preveo Vladan Desnica), Kadmos, Split 1938.

Benedetto CROCE, *Književna kritika kao filozofija* (izbor i prijevod Vladan Desnica), Prosvjeta, Zagreb 2004. (Knjiga sadržava i „Uvodna poglavlja u „Povijest Europe u XIX. stoljeću.“)

Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, „Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice“, u: Drago ROKSANDIĆ i Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (uredili), *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.* Zagreb 2012., 255–266.

Branimir JANKOVIĆ (priredio), *Intelektualna historija*, Dijalog s povodom 7, FF-press, Zagreb 2013.

Michel LEYMARIE – Jean-François SIRINELLI (dir.), *L’histoire des intellectuels aujourd’hui*, PUF, Paris, 2003.

Dušan MARINKOVIĆ (priredio i redigirao), *Vladan Desnica. Hotimično iskustvo – diskurzivna proza. Knjiga prva.* v/b/z & SKD „Prosvjeta“. Zagreb 2005.

Dušan MARINKOVIĆ (priredio i redigirao), *Vladan Desnica. Hotimično iskustvo – diskurzivna proza. Knjiga druga.* v/b/z & SKD „Prosvjeta“. Zagreb 2006.

Vladimir RIMONDO, *Oblici i slova*, Split 1979.

Drago ROKSANDIĆ, „Književnik, književni opus i mogućnosti historiografskih interpretacija: pokušaj „egohistorije“ Vladana Desnice“, *Književna republika*, god. IV, br. 3–4, ožujak/travanj 2006., 13–24 (s prilogom Uroša DESNICE „Tehnika pisanja Vladana Desnice po sjećanju sina dr. sc. Uroša Desnice“, 23–24)

- Drago ROKSANDIĆ, „Vladan Desnica i „Desničini susreti““, u: Drago ROKSANDIĆ i Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (uredili), *Desničini susreti 2005.–2008. Zbornik radova*, Zagreb 2010., 255–282.
- Drago ROKSANDIĆ, „...Pisac uvijek ima upravo onoliku slobodu stvaranja koliku sam sebi dozvoli...“. Civilna kultura Vladana Desnice poslije 1945. godine“, u: Drago ROKSANDIĆ i Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (uredili), *Desničini susreti 2010. Zbornik radova*, Zagreb 2011., 18–30.
- Milivoj SOLAR, „Pogovor. Pripada li Croce samo povijesti estetike?“, u: Benedetto CROCE, *Književna kritika kao filozofija* (izbor i prijevod Vladan Desnica), Prosvjeta, Zagreb 2004.
- Michel TREBITSCH – Marie-Christine GRANJON (dir.), *Pour une histoire comparée des intellectuels*, Complexe, Bruxelles, 1998.

Prilog 1.

Zagreb, 1959. studeni 3.

Vladan Desnica – Savjetu za kulturu i nauku N[arodne] R[epublike] H[rvatske] –
Komisija za socijalno osiguranje umjetnika Z a g r e b

Naknadni ponesak uz molbu za umj[etničku] mirovinu /sa 2 priloga/

Rat me zatekao na službi kod Državnog pravobranioštva u Splitu. Početkom 1942. god. istupio sam iz službe, te sam se s porodicom povukao na selo /Islam Grčki, kotar Benkovac/, gdje sam ostao sve do odlaska u partizane. Od jeseni 1942. povezan sam s N[arodno] o[slobodilačkom] b[orbom] aktivnim potpomaganjem i saradnjom. U svojoj kući pružao sam zaklona kuririma, terenskim radnicima, grupicama partizana na prolasku, davao hranu i drugo za partizanske grupe u okolici, sklanjao ljude koje su okupatorske vlasti tražile i gonile, potpomagao porodice interniraca itd. Zbog takvog rada bio sam izvrnut šikanama, premetačinama i svakakvo[m] maltretiranju četnika, od kojih mi je više puta bio najdirektnije ugrožen i sam život, tako da sam se morao spasavati bijegom i skrivanjem kod prijatelja u obližnjim mjestima. Jednom prilikom pukim čudom spasio sam se od četničkog strijeljanja. Te su činjenice općenito poznate u onom kraju i o njima mogu da posvjedoče brojna još živa lica pa na pr. i drug Jovica Jokić, sadašnji Sekretar Kotarskog komiteta u Zadru. /Kažem „još živa“, zato što su neka od tih lica, kao pok. Stevo Zečević, kasniji Predsjednik Sabora N[arodne] R[epublike] H[rvatske], terenac Boris Anzulović, Milan Zečević, Dušan Kalapać i drugi, poginula ili pomrla. Prilažem i dva originalna Posvjedočenja drugova što su u to doba vršila izvjesne funkcije na terenu, koja sam svojedobno, za jednu sličnu potrebu, bio pribavio. Samo molim da mi se nakon upotrebe vrate, jer nije isključeno da će mi još za nedogledno vrijeme biti potrebna u svrhe ponovnog pranja i opravdavanja od svjesno neistinitih difamacija, šuškanja, govorkanja što se, evo već devet godina, a uvijek u istoj kuhinji, smišljeno fabriciraju. A turaju se u svijet čak i preko takvih osoba koje su, u to isto vrijeme, komodno sjedile u Pavelićevom Zagrebu, zauzimale položaje, dobivale nagrade i odlazile u „poklonstvene deputacije“ doglavniku Mili Budaku. Pa i preko takvih koje su se proglasile folksdojčerima i stupile u Wehrmacht te pratile čerkeske jedinice

u (1r) njihovim pohodima. Rekao sam tačno „devet godina”, jer treba istaknuti da se, od 9. maja 1945., kad sam u partizanskoj uniformi došao u Zagreb, pa sve do sredine 1950., ni u Ministarstvu financija N[arodne] R[epublike] H[rvatske], gdje sam zauzimao položaj Šefa pravne službe, ni u književnim krugovima u kojima sam se kretao, nikad nije čuo ni jedan jedini takav apsurdni glas. Oni su počeli da se šire – a evo se šire još i dandanas –, iz već spomenute centrale, tačno sredinom 1950., istodobno s mojom prvom značajnijom književnom afirmacijom, to jest povodom moje knjige „Zimsko ljetovanje”, kad je po prvi put protiv mene organizirana „hajka na vještice”. Hajka se nastavila ispadom u štampi Ivana Dončevića prilikom dodjeljivanja Nagrade Saveza knjiž[evnika] Jugoslavije mojoj knjizi „Olupine na suncu”, ispada na koji je dolično i muški reagirao javnom izjavom u „Borbi” od 9. V. 1953. Milan Bogdanović u ime cjelokupnog žirija za nagrade. Podvale i podmetanja obnavljala su se povodom svake pozitivne ocjene mojih književnih radova u zemlji i svakog laskavog spomena mog imena u inostranim književnim listovima i časopisima, a podvodno rovarenje nije nikad ni prestalo. O svemu tome – ukoliko nije Naslovu već notorno – mogli bi da ponešto kažu istaknuti književnici Mirko Božić. Petar Šegedin, Jure Kaštelan, Slavko Kolar /tadašnji predsjednik D[ruštva] k[njiževnika] H[rvatske], Fadil Hadžić, Marijan Matković, Ivo Frangeš i mnogi drugi. Pritom mi je sistematski onemogućavano da ta podmetanja opovrgnem u javnoj štampi te da pokažem pravo stanje stvari i pravo lice ljudi.

Rezultat: dokraja provedena diskriminacija i moja potpuna segregacija „via facti” od svih javnih i društvenih manifestacija našeg kulturnog života, segregacija koja se očituje u čitavom nizu „slučajnih” činjenica, a koja ide od isključenosti iz funkcija u upravi D[ruštva] k[njiževnika] H[rvatske] pa sve do formalnog nepozivanja na bilo kakve javne priredbe, proslave, primanja prilikom svečanosti, godišnjica, narodnih praznika i sl. Doseg te „tih ekskomunikacije” bit će sasvim očit ako se uzme na um da čitavih devet godina moje ime nije figuriralo u bilo kojem odboru, komisiji, žiriju, vijeću, redakcijskom sastavu, izdavačkom ili kazališnom savjetu, delegaciji, deputaciji itd. itd. A da bi stvar bila još korektnija, ta se segregacija s naročitom tendencijom prikazivala kao moje „odvajanje”, „tuđenje”, „držanje po strani”. Uzaludna su bila sva moja nastojanja da se to šaputavo „moje pitanje” iznese na tapet i jednom zauvijek proventilira; ono se, kao što se i u ovoj prilici vidi, svakom podešnom zgodom iznova podvodno uzmućuje. Zato koristim i ovu priliku, pa upravljam Naslovu molbu, da se povodom rješavanja o mojoj umjetničkoj mirovini već jednom konačno proventilira „moje pitanje”, te da najzad svrši taj Kafkin „Proces” pod čijim se inkubusom nalazim evo već devet godina, i koji je meni stalno otežavao rad, a ni našoj kulturnoj klimi nije služio ni na korist ni na čast. /2r/

Nastavljam „curriculum vitae”. U februaru 1944. pozvan sam da dođem u šumu, pa sam upućen u Z[emaljsko] a[ntifašističko] v[ijeće] n[arodnog] o[slobođenja] H[rvatske], u sastavu kojeg sam ostao do kraja i odmah po oslobođenju Zagreba, 9. V. 1945., došao u Zagreb. U Min[istarstvu] f[inancija] N[arodne] R[epublike] H[rvatske] ostao sam kao Šef pravne službe sve dok me zdravlje i napor dvostrukom, uredovnog i književnog rada, nisu prisilili da dadem ostavku na službu.

Bio bi odveć dug popis prikaza, ocjena, recenzija itd. o mom književnom radu, pa u tom pravcu upućujem, ako je potrebno, na bibliografiju u Sveučilišnoj knjižnici i u Leksikografskom zavodu. Jedan dosta iscrpan izbor iz tih recenzija, kao i mojih radova objavljenih u zemlji i vani, svojedobno sam bio priložio molbi, pa su mi nakon duljeg uvida vraćeni. Sve moje značajnije knjige odlikovane su književnim nagradama /“Olupine na suncu” – Nagradom Saveza knjiž[evnika] Jugoslavije 1955; „Tu, odmah pored nas” – Nagradom D[ruštva]

k[njiževnika] H[rvatske] 1957, „Proljeća Ivana Galeba” – „Zmajevom nagradom” Matice srpske 1958/. Mnogi moji književni radovi objavljeni su u vodećim inozemnim književnim časopisima i antologijskim publikacijama, a neke poznate izdavačke kuće u inozemstvu / kao Gallimard, Mondadori, Carl Hanser, Rosenkilde & Bagger, MON, Europa Könyvkiado i dr./, zainteresirale su se za izdanje mog romana „Proljeća Ivana Galeba”, te će već u toku 1960. god. biti objavljen na više evropskih jezika.

U Zagrebu 3. XI. 1959. /3r/

PRILOZI

Popis slikovnih priloga

U vremenu netrpeljivih. Intelektualci i rat 1939.–1947. Predgovor

Slika 1. „Apatrid”: da ili ne? Bora Ćosić u Rovinju u kolovozu 1913. (foto: Arsenije Jovanović, Rovinj)

Problem etičkog angažmana u Desničinih *Ljestvama Jakovljevim*

Slika 1. Gustave Doré (1832.–1883.), *Jakovljevan* (http://commons.wikimedia.org/wiki/File:021.Jacob%27s_Dream.jpg)

Srpski intelektualci i rat (1933–1941)

Slika 1. „Punoletstvo Jugoslavije”, uvodnik beogradske *Politike* od 6. travnja 1941., dana kada je njemačkim zračnim napadom na Beograd počeo Drugi svjetski rat u Kraljevini Jugoslaviji

Slika 2. „A oni kažu da gore sela, dok mi pečemo jaganjce na žarul!” (Riječi seljaka u srpskoj nošnji na karikaturi „Naš domaći mir”, objavljenoj u beogradskoj *Politici* 6. travnja 1941.)

Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svjetskog rata

Slika 1. Smrt dr. Antona Korošca – kraj jedne političke i kulturne epohe u slovenskoj povijesti (Digitalna knjižnica Slovenije, <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:img-MWfV7LJ3>)

Između ratnog Beograda i „radnih” logora Nemačke: Branko Lazarević i Stanislav Vinaver

Slika 1. Stanislav Vinaver (<http://www.kcb.org.rs/OProgramima/Pesmanadan/Pesmanadannajava/tabid/1095/AnnID/1202/language/sr-Latn-CS/Default.aspx>)

Slika 2. Branko Lazarević (<http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=471.0>)

Sudbine Poljaka u Sovjetskom Savezu tijekom Drugoga svjetskog rata (Slučajevi Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i Józefa Czapskog – pripadnika kruga pariške *Kulture*)

Slika 1. Józef Czapski u godinama nakon Drugoga svjetskog rata (uz dozvolu, *Fundacija Ośrodka KARTA*)

Slika 2. Gustaw Herling-Grudziński u sovjetskom zatočeništvu (uz dozvolu, *Fundacija Ośrodka KARTA*)

Slika 3. Gustaw Herling-Grudziński u godinama nakon Drugoga svjetskog rata (uz dozvolu, *Fundacija Ośrodka KARTA*)

Smisao intelektualnog angažmana u ratu i okupaciji

Slika 1. Proglas v. d. predsjednika Općine grada Beograda Ivana M. Milićevića građanstvu 13. travnja 1941. o njemačkoj okupaciji Grada

Fotezov prijevod Njemečkovog romana *Đavo govori španjolski* (1940.) naspram njegovih putopisa iz *Theatralia* (1944.)

Slika 1. Đavo u Kataloniji govorio je španjolski. Zašto je Fotez objavio prijevod Njemečkove knjige u Zagrebu 1940. godine?

Slika 2. Marko Fotez (*Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, E – Gm, Zagreb 1998., 345.)

Lirski protest Julija Benešića

Slika 1. Zbirka ratne poezije Julija Benešića *Filii: kanconijer ili pjesmarica* objavljena u *Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1965. godine

Slika 2. Julije Benešić (Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj 1900 – 1941. (Zapisci iz nepovrata)*, Zagreb 1984.)

Julije Makanec kao duhovni odgojitelj Ustaške mladeži

Slika 1. Vođe Bjelovarskog ustanka, 7. travnja 1941. godine, snimljeni 8. travnja 1941. nakon što je dr. Julije Makanec (u sredini, sjedi) proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku s balkona Gradske vijećnice u Bjelovaru (<http://skola.sys.hr/plemstvo/bjelovar.htm>)

Slika 2. Posebno izdanje *Hrvatskog naroda* povodom proglašenja Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941.

Slika 3. Ekshumirane žrtve pokolja u Gudovcu kod Bjelovara 28./29. travnja 1941. (United States Holocaust Memorial Museum, <http://digitalassets.ushmm.org/photoarchives/detail.aspx?id=1139999>)

Naučnik i politika: akademik Miloš Trivunac (1876–1944) između nacionalizma, nacizma i komunizma

Slika 1. Učiti od Nijemaca! Germanist Miloš Trivunac – ni germanofil, ni germanofob

Marija Radić i Mira Košutić: intelektualke u političkoj misiji

Slika 1. Marija Radić (u sredini) sa kćerkom Mirom (desno od Marije) i sinom Branislavom (Marija RADIĆ, *Uspomene iz života na moga blagopokojnoga supruga Stjepana Radića*, (ur. Maja Maričić i Iva Gruđen Zdunić), http://marijaradic.pondi.hr/marija_radic_ustpomene_web.pdf, 23.)

Slika 2. Obitelj pokojnog Stjepana Radića kao uzor ljudskih i obiteljskih vrijednosti članovima Hrvatske seljačke stranke („Svečano otkriće spomenika Stjepanu Radiću”, *Hrvatica*, br. 9, 9. rujna 1940.)

Slika 3. Knjižara Marije Radić nakon eksplozije bombe 12. studenog 1945. godine (Marija RADIĆ, *Uspomene iz života na moga blagopokojnoga supruga Stjepana Radića*, (ur. Maja Maričić i Iva Gruđen Zdunić), http://marijaradic.pondi.hr/marija_radic_ustpomene_web.pdf, 17.)

Hrvatska historija, jezik i kultura u izvještaju talijanskog konzula Brune Zuculina (1943)

Slika 1. Bruno Zuculin o Argentini 1949. godine: fascinacija narodima i zemljama

Drugi svjetski rat u člancima i govorima Josipa Broza Tita (1940.–1948.)

Slika 1. Faksimil prve stranice prvog broja *Borbe* koji je izašao 19. listopada 1941. u Užicu, s uvodnim Titovim člankom „Zašto izlazi 'Borba'”

Slika 2. Naslovnica drugog izdanja knjige *Borba za oslobođenje Jugoslavije* (1945.)

Slika 3. Josip Broz Tito čita referat na Petom kongresu KPJ (Hrvatski povijesni muzej)

Slika 4. Peti kongres KPJ 1948. S desna na lijevo: Milovan Đilas, Aleksandar Ranković, Moša Pijade, Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Franc Leskošek Luka (Hrvatski povijesni muzej)

General Pavle Jakšić – naučnik u uniformi

Slika 1. Grupa jugoslavenskih studenata pred pariškom Sorbonom 1940. godine. Pavle Jakšić je u sredini. (Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenama*, I, Beograd 1990.)

Slika 2. Pavle Jakšić kao načelnik Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske u Topuskom 1944. godine (Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenama*, I, Beograd 1990.)

Slika 3. Pavle Jakšić na narodnom zboru u Debeloj Kosi na Petrovoj gori 30. srpnja 1944. (Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenama*, I, Beograd 1990.)

Slika 4. Slovensko primorje pozdravlja svoje osloboditelje, borce IV. armije: „Tukaj je Jugoslavi-ja!” i „Živeli junaški osloboditelji Trsta!” General-major Pavle Jakšić načelnik je Štaba IV. armije. (Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenama*, I, Beograd 1990.)

Pavle Savić – naučnik u ratu

Slika 1. Pavle Savić na straži u Glamoču 1943. godine (Pavle SAVIĆ, *Nauka i društvo*, Beograd 1978.)

Slika 2. Branka i Pavle Savić u Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije 1942. godine (Pavle SAVIĆ, *Nauka i društvo*, Beograd 1978.)

Siniša Stanković i Drugi svjetski rat

Slika 1. Akademik i sveučilišni profesor Siniša Stanković (fotodokumentacija TANJUG-a)

Slika 2. Siniša Stanković čita Deklaraciju o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije u Ustavotvornoj skupštini u Beogradu, 29. studenoga 1945. godine (Ivan BOŽIĆ i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1973.)

Gottfried Benn između nacionalsocijalizma i unutarnje emigracije

Slika 1. Dokument kojim se Gottfried Benn obvezao na lojalnost nacionalsocijalističkom režimu u ožujku 1933. godine (Wolfgang EMMERICH, *Gottfried Benn*, Reinbek bei Hamburg 2006., 84.)

Slika 2. Gottfried Benn u svojoj radnoj sobi u studenom 1955. godine (http://einestages.spiegel.de/static/entry/_mein_herzensnaerrchen_mein_hyazinthenbeet/11731/benn_am_schreibetisch.html)

Pisci i rat – Crnjanski i Krleža kao antipodi

Slika 1. Ivo Andrić i Miroslav Krleža (<http://www.radiosarajevo.ba/novost/118079/120-godina-od-rodenja-miroslava-krleze>)

Slika 2. Miloš Crnjanski (<http://www.peticije24.com/forum/17151/start/9200>)

Intelektualac kao negativni dijalektičar: paralelno čitanje Adorna i Krleže

Slika 1. Theodor Adorno (desno) i Max Horkheimer (lijevo) 1965. godine u Heidelbergu (http://www.heathwoodpress.com/wp-content/uploads/2013/08/Adorno_horkheimer.png)

Slika 2. Miroslav Krleža (<http://www.ulicaslavnih.com/images/Miroslav-Krleza.jpg>)

Od anarhizma do šovinizma: Drugi svjetski rat i pripadnici avangardnog umetničkog kruga oko časopisa Zenit – Ljubomir Micić i Marijan Mikac

Slika 1. Anuška i Ljubomir Micić u redakciji *Zenita* u Beogradu 1924. godine

Slika 2. Zadnje poznato pismo Marijana Mikca Ljubomiru Miciću. Zagreb, 27. svibnja 1938.

Slika 3. Micićevo „bibliofilsko pismo” – rijedak primjer samizdata u Jugoslaviji i Micićev pokušaj obnove *Zenita*. Beograd, 1. veljače 1961.

Slika 4. Mikčeva posveta Milanu Dimoviću u knjizi *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*, Zagreb, 11. prosinca 1938.

Rat dolazi dugo. Pisanje *Odjeka Šumadije* o ratu tokom 1941. godine

Slika 1. Naslovnica zadnjeg broja kragujevačkih *Odjeka Šumadije* od 8. travnja 1941. godine, dva dana nakon početka rata u Jugoslaviji

Jaša Prodanović u Drugom svjetskom ratu

Slika 1. Jaša Prodanović na beogradskom Trgu Republike u predizbornoj kampanji 1945. godine (*Spomenice Jaše Prodanovića*, Beograd 1958.)

Slika 2. Jaša Prodanović s desne strane Josipa Broza Tita u Skupštini FNR Jugoslavije (*Spomenice Jaše Prodanovića*, Beograd 1958.)

Ideološka (r)evolucija Miroslava Spaljkovića: student i prijatelj Treće republike u kolaboraciji sa Trećim rajhom

Slika 1. Miroslav Spaljković 1930-ih godina (http://sr.wikipedia.org/wiki/Датотека:Мирослав_Спалајковић.jpg)

Francuska i intelektualci Kraljevine Jugoslavije krajem 1930-tih

Slika 1. Srpska intelektualna elita Francuskoj Republici povodom njezinog nacionalnog praznika, 14. srpnja 1938.

Slika 2. Beogradska *Knjiga o Francuskoj* uoči njemačke okupacije 1940. godine

***Student im Volk*: „Tko nije s nama, taj je protiv nas!”**

Slika 1. Naslovnica glasila *Student im Volk*

Slika 2. Naslovnica glasila *Die Bewegung*

Slika 3. Grb Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu (Josef MÜLLER-INDIA, *VDH-Agram, Suevia-Belgrad: 40 Jahre*, Salzburg 1964.)

Slika 4. Članovi Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu u ljetnom semestru 1934. godine (Josef MÜLLER-INDIA, *VDH-Agram, Suevia-Belgrad: 40 Jahre*, Salzburg 1964., 43.)

Slika 5. Odlikovanje dodijeljeno graditeljima Siegfriedove linije (<http://www.snyderstreasures.com/pages/medals.htm>, 8. 6. 2012.)

Michal Mareš u ratu poslije rata (1945.–1947.): intelektualni otpor izgonu sudetskih Nijemaca

Slika 1. Zakašnjelo priznanje i naknadna rehabilitacija: spomen-ploča Michalu Marešu na njegovoj rodnoj kući u Teplicama, postavljena 1993. godine (http://cs.wikipedia.org/wiki/Soubor:Michal_Mare%C5%A1_-_Teplice,_plaketa.JPG)

Karta 1. Jezična karta Austro-Ugarske uoči Prvog svjetskog rata (Wilhelm J. WAGNER, *Bildatlas zur Geschichte Österreichs*, Salzburg 2006., 194.-195.)

Karta 2. Nastanak i razvoj Čehoslovačke Republike 1918. – 1939. (*Atlas světových dějin 2. díl. Středověk – Novověk*, Praha 1998., 46.)

Professor Pablo de Azcárate and the Nationalities of Yugoslavia

Slika 1. Republikanska kultura sjećanja u Španjolskoj: poziv na konferenciju posvećenu diplomatu profesoru Pablu de Azcárateu 2010. godine (<http://www.sierrapambley.org/conferencia-sobre-pablo-de-azcarate/>)

Zasluge dr. Josipa Bösendorfera u spašavanju kulturne baštine tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata

Slika 1. Iz „Absolutorija” Josipa Bösendorfera (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 2. „Obvezatna prijava starih umjetničkih i povijesnih spomenika Gradskom muzeju”. *Hrvatski list* (Osijek), br. 135 (7115), 17. 5. 1941.

Slika 3. Zgrada *Heimattmuseuma* (prva s lijeva) (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 4. Primjer potvrde o preuzetim predmetima (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 5. Odvoženje podržavljenje imovine osječke židovske obitelji (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 6. Josip Bösendorfer 1940-ih godina (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 7. Službeni natpis na osječkom muzeju nakon oslobođenja Osijeka (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 8. Izvješće Josipa Bösendorfera osječkom NOO-u od 4. srpnja 1945. o povratku imovine (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 9. Primjer potvrde o vraćenim predmetima od 9. srpnja 1945. (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 10. Legitimacija dr. Josipa Bösendorfera, člana Komisije za sakupljanje i čuvanje kulturnih

spomenika i starina na području Narodne Republike Hrvatske (Muzej Slavonije Osijek)

Slika 11. Dvoje velikana hrvatske kulture na društvenim marginama sredinom 20. stoljeća: Marija Jurić Zagorka (lijevo) i dr. Josip Bösendorfer (desno) (Muzej Slavonije Osijek)

Hrvatski intelektualci u muzejima 1939.–1947.: prakse i prezentacije

Slika 1. Akteri hrvatske partizanske kulture: „mladi” Vanja Radauš i „stari” Vladimir Nazor u Topuskom 1944. godine (iz ostavštine Vanje Radauša)

Slika 2. Muzeološka imaginacija: radna soba Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu (uz dozvolu, Hrvatski povijesni muzej)

Slika 3. Simboli dva različita hrvatstva i hrvatska jugoslavenstva: Josip Broz Tito i Ivan Meštrović na Brijunima 1959. godine (Yugoslavia – Virtual Museum, <http://yugoslavian.blogspot.com/2011/08/tito-and-mestrovic-1959.html>)

Slika 4. Revolucionarni modernizam u hrvatskom kiparstvu: Antun Augustinčić, *Nošenje ranjenika* (Fototeka Muzeja Hrvatskog zagorja, snimio Davorin Vujčić)

Slika 5. Izazov vremenima: *Spomenik maršalu Titu* Antuna Augustinčića pred Titovom rodnom kućom u Kumrovcu (Fototeka Muzeja Hrvatskog zagorja)

Ratni dani Vladana Desnice

Slika 1. Božidar Kovačević, književni kritičar, piše iz Srpske književne zadruge u Beogradu 8. veljače 1941. godine Vladanu Desnici u Split naslovljujući ga kao „književnika” (OOVD, Zagreb)

Slika 2. Sestra i brat, Nataša i Vladan Desnica u Splitu 1930-ih godina (Osobna ostavština Vladana Desnice, Zagreb, dalje: OOVD, Zagreb)

Slika 3. Kopija „šoferske legitimacije” Vladana Desnice od 17. svibnja 1941. godine. Vozački ispit je položio 18. ožujka 1940. godine. Uočljivo je da je ispravu izdalo Redarstveno ravnateljstvo Banovine Hrvatske u vrijeme kada je Split pod talijanskom okupacijskom vlašću. (OOVD, Zagreb)

Slika 4. Vladan Desnica i Ksenija Desnica, rođ. Carić, u svome splitskom stanu na Tomića Stinama 1 nakon vjenčanja

Slika 5. Općina Zadar svjedoči 23. rujna 1943. da je Vladan Desnica *cittadino ex jugoslavo, conjugato, dottore in legge, residente temporaneamente in questo Comune* (privremeno nastanjen u ovoj općini) *con abitazione in Via Gigliemo Marconi*

No 8. Dokument je dobio *in sostituzione della Carta d'Identità*. (OOVD, Zagreb)

Slika 6. Split 1941. godine, nakon talijanske okupacije. Obiteljska kuća Desnica nalazila se na Tomića Stinama 1, iza crkve sv. Franje u smjeru Senjske ulice. Adresa je bila preimenovana u Calle Trifone Bisanti no 1. (*Dalmazia*, Guida d'Italia della Consociazione Trivistica Italiana, Milano, Gennaio 1942.) (*Centro di Ricerche Storiche Rovigno*, dalje: CRS)

Slika 7. Talijansko državno odvjetništvo u Splitu (*Avvocatura dello Stato Spalato*) potvrđuje 20. rujna 1941. godine da je Vladan Desnica pristav (*aggiunto*) u spomenutom odvjetništvu (OOVD, Zagreb)

Slika 8. Zadar 1941. godine. Došavši iz Splita u Zadar s Vladimirom Rismondom Desnica je neko vrijeme živio u hotelu „Bristol” na Novoj obali (*Riva Nuova*), odnosno, u to vrijeme, Riva Vittorio Emanuele III, no 5/II. (*Dalmazia*, Guida d'Italia della Consociazione Trivistica Italiana, Milano, Gennaio 1942.)

Slika 9. Vladan Desnica javlja iz Zadra sestri Nataši Desnica 16. srpnja 1942. godine (OOVD, Zagreb)

Slika 10. Hotel „Bristol” u Zadru 1942. godine (Zbirka razglednica profesora Giovannija Radossija, Rovinj)

Slika 11. Zadar u studenom 1943. godine nakon savezničkih zračnih napada. Slika prikazuje predio grada u neposrednoj okolici Sveučilišta u Zadru. Desnice su napustile Zadar nakon drugog bombardiranja koncem studenog 1943. (Objavljeno u: *Zara*, Agosto-Settembre-Ottobre 1993 – N. 8-9-10 Anno XLI; CRS, Rovinj)

Slika 12. Ministarstvo unutrašnjih poslova Narodne vlade Hrvatske odobrava Vladanu Desnici, činovniku hrvatskog Ministarstva financija službeno kretanje iz Šibenika po cijeloj Hrvatskoj 13. svibnja 1945. godine s produženom važnošću do 15. rujna 1945. godine. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske bilo je u trenutku oslobođenja Zagreba, 8. svibnja t.g., u Šibeniku, spremno za preseljenje u Zagreb. Izvršne funkcije ZAVNOH-a prenesene su na Narodnu vladu Hrvatske 14. travnja i.g. (OOVD, Zagreb)

Slika 13. Vladan Desnica 1945. godine (OOVD, Zagreb)

Slika 14. Vladan Desnica 1953. godine (OOVD, Zagreb)

Autori članaka

- Zoran BAJIN
Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković”, Beograd
- Alberto BECHERELLI, dr. sc.
Sapienza – Università di Roma
- Martina BITUNJAC, dr. sc.
Sapienza – Università di Roma
- Dragomir BONDŽIĆ, dr. sc.
Institut za savremenu istoriju, Beograd
- Jadranka BRNČIĆ, dr. sc.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA
III. gimnazija, Zagreb / doktorandica
Poslijediplomskoga doktorskog studija
moderne i suvremene hrvatske povijesti u
europskom i svjetskom kontekstu
- Daniela ČANČAR
doktorandica Poslijediplomskog studija
„Humanističke znanosti” Sveučilišta u
Zadru, studijski smjer Filologija
- Sava DAMJANOV, prof. dr. sc.
Odsek za srpsku književnost Filozofskog
fakulteta Univerziteta u Novom Sadu
- Bojan ĐORĐEVIĆ, doc. dr. sc.
Institut za književnost i umetnost, Beograd i
Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
- Vlatka FILIPČIĆ MALIGEC
Muzeji Hrvatskog zagorja – Muzej seljačkih
buna, Gornja Stubica
- Ante GRUBIŠIĆ
Muzej Slavonije Osijek, Povijesni odjel
- Milan GULIĆ, dr. sc.
Institut za savremenu istoriju, Beograd
- Marina JEMRIĆ
Osnovna škola Julija Benešića Ilok /
doktorandica Poslijediplomskog studija
„Humanističke znanosti” Sveučilišta u
Zadru, studijski smjer Filologija
- Snježana KOREN, dr. sc.
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu
- Zvonko KOVAČ, prof. dr. sc.
Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- Ivana LATKOVIĆ, dr. sc.
Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- Miranda LEVANAT-PERIČIĆ, doc. dr. sc.
Odjel za kroatistiku i slavistiku – Odsjek
za hrvatski jezik i književnost Sveučilišta u
Zadru
- Aleksandar LUKIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
- Petar MACUT
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
- Ivan MAJIĆ, dr. sc.
Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- Miodrag MATICKI, dr. sc.
Institut za književnost i umetnost, Beograd
- Željko MILANOVIĆ, dr. sc.
Odsek za srpsku književnost Filozofskog
fakulteta Univerziteta u Novom Sadu
- Goran MILORADOVIĆ, dr. sc.
Institut za savremenu istoriju, Beograd
- Olivera MILOSAVLJEVIĆ, prof. dr. sc.
Odeljenje za sociologiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Beogradu
- Giuseppe MOTTA, dr. sc.
Sapienza – Università di Roma
- Božo REPE, prof. dr. sc.
Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta
Univerze v Ljubljani
- Barbara RIMAN, dr. sc.
Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

Drago ROKSANDIĆ, prof. dr. sc.
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Mateusz SOKULSKI
Doktorand na Institutu za povijest
Sveučilišta u Wrocławu

Nebojša STAMBOLIJA
Institut za savremenu istoriju, Beograd

Veljko STANIĆ
Balkanološki institut SANU, Beograd

Aleksandar STOJANOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

František ŠÍSTEK, dr. sc.
Institut za povijest, Češka akademija
znanosti, Prag

Popis recenzenata članka

Damir AGIČIĆ, prof. dr. sc.

Dragan ALEKSIĆ, dr. sc.

Višeslav ARALICA, dr. sc.

Mato ARTUKOVIĆ, dr. sc.

Ivo BANAC, prof. dr. sc.

Snježana BANOVIĆ, prof. dr. sc.

Dušan T. BATAKOVIĆ, dr. sc.

Lucija BENYOVSKY, mr. sc.

Miroslav BERTOŠA, prof. dr. sc.

Mile BJELAJAC, dr. sc.

Milena Mileva BLAŽIĆ, prof. dr. sc.

Tihomir BRAJOVIĆ, prof. dr. sc.

Milka CAR PRIJIĆ, doc. dr. sc.

Maciej CZERWINSKI, dr. sc.

Nadežda ČAČINOVIĆ, prof. dr. sc.

Dragan DAMJANOVIĆ, doc. dr. sc.

Uroš DESNICA, dr. sc.

Darko DUKOVSKI, prof. dr. sc.

Bojan ĐORĐEVIĆ, doc. dr. sc.

Aleš GABRIČ, dr. sc.

Goran HUTINEC, dr. sc.

Egidio IVETIĆ, prof. dr. sc.

Tvrtko JAKOVINA, prof. dr. sc.

Zoran JANJETOVIĆ, dr. sc.

Slavija KABIĆ, prof. dr. sc.

Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, dr. sc.

Hrvoje KLASIĆ, dr. sc.

Snježana KOREN, dr. sc.

Maša KOLANOVIĆ, dr. sc.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, dr. sc.

Josip KUMPES, dr. sc.

Ivana LATKOVIĆ, dr. sc.

Suzana LEČEK, dr. sc.

Ivan MAJIĆ, dr. sc.

Zvonko MAKOVIĆ, prof. dr. sc.

Dušan MARINKOVIĆ, prof. dr. sc.

Julijana MATANOVIĆ, prof. dr. sc.

Miodrag MATICKI, dr. sc.

Stjepan MATKOVIĆ, dr. sc.

Vesna MATOVIĆ, dr. sc.

Silva MEŽNARIĆ, dr. sc.

Cvjetko MILANJA, prof. dr. sc.

Olivera MILOSAVLJEVIĆ, prof. dr. sc.

Marija MITROVIĆ, prof. dr. sc.

Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, doc. dr. sc.

Dušan NEČAK, prof. dr. sc.

Šime PILIĆ, prof. dr. sc.

Marina PROTRKA ŠTIMEC, dr. sc.

Branka PRPA, dr. sc.

Mira RADOJEVIĆ, prof. dr. sc.

Božo REPE, prof. dr. sc.

Helena SABLJIĆ TOMIĆ, prof. dr. sc.

Ines SABOTIČ, doc. dr. sc.

Đurđa STRSOGLAVEC, doc. dr. sc.

Irina SUBOTIĆ, prof. dr. sc.

Miran ŠTUHEC, prof. dr. sc.

Milan TERZIĆ, dr. sc.

Ljubinka TRGOVČEVIĆ MITROVIĆ, prof. dr. sc.

Željko UVANOVIĆ, prof. dr. sc.

Milan VRBANUS, dr. sc.

Žarka VUJIĆ, prof. dr. sc.

Petar VUKOVIĆ, doc. dr. sc.

Bilješka o urednicima

IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA (Zagreb, 1985.) studentica je Poslijediplomskoga doktorskog studija moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Na istom je fakultetu stekla zanimanje profesora povijesti i njemačkog jezika i književnosti. Zaposlena je u III. gimnaziji u Zagrebu kao nastavnik njemačkog jezika. Zajedno s Dragom Roksandićem dosad je uredila pet zbornika radova *Desničini susreti* te publikaciju *Vladan Desnica i Desničini susreti: pogled unatrag, pogled unaprijed*, objavljenu povodom 25. obljetnice osnutka *Desničinih susreta*. Njezina su područja interesa oralna historija, generacijska povijest, povijest mladeži, kultura sjećanja te procesi suočavanja s prošlošću.

DRAGO ROKSANDIĆ (Petrinja, 1948.) redovni je profesor u trajnom zvanju na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predstojnik je Katedre za povijest Srednje i Jugoistočne Europe, voditelj modula Diplomskog studija ranoga novog vijeka te nositelj kolegija „Teorije i metode” na Poslijediplomskom doktorskome studiju moderne i suvremene hrvatske povijesti. Voditelj je projekta *Triplex Confinium* (utemeljenog 1996. godine) i znanstvenog programa *Desničini susreti*. Jedan je od utemeljitelja fakultetskog Centra za komparativnohistorijsku i interkulturnu studije. Autor je brojnih knjiga i znanstvenih radova, a posljednje djelo mu je *U Ninu i Danasu* iz 2011. godine. (Vidjeti biobibliografiju do 2008. godine u: Hrvoje Petrić, „Živjeti *Triplex Confinium* (u povodu 60. godišnjice rođenja prof. dr. sc. Drage Roksandića)”, *Ekonomika i ekohistorija*, vol. 4, br. 4, str. 151.-231.)

Imensko kazalo

A

Aarbakke, Vermund 483, 486
Aćimović, Milan 171, 215, 258, 385, 399
Adamič, Lujo 246
Adler, Zlatko 491
Adorno, Theodor 25-26, 293-304
Adriano, Pino 192, 195
Adžija, Božidar 203
Agbaba, Zvonimir 511
Ahčin, Ivan 72
Ahmatova, Ana 104
Aimone, princ od Savoje i vojvoda od Spoleta 190
Alatri, Paolo 191, 195
Aleksander, Irina 313, 329
Alighieri, Dante v. Dante
Altgayer, Branimir 443, 493
Álvarez, Melquíades 775
Anastasijević, Ksenija 35
Anđelić, Teodor (Анђелић, Теодор) 313, 316, 329
Anders, Władysław 13, 91, 93, 98, 100-101, 105
Andrejević Kun, Đorđe 173
Andrić, Ivo 24, 54, 86, 188, 277, 279-281, 283, 284-288, 289, 290, 291
Anđus, Radoslav 260
Anić, Vladimir 44, 51, 428, 456
Anselmo Canterburyjski 48
Antić, Milan 398, 388, 408-409, 411
Anzulović, Boris 553
Arburg, Adrian von 460, 470
Arendt, Hanna 50, 51
Arnold, Đuro 489
Arouet, François Marie v. Voltaire
Artuković, Andrija 215
Asejev, Nikolaj Nikolajevič 318
Aspe, Francisco Méndez 478
Assmann, Aleida (Asman, Alaida) 449, 456
Atanasijević, Ksenija 166
Atila 190
Augustinčić, Antun 509, 515, 516-517, 519-522, 524

Aurnhammer, Achim 288, 280
Ausec (rod. Tusulin), Zora 92, 363-375, 376-377
Ausec, Iztok (Aki) 368
Awender, Jakob 445, 446
Azcarate, Gumersindo de 479
Azcarate, Manuel 479
Azcarate, Pablo Florez de 37, 475-486

B

Babić, Goran 224, 227, 285
Babić, Ljubo 138
Bacon, Francis 44, 151
Badl, Willi 36, 427-429, 431-432, 439-440, 442-444, 450, 451-452, 453, 455
Badoglio, Pietro (Badoljo, Pijetro) 403
Bajford, Jovan 436, 456
Bajić, Baja 260
Bajin, Zoran 33
Bakarić, Vladimir 224, 512
Bakeless, John 483, 486
Bakogiann, Sophia 519, 525
Bakunjin, Mihail Aleksandrovič 120, 461
Baloković, Zlatko 246
Balota, Mate 514
Balugdžić, Živojin 53, 57-58, 65, 112
Banac, Ivo 180, 184, 191, 195, 483, 486
Banović, Snježana 116-117, 130, 279
Barac, Antun 139, 144, 286, 513
Barbelić, Fran 365, 377
Barbusse, Henri (Barbis, Anri) 318
Bareš, Gustav 467
Barić, Henrik 173
Barić, Nikica 432, 435, 456
Barić, Olga 180
Baron, Johann 447
Barrès, Auguste-Maurice (Moris Bares, Ogist) 417
Barthes, Roland Gérard 41, 43, 47, 50, 51
Bartulović, Niko (Бартуловић, Никко) 422
Basariček, Đuro 191
Batagolj, Tone 371
Bataković, Dušan T. 414, 416, 425

- Batorović, Mato 137-138, 140, 144, 145
 Bauersfeld, Helmut 447
 Baumann, Barbara 265, 276
 Becher, Johannes R. 270
 Becherelli, Alberto 19, 188, 190, 195
 Becić, Vladimir 491
 Bećarević, Božidar 256
 Bednařík, Petr 466, 470
 Begonja, Zlatko 552
 Begović, Milan 321
 Begović, Sima (Беговић, Сима) 255, 256, 258, 264
 Bekić, Darko 17, 519, 525
 Belić, Aleksandar 88, 171, 173, 255, 256
 Bendiner, Elmer 477
 Beneš, Edvard 460
 Beneš, Zdeněk 470
 Benešić, Blaženka 140
 Benešić, Franjo 140
 Benešić, Jelka 140
 Benešić, Julije 16, 131-143, 144, 145
 Benešić, Mira 140
 Benešić, Natko 140
 Benn, Gottfried 23-24, 265-276, 277, 278, 288, 290
 Benyovsky, Lucija 514, 525
 Berija, Lavrentij 92, 98
 Bering, Dietz 453, 454, 456
 Berlin, Isiah (Berlin, Isaija) 108, 114
 Bernardić, Ivan 182
 Bernardy, Amy 189, 195
 Besednjak, Engelbert 72
 Bethke, Carl 430, 433, 437, 439, 448, 456
 Beus Richembergh, Goran 430, 435, 436, 439, 456
 Bevk, France 371
 Biber, Dušan 77, 78, 80, 431, 436, 437, 438, 439, 456
 Bielatowicz, Jan 97, 106
 Bihalji, Oto 319
 Bihalji, Pavle 319
 Bilandžić, Dušan 202, 211, 214, 226
 Bilimović, Antun 240
 Bismarck-Schönhausen, Otto Eduard Leopold von (Bizmark) 396
 Biti, Vladimir 45, 51
 Bitunjac, Martina 19, 180, 184
 Bjelajac, Mile 231, 237, 384, 392
 Blaschke, Anette 443, 444, 456
 Blažeković, Milan 489, 491, 492, 498
 Blažević, Zrinka 128, 130
 Bled, Jean-Paul 416, 426
 Blois-Lieach, F. L. De 310
 Blok, Aleksander Aleksandrovič 318
 Blum, Léon (Blum, Leon) 416
 Blunck, Hans Friedrich 271
 Boban, Branka 178, 184
 Boban, Ljubo 73, 80, 216, 226, 381, 382, 392
 Bogdan, Ivo 159
 Bogdanović, Bogdan 324
 Bogdanović, Milan 554
 Bogdanović, Mira 314, 330
 Bogner-Šaban, Antonija 116, 117, 130, 137, 145
 Bogusławski, Antoni 139, 145
 Boisson, Marius (Boason, Marijis) 318
 Bojović, Petar 173
 Bolecki, Włodzimierz 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 103, 106
 Bollenbeck, Georg 266, 276
 Bonaparte, Napoléon 193, 347, 451
 Bondžić, Dragomir 21, 239, 242, 247, 248, 253, 254, 255, 260, 264
 Bonifačić, Antun 417, 425
 Boranić, Dragutin 322
 Boras, Damir 427
 Borković, Milan 399, 401, 402, 405, 407, 411
 Bösendorfer, Josip 37-38, 487-507
 Bosnić, Milovan 200, 277
 Bosto, Sulejman 137, 145, 227
 Boštjančič, Aleksander 370
 Bounia, Alexandra 519, 525
 Bozhinov, Voin 483, 486
 Božič, Boža 373-374
 Božič, Mirko 554
 Božović, Branislav (Божовић, Бранислав) 171, 175, 254, 264
 Breccia, Alfredo 318, 411
 Brecht, Bertolt 24, 266, 270, 278, 288, 290
 Breitenfeld, Gustav v. Bareš, Gustav
 Brenner, Peter J. 269, 276
 Briand, Aristide (Brijan, Aristid) 416
 Brković, Ivana 128, 130
 Brlić, Ante E. 489, 491, 500

Brnčić, Jadranka 10, 44, 51
 Brodski, Josif 287
 Brouk, Bohuslav 466
 Broz, Josip v. Tito, Josip Broz
 Brugere, Raymond (Brižer, Rejmon) 398
 Buck, Theo 270, 276
 Buck-Marss, Susan 28, 334
 Budak, Mile 149, 191, 215
 Budes, Guillaume (Bid, Gijom) 165
 Buerov, A. R. 139, 145 v. Glavaš, Andrija
 Radoslav
 Bunić Vučić, Ivan 189
 Buntak, Franjo 489-490, 491, 492, 495
 Burek, Tomasz 86, 106
 Buxton, Noel 477
 Bužan, Joso 491

C

Car, Marko (Цар, Марко) 421
 Carcer, Aguirre de 477
 Carducci, Giosuè Alessandro Giuseppe 191,
 537, 545
 Carstanjen, Helmut 438
 Casertano, Raffaele 188
 Celestin, Vjekoslav 489
 Cesarec, August 282, 421
 Cevc, France 364, 374, 377
 Chamberlain, Neville 477
 Charles, Christophe (Šarl, Kristof) 415
 Chataignau, Yves (Šatenjo, Iv) 398
 Chaubet, François 418, 425
 Chrétien, Henri (Kretijen, Anri) 231
 Christowe, Stojan 483, 486
 Churchill, Randolph (Čerčil, Randlof) 234
 Churchill, Winston (Čerčil, Vinston) 101,
 212, 314
 Ciesielski, Stanisław 92, 106
 Cifrak, Mario 44, 51
 Cincar-Marković, Aleksandar 171
 Cincar-Marković, Milutin 171
 Cingolani, Giorgio 192, 195
 Cioran, Émil (Sioran, Emil) 86
 Cipek, Tihomir 137, 145, 227
 Claus, Paul 438-439
 Clausewitz, Carl von (Klauzevic, Karl fon)
 229, 237
 Clissold, Stephen 191, 195

Colban, Erik 477, 483
 Coleridge, Samuel Taylor 335
 Conrad, Joseph 96
 Conwil-Evans, Thomas P. 477
 Conze, Werner 444, 456
 Coselschi, Eugenio 188
 Cowan, Jane K. 484, 486
 Crljen, Danijel 160
 Crnjanski, Miloš 24, 30, 53, 63, 63, 152-163,
 170, 277-289, 290, 321, 346, 349-350
 Crnobori, Marija 15, 117, 130
 Croce, Benedetto 10, 39, 102, 529, 531,
 532, 537, 545, 551, 552, 553
 Curie, Marie (Kiri, Marija) 240, 241, 242
 Curzon, George Nathaniel 93, 103
 Cvetković, Dragiša 67, 69, 71, 72, 74, 80,
 149, 213, 216, 358, 381, 282, 384, 391
 Cvetković, Srđan 173, 175
 Cvijić, Jovan (Цвијић, Јован) 166, 423
 Cvijović Javorina, Ivana 10, 35, 49, 51, 159,
 174, 176, 180, 184, 239, 248, 249, 254,
 264, 279, 290, 511, 526, 536, 530, 552,
 553
 Czachowska, Jadwiga 94, 95, 106
 Czapski, Józef 13, 91-104, 105-106

Č

Čančar, Daniela 23
 Čarapić, Radomir 259
 Čavoški, Kosta 388, 389, 392
 Čepič, Zdenko 366, 277
 Čerić, Vilim 511
 Čermak, Lea 511
 Čolaković, Rodoljub 224
 Čubelić, Tomo 198, 211, 213, 224, 226
 Čukulić, Žika 232

Ć

Ćaće, Ivo (Ćaće, Ivo) 511
 Ćićin-Šajinu, Ćiro 545
 Ćipiko, Ivo 285
 Ćirković, Simo C. (Ћирковић, Симо Ц.)
 252, 258, 264
 Ćorović, Vladimir 166, 167, 175
 Ćosić, Bora 29-31, 349-352, 353, 354
 Ćosić, Dobrica 344
 Ćubrilović, Vaso 255, 256, 260

D

- D'Annunzio, Gabriele 181, 545
 Dąbrowska, Maria 95
 Damjanov, Sava 12-13
 Damjanović, Milica 167, 175
 Damjanović, Pero 199, 200, 227
 Dante (Alighieri, Dante) 191, 321
 Davičo, Oskar 253, 286, 313
 Dediđer, Vladimir 202, 209, 210, 211, 226, 243, 246
 Delacroix, Christian 415, 426
 Deleuze, Gilles 340, 341
 Delorko, Olinko 191
 Demetar, Dimitrije 190
 Demić, Mirko 31, 355, 359, 360-361, 362
 Depolo, Josip 252
 Deroko, Aleksandar 255
 Derossi, Zlata 315, 322, 323, 326, 327, 330
 Derrida, Jacques 48, 340
 Deržavin, Nikolaj S. 246
 Descartes, René 545
 Deschner, Karlheinz 192, 195
 Desnica (r. Carić), Ksenija 540, 545, 546
 Desnica (rođ. Luković), Fanny 538, 539, 546, 548
 Desnica, Boško 531, 536, 537-538, 539
 Desnica, Nataša 538- 541
 Desnica, Uroš 529, 530, 531i, 536-539, 548, 552
 Desnica, Uroš ml. 531, 540, 546
 Desnica, Vladan 9-11, 21, 24, 31, 39, 41-50, 51, 285, 356-358, 361, 362, 529-555
 Desnica, Vladimir 537, 538
 Desnica-Žerjavić, Nataša 530, 540-543
 Detoni, Marijan 511
 Deutsch (obitelj) 493, 486
 Diklić, Slavko 489
 Dimić, Ljubodrag (Димић, Лубодраг) 221, 227, 252, 264
 Dimitrijević, Bojan 235, 237
 Dimitrović, Đoka 545
 Dimou, Augusta 224, 228
 Dimović, Milan 322, 326
 Dinić, Tasa 171
 Divac, Nedeljko (Дивац, Недељко) 390, 4189
 Dizdar, Zlatko 148, 149, 161
 Döblin, Alfred 266
 Domagoj (knez) 157
 Donat, Branimir 27, 308, 315, 324, 330
 Dončević, Ivan 554
 Doré, Gustave 46
 Dosse, François (Dos, Fransoa) 415, 426
 Dostojevski, Fjodor Mihajlovič 43, 48, 97
 Dotlić, Luka 314, 330
 Dragoš, Srečo 71, 80
 Drainac, Rade 59-60
 Drapšin, Petar 198, 234
 Dreiser, Theodore 102
 Drenovac, Nikola 535
 Dreyfuss, Alfred (Drajfus, Alfred) 102, 355, 356, 395
 Drtina, Prokop 467
 Držić, Marin 117
 Dučić, Jovan 282, 418
 Duda, Bonaventura 44, 51
 Duda, Dean 117, 118, 130
 Dugac, Željko 185
 Dujmović, Dragan 499
 Dujšin, Dubravko 515
 Dujšin-Ribar (rođ. Gattin), Cata 515, 523
 Dukić, Davor 128, 130
 Dukić, Josip 522, 525
 Duraković, Ferida 287, 290
 Durieux, Tilla 515
 Đurišin, Dyoniz 286
 Dvorniković, Vladimir (Дворниковић, Владимир) 422
 Dyker, David A. 482

Đ

- Đaja, Ivan (Ђаја, Иван) 166, 255, 420
 Đelineo, Stefan 253, 258, 259, 260
 Đilas, Milovan 33, 199, 222, 223, 224, 244, 246, 249, 253, 314, 315, 331, 387, 517, 521, 525
 Đorđević, Andro 165
 Đorđević, Bojan 14, 109, 114, 171, 173, 175, 239, 249, 279
 Đorđević, Cvetan 258
 Đorđević, Dimitrije 33, 386, 391, 392
 Đorđević, Irinej (vladika) 538

Đorđević, Jovan (Ђорђевић, Јован) 260, 421
 Đorgović, Momčilo 316, 329
 Đukić Perišić, Žaneta 280, 290
 Đurić, Miloš 255
 Đurišić, Pavle 405

E

Eberhardt, Piotr 477, 480, 486
 Eckhart, Meister 48
 Ekmečić, Milorad (Екмечич, Милорад) 396
 Emmerich, Wolfgang 269-270, 271, 274, 276
 Engels, Friedrich (Engels, Fridrih) 199, 307, 396
 Erdeljanović, Jovan 255
 Erskine, William 484
 Esih, Ivan 139
 Esman, Milton J. 430, 439, 440, 456
 Euringer, Richard 126

F

Fabry, Charles (Fabri, Šarl) 231
 Feldman, Andrea 178, 184
 Ferenc, Mitja 77, 80
 Ferluga, Silva 370
 Fermi, Enrico 241
 Feštajn, Simon 75, 81
 Fichter Lichte, Erica 126
 Filakovac, Vladimir 491
 Filipčić Maligec, Vlatka 38
 Filipović, Muhamed 199, 201, 226
 Filmer, Robert 478
 Firinger, Kamilo 489
 Fischer, Bernd J. 307, 330
 Fischer, Jasna 364, 377
 Fischer, Pavao 491, 496
 Fisković, Cvito 519
 Flaker, Aleksandar 316, 330
 Flaubert, Gustave 335, 545
 Fleck, Hans-Georg 428, 434, 456
 Flod, Ivan 490-491, 493, 494, 508
 Fogaroš, Žarko 258
 Foretić, Vinko 321
 Forgách de Ghymes et Gács, grof János (Forgač, Janoš) 396

Fotez, Marko 15, 115-129, 130
 Foucault, Michel 29, 340, 341
 Fouque-Duparc, Jacques 480, 486
 Franco, Francisco (Franko, Francisko, general) 63, 71, 115, 118, 124, 129
 Frangeš, Ivo 554
 Frangeš-Mihanović, Robert 501, 520
 Frank, Franjo 489
 Frank, Tibor 203
 Franjetic, Radoslav 489
 Franjo Josip I. 177
 Frauenheim, Stjepan 493
 Freud, Sigmund (Frojd, Zigmund) 42, 316, 350
 Freyberg, Bernard (general) 102
 Frick, Werner 288, 290
 Friedmann, Bela 494
 Friszke, Andrzej 93, 106
 Fuchs, Hugo 495
Führer v. Hitler, Adolf
 Furet, François (Fire, Fransoa) 307, 330
 Fürst, Franz 494

G

Galovac, Josip (načelnik) 496
 Galović, Fran 138, 142, 145
 Gamulin, Grgo
 Garašanin, Milutin (Гарашанин, МИЛУТИН) 241, 249
 Garcia, Patrick 415, 426
 Garibaldi, Giuseppe 190
 Gašić, Ranka 168, 169, 175, 176
 Gavella, Branko 116, 117, 138
 Gavriilo, patrijarh (Dožić, Đorđe) 398, 493
 Gavriloff, Christo 483
 Gavriloff, Mikhail 483
 Gavrilović, Dragutin (major) 173
 Gavrilović, Ljiljana 510, 525
 Gecan, Vilko 321
 Geci, Kapistran (franjevca) 489
 Geiger, Vladimir 147, 161, 428, 439, 434, 436, 448, 456
 Gesemann, Gerhard Friedrich Franz (Gezeman, Gerhard Fridrih Franc) 169
 Gestrin, Ferdo 224, 226
 Gezeman, Gerhard Fridrih Franc (v. Gesemann, Gerhard Friedrich Franz) 173

Giannini, Amadeo 191, 195
 Gide, André 75
 Giedroyć, Jerzy 100, 102-103, 106
 Glavaš, Andrija Radoslav 139 v. Buerov
 Gligorić, Velibor 110, 253, 306
 Gligorijević, Branislav (Глигоријевић,
 Бранислав) 380, 392, 396
 Glišić, Venceslav (Глишић, Венцеслав)
 257, 264
 Godeša, Bojan 72, 73, 77, 81
 Goebbels, Joseph Paul (Gebels, Jozef Paul)
 127, 266, 273, 347, 406
 Goethe, Johann Wolfgang von (Gete, Johan
 Wolfgang fon) 18, 166, 168, 170
 Gojković, Jovan 496, 498
 Goldstein, Ivo 190, 192, 195, 434, 436,
 439, 493, 456, 510, 513, 525
 Goldstein, Slavko 161, 510, 513, 525
 Goll, Ivan (Gol, Ivan) 306, 317, 319, 329
 Golubović, Vidosava (Голубовић,
 ВИДОСАВА) 308, 309, 310, 312, 313, 319,
 324, 325, 329, 330
 Gorup, Josip 375
 Gosar, Andrej 70, 81
 Govorkovich, Ivan 492
 Graf, Oskar Maria 267
 Grafenauer, Bogo 68, 70, 71
 Grandhomme, Jean-Noël 416, 426
 Granjon, Marie-Christine (Granžon, Mari
 Kristin) 415, 425, 531, 553
 Graovac, Igor 428, 439, 456
 Grass, Günther 284
 Grbić, Dragoslav 46, 51
 Gregorić, Danilo 62
 Greimas, Algirdas Julien 43
 Grgičević, Marija 46, 51
 Grol, Milan 111, 418
 Grol, Vojislav M. 112
 Gross, Mirjana 192
 Grubačić, Kosta 245
 Grubišić, Ante 37, 488, 490, 493, 494,
 504, 506, 508
 Gruden Zdunić, Iva 177, 185
 Guépratte, Émile Paul Aimable (Geprat,
 Emil Pol Emebl, admiral) 167
 Gulić, Milan 22
 Gundulić, Ivan 117, 189
 Gütermann, Christoph 480

H

Hachtmann, Rüdiger 456
 Hadler, Frank 471
 Hadžić, Fadil 554
 Hafner, Gema 371
 Hahn, Otto (Han, Oto) 241
 Hainz, Jože 224
 Halwax, Gustav 446
 Hamel, Anton Gerard van 480
 Hamilton, Alistair (Hamilton, Alaster)
 64, 65
 Hans, Mijo 152
 Hartvig, Nikola (poslanik) 396
 Hašek, Jaroslav 462
 Haug, Fritz 452, 453
 Hauser, Arnold 35
 Hebrang, Andrija 180, 203, 221
 Hećej-Tompak, Hilda 504
 Heeren, Viktor von (Heren, Viktor fon)
 169
 Hegemann, Werner 270
 Heidegger, Martin 48, 269
 Hein, Hans Jacob 445, 446
 Heine, Heinrich (Hajne, Hajnrih) 168
 Herder, Johann Gottfried von 166, 168
 Herling-Grudziński, Gustaw 13, 91-104,
 105, 106
 Hermann-Neiße, Max 269
 Herzog, Mathias 452
 Hesiod 124
 Heynicke, Kurt 126
 Hickethier, Knut 266, 276
 Hillebrand, Bruno 269, 271, 272, 276
 Himmler, Heinrich 271
 Hitler, Adolf 23, 27, 55, 58-61, 63, 72, 74,
 76-79, 92, 107, 112, 126-127, 156, 169,
 214-215, 265-267, 268, 269-271, 274-
 275, 278-280, 324, 325, 384, 397, 401,
 406, 407, 408-409, 433, 435, 436, 439,
 442-443, 450, 452-454, 482
 Hladnik, Miran 291
 Hobsbawm, Eric (Hobsbaum, Erik) 307,
 330, 409, 411
 Hodel, Robert 281, 284-285, 287, 290
 Hoffiller, Viktor 494, 497
 Holiotcheva, Donca 483
 Homer 86, 494

Hoptner, Jacob B. 397, 411
 Horkheimer, Max 294, 295, 296, 299, 300, 303, 304
 Horvat, Josip 190, 185
 Horvat, Rudolf 487
 Horvat-Pintarić, Vera 315, 316, 321, 329, 330
 Hötzenndorf, Franz grof Conrad von 491, 496
 Hranilović, Marko 181
 Hribar, Ivan 76
 Hryciuk, Grzegorz 92, 106
 Hübl, Milan 460, 470
 Huch, Ricarda 266
 Humo, Avdo 253
 Hunter Miller, David 477
 Hus, Jan 464
 Hutcheon, Linda 344, 354

I

Ibrovac, Miodrag 169
 Ibrovac-Popović, Jelisaveta (Ибровац-Поповић, Јелисавета) 424
 Ilić, Mihajlo (Илић, Михаилло) 256, 419
 Institoris, Heinrich 123, 130
 Ivanuš, Rhea 510, 511, 516, 525
 Ivanuša, Dolores 510, 516, 525
 Iveković, Mladen 18, 245
 Ivičević-Desnica, Jelena 530

J

Jackson, Julian 404
 Jagodnik (obitelj) 375
 Jakobsen, Per 287, 290
 Jakovina, Tvrtko 224, 227, 509
 Jakovljević, Stevan 260
 Jaksch, Wenzel 468
 Jakšić, Đuro 230
 Jakšić, Grgur 421
 Jakšić, Marija 230
 Jakšić, Pavle (general) 21-22, 229-236, 237, 242, 244-245, 249
 Janičijević, Miroslav 418, 419, 426
 Janković, Blaž 245
 Janković, Branimir 9, 531, 552
 Janković, Stojan 9
 Janjetović, Zoran 430, 434, 457

Jarman, Robert L. 69, 81
 Jeftanović, Dušan 407
 Jelaš, Danijel 488, 508
 Jelčić, Dubravko 143, 145, 340, 342
 Jelić, Ivan 203, 216, 224, 227
 Jelić-Butić, Fikreta 521, 525
 Jemrić, Marina 16, 138, 140
 Jenšterle, Marko 75, 81
 Jesenjin, Sergej 318
 Jevtić, Bogoljub 216
 Joliot-Curie, Frédéric (Žolio-Kiri, Frederik) 21, 241
 Joliot-Curie, Irène (Žolio-Kiri, Iren) 21, 241, 246, 248
 Jonić, Velibor (ministar) 170, 171, 172, 175, 403, 405
 Jonjić, Tomislav 435, 457
 Jorgovanić, Rikard 138
 Josifović, Mladen (Јосифовић, Младен) 260, 419
 Josifović, Stevan 164, 176
 Jovanović Marambo, Vojislav 400, 411
 Jovanović Stoimirović, Milan 108, 112, 114
 Jovanović Zmaj, Jovan 383
 Jovanović, Arsenije 29, 343, 345, 348, 352, 353
 Jovanović, Arso (general) 148, 198, 209, 223, 227
 Jovanović, Dragoljub 30, 240-241, 260, 319, 384, 385, 386, 387, 389-391, 392
 Jovanović, Dragomir Dragi 399
 Jovanović, Jovan M. 421
 Jovanović, Nebojša 25, 227
 Jovanović, Petar 260
 Jovanović, Slobodan (Јовановић, Слободан) 112, 167, 175, 379, 392, 402, 419, 421
 Jovanović, Vladan 536
 Juranović Tonejc, Martina 508
 Jurčec, Ruda 72
 Jurčić, Vladimir 139, 145
 Jurić Zagorka, Marija 506, 516
 Jutronić, Andro 321
 Juvan, Marko 338, 341

K

Kačić Miošić, Andrija 189
 Kafka, Franz 462, 554

- Kalapać, Dušan 553
 Kant, Immanuel 42, 352
 Kapiz (Kapic), Pjotr Leonidovič 246, 247
 Karađorđević, dinastija 212, 379
 Karađorđević, kralj Aleksandar 166, 179, 191, 379, 380, 416
 Karađorđević, kralj Petar II. 384
 Karađorđević, princ Pavle 383, 384
 Karaman, Ljubo 500
 Karas, Nikola 516
 Karaula, Željko 148, 149, 151, 153, 161
 Kardelj, Edvard 32, 33, 220, 222, 386
 Karpiński, Wojciech 93, 94, 95, 96, 100, 101, 106
 Kašanin, Milan 282, 418
 Kaštelan, Jure 554
 Katanec, Marko 499
 Katanec, Mihovil 132
 Kavakli, Evangela 519, 525
 Kavić, Veljko 117
 Kazaz, Enver 137, 145, 285
 Keiser, Colin 523, 525
 Kenyon, Frederic G. (Sir) 478
 Kerenski, Aleksandar 93
 Kerkez, Slobodan 170, 171, 176
 Kermavner, Dušan 71, 81
 Kern, Sonja 370
 Keršovani, Otokar 203
 Khuen-Héderváry, Károly 141, 177
 Kidrič, Boris 75, 241
 Kidrič, Zdenka 241
 Kiernan, Ben 128, 130
 Kisch, Egon Erwin 270
 Kisić Kolanović, Nada 189, 195, 488, 490, 508, 520, 525
 Klajn, Ivan (КЛАЈН, ИВАН) 319
 Klemenčić, Matjaž 364, 374, 377
 Kljajić, Stipe 40
 Kljaković, Jozo 516-517, 519, 522
 Knežević, Đurđa 512, 526
 Knežević, Radoje L. (КНЕЖЕВИЋ, РАДОЈЕ Л.) 419
 Kocbek, Edvard 28, 79, 80, 245, 333-334, 336-337, 339-340, 341, 371
 Kolar, Slavko 554
 Kolar-Dimitrijević, Mira 435, 457
 Kolendić, Petar 255, 260
 Kollwitz, Käthe 266
 Kombol, Mihovil 117, 138
 Kon, Geca 350, 553
 Konstantinovič Romanov, Jovan (knez) 396
 Konstantinovič, Mihailo (КОНСТАНТИНОВИЋ, МИХАИЛО) 72, 419
 Konstantinovič, Radomir 306, 315, 321, 330, 331
 Kopecký, Václav 466
 Korać, Dušan 233, 237
 Korać, Stanko 47, 51
 Koren, Anton 370
 Koren, Snježana 19, 198, 206, 207, 211, 224, 227
 Koroman, Boris 515, 526
 Korošec, Anton 68, 69-72, 78, 319
 Koselleck, Reinhard 447, 457
 Koskenniemi, Martti 477
 Kosmač, Ciril 337
 Kostić, Veselin 35
 Koštunica, Vojislav 388, 389, 392
 Košutić (r. Radić), Mira 19, 177-184, 185
 Košutić, August 19, 177, 178, 180, 184
 Kovač, Mirko 29, 285, 343, 348, 358
 Kovač, Zvonko 9, 24, 283, 291
 Kovačević, Božidar 255, 256
 Kovačević, Božidar (КОВАЧЕВИЋ, БОЖИДАР) 543
 Kovačević, Veljko 390
 Kovačić, Ivan Goran 137, 139, 514, 520
 Kovič, Kajetan 371
 Kowalczyk, Andrzej Stanisław 103, 106
 Krajačić, Ivan (Stevo) 16
 Krakov, Stanislav 321, 403
 Krämer, Adam 432
 Kranjc, Mišo 338, 371
 Krauss, Žiga 491, 496
 Krek, Janez Evangelist 79, 80
 Krek, Miha (ministar) 69, 70, 73, 216
 Křen, Jan 460
 Krippendorff, Ekkehart 477
 Krišto, Jure 148, 162
 Krizman, Bogdan 178, 184, 192, 195
 Krizman, Tomislav 491
 Krizmanić, Anka 321
 Krklec, Gustav 313

Krleža, Bela 137, 515
 Krleža, Miroslav 16, 24, 25-26, 110, 137-138, 140-141, 277-289, 290, 291, 293-303, 304, 313, 343, 350, 515
 Kropotkin, Petr Aleksejevič 120
 Krupa, Alfred 511
 Krvarić, Kamilo 496
 Kržišnik-Bukić, Vera 364, 373, 377
 Kübler, Ludwig (Kibler, Ludvig) 235
 Kučera, Jaroslav 470
 Kudelski, Zdzisław 94, 95, 96, 97, 99, 102, 103, 106
 Kuhar, Alojzije 72
 Kuhar, Lovro v. Prežihov, Voranc
 Kulić, Dimitrije (Кулић, ДИМИТРИЈЕ) 255, 264
 Kulovec, Fran 70, 73
 Kulundžić, Josip 110
 Kuljić, Todor 225, 227
 Kumanudi, Anka 259
 Kundera, Milan 348, 353
 Kungel, Adalbert 61
 Kunze, Walter (Kunce, Valter) 171
 Kural, Václav 470
 Kurzbeck, Joseph von 498
 Kurzmann, Julije 431
 Kusovec, Dušan 256
 Kuzanski, Nikola 48
 Kužar, Fortunat 366, 378
 Kvaternik, Eugen 190, 192
 Kvaternik, Eugen Dido 519
 Kvaternik, Slavko 180, 327, 520
 Kwiatkowska-Viatteau, Aleksandra 101, 116

L

L'Annunziata, Michael F. 241, 249
 Lamoureux, Lucien (Lamure, Lisjan) 397
 Lasić, Stanko 283, 284, 291, 300, 304
 Latković, Ivana 28
 Laval, Pierre (Laval, Pjer) 404
 Lazarević, Branko (Лазаревић, Бранко) 12-13, 14, 83-84, 86-89, 90, 108, 114, 413, 418, 426
 Lazarević, Dragica 200, 227
 Lazarević, Milorad (general) 489
 Lazarević, V. 112
 Leček, Snježana 178, 179, 185

Ledeen, Michael A. 191, 195
 Lee, Stephan 307, 331
 Leerssen, Joep 128, 130
 Léger, Louis (Ležer, Luj) 252
 Leko, Aleksandar 260
 Leković, Mišo 223, 227
 Leković, Mišo 223, 227
 Lendić, Ivo 191
 Lennig, Walter 269, 274, 276
 Lenjin, Vladimir Iljič Uljanov 34, 199, 214, 307, 318, 396
 Leović, Josip 504
 Leposavić, Rade 307, 308, 330
 Leskošek, Franc 222
 Lessing, Gotthold Ephraim (Lesing, Gotthold Efraim) 168, 352
 Lešić, Rudolf 496
 Lešić, Zdenko 286, 287, 290, 291
 Levnat-Peričić, Miranda 15
 Levinas, Emmanuel 48
 Lewis, Sinclair 102
 Leymarie, Michel 552
 Liebknecht, Karl 467
 Linhartova, Vera 348, 353, 354
 Lipovac, Vladimir 179, 181, 185
 Littlejohn, David 409, 411
 Löhr, Alexander (Ler, Aleksandar)
 Lompar, Miro 278, 290
 Londers, Albert 483, 486
 Lozanić, Milivoj 240
 Luburić, Vjekoslav Maks 327
 Lucić, Hanibal, 189
 Lukács, György (Lukač, Đerđ) 31, 346, 348, 350-352, 353
 Lukavac, Mirko 312, 330
 Lukežić, Irvin 377
 Lukić Lule, Miladin (Лукић-Луле, МИЛАДИН) 255, 264
 Lukić, Aleksandar 32
 Lukić, N. (svećenik) 295
 Lunačarski, Anatolij 316
 Luther, Martin 48
 Luxemburg, Rosa 467

Lj

Ljotić, Dimitrije 62, 71, 201, 215, 216, 258, 405, 409

M

- Macartney, Carlile Aylmer 480, 486
 Macut, Petar 17, 159
 Maček, Vladko 67, 69, 71-74, 89, 149, 180, 183, 213, 216, 358, 381, 382, 384, 291, 511, 313, 515
 Magaš, Branka 190, 195
 Mahlberg, Toni 448, 453
 Mahnič, Anton 68
 Majakovski, Vladimir Vladimirovič 318, 325, 347
 Majcen, Stanko (pomoćnik bana) 170
 Majdanac, Boro (Майданац, Боро) 167, 176, 253, 264
 Majić, Ivan 25, 26
 Majski, Ivan 92, 98, 99
 Makanec, Julije 17, 147-160, 161
 Makedonski, Aleksandar 347
 Maksimović, Desanka 253
 Maksimović, Toma 173
 Maleš, Branimir 173
 Maljevič, Kazimir Severinovič 318
 Mandeljštam, Nadežda 97
 Mann, Heinich 266
 Mann, Klaus 268, 269, 270
 Mann, Thomas (Man, Tomas) 266, 273, 284, 346, 348, 350, 352, 353
 Mannheim, Karl 453
 Mantoux, Paul 486
 Manzoni, Alessandro 190
 Marcuse, Herbert 299, 302, 304
 Mareš, Michal 36-37, 459-470
 Maričić, Maja 177, 185
 Marijanović, Stanislav 133, 142, 145
 Marinetti, Filippo Tommaso Emilio 274
 Marinković, Dušan 10, 44, 48, 50, 51, 538, 540, 542, 552
 Marinković, Ranko 286
 Maritain, Jacques 102
 Marjanić, Suzana 27
 Marjanović, Branko 312
 Marjanović, Jovan 198, 223, 224, 227, 405, 411
 Marković, Božidar 167, 252
 Marković, Božidar S. 419
 Marković, Lazar 399
 Marković, Slavica 522, 525
 Marks, Ljiljana 428, 435, 457
 Markuš, Zoran (Маркуш, Зоран) 309, 312, 313, 314, 315, 316, 327, 329
 Marolt, Tončka 366
 Marulić, Marko 366
 Marx, Karl (Marks, Karl) 34, 199, 307, 396, 467
 Masaryk, Tomáš G. (Masarik, Tomaš G.) 74
 Masleša, Veselin 110, 199, 245
 Massis, Henri (Masis, Anri) 416
 Masucci, Giuseppe (Masući, Đuzepe) 312, 327, 329
 Mašika, Marijan 321
 Matasović, Josip 491
 Mataušić, Nataša 513, 526
 Matavulj, Petar 255, 260
 Matavulj, Simo 285
 Maticki, Miodrag 29, 344
 Matić, Dušan 57, 253
 Matijević, Trpimir 435, 457
 Matisse, Henri 94
 Matković, Marijan 138, 140-141, 145, 554
 Matković, Stjepan 227
 Matočec, Mara 185
 Maure, Marc 510, 526
 Mauriac, François 102
 Maurice, Emile (Morice, Emil) 56
 Maurras, Charles Marie Photius Maurras (Moras, Šarl Mari Fotijis) 417
 Mazower, Mark 401
 Mazzini, Giuseppe 190
 Mažuranić, Ivan 189
 McLoughlin, Kate (Maklohlin, Kejt) 344, 354
 Medaković, Dejan 29, 344, 345
 Medović, Celestin 491
 Mehora, Drago 373
 Meitner, Lise (Majtner, Liza) 241
 Melić, Katarina V. 348, 354
 Melik, Vasilij 73, 81
 Menart, Janez 371
 Meštrović, Ivan 137, 189, 421, 519, 516-520, 522, 523, 524, 526
 Meštrović, Marica 517
 Meštrović, Olga 517
 Micić (Ve Poljanski/ Ве Пољански), Branislav 309, 317

- Micić, Anuška 308, 309, 312-313, 315, 322, 324
- Micić, Ljubomir (Mitsitch, Lyoubomir; Мицић /МИТСИТЦХ /, Луубомир) 26-28, 305-328, 329
- Micković, Evica 256, 264
- Mihailović, Ariton 109, 111, 113, 114
- Mihailović, Dragoljub (Draž) 171, 201, 202, 212-214, 216-219, 322, 384, 385, 391, 402, 403, 405-406, 407, 410
- Mihajlović Mihiz, Borislav 29
- Mihaljčić, Đuro 515, 526
- Mihanović, Nedjeljko 138, 143, 145
- Mihović, Dragan 348, 354
- Mikas, Ljubomir 309
- Mikas, Marijan (Микац, Маријан) 26-28, 305-328, 329
- Miklošić, Tomaž 283
- Mikšiček, Petr 469, 470
- Mikuž, Metoda 198, 224, 226, 227
- Milanković, Milutin 240
- Milanović, Željko 31
- Milec, Ivan 73
- Milek, Mojca 366, 376
- Miletić, Aleksandar V. (Милетић В., АЛЕКСАНДАР) 246, 249
- Miletić, Oktavijan 312
- Miletić, Stjepan 15
- Milićević, Nataša 88, 90, 109, 114, 173, 176
- Milićević, Vladeta 61, 110
- Milković, Zvonko 142, 145
- Mill, John Stuart 478
- Milojević, Miloje 255
- Miloradović, Goran 26, 315, 331, 517, 520, 526
- Milosavljević, Olivera 11, 53, 227
- Milostić, Milovan 198, 211, 223, 224, 226
- Miłosz, Czesław 94
- Milošević, Nikola 24, 278, 284, 286, 288, 291
- Milošević, Sima 245, 254
- Milovanović, Branislav 170
- Milović, Jevto 530, 531, 535, 537
- Milutinović, Ivan 245
- Miljković, Branislav (Милџковић, БРАНИСЛАВ) 420
- Miner, Steven Merritt 403
- Mirković, Borivoje 384
- Mirković, Borivoje 384
- Mirković, Jovan Đ. 359
- Mirković, Jovan Đ. 359
- Mirković, Mijo 434, 435, 457, 514
- Mirković, Mijo 434, 435, 457, 514 v. Balota, Mate
- Mitrinović, Čedomil M. 230, 237, 247
- Mitrović, Andrej (Митровић, Андреј) 307, 331, 380, 392
- Mitrović, Momčilo (Митровић, Момчило) 260, 264
- Mlynárik-Danubius, Ján 460, 470
- Mojašević, Miljan 164, 173, 176
- Mojić, Ilija 498
- Molotov, Vjačeslav 14, 91, 105, 220, 221
- Moltke, Helmuth Karl Bernhard grof von 34, 396
- Montaigne, Michel de (Montenj, Mišel d) 424
- Montherlant, Henri de (Monterlan, Anri d) 417
- Morača, Pero 224
- Mortidija, Tias 399-400, 408, 409
- Motta, Giuseppe 37
- Mouton, Marie-Renée 477
- Mozart, Wolfgang Amadeus 116, 127
- Mraz, Franjo 511
- Mrduljaš, Igor 515
- Muačević, Branko 497
- Mücke, Franjo Josip 496
- Mudry, Thierry 482
- Mujadžević, Dino 224, 227
- Müller, Hans (Miler, Hans) 326
- Müller, Josef 428, 432, 433, 443, 457
- Münchhausen, Hieronymus Carl Friedrich baron von 301
- Murtić, Edo 511
- Musil, Robert 350
- Mussolini, Benito (Musolini, Benito) 19, 63, 180, 194, 406
- Mutavdžić, Zorica 521, 526
- Müthel, Lothar 126
- Mužijević, Milica (Муџијевић, МИЛИЦА) 240, 243, 248, 249

N

Nagel, Anne C. 454, 457

- Najbar-Agičić, Magdalena 174, 176, 198, 227, 512, 526
 Najcer Sabljak, Jasminka 488, 508
 Nastasijević, Momčilo 286
 Natlačan, Marko 73, 216
 Nazor, Vladimir 191, 282, 511, 512, 520, 522
 Nećak, Dušan 71, 77, 78, 80, 81
 Nedeljković, Dušan 245, 260
 Nedeljković, Jevrem 260
 Nedić, Milan (Недић, Милан, geneal) 15, 108-112, 163-165, 171-172, 174, 175, 201, 205, 215-218, 258, 312, 395, 399, 400-409, 410, 411
 Negrín, Juan 478
 Nemeec, Krešimir 9, 10, 46, 51
 Němeček, Zdenek 15, 115-129, 130
 Nešković, Blagoje 257
 Nešović, Slobodan (Нешовић, Слободан) 245, 249
 Neubacher, Hermann (Nojbaher, Herman) 401, 405, 411
 Nevidal, August 489
 Nikezić, Petar 258, 259
 Nikodijević, Dušan 88, 90, 109, 114
 Nikolaj, car 404
 Nikolić, Kosta 225, 227
 Nikolić, Vinko 149
 Ninčić, Momčilo (ministar) 399
 Noulens, Joseph 396
 Novačan, Anton 282
 Novak, Božidar 183, 185, 209
 Novak, Slobodan Prosperov 143, 145
 Novak, Viktor 255, 256
 Novy, Lili 371
 Nušić, Branislav 253
- O**
- Oberländer, Erwin 409, 411
 Oberle, Birgitta 265, 276
 Oelze, Friedrich Wilhelm 272, 273, 274
 Offenstadt, Nicolas 415, 416
 Olujčić-Lešić, Grozdana 10, 530, 537
 Orožim, Konrad 370
 Oršanić, Ivan 159, 160
 Ortwin, Ostap 95
 Ostojić, Stevo 533
 Ostović, Pavao 517
- Ostrogović, Miro 511
 Otáhal, Milan 460
- P**
- Paczkowski, Andrzej 92, 93, 106
 Pageaux, Daniel-Henri 128, 130
 Pahor Lavrenčič, Minka 365, 366, 377
 Pahor, Boris 338
 Pajović, Ljubivoj 243
 Palavestra, Predrag (Палавестра, Предраг) 306, 331
 Panayotov, Lyubomir 483, 486
 Pandžić, Ankica 516, 525
 Pantović, Milovan R. Gandi 31
 Parać, Ivo 533
 Parovel, Paolo 365, 377
 Pascal, Blaise (Paskal, Blez) 403
 Pasternak, Boris 315, 318
 Pašić, Nikola 379, 395, 405
 Pavelić, Ante 17, 148, 149, 152-157, 159, 160, 161, 180-181, 187, 189-192, 195, 201, 208, 215-216, 217, 510, 519-521
 Pavlek Miškina, Mihovil 513
 Pavletić, Vlatko 530, 531, 535, 536
 Pavličić, Pavao 133, 142, 145
 Pavlović, Aca 385
 Pavlović, Sima 489
 Pavlović, Vladislav V. 255-256
 Pavlović, Vojislav 416, 426
 Payne, Stanley G. 409, 411
 Paździerski, Lech 139, 145
 Pećanac, Kosta 215, 217
 Peić, Matko 138
 Pejaković, Hrvoje 143, 145
 Pejnović, Grga 155
 Pejović, Tadija 240
 Pelc, Stjepan 489
 Pelikan, Egon 71, 81
 Perenič, Urška 291
 Peretti della Rocca, Emmanuel de (Pereti dela Roka, Emanuel de) 396
 Peričić, Božo 538
 Peričić, Helena 10
 Perić, Marina 516, 526
 Peroutka, Ferdinand 461, 463, 466, 468
 Perovšek, Jure 73, 74, 81
 Perry, Duncan A. 483, 486

- Peruničić, Mile 245
 Pétain, Philippe (Peten, Filip) 71
 Petranović, Branko 171, 176, 198, 220, 227, 259, 264
 Petričević, Tihana 9
 Petrov, Mihajlo S. 420
 Petrović Alas, Mihajlo 240
 Petrović Njegoš, Petar II. 382
 Petrović, Aleksandar (Петровић, Александр) 240, 249
 Petrović, Dragoljub S. 386, 387, 392
 Petrović, Mihailo S. (Петровић, Михаил С.) 420
 Petrović, Miodrag 110
 Petrović, Rade 482
 Petrović, Rastko 282, 321, 350
 Petrović, Simo 495
 Petrović, Svetislav (Петровић, Светислав) 424
 Petrović, Veljko 84, 255
 Petrungaro, Stefano 192, 195
 Pfalz, Franjo 492, 496
 Pfeiffer, Julius 497
 Pijade, Bukić 256
 Pijade, Moša 18, 43
 Pinson, Mark 482
 Pinterović, Danica 488 504, 505
 Pinterović, Milovan 491
 Pio XII. (Pacelli, Eugenio, papa) 408
 Pire, Franjo 489
 Pirjevec, Jože 76, 81, 201, 202, 211, 214, 219, 223, 227
 Piry, Ivan 489
 Pithart, Petr 460
 Pitter, Přemysl 466
 Plaović, Radomir Raša 254
 Platon 44
 Plein, Alois (Lujó) 489
 Plejić Poje, Lahorka 128, 130
 Pleterski, Janko 69, 76, 81
 Pogačar, Dragutin 370
 Pogačnik, Jagna 350
Poglavnik v. Pavelić, Ante
 Poklečki Stošić, Jasminka 522, 526
 Poljanski, Branko Ve v. Micić, Branislav
 Pomian, Krzysztof 96, 106
 Popa, Vasko 346, 347
 Popović Obradović, Olga 379, 392
 Popović, Bogdan (Поповић, Богдан) 421-422
 Popović, Branko 173, 252, 264
 Popović, Dušan J. 505
 Popović, Jelena Lela (rod. Trivunac) 164, 257, 424
 Popović, Koča 53, 56, 65, 223, 313
 Popović, Milan L. 170
 Popović, Milovan 60
 Popović, Pavle 165, 166, 253, 418
 Popović, Radovan (Поповић, Радован) 281, 291, 316, 330
 Popović, Ranka (Поповић, Ранка) 252, 253, 254, 256, 258, 260, 261, 262, 264
 Potrč, Ivan 371
 Pound, Ezra Weston Loomis 274
 Povischil (obitelj) 504
 Pozderac, Nuriya 245
 Praček, Anna Krasna 366, 367, 368, 376
 Praeger, Frederic (Preger, Frederik) 314
 Prauspenger, Milan 510
 Preradović, Petar 190
 Prešern, France 371
 Pribičević, Svetozar 439, 488
 Prica, Ognjen 203
 Prica, Zlatko 511
 Příhoda, Petr 460
 Prodanović, Borislav 385
 Prodanović, Jaša M. (ПРОДАНОВИЋ) 32-33, 253, 260, 379-391, 392, 393, 421-422
 Prodanović, Milica 385
 Protić, Miodrag 306, 316, 331
 Protić, Predrag 45, 46, 51, 112, 114
 Proust, Marcel 94
 Prunk, Janko 70, 81
 Puk, Mirko 491
 Pupin, Mihajlo 165
 Putnik, M. v. Crnjanski, Miloš

Q

Quiroga, Santiago Casares 478

R

Račić, Puniša 177, 179, 184, 191
 Racine, Nicole (Rasin, Nikol) 415
 Radauš, Vanja 511, 516, 522

- Radelić, Zdenko 180, 181, 182, 183, 185, 224, 227
- Radić (r. Dvořák), Marija 19, 177-184, 185
- Radić, Antun 191
- Radić, Branislav 178, 182
- Radić, Milica 178
- Radić, Mira v. Košutić, Mira
- Radić, Pavle 191
- Radić, Radmila (Радић, Радмила) 403
- Radić, Stjepan 19, 157, 158, 178-184, 191, 287, 308, 321, 325, 382, 435
- Radić, Vladimir 179, 181
- Radica, Bogdan (Радица, Богдан) 417, 426, 517, 518, 519, 526
- Radojčić, Jovan S. 230, 237
- Radojčić, Milena 256, 264
- Radojević, Mira 380, 392
- Radojević, Nikola 57
- Radojković, Miloš (Радојковић, Милош) 59, 420
- Radonić, Ilarion 498
- Radovanović, Ljubomir (Радовановић, Љубомир) 419
- Raić (braća) 499
- Raičević, Gorana 83
- Rajić, Suzana 225, 227
- Rajković, Stjepan 511
- Rakić, Milan 418
- Rakovšček, Josip 367
- Rancehofen-Wertheimer, Egon F. 477
- Rancière, Jacques 28, 333-337, 339-340, 341
- Ranković, Aleksandar 32-33, 210, 222, 259, 386
- Ranković, Dragutin J. 109
- Rapo, Dušan 45, 51
- Rapotec, Franc 366, 369, 370, 377
- Ratzel, Friedrich (Racel, Fridrih) 23, 253
- Regent, Ivan 366
- Reichman, Leonid 98
- Reichnach, Vinko 489
- Reimann (obitelj) 504
- Reisner (obitelj) 504
- Reisner, Adam pl. 489
- Reljić, Stevo 515, 526
- Rem, Goran 143, 145
- Renan, Ernest 423
- Řepa, Milan 471
- Repe, Božo 71, 73, 76, 77, 80, 81
- Reyman, Hella 494
- Ribar (obitelj) 509, 523, 525
- Ribar, Ivan 245, 254, 384, 385, 393, 404-405, 515, 523
- Ribar, Ivo Lola 167, 520, 523
- Ribar, Jurica 515, 523
- Ribar, V. 236
- Ribbentrop, Joachim von (Ribentrop, Joakim fon) 14, 91, 105, 401
- Ribnikar, Slobodan V. (Рибникар, Слободан В.) 247, 248, 249
- Ribnikar, Vladislav 313, 317, 344, 354
- Ribnikar, Vladislava 344, 354
- Richard, Marcel 479
- Riebel, Walter 481
- Riegel, Paul 266, 267, 268, 276
- Riewoldt, Otto F. 266, 276
- Riffer, Mirko 513, 526
- Riman, Barbara 31, 367, 369, 370, 371, 373, 377
- Riman, Kristina 369, 370, 371, 373, 377
- Rinsum, Wolfgang van 266, 267, 268, 276
- Rismondo, Vladimir 550, 543-544, 546
- Ristić, Marko 53, 56, 57, 62-63, 65, 84, 110, 313
- Ristović, Milan 409, 411
- Rittig-Beljak, Nives 428, 435, 457
- Rivelli, Marco A. 192, 195
- Roch, Hans (Ivan) 489, 494
- Rodčenko, Aleksandar Mihajlovič 318
- Röhm, Ernst 269
- Roksandić, Drago 9, 10, 39, 49, 51, 159, 174, 176, 180, 184, 239, 248, 249, 254, 264, 279, 290, 511, 526, 536, 552, 553
- Romanov (dinastija) 396
- Romanov, Jovan Konstantinovič 396
- Roosevelt, Franklin Delano 101
- Rosenberg, Alfred (Rozenberg, Alfred) 402
- Rosting, Helmer 479, 456
- Roterdamski, Erazmo 284, 296
- Rožman, Grigorij 221
- Rubić, Tihana 530
- Rukljač, Vjekoslav 511

S

- Sablić Tomić, Helena 143, 145
- Said, Edvard 128, 348, 353, 354

- Saltikov, Nikolaj 240
 Salvi, Beniamino 192, 195
 Sartre, Jean-Paul (Sarrt, Žan-Pol) 48, 51, 335, 339, 341, 414
 Sasse, Günter 24
 Savanović, Sava 350
 Savić, Ana (kćerka P. Savića) 241
 Savić, Ana (r. Stojanović, majka P. Savića) 240
 Savić, Branka (r. Božinović) 241-244
 Savić, Kirilo 167
 Savić, Miloje P. (Савић, Милоје Р.) 240, 249
 Savić, Pavle 21-22, 239-248, 249, 252, 260
 Savić, Petar 240
 Savić, Slobodanka-Danka 243
 Scala, Harald 437
 Scheel, Gustav Adolf 429, 337, 450, 451
 Schiller, Johann Christoph Friedrich von (Šiler, Johan Kristof Frodrih fon) 168
 Schirach, Baldur von 127
 Schlegel, Toni 435
 Schmaus, Alois (Šmaus, Alojz) 169, 171
 Schmidt, Robert 494, 500
 Schmidt, Robert Rudolf 488, 493, 494, 501, 504
 Schmitz-Bering, Cornelia 454, 457
 Schot, Bastian 480
 Seidel, Ina 268, 269, 275
 Seifert, Jaroslav 297
 Seissel, Josip 315, 321
 Sekulić, Isidora (Секулић, Исидора) 418, 424, 426
 Sepp (Sep), Janko 72
 Seyss-Inquart, Arthur 279
 Sienkiewicz, Henryk 284
 Sikorski, Władysław 92, 98, 99
 Simić, Novak 285
 Simić, Stanoje 259
 Simić, Vladimir (Симић, Владимир) 73, 254, 385, 421
 Simović, Dušan 384, 402, 405
 Sioran (v. Cioran, Émil) 86
 Sirinelli Jean-François (Sirineli, Žan-Fransoa) 415, 531, 552
 Skarga, Barbara 97, 106
 Skerl, Vladimir 309, 312, 315, 319, 325
 Skerlić, Jovan 86, 110-111
 Smirnoff, Serge 296
 Smith Pavelić, Ante 528, 526
 Smoljan, Ivo 139, 145
 Snoj, Franc 69
 Snyder, Timothy 92, 95, 106
 Sokulski, Mateusz 13
 Solar, Milivoj 45, 51, 531, 553
 Soldin (obitelj) 181, 435
 Solženjicin, Aleksandar 100
 Sommerfeld, Oskar 494
 Sorgo, Emil 370
 Spaho, Mehmed 482
 Spaljoković, Miroslav J. (Spalaikovitich, Miroslav) 33-34, 240, 395-409, 410, 411
 Spencer Bassett, John 477
 Spengler, Oswald (Špengler, Osvald) 170
 Sprenger, Jacob 123, 130
 Spurný, Matěj 460, 471
 Srebrakowski, Aleksander 92, 106
 Sretenović, Stanislav 397, 411, 416, 426
 Srzentić, Mirko 167
 Stajić, Vasa 110
 Staljin, Josif Visarionovič Džugašvili 20, 58, 74-77, 92, 93, 100, 116, 173, 199, 203, 214, 220-222, 283, 402, 403, 406, 407, 408
 Stambolić, Petar 200, 253, 259, 261
 Stambolija, Nebojša 21
 Stan, Ana-Maria 401
 Stanarević, Nikola 380
 Staněk, Tomáš 460, 470, 471
 Stanić, Stevan (Станић, Стеван) 316, 330
 Stanić, Veljko 34, 418, 426
 Stanković, Đorđe 221, 227
 Stanković, Siniša (Станковић, Синиша) 22-23, 251-263, 264, 421
 Starčević, Ante 157-160, 181, 190, 192
 Starčević, Mile 132
 Stefanović, Borislav 260
 Stefanović, Svetislav 53, 62, 65, 171
 Steiner, Zara 477
 Stepinac, Alojzije 148, 149, 221, 515, 518
 Sterija Popović, Jovan 86
 Stevanović, Vidosav 29, 343, 348, 353
 Stieb, Richard 36, 427, 431, 437, 445, 448, 451, 455
 Stijović, Risto 255
 Stiplovšek, Miroslav 69, 70, 81

Stojadinović, Dragi 174
 Stojadinović, Milan 69, 75, 78, 216, 241,
 397, 419, 436, 442
 Stojanović Zorovavelj, Vladan 110
 Stojanović, Aleksandar 17, 165, 170, 171,
 172, 176
 Stojanović, Dubravka 355-356, 362
 Stojanović, Kosta 240
 Stojanović, Ljubomir 380, 382, 393
 Stojiljković, Miloje 240
 Stojkov, Todor 380, 393
 Stola, Dariusz 93, 106
 Strassmann, Fritz (Štrasman, Fric) 241, 433
 Strossmayer, Josip Juraj 189
 Strozzi, Tito 116, 117
 Studin, Marin 510
 Stuparić, Darko 149
 Subotić, Igina (Суботић, Ирина) 310, 313,
 314, 316, 324, 330
 Summerell, Orrin F. 48, 51
 Suppan, Arnold 438, 457
 Szaruga, Leszek 103, 106

Š

Šaljnikov, Aleksandar (ШАЛЬНИКОВ,
 АЛЕКСАНДР ИОСИФОВИЧ) 246, 249
 Šamšalović, Gustav 435
 Šarić, Ivan 221
 Šatorov, Metodije 208, 221
 Šega, Milan 371
 Šegedin, Petar 16, 340, 342, 554
 Šenoa, August 190
 Šilović, Josip 489
 Šiljegović, Boško 234, 235
 Šimaga, Petar 511
 Šimić, Antun Branko 286
 Šimić, Stanislav 280-281
 Šipka, Milan (ШИПКА, МИЛАН) 319
 Šistek, František 36
 Šišić, Ferdo 487
 Škarić, Olga 530
 Škeranc, H. 165
 Škiljan, Maja 510, 525
 Škodrić, Ljubinka (ШКОДРИЋ, ЛУБИНКА)
 403, 412
 Škrabalo, Ivo 310, 312, 323, 331
 Šljivić, Sreten 260
 Šmit (obitelj) 504
 Šokčević, Josip 501
 Šola, Tomislav 509, 510, 526
 Šop, Nikola 286
 Šorak, Dejan 46
 Špoljarić, J. 495
 Štrk, Ivan 117
 Šubašić, Ivan 183, 221
 Šufflay, Milan 157-159
 Šumonja, Miloš 234
 Šuvar, Mira 202, 223, 228
 Švigelj, Dionizije 138

T

Tadić, Jorjo 197, 226
 Tamborra, Angelo 192, 195
 Tanhofer, Nikola 46
 Tanner, Marcus 192, 195
 Tasić, Đorđe 419
 Tasso, Torquato 189
 Tatić, Dušan (Татић, Душан) 252, 253,
 258, 260, 264
 Tatlin, Vladimir Evgrafovič 318, 320
 Temperley, Harold William Vazeille 480
 Terzić, Velimir 384, 393
 Tesla, Nikola 523, 525
 Teslić, Petar 523, 525
 Tešić, Gojko 109, 114
 Thälmmann, Ernst 467
 Thienemann, August Friedrich (Tineman,
 August Fridrih) 467
 Tigrid, Pavel 469
 Tiso, Jozef 72
 Tišma, Aleksandar 29
 Tito, Josip Broz 16, 19-21, 29, 171, 183,
 197-235, 236, 242, 243, 244, 247, 315,
 272, 284, 289, 291, 405, 515, 516, 518
 Tittoni, Tommaso 479
 Tkalčić, Vladimir 491
 Todorović, Živojin 531
 Todorović, Anto 385
 Todorović, Maksim (ТОДОРОВИЋ, МАКСИМ)
 252, 253, 254, 256, 258, 260, 261, 262,
 264
 Todt, Fritz 442
 Tokin, Boško 306, 317, 319, 320, 321, 329
 Tolstoj, Lav Nikolajevič 94

Tomasevich, Jozo 216, 228
 Tomerlin, Slavko 491
 Tomislav II. (kralj) 190
 Topalović, Živko 385
 Trebitsch, Michel (Trebič, Mišel) 415, 425, 531, 553
 Trebše-Štolfa, Milica 374, 377
 Trešnjić, Milan 173, 176
 Trgovčević, Ljubinka 19, 164, 176, 379, 393
 Trivunac, Dušan 164
 Trivunac, Mileva 172
 Trivunac, Miloš 17-18, 163-174, 175
 Trivunac, Ratibor 164
 Trocki, Lav Davidovič Bronštajn (Троцки, Лав) 318, 396
 Trošt, Stojan 365, 378
 Tuđman, Franjo 224, 228
 Turčinec, Zdenka 155
 Turgenjev, Ivan Sergejevič 284
 Tutnjević, Staniša 112, 114

U

Udovič, Milan 370
 Udovič-Smojver, Paula 370
 Uebersberger, H. 396
 Ujević, Tin 282, 286
 Uldrijan, Ivan 515, 526
 Ungaretti, Giuseppe 194
 Usenik, Alojz 370, 375
 Uskoković, Đorđe (Ускоковић, Ђорђе) 252, 253, 258, 260, 264
 Uvalić, Radivoj 241

V

Valéry, Paul (Valeri, Pol) 414, 417
 Valcu-Mehedinti, Mircea 481
 Valičević, Miloš (Valicevic, Miloch) 482
 Vasić, Dragiša 379, 315, 393
 Velebit, Vladimir 223
 Velmar-Janković, Vladimir 110, 111, 12, 171, 172, 173
 Verdonik, Edo 370
 Verdonik-Rasberger, Branka 370, 375
 Vešović, Marko 286
 Vida, Viktor 191
 Vidmar, Josip 28, 74, 76

Vidovič-Miklavčič, Anka 71, 74, 81
 Vierhaus, Rudolf 454, 457
 Vignoli, Giulio 190, 195
 Vilhar (obitelj) 375
 Wilson, Thomas Woodrow 34
 Vinaver, Stanislav (Винавер, Станислав) 12-13, 83-89, 90, 321, 416-417, 426
 Vinaver, Vuk 397, 412
 Vipotnik, Cene 371
 Visković, Velimir 9, 291
 Višinski, Andrej 98, 116
 Višnjić, Čedomir 9
 Vojnić Purčar, Petko 285
 Voltaire (Volter) 108
 Voranc, Prežihov v. Kuhar, Lovro
 Vrabl, Anton 366, 378
 Vraz, Stanko 190
 Vrbanić, Milan 142, 145
 Vrga, Boris (Врга, Борис) 309, 515, 320, 331
 Vučetić, Šime 142, 145
 Vučetin, Obrad 359
 Vučković, Radovan (Вучковић, Радован) 306, 331
 Vučo, Aleksandar 56, 57, 253
 Vujaklija, Milan (Вујаклија, Милан) 319
 Vujanac, Vojislav 384-385
 Vujević, Pavle 240
 Vujić, Vladimir 108, 173
 Vujić, Žarka 509
 Vujković, Svetozar 258, 259
 Vukčević, Gliša 385
 Vukosavljević, Sreten 390
 Vuletić, Ljiljana 166
 Vulić, Nikola 255
 Vukosavljević, Slavko 537

W

Wagner, Rudolf 366, 378
 Waldinger, Adolf 491, 494, 496
 Walters, Francis Paul 477
 Warner, Geoffrey 404
 Wassermann, Jakob 266
 Wedekind, Michael 436, 438, 457
 Weissberger, Žiga 489, 491
 Weissmann, Hermann 489, 492, 496, 497
 Wellershoff, Dieter 267, 268, 274, 276

Wilhem, Franz 494
 Wilson, Thomas Woodrow (Vilzon, Tomas
 Vudrou) 34, 283
 Winock, Michael 395, 412
 Wistrich, Robert Solomon 127, 130
 Wordsworth, William 335
 Würthle, Friedrich (Virtle, Fridrih) 408,
 409

Z

Zagorka, Marija v. Jurić Zagorka, Marija
 Zagota, Mihajlo 431
 Zdelar, Željka 522, 526
 Zečević, Milan 553
 Zečević, Momčilo (Зечевић, Момчило)
 220, 227
 Zečević, Stevo 553
 Zečević, Vlado 245
 Zgaga, Višnja 513, 515, 526
 Zielinski, Agata 48, 51
 Zimmermann, Bernhard 266, 267, 276
 Zimmermann, Stjepan 159
 Zinn, Holger 440, 457
 Zlobec, Ciril 371

Zogović, Radovan 199, 253
 Zoranić, Petar 189
 Zorman, Josip 489
 Zrinski, Petar 181
 Zuculin, Bruno 19-20, 187-194, 195
 Zulfikarpašić, Adil 482
 Zunkel, Friedrich 428, 457
 Zupan, Vitomil 29

Ž

Žaroń, Piotr 93, 106
 Živaković Kerže, Zlata 488, 490, 508
 Živić, Mihajlo 489
 Žižek, Slavoj 46, 51
 Žujović, Milan J. (Жујовић, Милан) 385,
 419
 Žujović, Mladen J. (Жујовић, Младен)
 385, 407, 420
 Žujović, Sreten 243
 Žujović, T. (Жујовић, Т.) 243, 407
 Žukov, Georgij (maršal) 98
 Žužul, Ivana 340, 342

DESNIČINI SUSRETI 2012., dio 2.
Zbornik radova
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Nakladnik

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 01/6120-111; faks. 01/6156-879
e-mail: info@ffzg.hr
www.ffzg.unizg.hr

Izvršni urednik

Boris Bui

Grafička oprema

Ivanka Cokol
Marko Maraković
Boris Bui

Prijevod sažetaka na engleski jezik

Marija Marčetić

Lektura i izrada kazala

Jadranka Brnčić

Idejno rješenje naslovnice

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice

Marko Maraković

Tisak i uvez

Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
rujan 2013.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 853438.

"Jankovic Castle: historic site, generating sustainable development of the Ravni Kotari region"

Ova publikacija je izrađena uz pomoć Europske unije.
This publication has been produced with the assistance of the European Union.

"Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2012." osmi je svezak Biblioteke DESNIČINI SUSRETI Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Objavljuju ga zajednički Centar i FF press.

"Desničini susreti", utemeljeni 1989. godine, obnovljeni su 2005. na stotu obljetnicu rođenja pisca Vladana Desnice (Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.) kao zajednička inicijativa programa znanstvenih rasprava "Desničini susreti" Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, fakultetskog Odsjeka za kroatistiku, Hrvatskog društva pisaca i Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta". Održavaju se svake godine redovito koncem onoga rujanskog tjedna u kojem je piščev rođendan. Stalni sastav Pripremnog odbora "Desničinih susreta" čine: prof. dr. sc. Krešimir Nemeč, Velimir Visković, Čedomir Višnjic i prof. dr. sc. Drago Roksandić, kao njihov programski voditelj.

Ovaj zbornik sadržava 33 članka nastala na temelju priopćenja s međunarodnoga znanstvenog skupa, koji je na temu "Intelektualci i rat 1939.–1947." održan u Zadru i Islamu Grčkom, 14., 15. i 16. rujna 2012. Autori članaka su: Jadranka BRNČIĆ, Olivera MILOSAVLJEVIĆ, Božo REPE, Sava DAMJANOV, Mateusz SOKULSKI, Bojan ĐORĐEVIĆ, Miranda LEVANAT-PERIČIĆ, Marina JEMRIĆ, Petar MACUT, Aleksandar STOJANOVIĆ, Martina BITUNJAC, Alberto BECHERELLI, Snježana KOREN, Nebojša STAMBOLIJA, Dragomir BONDŽIĆ, Milan GULIĆ, Daniela ČANČAR, Zvonko KOVAČ, Ivan MAJIĆ, Goran MILORADOVIĆ, Ivana LATKOVIĆ, Miodrag MATICKI, Željko MILANOVIĆ, Barbara RIMAN, Aleksandar LUKIĆ, Zoran BAJIN, Veljko STANIĆ, Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, František ŠÍSTEK, Giuseppe MOTTA, Ante GRUBIŠIĆ, Vlatka FILIPČIĆ MALIGEC i Drago ROKSANDIĆ. Ovogodišnji zbornik sadržava po prvi put opsežniji urednički predgovor.

* * *

Postepeno im je blijedjela i prava slika onoga što su onda proživljavali: pamtili su do u tančine, i neizbrisivo, slike razrušenih zgrada, izraz od prepasti izobličeni lica, izgled žrtava – a nedostajala im je jasna predstava duševnih stanja u kojima su tada bili, osjećaja koji su ih tada ispunjali. Nisu shvaćali kako su mogli da onako olako (– sad im se to činilo "olako" –) napuste svoju kuću i svoje stvari, da se ne pobrinu za njihovu sigurnost, da ne ponesu sa sobom neke potrebne i vrijedne predmete, da propuste neke neophodne, osnovne mjere koje je nalagao razbor.

(Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, Zagreb 1950. Citirano prema *Sabranim djelima Vladana Desnice, Knjiga I.*, Prosvjeta, Zagreb 1974., str. 94.

CIJENA: 125,00 kn

